

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

**ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
«ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ»**

**ΕΘΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ
ΕΣΠΑ 2007-2013**

**ΔΡΑΣΗ
«ΑΡΙΣΤΕΙΑ»**

Τίτλος ερευνητικού έργου:

**Άτυπη κοινωνική Προστασία, το Υβριδικό Κοινωνικό Κράτος
και η δυναμική εξέλιξη της Οικονομικής Κρίσης στην Ελλάδα**

ΤΕΛΙΚΟ ΠΑΡΑΔΟΤΕΟ

ΑΚΡΩΝΥΜΙΟ/ΚΩΔΙΚΟΣ:	HYBRIDWELFARE / 2646
ΚΥΡΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΡΙΑ:	Καθηγήτρια ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ
ΚΥΡΙΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ:	(από Φεβρ. 2015: Καθηγητής ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΟΝΤΖΑΣ)
ΦΟΡΕΑΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ:	ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Νοέμβριος 2015

Άτυπη κοινωνική Προστασία, το Υβριδικό Κοινωνικό Κράτος και η δυναμική εξέλιξη της Οικονομικής Κρίσης στην Ελλάδα¹

¹ 'Η παρούσα ερευνητική εργασία βασίζεται σε δεδομένα από την Eurostat, *EU-SILC 2004-2013*, *ECHP 1994-2001* και *LFS 1983-2012*'. Η ευθύνη για όλες τις διαπιστώσεις και τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την ανάλυση των δεδομένων ανήκει αποκλειστικά στους/στις ερευνητές/τριες του έργου.

Περίληψη

Η κοινωνική αλληλεγγύη -στην Ελλάδα πολύ περισσότερο σε σχέση με άλλες χώρες- διαχέεται μέσα από την οικογένεια καθώς και από άλλα άτυπα δίκτυα υποστηρικτικών μηχανισμών. Η ιδιαιτερότητα αυτή σημαίνει ότι στην Ελλάδα το σύστημα κοινωνικής ανάγκης -ο κοινωνικός ιστός ασφάλειας- εξυπηρετείται από ένα *‘σύνθετο κοινωνικό κράτος’*, αποτελούμενο από: α) το *‘τυπικό’* ή *‘επίσημο’* *κοινωνικό κράτος* (συμπεριλαμβανομένων των θεσμών του συστήματος κοινωνικής προστασίας), και β) από ένα *‘άτυπο’* ή *‘σκιώδες’* *κοινωνικό κράτος* (το οποίο βασίζεται κυρίως στο ρόλο της οικογένειας και των μικρών επιχειρήσεων ως άτυπων υποστηρικτικών μηχανισμών).

Η παρούσα ερευνητική εργασία επικεντρώνεται στην εξέταση των επιπτώσεων των δύο προαναφερθέντων τμημάτων του σύνθετου κοινωνικού κράτους, σε θέματα που αφορούν τα χαρακτηριστικά και τη μεταρρύθμιση του κράτους πρόνοιας, τα δημόσια οικονομικά, την ανταγωνιστικότητα, καθώς και στα μεταβαλλόμενα, από τη δυναμική της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, δεδομένα και ζητούμενα. Το συγκεκριμένο εγχείρημα αποσκοπεί στη διατύπωση προτάσεων πολιτικής στη βάση της ενίσχυσης των αποτελεσματικών λειτουργιών του σύνθετου κοινωνικού κράτους.

Abstract

Social solidarity, in Greece much more than in other countries, is channelled through the family and other informal support networks. The functions of social protection are thus supplied by a hybrid welfare state, composed of the formal welfare state and institutions but also 'shadowed' and supplemented by an informal social protection system based on the family, as well as, the small business. This symbiosis' full implications for the characteristics and reform of the welfare state, for public finance, for competitiveness and for crisis dynamics are examined and policy recommendations that build on the strengths of this hybrid system are proposed.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	8
 Μέρος Α': Ανασκόπηση: Το σύνθετο κοινωνικό κράτος στην προ της κρίσης εποχή.....	13
Εισαγωγή.....	13
Κεφάλαιο 1: Η περιγραφή του προβλήματος.....	16
Κεφάλαιο 2: Μέγεθος και λειτουργίες του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού κράτους.....	29
Κεφάλαιο 3: Το άτυπο κοινωνικό κράτος, τα οικονομικά της οικογένειας και του φύλου	47
Κεφάλαιο 4: Το άτυπο κοινωνικό κράτος, η μικρή επιχείρηση και οι οικονομικές διασυνδέσεις του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού κράτους	61
Κεφάλαιο 5: Η αστικοποίηση, η ιδιοκατοίκηση και τα περιουσιακά στοιχεία	80
Κεφάλαιο 6: Το άτυπο κοινωνικό κράτος και οι μετανάστες στην Ελλάδα.....	117
Κεφάλαιο 7: Διεθνείς συγκρίσεις	137
 Μέρος Β': Το σύνθετο κοινωνικό κράτος στην κρίση: Διάγνωση και Προοπτικές με χρήση επιτόπιας έρευνας.....	169
Εισαγωγή.....	169
Κεφάλαιο 8: Η δυναμική της διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής κατά την κρίση και οι συνέπειές της.....	177
Κεφάλαιο 9: Κοινωνικό κράτος και συντάξεις στην Ελλάδα: Η εικόνα του ισοζυγίου μεταξύ γενεών πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης.....	202
Κεφάλαιο 10: Κοινωνική ασφάλιση και ανταγωνιστικότητα: τι έχει αλλάξει στην κρίση και τι σημαίνουν οι αλλαγές αυτές;.....	222
Κεφάλαιο 11: Δημοσιονομική βιωσιμότητα από τη σκοπιά του φύλου και της οικογένειας	244
Κεφάλαιο 12: Η εξέλιξη των εισοδημάτων και των δεικτών φτώχειας στην κρίση	266

Κεφάλαιο 13: Μελέτη περίπτωσης από επιτόπια έρευνα: Νοικοκυριά με ιδιαίτερα έντονες δυσκολίες. Ποιες είναι οι νέες ανάγκες που προκύπτουν λόγω κρίσης, και πώς αυτές καλύπτονται;	289
Κεφάλαιο 14: Η ελληνική αγορά εργασίας κατά τη διάρκεια της κρίσης	319
Κεφάλαιο 15: Οι οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης και η διαδικασία της σύγκλισης/απόκλισης στις περιφέρειες της Ελλάδας	375
Κεφάλαιο 16: Οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης και η διαδικασία της σύγκλισης/απόκλισης στις περιφέρειες της Ελλάδας	419
Κεφάλαιο 17: Οικονομική Κρίση και Περιφερειακή Ανθεκτικότητα: Ένας Σύνθετος Δείκτης Αποτίμησης.....	464
Κεφάλαιο 18: Οι επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση ανά μέγεθος επιχείρησης και είδος εργασιακής σχέσης	489
Κεφάλαιο 19: Μελέτη περίπτωσης από επιτόπια έρευνα: Οικογενειακές επιχειρήσεις και φύλο και οι συνέπειες της έλλειψης ρευστότητας της μικρής επιχείρησης σε όρους ανταγωνιστικότητας και ως άτυπος υποστηρικτικός μηχανισμός	517
Κεφάλαιο 20: Το κοινωνικό κράτος και η αποτελεσματικότητά του στην κρίση: Διεθνείς συγκρίσεις	547
Κεφάλαιο 21: Η συνεισφορά των συζύγων στο οικογενειακό εισόδημα στην περίοδο της κρίσης	554
Κεφάλαιο 22: Το αποτέλεσμα του «επιπρόσθετου εργαζόμενου» στην απασχόληση των έγγαμων γυναικών στην Ελλάδα	578
Κεφάλαιο 23 Η απασχόληση των γυναικών με παιδιά και των μεταναστών κατά τη διάρκεια της κρίσης.....	615
Κεφάλαιο 24: Μερική απασχόληση γυναικών στην κρίση: εκούσια συμφιλίωση ή ακούσια αιχμαλωσία.....	653
Κεφάλαιο 25: Μελέτη περίπτωσης από επιτόπια έρευνα: <i>Οι επιπτώσεις της κρίσης στις μετανάστριες</i>	675
Κεφάλαιο 26: Σύνθεση και διάρθρωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στην Ελλάδα: οι αλλαγές στο διάστημα 2008-2014	692
Κεφάλαιο 27: Οι επιπτώσεις της κρίσης στην ευημερία των Ελληνίδων και των Ελλήνων	710
Κεφάλαιο 28: Η συμμετοχή στην εκπαίδευση από το 2008 και μετά	724

Μέρος Γ': Προτάσεις πολιτικής για το σύνθετο κοινωνικό κράτος 732

Κεφάλαιο 29: Φύλο και Κοινωνική πολιτική: Μοχλός για πρόοδο ή τροχοπέδη για συντήρηση; 736

Κεφάλαιο 30: Προτάσεις οικονομικής πολιτικής για την αντιμετώπιση των πηγών και των συνεπειών της κρίσης 746

Κεφάλαιο 31: Γυναικεία απασχόληση, οικονομική μεγέθυνση και δημόσιες πολιτικές 754

Κεφάλαιο 32: Περιφερειακή Πολιτική και Οικονομική Κρίση στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση 790

Κεφάλαιο 33: Προτάσεις πολιτικής για το ασφαλιστικό και την κοινωνική προστασία: Μονόδρομος απαξίωσης ή μια θαρραλέα νέα αρχή; 804

Σύνοψη 812

Εισαγωγή

Θέτοντας το σκηνικό – Παρουσίαση του προβλήματος

Η κρίση αποτελεί ένα μηχανισμό έντονης δοκιμασίας του οικονομικού συστήματος που πάσχει. Η δοκιμασία αυτή διαβρώνει τις παλιές βεβαιότητες που βρίσκονταν στην καρδιά του παραγωγικού μηχανισμού, αλλά και των συστημάτων αναδιανομής. Φέρνει μαζί της έντονο προβληματισμό ως προς την ικανότητα του συστήματος κοινωνικής προστασίας και *ιδιαίτερα* του κοινωνικού ιστού ασφάλειας να ανταπεξέλθει στις έντονες πιέσεις που δημιουργούνται από την διπλή πρόκληση της ύφεσης και της δημοσιονομικής προσαρμογής. Η διαπίστωση ότι οι μηχανισμοί στήριξης, όπως διαμορφώθηκαν σε καιρούς ευημερίας, αντιμετωπίζουν δυσκολίες σε συνθήκες που τα κοινωνικά προβλήματα γενικεύονται (όπως οι τρέχουσες), ισχύει για ολόκληρη την Ευρώπη και ανεξάρτητα από τις επιδόσεις του κοινωνικού κράτους της κάθε χώρας. Μέσα, ωστόσο, στο γενικό αυτό πλαίσιο, η ελληνική περίπτωση παρουσιάζει κρίσιμες ιδιαιτερότητες:

Η πρώτη έχει να κάνει με την πλευρά της ζήτησης: στην Ελλάδα το βάθος και η διάρκεια της ελληνικής κρίσης είναι μεγαλύτερες από άλλες χώρες της ΕΕ, πράγμα που σημαίνει ότι οι επιπλέον ανάγκες που καλείται να καλύψει το σύστημα κοινωνικής προστασίας είναι εντονότερες σε σχέση με αυτές των άλλων χωρών.

Η δεύτερη, εστιάζει στην πλευρά της προσφοράς, και δη τα χαρακτηριστικά του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Στην Ελλάδα, οι μεταρρυθμίσεις στο χώρο του κοινωνικού κράτους προχώρησαν με αργούς ρυθμούς, ενώ ο κεντρικός κορμός του κοινωνικού κράτους δεν προσαρμόστηκε επαρκώς στις μεγάλες αλλαγές της κοινωνίας και της οικονομίας. Για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες διαμορφώθηκε εκ των ενόντων, αξιοποιώντας και κατάλοιπα της παραδοσιακής αλληλεγγύης, ένα παράλληλο, ‘σκιώδες’ σύστημα κοινωνικής προστασίας, δηλαδή ένα ‘άτυπο κοινωνικό κράτος’. Αυτό έχει ως συνέπεια, ο κοινωνικός ιστός ασφάλειας στην Ελλάδα να εξυπηρετείται από ένα ‘σύνθετο κοινωνικό κράτος’, το οποίο *συναπαρτίζεται* από το ‘τυπικό’ (επίσημο) κοινωνικό κράτος και από ένα ‘άτυπο’ (σκιώδες) κράτος.

Στόχοι

Η οικονομική κρίση αναδεικνύοντας την ανάγκη ενός *πραγματικού* 'κοινωνικού ιστού ασφάλειας' δημιουργεί κρίσιμες προκλήσεις, όχι μόνο στο επίσημο, αλλά στο *συνολικό* κοινωνικό κράτος. Τα δεδομένα αυτά υποδεικνύουν τη σημασία της εξέτασης των χαρακτηριστικών και των δύο τμημάτων του κοινωνικού κράτους, καθώς και της ανάλυσης της *δυναμικής* των μεταξύ τους σχέσεων (ως ένδειξη για τη δυνατότητα ανταπόκρισης).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην εξέταση των χαρακτηριστικών του σύνθετου κοινωνικού κράτος στην Ελλάδα, αναλύοντας τις συνέπειες των χαρακτηριστικών αυτών στο σχεδιασμό κοινωνικής πολιτικής, αλλά και στα δημόσια οικονομικά. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στην εξέταση της επίδρασης του σύνθετου χαρακτήρα του κοινωνικού κράτους σε κρίσιμες διαστάσεις της κοινωνίας και της οικονομίας, όπως οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, οι προοπτικές ανάπτυξης, η ανταγωνιστικότητα, καθώς στον τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρά με την τρέχουσα οικονομική κρίση. Πιο συγκεκριμένα, οι **επιδιωκόμενοι στόχοι** του παρόντος εγχειρήματος περιλαμβάνουν:

- *Πρώτον*, την περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών τόσο του τυπικού όσο και του άτυπου κοινωνικού κράτους, όπως διαμορφώθηκαν στην *προ της κρίσης* εποχή, καθώς επίσης και στην ανάλυση των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ τους.
- *Δεύτερον*, την προσπάθεια ανάδειξης των μεταβαλλόμενων δεδομένων και αναγκών, λόγω της οικονομικής κρίσης, εστιάζοντας στους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους η έλλειψη μεταρρυθμίσεων οδήγησε στην κρίση, αλλά και στο πώς η μεταρρυθμιστική απραξία επιδεινώνει τα φαινόμενα της κρίσης.
- *Τρίτον*, την εξέταση του 'τι *δέον* γενέσθαι' και τη διατύπωση προτάσεων πολιτικής με αναφορά τόσο στον μεταρρυθμιστικό ορίζοντα των προτεραιοτήτων πολιτικής, όσο και στην αναδιατύπωση των βασικών ερευνητικών προταγμάτων για μια νέα ερευνητική ατζέντα.

Προσδοκώμενα αποτελέσματα - ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές ωφέλειες

Το σύνολο της προσπάθειας αποσκοπεί ώστε τα αποτελέσματα της εμπειρικής ανάλυσης να συνεισφέρουν στο σημερινό επίπεδο γνώσεων σε ένα θέμα με ιδιαίτερη σημασία για την οικονομία και την κοινωνία στην Ελλάδα, αναζητώντας προστιθέμενη αξία:

Πρώτον, ως προς διαπιστώσεις που θα προκύψουν από την προσέγγιση ενός καίριου ερωτήματος: *είναι οι κοινωνικές δομές που βρίσκονται στην διάθεση της κοινωνίας ικανές να αντέξουν τις νέες συνθήκες των ακραίων κοινωνικών προκλήσεων;* Ή μήπως –διαμορφωμένες για καιρούς ευημερίας– δεν μπορούν να αποτρέψουν το ακραίο, πλην υπαρκτό, ενδεχόμενο κατάρρευσης του άτυπου συστήματος αλληλεγγύης;

Δεύτερον, αλλά συμπληρωματικά με το παραπάνω, από την παρουσίαση ευρημάτων με προστιθέμενη αξία αναφορικά με το ενδεχόμενο του πιθανού (απευκταίου) κινδύνου της *αιφνίδιας ‘οιονεί χρεοκοπίας’* του άτυπου κοινωνικού κράτους: δηλαδή ως προς το έλεγχο της υπόθεσης εργασίας που αναφέρει ότι την ώρα που αυξάνει η ζήτηση για τις υπηρεσίες του άτυπου κοινωνικού κράτους, ακριβώς τότε μειώνεται η ικανότητά του να τις προσφέρει.

Τρίτον, υποστηρίζοντας (και ενδεχομένως αποδεικνύοντας) ότι η διεύρυνση της οπτικής ώστε να βλέπουμε το *σύνολο* της κοινωνικής αλληλεγγύης και όχι μόνο το κρατικό της τμήμα, συνεπάγεται ουσιαστικές αλλαγές στον τρόπο που *ενεργούμε* αλλά και στο τρόπο που *σκεφτόμαστε* για την κοινωνική πολιτική. Αν, αντιθέτως, στα ζητήματα του κοινωνικού διαλόγου αγνοήσουμε τον ρόλο του άτυπου κράτους, διαπράττουμε ένα σοβαρό ερμηνευτικό σφάλμα, πράγμα, που, στην εποχή που διανύουμε, μπορεί να παραβλέπει σημαντικούς κοινωνικούς κινδύνους.

Η παρούσα Μονογραφία μπορεί να θεωρηθεί ως μια σειρά από επιμέρους μελέτες (κεφάλαια), κάθε ένα από τα οποία ερευνά μια συγκεκριμένη πτυχή της λειτουργίας του κοινωνικού ιστού ασφάλειας στην Ελλάδα, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο το σύστημα κοινωνικής προστασίας (επίσημο ή άτυπο κοινωνικό κράτος) επηρεάζει ή επηρεάζεται από την ελληνική οικονομία. Τα κεφάλαια αυτά συνδέονται μεταξύ τους με τέτοιο τρόπο, ώστε:

Πρώτον, να συνθέτουν τελικά μια τελική έκθεση με την μορφή μονογραφίας αναφορικά με το θέμα της λειτουργίας του σύνθετου κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα και τη σύνδεση μεταξύ επίσημου και άτυπου κοινωνικού κράτους.

Δεύτερον, να προσδίδουν ένα διεπιστημονικό χαρακτήρα στην πρόταση καλύπτοντας μια σειρά από επιστημονικά πεδία, όπως είναι: τα οικονομικά του κράτους πρόνοιας, τα οικονομικά της οικογένειας του φύλο, τα οικονομικά της εργασίας, η πολιτική οικονομία της μεταρρύθμισης της κοινωνικής πρόνοιας, τα οικονομικά των μικρών (οικογενειακών) επιχειρήσεων).

Τα επιμέρους Μέρη που συνθέτουν το σύνολο της Μονογραφίας περιγράφονται συνοπτικά ως να εξής:

Το **Μέρος Α'** με τίτλο **Άνασκόπηση: Το σύνθετο κοινωνικό κράτος στην προ της κρίσης εποχή'** περιλαμβάνει τα κεφάλαια που εστιάζουν στην περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών τόσο του επίσημου όσο και του άτυπου κοινωνικού κράτους (περιγραφή του προβλήματος, εμπειρικές ενδείξεις για το μέγεθος και τη λειτουργία του επίσημου και του άτυπου κράτους, ο ρόλος της οικογένειας και των οικογενειακών επιχειρήσεων ως άτυπων υποστηρικτικών μηχανισμών και η διασύνδεσή τους με το επίσημο κοινωνικό κράτος, ο ρόλος μετανάστευσης στο άτυπο κοινωνικό κράτος, διεθνείς συγκρίσεις κ.ά.).

Το **Μέρος Β'** αφορά το **σύνθετο κοινωνικό κράτος στην κρίση (Διάγνωση και Προοπτικές με χρήση επιτόπιας έρευνας)** και επικεντρώνεται στην ανάλυση του σύνθετου κράτους την εποχή της κρίσης, εξετάζοντας τη δυνατότητα του επίσημου και του άτυπου κράτους να ανταπεξέλθουν στις αυξημένες ανάγκες λόγω της κρίσης, καθώς και την ανάλυση επιμέρους θεμάτων όπως η (απευκταία) αιφνίδια 'οιονεί χρεοκοπία' του άτυπου κοινωνικού κράτους, λόγω της οικονομικής κρίσης, μέσω της ανάλυσης πρωτογενών δεδομένων, καθώς και μέσω επιτόπιας έρευνας (συλλογή πρωτογενών δεδομένων σε ένα δείγμα 100-150 μικρών επιχειρήσεων, καθώς και σε ένα δείγμα μεταναστών.

Τέλος το **Μέρος Γ'** παρουσιάζει **προτάσεις πολιτικής για το σύνθετο κοινωνικό κράτος**. Με δεδομένη την εικόνα που θα έχει αποτυπωθεί στα δύο προηγούμενα βήματα, η τρίτη ενότητα εργασίας θα επιχειρήσει να παρουσιάσει προτάσεις

πολιτικής για την κοινωνικής πολιτικής που θα αναδεικνύουν τις προτεραιότητες πολιτικής για τη λειτουργία του σύνθετου κοινωνικού κράτους.

Μέρος Α': Ανασκόπηση: Το σύνθετο κοινωνικό κράτος στην προ της κρίσης εποχή

Εισαγωγή

Τα κεφάλαια του παρόντος κειμένου συνθέτουν το Μέρος Α' της μονογραφίας και αποτελούν την πρώτη ενότητα εργασίας (ΕΕ1) με τίτλο: *Ανασκόπηση: Το σύνθετο κοινωνικό κράτος στην προ της κρίσης εποχή*). Ως προς το περιεχόμενο, η πρώτη Ενότητα Εργασία (ΕΕ1) αποσκοπεί στην περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών τόσο του επίσημου όσο και του άτυπου κοινωνικού κράτους στην προ της κρίσης εποχή. Αυτό γίνεται μέσα από μια σειρά κεφαλαίων, Ειδικότερα, το [κεφάλαιο 1](#) επικεντρώνεται στη περιγραφή του προβλήματος. Τα χαρακτηριστικά του επίσημου κοινωνικού κράτους (*κατακερματισμός και νομικισμός*) και το σύνθετο κοινωνικό κράτος που αντλεί από προϋπάρχοντα συστήματα οικογενειακής αλληλεγγύης αλλά και από δομές που αναπτύχθηκαν ως αποτέλεσμα και ως συμπλήρωμα των επίσημων δομών.

Στο [κεφάλαιο 2](#) το ενδιαφέρον στρέφεται στην εξέταση του μέγεθους και των λειτουργιών του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού κράτους. Ζητήματα μέτρησης, ο ρόλος –και η επάρκεια- του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού κράτους στην κάλυψη των αναγκών, ο ρόλος του άτυπου κράτους ως διαθέσιμες εφεδρείες μετριάζοντας τις συνέπειες/κινδύνους της κατάστασης φτώχειας στην Ελλάδα, ενώ το [κεφάλαιο 3](#) εξετάζει άτυπο κοινωνικό κράτος, τα οικονομικά της οικογένειας και του φύλου με έμφαση στο ρόλο της οικογένειας και των οικογενειακών επιχειρήσεων ως άτυπων υποστηρικτικών μηχανισμών.

Στο [κεφάλαιο 4](#) αναλύεται το άτυπο κοινωνικό κράτος, η μικρή επιχείρηση και οι οικονομικές διασυνδέσεις του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού κράτους. Ο ρόλος της μικρής επιχείρησης ως άτυπος μηχανισμός υποστήριξης -απορρόφηση της ανεργίας, παροχή χρηματοδότησης- και ταυτόχρονα ως βασική μονάδα

χρηματοδότησης για το επίσημο κράτος -φορολογικά έσοδα και εισφορές κοινωνικής ασφάλισης.

Το **κεφάλαιο 5** εξετάζει τη σημασία της αστικοποίησης, της ιδιοκατοίκησης και των περιουσιακών στοιχείων ενώ το **κεφάλαιο 6** στο επίκεντρο της ανάλυσης είναι το άτυπο κοινωνικό κράτος και οι μετανάστες στην Ελλάδα. Η έλευση περί το ένα εκατομμύριο μεταναστών και η συνεπακόλουθη διαθεσιμότητα μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού συνέβαλε σημαντικά στη σταδιακή μετατόπιση των υπηρεσιών φροντίδας (προς την οικογένεια) από τις γυναίκες της οικογένειας προς τις μετανάστριες. Η μετατόπιση φορτίου προς άλλες γυναίκες επιτάχυνε την έξοδο γυναικών προς την αγορά εργασίας.

Τέλος, το **κεφάλαιο 7** επιχειρεί διεθνείς συγκρίσεις. Διαφορές και ομοιότητες της Ελλάδας με άλλες χώρες του 'Μεσογειακού' κοινωνικού κράτους, αλλά και με αναπτυσσόμενες χώρες (όπως η Τουρκία και η Αίγυπτος), καθώς και με άλλα βαλκανικά κράτη.

Μεθοδολογικά, η προσέγγιση των παραπάνω θεμάτων επιχειρήθηκε στη βάση μίας *bottom-up* προσέγγισης (δηλαδή εστιάζοντας στην ανάλυση των ατομικών συμπεριφορών για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων που προκύπτουν σε μακροοικονομικό επίπεδο), καθώς και μίας *top-down* προσέγγισης (δηλαδή της ανάλυσης της επίδρασης των μακροοικονομικών μεγεθών στον προσδιορισμό των ατομικών συμπεριφορών).

Ως προς τις πηγές δεδομένων,² η ανάλυση σε ορισμένα τμήματα βασίστηκε σε δευτερογενείς πηγές δεδομένων για την κοινωνική προστασία ESSPROS. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος της εμπειρικής ανάλυσης βασίστηκε σε πρωτογενή μικρο-δεδομένα από δειγματοληπτικές έρευνες, κυρίως από το EU-SILC, το ECHP, το SHARE κ.ά., προκειμένου να αποτυπωθεί η ζήτηση και (όπου είναι δυνατόν) η

² 'Η παρούσα ερευνητική εργασία βασίζεται σε δεδομένα από την Eurostat, *EU-SILC 2004-2013*, *ECHP 1994-2001* και *LFS 1983-2012*'. Η ευθύνη για όλες τις διαπιστώσεις και τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την ανάλυση των δεδομένων ανήκει αποκλειστικά στους/στις ερευνητές/τριες του έργου.

πλευρά της προσφοράς, της κοινωνικής προστασίας, δίνοντας την ευκαιρία να συγκριθεί η ελληνική εμπειρία έναντι άλλων χωρών.

Εμπλεκόμενα μέλη της ερευνητικής ομάδας για την ολοκλήρωση του παραδοτέου:

- 1) Αντιγόνη Λυμπεράκη (ΚΕ)**
- 2) Πλάτων Τήνιος (1^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)**
- 3) Σταύρος Ζωγραφάκης (2^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)**

Εμπλεκόμενα μέλη κατηγορίας 1β για την ολοκλήρωση του παραδοτέου:

- 1) Γεώργιος Παπαδούδης (Μεταδιδάκτορας)**

Εμπλεκόμενα μέλη κατηγορίας 1γ για την ολοκλήρωση του παραδοτέου:

- 1) Θωμάς Γεωργιάδης (Υποψ. Διδάκτωρ)**
- 2) Ερμέλα Γιάννα (Υποψ. Διδάκτωρ)**
- 3) Σταύρος Βουγιούκας (Υποψ. Διδάκτωρ)**

Κεφάλαιο 1: Η περιγραφή του προβλήματος

Εισαγωγή

Το εισαγωγικό κεφάλαιο του πρώτου μέρους της μονογραφίας επιχειρεί την ανάδειξη της προβληματικής του *‘σύνθετου κοινωνικού κράτους’* στην Ελλάδα, και τη διασύνδεσή της με θέματα που αφορούν τα χαρακτηριστικά και την μεταρρύθμιση του κράτους πρόνοιας, τα δημόσια οικονομικά, την ανταγωνιστικότητα, καθώς και με τα μεταβαλλόμενα, από τη δυναμική της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, δεδομένα και ζητούμενα.

Βασικό σκοπό του παρόντος κεφαλαίου αποτελεί ο προσδιορισμός της έννοιας του *‘σύνθετου κοινωνικού κράτους’* και της σημασίας του ως σύστημα έκτακτης κοινωνικής ανάγκης (κοινωνικός ιστός ασφάλειας) στην περίπτωση της Ελλάδας. Το συγκεκριμένο εγχείρημα συνοδεύεται από δύο επιμέρους κατευθύνσεις: *πρώτον*, την επισκόπηση των παραμέτρων που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του σύνθετου κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα στην προ κρίσης εποχή, και *δεύτερον*, την περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών τόσο του τυπικού όσο και του άτυπου κοινωνικού κράτους όπως αυτά διαμορφώθηκαν στην προ κρίσης εποχή, αναλύοντας παράλληλα τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους.

1.1. Προσδιορισμός της έννοιας του σύνθετου κοινωνικού κράτους

Στην Ελλάδα οι μεταρρυθμίσεις στο χώρο του κοινωνικού κράτους προχώρησαν με αργούς ρυθμούς, παρά το γεγονός ότι εξαγγέλλονταν πανηγυρικά και σε υψηλούς τόνους. Συνεπώς, ο κεντρικός κορμός του κοινωνικού κράτους δεν προσαρμόστηκε στις μεγάλες αλλαγές της κοινωνίας και της οικονομίας. Συνέχισε να προσλαμβάνει και να αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές ανάγκες με γνώμονα μια πραγματικότητα που είχε προ πολλού πάψει να υπάρχει. Για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες διαμορφώθηκε *εκ των ενόντων*, αξιοποιώντας κατάλοιπα της παραδοσιακής αλληλεγγύης, **ένα παράλληλο, σκιώδες σύστημα κοινωνικής προστασίας**, δηλαδή **ένα άτυπο κοινωνικό κράτος** (Lyberaki & Tinios, 2014a).

Η κοινωνική αλληλεγγύη -στην Ελλάδα πολύ περισσότερο σε σχέση με άλλες χώρες- διαχέεται μέσα από την οικογένεια καθώς και από άλλα άτυπα δίκτυα υποστηρικτικών μηχανισμών. Η ιδιαιτερότητα αυτή σημαίνει ότι στην Ελλάδα το σύστημα κοινωνικής ανάγκης -ο κοινωνικός ιστός ασφάλειας- εξυπηρετείται από ένα **‘σύνθετο κοινωνικό κράτος’**, αποτελούμενο από: **α)** το **‘τυπικό’** ή **‘επίσημο’** κοινωνικό κράτος (συμπεριλαμβανομένων των θεσμών του συστήματος κοινωνικής προστασίας), και **β)** από ένα **‘άτυπο’** ή **‘σκιώδες’** κοινωνικό κράτος (το οποίο βασίζεται κυρίως στο ρόλο της οικογένειας και των μικρών επιχειρήσεων ως άτυπων υποστηρικτικών μηχανισμών). Στην πράξη το σύνθετο Ελληνικό κοινωνικό κράτος αντλεί από προϋπάρχοντα συστήματα οικογενειακής αλληλεγγύης, αλλά και από δομές που αναπτύχθηκαν ως αποτέλεσμα και ως συμπλήρωμα των επίσημων δομών (Lyberaki & Tinios, 2014b).

Η οικονομική κρίση αναδεικνύοντας την ανάγκη ενός *πραγματικού* ‘κοινωνικού ιστού ασφάλειας’ δημιουργεί κρίσιμες προκλήσεις, όχι στο επίσημο, αλλά στο *συνολικό* κοινωνικό κράτος (Castles, 2010). Οι προκλήσεις αυτές απαιτούν την εξέταση των χαρακτηριστικών και των δύο τμημάτων του κοινωνικού κράτους (Lyberaki & Tinios, 2012a), καθώς και της *δυναμικής* των μεταξύ τους σχέσεων. Αν, αντιθέτως, αγνοηθεί ο ρόλος του άτυπου κράτους, διαπράττεται ένα σοβαρό ερμηνευτικό σφάλμα, πράγμα που μπορεί να παραβλέπει σημαντικούς κοινωνικούς κινδύνους.

1.2. Παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του σύνθετου κοινωνικού κράτους

Το ελληνικό κοινωνικό κράτος έχει χαρακτηριστεί κατά καιρούς υπολειμματικό, μίζερο, πατερναλιστικό, κρατικό-κορπορατιστικό (Λυμπεράκη & Τήνιος, 2012; Ματσαγγάνης, 1999). Διατυπώνεται μάλιστα συχνά η παρατήρηση ότι (όπως και στα άλλα κράτη της βόρειας Μεσογείου) συγκεντρώνει υπολείμματα (ή ‘απολιθώματα’) από διαφορετικές (τμηματικές) απόπειρες μεταρρύθμισης (Ferrera, 1996, 2005). Αποτέλεσμα, η συνύπαρξη δυο κεντρικών συστατικών: του κατακερματισμού και του νομικισμού.

Ο **κατακερματισμός** του συστήματος σημαίνει ότι ισχύουν ταυτόχρονα διαφορετικοί κανόνες στην αντιμετώπιση αναγκών για διαφορετικές ομάδες του

πληθυσμού (ΟΟΣΑ, 2013). Μια ιδιαίτερη κατηγορία πολυδιάσπασης δημιουργείται από την επιλογή εκ μέρους των μεταρρυθμίσεων να εφαρμόσουν τους νέους κανόνες 'σταδιακά'. Στην αγορά εργασίας αυτό χαρακτηρίζεται ως 'ευελιξία στο περιθώριο', ενώ στις συντάξεις δημιουργεί γενιές με διαφορετικά δικαιώματα. Όπως υπογραμμίζει ο Boeri (2011) η ύπαρξη τέτοιων ρυθμίσεων οδηγεί το συνολικό υβρίδιο να συμπεριφέρεται -οικονομικά και κοινωνικά– με πολύ διαφορετικό τρόπο από τα δύο αμιγή συστήματα που το απαρτίζουν.

Ο **νομικισμός**, από την άλλη, λειτουργεί ως αμυντικό συμπλήρωμα του κατακερματισμού (Lyberaki, 2010). Αφ' ενός μεν τον νομιμοποιεί (επειδή επικαλείται την αρχή του 'γενικού καλού' και μιλάει 'στη γλώσσα των κοινωνικών δικαιωμάτων'). Αφ' ετέρου υπόσχεται μια (ολισθηρή αλλά ορατή) διαδρομή μέσα από την οποία όσοι παραδέρνουν στην ανεπάρκεια σήμερα θα μπορέσουν να απολαύσουν τα προνόμια αύριο (Δοξιάδης 2010; Πελαγίδης και Μητσόπουλος, 2006). Στην Ελληνική του εκδοχή ο νομικισμός σημαίνει ότι η αναγνώριση κοινωνικού δικαιώματος δεν έχει συνακόλουθη μέριμνα για τις χρηματοδοτικές του προϋποθέσεις.

Στα πρώτα στάδια συγκρότησης του επίσημου κοινωνικού κράτους, και ενόσω οι δικαιούχοι των προνομίων ήταν σχετικά λίγοι, αυτή η δυναμική ήταν δημοσιονομικά ανεκτή: ο σχετικά περιορισμένος αριθμός των δικαιούχων ευνοούσε τη συγκράτηση του συνολικού κόστους. Όμως στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και στη συνέχεια, η διαδικασία της μεταρρύθμισης του κοινωνικού κράτους προχωρούσε με δόσεις και με τη λογική του πολιορκητικού κριού: διεύρυνση προνομίων και εξίσωση προς τα πάνω (Lyberaki & Tinios, 2012b). Αυτή η διαδικασία οδήγησε σε σταδιακή αύξηση των δικαιούχων και δαπανών, χωρίς, όμως, ανάλογη τόνωση των εσόδων.³ Πήρε μπρος, δηλαδή, μια μηχανή διανομής αλλά όχι ανά-διανομής.⁴

³ Η πορεία των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα από το 1981 αποτυπώνεται στα στοιχεία κοινωνικής προστασίας ESSPROS (ΕΣΥΕ 2000). Όπως αναφέρει ο Τήνιος

1.3. Ο ρόλος του άτυπου κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα

Η μεταβαλλόμενη γεωμετρία των προνομίων, όσο ‘γενναιόδωρα’ κι αν διευρύνθηκε ο κύκλος των δικαιούχων, άφησε πολλά κενά. Εδώ ακριβώς αρχίζει ο ρόλος του ‘άτυπου’ κοινωνικού κράτους: να συμπληρώσει, κατά το δυνατόν, τα κενά που άφηνε το επίσημο σύστημα⁵ ως προς:

- Κατηγορίες λειτουργιών (φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, μακροχρόνια ανεργία, κοινωνική ένταξη, στήριξη κατά τη δύσκολη μετάβαση από το στάδιο της εκπαίδευσης στο σημείο εισόδου στην απασχόληση).
- Κατηγορίες κλάδων/ατόμων που βρίσκονται ‘εκτός προνομίων’, είτε επειδή ανήκουν σε ταμεία με μικρή –ή καθόλου– γενναιοδωρία, είτε επειδή η σχέση τους με το επίσημο σύστημα καθίσταται προβληματική επειδή ακολουθούν ‘μη-τυπικές’ διαδρομές (όπως συχνές αλλαγές δουλειάς, για παράδειγμα).
- ‘Ειδικά σημεία’ που συγκεντρώνουν μεγάλη ένταση αβεβαιότητας και κινδύνου: κυρίως στην είσοδο και στην έξοδο της αγοράς εργασίας. Ακριβώς σε αυτά τα σημεία ‘πληρώνεται ο λογαριασμός’ της αυξημένης προστασίας όσων απολαμβάνουν το προνόμιο της προστασίας. Η ανάπτυξη εντάσεων στις εισόδους και εξόδους της απασχόλησης, λοιπόν, δεν είναι τυχαία, αλλά απορρέει από το ίδιο το σύστημα επιλεκτικής παροχής προστασίας για κάποιες ομάδες.

2003, 2010 η διεύρυνση των δαπανών κατά την δεκαετία του 1990, δεν συμβάδισε με βελτίωση των δεικτών αποτελεσματικότητας ή της ικανοποίησης.

⁴ Κρίσιμο ρόλο στον δημοσιονομικό εκτροχιασμό έπαιξε η απουσία οροφής στις εγγυήσεις για τις υψηλές συντάξεις. Βλέπε [Tinios 2011](#) για την περίπτωση ΔΕΚΟ και Τραπεζών.

⁵ Το άτυπο κοινωνικό κράτος αποτελεί μετεξέλιξη και της παραδοσιακής αλληλεγγύης, η οποία όμως στην Ελλάδα αφορούσε την πυρηνική οικογένεια – [Campbell 1964](#). Οι δομές αυτές όμως μεταλλάσσονται στην μεταμοντέρνα εκδοχή τους, με αποτέλεσμα να διατηρούν αμυδρή μόνο σχέση με τις αρχικές τους ρίζες.

Θα μπορούσε να γίνει η υπόθεση εργασίας ότι οι ανάγκες και τα κενά προκύπτουν αποκλειστικά στο φτωχότερο και πλέον ευάλωτο τμήμα της κατανομής του εισοδήματος. Όμως δεν φαίνεται να είναι έτσι στην πραγματικότητα: κενά δημιουργούνται σε ολόκληρο το εύρος της κατανομής. Στο ανώτερο τμήμα κρίσιμο ρόλο παίζει το πλαφόν για τις συντάξεις του ΙΚΑ αλλά και σε ταμεία αυτοτελώς απασχολούμενων. Αντιθέτως, στα 'ρετιρέ' των ειδικών ταμείων ασφάλισης – Τράπεζες, ΔΕΚΟ – η κρατική συμμετοχή επιδοτεί υψηλά εισοδήματα.⁶ Συχνά, επίσης, τα κενά της κοινωνικής προστασίας δε σχετίζονται πάντα με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες. Για παράδειγμα, τα ελλείμματα φροντίδας συχνά οφείλονται περισσότερο σε ανεπάρκεια κοινωνικής δικτύωσης, παρά σε έλλειψη πόρων.

Στο κατώτερο σημείο της διανομής εισοδήματος υπάρχουν σημαντικά κενά στο δίκτυ ασφαλείας, κενά που δεν αποτελούν ελληνική ιδιοτυπία. Όμως, σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, σε αυτό το σημείο των αναγκών που δεν βρίσκουν ανταπόκριση από το επίσημο σύστημα, το κοινωνικό κράτος παρεμβαίνει είτε, με, το ελάχιστο δίκτυ ασφαλείας, είτε με στοχευμένες παρεμβάσεις.⁷ Στην Ελλάδα η αδιαφάνεια και η έλλειψη στοιχείων επιτρέπει τη σιωπηρή συνύπαρξη προνομίων και ευπάθειας και δημιουργεί δυσκολίες στον εντοπισμό πραγματικών κενών.⁸

Πως συντηρείται ο άτυπο κοινωνικό κράτους; Αν ο στόχος είναι να εξεταστεί το κοινωνικό κράτος ως μέθοδος διαχείρισης κινδύνων, πρέπει να εντοπιστούν τόσο τα στατικά χαρακτηριστικά του άτυπου κοινωνικού κράτους, όσο και οι δυναμικές

⁶ Οι αντίστοιχοι υψηλόμισθοι σε συστήματα πολλαπλών πυλώνων άλλων χωρών θα τροφοδοτούσαν τις παροχές του 2^{ου} και 3^{ου} πυλώνα. Η απουσία της δυνατότητας αυτο-βοήθειας στην Ελλάδα τους ωθεί αναγκαστικά προς κρατικά συστήματα.

⁷ Συνήθως με παροχές που χρησιμοποιούν εισοδηματικά κριτήρια, αυτά που αποκαλούνται 'κοινωνικά βοηθήματα' – [Ματσαγγάνης 2004](#).

⁸ Το πρόβλημα στην θεσμοθέτηση εγγυημένου εισοδήματος ήταν ανέκαθεν η έλλειψη διοικητικών εχεγγύων. Παρά το ότι τα διοικητικά προβλήματα αποτελούν μόνιμη δικαιολογία επί 15 και άνω χρόνια, δεν έχει γίνει κάτι για να υπερνικηθούν τα εμπόδια.

αντίδρασης που πιθανόν να τεθούν σε λειτουργία στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Το ζήτημα αυτό –δηλαδή της δυναμικής συμπεριφοράς του κοινωνικού κράτους σε ακραίες συνθήκες κρίσης (αυτό που λέγεται ακραίο ρίσκο, tail risk)– έχει δεχθεί ελάχιστη θεωρητική επεξεργασία στις κοινωνικές επιστήμες. Παρά ταύτα διδάγματα μπορούν να αντληθούν από δύο διαφορετικές θεωρητικές οπτικές:

*Πρώτον, από την **θεωρία χρεοκοπίας**.* Το άτυπο κοινωνικό κράτος λειτουργεί χάρις σε εφεδρείες αλληλεγγύης. Η κοινωνική αλληλεγγύη μπορεί να παρομοιαστεί με ομόκεντρους κύκλους εγγυήσεων αρωγής, που όσο απομακρύνονται από το κέντρο μεγαλώνει η απόσταση ανάμεσά τους (και σταδιακά φθίνει η ένταση). Η διαδικασία αυτή μοιάζει εννοιολογικά με την αναζήτηση ρευστότητας εκ μέρους μιας επιχείρησης η οποία αντιμετωπίζει προβλήματα. Θα προσφύγει πρώτα στα ίδια διαθέσιμα, θα ρευστοποιήσει τοποθετήσεις, θα ανακαλέσει οφειλές, θα προσφύγει σε συμπληρωματική χρηματοδότηση. Κάθε προσφυγή είναι δυσχερέστερη από την προηγούμενη. Κύριο συμπέρασμα στις θεωρητικές αναζητήσεις στη θεωρία χρεοκοπίας είναι η ασυνέχεια –μια μικρή αλλαγή μπορεί να οδηγήσει σε μεγάλες αλλαγές (χρεοκοπία) χωρίς προειδοποίηση.⁹

*Δεύτερον, τα **κοινωνικά δίκτυα**.* Στο μηχανισμό αυτό τον ρόλο των εφεδρειών τον παίζουν τα κοινωνικά δίκτυα στήριξης. Στις κοινωνικές επιστήμες πρόσφατα διεξάγεται μεγάλη συζήτηση διεθνώς γύρω από το ρόλο των κοινωνικών δικτύων. Στην κοινωνιολογία οι [Christakis & Fowler \(2009\)](#) θεωρούν ότι η αποτελεσματικότητά τους τείνει να εξαντλείται μετά τον τρίτο κύκλο/βαθμό διασύνδεσης. Στην οικονομική επιστήμη τα οικονομικά των δικτύων είναι πρόσφορο πεδίο θεωρητικής αναζήτησης, που υπογραμμίζει την κρίσιμη σημασία της πυκνότητας ([Goyal, 2007](#)).

⁹ Οι χρεοκοπίες θα μπορούσαν να περιγράφονται με αξιοποίηση των μαθηματικών του χάους. Για μια προσιτή εισαγωγή, Smith 2007. Ο [Asmussen 2001](#) εξετάζει χρεοκοπίες από αναλογιστική άποψη.

Ένα θεωρητικό μοντέλο των σχέσεων μεταξύ των δύο τμημάτων του κοινωνικού κράτους αν εφαρμοζόταν στην Ελληνική περίπτωση δεν θα μπορούσε να αγνοήσει τα παρακάτω τρία κρίσιμα σημεία:

Πρώτον, το είδος κοινωνικών αναγκών. Οι ανάγκες αλληλεγγύης διαφέρουν στο μακροχρόνιο και στο βραχυχρόνιο ορίζοντα: κάποιες από αυτές είναι προβλέψιμες και μπαίνουν στον προγραμματισμό της οικογένειας, ενώ κάποιες άλλες είναι απρόβλεπτες και μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο εκ των ενόντων. Αυτές οι εφεδρείες αλληλεγγύης λειτουργούν διαφορετικά όταν κινητοποιούνται προκειμένου να καλύψουν βραχυχρόνιες ή μακροχρόνιες ανάγκες. 'Κίνδυνοι' όπως το γήρας είναι σε γενικές γραμμές προβλέψιμοι, ενώ δεν ισχύει το ίδιο για ατυχήματα και ασθένειες που προκαλούν αναπηρία.¹⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεργία. Στο μέτρο που αποτελεί αντικείμενο προγραμματισμού (όπως η ανεργία τριβής ή η διαρθρωτική ανεργία) η αντιμετώπισή της ενσωματώνεται στην συνολική οικογενειακή στρατηγική. Η έλευση 'κευνσιανής' ή κυκλικής ανεργίας ως αποτέλεσμα της κρίσης είναι πιθανόν να αποτελέσει καίρια πηγή προκλήσεων, αφού θα βρίσκεται εκτός του οικογενειακού ελέγχου.

Δεύτερον, τις συνθήκες χρηματοδότησης του άτυπου κοινωνικού κράτους. Κρίσιμο ρόλο σε αυτό παίζουν πέντε παράγοντες:

- Η συνεκτική οικογένεια που διασφαλίζει διαγενεακή αλληλεγγύη. Αναδιανέμει παροχές συντάξεων (από το επίσημο σύστημα).¹¹ Χρηματοδοτεί την παραμονή νεότερων στην οικογενειακή εστία μέχρι να διασφαλιστεί ότι

¹⁰ Σημαντικό σημείο είναι ότι το άτυπο κράτος επιβάλλει απόψεις, αξίες και καταναγκασμούς και επιβάλλει διακρίσεις, πράγματα που το επίσημο δεν είναι σε νομική θέση να αποπειράται. Το άτυπο κράτος θα εφαρμόζει περισσότερο την έννοια των 'αξιελέητων φτωχών' (**deserving poor**) από ότι το επίσημο ([Τήνιος 2010α](#)).

¹¹ Που ανακυκλώνονται από την οικογένεια ως στήριγμα για την εκπαίδευση ή αναζήτηση εργασίας των νεότερων. Βλ. [Attias-Donfut κά 2005](#) για διαγενεακές μεταβιβάσεις.

θα ξεκινήσουν έχοντας τουλάχιστον τα ίδια οικονομικά δεδομένα με αυτά που τους διασφάλιζε η οικογένεια.¹²

- Η μικρή οικογενειακή επιχείρηση ή/και αγροτική εκμετάλλευση, ως μηχανισμός απορρόφησης εργατικού δυναμικού. Διασφαλίζει την μακρά της επιβίωση λόγω της ευκαιρίας φορο- και εισφορο- διαφυγής και αποφυγής (Lyberaki, 2011a; Γιαννίτσης, 2008; Λυμπεράκη, 1990, 2008).
- Η ηγεμονική διάρθρωση κατανομής της περιουσίας που είναι σχετικά ίση εξ αιτίας ιστορικών παραγόντων όπως ο αναδασμός της γης στη δεκαετία του 1920, η εκτεταμένη ιδιοκατοίκηση αλλά και ο μηχανισμός της αντιπαροχής που πολλαπλασίασε τη μικρή ιδιοκτησία (ECB, 2013; Freris, 1986; Tinios 1985; Νεκτάριος και Γεωργιάδης 2009).
- Η κληρονομιά της αστυφιλίας με την διατήρηση οικονομικών και κοινωνικών δεσμών με την ύπαιθρο. Η διατήρηση ενεργών σχέσεων με τα χωριά επιτελεί μια σύνθετη οικονομική (συμπλήρωμα εισοδήματος, προϊόντα και παροχές σε είδος) και κοινωνική (δικτύωση, αναψυχή) λειτουργία.
- Ο ρόλος των γυναικών στην παροχή προσωπικής φροντίδας για όπου, όπως και για όσο διάστημα χρειάζεται. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 σημειώνεται σταδιακή μετατόπιση των υπηρεσιών φροντίδας προς την οικογένεια από τις γυναίκες της οικογένειας προς μετανάστριες.¹³ Η μετατόπιση φορτίου προς άλλες γυναίκες επιτάχυνε την έξοδο γυναικών προς την αγορά εργασίας (Lyberaki 2011b).

Τρίτον, το άτυπο κοινωνικό κράτος από την φύση του δεν καταγράφεται με τον ίδιο τρόπο όπως το επίσημο. Στην Ελλάδα όταν γίνεται αναφορά στην κοινωνική προστασία χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά στοιχεία που προκύπτουν από

¹² Κοινό φαινόμενο στις Μεσογειακές χώρες, Bettio & Villa 1998. Έχει ονομαστεί 'Hotel mama' - Coomans 2001.

¹³ Αυτό το φαινόμενο έχει ονομαστεί 'μοντέλο φροντίδας με μετανάστρια-μέσα-στην-οικογένεια'.

την διαδικασία χορήγησης παροχών από υπάρχοντες επίσημους φορείς.¹⁴ Ενδείξεις για την λειτουργία και την σχετική σημασία του άτυπου κράτους πρέπει να αντλούνται από δειγματοληπτικές έρευνες που έχουν αναφορά στον πληθυσμό, και με την προϋπόθεση βεβαίως ότι διαμορφώνεται κατάλληλο ερωτηματολόγιο, αντιπροσωπευτική δειγματοληψία κλπ. Συνεπώς η αποτελεσματική άσκηση πολιτικής δεν μπορεί να επιτευχθεί αν δεν στηρίζεται από κοινωνική έρευνα – μια κλασσική περίπτωση ανάγκης ‘εμπεριστατωμένης διακυβέρνησης’ (**evidence-based policy**).

Η κρίση επηρεάζει το Κράτος και οδηγεί (σχεδόν αναγκαστικά) στη δραστική του συρρίκνωση: η προσφορά κρατικής κοινωνικής προστασίας συρρικνώνεται καθώς η ζήτηση εκτινάσσεται. Το κενό που δημιουργείται φαίνεται εκ πρώτης όψεως ως μεγάλο και δυσαναπλήρωτο.

Ποιος αναλαμβάνει τις υπηρεσίες και το έργο της κοινωνικής πολιτικής όταν το κράτος αποσύρεται; Για να δοθεί μία απάντηση στο ερώτημα αυτό, χρειάζεται να η προσέγγιση της κοινωνικής προστασίας ως κοινωνική διαχείριση κρίσεων – (**social risk Management**) όπως κάνουν οι [Holzman and Jørgensen \(2001\)](#). Σύμφωνα με αυτή την άποψη το έργο της κοινωνικής προστασίας δεν είναι αποκλειστικά κρατικό, αλλά μπορεί να επιτελείται και από άλλους φορείς. Η κοινωνική πολιτική αποτελεί μια αντίδραση της οργανωμένης κοινωνίας στην ανάγκη να υπάρχει μια διαχείριση κινδύνων που αντιμετωπίζουν άτομα απέναντι σε κακοτυχίες και αναποδιές, αλλά και σε θετικά ενδεχόμενα όπως η μακροζωία και οι ανάγκες παιδικής φροντίδας. Οι υπηρεσίες αυτές δεν προσφέρονται μόνο από το κράτος, αλλά και από άλλους ο κυριότερος από τους οποίους είναι η οικογένεια. Αν εξεταστεί το σύνολο του συστήματος διαχείρισης κοινωνικών κινδύνων ασχέτως φορέα προσφοράς, τότε μεταβολές σε ένα φορέα ή μια μέθοδο παροχής υπηρεσιών θα έχουν επιπτώσεις σε άλλους.

¹⁴ Για τα προβλήματα ερμηνείας που προκύπτουν στις συντάξεις και την επιτηδευμένη διατήρησή τους, βλέπε. [Τήνιος 2010β](#), κεφ 7.

Στην Ελλάδα, παραδοσιακά, η οικογένεια συμπληρώνει τις ελλείψεις του Κράτους. Η οικογένεια καθορίζει ποιος εργάζεται (ορατός) και ποιος όχι (αόρατος παίκτης), ποιος περνά στην αγορά και ποια όχι (υπηρεσίες φροντίδας απαραίτητες για την αναζήτηση εργασίας), αποφασίζει την αποταμίευση και τη ρευστοποίηση περιουσίας (κατοικία, λοιπά περιουσιακά στοιχεία). Είναι η βασική διανεμητική μηχανή μεταξύ γενεών.

Όμως η σχέση οικογένειας – κοινωνικού κράτους (το υβριδικό Κοινωνικό Κράτος) είναι σε μετασχηματισμό. Για να εκτιμηθεί το πώς αντιδρά στην κρίση, πρέπει να γίνει η ανασκόπηση της διαδικασίας μετασχηματισμού της σχέσης οικογένειας και παροχής υπηρεσιών διαχείρισης κοινωνικών κινδύνων. Να εξεταστεί δηλαδή το δίπολο ‘κράτος – οικογένεια’ από τη σκοπιά της οικογένειας.

Τα κεφάλαια που ακολουθούν επιχειρούν να παρουσιάσουν ενδείξεις για τρία κρίσιμα θέματα: Πώς ήταν η σχέση στο παρελθόν, σε τι άλλαξε, και πού είναι σήμερα. Το κρίσιμο σημείο στην αφήγηση αυτή είναι το πώς η ατελής μεταρρύθμιση στην προ κρίσης εποχή έχει αφήσει την οικογένεια εκτεθειμένη και θέτει σε αμφισβήτηση την ικανότητά της να ανταπεξέλθει στις αυξημένες προκλήσεις που προκαλεί η κρίση.

Βιβλιογραφία πρώτου κεφαλαίου

Ξενόγλωσση

Asmussen S. (2001). *Ruin Probabilities*. Singapore: World Scientific Publishing Co

Attias-Donfut, C., J.Ogg, F-C. Wolff (2005), “European Patterns of Intergenerational Transfers”, *European Journal of Ageing*, 2, pp 161-173

Bettio, F. and Villa, P. (1998), "A Mediterranean perspective on the breakdown of the relationship between participation and fertility" *Cambridge Journal of Economics*, 22 (2): 137-171

Boeri, T. (2011). Institutional reforms and dualism in European Labor Markets. In D.Card and O.Ashenfelter, *Handbook of Labor Economics*, vol 4B, Elsevier-North Holland, Amsterdam, pp 1173- 1236.

Campbell, J.K. (1964). *Honour, Family and Patronage*, OUP, Oxford.

Castles, F.G. (2010) 'Black Swans and Elephants on the Move: The Impact of Emergencies on the Welfare State', *Journal of European Social Policy*, 20 (2), 91–101.

Christakis, N. A. & Fowler J.H. (2009). *Connected: The Amazing power of Social networks and how they shape our lives*, Harper Press, London

Coomans, G. (2001). The role of women in labour markets in ageing societies. In Kikilias, Bagavos, Tinios & Hletsos (Eds.), *Demographic Ageing, Labour Market and Social Protection: Trends, challenges and policies*. Athens, Greece: National Institute of Labour and Sakkoulas publications.

European Central Bank (ECB) (2013) The Eurosystem Household Finance and Consumption Survey: Results from the First Wave, Statistics Paper Series, No. 2/April.

Ferrera, M. (1996) 'The Southern Model of Welfare in Social Europe', *Journal of European Social Policy*, 6 (1): 17-37.

Ferrera, M. (2005) *The Boundaries of Welfare. European Integration and the New Spatial politics of Social protection*. Oxford: Oxford University Press.

Freris, A.F. (1986) *The Greek Economy in the Twentieth Century*. Beckenham: Croom Helm.

Goyal, S. (2007). *Connections: an introduction to the Economics of Networks*, Princeton University Press, Princeton NJ.

Holzmann, R., & Jørgensen, S. (2001). Social Risk Management: A new conceptual framework for Social Protection, and beyond. *International Tax and Public Finance*, 8(4), 529-556.

Lyberaki, A. (2010). "The record of gender policies in Greece, 1980-2010: Legal form and Economic substance. *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, GreeSE Paper No 36*, London School of Economics.

Lyberaki, A. (2011a). Delocalization, Triangular Manufacturing, and Windows of Opportunity: Some Lessons from Greek Clothing Producers in a Fast-Changing Global Context. *Regional Studies*, 45 (2): 205-218

Lyberaki, A. (2011b). Migrant Women, Care work and Women's employment in Greece, *Feminist Economics*, 17 (3): 103-131

Lyberaki & Tinios (2012a) "The crisis as handmaiden of social change: adjusting to the 21st century or settling old scores?" in Anastasakis, O. & Singh, D. (eds) *Reforming Greece: Sisyphean task or Herculean challenge?*, South East European Studies at Oxford (SEESOX), St Antony's College, University of Oxford, σελ. 100-110

Lyberaki A. And Tinios, P., (2012b). Labour and Pensions in the Greek Crisis: The Microfoundations of Disaster. *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft*, (03), 363-386

Lyberaki, A. & Tinios, P. (2014a). The Informal Welfare State and the Family: Invisible Actors in the Greek Drama. *Political Studies Review*, 12(2), 193-208

Lyberaki, A. & Tinios, P. (2014b). "Links between formal and informal social protection provision in Greece: a socio-historical view of the spread of formal social protection provision". Paper presented at Conference *The State in the Balkans: Public Service Institutions, their Role and Development*, Balkan Futures Workshop II, The British School at Athens, March 5-7 2014

Tinios, P. (1985). *Housing Demand and Taxation in Greece: An Econometric Analysis of the Household Expenditure Survey 1974*, Doctoral dissertation, Cambridge University, 1985

Tinios, P. (2011). Accounting Standards as Catalysts for Pension Reform: Greek Pensions and the Public/Private Boundary, *Journal of European Social Policy*, 21 (2): 164-177

Ελληνική

Γιαννίτσης, Τ. (επιμ.) (2008). *Ελληνική οικονομία : κρίσιμα ζητήματα οικονομικής πολιτικής*. Αθήνα: Alpha Bank Ιστορικό Αρχείο

Δοξιάδης, Αρ., 2010, «Νοικοκυραίοι, ραντιέρηδες, καιροσκόποι – Θεσμοί και νοοτροπίες στην Ελληνική Οικονομία», *Athens Review of Books*, Ιούνιος, Τεύχος 8, σελ 22-25.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ), (2000). *Κοινωνική Προστασία στην Ελλάδα- Δαπάνες και Έσοδα 1990-1998*, Αθήνα.

Λυμπεράκη, Α. (1990). *Ευέλικτη Εξειδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Αθήνα, Gutenberg

Λυμπεράκη, Α. (2008). «Μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις στην ελληνική μεταποίηση: το εκκρεμές της ερμηνείας και των πολιτικών», στο Τ. Γιαννίτσης (επιμ.) *Ελληνική Οικονομία: Κρίσιμα Ζητήματα Οικονομικής Πολιτικής*, Alpha Bank, Ιστορικό Αρχείο, 275-308.

Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος, Π. (2012α). "Κοινωνικό Κράτος (‘επίσημο’ και ‘άτυπο’): Οι μεταρρυθμίσεις που Δεν έγιναν και η κρίση", στο Τράπεζα της Ελλάδας, *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, Ιούνιος 2012, σελ. 121-148

Ματσαγγάνης, Μ. (1999). Τα διλήμματα της μεταρρύθμισης του κοινωνικού κράτους, σε Ματσαγγάνης Μ. (επιμ). *Προοπτικές του Κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Ματσαγγάνης, Μ. (2004). *Η κοινωνική αλληλεγγύη και οι αντιφάσεις της: Ο ρόλος του Ελάχιστου εγγυημένου Εισοδήματος σε μια σύγχρονη οικονομική πολιτική*, Αθήνα: Κριτική.

Νεκτάριος, Μ. και Γεωργιάδης, Θ., (2009). «Ηλικιωμένοι στην Ευρώπη: Ιδιοκτησία και αξία των καθαρών περιουσιακών στοιχείων», στο Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Α. (επιμ.) (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Κριτική, σελ. 329-346

ΟΟΣΑ (2013). *“Ελλάδα: Μεταρρύθμιση των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας”*. *Επιθεωρήσεις Δημόσιας Διακυβέρνησης από τον ΟΟΣΑ*, OECD Public Governance Reviews

Πελαγίδης, Θ. και Μητσόπουλος, Μ. (2006). *Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας: Η προσοδοθηρία και οι Μεταρρυθμίσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Τήνιος, Π. (2003). *Ανάπτυξη με Αλληλεγγύη: Ένα πλαίσιο για τις συντάξεις του νέου αιώνα*, Παπαζήσης.

Τήνιος, Π. (2010α). «Τα κίνητρα των καλών πράξεων – Απλά μαθήματα κοινωνικής απαλλοτρίωσης για ενεργούς πολίτες», *Athens Review of Books*, Ιανουάριος, τευχ. 3, σελ. 31-34.

Τήνιος, Π. (2010β), *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, με πρόλογο του Γιάννη Σπράου, Κριτική.

Κεφάλαιο 2: Μέγεθος και λειτουργίες του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού κράτους

Εισαγωγή

Ζητήματα μέτρησης και ανάλυσης της επάρκειας του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού κράτους στην κάλυψη των αναγκών συνθέτουν το βασικό σκοπό του παρόντος κεφαλαίου.

Αξιοποιώντας στοιχεία της βάσης δεδομένων για την κοινωνική προστασία ESSPROS από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 έως και το 2010, η πρώτη ενότητα του κεφαλαίου αυτού επιχειρεί την αποτύπωση του μεγέθους του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα (διαχρονικά κατά τις τρεις παραπάνω δεκαετίες), καθώς και την εξέταση της διάρθρωσης των δαπανών κοινωνικής προστασίας ανά λειτουργία (σκοπό). Στη συνέχεια, μέσα από την ανάλυση πρωτογενών δεδομένων της έρευνας EU-SILC, η ανάλυση στρέφεται στην εξέταση της αποτελεσματικότητας του συστήματος κοινωνικής προστασίας ως προς την επίτευξη δύο εκ των βασικών του στόχων: την μείωση του κινδύνου της φτώχειας και τον περιορισμό των οικονομικών ανισοτήτων. Η εικόνα που προκύπτει καταδεικνύει ότι ενώ το μέγεθος του κοινωνικού κράτος αυξήθηκε σημαντικά την υπό εξέταση περίοδο, ο προσανατολισμός του παρέμεινε προσηλωμένος κυρίως στην πληρωμή συντάξεων, με εξαιρετικά περιορισμένη αποτελεσματικότητά στον περιορισμό της φτώχειας και της ανισότητας.

Χρησιμοποιώντας μικρο-δεδομένα της έρευνας SHARE (για τα άτομα ηλικίας 50+ ετών) καθώς και της έρευνας EU-SILC, η δεύτερη ενότητα επιχειρεί να παρουσιάσει εμπειρικές ενδείξεις για το άτυπο κοινωνικό κράτος εστιάζοντας σε διαστάσεις όπως η δομή της οικογένειας και η συγκατοίκηση, η παροχή και λήψη άτυπης προσωπικής βοήθειας και φροντίδας σε παιδιά και ηλικιωμένους, οι χρηματικές μεταβιβάσεις μεταξύ των γενεών, **και** γενικότερα εκφάνσεις της άτυπης κινητοποίησης του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος για την κάλυψη των αναγκών των ατόμων (εκτός ή εντός του νοικοκυριού). Τα ευρήματα της ανάλυσης αναδεικνύουν τον ρόλο του άτυπου κράτους ως 'διαθέσιμες εφεδρείες'

διαχείριση κινδύνων που αντιμετωπίζουν τα άτομα στην Ελλάδα, με την κινητοποίηση των άτυπων οικογενειακών μηχανισμών εντείνεται όταν οι ανάγκες αυξάνονται. Στην περίπτωση της Ελλάδας παρατηρείται ότι κινητοποιείται περισσότερη 'άτυπη προσπάθεια αλληλεγγύης' όχι μόνο σε δύσκολες στιγμές (όταν υπάρχουν αυξημένες ανάγκες) αλλά και σε 'κανονικές' εποχές -ενδεικτικό της σημασίας αλλά και του ρόλου του άτυπου κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα.

2.1. Μέγεθος και λειτουργία του επίσημου κοινωνικού κράτους

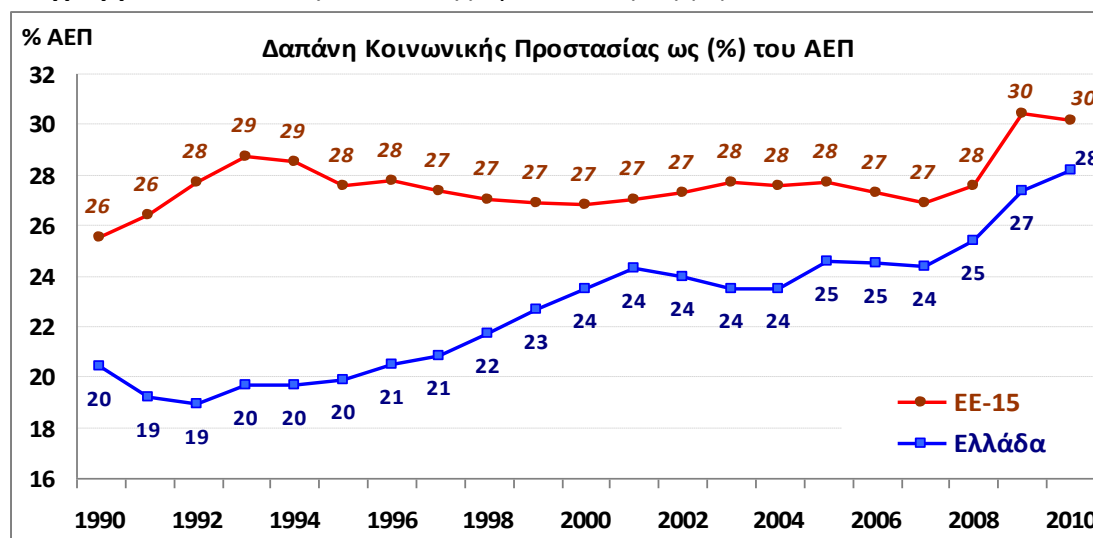
Στην Ελλάδα, το τυπικό Κοινωνικό Κράτος, που σταδιακά εξαπλώθηκε από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, εστιάζει πρωτίστως στις συντάξεις (Börsch-Supan & Tinios 2001; Τήνιος 2010). Έτσι, ως το 1995 δέσποζε το παλιό μοντέλο που βασιζόταν σε τέσσερις πυλώνες:

- i. Η επίσημη κοινωνική προστασία διοχετεύεται κατά προτεραιότητα σε συντάξεις και υγεία.
- ii. Άλλες ανάγκες ατόμων εξυπηρετούνται οικογένεια (πχ. χρηματοδότηση γέννησης παιδιών, περιόδου ανεργίας).
- iii. Υπηρεσίες φροντίδας προσφέρονται από τις γυναίκες συνήθως αμισθί, που μένουν στο σπίτι ή είναι συμβοηθούμενα μέλη οικογενειακών επιχειρήσεων,
- iv. Η διάρθρωση παραγωγής διευκολύνει παροχή άτυπης προστασίας. Η πολύ μικρή οικογενειακή επιχείρηση ή αγροτική εκμετάλλευση, ο κομβικός ρόλος των ακινήτων και της αντιπαροχής.

Κατά την περίοδο 1995- 2003 υπήρξε μια μεγάλη αύξηση στις κρατικές κοινωνικές δαπάνες (Τήνιος 2010, 2013; Ματσαγγάνης 2011). Το επίσημο κοινωνικό κράτος έγινε αισθητά μεγαλύτερο –η δαπάνη κοινωνικής προστασίας (συντάξεις και επιδόματα) ήταν λιγότερο από 20% του ΑΕΠ το 1995, το 2001 ξεπέρασε το 24% του ΑΕΠ. Η σχετική στασιμότητα από το 2002 έως και το 2006 ακολουθήθηκε από μια αύξηση την περίοδο την επόμενη τετραετία φθάνοντας στο 28% του ΑΕΠ το 2010.

Αποτέλεσμα αυτής της σταδιακής αύξησης είναι, όπως φαίνεται στο [Διάγραμμα 2.1](#), μία 'προς τα επάνω' σύγκλιση με το αντίστοιχο μέσο ποσοστό του συνόλου των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης: ενώ στα μέσα της δεκαετίας του 1995 η δαπάνη για κοινωνική προστασία εκφρασμένη ως ποσοστό του ΑΕΠ ήταν στην Ελλάδα περί τις 10 ποσοστιαίες μονάδες μικρότερη σε σχέση με την αντίστοιχη δαπάνη στο μέσο όρο των χωρών της Ευρώπης, από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 η αντίστοιχη απόσταση μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ-15 κυμαίνεται γύρω στις 3 ποσοστιαίες μονάδες.

Διάγραμμα 2.1: Δαπάνη κοινωνικής προστασίας ως (%) του ΑΕΠ, Ελλάδα 1990-2010

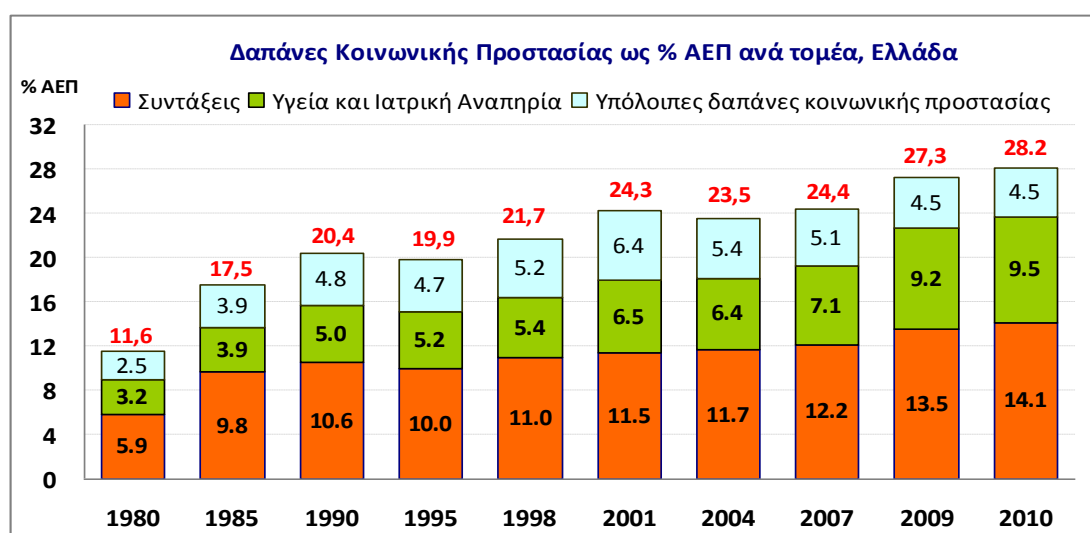
Πηγή: επεξεργασία ESSPROS

Αν και από το 1995 (και σε αντίθεση με άλλες χώρες) υπήρξε ραγδαία αύξηση της δαπάνης για επίσημη κοινωνική προστασία, η μεγέθυνση αυτή φαίνεται να αξιοποιήθηκε χωρίς δομικές αλλαγές. Το [Διάγραμμα 2.2](#) δείχνει ότι η δομή του κοινωνικού κράτους διατηρήθηκε σχετικά σταθερή: αν η κοινωνική δαπάνη χωριστεί σε τέσσερα κομμάτια, τα δύο κομμάτια (50%) αποτελούνται από συντάξεις, ένα κομμάτι (περί το 25% της συνολικής δαπάνης) πηγαίνει σε δαπάνες υγείας (περίθαψη και δράσεις για την αναπηρία), ενώ το τέταρτο κομμάτι απορροφά όλα τα υπόλοιπα (ανεργία, οικογένεια, κατοικία, κοινωνικός αποκλεισμός κ.ά.) ([Τήνιος, 2010](#)).

Επιπλέον, η χρονική εξέλιξη των αυξήσεων δείχνει μάλλον μια κατάσταση που δεν ξοδεύονται πόροι όταν υπάρχει ανάγκη αλλά όταν υπάρχουν λεφτά. Η δομή του

κοινωνικού κράτους – αποτελούμενη από μακροχρόνιες παροχές όπως συντάξεις αλλά και δαπάνες υγείας –που δημιουργούν κλάσεις μονίμων ‘πελατών’ που είναι αναμενόμενο να εκφράζουν έντονες και αποτελεσματικές αντιρρήσεις σε προσπάθειες αναδιάρθρωσης των δαπανών.

Διάγραμμα 2.2: Δαπάνη κοινωνικής προστασίας ως (%) του ΑΕΠ, ανά λειτουργία, Ελλάδα 1980-2010

Όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, από το 1996 κι έπειτα η κοινωνική προσπάθεια εντάθηκε εξαιρετικά και αυξήθηκε γενναία η χρηματοδότηση της κοινωνικής προστασίας. Τι έγινε, όμως, με το κοινωνικό αποτέλεσμα; Ο Πίνακας 2.1 και το Διάγραμμα 2.3 δείχνουν ότι η αύξηση της αποτελεσματικότητας ήταν αναντίστοιχη των επιπλέον πόρων που διοχετεύτηκαν -και στην μείωση ανισοτήτων και στον περιορισμό της φτώχειας η συγκομιδή είναι απογοητευτική (βλ. επίσης Μητράκος και Τσακλόγλου 2012, Ζωγραφάκης και Μητράκος 2012).

Στην Ελλάδα το απόλυτο επίπεδο ανισότητας του συνολικού εισοδήματος εκτιμάται από τον συντελεστή Gini περί το 0.33 παραμένοντας σχετικό σταθερό μεταξύ του 2005 και του 2010. Η ποσοστιαία μεταβολή (μείωση) της ανισότητας μετά από τα κοινωνικά επιδόματα, εκτιμάται στο 4% το 2005 και στο 5.7% το 2010. Συγκρίνοντας ωστόσο την αναδιανεμητική επίδραση των κοινωνικών επιδομάτων στην Ελλάδα σε σχέση με την αντίστοιχη του μέσου όρου στις χώρες της ΕΕ-15 διαπιστώνεται ότι η αποτελεσματικότητα των κοινωνικών επιδομάτων στην μείωση των οικονομικών ανισοτήτων στην Ελλάδα αντιστοιχεί στο ένα τρίτο της αποτελεσματικότητας των κοινωνικών επιδομάτων στην Ευρώπη το 2010. Το 2005 η αναδιανεμητική

αποτελεσματικότητα των επιδομάτων στην Ελλάδα ήταν στο ένα τέταρτο σε σχέση με την αντίστοιχη αποτελεσματικότητα που είχαν τα επιδόματα στο μέσο όρο των χωρών της Ευρώπης. Έτσι, ενώ πριν τα κοινωνικά επιδόματα η Ελλάδα έχει μικρότερες εισοδηματικές ανισότητες σε σχέση με το μέσο όρο της ΕΕ-15, εξ αιτίας της μικρής αναδιανεμητικής αποτελεσματικότητας των επιδομάτων στην Ελλάδα, η εισοδηματική ανισότητα μετά τα επιδόματα ήταν (και είναι) μεγαλύτερη στην Ελλάδα σε σχέση με τον μέσο όρο των χωρών της Ευρώπης.

Πίνακας 2.1: Η αναδιανεμητική επίδραση των κοινωνικών επιδομάτων στην Ελλάδα

		2005		2010	
		δείκτης Gini	(%) μεταβολή	δείκτης Gini	(%) μεταβολή
Ελλάδα	<i>πριν τα επιδόματα</i>	0.347		0.349	
	<i>μετά τα επιδόματα</i>	0.332	-4.3%	0.329	-5.7%
ΕΥ-15	<i>πριν τα επιδόματα</i>	0.357		0.366	
	<i>μετά τα επιδόματα</i>	0.299	-16.2%	0.305	-16.7%

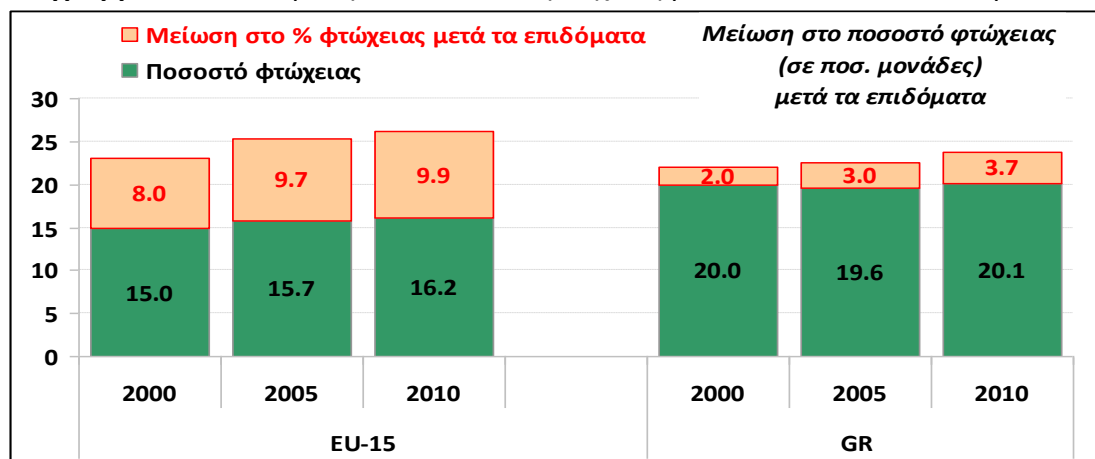
Πηγή: εκτιμήσεις των συγγραφέων με βάση τα δεδομένα EU-SILC

Η μείωση του κινδύνου φτώχειας μετά τα κοινωνικά επιδόματα στην Ελλάδα κυμαίνεται την τελευταία δεκαετία μεταξύ 3 και 4 ποσοστιαίων μονάδων ([Διάγραμμα 2.3](#)) και είναι μακράν η χαμηλότερη επίδοση μεταξύ των χωρών της ΕΕ-15 ([Heady, Mitrakos & Tsakloglou, 2001](#)). Η διαπίστωση ότι τα κοινωνικά επιδόματα μειώνουν ελάχιστα τον κίνδυνο της φτώχειας είναι ένδειξη της περιορισμένης αποτελεσματικότητας του Κοινωνικού Κράτους **από μόνη της**, αλλά **όχι η μόνη** – ούτε ενδεχομένως η πιο ανησυχητική. Περισσότερο ανησυχητικό (και σαφώς λιγότερο διατυπωμένο στις συζητήσεις για την αποτελεσματικότητα του Κοινωνικού Κράτους) είναι το γεγονός ότι η μείωση του κινδύνου φτώχειας μετά τα επιδόματα είναι η **ίδια** για τους **φτωχούς** με την αντίστοιχη μείωση για όσους είναι στα **μεσαία τμήματα** της κατανομής του εισοδήματος ([Georgiadis & Lymperakis-Pitas, 2012](#)).

Επιχειρώντας την αποτύπωση της καμπύλης κατανομής του εισοδήματος των νοικοκυριών πριν και μετά τα κοινωνικά επιδόματα ([Διάγραμμα 2.4](#)), η εικόνα που προκύπτει δείχνει δύο καμπύλες με το ίδιο σχήμα που απέχουν **ελάχιστα** μεταξύ τους και με την **ίδια απόσταση** από την αρχή (πολύ χαμηλά εισοδήματα) μέχρι το τέλος (υψηλότερες εισοδηματικές ομάδες). Διαπιστώνεται επομένως ότι τα

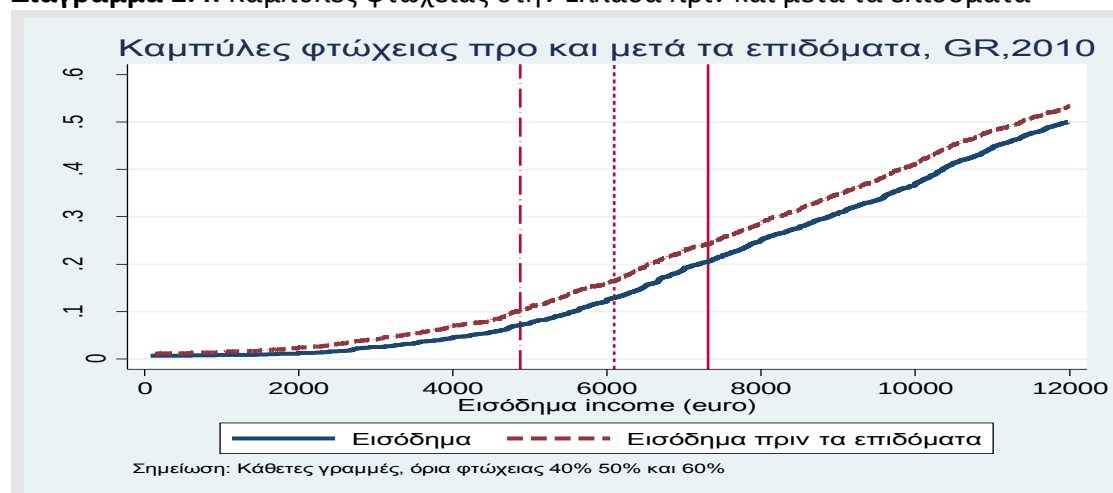
κοινωνικά επιδόματα στην Ελλάδα βοηθούν στην μείωση του κινδύνου στην φτώχεια των φτωχών, όσο ακριβώς βοηθούν και όσους είναι στα μεσαία εισοδήματα.

Διάγραμμα 2.3: Μεταβολή στο ποσοστό φτώχειας μετά τα κοινωνικά επιδόματα

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat, με βάση την έρευνα EU-SILC

Διάγραμμα 2.4: Καμπύλες φτώχειας στην Ελλάδα πριν και μετά τα επιδόματα

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων EU-SILC

Σε ποιους παράγοντες μπορεί να αποδοθεί η περιορισμένη αποτελεσματικότητα της δαπάνης για κοινωνική προστασία στην μείωση της φτώχειας και της ανισότητας; Μία πρώτη απάντηση στο παραπάνω ερώτημα έχει να κάνει με το πως κατανέμονται οι επιμέρους κοινωνικές παροχές στις επιμέρους εισοδηματικές ομάδες (όπως ορίζονται από τα δεκατημόρια του εισοδήματος). Όπως παρουσιάζεται στον [Πίνακα 2.2](#), τα νοικοκυριά που ανήκουν σε υψηλότερες εισοδηματικές ομάδες κατέχουν μεγαλύτερα μερίδια από τη συνολική αξία της δαπάνης για συντάξεις. Συγκεκριμένα, το φτωχότερο 10% του πληθυσμού λαμβάνει

το 4% της συνολικής αξίας των συντάξεων, ενώ το αντίστοιχο μερίδιο για το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού ξεπερνά το 15%. Ανάλογα, το φτωχότερο 10% του πληθυσμού λαμβάνει μόλις 6.6% της συνολικής δαπάνης για επιδόματα, στο 5^ο δεκατημόριο (μεσαία εισοδηματική ομάδα) πάει το 12.5%, ενώ στο πλουσιότερο πάει το 7.4% της δαπάνης για επιδόματα. Από τα στοιχεία του [Πίνακα 2.2](#) αναδεικνύεται το πρόβλημα της στόχευσης των κοινωνικών δαπανών. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το φτωχότερο 10% του πληθυσμού λαμβάνει μόλις το 5% των επιδομάτων αναπηρίας και το 6% των παροχών απόρων. Από την άλλη πλευρά, το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού λαμβάνει σχεδόν το 13% των οικογενειακών επιδομάτων.

Πίνακας 2.2: Κατανομή εισοδήματος και των επιμέρους κοινωνικών μεταβιβάσεων

Δεκατημόρια Συνολικού Εισοδήματος	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Κοινωνικά Επιδόματα	6,6	10,9	11,5	14,4	12,5	10,7	9,3	8,1	8,3	7,4
Συντάξεις	4,3	6,7	7,4	9,8	10,6	10,5	11,3	11,2	12,6	15,0
Επίδομα ασθένειας	7,1	4,4	16,8	8,8	14,2	3,5	5,3	26,5	7,1	6,2
Επίδομα Αναπηρίας	5,4	14,8	14,5	18,9	11,6	12,2	10,9	7,6	2,0	2,1
Παροχές απόρων	6,1	13,9	19,4	22,6	14,8	8,4	5,8	2,3	5,2	1,6
Οικογενειακό επίδομα	8,5	11,1	10,4	8,9	12,2	7,3	9,8	7,1	11,8	12,9

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων EU-SILC

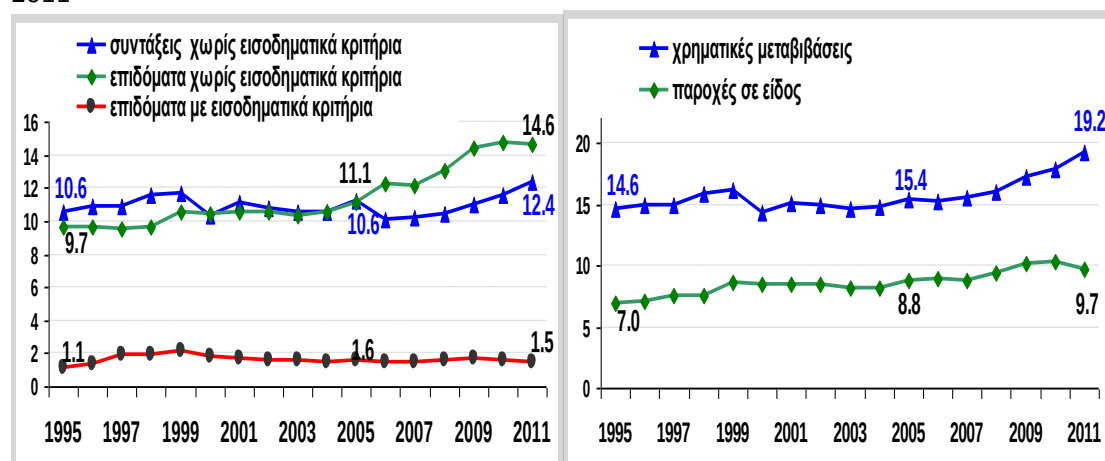
Τα παραπάνω ευρήματα υπογραμμίζουν ένα από τα πιο συχνά-διατυπωμένα ζητήματα για την αποτελεσματικότητα της κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα την προηγούμενη δεκαετία: ότι η δαπάνη που τελικώς γίνεται δεν πηγαίνει στα χαμηλά εισοδήματα, δε βρίσκει δηλαδή το ζητούμενο στόχο και γι' αυτό δεν αποδίδει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Υπήρχε, πρωτίστως, ένα ζήτημα αξιοποίησης/διάθεσης των πόρων, δεδομένων των πόρων.

Πώς προσεγγίστηκε το παραπάνω πρόβλημα όμως; Εξετάζοντας τα δεδομένα για την κοινωνική δαπάνη μπορεί να δει κανείς ότι η κοινωνική πολιτική κινήθηκε προς μια κατεύθυνση που θα υπαγόρευαν άλλα ζητούμενα, επέλεξε δηλαδή έναν τρόπο ανταπόκρισης στο πρόβλημα της αναποτελεσματικότητας του Κοινωνικού Κράτους,

ο οποίος ήταν ελάχιστα προσανατολισμένος στην επίλυση του προβλήματος της στόχευσης.

Το ποσοστό των κοινωνικών επιδομάτων που χορηγούνται με εισοδηματικά κριτήρια (means-tested benefits), παρέμεινε σε όλη της διάρκεια της περιόδου από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 έως και σήμερα σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα (λιγότερο από 2% του ΑΕΠ) και σχετικά αμετάβλητο (Διάγραμμα 2.5). Από την άλλη πλευρά, η αύξηση του μεγέθους του κοινωνικού κράτους αντανakλά κυρίως την αύξηση του ποσοστού των μεταβιβάσεων που χορηγούνταν χωρίς εισοδηματικά κριτήρια (ανεξαρτήτως δηλαδή του εισοδημάτων και γενικώς των πόρων των ατόμων που έπαιρναν τις μεταβιβάσεις αυτές). Η δαπάνη για κοινωνική προστασία αυξήθηκε στην Ελλάδα – η στόχευση ωστόσο παρέμεινε η ίδια, όπως επίσης και η αναλογία μεταξύ παροχών σε είδος και χρηματικών μεταβιβάσεων.

Διάγραμμα 2. 5: Εξέλιξη της κοινωνικής δαπάνης, ανά τύπο παρέμβασης, Ελλάδα 1995-2011

Η τροχιά της κοινωνικής πολιτικής μαρτυρά ότι η προσπάθεια επίλυσης του βασικού προβλήματος του «γιατί η κοινωνική προστασία δε φέρνει αποτελέσματα», επιχειρήθηκε δια της επίλυσης ενός **άλλου** προβλήματος. Από πρόβλημα *στόχευσης*, το πρόβλημα της αναποτελεσματικότητας του Κοινωνικού Κράτους, προσεγγίστηκε πρωτίστως ως πρόβλημα *μεγέθους* του Κοινωνικού Κράτους. Και δια της συγχύσεως δημιουργήθηκαν οι αλληλουχίες εκείνες που καθόρισαν την πορεία της κοινωνικής πολιτικής: καλύτερα αποτελέσματα στους κοινωνικούς δείκτες συνδέονται με μεγαλύτερο Κοινωνικό Κράτος, ενώ η μείωση της κοινωνικής

δαπάνης οδηγεί στο αντίθετο. Σε αυτή τη βάση της συζήτησης η επίλυση της δύσκολης εξίσωσης –της βελτίωσης της στόχευσης και του εξορθολογισμού της λειτουργίας- από βασικό ζητούμενο έγινε υποσημείωση, συχνά προαιρετική.

2.2. Εμπειρικές ενδείξεις για το άτυπο κοινωνικό κράτος

Οικογένεια και κράτος ως τα τέλη του '90: Στην Ελλάδα το κοινωνικό κράτος βρίσκεται μεταξύ ενός πλήρως ανεπτυγμένου κρατικού μοντέλου και του είδους οικογενειακής προστασίας που χαρακτηρίζει αναπτυσσόμενες χώρες (familism – ισχυρή οικογένεια).¹⁵ Η περίπτωση της Ελλάδας έχει ωστόσο σημαντικές διαφορές από την υπόλοιπη Νότια Ευρώπη.¹⁶ Η ανθρωπολογική έρευνα ήδη από την εποχή που η Ελλάδα ήταν μια αγροτική χώρα παρατήρησε ότι η Ελληνική οικογένεια ήταν και είναι πυρηνική (ζευγάρι/παιδιά) και όχι διευρυμένη, όπως σε άλλες μεσογειακές χώρες (Friedl, 1962).

Η λειτουργία του κοινωνικού ιστού ασφάλειας επιτελείται από την οικογένεια ενώ η χαμηλή διοικητική ικανότητα του Κράτους αποτρέπει την 'επισημοποίηση' της ελάχιστης προστασίας. Ο βασικός αόρατος παίκτης παρουσίαση των διαστάσεων του άτυπου κοινωνικού κράτους είναι η οικογένεια και η επιβίωση του παραδοσιακού μοντέλου διακριτών ρόλων και υποχρεώσεων ανάμεσα στα φύλα: ο άνδρας εργάζεται και συνεισφέρει, ενώ η γυναίκα φροντίζει (**male breadwinner model**, βλ. Blau et al 2010). Έτσι στην Ελλάδα παραδοσιακά, η οικογένεια αποτελούσε τον βασικό πάροχο όλων των κοινωνικών υπηρεσιών.

Ο Πίνακας 2.3 δείχνει το βαθμό στον οποίο η οικογένεια συμπληρώνει τις ελλείψεις του κοινωνικού κράτους στην παροχή εισοδήματος κατά τη διάρκεια της μητρότητας: έως τη δεκαετία του 1970 εννέα στις δέκα γυναίκες βασιζόνταν αποκλειστικά στον σύντροφο/ στην οικογένεια για την κάλυψη των αναγκών

¹⁵ Βλέπε Gough and Woods 2004 και IDS 2011.

¹⁶ Για τις ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στον Βορρά, στο Νότο και στην Ελλάδα, ως προς την συνοχή της οικογένειας βλ. Λυμπεράκη, Παπαδούδης και Τήνιος 2009, Lyberaki, Tinios, Mimis and Georgiadis, 2013, καθώς και Reher, 1998.

εισοδήματος λόγω της διακοπής της εργασίας τους κατά την περίοδο της μητρότητας. Το αντίστοιχο ποσοστό μειώθηκε ελαφρώς τις επόμενες δεκαετίες, χωρίς ωστόσο ουσιαστική μεταβολή του προτύπου διαχείρισης ' κάλυψης των αναγκών' της μητρότητας: η οικογένεια και ο σύντροφος ήταν η αποκλειστική πηγή εισοδήματος κατά την μητρότητα για πάνω από οχτώ στις δέκα γυναίκες που γέννησαν το παιδί τους κατά τη δεκαετία του 1980 ή αργότερα.

Πίνακας 2.3: Πηγές εισοδήματος κατά τη διάρκεια της μητρότητας, Ελλάδα

<i>Πηγές Εισοδήματος κατά τη διάρκεια της μητρότητας</i>					
Γέννηση παιδιού:	Μόνο από το Κράτος	Οικογένεια και Κράτος	Μόνο οικογένεια	Άλλη πηγή	Σύνολο
Πριν το 1970	0.2	2.5	90.9	6.4	100
Τη δεκαετία του 1970	1.5	13.8	72.5	12.3	100
Κατά ή μετά τη δεκαετία του 1980	2.8	8.5	82.6	6.1	100

Η διαχείριση των κινδύνων που σχετίζονται με τις ανάγκες εισοδήματος στα διαστήματα ανεργίας που αντιμετωπίζουν τα άτομα συνιστά ένα ακόμη παράδειγμα που δείχνει ότι η παροχή βοήθειας για την κάλυψη των αναγκών δεν προσφέρεται από το κράτος, αλλά κυρίως από άλλους μηχανισμούς ο κυριότερος από τους οποίους είναι η οικογένεια (Πίνακας 2.4). Έως τη δεκαετία του 1970 οι ανάγκες για εισόδημα σε περιόδους ανεργίας καλύπτονταν αποκλειστικά από την οικογένεια και το/τη σύντροφο. Από το 1970 και έπειτα η σχετική σημασία του κράτους στην παροχή βοήθειας έναντι του κινδύνου της ανεργίας εμφανίζεται μεγαλύτερη, απέχοντας ωστόσο πολύ από το να μπορεί να θεωρηθεί ο βασικός φορέας προσφοράς υπηρεσιών για τη διαχείριση των κινδύνων που σχετίζονται με τα διαστήματα ανεργίας των ατόμων. Ανάλογη εικόνα προκύπτει και από την εξέταση των πηγών εισοδήματος των ατόμων κατά τη διάρκεια της διακοπής της εργασίας τους λόγω αναπηρίας ή προβλήματος υγείας (Πίνακας 2.5): έως και τη δεκαετία του 1990 ένα στα δύο άτομα στην Ελλάδα βασίζονταν αποκλειστικά σε εισόδημα από άλλα μέλη της οικογένειας τους για την κάλυψη των αναγκών κατά την περίοδο της διακοπής της εργασίας του λόγω προβλημάτων υγείας.

Πίνακας 2.4: Πηγή εισοδήματος για διαστήματα εκτός εργασίας, ανά φύλο, Ελλάδα

Περίοδος ανεργίας	Έλαβαν χρηματική Βοήθεια από:		
	Σύντροφο	Οικογένεια	Κράτος
< 1970	39.0	71.0	0.0
1970-80	50.5	56.7	2.9
>1980	62.5	33.8	7.5

Πίνακας 2.5: Πηγές εισοδήματος κατά την απουσία από την εργασία λόγω αναπηρία/ προβλήματος υγείας, Ελλάδα

<i>Πηγές εισοδήματος κατά την περίοδο απουσίας από την εργασία λόγω αναπηρίας / προβλήματος υγείας</i>					
Περίοδος	Μόνο από το Κράτος	Οικογένεια και Κράτος	Μόνο οικογένεια	Άλλη πηγή	Σύνολο
Σύνολο	25.0	18.7	41.1	15.2	100
Πριν τη δεκαετία του 1990	22.6	16.0	48.6	12.9	100
Κατά ή μετά τη δεκαετία του 1990	27.1	21.0	34.8	17.2	100

Διαφορετικές ιστορικές, θεσμικές και πολιτισμικές διαδρομές έχουν ασφαλώς συμβάλλει στην ποικιλία των διαφορετικών τύπων και μορφών οικογένειας που συναντά κανείς στη σημερινή Ευρώπη (μέγεθος, δεσμοί, δεσμεύσει, εξουσία, οικονομικές αποφάσεις, στάσεις και συμπεριφορές). Η «ισχύς» και η ανθεκτικότητα των οικογενειακών δεσμών και δεσμεύσεων εκδηλώνεται κυρίως σε δύο κρίσιμες στιγμές «μετάβασης» (όταν τα νεαρά μέλη μιας οικογένειας εγκαταλείπουν την οικογενειακή στέγη για να ζήσουν μόνα τους, και –στη δική μας περίπτωση– όταν η οικογένεια χρειάζεται να οργανώσει και να διεκπεραιώσει την αναγκαία στήριξη και βοήθεια στα περισσότερα ηλικιωμένα μέλη της).

Ο Πίνακας 2.6 εστιάζει σε έναν από τους πιο θεμελιώδεις μηχανισμούς άτυπης υποστήριξης –τη διαγενεακή συγκατοίκηση. Η συγκατοίκηση (στο ίδιο νοικοκυριό ή στο ίδιο κτήριο) με άλλη γενεά (συνηθέστερα τα παιδιά) αφορά δύο στα τρία άτομα ηλικίας 50-74 ετών στην Ελλάδα –ποσοστό το οποίο είναι 22 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με αυτό που εμφανίζεται στο μέσο όρο των χωρών του δείγματος της έρευνας SHARE (44%). Το ποσοστό της διαγενεακής συγκατοίκησης στην Ελλάδα διατηρείται σε υψηλά επίπεδα 40% ακόμη και μεταξύ των ατόμων της μεγαλύτερης

ηλικιακής ομάδας (75+ ετών). Για την αποτίμηση της σχετικής σημασίας της διαγενεακής συγκατοίκησης ως άτυπος μηχανισμός κοινωνικής προστασίας χρειάζεται να ληφθούν υπόψη δύο επιπλέον βασικές παράμετροι: **Πρώτον**, τη εκτεταμένη ιδιοκατοίκηση, η οποία αφορά πάνω από οχτώ στα δέκα άτομα στην Ελλάδα (επομένως στις περισσότερες περιπτώσεις η διαγενεακή συγκατοίκηση συνοδεύεται και από ιδιοκατοίκηση). **Δεύτερον**, ότι η διαγενεακή συγκατοίκηση είναι πιο έντονη εκεί που υπάρχουν ανάγκες: συνιστά μέσο για τη στήριξη που προσφέρεται στα γηραιότερα και λιγότερο υγιή μέλη της οικογένειας.

Πίνακας 2.6: Το μέγεθος και η εμβέλεια του άτυπου κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα και την Ευρώπη

	Άτομα ηλικίας 50-74		Άτομα ηλικίας 75+	
Άτομα 50+ ετών, ανά ηλικιακή ομάδα	Ελλάδα	Μ.Ο χωρών SHARE	Ελλάδα	Μ.Ο χωρών SHARE
Συγκατοίκηση με άλλη γενιά	53,5	36,4	11,6	16,1
Στο ίδιο κτίριο	12,9	7,7	28,5	14,3
Συγκατοίκηση ή στο ίδιο κτίριο	66,4	44,1	40,1	30,4
% με δικό τους σπίτι	87,4	71,9	82,0	62,9
εκ των οποίων και με άλλη ακίνητη περιουσία (%)	45,2	19,3	30,2	12,1

	Άτομα ηλικίας 50-74		Άτομα ηλικίας 75+	
Άτομα 50+ ετών με ανάγκες*, ανά ηλικιακή ομάδα	Ελλάδα	Μ.Ο χωρών SHARE	Ελλάδα	Μ.Ο χωρών SHARE
Συγκατοίκηση με άλλη γενιά	65,0	45,5	13,2	16,1
Στο ίδιο κτίριο	4,3	7,5	23,1	14,3
Συγκατοίκηση ή στο ίδιο κτίριο	69,3	53,0	36,3	30,4
% με δικό τους σπίτι	85,0	62,1	76,6	62,9
εκ των οποίων και με άλλη ακίνητη περιουσία (%)	44,8	12,0	26,2	12,1

Σημείωση: * Με ανάγκες = Άνεργος-η/ χωρίς σύνταξη ή με >1 ADL ή στο φτωχότερο 20% με βάση το εισόδημα.

Πηγή: SHARE Wave 2

Η προσφορά άτυπης βοήθειας δεν εξαρτάται μόνο από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των παρόχων. Με δεδομένο τον συμπληρωματικό-ενδιάμεσο ρόλο της άτυπης φροντίδας, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στο ρόλο της κοινωνικής πολιτικής και του επιθυμητού ρόλου που πρέπει να διαδραματίσει το κράτος. Οι απόψεις αυτές δεν είναι ανεξάρτητες του κυρίαρχου μοντέλου κοινωνικού κράτους.

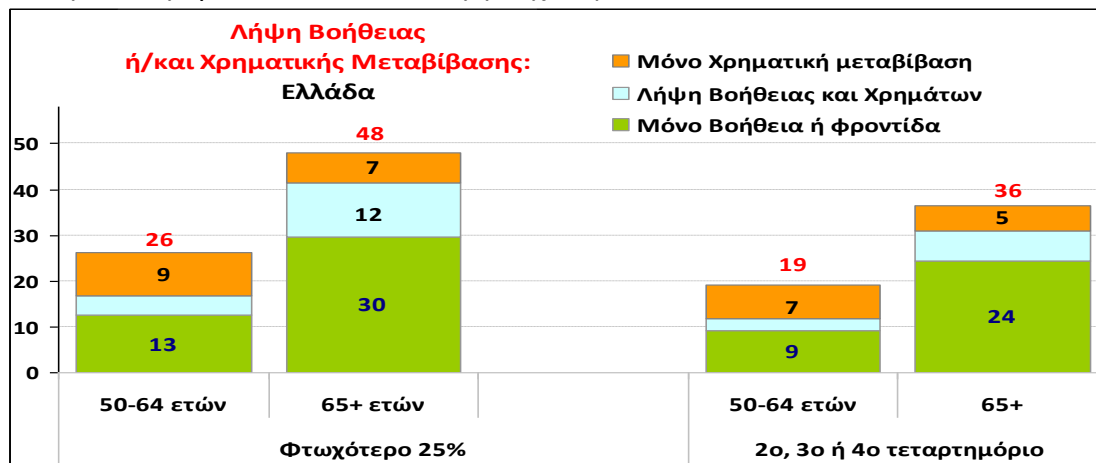
Ο Πίνακας 2.7 που καταγράφει απόψεις σχετικά με τον ρόλο του κράτους και της οικογένειας είναι αποκαλυπτικός: δύο στα τρία άτομα ηλικίας 50+ ετών στην Ελλάδα αποδίδουν πρωταρχική ευθύνη στην οικογένεια όσον αφορά στην παροχή φροντίδας/βοήθειας προς τα ηλικιωμένα άτομα, την ίδια στιγμή που αντίστοιχη προσέγγιση για το ρόλο της οικογένειας έχει μόλις το 6% των ατόμων στις Σκανδιναβικές χώρες, και σχεδόν ένα στα πέντε άτομα στις Ηπειρωτικές χώρες.

Πίνακας 2.7: Στάσεις και απόψεις για την ευθύνη του κράτους και της οικογένειας στην παροχή φροντίδας/βοήθειας προς τους ηλικιωμένους

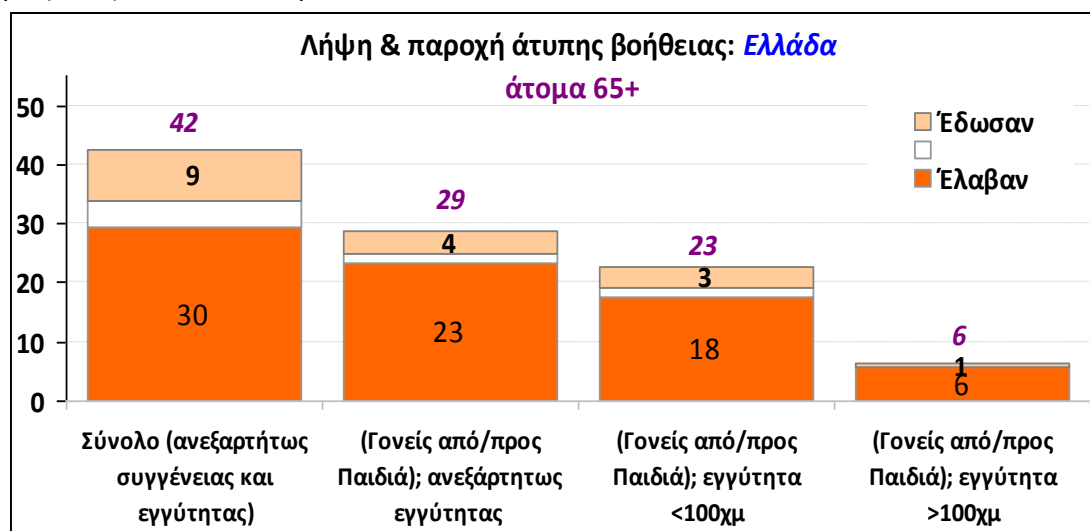
Προσωπική φροντίδα για ηλικιωμένα άτομα που έχουν ανάγκη: Η οικογένεια ή το κράτος θα πρέπει να φέρει την ευθύνη;					
	Αποκλειστικά η οικογένεια	Κυρίως η οικογένεια	Και οι δύο εξίσου	Κυρίως το Κράτος	Αποκλειστικά το Κράτος
Σκανδιναβικές	1,6	4,5	25,3	49,7	19,0
Ηπειρωτικές	3,3	19,0	51,0	20,8	5,9
Νότιες (IT&ES)	7,1	26,7	45,0	15,4	5,8
Ελλάδα	24,9	40,7	25,3	5,7	3,5

Οι παραπάνω απόψεις για την ευθύνη της οικογένειας στην παροχή βοήθειας και υποστήριξης προς τους ηλικιωμένους στην Ελλάδα επιβεβαιώνεται από εμπειρικές ενδείξεις (Διάγραμμα 2.6) που δείχνουν ότι η κινητοποίηση του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος στην παροχή άτυπης βοήθειας (προσωπική φροντίδα ή πρακτική βοήθεια) ή άτυπων χρηματικών μεταβιβάσεων (αξίας άνω των 250 ευρώ) εμφανίζεται να είναι ισχυρή και επιπλέον εντεινόμενη όταν οι ανάγκες αυξάνονται. Πιο συγκεκριμένα, ένα στα δύο άτομα ηλικίας άνω των 65 ετών στην Ελλάδα που βρίσκεται στο φτωχότερο 25% του πληθυσμού λαμβάνει άτυπη βοήθεια (φροντίδα) ή/και άτυπης χρηματικές μεταβιβάσεις από άτομα εκτός νοικοκυριού. Το αντίστοιχο ποσοστό για τα άτομα της ίδιας ηλικιακής ομάδας που είναι ωστόσο σε καλύτερη εισοδηματική κατάσταση εμφανίζεται μικρότερο (ένα στα τρία άτομα). Όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 2.7 μεγάλο μέρος της άτυπης φροντίδας περνάει μέσα από το 'κανάλι' της υποστήριξης των γονέων από προς και προς τα παιδιά: σχεδόν ένα στα τέσσερα άτομα ηλικίας άνω των 65 ετών στην Ελλάδα λαμβάνει άτυπη βοήθεια ή φροντίδα από κάποιο από τα παιδιά του.

Διάγραμμα 2.6: Λήψη Άτυπων Χρηματικών Μεταβιβάσεων και Άτυπης Βοήθειας, ανά ηλικιακή ομάδα και κατάσταση φτώχειας

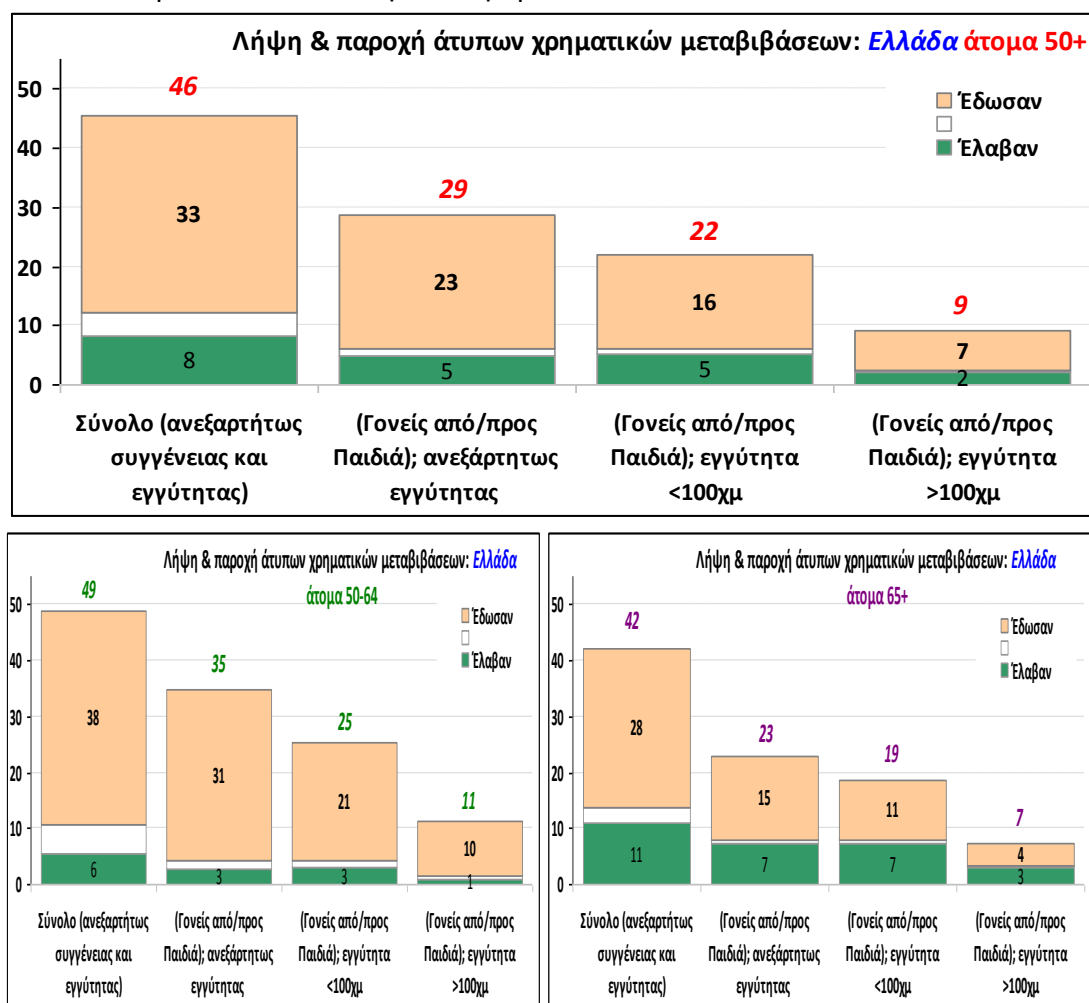
Διάγραμμα 2.7: Λήψη και Παροχή Άτυπης βοήθειας (φροντίδα ή πρακτική βοήθεια), Ελλάδα, άτομα 65+

Οι άτυπες χρηματικές μεταβιβάσεις (λήψη ή παροχή) αφορούν σχεδόν ένα στα δύο άτομα ηλικίας 50+ ετών στην Ελλάδα (Διάγραμμα 2.8). Ως προς σύνθεση, το μεγαλύτερο τμήμα των άτυπων μεταβιβάσεων αφορά παροχή (δηλαδή έδωσαν σε άλλους), παρά λήψη. Ως προς τη σχετική σημασία του καναλιού (γονείς - παιδιά), οι άτυπες χρηματικές μεταβιβάσεις από γονείς σε παιδιά (και το αντίστροφο) αφορούν σχεδόν ένα στα τρία άτομα ηλικίας 50+ ετών στην Ελλάδα -και πάλι το μεγαλύτερο μερίδιο έχει να κάνει με παροχή χρηματικής βοήθειας παρά λήψη. Αλλά και η εγγύτητα μετράει: οι χρηματικές μεταβιβάσεις του καναλιού (γονείς-παιδιά) είναι εμφανώς υψηλότερες για όσων τα παιδιά διαμένουν εγγύτερα από

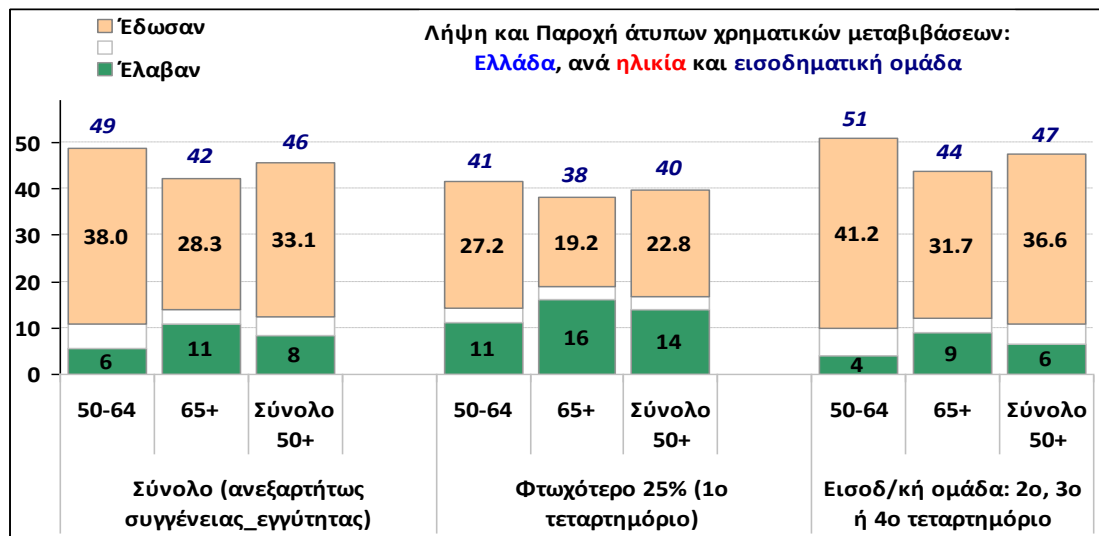
<100 χμ., σε σχέση σε όσους διαμένουν >100χμ. Ως προς το πρότυπο ανά ηλικιακή ομάδα: Η λήψη άτυπης χρηματικής βοήθειας εμφανίζεται υψηλότερη στα άτομα 65+, ενώ η παροχή στα άτομα 50-64. Άρα μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων φαίνεται να αλλάζουν κυρίως οι ρόλοι, και όχι η κάλυψη.

Διάγραμμα 2.8: Λήψη και Παροχή Άτυπων Χρηματικών Μεταβιβάσεων, Ελλάδα, σύνολο ατόμων 50+ και ανά ηλικιακή ομάδα

Όσον αφορά το πρότυπο ανά εισοδηματική ομάδα, η εικόνα που προκύπτει (Διάγραμμα 2.9) δείχνει ότι η λήψη άτυπης χρηματικής βοήθειας εμφανίζεται υψηλότερη στα άτομα του πρώτου εισοδηματικού τεταρτημρίου, σε σχέση με τα άτομα των υψηλότερων εισοδηματικών ομάδων. Το πρότυπο αυτό ισχύει τόσο για το σύνολο, όσο και για τις επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες.

Διάγραμμα 2.9: Λήψη και Παροχή Άτυπων Χρηματικών Μεταβιβάσεων, Ελλάδα, ανά ηλικιακή ομάδα και κατάσταση φτώχειας

Βιβλιογραφία δευτέρου κεφαλαίου

Ξενόγλωσση

Blau, Francine D., Marianne A. Ferber, and Anne E. Winkler. 2010. *The Economics of Women, Men, and Work*. Upper Saddle River, NJ: Pearson.

Börsch-Supan, A. and Tinios P., 2001, The Greek Pensions System: Strategic Framework for Reform, in Bryant, R.C. and N. Garganas and G.S. Tavlas, *Greece's Economic Performance and Prospects*, Bank of Greece and Brookings Institution, σελ.361-443.

Friedl, E., 1962, *Vasilika: A village in Modern Greece*, New York

Georgiadis & Lymperakis-Pitas (2012). 'Portraying the Effect of Social Protection on Poverty across Europe', Paper presented at the 5th PhD Conference in Economics 2012, UADPhilEcon, University of Athens

Gough I. and Woods G. (2004), *Insecurity and Welfare Regimes in Asia, Africa and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.

Heady, Mitrakos and Tsakloglou (2001), "The distributional impact of social transfers in the EU: Evidence from the ECHP", *Fiscal Studies*, 2001, vol. 22, no. 4, σελ 547-565

Institute of Development Studies, (2011) 'Social protection for Social Justice: Conference Report', IDS Sussex: Centre for Social Protection

Lyberaki, A., Tinios, P., Mimis, A., & Georgiadis, T. (2013). Mapping population aging in Europe: how are similar needs in different countries met by different family structures?. *Journal of Maps*, 9(1): 4-9

Reher, D.S. (1998), "Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts", *Population and Development Review*, Vol. 24, no. 2

Ελληνική

Ζωγραφάκης, Στ. & Μητράκος, Θ. (2011). «Ο κίνδυνος χαμηλού εισοδήματος στα νοικοκυριά με ανέργους στη _διάρκεια της τρέχουσας κρίσης», Εισήγηση στην Ημερίδα: *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, Τράπεζα της Ελλάδας, 13 Μαΐου 2011.

Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Παπαδούδης, Γ. (2009). Οικογενειακή συνοχή και κοινωνικοοικονομική κατάσταση. Μια πρώτη διερεύνηση, στο Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Α. (επιμ.) (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Κριτική, σελ. 374-370

Ματσαγγάνης, Μ. 2011, *Κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, Αθήνα Κριτική.

Μητράκος, Θ. και Τσακλόγλου, Π. (2011). Ανισότητα, φτώχεια και υλική ευημερία: από τη μεταπολίτευση ως την τρέχουσα κρίση. Εισήγηση στην Ημερίδα «Κοινωνική

πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης», Τράπεζα της Ελλάδας, Μάιος 2011.

Τήνιος, Π. 2010, *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, με πρόλογο του Γιάννη Σπράου, Κριτική.

Τήνιος Π. 2013, *Συντάξεις και οικονομία μετά το Μνημόνιο: Προς μια στρατηγική διασποράς του κινδύνου*, Παρατηρητήριο για την Κρίση, ΕΛΙΑΜΕΠ Ερευνητικό κείμενο 1, Απρίλιος,
http://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2013/03/Ερευνητικό-Κείμενο_1_Π.Τήνιος2.pdf

Κεφάλαιο 3: Το άτυπο κοινωνικό κράτος, τα οικονομικά της οικογένειας και του φύλου

Εισαγωγή

Το παρόν κεφάλαιο αποσκοπεί να εκβαθύνει στην εξέταση του ρόλου της οικογένειας ως άτυπου υποστηρικτικού μηχανισμού (αντισταθμιστικού της απουσίας του επίσημου κοινωνικού κράτους), μέσα από την προσέγγιση δύο βασικών ερευνητικών ερωτημάτων: *Πρώτον*, ποιος είναι ο ρόλος των φύλων στις «εφεδρείες» του άτυπου κοινωνικού κράτους και δη της οικογένειας; *Δεύτερον*, ποιο είναι το *πραγματικό κόστος* των επιλογών αυτών, ποιος το επωμίζεται, και με τι συνέπειες;

Η προσέγγιση του πρώτου ερευνητικού ερωτήματος συνιστά το αντικείμενο της πρώτης ενότητας του παρόντος κεφαλαίου, εξετάζοντας το ρόλο των γυναικών στις βασικές λειτουργίες του άτυπου κοινωνικού κράτους. Στην Ελλάδα, όπως άλλωστε στην Ιταλία και την Ισπανία, η κύρια ευθύνη για τη διαχείριση της φροντίδας (για τα παιδιά και τους ηλικιωμένους) εναποτίθεται κυρίως στην οικογένεια. Η παροχή βοήθειας λοιπόν προέρχεται από την οικογένεια στις χώρες αυτές, αλλά στη μεσογειακή οικογένεια ο καταμερισμός εργασίας κατά φύλο είναι σαφής, εμφανής και ισχυρός: η παροχή βοήθειας σε είδος (και σε ορισμένες περιπτώσεις και σε χρήμα) προέρχεται κυρίως από τις γυναίκες.

Η δεύτερη ενότητα επικεντρώνεται στην ανάλυση του πραγματικού κόστους αυτής της επιλογής δείχνοντας ότι η αντιστάθμιση των ελλειμμάτων του Κοινωνικού Κράτους μέσα από την ενδυνάμωση του ρόλου της οικογένειας υποσκάπτει την *οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών*: πρόκειται δηλαδή για ένα «βάρος» που επωμίζονται κυρίως οι γυναίκες σε όρους ρόλων, επιλογών, και οικονομικής αυτοτέλειας συμβάλλοντας στη διατήρηση (ακόμη και ενίσχυση) των διακρίσεων ως προς το φύλο.

3.1. Πίσω από τη μεγάλη εικόνα: η παραδοσιακή οικογένεια στη βάση του συστήματος κοινωνικής φροντίδας.

Η συνήθης οικονομική ανάλυση εστιάζεται στη σφαίρα της αγοράς και μελετά τις οικονομικές επιλογές και αποφάσεις των ατόμων (αν θα εργαστούν και για πόσο, και με τι μισθό κλπ), ξεκινώντας από ορισμένες παραδοχές για τα κίνητρα (μεγιστοποίηση ωφέλειας) και τα χαρακτηριστικά τους (ορθολογισμός, συνέπεια, τέλεια πληροφόρηση). Η πραγματικότητα για τους περισσότερους οικονομολόγους μοιάζει με μια απρόσωπη 'λαϊκή αγορά', με στιγμιαίες τιμολογήσεις και συναλλαγές. Αν και η παρομοίωση της λαϊκής αγοράς μπορεί να είναι χρήσιμη σε ορισμένες περιπτώσεις, σε άλλες περιπτώσεις δεν είναι καθόλου. Ειδικά όταν πρόκειται για επιλογές που δεν αποτελούν προϊόν ατομικής ανάλυσης κόστους-οφέλους, αλλά περνούν μέσα από κοινωνικές και οικογενειακές διεργασίες διαβούλευσης και απόφασης.

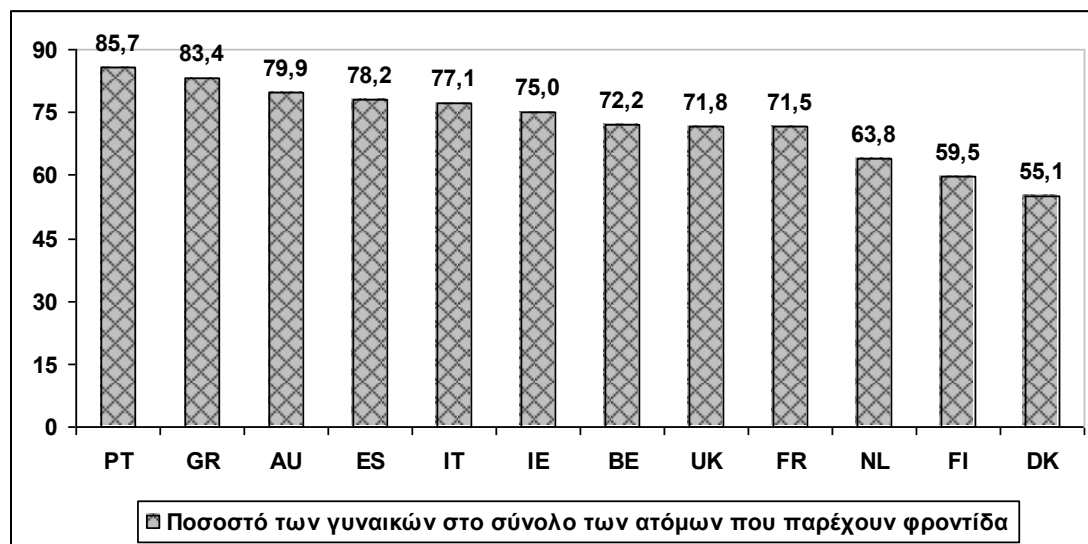
Η οικογένεια δεν έχει μια μόνο εκδοχή και δεν υφίσταται σε κάποια αφηρημένη και γενικεύσιμη μορφή. Άλλοτε αποτελεί σφιχτό κύτταρο της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας, ενώ σε άλλες περιπτώσεις προσφέρει ένα λεπτό κέλυφος υποστήριξης επικουρικού τύπου σε ορισμένες από τις ανάγκες των μελών της. Η ελληνική περίπτωση φαίνεται να ανήκει περισσότερο στην πρώτη κατηγορία: ασκεί σημαντικές οικονομικές λειτουργίες και επιπλέον επωμίζεται μεγάλο μερίδιο στην παροχή φροντίδας και υποστήριξης των μελών της (Λυμπεράκη, 2009; Λυμπεράκη & Τήνιος, 2012). Επιπλέον, είναι διαρθρωμένη με πατερναλιστικό τρόπο, δηλαδή μοιράζει ρόλους, ευθύνες και υποχρεώσεις σύμφωνα με την πεποίθηση πως κατά βάση ο προορισμός των ανθρώπων προσδιορίζεται σε σημαντικό βαθμό από το βιολογικό τους φύλο. Έτσι αναθέτει διαφορετικούς ρόλους και υποχρεώσεις στις γυναίκες και διαφορετικούς στους άνδρες-μέλη της. Τρεις είναι οι βασικότερες οικονομικές λειτουργίες της Μεσογειακής οικογένειας -αν αφήσει κανείς κατά μέρος την άμεση παραγωγική της διάσταση με την μορφή της οικογενειακής επιχείρησης:

- Πρώτον, η αμφίδρομη οικονομική αλληλεγγύη των γενεών (υποστήριξη από και προς τους μικρότερους και τους μεγαλύτερους).

- Δεύτερον, οι υπηρεσίες φροντίδας προς τα μικρά παιδιά.
- και τρίτον, η υποστήριξη των μελών της οικογένειας που χρειάζονται βοήθεια, κυρίως των ηλικιωμένων.

Η παροχή βοήθειας σε είδος (και σε ορισμένες περιπτώσεις και σε χρήμα) προέρχεται κυρίως από τις γυναίκες. Το [Διάγραμμα 3.1](#) δείχνει ότι αν και το βάρος της φροντίδας πέφτει στις γυναίκες σε ολόκληρη την Ευρώπη, αυτό το βάρος φαίνεται εντονότερο στις χώρες του Νότου ([Kan & Gershuny, 2009; Kan, Sullivan & Gershuny, 2011](#)) και στην Ελλάδα. Ακόμα και στις οικογένειες δύο εισοδημάτων (όπου, δηλαδή εργάζονται και οι δύο γονείς), κατά το διάστημα που το παιδί είναι λιγότερο από τριών ετών οι γυναίκες αφιερώνουν σχεδόν δέκα φορές περισσότερο χρόνο στη φροντίδα του. Αυτή η ασυμμετρία γίνεται εντονότερη στο πεδίο της φροντίδας των ηλικιωμένων ([Symeonidou, Mitsopoulos & Vespyrgianni, 2001](#)).

Διάγραμμα 3.1: Ποσοστό γυναικών στο σύνολο των ατόμων που παρέχουν φροντίδα

Σημείωση: «άτομα που παρέχουν φροντίδα» ορίζονται οι ενήλικες που αφιερώνουν τουλάχιστον δύο ώρες ημερησίως για παροχή φροντίδας σε παιδιά ή άλλους ενήλικες.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων ECHP, 2001, [Λυμπεράκη \(2011\)](#).

Αντιστοίχως, το ποσοστό των γυναικών *εργάσιμης ηλικίας* που παρείχαν *καθημερινά* προσωπική φροντίδα σε άτομα εκτός νοικοκυριού εμφανίζεται υψηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών (Πίνακας 3.1). Χαρακτηριστικά, ενώ πάνω από το 8% των γυναικών ηλικίας 50-64 ετών στην Ελλάδα παρείχε *καθημερινά* προσωπική φροντίδα σε άτομα εκτός νοικοκυριού, το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες της ίδιας ηλικιακής ομάδας δε ξεπερνά το 2%. Ανάλογη εικόνα προκύπτει και στην περίπτωση της φροντίδας των εγγονιών σε *καθημερινή βάση* (Πίνακας 3.2): το ποσοστό των γυναικών 50-64 ετών στην Ελλάδα που παρείχαν φροντίδα προς τα εγγόνια *καθημερινά* εμφανίζεται δεκαπέντε ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερο (40%) σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών (25%) της ίδιας ηλικιακής ομάδας. Τα ευρήματα αυτά συντείνουν στη διαπίστωση ότι είναι κυρίως οι γυναίκες (Attias-Donfut κ.ά. 2005; Λυμπεράκη, 2009), εκείνες που ενεργοποιούνται έντονα στην προσφορά φροντίδας και υποστήριξης προς τους μεγαλύτερους ή προς τους μικρότερους (εγγόνια).

Πίνακας 3.1: Ποσοστό (%) ατόμων που παρείχαν καθημερινά προσωπική βοήθεια σε άτομα εκτός νοικοκυριού, ανά φύλο και ομάδα χωρών

Άτομα ηλικίας 50-64 ετών	Άνδρες	Γυναίκες
Βόρειες (SE; DK; NL)	3.9	4.1
Κεντρικές (BE; DE; FR; AT; CH)	5.2	8.5
Νότιες (ES; GR; IT)	4.2	11.7
<i>Ελλάδα</i>	<i>2.4</i>	<i>8.4</i>
Σύνολο χωρών SHARE	4.5	8.6

Πηγή: SHARE, κύμα 2, 2006/7.

Πίνακας 3.2: Παροχή φροντίδας στα εγγόνια καθημερινά

Άτομα ηλικίας 50-64 ετών	Άνδρες	Γυναίκες
<i>Ελλάδα</i>	<i>25.4</i>	<i>40.4</i>
Σύνολο χωρών SHARE	12.1	20.6

Σημείωση: άτομα ηλικίας 50+ ετών με τουλάχιστον ένα εγγόνι ηλικίας έως 12 ετών

Σχηματικά, λοιπόν η αλληλουχία έχει ως εξής: η περιορισμένη δυνατότητα του επίσημου Κοινωνικού Κράτους να καλύψει τις πραγματικές ανάγκες (φροντίδας κ.ά.) των ατόμων μεταφέρει το 'φορτίο' αυτό στους άτυπους μηχανισμούς (και δη στην οικογένεια). Ο καταμερισμός των ρόλων στο εσωτερικό της οικογένειας λειτουργεί με τέτοιο προσανατολισμό που μεταθέτει το 'φορτίο' αυτό κατά κύριο

λόγο στις γυναίκες. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι τα κενά που υπάρχουν λόγω του κατακερματισμού του επίσημου κοινωνικού κράτους ή της ανεπαρκούς λειτουργίας του γενικώς, να μετατρέπονται (σιωπηλώς) τελικώς σε επιπλέον φορτίο που επωμίζονται οι γυναίκες ειδικά. Με την μετατόπιση του φορτίου στις πλάτες των γυναικών μπορεί 'να γίνεται στο τέλος η δουλειά' (η κάλυψη των αναγκών), αλλά υποκρύπτονται πλήρως δύο σημαντικές διαστάσεις: *πρώτον*, η έκταση και οι λόγοι της ανεπάρκειας του επίσημου κοινωνικού κράτους, *δεύτερον*, το τι σημαίνει το επιπλέον αυτό βάρος, σε όρους πραγματικού κόστους για τις γυναίκες.

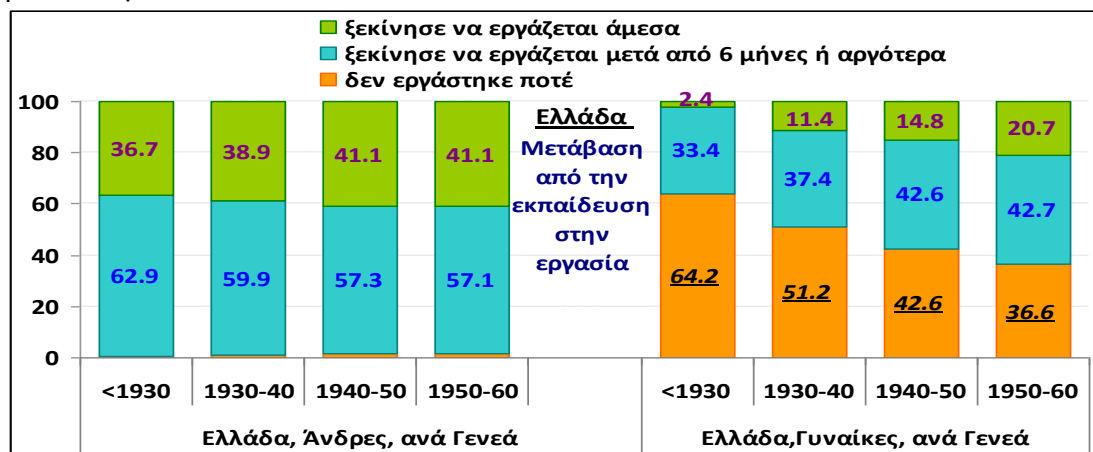
3.2. Η ενδυνάμωση της οικογένειας για την αντιστάθμιση των ελλειμμάτων του Κοινωνικού Κράτους: το πραγματικό κόστος στην οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών

Με τον τρόπο, που είναι οργανωμένη, η μεσογειακή οικογένεια εμποδίζει την 'εξωτερίκευση' προς τρίτους (την αγορά ή το κράτος) των υπηρεσιών που παρέχουν οι γυναίκες. Έτσι καταλήγει η λειτουργία της οικογένειας να εμποδίζει την αύξηση της ζήτησης γυναικείας εργασίας, αλλά ταυτόχρονα να παρεμποδίζει και την προσφορά γυναικείας εργασίας (κρατώντας 'απασχολημένες' τις γυναίκες της σε δωρεάν παροχή φροντίδας κάθε είδους).

Το [Διάγραμμα 3.1](#) παρουσιάζει το πρότυπο μετάβασης από την εκπαίδευση προς την αγορά εργασίας για τους άνδρες και τις γυναίκες, ανά γενεά στην Ελλάδα. Για τους άνδρες, η εικόνα που προκύπτει δείχνει ότι η μετάβαση στην αγορά εργασίας αμέσως μετά την εκπαίδευση αφορά περίπου το 40% των ανδρών –τάση που επιβεβαιώνεται σε όλες τις γενεές των ανδρών ηλικίας 50 ετών και άνω. Το υπόλοιπο περίπου 60% ξεκίνησε την εργασία μετά από ένα διάστημα 6 μηνών ή περισσότερο, ενώ το ποσοστό των ανδρών που δεν εργάστηκαν ποτέ εμφανίζεται εξαιρετικά μικρό –σχεδόν ίσο με το μηδέν. Για τις γυναίκες το πρότυπο από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας εμφανίζεται σημαντικά διαφοροποιημένο: δύο στις τρεις γυναίκες που γεννήθηκαν πριν τη δεκαετία του 1930 δεν εργάστηκαν ποτέ, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες που γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1930 είναι 50% (μία στις δύο). Ακόμη και στις νεότερες γενεές (γυναίκες που γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1940 ή του 1950 σχεδόν τέσσερις στις δέκα γυναίκες

δεν εργάστηκαν ποτέ, ενώ μόλις δύο στις δέκα γυναίκες που γεννήθηκαν στην δεκαετία του 1950 εργάστηκαν αμέσως μετά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης.

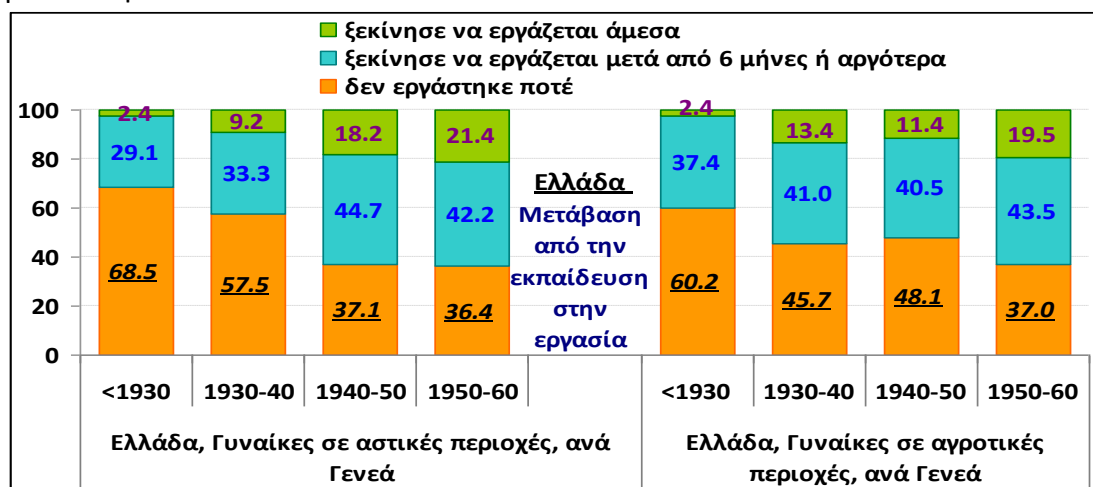
Διάγραμμα 3.1: Μετάβαση από την εκπαίδευση στην απασχόληση, ανά φύλο και γενεά στην Ελλάδα

Πηγή: Επεξεργασία πρωτογενών δεδομένων SHARELIFE

Κάθε γενεά των γυναικών τα καταφέρνει καλύτερα από την προηγούμενη όσον αφορά τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας –τάση που επιβεβαιώνεται τόσο στις αστικές όσο και τις αγροτικές περιοχές (Διάγραμμα 3.2). Ωστόσο, το πρότυπο της μετάβασης των γυναικών από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας εξακολουθεί να αποκλίνει του αντίστοιχου των ανδρών, ενώ η μη συμμετοχή στην αγορά εργασίας εξακολουθεί να αφορά ένα σημαντικό μερίδιο των γυναικών (περί μία στις τρεις) ακόμη και στις νεότερες γενεές.

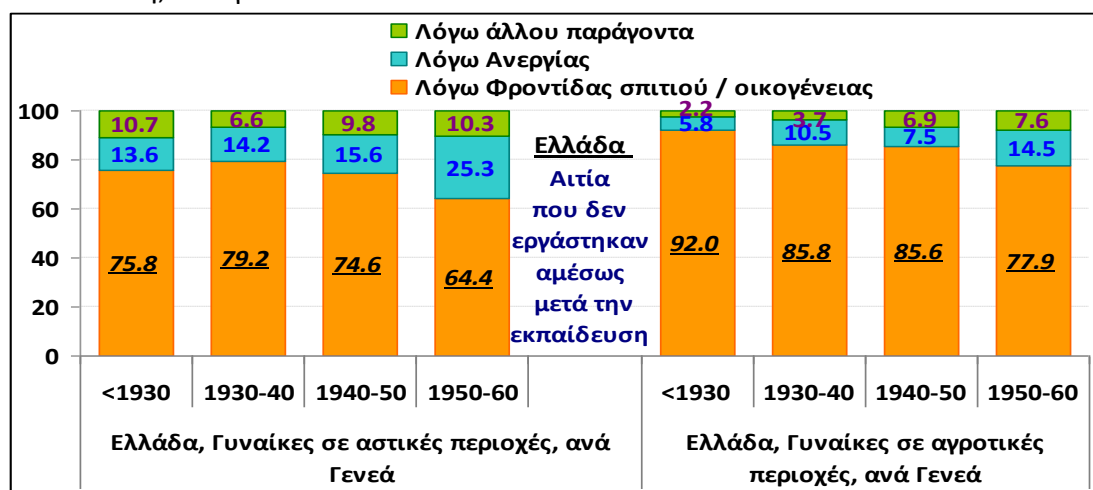
Διάγραμμα 3.2: Μετάβαση από την εκπαίδευση στην απασχόληση, γυναίκες ανά γενεά στην Ελλάδα

Πηγή: Επεξεργασία πρωτογενών δεδομένων SHARELIFE.

Το ερώτημα επομένως που προκύπτει είναι το *σε ποιους παράγοντες μπορεί να οφείλεται η περιορισμένη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας –και δη το κατά πόσον οι παράγοντες αυτοί σχετίζονται με το ρόλο των γυναικών στην οικογένεια και τις λειτουργίες (παροχή φροντίδας κ.ά) που η οικογένεια επιτελεί στην Ελλάδα*. Τα δεδομένα του [Διαγράμματος 3.3](#) επιχειρούν να απαντήσουν στο παραπάνω ερώτημα δείχνοντας ότι οι λόγοι που σχετίζονται με τις ‘υποχρεώσεις’ των γυναικών σε θέματα παροχής φροντίδας προς άλλα μέλη του νοικοκυριού συνιστούν μακράν την κυριότερη αιτία που ερμηνεύει την περιορισμένη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα. Στις αγροτικές περιοχές, περίπου εννέα στις δέκα περιπτώσεις μη συμμετοχής των γυναικών στην αγορά στην αγορά εργασίας οφείλονται στα καθήκοντα φροντίδας σπιτιού/οικογένειας που επωμίζονται οι γυναίκες. Ακόμη και μεταξύ νεότερων γενεών (γυναίκες που γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1950), περίπου οχτώ στις δέκα περιπτώσεις μη συμμετοχής στην αγορά εργασίας έχουν να κάνουν με λόγους που σχετίζονται με τα καθήκοντα φροντίδας που αναλαμβάνουν οι γυναίκες. Στις αστικές περιοχές, η σχετική σημασία των καθηκόντων φροντίδας ως αποτρεπτικός παράγοντας της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας εμφανίζεται μικρότερη σε σχέση με τις αγροτικές –ωστόσο και πάλι αποτελεί την βασική αιτία μη συμμετοχής των γυναικών στην εργασία. Στις νεότερες γυναίκες (γενεά της δεκαετίας του 1950) δύο στις τρεις δηλώνουν ότι δεν εργάστηκαν ποτέ λόγω των καθηκόντων φροντίδας σπιτιού/οικογένειας που είχαν.

Διάγραμμα 3.3: Λόγοι μη συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, μετά την εκπαίδευση, ανά γενεά

Πηγή: Επεξεργασία πρωτογενών δεδομένων SHARELIFE

Τα παραπάνω ευρήματα συντείνουν στην άποψη ότι μέχρι την κρίση (και παρά την πρόοδο) η αγορά εργασίας λειτουργούσε πολύ κοντά στο πρότυπο του άνδρα-προμηθευτή (**male-breadwinner model**). Οι περισσότερες από τις ρυθμίσεις για την εργασία εξυπηρετούσαν αυτόν τον ιδιότυπο συμβιβασμό ανάμεσα στα φύλα: οι άνδρες στο ρόλο των «κανονικών» εργαζομένων και οι γυναίκες στο ρόλο των «επικουρικής συμβοηθούντων», δηλαδή εργαζομένων δεύτερης ταχύτητας (Lyberaki, 2010). Τα αποτελέσματα αυτού του συμβιβασμού αποτυπώνονταν ξεκάθαρα στα χάσματα φύλου στους δείκτες της αγοράς εργασίας (απασχόληση, ανεργία και αμοιβές) πριν την κρίση.

Πράγματι, η γενική εικόνα (Πίνακας 3.3) δείχνει πως οι γυναίκες βελτίωσαν μεν τη θέση και τις επιδόσεις τους στην απασχόληση, αλλά όχι τόσο όσο αλλού στην Ευρώπη (Bettio & Verashchagina, 2009; Jaumotte, 2003; Pissarides, et al. 2005). Από την άλλη πλευρά, οι επιδόσεις των ανδρών στην απασχόληση στην Ελλάδα ήταν πολύ κοντά στον μέσο ευρωπαϊκό όρο. Ο συνδυασμός των δύο παραπάνω τάσεων εξηγεί το σαφώς υψηλότερο χάσμα φύλου στην απασχόληση στην Ελλάδα (28 ποσοστιαίες μονάδες) σε σχέση με τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο. Ανάλογη τάση αποτυπώνεται και στο χάσμα φύλου στην ανεργία, το οποίο δεν μειωνόταν, παρά το γεγονός ότι μεγάλωνε ο πλούτος της χώρας και οι παραγωγικές δυνατότητες των γυναικών. Η Ελλάδα συνέχισε και στην πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα να συγκαταλέγεται στις πρωταθλήτριες της γυναικείας ανεργίας σε συνδυασμό με εντυπωσιακά βαθύ χάσμα φύλου στην ανεργία.

Ακόμη πιο σημαντικό εμφανίζεται το θέμα της περιορισμένης συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα: το 2008, το ποσοστό των Ελληνίδων μητέρων (με παιδί έως 6 ετών) που εργάζονταν ήταν 54% -σχεδόν 43 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο των ανδρών της ίδια ηλικιακής ομάδας και πάνω από έντεκα ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο των μητέρων στο μέσο όρο των χωρών της Ευρώπης. Από την άλλη πλευρά, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών επικεφαλής μονογενεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα έφτανε στο 79%.

Ανεξαρτήτως της οπτικής ανάγνωσης των ευρημάτων, η κοινή κεντρική διαπίστωση που καταλήγει κανείς είναι ότι οι διαφορετικοί ρόλοι των γυναικών και των ανδρών

στην οικογένεια συνδέονται με διαφορετικά αποτελέσματα στους δείκτες της αγοράς εργασίας ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες στην Ελλάδα. Μέρος του διαφορετικού περιεχομένου της έννοιας της οικογένειας στην Ελλάδα (όσον αφορά τους ρόλους και το βάρος που επωμίζονται οι γυναίκες) αντανακλάται στις διαφορετικές επιδόσεις στην αγορά εργασίας των Ελληνίδων σε σχέση με τις γυναίκες στις άλλες χώρες της Ευρώπης.

Πίνακας 3.3: Χάσμα φύλου σε δείκτες της αγοράς εργασίας

Δείκτες Αγοράς Εργασίας	Ελλάδα: 1983		Ελλάδα: 2008		ΕΥ-27: 2008	
	Χάσμα φύλου (%)		Χάσμα φύλου (%)		Χάσμα φύλου (%)	
(%) <i>Ανεργίας Γυναικών</i> 20-64	10.5	5.0	11.3	6.3	7.2	1.0
(%) <i>Απασχόλησης Γυναικών</i> 20-64	36.8	-47.1	52.5	-27.9	62.8	-15.1
(%) <i>Συμμετοχής Γυναικών</i> 20-64	41.1	-47.7	59.2	-25.4	67.7	-15.4
(%) <i>Απασχόλησης Γυναικών, 20-49 ετών, με παιδί έως 6 ετών</i>			54.1	-43.1	65.2	-26.5
(%) <i>Απασχόλησης Γυναικών, 25-54 ετών, σε μονομελές νοικοκυριό</i>			77.6	-12.5	69.7	-13.9
(%) <i>Απασχόλησης Γυναικών, 25-54, επικεφαλής μονογενεϊκής οικογένειας</i>			79.0	-10.6	81.5	0.1

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Η άλλη όψη της εισόδου των γυναικών στην απασχόληση είναι οι προϋποθέσεις που εξασφαλίζει το Κοινωνικό Κράτος και οι δαπάνες του. Στην Ελλάδα οι αναγκαίες δαπάνες που χρειάζονται προκειμένου να λειτουργήσουν σαν προϋπόθεση ώστε να βγουν οι γυναίκες με μεγαλύτερη άνεση στην αγορά εργασίας, δηλαδή **φροντίδα μικρών και μεγάλων και υποστηρικτικές υποδομές ποιοτικές και προσιτές** (Antonopoulos et al. 2010) παρέμεναν περιθωριακή δραστηριότητα (Lyberaki & Tinios, 2012). Για το λόγο αυτό η επαγγελματική διαδρομή των γυναικών που εργάζονταν και εργάζονται στην Ελλάδα είναι διακοπτόμενη και όχι συνεχής (Lyberaki, Tinios, Papadoudis, 2013; Λυμπεράκη & Τήνιος, 2010). Καθώς ανακύπτουν οικογενειακές ανάγκες –ασθένεια, φροντίδα και άλλες μέριμνες, οι γυναίκες αναγκάζονται να απομακρύνονται προσωρινά ή οριστικά από τη δουλειά τους (ή να βγαίνουν στη σύνταξη συστηματικά νωρίτερα). Αντί, λοιπόν, να δημιουργηθούν προϋποθέσεις που να επέτρεπαν στις γυναίκες να εργάζονται, οι πολιτικές (σιωπηρώς) ενθάρρυναν τις γυναίκες σε πρόωρη έξοδο από τη δουλειά τους προκειμένου να κάνουν όλα αυτά που δεν κάνει το Κοινωνικό Κράτος στο πεδίο της φροντίδας (Λυμπεράκη, 2013).

Η εικόνα της απουσίας του επίσημου Κοινωνικού κράτους και της εμφανούς παρουσίας της οικογένειας δεν ήρθε χωρίς κόστος για τις γυναίκες. Τουναντίον, η αντιστάθμιση των ελλειμμάτων του Κοινωνικού Κράτους μέσα από την ενδυνάμωση του ρόλου της οικογένειας υποσκάπτει την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών (Bettio, Betti & Tinios, 2013; CEC, 2010; Cha & Thébaud, 2009; Chichilnisky, 2008; Kabeer, 2005; Λυμπεράκη, 2013): πρόκειται δηλαδή για ένα βάρος που επωμίζονται κυρίως οι γυναίκες σε όρους ρόλων, επιλογών, και οικονομικής αυτοτέλειας συμβάλλοντας στη διατήρηση (ακόμη και ενίσχυση) των διακρίσεων ως προς το φύλο (Πίνακας 3.4).

Πίνακας 3.4: Χάσμα φύλου σε δείκτες κοινωνικής προστασίας

<i>Χάσμα φύλου σε δείκτες κοινωνικής προστασίας, 2010</i>	Ελλάδα	κατάταξη (#) 27MS	EU-27
Μη-συνταξιοδοτική κάλυψη: (%) γυναικών 65+ ετών	16.8%	23	1.0%
Χάσμα φύλου στη μη-συνταξιοδοτική κάλυψη (Γ-Α) σε ποσοστιαίες μονάδες: άτομα ηλικίας 65+ ετών	13.3pp	23	5.8pp
Ένδο-οικογενειακό χάσμα φύλου στη μη-συνταξιοδοτική κάλυψη (Γ-Α) σε ποσοστιαίες μονάδες: ζευγάρια 65+ ετών	26.2pp	22	12.7pp
Μέση σύνταξη γυναικών ως (%) του κατά κεφαλή ΑΕΠ	39%	17	45%
Μέση σύνταξη ανδρών ως (%) του κατά κεφαλή ΑΕΠ	61%	15	74%
Μέση σύνταξη γυναικών ως (%) της γραμμής φτώχειας	112%	19	120%
Μέση σύνταξη ανδρών ως (%) της γραμμής φτώχειας	173%	14	196%
Ποσοστό φτώχειας (%) : Γυναίκες ηλικίας 65+ ετών	23.3%	22	18.2%

Πηγή: Εκτιμήσεις των συγγραφέων βάσει των δεδομένων EU-SILC.

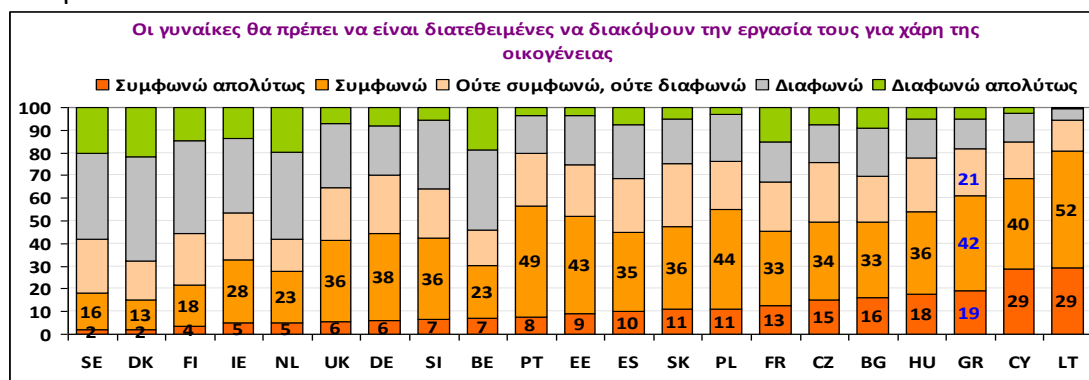
Διαστάσεις όπως η συνταξιοδοτική κάλυψη και η οικονομική επισφάλεια των ηλικιωμένων γυναικών στην Ελλάδα αποτυπώνουν ευδιάκριτα την μειονεξία των γυναικών σε όρους οικονομικής ανεξαρτησίας ως αποτέλεσμα των διαφορετικών ρόλων που επωμίζονται οι άνδρες και οι γυναίκες στην κοινωνία και την οικογένεια. Για παράδειγμα, η εξέταση της πρόσβασης σε πηγές εισοδήματος εκτός εργασίας από *ίδιο δικαίωμα* δείχνει ότι περί το 17% των γυναικών ηλικίας 65 ετών και άνω στην Ελλάδα δεν λαμβάνουν σύνταξη από ίδιο δικαίωμα (επίδοση που υπολείπεται σημαντικά της αντίστοιχης επίδοσης των γυναικών στις άλλες χώρες της Ευρώπης, όπως φυσικά και των ανδρών στην Ελλάδα). Το ενδο-οικογενειακό χάσμα φύλου στη συνταξιοδοτική κάλυψη (δηλαδή η διαφορά στο ποσοστό των ανδρών ηλικίας 65 ετών και άνω που λαμβάνουν σύνταξη σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό των

συζύγων τους) ξεπερνά τις 26 ποσοστιαίες μονάδες. Τέλος, μέχρι και πριν την κρίση η οικονομική επισφάλεια φαίνεται να αφορούσε περισσότερο τις ηλικιωμένες γυναίκες σε σχέση με τους ηλικιωμένους άνδρες καθώς το ποσοστό φτώχειας των η γυναικών άνω των 65 ετών ήταν το 2010 σχεδόν 5 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το αντίστοιχο των ανδρών της ίδιας ηλικιακής ομάδας.

Το [Διάγραμμα 3.4](#) επιχειρεί να αποτυπώσει μια διαφορετική όψη «του κόστους» των διαφορετικών ρόλων των φύλων στην οικογένεια και την κοινωνία –την όψη της εμπέδωσης στερεοτυπικών αντιλήψεων για το ποιοι πρέπει να είναι οι ρόλοι των φύλων στην οικογένεια και την κοινωνία στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, πάνω από έξι στα δέκα άτομα στην Ελλάδα συμφωνούν ότι οι γυναίκες θα πρέπει να είναι διατεθειμένες να διακόψουν την εργασία τους για χάρη (ή για τις ανάγκες) της οικογένειας.¹⁷ Το συγκεκριμένο ποσοστό είναι μακρά το υψηλότερο μεταξύ των χωρών της ΕΕ-15 και ένα από τα υψηλότερα μεταξύ των χωρών της Ευρώπης συνολικά (μετά την Λετονία και την Κύπρο). Αναμφισβήτητα, τα ευρήματα αυτά δείχνουν ότι οι ρόλοι που ανέλαβαν οι γυναίκες (μέσα στην οικογένεια) για χάρη της αντιστάθμισης της ελλειμματικής προσφοράς υπηρεσιών από το επίσημο Κοινωνικό Κράτος, κατέληξε όχι απλώς στο να υποβαθμίζεται το πραγματικό κόστος της επιλογής αυτής για τις γυναίκες (σε όρους οικονομικής ανεξαρτησίας), αλλά συνέβαλε ουσιαδώς στην εμπέδωση παραδοσιακών αντιλήψεων για τις γυναίκες στο ρόλο των «εφεδρικών εργαζομένων» στην κοινωνία.

¹⁷ Ένα επιπλέον 20% ούτε συμφωνεί ούτε διαφωνεί με την άποψη αυτή. Με απλά λόγια, 8 στα 10 άτομα στην Ελλάδα δεν απορρίπτουν την άποψη ότι οι γυναίκες θα πρέπει να είναι διατεθειμένες να παρατήσουν την εργασία τους για χάρη της οικογένειας.

Διάγραμμα 3.4: Αντιλήψεις για τον ρόλο των γυναικών στην εργασία και την οικογένεια

Πηγή: Επεξεργασία πρωτογενών δεδομένων ESS (2010)

Βιβλιογραφία τρίτου κεφαλαίου

Ξενόγλωσση

Antonopoulos, R., Kim, K., Masterson, T., & Zacharias, A. (2010). Investing in care: A strategy for effective and equitable job creation. *Bard College Levy Economics Institute Working Paper*, (610)

Attias-Donfut, C., Ogg, J. & Wolff, F.C. 2005. Family support. In: A. Börsch-Supan et al. ed(s). 2000. *Health, Ageing and Retirement in Europe. First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, Mannheim: Mannheim Research Institute für the Economics of Ageing, pp. 171-178

Bettio, F. Betti, G. & Tinios, Pl. (2013), *The Gender Gap in Pensions in the EU*, Directorate General for Justice, Unit D2 Equality between men and women, European Commission

Bettio, F., & Verashchagina, A. (2009). Gender segregation in the labour market: root causes, implications and policy responses in Europe. European Commission's Expert Group on Gender and Employment (EGGE), European Commission, Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit G, 1.

C.E.C. (2010). COM 491 final, 21.9.2010. "Strategy for Equality between women and men 2010-2015", Communication from the Commission, European Commission

Cha, Y., & Thébaud, S. (2009). Labor markets, breadwinning, and beliefs how economic context shapes men's gender ideology. *Gender & Society*, 23(2), 215-243

Chichilnisky, G. (2008). The Gender Gap. In Bettio & Verashchagina (eds.) *Frontiers in the Economics of Gender*, Routledge Siena Studies in Political Economy; 2008. p. 57-75

Jaumotte, F. (2003). Labour force participation of women: empirical evidence on the role of policy and other determinants in OECD countries. *OECD Economic Studies*, 51-108

Kan, M.Y. and Gershuny J., 2009. Gender and time-use over the life-course. In: Btynin and Ermish, eds. 2009.*Changing relationships*. New York and Oxford: Routledge. Ch.9.

Kan, M. Y., Sullivan, O., & Gershuny, J. 2011. Gender convergence in domestic work: Discerning the effects of interactional and institutional barriers from large-scale data. *Sociology*, 45(2), pp. 234-251

Lyberaki, A. (2010). "The Record of Gender Policies in Greece 1980-2010: legal form and economic substance", *GreeSE Paper No 36, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, The London School of Economics and Political Science

Lyberaki, A. & Tinios, P. (2012) "The crisis as handmaiden of social change: adjusting to the 21st century or settling old scores?" in Anastasakis, O. & Singh, D. (eds) *Reforming Greece: Sisyphean task or Herculean challenge?*, South East European Studies at Oxford (SEESOX), St Antony's College, University of Oxford, pp. 100-110

Lyberaki, A., Tinios, P. & Papadoudis, G. (2013). Retrospective explanation of older women's lifetime work involvement: Individual paths around social norms. *Advances in Life Course Research*, 18(1), 26-45

Pissarides, C., Garibaldi, P., Olivetti, C., Petrongolo, B., & Wasmer, E. (2005). 'Women in the labor force: How well is Europe doing?' (pp. 9-120). *Oxford University Press*

Symeonidou H., Mitsopoulos, G. and Vezyrgianni, K. (2001). *The division of paid and unpaid work in Greece*, European Network on Policies and the Division of Unpaid and Paid Work, WORC Report 01.02.002, Tilburg University

Ελληνική

Λυμπεράκη, Α. (2009). Υπάρχει χάσμα φροντίδας; Ποιος φροντίζει ποιον και πώς; στο Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Α. (επιμ.) (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, σελ. 371-412

Λυμπεράκη, Α. (2011). Κοινωνικά Προαπαιτούμενα της οικονομικής απελευθέρωσης: μετανάστριες, φροντίδα και εργασία γυναικών στην Ελλάδα", στο *Όψεις της Κοινωνικής Δυναμικής: Μελέτες χαριστήριες στην καθηγήτρια Κούλα Κασιμάτη*, εκδ. Gutenberg, σελ. 287-317

Λυμπεράκη, Α (2013). «Φύλο και δημοσιονομική βιωσιμότητα: Είναι οι γυναίκες μοιραία θύματα ή φορείς δημοσιονομικής αναγέννησης Είναι οι γυναίκες τα μοιραία θύματα της δημοσιονομικής προσαρμογής», Εισήγηση στην Ημερίδα με θέμα: «*Δημοσιονομική προσαρμογή: πόσο δίκαιη είναι η κατανομή των βαρών;*» Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους, Βουλή των Ελλήνων, 19 Νοεμβρίου 2013

Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος, Π. (2010). "Γυναίκες και Απασχόληση: Ανασκόπηση και νέες προοπτικές", στο *Η Ελληνική αγορά εργασίας: Χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις*, εκδ. Τράπεζα της Ελλάδας. Μάρτιος, σελ. 135-158

Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος, Π. (2012). “Κρίση, ανεργία και τα οικονομικά της οικογένειας: αναζήτηση μακροχρόνιων τάσεων και ανατροπών”, Εισήγηση στο Συνέδριο της Τράπεζας της Ελλάδας με τίτλο: *Η ελληνική αγορά εργασίας στην κρίση*, 27 Νοεμβρίου 2012

Κεφάλαιο 4: Το άτυπο κοινωνικό κράτος, η μικρή επιχείρηση και οι οικονομικές διασυνδέσεις του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού κράτους

Εισαγωγή

Οι χώρες της Ευρώπης δεν έχουν καταφέρει μέχρι σήμερα, παρά την πρόοδο που σημειώθηκε στην οικονομική σύγκλιση, να έχουν ένα ενιαίο σύστημα κοινωνικής προστασίας ή αλλιώς ένα ενιαίο ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις η αντίληψη για την έννοια της κοινωνικής προστασίας και τον/ τους πάροχο/ους φαίνεται να διαφέρει σημαντικά.

Όπως αναφέρθηκε στο εισαγωγικό κεφάλαιο στην Ελλάδα, η κοινωνική προστασία ήταν ανέκαθεν ελλειμματική. Ο χαρακτήρας του επίσημου κοινωνικού κράτους πριν την περίοδο της κρίσης περιείχε δύο κεντρικά στοιχεία: **τον κατακερματισμό**, και τον **νομικισμό**. Η αρχική λειτουργία του παραπάνω κοινωνικού κράτους ίσως να ήταν και ανεκτή, μιας και ο μικρός αριθμός των δικαιούχων (δηλ. προνομιούχων) συγκρατούσε το κόστος και παράλληλα η αδιαφάνεια η οποία καλλιεργήθηκε και ενισχύθηκε τελικά επέτρεπε την απρόσκοπτη χρηματοδότηση από το κοινωνικό σύνολο. Στην προσπάθεια λοιπόν κάλυψης των κενών που άφηνε το επίσημο κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα η οικογένεια και η μικρή οικογενειακή επιχείρηση σήκωσαν για χρόνια ένα δυσανάλογο βάρος, αυτό της άτυπης κοινωνικής προστασίας. Μεταξύ κράτους και επιχείρησης υπήρχε ένα **«άρρητο συμβόλαιο»** το οποίο έκανε τα στραβά μάτια στην φοροδιαφυγή, και συντηρούσε τη χαλαρή εφαρμογή των κανόνων ως αντάλλαγμα στην απουσία κοινωνικής προστασίας.

Με το ξέσπασμα της κρίσης, η παραπάνω εικόνα φαίνεται να αλλάζει. Η μικρή επιχείρηση πλήττεται από την οικονομική ύφεση και ταυτόχρονα η ζήτηση για κοινωνική προστασία αυξάνεται. Παρατηρείται σημαντική συρρίκνωση της εσωτερικής ζήτησης και παράλληλα ο/η μικρός/η επιχειρηματίας πιέζεται από υψηλούς φόρους, λογαριασμούς, δάνεια κτλ. Το αποτέλεσμα είναι πολλές επιχειρήσεις να κλείνουν και να μην ανοίγουν νέες. Το περιβάλλον, μοιάζει να είναι

ζοφερό αν σκεφτεί κανείς ότι η δημοσιονομική κατάσταση της χώρας επιβάλλει περιορισμούς σε κοινωνικά προγράμματα για αυτοαπασχολούμενους και τα μέλη της οικογένειας. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, τα μεγαλύτερα θύματα της κρίσης-δηλαδή οι μικροί επιχειρηματίες και οι οικογένειές τους-ίσως είναι στην πράξη αόρατα και τελικά η έμφαση που δίνεται στην επίσημη κοινωνική προστασία αποκρύπτει το μεγαλύτερο πρόβλημα που έγκειται στο μεταίχμιο επίσημης και ανεπίσημης.

4.1 Η Διαχείριση Κοινωνικών Κινδύνων: μια θεωρητική προσέγγιση

Σε γενικές γραμμές, ως **κοινωνική προστασία (ΚΠ)**, ορίζουμε τις κρατικές πολιτικές και κρατικές παρεμβάσεις που στόχο έχουν την διασφάλιση του εισοδήματος των ατόμων. Το θέμα της κοινωνικής προστασίας καθίσταται ξανά επίκαιρο μετά την χρηματοοικονομική κρίση του 1998, η οποία απέδειξε ότι χωρίς τους κατάλληλους μηχανισμούς εισοδηματικής προστασίας, μια κοινωνία είναι εξαιρετικά ευάλωτη όταν το ΑΕΠ της μειώνεται δραματικά, οι μισθοί μειώνονται και τα ποσοστά ανεργίας ανεβαίνουν.

Το πρόβλημα όμως με την ΚΠ είναι ότι-από τη μία μεριά- στις χώρες του ΟΟΣΑ υπάρχει έντονος προβληματισμός αναφορικά με τις πολύ υψηλές και συχνά αυξανόμενες δημόσιες δαπάνες σε συνδυασμό με τη γήρανση του πληθυσμού και την ενίσχυση του παγκόσμιου ανταγωνισμού- και από την άλλη- στις αναπτυσσόμενες χώρες υπάρχουν περιορισμένοι δημόσιοι πόροι για την προστασία του εισοδήματος, παρόλο που αυτό είναι κάτι παραπάνω από απαραίτητο, ειδικά, αν σκεφτεί κανείς τους υψηλούς δείκτες της φτώχειας.

Πιθανόν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε σήμερα με την ΚΠ, να οφείλονται εν μέρει στον παραδοσιακό ορισμό που της έχει αποδοθεί, ο οποίος **υπερ-εστιάζει στον ρόλο που διαδραματίζει ο δημόσιος τομέας** και στην αντίληψη η ΚΠ αποτελεί ένα καθαρό κόστος και όχι ένα μέσο οικονομικής ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, η έμφαση δίνεται στον πάροχο και λιγότερο στην ίδια τη λειτουργία της κοινωνικής προστασίας, η οποία τελικά μπορεί παρέχεται και από άλλους φορείς, όπως είναι η οικογένεια, οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ), δίκτυα αλληλεγγύης μέσα σε

γειτονιές και κοινότητες, διεθνείς οργανισμοί κτλ. Ο παραδοσιακός τρόπος σκέψης υστερεί στην προσφορά απαραίτητης καθοδήγηση για την ανάπτυξη σύγχρονων, ρεαλιστικών και βιώσιμων στρατηγικών για τη μείωση της φτώχειας.

Ο ορισμός που προτείνουν οι [Holzman και Joergensen](#) για την Κοινωνική Προστασία (ΚΠ) είναι ο εξής: Η ΚΠ περιλαμβάνει δημοσίου τύπου παρεμβάσεις που στόχο έχουν i) την παροχή βοήθειας σε άτομα, νοικοκυριά, και κοινότητες για να μπορούν να διαχειρίζονται αποτελεσματικότερα τους κινδύνους και ii) την υποστήριξη των φτωχών.

Σύμφωνα λοιπόν με τον παραπάνω ορισμό, η ΚΠ δεν αποτελεί μόνο ένα πλέγμα προστασίας και ασφάλειας αλλά και έναν τρόπο εξόδου από τη φτώχεια. Αντιμετωπίζεται δηλαδή ως μια μορφή επένδυσης στη δημιουργία ανθρώπινου κεφαλαίου και όχι σαν μια λογιστική δαπάνη, ενώ παράλληλα εστιάζει εκτός από τα συμπτώματα και στα αίτια της φτώχειας.

Οι πρόσφατες αλλαγές στην εξέλιξη του διεθνούς εμπορίου, της τεχνολογίας και των πολιτικών συστημάτων έχουν δημιουργήσει μεγάλες δυνατότητες ευημερίας ανά τον κόσμο. Από την άλλη μεριά όμως, μέσω της ίδιας διαδικασίας, αυξάνεται και ο κίνδυνος της φτώχειας για συγκεκριμένες ομάδες ή και ολόκληρες κοινωνίες. Το παραπάνω γεγονός γίνεται ακόμα πιο εμφανές όταν οι οικονομίες διέρχονται από περιόδους κρίσης και ύφεσης. Αυτό συμβαίνει διότι, δεν υπάρχει καμία εξασφάλιση ότι η ευημερία επιμερίζεται με δίκαιο τρόπο μεταξύ των ατόμων, των νοικοκυριών, των κοινοτήτων και των χωρών. Μέσω της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης λοιπόν, το χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών μπορεί είτε να μειωθεί είτε να αυξηθεί. Το πιο από τα δύο τελικά θα συμβεί εξαρτάται από το κοινωνικό πλαίσιο που θα επικρατήσει.

Η Κοινωνική Διαχείριση Κινδύνου (ΚΔΚ) είναι σημαντική γιατί α) ενισχύει την ατομική και κοινωνική ευημερία, β) συνεισφέρει στην οικονομική ανάπτυξη και β) περιέχει χρήσιμα εργαλεία για την αποτελεσματική και διαρκή μείωση της φτώχειας.

Τα κύρια στοιχεία που σχηματίζουν το πλαίσιο της ΚΔΚ αποτελούνται από:

- **Στρατηγικές** διαχείρισης κινδύνου (μείωση του κινδύνου, αντιμετώπιση)

- **Διευθετήσεις** διαχείρισης κινδύνου λαμβάνοντας υπόψη τον επίσημο και άτυπο χαρακτήρα τους.
- **Φορείς** διαχείρισης κινδύνου (άτομα, νοικοκυριά, ΜΚΟ, κράτος, οργανισμοί κτλ)

Σε ότι αφορά τους φορείς, αξίζει να σημειωθεί ότι ένα μεγάλο κομμάτι της διαχείρισης του κινδύνου λαμβάνει χώρα μέσα στα ίδια τα νοικοκυριά. Σύμφωνα με τον [Hoogeveen \(2000\)](#), η απουσία κατάλληλων εργαλείων διαχείρισης κινδύνου που έχουν ως σημείο αναφοράς την αγορά (market based instruments) οδηγεί στην ενίσχυση της άτυπης μορφής διαχείρισης κινδύνου (λαμβάνει χώρα σε επίπεδο οικογενειών και νοικοκυριών), η οποία όμως είναι λιγότερο αποτελεσματική, δεν επαρκεί, και πολλές φορές μπορεί να επιφέρει σοβαρές κοινωνικές επιπτώσεις (π.χ. παιδική εργασία).

4.2 Κοινωνική Προστασία (ΚΠ) πέρα από Δημόσιες Παροχές

Σε πολλές περιπτώσεις η ΚΠ παρέχεται **εκτός** των πλαισίων του επίσημου κοινωνικού κράτους, μέσα δηλαδή από άτυπα δίκτυα κοινωνικής προστασίας όπως είναι η οικογένεια, οι επιχειρήσεις, οι ΜΚΟ, φορείς όπως η Εκκλησία κτλ.

Τα ζητήματα που προκύπτουν είναι τα εξής:

- Με ποιο τρόπο μπορούν οι παρεμβάσεις του επίσημου κοινωνικού κράτους να διευκολύνουν τη διαχείριση κινδύνου σε τομείς της άτυπης κοινωνικής προστασίας;
- Πως αντισταθμίζεται σε αναπτυξιακούς όρους η υποστήριξη ή ο περιορισμός της ΚΔΚ στους τομείς της άτυπης κοινωνικής προστασίας;
- Δεδομένου ότι όλοι οι φορείς/συντελεστές λειτουργούν με βάση το δικό τους συμφέρον και υπό τους περιορισμούς της ασύμμετρης πληροφόρησης, ποιες επιπτώσεις είναι πιθανό να υπάρξουν στο σχεδιασμό και τη βιωσιμότητα;

Ο βασικότερος φορέας/θεσμός για τη διαχείριση ιδιοσυγκρισιακών κινδύνων (ασθένεια, τραυματισμός, αναπηρία, γέννηση, γήρας, θάνατος, έγκλημα, ενδο-οικογενειακή βία, ανεργία, επιχειρηματική αποτυχία, και φυλετικό ρατσισμό) είναι ακόμα και σήμερα σε μεγάλο βαθμό η οικογένεια. Καθώς τα

επίπεδα ασύμμετρης πληροφόρησης είναι εξαιρετικά χαμηλά μέσα στην οικογένεια, τα μέλη αλληλεπιδρούν σε καθημερινή βάση και η τήρηση των δεσμεύσεων ελέγχεται (ή επιβάλλεται) σχετικά εύκολα, το μεγαλύτερο μέρος τη διαχείρισης κινδύνου πραγματοποιείται ακριβώς μέσα σε αυτήν τη μονάδα.

Ακόμα και σε σύγχρονες κοινωνίες όπου ο θεσμός της οικογένειας δεν είναι το ίδιο ισχυρός με το παρελθόν, και η εισαγωγή εναλλακτικών πολιτικών κοινωνικής προστασίας κρίθηκε απαραίτητη, η οικογένεια (πυρηνική ή μονογονεϊκή) συνεχίζει να αναπτύσσει στρατηγικές διαχείρισης κινδύνου. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι η δύναμη και μέσα στην οικογένεια δεν κατανέμεται ισότιμα μεταξύ των μελών και ότι η αποτελεσματικότητα της ΚΔΚ δεν είναι ανεξάρτητη από το φύλο. Έχει όμως το κράτος τη δυνατότητα να επηρεάζει θετικά την άτυπη ΚΔΚ, μέσω της νομοθεσίας, νομισματικών ή μη-νομισματικών κινήτρων, παροχή πληροφορίας; Ενώ υπάρχουν ορισμένα στοιχεία για τις επιπτώσεις ορισμένων παρεμβάσεων, η μέχρι σήμερα γνώση στον τομέα αυτό είναι ανεπαρκής.

4.3 Οικογενειακή επιχείρηση και ο ρόλος της στην κοινωνική προστασία

Δεν υπάρχει άλλη χώρα στην Ευρώπη και στον ΟΟΣΑ που να έχει τόσο πολλούς αυτοαπασχολούμενους και τόσα μικρά αφεντικά όπως η Ελλάδα σε αναλογία με τον πληθυσμό. Στην Ελλάδα, το 57% όσων απασχολούνται στη «μη χρηματοοικονομική επιχειρηματική οικονομία» είναι είτε αυτοαπασχολούμενοι είτε σε επιχειρήσεις με λιγότερους από 10 απασχολούμενους. Στο σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης των «27» ο δείκτης είναι 30%.

Οι νομοί δεν εφαρμόζονται ομοιόμορφα. Η φορολογία, η κοινωνική ασφάλιση, οι κανονισμοί εργασίας κ.ά. επιβαρύνουν περισσότερο τις μεγάλες επιχειρήσεις, επειδή οι μικρές παρανομούν πιο εύκολα. Όταν το ταμείο το κρατάει η οικογένεια, μπορεί να αποκρύψει πωλήσεις ή να απασχολήσει ανασφάλιστους ([Δοξιάδης, 2014](#)). Οι ανασφάλιστοι όμως επιβαρύνονται επειδή δεν πληρώνουν εισφορές με αποτέλεσμα να μην έχουν πρόσβαση στην κοινωνική προστασία. Για παράδειγμα, νοσηλεία, ταμείο ανεργίας, ένσημα για σύνταξη. Ενώ όταν η τιμολόγηση και οι προσλήψεις καταγράφονται σε οργανωμένο λογιστήριο από υπαλλήλους, η

φοροδιαφυγή και εισφοροδιαφυγή ενέχει μεγαλύτερο ρίσκο. Το κράτος, γενικά, δεν κυνηγάει τους μικρούς γιατί του είναι πάρα πολύ δύσκολο να τους ελέγξει.

4.4 Οι ΜΜΕ πριν την κρίση: Σύνομη επισκόπηση σε Ευρώπη και Ελλάδα

Η συντριπτική πλειοψηφία (99.8%) των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2008 (εξαιρείται ο χρηματοπιστωτικός τομέας) ήταν Μικρές και Μεσαίες Επιχειρήσεις (ΜΜΕ), οι οποίες αντιπροσώπευαν τα 2/3 των θέσεων εργασίας καθώς και το 58.6% της προστιθέμενης αξίας μέσα στην Ένωση (Πίνακας 4.1).

Περισσότερες από 9/10 επιχειρήσεις στην Ευρώπη των 27 ήταν micro- επιχειρήσεις με αντίστοιχο μερίδιό τους σε ότι αφορά την απασχόληση και την προστιθέμενη αξία να είναι το χαμηλότερο (29.0% και 21.8% αντίστοιχα). Μεγάλη εντύπωση προκαλεί το ποσοστό των μεγάλων επιχειρήσεων (ποσοστό του συνόλου των επιχειρήσεων) στην ΕΕ, το οποίο κυμαίνεται μόλις στο 0,2% αλλά ταυτόχρονα έχει τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα και τη μεγαλύτερη προστιθέμενη αξία.

Πίνακας 4.1: Ανάλυση βασικών δεικτών μεγέθους-τάξης της επιχειρήσεις, ΕΕ, 27, 2008 (εξαιρείται ο χρηματοπιστωτικός τομέας)

	Αριθμός επιχειρήσεων (εκατομμύρια ευρώ)	Αριθμός Απασχολούμενων (εκατομμύρια ευρώ)	Προστιθέμενη Αξία (σε 1000 εκατ. ευρώ)	Παραγωγικότητα της εργασίας (ευρώ 1000/άτομο)
Όλες οι επιχειρήσεις	21	135.8	6176	45.5
Όλες οι ΜΜΕ	20.9	90.6	3617	39.9
Micro	19.3	39.3	1348	34.3
Μικρές	1.4	27.9	1147	41.2
Μεσαίες	0.2	23.4	1122	47.9
Μεγάλες	0	45.2	2559	56.6
	Αριθμός επιχειρήσεων (ως % του συνόλου)	Αριθμός Απασχολούμενων (ως % του συνόλου)	Προστιθέμενη Αξία ((ως % του συνόλου)	Παραγωγικότητα της εργασίας (σε σχέση με το σύνολο %)
Όλες οι επιχειρήσεις	100	100	100	100
Όλες οι ΜΜΕ	99.8	66.7	58.6	87.8
Micro	92	29	21.8	75.3
Μικρές	6.7	20.5	18.6	90.5
Μεσαίες	1.1	17.2	18.2	105.3
Μεγάλες	0.2	33.3	41.4	124.5

Πηγή: Eurostat

Η σχετική σημασία των ΜΜΕ ήταν το 2007 υψηλότερη στη Νότια Ευρώπη και πιο συγκεκριμένα, στην Ιταλία, Πορτογαλία και στην Ισπανία –ενώ για το 2008 δεν

υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία για την Ελλάδα.¹⁸ Οι διαφορές μεταξύ των κρατών μελών της ΕΕ εξηγούνται από το ρόλο που διαδραματίζουν συγκριμένοι τομείς στην εθνική οικονομία ή από πολιτισμικές και θεσμικές προτιμήσεις σε ότι αφορά την αυτοαπασχόληση και/ή την οικογενειακή επιχείρηση. Συνολικά στην Ευρώπη δραστηριοποιούνται 20,994 επιχειρήσεις με τις περισσότερες από αυτές να είναι πολύ μικρές. Οι χώρες με τις περισσότερες μικρές επιχειρήσεις (ποσοστό του συνόλου των επιχειρήσεων) είναι το Βέλγιο (92%), η Τσεχία (95.1%), η Ισπανία (93.1%), η Ιταλία (94.3%), η Κύπρος (92.3%), η Ουγγαρία (94.3%), η Ολλανδία (90.4%), η Πολωνία (95.5%), η Πορτογαλία (94%), η Σλοβενία (92.4%), η Φιλανδία (91.7%) και η Σουηδία (94.7%).

Πίνακας 4.2: Αριθμός επιχειρήσεων ανά τάξη & μέγεθος ΕΕ-27, 2008

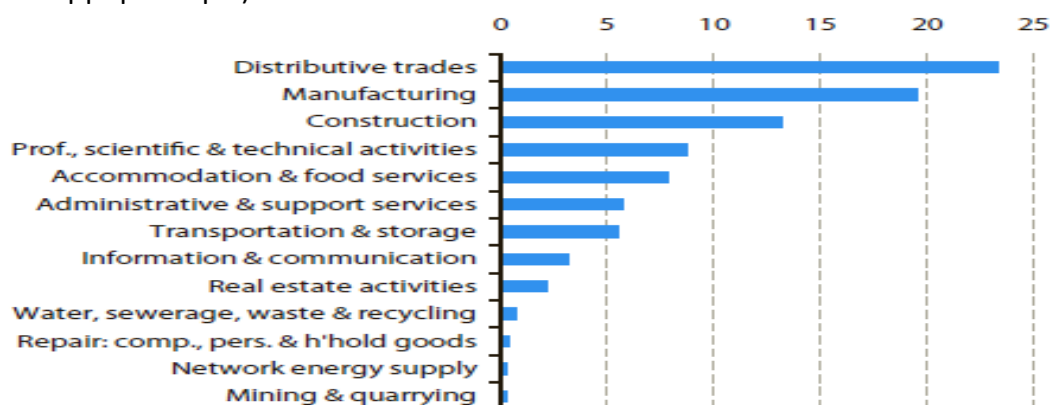
	Συνολικός αριθμός επιχειρήσεων	Micro	Μικρές	Μεσαίες	Μεγάλες
	(χιλιάδες)	(%)			
ΕΕ-27	20994	92	6.7	1.1	0.2
BE	426	92.5	6.3	0.9	0.2
BG	270	88.7	9.2	1.9	0.3
CZ	899	95.1	3.9	0.8	0.2
DK	211	85	12.2	2.4	0.4
DE	1880	83	14.1	2.4	0.5
EE	46	83.9	13	2.7	0.4
IE	158	87.8	9.9	1.9	0.3
EL	;	;	;	;	;
ES	2653	93.1	6	0.8	0.1
FR	;	;	;	;	;
IT	3947	94.3	5.1	0.5	0.1
CY	47	92.3	6.4	1.1	0.2
LV	70	84.4	12.9	2.4	0.3
LT	139	88.7	9.2	1.9	0.3
LU	17	85.8	11.5	2.2	0.5
HU	566	94.3	4.7	0.8	0.2
MT	;	;	;	;	;
NL	583	90.4	8	1.4	0.3
AT	294	87.2	10.8	1.7	0.4
PL	1556	95.5	3.3	1	0.2
PT	778	94	5.1	0.7	0.1
RO	506	88.9	8.8	1.9	0.4
SI	93	92.4	6.1	1.3	0.3
SK	59	71.2	24.2	3.7	0.9
FI	202	91.7	6.9	1.1	0.3
SE	586	94.7	4.4	0.8	0.2
UK	1731	89.3	8.8	1.5	0.4

¹⁸Σύμφωνα πάντα με την Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις ΜΜΕ στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στοιχεία για το έτος 2008: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-ET-11-001/EN/KS-ET-11-001-EN.PDF

Πηγή: Eurostat

Σύμφωνα με την Eurostat και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή η συμβολή των ΜΜΕ στην απασχόληση θεωρείται εξαιρετικά σημαντική καθώς τα 2/3 του εργατικού δυναμικού στην Ευρώπη για το έτος 2008 απασχολείται σε ΜΜΕ. Για την ακρίβεια, 23,3 εκ. εργαζόμενοι δραστηριοποιούνται στον τομέα διανομής και εμπορίου, 19,5 εκ. στην παραγωγή και 13,2 εκ. στον κατασκευαστικό κλάδο.

Διάγραμμα 4.1: Αριθμός ατόμων που απασχολούνται σε ΜΜΕ, ΕΕ-27, 2008 (εκατομμύρια ευρώ)

Πηγή: Eurostat

Σύμφωνα με το ενημερωτικό δελτίο SBA της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Ελλάδα, παρατηρείται μια περιορισμένη διαθεσιμότητα στοιχείων για τις ΜΜΕ. Αντλώντας όμως στοιχεία από διαφορετικές έρευνες, μπορούμε να εξάγουμε ορισμένα βασικά συμπεράσματα για τη διάρθρωση και τη λειτουργία των ΜΜΕ στη χώρα μας. Στην Ελλάδα το 85% της ιδιωτικής απασχόλησης βρίσκεται συγκεντρωμένο στον τομέα των ΜΜΕ, ο οποίος απαριθμεί (το 2009) 531.059 επιχειρήσεις, και περισσότερο από 50% των εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα απασχολείται στις πολύ μικρές επιχειρήσεις.

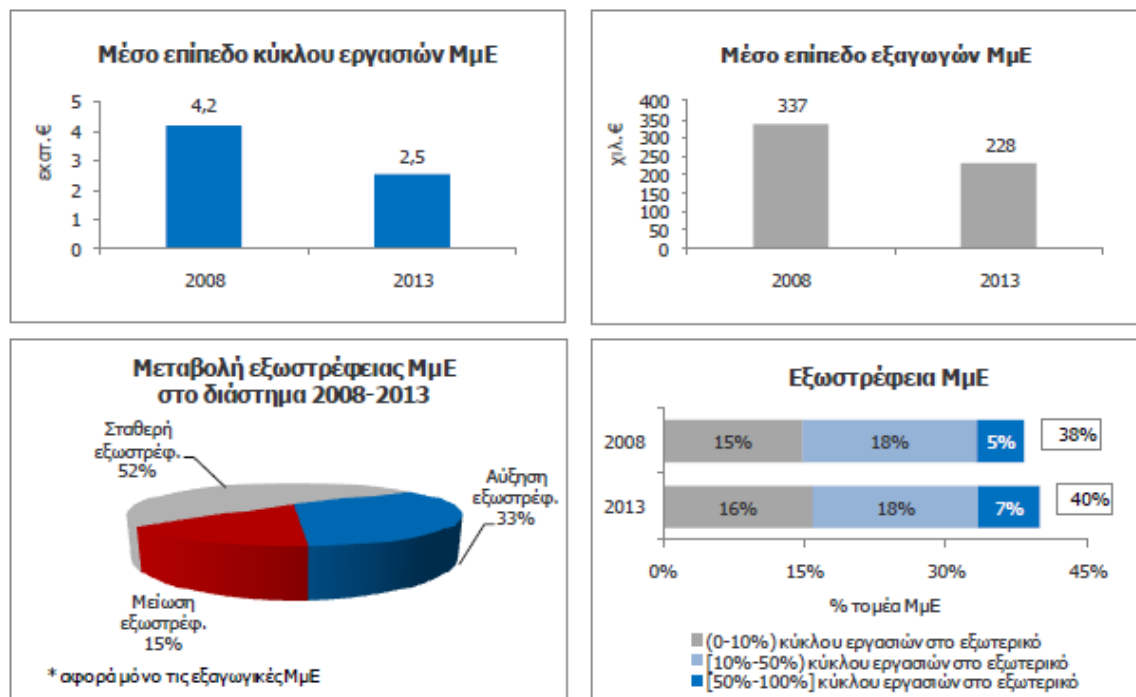
Πίνακας 4.3: Ανάλυση των βασικών στοιχείων των ΜΜΕ στην Ελλάδα, 2009

	Αριθμός επιχειρήσεων			Αριθμός Απασχολούμενων			Προστιθέμενη Αξία		
	Ελλάδα		ΕΕ-27	Ελλάδα		ΕΕ-27	Ελλάδα		ΕΕ-27
	Αριθμός	Ποσοστό	Ποσοστό	Αριθμός	Ποσοστό	Ποσοστό	Ευρώ δις	Ποσοστό	Ποσοστό
Πολύ μικρές (micro)	513.78	96.70%	92.10%	916.074	54.50%	28.70%	17	34.60%	21.10%
Μικρές	14.978	2.80%	6.60%	282.808	16.80%	20.40%	9	18.10%	18.30%
Μεσαίες	2.301	0.40%	1.10%	227.958	13.60%	17.30%	8	16.30%	18.30%
ΜΜΕ	531.059	99.90%	99.80%	1.426.840	84.80%	66.50%	34	69.00%	57.60%
Μεγάλες	378	0.10%	0.20%	255.413	15.20%	33.50%	15	31.00%	42.40%
Σύνολο	531.437	100%	100%	1.682.253	100%	100%	49	100%	100%

Πηγή: Eurostat

Οι ελληνικές ΜΜΕ δεν φαίνεται να είχαν υψηλά ποσοστά εξωστρέφειας πριν από την κρίση, με μόλις το 8% των επιχειρήσεων να δηλώνουν ότι επιθυμούν να εξάγουν. Μέσα στην κρίση το ποσοστό εξωστρέφειας των ΜΜΕ αυξήθηκε οριακά παρά την κάθετη πτώση της εγχώριας ζήτησης (9%) παραμένοντας όμως ακόμα πολύ χαμηλό. Λόγω έλλειψης στοχευμένης στρατηγικής εξαγωγών, οι ΜΜΕ στην Ελλάδα κατείχαν παραδοσιακά μικρή θέση σε ότι αφορά την εξαγωγική δραστηριότητα. Εξαγωγική δραστηριότητα είχε το 2008 (και συνεχίζει να τη διατηρεί παρά τις δύσκολες συγκυρίες) κάτι λιγότερο από το 38% των ΜΜΕ, με μόλις το 5% να πραγματοποιεί άνω του 1/2 των πωλήσεων στο εξωτερικό.

Διάγραμμα 4.2: Κύκλος εργασιών, εξαγωγές, και εξωστρέφεια, Ελλάδα, 2008, 2013

Πηγή: Eurostat

Από τον Πίνακα 4.4 παρακάτω παρατηρούμε ότι ο βαθμός εξωστρέφειας φαίνεται να έχει **θετική σχέση με το μέγεθος** των επιχειρήσεων, με τις μεσαίες να εξάγουν το 13,8% του κύκλου εργασιών τους ενώ οι πολύ μικρές μόνο το 1,6% το 2008. Στην τελευταία πενταετία η εξωστρέφεια παρουσίασε **μικρή αύξηση σε όλα τα μεγέθη**, η οποία ωστόσο δεν ήταν ικανή να εμποδίσει την πτώση στο μέσο επίπεδο εξαγωγών (το οποίο μειώθηκε κατά 38% στις πολύ μικρές έναντι 32% στις μεσαίες). Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ το ποσοστό των εξαγωγικών **πολύ μικρών**

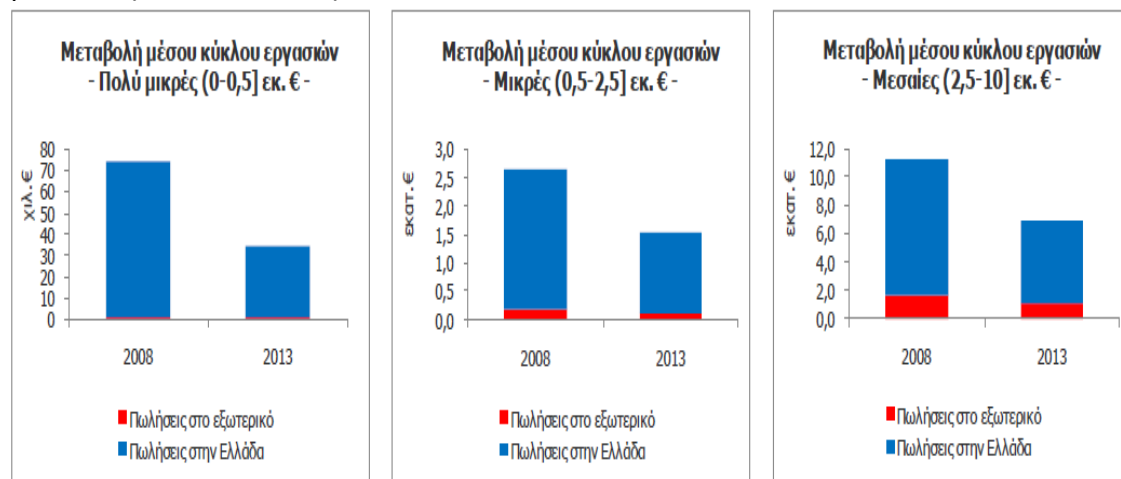
επιχειρήσεων μειώθηκε κατά 5% την τελευταία πενταετία, οι λίγες επιχειρήσεις που εξάγουν κατάφεραν να αυξήσουν την εξωστρέφειά τους κατά 40%.

Πίνακας 4.4: Κύκλος εργασιών και εξωστρέφεια, Ελλάδα, 2008, 2013

Τάξη μεγέθους κύκλου εργασιών (σε εκ. €)	Εξωστρέφεια (%πωλήσεων στο εξωτερικό)		Πηγές μεταβολής εξωστρέφειας 2008-2013	
	2008	2013	Δ% εξωστρεφών ΜμΕ	Δ% εξωστρέφειας μέσης ΜμΕ
(0-0,5] εκ. €	1,6%	2,1%	-5%	40%
(0,5-2,5] εκ. €	7,1%	8,1%	3%	12%
(2,5-10] εκ. €	13,8%	15,3%	8%	3%
Σύνολο ΜμΕ	8%	9%	4%	9%

Πηγή: Eurostat

Διάγραμμα 4.3: Η μεταβολή του μέσου κύκλου εργασιών ανά μέγεθος επιχείρησης για τα έτη 2008-2013 στην Ελλάδα

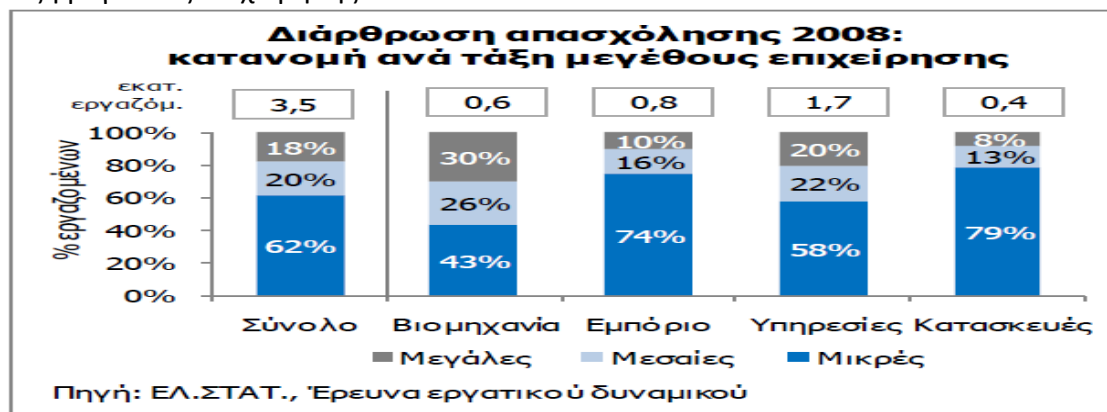

Πηγή: Eurostat

Εξετάζοντας την πορεία της απασχόλησης στο σύνολο του εταιρικού τομέα για το έτος 2008 (δηλαδή πριν την κρίση) διαπιστώνουμε ότι συνολικά στις ΜΜΕ απασχολούνταν 3.5 εκατ. εργαζόμενοι με την πλειοψηφία αυτών να εργάζεται στις μικρές επιχειρήσεις (62%) και μόλις το 18% αυτών να εργάζονται στις μεγάλες (Διάγραμμα 4.4). Ο τομέας με τους περισσότερους απασχολούμενους ήταν εκείνος των υπηρεσιών με συνολικά 1,7 εκατ. εργαζόμενους, ενώ αντίστοιχα ο τομέας με τους λιγότερους εργαζόμενους ήταν ο κατασκευαστικός. Είναι σαφές ότι οι συντριπτικοί πλειοψηφία των Ελλήνων και Ελληνίδων έβρισκαν δουλειά στον

τριτογενή τομέα και όχι στον δευτερογενή ή πρωτογενή αφού οι δύο τελευταίοι υστερούσαν σε ρυθμούς ανάπτυξης.

Διάγραμμα 4.4: Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα για το έτος 2008 ανά τάξη μεγέθους επιχείρησης

Σε ότι αφορά την παραγωγικότητα εργασίας φαίνεται να αυξάνεται όσο αυξάνεται το μέγεθος των επιχειρήσεων. Ενδεικτικά, από στοιχεία για βιομηχανικές επιχειρήσεις προκύπτει ότι για κάθε ευρώ που λαμβάνει ως μισθό ο μέσος εργαζόμενος, προσφέρει προστιθέμενη αξία €2 στις πολύ μεγάλες επιχειρήσεις, έναντι περίπου €1,5 στις μικρές. Αυτό το γεγονός επηρεάζει αρνητικά την παραγωγικότητα εργασίας του εγχώριου εταιρικού τομέα, στον οποίο οι απασχολούμενοι σε μικρές επιχειρήσεις φθάνουν το 60% κατά μέσο όρο στο διάστημα 2003-2009 (έναντι 30% στην Ευρώπη). Συνεπώς, ενώ οι παραγωγικότητες για κάθε τάξη μεγέθους είναι αντίστοιχες σε Ελλάδα και Ευρώπη, η **συνολική παραγωγικότητα** είναι χαμηλότερη στην Ελλάδα, λόγω μεγαλύτερης βαρύτητας των μικρών επιχειρήσεων στην απασχόληση.

Σε ότι αφορά το κόστος εργασίας στις ΜΜΕ (έτος: 2007) παρατηρούμε ότι είναι αρκετά υψηλό καθώς ανέρχεται στο 29% των εσόδων για το σύνολο των επιχειρήσεων. Είναι σαφές ότι το ύψος των μισθών, των ασφαλιστικών εισφορών αλλά και γενικότερα των υποχρεώσεων των επιχειρήσεων προς τους εργαζομένους ήταν δυσβάστακτο για τις επιχειρήσεις και ειδικότερα για τις πολύ μικρές. Για αυτό άλλωστε, σε πολλές μικρές επιχειρήσεις (κυρίως οικογενειακές) συναντάμε πολύ συχνά φαινόμενα μαύρης εργασίας ή ορισμένα μέλη της οικογένειας (κυρίως

γυναίκες) να προσφέρουν την εργασία τους άμισθα. Κατά την περίοδο της κρίσης, το κόστος εργασίας για τις ΜΜΕ (ως ποσοστό των εσόδων) μειώθηκε στο σύνολό του κατά 2 ποσοστιαίες μονάδες (για το 2013 ήταν 27% αντί για 29% που ήταν το 2007). Η μείωση του κόστους εργασίας οφείλεται κυρίως σε δύο λόγους: α) στη μείωση του μέσου μισθού ανά εργαζόμενο και β) στη μείωση του μέσου αριθμού απασχολούμενων. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί θετικό σημάδι αναδιάρθρωσης ειδικά στην τρέχουσα συγκυρία κατάρρευσης των εσόδων των ΜΜΕ.

Διάγραμμα 4.6: Το κόστος εργασίας στις ΜΜΕ στην Ελλάδα ως ποσοστό των εσόδων, έτη 2007 και 2012

Πηγή: Eurostat

4.5 Η δεσπόζουσα θέση της μικρής επιχείρησης

Η προαναγγελία θανάτου των ΜΜΕ με την είσοδο της Ελλάδας στη ΕΟΚ το 1981 αποδείχθηκε μάλλον πρόωρη, καθώς οι επιχειρήσεις που τελικά έκλεισαν ήταν οι μεγάλες ενώ οι μικρές επέζησαν και συνεχίζουν και σήμερα. Όπως φαίνεται στο Πίνακα 4.5, τον οποίο δημοσίευσε η Ευρωπαϊκή επιτροπή το 2013: (Ενημερωτικό δελτίο SBA), ο αριθμός των ΜΜΕ στην Ελλάδα είναι **531.059** χιλ εν αντίθεση με τις μεγάλες επιχειρήσεις που είναι **μόνο 378**. Από τους παραπάνω δείκτες γίνεται αντιληπτό ότι η πραγματική ραχοκοκαλιά της οικονομίας βασίζεται στις ΜΜΕ και όχι στις μεγάλες επιχειρήσεις όπως πολλοί πιστεύουν. Υπάρχει έντονη αίσθηση στην Ελλάδα ότι οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζονται από τις μεγάλες επιχειρήσεις. Αυτό που πρέπει να αλλάξει στην νοοτροπία των οικογενειακών επιχειρήσεων αλλά

και του κράτους ως προς αυτές είναι ότι θα πρέπει να προσεγγίζονται ως μεγάλες και όχι ως μικρές.

Πίνακας 4.5: Μέγεθος επιχειρήσεων στην Ελλάδα και στην ΕΕ27 το 2013

Μέγεθος Επιχειρήσεων	Αριθμός επιχειρήσεων			Αριθμός απασχολούμενων			Προστιθέμενη αξία		
	Ελλάδα		ΕΕ27	Ελλάδα		ΕΕ27	Ελλάδα		ΕΕ27
Αριθμός	Ποσοστό	Ποσοστό	Αριθμός	Ποσοστό	Ποσοστό	€	δισ	Ποσοστό	Ποσοστό
Πολύμικρές	513.780	96,7	92,1	916.074	54,5	28,7	17	34,6	21,1
Μικρές	14.978	2,8	6,6	282.808	16,8	20,4	9	18,1	18,3
Μεσαίες	2.301	0,4	1,1	227.958	13,6	17,3	8	16,3	18,3
ΜΜΕ	531.059	99,9	99,8	1.426.840	84,8	66,5	34	69,0	57,6
Μεγάλες	378	0,1	0,2	255.413	15,2	33,5	15	31,0	42,4
Σύνολο	531.437	100,0	100,0	1.682.253	100,0	100,0	49	100,0	100,0

Πηγή: SBA

Στην Ελλάδα επικρατούν δυο κόσμοι ΜΜΕ, από την μια μεριά βλέπουμε τους προστατευμένους κλάδους όπου βάζουν εμπόδια στον ανταγωνισμό (ταξιτζήδες) και τους κρατικοδίαιτους όπου επιζούν χάρις σε κλειστές αγορές. Η παραπάνω κατηγορία χαρακτηρίζεται από κλειστά επαγγέλματα, δυνατά συνδικάτα, «ακριβές» χρηματοδοτήσεις και έργα δημοσίου. Από την άλλη μεριά έχουμε πιο δυναμικές μικρές επιχειρήσεις που προσπαθούν να ανταγωνιστούν με καινοτόμες πρακτικές και ιδέες, δεν φοβούνται τον ανταγωνισμό γιατί είτε προσφέρουν ποιοτικές υπηρεσίες είτε ποιοτικά προϊόντα. Τέτοιου είδους εταιρείες συνήθως επεκτείνονται στα Βαλκάνια και αλλού.

Οι οικογένειες οι οποίες έχουν επιχειρήσεις δεν στέλνουν τα παιδιά τους να γίνουν εργάτες. Αν αποφασίσουν να γίνουν χαμηλόμισθοι υπάλληλοι αυτό, γίνεται σε δουλειές με εργασιακή ασφάλεια και καλή σύνταξη – στο Δημόσιο ή στις τράπεζες (Δοξιάδης, 2014). Ακόμη, και αν γίνουν χαμηλόμισθοι υπάλληλοι τις περισσότερες φορές συμπληρώνουν το εισόδημα τους από την «τσέπη» της οικογενειακής επιχείρησης ή συνεχίζουν να μοιράζονται την ίδια στέγη με τους γονείς τους έτσι ώστε να μην επιβαρύνονται με πρόσθετα έξοδα .π.χ ενοίκιο, ΔΕΗ ,τηλέφωνο ,ΕΥΔΑΠ κ.α Παράλληλα θεωρούν ότι με τα λεφτά της οικογένειας μπορούν να τα καταφέρουν καλύτερα χωρίς να κουραστούν και να περιμένουν μέχρι να έρθει ή «μεγάλη ευκαιρία.» Αλλιώς προτιμάνε το χωράφι ή το μικρομάγαζο των γονιών. Το νοικοκυριό αντιστέκεται στην προλεταριοποίηση.

Αλλαγή γενιάς ιδιοκτητών σημαίνει και αλλαγή προσέγγισης. Η επόμενη γενιά συνήθως δεν ενδιαφέρεται να συνεχίσει την επιχείρηση του «μπαμπά» της ή προσπαθεί να τις αλλάξει τα χαρακτηριστικά της ακόμα και τον κλάδο που μπορεί να δραστηριοποιείται. Οι γονείς πολλές φορές αντιδρούν στις νέες αλλαγές, θεωρώντας ότι μόνο αυτοί ξέρουν πως λειτουργεί μια επιχείρηση και ότι ο νεοεισερχόμενος θέλει πολλά χρόνια μπροστά του για να μάθει και να είναι σε θέση να δώσει ρεαλιστικές ιδέες. Ουσιαστικά συγκρούεται το παλιό με το νέο. Η δεύτερη γενιά δεν έχει την υπομονή να δείξει τις νέες πρακτικές που εφαρμόζονται στις επιχειρήσεις αλλά και να μάθει κάποιες άτυπες πρακτικές επιβίωσης. Από την άλλη μεριά οι γονείς δεν έχουν την θέληση να ακούσουν αλλά να έχουν ένα γρανάτζι ακόμη στα σχέδια τους για μια επιτυχημένη επιχείρηση.

4.6 Κοινωνική προστασία, άτυπο κοινωνικό κράτος και οικογενειακές επιχειρήσεις

Μια οικονομία με πολλές ΜΜΕ ωθεί τα νοικοκυριά σε άλλες επιλογές από μια οικονομία υπαλλήλων και μεγάλων οργανισμών. Η οικογένεια αναζητά την σταθερότητα στην πολυέργεια, δηλαδή σε πολλαπλές πηγές εισοδήματος. Υπάρχει οικογενειακή αλληλεγγύη: Ο πατέρας μαζί με την μητέρα μια μικρή επιχείρηση, οι οποίοι κατά πάσα πιθανότητα δεν πληρώνουν φόρους και εισφορές έτσι ώστε να σπουδάζουν τα παιδιά τους και να παρέχουν τις κατάλληλες ανέσεις στο σπίτι. Τα παιδιά κατά πάσα πιθανότητα μετά τις σπουδές τους θα προσπαθήσουν να βρουν μια δουλειά στο δημόσιο ή οποία θα τους εξασφαλίζει την σιγουριά και τα προνόμια του δημόσιου. Αν πάλι δεν τα καταφέρουν θα στραφούν στην «ασφάλεια» της οικογενειακής επιχείρησης. Επίσης εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι το ρόλο του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος τον παρέχει η οικογένεια η οποία ξεκάθαρα υποκαθιστά το κοινωνικό κράτος και στην μορφή εισοδήματος αλλά και στην άμεση εύρεση εργασίας (αφού σε πολλές περιπτώσεις τα παιδιά καταλήγουν να προσλαμβάνονται στην επιχείρηση των γονιών τους).

Τι υπηρεσίες παρέχει η οικογενειακή αλληλεγγύη; Η συνεκτική οικογένεια, που διασφαλίζει διαγενεακή αλληλεγγύη. Αναδιανέμει παροχές συντάξεων (από το επίσημο σύστημα). Χρηματοδοτεί την παραμονή νεοτέρων στην οικογενειακή εστία

μέχρι να διασφαλιστεί ότι θα ξεκινήσουν έχοντας τουλάχιστον τα ίδια οικονομικά δεδομένα με αυτά που τους διασφάλιζε η οικογένεια. Η μικρή οικογενειακή επιχείρηση ή/και αγροτική εκμετάλλευση, ως μηχανισμός απορρόφησης εργατικού δυναμικού, διασφαλίζει την μακρά της επιβίωση λόγω των ευκαιριών φοροδιαφυγής και εισφοροδιαφυγής, καθώς και αποφυγής καταβολής εισφορών (Lyberaki, 2011a, Γιαννίτσης, 2008, Λυμπεράκη, 1990, 2008).

Συνοψίζοντας, η οικογενειακή αλληλεγγύη παρέχει:

- Συγκατοίκηση
- Διάδρομος εισόδου στην μισθωτή εργασία
- Γυναίκες και συμβοηθούντα μέλη
- Προστασία εισοδήματος.
- Συμπλήρωση σύνταξης από έσοδα επιχείρησης
- Ρόλος στη παροχή ρευστότητας
- Σημασία ακίνητης περιουσίας ως ο κρίκος οικογένειας/ επιχείρησης

Το άρρητο κοινωνικό συμβόλαιο στις ΜΜΕ πριν την κρίση: Υπήρχε μια διαχρονική ισορροπία μεταξύ των ΜΜΕ και του κράτους που εφαρμόζονταν για δεκαετίες. Η επιχείρηση/οικογένεια θα παρέχει κοινωνική προστασία στην θέση του κράτους όπως προστασία εισοδήματος, συμπλήρωση σύνταξης και διάδρομος εισόδου στην μισθωτή εργασία για τους νέους ή και για κάποιες ελάχιστες φορές στις γυναίκες (συνήθως οι γυναίκες δούλευαν υπό την μορφή της άτυπης απασχόλησης). Αντίθετα το κράτος αποφορτιζόταν από το βάρος του κοινωνικού κράτους και τηρούσε μια στάση με ελάχιστους ελέγχους και προγράμματα ελλιπών ασφαλίσεων μέσω κλάσεων. Παράλληλα, προσέφερε κοινωνικό πόρο ο οποίος αντικαταστάθηκε από κρατική επιχορήγηση στην αρχή και μετά δανεισμό από το κράτος. Αυτή η σχέση ήρθε σε ρήξη το 1998 όταν εφαρμόστηκε ένα νέο πρόγραμμα κλάσεων στο ΤΕΒΕ το οποίο αύξησε την αξία των κλάσεων και είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των συντάξεων, αλλά και των ελλειμμάτων.

4.7 Κρίση, κοινωνική προστασία και ΜΜΕ

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το επίσημο κοινωνικό κράτος ήταν δομικά απροετοίμαστο να ανταπεξέλθει στις σύγχρονες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης που υπαγορεύουν ανοικτές αγορές, υψηλό και αυξανόμενο διεθνή ανταγωνισμό και εκσυγχρονισμό όχι μόνο των επιχειρήσεων αλλά και των συστημάτων κοινωνικής προστασίας.

Με το ξέσπασμα της κρίσης, η κατάσταση γίνεται ζοφερή καθώς τα ελλείμματα στα ταμεία των συντάξεων και ειδικά στα ταμεία των αυτοτελώς συτοαπασχολούμενων δεν μπορούν πλέον να χρηματοδοτούνται από μια οικονομία η οποία συρρικνώνεται και έχει ταυτόχρονα να αντιμετωπίσει σημαντικούς δημοσιονομικούς περιορισμούς. Με άλλα λόγια, το σύστημα μπορούσε να επιβιώνει όσο η οικονομία μεγεθυνόταν και δεν απαιτούνταν κοινωνική προστασία και επιδοτήσεις του Δημοσίου.

Η κρίση αλλάζει το «άρρητο συμβόλαιο» μονομερώς και καταλυτικά. Το Δημόσιο απαιτεί επιπλέον χρηματοδότηση με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι ανελαστικές απαιτήσεις. Χρήσιμοι πόροι αφαιρούνται από την πραγματική οικονομία μέσω της υψηλής φορολογίας των επιχειρήσεων και της ακίνητης περιουσίας ενώ παράλληλα η χρηματοδότηση από τις τράπεζες διακόπτεται ως παρελκόμενο της φυγής κεφαλαίων και του PSI.

Υπό το πρίσμα της έλλειψης ρευστότητας οι ανάγκες πληρωμής εισφορών στα ταμεία των αυτοτελώς απασχολούμενων είναι ιδιαίτερα προβληματικές. Οι μικρές επιχειρήσεις έρχονται αντιμέτωπες με το εξής δίλημμα: είτε θα αποφεύγουν την καταβολή εισφορών έτσι ώστε να εξασφαλίζουν μια πηγή ρευστότητας που μπορούν να αξιοποιήσουν σύμφωνα με τις ανάγκες τους είτε θα καταβάλουν κανονικά τις εισφορές τους για να αποφύγουν τον κίνδυνο της απώλειας της ασφαλιστικής ενημερότητας. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι ΜΜΕ μπορεί να βρεθούν τύποις ανασφάλιστοι μετά από μακροχρόνιο ιστορικό αδιάλειπτης πληρωμής εισφορών.

Το παραπάνω πρόβλημα φαίνεται να παρακάμπτεται μέσω «ευνοϊκών» ρυθμίσεων των χρεών και της πρόσβασης στην πρωτοβάθμια φροντίδα είτε μέσω άλλων μελών

της οικογένειας είτε κάνοντας χρήση της νομοθεσίας για τους άπορους. Με αυτόν τον τρόπο όμως το πρόβλημα μετατοπίζεται διαρκώς και δεν δίνεται μια ριζική λύση στην υπάρχουσα κατάσταση.

Η επιπλέον χρηματοδότηση του Δημοσίου δεν διευρύνει την παρεχόμενη κάλυψη κοινωνικής προστασίας. Οι ΜΜΕ συνεχίζουν να πληρώνουν και κατά τη διάρκεια της κρίσης το ίδιο ελλειμματικό πακέτο υπηρεσιών, μόνο που αυτή τη φορά το πακέτο αυτό είναι ακριβότερο. Οι ανάγκες όμως των ίδιων των επιχειρηματιών διευρύνονται και οι οικονομικές τους δυνατότητες μειώνονται.

4.8 Συμπεράσματα

Το μοντέλο της οικονομίας και οι λειτουργίες του επίσημου κοινωνικού κράτους στο οποίο βασίστηκε η Ελλάδα από τη δεκαετία του 50 και μετά έχουν ουσιαστικά καταρρεύσει. Οι δομές οι οποίες αναπτύχθηκαν ήταν εντελώς ακατάλληλες και με το ξέσπασμα της κρίσης τα προβλήματα γιγαντώθηκαν.

Επί χρόνια οι ΜΜΕ αναλάμβαναν ένα μεγάλο φορτίο σε ότι αφορά την κοινωνική προστασία, την εγγύηση εισοδήματος και την απασχόληση. Σήμερα, το κράτος προσπαθώντας να ανταπεξέλθει στους δημοσιονομικούς περιορισμούς επιβαρύνει ακόμα περισσότερο της ΜΜΕ μέσω της υψηλής φορολογίας, των φόρων ακίνητης περιουσίας και της γραφειοκρατίας. Με άλλα λόγια, ενώ παλαιότερα οι ΜΜΕ μπορούσαν να σηκώνουν το βάρος της άτυπης κοινωνικής προστασίας σήμερα οι δυνατότητές τους έχουν εξαντληθεί. Παράλληλα, ο επίσημος τομέας κοινωνικής προστασίας δεν αναλαμβάνει τις ευθύνες που του αναλογούν.

Όλα τα παραπάνω έχουν σαν αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα μεγάλο κενό στην κοινωνική προστασία, οι επιχειρήσεις να υποφέρουν από έλλειψη ρευστότητας και τα πραγματικά προβλήματα, όπως οι οφειλές των επιχειρήσεων στο Δημόσιο να μετατοπίζονται αντί να λύνονται.

Βιβλιογραφία τετάρτου κεφαλαίου

- Anagnostopoulos, A & Siebert, S. (2012). 'The Impact of Greek Labour Market Regulation on Temporary and Family Employment: Evidence from a New Survey', no. 6504
- Burtless, G. (2002). 'Ελληνική Αγορά εργασίας', Οικονομικές Επιδόσεις και Προοπτικές της Ελλάδος, εκδόσεις Τράπεζα της Ελλάδος.
- Cavvalo, D. & Cottani, J. (2010). "Making fiscal consolidation work in Greece, Portugal, and Spain: Some lessons from Argentina, 2010
- European Commission, SBA fact Sheet Greece, 2013
- Doxiadis, A. (2011). "Shifting to tradables. How to Grow the Greek economy", 2011
- Kollitzas T. & Papageorgiou D., & Vassilatos V. (2012). "An explanation of the Greek crisis. The insiders – outsiders society".
- Magginas, N. & Alevizopoulou, E., (2013). "External rebalancing of the Greek economy – Combining the significant current account adjustment with long-term sustainability and growth", National Bank of Greece, Economic & Market Analysis, July 2013
- McKinsey & Company, Greece (2013). 10 years ahead. Defining Greece's new growth model and strategy, Athens, November 2013
- Maurizio F. (1996). The "Southern Model" of Welfare in Social Europe, Journal of European Social Policy, February 1996 vol. 6 no. 1 17-37
- Espring-Andersen, C., (1990). The Three Worlds of Welfare Capitalism, Princeton University Press, New Jersey, 1990
- Holzman R. & Joergensen, S. (2000). Social Risk Management: A New Conceptual Framework for Social Protection and Beyond, World Bank, February 2000
- Papadimitriou, D., & Nikiforos, M. & Zezza, G., (2013). "The Greek economic crisis and the experience of austerity: A strategic analysis"
- Pappas, S. (2013). "Why Greece failed", Journal of Democracy, April 2013 vol 24:2

Ελληνική

- Δενδρίνος, Γ & Λυμπεράκη, Α (2006). 'Ευέλικτη εργασία : νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης' 2^η έκδοση, εκδόσεις Κέρκυρα.
- Δοξιάδης, Α. (2013). Αόρατο ρήγμα, εκδόσεις Ίκαρος
- Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος Π. (2012), "Το κοινωνικό κράτος («επίσημο» και «άτυπο») οι μεταρρυθμίσεις που ΔΕΝ έγιναν και η κρίση", Τράπεζα της Ελλάδος 2012
- Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις : Έρευνα συγκυρίας, Ειδικό Θέμα: Εξαγωγές , Ελλάδα, 2014. [online] available from: <https://www.nbg.gr/greek/the-group/press-office/e-spot/reports/Documents/SMES_2014H1_gr.pdf> [accessed 16/08/2014].

Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις Έρευνα συγκυρίας, Ειδικό Θέμα: Καινοτομία, Ελλάδα, 2013. [online] available from: <https://www.nbg.gr/greek/the-group/press-office/e-spot/reports/Documents/SMES_2013H2_el.pdf> [accessed 16/08/2014].

Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις Έρευνα συγκυρίας, Ειδικό Θέμα: Απασχόληση, Ελλάδα, 2013. [online] available from: <https://www.nbg.gr/greek/the-group/press-office/e-spot/reports/Documents/SMES_2013H1_el.pdf> [accessed 16/08/2014].

Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις Έρευνα συγκυρίας, Ειδικό Θέμα: Εξωστρέφεια, Ελλάδα, 2013. [online] available from: <https://www.nbg.gr/greek/the-group/press-office/e-spot/reports/Documents/SMES_2012H2_final.pdf> [accessed 16/08/2014].

Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις Έρευνα συγκυρίας, Ελλάδα, 2012. [online] available from: <https://www.nbg.gr/greek/the-group/press-office/e-spot/reports/Documents/SMEs%20survey_2012%20H1.pdf> [accessed 16/08/2014].

Τήνιος, Π, (2010). Ασφαλιστικό. Μια μέθοδος ανάγνωσης, 2010 (Κριτική)

Κεφάλαιο 5: Η αστικοποίηση, η ιδιοκατοίκηση και τα περιουσιακά στοιχεία

Ανασκόπηση: Παρελθόν και μέλλον

Οι συνθήκες κατοικίας είναι κρίσιμο σημείο της ευημερίας για όλο τον πληθυσμό, αλλά ίσως περισσότερο για τους ηλικιωμένους. Το σπίτι στο οποίο κατοικούν διαμορφώνει τις συνθήκες της καθημερινότητάς τους και της κατάστασης υγείας τους, τις οποίες διευκολύνει ή συχνά επιδεινώνει. Η τοποθεσία του σπιτιού καθορίζει εν πολλοίς τις δυνατότητες διαπροσωπικών σχέσεων και επαφής με μέλη της οικογένειας και φίλους. Από οικονομική σκοπιά η κατοικία είναι (μετά τα δικαιώματα σε σύνταξη) το μεγαλύτερο περιουσιακό στοιχείο. Τέλος, η δυνατότητα μεταβίβασης του οικογενειακού σπιτιού σε παιδιά ή άλλους αποτελεί την ουσιαστικότερη ανταλλαγή μεταξύ γενεών.

Το κεφάλαιο αυτό εξετάζει την σημασία της κατοικίας ως περιουσιακό στοιχείο για τον ηλικιωμένο πληθυσμό. Το κρίσιμο εύρημα –αντικείμενο της **πρώτης** ενότητας του κεφαλαίου– είναι το υψηλό ποσοστό ιδιοκατοίκησης στον Ευρωπαϊκό νότο και ειδικότερα στην Ελλάδα. Στην Ελλάδα ακόμη και άτομα που κατατάσσονται με βάση το εισόδημα ως φτωχοί μπορεί να έχουν πρόσβαση σε σημαντικό οικιστικό κεφάλαιο. Αυτό βρίσκεται σε ριζική αντίστιξη με τις λοιπές χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης. Στην Νότια Ευρώπη και ειδικότερα στην Ελλάδα δεν είναι υπερβολή να χαρακτηρίζονται οι ηλικιωμένοι ως φτωχοί σε εισόδημα αλλά πλούσιοι σε οικιστικό κεφάλαιο. Η δεύτερη ενότητα εξετάζει τις συνέπειες για την ευημερία του ευρήματος αυτού. Είναι η κατοικία ένα περιουσιακό στοιχείο σαν τα άλλα; Συνδυάζεται και μεταφράζεται σε μεγαλύτερη ευημερία – είτε αυτή προκύπτει από στενότερες οικογενειακές σχέσεις είτε σε μια ζωή με μικρότερες στερήσεις. Η τρίτη ενότητα εξερευνά τις επιπτώσεις των ευρημάτων των πρώτων δύο ενότητων για την διαμόρφωση πολιτικής για την Ελλάδα. Το σημείο που εστιάζει είναι στην δυνατότητα ρευστοποιήσεων ακινήτων ως εργαλείο πολιτικής τόσο στην μακροοικονομία όσο και μια ουσιαστική απάντηση σε κοινωνικά προβλήματα που ενδέχεται να αποδειχθούν φλέγοντα στην περίοδο ως το 2030.

Το κρίσιμο πρόβλημα που εντοπίζεται είναι η σύμπτωση του πλέον πιθανού χρονικού σημείου της εξόδου από την κρίση με μια δημογραφική επιδείνωση. Η παρατήρηση αυτή σηματοδοτεί μια σημαντική πηγή διασύνδεσης της μακροχρόνιας διαδικασίας γήρανσης με πιο μεσοπρόθεσμα θέματα οικονομικής πολιτικής. Το πρώτο τμήμα της ενότητας εξετάζει τις εξελίξεις σε δύο διαφορετικούς τομείς: Πρώτον τον χώρο των εισοδημάτων των ηλικιωμένων και των συντάξεων ως αποτέλεσμα των μεγάλων και καθυστερημένων αλλαγών της περιόδου 2010-2014. Αυτές μπορεί να οδηγήσουν σε μια μεγάλη μείωση των προσδοκώμενων εισοδημάτων από συντάξεις για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού και ειδικότερα αυτά της 'ενδιάμεσης γενιάς' των σημερινών σαραντάρηδων. Η δεύτερη εξέλιξη αφορά σε αλλαγές στην φορολόγηση και την σχετική αξία της ακίνητης περιουσίας, μια διαδικασία που βρίσκεται σε εξέλιξη και εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για την σταθερότητα της μακροοικονομίας. Το κρίσιμο ερευνητικό ερώτημα που ερευνάται είναι ο βαθμός κατά τον οποίον τα χαρακτηριστικά που εντοπίστηκαν στην αρχή της ενότητας θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια λύση για τα μακροοικονομικά προβλήματα του τέλους της δεκαετίας: Σε ποιον βαθμό θα μπορούσαν το χαρακτηριστικό της μεγάλης ιδιοκατοίκησης να αξιοποιηθεί ώστε να απαντηθεί τόσο το πρόβλημα της συνταξιοδοτικής επάρκειας όσο και η διαχείριση του χώρου των ακινήτων ως τμήμα του συνολικού χαρτοφυλακίου.

Το κεφάλαιο επισκοπεί την βιβλιογραφία και επισημαίνει σημεία όπου θα υπάρξει μεγαλύτερη εμβάθυνση.

5.1 Ακίνητα και περιουσιακή κατάσταση ηλικιωμένων στην Ευρώπη

Η παρούσα ενότητα καταγράφει τη σύνθεση των περιουσιακών στοιχείων των ατόμων ηλικίας άνω των 50 ετών στην Ευρώπη, αξιοποιώντας (προς τα παρόν) τα δεδομένα του πρώτου κύματος της έρευνας SHARE και βασίζεται στο [Νεκτάριος και Γεωργιάδης \(2009\)](#). Η διερεύνηση της αξίας των περιουσιακών στοιχείων των ατόμων ηλικίας 50+ επικεντρώνεται σε δύο επιμέρους πτυχές:

- **Τα πάγια περιουσιακά στοιχεία**, όπως: η κύρια κατοικία, άλλη ακίνητη περιουσία (δευτερεύουσα / εξοχική κατοικία, οικόπεδο, αγροτική γη, κ.α.),

ιδιοκτησία αυτοκινήτου/ων, ιδιοκτησία επιχείρησης ή εταιρίας (έστω και σε κάποιο ποσοστό / μερίδιο).

- **Τα χρηματικά περιουσιακά στοιχεία**, όπως: τραπεζικοί λογαριασμοί, ομόλογα, μετοχές, αμοιβαία κεφάλαια, ασφάλειες ζωής, κ.α.

Η παρούσα ανάλυση των περιουσιακών στοιχείων, αν και διαγνωστική ως προς τη σκοπιμότητα, θεωρείται χρήσιμη καθώς τα περιουσιακά στοιχεία σχετίζονται με και επιδρούν σε παραμέτρους όπως: η απόφαση για πρόωρη συνταξιοδότηση, η συμπλήρωση των παραδοσιακών συνταξιοδοτικών παροχών και ο περιορισμός του φαινομένου της φτώχειας κατά την τρίτη ηλικία. Οι σχέσεις αυτές αναλύονται σε αρκετές μελέτες στις Η.Π.Α. ([Gustman et al., 1995](#); [Bernheim et al., 2001](#); [Lahey and Kim, 2001](#); [Engen et al., 2005](#); [David et al., 2007](#); [Banks et al., 2003](#)). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η καταγραφή και η κατανόηση της εικόνας των περιουσιακών στοιχείων των ατόμων 50+, συνιστά ένα προαπαιτούμενο εγχείρημα για την διερεύνηση των αλληλεπιδράσεων των περιουσιακών στοιχείων με κρίσιμες παραμέτρους της οικονομίας και της κοινωνίας.

Η διερεύνηση της επίδρασης των υφιστάμενων περιουσιακών στοιχείων στην απόφαση για πρόωρη συνταξιοδότηση συνιστά ένα ιδιαίτερος ενδιαφέρον τμήμα της σχετική βιβλιογραφίας. Στις Η.Π.Α. διαπιστώνεται ότι αυτοί που συνταξιοδοτούνται πρόωρα δεν έχουν επαρκέστερες αποταμιεύσεις σε σχέση με όσους δεν κάνουν αυτή την επιλογή ([Gustman and Steinmeier, 2001](#); [Mitchell and Moore, 1998](#)). Επίσης, η προσδοκία μη-αναμενόμενων βελτιώσεων στις παροχές του δημόσιου συστήματος συντάξεων (καθώς και η χειροτέρευση της υγείας) προκαλούν τάσεις πρόωρης συνταξιοδότησης ([Anderson et al., 1986](#)). Το ίδιο αποτέλεσμα είχε και η μεγάλη άνοδος των χρηματιστηριακών τιμών στη δεκαετία του '90 ([Coronado and Perosek, 2003](#)). Η συμπληρωματικότητα μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων και των συνταξιοδοτικών παροχών τεκμηριώνεται πολλαπλώς, με θετικά ευρήματα τόσο στη Μεγάλη Βρετανία ([Hancock, 1998](#); [Disney et al., 1998](#)), την Ολλανδία ([Allesie et al., 1995](#)) όσο και τις Η.Π.Α ([Sheiner and Weil, 1992](#); [Walker, 2004](#)).

Παράλληλα, αρκετές μελέτες εστιάζουν στην έκταση της μείωσης της φτώχειας στην τρίτη ηλικία λόγω της ύπαρξης επαρκών περιουσιακών στοιχείων που έχουν συσσωρευτεί πριν τη συνταξιοδότηση. Στις Η.Π.Α. έχει εκτιμηθεί ότι ακόμα και εάν εξαιρεθεί η κατοχή κατοικίας, το 80% των πολιτών έχει επαρκείς αποταμιεύσεις για την περίοδο της συνταξιοδότησης (Scholz et al., 2006). Άλλη μελέτη εκτιμά ότι το 80% των αμερικανικών νοικοκυριών, με ηλικία μεγαλύτερη των 50 ετών, είναι κάτοχοι σπιτιών, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εξασφάλιση συμπληρωματικών συντάξεων (Walker, 2004). Για την Μεγάλη Βρετανία και την Ολλανδία παρατηρείται σχετικά χαμηλό ποσοστό νοικοκυριών με ιδιόκτητη κατοικία που σημαίνει ότι οι περισσότεροι συνταξιούχοι βασίζονται κυρίως στις κρατικές και ιδιωτικές συνταξιοδοτικές παροχές (Disney et al., 1998; Alessie et al., 1995). Τέλος, ο ιδιαίτερος ρόλος της ιδιόκτητης κατοικίας στη διαχρονική κατανομή του πλούτου του νοικοκυριού έχει τεκμηριωθεί τόσο θεωρητικά (Di, 2001; Heiss et al., 2003), όσο και εμπειρικά (Sheiner and Weil, 1992). Πρόσθετες έρευνες εκτιμούν τα κίνητρα για συσσώρευση περιουσιακών στοιχείων με στόχο την παροχή δωρεών (Jurges, 2001), ενώ άλλες έρευνες τεκμηριώνουν την επίδραση του πληθωρισμού στα περιουσιακά στοιχεία (Hurd and Shoven, 1982).

5.1.1 Πάγια περιουσιακά στοιχεία: Ιδιοκτησία κύριας κατοικίας

Ξεκινώντας με την κύρια κατοικία, η αποτύπωση της συγκριτικής εικόνας υποδεικνύει ότι η Ελλάδα εμφανίζει το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό ιδιοκατοίκησης (83,9%) μεταξύ των χωρών του δείγματος (Πίνακας 5.1). Αναφορικά με τον τρόπο απόκτησης της κατοικίας, η Ελλάδα έχει το τρίτο χαμηλότερο ποσοστό (63,6%) ατόμων που απέκτησε την κατοικία αποκλειστικά με δικά τους χρήματα (από την άλλη πλευρά, στις Βόρειες χώρες το αντίστοιχο ποσοστό ξεπερνά το 90%). Αντιθέτως, η Ελλάδα κατέχει την πρώτη θέση αναφορικά με το ποσοστό των ατόμων που απέκτησε την κατοικία με βοήθεια από την οικογένεια (14,2%) – και πάλι σε μεγάλη αντίθεση με τις περισσότερες χώρες του δείγματος και ειδικότερα με τις Βόρειες χώρες.

Με πιο απλά λόγια, η βασική διαπίστωση που προκύπτει είναι ότι η εικόνα της έκτασης της ιδιοκατοίκησης, καθώς και του τρόπου απόκτησης της κύριας

κατοικίας, κάθε άλλο παρά ενιαία μπορεί να θεωρηθεί μεταξύ των χωρών της Ευρώπης. Συγκεκριμένα, από την μία πλευρά συγκεντρώνονται οι Βόρειες χώρες (Σουηδία, Δανία και Ολλανδία), κοινό χαρακτηριστικό των οποίων είναι το σχετικά χαμηλό ποσοστό ιδιοκατοίκησης (δε ξεπερνά το 60%) και το χαμηλό ποσοστό απόκτησης της κατοικίας με βοήθεια από την οικογένεια ή ως κληρονομιά (στη Δανία και την Ολλανδία δε ξεπερνά το 4%). Αντιθέτως, οι χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ισπανία, Ελλάδα, και Ιταλία) εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά ιδιοκατοίκησης μαζί με υψηλά ποσοστά απόκτησης της κατοικίας με βοήθεια από την οικογένεια ή ως κληρονομιά (στην Ελλάδα και την Ιταλία το συγκεκριμένο ποσοστό ξεπερνά το 30%).

Πίνακας 5.1: Ποσοστό ιδιοκατοίκησης και τρόπος απόκτησης της κύριας κατοικίας

Χώρα	(%) Ιδιοκατοίκησης	Τρόπος απόκτησης κατοικίας (για όσους /ες διαμένουν σε ιδιόκτητη κατοικία) (%)			
		αποκλειστικά με δικά σας χρήματα	Με βοήθεια από την οικογένεια	κληρονομιά	Δώρο / άλλα μέσα
SE	49.9	91.0	2.6	3.5	2.9
DK	60.2	92.4	2.7	1.2	3.7
NL	54.6	91.8	1.4	2.2	4.6
DE	49.1	62.4	11.7	17.6	8.3
BE	78.5	84.8	5.4	7.7	2.1
FR	71.0	81.8	3.1	10.7	4.4
AT	50.9	76.2	8.5	8.1	7.2
CH	56.1	70.2	7.7	16.7	5.4
ES	86.5	74.8	8.3	13.0	3.9
IT	74.1	60.7	10.7	22.6	6.0
GR	83.9	63.6	14.2	16.2	6.1

Στον [Πίνακα 5.2](#) παρουσιάζεται η διάμεση τιμή ηλικίας απόκτησης κατοικίας, για το δείγμα των ατόμων 50+ που ιδιοκατοικούν. Στην περίπτωση της Ελλάδας η διάμεση τιμή της ηλικίας απόκτησης κατοικίας για τα άτομα ηλικίας 50-64 ετών είναι τα 36 έτη, για τα άτομα ηλικίας 65-74 ετών τα 38 έτη ενώ για τα πιο ηλικιωμένα άτομα (άνω των 75 ετών) τα 45 έτη. Με πιο απλά λόγια, η ηλικία απόκτησης κατοικίας εμφανίζεται χαμηλότερη στις νεότερες γενεές στην Ελλάδα. Ανάλογη διαφοροποίηση στην ηλικία απόκτησης κατοικίας μεταξύ των επιμέρους γενεών παρατηρείται και στις υπόλοιπες χώρες του δείγματος.

Παράλληλα, η ηλικία απόκτησης φαίνεται να σχετίζεται με το ποσοστό ιδιοκατοίκησης με τέτοιο τρόπο ώστε να προκύπτει και πάλι μια σχετικά ευδιάκριτη διαφοροποίηση Βορρά-Νότου. Από την μία πλευρά είναι η ομάδα των χωρών της Νότιας Ευρώπης (χώρες με υψηλό ποσοστό ιδιοκατοίκησης) και σχετικά χαμηλή διάμεση τιμή ηλικίας απόκτησης κατοικίας, ενώ στο άλλο άκρο βρίσκονται οι Βόρειες χώρες (χαμηλά ποσοστά ιδιοκατοίκησης) και σχετικά υψηλή διάμεση τιμή ηλικίας απόκτησης κατοικίας. Χαρακτηριστικά, ενώ στην Ελλάδα και την Ισπανία η διάμεση τιμή ηλικίας απόκτησης κατοικίας των ατόμων ηλικίας 65-74 ετών είναι η ηλικία των 38 ετών, η αντίστοιχη τιμή στη Σουηδία είναι τα 44 έτη, στην Ολλανδία τα 45 και στη Δανία τα 46.

Πίνακας 5.2: Ποσοστό ιδιοκατοίκησης και ηλικία απόκτησης της κύριας κατοικίας

Χώρα	Ιδιοκατοίκησης (%)	Διάμεση τιμή ηλικίας απόκτησης κατοικίας (για όσους /ες διαμένουν σε ιδιόκτητη κατοικία)			
		Σύνολο Δείγματος	50-64	65-74	75+ ετών
SE	49.9	41	37	44	50
DK	60.2	40	37	46	54
NL	54.6	41	40	45	51
DE	49.1	38	36	39	44
BE	78.5	33	31	35	39
FR	71.0	39	36	42	46
AT	50.9	41	38	45	45
CH	56.1	34	33	34	39
ES	86.5	38	35	38	47
IT	74.1	38	35	39	44
GR	83.9	37	36	38	45

Εστιάζοντας σε μεγαλύτερο βαθμό στο δείγμα των νοικοκυριών της Ελλάδας, τα δεδομένα του [Πίνακα 5.3](#) υποδεικνύουν ότι το ποσοστό ιδιοκατοίκησης εμφανίζεται ελαφρώς υψηλότερο από τον μέσο όρο της χώρας για τα νοικοκυριά που διαμένουν σε αγροτικές περιοχές 89.7% (και γενικά σε λιγότερο πυκνοκατοικημένες περιοχές). Ανάλογη διαφοροποίηση προκύπτει και μεταξύ των περιφερειών, καθώς η ιδιοκατοίκηση φαίνεται να είναι ελαφρώς πιο διαδεδομένη στη Βόρεια Ελλάδα (88.3%) στα νησιά του Αιγαίο και την Κρήτη (88,2%) σε σχέση με την Κεντρική Ελλάδα (82.6%) και την Αττική (80.4%). Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι το ποσοστό ιδιοκατοίκησης των ατόμων 65+ που ζουν ως ζευγάρι εμφανίζεται πάνω

από έξι ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερο σε σχέση με το μέσο ποσοστό ιδιοκατοίκησης των ατόμων 50+ στην Ελλάδα.

Αναφορικά με την αξία της κατοικίας, οι αστικές περιοχές εμφανίζουν υψηλότερη διάμεση τιμή αξίας της κατοικίας (90.000 ευρώ) σε σχέση με τις αγροτικές περιοχές. Στο σύνολο της χώρας, η διάμεση τιμή της αξίας της κύριας κατοικίας στο δείγμα των νοικοκυριών που ιδιοκατοικούν εκτιμάται στα 80.000 ευρώ και αντιστοιχεί περίπου στο 75% της συνολικής αξίας όλων των παγίων στοιχείων (108.000 ευρώ). Το εύρημα αυτό υποδεικνύει ότι ένα σημαντικό μερίδιο των ατόμων που ιδιοκατοικούν στην Ελλάδα διαθέτει επίσης και άλλη ακίνητη περιουσία, εκτός της κύριας κατοικίας.

Πίνακας 5.3: Ποσοστό ιδιοκατοίκησης και αξία κατοικίας, πληθυσμός 50+, Ελλάδα

Ελλάδα	((%) Ιδιοκατοίκησης	Νοικοκυριά με ιδιόκτητη κατοικία	
		Αξία κατοικίας (σε ευρώ)	Συνολική αξία παγίων στοιχείων
Βαθμός αστικοποίησης			
Μεγαλούπολη	82.1	90.000	120.000
Προάστια μιας μεγαλούπολης	80.8	80.000	100.000
Μεγάλη πόλη	82.9	90.000	130.000
Κωμόπολη	88.9	73.000	98.000
Αγροτική περιοχή	89.7	60.000	80.000
Περιφέρεια (NUTS 1)			
Βόρεια Ελλάδα	88.3	88.000	120.000
Κεντρική Ελλάδα	82.6	65.000	97.000
Αττική	80.4	90.000	107.000
Νησιά Αιγαίου και Κρήτη	88.2	72.000	97.000
Τύπος νοικοκυριού			
Ζευγάρι, 65+ ετών	90.2	80.000	100.000
Οικογένεια, με τουλάχιστον έναν ενήλικα 50-64 ετών	77.0	77.000	100.000
Σύνολο χώρας	83.9	80.000	108.000

5.1.2 Πάγια περιουσιακά στοιχεία: Ιδιοκτησία άλλης ακίνητης περιουσίας

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζονται τα ευρήματα για την ιδιοκτησία άλλης ακίνητης περιουσίας (εκτός της κύριας κατοικίας), όπως για παράδειγμα δευτερεύουσα κατοικία, οικόπεδο, αγροτική γη, κλπ. Οι δύο βασικές διαπιστώσεις που προκύπτουν από τα δεδομένα του [Πίνακα 5.4](#) είναι οι εξής: Πρώτον, η

ιδιοκτησία άλλης ακίνητης περιουσίας στις χώρες του δείγματος δε φαίνεται να ακολουθεί ανάλογο πρότυπο με αυτό της κύριας κατοικίας. Με άλλα λόγια, η ευδιάκριτη διαφοροποίηση Βορρά-Νότου που προέκυψε στην περίπτωση της ιδιοκατοίκησης εξουδετερώνεται αισθητά στην περίπτωση της ιδιοκτησίας άλλης ακίνητης περιουσίας.

Η δεύτερη διαπίστωση σχετίζεται με το γεγονός ότι η Ελλάδα εμφανίζει το υψηλότερο ποσοστό (37,1%) νοικοκυριών με ιδιοκτησία άλλης ακίνητης περιουσίας μεταξύ των χωρών του δείγματος. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι μόλις το 30% (λιγότερό από ένα στα τρία άτομα) που είναι ιδιοκτήτες άλλης ακίνητης περιουσίας στην Ελλάδα δηλώνει ότι λαμβάνει τακτικά εισοδήματα από τα συγκεκριμένα περιουσιακά στοιχεία. Επομένως, παρά το αξιοσημείωτο ποσοστό ιδιοκτησίας άλλων ακινήτων (εκτός κύριας κατοικίας) στην Ελλάδα, η αξιοποίηση της εν λόγω περιουσίας ως πηγή εισοδήματος εμφανίζεται σχετικά περιορισμένη. Η συγκεκριμένη διαπίστωση αναδεικνύει την ιδιαίτερη σύνδεση της ιδιοκτησίας ακίνητης περιουσίας με διάφορα κίνητρα (πρόθεση για δωρεές, υποστήριξη στη τρίτη ηλικία, κλπ.) πέραν των εισοδηματικών οφελών στην Ελλάδα.

Πίνακας 5.4: Ιδιοκτησία και εκμίσθωση άλλης ακίνητης περιουσίας

Χώρα	(%) ατόμων που είναι ιδιοκτήτες άλλης ακίνητης περιουσίας (εκτός κύριας κατοικίας)	(%) των ιδιοκτητών άλλης ακίνητης περιουσίας που λαμβάνουν εισόδημα από αυτά τα περιουσιακά στοιχεία
SE	30.4	10.4
DK	15.9	35.2
NL	5.2	36.8
DE	9.7	60.2
BE	16.5	49.8
FR	23.2	40.0
AT	20.0	32.1
CH	11.8	14.5
ES	20.8	8.4
IT	18.6	14.4
GR	37.1	29.8

5.1.3 Αξία παγίων περιουσιακών στοιχείων: συγκριτική εικόνα των χωρών

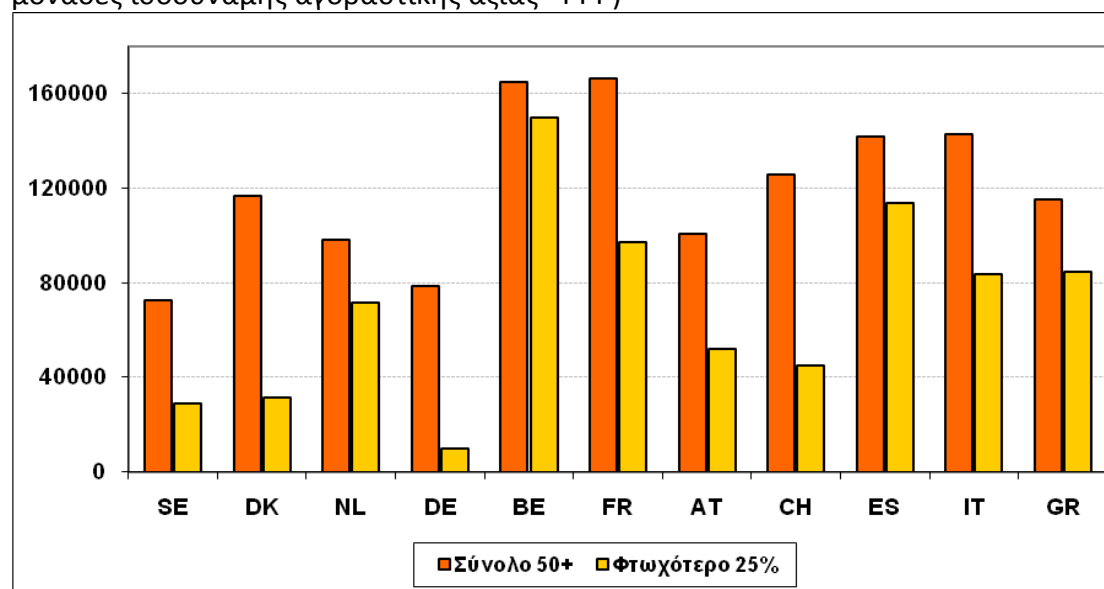
Το ενδιαφέρον της παρούσας ενότητας στρέφεται στην εξέταση της αξίας του συνόλου των παγίων περιουσιακών στοιχείων αποτυπώνοντας τη συγκριτική εικόνα των χωρών του δείγματος. Για λόγους συγκρισιμότητας η ανάλυση γίνεται χρησιμοποιώντας τη διάμεση τιμή της αξίας των παγίων στοιχείων εκφρασμένη σε μονάδες ισοδύναμης αγοραστικής αξίας (purchasing parity power, PPP). Για το σύνολο των ατόμων 50+ η διάμεση τιμή αξίας περιουσιακών στοιχείων στην Ελλάδα (και γενικότερα στον Νότο) εμφανίζεται υψηλότερη σε σχέση με Ηπειρωτικές (Αυστρία, Γερμανία) καθώς και Βόρειες χώρες (Ολλανδία, Σουηδία). Το εύρημα αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εκτεταμένη ιδιοκατοίκηση και κατοχή και άλλης ακίνητης περιουσίας στις χώρες του Νότου. Τα πρωτεία πάντως στην κατάταξη της αξίας των παγίων περιουσιακών στοιχείων έχουν δύο χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης, το Βέλγιο και η Γαλλία ([Διάγραμμα 5.1](#)).

Εξίσου ενδιαφέρουσες θεωρούνται οι αντίστοιχες εκτιμήσεις για το φτωχότερο 25% (με βάση την κατανομή του εισοδήματος) σε κάθε χώρα. Η διάμεση τιμή της αξίας των παγίων περιουσιακών στοιχείων του φτωχότερου 25% των ατόμων 50+ στην Ελλάδα προσεγγίζει τα 85000 ευρώ (σε τιμές PPP) και είναι η τέταρτη υψηλότερη τιμή μεταξύ των χωρών του δείγματος. Μια αξιοσημείωτη διαπίστωση που προκύπτει είναι ότι χώρες με σχετικά χαμηλό κίνδυνο οικονομικής επισφάλειας των ατόμων ηλικίας 50+ ετών, όπως η Σουηδία και η Ολλανδία, εμφανίζουν χαμηλότερη διάμεση τιμή αξίας παγίων περιουσιακών στοιχείων σε σχέση με τις χώρες του Νότου (στις οποίες η οικονομική επισφάλεια των ατόμων 50+ είναι υψηλότερη). Με πιο απλά λόγια, αυτό που φαίνεται να συμβαίνει είναι ότι οι φτωχοί του Νότου (ορίζοντας την κατάσταση φτώχειας με βάση την κατανομή του εισοδήματος) έχουν περισσότερες εφεδρείες περιουσιακών στοιχείων σε σχέση με τους φτωχούς των Βορείων και αρκετών Ηπειρωτικών χωρών. Σε όρους γενικότερης ευημερίας, τα παραπάνω ευρήματα θεωρούνται σε μεγάλο βαθμό χρήσιμα.

Τέλος, αξίζει να δει κανείς επίσης και το πόσο υπολείπεται η διάμεση τιμή της αξίας των παγίων στοιχείων του συνόλου των ατόμων 50+ από την αντίστοιχη τιμή για το φτωχότερο 25% σε κάθε χώρα (είτε ως απόλυτη διαφορά ή ως ποσοστό). Τα δεδομένα του [Διαγράμματος 5.1](#) δείχνουν ότι η Ελλάδα έχει την τρίτη χαμηλότερη

διαφορά μεταξύ της αξίας της περιουσίας του συνόλου των ατόμων 50+ και αυτής του φτωχότερου 25%. Πιο συγκεκριμένα, η διάμεση τιμή της αξίας των παγίων στοιχείων του φτωχότερου 25% στην Ελλάδα προσεγγίζει το 74% της αντίστοιχης αξίας του συνόλου των ατόμων 50+ (την ίδια στιγμή που η αντίστοιχη τιμή εκτιμάται στο 40% στη Σουηδία, στο 26% στη Δανία, στο 12% στη Γερμανία, γύρω στο 50% στη Γαλλία και την Αυστρία και 35% στην Ελβετία). Το συγκεκριμένο εύρημα θεωρείται χρήσιμο να ληφθεί υπόψη καθώς ενισχύει τις ενδείξεις ότι φτωχοί στην Ελλάδα είναι (σε σχέση με τους μη φτωχούς) τμήματα της ίδιας κοινωνίας και με κοινά (σε μεγάλο βαθμό) χαρακτηριστικά –κάτι που δε φαίνεται να ισχύει εξίσου σε όλες τις χώρες.

Διάγραμμα 5.1: Διάμεση τιμή αξίας παγίων περιουσιακών στοιχείων, ευρώ (σε μονάδες ισοδύναμης αγοραστικής αξίας –PPP)

5.1.4 Χρηματικά περιουσιακά στοιχεία

Στις προηγούμενες ενότητες το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στη διερεύνηση των παγίων περιουσιακών στοιχείων και δη της ακίνητης περιουσίας. Στην παρούσα ενότητα το ενδιαφέρον στρέφεται στην εξέταση της χρηματικών περιουσιακών στοιχείων, όπως είναι για παράδειγμα τα ομόλογα, οι μετοχές, τα αμοιβαία κεφάλαια και οι ασφάλειες ζωής.

Όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 5.5 η ιδιοκτησία χρηματικών περιουσιακών στοιχείων είναι πιο διαδεδομένη στις χώρες του Βορρά (ειδικότερα στη Σουηδία και

τη Δανία), ακολουθεί η Ελβετία και το Βέλγιο μαζί με τις υπόλοιπες Ηπειρωτικές χώρες, ενώ τα χαμηλότερα ποσοστά ιδιοκτησίας ρευστών περιουσιακών στοιχείων παρατηρούνται στις χώρες του Νότου (Ιταλία, Ελλάδα και Ισπανία). Οι ασφάλειες ζωής συνιστούν ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα διαφοροποιημένης διείσδυσης στις χώρες του δείγματος της έρευνας SHARE. Πιο συγκεκριμένα, η διαφοροποίηση συνίσταται στο γεγονός ότι οι ασφάλειες ζωής αφορούν λιγότερο από το 5% των ατόμων ηλικίας 50+ στις χώρες του Νότου (στην Ελλάδα είναι 2.1%) την ίδια στιγμή που στις Ηπειρωτικές και Βόρειες χώρες προσεγγίζει ή ακόμη ξεπερνά το 20% (με μόνη εξαίρεση τη Γαλλία). Μια δεύτερη επισήμανση έχει να κάνει με τα χαμηλότερα ποσοστά ιδιοκτησίας χρηματικών περιουσιακών στοιχείων για το δείγμα των ατόμων 65+ ετών. Σε όλες τις χώρες του δείγματος (με εξαίρεση τη Γαλλία) το ποσοστό των ατόμων ηλικίας 65+ ετών με ασφάλεια ζωής υπολείπεται τουλάχιστον κατά το ήμισυ του αντίστοιχου ποσοστού για το δείγμα των ατόμων ηλικίας 50+ ετών.

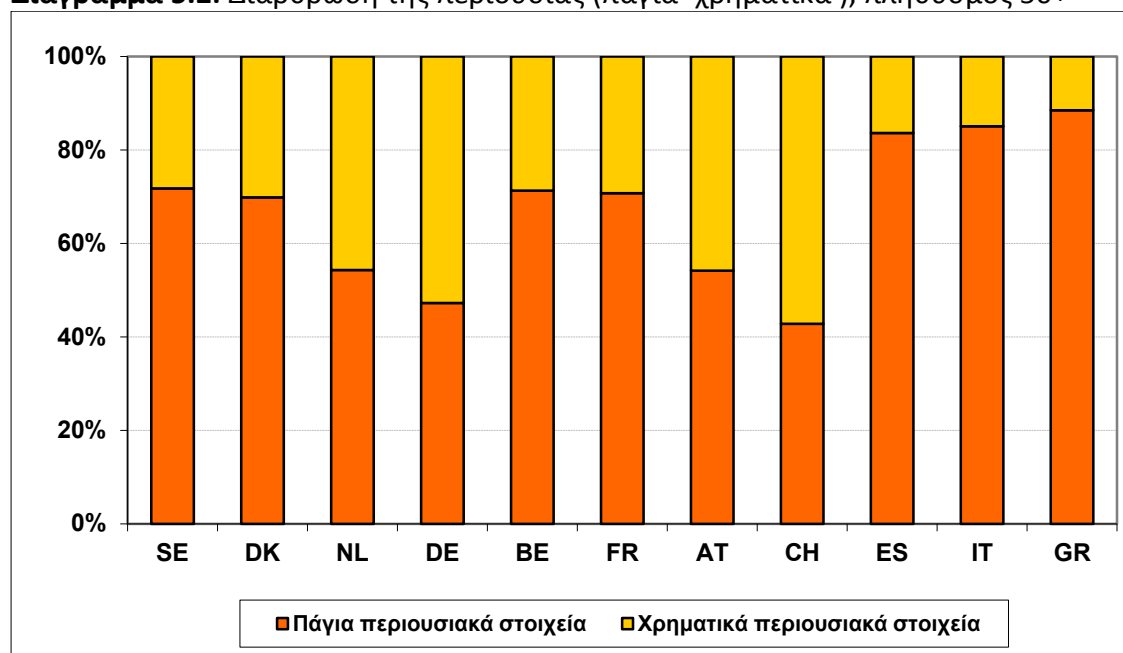
Πίνακας 5.5: Ποσοστό (%) ιδιοκτησίας χρηματικών περιουσιακών στοιχείων

	Ομόλογα		Μετοχές		Αμοιβαία κεφάλαια		Ασφάλειες ζωής	
Χώρα	50+	65+	50+	65+	50+	65+	50+	65+
SE	15.6	17.4	36.1	31.6	50.8	47.6	22.6	12.8
DK	21.8	23.3	29.1	25.2	12.2	11.0	19.6	4.7
NL	10.0	9.5	11.4	7.0	12.0	7.6	25.2	10.2
DE	4.7	4.6	14.9	10.4	11.8	7.7	23.0	5.7
BE	11.1	11.9	15.3	12.6	15.3	13.1	17.4	4.8
FR	4.6	5.2	13.9	9.6	17.3	16.5	11.8	8.9
AT	12.6	12.6	21.4	17.5	13.4	11.4	19.1	8.4
CH	6.2	5.5	4.6	2.8	4.9	2.5	21.0	9.3
ES	0.3	0.4	3.4	2.8	2.7	1.9	4.5	0.9
IT	8.1	6.2	3.4	1.7	4.8	3.3	4.3	1.8
GR	1.0	0.8	4.9	2.0	2.2	1.1	2.1	0.3

Όσον αφορά τη διάρθρωση των περιουσιακών στοιχείων (ως προς το μερίδιο των παγίων και το χρηματικών), οι χώρες του δείγματος μπορούν να διακριθούν σε τρεις ομάδες (Διάγραμμα 5.2). Πιο συγκεκριμένα, στην πρώτη ομάδα εντάσσονται οι χώρες της Νότιας Ευρώπης στις οποίες τα πάγια στοιχεία συμμετέχουν με μερίδιο που ξεπερνά το 80% στη διάρθρωση της συνολικής περιουσίας των ατόμων ηλικίας 50 ετών και άνω. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τη Σουηδία, το Βέλγιο, τη Γαλλία

και τη Δανία στις οποίες το μερίδιο των παγίων στοιχείων στη διάρθρωση της συνολικής περιουσίας κυμαίνεται γύρω στο 70%. Τέλος, η τρίτη ομάδα αποτελείται από την Αυστρία, τη Γερμανία και την Ελβετία στις οποίες η συμμετοχή των παγίων περιουσιακών στοιχείων είναι σχεδόν ίση με αυτή των χρηματικών περιουσιακών στοιχείων.

Διάγραμμα 5.2: Διάρθρωση της περιουσίας (πάγια–χρηματικά), πληθυσμός 50+

5.1.4 Συμπεράσματα

Η ανάλυση που παρουσιάστηκε προηγουμένως επιχείρησε διερεύνηση των περιουσιακών στοιχείων των ατόμων ηλικίας άνω των 50 ετών στην Ευρώπη. Τα ευρήματα της εμπειρικής ανάλυσης υποδεικνύουν ορισμένες βασικές διαπιστώσεις, οι οποίες συνοψίζονται ως ακολούθως:

- Η Ελλάδα εμφανίζει το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό ιδιοκατοίκησης μεταξύ των χωρών του δείγματος και το υψηλότερο ποσοστό απόκτησης κατοικίας με βοήθεια από την οικογένεια.
- Ταυτόχρονα, η Ελλάδα παρουσιάζει το υψηλότερο ποσοστό ιδιοκτησίας και άλλης ακίνητης περιουσίας (εκτός από την κύρια κατοικία) όπως για παράδειγμα δευτερεύουσα κατοικία, οικόπεδο, αγροτική γη. Ωστόσο, η αξιοποίηση της εν λόγω περιουσίας ως πηγή εισοδήματος εμφανίζεται σχετικά περιορισμένη καθώς μόλις το 30% των ιδιοκτητών άλλης ακίνητης περιουσίας

στην Ελλάδα λαμβάνει τακτικά εισοδήματα από τα συγκεκριμένα περιουσιακά στοιχεία.

- Από την άλλη πλευρά, το ποσοστό των ατόμων που έχει χρηματικά περιουσιακά στοιχεία όπως ομόλογα, μετοχές, αμοιβαία κεφάλαια και ασφάλειες ζωής εμφανίζεται χαμηλό στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες χώρες του Νότου. Η συγκεκριμένη τάση επιβεβαιώνεται και από την εξέταση της διάρθρωσης των περιουσιακών στοιχείων, καθώς διαπιστώνεται ότι στις χώρες της Νότιας Ευρώπης τα πάγια στοιχεία συμμετέχουν με μερίδιο που ξεπερνά το 80% στη διάρθρωση της συνολικής περιουσίας των ατόμων ηλικίας 50 ετών και άνω.
- Τα ευρήματα από τη διερεύνηση της αξίας των περιουσιακών στοιχείων υποδεικνύουν ότι χώρες με υψηλό κίνδυνο οικονομικής επισφάλειας των ατόμων ηλικίας 50+ ετών, όπως η Ιταλία, Ισπανία και Ελλάδα εμφανίζουν υψηλότερη διάμεση τιμή αξίας παγίων περιουσιακών στοιχείων, σε σχέση με χώρες στις οποίες η οικονομική επισφάλεια είναι χαμηλότερη.
- Τέλος, έχει σημασία να αναφερθεί ότι η διάμεση τιμή της αξίας των παγίων στοιχείων του φτωχότερου 25% στην Ελλάδα προσεγγίζει το 74% της αντίστοιχης αξίας του συνόλου των ατόμων 50+. Το συγκεκριμένο εύρημα υποδεικνύει ότι φτωχοί στην Ελλάδα έχουν σε μεγάλο βαθμό (σε σχέση με τους μη φτωχούς) κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά τα περιουσιακά στοιχεία – κάτι που δε φαίνεται να ισχύει στον ίδιο βαθμό στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες.

5.1.5 Προεκτάσεις ανάλυσης

Η ανάλυση ακολούθησε στενά το [Νεκτάριο και Γεωργιάδη 2009](#). Στο επόμενο διάστημα αναμένεται να γίνουν οι εξής προεκτάσεις:

- Επανάληψη της ανάλυσης για το δεύτερο κύμα του SHARE συμπεριλαμβάνοντας νέες χώρες και διαφορετική μεθοδολογία υπολογισμού της αξίας τεκμαρτής περιουσίας.

- Αξιοποίηση στοιχείων του τρίτου κύματος SHARELIFE για την εξαγωγή συμπερασμάτων για την οικιστική ιστορία των ατόμων του δείγματος και ειδικότερα τις μεθόδους απόκτησης της ιδιόκτητης περιουσίας.
- Σύγκριση των ευρημάτων με την έρευνα της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας για την περιουσιακή κατάσταση των χωρών της Ευρωζώνης ([ECB, 2013](#)).
- Οικονομική ανάλυση των χαρακτηριστικών ιδιοκατοίκησης και της διασύνδεσης με ατομικά χαρακτηριστικά.
- Αναζήτηση στοιχείων για το κατά πόσον υπάρχουν διαφορές μεταξύ των ατόμων που σήμερα είναι 50+ και των νεότερων – διαδικασίες γονικής παροχής, δανειοδοτήσεις.

5.2 Ιδιοκατοίκηση και ευημερία

Η ενότητα αυτή εμβαθύνει στο θέμα της σχέσης της κατοικίας με την ευημερία και βασίζεται στο [LaFerrere, Τήνιος & Γεωργιάδης \(2012\)](#). Το υψηλό επίπεδο ιδιοκατοίκησης των φτωχών ηλικιωμένων στην Ελλάδα, αντί να αποτελεί λύση είναι πιθανόν να σηματοδοτεί πρόβλημα ακαταλληλότητας της κατοικίας και αδυναμίας προσαρμογής της στις μεταβαλλόμενες ανάγκες των ατόμων καθώς αυτά γηράσκουν. Οι υποθέσεις αυτές εξετάζονται εμπειρικά αξιοποιώντας τα στοιχεία της Έρευνας για την Γήρανση, τη Συνταξιοδότηση και την Υγεία στην Ευρώπη (SHARE) για άτομα 50+ ετών σε 11 χώρες της Ευρώπης ([Λυμπεράκη κ.ά., 2009](#)).

Το πρώτο τμήμα ανατρέχει στην προϊστορία του θέματος της φτώχειας, δηλαδή στον ρόλο της ιδιοκατοίκησης στο να προσδίδει δίοδο διαφυγής από δύο κρίσιμα 'αδρά δεδομένα της φτώχειας' στην Ελλάδα. Το δεύτερο τμήμα περνά στην εξέταση εμπειρικών στοιχείων, υποβάλλοντας σε έλεγχο την 'εύκολη κατάληξη' ότι η υψηλή ιδιοκατοίκηση μπορεί να οδηγεί σε 'άφεση αμαρτιών', επιχειρώντας τη διερεύνηση ερωτημάτων όπως:

- Υπάρχουν ενδείξεις για ακαταλληλότητα της κατοικίας;
- Υπάρχουν ενδείξεις για προβλήματα ρευστότητας-ρευστοποίησης της κατοικίας;
- Υπάρχουν ενδείξεις για μικρή προσαρμοστικότητα της αγοράς;

- Ποιος ο ρόλος της συγκατοίκησης μεταξύ γενεών –είναι εκούσια ή ακούσια;

Τέλος, ο επίλογος επιστρέφει στην ερμηνεία του φαινομένου, με έμφαση στην ιδιαιτερότητα της Ελληνικής αγοράς κατοικίας.

5.2.1 Το σκηνικό: Η υψηλή ιδιοκατοίκηση ως άφεση αμαρτιών;

Η μελέτη της φτώχειας στην Ελλάδα και στην Ευρώπη έχει τύχει επανειλημμένης ανάλυσης τα τελευταία 15 χρόνια, σε μεγάλο βαθμό χάρις στο ότι η Ανοικτή Μέθοδος Συντονισμού σε Ευρωπαϊκό επίπεδο βρήκε την πρώτη της εφαρμογή στο θέμα της κοινωνικής ένταξης ([Λυμπεράκη & Τήνιος, 2002](#)). Στις πολλές έρευνες που έχουν γίνει για το θέμα υπάρχουν δύο σταθερά ευρήματα, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ‘αδρά δεδομένα’ της φτώχειας:

Πρώτον, ότι η σχετική φτώχεια στη Ελλάδα είναι υψηλότερη σε σύγκριση με την ΕΕ-15 (‘ένας στους πέντε Έλληνες είναι φτωχός’). Δεύτερον, ότι η φτώχεια ειδικά στην Ελλάδα αυξάνεται μετά την ηλικία των 65 (‘η φτώχεια έχει γκρίζο χρώμα’). Τα δύο αδρά δεδομένα, ιδίως αν αυτά συνδυαστούν με την όχι χαμηλή δαπάνη κοινωνικής προστασίας, καταλήγουν να θέτουν αμείλικτα ερωτήματα προς το κοινωνικό κράτος και την αποτελεσματικότητά του.

Μια απόκριση στις αιτιάσεις αυτές επικαλείται τον ρόλο της κατοικίας. Αρχίζει από το γεγονός ότι η πλειοψηφία των μετρήσεων (και οπωσδήποτε αυτές που χρησιμοποιούν τις Ευρωπαϊκές βάσεις δεδομένων ECHP (European Community Household Panel) από το 1995-2001 και EU-SILC (Survey on Income and Living Conditions) μετά το 2004 εξετάζουν την εισοδηματική φτώχεια βάσει ορισμού που δεν συμπεριλαμβάνει κάποια τεκμαρτή τιμή για την κατανάλωση οικιστικών υπηρεσιών από την πλευρά των ιδιοκατοικούντων. Αντίστροφα, αν συγκριθούν δύο οικογένειες που διαμένουν σε πανομοιότυπα σπίτια με το ίδιο χρηματικό εισόδημα, αυτός που ενοικιάζει θα έχει μικρότερο διαθέσιμο εισόδημα κατά το ποσό του ενοικίου. Εκκινώντας από αυτήν την παρατήρηση, οδηγούμαστε στην κατάληξη ότι θα ήταν ορθότερο να υπήρχε διόρθωση του εισοδήματος προς τα πάνω του εισοδήματος όσων ιδιοκατοικούν. Η έκταση και το αποτέλεσμα της διόρθωσης εξαρτώνται από 3 παράγοντες:

- Το ποσοστό των ιδιοκατοικούντων στους φτωχούς, των οποίων το εισόδημα θα αυξηθεί.
- Την πιθανότητα ο διάμεσος άνθρωπος του δείγματος να ιδιοκατοικεί. Αν ναι, τότε θα αυξηθεί και η γραμμή της φτώχειας (που είναι συνάρτηση της διαμέσου).
- Ποια μέθοδος χρησιμοποιείται για τον υπολογισμό του τεκμαρτού ενοικίου. Συγκεκριμένα υπάρχει: (α) η μέθοδος σύγκρισης με αντίστοιχα ενοικιαζόμενα σπίτια, και (β) η μέθοδος εξαγωγής από την τεκμαιρόμενη τιμή πώλησης υπολογίζοντας ένα ρυθμό απόδοσης.

Ο συνυπολογισμός του τεκμαρτού ενοικίου στην Ελλάδα έχει χρησιμοποιηθεί για να αντικρούσει τις εντυπώσεις και των δύο 'αδρών δεδομένων. Οι [Λυμπεράκη & Τήνιος \(2002\)](#) αξιοποιώντας στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών υπολογίζουν την μείωση στο ποσοστό φτώχειας στις 2.8 μονάδες, από 20,0% σε 17,3%. Το [ΕΣΔΕν \(2003\)](#) πάει ένα βήμα παραπέρα εκτιμώντας ότι με την προσαρμογή ότι τα δείγματα εξαιρούν άτομα σε οίκους ευγηρίας) 'το ποσοστό επισφάλειας στην Ελλάδα δεν διαφέρει από το μέσο όρο της ΕΕ-15'. Παράλληλα, γίνεται η παρατήρηση ότι, ναι μεν, 'η φτώχεια είναι γκρίζα σε χρώμα' ([Lyberaki κ.ά., 2010](#)), αλλά η διόρθωση ιδιοκατοίκησης επενεργεί περισσότερο στους φτωχούς ηλικιωμένους, μετριάζοντας τη συνολική επιδείνωση μετά την ηλικία των 65 ετών ([Koutsambelas & Tsakloglou, 2008](#)).

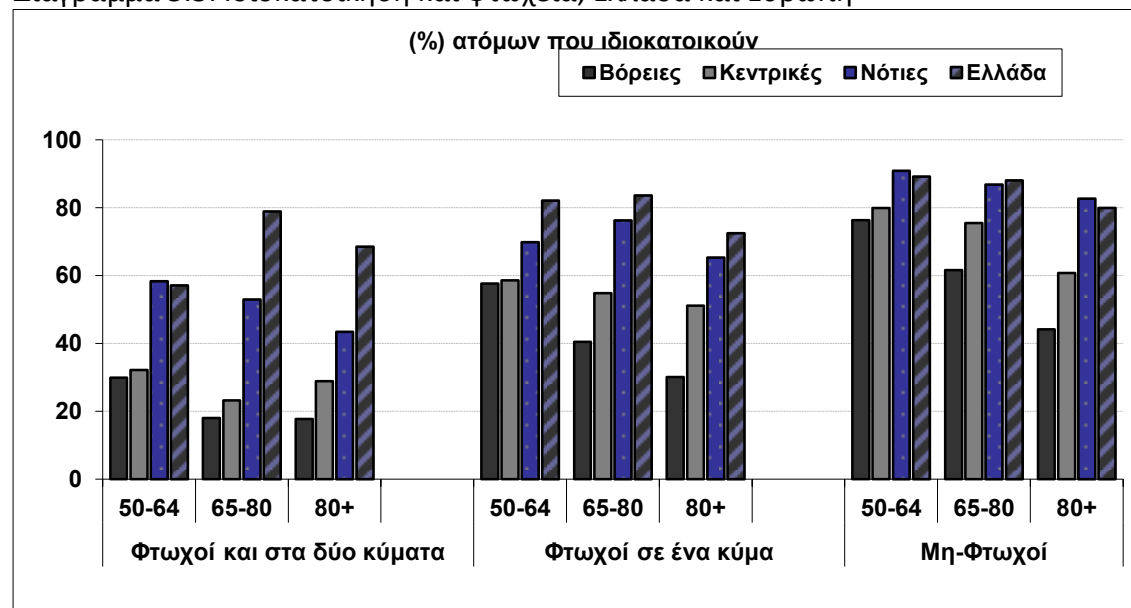
Συγκεκριμένα, η υψηλή ιδιοκατοίκηση στην Ελλάδα μπορεί να είναι ένδειξη προβλήματος και όχι λύσης:

- Υπάρχουν ενδείξεις μικρής και ελλιπούς προσαρμογής στις ανάγκες;
- Υπάρχουν ενδείξεις ακαταλληλότητας της κατοικίας;
- Μήπως η υψηλή ιδιοκατοίκηση απλώς υποδηλοί προβλήματα ρευστότητας;
- Η Συγκατοίκηση των γενεών είναι εκούσια ή ακούσια;

Στο κείμενο επιχειρείται προσέγγιση των θεμάτων αυτών, ως τμήμα μιας μεταγενέστερης και πληρέστερης πολυμεταβλητής ανάλυσης, ξεκινώντας με τη σχέση ιδιοκατοίκησης και φτώχειας. Το [Διάγραμμα 5.3](#) εξετάζει τη σχέση

ιδιοκατοίκησης, ηλικίας και του 'σκληρού πυρήνα' της φτώχειας (Lyberaki & Tinios, 2008), δηλαδή ατόμων που είναι φτωχοί και στα δύο κύματα του SHARE. Η ιδιαιτερότητα της Ελλάδας είναι αμέσως ορατή, καθώς παρατηρούνται υψηλά ποσοστά ιδιοκατοίκησης σε όλες τις ηλικίες και κατάσταση φτώχειας, που διακρίνουν την Ελλάδα και από τις άλλες δύο χώρες του Νότου (Ιταλία και Ισπανία). Αντίθετα η ιδιοκατοίκηση είναι ιδιαίτερα περιορισμένη μεταξύ φτωχών στον Βορρά και καθώς αυξάνεται η ηλικία.

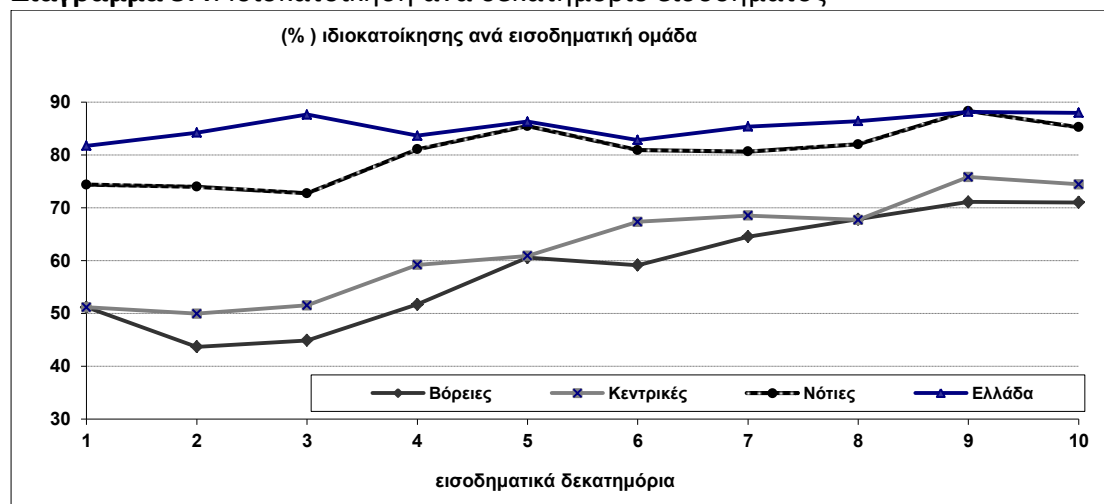
Διάγραμμα 5.3: Ιδιοκατοίκηση και φτώχεια, Ελλάδα και Ευρώπη

Πηγή: SHARE (Survey on Health, Ageing and Retirement in Europe) wave 1 (2004) και wave 2 (2007)

Η εντύπωση αυτή επιβεβαιώνεται από το [Διάγραμμα 5.4](#), που εστιάζει στο πώς εξελίσσεται το ποσοστό ιδιοκατοίκησης στις διάφορες χώρες ανά δεκατημόριο εισοδήματος. Στην Ελλάδα το ποσοστό αρχίζει από το 80% και παραμένει υψηλό σε όλη την κλίμακα του εισοδήματος. Αντίθετα, στις Βόρειες και Κεντρικές χώρες το ποσοστό ιδιοκατοίκησης (ακόμη και για αυτήν την ηλικιακή ομάδα που έχει υψηλά ποσοστά) φαίνεται να έχει μια σαφή θετική συσχέτιση με το εισόδημα.

Διάγραμμα 5.4: Ιδιοκατοίκηση ανά δεκατημόριο εισοδήματος

Πηγή: SHARE (Survey on Health, Ageing and Retirement in Europe) wave 1

Οι επιπτώσεις του χαμηλού ποσοστού ιδιοκατοίκησης στις χώρες εκτός του Νότου δεν πρέπει να υπερτονίζονται. Σημαντικός αριθμός ατόμων στις χώρες αυτές (ιδίως μεγαλύτερης ηλικίας) διαβιώνει στον τομέα κοινωνικής κατοικίας, μη κερδοσκοπικής, επιδοτούμενης κατοικίας ή ενοικιαζόμενης σε καθεστώς ενοικιοστασίου. Αποκαλώντας αυτόν τον τύπο κατοικίας 'κοινωνικό', είναι γνωστό ότι στην Ολλανδία 77% των ενοικιαζομένων κατοικιών είναι σε αυτήν την κατηγορία, ενώ στην Τσεχία το 80%. Η Σουηδία, Δανία και η Γαλλία διαθέτουν μεγάλο κοινωνικό τομέα (40-46% των ενοικιαζομένων κατοικιών). Το ποσοστό αυτό στην Γερμανία είναι μόλις 12% των ενοικιαζομένων, ενώ στο Βέλγιο και την Ιταλία (όπου ο τομέας ενοικίου είναι μικρός) περί το ένα τέταρτο. Σε χώρες με ιστορία ενοικιοστασίων στις δεκαετίες 1950 και 1960 οι επιπτώσεις (με την μορφή χαμηλών ενοικίων, ασφάλειας στην κατοικία αλλά περιορισμών στην κινητικότητα) αναμένεται να είναι ακόμη ορατές στους περισσότερο ηλικιωμένους. Στις ανωτέρω περιπτώσεις, υπάρχει μεν ενοίκιο αλλά είναι σαφώς μικρότερο από αυτό της αγοράς πράγμα που συνεπάγεται την ανάγκη αντίστοιχων προσαρμογών με αυτές της ιδιοκατοίκησης, άγνωστης όμως έκτασης (Angelini & Laferrère, 2008).

Τα αποτελέσματα αυτά θέτουν το σκηνικό για την υπόλοιπη ανάλυση. Πριν όμως επιχειρηθούν στατιστικές επεξεργασίες, είναι απαραίτητο να γίνουν ορισμένες θεωρητικές επισημάνσεις, οι οποίες θα προσδώσουν και ένα ερμηνευτικό πλαίσιο για την εμπειρική διερεύνηση.

Κρίσιμη έννοια στην οικονομική θεωρία της κατοικίας είναι η διάκριση μεταξύ οικιστικών υπηρεσιών και της κατοικίας.¹⁹ Μια κατοικία είναι ένα απόθεμα από το οποίο εξάγεται ροή υπηρεσιών.²⁰ Αυτό που είναι συστατικό της ευημερίας του κατοίκου είναι η ροή των οικιστικών υπηρεσιών. Αυτή μπορεί να αποκτηθεί είτε άμεσα μέσω ενοικίασης ή κεφαλαιοποιημένη με την αγορά της κατοικίας. Μια ιδιόκτητη κατοικία συνεπώς αντιπροσωπεύει 'αποθηκευμένες οικιστικές υπηρεσίες', οι οποίες θα αντληθούν σε βάθος χρόνου, για όσο διάστημα χρειάζεται.

Από την παρατήρηση αυτή προκύπτει αμέσως ένα πρόβλημα: όταν συγκρίνονται άτομα διαφορετικών ηλικιών με διαφορετικά προσδόκιμα επιβίωσης, είναι φυσικό ο όγκος των αποθηκευμένων υπηρεσιών να εξαρτώνται άμεσα και αρνητικά από την ηλικία: ένας άνθρωπος 50 ετών θα ζήσει στο σπίτι του για μικρότερο διάστημα από κάποιον που είναι 80 ετών. Συνεπώς η αξία της ιδιοκατοίκησης πρέπει να μειώνεται με την ηλικία. Αν δεν το λαμβάνει υπόψη αυτό η διόρθωση για ιδιοκατοίκηση θα είναι τελείως λανθασμένη.

Η ανωτέρω ανάλυση θα ήταν ορθή αν δεν υπήρχαν αγοραπωλησίες στην αγορά ακινήτων. Αν μπορεί κάποιος να πωλήσει το σπίτι του και να μετακομίσει, τότε η αξία του σπιτιού για τον ιδιοκτήτη δεν περιορίζεται στην κεφαλαιοποιημένη αξία της δικής του χρήσης, αλλά περιλαμβάνει την αξία του σπιτιού αν πωληθεί –την τιμή της αγοράς.²¹ Με άλλα λόγια ένα σπίτι είναι εκτός από χώρος κατοικίας και περιουσιακό στοιχείο. Όπως κάθε περιουσιακό στοιχείο, επομένως, ένα σπίτι αποτελεί αποθηκευμένη αγοραστική δύναμη. Για να μπορεί κάποιος να

¹⁹ Για την διάκριση υπηρεσιών στέγασης και κατοικίας, το κλασικό κείμενο είναι [Muth \(1960\)](#). Βλέπε επίσης [MacLennan \(1982\)](#). Ο [Tinios \(1985\)](#) αναλύει οικονομικά την περίπτωση της Ελλάδας αξιοποιώντας στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών.

²⁰ Η θεμελιώδης διάκριση στα (μακρο)οικονομικά μεταξύ ροών (flows) και αποθεμάτων (stocks) φαίνεται σαφέστερα από τις μονάδες μέτρησης: οι ροές έχουν πάντα μια χρονική διάσταση (εκφράζονται ανά μονάδα χρόνου) ενώ τα αποθέματα δεν έχουν χρονική αναφορά.

²¹ Η οποία βεβαίως εξαρτάται από την χρήση του σπιτιού από άλλους κατοίκους. Για γλαφυρή επεξήγηση της διάκρισης αυτής βλέπε [Kay \(2009\)](#).

επωφεληθεί από αυτή τη δύναμη απαιτείται η δυνατότητα ρευστοποίησης του περιουσιακού στοιχείου, όπως και συνθήκες καλής και ανεμπόδιστης λειτουργίας της κεφαλαιαγοράς αλλά και της αγοράς ακινήτων.

Ο συνυπολογισμός τεκμαρτών ποσών ιδιοκατοίκησης στην περίπτωση ιδιοκτητών μεγάλης ηλικίας εξαρτάται, λοιπόν, από την ερμηνεία του σπιτιού ως περιουσίας (δηλαδή ως αποθηκευμένης αγοραστικής δύναμης). Ταυτόχρονα, όμως προϋποθέτει και συνθήκες στις οποίες μπορεί να υπάρχει επαρκής πρόσβαση στο απόθεμα²². Αν η αγορά δεν λειτουργεί, είναι ρηχή ή υπόκειται σε περιορισμούς ρευστότητας, τότε ο υπολογισμός της αξίας του σπιτιού ως περιουσία θα υπερεκτιμά σημαντικά τη συμβολή του σπιτιού στην ευημερία.

Με άλλα λόγια, αν δεν λειτουργεί αποδοτικά η αγορά κατοικίας, τότε είναι πιθανόν η ύπαρξη ιδιόκτητης κατοικίας σε μεγάλες ηλικίες να υποκρύπτει 'εγκλωβισμό' των ιδιοκτητών σε λύσεις που δεν ανταποκρίνονται στις οικιστικές τους ανάγκες και ίσως να μειώνουν την συνολική ευημερία τους.

Η ανωτέρω ανάλυση δεν έλαβε υπόψη την **οικογενειακή αλληλεγγύη**. Αν κάποιος ηλικιωμένος επιθυμεί να αφήσει το σπίτι στα παιδιά του, τότε η ροή υπηρεσιών επεκτείνεται στο μέλλον. Το σπίτι τότε αποτελεί μια προσφορά της παλαιάς γενιάς στην νέα. Η προσφορά μπορεί να μεταφέρει την κυριότητα άμεσα (γονική παροχή) ή μετά θάνατον (κληρονομιά) ή ενδιάμεσες λύσεις. Η δωρεά μπορεί να αρχίσει άμεσα με τη συγκατοίκηση. Η ανθρωπολογική προσέγγιση στις δωρεές ([Mauss, 1990](#)) θεωρεί ότι κάθε δώρο απαιτεί και την ανάλογη ανταπόδοση. Στην προκειμένη περίπτωση η ανταπόδοση μπορεί να δίδεται με την προσφορά από την επόμενη γενεά υπηρεσιών φροντίδας. Τότε το σπίτι μπορεί να θεωρηθεί ότι 'εξαγοράζει' οικογενειακή συνοχή. Από την ανάλυση αυτή προκύπτουν δύο σημεία ανησυχίας που θα πρέπει να ελεγχθούν:

Πρώτον, το υψηλό ποσοστό ιδιοκατοίκησης ίσως να οφείλεται σε προβλήματα της αγοράς κατοικίας και να υποκρύπτει προβλήματα. Υψηλά ποσοστά τεκμαρτών

²² Bateman κ.ά. (2001).

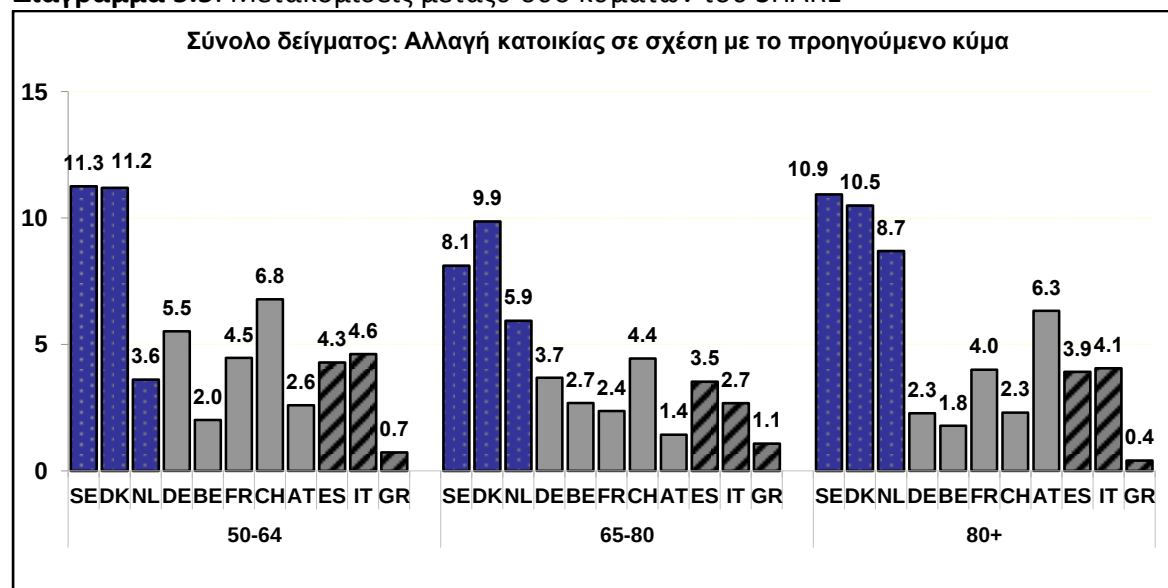
εισοδημάτων στα συνολικά ίσως υποκρύπτουν αδυναμίες πρόσβασης στην αγορά ή προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες.

Δεύτερον, απαιτείται εμβάθυνση στις σχέσεις μεταξύ γενεών: Το σπίτι δεν πωλείται χάριν των παιδιών.

Η ανάλυση που ακολουθεί εξετάζει υπό το πρίσμα αυτό τα εμπειρικά στοιχεία του SHARE, εστιάζοντας σε ενδείξεις ακαμψίας της αγοράς, καθώς και σε ενδείξεις ακαταλληλότητας του οικιστικού αποθέματος στις ανάγκες των ηλικιωμένων. Έμφαση δίδεται στην συγκριτική θέση της Ελλάδας με τις λοιπές χώρες του SHARE, με πρώτες τις χώρες της Νότιας Ευρώπης.

Η πλέον άμεση ένδειξη της ευκαμψίας στην οικιστική συμπεριφορά προέρχεται από τις μετακομίσεις. Σύγκριση των δύο πρώτων κυμάτων του SHARE ([Διάγραμμα 5.5](#)) μπορεί να οδηγήσει σε πρώτα συμπεράσματα, αν και η διάρκεια του μεσολαβούντος διαστήματος δεν ήταν πολύ μεγάλη ([Angelini & LaFerrère, 2008](#)).

Διάγραμμα 5.5: Μετακομίσεις μεταξύ δύο κυμάτων του SHARE

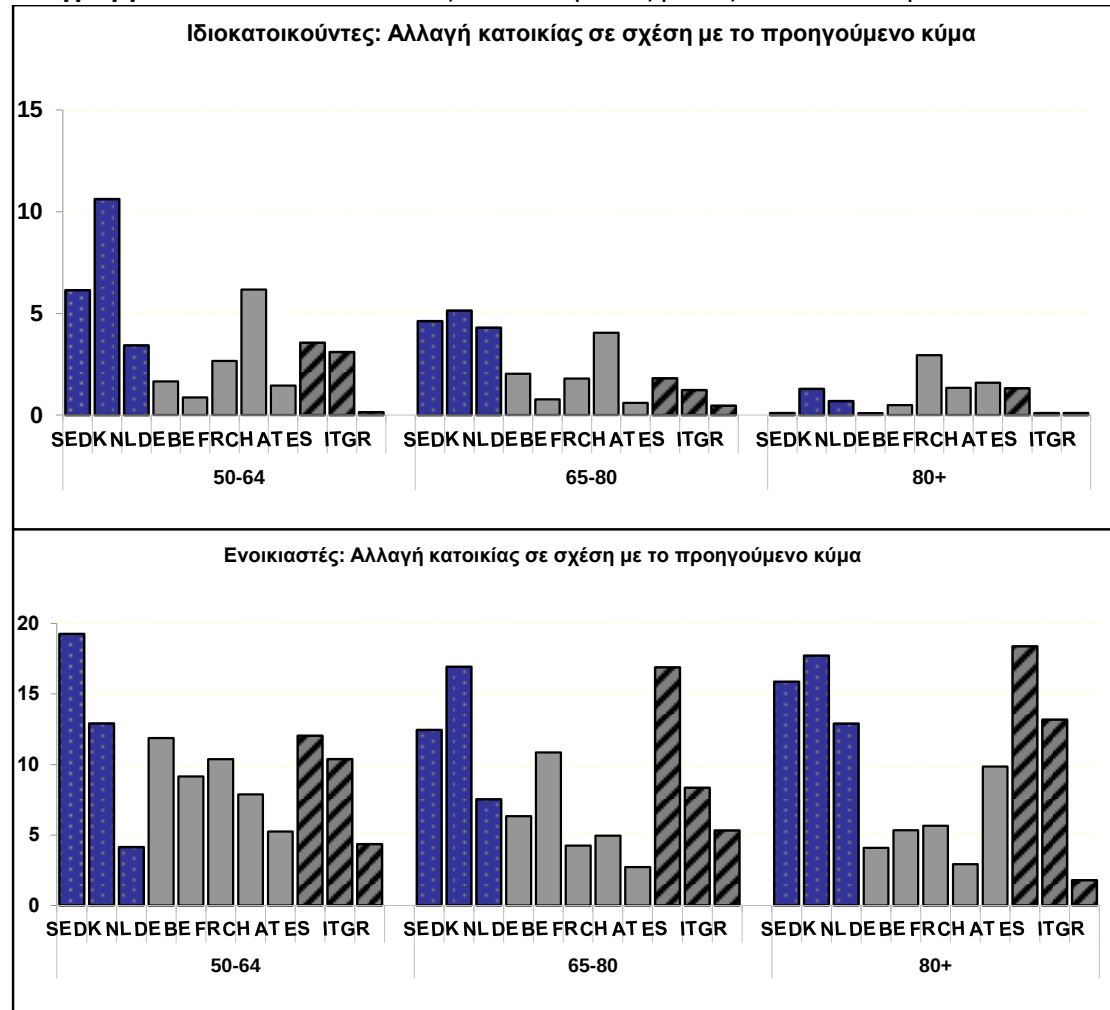
Οι διαφορές μεταξύ χωρών είναι αξιοσημείωτες. Στις Βόρειες χώρες υπάρχει μια κινητικότητα που αγγίζει το 10%. Στις υπόλοιπες χώρες το ποσοστό αυτό είναι λιγότερο από το μισό, στην δε Ελλάδα είναι σχεδόν ανύπαρκτο.

Το [Διάγραμμα 5.7](#) αναπαράγει την ανάλυση ανά μορφή κατοικίας και δείχνουν ότι η κινητικότητα είναι κατά πολύ υψηλότερη μεταξύ αυτών που ήταν ενοικιαστές κατά

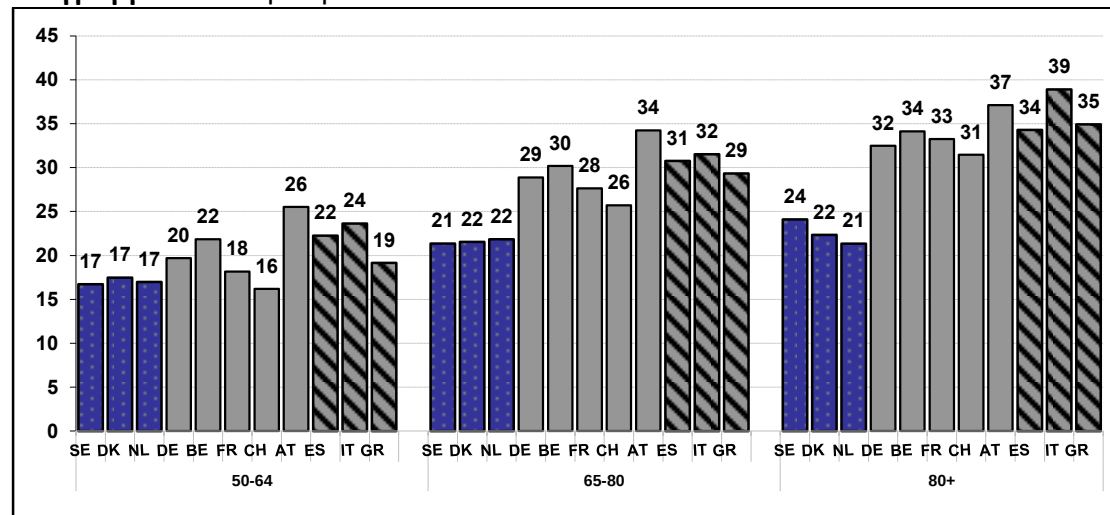
το πρώτο κύμα, στο μέτρο που δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι η κινητικότητα και οι μετακομίσεις είναι κάτι που κάνουν σχεδόν αποκλειστικά οι ενοικιαστές (ακόμη και στην Ελλάδα το ποσοστό μετακομίσεων είναι περί το 5%, αν και εκεί υποπολλαπλάσιο ακόμη και των νότιων χωρών).

Η άλλη όψη του ιδίου νομίσματος είναι τα έτη διαμονής στην ίδια κατοικία ([Διάγραμμα 5.8](#)). Για την πλειοψηφία του δείγματος η παρούσα κατοικία πρέπει να είναι η οικογενειακή κατοικία, για τους περισσότερους ιδιοκατοικούντες, η μόνη ιδιόκτητη κατοικία. Εντύπωση προκαλεί ότι η Ελλάδα δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα υψηλά στη σχετική κατάσταση. Ο λόγος προφανώς έχει να κάνει με την ιστορία της αστυφιλίας, εκτεταμένη μεν αλλά επικεντρωμένη ως το 1975. Πράγματι, σε αγροτικές περιοχές στην Ελλάδα η μέση διάρκεια κατοίκησης είναι κατά 8 περίπου έτη υψηλότερη, ενώ στο δείγμα του SHARE οι Έλληνες (ακόμη και αυτοί κάτω του ορίου της φτώχειας) έχει το υψηλότερο ποσοστό ιδιοκατοικίας δεύτερης κατοικίας – προφανώς το σπίτι στο χωριό στο οποίο προφανώς επιστρέφουν κατά καιρούς. (Λυμπεράκη κ.α., 2009).

Διάγραμμα 5.7: Ιδιοκατοικούντες: Μετακομίσεις μεταξύ των δύο κυμάτων

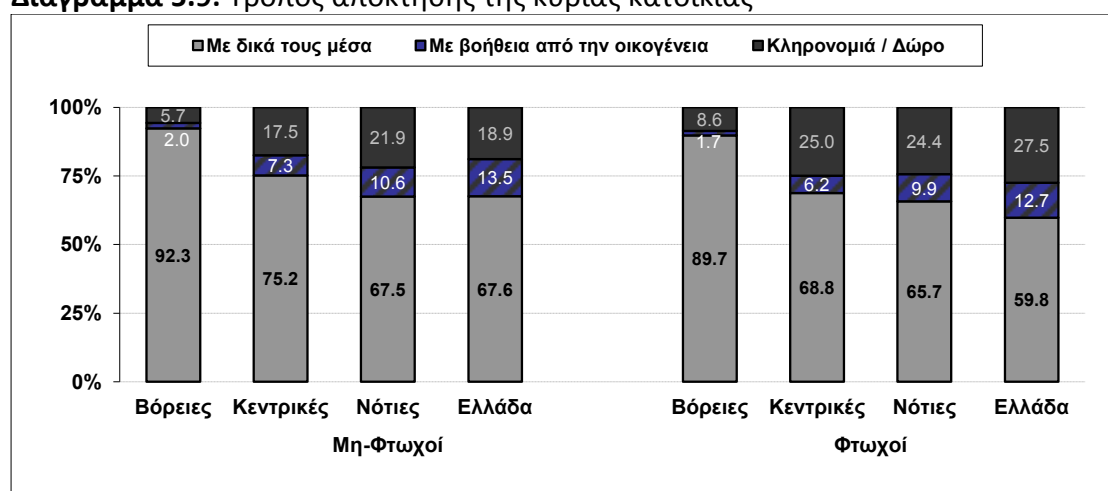

Διάγραμμα 5.8: Έτη στην κατοικία

Σημασία στην παρούσα ανάλυση έχει ο τρόπος απόκτησης της κατοικίας, και το κατά πόσον αυτό εξαρτάται από οικογενειακή συνοχή ([Διάγραμμα 5.9](#)). Η ανάλυση διακρίνει 'βοήθεια από την οικογένεια', 'κληρονομιά' και 'δικά μου μέσα' και αναφέρει ξεχωριστά την κατάσταση ανά κατάσταση φτώχειας. Στις Βόρειες χώρες ο θεσμός της γονικής παροχής είναι ουσιαστικά άγνωστος. Στον Νότο περί το 1/3 επαφίεται σε βοήθεια από την οικογένεια, ένα ποσοστό που είναι υψηλότερο στους φτωχούς. Στην Ελλάδα η συμβολή της οικογένειας είναι πιο έντονη στην περίπτωση των φτωχών.

Διάγραμμα 5.9: Τρόπος απόκτησης της κύριας κατοικίας

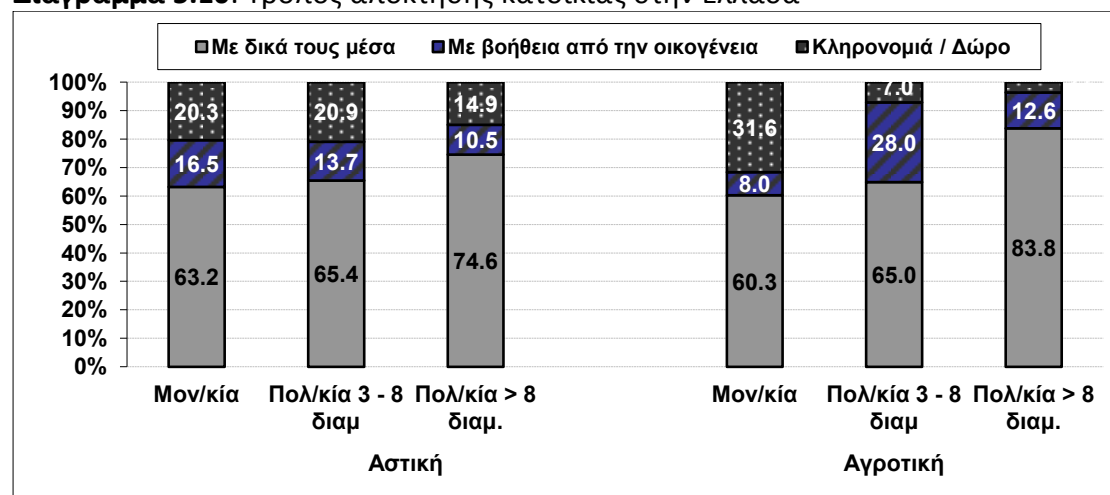
Η ελληνική εμπειρία με τη αστυφιλία των δεκαετιών 50-70 προδιαθέτει για διαφοροποιήσεις μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών ([Διάγραμμα 5.10](#)). Στην μικρή οικογενειακή πολυκατοικία (3-8 διαμερίσματα) που συνήθως κτίστηκε με αντιπαροχή παίζει σημαντικό ρόλο η βοήθεια από την οικογένεια (σε αντίθεση με τις αγροτικές μονοκατοικίες, που προέρχονται από κληρονομίες σε μεγαλύτερο βαθμό).

Η ανάλυση που προηγήθηκε προδιαθέτει σε όλες τις χώρες αλλά περισσότερο στην Ελλάδα και στον Νότο για μια τάση (υπερ)συσσώρευσης οικιστικού κεφαλαίου. Αν δούμε την κατανομή αυτών που διαθέτουν ακίνητη περιουσία στην οποία δεν κατοικούν (είτε αυτοί ενοικιάζουν είτε ζουν σε δικό τους σπίτι), η αναμονή αυτή επιβεβαιώνεται ([Διάγραμμα 5.11](#)) περίτρανα. Εντύπωση προκαλεί ότι το 20% των φτωχών ενοικιαστών στην Ελλάδα έχει άλλο σπίτι (το οποίο προφανώς δεν πληροί

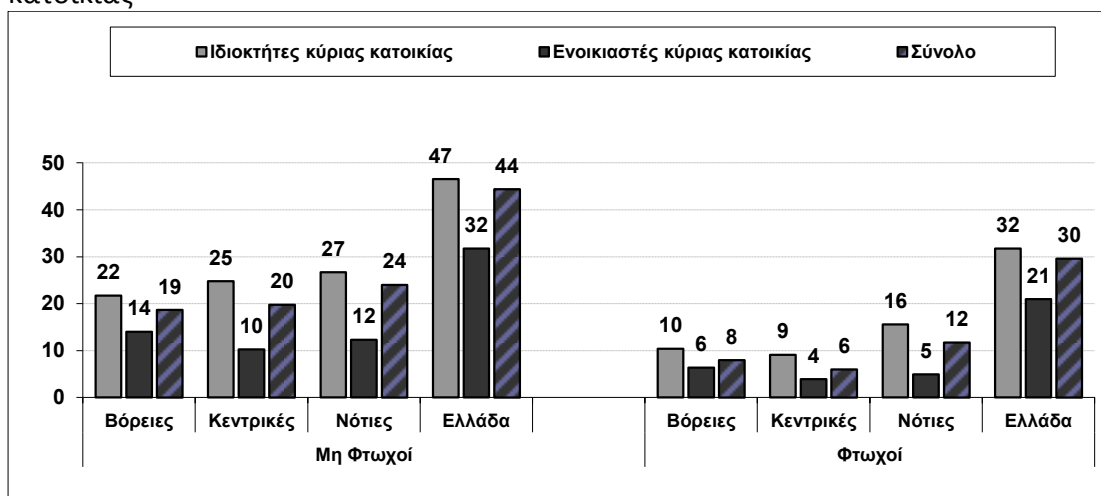
τις ανάγκες τους, αλλά το οποίο δεν το χρησιμοποιούν για να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση).

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και ο ρόλος της συγκατοίκησης ο οποίος, μπορεί να παίζει το ρόλο και της άτυπης κοινωνικής προστασίας. Η τάση να υπάρχει η συγκατοίκηση ως η κύρια μορφή στήριξης προς τους ηλικιωμένους στον Νότο εμφανίζεται αμέσως ([Διάγραμμα 5.12](#)). Αν συμπεριληφθεί στον ορισμό της συγκατοίκησης και γειτνίαση στο ίδιο κτίριο υπάρχουν σαφείς τάσεις σε χώρες όπως η Γερμανία και Αυστρία να είναι πιο κοινή η συγκατοίκηση στο ίδιο κτίριο μεταξύ των φτωχών (βλέπε επίσης [Λυμπεράκη & Τήνιος, 2009](#)). Σημειώνεται ότι στην Ελλάδα το ποσοστό συγκατοίκησης στο ίδιο κτίριο είναι υψηλό αλλά δεν εμφανίζεται περισσότερο στους φτωχότερους (ενδεχομένως λόγω της αντιπαροχής ή / και των διπλοκατοικιών).

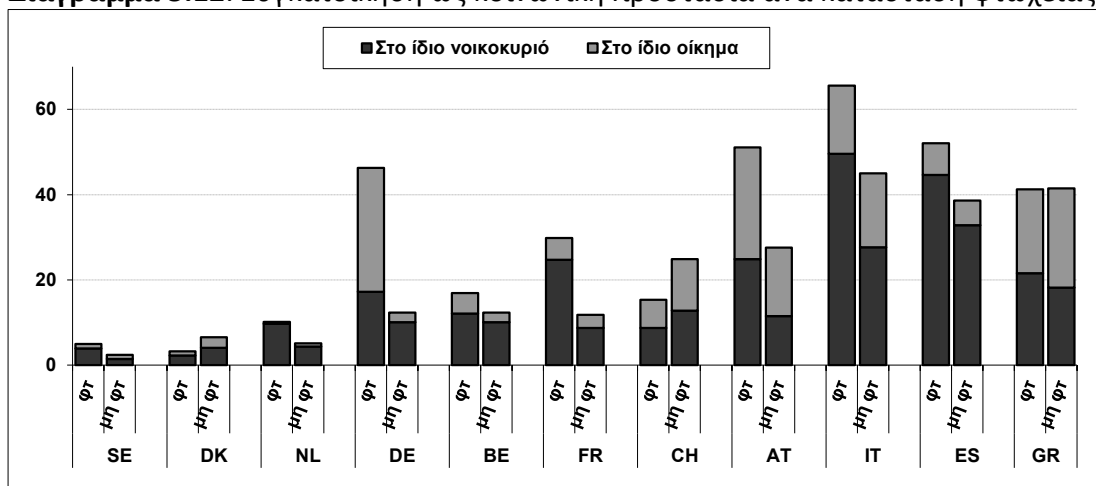
Διάγραμμα 5.10: Τρόπος απόκτησης κατοικίας στην Ελλάδα

Διάγραμμα 5.11: Ιδιοκτησία άλλου ακινήτου ανά μορφή κατοχής της κύριας κατοικίας

Διάγραμμα 5.12: Συγκατοίκηση ως κοινωνική προστασία ανά κατάσταση φτώχειας

Ανακεφαλαιώνοντας, η κινητικότητα στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, πράγμα που αντανακλά την γενικότερη κατάσταση στην Ευρώπη να διατηρείται το οικογενειακό σπίτι για το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής. Το ότι η κινητικότητα είναι κατά πολύ μεγαλύτερη στον Βορρά και μεταξύ ενοικιαστών εγείρει την πιθανότητα ότι απαιτείται μια ανάλυση για την σχέση κατοικίας, μορφής κατοχής της και ευημερίας που να είναι διαφορετική για διαφορετικές χώρες και διαφορετικά τμήματα της αγοράς. Η συμπεριφορά των ατόμων μεγάλης ηλικίας στην Ελλάδα πρέπει να ερμηνευτεί σε σχέση με την αστυφιλία αλλά και το αποτέλεσμα θεσμών όπως η αντιπαροχή και η οικογενειακή συνοχή και

συμπαράσταση. Σε γενικές γραμμές, η εικόνα είναι ότι δεν προσαρμόζεται η κατοικία στην οικογένεια αλλά η οικογένεια στην κατοικία.

Τα συμπεράσματα αυτά εντείνουν την πιθανότητα η κατοικία στην οποία κατοικούν ηλικιωμένα άτομα να είναι ανεπαρκής ή ακατάλληλη σε σχέση με τις ανάγκες τους. Η δε έκταση της ανεπάρκειας να έχει τάση, σε ορισμένα τουλάχιστο τμήματα της αγοράς να είναι μεγαλύτερη στους φτωχότερους ιδιοκτήτες. Μια τέτοια κατάληξη θα υπαγόρευε την αναθεώρηση της πρακτικής για συνυπολογισμό του τεκμαρτού εισοδήματος στην ανάλυση της φτώχειας.

Ενδείξεις ακαταλληλότητας της κατοικίας

Είναι η κατοικία ή όχι ακατάλληλη για τις ανάγκες του κατοίκου; Η απάντηση αυτή μπορεί να αφορά το κτίριο το ίδιο, την περιοχή στην οποία βρίσκεται ή τέλος να έχει σχέση με ειδικές ανάγκες των κατοίκων. Ιδανικά θα έπρεπε να υπάρχει η δυνατότητα να κατασκευαστεί ένας δείκτης ποιότητας του σπιτιού ώστε να μπορεί να εξεταστεί το θέμα της καταλληλότητάς της ή μη.

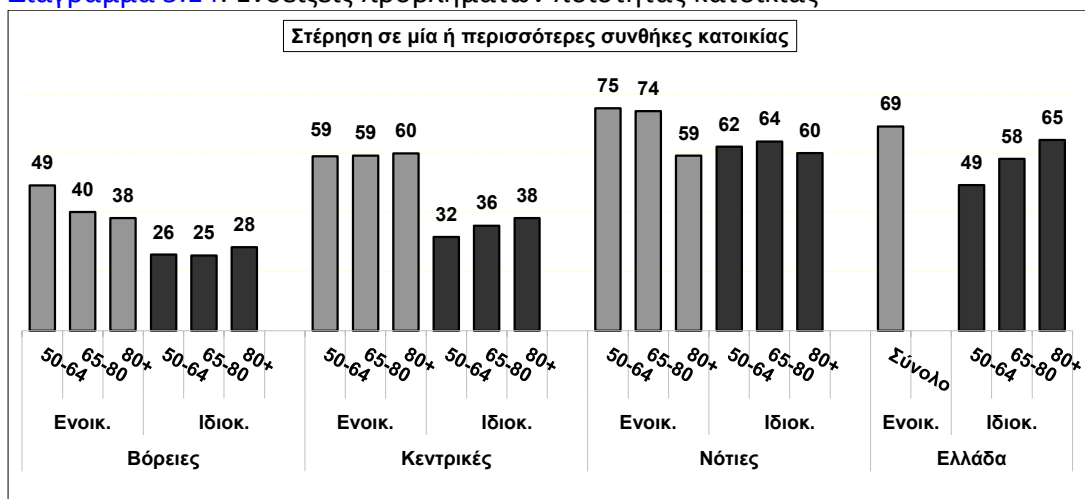
Το [Διάγραμμα 5.13](#) δίδει μια πρώτη εικόνα της επεξεργασίας της γενικής εικόνας, όταν ένδειξη στέρησης θεωρείται μια θετική απάντηση σε πρόβλημα έλλειψης. Η εικόνα είναι αρκετά σύνθετη, όπως θα ανέμενε κανείς σε μια μονομεταβλητή ανάλυση ενός ιδιαίτερα σύνθετου θέματος, και με την απουσία του επιπέδου εισοδήματος ως καθοριστικού παράγοντα. Παρά ταύτα, μια σειρά παρατηρήσεις μπορεί να σημειωθούν:

- Σημειώνεται μεγαλύτερη έλλειψη ικανοποίησης με τις συνθήκες κατοικίας στον Νότο παρά στο Βορρά.
- Εμφανίζεται μια ελαφρή τάση επιδείνωσης με την ηλικία. Ενδιαφέροντως, η τάση αυτή δεν ισχύει στους ενοικιαστές στον Βορρά όπου όπως είδαμε υπάρχει και η μεγαλύτερη κινητικότητα.
- Η ενοικιαζόμενη κατοικία εμφανίζεται ως χειρότερης ποιότητας από την ιδιόκτητη, πράγμα που μάλλον αντανακλά τα χαμηλότερα εισοδήματα των ενοικιαστών στην πλειονότητα των χωρών (εκτός Ελλάδος).

- Στην Ελλάδα το μικρό δείγμα ενοικιαστών δεν επιτρέπει ανάλυση με ηλικία. Όμως η συσχέτιση χαμηλής ποιότητας με την ηλικία είναι ιδιαίτερα έντονη.

Η εντύπωση αυτή επιβεβαιώνεται και από το [Διάγραμμα 5.14](#) που αναφέρει την συχνότητα περιπτώσεων με διαφορετικό αριθμό ελλείψεων (αρχίζοντας από μηδέν ως και πάνω από δύο): η μεγαλύτερη έλλειψη ικανοποίησης των χώρων του Νότου προκύπτει αβίαστα.

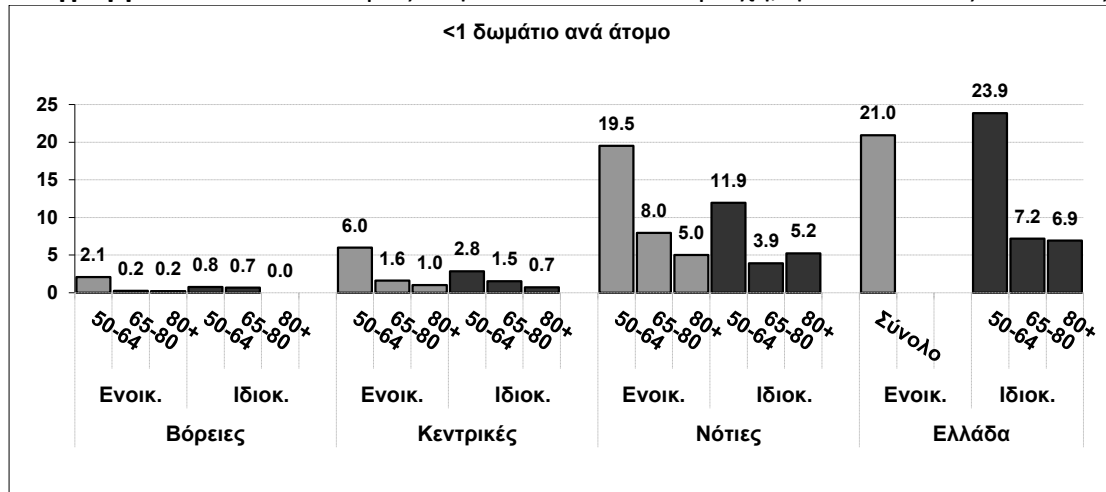
Διάγραμμα 5.14: Ενδείξεις προβλημάτων ποιότητας κατοικίας

Πηγή: SHARE

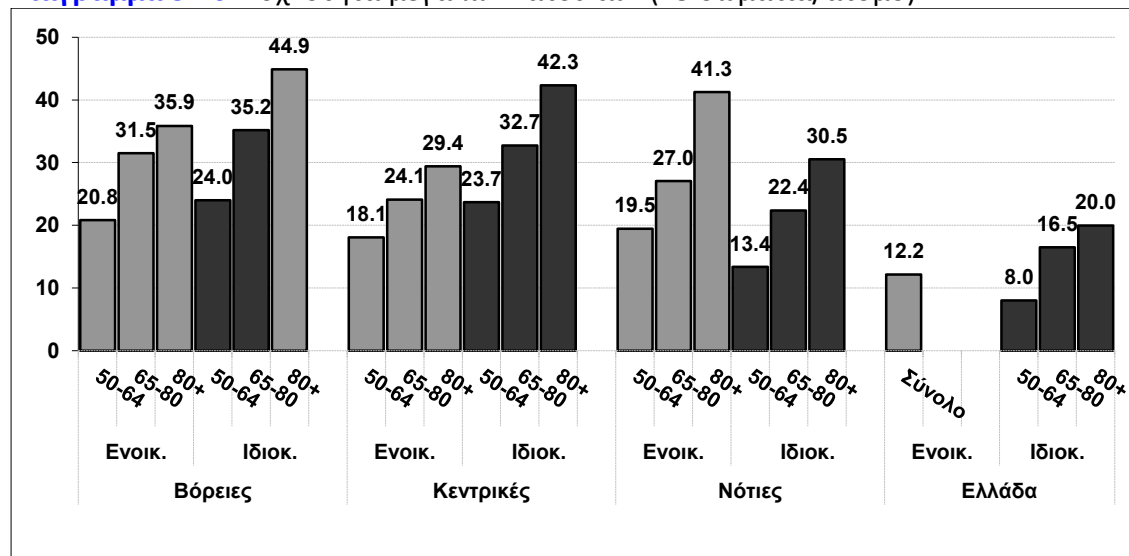
Η τελευταία διάσταση προς εξέταση έχει να κάνει με τον **χώρο**, δηλαδή τον αριθμό δωματίων. Στην φάση αυτή της ανάλυσης θα περιοριστεί στην εξέταση δύο ακραίων καταστάσεων, τον συνωστισμό από την μια πλευρά και τις μεγάλες κατοικίες από την άλλη. Ως συνωστισμό ορίζεται η κατάσταση όπου υπάρχει λιγότερο από ένα δωμάτιο ανά άτομο. Η κατάσταση απεικονίζεται στο [Διάγραμμα 5.15](#). Προκύπτει σαφώς ότι η κατάσταση αυτή αφορά μόνο τις ηλικίες 50-64, δηλαδή αυτές όπου υπάρχουν ακόμη παιδιά στο σπίτι. Η μεγαλύτερη συχνότητα στον Νότο προφανώς οφείλεται και σε συγκατοίκηση με ηλικιωμένους συγγενείς. Η Ελλάδα φαίνεται να διαφέρει ελάχιστα από τις Νότιες χώρες.

Διάγραμμα 5.15: Συνωστισμός στην κατοικία ανά περιοχή, ηλικία & είδος κατοικίας

Η άλλη πλευρά του νομίσματος είναι τα πολύ μεγάλα σπίτια, που ορίζονται ως αυτά με περισσότερα από 3 δωμάτια κατ' άτομο ([Διάγραμμα 5.16](#)). Η συσχέτιση με την ηλικία είναι σαφέστατη, σε όλες τις περιοχές και όλες τις μορφές κατοικίες. Αυτό δείχνει μια τάση να μην προσαρμόζεται η κατοικία στις μεταβολές του μεγέθους της οικογένειας. Από την άλλη πλευρά, ενώ στις Βόρειες και (κυρίως) στις Κεντρικές Χώρες η συχνότητα είναι μεγαλύτερη στα ιδιόκτητα σπίτια, στον Νότο φαίνεται να ισχύει ακριβώς το αντίθετο –προφανώς λόγω της μεγαλύτερης συχνότητας συγκατοίκησης μεταξύ των γενεών. **Δηλαδή αντί να προσαρμόζεται η κατοικία στην οικογένεια, γίνεται το αντίστροφο.**

Διάγραμμα 5.16: Συχνότητα μεγάλων κατοικιών (>3 δωμάτια/άτομο)

Πηγή: SHARE

Η μονομεταβλητή ανάλυση που προηγήθηκε προσφέρει ενδείξεις ότι υπάρχουν θέματα με την ποιότητα και το μέγεθος της κατοικίας που σηματοδοτούν ότι η ‘αισιόδοξη’ ανάγνωση των οικιστικών πιθανώς πάσχει. Η θετική συσχέτιση των θεμάτων αυτών με το εισόδημα, συνδυαζόμενη με την γνωστή σχέση της ιδιοκατοίκησης με την ίδια μεταβλητή σημαίνει ότι μέθοδοι που λαμβάνουν υπόψη την ταυτόχρονη διαμόρφωση των θεμάτων αυτών θα αποδώσουν (simultaneity).

Συνοψίζοντας, μια προκαταρκτική δια γυμνού οφθαλμού ανάλυση αρκεί για την διατύπωση ανησυχιών –η πλήρης διερεύνηση των οποίων όμως απαιτεί μια πιο τεχνικά πλήρη διερεύνηση. Η διερεύνηση αυτή πρέπει να συνυπολογίσει πολλούς άλλους παράγοντες και να εντοπίσει τμήματα του πληθυσμού στα οποία τα προβλήματα επιλογής (ρευστότητα, οικογενειακή συνοχή) αναμένεται να εξασκούν μεγαλύτερη επιρροή. [Η ανάλυση αυτή θα γίνει στο επόμενο διάστημα.](#)

Τα ευρήματα αμφισβητούν την εύκολη αξιοποίηση του γεγονότος της υψηλής ιδιοκατοίκησης στην Ελλάδα ως παράγοντα ‘δικαιολόγησης’ του υψηλού ποσοστού φτώχειας των ηλικιωμένων. Συγκεκριμένα η απαιτούμενη υπόθεση σχετικής ευκαμψίας και καλής λειτουργίας της αγοράς που επιτρέπει την ερμηνεία της κατοικίας ως ‘αποθηκευμένης αγοραστικής δύναμης’ (δηλαδή την εμπορευματοποίηση της κατοικίας) είναι απίθανο να ισχύει.

Το σίγουρο συνεπώς είναι ότι η μείωση της φτώχειας όταν συνυπολογίζουμε την ιδιοκατοίκηση υπερεκτιμάται. Η έκταση της υπερεκτίμησης, περαιτέρω, είναι θετική συνάρτηση της ηλικίας των κατοίκων και της ιδιοκατοίκησης. Εκτός αυτού, μια πλήρης ανάλυση θα έπρεπε να λάβει υπόψη και παράγοντες όπως η οικογενειακή συνοχή, οι οικογενειακές ανταλλαγές (από την μια πλευρά) αλλά και το βαθμό πρόσβασης στις κεφαλαιαγορές (από την άλλη).

Τα ειδικά προβλήματα της αγοράς κατοικίας και η μη εμπορευματοποίηση της κατοικίας συνεπάγονται ότι τα θέματα κατοικίας πρέπει να αντιμετωπίζονται ως διακριτές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού επιπλέον και εκ παραλλήλου με την οικονομική στέρηση. Συγκεκριμένα κάποιος μπορεί να είναι 'οικιστικά αποκλεισμένος' ακόμη και αν είναι σαφώς πάνω από το όριο της (οικονομικής) φτώχειας. Αλλά και αντιστρόφως.

Μια διάσταση που δεν πρέπει να διαφεύγει είναι ότι το οικογενειακό σπίτι ακόμη και αν δεν συγκαταλέγεται με τον ίδιο τρόπο όπως οι αποταμιεύσεις, πρέπει να αναλυθεί ως σημαντικός κρίκος στην αλυσίδα της οικογενειακής συνοχής. Αυτό αποδεικνύεται μέσω της συγκατοίκησης αλλά και μέσω των οιονεί ανταλλαγών υπηρεσιών φροντίδας μεταξύ των γενεών. Με αυτήν την ερμηνεία το σπίτι δεν αποθηκεύει αγοραστική δύναμη, αλλά οικογενειακή συνοχή.

Στο πλαίσιο αυτό αξίζει η αναφορά του παράγοντα της **αντιπαροχής** στην Ελλάδα. Η αντιπαροχή έπαιξε δεσπόζοντα ρόλο στην ανοικοδόμηση των πόλεων και την παράκαμψη των προβλημάτων ρευστότητας που χαρακτήριζαν τον χώρο (Tinios, 1985).²³ Με όρους ελαφρώς αναχρονιστικούς η αντιπαροχή ήταν δηλαδή ένα είδος 'τιτλοποίησης' ή 'έξυπνου χρηματοοικονομικού εργαλείου' της παλαιότερης εποχής. Όμως, μια γενιά μετά, η Ελληνική κοινωνία βρίσκεται αντιμέτωπη με την πραγματικότητα ότι η αντιπαροχή είναι όπλο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί μια μόνο φορά. Στις οικογενειακές πολυκατοικίες όπου η αντιπαροχή επέτρεψε την κατάτμηση της κληρονομιάς σε όσα κομμάτια όσα υφίσταντο δικαιούχοι, το ίδιο

²³ Κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 οι περιορισμοί αυτοί οφείλονταν στην επίσημη στάση των αρχών σύμφωνα με την οποία η κατοικία δεν ήταν παραγωγική επένδυση Tinios 1985.

δεν μπορεί να ξαναγίνει για την επόμενη γενιά. Οι μεταφορές πόρων και περιουσίας μεταξύ γενεών είναι σίγουρο ότι είναι κρίσιμος (και ακόμη άγνωστος) κρίκος στην αλληλουχία των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της πληθυσμιακής γήρανσης. Παλαιότερα η αντιπαροχή διευκόλυνε τα πράγματα αποφασιστικά. Το πώς θα αναπληρωθεί ο ρόλος της αντιπαροχής από την δεκαετία που διατρέχουμε παραμένει ακόμη άδηλο.

5.3 Η ακίνητη περιουσία ως πιθανή λύση σε κοινωνικά προβλήματα

Οι δύο πρώτες ενότητες εντόπισαν μεγάλη ακίνητη περιουσία ακόμη και μεταξύ των φτωχότερων στρωμάτων του πληθυσμού η οποία όμως χαρακτηρίζεται από πολύ περιορισμένη δυνατότητα ρευστοποίησης με αποτέλεσμα να έχει περιορισμένη συνεισφορά στην ευημερία των ηλικιωμένων.

ο κρίσιμο πρόβλημα που εντοπίζεται είναι η σύμπτωση στην Ελλάδα του πλέον πιθανού χρονικού σημείου της εξόδου από την κρίση με μια ταχεία δημογραφική επιδείνωση. Η παρατήρηση αυτή σηματοδοτεί μια σημαντική πηγή διασύνδεσης της μακροχρόνιας διαδικασίας γήρανσης με πιο μεσοπρόθεσμα θέματα οικονομικής πολιτικής. Το πρώτο τμήμα της ενότητας εξετάζει τις εξελίξεις σε δύο διαφορετικούς τομείς: Πρώτον τον χώρο των εισοδημάτων των ηλικιωμένων και των συντάξεων ως αποτέλεσμα των μεγάλων και καθυστερημένων αλλαγών της περιόδου 2010-2014. Αυτές μπορεί να οδηγήσουν σε μια μεγάλη μείωση των προσδοκώμενων εισοδημάτων από συντάξεις για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού και ειδικότερα αυτά της 'ενδιάμεσης γενιάς' των σημερινών σαραντάρηδων. Η δεύτερη εξέλιξη αφορά σε αλλαγές στην φορολόγηση και την σχετική αξία της ακίνητης περιουσίας, μια διαδικασία που βρίσκεται σε εξέλιξη και εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για την σταθερότητα της μακροοικονομίας. Το κρίσιμο ερευνητικό ερώτημα που ερευνάται είναι ο βαθμός κατά τον οποίον τα χαρακτηριστικά που εντοπίστηκαν στην αρχή της ενότητας θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια λύση για τα μακροοικονομικά προβλήματα του τέλους της δεκαετίας: Σε ποιον βαθμό θα μπορούσαν το χαρακτηριστικό της μεγάλης ιδιοκατοίκησης να αξιοποιηθεί ώστε να απαντηθεί τόσο το πρόβλημα της συνταξιοδοτικής επάρκειας όσο και η διαχείριση του χώρου των ακινήτων ως τμήμα του συνολικού χαρτοφυλακίου.

5.3.1 Ανασκόπηση εξελίξεων 2010-2014 στον χώρο των εισοδημάτων και ακίνητης περιουσίας

Αλλαγές σε συντάξεις. Οι αλλαγές σε συντάξεις της περιόδου 2010-2014 είχαν τις εξής επιπτώσεις: Οι ήδη συνταξιούχοι (με την εξαίρεση περί του 15-20% που είχαν υψηλές συντάξεις) υπέστησαν περικοπές στις συντάξεις τους της τάξης 15-20%, αντίστοιχες και ίσως μικρότερης εμβέλειας από αυτές των αποδοχών εργαζομένων (πρβλ μείωση στο ποσοστό φτώχειας ατόμων 65+). Οι νεότεροι εργαζόμενοι (και οπωσδήποτε οι εισερχόμενοι στην αγορά εργασίας) συνειδητοποίησαν (άμεσα και έμμεσα) ότι το αναμενόμενο ποσοστό αναπλήρωσης από κρατικές συντάξεις θα υπολείπεται σημαντικά από αυτό της γενιάς των σημερινών συνταξιούχων. Ο πληθυσμός αυτός είναι πιθανόν να στραφεί αποταμιεύσεις είτε σε ατομικό επίπεδο, είτε στο πλαίσιο ενός νέου επαγγελματικού δεύτερου πυλώνα συντάξεων. Οι σημερινοί εργαζόμενοι και ειδικότερα αυτοί ηλικίας 40+ θα βρίσκονται στην δυσκολότερη θέση: Οι μελλοντικές απολαβές από συντάξεις έχουν περιοριστεί ριζικά, ενώ ακόμη και να εντασσόντουσαν άμεσα σε ένα πρόγραμμα συνταξιοδοτικών αποταμιεύσεων δεν επαρκεί ο χρόνος που έχουν στη διάθεσή τους για να έχουν μια στοιχειωδώς ικανοποιητική εισοδηματική αναπλήρωση όταν πλησιάζουν τα 65. Η ομάδα αυτή είναι πιθανόν να αποτελεί ένα εκρηκτικό κοινωνικο-οικονομικό πρόβλημα ήδη από τα τέλη της δεκαετίας.

Αλλαγές σε αξίες ακινήτων. Κυβερνήσεις της περιόδου 2010-2014 αντιμετώπισαν την ακίνητη περιουσία σαν ένα είδος 'απόθεμα φοροδιαφυγής'. Αποτέλεσμα να φορολογηθεί η ακίνητη περιουσία ([Alpha Bank 2013, 2014](#)) με σημαντικές προεκτάσεις στην οικονομική δραστηριότητα και την μακροοικονομία.

Ορατός κίνδυνος είναι η απότομη απομείωση της αξίας ακινήτων καθώς οι ανάγκες ρευστοποίησης εκ μέρους των ιδιοκτητών για να καλύψουν ανάγκες που δημιουργούνται από την σωρευτικά μεγάλη διάρκεια της κρίσης αλλά και τις πιεστικές ανάγκες ανταπόκρισης στις φορολογικές υποχρεώσεις. Αν μεγάλο πληθυσμό αναγκαστεί να ρευστοποιήσει ακίνητα με τρόπο ασυντόνιστο και απότομο, είναι πιθανόν να ξεφουσκώσουν απότομα οι τιμές ακινήτων. Αυτό θα έχει πολύ μεγάλες επιπτώσεις στην κεφαλαιακή επάρκεια των τραπεζών (που

επαφίενται σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ύπαρξη εμπράγματων εγγυήσεων σε ακίνητα) αλλά και συνολικότερα της οικονομίας.

Οι συγκυριακές τάσεις ρευστοποιήσεων θα συμπέσουν με μια έξαρση σε συνταξιοδοτήσεις οι οποίες σχετίζονται με την συνταξιοδότηση της γενιάς της έκρηξης των γεννήσεων σε συνδυασμό με τις περικοπές στις συνταξιοδοτικές προσδοκίες. Οι παράγοντες αυτοί είναι δυνατόν να επηρεάσουν ταυτόχρονα την ελληνική αγορά την στιγμή κατά την οποία αυτή θα προσπαθεί να ανακάμψει μετά την πολυετή ύφεση. Κρίσιμο σημείο είναι η αναζήτηση λύσεων που θα μπορούσαν να εξομαλύνουν την διαδικασία ρευστοποιήσεων αλλά παράλληλα να προσφέρουν μια λύση στο κοινωνικό πρόβλημα των ενδιάμεσων γενεών. Μια τέτοια λύση θα μπορούσε να είναι ο θεσμός των 'αντίστροφων στεγαστικών δανείων' (reverse mortgages).

5.3.2 Διεθνής εμπειρία με αντίστροφα στεγαστικά δάνεια

Τι είναι: Μεταβιβάζεται η κυριότητα ακινήτων σε μια χρηματοδοτική εταιρεία. Η αξία την στιγμή της μεταβίβασης μετατρέπεται σε ράντα (annuity) η οποία καταβάλλεται με την μορφή μηνιαίας παροχής μετά την ηλικία συνταξιοδότησης. Αν υπάρχει λογαριασμός συνταξιοδοτικής αποταμίευσης η αξία μπορεί να πιστωθεί στον λογαριασμό αυτό τονώνοντας έτσι τις αναμονές για το ύψος συνταξιοδοτικής αναπλήρωσης.

Βιβλιογραφία έκτου κεφαλαίου

- Alessie, R., Lusardi, A. and Kapteyn, A., 1995, Saving and wealth holdings of the elderly, *Ricerche Economiche*, 49, pp. 293-315
- Anderson, K. H., Burkhauser, R. V. and Quinn, J. F., 1986, Do Retirement Dreams Come True? The Effect of Unanticipated Events on Retirement Plans, *Industrial and Labor Relations Review*, 39, 4, pp. 518-526
- Angelini, V. and LaFerrère A. (2008). 'Home, Houses and Residential Mobility', in A. Börsch-Supan, A. Brugiavini, H. Jürges, A. Kapteyn, J. Mackenbach, J. Siegrist and G. Weber, eds, *Health Ageing and Retirement in Europe (2004-2007): Starting the Longitudinal Dimension*. Mannheim.
- Banks, J., Blundell, R. and Smith, J.P., 2003, Understanding Differences in Household Financial Wealth between the United States and Great Britain, *The Journal of Human Resources*, vol.38, 2, Special Issue on Cross-National Comparative Research Using Panel Surveys, pp. 241-279
- Bernheim B. D., Skinner, J. and Weinberg, St., 2001, What Accounts for the Variation in Retirement Wealth among U.S. Households?, *The American Economic Review*, 91, 4, pp. 832-857
- Coronado, J.L., Perozek, M., 2003, *Wealth effects and the consumption of leisure: retirement decisions during the stock market boom of the 1990s*. Board of Governors of the Federal Reserve System, Finance and Economics Discussion Series
- David A. Love & Paul A. Smith & Lucy C. McNair, 2007, Do households have enough wealth for retirement? Finance and Economics Discussion Series, 2007-17, Board of Governors of the Federal Reserve System (U.S.), revised
- Di, Zhu Xiao, 2001, *The Role of Housing as a Component of Household Wealth*, Working Paper W01-6. Harvard University, Joint Center for Housing Studies
- Disney, R, Johnson, P., Stears, G. (1998). 'Asset wealth and asset decumulation among households in the retirement survey', *Fiscal Studies*, 19, 2, pp. 153-74
- European Central Bank (ECB) (2013). The Eurosystem Household Finance and Consumption Survey Results from the first wave, Statistics Paper Series NO 2 / April 2013
- Engen, Eric M., William G. Gale, and Cori E. Uccello. 2005, Lifetime Earnings, Social Security Benefits, and the Adequacy of Retirement Wealth Accumulation, *Social Security Bulletin*, 66, 1, pp. 38-57
- Gustman, A.L., Mitchell, O. S., and Steinmeier, T.L., 1995, Retirement Measures in the Health and Retirement Study, *The Journal of Human Resources*, 30, Special Issue on the Health and Retirement Study: Data Quality and Early Results, pp. S57-S83.
- Gustman, A.L. and Steinmeier, T.L., 2001, Retirement outcomes in the health and retirement study. *Social Security Bulletin*, 64, 2, pp. 3-17
- Hancock, R., 1998, Housing wealth, income and financial wealth of older people in Britain, *Ageing and Society*, 18, pp. 5-33

- Heiss, F., Hurd, M. and Börsch-Supan, A., 2003, *Healthy, Wealthy, and Knowing Where to Live: Trajectories of Health, Wealth and Living Arrangements Among the Oldest Old*, NBER Working Paper No. 9897
- Hurd, M. and Shoven, J.B., 1982, Real Income and Wealth of the Elderly, *The American Economic Review*, Vol. 72, No. 2, Papers and Proceedings of the Ninety-Fourth Annual Meeting of the American Economic Association, pp. 314-318
- Jurges, H., 2001, Do Germans Save to Leave an Estate? An Examination of the Bequest Motive, *The Scandinavian Journal of Economics*, 103, 3, International Transfers, Taxes and the Distribution of Wealth, pp. 391-414
- Kay, J. (2009). 'The Long and Short of it: Finance and Investment for normally intelligent people who aren't in the industry', The Erasmus press, London.
- Koutsambelas, Ch. and Tsakloglou, P. (2008). 'Estimates of imputed rents and their distributional impact in Greece'. Paper Prepared for the 30th General Conference of The International Association for Research in Income and Wealth, Portoroz, Slovenia.
- Lahey, K. E., & Kim, D., 2001, Longitudinal changes in net worth by household income and demographic characteristics for the first three waves of the HRS, *Financial Services Review*, 10, 55-73
- Lyberaki, A. and Tinios, Pl. (2008). 'Poverty and Persistent Poverty: Adding Dynamics to Familiar Findings', in A. Börsch-Supan, A. Brugiavini, H. Jurges, A. Kapteyn, J. Mackenbach, J. Siegrist and G. Weber, eds, *Health Ageing and Retirement in Europe (2004-2007): Starting the Longitudinal Dimension*. Mannheim.
- Lyberaki, A., Tinios, Pl. & Georgiadis, Th. (2010), Multidimensional Poverty in Greece: A Deep, Persistent Grey? *South-Eastern Journal of Economics*, 1: 87-110.
- Mauss, M. (1990). 'The Gift: The form and Reason for exchange in Archaic Societies', Translated by W.D.Halls, Foreword by Mary Douglas, Routledge, London.
- Mitchell, O. S. and Moore, J. F., 1998, Can Americans Afford to Retire? New Evidence on Retirement Saving Adequacy, *The Journal of Risk and Insurance*, 65(3):371-400
- Muth, R. (1960). 'The Demand for Non-farm Housing', in A.C.Harberger, ed., *The Demand for Durable Goods*, Chicago.
- Scholz, J. K, Seshadri, A. and Khitatrakun, S., 2006, Are American Saving "Optimally" for Retirement?, *The Journal of Political Economy*, 114, 4, pp. 607-643
- Sheiner, L. and Weil, D., 1992, *The housing wealth of the aged*, NBER Working Paper No. 4115
- Tinios, Pl. (1985). 'Housing Demand and Taxation in Greece: An Econometric Analysis of the Household Expenditure Survey, 1974', Ph.D. Dissertation, Cambridge University.
- Walker, L., 2004, *Elderly households and housing wealth: do they use it or lose it?* Michigan Retirement Research Center (Working Paper No. 2004-070), University of Michigan

Ελληνική

Alpha Bank (2013). Η φορολογία των ακινήτων ως μέσον αναδιανομής του εισοδήματος: αναποτελεσματική, ανεπιθύμητη, ανέφικτη. Οικονομικό δελτίο 2013

Alpha Bank (2014). Εβδομαδιαίο δελτίο 8/8/14

Λυμπεράκη, Α. και Τήνιος, Πλ. (2002). 'Εργασία και Συνοχή: Τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση και την Κοινωνική Ένταξη', εκδ. Παπαζήση

Λυμπεράκη, Α. και Τήνιος, Πλ., (2009). «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός: Νέα προσέγγιση σε ένα παλιό θέμα», στο Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Α. (επιμ.) (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Κριτική, σελ. 275-304

Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Τ. (επιμ.) (2009). 'Ζωή 50+: Υγεία, γήρανση και σύνταξη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη', εκδ. Κριτική

Νεκτάριος, Μ. και Γεωργιάδης, Θ., (2009). «Ηλικιωμένοι στην Ευρώπη: Ιδιοκτησία και αξία των καθαρών περιουσιακών στοιχείων», στο Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Α. (επιμ.) (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Κριτική, σελ. 329-346

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων. (2003). 'Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ενσωμάτωση'. Αθήνα, Ιούλιος, 2003

LaFerrère, Α., Τήνιος, Πλ. και Γεωργιάδης, Θ., (2011). 'Η γεωγραφία της διαγενεακής ανισότητας και η κατοικία: Ελλάδα και Ευρώπη'. Στο 'Ανισότητα στην εποχή της κρίσης: θεωρητικές και εμπειρικές διερευνήσεις, (επιμ.) Α. Αφουξενίδης, εκδόσεις Προπομπός, κεφ. 6, σελ. 101-120

Κεφάλαιο 6: Το άτυπο κοινωνικό κράτος και οι μετανάστες στην Ελλάδα

Εισαγωγή

Το τοπίο της φροντίδας στην Ελλάδα στην κατάσταση όπως διαμορφώθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 συνίσταται στην παράλληλη ανάπτυξη μιας ιδιωτικής αγοράς παροχής υπηρεσιών φροντίδας -εμφανέστατα σε πολλές περιπτώσεις με προσφορά εργασίας αλλοδαπής προέλευσης: τα νοικοκυριά αγοράζουν μέρος των κοινωνικών υπηρεσιών που καταναλώνουν, περισσότερες γυναίκες εργάζονται με αμοιβή, ενώ η οικογενειακή επιχείρηση έχει ολοκληρώσει την «απελευθέρωση» των συμβοηθούτων και μη-αμειβόμενων γυναικών της οικογένειας, είτε για να πιάσουν δουλειά, είτε για να επιστρέψουν στο σπίτι να φροντίσουν κάποιον που έχει ανάγκη. Μέσω της ενθάρρυνσης της συμμετοχής στην απασχόληση των γυναικών, η διαθεσιμότητα του μεταναστευτικού πληθυσμού έπαιξε σημαντικό ρόλο στην υποστήριξη της ανάπτυξης σε ιστορικά υψηλά επίπεδα του ΑΕΠ από τις αρχές του 1990 (Lyberaki, 2008, 2014).

Η παρούσα ανάλυση επιχειρεί να φωτίσει τις κρυμμένες σχέσεις ανάμεσα στην αμειβόμενη εργασία των Ελληνίδων και την προσφορά φθηνής μεταναστευτικής (γυναικείας, εν προκειμένω) εργασίας στην περίοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έως την κρίση. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν πως στη δεκαετία του 1990 επιταχύνθηκε η συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση. Αυτή ήταν και η δεκαετία της μαζικής άφιξης μεταναστών και μεταναστριών (Lyberaki 2008, Lyberaki et al 2008). Η υπόθεση εργασίας που εξετάζεται στην ανάλυση που ακολουθεί είναι πως αυτά τα δύο φαινόμενα δεν συμπίπτουν τυχαία, αλλά υπάρχει κάποια σχέση αιτιότητας ανάμεσά τους: η προσφορά άφθονης (και σχετικά φθηνής) μεταναστευτικής εργασίας έδωσε μια λύση στα διλήμματα της φροντίδας και της απασχόλησης.

6.1. Ο τομέας της φροντίδας στην Ελλάδα

6.1.1 Σημεία θεωρητικής εκκίνησης

Ο ορισμός της εργασίας φροντίδας και η σημασία του αποτελεί πεδίο γόνιμης ακαδημαϊκής συζήτησης (England, 2005; Folbre, 1995). Η προβληματική της φροντίδας προσελκύει το ερευνητικό ενδιαφέρον των *οικονομικών της γήρανσης*, ιδιαίτερα η παροχή της άτυπης φροντίδας μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της οικογένειας, όπως επίσης και των *φεμινιστικών οικονομικών*, τα οποία καταπιάνονται συστηματικά με το ζήτημα της φροντίδας τόσο από θεωρητική πλευρά όσο και από την άποψη των κατάλληλων εργαλείων πολιτικής. Εργασία φροντίδας αποτελεί η άμεση διάθεση χρόνου και ενέργειας προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες ενός προσώπου που έχει ανάγκη φροντίδας, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια σχέση φροντίδας (Meagher & Nelson, 2004).²⁴ Στη βάση του παραπάνω ορισμού της φροντίδας, η επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφία αποτυπώνει τέσσερις κρίσιμες παρατηρήσεις:

Πρώτον, σχέση φροντίδας αναπτύσσεται είτε οι υπηρεσίες αμείβονται είτε όχι. Το κατά πόσον αμείβονται δεν επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα της σχέσης φροντίδας (England & Folbre, 1999; Folbre, & Nelson, 2000; McCloskey, 1996; Nelson, 1999).²⁵

²⁴ Συνήθως προκρίνεται ένας σχετικά στενότερος ορισμός που επικεντρώνεται στην προσωπική φροντίδα αλλά δεν περιλαμβάνει μορφές πρακτική βοήθειας σε καθημερινές ή/και γραφειοκρατικές δραστηριότητες και υποχρεώσεις. Η παροχή φροντίδας περιλαμβάνει την «κανονική» αμειβόμενη εργασία, την άτυπη (αλλά αμειβόμενη) απασχόληση, την άτυπη και μη-αμειβόμενη παροχή καθώς και συνδυασμούς μονιμότερους ή περιστασιακούς. Μια από τις σημαντικότερες δυσκολίες στη συζήτηση για τον προσδιορισμό της έννοιας της φροντίδας έχει να κάνει με το πώς προσεγγίζονται τα μεγάλα θέματα ποιότητας και έντασης/συχνότητας στην παροχή.

²⁵ Η McCloskey (1996) αντιτίθεται στην εμπορευματοποίηση, η Julie Nelson (1999) υιοθετεί περισσότερο ισορροπημένη στάση, ενώ οι England & Folbre (1999) υπογραμμίζουν τις κυριότερες δυσκολίες στη λειτουργία των αγορών τόσο στη ζήτηση όσο και στην προσφορά φροντίδας.

Η διαφορά ανάμεσα στην αμειβόμενη και στη μη-αμειβόμενη φροντίδα αφορά τους *μηχανισμούς καταμερισμού της*: στην πρώτη περίπτωση γίνεται από την αγορά (ή το κράτος) στη δημόσια σφαίρα (επίσημος τομέας), ενώ στη δεύτερη γίνεται μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας (στην ιδιωτική σφαίρα / άτυπα δίκτυα). Η φροντίδα έχει την τάση να διατρέχει τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε τυπικές και άτυπες δραστηριότητες, ανάμεσα σε ιδιωτική και δημόσια σφαίρα, και ανάμεσα σε αμειβόμενη και μη-αμειβόμενη δουλειά (Daly & Lewis, 1998, 2000; Lewis, 2002). Αυτό δημιουργεί αξεπέραστα εμπόδια στην κυρίαρχη γραμμή της οικονομικής ανάλυσης επειδή ακυρώνει την παρομοίωση της αγοράς, περιπλέκει τα κίνητρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, συσκοτίζει το χαρακτήρα του αγαθού και δυσκολεύει τον υπολογισμό της πραγματικής αξίας των υπηρεσιών φροντίδας.²⁶

Δεύτερον, η παροχή φροντίδας δεν κατανέμεται ισόρροπα: τουναντίον, η ευθύνη για τη διασφάλιση φροντίδας (προς τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τα άτομα που έχουν ιδιαίτερες ανάγκες) πέφτει πρωτίστως στις γυναίκες (Bettio & Plantenga, 2004; Haberkern, Schmid & Szydlik, 2013; Lyberaki, 2011; Orloff, 1993; Symeonidou et al. 2001; Trifiletti, 1999; Λυμπεράκη, 2009, 2011; Λυμπεράκη & Τήνιος, 2010α). Οι γυναίκες πληρώνουν χειροπιαστό κόστος καθώς αναλαμβάνουν ευθύνες φροντίδας. Κάποιες απεμπολούν τη δυνατότητα να εργαστούν στην αγορά (διαφεύγον εισόδημα) (Budig & England, 2001; Crittenden, 2001; Davies & Joshi, 1994, 1999; Davies, Joshi & Peronaci, 2000; Lyberaki, Tinios, Papadoudis, 2013; Λυμπεράκη & Τήνιος, 2010β), ενώ άλλες που προσφέρουν υπηρεσίες φροντίδας στην αγορά αμείβονται αισθητά λιγότερο από άλλους εργαζόμενους σε άλλες δραστηριότητες

²⁶ Η επισκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με αυτό το θέμα αναδεικνύει μια ενδιαφέρουσα συζήτηση γύρω από τους τρόπους αποτίμησης και μέτρησης της εργασίας φροντίδας. Οι υποστηρικτές της αγοράς εμφανίζονται απρόθυμοι να υποστηρίξουν μέτρα δημόσιας χρηματοδότησης της εργασίας των γονέων, από το φόβο ότι έτσι ο ρόλος των γυναικών θα ταυτιστεί με την παραμονή στο σπίτι για φροντίδα των παιδιών. Άλλοι πάλι που υποστηρίζουν τους θεσμούς εκτός αγοράς, συμφωνούν τις πολιτικές χρηματικών μεταβιβάσεων προς τους γονείς για την εργασία φροντίδας που προσφέρουν (Bergmann, 1986; Folbre, 1994, 1995).

με αντίστοιχο επίπεδο δεξιοτήτων, εμπειρίας και προσπάθειας (αυτό που στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως «*care penalty*», [England, Budig & Folbre, 2002](#); [England & Folbre, 1999](#)).

Τρίτον, το κεντρικό πρόβλημα με την αγορά υπηρεσιών φροντίδας βρίσκεται στη διαπίστωση πως ούτε η ζήτηση αλλά ούτε και η προσφορά λειτουργούν αποτελεσματικά. Το επίπεδο της ενεργού ζήτησης παραμένει χαμηλό επειδή εκείνοι που έχουν ανάγκη αυτήν την φροντίδα είναι ή πολύ μικροί, ή πολύ άρρωστοι ή ανίσχυροι οικονομικά να μετατρέψουν την ανάγκη τους για υπηρεσίες φροντίδας σε καταβολή μισθού γι' αυτές τις υπηρεσίες ([England & Folbre, 1999](#)). Επιπλέον, η ζήτηση για υπηρεσίες φροντίδας μπορεί να είναι χαμηλή επειδή η ιστορική και κοινωνική εξέλιξη έχει δημιουργήσει μια κληρονομιά απόψεων και αντιλήψεων που θέλουν την παροχή αυτών των υπηρεσιών να γίνεται δωρεάν στο πλαίσιο της οικογένειας.

Τέταρτον, η διασφάλιση επαρκούς ποσότητας και υψηλής ποιότητας φροντίδας συνεπάγεται κόστος για την κοινωνία. Μέρος του κόστους αυτού είναι πλασματικό, με την έννοια ότι δεν αποτελεί «πρόσθετο κόστος» αλλά για πρώτη φορά καταγράφεται ανοιχτά το ιδιωτικό και σιωπηρό κόστος της αθέατης οικονομίας της καθημερινότητας. Όπως επίσης η οικονομική αυτονομία των γυναικών συνεπάγεται αλλαγές στις μη-αμειβόμενες δραστηριότητές τους στο πεδίο της φροντίδας ([Orloff, 1993](#); [Kessler, 2001](#)).

6.1.2 Υπηρεσίες φροντίδας στην Ελλάδα: από το οικογενειακό μοντέλο στην οικογένεια με τη βοήθεια μετανάστριας

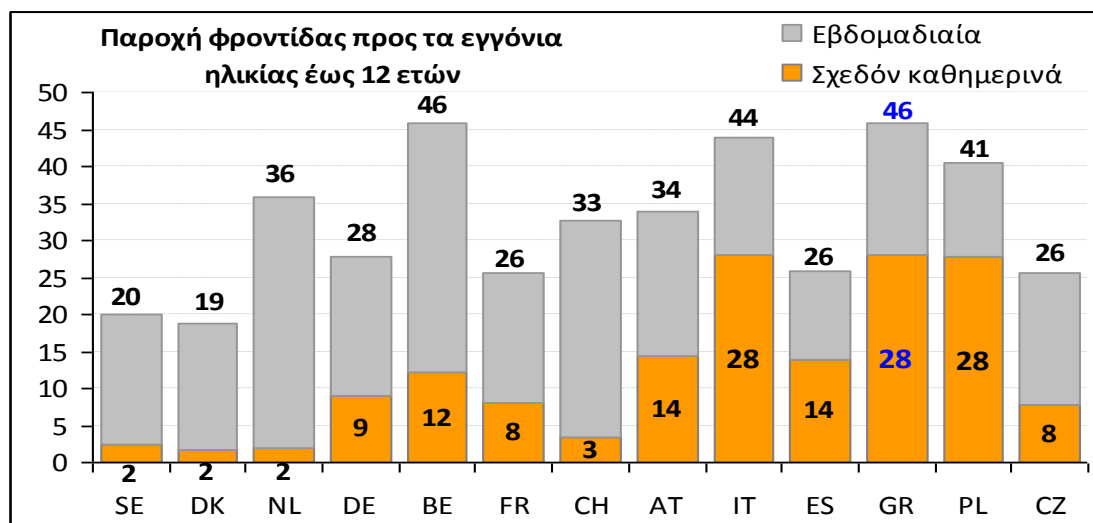
Η παροχή προσωπικής φροντίδας διαφέρει πολύ ανάμεσα στις Ευρωπαϊκές χώρες, όπως διαφέρουν άλλωστε και τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας και του κράτους πρόνοιας ([Bettio, Simonazzi & Villa, 2006](#); [Gershuny & Sullivan, 2003](#)). Στην Ελλάδα, η κύρια ευθύνη για τη διαχείριση της φροντίδας (για τα παιδιά και τους ηλικιωμένους) εναποτίθεται στην οικογένεια ([Matsaganis, 2000](#); [Featherstone & Tinios, 2006](#); [Ferrera, 2010](#), [Kan & Gershuny, 2009](#); [Kan, Sullivan & Gershuny, 2011](#)). Η κατάσταση ήταν κάπως διαφορετική για ορισμένες κατηγορίες αστικών

νοικοκυριών της μεσαίας τάξης στις δεκαετίες του 1950 και 1960, όπου γινόταν αρκετά εκτεταμένη χρήση των υπηρεσιών που παρείχαν οικιακές βοηθοί (που έφθαναν στις πόλεις μεταναστεύοντας από την ύπαιθρο). Σε αυτή τη διευθέτηση, οι γυναίκες συνέχιζαν να έχουν την αποκλειστική ευθύνη για την παροχή φροντίδας: δεν έμπαινε σε αμφισβήτηση ο καταμερισμός ρόλων ανά φύλο και δεν σημειώθηκε ώθηση των γυναικών στην απασχόληση.

Τα άτυπα και οικογενειακά δίκτυα συνέχισαν να κατέχουν πρωτεύον ρόλο στη φροντίδα των παιδιών: περί το 22% των νοικοκυριών με παιδί κάτω των 12 ετών έλαβαν συστηματικά κάποια μορφή παιδικής φροντίδας, μέρος της οποίας είναι δωρεάν (14%) και μέρος της με αμοιβή (8%), το έτος 2001, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πάνελ Νοικοκυριών 2001). Τα στοιχεία του SHARE για τον πληθυσμό 50+ δείχνουν πως οι ηλικιωμένοι άνθρωποι φροντίζουν τα εγγόνια τους παντού στην Ευρώπη, όμως η συχνότητα με την οποία το κάνουν διαφέρει: είναι πολύ μεγαλύτερη στην Ελλάδα (και στην Ιταλία και Πολωνίας) σε σύγκριση με τις χώρες της Βόρειας και της Κεντρικής Ευρώπης ([Διάγραμμα 6.1](#)). Ταυτόχρονα, η παροχή δημόσιας παιδικής φροντίδας παρέμενε διαχρονικά αδύναμη στην Ελλάδα ([Lyberaki 2011](#), [Λυμπεράκη και Τήνιος 2010β](#)). Αν και έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος από το 2000, μεγάλο τμήμα της ζήτησης συνέχιζε να μην βρίσκει ανταπόκριση,²⁷ καλύπτοντας τις ανάγκες πρωτίστως μέσα από άτυπα δίκτυα ([Karamessini, 2007: 21](#); [Symeonidou et al, 2001](#)).

²⁷ Εκτιμήσεις για την έκταση της κάλυψης αναγκών παιδικής φροντίδας στην Ελλάδα κινούνται κάτω από το 10% για παιδιά κάτω των 3 ετών, ενώ για τις λοιπές προσχολικές ηλικίες η κάλυψη φτάνει περίπου στο 60% ([Karamessini, 2007: 21](#)). Εκτός από την ποσοτική διάσταση της κάλυψης, όμως, υπάρχει και το πρόσθετο πρόβλημα των ωραρίων λειτουργίας των παιδικών και προσχολικών σταθμών, που δεν αντιστοιχούν στις ώρες εργασίας.

Διάγραμμα 6.1: Παροχή φροντίδας στα εγγόνια από τα άτομα ηλικίας 50+ ετών

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων SHARE wave 2.

Παρά ταύτα, η ισορροπία μεταξύ αμειβόμενης και δωρεάν φροντίδας από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 άλλαξε σταδιακά: σύμφωνα με τα στοιχεία του Ευρωπαϊκού πάνελ νοικοκυριών ([Λυμπεράκη 2010](#)), ανάμεσα στο 1995 και στο 2001, το μερίδιο της αμειβόμενης παιδικής φροντίδας αυξήθηκε από 23% σε 38%. Η καθυστερημένη, αλλά επιταχυνόμενη μετάβαση των Ελληνίδων στην απασχόληση πυροδότησε νέα ζήτηση για παιδική φροντίδα. Αυτό το φορτίο φροντίδας είναι που σταδιακά ανατέθηκε στις μετανάστριες. Οι οικογένειες αποκεντρώσαν τμήμα της φροντίδας, επιχειρώντας ταυτόχρονα να μεγιστοποιήσουν την εισροή εισοδήματος (με την εργασία και των δύο ενηλίκων). Το κενό φροντίδας καλύφθηκε από την έγκαιρη άφιξη μεταναστριών στο ρόλο της «από μηχανής θεάς» -του γνωστού δραματολογικού ευρήματος που είναι ικανό να «λύσει» περίπλοκα προβλήματα.

Ο ίδιος, λίγο πολύ, μηχανισμός λειτούργησε και στο πεδίο της φροντίδας των ηλικιωμένων. Η Ελλάδα είχε το μικρότερο ποσοστό θεσμών και ιδρυμάτων για τη φροντίδα των ηλικιωμένων στη δεκαετία του 1990.²⁸ Καθώς η ιδιωτική αγορά δεν είναι καθόλου ανεπτυγμένη και για όσο παραμένουν οι χρόνιες ελλείψεις στις

²⁸ Θέσεις σε Οίκους Ευγηρίας (και άλλες αντίστοιχες μορφές υποβοηθούμενης κατοικίας) ανά 100 κατοίκους άνω των 65 ετών αντιστοιχούν μόλις στο 0.5% στην Ελλάδα, έναντι 2% στην Ιταλία και 13% στη Δανία ([Bettio & Plantenga, 2004](#): 98).

δημόσιες υπηρεσίες, τα άτυπα δίκτυα θα συνεχίζουν να παίζουν ουσιαστικό ρόλο, όπως και στην Ιταλία (Bettio et al., 2006: 278). Ο Πίνακας 6.1 αποτυπώνει τη σημασία των άτυπων δικτύων και διευθετήσεων στη φροντίδα των ηλικιωμένων ατόμων (πάνω από 75 χρόνων).²⁹

Πίνακας 6.1: Ποσοστό των ατόμων ηλικίας 75+ που λαμβάνουν προσωπική φροντίδα, ανά εισοδηματική ομάδα, Ελλάδα

Ποιος παρείχε φροντίδα;	Σύνολο	Φτωχότερο 25%	Μέσο 50%
Οικογένεια, φίλοι, συγγενείς	12.9	15.5	12.6
Συνδυασμός οικογένειας και ιδιωτικής αμειβόμενης φροντίδας	1.9	2.1	1.9
Ιδιωτική αμειβόμενη φροντίδα	1.4	0.6	2.3
Καμία (δεν έλαβαν φροντίδα)	83.8	81.8	83.3
Σύνολο	100	100	100

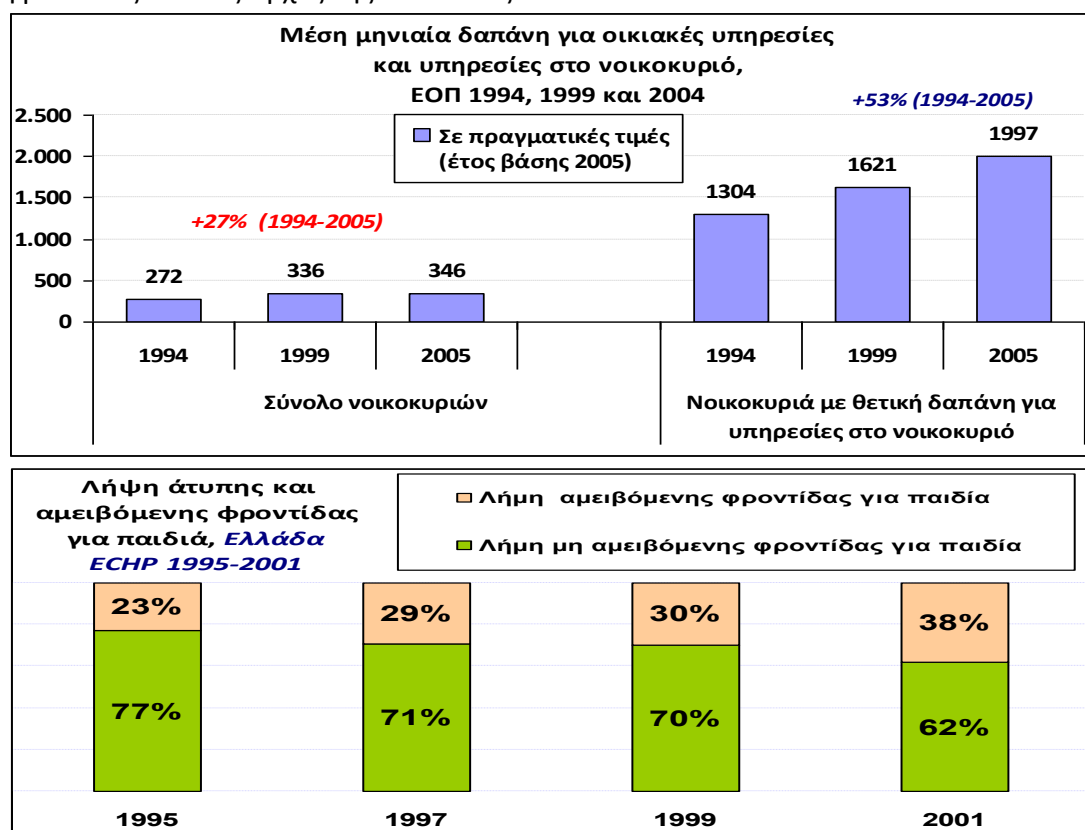
Σημείωση: Το μέσο 50% αντιστοιχεί στο 2^ο και 3^ο τεταρτημόριο της κατανομής του εισοδήματος, δηλαδή περιλαμβάνει τα άτομα που είναι από το 25% έως το 75% της κατανομής.

Πηγή: SHARE, wave 1.

Σε προηγούμενες εποχές (στις δεκαετίες του 1950 και του 1960), μέρος της ζήτησης για φροντίδα και οικιακές υπηρεσίες το πρόσφεραν εσωτερικές μετανάστριες (νέες γυναίκες από την αγροτική ύπαιθρο που μετοικούσαν στις πόλεις). Το 1971 οι οικιακές βοηθοί αποτελούσαν ποσοστό 5.6% του συνόλου των εργαζομένων γυναικών, ενώ στις αστικές περιοχές ξεπερνούσαν το 12%. Όπως συνέβη και αλλού, αυτή η κατηγορία εργαζόμενης σταδιακά εξαφανίστηκε καθώς η χώρα ανέβαινε τις βαθμίδες της αναπτυξιακής κλίμακας. Έτσι, στη δεκαετία του 1980, η αντιμετώπιση των αναγκών μακροχρόνιας φροντίδας συνεπαγόταν πολύ υψηλό κόστος, και τη δουλειά αυτή την έκαναν πρώην νοσοκόμες (στη σύνταξη), νοσοκόμες (ως συμπληρωματική δραστηριότητα μετά το κανονικό τους ωράριο), μεσήλικες γυναίκες πολιτικοί πρόσφυγες που επέστρεφαν από την Ανατολική Ευρώπη και, μόνο σε λίγες πλούσιες οικογένειες, μετανάστριες από τις Φιλιππίνες. Το σχετικό κόστος αυτών των λύσεων ήταν υψηλό, κυρίως με δεδομένη τη δωρεάν παροχή των ίδιων υπηρεσιών από γυναίκες της οικογένειας.

²⁹ Η προσωπική φροντίδα αναφέρεται στην υποστήριξη για ντύσιμο, πλύσιμο/μπάνιο, φαγητό, και για τη χρήση της τουαλέτας.

Διάγραμμα 6.2: Η παράλληλη ανάπτυξη μιας ιδιωτικής αγοράς παροχής υπηρεσιών φροντίδας από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και έπειτα

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η άφιξη μεταναστριών απορροφήθηκε με τρόπο άμεσο στις οικιακές δραστηριότητες και στη σφαίρα της φροντίδας (Lyberaki, 2014) (βλέπε Διάγραμμα 6.2). Μετά από μόλις 7-8 χρόνια μαζικής μετανάστευσης, πάνω από τις μισές μετανάστριες εργάζονταν στην παροχή οικιακών προσωπικών υπηρεσιών (ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού 2001). Ομοίως, το ποσοστό των μεταναστών στον τομέα παροχής υπηρεσιών προς τα νοικοκυριά ήταν πολύ υψηλό στην Ελλάδα (20.5% του συνόλου των υπηρεσιών, έναντι μόλις 2% στο Ηνωμένο Βασίλειο και 1.2% στις ΗΠΑ), και αφορούσε τόσο τα αστικά όσο και τα αγροτικά νοικοκυριά.³⁰ Η

³⁰ Η εργασία μεταναστών για την υποστήριξη και φροντίδα ηλικιωμένων επεκτάθηκε ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, όπου οι ενδείξεις πρόσφατων ερευνών δείχνουν πως σχεδόν 20% των νοικοκυριών απασχολούν κάποιο/α μετανάστη/ρια για υπηρεσίες φροντίδας και οικιακής εργασίας (Kasimis & Papadopoulos, 2005). Το μεγάλο κύμα

ερμηνεία που υποστηρίζει πως οι μετανάστριες ήρθαν να καλύψουν ένα κενό ζήτησης που προϋπήρχε φαίνεται να επιβεβαιώνεται μέσα από την ανάπτυξη ενός εξαιρετικά περίπλοκου καταμερισμού ρόλων και ευθυνών, με τις Έλληνιδες «εργοδότες» να εξειδικεύονται περισσότερο στο συντονισμό και παρακολούθηση, ενώ οι μετανάστριες επιτελούν την κυρίως εργασία.

6.2 Ο ρόλος της μεταναστευτικής εργασίας στα διλήμματα της φροντίδας και της απασχόλησης των Ελληνίδων

Οι γυναίκες που μπαίνουν στην αγορά εργασίας δημιουργούν ένα διπλό πολλαπλασιαστή στην απασχόληση, που είναι ορατός τόσο στην πλευρά της παραγωγής όσο και στην πλευρά της κατανάλωσης (Esping-Andersen, 2002: 69). Όμως, η εργασία των γυναικών (και ιδιαίτερα των παντρεμένων γυναικών) προσκρούει στις υποχρεώσεις που έχουν αναλάβει προς τα εξαρτημένα μέλη της οικογένειάς τους. Η φροντίδα των μικρών παιδιών, και των ηλικιωμένων, όπως και η φροντίδα των ασθενών αποτελούν σε μεγάλο βαθμό «γυναικεία δουλειά». Η σταδιακή μεταβίβαση αυτών των δραστηριοτήτων από το θολό τοπίο του σπιτιού στη σφαίρα της αγοράς φέρνει μαζί της κάποιες απελευθερωτικές δυνατότητες για τις γυναίκες που μέχρι τότε έκαναν αυτές τις δουλειές σιωπηρώς, δωρεάν και με τρόπο αόρατο.

Η «εξωτερίκευση» μέρους των δραστηριοτήτων φροντίδας φαίνεται να αποτελεί ταυτόχρονα αποτέλεσμα και προϋπόθεση για την απασχόληση των γυναικών. Έχει υπολογιστεί πως ανάμεσα στη δεκαετία του 1960 και του 1990, το μέσο ζευγάρι στις ΗΠΑ προσέθετε το ανάλογο μισής ακόμα θέσης εργασίας το χρόνο σε όρους χρόνου και προσπάθειας που πήγαινε στην ανατροφή των παιδιών, στην αναψυχή και στον ύπνο (Schor, 1991).³¹ Η διασύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στη συμμετοχή

αστυφιλίας των δεκαετιών του 1960 και 1970 άφησε την ύπαιθρο με πολλούς «μοναχικούς ηλικιωμένους» των οποίων τα παιδιά είχαν μετοικήσει στις πόλεις.

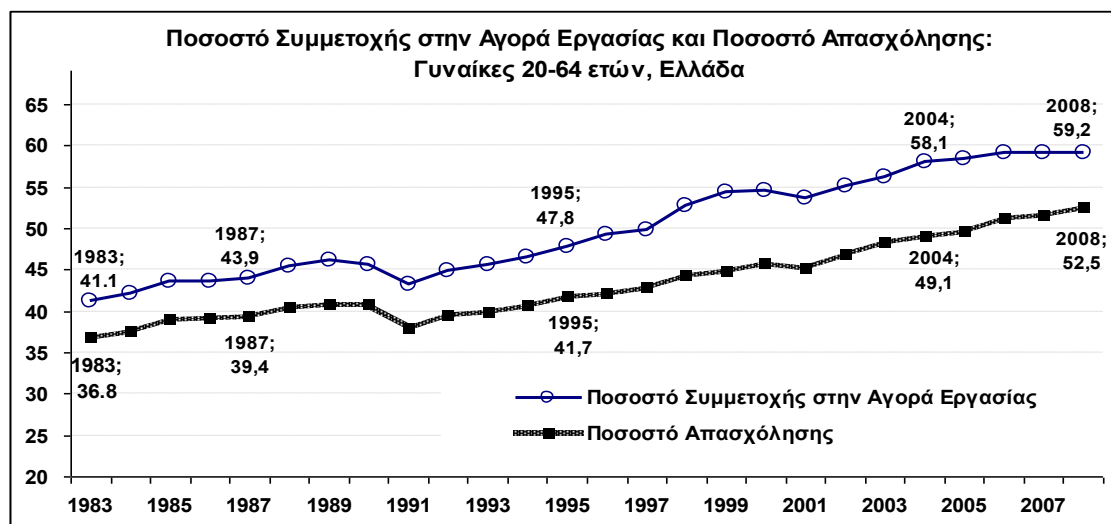
³¹ Το ίδιο φαινόμενο έχει ονομαστεί αρνητικά σαν «έλλειμμα γονικής φροντίδας» (Etzioni, 1993) ή «σύνδρομο εγκατάλειψης» (Rifkin, 1995: 234). Εντούτοις, οι Folbre και Nelson (2000) παρουσιάζουν ευρήματα των Bryant και Zick (1996a, b) για να

των γυναικών στην απασχόληση και στην αύξηση των θέσεων εργασίας στην παροχή υπηρεσιών προς τα νοικοκυριά είναι σαφής. Αυτό που μένει είναι να αναζητηθεί η γραμμή της αιτιότητας, η οποία θα μπορούσε να κινείται και προς τις δύο κατευθύνσεις.

Στην Ελλάδα, όπως και αλλού, η συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση ακολούθησε τις τάσεις οικονομικής μεγέθυνσης με κάποια χρονική υστέρηση. Έτσι, ενώ στη δεκαετία του 1960 η Ελλάδα ήταν η δεύτερη ταχύτερα αναπτυσσόμενη οικονομία του ΟΟΣΑ, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών ήταν 29.1% το 1971, ενώ 6 στις 10 εργαζόμενες γυναίκες (59.7%) ανήκαν στην κατηγορία των «συμβοηθούντων» και μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας. Εξετάζοντας την ομάδα των «οικονομικά μη-ενεργών» γυναικών, έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι ο λόγος που επικαλούνταν προκειμένου να αιτιολογήσουν το γιατί δεν αναζητούσαν εργασία ήταν οι «οικογενειακές υποχρεώσεις»: ποσοστό 49.8% των γυναικών που δεν εργάζονταν και δεν αναζητούσαν εργασία στις ηλικίες μεταξύ 20 και 59 ετών, απεδίδαν τη μη-διαθεσιμότητά τους στις οικογενειακές υποχρεώσεις, ενώ μόνο 3% επειδή θεωρούσαν πως δεν υπάρχουν δουλειές ([Eurostat, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, 2001](#)). Η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας επιταχύνθηκε στη δεκαετία του 1990 ([Διάγραμμα 6.3](#)). Η αύξηση είναι από 41.1% το 1983 σε 59.2% το 2008 και αντιπροσωπεύει βελτίωση 18 ποσοστιαίων μονάδων στο διάστημα μιας γενιάς. Έχει ενδιαφέρον επίσης να υπογραμμιστεί πως σχεδόν όλη η πρόοδος σημειώθηκε στα 12 χρόνια μεταξύ 1993 και 2004 ([Lyberaki, 2011](#)), δηλαδή η ταχύτερη άνοδος συντελέστηκε ανάμεσα σε δύο 'πλατύσκαλα' (της δεκαετίας του 1980 και της περιόδου 2004-08).

Διάγραμμα 6.3: Εξέλιξη του ποσοστού συμμετοχής και του ποσοστού απασχόλησης των γυναικών στην Ελλάδα, 1983-2008

υποστηρίζουν ότι η ανάθεση σε τρίτους μπορεί στην πραγματικότητα να αυξήσει το χρόνο που πραγματικά διαθέτουν οι γονείς με τα παιδιά τους, καθώς οι οικογένειες αγοράζουν υπηρεσίες που απελευθερώνουν χρόνο (: 128).

Πηγή: Eurostat, LFS series.

Στην ίδια περίοδο σημειώνονται και άλλες σημαντικές ανακατατάξεις. Η απασχόληση των γυναικών στον πρωτογενή τομέα συρρικνώνεται στο ένα τρίτο μεταξύ 1992 και 2007³² και παράλληλα περιορίζεται δραστικά στο μισό ο αριθμός των γυναικών της κατηγορίας των «μη-αμειβόμενων και συμβοηθούντων μελών της οικογένειας», κυρίως μετά το 1990 (Πίνακας 6.2). Αυτή η εξέλιξη πιστοποιεί τη στενή διασύνδεση ανάμεσα στην οικογένεια και στην οικογενειακή επιχείρηση, καθώς και τον δευτερεύοντα-βοηθητικό ρόλο των γυναικών στις οικογενειακές επιχειρήσεις. Έτσι, μέρος της διαδρομής των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι η έξοδος από την οικογενειακή επιχείρηση (όπου εργάζονταν χωρίς αμοιβή) και η στροφή τους προς άλλους εργοδότες. Όλα αυτά σημαίνουν πως η πραγματική πρόοδος στη συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση ήταν ακόμα μεγαλύτερη από αυτήν που δείχνουν τα συνολικά στοιχεία. Επιπλέον, η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης συντελέστηκε σε μια αγορά εργασίας με ελάχιστες ευκαιρίες μερικής απασχόλησης (το χαμηλότερο ποσοστό στην Ευρώπη, στο 4.5%) και ανύπαρκτες δυνατότητες ευελιξίας ωραρίων, σε αντίθεση με την τάση που κυριαρχεί αλλού στην Ευρώπη. Σε αυτές τι συνθήκες, η είσοδος στην αγορά εργασίας είναι πολύ πιο δύσκολη (Nicoletti & Scarpetta, 2005).

³² Ο αριθμός των γυναικών πάνω από 15 ετών που εργάζονται στον αγροτικό τομέα περιορίστηκε από 337 χιλιάδες το 1992 σε 216 χιλιάδες το 2007.

Πίνακας 6.2. Συμβοηθούντα μέλη και γυναικεία απασχόληση

Γυναίκες 15-64	1983	1988	1993	1998	2003	2008
Σε απασχόληση	1099,0	1238,2	1266,1	1432,2	1595,7	1761,0
Συμβοηθούντα μέλη	384,8	389,4	310,5	293,8	213,2	166,9
Συμβοηθούντα/ απασχόληση	35,0%	31,4%	24,5%	20,5%	13,4%	9,5%

Πηγή: Eurostat, LFS series

Πώς συνέβαλαν οι αλλαγές στο τοπίο της φροντίδας στην αλλαγές στο επίπεδο της απασχόλησης των Ελληνίδων? Η ισορροπία εργασίας/οικογένειας αποτελεί σημαντικό παράγοντα που επηρεάζει την προσφορά εργασίας των γυναικών. Κεντρικό στοιχείο αυτής της ισορροπίας είναι το κόστος της μητρότητας και αποτελείται τόσο από το συνολικό του ύψος, όσο και από το ποιος το επωμίζεται (εξ' ου και η σημασία της ισορροπίας, που συνεπάγεται πως το κόστος αυτό, όσο κι αν είναι, δεν επιβαρύνει μονομερώς τη γυναίκα που αποκτά παιδιά ή οικογένεια). Παντού στην Ευρώπη οι γυναίκες με μικρά παιδιά εργάζονται σε μικρότερα ποσοστά από τις γυναίκες χωρίς παιδιά. Ενδιαφέροντως, οι άνδρες με μικρά παιδιά εργάζονται συχνότερα και για περισσότερες ώρες σε σύγκριση με εκείνους που δεν έχουν παιδιά. Το χάσμα ανάμεσα στο ποσοστό απασχόλησης γυναικών με παιδιά και χωρίς παιδιά συνήθως το ονομάζουμε «τιμωρία της μητρότητας» και αν και υπάρχει παντού στην Ευρώπη (αλλά όχι πλέον στις ΗΠΑ) το μέγεθός του είναι πολύ διαφορετικό από χώρα σε χώρα. Στην Ελλάδα το χάσμα αυτό είναι 27.2% ενώ για την ΕΕ27 είναι 14.4%.³³

Η εικόνα όμως δεν είναι καθόλου αναλλοίωτη στο χρόνο. Υπάρχουν ενδείξεις πως μειώνεται σταδιακά η αρνητική επίπτωση των παιδιών στην απασχόληση των μητέρων. Ανεξάρτητα από το απόλυτο ύψος της τιμωρίας μητρότητας, φαίνεται πως

³³ Το χάσμα φύλου στην απασχόληση είναι υψηλότερο στις Μεσογειακές χώρες (Ιταλία 24.2% και Ισπανία 22.9%), αλλά στην Ελλάδα είναι το μεγαλύτερο (με εξαίρεση τη Μάλτα). Το ίδιο συμβαίνει (με ακόμα υψηλότερο χάσμα) στα άτομα ηλικίας από 55 μέχρι 64 ετών. Στην Ελλάδα είναι 32,6% έναντι 17,8% στην ΕΕ27 και 21,7% και 31,7% στην Ιταλία και Ισπανία αντιστοίχως (τα στοιχεία είναι για το 2006).

υπάρχει έμμεση οικονομετρική ένδειξη ότι περιορίζεται σταδιακά το κόστος του παιδιού στην απασχόληση των γυναικών. Οι [Kanellopoulos & Mavromaras \(2002\)](#) βρήκαν ότι η οριακή επίπτωση ενός παιδιού κάτω από 6 ετών μειώθηκε από -0.176 το 1988 σε -0.067 το 1994, (χρησιμοποιώντας Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών). Μελέτες με στοιχεία της δεκαετίας του 1980 συστηματικά εκτιμούν επίδραση παιδιών κοντά στο πάνω άκρο αυτής της εκτίμησης ([Meghir, Ioannides & Pissarides, 1989](#)), ενώ μελέτες με στοιχεία της δεκαετίας του 1990 φτάνουν σε ευρήματα κοντά στο κάτω άκρο ([Daouli, Demousis & Giannakopoulos, 2004](#)) χρησιμοποιώντας στοιχεία για το 1998 από την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών και εξετάζοντας γυναίκες με παιδιά κάτω των 13 ετών (-0.086); ενώ η [Νικολίτσα \(2006\)](#), εξετάζοντας στοιχεία του Ευρωπαϊκού Πάνελ Νοικοκυριών για το 2001 βρίσκει οριακή επίπτωση των παιδιών κάτω των 6 ετών σε -0.078).

Για το έλεγχο των παραπάνω ευρημάτων εκτιμήθηκε ένα απλό υπόδειγμα probit για τη συμμετοχή των παντρεμένων γυναικών στην απασχόληση (στη βάση του ECHP), χρησιμοποιώντας μοντέλο παρεμφερές με αυτό της [Νικολίτσα \(2006\)](#) για τις χρονιές 1995 και 2001. Η έμφαση βρίσκεται στην εκτίμηση της συνολικής επίπτωσης των παιδιών, και αποτυπώνεται στην εκτιμημένη πιθανότητα συμμετοχής για ειδικές κατηγορίες γυναικών, με και χωρίς παιδιά ([Πίνακας 6.3](#)). Η πιθανότητα συμμετοχής μητέρων στην απασχόληση είναι συνάρτηση της ηλικίας, του αριθμού των παιδιών στο νοικοκυριό και του εκπαιδευτικού επιπέδου. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του [Πίνακα 6.3](#), κατά το διάστημα μεταξύ 1995 και 2001 η αρνητική επίπτωση μικρών παιδιών στην απασχόληση της μητέρας περιορίστηκε σημαντικά κατά 60% ως 80%.

Όπως θα περίμενε κανείς, η παρουσία παιδιού μειώνει αισθητά την προβλεπόμενη πιθανότητα απασχόλησης της μητέρας, φαινόμενο που επιτείνεται όταν υπάρχουν περισσότερα παιδιά και εφόσον τουλάχιστον ένα από αυτά είναι κάτω από 6 ετών. Το σημαντικό εύρημα είναι ότι η εκτίμηση αυτού του πρόσθετου κόστους στην απασχόληση το 2001 μειώνεται περίπου στο ένα τέταρτο αυτού που ήταν το 1995, επιβεβαιώνοντας έτσι την εικόνα που δίνουν οι οικονομετρικές μελέτες.

Πίνακας 6.3 Εκτιμήσεις οριακών επιδράσεις υποδείγματος probit της πιθανότητας συμμετοχής στην αγορά εργασίας

Έγγαμες γυναίκες ηλικίας 18-59, Ελλάδα	1995	2001
Ηλικία: 18 – 29 ετών	-0.0123 (0.0354)	-0.1093* (0.0445)
Ηλικία: 30 – 34 ετών	<i>f</i> 0.0131 (0.0314)	<i>f</i> 0.0039 (0.0385)
Ηλικία: 35 – 44 ετών	-0.0831* (0.0355)	-0.0871* (0.0428)
Ηλικία: 45 – 54 ετών	-0.2377** (0.0372)	-0.2083** (0.0476)
Αριθμός παιδιών ηλικίας <14 ετών στον νοικοκυριό:		
Κανένα	<i>f</i> -0.1048** (0.0396)	<i>f</i> -0.0466 (0.0477)
Ένα παιδί στο νοικοκυριό ηλικίας έως 6 ετών	-0.1550** (0.0325)	-0.1267** (0.0418)
Δύο ή περισσότερα παιδιά στο νοικοκυριό, εκ των οποίων τουλάχιστον ένα είναι ηλικίας έως 6 ετών	0.0127 (0.0262)	-0.0826** (0.0312)
Ένα ή περισσότερα παιδιά στο νοικοκυριό, κανένα εκ των οποίων δεν είναι ηλικίας κάτω των έξι ετών	0.2663** (0.0269)	0.3499** (0.0286)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	<i>f</i> -0.0278 (0.0241)	<i>f</i> -0.0802** (0.0261)
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	0.0868** (0.0241)	0.0067 (0.0310)
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	<i>f</i> 0.1758** (0.0256)	<i>f</i> 0.0634 (0.0337)
Βόρεια Ελλάδα	0.0532 (0.0322)	0.1072** (0.0378)
Αττική	2971	2056
Κεντρική Ελλάδα	0.0644	0.0756
Νησιά Αιγαίου και Κρήτη		
# παρατηρήσεων		
Pseudo-R ²		

Πηγή: ECHP 1995, 2001, εκτιμήσεις της συγγραφέως

Σημειώσεις: (α) ** και * δηλώνουν στατιστική σημαντικότητα σε 0.01 και 0.05 επίπεδο αντιστοίχως. (β) *f* δηλώνει μη εφικτό υπολογισμό και *f* δηλώνει ομάδα αναφοράς.

(γ) Τυπικά σφάλματα παρουσιάζονται στις παρενθέσεις.

Συνεκτιμώντας τα παραπάνω φτάνουμε σε δύο συμπεράσματα: Πρώτον, ότι η ύπαρξη παιδιού προσχολικής ηλικίας αποτελεί ένα εμπόδιο μικρότερης σημασίας σε σύγκριση με παλαιότερα (Πίνακας 6.4). Και δεύτερον, ότι η απασχόληση των γυναικών γίνεται περισσότερο ελαστική ως προς την εκπαίδευση (όπως πιστοποιείται από τη διαφορά 30 ποσοστιαίων μονάδων μεταξύ δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης). Καθώς μάλιστα η εκπαίδευση, εκτός από αποτέλεσμα cohort αποτελεί επίσης έμμεση προσέγγιση του εισοδήματος, η

επίδραση της αυξανόμενης εκπαιδευτικής επίδοσης υποδηλώνει ταυτόχρονα και μεγαλύτερη δυνατότητα αγοράς υπηρεσιών παιδικής φροντίδας.

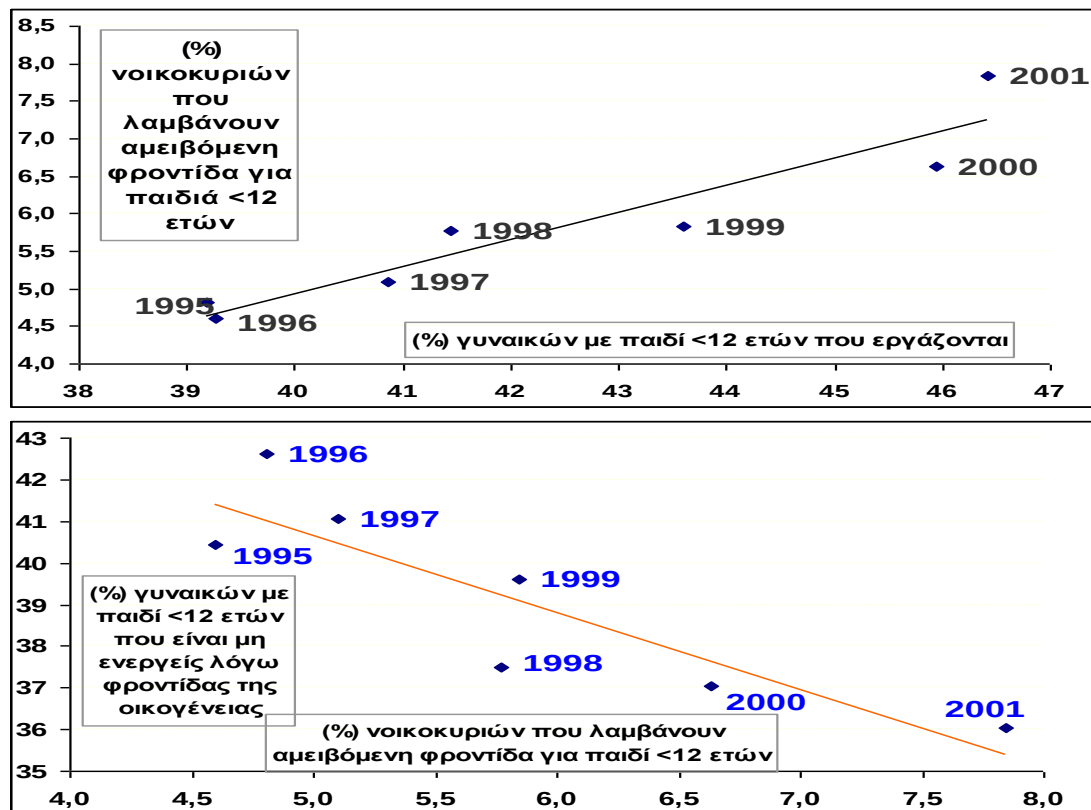
Πίνακας 6.4 Εκτιμήσεις υποδείγματος probit της πιθανότητας συμμετοχής στην αγορά εργασίας

	Εκτιμημένη πιθανότητα συμμετοχής (%)		Μείωση της πιθανότητας συμμετοχής σε σχέση με τις γυναίκες χωρίς παιδί	
	1995	2001	1995	2001
Έγγαμη γυναίκα, ηλικίας 30-44, με:				
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, χωρίς παιδί	55.7	60.6	-	-
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με 1 παιδί έως 6 ετών	42.3	55.9	13.4	4.7
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με 2 παιδιά έως 6 ετών	38.7	48.5	17.0	12.1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση, χωρίς παιδί	77.4	89.2	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση, με 1 παιδί έως 6 ετών	69.1	87.3	8.3	1.9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση, με 2 παιδιά έως 6 ετών	64.6	82.8	12.8	6.4

Πηγή: ECHP 1995 και 2001, εκτιμήσεις της συγγραφέως

Ερμηνεία της εξέλιξης αυτής μπορεί να αναζητηθεί στο γεγονός ότι άλλαξαν οι δομές της προσφοράς παιδικής φροντίδας. Η σημαντική αυτή μεταβολή στην προσφορά υπηρεσιών παιδικής φροντίδας εν μέρει μόνο οφείλεται στην επέκταση του δικτύου προσχολικών υποδομών. Για τις μικρότερες ηλικίες παιδιών, δείχνει να οφείλεται κυρίως στην **έλευση των μεταναστριών** (φαινόμενο που αλλού έχει χαρακτηριστεί ως 'από μηχανής θεές' (Lyberaki 2011). Αυτή η ερμηνεία εξηγεί τόσο την αύξηση της συμμετοχής στην απασχόληση από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά (Διάγραμμα 6.4).

Διάγραμμα 6.4: Λήψη αμειβόμενης φροντίδας και κατάσταση απασχόλησης των μητέρων στην Ελλάδα (1995-2001)

Βιβλιογραφία έκτου κεφαλαίου

Ξενόγλωσση

- Bergmann, B.R. (1986). *The Economic Emergence of Women*, NY: Basic Books
- Bettio, F., & Plantenga, J. (2004). Comparing care regimes in Europe. *Feminist economics*, 10(1), 85-113
- Bettio, F., Simonazzi, A., & Villa, P. (2006). Change in care regimes and female migration: the 'care drain' in the Mediterranean. *Journal of European social policy*, 16(3): 271-285
- Bettio, F., & Villa, P. (1998). A Mediterranean perspective on the breakdown of the relationship between participation and fertility. *Cambridge Journal of Economics*, 22(2): 137-171
- Bryant, K.W. and Zick, C.D. (1996a), "An Examination of Parent-Child Shared Time." *Journal of Marriage and the Family*, 58 (1): 227-237.
- Bryant, K.W. and Zick, C.D. (1996b). "Are we Investing Less in the Next Generation? Historical Trends in the Time Spent Caring for Children." *Journal of Family and Economic Issues*, 17 (3/4): 365-392.
- Budig, M. J., & England, P. (2001). The wage penalty for motherhood. *American sociological review*, 66 (2): 204-225
- Crittenden, A. (2001). *The Price of Motherhood: Why the Most Important Job in the World is Still the Least Valued*, New York: Henry Holt and Company
- Daly, M. and Lewis, J. (1998). Introduction: conceptualising social care in the context of welfare state restructuring. in Jane Lewis ed., *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, pp. 1-24 Cheltenham: Ashgate.
- Daly, M. and Lewis, J. (2000). The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states, *British Journal of Sociology*, 51 (2): 281-298
- Daouli, J., Demoussis, M., & Giannakopoulos, N. (2004). Participation of Greek married women in full-time paid employment. *South Eastern Europe Journal of Economics*, 2(2), 19-33
- Davies, H. and Joshi, H. (1994). 'The Foregone Earnings of Europe's Mothers', in Eckert, O. (ed.) *Standards of Livings and Families: Observation and Analysis*. Paris: INED John Libbey Eurotext: 101-134.
- Davies, H. and Joshi, H. (1999). *Measuring the Cost of Children: Estimates for Britain*. Paper presented at the annual meeting of the International Association for Feminist Economics, Ottawa.
- Davies, H., Joshi, H. and Peronaci, R. (2000). Foregone Income and Motherhood: What Do Recent British Data Tell Us?. *Population Studies*, 54(3): 293-305.

- England, P. (2005). Emerging theories of care work. *Annual review of sociology*, 31, 381-399
- England, P., Budig, M., & Folbre, N. (2002). Wages of virtue: The relative pay of care work. *Social Problems*, 49(4), 455-473
- England, P., & Folbre, N. (1999). The cost of caring. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 561(1), 39-51
- Esping-Andersen G. (2002). A New Gender Contract. In Esping-Andersen (ed.), *Why We Need A New Welfare State*, pp. 68-95. Oxford: Oxford University Press
- Etzioni, A. (1993). *The Spirit of Community*. New York: Simon & Schuster.
- Eurostat. (2001). Labour Force Survey Annual Eurostat Dataset, 2001
- Featherstone, K. and Tinios, Pl. (2006). Facing up to the Gordian Knot: The political economy of pension reform. in Elias Mossialos and Maria Petmezidou, eds. *Social Policy Developments in Greece*, pp. 174-193, Aldershot, Ashgate
- Ferrera, M. (2010). 'The South European Countries', in Castles, Leibfried, Lewis, Obinger and Pierson (eds.) *The Oxford Handbook of the Welfare State*, Oxford: Oxford University Press.
- Folbre, N. (1994). *Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint*, New York: Routledge
- Folbre, N. (1995). Holding hands at midnight: the paradox of caring labor. *Feminist Economics*, 1 (1): 73-92.
- Folbre, N., & Nelson, J.A. (2000). For Love or Money--Or Both?. *The Journal of Economic Perspectives*, 14(4): 123-140
- Gershuny, J., & Sullivan, O. (2003). Time use, gender, and public policy regimes. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 10(2), 205-228
- Haberkern, K., T. Schmid and M. Szydlik. (2013). Gender differences in intergenerational care in European welfare states. *Ageing & Society*, 1-23
- Kanellopoulos, C. and Mavromaras. C. (2002). "Male-female labour participation and wage differentials in Greece", *Labour*, 16 (4): 771-780
- Karamessini, M. (2007). "The Southern European Social Model: changes and continuities in recent decades". *Discussion Paper*, International Institute for Labor Studies
- Kasimis, Ch. and Papadopoulos, A. (2005). The multifunctional role of migrants in the Greek countryside: implications for the rural economy and society, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (1): 99-127
- Kessler, H.A. (2001). *In Pursuit of Equity*, Oxford: Oxford University Press
- Lewis, J. (2002). Gender and welfare state change. *European societies*, 4(4), 331-357

- Lyberaki, A. (2008). "The Greek Immigration Experience Revisited", *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, 6(1): 5-33
- Lyberaki, A. (2011). Migrant Women, Care Work, and Women's Employment in Greece. *Feminist Economics*, 17(3), 103-131
- Lyberaki, A. (2014). 'Hopes and Expectations dashed: Migrant Women, the Informal Welfare State and Women's Labor Force Participation in Southern Europe', in Zahra Meghani and Lisa Eckenwiler (Eds) *Migrant Women Workers: Ethical and Political Issues*, Routledge International Studies of Women and Place.
- Lyberaki, A. Triandafyllidou, A., Petronoti, M. and Gropas, R. (2008). Migrants' Strategies and Migration Policies: Towards a Comparative Picture. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, Volume 6, (3): 475-488
- Lyberaki, A., Tinios, P. & Papadoudis, G. (2013). Retrospective explanation of older women's lifetime work involvement: Individual paths around social norms. *Advances in Life Course Research*, 18(1), 26-45
- Matsaganis, M. (2000). Social Assistance in Southern Europe: the case of Greece revisited. *Journal of European Social Policy*, 10 (6): 68-80.
- McCloskey, D. (1996). Love and Money: a comment on the markets debate. *Feminist Economics*, 2(2), 137-140
- Meagher, G., & Nelson, J. A. (2004). Survey Article: Feminism in the Dismal Science. *Journal of Political Philosophy*, 12(1), 102-126
- Meghir, C., Ioannides, Y., & Pissarides, C. (1989). Female participation and male unemployment duration in Greece: Evidence from the labour force survey. *European Economic Review*, 33(2), 395-406
- Nelson, J.A. (1999). Of markets and martyrs: Is it OK to pay well for care?. *Feminist Economics*, 5(3), 43-59
- Nicoletti, G. and Scarpetta, St. (2005). "Regulation and economic performance: product market reforms and productivity in the OECD", *Working Paper 460*, OECD Economics Department
- Orloff, A.S. (1993). Gender and the social rights of citizenship: The comparative analysis of gender relations and welfare states. *American sociological review*, 58(3): 303-328
- Rifkin, J. (1995). *The End of Work*, NY: Tarcher Putnam.
- Schor, J. (1991). *The Overworked American*, NY: Basic Books.
- Symeonidou H., Mitsopoulos, G. and Vezyrgianni, K. (2001). *The division of paid and unpaid work in Greece*, European Network on Policies and the Division of Unpaid and Paid Work, WORC Report 01.02.002, Tilburg University
- Trifiletti, R. (1999). Southern European welfare regimes and the worsening position of women. *Journal of European social policy*, 9(1): 49-64

Ελληνική

ΕΣΥΕ. (2001). *Στοιχεία Απογραφής πληθυσμού 2001*. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας

Λυμπεράκη, Α. (2009). Υπάρχει χάσμα φροντίδας; Ποιος φροντίζει ποιον και πώς; στο Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Α. (επιμ.) (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, σελ. 371-412

Λυμπεράκη, Α. (2009) “Φύλο, μετανάστευση και το χάσμα της φροντίδας”, στο *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 4 (1): 77-93

Λυμπεράκη, Α. (2011). Κοινωνικά Προαπαιτούμενα της οικονομικής απελευθέρωσης: μετανάστριες, φροντίδα και εργασία γυναικών στην Ελλάδα”, στο *Όψεις της Κοινωνικής Δυναμικής: Μελέτες χαριστήριες στην καθηγήτρια Κούλα Κασιμάτη*, εκδ. Gutenberg, σελ. 287-317

Λυμπεράκη, Α. και Τήνιος, Πλ. (2010α). Η προσφορά και η ζήτηση αλληλεγγύης στην πράξη: Συγκριτική ανάλυση πρακτικών φροντίδας από και προς άτομα άνω των 50 ετών στην Ευρώπη, στο Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.) *Κοινωνική Μεταρρύθμιση και Αλλαγές στο Μείγμα «Δημοσίου»-«Ιδιωτικού» στο Πεδίο της Κοινωνικής Προστασίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 438-469

Λυμπεράκη, Α. και Τήνιος, Πλ. (2010β). Γυναίκες και Απασχόληση: Ανασκόπηση και νέες προοπτικές, στο *Η Ελληνική αγορά εργασίας: Χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις*, Τράπεζα της Ελλάδας, Μάρτιος: 135-158

Νικολίτσα, Δ. (2006). *Η συμμετοχή των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας: εξελίξεις και προσδιοριστικοί παράγοντες*, *Οικονομικό Δελτίο*, Τράπεζα της Ελλάδος, 26 (1): 7-35.

Κεφάλαιο 7: Διεθνείς συγκρίσεις

Εισαγωγή

Η εξέταση των διαφορών και των ομοιοτήτων της Ελλάδας με άλλες ευρωπαϊκές χώρες σε διαστάσεις που αφορούν τα χαρακτηριστικά του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού κράτους αποτελεί το κύριο αντικείμενο της εμπειρικής ανάλυσης του παρόντος κεφαλαίου.

Η πρώτη ενότητα επικεντρώνεται στην μεγάλη εικόνα των χωρών της Ευρώπης όσον αφορά τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας, επιχειρώντας την ανάδειξη των μεταξύ τους ομοιοτήτων και διαφορών ανάλογα με τα βασικά χαρακτηριστικά τους, όπως είναι για παράδειγμα το μέγεθος και η σύνθεση των κοινωνικών δαπανών. Έπειτα επιχειρείται μια προσπάθεια εξέτασης της αποτελεσματικότητας των συστημάτων κοινωνικής προστασίας στην μείωση του κινδύνου της φτώχειας, αξιοποιώντας δεδομένα *ESSPROS*, αλλά και μικρο-δεδομένα από την έρευνα *EU-SILC* για το σύνολο του πληθυσμού, καθώς και από την έρευνα *SHARELIFE* για τα άτομα ηλικίας 50+ ετών στην Ευρώπη.

Η δεύτερη ενότητα εστιάζει στη διαφορετική σημασία των άτυπων υποστηρικτικών μηχανισμών μεταξύ των χωρών της Ευρώπης. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο συναντά κανείς διαφορετικές οικογενειακές δομές, διαφορετικά δημογραφικά χαρακτηριστικά, διαφορετικές αξίες και διαφορετικές παραδόσεις άσκησης κοινωνικής πολιτικής. Οι παραπάνω αιτιάσεις συντείνουν στη διαπίστωση ότι οι ίδιες κατά βάση ανάγκες αντιμετωπίζονται με διαφορετικές οικογενειακές δομές, έκταση κρατικής παρέμβασης αλλά και αγορά προσωπικών υπηρεσιών στις χώρες της Ευρώπης.

Μεθοδολογικά, η προσέγγιση των παραπάνω θεμάτων επιχειρείται στη βάση μίας *bottom-up* προσέγγισης (δηλαδή εστιάζοντας στην ανάλυση των ατομικών συμπεριφορών για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων που προκύπτουν σε μακροοικονομικό επίπεδο), καθώς και μίας *top-down* προσέγγισης (δηλαδή της ανάλυσης της επίδρασης των μακροοικονομικών μεγεθών στον προσδιορισμό των ατομικών συμπεριφορών).

Ενότητα 7.1 Επισκόπηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας στην Ευρώπη

7.1.1. Τυπολογίες των συστημάτων κοινωνικής προστασίας στην Ευρώπη και τα χαρακτηριστικά του «Μεσογειακού Κοινωνικού Κράτους»

Η προσπάθεια κατηγοριοποίησης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας βάσει δεδομένων κριτηρίων απέκτησε εντονότερο ερευνητικό ενδιαφέρον έπειτα από την πρωτοποριακή εργασία του [Esping-Andersen \(1990\)](#) *‘Οι τρεις κόσμοι του προνομιακού καπιταλισμού’*. Η συγκεκριμένη εργασία ανέδειξε μια τυπολογία των συστημάτων κοινωνικής προστασίας 18 χωρών κρατών του ΟΟΣΑ με βάση τρία κριτήρια: α) αποεμπορευματοποίηση (το κατά πόσον απέχουν οι κοινωνικές υπηρεσίες από το να θεωρούνται εμπορεύσιμα προϊόντα), β) την επίδραση του Κράτους Πρόνοιας στον περιορισμό των ανισοτήτων) και γ) το μείγμα ιδιωτικού-δημόσιου (ο σχετικός ρόλος του κράτους και της οικογένειας και της αγοράς στην κοινωνική πρόνοια). Η εργασία του [Esping-Andersen](#) κατέληξε στην κατηγοριοποίηση των 18 χωρών σε τρεις «*τύπους Κράτους Πρόνοιας*»: α) το φιλελεύθερο (με κύρια χαρακτηριστικά τις παροχές με έλεγχο εισοδήματος), β) το συντηρητικό (περιορισμένη αναδιανομή) και γ) το σοσιαλδημοκρατικό (καθολικές παροχές υψηλού επιπέδου για όλους).

Τα τελευταία 20 χρόνια μια σειρά από εναλλακτικές τυπολογίες αναπτύχθηκαν, επιχειρώντας να επεκτείνουν το φάσμα των χωρών που περιλαμβάνονται στην αρχική σύνθεση, καθώς και να λάβουν υπόψη και άλλα σημαντικά κριτήρια, όπως το φύλο και ο ρόλος των δημόσιων υπηρεσιών ([Πίνακας 7.1](#)). Μια σημαντική προσθήκη ήταν η δημιουργία ενός πρόσθετου «τύπου», του Μεσογειακού Κοινωνικού Κράτους (βλέπε [Ferrera, 1996](#), [Bonoli, 1997](#) και [Liebfreid, 1992](#)). Σύμφωνα με τον [Ferrera \(1996\)](#), το Μεσογειακό Κράτος Πρόνοιας, το οποίο περιλαμβάνει την Ελλάδα μαζί με την Ισπανία την Ιταλία και την Πορτογαλία, χαρακτηρίζεται από μία σειρά από ιδιομορφίες, οι βασικότερες εκ των οποίων έχουν να κάνουν με την βαρύνουσα σημασία εισοδηματικών μεταβιβάσεων σε συγκεκριμένες ομάδες, ανισορροπία στη δαπάνη για προστασία (μεγαλύτερη έμφαση σε συντάξεις γήρατος, λιγότερο βάρος σε λειτουργίες προς την οικογένεια),

την χαμηλή αποτελεσματικότητα στην μείωση του κινδύνου της φτώχειας και των ανισοτήτων και την ανισότητα στη χρηματοδότηση.

Πίνακας 7.1: Τυπολογίες συστημάτων κοινωνικής προστασίας

Μελέτη	Κριτήρια	Ταξινόμηση συστημάτων κοινωνικής προστασίας			
Esping-Andersen (1990)	18 χώρες * Αποεμπορευματοποίηση * Κοινωνική διάστρωμάτωση * Μείγμα ιδιωτικό-δημόσιο	Φιλελεύθερο AU, IE, CA, NZ, UK, USA	Συντηρητικό FI, FR, DE, JP, IT, CH	Σοσιαλδημοκρατικό AT, BE, NL, DK, NO, SE	
Leibfried (1992)	15 χώρες * Χαρακτηριστικά * Δικαιώματα * Βασικό εισόδημα	Αγγλοσαξονικό AU, NZ, UK, USA	Bismark AT, DE	Σκανδιναβικό DK, FI, NO, SE	‘Latin Rim’ FR, GR, IT, PT, ES
Ferrera (1996)	15 χώρες * Κάλυψη * Ποσοστά αναπλήρωσης, * Ποσοστά φτώχειας	Αγγλοσαξονικό IE, UK	‘Bismark’ AT, BE, FR, DE, LU, NL, CH	Σκανδιναβικό DK, FI, NO, SE	Νότιας Ευρώπης GR, IT, PT, ES
Bonoli (1997)	16 χώρες * Κοινωνική δαπάνη ως % του ΑΕΠ * Κοινωνική δαπάνη χρηματοδοτούμενη από εισφορές	Αγγλοσαξονικό IE, UK	Ηπειρωτικών χωρών BE, FR, DE, LU, NL	Βόρειας Ευρώπης DK, FI, NO, SE	Νότιας Ευρώπης GR, IT, PT, ES, CH

Πηγή: [Bambra, 2007](#): 1099

Σύμφωνα με τον [Boeri \(2002\)](#), με βάση τη σύνθεση των κοινωνικών δαπανών, τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας στην Ευρώπη μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις ομάδες: **α)** το Σκανδιναβικό μοντέλο, **β)** το μοντέλο της Ηπειρωτικής Ευρώπης, **γ)** το Αγγλοσαξονικό μοντέλο και **δ)** το μοντέλο της Νότιας Ευρώπης (Μεσογειακό Κοινωνικό Κράτος).

Συνοπτικά, το σκανδιναβικό μοντέλο διακρίνεται από την παροχή, σε ευρεία βάση, επιδομάτων σε άτομα που δεν συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, ενώ το μοντέλο της ηπειρωτικής Ευρώπης επικεντρώνεται κυρίως στις συντάξεις παρά στις εισοδηματικές μεταβιβάσεις προς άτομα εργάσιμης ηλικίας. Όσον αφορά το αγγλοσαξονικό μοντέλο, αυτό χαρακτηρίζεται από το περιορισμένο κράτος πρόνοιας, το οποίο, ωστόσο, διανέμει περισσότερους πόρους, σε σχέση με τα άλλα

παραδείγματα, για δαπάνες κοινωνικής βοήθειας. Τέλος, στο μοντέλο της νότιας Ευρώπης,, περισσότερο από το μισό του προϋπολογισμού των κοινωνικών δαπανών διατίθεται για συντάξεις, ενώ οι δαπάνες κοινωνικής βοήθειας είναι πολύ περιορισμένες.

Η Ελλάδα διακρίνεται για το μεγάλο τμήμα δαπανών που απορροφά η λειτουργία των συντάξεων γήρατος -περί το μισό της συνολικής δαπάνης για κοινωνική προστασία στην Ελλάδα δαπανάται για συντάξεις γήρατος (Πίνακας 7.2). Αντίστοιχο πρότυπο σύνθεσης της δαπάνης κοινωνικής προστασίας φαίνεται να ακολουθούν η Πορτογαλία και η Ιταλία (Τήνιος 2010; Tinios, 2013), ενώ στην περίπτωση της Ισπανίας το σχετικό μερίδιο των συντάξεων στη συνολική δαπάνη είναι μικρότερο.

Πίνακας 7.2: Δαπάνες Κοινωνικής Προστασίας ως (%) του ΑΕΠ, ανά λειτουργία

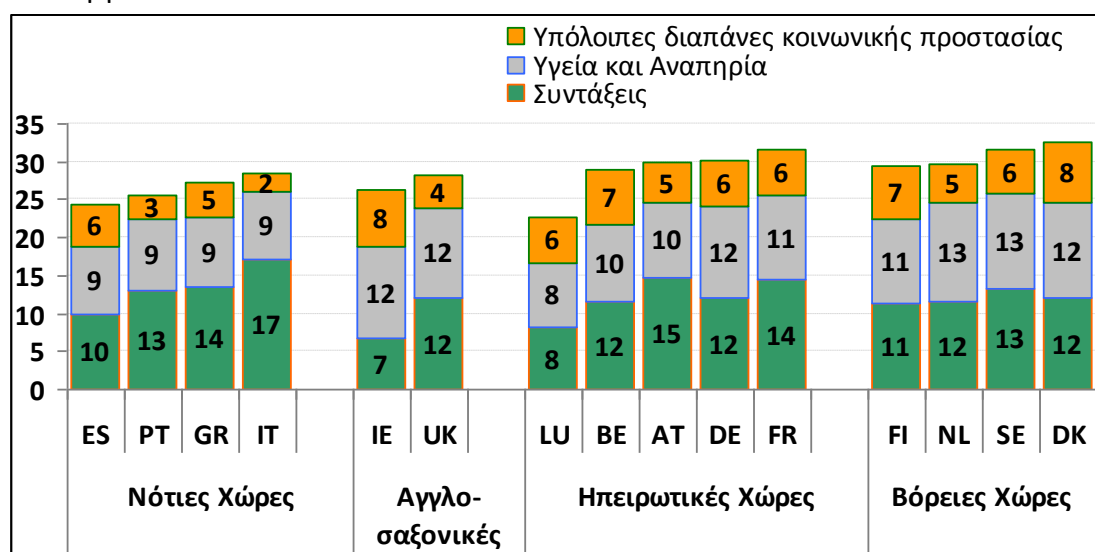
Δαπάνες Κοινωνικές Προστασίας ως (%) του ΑΕΠ, 2009				
<i>Χώρες</i>	<i>Συντάξεις *</i>	<i>Υγεία και Αναπηρία</i>	<i>Λοιπές δαπάνες κοινωνικής προστασίας</i>	<i>Σύνολο</i>
ES	9.8	9.0	5.7	24.5
PT	13.0	9.4	3.2	25.6
GR	13.5	9.2	4.5	27.3
IT	17.1	9.0	2.3	28.4
IE	6.7	12.1	7.7	26.4
UK	12.2	11.7	4.4	28.2
LU	8.2	8.4	6.1	22.7
BE	11.6	10.2	7.1	28.9
AT	14.7	9.9	5.3	29.9
DE	12.1	12.1	5.9	30.1
FR	14.4	11.2	6.0	31.6
FI	11.3	11.1	6.9	29.4
NL	11.7	12.8	5.2	29.7
SE	13.3	12.6	5.7	31.5
DK	12.1	12.5	8.0	32.5

Πηγή: Επεξεργασία στοιχεία ESSPROS, 2009

Σημείωση: Στις λοιπές δαπάνες κοινωνικής προστασίας περιλαμβάνονται επιδόματα ανεργίας, κοινωνικού αποκλεισμού, οικογενειακά επιδόματα, στέγασης κ.ά.

Καταγράφοντας μια αυξητική τάση σε όλη την προ κρίσης περίοδο, η συνολική δαπάνη για κοινωνική προστασία ως ποσοστού του ΑΕΠ στην Ελλάδα ήταν το 2009 υψηλότερη (27%) σε σχέση με την αντίστοιχη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, ενώ δεν απέκλινε ουσιωδώς από τη αντίστοιχη δαπάνη των Ηπειρωτικών χωρών. Συνεπώς οι βασικές διαπιστώσεις που προκύπτουν από τις διεθνείς συγκρίσεις των συστημάτων πρόνοιας στην προ κρίσης περίοδο μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: Πρώτον, ως προς το μέγεθος, το Κοινωνικό Κράτος στην Ελλάδα δεν υπολείπεται σημαντικά των άλλων ευρωπαϊκών χωρών (πλην των Βορείων χωρών). Δεύτερον, σε όλες τις χώρες που παρατηρείται υψηλότερη δαπάνη κοινωνικής προστασίας σε σχέση με την Ελλάδα, η διαφορά φαίνεται να οφείλεται στη χαμηλότερη δαπάνη της Ελλάδας για κοινωνικά επιδόματα και δη σε αυτά που αναφέρονται στην λειτουργία της «οικογένειας» (υπηρεσίες προς την εργαζόμενη μητέρα και προνοιακές δαπάνες εκτός κοινωνικής ασφάλισης (πλην δηλαδή επιδομάτων υγείας και αναπηρίας και συντάξεων γήρατος και χηρείας) ([Διάγραμμα 7.1](#)).

Διάγραμμα 7.1: Σύνθεση Δαπάνης Κοινωνικής Προστασίας ως (%) του ΑΕΠ, ανά λειτουργία

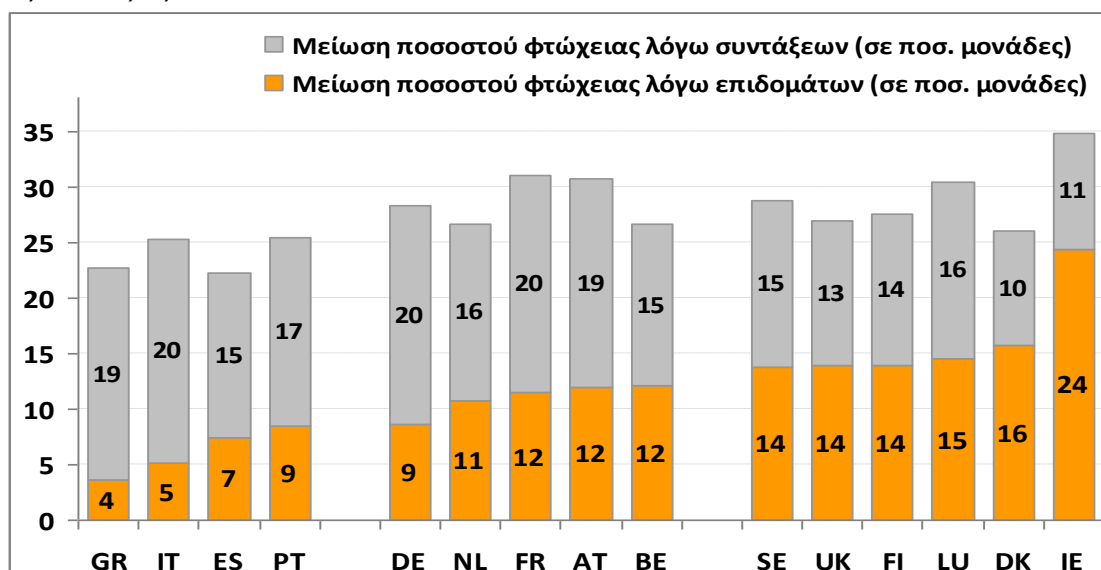
7.1.2. Αποτελεσματικότητα των συστημάτων κοινωνικής προστασίας στην μείωση του κινδύνου της φτώχειας

Το σημαντικότερο τμήμα των δράσεων του κοινωνικού κράτους επικεντρώνεται στην επίτευξη δύο βασικών στόχων, συγκεκριμένα: **α)** την μείωση της φτώχειας και

γενικά των οικονομικών ανισοτήτων, και β) την προστασία της απασχόλησης και την αύξηση της οικονομικής απόδοσής της. Οι παραπάνω στόχοι που διέπουν τις κοινωνικές πολιτικές επιτυγχάνονται σε διαφορετικό βαθμό και επιπλέον με διαφορετική αποτελεσματικότητα στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες (Boeri, 2002; Börsch-Supan, 2006). Η παρούσα υποενότητα αποσκοπεί να παρουσιάσει τα κυριότερα ευρήματα για την αποτελεσματικότητα των αναδιανεμητικών πολιτικών στην Ευρώπη, όσον αφορά την επίτευξη του πρώτου στόχου και δη την μείωση του κινδύνου φτώχειας.

Τα δεδομένα που παρουσιάζονται στο [Διάγραμμα 7.2](#) συντείνουν στη διαπίστωση ότι το παράδειγμα του Μεσογειακού Κοινωνικού Κράτους εμφανίζει μικρότερη αποτελεσματικότητα στην μείωση του κινδύνου της φτώχειας μετά τα κοινωνικά επιδόματα σε σχέση με τις αντίστοιχες επιδόσεις των χωρών της Ηπειρωτικής Ευρώπης, των Αγγλοσαξονικών χωρών, καθώς και των χωρών της Βόρειας Ευρώπης. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η Ελλάδα εμφάνιζε διαχρονικά μακράν την χειρότερη επίδοση αποτελεσματικότητας της κοινωνικής προστασίας: μετά από τα κοινωνικά επιδόματα ο κίνδυνος φτώχειας στην Ελλάδα μειώνεται μόλις κατά 3-4 ποσοστιαίες μονάδες ([Διάγραμμα 7.2](#)).

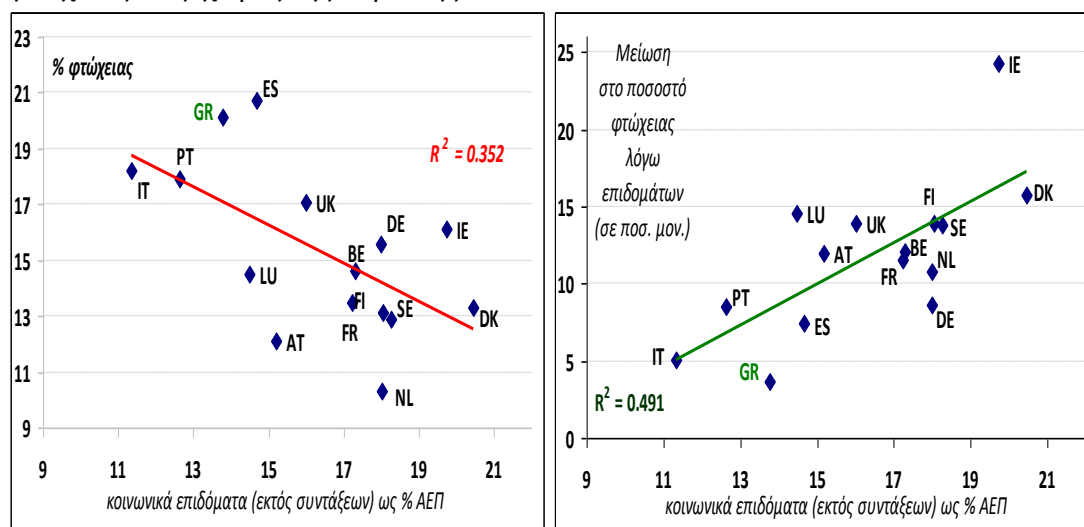
Διάγραμμα 7.2: Μείωση του ποσοστού φτώχειας μετά τα κοινωνικά επιδόματα και τις συντάξεις

Πώς επομένως, συνδέεται η διαφορετικότητα των συστημάτων κοινωνικής πολιτικής στην Ευρώπη, με τη διαφορετική τους αποτελεσματικότητα ως προς την επίτευξη του στόχου του περιορισμού του κινδύνου φτώχειας; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των συστημάτων κοινωνικής πολιτικής που συνδέονται με καλύτερες επιδόσεις όσον αφορά τον περιορισμό της φτώχειας; Αναφορικά με τα ανωτέρω ερωτήματα μπορούν να αναφερθούν τα εξής:

Αρχικώς, το «**πόσο**» ξοδεύεται για κοινωνικά επιδόματα συνδέεται με τον κίνδυνο φτώχειας. Αναφορικά με τον προσδιορισμό της σχέσης μεταξύ του μεγέθους της κρατικής παρέμβασης και της αποτελεσματικότητας των κοινωνικών μεταβιβάσεων ([Διάγραμμα 7.3](#)) προκύπτει ότι οι χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας (Ιρλανδία, Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία και Πορτογαλία) είναι αυτές που καταγράφουν τις χαμηλότερες κοινωνικές δαπάνες (επιδομάτων) ως ποσοστό του ΑΕΠ ([Heady, Mitrakos & Tsakloglou, 2001, OECD, 2008, 2011](#)). Αντιθέτως, παραδείγματα κοινωνικής προστασίας με μεγαλύτερη έμφαση στα κοινωνικά επιδόματα (Σουηδία, Δανία και Φιλανδία) και με καλύτερους μηχανισμούς στόχευσης της δαπάνης κοινωνικής προστασίας (βλέπε [Πίνακα 7.3](#)) καταγράφουν μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση της φτώχειας μετά από τα κοινωνικά επιδόματα σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες ([OECD, 2008; ΟΟΣΑ, 2013](#)). Στην παραπάνω διαπίστωση συνηγορούν και τα ευρήματα για τη σχέση μεταξύ του μεριδίου των κοινωνικών επιδομάτων ως ποσοστό του ΑΕΠ και της μείωσης (σε ποσοστιαίες μονάδες της φτώχειας) μετά από τα κοινωνικά επιδόματα ([Μητράκος και Γεωργιάδης, 2006; Georgiadis & Lymperakis-Pitas, 2012; Tsakloglou, 2000](#)): οι χώρες που παρουσιάζουν σχετικά χαμηλό μερίδιο κοινωνικών επιδομάτων στο ΑΕΠ (Ελλάδα, Ισπανία και Ιταλία) παρουσιάζουν την χαμηλότερη ποσοστιαία μείωση της φτώχειας μετά από τα κοινωνικά επιδόματα σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες με την Ελλάδα να έχει, διαχρονικά, μακράν τη χειρότερη επίδοση ([Dennis & Guio, 2003; Λυμπεράκη και Τήνιος, 2012α; Ματσαγγάνης, 2013](#)).

Διάγραμμα 7.3: Συσχέτιση μεταξύ δαπάνης για κοινωνικά επιδόματα και ποσοστού φτώχειας στις χώρες της Ευρώπης

Πίνακας 7.3: Δαπάνη με έλεγχο των μέσων ως % της συνολικής κοινωνικής δαπάνης στις χώρες της Ευρώπης

Χώρες	Συνολική κοινωνική δαπάνη			Δαπάνη για κοινωνικά επιδόματα		
	Χωρίς έλεγχο των μέσων ¹	Με έλεγχο των μέσων ²	Δαπάνη με έλεγχο των μέσων ως % της συνολικής	Χωρίς έλεγχο των μέσων ¹	Με έλεγχο των μέσων ²	Δαπάνη με έλεγχο των μέσων ως % της συνολικής
ES	21.0	3.5	14.1	12.8	1.9	13.0
PT	22.9	2.7	10.7	10.6	2.0	15.9
GR	25.4	1.9	7.1	12.3	1.5	10.7
IT	26.5	1.9	6.9	9.8	1.5	13.4
IE	19.7	6.7	25.5	14.0	5.8	29.2
UK	23.9	4.2	15.0	13.0	3.0	18.7
LU	21.9	0.8	3.7	13.7	0.8	5.6
BE	27.5	1.4	4.9	16.0	1.3	7.6
AT	27.8	2.1	7.1	13.8	1.4	9.0
DE	26.5	3.6	11.8	14.5	3.5	19.6
FR	27.1	4.5	14.4	14.1	3.1	18.0
FI	28.1	1.3	4.3	16.8	1.3	7.0
NL	25.2	4.5	15.2	14.5	3.6	19.7
SE	30.7	0.9	2.7	17.4	0.8	4.6
DK	31.5	1.0	3.1	19.5	1.0	4.9

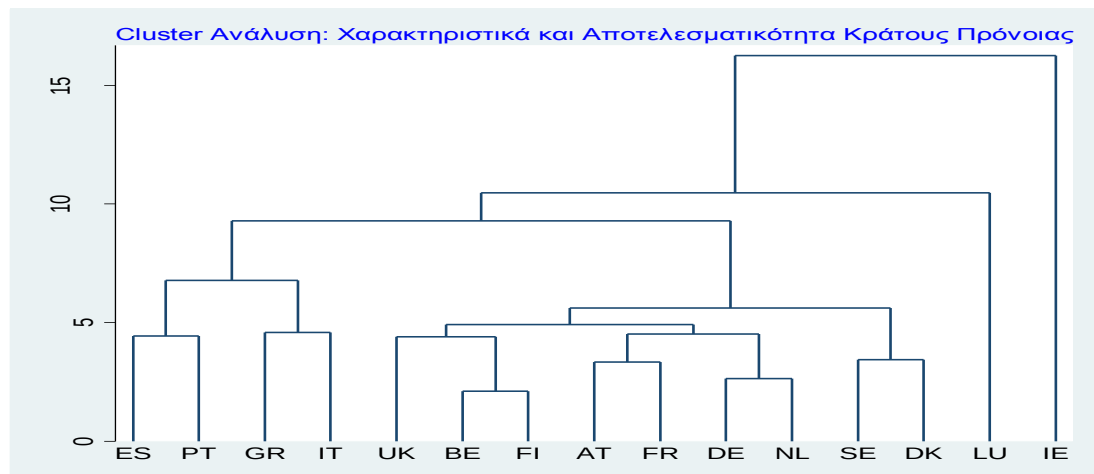
Notes: ¹ Δαπάνη χωρίς έλεγχο των μέσων (*non-means tested*) ως ποσοστό του ΑΕΠ

² Δαπάνη με έλεγχο των μέσων (*means-tested*) ως ποσοστό του ΑΕΠ

Το **Διάγραμμα 7.4** παρουσιάζει τα ευρήματα της ανάλυσης cluster για την ομαδοποίηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας στην Ευρώπη με βάση τα χαρακτηριστικά τους και την αποτελεσματικότητά τους στην μείωση του κινδύνου της φτώχειας. Συγκεκριμένα, οι μεταβλητές στις οποίες βασίστηκε η ανάλυση cluster περιλαμβάνουν πληροφορίες για: **i)** τη συνολική δαπάνη ως % του ΑΕΠ, **ii)** δαπάνη για συντάξεις γήρατος και χηρείας, **iii)** τη δαπάνη για επιδόματα υγείας και αναπηρίας, **iv)** τη δαπάνη για λοιπά κοινωνικά επιδόματα και **v)** την μείωση σε ποσοστιαίες μονάδες του κινδύνου φτώχειας μετά από τα κοινωνικά επιδόματα.

Με βάση την εικόνα που προκύπτει, οι χώρες του Νότου συνιστούν μια διακριτή ομάδα με την Ελλάδα είναι εγγύτερα στην Ιταλία και η Ισπανία στην Πορτογαλία). Οι χώρες του Βορρά (Δανία και Σουηδία) συνιστούν μία άλλη διακριτή ομάδα (στην οποία δεν περιλαμβάνεται και η Φινλανδία). Τέλος μια άλλη διακριτή κατηγορία περιλαμβάνει τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Αυστρία και την Ολλανδία, η οποία βρίσκεται εγγύτερα με την ομάδα που συγκροτούν η Φινλανδία, το Βέλγιο και το Ηνωμένο Βασίλειο.

Διάγραμμα 7.4: Cluster ανάλυση για την ομαδοποίηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας με βάση τα χαρακτηριστικά και την αποτελεσματικότητά τους

7.1.3 Η επίδραση του κοινωνικού κράτους των προηγούμενων δεκαετιών στην κατάσταση φτώχειας των σημερινών ηλικιωμένων: Η συγκριτική εικόνα των χωρών της Ευρώπης για τα άτομα ηλικίας 50+ ετών

Υπάρχει επίδραση των χαρακτηριστικών των συστημάτων κοινωνικής προστασίας κατά τις προηγούμενες δεκαετίες στη διαμόρφωση της κατάστασης φτώχειας των σημερινών ηλικιωμένων στις χώρες της Ευρώπης; Η παρούσα υποενότητα³⁴ επιχειρεί να προσεγγίσει τη διασύνδεση του κοινωνικού κράτους με την κατάσταση φτώχειας των ηλικιωμένων στην Ευρώπη από την εκτίμηση ενός οικονομετρικού υποδείγματος probit, στο οποίο η εξαρτημένη μεταβλητή παίρνει την τιμή 1 εάν το άτομο 50+ ετών βρίσκεται σε κατάσταση **επίμονης** φτώχειας (φτωχό και στα δύο κύματα της έρευνας SHARE), ή την τιμή 0 εάν το άτομο είναι φτωχό σ' ένα ή σε κανένα κύμα. Στις ερμηνευτικές μεταβλητές, εκτός από τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού κράτους, περιλαμβάνονται πληροφορίες οι οποίες ελέγχουν για την επίδραση παραμέτρων όπως:

- i. **Δημογραφικά χαρακτηριστικά:** Φύλο, ηλικία (τρεις ψευδομεταβλητές για τις ηλικιακές ομάδες 50-64, 65-80 και 80+ ετών), οικογενειακή κατάσταση (κατάσταση χηρείας) και υπηκοότητα.
- ii. **Δείκτης Ευημερίας στην Παιδική Ηλικία** ως συνεχής μεταβλητή με τιμές από 0 (πλήρης αποστέρηση) έως και 1 (καθόλου αποστέρηση).
- iii. **Εμπειρίες κατά τη διάρκεια της ζωής:** Αριθμός παιδιών, μια ψευδομεταβλητή η οποία λαμβάνει την τιμή 1 εάν το άτομο έχει λάβει κληρονομιά μεγαλύτερη κληρονομιά >5000 ευρώ (ή την τιμή 0 διαφορετικά), καθώς και μια ψευδομεταβλητή που ισούται με 1 στην περίπτωση που το άτομο είχε ατύχημα

³⁴ Η παρούσα υποενότητα αντλεί από την έρευνα του **Θωμά Γεωργιάδη (2014)** «Μέτρηση και Ανάλυση της Φτώχειας των Ηλικιωμένων στην Ευρώπη», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Το τμήμα της ερευνητικής εργασίας που παρατίθεται παραπάνω, υλοποιήθηκε μέσω της συμμετοχής του εν λόγω ερευνητή ως υποψήφιος διδάκτορας (κατηγορία 1Γ) στο πλαίσιο του προγράμματος ΑΡΙΣΤΕΙΑ την περίοδο Νοέμβριος 2013-Νοέμβριος 2014.

που προκάλεσε αναπηρία τα προηγούμενα έτη της ζωής του (ή την τιμή 0 σε διαφορετική περίπτωση).

iv. **Κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά:** Περιλαμβάνοντας μεταβλητές για το εκπαιδευτικό επίπεδο, την κατάσταση απασχόλησης και τον εργάσιμο βίο, καθώς και για **γεγονότα – εμπειρίες κατά τη διάρκεια των προηγούμενων ετών της ζωής τους** (πχ αριθμός παιδιών, λήψη κληρονομιάς, διακοπή εργασίας λόγω ατυχήματος).

v. και τέλος, **τα χαρακτηριστικά του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας** (στην ηλικία των 40 ετών των ατόμων) περιλαμβάνοντας μεταβλητές που αναφέρονται:

- στις δαπάνες για **κοινωνική προστασία ως % του ΑΕΠ**,
- στις δαπάνες για **κοινωνικά επιδόματα** όπως ανεργίας, οικογενειακά, στέγασης και κοινωνικού αποκλεισμού, (εκτός από επιδόματα συντάξεων και υγείας/ασθενείας) **ως % των συνολικών κοινωνικών δαπανών**,
- στις δαπάνες για **επιδόματα με έλεγχο των μέσων** (means-tested benefits) **ως % των συνολικών κοινωνικών δαπανών**.

Οι εκτιμήσεις της οριακής επίδρασης (**marginal / impact effects**) των ερμηνευτικών μεταβλητών του υποδείγματος probit για την πιθανότητα να είναι ένα άτομο ηλικίας 50 ετών και άνω σε κατάσταση επίμονης φτώχειας παρουσιάζονται στον **Πίνακα 7.4**. Εστιάζοντας στις μεταβλητές για την επίδραση των **χαρακτηριστικών των συστημάτων κοινωνικής προστασίας**³⁵ στην πιθανότητα επίμονης φτώχειας στην τρίτη ηλικία, οι εκτιμήσεις του υποδείγματος υποδεικνύουν ότι όσο υψηλότερο είναι το μερίδιο των **κοινωνικών επιδομάτων** (εκτός από επιδόματα συντάξεων και υγείας/ασθενείας) στη συνολική δαπάνη κοινωνικής προστασίας τόσο περιορίζεται ο κίνδυνος επίμονης φτώχειας των ηλικιωμένων. Όσο περισσότερο προσανατολισμένη είναι η διάρθρωση της κοινωνικής προστασίας σε

³⁵ Τα χαρακτηριστικά των συστημάτων κοινωνικής προστασίας περιγράφουν τις δαπάνες κοινωνικής προστασίας που ίσχυαν κατά την ηλικία των 40 ετών για τα άτομα του δείγματος της έρευνας SHARE.

δαπάνες για κοινωνικά βοηθήματα (όπως επιδόματα ανεργίας, οικογένειας, μητρότητας, στεγαστικά, καθώς και καταπολέμησης φτώχειας), τόσο περισσότερο μειώνεται ο κίνδυνος επίμονης φτώχειας των ηλικιωμένων (βλέπε επίσης [Tinios, Lyberaki, & Georgiadis, 2011](#)). Ελαφρώς μικρότερη επίδραση στην **μείωση** της πιθανότητας επίμονης φτώχειας φαίνεται να ασκούν και οι **δαπάνες για επιδόματα με έλεγχο των μέσων** (means-tested benefits). Πιο συγκεκριμένα, τα ευρήματα³⁶ του οικονομετρικού υποδείγματος δείχνουν ότι *υψηλότερο* μερίδιο των «στοχευμένων» (με έλεγχο των μέσων) δαπανών για επιδόματα στο σύνολο της δαπάνης για κοινωνική προστασία στην ηλικία των 40ετών, συνδέεται με *χαμηλότερο* κίνδυνο επίμονης φτώχειας κατά την τρίτη ηλικία.

Από την άλλη πλευρά, το «μέγεθος» του κοινωνικού κράτους δε φαίνεται να ασκεί ανάλογη επίδραση στην μείωση του κινδύνου επίμονης φτώχειας των ηλικιωμένων. Το αντίθετο μάλιστα· ο εκτιμημένος συντελεστής της μεταβλητής για **τις συνολικές δαπάνες για κοινωνική προστασία ως % του ΑΕΠ** εμφανίζεται με θετικό πρόσημο (και στατιστικά σημαντικός σε επίπεδο 0.05) δηλώνοντας ότι υψηλότερη δαπάνη για κοινωνική προστασία **δε συνδέεται** με χαμηλότερο ρίσκο επίμονης φτώχειας μετά την ηλικία των 50 ετών. Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τα ευρήματα της ανάλυσης, αυτό που έχει περισσότερη σημασία στον περιορισμό του κινδύνου της επίμονης φτώχειας των ηλικιωμένων στην Ευρώπη δε φαίνεται να σχετίζεται με το «**πόσο**» δαπανάται για κοινωνική προστασία (το μέγεθος δηλαδή καθαυτό του κοινωνικού κράτους, όσο κυρίως με το «**σε τι**» δαπανάται (σε ποιες λειτουργίες/κατηγορίες επιδομάτων) καθώς και με το «**πώς**» δαπανάται (δαπάνες με έλεγχο των μέσων).

³⁶ Οι εκτιμήσεις για την επίδραση των δαπανών για επιδόματα με έλεγχο των μέσων στην πιθανότητα φτώχειας δεν φαίνονται να είναι στατιστικά σημαντικές επίπεδο 0.05 ή 0.01

Πίνακας 7.4: Εκτιμήσεις υποδείγματος probit για την οριακή επίδραση των μεταβλητών στην πιθανότητα να είναι ένα άτομο σε κατάσταση επίμονης φτώχειας

$Y = \text{Prob}(\text{Κατάσταση επίμονης φτώχειας})$	Εκτίμηση		Τυπ. Σφάλμα
Δημογραφικά Χαρακτηριστικά			
Ηλικία: 50-64 ετών	0.0505	**	0.0106
Ηλικία: 65-80 ετών	<i>f</i>		
Ηλικία: 80+ ετών	0.0035		0.0140
Φύλο: Γυναίκα	0.0010		0.0086
Οικογενειακή κατάσταση: Χήρος/α	0.0284	**	0.0126
Μετανάστης/στρια	0.0631	**	0.0195
Δείκτης Ευημερίας στην Παιδική Ηλικία			
(από 0= πλήρης αποστέρηση έως και 1=καθόλου αποστέρηση)	-0.0892	**	0.0262
Εμπειρίες κατά τη διάρκεια της ζωής			
Αριθμός παιδιών	0.0122	**	0.0024
Έλαβε κληρονομιά >5000 ευρώ	-0.0102		0.0148
Είχε ατύχημα που προκάλεσε αναπηρία	0.0003		0.0112
Χαρακτηριστικά Εργασιακού Βίου			
Ποτέ σε αμειβόμενη εργασία	<i>f</i>		
Κύρια εργασία: Χειρωνακτική / Τεχνικά επαγγέλματα	-0.0178		0.0112
Κύρια εργασία: Ειδικευμένη εργασία / Υπάλληλοι	-0.0524	**	0.0118
Εκπαιδευτικό Επίπεδο			
Έως πρωτοβάθμια	<i>f</i>		
Δευτ/θμια	-0.0355	**	0.0084
Τριτ/θμια	-0.0606	**	0.0095
Κατάσταση Απασχόλησης			
Σε απασχόληση	-0.0727	**	0.0084
Σε σύνταξη εντός της τελευταίας 5ετίας	-0.0351		0.0201
Σε σύνταξη από 6 έως 20 έτη πριν	-0.0400	**	0.0101
Σε σύνταξη προ 20ετίας	-0.0240	*	0.0103
Άλλη μη ενεργή	<i>f</i>		
Χαρακτηριστικά Κοινωνικού Κράτους			
Συνολική Δαπάνη Κοινωνικής Προστασίας ως (%) του ΑΕΠ στην ηλικία των 40 ετών των ατόμων	0.0031	*	0.0014
Επιδόματα Κοινωνικής Προστασίας (εκτός συντάξεων και υγείας) ως (%) της συνολικής δαπάνης κοινωνικής προστασίας στην ηλικία των 40 ετών	-0.0013	*	0.0006
Επιδόματα με έλεγχο των μέσων (means-tested benefits) ως (%) της συνολικής δαπάνης κοινωνικής προστασίας στην ηλικία των 40 ετών	-0.0001		0.0010
Μεταβλητή χωρών: Βόρειες χώρες (SE; DK & NL)	-0.0185	*	0.0083
<i>Pseudo R-square</i>	0.0919		
<i># παρατηρήσεων</i>	13954		

Σημείωση: ** και * δηλώνουν στατιστική σημαντικότητα σε 0.01 και 0.05 επίπεδο αντιστοίχως. *f* δηλώνει ομάδα αναφοράς. Οι εκτιμημένοι συντελεστές (**marginal & impact effects**) έχουν ως μονάδα αναφοράς την ποσοστιαία μονάδα.

Πόση σημασία έχει τελικώς το πρότυπο του συστήματος κοινωνικής προστασίας στον περιορισμό της φτώχειας των ηλικιωμένων και κατά πόσον οι **διαφορές στη γενναιοδωρία, τις λειτουργίες και τη στόχευση** των διαφορετικών συστημάτων κοινωνικής προστασίας στην Ευρώπη **συνεπάγονται διαφορετικά αποτελέσματα** στην προστασία των **ηλικιωμένων από την κατάσταση επίμονης φτώχειας** στις χώρες της Ευρώπης;

Τα ευρήματα του **Πίνακα 7.5** επιχειρούν να απαντήσουν στα παραπάνω ερωτήματα παρουσιάζοντας την επίδραση που ασκεί κάποια μεταβολή στο πρότυπο του κοινωνικού κράτους πάνω στην πιθανότητα να είναι ένα άτομο ηλικίας 50+ ετών σε κατάσταση επίμονης φτώχειας.

Σύμφωνα με την εικόνα που προκύπτει, η αναμενόμενη πιθανότητα επίμονης φτώχειας για την “ομάδα αναφοράς”³⁷ (23.6%), καταγράφει αξιοσημείωτες μεταβολές (από 15% μείωση έως και 11% αύξηση), καθώς μεταβάλλεται το παράδειγμα του κοινωνικού κράτους. Για παράδειγμα, ενώ η πιθανότητα επίμονης φτώχειας για ένα άτομο με τα χαρακτηριστικά της ομάδας αναφοράς και στον μέσον όρο των χωρών SHARE ως προς τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού κράτους εκτιμάται στο 23.6%, η αντίστοιχη πιθανότητα για την ομάδα αναφοράς μειώνεται στο 19.9% στην περίπτωση που το κοινωνικό κράτος βασίζεται στο πρότυπο της Γερμανίας όσον αφορά το μερίδιο των επιδόματων με έλεγχο των μέσων στη συνολική δαπάνη για κοινωνική προστασία και στο πρότυπο της Δανίας όσον αφορά το μερίδιο των κοινωνικών επιδομάτων (εκτός συντάξεων και αναπηρίας) στο σύνολο της κοινωνικής προστασίας. Στην περίπτωση που οι χώρες της Ευρώπης ακολουθούσαν το πρότυπο της Δανίας και της Γερμανίας ως προς το «**σε τι δαπανάται**» (λειτουργίες) και το «**πως δαπανάται**» (έλεγχος των μέσων) η δαπάνη για κοινωνική προστασία αντιστοίχως, ο κίνδυνος επίμονης φτώχειας για ένα άτομο με τα χαρακτηριστικά της ομάδας αναφοράς θα ήταν μικρότερος κατά 15%, σε σχέση με αυτόν που είναι βάσει του «μέσου» κοινωνικού κράτους των χωρών της

³⁷ **Ομάδα αναφοράς:** Άτομο 50+ ετών, σε κατάσταση χηρείας, με έως πρωτοβάθμια εκπαίδευση, χωρίς ειδικευμένη εργασία και με σχετικά υψηλή τιμή δείκτη αποστέρησης κατά την παιδική ηλικία.

Ευρώπης. Από την άλλη πλευρά, η μεταβολή του παραδείγματος κοινωνικού κράτους σύμφωνα με το πρότυπο της Ελλάδας και της Ιταλίας ως προς το «**πως δαπανάται**» και ως προς το «**πόσο δαπανάται και σε ποια λειτουργία**» η κοινωνική δαπάνη αντιστοίχως, αυξάνει την εκτιμημένη πιθανότητα επίμονης φτώχειας για ένα άτομο με τα χαρακτηριστικά της ομάδας αναφοράς σε 26.2% (ήτοι πάνω από 10% αύξηση σε σχέση με το κοινωνικό κράτος στο πρότυπο του μέσου όρου των χωρών της έρευνας SHARE).

Πίνακας 7.5: Παραδείγματα επίδρασης μεταβολών στα χαρακτηριστικά του κοινωνικού κράτους στην εκτιμημένη πιθανότητα επίμονης φτώχειας

Εκτιμημένη πιθανότητα επίμονης φτώχειας, στα επιμέρους παραδείγματα Κοινωνικού Κράτους	Πιθανότητα επίμονης φτώχειας (%)	Σχετική μεταβολή σε σχέση με την ομάδα αναφοράς
Ατομικά χαρακτηριστικά: (Ομάδα αναφοράς) Παράδειγμα Κοινωνικού Κράτους: Στο μέσο όρο των παραμέτρων κοινωνικής πολιτικής στις χώρες της έρευνας SHARE	23.6	..
Ατομικά χαρακτηριστικά: (Ομάδα αναφοράς) Παράδειγμα Κοινωνικού Κράτους: - Παράδειγμα Γερμανίας στα επιδόματα με έλεγχο των μέσων , σε συνδυασμό με - Παράδειγμα Δανίας στα επιδόματα κοινωνικής προστασίας (εκτός συντάξεων και υγείας)	19.9	-15.5%
Ατομικά χαρακτηριστικά: (Ομάδα αναφοράς) Παράδειγμα Κοινωνικού Κράτους: - Στο μέσο όρο των χωρών SHARE στα επιδόματα με έλεγχο των μέσων , σε συνδυασμό με - Παράδειγμα Δανίας στα επιδόματα κοινωνικής προστασίας (εκτός συντάξεων και υγείας)	20.0	-15.4%
Ατομικά χαρακτηριστικά: (Ομάδα αναφοράς) Παράδειγμα Κοινωνικού Κράτους: - Στο μέσο όρο των χωρών SHARE στα επιδόματα με έλεγχο των μέσων , σε συνδυασμό με - Παράδειγμα Ελλάδας στα επιδόματα κοινωνικής προστασίας (εκτός συντάξεων και υγείας)	24.7	4.8%
Ατομικά χαρακτηριστικά: (Ομάδα αναφοράς) Παράδειγμα Κοινωνικού Κράτους: Ιταλίας	25.2	6.8%
Ατομικά χαρακτηριστικά: (Ομάδα αναφοράς) Παράδειγμα Κοινωνικού Κράτους: - Παράδειγμα Ελλάδας στα επιδόματα με έλεγχο των μέσων , σε συνδυασμό με - Παράδειγμα Ιταλίας στα επιδόματα κοινωνικής προστασίας (εκτός συντάξεων και υγείας) και - Παράδειγμα Ιταλίας στη συνολική δαπάνη κοινωνικής προστασίας	26.2	10.9%

Ομάδα αναφοράς: Άτομο 50+ ετών, σε κατάσταση χηρείας, με έως πρωτοβάθμια εκπαίδευση, χωρίς ειδικευμένη εργασία και με σχετικά υψηλή τιμή δείκτη αποστέρησης κατά την παιδική ηλικία.

7.2 Άτυποι υποστηρικτικοί μηχανισμοί: ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των χωρών της Ευρώπης

Η αρωγή που τα άτομα τυγχάνουν από τα συστήματα κοινωνικής προστασίας στις χώρες της Ευρώπης έλκει το μεγαλύτερο μέρος της προσοχής της σχετικής βιβλιογραφίας, παραβλέποντας, ωστόσο, διαστάσεις εξίσου (ή ακόμη και περισσότερο) σημαντικές για το επίπεδο ευημερίας των ατόμων και δη των ηλικιωμένων, όπως είναι για παράδειγμα ο ρόλος της οικογένειας και οι άτυποι υποστηρικτικοί μηχανισμοί. Η λειτουργία των μηχανισμών αυτών αφορά διαστάσεις όπως η βοήθεια σε όρους (διαγενεακών) χρηματικών μεταβιβάσεων (Albertini & Kohli, 2012; Albertini, Kohli & Vogel, 2007), η βοήθεια για την αντιμετώπιση αναγκών, η συγκατοίκηση ή η λήψη φροντίδας (Λυμπεράκη & Τήνιος, 2010, 2012β; Lyberaki et al., 2013; Ogg & Renaut, 2006).

Στην Ευρώπη συναντά κανείς διαφορετικές οικογενειακές δομές (Reher, 1998; Viazzo, 2010), διαφορετικά δημογραφικά χαρακτηριστικά, διαφορετικές αξίες (Calzada & Brooks, 2013; Daatland, Herlofson & Lima, 2011; Hank, 2007; Kohli, Kunenmund & Ludicke, 2005; McDonald, 2000; Ogg & Renaut, 2006) και διαφορετικές παραδόσεις άσκησης κοινωνικής πολιτικής (Bettio & Plantenga, 2004; Bettio, Simonazzi & Villa, 2006; Esping-Andersen, 1990; Jensen, 2008). Οι παραπάνω αιτιάσεις συντείνουν στη διαπίστωση ότι το ίδιο κατά βάση πρόβλημα (οι περισσότερες ανάγκες για φροντίδα λόγω της γήρανσης του πληθυσμού) αντιμετωπίζεται με διαφορετικές οικογενειακές δομές, έκταση κρατικής παρέμβασης αλλά και αγορά προσωπικών υπηρεσιών (Attias-Donfut et al., 2005a; Bolin et al. 2008a,b; Bonsang, 2009; Lyberaki, 2011; Simoni & Trifiletti, 2004; Trifiletti, 1999; Λυμπεράκη, 2009) στις χώρες της Ευρώπης.

7.2.1 Δομή της οικογένειας, εγγύτητα και συχνότητα επαφής

Η μεγάλη ποικιλία των μορφών οικογένειας που υπάρχουν έχει αποτελέσει το αντικείμενο διερεύνησης της βιβλιογραφίας που στηρίζεται στη διάκριση δύο κυρίαρχων τύπων οικογένειας- της «ισχυρής» και της «αδύναμης» (Leitner, 2003;

Reher, 1998; Saraceno & Keck, 2010; Λυμπεράκη, Τήνιος, Παπαδούδης, 2009), με τον τύπο της ισχυρής οικογένειας να κυριαρχεί στις Μεσογειακές χώρες, ενώ οι αδύναμες οικογένειες χαρακτηρίζουν τις χώρες του Βορρά και πολλές από τις χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης. Ευρήματα μελετών που βασίζονται στα στοιχεία της έρευνας SHARE (Attias-Donfut et al., 2005b; Angelini, Laferrère & Pasini, 2011; Γεωργιάδης, 2009) δείχνουν πως πέραν της διάκρισης μεταξύ «ισχυρών» και «αδύναμων» οικογενειών, υπάρχει σαφής διαφοροποίηση Βορρά-Νότου στη διάρθρωση της οικογένειας. Τούτο αντανακλάται στη συχνότητα της επικοινωνίας καθώς και στην πυκνότητα της συγκατοίκησης (Albertini & Kohli, 2012; Lyberaki et al. 2013; Lyberaki & Tinios, 2013).

Πίνακας 7.6: Εγγύτητα γονιών προς το κοντινότερο παιδί (%)

Χώρα	Ίδιο νοικοκυριό	Ίδιο κτίριο	Λιγότερο από 1 χλμ.	Μεταξύ 1 - 25 χλμ.	Περισσότερο από 25 χλμ.
SE	15.8	0.9	14.9	43.9	24.5
DK	13.8	2.4	13.8	46.7	23.3
NL	22.8	0.8	18.9	45.4	12.1
DE	20.7	14.3	13.1	33.2	18.7
BE	25.8	2.3	20.3	42.5	9.1
FR	26.8	2.1	12.6	34.3	24.2
CH	27.2	7.0	12.7	37.0	16.1
AT	22.3	15.0	14.1	33.0	15.6
IT	51.2	11.0	12.8	19.0	6.0
ES	51.2	4.9	20.5	15.8	7.6
GR	42.3	15.4	14.4	17.8	10.1

Τα ευρήματα για τη διαγενεακή συγκατοίκηση και για την εγγύτητα γονιών και παιδιών υποδεικνύουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των χωρών της Βόρειας και Νότιας Ευρώπης (Πίνακας 7.6). Ενώ το ποσοστό των γονιών που διαμένει στο ίδιο νοικοκυριό ή στο ίδιο κτίριο μαζί με κάποιο από τα παιδιά τους δεν υπερβαίνει το 17% στις Βόρειες χώρες (16.7% στη Σουηδία και 16,2% στη Δανία), το αντίστοιχο ποσοστό στις χώρες της Νότιας Ευρώπης προσεγγίζει, ή ακόμη ξεπερνά, το 60% (62.2% στην Ιταλία, 56.1% στην Ισπανία και 57.7% στην Ελλάδα). Τέλος, οι χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης, δηλαδή η Γερμανία, η Ολλανδία, η Γαλλία, η Ελβετία και η Αυστρία, βρίσκονται στο ενδιάμεσο μεταξύ των Σκανδιναβικών χωρών και των χωρών της Νότιας Ευρώπης, καθώς το ποσοστό των γονιών που διαμένουν στο ίδιο

νοικοκυριό ή στο ίδιο κτίριο με κάποιο από τα παιδιά τους κυμαίνεται μεταξύ 28% και 37%. Το υψηλό ποσοστό των ατόμων που συγκατοικούν στις χώρες της Νότιας Ευρώπης υποδηλώνει ότι η υποστηρικτική δραστηριότητα της οικογένειας εντοπίζεται πρωταρχικά στα μέλη εκείνα που στεγάζονται στο ίδιο νοικοκυριό, ενώ οι γυναίκες εμφανίζονται σχεδόν αποκλειστικά επιφορτισμένες με αυτά τα καθήκοντα (Attias-Donfut, et al., 2005α; Λυμπεράκη, Τήνιος, Γεωργιάδης, 2009; Λυμπεράκη, 2009

Ανάλογη διαφοροποίηση μεταξύ Βορρά και Νότου προκύπτει και ως προς τη συχνότητα επαφών ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά (Πίνακας 7.7). Στις Βόρειες χώρες ένας στους τρεις γονείς έχει καθημερινή επαφή με κάποιο από παιδιά τους, την ίδια στιγμή που το αντίστοιχο ποσοστό στις χώρες της Νότιας Ευρώπης ξεπερνά το 60% (στην Ελλάδα ανέρχεται στο 69.5% και είναι το υψηλότερο μεταξύ των χωρών του δείγματος).

Πίνακας 7.7: Συχνότητα επαφής με το παιδί με το οποίο γίνεται η πιο συχνή επαφή

Χώρα	Καθημ/να	Μερικές φορές την εβδομάδα	Μία φορά την εβδομάδα ή κάθε δύο εβδομάδες	Μία φορά το μήνα ή λιγότερο συχνά	Ποτέ
SE	34.4	43.9	19.2	1.9	0.6
DK	32.4	39.5	24.1	3.3	0.7
NL	35.0	44.0	17.6	2.4	1.0
DE	36.8	34.9	21.9	5.1	1.3
BE	41.5	36.2	18.3	2.8	1.2
FR	32.0	37.0	24.2	5.9	0.9
CH	27.9	35.2	29.9	5.9	1.1
AT	41.6	30.7	20.4	6.2	1.1
IT	68.0	22.1	6.5	2.5	0.9
ES	61.5	24.9	10.3	2.6	0.7
GR	69.5	22.4	7.1	0.8	0.2

7.2.2 Χρηματικές Μεταβιβάσεις

Σε ότι αφορά τις χρηματικές μεταβιβάσεις πόρων από γενιά σε γενιά, τα ευρήματα των μελετών (Albertini, Kohli & Vogel, 2007; Brandt & Deindl, 2013; Kohli & Albertini, 2008) υποστηρίζουν ότι υπάρχει διαφοροποίηση Βορρά/Νότου στη σύνθεση των δικτύων και στους επωφελούμενους: ενώ οι νεότερες ηλικίες δέχονται περισσότερες χρηματικές μεταβιβάσεις στις χώρες του Βορρά, στις χώρες του νότου είναι οι περισσότερο ηλικιωμένοι εκείνοι που δέχονται περισσότερες μεταβιβάσεις.

Επιπλέον, η υποστήριξη μέσω χρηματικών μεταβιβάσεων αναδεικνύεται συνήθης πρακτική στην Ελλάδα, καθώς οι Έλληνες /ίδες εμφανίζουν τόσο το υψηλότερο ποσοστό (36.5%) των ατόμων που παρείχε χρηματική μεταβίβαση αξίας 250 ευρώ και άνω (εντός ή εκτός του νοικοκυριού) τους τελευταίους 12 μήνες, όσο και το υψηλότερο ποσοστό ατόμων που έλαβε αντίστοιχες χρηματικές μεταβιβάσεις (11,2%) μεταξύ των χωρών του χρήματος (Πίνακας 7.8). εστιάζοντας στο δείγμα των ατόμων που έλαβε χρηματικές μεταβιβάσεις, διαπιστώνεται ότι στην Ελλάδα το 66% αυτών των μεταβιβάσεων προέρχονται από τα παιδιά (δύο στις τρεις), ποσοστό το οποίο είναι το υψηλότερο μεταξύ των χωρών του δείγματος. Οι παραπάνω διαπιστώσεις υποδεικνύουν ότι ο χαρακτήρας της οικογενειακής δικτύωσης στην Ελλάδα, πέραν της εγγύτητας και της συχνότητας των επαφών μεταξύ γονέων και παιδιών, περιλαμβάνει επίσης υποστήριξη μέσω χρηματικών μεταβιβάσεων με αμφίδρομες ροές (από τους γονείς προς τα παιδιά και αντίστροφα) σε τέτοια κλίμακα μάλιστα ώστε η Ελλάδα να ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες χώρες του δείγματος.

Εξετάζοντας τις κατανομές των δώρων μεγάλης αξίας και κληρονομιών, δύο ευρήματα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Ελλάδα συνοψίζονται ως ακολούθως: Πρώτον, στην Ελλάδα περίπου ένα στα τέσσερα νοικοκυριά (24%) δηλώνει ότι έχει κληρονομήσει ή έχει λάβει ένα δώρο μεγάλης χρηματικής αξίας, αναλογία η οποία κατατάσσει την Ελλάδα περίπου στη μέση της σχετικής κατάταξης των χωρών του δείγματος. Δεύτερον, σε όλες τις χώρες του δείγματος τα άτομα που δέχθηκαν κληρονομίες τις δέχθηκαν κυρίως από τους γονείς τους. Στην περίπτωση της Ελλάδας, το ποσοστό των ατόμων που δέχθηκε κληρονομιά ή δώρο ανάλογης αξίας

από γονείς φτάνει στο 64,6% (μία στις τρεις ληφθείσες μεταβιβάσεις μεγάλης αξίας προέρχεται από γονείς) και είναι πάλι περίπου στο μέσο της σχετικής κατάταξης.

Πίνακας 7.8: Χρηματικές μεταβιβάσεις και κληρονομιές

Χώρα	Χρηματικές Μεταβιβάσεις >250 ευρώ *			Κληρονομιές ή δώρα αξίας >5000 ευρώ	
	Έδωσαν	Έλαβαν	Εκ των οποίων από τα παιδιά:	Έλαβαν	Εκ των οποίων από τους γονείς:
SE	35.8	6.3	20.8	37.3	57.0
DK	30.5	7.4	9.4	34.7	65.4
NL	25.2	3.0	32.4	25.1	57.8
DE	35.4	7.1	41.5	27.2	66.1
BE	26.2	2.9	28.7	39.3	62.9
FR	25.1	3.5	26.5	22.9	68.5
CH	32.8	5.6	38.3	45.4	67.8
AT	31.2	9.1	21.0	16.4	65.8
IT	26.3	5.4	60.5	16.4	72.1
ES	11.3	4.7	24.1	16.9	64.8
GR	36.5	11.2	66.2	24.0	64.6

Σημείωση: *Αξίας 250 ευρώ και άνω, κατά το τελευταίο έτος εντός ή εκτός νοικοκυριού

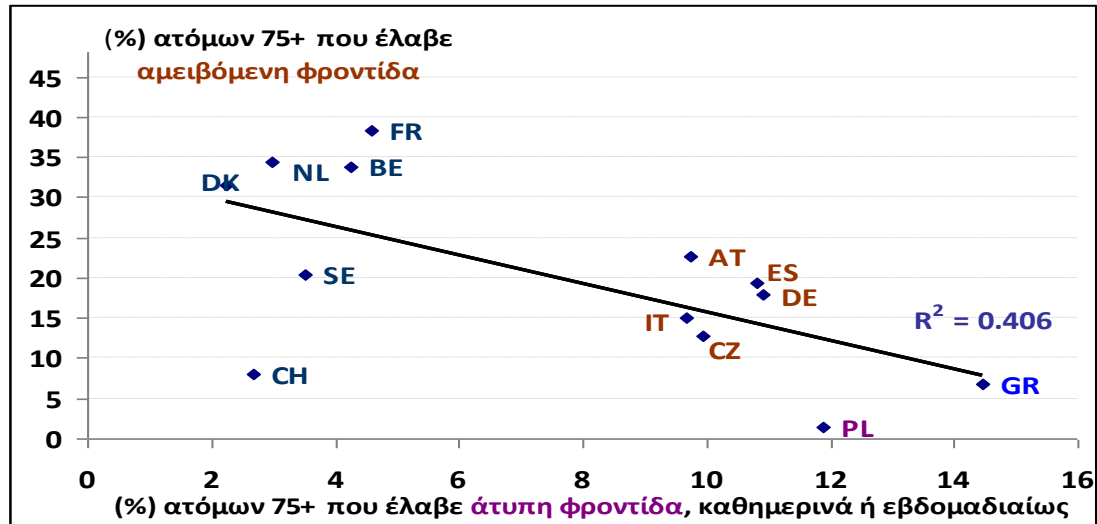
7.2.3 Άτυπη προσωπική φροντίδα

Ποιος ο σχετικός ρόλος των άτυπων υποστηρικτών μηχανισμών στην κάλυψη των αναγκών φροντίδας των ηλικιωμένων; Πώς αυτός διαφέρει μεταξύ των χωρών της Ευρώπης; Σε ποιες χώρες δρα το άτυπο κράτος επικουρικά του επίσημου κοινωνικού κράτους και σε ποιες καλύπτει σχεδόν αποκλειστικότητα τις ανάγκες που υπάρχουν;

Η εικόνα που προκύπτει από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας ότι στην Βόρεια Ευρώπη μεγαλύτερη έμφαση τίθεται στην αμειβόμενη (τυπική) φροντίδα, πράγμα που αντισταθμίζεται με μεγαλύτερης έκτασης συγκατοίκηση (ή/και λήψης άτυπης βοήθειας) καθώς μετακινείται κανείς προς τον Νότο. Αναδεικνύεται έτσι μια σχέση αναπλήρωσης ανάμεσα στην άτυπη φροντίδα και στην επαγγελματική φροντίδα (όπως παριστάνεται και στο [Διάγραμμα 7.5](#)): ανάγκες που καλύπτονται στο Βορρά από επαγγελματική παροχή φροντίδας, στο Νότο αντιμετωπίζονται στο πλαίσιο της άτυπης οικογενειακής (κυρίως) φροντίδας ([Brandt, Haberkern & Kohli, 2009](#); [Isengard & Szydlik, 2012](#)). Η άτυπη φροντίδα παντού στην Ευρώπη φαίνεται να υποκαθιστά τον ρόλο που **δεν** παίζει (και τις ανάγκες που δεν καλύπτει) το

επίσημο κοινωνικό κράτος (Igel, et al. 2009; Schmid, Brandt & Haberkern, 2012; Suanet et al. 2012).

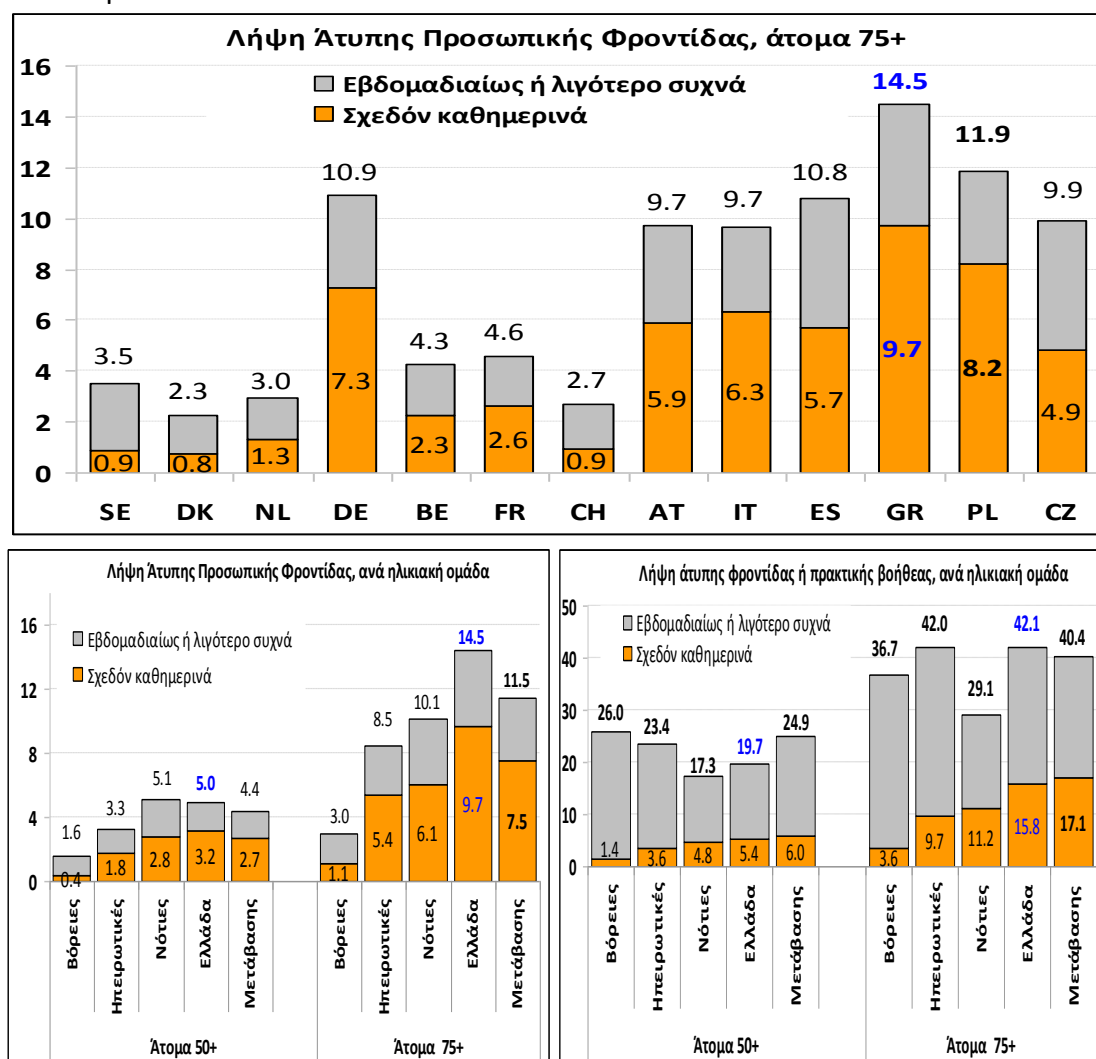
Διάγραμμα 7.5: Η σχέση άτυπης & αμειβόμενης προσωπικής φροντίδας, άτομα 75+

Πηγή: SHARE wave 2

Επίσης, η φροντίδα στο Νότο είναι πολύ εντατικότερη, σε όρους συχνότητας –μια εικόνα που ενδυναμώνεται όταν εξετάζονται μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα (Brandt, 2013). Αυτό ενδέχεται να υποδηλώνει ότι η έννοια «φροντίδα» έχει διαφορετικό περιεχόμενο στις διάφορες χώρες της Ευρώπης (Λυμπεράκη και Τήνιος 2010): η άτυπη φροντίδα παίζει ένα περισσότερο επικουρικό (ίσως και εποπτικό) ρόλο στον Βορρά, ενώ στον Νότο καλείται να αντιμετωπίσει (καθημερινές) ανάγκες άμεσα (Διάγραμμα 7.6).

Διάγραμμα 7.6: Λήψη άτυπης (μη αμειβόμενης) φροντίδας από άτομα εκτός νοικοκυριού

7.2.4 Η σχέση επίσημου-άτυπου κοινωνικού κράτους στις χώρες της Ευρώπης: ο ρόλος τους στην κάλυψη των αναγκών στα διαστήματα ανεργίας των ατόμων

Η εικόνα της απουσίας του επίσημου κοινωνικού κράτους και της εμφανούς παρουσίας της οικογένειας αποτυπώνονται και στον [Πίνακα 7.9](#), στον οποίο οι ερωτώμενοι/ες της έρευνας SHARELIFE αναφέρουν τις πηγές στήριξης του εισοδήματός τους σε εποχές που δεν εργάζονταν καθ' όλη την διάρκεια της ζωής τους. Η εικόνα της Ελλάδας δείχνει ουσιαστική στήριξη από σύντροφο (όπως και αλλού στην Ευρώπη) και από την ευρύτερη οικογένεια (περισσότερο από αλλού στην Ευρώπη).

Το εντυπωσιακότερο στοιχείο, όμως, είναι η ασήμαντη αρωγή κατά το σύνολο της ζωής των ερωτώμενων που προέρχεται από επιδόματα ή παροχές από το κράτος

(μόλις 5.8% στην περίπτωση της Ελλάδας, έναντι άνω του 40% στην υπόλοιπη Ευρώπη, μικρότερο ακόμη και από το 23% της Ισπανίας και το 8% της Ιταλίας).

Πίνακας 7.9: Πηγή εισοδήματος για διαστήματα εκτός εργασίας καθ' όλη την διάρκεια της ζωής των ερωτώμενων, SHARELIFE (άτομα 50+)

Πηγές εισοδήματος για διαστήματα εκτός εργασίας			
SHARELIFE W3 Άτομα 50+	Οικονομική υποστήριξη από σύζυγο / σύντροφο	Οικονομική υποστήριξη από την οικογένεια και φίλους	Επιδόματα ή παροχές από το Κράτος
SE	54.8	40.3	62.3
DK	52.5	38.6	47.0
NL	72.5	42.7	31.6
DE	72.2	29.2	50.1
BE	60.9	38.9	48.0
FR	67.7	36.5	41.5
CH	62.1	45.6	15.4
AT	72.3	43.2	55.4
IT	55.4	63.5	7.9
ES	42.0	70.5	23.7
GR	56.4	45.6	5.8
PL	80.1	32.7	29.9
CZ	70.5	29.4	59.9
Σύνολο	63.4	41.3	41.3

Πηγή: Υπολογισμοί συγγραφέων από στοιχεία SHARELIFE.

Εξετάζοντας την εικόνα για τα δύο φύλα χωριστά (Πίνακας 7.10), διαπιστώνεται ότι εκτός από υπολειμματικό, το επίσημο κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα λειτουργούσε πολύ κοντά στο πρότυπο του άνδρα-προμηθευτή (*male-breadwinner model*). Οι περισσότερες από τις ρυθμίσεις για την εργασία και την ασφάλιση εξυπηρετούσαν αυτόν τον ιδιότυπο συμβιβασμό ανάμεσα στα φύλα: οι άνδρες στο ρόλο των «κανονικών» εργαζομένων και οι γυναίκες στο ρόλο των «επικουρικών συμβοηθούντων», δηλαδή εργαζομένων δεύτερης ταχύτητας. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι μόλις το 1% των γυναικών στην Ελλάδα είχαν ως κύρια πηγή εισοδήματος επιδόματα από το κράτος και την περίοδο της ανεργίας τους, την ίδια στιγμή που το αντίστοιχο ποσοστό στις χώρες εκτός του ευρωπαϊκού νότου κυμαίνεται μεταξύ 30% και 40%.

Πίνακας 7.10: Πηγή εισοδήματος για διαστήματα εκτός εργασίας, ανά φύλο

Άτομα 50+	Άνδρες: Κύρια Πηγή Εισοδήματος			Γυναίκες: Κύρια Πηγή Εισοδήματος		
	Σύντροφος	Οικογένεια	Κράτος	Σύντροφος	Οικογένεια	Κράτος
Βόρειες	13.7	31.3	66.9	72.5	42.3	40.1
Ηπειρωτικές	25.1	41.4	67.7	78.3	31.8	34.6
Νότιες	14.1	81.8	43.6	57.6	63.0	6.3
Ελλάδα	24.1	47.8	12.2	70.5	49.2	1.4
Μετάβασης	47.3	50.2	51.8	81.0	27.1	32.7

Ανάλογη εικόνα διαφοροποίησης Βορρά-Νότου προκύπτει και στην περίπτωση της εξέτασης της σχετικής σημασίας του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού κράτους στην παροχή χρηματικής βοήθειας σε περιόδους απουσίας από την εργασία λόγω προβλημάτων υγείας. Στο Βορρά, η πλειονότητα των ατόμων ηλικίας 50+ αντιμετώπισε τα διαστήματα απουσίας από την αγορά εργασίας λόγω υγείας με χρηματική στήριξη αποκλειστικά από το Κράτος, ενώ μόλις το 10% των ατόμων βασίστηκε σε βοήθεια προερχόμενη αποκλειστικά από την οικογένεια (Πίνακας 7.11). Η σχέση Κράτους-οικογένειας εμφανίζεται περισσότερο εξισορροπημένη στις χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης σε σχέση με τις χώρες του Βορρά, ενώ στην περίπτωση των χωρών του Νότου το πρότυπο αρωγής αντιστρέφεται πλήρως με τον ρόλο της οικογένειας να εμφανίζεται μεγαλύτερος στην περίπτωση της Ελλάδας, ακόμη και μεταξύ των χωρών του Νότου.

Πίνακας 7.11: Πηγές εισοδήματος κατά την περίοδο απουσίας από την εργασία λόγω προβλήματος υγείας, άτομα 50+ ετών

Πηγές εισοδήματος κατά την περίοδο απουσίας από την εργασία λόγω αναπηρίας / προβλήματος υγείας					
Άτομα 50+ ετών	Μόνο από το Κράτος	Οικογένεια και Κράτος	Μόνο οικογένεια	Άλλη πηγή	Σύνολο
Βόρειες	56.1	12.2	10.4	21.3	100
Ηπειρωτικές	38.6	22.0	22.2	17.2	100
Νότιες	35.5	11.8	36.8	15.9	100
Ελλάδα	25.0	18.7	41.1	15.2	100
Σύνολο	29.5	36.1	29.3	5.2	100

7.2.5 Η σχέση επίσημου-άτυπου κοινωνικού κράτους στις χώρες της Ευρώπης: ο ρόλος τους στην κάλυψη των αναγκών την περίοδο της μητρότητας

Το τελευταίο τμήμα της εμπειρικής ανάλυσης επικεντρώνεται στην εξέταση της σχετικής σημασίας της οικογένειας και του κράτους ως πηγών εισοδήματος κατά τη διάρκεια της μητρότητας. Η ανάλυση, εκτός από το σύνολο των γυναικών του δείγματος της έρευνας SHARELIFE, αξιοποιεί ένα δείγμα 6137 γυναικών ηλικίας 50+ ετών σε 13 ευρωπαϊκές χώρες της έρευνας SHARELIFE, οι οποίες ήταν απασχόληση πριν γεννηθεί το πρώτο τους παιδί, αλλά διέκοψαν προσωρινά (ή μόνιμα) την απασχόλησή τους κατά τη διάρκεια της άδειας μητρότητας. Στήριξη μόνο από το κράτος ή από το κράτος και την οικογένεια έλαβαν κατά την περίοδο της μητρότητας περίπου 6 στις 10 γυναίκες στις Βόρειες και τις Ηπειρωτικές χώρες που ήταν σε απασχόληση πριν γεννήσουν (Πίνακας 7.12). Η αντίστοιχη τάση στις νότιες χώρες αφορά μόλις 2 στις 10 γυναίκες, ενώ στην Ελλάδα το 85% των γυναικών είχαν ως πηγή εισοδήματος κατά την περίοδο της μητρότητάς τους αποκλειστικά τη βοήθεια από σύντροφο / οικογένεια (μόλις 1% των γυναικών στην Ελλάδα στηρίχθηκε σε μεταβιβάσεις από κράτος).

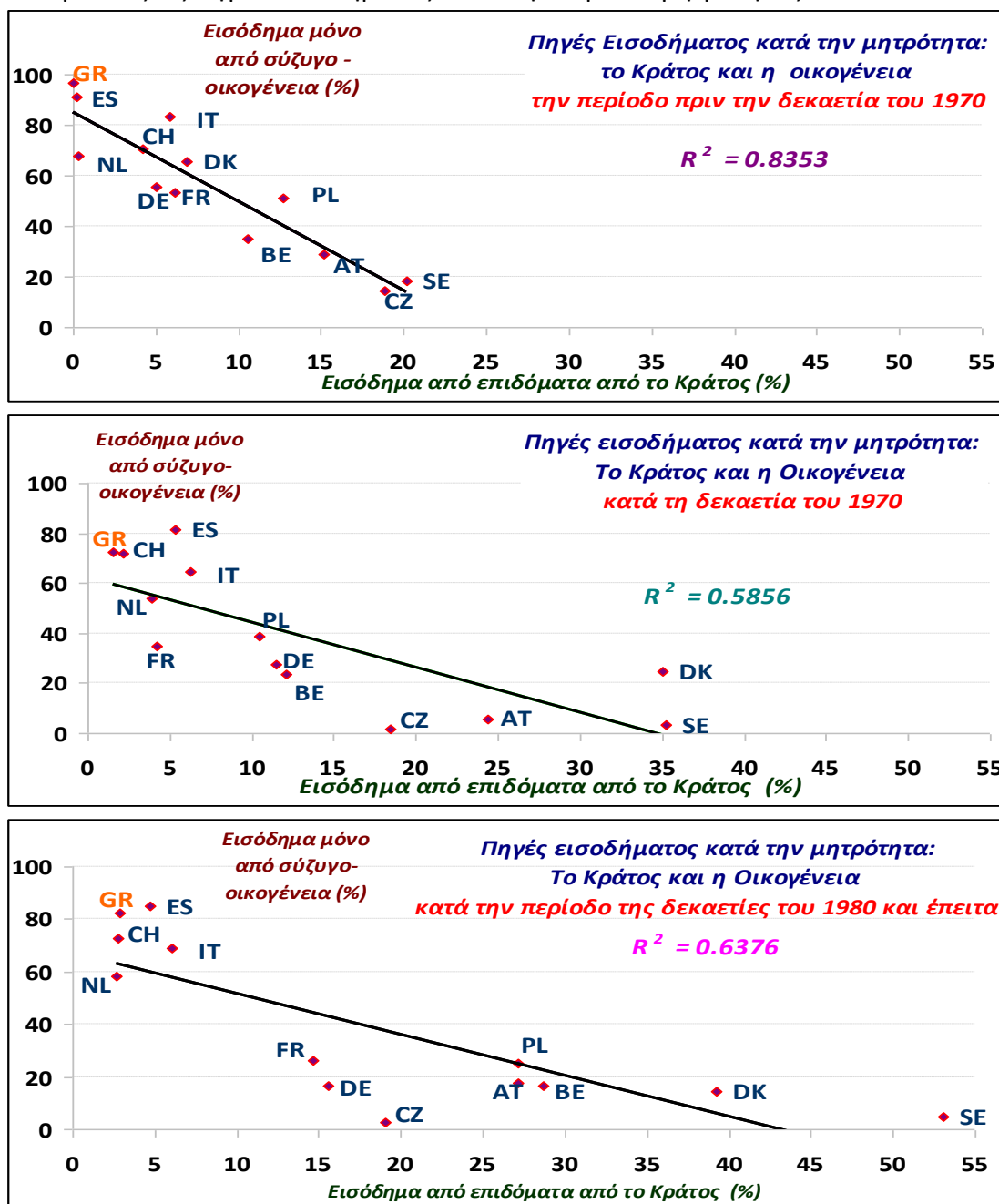
Συμπερασματικά, ενώ η άτυπη παροχή βοήθειας από την οικογένεια συμπληρώνει το ρόλο του κράτους στην κάλυψη των αναγκών κατά την περίοδο της μητρότητας παντού στην Ευρώπη, στις χώρες του Νότου και στην Ελλάδα υποκαθιστά (σχεδόν ολοκληρωτικά) τα κενά στην πρόνοια του επίσημου κοινωνικού κράτους.

Πίνακας 7.12: Πηγές εισοδήματος κατά την περίοδο απουσίας από την εργασία λόγω προβλήματος υγείας, άτομα 50+ ετών

<i>Πηγές Εισοδήματος κατά τη διάρκεια της μητρότητας</i>					
Σύνολο γυναικών	Μόνο από το Κράτος	Οικογένεια και Κράτος	Μόνο οικογένεια	Άλλη πηγή	Σύνολο
Βόρειες	12.1	28.7	48.5	10.7	100
Ηπειρωτικές	8.1	31.7	45.2	15.0	100
Νότιες	1.6	4.3	86.0	8.1	100
Ελλάδα	0.5	2.5	91.2	5.8	100
Μετάβασης	9.8	31.4	48.6	10.2	100
<i>Γυναίκες που ήταν σε απασχόληση</i>					
Βόρειες	15.8	34.8	39.1	10.2	100
Ηπειρωτικές	8.3	37.7	43.5	10.5	100
Νότιες	5.4	12.1	77.6	4.9	100
Ελλάδα	1.1	6.2	84.8	7.9	100
Μετάβασης	15.5	50.2	30.0	4.3	100

Επιχειρώντας μια περισσότερο λεπτομερή ανάλυση με βάση τη δεκαετία γέννησης του πρώτου παιδιού (την περίοδο αναφοράς της μητρότητας), παρατηρείται ότι η το ειδικό βάρος της συμμετοχής του επίσημου κοινωνικού κράτους ως πηγή εισοδήματος των γυναικών στην μητρότητα έχει αυξηθεί από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, αλλά όχι στη Νότια Ευρώπη (Διάγραμμα 7.7). Χαρακτηριστικά, έως τη δεκαετία του 1970 χρηματική βοήθεια από το κράτος κατά την μητρότητα λάμβανε στις περισσότερες χώρες περίπου το 5%-10% των γυναικών (και σε καμία χώρα περισσότερο από το 20% των γυναικών), κατά τη δεκαετία του 1970 η συμμετοχή του κράτους αυξήθηκε στις περισσότερες ηπειρωτικές χώρες (φτάνοντας περίπου τη συμμετοχή της οικογένειας στην παροχή βοήθειας) τάση που ενισχύθηκε και κατά τη δεκαετία του 1980 και έπειτα στις Βόρειες κυρίως αλλά και στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης.

Διάγραμμα 7.7: Διαχρονική μεταβολή της σχετικής σημασίας της οικογένειας και του κράτους ως πηγών εισοδήματος κατά την περίοδο μητρότητας

Βιβλιογραφία εβδομού κεφαλαίου

Ξενόγλωσση

- Albertini, M., & Kohli, M. (2012). The generational contract in the family: An analysis of transfer regimes in Europe. *European Sociological Review* 29 (4): 828-840
- Albertini, M., Kohli, M., & Vogel, C. (2007). Intergenerational transfers of time and money in European families: common patterns—different regimes?. *Journal of European Social Policy*, 17(4): 319-334
- Angelini, V., Laferrère, A., & Pasini, G. (2011). Nest Leaving in Europe. In Börsch-Supan, A., Brandt, M., Hank, K., & Schröder, M (eds_ *The Individual and the Welfare State*, Springer, pp. 67-80
- Attias-Donfut, C., Ogg, J. & Wolff, F.C. (2005a). European patterns of intergenerational financial and time transfers. *European Journal of Ageing*, 2(3): 161-173
- Attias-Donfut, C., Ogg, J. & Wolff, F.C. (2005b). Family support In A. Börsch-Supan et al.(eds.) *Health, Ageing and Retirement in Europe. First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, Mannheim: Mannheim Research Institute für the Economics of Ageing, 171-178
- Bambra, C., 2007, 'Defamilisation and welfare state regimes: a cluster analysis' *International Journal of Social Welfare*, 16(4): 326-338.
- Bettio, F., & Plantenga, J. (2004). Comparing care regimes in Europe. *Feminist economics*, 10(1), 85-113
- Bettio, F., Simonazzi, A., & Villa, P. (2006). Change in care regimes and female migration: the 'care drain'in the Mediterranean. *Journal of European social policy*, 16(3): 271-285
- Boeri, T. (2002) 'Let Social Policy Models Compete and Europe Will Win', paper presented at a Conference hosted by the Kennedy School of Government, Harvard University, 11-12 April
- Bolin, K., Lindgren, B., & Lundborg, P. (2008a). Your next of kin or your own career?: Caring and working among the 50+ of Europe. *Journal of Health Economics*, 27(3), 718-738
- Bolin, K., Lindgren, B., & Lundborg, P. (2008b). Informal and formal care among single-living elderly in Europe. *Health economics*, 17(3): 393-409
- Bonoli, G., 1997, 'Classifying welfare states: a two-dimension approach', *Journal of Social Policy*, 26: 351-372.
- Bonsang, E. (2009). Does informal care from children to their elderly parents substitute for formal care in Europe?. *Journal of health economics*, 28(1): 143-154
- Börsch-Supan, A. (2006). *European welfare state regimes and their generosity towards the elderly*. Levy Economics Institute, Economic Working Paper (473). New York.

- Brandt, M. (2013). Intergenerational help and public assistance in Europe: a case of specialization?. *European Societies*, 15(1): 26-56
- Brandt, M., & Deindl, C. (2013). Intergenerational Transfers to Adult Children in Europe: Do Social Policies Matter?. *Journal of Marriage and Family*, 75(1), 235-251
- Brandt, M., Haberkern, K., & Szydlik, M. (2009). Intergenerational help and care in Europe. *European Sociological Review*, 25(5): 585-601
- Calzada, I. & Brooks, C. (2013). The Myth of Mediterranean Familism: Family values, family structure and public preferences for state intervention in care. *European Societies*, 15(4): 514-534
- Daatland, S.O., Herlofson, K. & Lima, I.A. (2011). Balancing generations: on the strength and character of family norms in the West and East of Europe. *Ageing and Society*, 31(7), 1159-1179
- Dennis, I. and Guio, A., (2003), *Poverty and social exclusion in the EU after Leaken – Part 1*. Eurostat, Statistics in Focus. Theme 3 8/2003, Luxembourg: Eurostat.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism* (Vol. 6), Cambridge: Polity press.
- Ferrera, M. (1996) 'The Southern Model of Welfare State in Social Europe', *Journal of European Social Policy*, 6 (1): 17-37
- Georgiadis & Lymperakis-Pitas (2012). '*Portraying the Effect of Social Protection on Poverty across Europe*', Paper presented at the 5th PhD Conference in Economics 2012, UADPhilEcon, University of Athens
- Hank, K. (2007). Proximity and contacts between older parents and their children: A European comparison. *Journal of Marriage and Family*, 69(1), 157-173
- Heady, C., Mitrakos, T., & Tsakloglou, P. (2001). The distributional impact of social transfers in the European Union: evidence from the ECHP. *Fiscal Studies*, 22(4): 547-565.
- Igel, C., Brandt, M., Haberkern, K., & Szydlik, M. (2009). Specialization between family and state intergenerational time transfers in Western Europe. *Journal of Comparative Family Studies*, 203-226
- Isengard, B., & Szydlik, M. (2012). Living apart (or) together? Coresidence of elderly parents and their adult children in Europe. *Research on Aging*, 34(4): 449-474
- Jensen, C. (2008). Worlds of welfare services and transfers. *Journal of European Social Policy*, 18(2): 151-162
- Kohli, M., & Albertini, M. (2008). The Generational contract in the family: explaining regime differences in financial transfers from parents to children in Europe. *DemoSoc Working Papers*.

- Kohli, M., Künemund, H., & Lüdicke, J. (2005). Family structure, proximity and contact. In A. Börsch-Supan et al.(eds.) *Health, Ageing and Retirement in Europe. First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, Mannheim: Mannheim Research Institute für the Economics of Ageing. pp. 164-170
- Leitner, S. (2003). Varieties of familialism: The caring function of the family in comparative perspective. *European societies*, 5(4): 353-375
- Liebfreid, S., (1992). 'Tpwards a European Welfare State', in Ferge & Kolberg (eds.) *Social Policy in a Changing Europe*, Frankfurt, Campus Verlag.
- Lyberaki, A. (2011). Migrant Women, Care Work, and Women's Employment in Greece. *Feminist Economics*, 17(3), 103-131
- Lyberaki, A., Tinios, P. (2013). How does the welfare state treat older women? Micro-testing the geography of welfare state typologies in Europe. Paper presented at the 9th European Urban and Regional Studies Conference «Europe and the World: Competing Visions, Changing Spaces, Flows and Politics, University of Sussex, Brighton, United Kingdom, 10-12 July 2013
- Lyberaki, A., Tinios, P., Mimis, A., & Georgiadis, T. (2013). Mapping population aging in Europe: how are similar needs in different countries met by different family structures?. *Journal of Maps*, 9(1): 4-9
- McDonald, P. (2000). Gender equity, social institutions and the future of fertility. *Journal of population research*, 17(1): 1-16
- OECD (2008). *Growing Unequal?: Income Distribution and Poverty in OECD Countries*, OECD Publishing.
- OECD (2011). *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*, OECD Publishing.
- Ogg, J., & Renaut, S. (2006). The support of parents in old age by those born during 1945-1954: A European perspective. *Ageing and Society*, 26(5), 723-744
- Reher, D.S. (1998). Family ties in Western Europe: persistent contrasts. *Population and development review*, 24(2): 203-234
- Saraceno, C., & Keck, W. (2010). Can we identify intergenerational policy regimes in Europe?. *European Societies*, 12(5): 675-696
- Schmid, T., Brandt, M., & Haberkern, K. (2012). Gendered support to older parents: do welfare states matter?. *European Journal of Ageing*, 9(1): 39-50
- Simoni, S., & Trifiletti, R. (2004). Caregiving in Transition in Southern Europe: Neither Complete Altruists nor Free-riders. *Social Policy & Administration*, 38(6): 678-705
- Suanet, B., Broese Van Groenou, M.I., & van Tilburg, T.G. (2012). Informal and formal home-care use among older adults in Europe: can cross-national differences be explained by societal context and composition? *Ageing and Society*, 32(3): 491-515

Tinios, P. (2013). Is “Social Protection a Means of Production” during crisis? The role of prior Social protection reforms in economic performance in the EU bailout countries, 34th Annual conference of the International Working Party on Labour Market Segmentation, Dublin, Trinity College, September 2013.

Tinios, P., Lyberaki, A., & Georgiadis, T. (2011). *Explaining persistent poverty in SHARE: does the past play a role?* (pp. 19-29). Springer Berlin Heidelberg

Trifiletti, R., 1999, ‘Southern European welfare regimes and the worsening position of women’, *Journal of European Social Policy*, 9: 49-64

Tsakoglou P. (2000). “Poverty and anti-poverty policies in Greece and comparisons with other Mediterranean EU member-states”, in A. Mitsos and E. Mossialos (eds) *Contemporary Greece and Europe*, Ashgate, Aldershot

Viazzo, P. (2010). Family, kinship and welfare provision in Europe, past and present: Commonalities and divergences. *Continuity and Change*, 25(1): 137-159

Ελληνική

Γεωργιάδης, Θ. (2009). Εστιάζοντας την προσοχή στους ανθρώπους που ζουν μόνοι. Δημογραφικά χαρακτηριστικά και κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις. στο Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Α. (επιμ.) (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, σελ. 395-412

Γεωργιάδης, Θ. (2014). *Μέτρηση και Ανάλυση της Φτώχειας των Ηλικιωμένων στην Ευρώπη*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Λυμπεράκη, Α. (2009). Υπάρχει χάσμα φροντίδας; Ποιος φροντίζει ποιον και πώς; στο Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Α. (επιμ.) (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, σελ. 371-412

Λυμπεράκη, Α. και Τήνιος, Πλ. (2010). Η προσφορά και η ζήτηση αλληλεγγύης στην πράξη: Συγκριτική ανάλυση πρακτικών φροντίδας από και προς άτομα άνω των 50 ετών στην Ευρώπη, στο Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.) *Κοινωνική Μεταρρύθμιση και Αλλαγές στο Μείγμα «Δημοσίου»-«Ιδιωτικού» στο Πεδίο της Κοινωνικής Προστασίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 438-469

Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος, Πλ., (2012α). Κοινωνικό Κράτος (‘επίσημο’ και ‘άτυπο’): Οι μεταρρυθμίσεις που Δεν έγιναν και η κρίση”, στο Τράπεζα της Ελλάδας, *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, Ιούνιος 2012, σελ. 121-148.

Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος, Πλ. (2012β). “Κρίση, ανεργία και τα οικονομικά της οικογένειας: αναζήτηση μακροχρόνιων τάσεων και ανατροπών”, Εισήγηση στο Συνέδριο της Τράπεζας της Ελλάδας με τίτλο: Η ελληνική αγορά εργασίας στην κρίση, 27 Νοεμβρίου 2012.

Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Γεωργιάδης, Θ. (2009). Γήρανση, υγεία και συντάξεις. Ενδεικτικά ευρήματα για την Ελλάδα και την Ευρώπη’, στο Λυμπεράκη,

Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Α. (επιμ.) (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Κριτική, σελ. 57-74

Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Παπαδούδης, Γ. (2009). Οικογενειακή συνοχή και κοινωνικοοικονομική κατάσταση. Μια πρώτη διερεύνηση, στο Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Πλ. και Φιλαλήθης, Α. (επιμ.) (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Κριτική, σελ. 374-370

Ματσαγγάνης, Μ.. (2013). "Η πολιτική κατά της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης", *Ενημερωτικό Δελτίο 6/2013*, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.

Μητράκος, Θ. & Γεωργιάδης, Θ. (2006). "Αξιολόγηση της Αποτελεσματικότητας του Ελληνικού Συστήματος Κοινωνικής Αλληλεγγύης: Πρόσφατες Εξελίξεις", Ινστιτούτο Στρατηγικών και Αναπτυξιακών Μελετών

ΟΟΣΑ (2013). "Ελλάδα: Μεταρρύθμιση των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας". *Επιθεωρήσεις Δημόσιας Διακυβέρνησης από τον ΟΟΣΑ*, OECD Public Governance Reviews

Τήνιος, Πλ. (2010). *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, εκδ. Κριτική.

Μέρος Β': Το σύνθετο κοινωνικό κράτος στην κρίση: Διάγνωση και Προοπτικές με χρήση επιτόπιας έρευνας

Εισαγωγή

Τα κεφάλαια του παρόντος κειμένου συνθέτουν το Μέρος Β' της μονογραφίας και αποτελούν την πρώτη ενότητα εργασίας (ΕΕ2) με τίτλο: «*Το σύνθετο κοινωνικό κράτος στην κρίση: Διάγνωση και Προοπτικές με χρήση επιτόπιας έρευνας*». Σύμφωνα με Τεχνικό Παράρτημα του έργου, η ΕΕ2 συνιστά επίσης το παραδοτέο του έργου (Α/Α παραδοτέου 2.1), οι εργασίες για το οποίο ξεκίνησαν από τον 13^ο μήνα του έργου (Φεβρουάριος 2014) με προβλεπόμενη ημερομηνία κατάθεσης του παραδοτέου τον 30^ο μήνα του έργου (Ιούνιος 2015). Σημειώνεται επίσης η πρόοδος των εργασιών για την ολοκλήρωση του παρόντος παραδοτέου έχει αναφερθεί αναλυτικά στην τρίτη και την τέταρτη εξαμηνιαία έκθεση προόδου του έργου.

Ειδικότερα, η δεύτερη Ενότητα Εργασίας (ΕΕ2) επικεντρώνεται στην ανάλυση του σύνθετου κράτους την εποχή της κρίσης, αναλύοντας μέσω πρωτογενών μικρο-δεδομένων, αλλά και με τη χρήση επιτόπιας έρευνας, (συλλογή πρωτογενών δεδομένων): **Πρώτον**, τη δυνατότητα του κοινωνικού ιστού ασφάλειας να ανταπεξέλθει στις αυξημένες ανάγκες λόγω της κρίσης, και **δεύτερον**, τους κινδύνους μιας συνεπακόλουθης κρίσης ρευστότητας του άτυπου κράτους (αιφνίδια 'οιονεί χρεοκοπία' του άτυπου κοινωνικού κράτους, λόγω της οικονομικής κρίσης).

Οι βασικές ερευνητικές υποθέσεις εργασίας που ελέγχονται στα επιμέρους κεφάλαια της παρούσας ενότητας εργασίας είναι οι εξής:

Πρώτον, καθώς το επίσημο κοινωνικό κράτος αδυνατεί να ανταπεξέλθει στις ανάγκες στήριξης που γεννάει η κρίση, το άτυπο κοινωνικό κράτος απορροφά το μέγιστο τμήμα του κοινωνικού αντίτυπου. *Με άλλα λόγια, η κρίση λειτουργεί ως κρίση ρευστότητας του άτυπου κράτους*: αυξάνει τις ανάγκες, και μειώνει τις χρηματοδοτικές εφεδρείες, κατά ένα διάστημα που αυτό βρίσκεται ήδη υπό πίεση. Σταδιακά, πάντως, εξαντλούνται οι δυνατότητες καθεμιάς εφεδρείας, αυτό

σημαίνει ότι στην επόμενη ανάγκη στήριξης που θα γεννήσει η παράταση της κρίσης θα πρέπει να αναζητηθούν νέες εφεδρείες. *Χρειάζεται, επομένως, να διερευνηθούν οι συνέπειες του γεγονότος ότι οι ανάγκες για υπηρεσίες έτσι επανέρχονται σταδιακά στη σφαίρα του άτυπου κοινωνικού κράτους και να εξεταστεί εάν και σε ποιόν βαθμό η παραπάνω κατάσταση συνεπάγεται τη δημιουργία συνθηκών μιας ενδεχόμενης ξαφνικής έκρηξης όταν εξαντληθούν και οι τελευταίες εφεδρείες.*

Δεύτερον, τα ελλείμματα του επίσημου κοινωνικού κράτους καλύπτονται κυρίως με προσπάθεια αύξησης των εσόδων. Αυτό ασκεί πίεση στα εισοδήματα των νοικοκυριών που συγκροτούν το άτυπο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Συμπιέζεται η μικρή επιχείρηση και η άτυπη οικονομία, με αποτέλεσμα όχι μόνο να περιορίζει τις θέσεις εργασίας της αλλά και τη ρευστότητα που μετέτρεπε σε προστασία για κάποια από τα μέλη της. *Χρειάζεται επομένως να αναλυθούν οι συνέπειες της έλλειψης ρευστότητας της μικρής επιχείρησης, τόσο σε όρους (ελλείμματος) ανταγωνιστικότητας, όσο και ως διαθέσιμη εφεδρεία και άτυπος υποστηρικτικός μηχανισμός ατόμων που δεν καλύπτονται από το επίσημο σύστημα κοινωνικής προστασίας.*

Στο πλαίσιο της παρούσας ενότητας εργασίας προβλέπεται η συλλογή πρωτογενών δεδομένων, μέσω της σχεδίασης ερωτηματολογίου και επιτόπιας έρευνας:

Α) σε ένα δείγμα οικογενειακών επιχειρήσεων (με έμφαση σε συγκεκριμένες γραμμές δραστηριότητας πχ μεταποίηση, υπηρεσίες και τουρισμό),

Β) Ένα στοχευμένο δείγμα νοικοκυριών που αντιμετωπίζουν έντονες δυσκολίες (π.χ. ανεργία, φροντίδα μέλους, παιδιά),

Γ) ένα δείγμα μεταναστών συγκεκριμένων εθνικοτήτων, με αντιπροσωπευτικά ως προς τον μεταναστευτικό πληθυσμό δημογραφικά χαρακτηριστικά (φύλο και ηλικία).

Τα τέσσερα πρώτα κεφάλαια του παρόντος παραδοτέου αποσκοπούν να «θέσουν το σκηνικό» του ερευνητικού εγχειρήματος που ακολουθεί επιχειρώντας μια συνολική ανάγνωση και ερμηνεία των αλλαγών της κρίσης. Αρχικά, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην εξέταση της δυναμικής της διαμόρφωσης της οικονομικής

πολιτικής κατά την κρίση και οι συνέπειές της (κεφάλαιο 8) παρουσιάζοντας ένα χρονολόγιο της κρίσης καθώς και την εικόνα της πρόσφατης γενικής μακροοικονομικής κατάστασης. Στα επόμενα δύο κεφάλαια (κεφάλαιο 9 & 10), το ενδιαφέρον στρέφεται στην εξέταση θεμάτων που σχετίζονται με τη λειτουργία του επίσημου κοινωνικού κράτους κατά τη διάρκεια της κρίσης, εστιάζοντας στις αλλαγές στις συντάξεις και την κοινωνική ασφάλιση γενικότερα και εξετάζοντας τις συνέπειες των αλλαγών αυτών σε όρους τόσο δημοσιονομικού βάρους και ανταποδοτικότητας, όσο και ανταγωνιστικότητας (λειτουργίας) του συνόλου της οικονομίας. Το κεφάλαιο 11, εκκινώντας από τη σκοπιά του φύλου επιχειρεί την ανάγνωση της μεγάλης εικόνας των εξελίξεων τόσο πριν την κρίση όσο και για την διάρκεια της κρίσης. Αναδεικνύοντας ότι η διασύνδεση της δημοσιονομικής βιωσιμότητας με το φύλο διαμεσολαβείται από **την οικογένεια**, η ανάλυση του κεφαλαίου καταλήγει ότι ο κίνδυνος οπισθοχώρησης σε θέματα φύλου παραμένει ενεργός –ιδίως αν ο εφησυχασμός αποκρύπτει τη διάσταση φύλου των προβλημάτων.

Τα επόμενα τρία κεφάλαια επιχειρούν να αναδείξουν τις επιπλέον, λόγω της κρίσης, ανάγκες, εστιάζοντας στις επιπτώσεις της κρίσης στα εισοδήματα και την αγορά εργασίας. Η ανάλυση της εξέλιξης των δεικτών φτώχειας και των εισοδημάτων κατά τη διάρκεια της κρίσης (κεφάλαιο 12) καταλήγει στη διαπίστωση η συζήτηση για «δημοσιονομικά ισοδύναμα» κατέληξε σε επιλογές πολιτικής κατά τη διάρκεια της κρίσης που κάθε άλλο παρά «ισοδύναμα» αποτελέσματα φαίνεται να έχουν στη λειτουργία των άτυπου κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα. Αντιθέτως, φαίνεται να υπάρχει μια σημαντική αύξηση του «ελλείμματος» μεταξύ των επιπλέον αναγκών που η κρίση συνεπάγεται για τους φτωχότερους και της σημαντικά περιορισμένης δυνατότητας των άτυπων υποστηρικτικών μηχανισμών να συνεχίσουν να επιτελούν το ρόλο του «άτυπου» κοινωνικού κράτους, δηλαδή να καλύπτουν τις ανάγκες εκεί που υπάρχουν ανάγκες και κενά του επίσημου κοινωνικού κράτους. Η συγκεκριμένη διαπίστωση επιβεβαιώνεται και στα συμπεράσματα από τις ποιοτικές συνεντεύξεις που έγιναν σε ένα δείγμα ατόμων των οποίων οι οικογένειές τους αντιμετώπιζαν ιδιαίτερα μεγάλες δύσκολες λόγω της παρούσας οικονομικής κρίσης (κεφάλαιο 13), αναδεικνύοντας επίσης ότι πέρα από τις υλικές πιέσεις, η κρίση φαίνεται να

επηρεάζει εξίσου σημαντικά την υγεία των ατόμων και τις σχέσεις μεταξύ των οικογενειακών μελών. Ένας σημαντικός παράγοντας τροφοδότησης των «επιπλέον αναγκών» αφορά τις εξελίξεις στην αγοράς εργασίας κατά τη διάρκεια της κρίσης (κεφάλαιο 14), δεδομένου η απασχόληση μειώθηκε δραστικά, η ανεργία διογκώθηκε δραματικά και οι μισθοί συρρικνώθηκαν.

Ακολουθεί μία σειρά τριών κεφαλαίων (κεφάλαια 15, 16 και 17) τα οποία αποσκοπούν στην ανάλυση του βαθμού και της έντασης των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της χώρας, καθώς και στην εξέταση της επίδρασης της κρίσης στη διαδικασία της περιφερειακής οικονομικής σύγκλισης ή απόκλισης. Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση είναι ότι όλες οι περιφέρειες έχουν δεχθεί αρνητικές επιδράσεις από την οικονομική κρίση. Η Αττική η οποία έδειξε μικρή ανθεκτικότητα σε οικονομικούς όρους (κεφάλαιο 15), εμφανίζει υψηλότερα επίπεδα ανθεκτικότητας σε σχέση με τους κοινωνικούς δείκτες, με εξαίρεση ωστόσο στο δείκτη της ανεργίας που παρουσιάζει σημαντική αύξηση. Όσον αφορά τους κοινωνικούς δείκτες, οι περιοχές που επλήγησαν περισσότερο είναι περιφέρειες υποδοχής σημαντικών μητροπολιτικών κέντρων (Κεντρική Μακεδονία), τουριστικές περιοχές (Κρήτης και Βόρειο Αιγαίο) αλλά και πιο απομακρυσμένες περιοχές (Ανατολική Μακεδονία και Θράκη). Στον αντίποδα, νησιωτικές (Ιόνια Νησιά, Νότιο Αιγαίο) και λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές (Δυτική Ελλάδα, Ήπειρος) φαίνεται να έχουν υποστεί τα μεγαλύτερα προβλήματα (κεφάλαιο 16). Τα αποτελέσματα του σύνθετου δείκτη αποτίμησης επιπτώσεων κρίσης σε επίπεδο νομού (κεφάλαιο 17) επιβεβαιώνουν το αναπτυξιακό πρότυπο της προκυκλικότητας, αφού περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές, όπως οι νομοί Αττικής και Θεσσαλονίκης, υφίσταται τις περισσότερες αρνητικές επιπτώσεις εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Με δεδομένη τη χωρική ετερογένεια των επιπτώσεων της κρίσης, ο ρόλος του κοινωνικού κράτους παρά τις όποιες δυσκολίες αντιμετωπίζει λόγω της τρέχουσας συγκυρίας αλλά και των προγενέστερων ανεπαρειών και αδυναμιών του, θα μπορούσε να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο, ιδίως στις περιοχές που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση.

Οι συνέπειες της έλλειψης ρευστότητας της μικρής επιχείρησης, τόσο σε όρους ανταγωνιστικότητας, όσο και ως διαθέσιμη εφεδρεία και άτυπος υποστηρικτικός

μηχανισμός αναλύονται στα κεφάλαια 18 και 19. Η εικόνα που προκύπτει καταδεικνύει ότι η απασχόληση σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις μετά το 2011 μειώνεται δραματικά και ως εκ τούτου βελτιώνεται συστηματικά (κεφάλαιο 18). Από την αξιοποίηση των δεδομένων της επιτόπιας έρευνας σε ένα δείγμα 145 μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων (κεφάλαιο 19) προκύπτει ότι η οικονομική κρίση έχει αδιαμφισβήτητα δημιουργήσει μια ζοφερή και πρωτόγνωρη κατάσταση για της οικογενειακές επιχειρήσεις. Πέραν τούτου, η παρατεταμένη ύφεση, η απουσία διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και συνεχής αύξηση των φόρων έρχεται να δυσχεράνει ακόμη περισσότερη τη θέση των μικρών και μεσαίων επιχειρηματιών. Στην προσπάθεια τους να σταθούν όρθιες οι οικογενειακές επιχειρήσεις αναγκάζονται να περικόψουν τις λειτουργικές τους δαπάνες και προβαίνουν σε μειώσεις προσωπικού. Επιπλέον, η οικογενειακή επιχείρηση –και κατά τη διάρκεια της κρίσης- αποτελεί σημαντικό φορέα κοινωνικής προστασίας για την οικογένεια είτε αυτό έχει να κάνει με την χρηματοδότηση φροντίδας για ηλικιωμένους γονείς είτε με την παροχή ενός δικτύου ασφάλειάς για τους άνεργους ανήλικες. Τα συγκεκριμένα ευρήματα χρειάζεται να αναγνωστούν έχοντας υπόψη ότι το Ελληνικό κοινωνικό σύστημα επηρεάζεται δραματικά κατά τη τριετία 2009-2012 με την αποτελεσματικότητα του στη μείωση του κινδύνου φτώχειας να μειώνεται τη στιγμή που ανάγκες για προστασία αυξάνονται (κεφάλαιο 20).

Τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια επιχειρούν τη διασύνδεση των επιπτώσεων της κρίσης με τα οικονομικά του φύλου και της οικογένειας. Αναλύοντας φορολογικά δεδομένα ζευγαριών τα οποία και τα δύο μέλη εργάζονταν προ κρίσης (το 2008) με μισθωτή απασχόληση, το κεφάλαιο 21 εξετάζει σε ποιο βαθμό οι χαμηλότερες, κατά μέσο όρο, αμοιβές των γυναικών καθώς και η μεγαλύτερη ευελιξία που επιδείκνυαν τα προηγούμενα χρόνια στην αγορά εργασίας βοήθησαν ώστε οι γυναίκες να διατηρήσουν τις θέσεις απασχόλησης τους έναντι των ανδρών. Τα παραπάνω ζευγάρια παρακολουθούνται για τα επόμενα 4 χρόνια ως προς την δυνατότητα που έχουν να διατηρήσουν ή όχι τις θέσεις απασχόλησής τους, το ύψος των εισοδημάτων τους καθώς και τη δυνατότητα να μετακινηθούν σε συνταξιοδοτικό καθεστώς παρέχοντας ευρήματα για το εξής ερώτημα: *ποιος από τους δύο, ο σύζυγος ή η σύζυγος, στήριξε περισσότερο το οικογενειακό εισόδημα σε αυτή την περίοδο της κρίσης;* Μια επιπλέον βασική διαπίστωση που προκύπτει έχει

να κάνει με το αντικυκλικό πρότυπο συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας κατά τη διάρκεια της κρίσης. Στα ευρήματα του [κεφαλαίου 22](#) αποτυπώνεται ότι οι γυναίκες των οποίων ο σύζυγος έχει απολέσει τη θέση εργασίας λόγω απόλυσης/λήξης σύμβασης έργου αυξάνουν την συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας επιβεβαιώνοντας τη θεωρητική πρόβλεψη του υποδείγματος για το αποτέλεσμα του επιπρόσθετου εργαζόμενου. Παρόλα αυτά, λόγω της ιδιαίτερα περιορισμένης ζήτησης για εργασία, η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό δεν συνοδεύεται από αύξηση της απασχόλησης αλλά αντίθετα από αύξηση της ανεργίας. Τα εν λόγω αποτελέσματα υποδηλώνουν την υποχώρηση του σκιώδους ωρομισθίου των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας. Επιπλέον, η συμμετοχή στην αγορά εργασίας των γυναικών με παιδιά αυξήθηκε, η απασχόληση μειώθηκε και η ανεργία διογκώθηκε σημαντικά, ενώ όσον αφορά οικονομικά αποτελέσματα των μεταναστών παρατηρείται ταύτιση με τη γενικότερη αρνητική τάση της ελληνικής οικονομίας ([κεφάλαιο 23](#)). Από την άλλη πλευρά, τα ποσοστά μερικής απασχόλησης ανδρών και γυναικών φαίνεται να σημειώνουν αύξηση κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης με περισσότερες γυναίκες να εργάζονται με καθεστώς μερικής απασχόλησης συγκριτικά με τους άνδρες ([κεφάλαιο 24](#)). Παρόλα αυτά, η Ελλάδα συνεχίζει να διατηρεί εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά απασχόλησης γυναικών σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Από την ανάλυση των δεδομένων της επιτόπιας έρευνας σε ένα δείγμα 220 μεταναστών οι οποίες απασχολούνται στο τομέα της φροντίδας και της οικιακής εργασίας ([κεφάλαιο 25](#)) προκύπτει ότι η ανεργία μεταξύ των μεταναστριών φαίνεται να αυξάνει με πιο γρήγορο ρυθμό από ότι το 2010, ενώ με το ξέσπασμα της κρίσης μειώθηκαν σημαντικά σχεδόν ταυτόχρονα και οι μισθοί (ο μέσος μηνιαίος μισθός μειώθηκε περίπου κατά 300 με 400 ευρώ) και οι ώρες εργασίας.

Το τελευταίο κεφάλαιο του παρόντος Μέρους της μονογραφίας ([κεφάλαιο 26](#)) επιχειρεί να συγκρίνει τη σύνθεση και τα χαρακτηριστικά της οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα το 2008 με την πιο πρόσφατη εικόνα. Τα ευρήματα της ανάλυσης αποτυπώνουν ξεκάθαρα ότι η οικονομική δραστηριότητα υποχώρησε σημαντικά. Η μείωση υπήρξε σχετικά ομοιόμορφη σε όλους τους μεγάλους τομείς της οικονομίας. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι κατασκευές των οποίων η δραστηριότητα υπέστη δραστική μείωση. Παρά τη σχετική αυτή εικόνα ομοιομορφίας σε βασικούς

τομείς ωστόσο υπάρχουν διαφοροποιήσεις και ορισμένα θετικά σημάδια αναδιάρθρωσης των δομικών χαρακτηριστικών της οικονομίας τα οποία θα μπορούσαν να ενισχύσουν την παραγωγικότητα της οικονομίας και να οδηγήσουν στην ανάπτυξη και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Η ανάλυση του [κεφαλαίου 27](#) επικεντρώνεται στις επιπτώσεις της κρίσης στη μεταβολή της ευημερίας των Ελλήνων πολιτών –δεδομένου ότι ακόμη (στο τέλος του 2015) βρισκόμαστε σε περίοδο ύφεσης– αποσκοπώντας επίσης στη διερεύνηση των προσδιοριστικών παραγόντων της ευημερίας των πολιτών. Τα ευρήματα του κεφαλαίου δείχνουν ότι οι νέοι και οι απασχολούμενοι εξακολουθούν να είναι πιο ευχαριστημένοι από τη ζωή τους αλλά και για αυτές τις ομάδες υπάρχει επιδείνωση της ικανοποίησης από τη ζωή. Το να έχεις τη δυνατότητα να δανείζεσαι φαίνεται να είναι ακόμη πιο σημαντικό σήμερα σε σύγκριση με ό,τι συνέβαινε τα προηγούμενα χρόνια. Όσον αφορά τις διεθνείς συγκρίσεις, η κρίση διευρύνει τις αποκλίσεις στο επίπεδο ικανοποίησης των λαών της Ευρώπης από τη ζωή τους. Έτσι ο Ευρωπαϊκός μέσος όρος δείχνει σταθερότητα τα τελευταία έτη καθώς η επιδείνωση στις αποκαλούμενες χώρες της κρίσης (crisis countries) έχει καλυφθεί από σημαντική άνοδο σε άλλες χώρες.

Τέλος, το αντικείμενο του [κεφαλαίου 28](#) αφορά την ανάλυση των μεταβολών στη συμμετοχή στην εκπαίδευση μέσα στην κρίση –πεδίο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον λαμβάνοντας υπόψη ότι η οικονομική θεωρία δεν δίνει εκ των προτέρων μια σαφή απάντηση για τη συσχέτιση ανάμεσα στο ποσοστό συμμετοχής στην εκπαίδευση και στον οικονομικό κύκλο. Τα ευρήματα του κεφαλαίου για τη συμμετοχή στην εκπαίδευση είναι εν μέρει ενθαρρυντικά: οι τάσεις που επικρατούσαν πριν την κρίση για υποχώρηση του ποσοστού των νέων που εγκαταλείπουν τις σπουδές τους με την ολοκλήρωση μόνο της Γυμνασιακής εκπαίδευσης καθώς και για αύξηση του ποσοστού των αποφοίτων λυκείου που συνεχίζουν τις σπουδές τους δεν ανατράπηκαν μέσα στην κρίση. Φαίνεται να διακόπηκαν προσωρινά για κάποιο μικρό χρονικό διάστημα αλλά τα τελευταία χρόνια διακρίνουμε μια επανέναρξη της διαδικασίας αυξημένης συμμετοχής στην εκπαίδευση.

Εμπλεκόμενα μέλη της ερευνητικής ομάδας για την ολοκλήρωση του παραδοτέου:

- 1) Αντιγόνη Λυμπεράκη (ΚΕ)
- 2) Ευάγγελος Πρόντζας (ΚΕ –από τον Φεβρουάριο του 2015)
- 3) Πλάτων Τήνιος (1^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)
- 4) Σταύρος Ζωγραφάκης (2^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)
- 5) Δάφνη Νικολίτσα (3^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)
- 6) Νικόλαος Γιαννακόπουλος (4^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)
- 7) Παναγιώτης Αρτελάρης (5^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)
- 8) Δημήτριος Τσαρούχας (6^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)

Εμπλεκόμενα μέλη κατηγορίας 1β για την ολοκλήρωση του παραδοτέου:

- 1) Γεώργιος Παπαδούδης (Μεταδιδάκτορας)
- 2) Νικόλαος Γαβαλάκης (Μεταδιδάκτορας)
- 3) Θωμάς Γεωργιάδης (ως Μεταδιδάκτορας –από τον Μάιο του 2015)

Εμπλεκόμενα μέλη κατηγορίας 1γ για την ολοκλήρωση του παραδοτέου:

- 1) Θωμάς Γεωργιάδης (ως Υποψ. Διδάκτορας -έως τον Δεκέμβριο του 2014)
- 2) Ερμέλα Γιάννα (Υποψ. Διδάκτωρ)
- 3) Σταύρος Βουγιούκας (Υποψ. Διδάκτωρ)
- 4) Παναγιώτης Ξένος (Υποψ. Διδάκτωρ)
- 5) Αικατερίνη Γλυνιαδάκη (Υποψ. Διδάκτωρ)

Εμπλεκόμενα μέλη κατηγορίας 1δ για την ολοκλήρωση του παραδοτέου:

- 1) Σταύρος Πουπάκης (συλλογή δεδομένων επιτόπιας έρευνας)

Κεφάλαιο 8: Η δυναμική της διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής κατά την κρίση και οι συνέπειές της

Εισαγωγή

Η βαθιά οικονομική κρίση που άρχισε το 2008 είναι σε εξέλιξη, τροφοδοτούμενη όμως από κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις στο εσωτερικό, αλλά και στο εξωτερικό της χώρας. Σε μια κρίση τέτοιας διάρκειας και τέτοιου βάθους, μια ανάλυση που παρέμενε εντός των συντεταγμένων μιας στενά μακροοικονομικής ανάγνωσης θα άφηνε πολλά κενά κατανόησης, ερμηνείας εξελίξεων αλλά και χαρτογράφησης εναλλακτικών επιλογών. Για να μπορεί να ερμηνευτεί η δυναμική των πραγμάτων, απαιτείται να γίνουν κατανοητές οι κοινωνικές και πολιτικές αιτίες της κρίσης, αλλά και με ποιον τρόπο αυτές επιστρέφουν αλλάζοντας τα οικονομικά δεδομένα και την οικονομική πολιτική. Η παρατήρηση αυτή έχει γενική εφαρμογή, αλλά έχει κατά μείζονα λόγο σημασία στα αντικείμενα που πραγματεύεται το [Μέρος Β'](#) της παρούσας μονογραφίας, δηλαδή την ανάλυση του σύνθετου κράτους την εποχή της κρίσης.

Η προσπάθεια του κεφαλαίου αυτού, πέραν μιας γενικότερης επισκόπησης, είναι να αναλύσει τους παράγοντες που θα επηρεάσουν τις εξελίξεις στο μέλλον αλλά και να σηματοδοτήσει επερχόμενα σημεία καμπής. Ο λόγος είναι διττός: αφενός για να γίνει κατανοητή η κρίση στο σύνολό της (που δεν είναι μόνο, ούτε κυρίως οικονομική). Αφετέρου δε εξαιτίας της παρατήρησης ότι οι κρίσεις, όσο και αν είναι επώδυνες, αποτελούν και ευκαιρίες ανανέωσης και θεμελίωσης νέων εξελίξεων.³⁸ Η ιστορική εξέταση μεγάλων οικονομικών κρίσεων αποκαλύπτει τον ρόλο τους στην ανανέωση και την συνολικότερη ανασυγκρότηση. Το κρίσιμο σημείο όμως είναι ότι

³⁸ Αυτή είναι και η βάση της θεωρίας εξέλιξης του Schumpeter –όπου η ‘δημιουργική καταστροφή’ προαπαιτεί την καταστροφή του παλαιού για να αναδυθεί το νέο. Οι [Acemoglu και Robinson 2013](#) δίδουν έμφαση στη διακυβέρνηση και την συνεκτική διοίκηση ως τον κρίσιμο παράγοντα που εξηγεί τις μακροχρόνιες διαφορές μεταξύ κρατών.

αυτή η ανασυγκρότηση εμφανίζεται με ευκρίνεια μόνον *εκ των υστέρων*. Το κείμενο αυτό αρχίζει εξετάζοντας τα αίτια της κρίσης, ερμηνεύοντάς την πρωτίστως ως κρίση παραγωγής. Η επιλογή της στρατηγικής της αναπροσαρμογής εντός της ζώνης του ευρώ έθεσε τις επιταγές υλοποίησης ενός ιδιαίτερα σύνθετου και απαιτητικού προγράμματος. Οι δυσκολίες εφαρμογής του προγράμματος που είχε επιλεγεί αναγάγουν την σημασία της υλοποίησης στο κέντρο της σκηνής αφού η ισορροπία του προγράμματος που τελικά εφαρμόστηκε απείχε από αυτό που αρχικά επιλέχτηκε σε σημαντικά σημεία. Έχοντας περιγράψει την αλληλεπίδραση στόχων, υλοποίησης και αντιδράσεων παρουσιάζεται ένα χρονολόγιο της κρίσης, ενώ το κεφάλαιο ολοκληρώνεται εξετάζοντας την εικόνα της πρόσφατης γενικής μακροοικονομικής κατάστασης.

1. Η οικονομική δυναμική της εποχής της κρίσης

Οι εξελίξεις των τελευταίων ετών δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές αν δεν τοποθετηθούν στο ευρύτερο πλαίσιο των προσπαθειών αντιμετώπισης της κρίσης. Από το 2010 καταβάλλονται προσπάθειες υλοποίησης μιας στρατηγικής που υποβάλλεται από την διάγνωση των αιτιών του προβλήματος για την αναπροσαρμογή εντός της ευρωζώνης. Ο ρυθμός και η ταχύτητα προόδου του προγράμματος, τα μέτρα που το συναπαρτίζουν αλλά και οι προσαρμογές που έγιναν στην πορεία δεν ήταν εξ αρχής προδιαγεγραμμένες ούτε σχεδιάστηκαν με τον τρόπο που τελικά εφαρμόστηκαν. Συνεπώς έχει σημασία να κατανοήσουμε την εξέλιξη της οικονομικής πολιτικής ως το αποτέλεσμα μιας δυναμικής διαδικασίας, όπου οι επιδιώξεις αντιμετωπίζουν διοικητικούς περιορισμούς, απρόοπτες συνέπειες και αντιδράσεις που καταλήγουν σε αναθεωρήσεις της τακτικής προκειμένου να διατηρηθεί η κεντρική στρατηγική στόχευση. Σημαντικό σημείο στο μηχανισμό και πιθανή αιτιολόγηση παρεκκλίσεων είναι ο τρόπος αντίληψης και ερμηνείας των εξελίξεων από το σχολιασμό που συχνά έπαιξε το τελευταίο διάστημα αυτόνομο ρόλο.

Σε μακροοικονομικού όρους η Ελλάδα στην αρχή της κρίσης βρισκόταν αντιμέτωπη με ένα 'τριπλό έλλειμμα' (Χριστοδουλάκης 2011): Μια κρίση χρέους που οφειλόταν σε διαρθρωτικά δημοσιονομικά ελλείμματα. Ένα εξίσου χαίνον έλλειμμα στο

ισοζύγιο τρεχουσών πληρωμών που οφειλόταν σε χρόνιο έλλειμμα ανταγωνιστικότητας. Το τελευταίο, υπό μια έννοια, ήταν πιο βασικό αφού αποτελούσε την γενεσιουργό αιτία των άλλων ελλειμμάτων.³⁹ Σε μια τέτοια κατάσταση, η λύση που θα προέκριναν τα εγχειρίδια μακροοικονομίας θα ήταν μια προσαρμογή του παραγωγικού ιστού με βασικό εργαλείο μια υποτίμηση του εθνικού νομίσματος. Το ότι η Ελλάδα από το 2001 είχε το ευρώ ως νόμισμα απέτρεπε αυτή την λύση – η αποτροπή της οποίας έμοιαζε σε (υπερατλαντικούς κυρίως) σχολιαστές ως μια ιδιαίτερα εκκεντρική θέση. Αυτό συνεπώς συγκροτεί ίσως και το κεντρικό χαρακτηριστικό της Ελληνικής κρίσης: Από την μια πλευρά υπήρχε η κεντρική στρατηγική επιλογή της Κυβέρνησης αλλά και των διεθνών θεσμών– της προσαρμογής εντός του Ευρώ, δηλαδή αυτού που χαρακτηρίστηκε ως ‘έσωτερική υποτίμηση’. Από την άλλη πλευρά, την άποψη αυτή αντιμάχονταν άλλοι επικαλούμενοι τη λογική των εγχειριδίων και οι οποίοι επιχειρηματολογούσαν ή ανέμεναν με κάποιο τρόπο την έξοδο της Ελλάδας από το Ευρώ – το περιβόητο ‘Grexit’.

Η επιλογή εγκατάλειψης του όπλου της ισοτιμίας δεν προέκυψε το 2010. Αντιθέτως ήταν συνειδητό αποτέλεσμα μιας εκτίμησης ότι οι υποτιμήσεις δεν βοηθούσαν στην διόρθωση του βασικού διαρθρωτικού προβλήματος. Η υποτίμηση του σταθεροποιητικού προγράμματος 1985/7 δεν απέτρεψε αυτήν του 1990/2 που έλαβε χώρα σε συνθήκες υψηλότερου πληθωρισμού. Η τελευταία υποτίμηση ήταν αυτή που προηγήθηκε της εισόδου στην ΟΝΕ το 1998. Η συμμετοχή στην ΟΝΕ και η απεμπόληση της δυνατότητας προσαρμογής της συναλλαγματικής ισοτιμίας επιδιώχθηκε ως η πλέον αποτελεσματική μέθοδος αποτροπής επανειλημμένων υποτιμήσεων ([Χαρδούβελης 2011](#)). Η είσοδος στην ΟΝΕ με την ρητή μετατροπή των συστημικών παραμέτρων θα ήταν τμήμα της αναζήτησης απάντησης στο πρόβλημα ανταγωνιστικότητας.

Άλλωστε, τα διαρθρωτικά προβλήματα και η δυσκολία επίλυσής τους είχαν επισημανθεί πολύ πριν – ενώ η δυνατότητα επανειλημμένων υποτιμήσεων είχε εκτιμηθεί ως ανασχετικός παράγων των αναγκαίων αλλαγών. Στο πλαίσιο αυτό, η

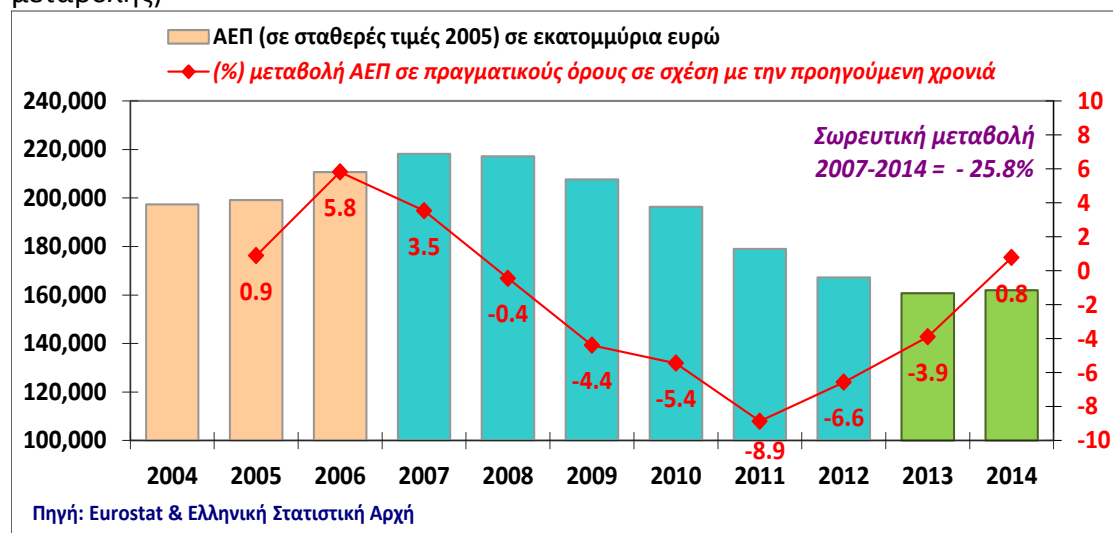
³⁹ Π.χ. [OECD 2007,2011](#); [IMF 2010](#); [Χαρδούβελης 2011](#).

ένταξη στην ONE βοηθούσε σε αυτό, αφού εξασφάλιζε ένα σταθερό εποπτικό περιβάλλον και ένα σαφή στόχο, η προσήλωση στον οποίο θα ήταν πέραν κάθε αμφισβητήσεως. Η ένταξη στην ONE συνεπώς ήταν κάτι σαν στοίχημα, το οποίο θα έθετε σε λειτουργία έναν 'ενάρετο κύκλο' κατά τον οποίο τόσο η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας όσο και η μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης θα ήταν τα εργαλεία και συστατικά της εσωτερικής παραγωγικής αναδιάταξης. Σημαντικό στοιχείο σε αυτή την διαδικασία ήταν η σταθερότητα στις χρηματαγορές και η αξιοποίηση του 'δώρου' της μείωσης των επιτοκίων εξυπηρέτησης του (ήδη μεγάλου) δημόσιου χρέους. Συνεπώς, η διαδικασία μιας 'εσωτερικής υποτίμησης' – δηλαδή μιας διαδικασίας παραγωγικής και δημοσιονομικής ανασυγκρότησης σε περιβάλλον σταθερών ισοτιμιών – δεν είναι ένα επαχθές κόστος της ONE (όπως θεωρούν οι υπερατλαντικοί σχολιαστές) αλλά ένας από τους πραγματιστικούς λόγους για τους οποίους επελέγη να μπει η Ελλάδα στο κοινό νόμισμα. Στο πλαίσιο της μακροχρόνιας στρατηγικής της Ελλάδας, η είσοδος στην ONE έγινε προκειμένου να προωθηθούν οι μεταρρυθμίσεις. Έτσι, ο ισχυρισμός ότι οι μεταρρυθμίσεις είναι ένα κακό που επιβλήθηκε από την ONE ισοδυναμεί με την αντιστροφή αιτίου και αιτιατού.

Είναι κοινά αποδεκτό ότι οι αρχικές ελπίδες διαψεύστηκαν. Αν και η Ελλάδα επωφελήθηκε από σειρά ετών υψηλής μεγέθυνσης ως το 2008 ([Διάγραμμα 1](#)), τα χαμηλά επιτόκια της ευρωζώνης δεν αξιοποιήθηκαν για την κατοχύρωση της ανταγωνιστικότητας αλλά έγιναν εργαλείο για την στήριξη εισοδημάτων (και κατανάλωσης), εν πολλοίς αυξάνοντας το μέγεθος του δημοσίου. Ως το 2007, η διαφορική εξίσωση εξέλιξης του δημοσίου χρέους εξασφάλιζε (οριακά) σταθερότητα στον λόγο χρέος προς ΑΕΠ (χάρης στην υψηλή μεγέθυνση, και τα χαμηλά επιτόκια). Από τότε όμως, συνεπικουρούμενου και του ελλείμματος της κεντρικής κυβέρνησης, το δημόσιο χρέος εισήλθε σε εκρηκτική πορεία. Η αποκάλυψη της υποεκτίμησης του ελλείμματος του 2009 τον Οκτώβριο του ιδίου χρόνου οδήγησε τους Ευρωπαίους εταίρους σε έμπρακτη διάψευση κάθε παρεξήγησης ότι το χρέος ενός μέλους της Ευρωζώνης τελούσε υπό (έμμεση) εγγύηση από τα λοιπά μέλη. Κατόπιν αυτού, ο αποκλεισμός από τις αγορές ήταν αναπόφευκτος και η μόνη δυνατότητα παραμονής στην ευρωζώνη ήταν με την

παροχή ρευστότητας από πιστωτές οι οποίοι, εκ των πραγμάτων και μέσω του Μνημονίου Συναντίληψης, επέβλεπαν την εφαρμογή προγράμματος προσαρμογής –έσωτερικής υποτίμησης’.

Διάγραμμα 1: ΑΕΠ σε σταθερές τιμές στην Ελλάδα, 2004-2014 (επίπεδο και ρυθμός μεταβολής)

Έχει ενδιαφέρον να υπογραμμιστεί ότι οι στόχοι του προγράμματος προσαρμογής δεν διαφέρουν ουσιωδώς από τους διακηρυγμένους στόχους όλων των προγραμμάτων σταθεροποίησης των προηγούμενων 15 ετών. Το γενικό περίγραμμα του προγράμματος και τα επιμέρους μεγάλα συστατικά του περιγράφονται σε προηγούμενα προγράμματα (μαζί και με την αποκήρυξη των υποτιμήσεων). Μια δεύτερη ουσιαστική παρατήρηση προκύπτει από το ότι η πτώση του ΑΕΠ (δηλαδή ο πρώτος χρόνος ύφεσης), άρχισε ήδη το 2008,⁴⁰ δύο χρόνια πριν αλλάξει η δημοσιονομική στάση και σε μια εποχή κατά την οποία το δημοσιονομικό έλλειμμα ήταν μεγάλο. Αυτό αναδεικνύει με σαφή τρόπο ότι η ύφεση προϋπάρχει της λιτότητας. Αντιθέτως, στην αρχή της κρίσης πρέπει να τοποθετήσουμε την υποχώρηση της ανταγωνιστικότητας, του περιορισμού ρευστότητας και μια προϊούσα καταστροφική επιδείνωση του κλίματος και της απαισιοδοξίας από την πλευρά του ιδιωτικού τομέα.⁴¹

⁴⁰ Η μείωση αυτή προέκυψε μετά την αναθεώρηση του ΑΕΠ το 2011 – [Ιορδάνογλου 2013](#) σελ 180.

⁴¹ Ένα σημείο που συχνά αγνοείται είναι ότι η κεντρική επιλογή της προσαρμογής εντός του νομίματος δεν είναι αποκλειστικό εύρημα της Ελλάδας. Η Λεττονία που δεν μετέχει στο ευρώ προέβη σε εκτενέστατο πρόγραμμα σταθεροποίησης το 2008 υπό την επίβλεψη του ΔΝΤ

Συμπερασματικά, η κρίση εμφανίστηκε μεν ως μακροοικονομικό φαινόμενο (δημοσιονομικά ελλείμματα, μη βιώσιμο χρέος, έλλειψη ανταγωνιστικότητας), αλλά οι ρίζες της ήταν κατά βάση διαρθρωτικές και μικροοικονομικές. **Η Ελληνική κρίση είναι στην ρίζα της και στους θεμελιώδεις μηχανισμούς μια κρίση της ιδιωτικής παραγωγής.** Η διαδικασία της εσωτερικής υποτίμησης και μεταρρύθμισης του Δημοσίου τομέα δεν υπήρξε αποτέλεσμα αυτοσχεδιασμών κατά τους πρώτους μήνες του 2010, αλλά ήταν τμήμα των επιδιώξεων της πολιτικής από την πρώτη στιγμή της εισόδου στην ΟΝΕ. Επίσης η δραματική επιδείνωση του 'τρίπλου ελλείμματος' το 2009 δεν προέκυψε κατά κύριο λόγο εξαιτίας δυσλειτουργιών στο ενιαίο νόμισμα, όσο και αν η έλλειψη σε κοινοτικό επίπεδο διαδικασιών επίλυσης κρίσεων και χάραξης επίλυσης επιδείνωσε τον τρόπο εξέλιξης της κρίσης.⁴² Η συμμετοχή στο ενιαίο νόμισμα για την Ελλάδα (αλλά και για άλλες χώρες του Νότου) ήταν τμήμα μιας μακράς διαδικασίας και στρατηγικής σύγκλισης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση υπάρχει και υπήρχε ακριβώς για να διευκολύνει αυτήν την διαδικασία σύγκλισης.

Η σύντομη αυτή αναδρομή πρέπει να μας προϊδεάσει για ένα σχεδόν μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής κρίσης: την διάσταση μεταξύ του *φαίνεσθαι* (της ερμηνείας των θεμάτων) και του *είναι*, μεταξύ αιτίου και αιτιατού αλλά και μεταξύ μακροοικονομικών συμπτωμάτων και μικροοικονομικών αιτιωδών μηχανισμών. Η διάσταση αυτή εξηγεί την πορεία εξέλιξης της οικονομικής πολιτικής στο εσωτερικό αλλά και το είδος της βοήθειας και παρέμβασης από εξωτερικούς θεσμούς.

διατηρώντας παράλληλα σταθερή ισοτιμία με το Ευρώ που είναι το νόμισμα των βασικότερων της εταίρων και στο οποίο εν καιρώ φιλοδοξεί να συμμετέχει. Το σκεπτικό επιλογής είναι στις δύο περιπτώσεις συγκρίσιμο.

⁴² Η επιδείνωση αυτή οφειλόταν σε καθυστερήσεις στην ωρίμανση απόψεων σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Η ωρίμανση αυτή γινόταν υπό την ασφυκτική πίεση των αγορών πράγμα που εξηγεί τόσο την χρονική πορεία όσο και την σταδιακή προσαρμογή στις τελικές απόψεις. Για παράδειγμα το δεύτερο Μνημόνιο συμπλήρωσε κενά και διόρθωσε προσεγγίσεις του πρώτου.

2. Η διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής

Οι εξελίξεις από το 2010 και έπειτα προκύπτουν από την αλληλεπίδραση τριών παραγόντων: *Πρώτον*, από την προσπάθεια εφαρμογής μιας συνολικής στρατηγικής προσαρμογής που βασίζεται στην κεντρική ιδέα της εσωτερικής υποτίμησης. Η στρατηγική αυτή αναλύεται σε εσωτερικές (εντός Ελλάδος) και εξωτερικές (σε ευρωπαϊκό επίπεδο) εξελίξεις και, εν πολλοίς, αποτελεί σταθερό στοιχείο με μικροπροσαρμογές. *Ο δεύτερος παράγων* προκύπτει κατά τη διαδικασία υλοποίησης. Αβλεψίες και διοικητικές ελλείψεις κατέληξαν στην εφαρμογή ενός προγράμματος ουσιωδώς διαφορετικού από αυτό που σχεδιάστηκε. Κεντρικό στοιχείο σε αυτήν τη διαδικασία ήταν και η κατά πολύ μεγαλύτερη διάρκεια και βάθος της ύφεσης το οποίο διαμόρφωσε την έκταση και εμβέλεια των κοινωνικών επιπτώσεων. *Ο τρίτος παράγων* είναι ο τρόπος με τον οποίο οι επιπτώσεις αυτές μεταβολίστηκαν στη δημόσια συζήτηση εντός και εκτός Ελλάδος. Αυτό καθόρισε με την σειρά του τις συντεταγμένες της πολιτικής συζήτησης και τις επιλογές για ενδεχόμενες προσαρμογές τόσο στο ακολουθούμενο πρόγραμμα όσο και τις διαθέσιμες μεσομακροπρόθεσμες επιλογές.

A. Η συνολική στρατηγική. Η Ελλάδα έπρεπε να αντιμετωπίσει ένα πρόβλημα η επίλυση του οποίου δεν είχε προβλεφθεί στην αρχιτεκτονική του ενιαίου νομίσματος. Συνεπώς, ενδεδειγμένες αντιδράσεις συχνά καθυστέρουσαν επειδή το οπλοστάσιο αντιμετώπισής τους έπρεπε να συζητηθεί και να εφαρμοστεί για πρώτη φορά στην χώρα μας. Παρά ταύτα, η θεμελιώδης κατανομή ευθυνών ήταν κατ' αρχήν δεδομένη: η εσωτερική προσαρμογή (για την οποία κυρίως υπεύθυνη ήταν η Ελληνική κυβέρνηση συνεπικουρούμενη από την 'τρόικα') θα αντιμετώπιζε το πρωτογενές έλλειμμα του Δημοσίου, ενώ η εξωτερική προσαρμογή και η βιωσιμότητα του χρέους θα αποφαιζόταν επικουρικά από τους διεθνείς παράγοντες. Στην πράξη όμως η διάκριση αυτή δεν ήταν απόλυτη και τα δύο επίπεδα συχνά συγχέονταν.

Η **εξωτερική διάσταση** είχε επιφορτιστεί με την αξιοπιστία του προγράμματος προκειμένου να αποτραπεί μια έκρηξη του χρέους η οποία θα οδηγούσε σε άναρχη χρεοκοπία και πιθανότατα έξοδο από το ευρώ. Η προσπάθεια αυτή έγινε με ενέργειες στον λογαριασμό κεφαλαίου ('κάτω από την γραμμή'): **(α)** Με δανειακά

κεφάλαια για την εξυπηρέτηση του χρέους, **(β)** με άμεση ελάφρυνση (κούρεμα) του χρέους που βρισκόταν στα χέρια ιδιωτών σε δύο ξεχωριστές περιπτώσεις σωρευτικά κατά 75%, **(γ)** με μεταφορά υποχρεώσεων από ιδιώτες σε κυβερνήσεις και την ΕΚΤ, **(δ)** με επιμήκυνση του χρόνου αποπληρωμής του χρέους και με μείωση επιτοκίων και **(ε)** με ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών, ώστε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα που δημιουργήθηκε στις τράπεζες από το κούρεμα των ομολόγων.

Η Ελληνική κρίση από το 2010 δρομολόγησε τη δημιουργία νέων εργαλείων πολιτικής και μηχανισμών διακυβέρνησης στην ΕΕ. Το πλέον προφανές είναι τα ίδια τα μνημόνια και η επίβλεψή τους από το τριαδικό σχήμα ΔΝΤ, ΕΚΤ, και Επιτροπή των ΕΚ. Συχνά, οι εσωτερικές εξελίξεις καθυστερούν αναμένοντας το αποτέλεσμα συζητήσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Όπως και να έχει το θέμα, γεγονός παραμένει ότι η συμμετοχή της εξωτερικής ενεργού ζήτησης στην διευκόλυνση των προγραμμάτων των χωρών υπό μνημόνια είναι ιδιαίτερα αναιμική και πολύ κατώτερη από αυτήν των ΗΠΑ.⁴³ Όποια και να είναι η αιτία, η ζήτηση για Ελληνικές εξαγωγές από άλλες χώρες της ευρωζώνης περιορίζεται λόγω εσωτερικών εξελίξεων εκεί, που κρατούν την ζήτηση χαμηλά.

Η **εσωτερική στρατηγική** καλείται να απαντήσει πειστικά στο τριπλό έλλειμμα. Με δεδομένη την κεντρική επιλογή παραμονής στο ευρώ η παροχή των μνημονιακών δανείων είχε στόχο την διευκόλυνση μιας στρατηγικής που αναλύεται σε τρεις κατευθύνσεις: **(α)** Εσωτερική υποτίμηση για την προώθηση ανταγωνιστικότητας δηλαδή τον περιορισμό του κόστους παραγωγής στην Ελλάδα συγκρινόμενη με παραγωγή σε άλλες χώρες (δεδομένου ότι ο παράγων εργασία είναι ο κυρίαρχος προσδιοριστικός παράγων του σχετικού κόστους παραγωγής, αυτό αναγκαστικά μεταφραζόταν σε μειώσεις του μοναδιαίου εργατικού κόστους), **(β)** Αναδιάρθρωση του δημοσίου για να μειωθεί το δημοσιονομικό έλλειμμα, και **(γ)** Διαρθρωτικές αλλαγές για την προώθηση ευελιξίας και ταχύτητας προσαρμογής στην οικονομία.

⁴³ Έχει καταγραφεί δημόσια διαφωνία μεταξύ του ΔΝΤ και της ΕΚΤ για την ανάγκη αναθεώρησης προς τα πάνω του στόχου πληθωρισμού ως εργαλείο διευκόλυνσης τόσο της εξωτερικής ζήτησης όσο και της προσπάθειας περιορισμού του λόγου χρέους προς ονομαστικό ΑΕΠ.

Η αρχική ιδέα κατά βάσιν ήταν ότι μια μείωση στο μέγεθος του ευρύτερου δημοσίου θα δημιουργούσε χώρο ώστε να μπορέσει η παραγωγή του ιδιωτικού τομέα να αναπληρώσει το δημιουργούμενο κενό – με την προϋπόθεση ότι είχε ανακτήσει την ανταγωνιστικότητα για να διεκδικήσει διεύρυνση του μεριδίου των εξαγωγών ή υποκατάσταση εισαγωγών. Η ευελιξία είχε στόχο να επιτρέψει η προσαρμογή αυτή να γίνει ταχύτερα και να περιορίσει έτσι τα προβλήματα της μεταβατικής περιόδου.

Στην πράξη όμως τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν όπως αναμενόταν ούτε το μείγμα πολιτικών, ούτε και η χρονική τους κλιμάκωση. Το άμεσο αποτέλεσμα ήταν η μη εκπλήρωση των στόχων και η εκδήλωση μιας πολύ βαθύτερης ύφεσης. Το τελευταίο από μόνο του έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εικόνα εκτροχιασμού του προγράμματος. Η συζήτηση γύρω από το βάθος και την έκταση της ύφεσης έλαβε χώρα με ιδιαίτερα τεχνικούς όρους ως μια διχογνωμία για το βέλτιστο μέγεθος των ‘δημοσιονομικών πολλαπλασιαστών’ που εφαρμόστηκαν ή θα έπρεπε να εφαρμοστούν (IMF 2013): η εξέλιξη του προγράμματος έδειξε ότι οι αρχικές εκτιμήσεις για την έκταση της ύφεσης ήταν αισιόδοξες. Με άλλα λόγια, το αποτέλεσμα ήταν χειρότερο από το αναμενόμενο και, συνεπώς, κατέστησε απαραίτητες αναθεωρήσεις και επεκτάσεις του προγράμματος. Μεγάλο μέρος του σχολιασμού πολιτικής, αλλά και της εκ των υστέρων ανάλυσης από το ίδιο το ΔΝΤ (IMF 2013), εστιάζει στις αστοχίες αυτές. Η συζήτηση αυτή έχει σημασία για την καλύτερη προετοιμασία προγραμμάτων σταθεροποίησης – όπως π.χ. αυτά που ακολούθησαν το Ελληνικό, όπως αυτό της Κύπρου. Όμως στην περίπτωση της Ελλάδος δεν είναι σαφές αν ακριβέστερες προβλέψεις θα μπορούσαν να είχαν οδηγήσει σε ουσιωδώς διαφορετικό πρόγραμμα, αφού τα όρια του προγράμματος υπαγορεύονταν από αυτό που ήταν πολιτικά εφικτό την εποχή εισήγησης του προγράμματος. Είναι πιθανόν, μάλιστα, πιο απαισιόδοξες προβλέψεις τότε να είχαν περιορίσει (για πολιτικούς λόγους) την παρέμβαση, οδηγώντας πιθανώς σε χειρότερο αποτέλεσμα. Αυτό είναι ένα παράδειγμα της σύμπλευσης πολιτικών και οικονομικών παραγόντων στην εξέλιξη της κρίσης. Μια αποκλειστικά οικονομική οπτική που αγνοεί το (μεταλαμβανόμενο) πολιτικά εφικτό είναι πιθανόν να

παραπλανεί όσο και μια προσέγγιση πολιτικού βολонταρισμού ερήμην των οικονομικών.

Β. Η Υλοποίηση του προγράμματος. Τα προβλήματα στην πραγματοποίηση προγραμματισμένων ενεργειών έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στο ελληνικό πρόγραμμα. Είναι σημαντικό να κατανοηθούν οι παράγοντες που ευθύνονται για αυτό, αλλά και η δυναμική τους μέσα στον χρόνο. Σε σχέση με τη προηγούμενη περίοδο, από το 2010 οι παράγοντες διαμόρφωσης πολιτικής, δηλαδή η πολιτική οικονομία, είχαν αλλάξει ριζικά (Giannitsis & Zografakis, 2015). Το παιχνίδι άλλαξε εξαιτίας τριών παραγόντων: **(α)** της εμφάνισης νέων παικτών, **(β)** της αλλαγής των κανόνων του παιχνιδιού και **(γ)** της εκδίκευσης της προηγηθείσας αδράνειας.

Πρώτον, οι Νέοι Παίκτες. το Μνημόνιο εισήγαγε στην πολιτική οικονομία ένα νέο παίκτη με αποφασιστικές αρμοδιότητες: την Τρόικα ως τον μοναδικό πιστωτή αλλά και νέους κανόνες του παιχνιδιού. Από την σκοπιά των πιστωτών η κύρια έλλειψη ήταν στην απουσία ενστέρνισης των επιδιώξεων ('ιδιοκτησίας') του προγράμματος (**programme ownership**) το οποίο αντιμετωπιζόταν ως ευθύνη των πιστωτών. Η πάροδος του χρόνου με μικρά μόνο βήματα διευκόλυνε την απόδοση του συνόλου της ευθύνης στο ίδιο το πρόγραμμα και στην λιτότητα, λησμονώντας την δημοσιονομική κατάρρευση του 2009. Έτσι η Ελληνική πολιτική σκηνή ανασυγκροτήθηκε με κεντρικό σημείο αναφοράς την θέση ως προς το Μνημόνιο.

Δεύτερον, αλλαγή στους κανόνες του παιχνιδιού, με την εφαρμογή ενός αυστηρού και άκαμπτου εισοδηματικού περιορισμού στο Δημόσιο. Σε αντίθεση με την κατάσταση προ της κρίσης (όταν η εμπεδωμένη αδράνεια οδηγούσε σε δανεισμό), κάθε αδυναμία επίτευξης των δημοσιονομικών στόχων έπρεπε να αντισταθμιστεί με ισοδύναμα δημοσιονομικά μέτρα.⁴⁴ Η αδυναμία δανεισμού σημαίνει ότι το δημοσιονομικό αποτέλεσμα αποτελεί σταθερό στόχο. Τυχόν αστοχίες έπρεπε να διορθωθούν εντός του ιδίου έτους. Υποχώρηση ή ελλιπής εφαρμογή ενός τμήματος

⁴⁴ Με αυτόν τον τρόπο το θεωρητικό ενδεχόμενο της 'Ρικαρδιανής ισοτιμίας' (π.χ. Abel και Bernake, 2010) – δηλαδή της αδυναμίας αύξησης της ενεργού ζήτησης με δανεισμό αφού προεξοφλείται η ισόποση αύξηση της φορολογίας για την εξυπηρέτησή του – μεταφέρεται ως πραγματικότητα.

του προγράμματος θα πρέπει οπωσδήποτε να αναπληρώνεται με άλλα μέτρα σε άλλους τομείς.

Έτσι, αν για οποιοδήποτε λόγο τα διαρθρωτικά μέτρα ή οι 'στοχευμένες περικοπές' δεν αποδώσουν τα αναμενόμενα, τότε πρέπει να αναζητηθούν αντίστοιχα μέτρα που να αποδώσουν στον χρόνο που υπολείπεται. Αυτό στην πράξη σήμαινε ότι έπρεπε να εξευρεθούν νέες έκτακτες φορολογίες ή εισφορές, αλλά και περικοπές σε μεγάλα κονδύλια υπό τον έλεγχο του Δημοσίου – όπως οι συντάξεις ή οι μισθοί ή οι Δημόσιες Επενδύσεις. Οι μη προγραμματισθείσες - πλην αναγκαστικές - ενέργειες είναι οι τακτικές 'αθέλητες συνέπειες' των προβλημάτων εφαρμογής και αποτέλεσαν κρίσιμα (και σχεδόν μόνιμα) συνθετικά σημεία του προγράμματος όπως πραγματικά εφαρμόστηκε αντί του πώς προγραμματίστηκε.

Τρίτον, η ελλιπής ικανότητα διακυβέρνησης, εκδίκηση της καθυστέρησης στον εκσυγχρονισμό του δημοσίου. Η μη λειτουργική διάρθρωση του δημοσίου έθετε σαφή πλην δύσκολα προσδιορίσιμα εκ των προτέρων όρια στην διοικητική ικανότητα εφαρμογής φιλόδοξων προγραμμάτων. Αυτά τα προβλήματα δημιουργούσαν καθυστερήσεις πρωτογενώς ή δημιουργούσαν σημεία εμπλοκής στα οποία κοινωνικές ή πολιτικές αντιδράσεις καθυστερούσαν προγραμματισθείσες ενέργειες. Τέτοια θέματα διακυβέρνησης συμπεριλαμβάνουν: υπερκαλυπτόμενα πεδία ευθύνης και ασάφεια στον διαχωρισμό αρμοδιοτήτων. Ανεπαρκή ή παραπλανητική στατιστική πληροφόρηση. Η έλλειψη δημόσιας συζήτησης συχνά σήμαινε ότι προβλήματα στην υλοποίηση εντοπίζονταν κατόπιν εορτής - με συνέπεια να απαιτούνται πλήθος διασαφηνίσεων και άλλων διοικητικών ενεργειών. Η πληθώρα κανονιστικών μέτρων και διοικητικών πράξεων (προκειμένου να τελεσφορήσουν νομοθετικές πρωτοβουλίες) επενεργούσε με την απροθυμία ανάληψης ευθύνης, με αποτέλεσμα να καθυστερούν ιδιαίτερα εκείνες οι ενέργειες και διαρθρωτικά μέτρα γύρω από τις οποίες είχαν εκδηλωθεί διαφωνίες. Καθώς οι κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις λειτουργούν σωρευτικά, τα προβλήματα αυτού του είδους αυξάνονταν σε αριθμό, σε συχνότητα αλλά και σε οικονομικές επιπτώσεις.

Σωρευτικό αποτέλεσμα του νέου τρόπου λειτουργίας της πολιτικής οικονομίας ήταν η μεγαλύτερη διάρκεια του προγράμματος σε σχέση με το αρχικό πρόγραμμα.

Εξίσου σημαντική για τις οικονομικές επιπτώσεις όμως ήταν και η αλλαγή στην ισορροπία του προγράμματος επειδή οι καθυστερήσεις αφορούσαν περισσότερο θέματα όπου αντιδράσεις και αντιστάσεις ήταν ισχυρότερες και όπου η ευελιξία ήταν εξ αρχής μικρότερη. Συνέπεια αυτού ήταν η αλλαγή ισορροπίας του προγράμματος σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις:

- Ισορροπία μεταξύ περικοπών δαπανών και αυξήσεων φόρων
 - Το πρόγραμμα βασίζεται περισσότερο στην αύξηση της φορολογίας. Δεδομένων των αντιστάσεων στην διεύρυνση της φορολογικής βάσης ο μεγαλύτερος φόρτος φόρων σήμαινε μεγάλες επιβαρύνσεις περίπου για τους ίδιους ανθρώπους που συγκροτούν την 'συνήθη' φορολογική βάση.
- Ισορροπία μεταξύ δημόσιων οικονομικών και ρευστότητας
 - Το τραπεζικό σύστημα επηρεάστηκε από ελλείψεις ρευστότητας καθώς οι καταθέσεις μειώθηκαν ενώ το Δημόσιο είχε προτεραιότητα στην εναπομείνασα ρευστότητα. Ιδιαίτερα χαμένες ήταν μικρές επιχειρήσεις. Το κούρεμα ομολόγων είχε μείζονα επίπτωση στην κεφαλαιακή επάρκεια τραπεζών
 - Άμεση συνέπεια ήταν το κλείσιμο επιχειρήσεων, οι αλληπάλληλες περικοπές κύκλου εργασιών και η μεγάλη αύξηση της ανεργίας.
- Ισορροπία μεταξύ επίπτωσης στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Καθώς η προσαρμογή στο Δημόσιο καθυστερούσε, το μερίδιο προσαρμογής εκεί που υπήρχε περιθώριο (δηλαδή στον ιδιωτικό και μάλιστα στις μικρές επιχειρήσεις και κατασκευές) διευρύνθηκε.
- Η βαθύτερη ύφεση περιέπλεκε την επίτευξη των δημοσιονομικών στόχων αλλά και την βιωσιμότητα του χρέους.
- Οι περικοπές έγιναν κατά προτεραιότητα εκεί όπου οι αντιστάσεις ήταν μικρότερες: στις δημόσιες επενδύσεις, σε νεότερα προγράμματα. Αυτό επίσης είχε ως συνέπεια την απουσία νέων προγραμμάτων στοχευμένων στις ελάφρυνση των επιπτώσεων της κρίσης.

Η επιλογή της δημοσιονομικής προσαρμογής από την πλευρά των εσόδων είχε ως άμεση συνέπεια την αύξηση της φορολογίας, παρά την μείωση των εισοδημάτων. Την περίοδο 2008-2012, το μέσο ελληνικό νοικοκυριό είδε το **προ-φόρων εισόδημά** του να μειώνεται κατά 23%. Παρά το σημαντικά χαμηλότερο εισόδημα, οι *φόροι εισοδήματος* δεν μειώθηκαν εξίσου. Αντιθέτως παρέμειναν σχεδόν σταθεροί (από EUR 10.8 δις το 2008 σε 10.0 δις το 2012). Σε αυτό προστέθηκε η επιπλέον επιβάρυνση από τους φόρους ακίνητης περιουσίας και η επιπλέον αύξηση στους έμμεσους φόρους καθώς και η μείωση των φοροαπαλλαγών από το 2013 (Giannitsis & Zografakis, 2015).

Επιπλέον, παρότι οι συντελεστές του ΦΠΑ αυξήθηκαν κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες από το 2005 στο 2011 (από 9% και 19% σε 13% και 23% αντίστοιχα), η συγκεκριμένη πολιτική δεν μπόρεσε να αποδώσει περισσότερα έσοδα, εξ αιτίας της μείωσης της κατανάλωσης λόγω του χαμηλότερου εισοδήματος. Έτσι, τα έσοδα από το ΦΠΑ μειώθηκαν από 18,2 δις το 2008 σε 15,0 δις το 2012. Δεδομένης, ωστόσο, της επιλογής για δημοσιονομική προσαρμογή από την πλευρά των εσόδων η αντιστάθμιση των παραπάνω απωλειών επιχειρήθηκε διαμέσου μιας ιδιαίτερα σημαντικής αύξηση των φόρων στην περιουσία (από 0,4 δις το 2008 σε 2,8 δις το 2012), όπως παρουσιάζεται στον **Πίνακα 1**.

Πίνακας 1: Έσοδα από φορολογία, ανά τύπο φόρου κατά την κρίση, Ελλάδα

(σε δις ευρώ)	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
I. Άμεσοι φόροι	20,863	21,432	20,224	20,318	21,096	20,058	21,396
A. Εισοδήματος	16,670	16,589	14,288	12,934	13,311	11,489	12,778
A.1 Προσώπων	10,816	10,841	9,398	8,285	9,970	7,971	8,224
B. Περιουσίας	486	526	487	1,172	2,857	2,991	3,432
Γ. Άλλοι άμεσοι	3,707	4,317	5,449	6,212	4,928	5,578	5,186
II. Έμμεσοι φόροι	30,222	28,293	31,042	28,632	26,083	24,556	24,228
A. Συναλλαγών	20,060	17,874	18,495	17,790	15,688	14,673	14,541
A.1 ΦΠΑ	18,243	16,582	17,374	16,887	14,956	13,856	13,892
B. Κατανάλωσης	9,048	9,569	11,822	10,131	9,625	8,995	8,804
Γ. Άλλοι έμμεσοι	1,114	850	725	711	770	888	883
Σύνολο φόρων (I+II)	51,085	49,725	51,266	48,950	47,179	44,614	45,624
Έμμεσοι / άμεσοι	1.45	1.32	1.53	1.41	1.24	1.22	1.13

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων της μελέτης των Giannitsis & Zografakis, 2015.

Εκτός της σημαντικής επιβάρυνσης στους φτωχότερους, ο κοινωνικός αντίκτυπος της φορολογίας ακίνητης περιουσίας φαίνεται να συνδέεται με αποτελέσματα αντίστροφης προοδευτικότητας: Στα πιο φτωχά νοικοκυριά (1^ο εισοδηματικό δεκατημόριο –εισόδημα έως 1171 ευρώ), ο φόρος ακίνητης περιουσίας ήταν 280 ευρώ (ήτοι το 24% του προ φόρων εισοδήματος), επιβάρυνση η οποία δεν μπορεί να δικαιολογηθεί στη βάση οποιουδήποτε επιχειρήματος κοινωνικής δικαιοσύνης (Πίνακας 2). Το ίδιο ισχύει για την αντίστοιχη επιβάρυνση από τους φόρους ακίνητης περιουσίας των νοικοκυριών του 2^{ου} και του 3^{ου} εισοδηματικού δεκατημορίου (5% και 4% αντίστοιχα του προ φόρων εισοδήματός τους).

Πίνακας 2: Επιβάρυνση φορολογίας ανά εισοδηματική ομάδα κατά την κρίση

		Δεκατημόρια εισοδήματος					
		1 ^ο	2 ^ο	5 ^ο	9 ^ο	10 ^ο	Μέσος Όρος
Προ φόρων εισόδημα	2008	1276	5484	13763	39194	89755	23631
Σε ευρώ	2012	1171	4546	11710	30691	62549	18173
Διαφ. 2012-2008	(%)	-8,2	-17,1	-14,9	-21,7	-30,3	-23,1
Φόροι περιουσίας	2008	20	17	25	76	196	50
Φόροι περιουσίας	2012	302	269	361	914	2140	623
Μείωση λόγω νέων φόρων	ευρώ	282	252	336	838	1945	572
περιουσίας το 2012	(%)	-24,1	-5,5	-2,9	-2,7	-3,1	-3,2
Σύνολο φόρων	2012	398	375	930	4816	14855	2888
Μείωση μετά τους	2012	773	4171	10780	25875	47694	15285
συνολικούς φόρους	(%)	-37,3	-22,9	-19,8	-26,0	-36,1	-27,8

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων της μελέτης των Giannitsis & Zografakis, 2015.

Η επιβάρυνση των έμμεσων φόρων (ΦΠΑ και κατανάλωσης) φαίνεται να ακολουθεί ένα αντίστροφο-Υ ως προς τις εισοδηματικές ομάδες. Ενδιαφέροντως, τόσο με τους παλιούς (προ 2011), όσο και με τους νέους συντελεστές οι έμμεσοι φόροι αναλογούν σε υψηλότερο ποσοστό της καταναλωτικής δαπάνης των ατόμων στις μεσαίες εισοδηματικές ομάδες, σε σύγκριση με τους φτωχούς και τους πλούσιους. Για παράδειγμα, το 2013 η μέση καταναλωτική δαπάνη του φτωχότερου δεκατημορίου ήταν 3218 ευρώ (Πίνακας 3). Από αυτά, τα 435 (περίπου το 13.5%) ήταν ΦΠΑ με βάση τους συντελεστές του 2008, ενώ επιπλέον 108 ευρώ (ήτοι 3.4%) οφείλεται στην αύξηση των συντελεστών του ΦΠΑ από το 2010 και μετά. Στα μεσαία εισοδήματα τα αντίστοιχα μερίδια είναι υψηλότερα, ενώ από την άλλη πλευρά στην πλουσιότερη ομάδα χαμηλότερα.

Οι επιπλέον φόροι φόροι επέφεραν επιπλέον μειώσεις στα μειωμένα λόγω της κρίσης εισοδήματα, δίχως μείωση της ανισότητας. Το μέσο νοικοκυριό μεταξύ 2008 και 2012 έχασε το **23% στο προ-φόρων** εισόδημά του. Λόγω των παραπάνω αλλαγών στην φορολογία, έχασε ένα επιπλέον 2.2% από επιπλέον άμεσους φόρους, ένα επιπλέον 3.2% από πρόσθετους φόρους περιουσίας (που πριν δεν υπήρχαν σ' αυτό το βαθμό τουλάχιστον) και ένα επιπλέον 3.3% από έμμεσους φόρους (σύνολο 8.8%). Άρα **στην -23%** μείωση του προ-φόρου εισοδήματος μεταξύ 2008 και 2012 προστίθεται μια επιπλέον **8.8%** μείωσή του λόγω αύξησης των φόρων. Συνολικά τα παραπάνω οδήγησαν σε μια μείωση στο μετά τους φόρους εισόδημα της τάξης του **31.9%** (Giannitsis & Zografakis, 2015). **Τα φτωχότερα νοικοκυριά** (δεκατημόρια 1-5) έχουν μια μείωση 17.9% στο προ-φόρων εισόδημα μεταξύ 2008 και 2012, το οποίο το 2012 μειώνεται επιπλέον σε σχέση κατά 11.4% (πιο πολύ δηλαδή από τα μεσαία νοικοκυριά) από την αύξηση των φόρων το 2012 (κυρίως λόγω του ότι ο φόρος περιουσίας επιβαρύνει κατά 6.4% πιο πολύ δηλαδή από ότι στα μεσαία νοικοκυριά) καταλήγοντας σε μία συνολική μείωση της τάξης του 29.4% στο τελικό εισόδημα το 2012 σε σχέση με το 2008. Το μήνυμα των ευρημάτων είναι ότι παρότι τα φτωχά νοικοκυριά έχουν μικρότερη μείωση στο προ-φόρων εισόδημα, η επιβάρυνση από τους νέους φόρους το 2012 είναι μεγαλύτερη από αυτή που αντιμετώπισαν τα μεσαία νοικοκυριά, καταλήγοντας σε μία σχεδόν ισόποση μεταβολή στο τελικό εισόδημα (31.9% για τα μεσαία, έναντι 29.3% για τα φτωχά).

Ο φόρος ακίνητης περιουσίας οδήγησε σε αύξηση της ανισότητας: το μερίδιο των φτωχών νοικοκυριών στην ακίνητη περιουσία είναι υψηλότερο από το μερίδιό τους στο συνολικό εισόδημα. Επομένως, ένας φόρος που θεωρητικά σχεδιάστηκε ώστε να είναι προοδευτικός, κατέληξε να επιβαρύνει δυσανάλογα περισσότερο τα φτωχά νοικοκυριά, ενώ οι έμμεσοι φόροι είχαν πολύ μικρή επίδραση στην μεταβολή της ανισότητας.

Πίνακας 3: Επιβάρυνση έμμεσων φόρων ανά εισοδηματική ομάδα κατά την κρίση

Εισοδ/κά δεκ/μόρια	Κατανα- λωτική δαπάνη	(%) φόρων ΦΠΑ στη δαπάνη (με 2008 συντελεστές ΦΠΑ)	(%) φόρων ΦΠΑ στη δαπάνη (λόγω νέων υψηλότερων συντελεστών)	(%) συνολικών φόρων ΦΠΑ στη δαπάνη (με νέους συντελεστές)
1	3218	13.5	3.4	16.9
2	4793	13.4	3.3	16.7
3	5904	14.7	3.5	18.2
4	6861	15.4	3.4	18.8
5	7921	15.2	3.4	18.6
6	9198	16.1	3.6	19.7
7	10565	16.4	3.6	19.9
8	12504	16.3	3.4	19.7
9	15872	16.1	3.4	19.5
10	29647	14.3	3.1	17.4
Μ.Ο.	10648	15.3	3.4	18.6

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων της μελέτης των Giannitsis & Zografakis, 2015.

3. Χρονολόγιο της κρίσης

Ως αποτέλεσμα των αντιστάσεων και των αναταράξεων στην υλοποίηση της στρατηγικής, μετά από πέντε χρόνια, η κατάσταση εμφανίζεται ουσιαδώς διαφοροποιημένη. Η κρίση πέρασε από μια σειρά φάσεις:

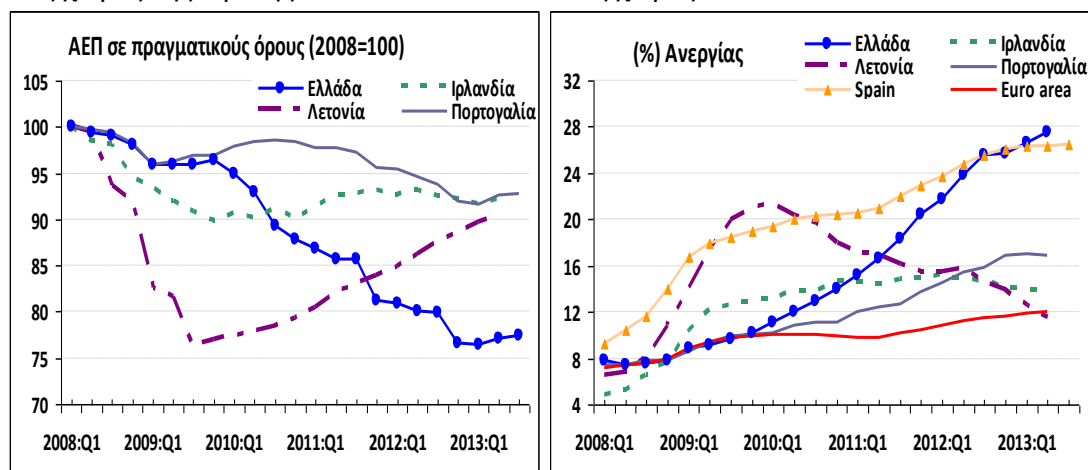
- i. **2001– 2007. ‘Ισορροπία στο χείλος του Γκρεμού’.** Καθόσον διάστημα οι ρυθμοί μεγέθυνσης ήταν υψηλοί και τα επιτόκια ήταν χαμηλά, ακόμη και το δημόσιο χρέος που ξεπερνούσε το ΑΕΠ μπορούσε να εξυπηρετηθεί και να διατηρηθεί στα ίδια επίπεδα.
- ii. **2007-2009 Εκτροχιασμός.** Καθώς οι ευνοϊκές συνθήκες υποχώρησαν (εν μέρει και λόγω της εκδήλωσης της χρηματοπιστωτικής κρίσης στις ΗΠΑ) και διευρύνθηκε και το πρωτογενές έλλειμμα, η πορεία του δημόσιου χρέους κατέστη εκρηκτική. Η έκταση του προβλήματος επιχειρήθηκε να συγκαλυφθεί μέσω ανακριβών στατιστικών στοιχείων.
- iii. **2009-2010 Σταδιακή Συνειδητοποίηση.** Η αριθμητική του χρέους οδηγούσε σε αδυναμία εξυπηρέτησης που υπογράμιζε την έλλειψη βιωσιμότητας και την ανάγκη λήψης δραματικών μέτρων. Εξίσου σαφής ήταν όμως και η ανυπαρξία πρόβλεψης σε θεσμικό επίπεδο της πιθανότητας χρεωκοπίας κράτους εντός του ευρώ.

- iv. 2010-2012 Δανειακές συμβάσεις και Μνημόνια** για την αποτροπή της εξόδου από το ευρώ. Το πρόγραμμα βρίσκεται σε αναζήτηση αξιοπιστίας καθώς ο κίνδυνος ελληνικής εξόδου παραμένει ως υπαρξιακός κίνδυνος για το ευρώ. Η περίοδος αυτή υποδιαιρείται περαιτέρω:
- Μάιος 2010 και το πρώτο Μνημόνιο μαζί με την εμφάνιση της Τρόικας.
 - Συμπληρωματικά μέτρα στο μεσοπρόθεσμο του 2011.
 - Το δεύτερο Μνημόνιο και το πρώτο κούρεμα του χρέους (Μάρτιος 2012).
- v. 2012-2014. Προσαρμογή εντός της Ευρωζώνης.** Το ενδεχόμενο εξόδου αν και υποχωρεί μετά τις εκλογές του Ιουνίου 2012, επανέρχεται αργότερα.
- Ιούλιος 2012-τέλη 2013. Οι ελλείψεις υλοποίησης αναπληρώνονται σταδιακά. Το πρόγραμμα επηρεάζει πλέον και τον Δημόσιο Τομέα με ευρείας έκτασης προσαρμογές (π.χ. εφαρμογή ενιαίου μισθολογίου, κινητικότητα κλπ).
 - 2014- Το πρώτο πρωτογενές πλεόνασμα υπογραμμίζει ότι η οικονομική σταθεροποίηση έχει αρχίσει να αποδίδει ενώ ένα τμήμα της δημοσιονομικής προσαρμογής βρίσκεται πλέον στο παρελθόν.

4. Η συνολική μακροοικονομική εικόνα των μνημονιακών περιόδων

Τα μοναδικά χαρακτηριστικά της Ελληνικής κρίσης αναδεικνύεται περισσότερο αν συγκριθεί με την πορεία άλλων κρατών που εφήρμοσαν αντίστοιχα προγράμματα εσωτερικής υποτίμησης. Η Ιρλανδία και Πορτογαλία ακολούθησαν την Ελλάδα σε Μνημόνια (με την ουσιαστική διαφορά ότι δεν υπήρξε απομείωση χρέους). Συγκρίσιμη περίπτωση είναι επίσης η Λεττονία η οποία αν και δεν είναι τμήμα της ευρωζώνης επέλεξε σταθεροποίηση διατηρώντας σταθερή την εξωτερική ισοτιμία του νομίσματος με την ζώνη του ευρώ.

Διάγραμμα 2: Εξέλιξη στο ΑΕΠ σε πραγματικές τιμές (2008=100) και στην ανεργία στις χώρες της ‘κρίσης’: Η Ελλάδα και οι άλλες χώρες

Πηγή: OECD, 2013: 14. Βάσει των στοιχείων της Τράπεζας της Ελλάδας; Eurostat; IMF, Financial Soundness Indicators database; OECD, OECD Economic Outlook database.

Εξετάζοντας την πορεία του ΑΕΠ, το βάθος και η διάρκεια της κρίσης στην Ελλάδα είναι αμέσως ορατά (Διάγραμμα 2). Η Λετονία αντιμετώπισε μια πιο απότομη μείωση στην αρχή της κρίσης, αλλά έχει ήδη αρχίσει μια ουσιαστική ανάκαμψη. Σε αντίθεση, στην Ελλάδα ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ παρέμενε αρνητικός μετά από 6 χρόνια, ενώ το κατά κεφαλήν ΑΕΠ έχει χάσει το ένα τέταρτο της προ κρίσης αξίας του. Η ανεργία άρχισε να ανεβαίνει μετά την πτώση του ΑΕΠ, και απογειώθηκε μετά τα μέσα του 2010. Η μεγάλη αύξηση συνέπεσε με αλλαγές στο καθεστώς προστασίας της εργασίας που έφεραν στη επιφάνεια κρυμμένη ανεργία. Η επίπτωση αυτή συνδυάστηκε με την δηλητηριώδη συνέπεια της μειωμένης ρευστότητας στον ιδιωτικό τομέα που επιδείνωσε την κατακόρυφη πτώση της εγχώριας ζήτησης. Παρά τις δύο απομειώσεις χρέους, ο ΟΟΣΑ προβλέπει την ανάγκη περαιτέρω προσαρμογών στον ‘λογαριασμό κεφαλαίου’ (Πίνακα 4).

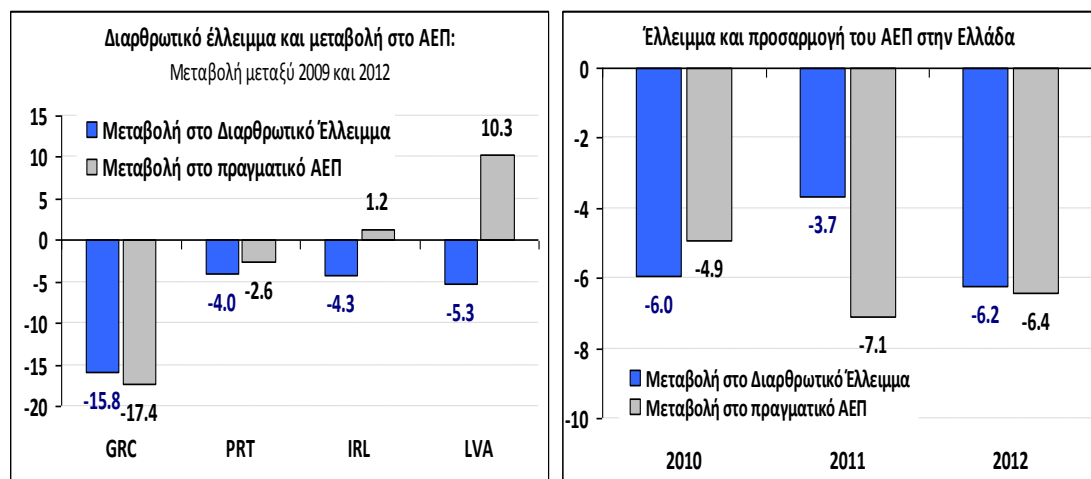
Πίνακας 4: Μακροοικονομικοί δείκτες και προβολές ΟΟΣΑ

Ετήσια ποσοστιαία μεταβολή (τιμές 2005)					
2010 τρέχουσες τιμές € δισεκ.		2011	2012	2013	2014
ΑΕΠ	222.2	-7.1	-6.4	-3.5	-0.4
Ιδιωτική Κατανάλωση	163.1	-7.7	-9.1	-6.4	-2.6
Κυβερνητική κατανάλωση	40.7	-5.2	-4.2	-4.9	-4.0
Επενδύσεις	39.2	-19.6	-19.2	-9.6	-1.2
Τελική εσωτερική ζήτηση	243.0	-9.2	-9.7	-6.5	-2.7
Συνολική εσωτερική ζήτηση	242.8	-8.7	-9.4	-5.7	-2.8
Εξαγωγές προϊόντων και υπηρεσιών	49.4	0.3	-2.4	2.3	6.6
Εισαγωγές προϊόντων και υπηρεσιών	70.0	-7.3	-13.8	-7.9	-1.7
Καθαρές εξαγωγές	-20.6	2.4	4.0	3.1	2.4
Άλλοι δείκτες (ρυθμοί αύξησης)					
Δυνητικό ΑΕΠ		-0.9	-1.1	-2.3	-1.1
Κενό παραγωγής		-7.6	-12.6	-13.6	-13.1
Απασχόληση		-6.8	-8.0	-4.7	-1.5
Ανεργία		17.7	24.2	27.2	27.1
Αποπληθωριστής ΑΕΠ		1.0	-0.8	-2.2	-1.9
Εναρμονισμένος ΔΤΚ		3.1	1.0	-0.7	-1.6
Τιμές καταναλωτή		1.1	-0.3	-2.1	-1.7
Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών		-9.9	-3.4	-0.4	1.3
Πρωτογενές καθαρό αποτέλεσμα γενικής κυβέρνησης		-2.4	-4.1	0.0	1.2
Χρέος γενικής κυβέρνησης		170.3	157.0	176.6	181.3
Καθαρό χρέος γενικής κυβέρνησης		142.5	102.5	123.0	129.5

Πηγή: OECD, 2013: σελ 15

Οι μακροοικονομικές εξελίξεις κυριαρχήθηκαν από την δημοσιονομική προσαρμογή η οποία προδιαγράφει και την εξέλιξη του ΑΕΠ. Το διαρθρωτικό έλλειμμα μειώθηκε μεταξύ 2009 και 2012 κατά 16 ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ – τρεις φορές μεγαλύτερη από την Λεττονία και από τα μεγαλύτερα ποσοστά στα χρονικά ([Διάγραμμα 3](#)). Σε αντίθεση με την Λεττονία η προσαρμογή ήταν οπισθοβαρής – το έτος με την μεγαλύτερη μείωση ήταν το 2012 και όχι το 2009, επιβεβαιώνοντας την διάγνωση για καθυστερήσεις οφειλόμενες στην έλλειψη διοικητικής ικανότητας. Μια επιπλέον ουσιαστική διαφορά της Ελληνικής περίπτωσης ήταν στο ότι η μείωση του ΑΕΠ ήταν μεγαλύτερη της μείωσης του ελλείμματος - εξαιτίας των επιπτώσεων της ρευστότητας στον ιδιωτικό τομέα. Αυτό συνδέεται με την έλλειψη ευελιξίας στην οικονομία καθόσον το μέγεθος που προσαρμόζεται είναι οι ποσότητες, παρά οι τιμές.

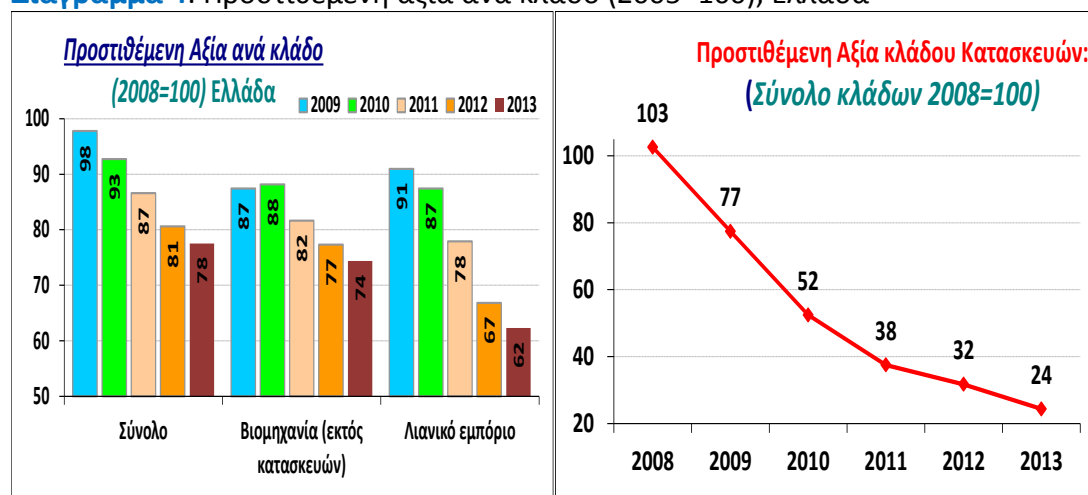
Διάγραμμα 3: Δημοσιονομική προσαρμογή και μακροοικονομικές εξελίξεις

Πηγή: OECD, 2013: 59.

Η διαφορετική επίπτωση της ύφεσης μεταξύ των διαφορετικών τομέων της παραγωγής έχει επίπτωση και στην απασχόληση. Ξεχωριστοί τομείς παραγωγής επηρεάζονται με διαφορετικό τρόπο αναλόγως της φάσης του κύκλου και των μειώσεων της ζήτησης. Το **Διάγραμμα 4** εξετάζει την πορεία διαφόρων κλάδων με την μορφή δείκτη (2008=100). Δύο κλάδοι με μεγάλη μείωση είναι το χονδρικό εμπόριο και οι κατασκευές. Το 2012 το προϊόν της μεταποίησης ήταν κατά 20% μικρότερο από το 2008, στο χονδρεμπόριο κατά 32%, ενώ στις κατασκευές είχε κατακρημνιστεί κατά 68%.

Διάγραμμα 4: Προστιθέμενη αξία ανά κλάδο (2005=100), Ελλάδα

Κατά τη διάρκεια της κρίσης η **κοινωνική πολιτική** και οι κοινωνικοί θεσμοί αποτέλεσαν τμήμα της συνολικότερης δημοσιονομικής προσαρμογής. Σε αντίθεση με χώρες όπως η Ιρλανδία και η Κύπρος, το είδος των κοινωνικών δαπανών που αντιμετωπίζουν με άμεσο τρόπο τις συνέπειες της κρίσης (εγγυήσεις εισοδήματος, λοιπές βραχυχρόνιες δαπάνες, παροχές χορηγούμενες με έλεγχο εισοδήματος) ήταν σχετικά περιορισμένες. Αντιθέτως, η υπερεκπροσώπηση μακροχρόνιων υποχρεώσεων όπως οι συντάξεις, σε συνδυασμό με καθυστερήσεις στην προσαρμογή στις δημογραφικές εξελίξεις, τροφοδοτούσε το διαρθρωτικό έλλειμμα του δημοσίου. Με άλλα λόγια η κοινωνική προστασία ως το 2013 ελάχιστα είχε ανταποκριθεί στον ρόλο άμβλυνσης των κοινωνικών επιπτώσεων των οικονομικών εξελίξεων, αποτελώντας έτσι τμήμα του προβλήματος και όχι της λύσης (Lyberaki & Tinios, 2012; Ματσαγγάνης, 2011). Σε ριζική αντίστιξη η Ιρλανδία κατά την περίοδο προ της κρίσης είχε προβεί σε αλλαγές που ενίσχυσαν την ανταπόκριση των κοινωνικών δαπανών στον οικονομικό κύκλο. Ως αποτέλεσμα οι κοινωνικές δαπάνες στην κρίση της Ιρλανδίας έπαιξαν ένα ρόλο αυτόματου σταθεροποιητή ως προς την ζήτηση, ενώ ενδεχομένως επέτρεψαν και την υιοθέτηση μιας πιο εμπροσθοβαρούς μακροοικονομικής πολιτικής. Οι επικεντρωμένες παροχές στην Ιρλανδία μεταξύ 2007 και 2010 αυξήθηκαν από 4.4% του ΑΕΠ σε 7.6% το 2010. Αντιθέτως στην Ελλάδα από το 1996 ως το 2010 οι παροχές αυτού του είδους ήταν ουσιαστικά στάσιμες στο 1.9%. Ο Tinios 2013 εξετάζοντας συγκριτικά την πορεία κοινωνικών δαπανών στις χώρες του Μνημονίου, καταλήγει ότι στην Ελλάδα οι δαπάνες αυξάνονται *‘όποτε μπορούμε’*, ενώ στις άλλες χώρες (και κυρίως στην Ιρλανδία) *‘όποτε χρειάζεται’*. Στο πλαίσιο αυτό στην Ιρλανδία η κοινωνική πολιτική μπορεί να χαρακτηριστεί ότι ανταποκρίθηκε σε ένα ρόλο *‘παραγωγικού συντελεστή’*. Ατυχώς ένα τέτοιο πράγμα δεν ίσχυε ούτε κατ’ ελάχιστον στην Ελλάδα, όταν πολλές διαρθρωτικές προσαρμογές στην κοινωνική προστασία έγιναν μεσούσης της κρίσης και ως τμήμα του Μνημονίου.

Η δαπάνη για επιδόματα (περιλαμβάνονται οικογενειακά επιδόματα, ανεργίας, ασθενείας/αναπηρίας, στέγασης και κοινωνικού αποκλεισμού) αυξήθηκε από 11.3% του ΑΕΠ το 2004 στο 14% το 2010 (Πίνακας 5), ενώ το 2012 μειώθηκε στο 12.2% (περίπου στο ύψος που ήταν το 2008). Όσον αφορά τη συγκριτική εικόνα, το 2008 η

Ελλάδα δαπάνη για κοινωνικά επιδόματα στην Ελλάδα (12.6%) δεν απέκλινε ουσιαδώς του μέσου όρου των χωρών της ΕΕ-27 (13.9%), ενώ το 2012 κατατάσσεται στην 14η θέση μεταξύ των χωρών της ΕΕ-27, υψηλότερα από την Ιταλία και την Πορτογαλία (Διάγραμμα 5).

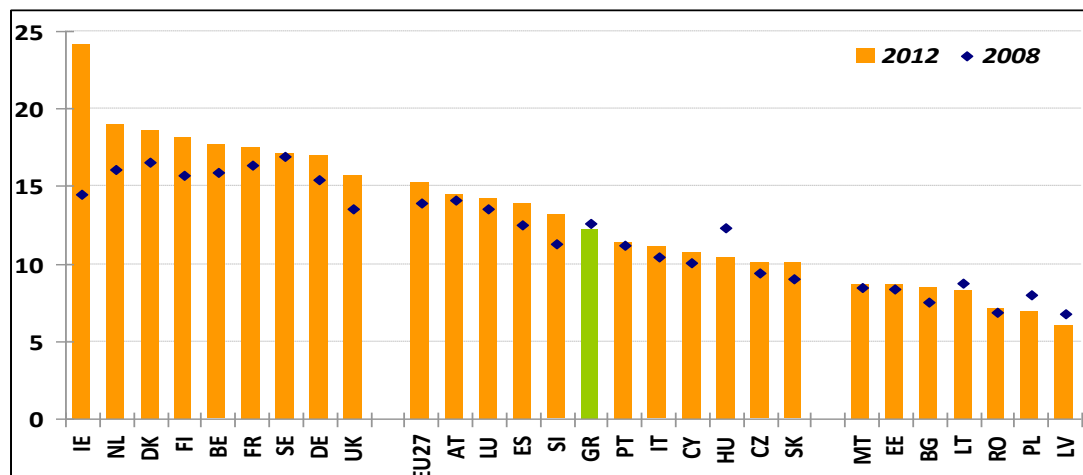
Πίνακας 5: Εξέλιξη δαπάνης για κοινωνικά επιδόματα

Ελλάδα	2004	2006	2008	2010	2012
Κατά κεφαλή δαπάνη (σε ευρώ)					
Σύνολο επιδομάτων	1,882.0	2,198.9	2,605.8	2,799.8	2,125.7
Οικογενειακά	265.2	278.1	331.6	357.7	286.3
Ανεργίας	227.4	208.0	267.4	341.2	330.7
Ασθενείας/αναπηρίας	1,210.0	1,508.5	1,784.6	1,901.0	1,353.8
Στέγασης/κοιν. αποκλεισμού	179.3	204.2	222.1	199.9	154.8
ως (%) του ΑΕΠ					
Σύνολο επιδομάτων	11.3	11.7	12.6	14.0	12.2
Οικογενειακά	1.6	1.5	1.6	1.8	1.6
Ανεργίας	1.4	1.1	1.3	1.7	1.9
Ασθενείας/αναπηρίας	7.2	8.0	8.6	9.5	7.8
Στέγασης/κοιν. αποκλεισμού	1.1	1.1	1.1	1.0	0.9

Πηγή: Eurostat δεδομένα ESSPROS <http://ec.europa.eu/eurostat/web/social-protection/data/database>

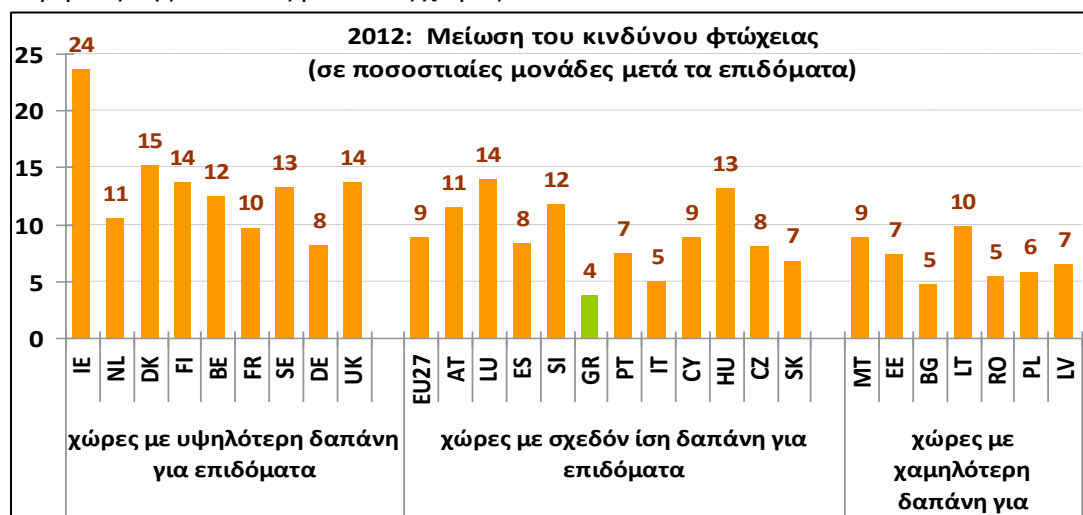
Η δαπάνη της Ελλάδας για κοινωνικά επιδόματα κυμαίνεται σχεδόν στα επίπεδα του μέσου όρου των χωρών της ΕΕ-27, αλλά έχει το 1/3 της αποτελεσματικότητας που έχουν τα επιδόματα στην μείωση της φτώχειας στο μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-27. Τα επιδόματα μειώνουν τον κίνδυνο φτώχειας κατά 3-4 ποσοστιαίες μονάδες στην Ελλάδα (από 26.8 σε 23.1% το 2012), ενώ οι αντίστοιχες επιδόσεις στον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-27 είναι 9-10 ποσοστιαίες μονάδες. Ενδιαφέροντως, η αποτελεσματικότητα των επιδομάτων στην μείωση της φτώχειας στην Ελλάδα υπολείπεται σε σχέση με την αντίστοιχη που εμφανίζουν χώρες με χαμηλότερη δαπάνη για επιδόματα (βλέπε Διάγραμμα 5 και 6).

Διάγραμμα 5: Η συγκριτική θέση της Ελλάδας στη δαπάνη για κοινωνικά επιδόματα

Πηγή: Eurostat δεδομένα ESSPROS <http://ec.europa.eu/eurostat/web/social-protection/data/database>

Διάγραμμα 6: Η αποτελεσματικότητα των επιδομάτων στην μείωση της φτώχειας, σύγκριση της Ελλάδας με άλλες χώρες

Εξετάζοντας τα δεδομένα για την κοινωνική δαπάνη μπορεί να δει κανείς ότι η κοινωνική πολιτική κινήθηκε προς μια κατεύθυνση που θα υπαγόρευαν άλλα ζητούμενα, επέλεξε δηλαδή έναν τρόπο ανταπόκρισης στο πρόβλημα της αναποτελεσματικότητας του Κοινωνικού Κράτους, ο οποίος ήταν ελάχιστα προσανατολισμένος στην επίλυση του προβλήματος της στόχευσης. Καθώς η δαπάνη για επιδόματα αυξάνονταν διαχρονικά (από το 2006 μέχρι το 2010), το επιπλέον της δαπάνης κάθε χρόνο ακολουθούσε το πρότυπο της μη-στόχευσης παρά γίνονταν με τρόπο διορθωτικό (ενισχυτικό) της στόχευσης. Έτσι το 2010, 90 στα 100 ευρώ δίδονταν δίχως κριτήρια, το ίδιο και το 2012 (Πίνακας 6).

Πίνακας 6: Σύνθεση της δαπάνης για επιδόματα ανά κριτήρια ελέγχου των μέσων

Σύνθεση δαπάνης επιδομάτων, Ελλάδα	2006	2008	2010	2012
Χωρίς στόχευση (χωρίς έλεγχο των μέσων)	88.1	88.5	90.1	90.7
Με στόχευση (έλεγχος των μέσων)	11.9	11.5	9.9	9.3

Συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα στους μακροοικονομικούς και τους κοινωνικούς δείκτες κατά τη διάρκεια της κρίσης ερμηνεύονται ως επάλληλα της επιλογής για δημοσιονομική προσαρμογή διαμέσου κυρίως της αύξησης των εσόδων (revenue-led) και λιγότερο ως αποτέλεσμα μιας στρατηγικής περιορισμού της δαπάνης (spending-led). Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των αποτελεσμάτων είχε επίσης η επιλογή προστασίας του δημόσιου τομέα σε βάρος του ιδιωτικού, η ανοχή στη φοροδιαφυγή και η συνεπακόλουθη επιβολή νέων φόρων (στους ίδιους όμως κατά βάση φορολογούμενους) και η δυσανάλογα μεγάλη επιβάρυνση των χαμηλών στρωμάτων με φόρους έναντι των μεσαίων και των υψηλών). Σημαντικό μερίδιο στη διαμόρφωση των τελικών πολιτικών μπορεί να αποδοθεί και στην «αντίσταση» του πολιτικού συστήματος στον ορθολογισμό και τις μεταρρυθμίσεις. Οι επιλογές αυτές συνδέθηκαν με μέτρα (όπως υψηλότερες από τις αναγκαίες περικοπές μισθών, ή αδράνεια σε δομικές αδυναμίες της οικονομίας) που μάλλον προκάλεσαν περισσότερη ύφεση. Αυτό που μπορεί να αποτυπωθεί ως αποτέλεσμα της κρίσης στα εισοδήματα είναι το επακόλουθο δύο διαστάσεων: α) των (επιλεγμένων) πολιτικών λιτότητας και δημοσιονομικής προσαρμογής και β) το αποτέλεσμα της ύφεσης καθαυτής. Έχει σημασία να τονιστεί ότι ο διαχωρισμός αυτός επιπλέον έχει σημασία και για το ποιοι θα ωφεληθούν από αποτελέσματα από μία πιθανή ανάκαμψη (υπογραμμίζοντας το πλεονέκτημα της δεύτερης ομάδας έναντι της πρώτης).

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Acemoglu, D. και Robinson, J.A. (2013). *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη; Οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, Αθήνα.

Giannitsis, T. & Zografakis, S. (2015). *Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis*. IMK Study, 38

IMF (2010). *Greece: Staff Report on Request for Stand-By Arrangement*, IMF Country Report No. 10/110, Washington, DC.

IMF (2013). *Greece: Ex post evaluation of Exceptional Access under the 2010 Stand-by Arrangement*, IMF Country Report 13/186, June 2013.

Lyberaki, A. Tinios, P. (2012). Labour and pensions in the Greek crisis: The Microfoundations of Disaster, *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft*, 60, 3: 363-386.

OECD (2007). *Economic Surveys: Greece*, Paris.

OECD (2011). *Economic Surveys: Greece*, Paris.

OECD (2013). *Economic Surveys: Greece*, Paris.

Tinios, P. (2013). Is “Social Protection a Means of Production” during crisis? The role of prior Social protection reforms in economic performance in the EU bailout countries. Paper presented at *the 34th Annual conference of the International Working Party on Labour Market Segmentation*, Dublin, Trinity College, September 2013.

Ελληνική

Abel A.B., Bernanke B.S. και Croushore, D. (2010). *Μακροοικονομική, Νέα αναθεωρημένη έκδοση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.

Ιορδάνογλου, Χ. (2013). *Κράτος και Ομάδες Συμφερόντων: Μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.

Ματσαγγάνης, Μ. (2011). *Κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, Αθήνα Κριτική.

Χαρδούβελης, Γ.Α., 2011, ‘Το χρονικό της διεθνούς και συνακόλουθης ελληνικής και ευρωπαϊκής κρίσης: αίτια αντιδράσεις, επιπτώσεις, προοπτική., στο Καραμούζης, Ν.Β. και Γ.Α. Χαρδούβελης (επιμ), *Από την διεθνή κρίση στην κρίση της Ευρωζώνης: τι μας επιφυλάσσει το μέλλον*, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, σελ 31-128.

Χριστοδουλάκης, Νίκος Μ., 2011-. *Σώζεται ο Τιτανικός; : Από το μνημόνιο, ξανά στην ανάπτυξη* Αθήνα : Πόλις, 2011.

Κεφάλαιο 9: Κοινωνικό κράτος και συντάξεις στην Ελλάδα: Η εικόνα του ισοζυγίου μεταξύ γενεών πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης

Εισαγωγή

Πριν από μερικά εξάμηνα σπουδών έθεσα στους φοιτητές μου ένα ερώτημα ανάπτυξης με στόχο να αναδείξουν πώς καταλαβαίνουν τη διαγενεακή δικαιοσύνη.⁴⁵ Το ερώτημα ήταν «Δεν πρέπει να περικόπτονται οι συντάξεις των γιαγιάδων, αφού έτσι χρηματοδοτούν το χαρτζιλίκι στα άνεργα εγγόνια τους. Σχολιάστε». Η πλειοψηφία απάντησε με ενθουσιασμό «ναι, ναι, δεν πρέπει να τις κόβετε γιατί εμείς σε αυτό το χαρτζιλίκι ποντάρουμε». Δυστυχώς για αυτούς, η σωστή απάντηση ήταν ότι, προκειμένου να μπορούν να πάρουν σύνταξη οι γιαγιάδες, πρέπει να δουλεύουν τα εγγόνια.

Κάθε προϋπολογισμός είναι ένας ετήσιος προγραμματισμός δαπανών/ εσόδων. Συνεπώς, ως βραχυχρόνιο θέμα, σχολιάζεται ως προς την μακροοικονομική στάση, τα δημοσιονομικά κ.ο.κ. Όμως, ως το κορυφαίο εργαλείο υλοποίησης της κυβερνητικής πολιτικής, έχει και μια μακροχρόνια διάσταση που δεν πρέπει να διαφεύγει –το δούναι-λαβείν μεταξύ γενεών, δηλαδή τη **διαγενεακή ισορροπία**. Σε κάθε προϋπολογισμό αποφασίζονται θέματα που επηρεάζουν αυτήν την ισορροπία: Οι συντάξεις παρέχονται στην μεγαλύτερη γενιά, προγράμματα κατάρτισης και δράσεις προς την οικογένεια προς την γενιά των εργαζομένων, παιδεία και

⁴⁵ Προηγούμενη έκδοση του παρόντος κειμένου παρουσιάστηκε ως έρευνα που έγινε στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου ερευνητικού προγράμματος «ΕΠΕΔΒΜ 2007-2013 «ΑΡΙΣΤΕΙΑ»-2646-HYBRIDWELFARE»:

α) ως εισήγηση σε επιστημονική ημερίδα της Βουλής των Ελλήνων

Τήνιος, Π. (2013). «Δικαιοσύνη ανάμεσα στις γενιές: Ήρθε το τέλος των αναδρομικών προσαρμογών;» Εισήγηση Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους, Βουλή των Ελλήνων, 19 Νοεμβρίου 2013.

και β) ως δημοσιευμένο κείμενο με τίτλο:

Tinios, P. (2014). 'Inter-Generational justice: The end of retrospective adjustments?' In P. Liargovas (ed.) Fiscal adjustment: How fair is the distribution of burdens?, Parliamentary Budget Office, Hellenic Parliament, pp. 55-68.

αθλητισμός στη νέα γενιά που έρχεται. Η διαγενεακή ισορροπία μπορεί να επισκιάζεται από τρέχοντα θέματα της επικαιρότητας, αλλά διαμορφώνει το πλαίσιο για την πορεία της χώρας όπου οφείλουμε να διακρίνουμε το δάσος από τα δέντρα: Πού βρισκόμαστε; Πού πάμε;

Το κείμενο αυτό πραγματεύεται το θέμα της στρατηγικής της χώρας. Μπορούμε να σκεφτούμε την χώρα σαν ένα καράβι- το καλό Motorship 'M/S Ελλάς' – στο οποίο επιβαίνουν οι διάφορες γενιές εναλλασσόμενες κατά τακτά διαστήματα. Το πλοίο αυτό, λίγο από απερισκεψία λίγο εξαιτίας σφάλματος των οργάνων – και ενώ έπλεε ανέμελο σε επικίνδυνα νερά - χτυπήθηκε από καταιγίδα. Το μήνυμα του παρόντος κεφαλαίου είναι ότι, προκειμένου, να βάλουμε πλήρη προς κάποια κατεύθυνση πρέπει να κλείσουμε τους λογαριασμούς με το παρελθόν. Πρέπει να ξέρουμε κατά πόσες μοίρες απέκλιναν τα όργανα που μας έφεραν εδώ, αλλά και να καταλάβουμε τι έγινε και κατά την διάρκεια της κρίσης – δηλαδή το πού βρισκόμαστε σήμερα.

Η δομή του κεφαλαίου εξειδικεύει την πορεία του εθνικού μας πλεούμενου. Στο πιλοτήριο του 'M/S Ελλάς' βρίσκεται από τη δεκαετία του 90 η γενιά του Πολυτεχνείου – επιφορτισμένη με την συνολική πορεία του πλοίου και συνεπώς και των επιβατών που περιμένουν να ανεβούν (των μελλοντικών γενεών). Στο παρελθόν ο πλότος περιπλανιόταν σε επικίνδυνα πελάγη. Έχοντας αναλάβει να βρει ένα νέο σημείο ισορροπίας μεταξύ Κράτους και οικογένειας, επιτέλεσε τον ρόλο του πλημμελώς - με αναβολές και καθυστερήσεις. Έτσι μπήκαμε στην καταιγίδα με τις επισκευές στη μέση και τα όργανα ναυσιπλοΐας με σοβαρές ελλείψεις. Η καταιγίδα μας έχει σπρώξει σε άγνωστα νερά. Οι μεταρρυθμίσεις (επισκευές) έγιναν - αλλά ως έξωθεν δημοσιονομικός καταναγκασμός. Αποτέλεσμα, να απαιτείται να βρούμε πού είμαστε –το γεωγραφικό στίγμα μετά τις αλλαγές από το 2010 -δηλαδή μια ερμηνεία του τι έχει γίνει. Από την απάντηση σε αυτό το ερώτημα εξαρτάται η πορεία στο μέλλον, τόσο η αναζήτηση ενός ασφαλέστερου νέου προσανατολισμού και ο σχεδιασμός νέων βελτιώσεων στο πλοίο.

Το έργο του καπετάνιου του πλοίου, τουλάχιστον ως προς το θέμα της διευθέτησης της διαγενεακής ισορροπίας, δεν αναμένεται να είναι απλό. Ο λόγος για αυτό

προκύπτει από εγγενή θέματα που υπάρχουν στην διαχείριση του συμβολαίου κοινωνικής πολιτικής.⁴⁶ Το συμβόλαιο αυτό αφορά τρεις γενιές: Την χθεσινή (που εισπράττει, έχοντας κατοχυρώσει δικαιώματα), την σημερινή (που πληρώνει, δημιουργώντας μελλοντικά δικαιώματα) και την αυριανή (που θα πληρώσει, ελπίζοντας για τα δικά της δικαιώματα). Το συμβόλαιο αυτό δεν παράγει τίποτε, αλλά ανακατανέμει ποσά μεταξύ των τριών γενεών: το παιχνίδι είναι μηδενικού αθροίσματος, αφού ότι κερδίζει μια γενιά, το χάνει άλλη. Όμως, ανά πάσα στιγμή παρούσες είναι μόνο δύο γενιές, αυτή που εργάζεται και αυτή που παίρνει σύνταξη. Για αυτές τις δύο γενιές, που είναι οι μόνες παρούσες, το παιχνίδι είναι θετικού αθροίσματος. Δηλαδή, οι δύο παρούσες γενιές συμφωνούν αυξήσεις μεταξύ τους και στέλνουν τον λογαριασμό στην γενιά που αναμένεται –στην απούσα γενιά.⁴⁷

Το διαγενεακό παιχνίδι είναι ναρκοθετημένο, αφού υποκρύπτει μια εγγενή ανισορροπία. Σε περίπτωση αδράνειας ή αναβολής, το πρόβλημα μεγεθύνεται και μετατίθεται προς τα εμπρός –προς την απούσα νεότερη γενιά. Υπό αυτή την οπτική, για αυτό που έγινε στην διάρκεια της κρίσης από το 2010 ευθύνεται το ότι είμαστε εμείς η (απούσα) γενιά στην οποία ήλθε τελικά ο λογαριασμός.

Όπως και να έχει το πράγμα, τα άτομα που βρίσκονται στο πιλοτήριο καλούνται υπό μια πολύ ουσιαστική λογική να είναι οι εκπρόσωποι του έθνους -οι συνήγοροι όλων της γενεών που θα έλθουν και θεματοφύλακες των συμφερόντων τους. Η νομοθετική εξουσία πρέπει να μεριμνά ως συνήγορος της απούσας γενιάς – αφού δεν υπάρχει άλλος να επιτελεί αυτό το έργο. Η καταιγίδα που μας έπληξε εξηγείται από το ότι αυτός ο ρόλος δεν επιτελέστηκε. Η αντίδραση για το μέλλον, προκειμένου να αποφύγει επανάληψη, πρέπει να αναζητήσει τρόπους, εργαλεία και θεσμικές διευθετήσεις για το πώς ο ρόλος αυτός θα επιτελεστεί από εδώ και πέρα. Υπό αυτό το πρίσμα, το κείμενο προσφέρει κατά σειρά: μια ερμηνεία για το παρελθόν, μια για το παρόν και μια σειρά παραινέσεων για το μέλλον.

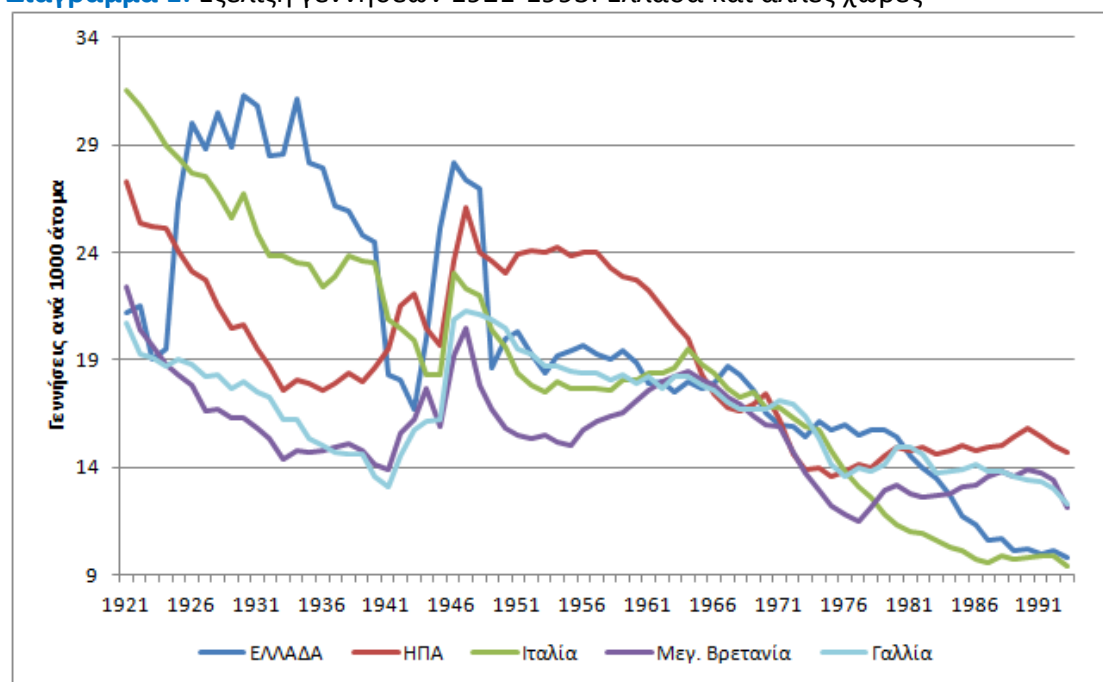
⁴⁶ Τα θέματα αυτά αναλύονται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια στο [Τήνιος 2010](#).

⁴⁷ Η διάσταση της διαπάλης μεταξύ των γενεών δεν είναι εμφανής στην Ευρώπη, όπου η διαπάλη για τις συντάξεις είναι μεταξύ επαγγελματικών τάξεων- [Ebbinghaus 2006](#). Στις ΗΠΑ έχει όμως αναπτυχθεί στον δημόσιο διάλογο – π.χ. [Williamson et al 1999](#), [Kottlikoff and Burns 2004](#). Ρόλο στο χαμηλό προφίλ έπαιξε σίγουρα η αλληλεγγύη μεταξύ γενεών – το παράδειγμα του χαρτζιλικιού είναι χαρακτηριστικό. Όμως το ότι δεν έχει γίνει ακόμη δεν σημαίνει ότι αποκλείεται δια παντός.

1. Ερμηνεία για το παρελθόν: νέα ισορροπία κράτους – οικογένειας

Η ταυτότητα των γενεών που θα μας απασχολήσουν προδιαγράφηκε από το δημογραφικό παρελθόν – την πορεία των γεννήσεων τα τελευταία 70 χρόνια. (Διάγραμμα 1). Η Ελλάδα ακολούθησε τη γενική πορεία των αναπτυγμένων χωρών, με δύο διαφορές. Πρώτον, η μεταπολεμική έκρηξη των γεννήσεων έγινε με καθυστέρηση σε σχέση με αλλού (λόγω του εμφυλίου αλλά και της υπερπόντιας μετανάστευσης στις αρχές του 50), ενώ κράτησε περισσότερο -ως το 1970. Το δεύτερο σημείο διαφοροποίησης ήταν μια κατακόρυφη πτώση της γονιμότητας γύρω στο 1980. Ως αποτέλεσμα οι εισοδοί που γίνονται στην αγορά εργασίας 25 χρόνια αργότερα είναι οι μισές σε σχέση με αυτές πριν 15 χρόνια (Τήνιος 2010).

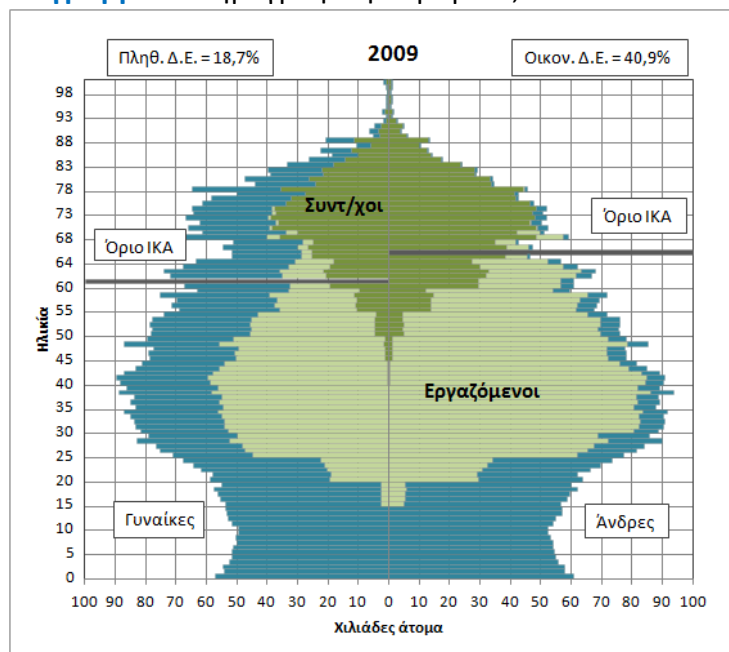
Διάγραμμα 1: Εξέλιξη γεννήσεων 1921-1993: Ελλάδα και άλλες χώρες

Πηγή: Τήνιος, 2010, σελ 275

Αυτά τα δύο δεδομένα καθορίζουν και το σχήμα της δημογραφικής πυραμίδας του 2009 (Διάγραμμα 2), η οποία μας δίδει κάτι σαν 'οικογενειακή φωτογραφία' του ελληνικού πληθυσμού. Η πυραμίδα αυτή έχει μια διόγκωση κοντά στις ηλικίες των 50-60 ετών (η μεγάλη γενιά που πλησιάζει στη σύνταξη) και ένα στενό μίσχο (οι μικρές νέες γενιές που τώρα μπαίνουν στην σύνταξη). Μια τέτοια «πυραμίδα» αναπόφευκτα θα εξελιχθεί σε «μανιτάρι», καθώς οι λίγοι νέοι θα αναγκαστούν να στηρίζουν τους πολυπληθείς ηλικιωμένους.

Διάγραμμα 2: Δημογραφική πυραμίδα, 2009

Πηγή: Τήνιος 2010, σελ 272

Η ποσοτική σχέση ανάμεσα στις γενιές εμφανίζεται ως το σχήμα της πυραμίδας και προδιαγράφει το μέλλον του ασφαλιστικού. Όμως η σχέση μεταξύ των γενεών δεν είναι μόνο ποσοτική. Η κάθε γενιά έχει την δική της ιστορία, ταυτότητα, ιδιοσυγκρασία. Στην οικογενειακή φωτογραφία συμμετέχουν τρεις γενιές: Η «Γενιά της Πίνδου» έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο μεταξύ 1950-1970 και ήταν υπεύθυνη για τη θεμελίωση και επέκταση της Κοινωνικής ασφάλισης ως συμπλήρωμα οικογενειακής αλληλεγγύης. Σταθμοί στην πορεία της ήταν η επανέναρξη του ΙΚΑ το 1951, η έναρξη του ΟΓΑ 1962, αλλά και το πρώτο έλλειμμα ΙΚΑ το 1957. Ήδη έκθεση του 1958 χαρακτήρισε το ασφαλιστικό «Εξαιρετικά επείγον».⁴⁸ Την ακολούθησε η «Γενιά του Πολυτεχνείου» υπεύθυνη μεταξύ των τελών του 1970 και ως 2010. Οι συντάξεις επεκτάθηκαν, ενώ άλλα προγράμματα αφέθηκαν να ατροφήσουν. Οι αλληπάλληλες απόπειρες επίλυσης ασφαλιστικού δεν απέτρεψαν τη συνεχή διεύρυνση συνταξιοδοτικών υποσχέσεων. Στην αγορά εργασίας εμπεδώθηκε η θεώρηση που έδινε προστασία στις θέσεις εργασίας (όπου μπορούσε) και όχι στους ανθρώπους που τις κάλυπταν –δηλαδή του ανέργους. Στα θετικά ήταν η παράδοση στη νεότερη γενιά έργων υποδομής αλλά και τεράστια συσσώρευση χρέους. Η γενιά

⁴⁸ Η έκθεση αυτή σχολιάζεται εκτενώς στο Τήνιος 2001, σελ 72-74. Για το κατά πόσον κληρονομήθηκε το ασφαλιστικό από την δεκαετία του 50, βλ. Τήνιος 2008.

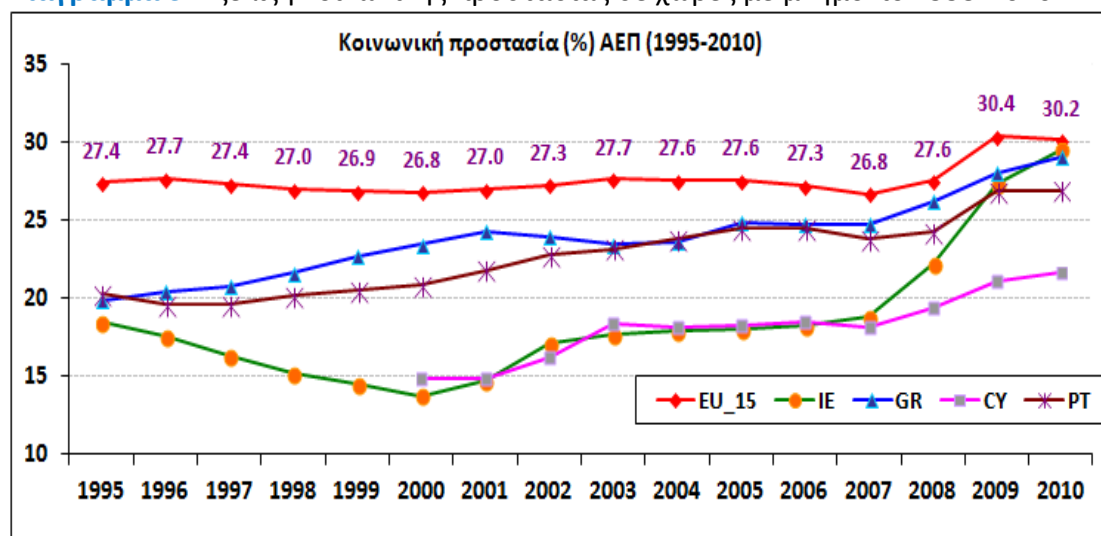
που περιμένει να αναλάβει τα ηνία είναι η λεγόμενη «Γενιά Χ». Το πότε ακριβώς θα αναλάβει είναι ακόμη ζητούμενο, αλλά είναι σίγουρο ότι ο λαχνός της οικοδόμησης των συντριμμίων του 2010 είναι δικός της. Τα μέλη της είναι πολύ λιγότερα, αν και έχουν επωφεληθεί από μια ποσοτική επέκταση της παιδείας, ενώ τα φύλα είναι για πρώτη φορά τόσα ίσα. Η πολιτική αφωνία της Γενιάς Χ επιτείνει τα προβλήματα της κρίσης χρέους και της έκρηξης ανεργίας. Η κατάσταση θα επιδεινωθεί όταν την θέση των «Γιαγιάδων της Πίνδου» (χαρακτηριζόμενες από αυτοθυσία) αναλαμβάνουν σταδιακά οι «Γιαγιάδες του Πολυτεχνείου» (χαρακτηριζόμενες από απαιτητικότητα).

Όπως αναλύθηκε εκτενώς στο Μέρος Α' της παρούσας Μονογραφίας, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Νότια Ευρώπη από το 1990 η μεγάλη εικόνα της κοινωνικής πολιτικής ήταν η ανάληψη εκ μέρους του Κράτους ευθυνών που ως τώρα διατηρούσε η οικογένεια.⁴⁹ Η διαδικασία αυτή – τμήμα του εξευρωπαϊσμού και σύγκλισης του Νότου – στην Ελλάδα ήταν τμήμα του έργου του εκσυγχρονισμού. Ο [Ferrera 2010](#) αποκαλεί αυτή την εξέλιξη 'ανάταξη και μεταρρύθμιση' (**recalibration and reform**) και εξηγεί ότι ως στόχος χαρακτηρίζει όλα τα συστήματα που χαρακτηρίζονται από οικογενειοκρατία. Η Ελλάδα συμμετείχε στην κίνηση αυτή αλλά δυστυχώς σε ρητορικό μόνο επίπεδο. Αυτό που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως «Ατελή Μεταρρύθμιση 1990-2007» παρέμεινε οραματικό ζητούμενο. Η στόχευση ήταν η ίδια με αλλού, δηλαδή οικοδόμηση ενός 'Ευρωπαϊκού τύπου' κοινωνικού κράτους το οποίο να είναι σε θέση να λειτουργεί ως συντελεστής παραγωγής και εργαλείο σταθεροποίησης ([Σημίτης 1995](#)). Όμως η φιλοδοξία αυτή «σκόνταψε» στην αδυναμία ολοκλήρωσης των αλλαγών στις συντάξεις: Η απορρόφηση πόρων από συντάξεις (+προοπτικές μεγάλης αύξησης) δεν άφηνε χώρο για ανάπτυξη άλλων προγραμμάτων. Παράδειγμα μια σειρά καινοτόμων προγραμμάτων (Βοήθεια στο Σπίτι, άλλα οικογενειακά προγράμματα) παραμένουν σε συνεχή 'πilotική φάση'.

⁴⁹ Για την ισορροπία μεταξύ Κράτους και οικογένειας, του επίσημου και άτυπου κοινωνικού κράτους βλ. [Λυμπεράκη και Τήνιος 2012](#).

Η Ατελής Μεταρρύθμιση δεν άλλαξε ουσιαστικά δομές αλλά συνοδεύτηκε από μεγάλη αύξηση δαπανών. Βλέπουμε ότι όλες οι χώρες με μνημόνιο αύξησαν τις δαπάνες κοινωνικής προστασίας από το 1995. (Διάγραμμα 3). Όλες συγκλίνουν προς το ποσοστό ΕΕ-15. Όμως η Ελλάδα αυξάνει τις δαπάνες όποτε μπορεί (δηλαδή όποτε υπάρχει πλεόνασμα για εκ των υστέρων διανομή), ενώ η Ιρλανδία όποτε πρέπει, δηλαδή όποτε ο οικονομικός κύκλος οδηγεί σε μεγαλύτερες ανάγκες. Η διάκριση αυτή φαίνεται και στην δομή των παροχών.⁵⁰ Η Ελλάδα επικεντρώνεται σε μακροχρόνια προγράμματα όπως συντάξεις και άλλες εισοδηματικές ενισχύσεις που έχουν ως κοινό παρονομαστή την δημιουργία βάσης πελατών. Η Ιρλανδία αντιθέτως ενίσχυσε προγράμματα που χορηγούνται με έλεγχο πόρων όπως η προστασία ανεργίας ή οικογένειας. Σε μια έρευνα της Επιτροπής της ΕΕ για την μακροοικονομική ευαισθησία των κοινωνικών δαπανών (Vyprachticka and Garnero, 2012) η Ελλάδα έχει την μικρότερη ευαισθησία με διαφορά.

Διάγραμμα 3: Εξέλιξη κοινωνικής προστασίας σε χώρες με μνημόνιο 1995-2010

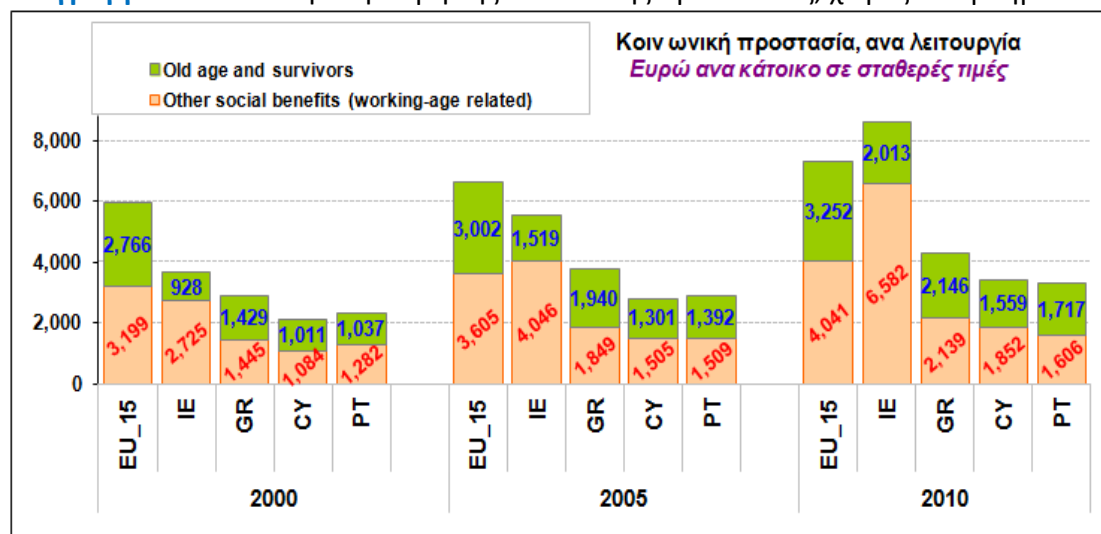
Πηγή: Eurostat, Esspros data

Με την ένταξη στην ΟΝΕ σημειώθηκε μια πολύ μεγάλη συνολική αύξηση της κατά κεφαλήν δαπάνης για κοινωνική προστασία σωρευτικά 49% μεταξύ 2000 και 2010 (Διάγραμμα 4). Όμως η δομή παρέμεινε σταθερή. Η πιο σημαντική καινοτομία και η μοναδική ουσιαστική απόπειρα αξιοποίησης του εργαλείου της επικέντρωσης παρέμεινε η εισαγωγή του ΕΚΑΣ το 1996 (Τήνιος 2003, σελ. 119-120). Αποτέλεσμα

⁵⁰ Ο Τήνιος 2013 συγκρίνει την κοινωνική πολιτική σε χώρες του μνημονίου.

αυτής της πορείας ήταν ότι η κοινωνική προστασία προσέφερε μικρή βοήθεια στην ύφεση και στην κρίση. Μάλιστα το επιχείρημα έχει διατυπωθεί ότι πίσω από την μεγαλύτερη επιτυχία της Ιρλανδίας στο δικό της μνημόνιο οφείλεται στο ότι το σύστημα κοινωνικής προστασίας εκεί ήταν σε θέση να παίξει ένα ρόλο συντελεστού παραγωγής και να επιτρέψει την ταχύτερη αποδοχή εμπροσθοβαρών μέτρων. Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι **ενώ στην Ελλάδα η κοινωνική προστασία ήταν τμήμα του προβλήματος, στην Ιρλανδία ήταν τμήμα της λύσης** (Tinios 2013).

Διάγραμμα 4: Κατά κεφαλή Δομή της κοινωνικής προστασίας, χώρες του μνημονίου

Πηγή: Eurostat, Esspros data

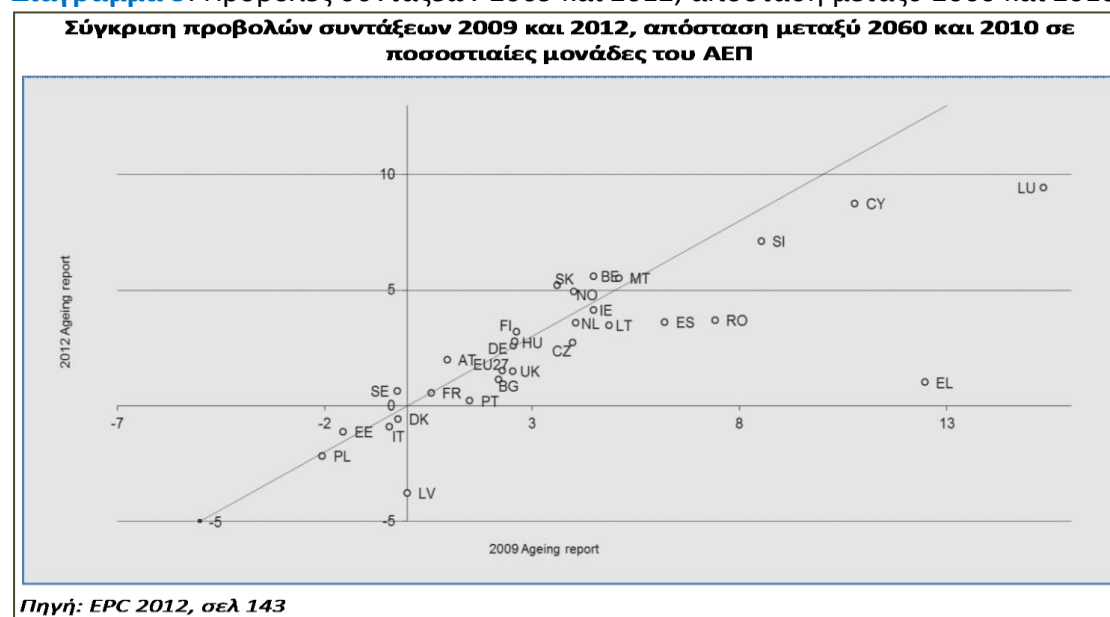
2. Ερμηνεία του παρόντος: Μια θύελλα μας σπρώχνει σε άγνωστα νερά

Όσα είχαν αναβληθεί από το 1990 μοιάζει να αποπειράθηκαν από το 2010 υπό την ασφυκτική πίεση δημοσιονομικών προτεραιοτήτων και κάτω από την υψηλή εποπτεία της Τρόικας. Ο Νόμος των συντάξεων Ν3863/10 ήταν το πρώτο νομοθέτημα μετά το Μνημόνιο. Από τότε ακολούθησαν σειρά άλλων νομοθετημάτων για τις συντάξεις ενώ, από ότι φαίνεται, ο χορός των αλλαγών δεν έχει ολοκληρωθεί (OECD 2011; Τήνιος 2010, 2013) .

Όπως και να έχει το θέμα οι αλλαγές από το 2010 συνίστανται σε μια μεγάλη και απότομη προσαρμογή στο ισοζύγιο των γενεών. Ποια είναι η έκτασή τους; Έχει ολοκληρωθεί η προσαρμογή ή μήπως υπήρξε υπερβολική διόρθωση; Δεν μπορούμε να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα, γιατί από το 2010 διακόπηκε η ροή των στατιστικών στοιχείων (Τήνιος 2014), καθώς ο Κοινωνικός προϋπολογισμός

σταματά το 2010. Το σύστημα Ήλιος άρχισε να δίνει μηνιαία στοιχεία από τον Μάιο του 2013, αλλά χωρίς χρονική σύγκριση και χωρίς να είναι γνωστά αν τα ποσά συντάξεων που αναφέρονται περιλαμβάνουν ή όχι τις περικοπές από το 2010. Οι κατανομές συντάξεων του ΙΚΑ σταματούν το 2008. Επανερχόμενοι στην «ναυτική παραβολή», είναι σαν να έχουμε πετάξει το GPS από το παράθυρο. Αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε πού βρισκόμαστε και ως πού μας παρέσυρε η καταιγίδα. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να αναζητήσουμε όσες ενδείξεις μπορούμε.

Διάγραμμα 5: Προβολές συντάξεων 2009 και 2012, απόσταση μεταξύ 2060 και 2010

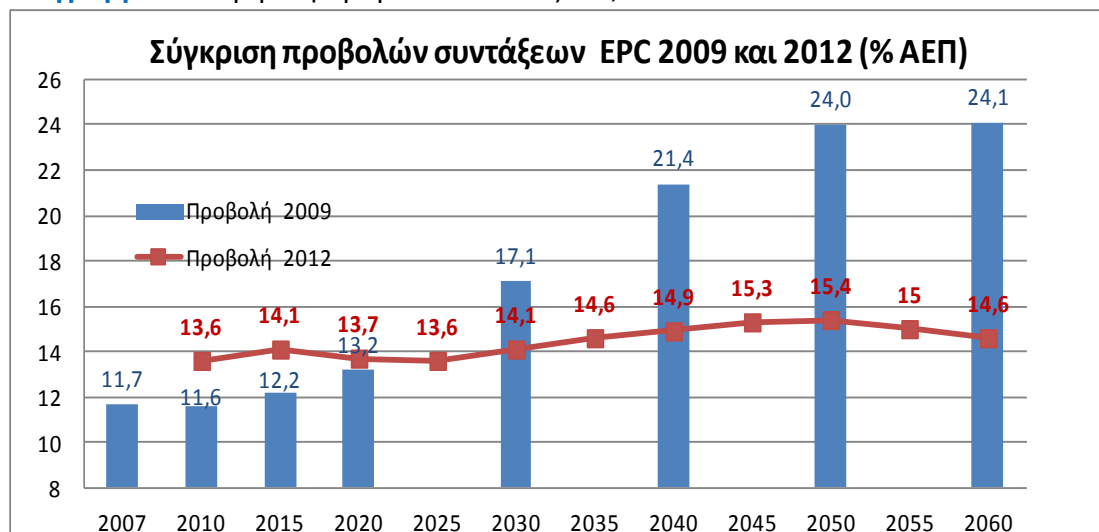

Η πρώτη σοβαρή ένδειξη είναι ο επίσημος και επαναλαμβανόμενος ισχυρισμός ότι το «Σύστημα είναι βιώσιμο ως το 2060».⁵¹ Αυτός τεκμηριώνεται από τις προβολές Επιτροπής Οικονομικής πολιτικής της ΕΕ (EPC –**ageing working group**). Στην έκθεση της επιτροπής αυτής το 2003, η Ελλάδα είχε την μεγαλύτερη αύξηση στην ΕΕ ως το -2060, μια αύξηση κατά 12,5 ποσοστιαίες δαπάνες ΑΕΠ, σχεδόν διπλασιασμό του βάρους στην οικονομία σε σχέση με το 2010. Στην έκθεση του 2006 η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα που δεν κατέθεσε στοιχεία. Όμως η έκθεση του 2009 επιβεβαιώνει το βήμα σημειωτόν της κατάστασης –η αύξηση κατά 12,5 ποσοστιαίες μονάδες του

⁵¹ Η ανάλυση αυτή προέρχεται από το [Τήνιος 2013](#), παράρτημα 1, αναλύοντας [EPC 2009](#), [2012](#).

ΑΕΠ παραμένει.⁵² Οι αλλαγές του 2010 έγιναν «στα τυφλά» χωρίς να υπάρχουν καθόλου στοιχεία και προβολές (τουλάχιστον δημόσια). Συνεπώς η δημοσιοποίηση της έκθεσης της επιτροπής του EPC του 2012 τον Μάιο 2012 είναι η πρώτη δυνατότητα να εκτιμηθεί το αποτέλεσμα της μεταρρύθμισης του 2010. Ο λόγος είναι ότι οι προβολές που δημοσιεύτηκαν αθόρυβα στις Βρυξέλλες ήταν επίσημες προβολές της Ελληνικής Κυβέρνησης, προϊόν επεξεργασίας της Εθνικής Αναλογιστικής Αρχής, μιας εργασίας που έγινε μάλλον περί τα τέλη του 2010. Έτσι μπορούμε να ελέγχουμε την τεκμηρίωση και την επακριβή έννοια του ισχυρισμού βιωσιμότητας του νέου συστήματος. Πράγματι, το [Διάγραμμα 5](#) δείχνει ότι η Ελλάδα έχει την μεγαλύτερη διαφορά μεταξύ των προβολών 2009 και 2012 –κατά 9,5 μονάδες. Το [Διάγραμμα 6](#) που συγκρίνει την χρονική εξέλιξη των διαφορών ανάμεσα στις δύο εκθέσεις δείχνει πώς εξελίσσεται χρονικά η μείωση.

Διάγραμμα 6: Σύγκριση προβολών συντάξεων, EPC 2009 & 2012

Πηγή: Τήνιος 2013 από EPC 2009 2012

Στην δεκαετία που διανύουμε έχουμε μια επιδείνωση κατά 2 μονάδες σε σχέση με την προβολή του 2009. Η απόδοση του νόμου με τη μορφή περιορισμού δαπάνης φαίνεται καλπάζουσα μετά το 2020. Η τεράστια μείωση κατά οφείλεται κατά 3,2 μονάδες σε αλλαγές στην κάλυψη, ως επί το πλείστον λόγω αύξηση των ηλικιών συνταξιοδότησης, αλλά και σε 4,3 μονάδες λόγω περιορισμού γενναιοδωρίας των συντάξεων σε σχέση με τους μισθούς.

⁵² Στην πραγματικότητα υπάρχει αύξηση, αφού το ΑΕΠ το 2007 είχε αναθεωρηθεί κατά περίπου 15%.

Ένα κρίσιμο σημείο για την εκτίμηση του πού βρισκόμαστε είναι ότι, αφού οι προβολές αυτές έγιναν στα τέλη του 2010, δεν περιλαμβάνουν μέτρα όπως οι αυξήσεις στα όρια ηλικίας και τις περικοπές συντάξεων που έγιναν μετά το 2011 (Πίνακας 1).

Πίνακας 1: Απαρίθμηση περικοπών συντάξεων Μάιος 2010- Ιανουάριος 2013

	Μήνας ψήφισης	Νόμος	Κύρια /επικ.	Περιγραφή
1	05/2010	3845/10	Κύριες	Περικοπή δώρων και αντικατάσταση με επιδόματα (€800 συνολικά, με εξαιρέσεις).
2	07/ 2010 Μνημόνιο	3863/10 3865/10	Κύριες. Μερικές επικ.	Βασική ασφαλιστική μεταρρύθμιση. Ορίζει νέο σύστημα μετά το 2015. Μεταβατικές ρυθμίσεις για ώριμα δικαιώματα. «Διασφαλίζει βιωσιμότητα»
3	09/2011, εφαρμογή 8/2010	3869/11	Κύριες	Ειδική Εισφορά αλληλεγγύης συνταξιούχων Μειώσεις κλιμακωτά από 3% από €1,4 χιλ ως 13% για άνω των €3,5 χιλ επί του συνόλου του ποσού ¹
4	09/2011,	3869/11	Επικ ²	Μειώσεις από 3% >€300 ως 10% για >€650
5	07/2011	3986/11 4002/11	Κύριες	Μεγαλύτερες μειώσεις για συντ/χους <60 ετών. 6% > €1700 ως 10% για >€3000 επί του συνόλου ¹
6	10/2011 εφαρμογή 11/2011	4024/11	Κύριες	Περαιτέρω μειώσεις για νεότερους συνταξιούχους <55 ετών : 40% μείωση για >€1000 <60 ετών: 20% μείωση για >€1200
7	10/2011, εφαρμογή 11/2011	4024/11	Επικ. ²	ΕΤΕΑΜ – μείωση 30% για >€150 Αλλά επικ. – γενική μείωση 15%. ΔΥ μείωση δεύτερης επικουρικής 20%
8	05/2012	4046/12	Κύριες	Περαιτέρω μειώσεις 12 % σε συντάξεις >€1300
9	03/2012 εφαρμογή 1/2012	4046/12	Επικ	Όλες οι επικουρικές συντάξεις <250 μείωση 10% ¹ , 250-300: μείωση 15%, >300 Μείωση 20%
10	11/2012 Εφαρμογή 1/2013	4093/12	(Κύριες+ επικ)	Στο σύνολο συντάξεων (Κύρια+ επικουρική) (a) €1000-1500 μείωση 5% στο σύνολο ¹ (b) 1500-2000 μείωση 10% στο σύνολο ¹ (c) 2000-3000 μείωση 15% στο σύνολο ¹ (d) Άνω 30000 μείωση 20% στο σύνολο ¹ Κατάργηση επιδομάτων δώρων (κύριες & επικ.)

¹ Μετά το κατώφλι, η μείωση επιβάλλεται επί του συνόλου του ποσού και όχι επί του ποσού που υπερβάλλει το κατώφλι. υπερβάλλοντος ² Υπολογισμοί επί των επικουρικών συντάξεων αγνοούν το μέγεθος της κύριας σύνταξης.

Πηγή: Πετρόγλου 2012, Βήμα 2012

Η αντίφαση μεταξύ της πανηγυρικής ανακήρυξης της βιωσιμότητας του συστήματος και της μεταγενέστερης επανειλημμένης περικοπής των συντάξεων αποτελεί το χαρακτηριστικότερο αίνιγμα της περιόδου. Η αντίφαση αυτή γίνεται κατανοητή ως συνέχεια μιας εμπεδωμένης συνήθειας να χορηγούνται ανέφικτες υποσχέσεις.

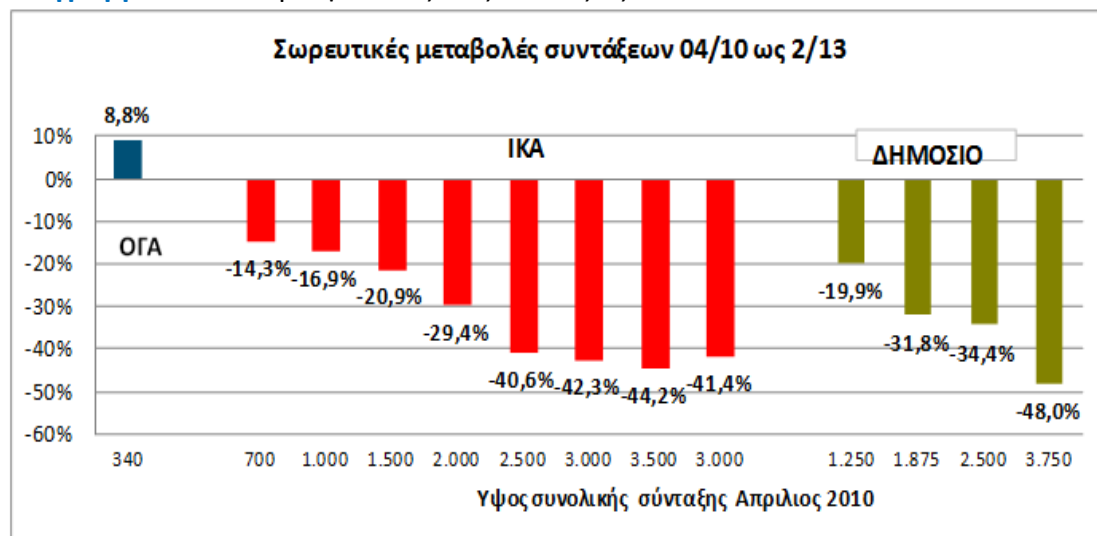
Πώς εξηγείται, λοιπόν, η αντίθεση; Είναι γεγονός ότι ο Νόμος 3863 αύξησε ηλικίες και μείωσε συντάξεις ριζικά -για τους συνταξιοδοτούμενους μετά το 2020 (Ματσαγγάνης 2011; Τήνιος 2010, 2013). Αντιθέτως η «Γενιά του Πολυτεχνείου» εν πολλοίς διατηρεί τις υποσχέσεις που είχε: Ο νόμος χορήγησε «προστασία» στα ώριμα δικαιώματα 2010, ενώ προσέθεσε και πλασματικά χρόνια. Μια νέα ρύθμιση επεκτείνει μείωση ηλικίας για μητέρες ανηλίκων. Καθώς η κρίση βαθαίνει, οι συντάξεις σε ατομικό επίπεδο (συγκρινόμενες με αγορά εργασίας) μοιάζουν με «ασφαλές αγκυροβόλιο». Οι εργαζόμενοι (ιδίως σε ΔΕΚΟ και το Δημόσιο όπου η πρόωρη συνταξιοδότηση αντιμετωπίζεται ως υποκατάστατο απολύσεων), ανταποκρίνονται. Όμως, οι αθρόες συνταξιοδοτήσεις πιέζουν τα δημόσια οικονομικά. Έτσι εκ των πραγμάτων, και ενδεχομένως χωρίς να γίνεται απολύτως συνειδητό, κάθε χρόνο λειτουργεί μια νέα εξίσωση:

$(\text{Ανάγκη περικοπών}) + (\text{διατήρηση υποσχέσεων}) = \text{γενικευμένη (μη-θεσμική) περικοπή συντάξεων}$

Αφού δεν θίγονται «προστατευόμενοι» ή δεν προωθούνται άλλες αλλαγές με πολιτικό κόστος, εξ ανάγκης (σε δεύτερη φάση) –περικόπτονται δικαιώματα με τρόπο μη θεσμικό.⁵³ Η εξίσωση αυτή άρχισε να εφαρμόζεται όταν δεν υπήρχε δανεισμός να απορροφήσει τους κραδασμούς από την υποχωρητικότητα. Η περικοπή αυτή συνίσταται σε αναδρομική αλλαγή σε ήδη καταβαλλόμενες συντάξεις. Με αυτόν τον τρόπο αλλάζει αναδρομικά τον τρόπο λειτουργίας των συντάξεων, αλλά και το ισοζύγιο ανάμεσα στις γενιές.

⁵³ Ο μηχανισμός αυτός αναλύεται στο [Lyberaki and Tinios 2012](#).

Διάγραμμα 7: Κλείσιμο ψαλίδας στις συντάξεις

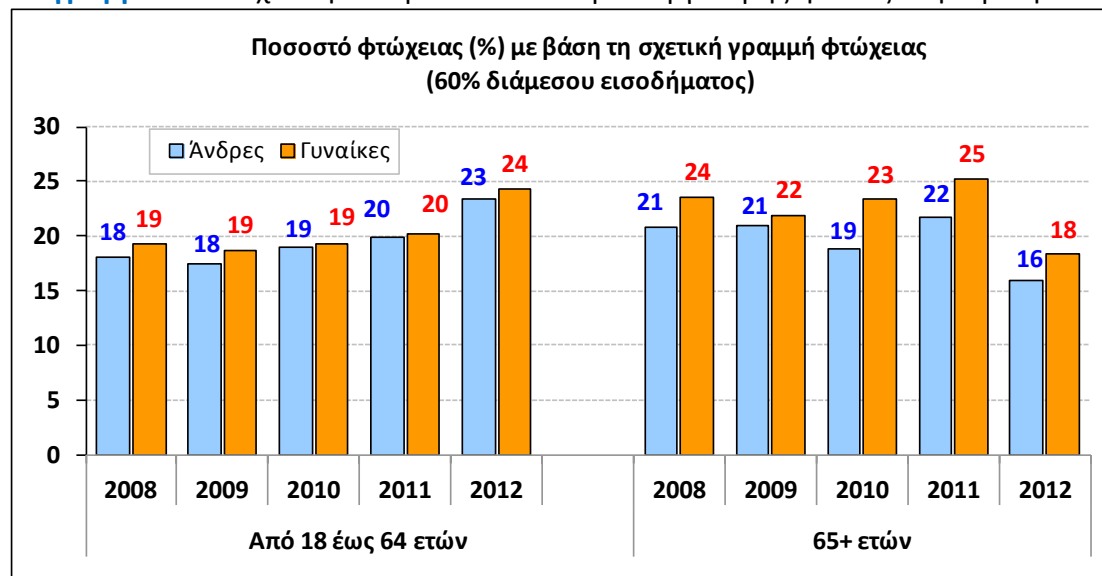

Το [Διάγραμμα 7](#) δείχνει την σωρευτική αλλαγή συγκεκριμένων συντάξεων στην τριετία 2010-3. Το εύρος των αλλαγών αρχίζει από *αύξηση* 8,8% στις βασικές συντάξεις του ΟΓΑ ως πτώση 48% σε υψηλές συντάξεις του Δημοσίου. Οι κατώτατες συντάξεις του ΙΚΑ μειώθηκαν 17% ενώ οι μεσαίες συντάξεις (περί τα €1000) γύρω στο 20%. Οι αλλαγές αυτές εκτός από το συνολικό δημοσιονομικό βάρος περιορίζουν ριζικά και την ανταποδοτικότητα των συντάξεων, αφού ουδεμία αναφορά έγινε στο ύψος των καταβληθεισών εισφορών αλλά ούτε και την περίοδο ασφάλισης – που είναι οι δύο λόγοι για την ύπαρξη υψηλών συντάξεων. Το κλείσιμο της ψαλίδας στις συντάξεις βρίσκεται πίσω από μια εξέλιξη που ελάχιστα σχολιάστηκε: Η φτώχεια ανάμεσα στους ηλικιωμένους άνω των 65 ετών *μειώθηκε* σημαντικά μεταξύ 2010 και 2011 κατά 6-7 μονάδες ([Διάγραμμα 8](#)). Για πρώτη φορά στην Ελλάδα το να είσαι συνταξιούχος είναι παράγοντας που *μειώνει* την πιθανότητα φτώχειας παρά το αντίθετο.

Οι αλλαγές αυτές ήταν σίγουρα πλήγμα για την ανταποδοτικότητα. Όμως, η προσπάθεια δημοσιονομικής προσαρμογής δεν άφησε αλώβητη την επάρκεια συντάξεων. Αν και μεγάλες ομάδες χαμηλοσυνταξιούχων με εκλογική σημασία (όπως συνταξιούχοι του ΟΓΑ και κατώτατες συντάξεις του ΙΚΑ) προστατεύθηκαν, οι πλέον ευάλωτοι είδαν το συνταξιοδοτικό τους δικαίωμα να εξαυλώνεται. Ηλικιωμένοι από την Β. Ηπειρο και τον Καύκασο που ως από τα μέσα του 1990 δικαιούνται την χαμηλότερη σύνταξη απόρων και ανασφαλιστών έχασαν το

δικαίωμα σε συντάξεις €300 αλλά και την ασφάλιση υγείας που τη συνόδευε (Συνήγορος του Πολίτη 2013). Το επιχείρημα που οδήγησε στην περικοπή ήταν ότι δεν υπήρχε η απαιτούμενη 20ετής διαμονή στην Ελλάδα και/ή ότι το δικαίωμα σε αλβανικές συντάξεις ύψους €40/μήνα αναιρούσε την ιδιότητα του ανασφάλιστου. Όπως και να έχει το θέμα, 40 χιλιάδες άτομα, μερικά εκ των οποίων άνω των 80, έχασαν τελείως την σύνταξη και την κάλυψη υγείας τους.

Διάγραμμα 8: Φτώχεια ηλικιωμένων και ατόμων εργάσιμης ηλικίας στην κρίση

Πηγή: Eurostat

Συνεπώς η εικόνα των συντάξεων το 2013 είναι ριζικά διάφορη από αυτήν του 2009. Άρα το πώς ερμηνεύουμε τις αλλαγές είναι θέμα κεφαλαιώδους σημασίας. Στο θέμα αυτό οι ενδείξεις είναι αντιφατικές: Από την μια πλευρά η έκταση των μειώσεων δεν διαφέρει πολύ από τη μείωση στην πραγματική αξία των συντάξεων ως αποτέλεσμα του πληθωρισμού την περίοδο 1990-3. Οι συντάξεις είχαν τότε μειωθεί κατά 23%, ένα ποσοστό μείωσης που διατηρήθηκε για σχεδόν δέκα χρόνια (Τήνιος 2010). Παρά τις προεκλογικές εξαγγελίες το 1993 για ανάκληση των αλλαγών, τίποτε τέτοιο δεν έγινε ενώ η εισαγωγή του ΕΚΑΣ το 1996 έγινε ακριβώς για να αποτραπεί επάνοδος των συντάξεων στο ύψος τους το 1990. Άρα με αυτό το σκεπτικό η μείωση έχει διαρθρωτικό και μόνιμο χαρακτήρα. Έτσι οι περικοπές των ήδη καταβαλλόμενων συντάξεων ερμηνεύονται ως αναδρομική εφαρμογή προσαρμογών που είχαν (αδικαιολόγητα) αναβληθεί.

Από την άλλη πλευρά, η μόνη δικαιολόγηση που δόθηκε για τις περικοπές ήταν η επίκληση της δημοσιονομικής ανάγκης. Κάθε φορά που γινόταν μείωση, χαρακτηριζόταν ως η τελευταία, ενώ η κάθε μείωση συνοδευόταν από την επίκληση της βιωσιμότητας. Αν αληθεύει αυτό, τότε είναι λογικό να ερμηνευτούν οι μειώσεις ως αναστρέψιμες. Το ΔΝΤ αναφέρει ως εξήγηση ότι «τα Μεσοπρόθεσμα δημοσιονομικά ζητήματα αντιμετωπίσθηκαν με την εξάλειψη ‘συνταξιοδοτικών επιδομάτων’ (**pension bonuses**) (IMF 2013). Όμως τα ποσά που περικόπηκαν αποτελέσματα συνεπούς εφαρμογής κανόνων που ισχύουν ακόμη και εφαρμόζονται στις νέες συντάξεις (που μετά υφίστανται τις περικοπές). Δύσκολα κάτι τέτοιο θα χαρακτηριζόταν ως ‘επίδομα’.

Όπως και να έχει το θέμα, αν περικόπτονται συντάξεις 80χρονων που καταβάλλονται επί 20 χρόνια, τότε καμία σύνταξη δεν είναι ασφαλής και καμιά υπόσχεση δεν μπορεί να γίνει πιστευτή. Στην προσπάθεια διόρθωσης δημοσιονομικών ανισορροπιών χωρίς όμως να δοθεί επαρκής δικαιολογία, επετεύχθη αυτό που οι Άγγλοι λένουν «να πετάξουν το μωρό μαζί με τα απόνερα του μπάνιου». Με αυτόν τον τρόπο, η συμμετοχή στην ασφάλιση εμφανίζεται στους ασφαλισμένους ως «βαρέλι δίχως πάτο». Έτσι, με την υπονόμευση της ανταποδοτικότητας εισφορών-συντάξεων, αμφισβητείται έμπρακτα η χρησιμότητα των συντάξεων στον προγραμματισμό ζωής των εργαζόμενων, επιταχύνοντας την κατάρρευση της βάσης των εισφορών και τροφοδοτώντας ένα φαύλο κύκλο υποβάθμισης.

Η περικοπή των συντάξεων των σημερινών ηλικιωμένων έρχεται ως η χαριστική βολή στην εικόνα που έχουν τα εγγόνια τους για τη χρησιμότητα της υποχρεωτικής πληρωμής εισφορών. Μην λησμονούμε ότι ο Νόμος του 2010 έχει ήδη περικόψει τις προσδοκίες τους σε ένα μεγάλο –πλην άγνωστο και μη εξηγημένο ποσοστό. Η δικαιολογημένη δυσπιστία τους απέναντι στις υποσχέσεις που έχουν λάβει οι ίδιοι επιβεβαιώνεται πανηγυρικά από την μεταχείριση που επιφυλάχθηκε στους παππούδες τους (την πηγή του χαρτζιλικιού). Με αυτόν τον τρόπο, το τελευταίο ‘δώρο’ της Γενιάς του Πολυτεχνείου στην Γενιά Χ φαίνεται να είναι η πλήρης απαξίωση του συστήματος συντάξεων.

Συμπεράσματα

Για να χαράξει νέα πορεία ο πιλότος μετά μια καταιγίδα πρέπει πρώτα από όλα να αποσαφηνίσει την ακριβή τοποθεσία του πλοίου. Για να γνωρίζει προς τα πού θα πρέπει να κατευθυνθεί πρέπει να βρει πού είσαι τώρα, αλλά και να βεβαιωθείς ότι το πλοίο επέζησε της καταιγίδας χωρίς βλάβες που θα το παρασύρουν στον πάτο. Το τελευταίο σημείο έχει να κάνει με την ανασφάλεια που δημιουργεί στους εμπλεκόμενους ένα σύστημα που υπάρχει ακριβώς για να συντηρεί αίσθημα ασφάλειας. Όσο και να διαβεβαιώνεται υψηλόφωνα η επίτευξη βιωσιμότητας, όσο οι περικοπές δεν επεξηγούνται και δικαιολογούνται, τόσο θα διαψεύδονται οι προσπάθειες ανάταξης του συστήματος. Για να υπάρξει μια βάση εκκίνησης μιας νέας μεταμνημονιακής πορείας πρέπει ευθαρσώς να εξηγηθεί τι έγινε κατά την διάρκεια του μνημονίου, με ποιον στόχο και ποια αποτελέσματα. Αν στοιχηθεί το τι έγινε με το τι χρειαζόταν και χρειάζεται να γίνει, μπορεί ο καθένας να εκτιμήσει ποιες από τις αλλαγές από το 2010 είναι μόνιμες και διαρθρωτικές και ποιες παροδικές και αναστρέψιμες. Εξαιτίας της απροθυμίας να διαψευστεί η εντύπωση ότι όλα είναι αναστρέψιμα, υποσκάπτεται η αξιοπιστία του όλου εγχειρήματος.

Αυτό που απαιτείται είναι ένας απολογισμός τι αλλαγές έγιναν και πώς αυτές οι αλλαγές επιμερίζονται σε αλλαγές ηλικίας συνταξιοδότησης και σε αλλαγές στο ποσό σύνταξης. Ένας τέτοιος απολογισμός διευκολύνεται όταν συνυπολογιστούν δύο παράγοντες: οι αλλαγές στις συντάξεις δεν διαφέρουν και σε πολλές περιπτώσεις είναι αντίστοιχες με μειώσεις στις αποδοχές του ιδιωτικού τομέα, ενώ η κρίση *περιορίσε* στην φτώχεια των συνταξιούχων. Συνεπώς ένα επιχείρημα που βασίζεται στη διατήρηση της σχετικής θέσης των συντάξεων είναι απολύτως εφικτό. Ένα ιστορικό επιχείρημα, που υπενθυμίζει το πόσο διαβρώθηκαν οι συντάξεις από τον πληθωρισμό μεταξύ 1990-1993, είναι εξίσου διαθέσιμο. Αν, δηλαδή, ληφθεί υπόψη ότι αυτή η προσαρμογή έγινε στο πλαίσιο μηδενικού ή και αρνητικού πληθωρισμού και υπό την ισχυρή εγγύηση του ενιαίου νομίσματος η επίκληση της περιόδου 1990-3 μπορεί να είναι εξίσου πειστική. Τέλος, θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι αλλαγές στις συντάξεις τις τοποθετούν στο επίπεδο που θα είχαν αν είχαν εισακουστεί οι προειδοποιήσεις για την ανάγκη αλλαγών. Υπενθυμίζεται ότι τέτοιες αλλαγές είχαν χαρακτηριστεί 'επείγουσες' το 1958, ενώ η [Εκθεση Σπράου \(1997\)](#)

είχε αναφέρει ότι ‘υπήρχε χρόνος ως το 2007 για να ληφθούν αποφάσεις’. Συνεπώς μπορεί να διατυπωθεί το επιχείρημα ότι επιχειρήθηκε μια αναδρομική διόρθωση που είχε πολλαπλώς επισημανθεί. Σε κάθε περίπτωση επιχειρήματα υπάρχουν – φτάνει να υπάρχει η θέληση να αξιοποιηθούν και το θάρρος να ληφθεί η ευθύνη των πράξεων από αυτούς που τις ανέλαβαν.

Απαιτείται δηλαδή η ολοκλήρωση των αλλαγών να συνοδεύεται και από κλείσιμο λογαριασμών, ώστε να μπορεί να υποκαταστήσει ένα κοινωνικό διάλογο που δεν έγινε ([Στεργίου και Σακελλαρόπουλος 2011](#)). Με αυτόν τον τρόπο θα «τραβήξει μια γραμμή» σηματοδοτώντας το τέλος των μεγάλων ποσοτικών προσαρμογών, ώστε να επιτρέψει την ιστορία να συνεχίσει τον δρόμο της. Μια πρόσφορη τεχνική η οποία μπορεί να προσφέρει όχημα για την εκ των υστέρων αιτιολόγηση είναι μια επανεξέταση του **ισοζυγίου των γενεών**. Η τεχνική αυτή έχει το πλεονέκτημα ότι προχωρά σε συνεξέταση συντάξεων με άλλα κοινωνικά προγράμματα που υπεισέρχονται στη διαγενεακή ισορροπία.⁵⁴ Με αυτόν τον τρόπο θα φανεί ότι οι παρεμβάσεις συντάξεις μπορούν να ανοίγουν τον δρόμο για άλλα προγράμματα, επιτρέποντας δρόμους εξελίξεων που ως τώρα ήταν κλειστοί. Τέτοιοι θα είναι ο εντοπισμός ελλείψεων στην προστασία κατά την ύφεση, προστασία στην οικογένεια που εκ των πραγμάτων επωμίστηκε το μεγαλύτερο τμήμα της ανταπόκρισης στην κρίση.

Ένα ισοζύγιο των γενεών μπορεί να αποτελέσει εφαλτήριο για προγραμματισμό μελλοντικών αλλαγών, ενώ οι περικοπές στις συντάξεις θα εξηγηθούν ως μια απαιτούμενη και επιβεβλημένη αναδρομική εξισορρόπηση Γενιάς του Πολυτεχνείου με την Γενιά των μελλοντικών ηλικιωμένων. Έτσι η μέση σύνταξη θα φανεί ότι συμμετέχει στη συνολική προσαρμογή εισοδημάτων στην χώρα, ενώ θα παραδεχτούμε ότι ανακαλούνται αυξήσεις που χορηγήθηκαν με δανεικά. Με τον ίδιο τρόπο ορισμένες περικοπές μπορεί να εξηγηθούν ως διόρθωση οριζόντιων αδικιών (μεταξύ Ταμείων ή εισοδηματικών κλάσεων). Η κριτική στα πεπραγμένα και

⁵⁴ Η τεχνική της ‘διαγενεακής λογιστικής’ χρησιμοποιήθηκε από τους [Auerbach et al 1994](#). Διεθνής εφαρμογή είναι οι [Kotlikoff, and Raffelhüschén, 1999](#). Ενδιαφέρουσα ανταλλαγή απόψεων μεταξύ [Diamond 1996](#) και [Kotlikoff 1997](#). Στην Ελλάδα δεν έχει χρησιμοποιηθεί.

η αυτοκριτική για την κατάσταση που επικρατούσε το 2009 είναι η καλύτερη υπηρεσία αν επιθυμούμε την κατοχύρωση ύψους συντάξεων που χορηγούνται από εδώ και πέρα.

Το 'Νέο Κοινωνικό Κράτος' είναι ένα γνώριμο ρητορικό σχήμα, που χρησιμοποιήθηκε εκτενώς στο παρελθόν. Στην πράξη η ρητορική συνοδευόταν από αδράνεια και συνεχή επιβάρυνση νεότερης γενιάς. Οι αλλαγές μετά το 2010 είναι η πρώτη ουσιαστική παρέμβαση στο ισοζύγιο μεταξύ Γενιάς Πολυτεχνείου και της Γενιάς 'Χ' από το 1992. Η παρέμβαση αυτή συνίστατο σε μείωση του βάρους των συντάξεων για την Γενιά του Πολυτεχνείου (αν και άγνωστης έκτασης και κατανομής) αλλά όμως και σημαντικές αλλαγές στην άλλη πλευρά, αυτή της Γενιάς των μελλοντικών ηλικιωμένων. Η Γενιά των μελλοντικών ηλικιωμένων επηρεάζεται από μεγάλες σε έκταση αλλαγές στην κατανομή δράσεων μεταξύ οικογένειας και Κράτους. Η ανεργία την χτυπά δραματικά, ενώ η παιδεία και η στήριξη οικογένειας είναι παράπλευρες απώλειες της κρίσης.

Μετά από κάθε μείζονα καταστροφή απαιτείται μια διεξοδική αναζήτηση- εξήγηση των αιτιών της. Η εξήγηση αυτή εντοπίζει την σημερινή κατάσταση, επουλώνει τα τραύματα και επιτρέπει μια νέα αρχή. Η χάραξη νέων κατευθύνσεων απαιτεί λεπτομερή και ποσοτική επίγνωση της κατανομής των επιπτώσεων μεταξύ γενεών. Η διαδικασία εκπόνησης ενός ισοζυγίου μεταξύ γενεών είναι απαραίτητη προϋπόθεση για υπάρξει νέα πνοή στον διάλογο για το μέλλον του κοινωνικού κράτους. Για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα του μέλλοντος απαιτείται να αποκλειστεί η επιστροφή στο παρελθόν.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Ebbinghaus, B. (2006). 'The Politics of Pension reform: Managing Interest Group Conflicts', στο L.Clark, A.H.Munnell and J.M. Orszag, *The Oxford Handbook of Pensions and Retirement income*, Oxford, OUP, pp759-777.

Economic Policy Committee (EPC). (2009). *2009 Ageing Report: Economic and budgetary projections for the EU-27 Member States (2008-2060)*, European Economy, 2

http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication14992_en.pdf

Economic Policy Committee (EPC). (2012). *2012 Ageing Report: Economic and budgetary projections for the EU-27 Member States (2010-2060)*, European Economy, 2

http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2012/pdf/ee-2012-2_en.pdf.

Ferrera, M. (2010). "The South European Countries", in F.C.Castles, S. Leibfried, J.Lewis, H. Obinger and C.Pierson, *The Oxford Handbook of the Welfare State*, Oxford, OUP, pp 616-629.

IMF (2013). Greece: Ex post evaluation of Exceptional Access under the 2010 Stand-by Arrangement, IMF Country Report 13/186, June 2013.

Kotlikoff, L. J. and Burns, S. (2004). *The coming Generational Storm. What you need to know about America's Economic Future*, MIT press, Cambridge Mass.

Lyberaki, A. and Tinios, P. (2012). Labour and pensions in the Greek crisis: The Microfoundations of Disaster, *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft*, (60) 3, pp 363-386.

OECD (2011). *Economic Surveys: Greece*, Paris.

Tinios, P. (2013). Is "Social Protection a Means of Production" during crisis? The role of prior Social protection reforms in economic performance in the EU bailout countries, 34th Annual conference of the International Working Party on Labour Market Segmentation, Dublin, Trinity College, September 2013.

Vyprachticka, T. and Garnero, A. (2012). "Social protection systems confronting the crisis", chapter 3 in European Commission, DG EMPL 2012 *Employment and Social Developments in Europe 2012*, pp 193-244.

Williamson, J.B., Watts-Roy, D.M., Kingson E.P. (eds) (1999). *The Generational Equity Debate*, Columbia UP, NY

Ελληνική

Επιτροπή Σπράου (1997). 'Οικονομία και Συντάξεις: Συνεισφορά στον Κοινωνικό Διάλογο'. Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

Λυμπεράκη Α. και Τήνιος, Π. (2012). 'Το κοινωνικό κράτος ("επίσημο" και "άτυπο"): οι μεταρρυθμίσεις που ΔΕΝ έγιναν και η κρίση', σε Τράπεζα Ελλάδος, *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, σελ 121-148, Τράπεζα Ελλάδος, Ιούνιος 2012, http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/Kοινωνική_Πολιτική_και_Κοινωνική_Συν_οχή.pdf

Ματσαγγάνης, Μ. (2011). *Η Κοινωνική Πολιτική σε δύσκολους καιρούς: Οικονομική κρίση, δημοσιονομική λιτότητα και κοινωνική προστασία*, Αθήνα, Κριτική.

Πετρόγλου Α. (2012). 'Οι περικοπές των συντάξεων από 1.8.2010 ως και 1.6.2012', *Επιθεώρησης Δικαίου και Κοινωνικής Ασφάλισης*, 2/633, σελ 239-245

Σημίτης, Κ. (1995). 'Ανάπτυξη και Κοινωνική Πολιτική', *Για μια Κοινωνία Ισχυρή. Για μια Ισχυρή Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα, σελ 17-32

Στεργίου, Α. και .Σακελλαρόπουλος, Θ. (επιμ), (2011). *Η Ασφαλιστική μεταρρύθμιση: Ευρήματα, Προτάσεις, Αρθρα*, Διόνικος, Αθήνα.

Συνήγορος του Πολίτη (2013). Πόρισμα: Προϋποθέσεις χορήγησης της σύνταξης ανασφαλιστού υπερήλικα βάσει του Ν4093/2012, αναδημοσιεύτηκε στην *Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικών Ασφαλίσεων*, 2013, ΝΕ, σελ 518-533. <http://www.synigoros.gr/resources/docs/382276.pdf>

Τήνιος, Π. (2008). «Κοινωνική Ασφάλιση 1955-1980: Εφαλτήριο ανάπτυξης ή είσοδος στον σημερινό λαβύρινθο;», στο Κ. Σβολόπουλος, Κ.Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ) *Ο Κωσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Τρίτος τόμος*, σελ 185-211, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα.

Τήνιος, Π. (2001). *Κοινωνία, Οικονομία, Συντάξεις: Κρυμμένος Θησαυρός*; Αθήνα, Παπαζήσης.

Τήνιος, Π. (2003). *Ανάπτυξη με Αλληλεγγύη: Ένα πλαίσιο για τις συντάξεις του νέου αιώνα*, Παπαζήσης.

Τήνιος Π. (2010). *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, πρόλογος του Γ. Σπράος, Κριτική.

Τήνιος Π. (2013). Συντάξεις και οικονομία μετά το Μνημόνιο: Προς μια στρατηγική διασποράς του κινδύνου, Παρατηρητήριο για την Κρίση, ΕΛΙΑΜΕΠ Ερευνητικό κείμενο 1, Απρίλιος, http://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2013/03/Ερευνητικό-Κείμενο_1_Π.Τήνιος2.pdf

Τήνιος Π. (2014). "Κοινωνική ασφάλιση και ανταγωνιστικότητα: μια παραμελημένη σχέση", σε επιμ. Μ. Μασουράκης, τόμος Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών για την ανταγωνιστικότητα, σελ 139-153.

Κεφάλαιο 10: Κοινωνική ασφάλιση και ανταγωνιστικότητα: τι έχει αλλάξει στην κρίση και τι σημαίνουν οι αλλαγές αυτές;

Εισαγωγή

Πώς σχετίζεται το ασφαλιστικό σύστημα και η ανταγωνιστικότητα; Τι βάρη δημιουργούσε η κοινωνική ασφάλιση στην παραγωγή; Μήπως μια αλλαγή παραγωγικού μοντέλου μετά το Μνημόνιο συνεπάγεται περαιτέρω προσαρμογές και προς ποια κατεύθυνση; Αν η οικονομία είναι η 'χρυσότοκος όρνις', τι πρέπει να αλλάξει για να διαφυλάξει την μακροημέρευσή της;

Τέτοιες ερωτήσεις σπάνια τίθενται στην Ελλάδα.⁵⁵ Η ανταγωνιστικότητα ή θεωρείται δεδομένη ή ότι οφείλει να προσαρμόζεται στα κελεύσματα της κοινωνίας. Ως αφετηρία για προβληματισμό σε αυτή τη σχέση αξίζει να συγκρίνουμε την εμπειρία της Γερμανίας – με μια, κατά γενική ομολογία, επιτυχή μεταρρύθμιση στις αρχές του 2000 (Bonoli & Shinkawa 2005) – με την Ελλάδα όπου την ίδια εποχή η μεταρρυθμιστική προσπάθεια ηττήθηκε κατά κράτος (Triantafylou 2006; Featherstone & Papadimitriou 2010).

Στη Γερμανία η συζήτηση για το γιατί απαιτούνται αλλαγές είχε ως σημείο αναφοράς το ποσοστό εισφοράς για συντάξεις. Η ανάγκη αποτροπής αυξήσεων στο ποσοστό αυτό – ως το εμβληματικό σημείο επιβάρυνσης της παραγωγής – απετέλεσε το κεντρικό επιχείρημα της συζήτησης που οδήγησε στην μεταρρύθμιση. Στην

⁵⁵ Προηγούμενη έκδοση του παρόντος κειμένου παρουσιάστηκε ως έρευνα που έγινε στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου ερευνητικού προγράμματος «ΕΠΕΔΒΜ 2007-2013 «ΑΡΙΣΤΕΙΑ»-2646-HYBRIDWELFARE» με την μορφή εισήγησης στην επιστημονική ημερίδα της Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών:

Τήνιος, Π. (2014). «Κοινωνική Ασφάλιση και Ανταγωνιστικότητα: μια παραμελημένη σχέση» Εισήγηση στο συνέδριο με τίτλο «Ανταγωνιστικότητα για Ανάπτυξη: Προτάσεις Πολιτικής», Ελληνική Ένωση Τραπεζών, 29-30 Σεπτεμβρίου 2014.

Ελλάδα δεν υφίσταται καν 'το' ποσοστό εισφοράς, αλλά πρέπει να αναζητηθεί σε ένα λαβύρινθο άμεσων και έμμεσων επιβαρύνσεων, κρατικής χρηματοδότησης, φόρων υπέρ τρίτων, ενδημικών ελλειμμάτων κ.ά. Ως αποτέλεσμα, το επίπεδο κατανόησης του πώς λειτουργεί το σύστημα υστερεί. Οι [Tinios & Poupakis \(2013\)](#) επανέλαβαν στην Ελλάδα ερωτηματολόγιο που είχε χρησιμοποιηθεί σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Γερμανία ([Boeri et al 2005](#)). Οι Έλληνες εμφανίζονται περισσότερο απληροφόρητοι ως προς το ποσοστό εισφοράς, ενώ ελάχιστοι κατανοούν τη βασική αρχή λειτουργίας της διανεμητικής ασφάλισης.⁵⁶ Σε όλες τις χώρες οι καλύτερα πληροφορημένοι είναι και πιο διαλλακτικοί ως προς αλλαγές. Αυτό ισχύει και στην Ελλάδα, όπου όμως βρίσκουμε και ένα είδος 'στρατευμένης γνώσης': Αυτοί με λεπτομερέστερη γνώση του δικού τους Ταμείου ήταν *περισσότερο* άκαμπτοι για το ασφαλιστικό.

Οι δύο παρατηρήσεις αυτές συμπυκνώνουν και το λόγο που το ασφαλιστικό παρέμενε άλυτο: Αυτός ο γόνιμος προβληματισμός (που στη Γερμανία απέδωσε καρπούς) παρέμεινε ατελέσφορος σε μια έντεχνα καλλιεργημένη ομίχλη, η οποία προκειμένου να προστατεύει στενά συμφέροντα, διαιωνίζει δυσλειτουργίες και συγκαλύπτει θεμελιώδεις σχέσεις. Μια τέτοια θεμελιώδης σχέση είναι οι επιπτώσεις του συστήματος στην ανταγωνιστικότητα.

1. Έννοιες – Τι είναι επιβάρυνση και ποιον επιβαρύνει;

Η παρούσα ενότητα ξεκαθαρίζει έννοιες: Τι σημαίνει επιβάρυνση της παραγωγής; Πώς περιγράφεται η «χρυσότοκος όρνις» και γιατί ήταν τόσο επιμελώς κρυμμένη στην Ελλάδα; Οι έννοιες αυτές αξιοποιούνται για να ερμηνευτεί η σχέση κοινωνική ασφάλιση- ανταγωνιστικότητα. Ποιες ήταν οι διαστάσεις του προβλήματος ως το 2010; Τι έχει αλλάξει από το 2010; Αρκούν αυτές οι αλλαγές για να στηρίξει μια στροφή της οικονομίας προς την εξωστρέφεια ή απαιτείται κάτι άλλο;

⁵⁶ Δηλαδή ότι οι σημερινές εισφορές χρηματοδοτούν τις σημερινές συντάξεις.

Η αδυναμία προσέγγισης των εμποδίων που τίθενται στην ανταγωνιστικότητα από την κοινωνική ασφάλιση έχει αφετηρία μια έλλειψη κατανόησης, η οποία δεν επιτρέπει την αξιολόγηση μιας ούτως ή άλλως περίπλοκης οργάνωσης.⁵⁷

Η κοινωνική προστασία έχει δύο όψεις: Προσφέρει υπηρεσίας διαχείρισης κινδύνων (**risk management**) –αντίστοιχης με την ιδιωτική ασφάλιση ([Holzmann & Jorgensen 2001](#); [Barr 2001](#)). Η ιδέα αυτή παραφράζεται συχνά ως «κοινωνική προστασία ως συντελεστής παραγωγής». Στην ιδιωτική ασφάλιση η διαχείριση ρίσκου αποζημιώνεται από το ασφάλιστρο. Κατ' αντιστοιχία, σε πρώτη προσέγγιση η επιβάρυνση της κοινωνικής ασφάλισης θα ταυτίζεται με το ποσοστό εισφοράς. Τυχόν παραβιάσεις της ανταποδοτικότητας θα προσέθεταν βάρη στο χρήστη, όπως επιβαρύνεται ο καταναλωτής από την καταχρηστική τιμολόγηση ενός μονοπωλίου.

Όμως η κοινωνική ασφάλιση έχει και άλλη όψη –αυτή της αναδιανομής. Σε αντίθεση με την ιδιωτική, η υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση μπορεί να μεταφέρει πόρους μεταξύ εισοδηματικών κατηγοριών (φτωχών/πλουσίων) της ίδιας γενεάς, μεταξύ γενεών, μεταξύ κλάδων παραγωγής, μεταξύ φύλων κοκ.

Δεν υφίσταται ένας εύκολος διαχωρισμός ανταπόδοσης/αναδιανομής. Η δυσκολία έγκειται στο ότι ο μηχανισμός αναδιανομής μπορεί να υποκρύπτει ανταπόδοση. Σε ένα κλασσικό άρθρο ο [Samuelson \(1958\)](#) απέδειξε ότι όταν αυξάνεται γρήγορα ο όγκος εισφορών ενός διανεμητικού συστήματος (π.χ. εξαιτίας της δημογραφίας), οι επιδόσεις του υπερβαίνουν αυτές που θα είχε αν οι ίδιες εισφορές επενδύονταν στη δημιουργία αποθεματικού. Παρά ταύτα, η λειτουργία ενός διανεμητικού συστήματος θέτει δύο θέματα ως προς τον υπολογισμό της επιβάρυνσης της ανταγωνιστικότητας:

Πρώτον, η συλλογική ανταπόδοση -η έκταση αναδιανομής στην οικονομία μεταξύ γενεών. Προκειμένου να διασαφηνίζεται η έκταση της μεταφοράς πόρων από την μια γενιά στην άλλη χρησιμοποιούνται αναλογιστικές μελέτες. Στις Ηνωμένες

⁵⁷ Η ανάγκη πλοήγησης σε ομίχλη είναι η αφετηρία του βιβλίου - που τιτλοφορείται 'Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης' ([Τήνιος 2010](#)). Το πρόβλημα έγκειται στο ότι τα ίδια στοιχεία ερμηνεύονται με διαμετρικά διάφορο τρόπο, αναλόγως της αρχικής προσέγγισης.

Πολιτείες⁵⁸ ετήσιες μελέτες κατατίθενται και συζητούνται στο Κογκρέσο. Στην Ελλάδα η νομική υποχρέωση εκπόνησης αναλογιστικών μελετών υφίσταται, αλλά αγνοείται. Ακόμη και μετά την θέσπιση της Εθνικής Αναλογιστικής Αρχής το 1998, οι μελέτες αυτές (στο μέτρο που εκπονούνται) παραμένουν μυστικές. Ως αποτέλεσμα παραμένει άγνωστο με τι λογαριασμούς χρεώνεται η μελλοντική γενιά. Ομοίως δημιουργείται σύγχυση μεταξύ σημερινής τρέχουσας επιβάρυνσης (που εμφανίζεται στα ταμειακά αποτελέσματα) και της μελλοντικής πιθανής επιβάρυνσης (που θα έπρεπε να αποτυπώνεται στην αναλογιστική μελέτη). Το θέμα της συλλογικής ανταποδοτικότητας έτσι παραμένει ελαστικό και αδιευκρίνιστο.

Δεύτερον, η ατομική ανταπόδοση -το πώς ο κάθε ασφαλισμένος αντιλαμβάνεται την ανταπόδοση στην δική του περίπτωση. Η έννοια αυτή είναι κρίσιμη για τα κίνητρα και τις επιπτώσεις στην οικονομική συμπεριφορά. Υπάρχουν συστήματα – όπως το νέο Σουηδικό σύστημα ‘οιονεί καθορισμένης εισφοράς’ (βλ [Holzmann & Palmer 2006](#); [Νεκτάριος 2008](#))– που καθιστούν την ανταποδοτικότητα σε ατομικό επίπεδο απολύτως διαυγή. Σε πολλά συστήματα θεωρείται επιθυμητό να είναι διακριτή η συμμετοχή δύο λειτουργιών: της ανταπόδοσης εισφορών (ανταποδοτικότητα) και της κοινωνικής πολιτικής (αναδιανομή). Συχνά η αρχή αυτή εκφράζεται σαν το επιθυμητό εισαγωγής διαχωρισμού μεταξύ ασφάλισης και πρόνοιας. Στην ιδιωτική ασφάλιση η ύπαρξη **quid pro quo** δικαιολογεί την επιβάρυνση του ασφαλιστρού και την μετριάζει. Αντιθέτως, όσο μια επιπλέον ημέρα ασφάλισης δεν αντανakλάται σε αύξηση δικαιωμάτων, τόσο η εισφορά προσομοιάζει με φόρο στην εργασία και τόσο πιο αρνητική η επίπτωσή της.

Μετά τις εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις μπορούν να διασαφηνιστούν εννοιολογικά θέματα στο πώς προκύπτει η **επιβάρυνση στην παραγωγή**.

Πρώτον, η άμεση επιβάρυνση: ποιον επιβαρύνουν οι εισφορές; Απάντηση: με τον ένα ή άλλο τρόπο επιβαρύνονται οι εργαζόμενοι, δηλαδή η παραγωγή της χώρας.

⁵⁸ Το Αμερικανικό σύστημα ιδρύθηκε το 1937, συνομήλικο του ΙΚΑ. Οι ιδρυτικοί τους νόμοι έχουν πολλά κοινά και συνεπώς οι διαφορές στην πορεία τους μπορούν αποτελούν δείκτη των διαφορών μεταξύ ικανοποιητικής και κακής διαχείρισης συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης. Βλ. [Τήνιος 2008](#).

Δεν έχει σημασία το πώς κατανέμεται η επιβάρυνση μεταξύ εργαζόμενου και εργοδότη.⁵⁹ Η διασπορά του συνολικού ανάμεσα σε περισσότερους φόρους απλώς προσθέτει ένα κόστος αυθαιρεσίας και επιδεινώνει το θέμα ανταποδοτικότητας. Για παράδειγμα, η πρόταση της ΓΣΕΕ στον κοινωνικό διάλογο του 2010 για θέσπιση νέων φόρων που διασπώνται σε 13 κατηγορίες δαπάνης και δεκάδες προϊόντα και υπηρεσίες (Στεργίου & Σακελλαρόπουλος 2011, σελ 38), δεν θα ελάφρυνε την παραγωγή.⁶⁰

Αν οι εισφορές διαφοροποιούνται από κλάδο σε κλάδο, τότε δημιουργείται η δυνατότητα μετακύλησης στις τιμές και άρα στον καταναλωτή. Κλάδοι με μονοπώλιο στην παραγωγή (π.χ. ενέργεια) ή άλλοι που δεν υφίστανται τον έλεγχο του ανταγωνισμού επωφελοούνται ενώ, στη χειρότερη κατάσταση είναι παραγωγοί που αντιμετωπίζουν διεθνείς τιμές ή διεθνή ανταγωνισμό.

Αν τέλος, υπάρχει σύγχυση πρόνοιας –ασφάλισης τότε η επιβάρυνση μεγεθύνεται. Στο ΙΚΑ η ύπαρξη υψηλών κατωτάτων ορίων συνεπάγεται ότι το 70% των συνταξιούχων εισπράττουν την ίδια σύνταξη: Το ΙΚΑ χρηματοδοτείται ως ασφάλιση και αποδίδει ως πρόνοια (Τήνιος 2010). Η εισφορά αντιμετωπίζεται ως επαχθής φόρος που πρέπει να αποφεύγεται κατά το δυνατόν. Η έλλειψη ανταποδοτικότητας μπορεί να οδηγήσει σε φαύλο κύκλο ανεπαρκούς χρηματοδότησης.

Δεύτερον, η έμμεση τρέχουσα επιβάρυνση: ποιον επιβαρύνουν τα τρέχοντα ελλείμματα που προκύπτουν όταν –συνεπεία και του φαύλου κύκλου- δεν επαρκούν οι εισφορές και συμμετέχει το Κράτος; Αν αυτό χρηματοδοτείται από φορολογία, επιβαρύνεται πάλι η παραγωγή. Αν, όμως τροφοδοτεί το έλλειμμα του δημοσίου– τότε εξομοιώνεται με δημόσιο δανεισμό. Σε χώρες όπως η Ιαπωνία ή η Ιταλία όπου το χρέος αντιπροσωπεύει εσωτερικό δανεισμό, χρεώνονται μελλοντικές γενιές. Η Ελλάδα από το 2000 και μετά, όμως, δανειζόταν από το εξωτερικό. Η κρίση χρέους προέκυψε όταν αμφισβητήθηκε η δυνατότητα αποπληρωμής των

⁵⁹ Εγχειρίδια οικονομικών πρώτου έτους εξηγούν ότι εξαρτάται από τις σχετικές ελαστικότητες προσφοράς και ζήτησης εργασίας. Ο Τήνιος 2010 σελ 447 εξηγεί την εμμονή στη διάκριση αυτή στην εξέταση της κοινωνικής ασφάλισης σαν συμβόλαιο ιδιωτικής ασφάλισης όπου οι παροχές συνεξετάζονται με την επιβάρυνση. Όμως αυτό προεξοφλεί απόλυτη ανταποδοτικότητα.

⁶⁰ Είναι ενδιαφέρον ότι η πρόταση αυτή έγινε αποδεκτή από τον ΣΕΒ – προφανώς με τη σιγουριά ότι δεν θα υλοποιείτο.

συσσωρευμένων χρεών. Άμεσο αποτέλεσμα ήταν η εκτίναξη των επιτοκίων και περιορισμός ρευστότητας που έθιξε πρωτίστως τις εγχώριες επιχειρήσεις.

Τρίτον, η έμμεση μελλοντική επιβάρυνση: ποιον επιβαρύνουν τα μελλοντικά ελλείμματα; Το δημογραφικό προδιαγράφει με βεβαιότητα διαρκώς επιδεινούμενη πορεία ελλειμμάτων. Αυτά τα ελλείμματα, συμποσούνται στο 'Αφανές χρέος' της χώρας (Τήνιος 2010; Barr 2001). Αν δεν τύχει αντιμετώπισης με περιοριστικά μέτρα, το χρέος αυτό αποτελεί μια σίγουρη πηγή διόγκωσης μελλοντικών ελλειμμάτων του Δημοσίου.

Το αφανές χρέος δεν είναι συμβολαιοποιημένο. Θα μπορούσε να διαγραφεί με μια μονοκονδυλιά μόλις ληφθούν αποφασιστικά περιοριστικά μέτρα που περικόπτουν δικαιώματα ή αυξάνουν την φορολογία. Το τμήμα του αφανούς χρέους που θα πρέπει να προστεθεί στο σημερινό δημόσιο χρέος είναι αυτό που υπερβαίνει την δυνατότητα επιβολής νέων φόρων στο μέλλον. Αν μια χώρα *ήδη* βρίσκεται σε κρίση χρέους, ένα επερχόμενο παγόβουνο υποχρεώσεων είναι πιο βλαπτικό απ' ό,τι αν θεωρείται ότι υφίστανται ακόμη περιθώρια περιστολής. Η προσδοκία και μόνο ότι υπάρχουν αναπάντητα μελλοντικά ερωτήματα επιβαρύνει τα επιτόκια *ήδη* από σήμερα.⁶¹

Συνοψίζοντας, η αδιαφάνεια και έλλειψη κατανόησης συγκαλύπτουν μια πραγματική κατάσταση στην οποία η επιβάρυνση καταλήγει στην παραγωγή. Τμηματική εξαίρεση από αυτόν τον γενικό κανόνα επιζητούσαν κλάδοι με δυνατότητα μετακύλησης των επιπλέον επιβαρύνσεών τους είτε στην κατανάλωση είτε στον κρατικό δανεισμό.

Μια τέτοια κατάσταση αναπτύχθηκε και εδραιώθηκε ως φυσικό επακόλουθο και συνοδευτικό ενός μοντέλου λειτουργίας οικονομίας που είχε κεντρικό σημείο αναφοράς το Κράτος – τόσο ως άμεσο παραγωγό αλλά και ως ρυθμιστή επιμέρους ολιγοπωλιακών καταστάσεων ή αγορών. Σε ένα τέτοιο σύστημα, η παραγωγή για

⁶¹ Η διαδικασία προσδοκιών των επενδυτών οδηγεί τις αγορές να λειτουργούν ως 'τηλεσκόπια' φέρνοντας τις επιπτώσεις μακρινών ενδεχομένων πιο κοντά και εκβιάζοντας εξελίξεις – όπως θα μπορούσε κανείς να πει ότι έγινε στην Ελλάδα το 2010 (Tinios 2012a).

αγορές που είναι ανοιχτές στον διεθνή ανταγωνισμό θα λειτουργούσε μειονεκτικά και υπό την Δαμόκλεια σπάθη ενός αυξανόμενου περιορισμού στην ρευστότητα.

2. Επιβάρυνση της ανταγωνιστικότητας *προ* της κρίσης

Η επιβάρυνση της ανταγωνιστικότητας της εγχώριας παραγωγής εξαιτίας της κοινωνικής ασφάλισης έβαινε συνεχώς αυξανόμενη ως το 2009. Παρά ταύτα, ελάχιστες διορθώσεις αποπειράθηκαν. Ακόμη και η ύπαρξη ζητήματος υπήρξε αντικείμενο άρνησης. Έτσι, ο τρόπος λειτουργίας της κοινωνικής ασφάλισης αποτέλεσε άλλη μια ‘μικροθεμελίωση της καταστροφής’ (Lyberaki & Tinios 2012). Δηλαδή εξέθρεψε ατομικές συμπεριφορές και καταστάσεις, οι οποίες σωρευτικά κατέστησαν την καταστροφή αναπόδραστη.

Η *άρνηση* του προβλήματος εδράζεται σε ένα απλό συλλογισμό-δόγμα: Το ποσοστό των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης στο ΑΕΠ, *όπως προκύπτει από στοιχεία Εθνικών Λογαριασμών*, όχι μόνο δεν είναι υψηλό, αλλά είναι από τα χαμηλότερα της Ευρώπης των 15. Συνέχεια του επιχειρήματος είναι ότι η κοινωνική προστασία υποχρηματοδοτείται -πράγμα που εξηγεί και την χαμηλή ικανοποίηση από τις παροχές.⁶² Πρακτικό αποτέλεσμα η αποενοχοποίηση κάθε είδους αυξητικής τάσης στις δαπάνες –ιδίως μάλιστα σε προεκλογικές εποχές (βλέπε Τήνιος 2010).⁶³

Το δόγμα χαμηλών εισφορών είναι τελείως παραπλανητικό για δύο κυρίως λόγους. Προβαίνει σε λανθασμένη ανάγνωση των στοιχείων για την άμεση επιβάρυνση και αγνοεί έμμεσες πηγές επιβάρυνσης.

Α. Άμεση επιβάρυνση μέσω εισφορών. Αν εξετάσουμε για ποιον λόγο το ποσοστό εισφορών στα μακροοικονομικά στοιχεία είναι μικρό, πρέπει να αναθεωρήσουμε τον ισχυρισμό περί μη επιβάρυνσης.⁶⁴ Για πέντε τουλάχιστον λόγους:

⁶² Βλ. λ.χ. Ρωμανιάς 2007. Το επιχείρημα αυτό αποτελεί εξειδίκευση διαπίστωσης που αφορά την φορολογία: Η Ελλάδα δεν έχει πρόβλημα όγκου του δημοσίου αλλά απλώς υστερεί η φορολογία. Στο επιχείρημα αυτό βασίστηκε η διόγκωση του Δημοσίου, αλλά και η έμφαση στην φορολογία της μεταμνημονιακής εποχής.

⁶³ Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής αντιμετωπίζουν το οξύμωρο ότι η χώρα χρεοκόπησε λόγω υπερβολικής συγκράτησης δαπανών...

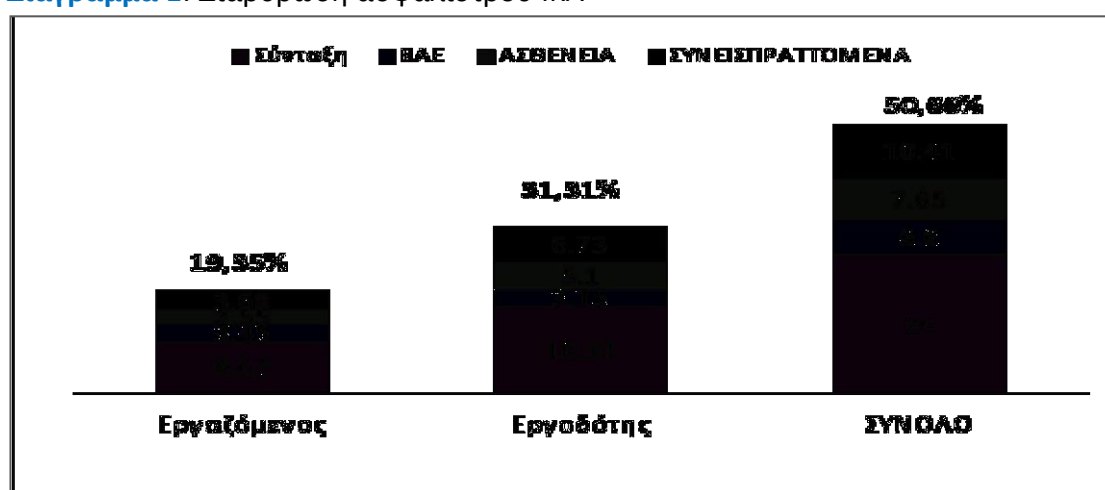
⁶⁴ Τα θέματα αυτά εξετάζονται στο Τήνιος 2010, κεφ 7 και 11.

- i. Στα μακροοικονομικά στοιχεία δεν περιλαμβάνονται στοιχεία για τις εισφορές της Κυβέρνησης για την κοινωνική ασφάλιση Δημοσίων Υπαλλήλων. Συχνά επιχειρείται σύγκριση με άλλες χώρες όπου τα στοιχεία καλύπτουν το σύνολο του πληθυσμού.
- ii. Η χαμηλή συνολική επιβάρυνση προκύπτει από την πολύ μικρή επιβάρυνση κλάδων όπως ο ΟΓΑ (που δεν πλήρωνε καθόλου εισφορές ως το 1998), των αυτοτελώς απασχολούμενων (οι οποίοι πληρώνουν εισφορές χωρίς αυτές να συνδέονται με οποιαδήποτε έννοια οικονομικής επιφάνειας). Η επιβάρυνση σε εισφορές τείνει να είναι υψηλότερη στη βιομηχανία και σε εξαγωγικούς κλάδους. Άρα η επιβάρυνση τείνει να είναι πολύ μεγαλύτερη εκεί που πληγεί την ανταγωνιστικότητα.
- iii. Ακόμη και όπου η ποσοστιαία επιβάρυνση είναι μεγάλη, αυτή μετριάζεται στην πράξη από την ύπαρξη διαφόρων πλαφόν που περιορίζουν την επιβάρυνση στις πιο μεγάλες αποδοχές και καθιστούν το σύστημα συνολικά μάλλον αντίστροφα προοδευτικό.
- iv. Οι επιβαρύνσεις πλαισιώνονται από πολλές και άνετες ευκαιρίες εισφοροδιαφυγής. Σε κάποιους κλάδους (π.χ. οικοδομή), μάλιστα η εισφοροδιαφυγή ήταν ο κανόνας σε τέτοιο βαθμό, ώστε να δικαιολογεί την θέσπιση 'αντικειμενικού' τρόπου προσδιορισμού της ελάχιστης φορολογητέας ύλης. Οι έλεγχοι συνήθως εξαντλούνταν στην διακρίβωση της φυσικής παρουσίας των εργαζομένων και δεν επεκτείνονταν στις πραγματικές αποδοχές αν, δηλαδή, αυτές υπερέβαιναν τις κατώτατες. Το όλο 'σύστημα εισφοροδιαφυγής' θα μπορούσε να προκύπτει ακόμη και από άρρητη συμφωνία μικρής οικογενειακής επιχείρησης και Κράτους: Το Κράτος αναθέτει στην οικογένεια την πραγματική (άτυπη) κοινωνική προστασία των μελών της και σε αντάλλαγμα φροντίζει για την συγκράτηση της φορολογικής επιβάρυνσης ([Λυμπεράκη και Τήνιος 2012](#)).
- v. Πολλές φορές υπολογίζονταν εισφορές αλλά δεν εισπράττονταν. Κατά καιρούς (σχεδόν τακτικά) ανακοινώνονταν ρυθμίσεις χρεών με δελεαστικούς όρους. Το κάθε επεισόδιο συνοδευόταν από δηλώσεις ότι η ρύθμιση είναι η τελευταία.

Οι παράγοντες αυτοί *εξηγούν* γιατί η συγκομιδή εισφορών είναι φτωχή. Το κρίσιμο σημείο είναι όμως ότι οι παράγοντες αυτοί δεν μειώνουν την επιβάρυνση της ανταγωνιστικότητας καθόλου. Η ανταγωνιστικότητα εξαρτάται από το *οριακό* και όχι το συνολικό κόστος. Δηλαδή, το κόστος που θα επωμιστεί ένας εργοδότης που εξετάζει το ενδεχόμενο να προσλάβει ένα επιπλέον εργαζόμενο. Εναλλακτικά, και ακόμη χειρότερα, το πόσο θα επιβαρυνθεί κάποιος ξένος επενδυτής που εξετάζει το ενδεχόμενο να προβεί σε επένδυση στην Ελλάδα. Στην περίπτωση αυτή θα υπολογίσει το πόσο προβλέπουν οι νόμοι ότι θα πληρώσει – όχι τι θα πλήρωνε αν τύχαινε συγγενής του να έχει κατάλληλες διασυνδέσεις.

Πόσο είναι, λοιπόν αυτό το κόστος; Το [Διάγραμμα 1](#) δείχνει ότι στο ΙΚΑ στα Βαρέα και Ανθυγιεινά επαγγέλματα (δηλαδή στο 40% των ασφαλισμένων και το μεγαλύτερο τμήμα της βιομηχανίας) η συνολική επιβάρυνση (για συντάξεις, υγεία, ανεργία κλπ) *ξεπερνά* το 50%. Το ποσό αυτό αν εκφραστεί ως ποσοστό της μισθοδοσίας αντιστοιχεί σε 28,6 %.⁶⁵

Διάγραμμα 1: Διάρθρωση ασφαλιστρου ΙΚΑ

Πηγή: [Τήνιος 2010](#) σελ 356

Είναι αυτό το ποσοστό υψηλό διεθνώς; Ο [Πίνακας 1](#) αναπαράγει ποσοστά εισφοράς από επιλεγμένα ευρωπαϊκά κράτη. Από τα δεδομένα του πίνακα προκύπτουν τα εξής: Ο Νότος της Ευρώπης εμφανίζεται να βασίζεται όπως και η Ελλάδα σε υψηλές

⁶⁵ Για ιστορικούς λόγους το ποσοστό εισφοράς υπολογίζεται πάνω στο (καθαρό ποσό μισθοδοσίας + εισφορές εργαζομένου). Για το ποσοστό επί του κόστους εργασίας πρέπει να προστεθεί και η εισφορά εργοδότη – οπότε το ποσοστό μειώνεται. (το 50,6% γίνεται 28,6%).

εισφορές (πιθανόν σε βάρος της εισπραξιμότητας) ιδίως στις συντάξεις. Αυτό το χαρακτηριστικό συναντάται και σε όσες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης δεν έχουν ακόμη αλλάξει το σύστημά τους ριζικά (π.χ. Τσεχία, Αλβανία). Χώρες με συστήματα κοινωνικής ασφάλισης (Γερμανία, Αυστρία, Γαλλία) τείνουν να έχουν υψηλότερες εισφορές εξαιτίας της ανάγκης χρηματοδότησης παροχών πέραν των συντάξεων. Τέλος χώρες όπου οι κρατικές συντάξεις χρηματοδοτούνται απευθείας από το Κράτος έχουν χαμηλές εισφορές στην εργασία (αλλά αντίστοιχα υψηλότερη προσωπική φορολογία).

Τα ποσοστά εισφοράς υποεκτιμούν την συνολική επιβάρυνση, αφού αγνοούν το κόστος συμμόρφωσης. Σε μια δαιδαλώδη και εξαιρετικά κατακερματισμένη νομοθεσία αυτό μπορεί να είναι ιδιαίτερα επιβαρυντικό.⁶⁶ Μια μεσαία βιομηχανική επιχείρηση συναλλάσσεται με πληθώρα ταμείων, το καθένα των οποίων ορίζει ομοειδή πράγματα (όπως το ασφαλιστέο εισόδημα) με διαφορετικό τρόπο, διατηρεί συγκρουόμενες καταληκτικές ημερομηνίες κοκ. Η νομοθεσία, και οι διαδικασίες μπορούσαν να αλλάξουν απροειδοποίητα – πράγμα που προσέθετε και αβεβαιότητα.

⁶⁶ Είναι άγνωστο για ποιον λόγο διατηρείται ένα απηρχαιωμένο σύστημα. Για παράδειγμα το ΙΚΑ διατηρεί ακόμη και σήμερα ασφαλιστικές κλάσεις οι οποίες αρχικά προτάθηκαν για να μην χρειάζεται λογαριθμικός κανόνας στον υπολογισμό διαιρέσεων με δεκαδικούς αριθμούς. Ένα πόρισμα του κοινωνικού διαλόγου του 1998 εντόπισε το θέμα, χωρίς κανένα όμως αποτέλεσμα. Γεγονός είναι ότι το περίπλοκο της νομοθεσίας δημιουργεί τεχνητά αντικείμενο εργασίας για εκατοντάδες λειτουργούς του κλειστού επαγγέλματος των λογιστών.

Πίνακας 1: Ποσοστά εισφοράς για συντάξεις και κοινωνική ασφάλιση σε επιλεγμένες ευρωπαϊκές χώρες

	Συντάξεις			Σύνολο κοινωνικής ασφάλισης (Ανεργία, οικογενειακά, στεγαστικά, επικουρική ασφάλιση, εφάπαξ)		
	(Γήρας, Αναπηρία, Επιζώντες)					
	Ασφαλισμένος	Εργοδότης	Σύνολο	Ασφαλισμένος	Εργοδότης	Σύνολο
Αλβανία	8.8	12.8	21.6	11.2	16.7	27.9
Αυστρία	10.2	12.5	22.8	17.2	25.2	42.4
Βέλγιο	7.5	8.9	16.4	13.1	24.8	37.9
Βουλγαρία	7.9	9.9	17.8	12.9	17.8	30.7
Κύπρος	6.8	6.8	13.6	6.8	6.8	13.6
Γαλλία	6.7	9.9	16.6	9.9	32.7	42.6
Γερμανία	9.8	9.8	19.6	20.4	20.8	41.3
Ελλάδα κύρ. Κυρ+επικ.	6.6 9,6	13.3 16.3	20.0 26.0	12.1	22.6	34.6
Ιταλία	9.2	23.8	33.0	9.2	31.8	41.0
Πορτογαλία	11.0	23.2	34.2	11.0	23.8	34.7
Ισπανία	4.7	23.6	28.3	6.2	31.1	37.3
Σουηδία	11.9	11.9	23.8	13.2	13.3	26.6
Τουρκία	9.0	11.0	20.0	15.0	21.5	36.5

Πηγή: *US Social Security Administration, 'Social Security systems throughout the world: Europe 2012'*

Β. Έμμεση επιβάρυνση – διόγκωση του χρέους. Παρά το δόγμα περί χαμηλών εισφορών, το Κράτος προέβη στην τελευταία μεγάλη αύξηση εισφορών το 1992. Σε αυτό ακολούθησε την τάση και άλλων κρατών να αποφεύγουν την επιβάρυνση εισφορών, προτιμώντας την συμπλήρωση πόρων μέσω κρατικής επιχορήγησης. Με τον τρόπο αυτό το κόστος και η επιβάρυνση της κοινωνικής ασφάλισης διαχέεται στο σύνολο της οικονομίας και τροφοδοτεί το ευρύτερο θέμα της επιβάρυνσης της παραγωγής από το Κράτος.

Μάλιστα ο τρόπος λειτουργίας της κοινωνικής ασφάλισης (που ενθαρρυνόταν και από το περίπλοκο σύστημα εισφορών) σήμαινε ότι η ανάγκη χρηματοδότησης της κοινωνικής ασφάλισης ήταν από τα πλέον δυναμικά τμήματα του δημοσίου χρέους. Η αδιαφάνεια και εκ των υστέρων χρηματοδότηση όχι μόνο δεν αποτελούσαν φραγμό στην διόγκωση δαπανών, αλλά αντιθέτως τις ενθάρρυναν. Αυτό που άρχισε ως έλλειμμα συγκεκριμένων ταμείων, μεταφράστηκε σε πρόβλημα του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης συνολικά, και κατέληξε (μέσω των επιχορηγήσεων) ως έλλειμμα του Ελληνικού Δημοσίου.

Αναγνώριση του κομβικού ρόλου του ασφαλιστικού στη ‘μικροθεμελίωση της καταστροφής’ ήταν ότι τα πρώτα νομοσχέδια της μνημονιακής εποχής ήταν οι ασφαλιστικοί νόμοι 3863/10 και 3865/10 του Ιουλίου 2010. Οι νόμοι αυτοί είναι λογικό να θεωρείται ότι αποτελούν μια τομή που χωρίζει το χτες από το αύριο της κοινωνικής ασφάλισης. Ψηφίστηκαν με πρωτοφανή ταχύτητα, παρακάμπτοντας τον κοινωνικό διάλογο που βρισκόταν σε εξέλιξη, ενώ η ταύτισή τους με το Μνημόνιο δεν ευνόησε, ούτε την κατανόηση, αλλά ούτε την αποδοχή τους (Στεργίου & Σακελλαρόπουλος 2010). Ακόμη και τρία χρόνια μετά την ψήφισή των, θεμελιώδη ερωτήματα αναζητούν ακόμη απάντηση. Όσον αφορά την κρίσιμη σχέση κοινωνικής ασφάλισης – ανταγωνιστικότητας, το ερώτημα προς απάντηση μπορεί να παραφραστεί ως εξής: *‘Είναι οι αλλαγές από το 2010 η τελευταία πράξη της παλιάς εποχής ή η πρώτη πράξη της νέας;’*

3. Αλλαγές μετά το 2010: Αυλαία ή νέα αρχή;

Η παρούσα ενότητα εξετάζει πρώτον, τι ουσιαστικές αλλαγές έχουν επέλθει στην σχέση ανταγωνιστικότητας – κοινωνικής ασφάλισης και δεύτερον, τι χρειάζεται για να εδραιωθεί μια κατάσταση όπου η κοινωνική ασφάλιση να μην αποτελεί βαρίδι στην παραγωγή.

Η αξιολόγηση του τι έχει γίνει από το 2010 παραμένει- τρία χρόνια μετά -ακόμη αβέβαιη. Η χρονική σύμπτωση των μέτρων της κοινωνικής ασφάλισης με το Μνημόνιο έφερε πολλούς να ταυτίσουν μέτρα που κυοφορούντο επί άνω της δεκαετίας ως ‘μνημονιακής εμπνεύσεως’ – και να προδιαγράψει και τις αντίστοιχες αντιδράσεις (υπέρ ή κατά). Προσεκτικότερη ανάλυση αναδεικνύει ότι ο αρχικός νόμος (Ν3863/10) ανέσυρε πλήθος διατάξεων ‘από τα συρτάρια’ και στο μεγαλύτερο τμήμα του αποτελούσε ‘μία λύση από τα έτοιμα’.⁶⁷ Τον Νόμο ακολούθησε, καταιγισμός ΠΔ, εγκυκλίων, υπουργικών αποφάσεων – πολλών εκ των οποίων αλληλοαναιρούμενων –και με προβλέψιμο θύμα την ασφάλεια δικαίου (Κατρούγκαλος & Μορφακίδης 2011). Η ανασφάλεια αυτή εντάθηκε από έλλειμμα

⁶⁷ Ο Tinios 2015 εξηγεί πολλά από αυτά που ακολούθησαν ως αποτέλεσμα της έλλειψης προετοιμασίας μιας απότομης λύσης από τα έτοιμα

πληροφόρησης της κοινής γνώμης: η επεξήγηση των τεκταινομένων υπήρξε θύμα προσπάθειας να χρεωθούν οι πρωτοβουλίες στην τρόικα, ενώ και αυτή η ροή στατιστικής πληροφόρησης διοχετευόταν μόνο προς τους εξωτερικούς ελεγκτές⁶⁸ χωρίς να δημοσιοποιείται.

Αν επιθυμούμε να διαμορφώσουμε άποψη για το πώς άλλαξε το τοπίο ανταγωνιστικότητα - κοινωνική ασφάλιση, πρέπει ως πρώτο βήμα να 'μεταβολίσουμε' το τι ακριβώς έγινε. Από το 2010 γίνονται τριών κατηγοριών παρεμβάσεις, πολλές εκ των οποίων ακόμη εξελίσσονται. Οι αλλαγές αυτές είναι μέτρα διαρθρωτικού χαρακτήρα, μέτρα διαχείρισης και 'αθέλητες συνέπειες' άλλων εξελίξεων.

Πρώτη παρέμβαση, **διαρθρωτικού χαρακτήρα αλλαγές μακροπρόθεσμης εφαρμογής** με κυριότερη τον ν 3863/10.⁶⁹ Ο νόμος αυτός άλλαξε τη δομή των κυρίων συντάξεων καθιερώνοντας σύστημα με δύο επίπεδα, ένα σταθερό ποσό και άλλο όπου η σύνταξη είναι αναλογική των εισφορών. Παραδόξως, διατηρεί τα παλαιά κατώτατα όρια, παρά το γεγονός ότι με την νέα δομή αποτελούν πλεονασμό. Το νέο σύστημα εισάγεται σταδιακά – αφού νέου τύπου συντάξεις θα εκδοθούν μετά το 2020. Είναι σαφές ότι κατεβλήθη προσπάθεια 'προστασίας' αυτών που θα συνταξιοδοτούνταν ως το 2015, διατηρώντας τις πύλες εξόδου ανοικτές -κυρίως στο Δημόσιο: Ενώ για τους νεότερους *αυξήθηκαν* τα όρια ηλικίας (και μάλιστα με ιδιαίτερα απότομο τρόπο), για αυτούς κοντά στην συνταξιοδότηση άνοιξαν νέες δυνατότητες εξόδου μέσω αναγνωρίσεων.⁷⁰ Άρα, η στόχευση των νόμων ήταν αντιφατική: Από την μια πλευρά η *μακροχρόνια* ελάφρυνση του αναλογιστικού ισοζυγίου, από την άλλη μέριμνα να μην αποτραπεί η μέσω συνταξιοδοτήσεων συρρίκνωση του Δημοσίου. Η εκτίμηση αυτή προκύπτει και από την εκ των υστέρων αξιολόγηση της πορείας του Μνημονίου που εκπόνησε ανεξάρτητη ομάδα εντός του ΔΝΤ ([IMF 2013](#)).

⁶⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι η δημοσίευση της παλαιότερης (από το 1962) πηγής στατιστικής πληροφόρησης για Ταμεία ασφάλισης – του Κοινωνικού Προϋπολογισμού – διεκόπη το 2009.

⁶⁹ Για περιγραφή των αλλαγών του 2010 βλ. [Τήνιος 2010](#), [OECD 2011](#), [Ματσαγγάνης 2011](#).

⁷⁰ Χαρακτηριστικότερη περίπτωση η σημαντική *μείωση* του ορίου ηλικίας για τις μητέρες ανηλίκων μιας ηλικίας και άνω.

Συνεπώς στο διάστημα που διανύουμε το ασφαλιστικό σύστημα παρουσιάζει αντίρροπες κινήσεις: Από την μια πλευρά, το μακροχρόνιο ασφαλιστικό ισοζύγιο – αυτό που τροφοδοτούσε εξελίξεις– έχει σαφώς περιοριστεί. Γνωρίζουμε, όμως, ότι η ευεργετική επίπτωση του περιορισμού του αναλογιστικού ισοζυγίου προκύπτει μέσω προσδοκιών μελλοντικής ελάφρυνσης. Έτσι, η απροθυμία των αρχών να εξηγήσουν και να πείσουν για την ακρίβεια των υπολογισμών τους αλλά και για την δικαιοσύνη των επιμέρους αλλαγών είναι διπλά βλαπτική, αφού συντηρεί την αβεβαιότητα και αναιρεί σημαντικό τμήμα του οφέλους των μέτρων. Από την άλλη πλευρά, τα Ταμεία μέσω τόσο υστερήσεων εσόδων όσο και υπερβάσεων δαπανών *παραμένουν*, όπως και πριν, σημαντική πηγή μακροοικονομικής αβεβαιότητας.

Άλλες διαρθρωτικές αλλαγές εφαρμόστηκαν επίσης με διστακτικότητα, με κίνδυνο να κινδυνεύουν να μην πείσουν. Οι **συγχωνεύσεις Ταμείων** ήταν εκτενέστατες αλλά επιφανειακές. Με την εξαίρεση των νέων δημόσιων υπαλλήλων οι οποίοι από το 2014 ενσωματώνονται στο ΙΚΑ ως κανονικοί εργαζόμενοι, οι λοιπές συγχωνεύσεις Ταμείων είχαν μάλλον τα χαρακτηριστικά της ‘συγχώνευσης της ταμπέλας της εισόδου’ – αφού εκτός από θέματα διοίκησης - τα παλαιά ταμεία διατηρούν όλες σχεδόν τις ασφαλιστικές τους ιδιαιτερότητες.

Όσον αφορά την άμεση σχέση με την παραγωγή και την ανταγωνιστικότητα, οι ρυθμίσεις δεν έχουν οδηγήσει σε ουσιώδεις αλλαγές σε τομείς ορατούς στις επιχειρήσεις:

- Κάθε ημέρα εργασίας μισθωτού βάσει των νέων νόμων θεμελιώνει πλέον το ίδιο δικαίωμα ασχέτως Ταμείου. Παρά ταύτα κλάδοι (όπως ΔΕΗ, Τράπεζες, ΟΤΕ) *εξακολουθούν* να πληρώνουν υψηλότερες εισφορές.
- Η κατάργηση του ΟΕΚ και της Εργατικής Εστίας θα έπρεπε να οδηγήσει σε μείωση εισφορών. Η μείωση αυτή δεν έχει ακόμη γίνει, ενώ πολλές λειτουργίες των καταργηθέντων οργανισμών εξακολουθούν να υπάρχουν.
- Το κόστος συμμόρφωσης δεν έχει αλλάξει. Αντίθετα σε αυτό έχει προστεθεί η ανασφάλεια δικαίου από τις συχνές αλλαγές νομοθεσίας ή κανονισμών.

Συνοψίζοντας *δυνατότητες ορατής* ελάφρυνσης που θα μπορούσαν να είχαν υπάρξει, δεν έχουν ακόμη υλοποιηθεί. Η συνολική αυτή εκτίμηση αναξιοποίητων

ευκαιριών ενδυναμώνεται όταν συνυπολογιστούν και τα άλλα δύο πεδία παρέμβασης– στην διακυβέρνηση και τις ‘αθέλητες συνέπειες’ της πολιτικής.

Δεύτερη κατηγορία παρέμβασης: **Διαχείριση του συστήματος**. Οι [Nicholas Barr και Peter Diamond σε βιβλίο τους του 2010](#) αναφέρουν ότι η κρίσιμη διάκριση δεν είναι μεταξύ κρατικών και ιδιωτικών συστημάτων συντάξεων, αλλά μεταξύ καλώς και κακώς διοικούμενων συστημάτων. Το ζήτημα της διαχείρισης είναι θεμελιώδους σημασίας –και πρωτίστως για την ανταγωνιστικότητα. Η γενική εντύπωση είναι ότι (και υπό την πίεση της συγκυρίας) γίνονται πράγματα για τα οποία υπήρχε δυστοκία δεκαετιών: Ο έλεγχος παρανόμων συντάξεων (π.χ. θανόντων, πλαστές συντάξεις αναπηρίας, περικοπές κάποιων επιδομάτων) φαίνεται ότι αποδίδει αν και ποτέ δεν έχει δημοσιοποιηθεί ποσοτικός απολογισμός από τον οποίο να προκύπτει η έκταση του φαινομένου και της περιστολής του. Κοινό σημείο των διοικητικών παρεμβάσεων όμως είναι μάλλον η διαφύλαξη της βάσης των εισφορών παρά η υποβοήθηση της ανταγωνιστικότητας: Σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρξαν έμμεσες αυξήσεις εισφορών (π.χ. μέσω της μεγάλης αύξησης των πλαφόν εισφορών)⁷¹, ενώ ακόμη και σε περιπτώσεις διεύρυνσης της ευελιξίας στην αγορά εργασίας είναι σαφής η προσπάθεια διατήρησης των εισφορών. Η πάταξη της εισφοροδιαφυγής και της παράνομης εργασίας θεωρητικά εξασφαλίζει ίσους κανόνες ανταγωνισμού– αναλόγως του πώς εφαρμόζεται. Μια ξαφνική και επιλεκτική εφαρμογή, όμως, μπορεί να έχει σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις.

Όπως και στα διαρθρωτικά, υπάρχει η αίσθηση ότι καταβάλλονται προσπάθειες εξορθολογισμού – χωρίς όμως να είναι σαφές ούτε ποια είναι η έκταση αλλά ούτε και η απόδοσή τους. Στη πλειοψηφία των περιπτώσεων αποπειράται εκ των υστέρων έλεγχος τήρησης της κείμενης νομοθεσίας – χωρίς δηλαδή να έχει εξεταστεί εκ των προτέρων αν συντρέχουν λόγοι αλλαγής ή απλοποίησης των ρυθμίσεων. Στην περίπτωση αυτή ελλοχεύει ο κίνδυνος ‘υπερβολικής διόρθωσης’: Σε ένα άναρχο και πολυδιασπασμένο σύστημα όπως το Ελληνικό πολλές ρυθμίσεις

⁷¹ Το 2013 εξομοιώθηκαν τα πλαφόν των προ του 1992 εργαζομένων (περί τις €2000 μηνιαίως) με αυτούς του συστήματος ‘νεοεισερχομένων του 1992’, δηλαδή €5000. Αυτό μεταφράστηκε σε μεγάλες επιβαρύνσεις σε επιχειρήσεις με υψηλόμισθους υπαλλήλους, όπως οι Τράπεζες.

ήταν ανεκτές ακριβώς επειδή δεν εφαρμόζονταν ή εφαρμόζονταν πλημμελώς. Η εφαρμογή της κείμενης νομοθεσίας αδιακρίτως και χωρίς προσαρμογή (ιδίως αν ο αποκλειστικός στόχος είναι εισπρακτικός) μπορεί να οδηγήσει σε επιδείνωση της κατάστασης. Ο κίνδυνος αυτός μεγεθύνεται όσο η ανταγωνιστικότητα δεν είναι αυτοτελής στόχος (και δεν ελέγχονται οι επιπτώσεις, άμεσες και έμμεσες, πάνω της).

Στην τρίτη και τελευταία κατηγορία παρέμβασης εμφανίζονται οι **‘αθέλητες συνέπειες’ του τρόπου λειτουργίας του συστήματος**. Το κονδύλι συντάξεων αποτελεί την μεγαλύτερη δεξαμενή αναζήτησης γρήγορων περικοπών αφού είναι και μεγάλο και υπό κυβερνητικό έλεγχο. **Όπως παρουσιάζεται εκτενέστερα σε προηγούμενο κεφάλαιο του Μέρους Β’ της παρούσας μονογραφίας**, οι συντάξεις των ήδη συνταξιούχων περικόπηκαν δέκα φορές μεταξύ του Μαΐου 2010 και του Νοεμβρίου 2012, σε μερικές περιπτώσεις κατά 50% σωρευτικά, και μάλιστα μετά ρητές διαβεβαιώσεις ότι η βιωσιμότητα του συστήματος είχε εξασφαλιστεί (Πετρόγλου 2012). Η διαφύλαξη των συντάξεων των ήδη συνταξιούχων αντιμετωπίζεται ως κόρη οφθαλμού σε ιδιωτικά συστήματα. Η ευκολία με την οποία περικόπηκαν στην Ελλάδα και η έλλειψη δικαιολόγησης πλήττει καίρια την έννοια ανταποδοτικότητας. Υπονομεύει τον λόγο ύπαρξης συντάξεων –την εμπέδωση αισθήματος εισοδηματικής ασφάλειας. Αν ο ένας συμβαλλόμενος (το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης) αναθεωρεί μακροχρόνιες υποχρεώσεις του με τέτοια ελαφρότητα, τότε και η συμμετοχή κάποιου σε ένα τέτοιο συμβόλαιο δεν έχει νόημα. Η κίνηση αυτή κινδυνεύει να αναιρέσει οφέλη που εξασφαλίστηκαν με δυσκολία μέσω των διαρθρωτικών αλλαγών.

Επιστρέφοντας στο ερώτημα που έθεσε αυτή η ενότητα – αν οι αλλαγές από το 2010 αποτελούν μια νέα αρχή, η **απάντηση πρέπει να είναι (επιφυλακτικά) αρνητική**. Αυτό προκύπτει συνεκτιμώντας αυτά που έγιναν με αυτά που δεν έχουν γίνει. Οι αλλαγές αυτές σίγουρα προωθούν μια σειρά ρυθμίσεων που είχαν αναβληθεί επί μακρόν πολλές εκ των οποίων αποτελούσαν αυτονόητες πράξεις εξορθολογισμού. Όμως, το σύστημα ακόμη και μετά τις αλλαγές και απαραίτητες διορθώσεις διατηρεί την λογική του αρχικού συστήματος. Σε περιπτώσεις μάλιστα, η επιδεξιότερη εφαρμογή στρεβλωτικών ρυθμίσεων μπορεί να οδηγήσει ακόμη και

σε επιδείνωση της κατάστασης – ένας κίνδυνος που ελλοχεύει πρωτίστως στην προσπάθεια είσπραξης εσόδων.

Το νέο τοπίο της κοινωνικής ασφάλισης –*παρά* τις κατηγορίες για νεοφιλελευθερισμό (π.χ. [Busch et al 2013](#))- παραμένει αμιγώς κρατικό. Διατηρεί την φιλοδοξία να καλύπτει το σύνολο των παροχών γήρατος, και αρνείται κάθε συμπληρωματικό ρόλο σε παράλληλα συλλογικά ή ιδιωτικά συστήματα –όπως ήταν ο κανόνας στις μεταρρυθμίσεις ‘πολλαπλών πυλώνων’ που χαρακτήρισαν την Ευρώπη από το 1990.⁷² Τέλος διατηρεί τη φοβικότητα απέναντι στο να δικαιολογεί και να υπερασπίζει τις επιλογές του, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να καρπώνεται τα ίδια τα οφέλη που δυνητικά δημιουργεί.

Αν θεωρήσουμε ότι δεν απαιτούνται άλλες αλλαγές –ότι *‘ξεμπερδέψαμε με το ασφαλιστικό’* -το σύστημα με το οποίο προγραμματίζεται να αντιμετωπίσει η Ελλάδα την κατάσταση μετά το Μνημόνιο είναι εν πολλοίς ένα διορθωμένο σύστημα της δεκαετίας του 1930 ([Tinios 2012b](#)), όπως αυτά που εγκαταλείπονται ή συμπληρώνονται σε άλλες χώρες. Όπως είδαμε, ένα τέτοιο σύστημα θεωρεί ότι δεν υφίσταται καν θέμα ανταγωνιστικότητας, το οποίο και αντιμετωπίζεται εξ υπολοίπου. Είναι προσαρμοσμένο περισσότερο στις συνθήκες μιας οικονομίας όπως ήταν η Ελλάδα προ της κρίσεως -με ένα κυρίαρχο Δημόσιο τομέα και την δυνατότητα όρθωσης τειχών απέναντι στον διεθνή ανταγωνισμό.

Όσο και αν οι αλλαγές που έφερε ο Ν3683/10 αποτελούν μια αναγκαία αναστύλωση του κρατικού συστήματος – μια αλλαγή που ήλθε με καθυστέρηση – οι μεγάλες δομικές προσαρμογές του συστήματος στον αναπτυξιακό τοπίο που θα ακολουθήσει την κρίση παραμένουν ακόμη ζητούμενα.

Συμπεράσματα

Η ανάλυση που προηγήθηκε εντόπισε πολλές ενέργειες που θα μπορούσαν να δώσουν λύσεις σε επιμέρους προβλήματα και να τονώσουν την ανταγωνιστικότητα.

⁷² Ο [Τήνιος 2013](#) θεμελιώνει την εκτίμηση αυτή σε υπολογισμούς για την αναπλήρωση εισοδήματος του νέου συστήματος σε πλήρη λειτουργία – όταν για αντίστοιχα έτη ασφάλισης όπως στην Ευρώπη χορηγεί υψηλά ποσοστά αναπλήρωσης για τα Ευρωπαϊκά πρότυπα – που δεν αφήνουν χώρο για ανάπτυξη συμπληρωματικών συστημάτων.

Μερικές μάλιστα –όπως η από κοινού συλλογή εισφορών από πολλά ταμεία– ίσως ήδη να προετοιμάζονται. Αν η σχέση ανταγωνιστικότητας – κοινωνικής ασφάλισης αποτελεί αυτοτελή στόχο πολιτικής είναι σίγουρο ότι θα εξευρεθούν πολλές άλλες. Όμως, αν παραμείνει η γενική δομή και φιλοσοφία του συστήματος οι βελτιώσεις αυτές γρήγορα θα υπερκεραστούν από την γενική ροή των εξελίξεων. Αν το γενικό αναπτυξιακό μοντέλο παραμείνει το ίδιο με αυτό πριν την κρίση αυτό δεν θα αποτελέσει πρόβλημα – άλλες επιμέρους βελτιώσεις θα εξευρεθούν, ενώ από το 2020 και μετά οι δαπάνες θα αρχίσουν να μειώνονται καθώς θα εφαρμόζεται ο νόμος 3863/10. Ένα τέτοιο πρότυπο προσήλωσης στη φιλοσοφία του κρατικού συστήματος αποτελεί η Γαλλία.

Αν όμως το μετά την κρίση οικονομικό μοντέλο βασιστεί στις εξαγωγές και την ανταγωνιστικότητα, οι δυσλειτουργίες που θα δημιουργεί μια μονολιθικά κρατική κοινωνική ασφάλιση θα είναι πολύ μεγαλύτερες. Αν είναι να αλλάξει η κατάσταση ουσιαστικά απαιτείται μια χαλιναγώγηση της φιλοδοξίας του Δημοσίου να καλύπτει το σύνολο των συντάξεων, μη αφήνοντας ρόλο για συμπλήρωση. Για να είναι ουσιαστική η μεταβολή, απαιτείται είναι μια ανακατανομή δυνάμεων με την συμπλήρωση του Δημοσίου από άλλες κοινωνικές δυνάμεις –ένα είδος σύμπραξης δημόσιου-ιδιωτικού (Τήνιος 2013).

Μια αναζήτηση μοντέλου δεν χρειάζεται να αρχίσει από το μηδέν. Οι γενικές γραμμές μιας αλλαγής προκύπτουν από τη σύμπτωση επιλογών σε όλο σχεδόν τον αναπτυγμένο κόσμο – από την Αυστραλία στην Σουηδία και Ιταλία (Mitchell and Zeldes 1996, Bonoli and Shinkawa 2005, CEC 2012). Όσο και αν οι γενικές γραμμές συμπίπτουν, άλλο τόσο υπάρχει ποικιλομορφία στις λεπτομέρειες, και άρα εύρος επιλογών.

Δεν είναι απαραίτητη η συρρίκνωση της συνολικής προστασίας, αλλά η ανακατανομή της μεταξύ δύο συνιστωσών και η διεύρυνση των εγγυήσεων πέραν

από το Δημόσιο.⁷³ Ένας ασφαλισμένος όταν πια το σύστημα είναι ώριμο θα λαμβάνει τρεις 'στρώσεις' συντάξεων:

1. **Το Κράτος** θα έχει την ευθύνη για την πρόληψη της φτώχειας και τις χαμηλές συντάξεις δηλαδή την αναδιανομή. Μπορεί να εξετάζει και την ανταποδοτικότητα ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου η πρόσβαση σε επαγγελματικά συστήματα είναι δυσχερής.(π.χ. γυναίκες με διακεκομμένο βίο, μετανάστες).
2. **Επαγγελματικά συστήματα:** Θα ασχολούνται με την αναπλήρωση εισοδήματος, μέσα σε επαγγελματικές ομάδες. Θα χαρακτηρίζονται από ανταποδοτικότητα και ευκολία μεταφοράς δικαιωμάτων.
3. **Ατομική συμπλήρωση:** Ενθάρρυνση ιδιωτικής αποταμίευσης. Είναι σημαντικό να υπάρχει συμπλήρωση από το ίδιο το άτομο, αφού ατομικές ιδιαιτερότητες και ανάγκες αρκετές φορές δύσκολα θα ταιριάζουν στους γενικούς κανόνες.

Μια τέτοια δομή περιορίζει τις έμμεσες επιβαρύνσεις και μεγιστοποιεί το πεδίο ατομικής επιλογής. Η μετατόπιση ευθύνης από το κράτος στο συλλογικό και ατομικό επίπεδο θα επιτρέψει μια μεγάλη μείωση της επιβάρυνσης του ιδιωτικού τομέα – κεφαλαιοποιώντας κατά κάποιο τρόπο τις περικοπές συντάξεων και θυσίες που έγιναν μετά το 2010. Θέτοντας σαφείς κανόνες μπορεί να εμπεδώνει τις προσδοκίες ότι δεν επίκεινται περαιτέρω επιβαρύνσεις στο μέλλον.⁷⁴

Το κρίσιμο σημείο όμως είναι να αντιμετωπιστεί η ανταγωνιστικότητα ως αυτοτελής στόχος της κοινωνικής ασφάλισης. Είδαμε ότι ο παράγων αυτός είχε παραμεληθεί συστηματικά όσο το σύστημα παρέμενε προσαρμοσμένο στην δεσπόζουσα θέση του Δημοσίου και των προστατευμένων κλάδων της οικονομίας. Η κατάσταση μετά το Μνημόνιο, για να είναι οικονομικά βιώσιμη, πρέπει να βασίζεται στην διεκδίκηση ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων της Ελληνικής παραγωγής. Οι αλλαγές

⁷³ Οι περικοπές των τελευταίων ετών μπορούν να γίνουν κατανοητές ως επενδύσεις σε μια άνεση χρόνου κατά την διάρκεια των οποίων να σχεδιαστεί και να συγκεκριμενοποιηθεί ένα νέο – μόνιμο πια – σύστημα.

⁷⁴ Παραλλαγές τέτοιων συστημάτων έχουν κατατεθεί μεταξύ άλλων: [Ζαμπέλης 1998](#), [Καραβίτης 2011](#), [Νεκτάριος 2008](#), [Nektarios 2012](#), [Τήνιος 2013](#), [Τράπεζα της Ελλάδος 2013](#), σελ 74-77.

από το 2010 μείωσαν την μελλοντική έμμεση επιβάρυνση σημαντικά. Όμως με τον τρόπο που έγιναν –διατηρώντας την σημερινή δομή– δεν έχουν καταφέρει να αντλήσουν τα πλήρη οφέλη τα οποία θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν. Αυτό θα γίνει αν αντί να ψάχνουμε για παραγωγή που πληρώνει συντάξεις αναζητήσουμε για ένα σύστημα συντάξεων που αναζωογονεί την παραγωγή.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Barr, N. (2001). *The Welfare State as Piggy Bank: Information, Risk, Uncertainty and the Role of the State*, Oxford

Barr, N. & Diamond, P.A. (2010). *Pension Reform: A short Guide*, OUP

Boeri, T., Börsch-Supan, A. & Tabellini, G. (2005). How would you like to reform your pension system? The opinions of German and Italian citizens' in Brooks, R. and A. Razin, *Social Security Reform: Financial and Political Issues in international Perspective*, Cambridge, pp. 333-352.

Bonoli, G. & Shinkawa, T. (2005). 'Population ageing and the logics of pension reform in Western Europe, East Asia and North America, in G.Bonoli and T.Shinkawa, *Ageing and Pension Reform Around the World. Evidence from Eleven Countries*, Cheltenham, Edward Elgar, pp. 1-23.

Busch, K., Hermann, C., Hinrichs, K. & Scholten, T. (2013). *'Euro Crisis, Austerity Policy and The European Social Model. How crisis policies in Southern Europe Threaten the EU's Social Dimension*, Friedrich Ebert Stiftung, International Policy Analysis, Berlin.

Commission of the European Communities, (2012). *Pension Adequacy in the European Union 2010-2050*, Report prepared jointly by the Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion of the European Commission and the Social Protection Committee, ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=7805&langId=en

Holzmann, R. & Jørgensen, S. (2001). Social Risk Management: A new conceptual framework for Social Protection, and beyond. *International Tax and Public Finance*, 8(4), 529-556.

Holzmann, R. and Palmer, E. (eds) (2006). *Pension Reform: Issues and Prospects for Non-Financial Defined Contribution (NDC) schemes*. The World Bank, Washington DC

IMF (2013). *Greece: Ex post evaluation of Exceptional Access under the 2010 Stand-by Arrangement*. IMF Country Report 13/186, June 2013.

Lyberaki, A. & Tinios, P. (2012). Labour and pensions in the Greek crisis: The Microfoundations of Disaster, *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft*, (60) 3, pp 363-386.

Mitchell, O.S. & Zeldes, S.P. (1996). "Social Security Privatization: A Structure for Analysis". *American Economic Review*, 86, 2: 363-367.

Nektarios, M. (2012). 'Greece: The NDC paradigm as a Framework for a Sustainable Pension system, στο R.Holzmann, E.Palmer and D.Robalino (eds), *Non-Financial Defined Contribution Pension Schemes in a Changing Pension World, Volume 1: Progress, Lessons and Implementation*, Washington DC, World Bank pp 259-277.

OECD (2011). *Economic Surveys: Greece*. Paris.

Samuelson, P.A. (1958). "An exact Consumption-Loan Model of Interest with or Without the Social Contrivance of Money", *Journal of Political Economy*, 66: 467-82.

Tinios, P. & Poupakis, S. (2013). "Knowledge is power": Public attitudes and the stalling of pension reform in Greece, *Journal of Population Ageing*, 6(4): 247-267.

Tinios, P. (2012a). "Greece: Extreme crisis in a monolithic unreformed pension system", *Global Social Policy*, 12 (3): 332-334.

Tinios, P. (2012b). 'The pensions merry-go-round: End of a cycle?', in S. Kalyvas, G. Pagoulatos and H. Tsoukas (eds), *From stagnation to forced adjustment: Reforms in Greece 1974-2010*, C. Hurst & Co, London, pp117-132.

Tinios, P. (2015). "Off-the-Shelf Reforms" and their blind spots: Pensions in post-memorandum Greece", in R.Gerodimos and G.Karyotis (eds) 2015, *The Politics of Extreme Austerity: Greece beyond the crisis.*, Palgrave. (forthcoming)

Triantafyllou, P. (2006). "Greece: Political competition in a majoritarian system", in Immergut, E.M., Anderson, K.M. and Schulze (eds) *The Handbook of West European Pension Politics*, Oxford, pp 97-149

Ελληνική

Featherstone, K. & Παπαδημητρίου, Δ. (2010). *Τα όρια του εκσυγχρονισμού. Δημόσια πολιτική και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*. Ελληνική μετάφραση Εκδόσεις Οκτώ.

Ζαμπέλης, Π. (1998). *Για ένα Νέο Μοντέλο Κοινωνικής Ασφάλισης*, Αθήνα.

Κατρούγκαλος, Γ. Μορφακίδης, Χ. (2011). 'Law in books and law in action: Η αβεβαιότητα στην εφαρμογή του δικαίου κοινωνικής ασφάλισης μετά την ασφαλιστική μεταρρύθμιση του 2010-2011, *Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφαλίσεως*, 9/628, σελ. 657-671.

Καραβίτης Ν. (2011). *Συντάξεις: πέρα από τον πρώτο πυλώνα*, IOBE, Οκτώβριος.

Λυμπεράκη Α. & Τήνιος, Π. (2012). 'Το κοινωνικό κράτος ("επίσημο" και "άτυπο"): οι μεταρρυθμίσεις που ΔΕΝ έγιναν και η κρίση', σε Τράπεζα Ελλάδος, *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, σελ 121-148, Τράπεζα Ελλάδος, Ιούνιος 2012.

Ματσαγγάνης, Μ. (2011). *Η Κοινωνική Πολιτική σε δύσκολους καιρούς: Οικονομική κρίση, δημοσιονομική λιτότητα και κοινωνική προστασία*, Αθήνα, Κριτική.

Νεκτάριος, Μ. (2008). *Ασφαλιστική Μεταρρύθμιση με συναίνεση και διαφάνεια*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Πετρόγλου Α. (2012). 'Οι περικοπές των συντάξεων από 1.8.2010 ως και 1.6.2012', *Επιθεώρησης Δικαίου και Κοινωνικής Ασφάλισης*, 2/633, σελ. 239-245.

Ρωμανιάς, Γ. (2007). *Ελληνικοί και Ευρωπαϊκοί Μύθοι για το ασφαλιστικό: Μύθοι για την Κοινωνική Ασφάλιση*, Αδελφοί Βλάχωση, Αθήνα.

Στεργίου, Α. & Σακελλαρόπουλος, Θ. (επιμ), (2011). *Η Ασφαλιστική μεταρρύθμιση: Ευρήματα, Προτάσεις, Αρθρα*, Διόνικος, Αθήνα.

Τήνιος Π. (2010). *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, Αθήνα, εκδ. Κριτική.

Τήνιος Π. (2013). *Συντάξεις και οικονομία μετά το Μνημόνιο: Προς μια στρατηγική διασποράς του κινδύνου*, Παρατηρητήριο για την Κρίση, ΕΛΙΑΜΕΠ Ερευνητικό κείμενο 1, Απρίλιος.

Τράπεζα της Ελλάδος, (2013). *Νομισματική πολιτική 2012-2013*, Αθήνα, Μάιος.

Κεφάλαιο 11: Δημοσιονομική βιωσιμότητα από τη σκοπιά του φύλου και της οικογένειας

Εισαγωγή

*Είναι οι γυναίκες τα μοιραία και αναπόφευκτα θύματα της δημοσιονομικής προσαρμογής που βρίσκεται σε εξέλιξη σήμερα στην Ελλάδα;*⁷⁵ Η μήπως θα μπορούσαν να αποτελέσουν τμήμα της λύσης στα δημοσιονομικά αδιέξοδα της ερχόμενης δεκαετίας; *Είναι δηλαδή τμήμα του προβλήματος ή μπορούν να γίνουν τμήμα της λύσης;* Τα ερωτήματα αυτά δεν απαντώνται με απλό τρόπο. Δεν αρκεί να εξετάσουμε τις ευδιάκριτες και μετρήσιμες συνέπειες της κατανομής των κρατικών εσόδων και εξόδων. Όταν ψάχνουμε να εντοπίσουμε τις αναδιανεμητικές συνέπειες ενός προϋπολογισμού ή μίας σειράς προϋπολογισμών (ή οποιουδήποτε πακέτου πολιτικής), υπάρχουν συνέπειες που καταμετρώνται με μεγαλύτερη σαφήνεια, και εμφανίζονται πιο πυκνά και συστηματικά στις στατιστικές.

Υπάρχουν όμως και **άλλες επιπτώσεις οι οποίες είναι πιο αόρατες, και για το λόγο αυτό περισσότερο ύπουλες**. Αν και υπάρχουν κάποια δεδομένα ανά φύλο (για την αγορά εργασίας, για τους μισθούς, για την ανεργία), αυτά δεν είναι αρκετά ώστε να μετρήσουμε αβίαστα τη συνολική εικόνα των επιπτώσεων των πολιτικών σε άνδρες και γυναίκες (Bettio et al. 2012; Budlender, Sharp & Allen, 1998; European Parliament, 2012).

⁷⁵ Προηγούμενη έκδοση του παρόντος κειμένου παρουσιάστηκε ως έρευνα που έγινε στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου ερευνητικού προγράμματος «ΕΠΕΔΒΜ 2007-2013 «ΑΡΙΣΤΕΙΑ»-2646-HYBRIDWELFARE»:

α) ως εισήγηση σε επιστημονική ημερίδα της Βουλής των Ελλήνων

Λυμπεράκη, Α. (2013). «Προϋπολογισμός, γυναίκες και άνδρες... Που πήγε η ισότητα;», Εισήγηση στο Δημοσιονομική προσαρμογή: πόσο δίκαιη είναι η κατανομή των βαρών; Εισήγηση Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους, Βουλή των Ελλήνων, 19 Νοεμβρίου 2013.

και β) ως δημοσιευμένο κείμενο με τίτλο:

Lyberaki, A. (2014). 'Gender and fiscal sustainability: Are women inevitable victims or agents of fiscal renaissance?' In P. Liargovas (ed.) Fiscal adjustment: How fair is the distribution of burdens?, Parliamentary Budget Office, Hellenic Parliament, pp. 21-36.

Ο λόγος για αυτό είναι επειδή η συνολική επίπτωση του Προϋπολογισμού ανά φύλο, διαμεσολαβείται από έναν παίκτη πολύ κλειστό και αδιαπέραστο στις στατιστικές: **την οικογένεια**. Είναι, κατά συνέπεια, πολλές οι περιπτώσεις που η συνολική πραγματική επίπτωση μιας πολιτικής στις γυναίκες δεν είναι το απλό άθροισμα των δεδομένων που βλέπουμε στις στατιστικές. Συνεπώς, για να εντοπίσουμε την πραγματική επίπτωση, χρειάζεται να υιοθετήσουμε μια ευρύτερη οπτική (Budlender, 2002; Elson 1998, 2006; Griffith & Nallari, 2011; Quinn, 2009; Sarraf, 2003). Αυτό ισχύει σε όλο τον κόσμο, όμως κατά μείζονα λόγο στην Ελλάδα – όπου οποιαδήποτε ανάλυση για το φύλο θα ήταν ελλιπής αν δεν λάμβανε υπόψη ότι όλες οι στατιστικές διαμεσολαβούνται από το φίλτρο της ισχυρής Ελληνικής οικογένειας.

Το κείμενο που ακολουθεί εξετάζει μια σειρά ενδείξεις για να κάνει μια αρχή στο κρίσιμο ερώτημα του τίτλου. *Αναλύει εξελίξεις τόσο πριν την κρίση όσο και για την διάρκεια της κρίσης. Καταλήγει ότι ο κίνδυνος οπισθοχώρησης σε θέματα φύλου παραμένει ενεργός – ιδίως αν ο εφησυχασμός αποκρύπτει την διάσταση φύλου των προβλημάτων.*

Το τι σημαίνει η περιθωριοποίηση των γυναικών για τη δημοσιονομική βιωσιμότητα ελάχιστα γίνεται κατανοητό στη δημόσια συζήτηση. Τυχόν αναστροφή των θετικών εξελίξεων με μαζική επιστροφή γυναικών στην οικογένεια και στην απλήρωτη φροντίδα θα σήμαινε *μόνιμη* απώλεια φορολογητέας ύλης. Αυτό συνεπάγεται ότι τα φορολογικά βάρη θα τα σήκωναν πολύ λιγότεροι - με ότι αυτό σημαίνει για τα κίνητρα και την ανάπτυξη. Η επέκταση της ισότητας των φύλων σημαίνει και επέκταση της ισότητας στη κατανομή των βαρών. Δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι χωρίς τις γυναίκες η βιωσιμότητα των δημοσιονομικών κινδυνεύει να παραμένει ευσεβής πόθος.

1. Ισότητα φύλων–ευημερία: Πολυτέλεια για καλούς καιρούς;

Είναι η ισότητα φύλων μια πολυτέλεια για καλούς καιρούς μόνον; Σαφέστατα όχι. Δεν χρειάζεται, πλέον, να είσαι φεμινίστρια οικονομολόγος για να αντιληφθείς ότι η δημοσιονομική σταθερότητα, η οικονομική ανάπτυξη, και η ισότητα των φύλων **δεν** είναι στόχοι αντίθετοι. Η ισότητα δεν είναι απλώς μία πολυτέλεια ή ένα δώρο που προσφέρει η ανάπτυξη σε μειοψηφίες ή θεωρούμενες μειοψηφίες. Η πραγματική οικονομική δυναμική είναι μία διαδικασία στην οποία ανάπτυξη και ισότητα αλληλοενισχύονται (Berik, van der Meulen Rodgers & Seguino, 2009; Braunstein, 2007; Galor & Weil, 1996; Dollar & Gatti, 1999; Elson, 2009; Klasen, 1999; Klasen & Lamanna, 2009; Lagerlöf, 2003; World Bank, 2005). Δηλαδή η ισότητα δεν επισφραγίζει την ανάπτυξη, αλλά είναι προϋπόθεση εμπέδωσής της.

Αυτή είναι η κατάληξη και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, το οποίο διακρίνει μια αμοιβαία υποστηρικτική σχέση ανάμεσα στην ισότητα των φύλων και στη μακροοικονομική σταθερότητα και ανάπτυξη: η ανάπτυξη σίγουρα βοηθά την ισότητα. Αν, όμως, δεν υπάρχει η ισότητα, μένουν πίσω τόσο η ανάπτυξη όσο και τη σταθερότητα (IMF, 2013; IMF & World Bank, 2007; Lagarde, 2013; Stotsky, 2006). Κρίσιμο σημείο στην ανάλυση είναι η δυνατότητα συντήρησης σε μακροχρόνια βάση μίας στέρεης και δημοσιονομικά υγιούς φορολογικής βάσης.

Υπό αυτό το πρίσμα, λοιπόν, αν ένας προϋπολογισμός σε εποχές δημοσιονομικής στενότητας χρειάζεται να περικόψει κάποιες δαπάνες, το ερώτημα είναι ποιές ακριβώς θα πρέπει να είναι αυτές και τι επίπτωση θα έχουν στην ισορροπία μεταξύ των φύλων.

Μια από τις σημαντικότερες ανισορροπίες ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες, βρίσκεται στο πεδίο της **οικονομικής ανεξαρτησίας** (CEC, 2010; Cha & Thébaud, 2009; Chichilnisky, 2008; Kabeer, 2005). Μιλώντας για την οικονομική ανεξαρτησία ή την οικονομική αυτοτέλεια των γυναικών εννοούμε έναν στόχο πολιτικής που επεκτείνεται πέραν από τον κόσμο της εργασίας (τη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό των ανδρών και των γυναικών, τα είδη επαγγελμάτων που επιλέγουν και τις σχετικές αμοιβές τους). Στην περίπτωση των γυναικών πρέπει να μη λησμονούμε και άλλα: την μη αμειβόμενη εργασία (το ποιος φροντίζει ποιον), την πρόσβαση σε πηγές εισοδήματος εκτός εργασίας από ίδιο δικαίωμα (Bettio, Betti & Tinios, 2013),

το πώς προσδιορίζονται οι ρόλοι των φύλων στην κοινωνία και την οικογένεια, καθώς και την «αόρατη» κατανομή των πόρων εντός της οικογενειακής μονάδας.

Όσο υπάρχει πληθώρα πολιτικών που λειτουργούν ως αντικίνητρα για την εργασία (φορολογικές, επιδοματικές, θεσμικές στην αγορά εργασίας, επιδόματα και λοιπά), πολλές γυναίκες δεν θα εργάζονται (με αμοιβή). Και όσο δεν εργάζονται, παρατείνεται μία κατάσταση μεγάλης ανισορροπίας ανάμεσα στα φύλα ως προς τις ευκαιρίες ζωής και επιλογών. Όπως αναλύθηκε εκτενώς στο Μέρος Α' της παρούσας Μονογραφίας, αυτή η ανισορροπία επιβαρύνεται από «αόρατα καθήκοντα», τα οποία αλλού στην Ευρώπη υποτίθεται τα κάνει το κράτος, αλλά στην Ελλάδα εξ ανάγκης τα κάνουν οι ίδιες οι γυναίκες: δηλαδή καθήκοντα φροντίδας (Bettio & Plantenga, 2004; Lyberaki, 2011a; Matsaganis, 2000).

2. Τι αλλάζει στην απασχόληση των γυναικών κατά την κρίση;

Όπως παρουσιάζεται εκτενέστερα σε άλλα κεφάλαια του Μέρους Β' του παρόντος ερευνητικού έργου, η κρίση έφερε ένα **μεγάλο πισωγύρισμα στην απασχόληση των γυναικών** (Bettio & Verashchagina, 2013; Lyberaki, 2012). Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία του 2013 φαίνεται ότι σε όρους αριθμών οπισθοχωρεί η απασχόληση των γυναικών στον ιδιωτικό τομέα, αναιώνοντας προόδους μίας 15ετίας, φτάνει δηλαδή στο σημείο που ήταν το 1997 (Πίνακας 1). Στο δημόσιο τομέα οπισθοχωρεί λιγότερο (φτάνει στο σημείο που ήταν προ μίας δεκαετίας), αλλά ενώ στον ιδιωτικό τομέα αυτή η μείωση αφορά **απολύσεις** (δηλαδή μεταφράζεται σε ανεργία), στο δημόσιο αυτή η μείωση αφορά **πρόωρες συνταξιοδοτήσεις**. Εδώ επίσης διαφαίνεται και μια σημαντική σημείωση: ο «τρόπος» με τον οποίο αυξήθηκε η απασχόληση των γυναικών διαμόρφωσε μία κατάσταση που επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό και το ποιες γυναίκες πληρώνουν περισσότερα τα αποτελέσματα της κρίσης σε όρους απώλειας απασχόλησης.

Πίνακας 1: Απασχόληση των γυναικών (000) ανά τομέα απασχόλησης, Ελλάδα

Απασχόληση γυναικών (σε 000ς)	1995	1999	2003	2007	2011	2012	2013
Στον ιδιωτικό	1054	1136	1242	1301	1238	1147	1079
Στο δημόσιο	317	350	379	457	434	391	386

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Αντί, λοιπόν, να δημιουργηθούν προϋποθέσεις που να επιτρέπουν στις γυναίκες να εργάζονται, οι πολιτικές σιωπηρώς σπρώχνουν τις γυναίκες σε πρόωρη έξοδο από τη δουλειά τους προκειμένου να κάνουν όλα αυτά που δεν κάνει το κράτος στο πεδίο της φροντίδας. Η χαμηλή ποιότητα των υπηρεσιών που προσέφερε το κράτος σήμαινε ότι είχαν δημοσιονομικό κόστος, χωρίς όμως να δημιουργούν επιπλέον έσοδα από νέες εισόδους γυναικών στην εργασία (και επομένως στην 'δημοσιονομική επιφάνεια'). Η στάση αυτή ενθαρρύνεται από την πίστη των πολιτικών ότι λιγότερες θέσεις για κάποιους εργαζόμενους σημαίνουν περισσότερες για άλλους (την «πλάνη του Σταθερού Αποθέματος Εργασίας» - βλέπε [Τήνιος, 2010](#), σελ 439-443). Έτσι, πολιτικοί «πανηγυρίζουν» για κάθε ακόμα πιο πρόωρη έξοδο στη σύνταξη διότι θεωρούν ότι έτσι θα ανοίξουν θέσεις εργασίας για τους νέους. Όμως, έτσι δεν ανοίγουν θέσεις για τους νέους. Αντιθέτως, κλείνουν, διότι, στην πραγματικότητα συμπίεζεται όλη η οικονομία προς τα κάτω. Οι γυναίκες βγαίνουν νωρίς, παίρνουν μια χαμηλή σύνταξη με την οποία δεν μπορούν να ζήσουν. Ταυτοχρόνως, δημιουργείται σοβαρό βάρος στην οικονομία, η οποία αδυνατεί να δημιουργήσει άλλες θέσεις εργασίας ([Blanchard, 2004](#); [Figart & Golden, 2002](#)).

Επιπλέον, σχεδόν μία στις πέντε γυναίκες έχασε την εργασία της μέσα στην κρίση. Η αμειβόμενη εργασία των γυναικών 20-64 ετών μειώθηκε κατά 17% μεταξύ 2009 και 2014, δηλώνοντας μια μείωση της τάξης των 7 ποσοστιαίων μονάδων στο ποσοστό των γυναικών που ήταν σε αμειβόμενη απασχόληση. Το πόσο στοιχίζει η κρίση στην απασχόληση των γυναικών δεν είναι απλώς μια αριθμητική πράξη τελικού μείον αρχικού μεγέθους. Αντιθέτως έχει περισσότερη σημασία να ξέρει κανείς την τάση στην οποία συντελείται η μεταβολή αυτή. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η απασχόληση των γυναικών ήταν σε μια ισχυρή ανοδική τάση πριν από την ύφεση, το «πραγματικό κόστος» της κρίσης στην απασχόληση των γυναικών είναι

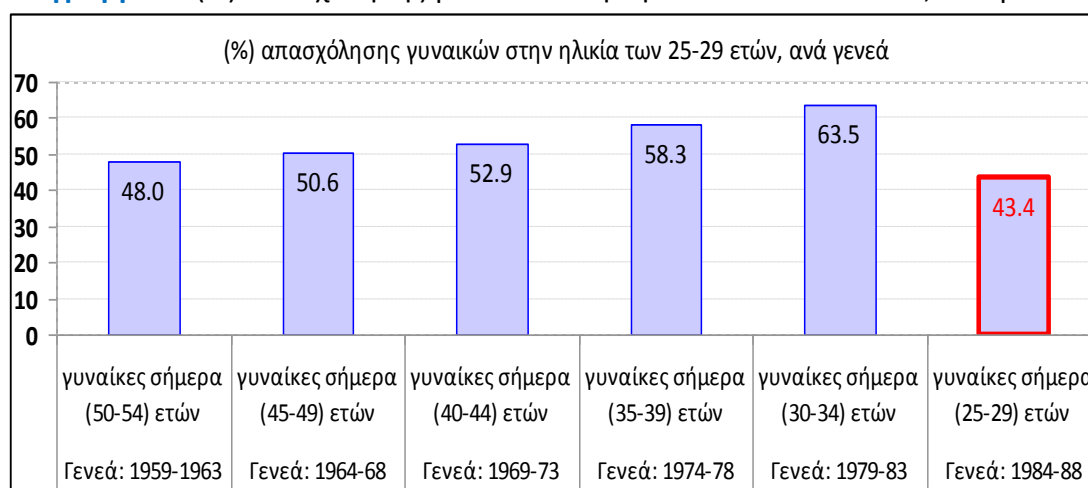
μεγαλύτερο από αυτό που δείχνουν οι αριθμητικές πράξεις (Πίνακας 2) –κάτι που δεν ισχύει και για τους άνδρες.

Πίνακας 2: Γυναικεία Απασχόληση και συμβοηθούντα μέλη στην κρίση, Ελλάδα

Γυναίκες 20-64 ετών	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Διαφορά 2014-2009
Γυναίκες σε απασχόληση (σε 000ς)							
Ως συμβοηθούντα	164.7	152.3	133.5	113.8	107.1	99.1	-39.8
Σε αμειβόμενη	1632.3	1602.8	1502.3	1392.1	1321.0	1358.3	-16.8
Σύνολο	1797.0	1755.1	1635.7	1505.9	1428.1	1457.3	-18.9
(%) απασχόλησης γυναικών							
Ως συμβοηθούντα	4.8	4.5	4.0	3.4	3.2	3.0	-1.8 pp
Σε αμειβόμενη	48.0	47.3	44.7	41.8	40.1	41.3	-6.7 pp
Σύνολο	52.9	51.8	48.7	45.2	43.3	44.3	-8.6 pp

Τέλος, διαφορετικές γενεές γυναικών, τις βρίσκει η κρίση σε διαφορετικό σημείο του εργασιακού τους βίου. Άλλες τις εμποδίζει να ξεκινήσουν, άλλες τις ανακόπτει στα παραγωγικά τους έτη, ενώ σε άλλες περιορίζει τη δυνατότητα να αποκλίνουν από το πρότυπο του φθίνοντος ποσοστού απασχόλησης κατά τα τελευταία έτη του εργασιακού βίου (Διάγραμμα 1 & Πίνακας 3). Αυτό που είναι όμοιο μεταξύ των γενεών είναι η επίδραση της κρίσης: το κάθε γενεά και καλύτερα παύει να ισχύει για την απασχόληση.

Διάγραμμα 1: (%) απασχόλησης γυναικών στην ηλικία των 25-29 ετών, ανά γενεά

Σημείωση: Η γενεά 1959-63 ήταν στην ηλικία των 25-29 το 1988; η γενεά 1964-68 το 1993; η γενεά 1969-73 το 1998; η γενεά 1974-78 το 2003; η γενεά 1979-83 το 2008 και η γενεά 1984-88 το 2013.

Πίνακας 3: (%) απασχόλησης γυναικών ανά γενεά και ηλικία

(%) απασχόλησης των γυναικών στην ηλικία	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64
Γενεά 1949-53 (60-64 ετών σήμερα)		41.5 <i>1983</i>	50.4 <i>1988</i>	48.8 <i>1993</i>	47.0 <i>1998</i>	44.7 <i>2003</i>	35.7 <i>2008</i>	18.1 <i>2013</i>
Γενεά 1954-58 (55-59 ετών σήμερα)	39.7 <i>1983</i>	49.7 <i>1988</i>	53.7 <i>1993</i>	55.2 <i>1998</i>	54.5 <i>2003</i>	50.8 <i>2008</i>	33.3 <i>2013</i>	
Γενεά 1959-1963 (50-54 ετών σήμερα)	48.0 <i>1988</i>	51.1 <i>1993</i>	58.1 <i>1998</i>	59.5 <i>2003</i>	60.7 <i>2008</i>	43.7 <i>2013</i>		
Γενεά 1964-1968 (45-49 ετών σήμερα)	50.6 <i>1993</i>	57.1 <i>1998</i>	60.2 <i>2003</i>	66.7 <i>2008</i>	55.0 <i>2013</i>			
Γενεά 1969-1973 (40-44 ετών σήμερα)	52.9	59.4	65.0	55.3				

3. Είναι οι άνδρες τα μοναδικά θύματα της ανεργίας;

Πολύ συχνά στη διάρκεια της κρίσης συζητάμε το θέμα το ανεργίας τονίζοντας αυτή την ανεργία που χτυπάει τους 'πρωταρχικούς' εργαζόμενους, δηλαδή τους άνδρες παραγωγικής ηλικίας. Αυτή η έμφαση είναι παραπλανητική.

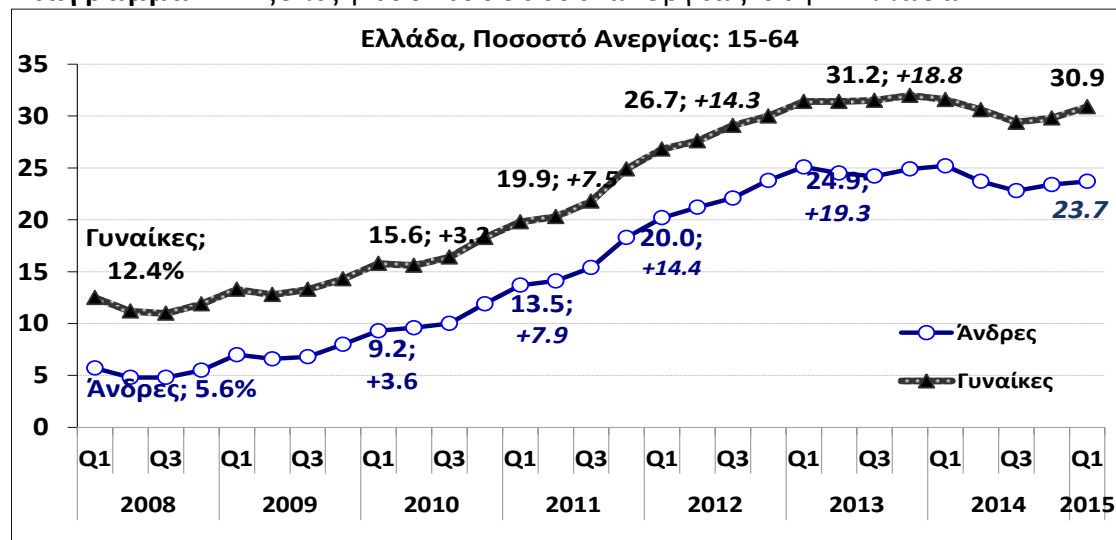
Το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε *ισόποσα* σε άνδρες και γυναίκες σε απόλυτους όρους (περί τις 18 ποσοστιαίες μονάδες, βλέπε [Διάγραμμα 2](#)) μετά το πρώτο τρίμηνο του 2008 ([Lyberaki, 2011b, 2012](#); [Λυμπεράκη & Τήνιος, 2012](#); [Νικολίτσα, 2012](#)). Όμως οι άνδρες είχαν πολύ χαμηλό ποσοστό ανεργίας πριν από την κρίση (5.6% το 2008), και συνεπώς παρουσίασαν μια μεγάλη ποσοστιαία αύξηση σε σχέση με το προ κρίσης επίπεδο. Για τις γυναίκες που είχαν σχετικά μεγάλο ποσοστό ανεργίας το 2008 (12%), η ίδια ισόποση επιβάρυνση που προστέθηκε λόγω της κρίσης φαίνεται αναλογικά μικρότερη σε σχέση με των ανδρών, αλλά δεν είναι.

Παρά ταύτα, διατυπώνεται συχνά η άποψη ότι η ανεργία χτυπάει πρωτίστως τους άνδρες.⁷⁶ Η ανεργία είτε εκφρασμένη σε απόλυτους όρους (αριθμός ανέργων) είτε

⁷⁶ Πολλοί παρασύρονται από αυτό που έγινε στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη, όπου, τουλάχιστον στην πρώτη φάση της κρίσης ως το 2011, επλήγησαν κυρίως άνδρες – λόγω της επίπτωσης στις κατασκευές και στη βιομηχανία - [McCracken et al. 2013](#). Στην Ελλάδα αυτό το φαινόμενο ήταν πολύ

σε σχετικούς (άνεργοι/ες ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού) είναι σε όλα τα έτη της ύφεσης υψηλότερη για τις γυναίκες, όπως ήταν και προ της κρίσης. Αν κοιτάξουμε γύρω μας, και βέβαια αν κοιτάξουμε τις στατιστικές χωρίς προκαταλήψεις, θα δούμε ότι από τις αρχές του 2013 έως και τις αρχές του 2015 μία στις τρεις γυναίκες είναι άνεργες, ενώ μόνο ένας στους τέσσερις άντρες ήταν σε κατάσταση ανεργίας.

Διάγραμμα 2: Εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας στην Ελλάδα

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Μεταξύ εκείνων που έπληξε περισσότερο η ανεργία είναι αναμφίβολα οι νέοι, άνδρες και γυναίκες, ειδικά από τις αρχές του 2010 και μετά. Αυτό που φαίνεται να συνέβη είναι μια απότομη αύξηση της ανεργίας, η οποία φτάνει τις 30 ποσοστιαίες μονάδες για τους νέους άνδρες και τις 27 ποσοστιαίες μονάδες για τις νέες γυναίκες. Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία (πρώτο τρίμηνο του 2015) το ποσοστό ανεργίας των νέων γυναικών εκτιμάται πάνω από 57% και για τους άνδρες σχεδόν 47% –στοιχεία που ξεκάθαρα καταδεικνύουν την ευπάθεια των νέων στον κίνδυνο της ανεργίας κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης (Bettio & Verashchagina 2009, 2013). Μία ακόμη πληθυσμιακή ομάδα που έχει πληγεί σημαντικά από την ανεργία κατά τη διάρκεια της κρίσης είναι οι μετανάστες και οι

μικρότερο και ποτέ δεν ανέστρεψε την μεγαλύτερη επιβάρυνση των γυναικών. Παρά ταύτα, η Ελληνική συζήτηση διεξάγεται ωςάν να ίσχυαν στην Ελλάδα τα ευρωπαϊκά στοιχεία.

μετανάστριες, καταγράφοντας 30 και 21 ποσοστιαίες μονάδες αντίστοιχα αύξηση του ποσοστού ανεργίας από τις αρχές του 2008 έως τις αρχές του 2015 (Πίνακας 4).

Πίνακας 4: Μεταβολή του ποσοστού ανεργίας στην Ελλάδα, 2008q1-2015q1

Ποσοστό ανεργίας	Άνδρες			Γυναίκες			Χάσμα Φύλου	
	2008Q1	2015Q1	Διαφ.	2008Q1	2015Q1	Διαφ.	2008Q1	2015Q1
15-24	18.0	47.5	29.5	30.0	57.0	27.0	12.0	9.5
25-49	5.4	23.3	17.9	12.2	31.4	19.2	6.8	8.1
50-64	2.9	18.9	16.0	6.3	21.1	14.8	3.4	2.2
Έλληνες	5.8	22.7	16.9	12.5	30.5	18.0	6.7	7.8
Μετανάστες	4.4	34.5	30.1	13.2	34.7	21.5	8.8	0.2
Σύνολο	5.7	23.7	18.0	12.5	30.9	18.4	6.8	7.2

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Συνολικά, η εικόνα που προκύπτει δείχνει ότι ο αντίκτυπος της οικονομικής ύφεσης στα ποσοστά απασχόλησης εμφανίζεται πιο ισχυρός στους άνδρες (για όλες τις ομάδες του πληθυσμού) σε σύγκριση με τις γυναίκες (Πίνακας 5). Η διαπίστωση αυτή, ωστόσο, πρέπει να ερμηνευτεί με προσοχή, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η απασχόληση των γυναικών ήταν σε μια ισχυρή ανοδική τάση πριν από την ύφεση, ενώ η αντίστοιχη τάση στην απασχόληση των ανδρών εμφάνιζε σχετική στασιμότητα. Το δεύτερο γεγονός που χρειάζεται να ληφθεί υπόψη είναι ότι το «σχετικό κόστος» απώλειας απασχόλησης είναι μεγαλύτερο για την ομάδα που είναι φτωχότερη σε εργασία (δηλαδή υπολείπεται σε συμμετοχή στην απασχόληση από το σημείο εκκίνησης). Δηλαδή το σχετικό κόστος απώλειας της δουλειάς είναι μεγαλύτερο για τις γυναίκες.

Πίνακας 5: Ποσοστά απασχόλησης στην Ελλάδα, 2008q1-2015q1

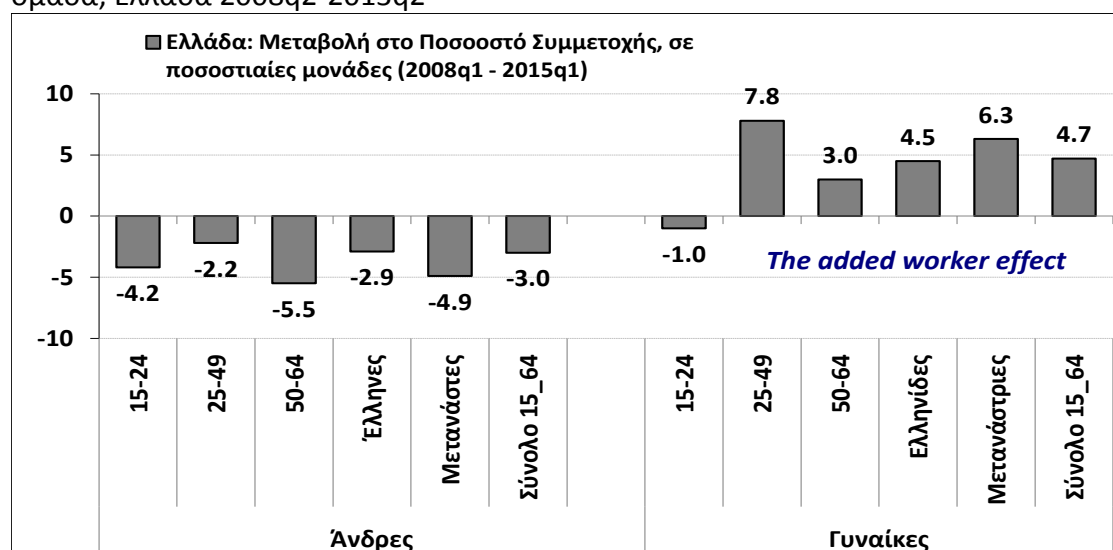
Ποσοστό απασχ/σης	Άνδρες			Γυναίκες			Χάσμα Φύλου	
	2008Q1	2015Q1	Διαφ.	2008Q1	2015Q1	Διαφ.	2008Q1	2015Q1
15-24	27.4	15.3	-12.1	18.0	10.6	-7.4	-9.4	-4.7
25-49	90.6	71.7	-18.9	63.1	54.6	-8.5	-27.5	-17.1
50-64	68.9	53.2	-15.7	35.3	32.1	-3.2	-33.6	-21.1
Έλληνες	73.0	57.7	-15.3	47.8	41.1	-6.7	-25.2	-16.6
Μετανάστες	85.7	55.6	-30.1	47.3	39.7	-7.6	-38.4	-15.9
Σύνολο	74.0	57.6	-16.4	47.7	41.0	-6.7	-26.3	-16.6

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Η αναζήτηση δουλειάς είναι η βασική αντίδραση όταν θίγεται το εισόδημα μιας οικογένειας από την κρίση. Η κρίση, όμως, προκαλεί διαφορετικές συμπεριφορές σε άνδρες και γυναίκες ως προς τη συμμετοχή τους στην απασχόληση. Όπως εξετάζεται αναλυτικότερα στα αντίστοιχα κεφαλαία του Μέρους Β', οι κρίσεις έχουν δύο πιθανά αποτελέσματα στην αγορά εργασίας. Το ένα αποτέλεσμα είναι οι άνθρωποι να αποθαρρυνθούν, να πουν «δεν υπάρχουν δουλειές, δεν υπάρχουν ελπίδες, σταματάω να ψάχνω». Το δεύτερο ενδεχόμενο είναι να πει κάποιος: «ζορίζομαι, δεν τα βγάζω πέρα, βγαίνω να δουλέψω για να συμπληρώσω το εισόδημά μου». Το πρώτο ενδεχόμενο είναι το «αποτέλεσμα αποθάρρυνσης» (discouraged worker effect), το δεύτερο είναι «του πρόσθετου εργαζόμενου» (added worker effect) (Lundberg, 1985; Maloney, 1987; Milkman, 1976; Schweitzer & Smith, 1974). Αυτό που παρατηρείται στην Ελλάδα είναι το αποτέλεσμα της αποθάρρυνσης να χαρακτηρίζει τους άντρες, ενώ αντιθέτως η συμπεριφορά των γυναικών να είναι περισσότερο σύμφωνη με το αποτέλεσμα του «πρόσθετου εργαζόμενου». Δηλαδή σε συνθήκες κρίσης οι άνδρες απομακρύνονται, αποθαρρύνονται και λιγοστεύει η συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, ενώ αντιθέτως οι γυναίκες ενεργούν «αντικυκλικά». Βλέπουμε δηλαδή γυναίκες να εγκαταλείπουν τα οικιακά και την κατ' οίκον εργασία και να ψάχνουν δουλειά. Παρά τη μεγάλη ανεργία, προσπαθούν εντατικά να βρουν δουλειά, είτε για να αναπληρώσουν την απώλεια εργασίας κάποιου άλλου μέλους του νοικοκυριού, είτε για να αντισταθμίσουν την μείωση του εισοδήματος του νοικοκυριού λόγω της κρίσης. Υπό μια έννοια δηλαδή,, οι γυναίκες αντιδρούν για να συμπληρώσουν τα κενά του κοινωνικού κράτους.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από το γεγονός ότι το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών ηλικίας 25-49 ετών αυξήθηκε κατά 8 ποσοστιαίες μονάδες κατά τη διάρκεια της κρίσης (από το 2008 έως το 2015). Οι μετανάστριες, μάλιστα, αποτελούν το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα συμπεριφοράς «προστιθέμενου εργαζόμενου», καθώς η συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας αυξήθηκε πάνω από 6 ποσοστιαίες μονάδες το 2015 σε σχέση με το 2008. Ακριβώς το αντίθετο φαινόμενο παρατηρήθηκε στον ανδρικό μεταναστευτικό πληθυσμό (Διάγραμμα 3).

Διάγραμμα 3: Μεταβολή στη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, ανά πληθυσμιακή ομάδα, Ελλάδα 2008q2-2013q2

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Μια διαφορετική οπτική γωνία για να δει κάποιος εάν η ανταπόκριση των γυναικών στην τρέχουσα κρίση ταιριάζει καλύτερα στο πρότυπο του «αποθαρρυσμένου» ή του «πρόσθετου» εργαζόμενου είναι να εξετάσει το ρόλο των γυναικών στη διαμόρφωση του οικογενειακού εισοδήματος. Ο Πίνακας 6 παρουσιάζει ευρήματα από την ανάλυση των μικροδεδομένων της έρευνας EU-SILC από το 2004 έως το 2011. Η ανάλυση εξετάζει οικογένειες με τουλάχιστον έναν εργαζόμενο, κατατάσσοντας τα νοικοκυριά σε τρεις αμοιβαίως αποκλειόμενες κατηγορίες: α) νοικοκυριά στα οποία συνεισφέρει αποκλειστικά ο άνδρας στο εισόδημα του νοικοκυριού, β) νοικοκυριά που συνεισφέρουν και ο άνδρας και η γυναίκα στο εισόδημα του νοικοκυριού και γ) νοικοκυριά στα οποία συνεισφέρει μόνο η γυναίκα στο οικογενειακό εισόδημα. Από την εικόνα που προκύπτει διαφαίνονται ορισμένες πρώτες ενδείξεις περί «αλλαγής παραδείγματος» (ή καλύτερα ανακατανομής ρόλων) ως προς τη συνεισφορά των γυναικών στο οικογενειακό εισόδημα: ενώ το 2004 μόλις το 2% των νοικοκυριών με τουλάχιστον ένα άτομο 18-45 ετών σε απασχόληση είχε τη γυναίκα στο ρόλο του «αποκλειστικού προμηθευτή» του νοικοκυριού, το 2011 περί το 7% των αντίστοιχων νοικοκυριών στηρίχθηκαν αποκλειστικά στο εισόδημα από εργασία της γυναίκας. Οι τάσεις αυτές απέχουν πολύ από το συνιστούν ενδείξεις για αλλαγή παραδείγματος στο ρόλο του «αποκλειστικού προμηθευτή» του νοικοκυριού, ωστόσο αποτυπώνουν τον θετικό

αντίκτυπο της αύξησης της συμμετοχής της αμειβόμενης εργασίας των γυναικών στην ελαφρώς καλύτερη σε όρους ισότητας εικόνα των φύλων στο νοικοκυριό.

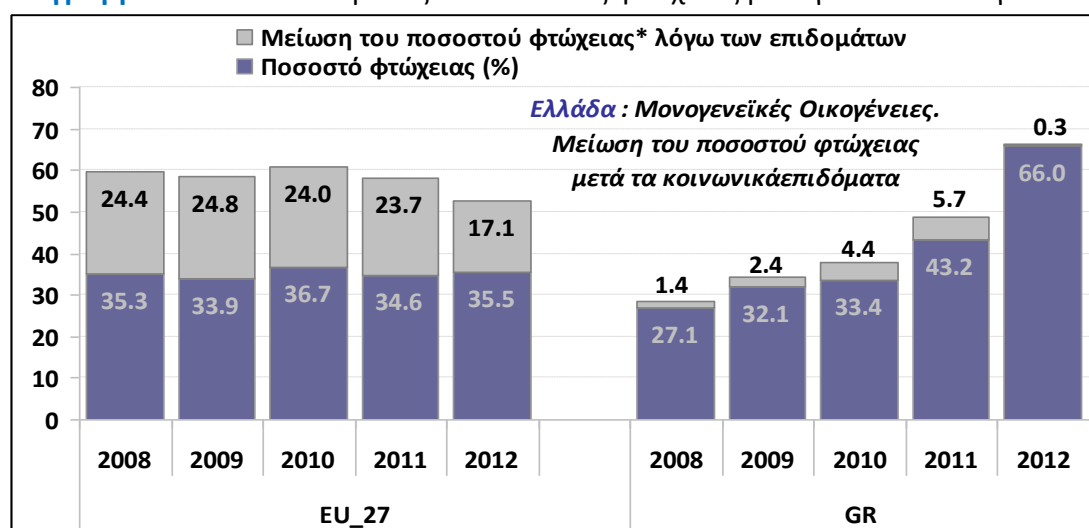
Πίνακας 6: Ο ρόλος των γυναικών στη διαμόρφωση του οικογενειακού εισοδήματος

Άτομα 18-45 ετών Έτη	Ζευγάρια που συνεισφέρει μόνο ο άνδρας	Ζευγάρια που συνεισφέρουν και οι δύο	Ζευγάρια που συνεισφέρει μόνο η γυναίκα	Σύνολο
2004	39.5	58.0	2.5	100
2008	34.7	63.5	1.8	100
2010	35.3	59.9	4.8	100
2011	37.3	55.6	7.1	100

Πηγή: Εκτιμήσεις της συγγραφέως βάσει των δεδομένων EU-SILC

Η διασύνδεση της τρέχουσας ύφεσης με τον κίνδυνο φτώχειας είναι από τα θέματα τα οποία εξετάζονται εκτενώς στην πρόσφατη βιβλιογραφία (Giannitsis & Zografakis, 2015; Kaplanoglou & Rapanos 2015; Matsaganis 2015; Mitrakos 2015; Zografakis 2015), όπως επίσης και σε άλλες πρόσφατες εργασίες με αναφορά τις επιπτώσεις της ύφεσης στην περίπτωση της Ελλάδας (Γεωργιάδης 2015; Ζωγραφάκης & Μητράκος, 2012; Ματσαγγάνης, 2013; Ματσαγγάνης. & Λεβέντη, 2013; Ματσαγγάνης, Λεβέντη & Καναβιτσά, 2012; Μητράκος & Τσακλόγλου, 2012).

Διάγραμμα 4: Κοινωνικό Κράτος και κίνδυνος φτώχειας μονογενεϊκών οικογενειών

Σημείωση: *σε ποσοστιαίες μονάδες

Το να προσπαθήσει κάποιος να απαντήσει αν η κρίση επιδρά περισσότερο ή λιγότερο στον κίνδυνο φτώχειας των γυναικών σε σχέση με αυτή των ανδρών συνιστά ένα θέμα που έχει την τάση να συσκοτίζεται λόγω των ηγεμονικών υποθέσεων εργασίας που συνήθως χρησιμοποιούνται στην μέτρηση της φτώχειας (Nelson, 1993, 1995): είτε αυτές αφορούν την επιλογή του ισοδύναμου εισοδήματος στην εκτίμηση του χάσματος φύλου στο κίνδυνο φτώχειας, είτε την επιλογή ανάλυσης των διαφορών των φύλων σε επίπεδο «αρχηγού νοικοκυριού» (μια τελείως αυθαίρετη υπόθεση).

Εξετάζοντας μόνο την φτώχεια μονογενεϊκών οικογενειών, όπου δεν υφίσταται το πρόβλημα του ποιος είναι ο αρχηγός, παρουσιάζεται σημαντική αύξηση του κινδύνου φτώχειας μέσα στην κρίση. Αυτή η εξέλιξη ασφαλώς σχετίζεται με την απουσία υποστηρικτικού κοινωνικού ιστού (Διάγραμμα 4). Παρά το γεγονός ότι το όριο φτώχειας (ως συνάρτηση του διάμεσου εισοδήματος) το 2012 έπεσε στα επίπεδα του 2005, ο κίνδυνος φτώχειας των μονογενεϊκών οικογενειών αυξήθηκε από 43% το 2011 σε 66% το 2012, και είναι σχεδόν δύο φορές υψηλότερος σε σύγκριση με τον αντίστοιχο κίνδυνο για το σύνολο των χωρών ΕΕ-27. Η απουσία του υποστηρικτικού κοινωνικού ιστού τεκμαίρεται λαμβάνοντας υπόψη ότι ενώ στην ΕΕ-27 ο κίνδυνος φτώχειας των μονογενεϊκών οικογενειών μειώνεται κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες λόγω των επιδομάτων, στην Ελλάδα η μείωση ήταν και συνεχίζει είναι ελάχιστη (τα επιδόματα μειώνουν το κίνδυνο της φτώχειας των μονογενεϊκών νοικοκυριών κατά λιγότερο από μισή ποσοστιαία μονάδα).

4. Η ενεργοποίηση γυναικών και η δημοσιονομική βιωσιμότητα

Τούτων δοθέντων, η εικόνα που διαμορφώνεται ήδη πριν από την κρίση και εντείνεται στη διάρκεια της δημιουργεί ανησυχίες και φόβους για αντιστροφή της προόδου των τελευταίων δεκαετιών (Karamessini, 2013:14).

Τι είναι αυτό που κρίνεται; Οι γυναίκες εκ των πραγμάτων και ως 'αυτόματη' αντίδραση στις οικονομικές πιέσεις. φαίνεται να αναλαμβάνουν ενεργότερο ρόλο στην προστασία του οικογενειακού εισοδήματος κατά την διάρκεια της κρίσης. Αυτό ενισχύει την οικονομική τους ανεξαρτησία. Για να γίνει αυτό και να συνεχίσει με

επιτυχία, απαιτείται μία νέα διευθέτηση ρόλων και υποχρεώσεων προκειμένου να αναλάβουν οι γυναίκες μεγαλύτερες ευθύνες. Το κρίσιμο ερώτημα είναι: θα επιτρέψουν οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες να ολοκληρωθεί αυτή η νέα χειραφέτηση; Ή μήπως οι κεντρομόλες δυνάμεις της συντήρησης αποθαρρύνουν αυτήν την εξέλιξη;

Συνεπώς, για τους άντρες το διακύβευμα δεν πρέπει να είναι να διατηρήσουν όσο γίνεται στις δύσκολες συνθήκες το ρόλο στο status quo προ κρίσης. Το συμφέρον της οικονομίας κλίνει αποφασιστικά υπέρ του αντιθέτου - της εγκατάλειψης του προτύπου του άνδρα κουβαλητή.

Από μια τέτοια εξέλιξη ωφελούνται δυνητικά όλοι: οι άντρες, οι γυναίκες, η νεότερη και η μεγαλύτερη γενιά, ωφελούνται πρωτίστως οι γενιές που θα έρθουν. Με περισσότερη ισότητα και οικονομική ανεξαρτησία δημιουργείται μια ισορροπημένη και οπωσδήποτε πιο ανθεκτική κοινωνική διάταξη, η οποία αξιοποιεί το παραγωγικό δυναμικό και τις δυνατότητες ολόκληρου του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας.

Άρα τι είδους προϋπολογισμό, θεωρητικά, χρειαζόμαστε; Χρειαζόμαστε ένα προϋπολογισμό ικανό να ανταποκρίνεται σε διαφορετικές συνθήκες που αντιμετωπίζουν άντρες και γυναίκες. Όχι με την έννοια των ειδικών προγραμμάτων. Αυτό που χρειάζεται είναι να μπορούμε να εκτιμούμε τις επιπτώσεις των οριζόντιων μέτρων πολιτικής ανά φύλο αλλά και σε ηλικιακές κατηγορίες μέσα στο κάθε φύλο. Επειδή είναι γνωστό πως άλλη επίπτωση έχει ένα οριζόντιο μέτρο σε μία νέα γυναίκα και άλλη σε μία ηλικιωμένη. Αυτό πρέπει να το ξέρουμε για να παίρνουμε αποφάσεις χρήσιμες για την κοινωνία ([Tinios & Lyberaki, 2012](#)).

Συμπεράσματα

Η ενεργοποίηση των γυναικών μέσω της μη αναστροφής των υπαρχουσών τάσεων υπόσχεται μια δημοσιονομική ανάσα. Η ύπαρξη περισσότερων εργαζομένων που καταβάλλουν φόρους και ασφαλιστικές εισφορές κατανέμει την δεδομένη δημοσιονομική επιβάρυνση ευρύτερα και επομένως την καθιστά ευχερέστερα αντιμετωπίσιμη. Ο [Τήνιος 2010](#) (σελ 380-1) εξετάζοντας το ασφαλιστικό κάνει την υποθετική ερώτηση τι θα γινόταν στο ασφαλιστικό αν οι Ελληνίδες εργάζονταν όσο οι Δανέζες ή οι Γερμανίδες. Η εξίσωση με την Γερμανία θα προσέθετε ένα ακόμη ΤΕΒΕ, ενώ αυτή με την Δανία ισοδυναμεί με αύξηση σχεδόν ενός εκατομμυρίου εργαζομένων (20% του εργαζόμενου πληθυσμού) και προσθέτει περισσότερο από μια δεκαετία στο 'παράθυρο ευκαιρίας'. Συνεπώς η δημοσιονομική βιωσιμότητα έχει μια πολύ σημαντική, πλην όμως τελείως παραμελημένη σχέση με το φύλο. Το ευνοϊκό αποτέλεσμα όμως δεν θα έλθει μόνο του. Για να πετύχουμε την ισότητα, οι πολιτικές πρέπει να έχουν συναίσθηση του προβλήματος, να έχουν δηλαδή στόχευση φύλου. Αν δεν έχουν, τότε θα οδηγήσουν σε απώλειες ευημερίας για όλους.

Δυστυχώς οι οιωνοί και οι ενδείξεις δεν είναι ευνοϊκοί. Αν και **δεν έχει κριθεί** το προς τα πού πηγαίνουν οι εξελίξεις, μπορώ όμως να πω χτυπάει ένας κώδωνας κινδύνου τον οποίο φαίνεται να αγνοούμε. Ενδείξεις για αυτό υπάρχουν από δύο αδυναμίες που χαρακτηρίζουν πολιτικές που υιοθετούνται σήμερα:

Η πρώτη αδυναμία είναι μία έντονη **τυφλότητα ως προς το φύλο** (gender blindness - όπως το λένε οι φεμινίστριες). Παραμένουν προσκολλημένες στην προηγούμενη τάξη πραγμάτων, βλέποντας όλα από την σκοπιά του ενός φύλου. Πασχίζουν, συνεπώς, να εξισορροπήσουν κατά προτεραιότητα τις απώλειες του **κύριου** εργαζόμενου. Αυτός εδώ είναι 'κύριος' διττά: 'κύριος-πρωταρχικός', δηλαδή όχι δευτερεύων. Αλλά και 'κύριος- Mister', δηλαδή όχι κυρία. Και κυρίαρχος και Mister. Όπως την παλιά καλή εποχή...

Η δεύτερη αδυναμία είναι μια άρρητη **προκατάληψη**. Η ισότητα θεωρείται πολυτέλεια. Είναι κάτι που το έχουμε όταν έχουμε χρήματα, όταν ο καιρός είναι καλός, όταν έχουμε λύσει άλλα προβλήματα. Την εποχή των παχέων αγελάδων μπορούμε να «κάνουμε και λίγο ισότητα».

Δεν είναι έτσι. Ειδικά σε δύσκολες εποχές η ισότητα πρέπει να είναι πιο επιτακτική. Απαιτείται προκειμένου να τοποθετηθούμε όλοι και όλες σωστά ώστε να μπορέσουμε να βγούμε από την κρίση και να απαλύνουμε τις συνέπειές της. Σε μια τέτοια βαθειά κρίση δεν περισσεύει κανείς και καμιά. Ιδίως αν κοιτάξουμε λίγο μακρύτερα από τον ετήσιο κύκλο των προϋπολογισμών, η δημοσιονομική βιωσιμότητα δύσκολα επιτυγχάνεται χωρίς ισότητα.

Το σενάριο κινδύνου είναι το εξής: μέσα στο γενικό στρίμωγμα των δημοσιονομικών περικοπών υπάρχει κίνδυνος να κοπούν δαπάνες που πηγαίνουν σε υποδομές φροντίδας – απλώς επειδή μπορεί αυτές να κοπούν με μικρότερες διαμαρτυρίες. Αν κοπούν όμως τέτοιες δαπάνες, και λόγω υποχώρησης των εισοδημάτων, οι οικογένειες δεν θα μπορούν πια να χρησιμοποιούν ιδιωτικές υπηρεσίες φροντίδας. Στην ίδια κατεύθυνση οι μετανάστριες που προσφέρουν αυτές τις υπηρεσίες σπρώχνονται εκτός εργασίας (και, εκείνες ίσως, και εκτός χώρας). Πιθανό αποτέλεσμα να επιστρέψουν περισσότερες γυναίκες στο σπίτι προκειμένου να φροντίζουν μέλη της οικογένειάς τους – μεγάλους και μικρούς – *επειδή δεν θα υπάρχει κανείς άλλος να το κάνει*.

Το κρίσιμο σημείο είναι ότι δεν είναι τόσο οι περιοριστικοί προϋπολογισμοί και η στενή δημοσιονομική πολιτική που θα έχουν αυτόματα αρνητικό αποτέλεσμα. **Το κρίσιμο θέμα είναι τι ακριβώς περικόπτεται και πώς** (Bettio et al. 2012; European Parliament, 2012; Lyberaki, Gonzalez & Schmidt, 2012). Αν κόβεις αυτά που είναι προαπαιτούμενα για να ανοίξει το παιχνίδι και να δουλέψουν περισσότεροι άνθρωποι, τότε σίγουρα κάνεις μια κοντόφθαλμη, και παρωχημένη πολιτική. Αν αντιθέτως περιορίσεις τις σπατάλες, την κακοδιαχείριση και τη γραφειοκρατία, τότε τοποθετείσαι καλύτερα για την επόμενη μέρα.

Υπάρχουν, λοιπόν, ενδείξεις ότι δεν έχει γίνει κατανοητή η κρισιμότητα του θέματος της ισότητας στην απασχόληση. Ακόμη και όταν προωθούνται εξισωτικές παρεμβάσεις (όπως στα όρια ηλικίας), την ίδια ώρα έρχονται μεγαλόστομες και πανηγυρικές μεταβατικές περίοδοι που στην πραγματικότητα βγάζουν τις γυναίκες ακόμα νωρίτερα στη σύνταξη – απαξιώνοντάς τες πρόωρα (Lyberaki and Tinios 2012). Και αυτές βγαίνουν μετά πολλών επαίνων και με πολύ μικρές συντάξεις. Πάνε στο σπίτι και φροντίζουν για όλους τους υπόλοιπους που εγκαταλείπει το

Δημόσιο. Από εκεί που δούλευαν και πλήρωναν εισφορές και φόρους, υποχρεώνονται να κάνουν δουλειές του σπιτιού άμισθα και στο πλαίσιο της οικογένειας.

Οι πολιτικές στη διάρκεια της κρίσης κινούνται, δυστυχώς, στα χνάρια μιας παραδοσιακής, παλιάς, λογικής (Λυμπεράκη, 2014):

- Πρόωρη συνταξιοδότηση (διώχνει εσπευσμένα γυναίκες και άτομα μεγαλύτερης ηλικίας στη σύνταξη)
- Προστασία των θέσεων εργασίας που ήδη υπάρχουν (κυρίως στο Δημόσιο και γενικά στον τομέα των μη-εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών). Σε αυτούς τους τομείς είχε παγιωθεί μια λογική των μισθών-ασανσέρ, που αυξάνονταν χωρίς καμία σχέση με την παραγωγικότητα.

Αυτό είναι στρεβλή χρήση του ανθρώπινου δυναμικού και της δυναμικότητάς του. Είναι ένα φρένο στις προσπάθειες εξόδου από την κρίση. Η αξιοποίηση του δυναμικού των γυναικών είναι μια στρατηγική αναπτυξιακή επιλογή. Αν δεν αξιοποιηθούν τα διαθέσιμα κοιτάσματα γυναικείας εργασίας, τότε θα λιγοστέψουν οι ευκαιρίες να βγούμε από την κρίση. Η δε κατάσταση μετά την έξοδο θα είναι πολύ φτωχότερη.

Αντιθέτως συνέχιση της παραδοσιακής λογικής (που επιβιώνει και ίσως μάλλον να εντείνεται μέσα στην κρίση) οδηγεί σε συρρίκνωση της παραγωγικής οικονομίας. Προστατεύοντας τη θέση εργασίας και όχι το εργαζόμενο άτομο, ακυρώνεται και αδρανοποιείται ο μοναδικός παραγωγικός συντελεστής πάνω στον οποίο θα μπορούσε να στηριχθεί η ανάκαμψη: το ανθρώπινο κεφάλαιο. Τέλος, τροφοδοτείται ένα είδος «παθητικής Κοινωνικής Πολιτικής» που είναι και ιδιαίτερα δαπανηρό και ανίκανο να απαντήσει στις πραγματικές κοινωνικές ανάγκες.

Έτσι, γυρίζουμε στο ερώτημα της αφετηρίας: *είναι οι γυναίκες τα μοιραία θύματα*; Οι γυναίκες δεν είναι κατ' ανάγκη τα μοιραία θύματα της δημοσιονομικής προσαρμογής. Αντιθέτως η συνέχιση της ενεργοποίησής τους είναι η καλύτερη ελπίδα για μια μακροχρόνια βιώσιμη δημοσιονομική κατάσταση – αν κοιτάξουμε λίγο πιο μακριά από τις άμεσες συγκυρίες. Το κρίσιμο μήνυμα αυτό, δυστυχώς, δεν φαίνεται να έχει ληφθεί από τους αποδέκτες του.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Berik, G., van der Meulen Rodgers, Y. & Seguino, S. (2009). Feminist economics of inequality, development, and growth. *Feminist Economics*, 15(3), 1-33.

Bettio, F. Betti, G. & Tinios, Pl. (2013), *The Gender Gap in Pensions in the EU*, Directorate General for Justice, Unit D2 Equality between men and women, European Commission

Bettio, F., Corsi, M., D'Ippoliti, C., Lyberaki, A., Lodovici, M. S., & Verashchagina, A. (2012). *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on gender equality policies*. Report of the Expert Group on Gender and Employment for DG-JUST European Commission.

Bettio, F., & Plantenga, J. (2004). Comparing care regimes in Europe. *Feminist economics*, 10(1), 85-113

Bettio, F., & Verashchagina, A. (2009). *Gender segregation in the labour market: root causes, implications and policy responses in Europe*. European Commission's Expert Group on Gender and Employment (EGGE), European Commission, Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit G, 1.

Bettio, F., & Verashchagina, A. (2013). *Women and men in the Great European Recession*. In M. Karamessini and J. Rubery (eds) *Women and Austerity: The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*: Routledge pp 57-81

Blanchard, O. (2004). *The economic future of Europe* (No. w10310). National Bureau of Economic Research.

Braunstein, E. (2007). *"The efficiency of gender equity in economic growth: Neoclassical and feminist approaches"*. The International Working Group on Gender, Macroeconomics and International Economics, GEM-IWG Working Paper, 07-4

Budlender, D. (Ed.). (2002). *Gender budgets make cents: understanding gender responsive budgets*. Commonwealth Secretariat.

Budlender, D., Sharp, R., & Allen, K. (Eds.). (1998). *How to do a gender-sensitive budget analysis: Contemporary research and practice*. Commonwealth Secretariat.

Galor, O. & Weil DN. (1996). The gender gap, fertility, and growth. *American Economic Review*, 85(3): 374–87

C.E.C. (2010). COM 491 final, 21.9.2010. *"Strategy for Equality between women and men 2010-2015"*, Communication from the Commission, European Commission

Cha, Y., & Thébaud, S. (2009). Labor markets, breadwinning, and beliefs how economic context shapes men's gender ideology. *Gender & Society*, 23(2), 215-243

Chichilnisky, G. (2008). The Gender Gap. In Bettio & Verashchagina (eds.) *Frontiers in the Economics of Gender*, Routledge Siena Studies in Political Economy; 2008. p. 57-75

Dollar, D., & Gatti, R. (1999). *Gender inequality, income, and growth: are good times good for women?*. Development Research Group, The World Bank

Griffith, B., & Nallari, R. (2011). *Gender and macroeconomic policy*. World Bank

Elson, D. (1998). Integrating gender issues into national budgetary policies and procedures: some policy options. *Journal of International Development*, 10(7), 929-941

Elson, D. (2006). *Budgeting for women's rights*. United Nations Development Fund for Women

Elson, D. (2009). Gender equality and economic growth in the World Bank World Development Report 2006. *Feminist Economics*, 15(3), 35-59

European Parliament (2012). '*The Multi-annual Financial Framework 2014-2020 from a gender equality perspective*'. Policy Department C: Citizen's Rights and Constitutional Affairs: Women's rights and Gender Equality.

Figart, D. M., & Golden, L. (Eds.). (2002). *Working Time: International trends, theory and policy perspectives*. Routledge

Giannitsis, T. and Zografakis, S. (2015). *Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis*. IMK Study, 38

International Monetary Fund (2013). '*Women, Work, and the Economy: Macroeconomic Gains From Gender Equity*', IMF Staff Discussion Note, 13/10.

International Monetary Fund and World Bank (2007). *Global Monitoring Report. Confronting the Challenges of Gender Equality and Fragile States*. World Bank Publications

Kabeer, N. (2005). Gender equality and women's empowerment: A critical analysis of the third millennium development goal 1. *Gender & Development*, 13(1), 13-24

Kaplanoglou, G. and Rapanos, V. (2014). 'Who pays Indirect Taxes in Greece? Evidence from the period of the crisis'. In P. Liargovas (ed.) *Fiscal adjustment: How fair is the distribution of burdens?*, Parliamentary Budget Office, Hellenic Parliament, pp. 9-20.

Karamessini, M. (2013). Introduction-Women's vulnerability to recession and austerity: a different crisis a different context. In M. Karamessini and J. Rubery (eds) *Women and Austerity: The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*: Routledge pp 3-16

Klasen, S. (1999). '*Does Gender Inequality Reduce Growth and Development?*' Policy Research Report Working Paper 7, World Bank, Washington, DC.

Klasen, S., & Lamanna, F. (2009). The impact of gender inequality in education and employment on economic growth: new evidence for a panel of countries. *Feminist Economics*, 15(3), 91-132.

Lagarde, C. (2013). Dare the Difference. *Finance & Development* (June) International Monetary Fund.

Lagerlöf, N. P. (2003). Gender equality and long-run growth. *Journal of Economic Growth*, 8(4), 403-426

Lundberg, S. (1985). "The Added Worker Effect", *Journal of Labor Economics*, 3 (1): 11-37

Lyberaki, A. (2011a). Migrant Women, Care Work, and Women's Employment in Greece. *Feminist Economics*, 17(3), 103-131

Lyberaki, A. (2011b). 'Gender Aspects of the Economic Turndown and Financial Crisis'. Directorate General for Internal Policies. Policy Department C: Citizen's Rights and Constitutional Affaires: Gender Equality. European Parliament.

Lyberaki, A. (2012). "The crisis and women's economic independence: some warnings from Greece", *Journal of Critical Studies in Business and Society*, 3(1): 12-39

Lyberaki, A. Gonzalez, E. & Schmidt, D. (2012). 'Analysis of Five National Reform Programmes 2012 Regarding the Pursuit of the Union's Gender Equality Objectives', Directorate General for Internal Policies, Policy Department C: Citizen's Rights and Constitutional Affaires: Gender Equality. European Parliament.

Lyberaki, A. & Tinios, P. (2012) "The crisis as handmaiden of social change: adjusting to the 21st century or settling old scores?" in Anastasakis, O. & Singh, D. (eds) *Reforming Greece: Sisyphean task or Herculean challenge?*, South East European Studies at Oxford (SEESOX), St Antony's College, University of Oxford, pp. 100-110

Maloney, T. (1987) "Employment Constraints and the Labour Supply of Married Women: A Reexamination of the Added Worker Effect", *Journal of Human Resources*, 22 (1): 51-61

Matsaganis, M. (2014). 'Social emergency and policy responses in Greece'. In P. Liargovas (ed.) *Fiscal adjustment: How fair is the distribution of burdens?*, Parliamentary Budget Office, Hellenic Parliament, pp. 37-44.

Matsaganis, M. (2000). Social assistance in southern Europe: the case of Greece revisited. *Journal of European Social Policy*, 10(1), 68-80

McCracken, K., Jessoula, M., Lyberaki, A., Bartlett, W., & Kusidel, E. (2013). 'Gender aspects of the effects of the economic downturn and financial crisis on welfare systems' Directorate General for Internal Policies, Policy Department C: Citizen's Rights and Constitutional Affaires: Gender Equality. European Parliament.

Milkman, R. (1976). 'Women's Work and Economic Crisis. Some Lessons of the Great Depression', *Review of Radical Political Economics* 8 (1): 71-97.

- Mitrakos, T. (2014). 'Fiscal adjustment: distributional effects of austerity'. In P. Liargovas (ed.) *Fiscal adjustment: How fair is the distribution of burdens?*, Parliamentary Budget Office, Hellenic Parliament, pp. 45-54.
- Nelson, J. A. (1993). Household equivalence scales: theory versus policy?. *Journal of Labor Economics*, 471-493
- Nelson, J.A. (1995). Feminism and economics. *The Journal of Economic Perspectives*, 9(2), 131-148
- Quinn, S. (2009). "*Gender Budgeting: practical implementation*", Directorate General of Human Rights and Legal Affairs, Council of Europe, SDEG (2008)15, April 2009
- Sarraf, F. (2003) "*Gender-Responsive Government Budgeting*," IMF Working Paper /03/83
- Schweitzer, S.O. and Smith, R.E., (1974) "The persistence of the discouraged worker effect", *Industrial and Labor Relations Review*, 27(2): 249-260
- Stotsky, J. (2006). *Gender and its relevance to macroeconomic policy: a survey*. IMF Working Papers, 1-68
- Tinios, P., & Lyberaki, A. (2012). Labour and Pensions in the Greek Crisis: The Microfoundations of Disaster. *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft*, (03), 363-386
- World Bank. (2005). *World Development Report 2006: Equity and Development*. Washington, D.C. and New York: World Bank and Oxford University Press
- Zografakis, S. (2014). 'The apartment building and the index of despair'. In P. Liargovas (ed.) *Fiscal adjustment: How fair is the distribution of burdens?*, Parliamentary Budget Office, Hellenic Parliament, pp. 1-8.

Ελληνική

- Γεωργιάδης, Θ. (2015). '*Μέτρηση και Ανάλυση της Φτώχειας των Ηλικιωμένων στην Ευρώπη*'. Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Ζωγραφάκης, Στ. & Μητράκος, Θ. (2012). "Ο κίνδυνος χαμηλού εισοδήματος στα νοικοκυριά μισθωτών και ανέργων κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης". Στο: *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης* (επιμ. Π. Τσακλόγλου), Τράπεζα της Ελλάδας, σελ. 173-215
- Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος, Π. (2012). "Κοινωνικό Κράτος ('επίσημο' και 'άτυπο'): Οι μεταρρυθμίσεις που Δεν έγιναν και η κρίση", στο Τράπεζα της Ελλάδας, *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, Ιούνιος 2012, σελ. 121-148

Ματσαγγάνης, Μ.. (2013). “Η πολιτική κατά της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης”, *Ενημερωτικό Δελτίο 6/2013*, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.

Ματσαγγάνης, Μ. & Λεβέντη, Χ. (2013). “Η ανατομία της φτώχειας στην Ελλάδα του 2013”, *Ενημερωτικό Δελτίο 5/2013*, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.

Ματσαγγάνης, Μ., Λεβέντη, Χ. & Καναβιτσά, Ε. (2012). “Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης”, *Ενημερωτικό Δελτίο 1/2012*, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.

Μητράκος, Θ. & Τσακλόγλου, Π. (2012). Ανισότητα, φτώχεια και υλική ευημερία: από τη μεταπολίτευση ως την τρέχουσα κρίση. Στο: *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης* (επιμ. Π. Τσακλόγλου), Τράπεζα της Ελλάδας, σελ. 23-64.

Νικολίτσα, Δ. (2012). “Συμμετοχή στην ελληνική αγορά εργασίας: οι πρόσφατες εξελίξεις, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Οικονομικές εξελίξεις*, 17: 44-52

Τήνιος, Πλ. (2010). *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, εκδ. Κριτική.

Κεφάλαιο 12: Η εξέλιξη των εισοδημάτων και των δεικτών φτώχειας στην κρίση

Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται στην ανάλυση των μεταβολών στα εισοδήματα και τους δείκτες φτώχειας στην Ελλάδα κατά την κρίση, αξιοποιώντας πρωτογενή μικροδεδομένα της έρευνας EU-SILC (Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών) της Eurostat. Η αναζήτηση προστιθέμενης αξίας από την εξέταση της εικόνας της εξέλιξης των δεικτών φτώχειας στην κρίση (όπως επιχειρείται στο παρόν κεφάλαιο) στο συνολικό εγχείρημα της ανάλυσης των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στο επίσημο και το άτυπο κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα (όπως εξετάζεται στο [Μέρος Β'](#) του παρόντος ερευνητικού έργου) εκκινεί αναγνωρίζοντας τη σημασία δύο βασικών παραδοχών: *Πρώτον*, τη σημαντική, ως επάλληλη της κρίσης, μείωση στα εισοδήματα για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού τα τελευταία έτη –κατάσταση που συχνά περιγράφεται στην πρόσφατη βιβλιογραφία, αλλά και στο δημόσιο λόγο με τον όρο εξαθλίωση/φτωχοποίηση (**pauperisation**). *Δεύτερον*, το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της δημοσιονομικής προσαρμογής κατά την κρίση επιχειρήθηκε μέσω της αύξησης των εσόδων. Η επιλογή ασκεί πίεση στα εισοδήματα των νοικοκυριών, δηλαδή το «άτυπο» σύστημα κοινωνικής προστασίας, με αποτέλεσμα να περιορίζει τη ρευστότητα που «μετατρεπόταν» σε προστασία για κάποια από τα μέλη της.

Η ανάλυση που επιχειρείται αποσκοπεί να συνεισφέρει στη συζήτηση για τις αυξημένες λόγω της κρίσης ανάγκες των ατόμων, καθώς και τις πιέσεις της κρίσης στις χρηματοδοτικές εφεδρείες (άτυποι μηχανισμοί υποστήριξης), μέσω της προσέγγισης των εξής ερευνητικών ερωτημάτων:

- Ποια είναι η εικόνα της μεταβολής των δεικτών φτώχειας κατά τη διάρκεια της κρίσης και ποια από τα «αδρά δεδομένα» της φτώχειας στην Ελλάδα φαίνεται να αλλάζουν λόγω της κρίσης;

- Πως επιδρά η κρίση στα εισοδήματα των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων; Ποιους φαίνεται να πλήττει περισσότερο, τους φτωχότερους ή όσους ήταν σε υψηλότερες εισοδηματικές θέσεις πριν την κρίση;
- Ποιες είναι οι επιπτώσεις της κρίσης σε μη χρηματικές διαστάσεις; Ποιες ανάγκες και πιέσεις συνεπάγεται η κρίση για τις χρηματοδοτικές εφεδρείες και τους άτυπους μηχανισμούς;
- Πως μπορεί να αναγνωστεί η εικόνα των συνολικών επιπτώσεων της κρίσης στους δείκτες φτώχειας και τι σημαίνει σε όρους προτάσεων πολιτικής;

Το υπόλοιπο μέρος της εργασίας έχει την εξής δομή: η πρώτη ενότητα επικεντρώνεται στην εξέταση της εξέλιξης του κινδύνου της σχετικής φτώχειας κατά την κρίση Ελλάδα, τόσο για το σύνολο της χώρας, όσο και ανά πληθυσμιακές ομάδες, κάνοντας επίσης αναφορά και στην εξέλιξη του χάσματος φτώχειας. Η δεύτερη ενότητα επιχειρεί μια συμπληρωματική προσέγγιση για την ανάλυση των επιπτώσεων της κρίσης στην εισοδηματική κατάσταση των ατόμων εστιάζοντας στην εξέταση του πώς μεταβάλλεται ο κίνδυνος φτώχειας σε *απόλυτους* όρους. Στην ίδια ενότητα παρουσιάζεται η αναλυτική εικόνα της μεταβολής του εισοδήματος των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων κατά τη διάρκεια της κρίσης παρέχοντας ευρήματα αναφορικά με το εάν και κατά πόσον η κρίση έπληξε περισσότερο τις ασθενέστερες εισοδηματικά πληθυσμιακές ομάδες. Στην τρίτη ενότητα το ενδιαφέρον στρέφεται στην εξέταση των επιπτώσεων της κρίσης σε μη χρηματικές διαστάσεις, αναλύοντας τις οικονομικές δυσκολίες και επιβαρύνσεις που δηλώνουν διάφοροι τύποι φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών. Η τελευταία ενότητα συνοψίζει τις βασικές διαπιστώσεις της εργασίας.

1. Εξέλιξη της σχετικής φτώχειας κατά την κρίση

Η έννοια της *σχετικής* φτώχειας συνδέεται με το σχήμα της κατανομής του εισοδήματος σε μια κοινωνία, ορίζοντας τη φτώχεια ως την ανεπάρκεια πόρων που αποκλείει ουσιαστικά το άτομο από το *κοινωνικά οριζόμενο* επίπεδο διαβίωσης και από τη συμμετοχή σε βασικές δραστηριότητες της κοινωνίας στην οποία ζει (Champers, 1985; Townsend, 1979; βλέπε επίσης Γεωργιάδης, 2015). Σύμφωνα με τον ορισμό της σχετικής φτώχειας, ως κίνδυνος φτώχειας ορίζεται το ποσοστό των ατόμων, των οποίων το συνολικό ισοδύναμο εισόδημα⁷⁷ είναι χαμηλότερο του 60% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος της χώρας.

Παρά τη σημαντική μείωση του εισοδήματος στην Ελλάδα από το 2012 και έπειτα (Giannitsis & Zografakis, 2015; OECD, 2013a,b), το σχετικό ποσοστό φτώχειας αυξήθηκε λιγότερο από 2 ποσοστιαίες μονάδες κατά τα έτη της κρίσης (από 21.4 το 2011 σε 23.1 το 2013), ενώ το 2014 ο κίνδυνος φτώχειας καταγράφει μείωση σε σχέση με το προηγούμενο έτος (το 2014 εκτιμάται στο 22.1%). Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν την ευαισθησία των δεικτών της *σχετικής φτώχειας* στη μετατόπιση των ορίων φτώχειας (Di Meglio, 2013) ως αποτέλεσμα των μεταβολών στο *διάμεσο εισόδημα*, είτε όταν αυτό αυξάνεται διαχρονικά, όπως συμβαίνει σε περιόδους μεγέθυνσης, είτε όταν μειώνεται όπως συμβαίνει στην τρέχουσα περίοδο οικονομικής κρίσης.

Οι παραπάνω μεθοδολογικές παρατηρήσεις ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό την εικόνα του *Διαγράμματος 1*, η οποία αποτυπώνει μια μικρή αύξηση του σχετικού κινδύνου φτώχειας κατά τη διάρκεια της κρίσης, δεδομένων των μεταβολών στο εισόδημα.⁷⁸ Η συγκεκριμένη διαπίστωση επιβεβαιώνεται τόσο στην περίπτωση του κινδύνου φτώχειας για το σύνολο του πληθυσμού, όσο και για τον πληθυσμό

⁷⁷ Με τη χρησιμοποίηση των κλιμάκων ισοδυναμίας, το συνολικό εισόδημα κάθε νοικοκυριού σε μετατρέπεται σε «ισοδύναμο εισόδημα», προκειμένου να καταστούν συγκρίσιμα τα εισοδήματα των νοικοκυριών με διαφορετικό μέγεθος και σύνθεση.

⁷⁸ Για τον έλεγχο της «ευαισθησίας» των ευρημάτων στην επιλογή του ορίου φτώχεια, το κάτω μέρος του Διαγράμματος 1 παρουσιάζει τις αντίστοιχες εκτιμήσεις του κινδύνου φτώχειας, έχοντας επιλέξει ως όριο φτώχειας το 40% του διάμεσου εισοδήματος. Η εικόνα των ευρημάτων με βάση το χαμηλότερο όριο φτώχειας επιβεβαιώνει τις διαπιστώσεις που προκύπτουν από τις εκτιμήσεις με βάση το όριο φτώχειας στο 60% του διάμεσου εισοδήματος.

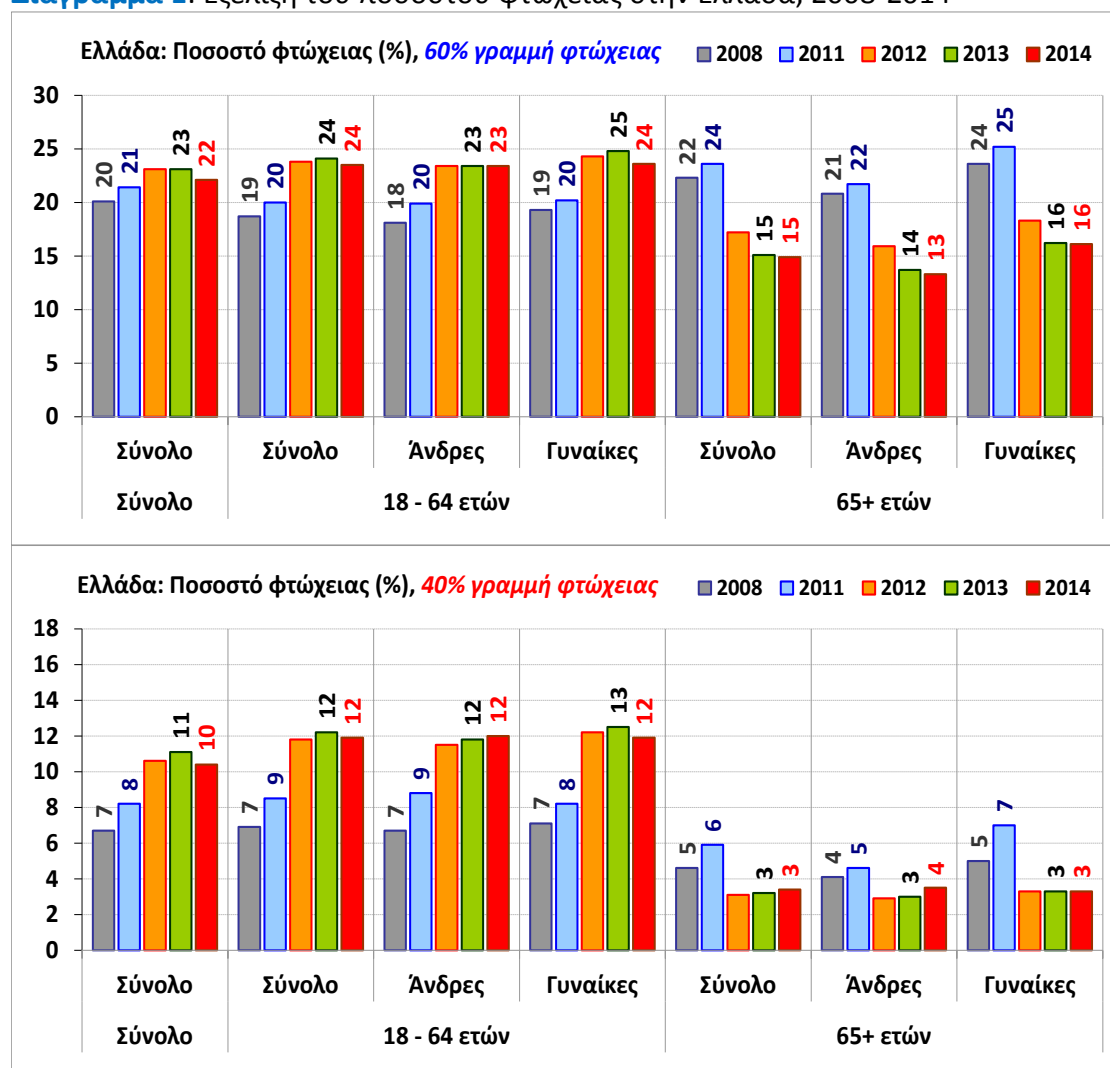
εργάσιμης ηλικίας (18-64 ετών), στον οποίο ο κίνδυνος φτώχειας αυξήθηκε περί τις 4 ποσοστιαίες μονάδες για τις γυναίκες και κατά 3 ποσοστιαίες μονάδες για τους άνδρες κατά τα έτη της κρίσης.

Αντιθέτως, οι συνέπειες της κρίσης στο σχετικό κίνδυνο φτώχειας εντοπίζονται περισσότερο έντονες στην αντιστροφή της εικόνας του «ηλικιακού προφίλ» της φτώχειας στην Ελλάδα. Η αποτύπωση του ηλικιακού προφίλ της φτώχειας στην Ελλάδα με γκρίζο χρώμα, συνιστούσε μια από τις βασικότερες διαπιστώσεις για τη σύνοψη της σχετικής θέσης των ηλικιωμένων στον κίνδυνο χαμηλού εισοδήματος (Γεωργιάδης, 2015; Κανελλόπουλος, 1986: 70; Λυμπεράκη & Τήνιος, 2002; Μητράκος & Τσακλόγλου, 2012: 49-51; Τήνιος, 2010: 260; Lyberaki, Tinios & Georgiadis, 2010; OECD, 2013c; Tsakloglou, 1990: 393; Tsakloglou & Panopoulou, 1998). Η μεγάλη ηλικία αποτελούσε, διαχρονικά, σοβαρό επιβαρυντικό παράγοντα για τη φτώχεια, με τη σχετική θέση των συνταξιούχων να εμφανίζει επιδείνωση από το 1988 έως και το 1994 και βελτίωση μετά (Λυμπεράκη & Τήνιος, 2002: 161), λόγω κυρίως της εισοδηματικής πολιτικής στις συντάξεις, της πολιτικής συντάξεων στον ΟΓΑ και της χορήγησης ΕΚΑΣ από το 1996 (Τήνιος, 2003: 83).

Τι άλλαξε λοιπόν στην κρίση; Ο κίνδυνος φτώχειας για άτομα ηλικίας άνω των 65 ετών ανέρχεται το 2012 σε 17.2% και είναι μειωμένος κατά 6 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2011 (23.6%). Για πρώτη φορά, ο κίνδυνος φτώχειας των ηλικιωμένων στην Ελλάδα εμφανίζεται σημαντικά χαμηλότερος (περί τις 7 ποσοστιαίες μονάδες) σε σχέση τον αντίστοιχο κίνδυνο των ατόμων εργάσιμης ηλικίας (24%), σε σημείο που θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί σε πλήρη αντιστροφή της εικόνας που υπήρχε τις προηγούμενες δεκαετίες. Η μείωση του κινδύνου φτώχειας των ατόμων ηλικίας 65+ ετών οφείλεται στη μείωση, κατά 13% του ορίου φτώχειας (από 6,591 ευρώ το 2011 σε 5,708 ευρώ το 2012), χωρίς αντίστοιχη μείωση των συντάξεων κάτω των 1,000 ευρώ, κατά το έτος αναφοράς του εισοδήματος 2011 (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2013), με αποτέλεσμα μέρος της πληθυσμιακής ομάδας των ηλικιωμένων να βρίσκεται υψηλότερα από το νέο (χαμηλότερο) όριο φτώχειας, χωρίς κατ' ανάγκην βελτίωση της εισοδηματικής τους κατάστασης σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Η επίδραση των παραπάνω παραγόντων σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις της ανεργίας στον πληθυσμό

εργάσιμης ηλικίας συνιστούν παραμέτρους που ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό την εικόνα που δείχνει ότι επίσης τόσο το 2013 όσο το 2014 οι ηλικιωμένοι στην Ελλάδα συνέχισαν να έχουν σχεδόν 9 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας σε σχέση με τα άτομα εργάσιμης ηλικίας.

Διάγραμμα 1: Εξέλιξη του ποσοστού φτώχειας στην Ελλάδα, 2008-2014

Τα δεδομένα του [Διαγράμματος 1](#) αποτύπωσαν την εικόνα του ποσοστού φτώχειας κατά τη διάρκεια της κρίσης, την πληροφορία δηλαδή για το «πόσοι/ες είναι οι φτωχοί/ες στην κοινωνία». ⁷⁹ Εκτός από το πώς αλλάζει η εικόνα του «πόσοι είναι οι

⁷⁹ Στο υπόλοιπο μέρος του κειμένου έχει γίνει η επιλογή να μην χρησιμοποιηθούν στο κείμενο διπλές καταλήξεις (π.χ. φτωχοί/ες ή ηλικιωμένοι/ες). Ο λόγος αυτής της επιλογής δεν έχει να κάνει με την

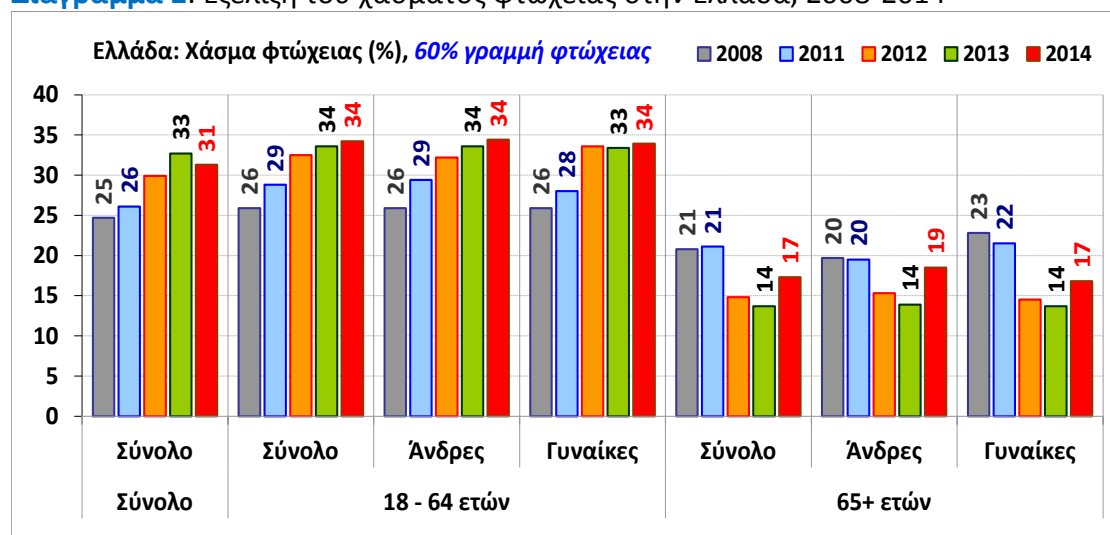
φτωχοί», θεωρείται σε πολλές περιπτώσεις εξίσου χρήσιμο να εξεταστεί και το εάν και πώς αλλάζει και το πόσο φτωχοί είναι οι φτωχοί. Ένας δείκτης που χρησιμοποιείται συνηθέστερα στη βιβλιογραφία για την εκτίμηση του πόσο φτωχοί είναι οι φτωχοί είναι ο δείκτης χάσματος του διάμεσου εισοδήματος των φτωχών από το όριο της φτώχειας (**relative median poverty gap**). Ο συγκεκριμένος δείκτης εκτιμά τη διαφορά του ορίου φτώχειας από το διάμεσο εισόδημα των φτωχών, εκφρασμένη ως ποσοστό επί του ορίου φτώχειας.

Τα δεδομένα του [Διαγράμματος 2](#) υποδεικνύουν ότι στο σύνολο του πληθυσμού, το χάσμα φτώχειας αυξήθηκε κατά την κρίση, από 26% το 2011 σε 33% το 2013 και έπειτα μειώθηκε ελαφρώς (31% το 2014). Οι εκτιμημένες τιμές του δείκτη καταμαρτυρούν ότι το διάμεσο εισόδημα των φτωχών στην Ελλάδα το 2013 υπολείπεται κατά ένα τρίτο (33%) του ορίου φτώχειας του ίδιου έτους (5,023 ευρώ), την ίδια στιγμή που πριν την κρίση το διάμεσο εισόδημα των φτωχών ήταν πιο κοντά στο όριο της φτώχειας (υπολειπόταν 26%, δηλαδή κατά ένα τέταρτο του ορίου φτώχειας το 2011). Οι εκτιμήσεις αυτές καταδεικνύουν ότι εκτός από την αύξηση (έστω και ελαφρά) του σχετικού ποσοστού φτώχειας (δηλαδή του πόσοι είναι οι φτωχοί), η κρίση φαίνεται να συνδέεται επίσης και με μια αύξηση του χάσματος φτώχειας, δηλαδή του πόσο φτωχοί είναι οι φτωχοί. Η κρίση φαίνεται επομένως να «οδήγησε» περισσότερα άτομα κάτω από το όριο της φτώχειας (περισσότεροι φτωχοί), αυξάνοντας ωστόσο και την απόσταση του εισοδήματος των φτωχών από το όριο της φτώχειας (φτωχότεροι φτωχοί) -παρότι το ύψος του ορίου της φτώχειας μειώθηκε σημαντικά κατά την κρίση, όπως παρουσιάζεται στην επόμενη ενότητα.

Εστιάζοντας περισσότερο στη διαφοροποίηση του δείκτη χάσματος φτώχειας ανά ηλικιακή ομάδα και φύλο, τα ευρήματα του Διαγράμματος 2 δείχνουν ότι η εικόνα της επίδρασης της κρίσης στο χάσμα φτώχειας είναι σε γενικές γραμμές ανάλογη με αυτήν που προέκυψε στην περίπτωση του δείκτη ποσοστού φτώχειας: η κρίση αύξησε το χάσμα φτώχειας των ατόμων εργάσιμης ηλικίας και στα δύο φύλα (κατά

6 ποσοστιαίες μονάδες για τις γυναίκες και σχεδόν 5 ποσοστιαίες μονάδες για τους άνδρες), ενώ αντιθέτως για τους ηλικιωμένους το χάσμα φτώχειας μειώθηκε σημαντικά (κατά 7 ποσοστιαίες μονάδες) από το 2011 έως το 2013 –με την υποσημείωση ότι το 2014 καταγράφει αύξηση σε σχέση με το 2013.

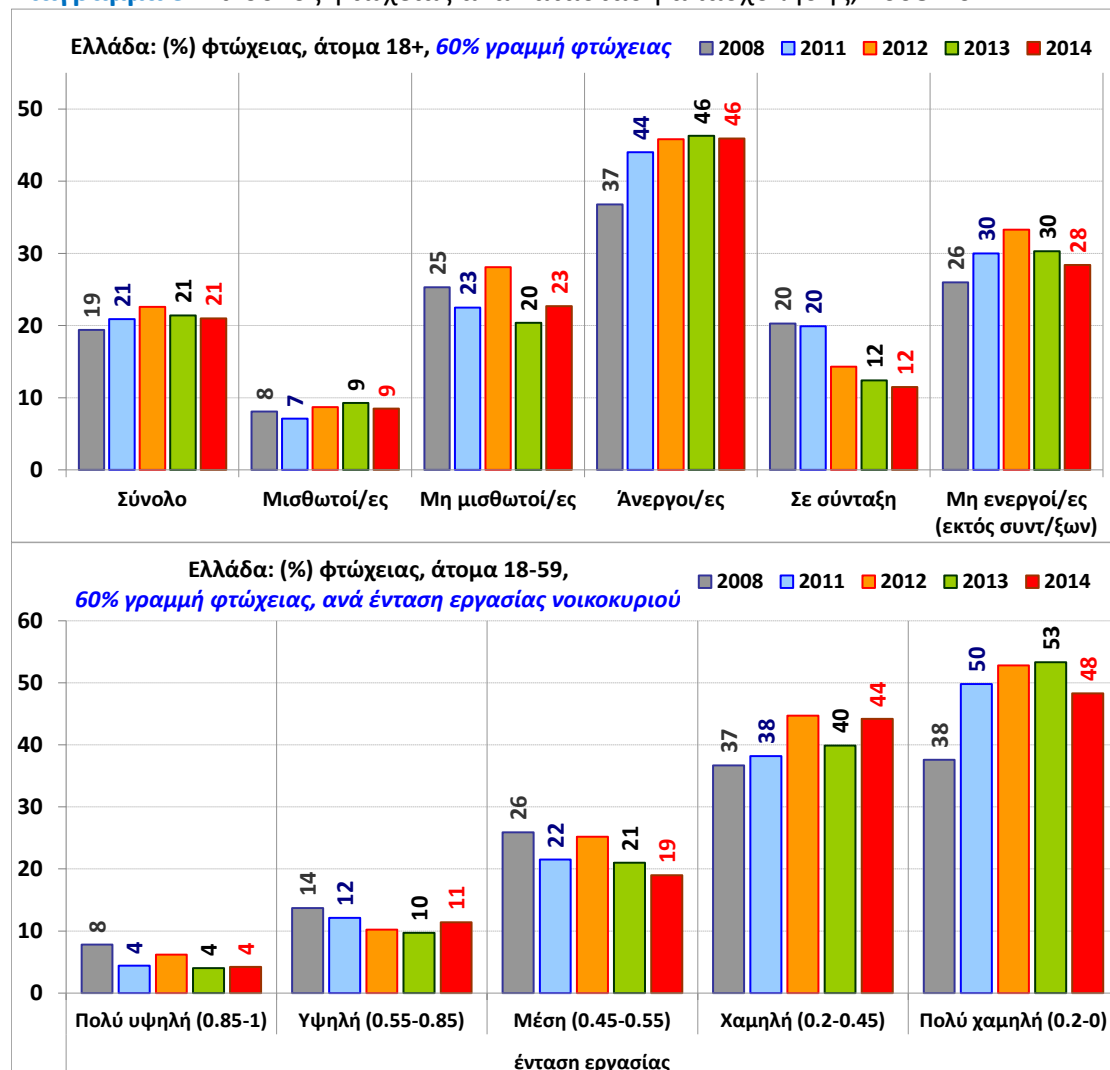
Διάγραμμα 2: Εξέλιξη του χάσματος φτώχειας στην Ελλάδα, 2008-2014

Η διαπίστωση ότι η αύξηση του κινδύνου φτώχειας κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα αφορά κυρίως άτομα εργάσιμης ηλικίας μπορεί να ερμηνευτεί λαμβάνοντας υπόψη την «ενδιάμεση» επίπτωση της κρίσης πρωτίστως στην ανεργία και δευτερευόντως στις *αμοιβές των απασχολούμενων* (Giannitsis & Zografakis, 2015): η κρίση οδήγησε πρωταρχικά και περισσότερο απ’ όλα σε σημαντική αύξηση της ανεργίας, μιας κατάστασης που σχετίζεται στενά με την οικονομική επισφάλεια, επιδρώντας με τον τρόπο αυτόν στην αύξηση του ποσοστού φτώχειας των ατόμων εργάσιμης ηλικίας. Τα ευρήματα που παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 3, επιβεβαιώνουν τις παραπάνω αιτιάσεις. Όπως φαίνεται στα δεδομένα του επάνω πάνελ του [Διαγράμματος 3](#) (διασύνδεση κατάσταση φτώχειας με κατάσταση απασχόλησης), η κατάσταση ανεργίας εμφανίζει υψηλότερη συσχέτιση με τον κίνδυνο φτώχειας, σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες κατηγορίες κατάστασης απασχόλησης, υποδεικνύοντας ότι οι άνεργοί έχουν υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας σε σύγκριση με όσους/ες είναι σε απασχόληση, ή σε σύνταξη ή σε άλλη μη ενεργή κατάσταση. Ωστόσο, αύξηση του ποσοστού

φτώχειας κατά τη διάρκεια της κρίσης παρατηρείται μόνο στην περίπτωση των ανέργων, δηλαδή της πληθυσμιακής ομάδας με τον υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας (από 37% το 2008 σε άνω του 44% από το 2011 μέχρι το 2013). Αντιθέτως, στην περίπτωση των μισθωτών ο κίνδυνος φτώχειας φαίνεται να παραμένει σχετικά σταθερός (περί το 7-9% σε όλα τα έτη από το 2008 έως το 2014), ενώ ο αντίστοιχος κίνδυνος φτώχειας των συνταξιούχων μειώνεται (από 20% το 2008 σε 12% το 2014).

Διάγραμμα 3: Κίνδυνος φτώχειας ανά κατάσταση απασχόλησης, 2008-2014

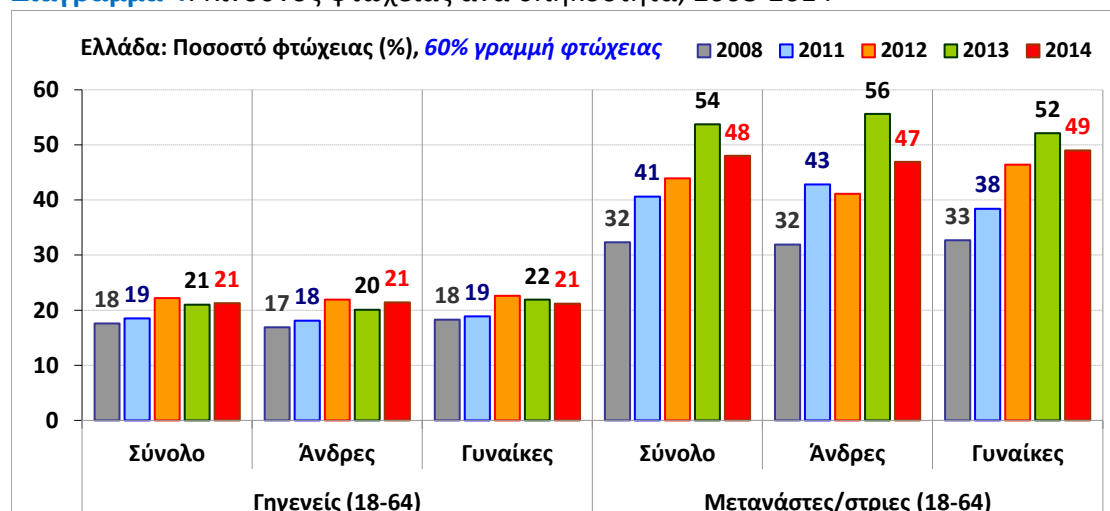
Τα ευρήματα που αποτυπώνονται στο κάτω πάνελ του [Διαγράμματος 3](#) συνηγορούν στις παραπάνω διαπιστώσεις, καθώς αποδεικνύουν ότι αύξηση του κινδύνου φτώχειας των ατόμων εργάσιμης ηλικίας παρατηρείται μόνο στα νοικοκυριά στα

οποία έχει διεισδύσει η ανεργία (νοικοκυριά χαμηλής ή πολύ χαμηλής έντασης εργασίας)⁸⁰ (ΕΚΚΕ, 2012; Ματσαγγάνης, 2013; Ματσαγγάνης, Λεβέντη & Καναβιτσά 2012; Ζωγραφάκης & Μητράκος, 2012; Νικολίτσα, 2012; ΟΟΣΑ, 2013; Giannitsis & Zografakis, 2015; Mitrakos, 2014; Zografakis, 2014; OECD, 2013d). Ο κίνδυνος φτώχειας αυξήθηκε κυρίως (και σχεδόν αποκλειστικά) στα νοικοκυριά που έχουν κάποιο ή κάποια άνεργα μέλη (ή άτομα που υπο-ασχολούνται). Αντιθέτως, στα νοικοκυριά που δεν διείσδυσε η ανεργία κατά τη διάρκεια της κρίσης, ο κίνδυνος φτώχειας εκτός από σημαντικά χαμηλότερος (σε σχέση με τα νοικοκυριά με άνεργα μέλη), εμφανίζεται επίσης σχετικά σταθερός και σε πολλές περιπτώσεις μειούμενος κατά την κρίση.

Επιπλέον, η γενική διαπίστωση περί αύξησης του κινδύνου φτώχειας των ατόμων εργάσιμης ηλικίας κατά την κρίση αποκρύβει σημαντικές διαφοροποιήσεις στις τάσεις του κινδύνου φτώχειας στο εσωτερικό της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην περίπτωση της διάκρισης του μεταναστευτικού από τον γηγενή πληθυσμό. Τα ευρήματα του [Διαγράμματος 4](#) δείχνουν ότι στην περίπτωση των μεταναστών η αύξηση του κινδύνου φτώχειας υπήρξε σαφώς πιο έντονη (από 32% το 2008 σε 54% το 2013), σε σχέση με την αντίστοιχη των γηγενών (από 18% το 2008 σε 21% το 2013). Η περίπτωση των μεταναστών συνιστά μία πληθυσμιακή ομάδα η οποία προ κρίσης ήταν σε σαφώς υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας (σε σχέση με τον μέσο όρο της χώρας) και κατά τη διάρκεια της κρίσης «χτυπήθηκε περισσότερο» ως προς την αύξηση του κινδύνου φτώχειας –συγκαταλέγονται, δηλαδή, όπως οι άνεργοι και τα νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας στην κατηγορία των σχετικά αδύναμων εισοδηματικών ομάδων που όμως επλήγησαν περισσότερο από τις επιπτώσεις της κρίσης.

⁸⁰ Ποσοστό πληθυσμού που διαβιεί σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας (ΕΛΣΤΑΤ 2013): Ο δείκτης αναφέρεται στο ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 18-59 που διαβιεί σε νοικοκυριά που τα μέλη τους εργάστηκαν λιγότερο από 20% της συνήθους απασχόλησης κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους. Η ένταση εργασίας του νοικοκυριού ορίζεται ως ο λόγος μεταξύ του αριθμού των μηνών που όλα τα μέλη εργάζονται κατά το προηγούμενο έτος και του συνολικού αριθμού των μηνών που θα μπορούσαν θεωρητικά να έχουν εργαστεί κατά την ίδια περίοδο. Οικονομικά ενεργά μέλη θεωρούνται τα μέλη του νοικοκυριού ηλικίας 18-59 ετών. Τα νοικοκυριά που αποτελούνται μόνο από μαθητές ή σπουδαστές κλπ. Κάτω των 25 ετών ή/και άτομα ηλικίας 60 ετών και άνω εξαιρούνται από τον υπολογισμό του δείκτη.

Διάγραμμα 4: Κίνδυνος φτώχειας ανά υπηκοότητα, 2008-2014

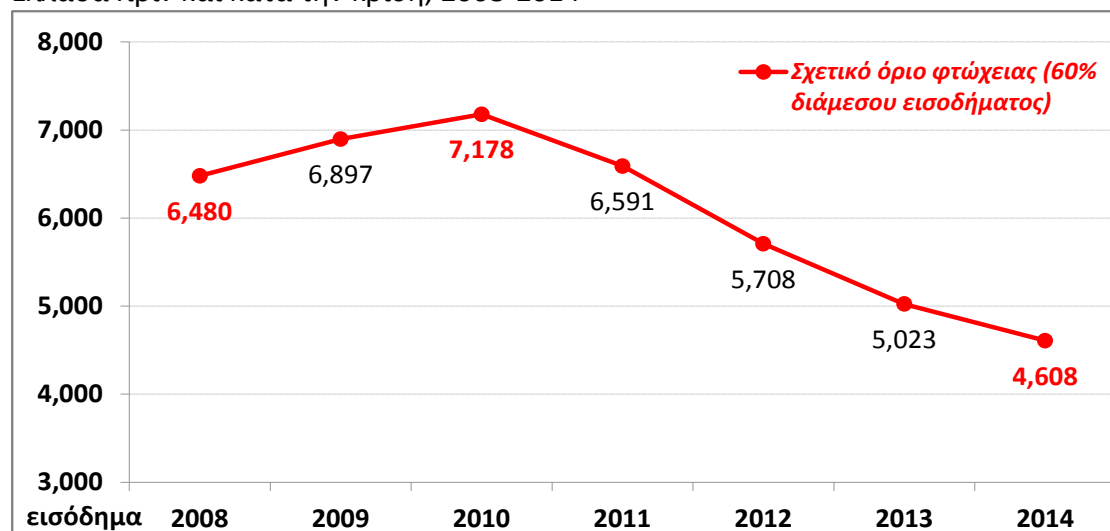
2. Από τους σχετικούς δείκτες φτώχειας στις μεταβολές των εισοδημάτων: Πόσο μείωσε η κρίση τα εισοδήματα στην Ελλάδα;

Τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα εστίασαν στην εξέλιξη του *σχετικού κινδύνου φτώχειας*, τόσο στο σύνολο του πληθυσμού, όσο και ανά ηλικιακές ομάδες κατά τη διάρκεια της κρίσης. Παρείχαν δηλαδή κυρίως μια εικόνα της μεταβολής της σχετικής θέσης των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων στην κατανομή του εισοδήματος, παρά μια εικόνα μεταβολής της εισοδηματικής κατάστασης των ατόμων. Δεδομένου ότι το συνολικό *οικογενειακό εισόδημα* μειώθηκε κατά μέσο όρο κατά 22.6% μεταξύ του 2008 και του 2013, καθώς και ότι σε συναθροιστικό επίπεδο (σύνολο της οικονομίας) το συνολικό φορολογητέο εισόδημα μειώθηκε από EUR 120,7 δις το 2008, σε 93,4 δις το 2012 (Giannitsis & Zografakis, 2015), οι διαπιστώσεις για την εξέλιξη του κινδύνου φτώχειας που βασίζονται *αποκλειστικά* στην εξέταση της μεταβολής του σχετικού κινδύνου φτώχειας θεωρείται ότι ενέχουν τον κίνδυνο υποεκτίμησης (ή σωστότερα ελλιπούς αποτύπωσης) της πλήρους εικόνας των επιπτώσεων της κρίσης στα εισοδήματα των ατόμων στην Ελλάδα.

Τα δεδομένα του [Διαγράμματος 5](#) δικαιολογούν τις αιτιάσεις αναφορικά με το ενδεχόμενο η εικόνα της εξέτασης του σχετικού κινδύνου φτώχειας κατά την κρίση να αποκρύβει ένα σημαντικό μέρος της επίπτωσης της κρίσης στην εισοδηματική κατάσταση των ατόμων: το *σχετικό όριο* της φτώχειας μειώνεται σε όλα τα έτη από το 2011 και έπειτα παρουσιάζοντας μια σωρευτική μείωση 30% μεταξύ 2011 (ήταν

στα 6,591 ευρώ) και 2014 (είναι στα 4,608 ευρώ). Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν ότι ο προσδιορισμός της κατάστασης φτώχειας (το ποιος είναι φτωχός) βασίζεται σ' ένα συνεχώς χαμηλότερο «κατώφλι» εισοδήματος από το 2011 και έπειτα.

Διάγραμμα 5: Το ύψος του ορίου φτώχειας, 60% του διάμεσου εισοδήματος στην Ελλάδα πριν και κατά την κρίση, 2008-2014

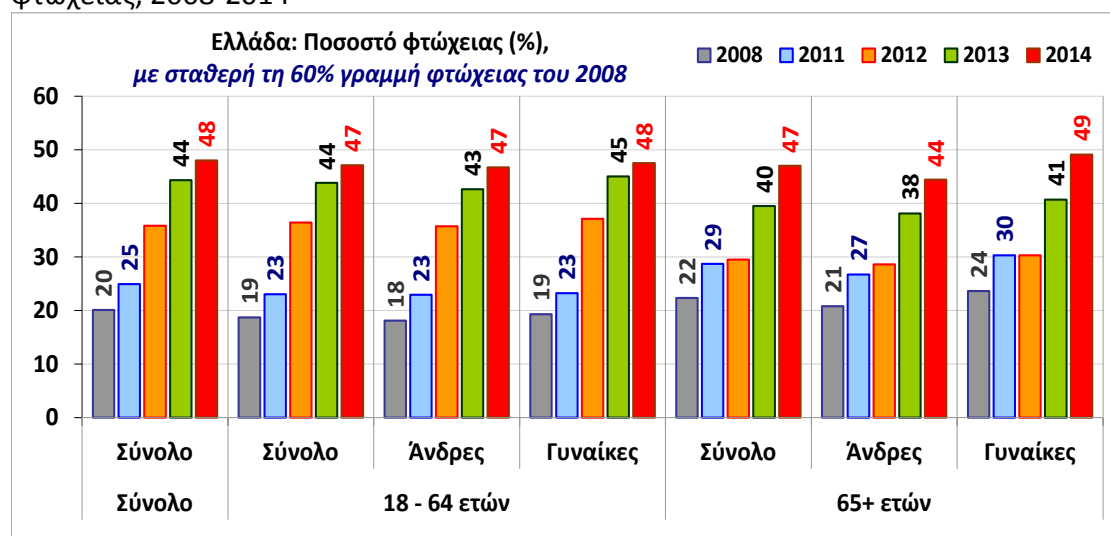

Δεδομένων των παραπάνω παρατηρήσεων, μια εναλλακτική προσέγγιση για την ανάλυση επίπτωσης της κρίσης στην εισοδηματική κατάσταση των ατόμων θα μπορούσε να στραφεί στην εξέταση του πώς μεταβάλλεται ο κίνδυνος φτώχειας σε απόλυτους και όχι σε σχετικούς όρους. Η συγκεκριμένη προσέγγιση βασίζεται στην εκτίμηση του κινδύνου φτώχειας για τα έτη της κρίσης διατηρώντας σταθερό το όριο φτώχειας στο ύψος της γραμμής του 2008⁸¹ –δηλώνοντας στην ουσία το ποσοστό των ατόμων που θα κατατασσόταν ως εκτεθειμένο στον κίνδυνο φτώχειας τα έτη της κρίσης, με βάση τις συνθήκες του 2008 (ΕΛΣΤΑΤ, 2013; Ματσαγγάνης & Λεβέντη, 2013). Τα ευρήματα με βάση την εν λόγω μεθοδολογία αποτυπώνονται στο [Διάγραμμα 6](#), δείχνοντας ότι το ποσοστό του πληθυσμού με εισόδημα κάτω από το σταθερό (τιμαριθμικά αναπροσαρμοσμένο) όριο φτώχειας του 2008 φτάνει στο 48% το 2014 και είναι πάνω από δύο φορές υψηλότερο σε σχέση με το 2008 (20%). Η διαπίστωση ότι ο κίνδυνος φτώχειας σε απόλυτους όρους υπερδιπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης επιβεβαιώνεται σε όλες τις

⁸¹ Υπολογιζόμενο στο 60% της διαμέσου του ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του 2008 εκφρασμένου σε τρέχουσες τιμές με βάση τον Εναρμονισμένο Δείκτη Τιμών Καταναλωτή).

ηλικιακές ομάδες και ανά φύλο, αναδεικνύοντας ότι σχεδόν ένα στα δύο άτομα το 2014 έχει εισόδημα που υπολείπεται του ορίου φτώχειας του 2008 στην Ελλάδα. Ενδιαφέροντως, ακόμη και στην περίπτωση του ηλικιωμένου πληθυσμού (στον οποίο ο σχετικός κίνδυνος φτώχειας μειώθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης), τα ευρήματα για τον απόλυτο κίνδυνο φτώχειας εμφανίζονται ανάλογα με αυτά του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας καταγράφοντας πάνω από δύο φορές υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας το 2014 σε σχέση με το 2008.

Διάγραμμα 6: Εξέλιξη του ποσοστού φτώχειας βάσει του σταθερού (2008) ορίου φτώχειας, 2008-2014

Πόσο μειώθηκε το εισόδημα των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων κατά τη διάρκεια της κρίσης; Ποιοι «πλήρωσαν» περισσότερο τις συνέπειες της κρίσης στο εισόδημα, εκείνοι που ήταν σχετικά πιο αδύναμοι πριν την κρίση ή εκείνοι που ήταν σε υψηλότερες θέσεις στην εισοδηματική κατάταξη; Τα δεδομένα του Πίνακα 1 επιχειρούν να προσεγγίσουν τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα παρουσιάζοντας το ύψος του διαθέσιμου εισοδήματος για τα έτη 2010, 2012 και 2014 και την μεταβολή του κατά τα παραπάνω έτη, ως ευρήματα για την επίπτωση της κρίσης στα εισοδήματα των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων. Επιπλέον, οι δύο τελευταίες στήλες του Πίνακα 1 εκφράζουν τον λόγο του διαθέσιμου εισοδήματος των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο για το 2010 και το 2014. Τιμές υψηλότερες του 100 δηλώνουν ότι το διαθέσιμο εισόδημα της συγκεκριμένης ομάδας ήταν υψηλότερο του διάμεσου εισοδήματος στο σύνολο της χώρας, ενώ τιμές κάτω του 100 ακριβώς το αντίθετο: ότι δηλαδή η συγκεκριμένη

πληθυσμιακή ομάδα ήταν κατά μέσο όρο σε χαμηλότερη εισοδηματική θέση σε σχέση με το διάμεσο εισόδημα της χώρας.

Πίνακας 1: Εξέλιξη εισοδημάτων κατά την κρίση, ανά πληθυσμιακή ομάδα, Ελλάδα

Ελλάδα	Διάμεσο Εισόδημα			(%) μεταβολή			σχετική θέση: σύνολο χώρας =100	
Πληθυσμιακές Ομάδες	2010	2012	2014	2010-2012	2012-2014	2010-2014	2010	2014
Σύνολο	11,963	9,513	7,680	-20.5	-19.3	-35.8	100	100
Άνδρες	12,225	9,600	7,700	-21.5	-19.8	-37.0	102	100
Γυναίκες	11,690	9,368	7,636	-19.9	-18.5	-34.7	98	99
Φύλο & Ηλικία								
Άνδρες 18-64	12,967	9,686	7,904	-25.3	-18.4	-39.0	108	103
Γυναίκες 18-64	12,632	9,491	7,800	-24.9	-17.8	-38.3	106	102
Άνδρες 65+	11,130	9,800	7,864	-11.9	-19.8	-29.3	93	102
Γυναίκες 65+	10,280	9,337	7,500	-9.2	-19.7	-27.0	86	98
Τύπος νοικ/ριού								
Μονομελές	10,000	9,050	7,730	-9.5	-14.6	-22.7	84	101
Μονογενεϊκή	9,833	5,019	6,400	-49.0	27.5	-34.9	82	83
Ζευγάρι <65 ετών	14,295	10,675	8,938	-25.3	-16.3	-37.5	119	116
Ζευγάρι >65 ετών	10,433	9,560	7,813	-8.4	-18.3	-25.1	87	102
Οικογένεια, 1 παιδί	11,667	9,299	8,574	-20.3	-7.8	-26.5	98	112
Οικ/νεια, 2 παιδιά	12,122	9,086	7,452	-25.0	-18.0	-38.5	101	97
Οικ/νεια, >2 παιδιά	10,667	7,263	5,963	-31.9	-17.9	-44.1	89	78
Κατ. Απασχόλησης								
Μισθωτοί/ες	15,105	11,890	10,202	-21.3	-14.2	-32.5	126	133
Μη μισθωτοί/ες	11,674	8,740	7,833	-25.1	-10.4	-32.9	98	102
Άνεργοι/ες	8,288	6,163	4,977	-25.6	-19.2	-39.9	69	65
Σε σύνταξη	11,267	9,890	8,300	-12.2	-16.1	-26.3	94	108
Άλλη μη ενεργή	10,108	7,467	6,384	-26.1	-14.5	-36.8	84	83
Ένταση εργασίας								
Πολύ υψηλή	16,226	13,313	12,083	-18.0	-9.2	-25.5	136	157
Υψηλή	13,087	10,865	8,989	-17.0	-17.3	-31.3	109	117
Μέση	10,000	7,865	7,056	-21.4	-10.3	-29.4	84	92
Χαμηλή	8,329	6,226	5,135	-25.2	-17.5	-38.3	70	67
Πολύ χαμηλή	8,725	5,350	4,895	-38.7	-8.5	-43.9	73	64
Ιδιοκτ. κατοικίας								
Ιδιοκτήτες 18-64	13,305	9,905	7,950	-25.6	-19.7	-40.2	111	104
Ενοικιαστές 18-64	10,753	8,190	7,350	-23.8	-10.3	-31.6	90	96
Ιδιοκτήτες 65+	10,547	9,519	7,640	-9.7	-19.7	-27.6	88	99
Ενοικιαστές 65+	10,870	10,400	7,928	-4.3	-23.8	-27.1	91	103
Υπηκοότητα								
Μετ/στες από ΕΕ	9,648	9,042	7,600	-6.3	-15.9	-21.2	81	99
Μετ/στες εκτός ΕΕ	8,095	6,305	4,560	-22.1	-27.7	-43.7	68	59
Γηγενείς	12,600	9,742	8,009	-22.7	-17.8	-36.4	105	104

Διακρίνοντας τον πληθυσμό ως προς τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, το διάμεσο εισόδημα των ανδρών και γυναικών ηλικίας 18-64 ετών μειώθηκε κατά 38% την περίοδο 2010-2014, την ίδια στιγμή που το αντίστοιχο των ηλικιωμένων (65+ ετών) ατόμων μειώθηκε λιγότερο από 30%. Τα άτομα εργάσιμης ηλικίας, ενώ είχαν διάμεσο εισόδημα υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο το 2010 φαίνεται να επλήγησαν περισσότερο από την κρίση και τα μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής, σε σχέση με τον ηλικιωμένο πληθυσμό. Ως συνέπεια των αλλαγών αυτών, το διάμεσο εισόδημα του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας σχεδόν εξισώθηκε με το αντίστοιχο του ηλικιωμένου πληθυσμού το 2014.

Ως προς τον τύπο των νοικοκυριών, οι οικογένειες με 3 ή περισσότερα παιδιά συνιστούν μια αξιοσημείωτη περίπτωση πληθυσμιακής ομάδας που βρίσκονταν σε σχετικά χαμηλή θέση στην εισοδηματική κατάταξη πριν την κρίση (ο εν λόγω δείκτης ήταν 89 το 2010) και επλήγησαν σημαντικά περισσότερο από όλους τους άλλους τύπους νοικοκυριών καταγράφοντας μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος κατά 44% μεταξύ 2010 και 2014. Ανάλογη τάση (αδύναμων πληθυσμιακών ομάδων που επλήγησαν περισσότερο από την κρίση) προκύπτει και στην περίπτωση των μονογενεικών οικογενειών των οποίων το εισόδημα μειώθηκε κατά 35% κατά την κρίση. Αντιθέτως, τα μονομελή νοικοκυριά (μία κατά κανόνα οικονομικά επισφαλής πληθυσμιακή ομάδα) σημείωσε τη μικρότερη μείωση του εισοδήματος (22%) κατά την κρίση, «ανεβαίνοντας» θέσεις κατάταξης στην κλίμακα του εισοδήματος το 2014 (πλέον έχει διάμεσο εισόδημα ίσο με το εθνικό μέσο όρο).

Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά των ατόμων ως προς την κατάσταση απασχόλησης, οι άνεργοι ήταν εκείνοι που πριν την κρίση ήταν σε σημαντικά δυσμενέστερη εισοδηματική κατάσταση συγκριτικά με τις υπόλοιπες κατηγορίες κατάστασης απασχόλησης (μισθωτοί, μη μισθωτοί, συνταξιούχοι και άλλοι σε μη ενεργή κατάσταση), αλλά και εκείνοι των οποίων το εισόδημα μειώθηκε πολύ περισσότερο (40%) λόγω της κρίσης, σε σχέση με τις αντίστοιχες μειώσεις στα εισοδήματα των ατόμων σε άλλη κατάσταση απασχόλησης. Το ότι η κρίση φαίνεται να έπληξε περισσότερο τις πιο «αδύναμες» ομάδες επιβεβαιώνεται και από την μεταβολή του εισοδήματος των ατόμων σε νοικοκυριά με διαφορετική ένταση εργασίας. Τα

νοικοκυριά με χαμηλή ή πολύ χαμηλή ένταση εργασίας, ενώ είχαν εισόδημα που αντιστοιχούσε κατά μέσον όρο στο 70% του μέσου εθνικού εισοδήματος το 2010, κατέγραψαν μείωση εισοδήματος της τάξης του 40% (ή και άνω στην περίπτωση των νοικοκυριών με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας), δηλαδή επλήγησαν πολύ περισσότερο σε σχέση με τα νοικοκυριά με μέση ή υψηλή έντασης εργασίας. Το αποτέλεσμα αυτής της ανισομερούς κατανομής των επιπτώσεων της κρίσης στο εισόδημα των νοικοκυριών με διαφορετική ένταση εργασίας αποτυπώνεται στο «άνοιγμα της ψαλίδας» δηλαδή την υψηλότερη ανισότητα μεταξύ των εισοδημάτων των νοικοκυριών με χαμηλή ένταση εργασίας και των νοικοκυριών με υψηλή ένταση εργασίας το 2014.

Οι μετανάστες από χώρες εκτός ΕΕ αποτελούν επίσης μια περίπτωση που υποδεικνύει ότι η κρίση έπληξε περισσότερο τα εισοδήματα των ασθενέστερων εισοδηματικών ομάδων: το διάμεσο εισόδημα των μεταναστών από χώρες εκτός ΕΕ μειώθηκε κατά 43% το 2014 σε σχέση με το 2010, σχεδόν δύο φορές περισσότερο απ' όσο μειώθηκε το εισόδημα των μεταναστών από χώρες εντός της ΕΕ (21%) και σαφώς περισσότερο από τη μείωση του εισοδήματος του γηγενούς πληθυσμού (36%). Οι παραπάνω τάσεις είχαν ως συνέπεια την αύξηση της απόστασης μεταξύ του εισοδήματος των μεταναστών από χώρες εκτός της ΕΕ και του εισοδήματος του γηγενούς πληθυσμού το 2014, σε σχέση με πριν την κρίση.

Δεν λείπουν ωστόσο και ενδείξεις για ακριβώς αντίθετες τάσεις –που να δηλώνουν δηλαδή μεγαλύτερες μειώσεις εισοδήματος πληθυσμιακών ομάδων που ήταν σε σαφώς υψηλότερες θέσεις στην κατανομή του εισοδήματος πριν την κρίση. Τα άτομα εργάσιμης ηλικίας που είναι ιδιοκτήτες της κατοικίας που διαμένουν συνιστούν ίσως το πιο αξιοσημείωτο παράδειγμα πληθυσμιακής ομάδας που χαρακτηρίζεται από υψηλή μείωση εισοδήματος 40% κατά τη διάρκεια της κρίσης, παρότι ήταν σε σαφώς ανώτερη εισοδηματική θέση σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο προ της κρίσης.

3. Οι επιπτώσεις της κρίσης σε μη-χρηματικές διαστάσεις της οικονομικής ευημερίας

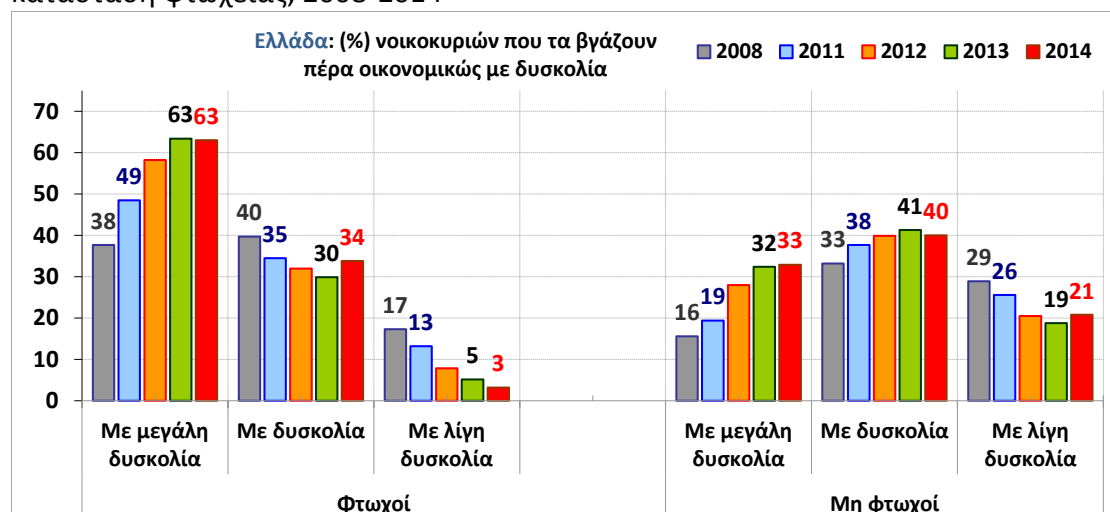
Ακόμη και στην περίοδο πριν την κρίση, οι υποκειμενικές αξιολογήσεις των ατόμων στην Ελλάδα ως προς τη δυνατότητα που έχουν να τα βγάλουν πέρα οικονομικά αποτύπωναν μεγαλύτερες οικονομικές δυσκολίες σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης (Tsakloglou & Papadopoulos, 2002; Λυμπεράκη & Τήνιος, 2002) –ακόμη και όταν οι συγκρίσεις γίνονταν ανά κατάσταση φτώχειας. Για παράδειγμα, το 2008 περίπου 8 στους 10 φτωχούς στην Ελλάδα (78%) δήλωναν ότι αντιμετώπιζαν μεγάλες (38%) ή απλώς κάποιες δυσκολίες (40%) στο να τα βγάλουν πέρα οικονομικά, ενώ οι εκτιμήσεις για τους μη φτωχούς υπεδείκνυαν ότι 5 στους 10 μη φτωχούς αντιμετώπιζε αντίστοιχες δυσκολίες.

Τα ευρήματα του [Διαγράμματος 7](#) συντείνουν σε δύο βασικές διαπιστώσεις αναφορικά με την επίδραση της κρίσης στη δυνατότητα των ατόμων να τα βγάλουν πέρα οικονομικά. *Πρώτον*, στην περίπτωση των φτωχών η κρίση αύξησε σε πολύ μεγάλο βαθμό το ποσοστό των ατόμων που αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες να τα βγάλουν πέρα οικονομικά (από 38% το 2008 σε 63% το 2014), ενώ ένα επιπλέον 34% αντιμετωπίζει μικρότερες δυσκολίες. Τα ευρήματα αυτά μπορούν να θεωρηθούν ως ενδείξεις των «επιπλέον αναγκών» που προκύπτουν λόγω της κρίσης, ιδιαίτερα μεταξύ των φτωχών, δεδομένου ότι το 97% των φτωχών αντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες, η πλειονότητα των οποίων (63%) μεγάλες.

Το *πρώτο* αποτέλεσμα της κρίσης συνδέεται επομένως με το ότι αυξάνει σημαντικά τις ανάγκες, εκεί που και παλαιότερα υπήρχαν ανάγκες. Το *δεύτερο* αποτέλεσμα της κρίσης στην οικονομική κατάσταση των ατόμων έχει να κάνει με το ότι περιορίζει σημαντικά τη δυνατότητα των «εφεδρειών» να καλύψουν τις επιπλέον ανάγκες που προκύπτουν. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει αναλύοντας την επίπτωση της κρίσης στη δυνατότητα των μη φτωχών να τα βγάλουν πέρα χωρίς οικονομικές δυσκολίες: η κρίση διπλασίασε το ποσοστό των μη φτωχών που τα βγάλουν πέρα με μεγάλες δυσκολίες (από 16% το 2008 σε 33% το 2013), έχοντας ως συνέπεια 3 στους 4 (73%) μη φτωχούς να αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες στη δυνατότητα του νοικοκυριού τους να τα βγάλει πέρα –περιορίζοντας όπως είναι αναμενόμενο τη

δυνατότητα που είχαν τα προηγούμενα έτη να δράσουν ως άτυποι υποστηρικτικοί μηχανισμοί για την κάλυψη των αναγκών των ατόμων με οικονομικές δυσκολίες (φτωχών).

Διάγραμμα 7: Ποσοστό νοικοκυριών που τα βγάζουν πέρα με δυσκολίες, ανά κατάσταση φτώχειας, 2008-2014

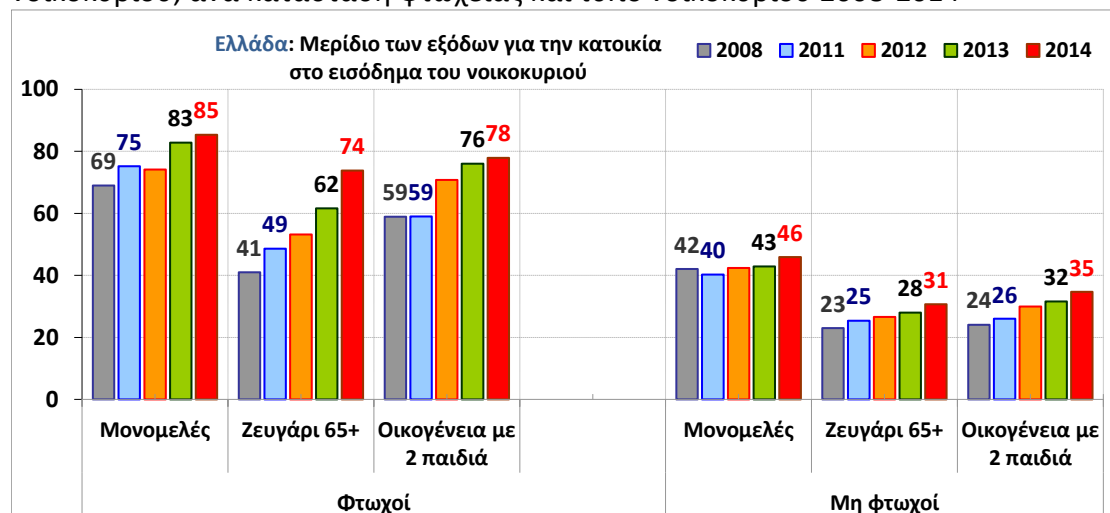

Το συνδυασμένο αποτέλεσμα της μείωσης του εισοδήματος από την μία πλευρά, και της αύξησης των εξόδων που σχετίζονται με την κατοικία (φόροι ακίνητης περιουσίας, έξοδα λογαριασμών, κοινόχρηστα, έξοδα θέρμανσης κλπ), τόσο για όσους ιδιοκατοικούν, όσο και για τους ενοικιαστές (εξαιρούνται οι φόροι κατοικίας) ως επιβάρυνση των νοικοκυριών παρουσιάζεται στο [Διάγραμμα 8](#). Τα έξοδα που σχετίζονται με την κατοικία απορροφούν το 85% του εισοδήματος των φτωχών που ζουν σε μονομελές νοικοκυριό και σχεδόν το 78% του οικογενειακού εισοδήματος των φτωχών οικογενειών με δύο παιδιά. Τα μερίδια αυτά εμφανίζονται σημαντικά υψηλότερα σε σχέση με τα αντίστοιχα πριν την κρίση (λόγω τόσο της μείωσης του εισοδήματος αλλά και των πολιτικών που οδήγησαν σε αύξηση των εξόδων για την κατοικία), περιορίζοντας σημαντικά τη δυνατότητα των φτωχών νοικοκυριών να καλύψουν και άλλες βασικές ανάγκες πέραν αυτών που σχετίζονται με την κατοικία.⁸² Ακόμη και στη περίπτωση των μη φτωχών νοικοκυριών, πάνω από τα

⁸² Σύμφωνα με τη μελέτη των [Giannitsis & Zografakis \(2015\)](#) στα πιο φτωχά νοικοκυριά (1^ο εισοδηματικό δεκατημόριο), ο φόρος ακίνητης περιουσίας EUR 280 αντιστοιχεί στο 24% του προ φόρων εισοδήματος. Το τι σημαίνει η επιπλέον αυτή επιβάρυνση για τα φτωχά νοικοκυριά γίνεται

δύο τρίτα του οικογενειακού εισοδήματος των οικογενειών με δύο παιδιά δαπανάται το 2014 στην κάλυψη των εξόδων που σχετίζονται με την κατοικία, την ίδια στιγμή που πριν την κρίση το αντίστοιχο μερίδιο δεν ξεπερνούσε το ένα τέταρτο του οικογενειακού προϋπολογισμού.

Διάγραμμα 8: Μερίδιο (%) των εξόδων για την κατοικία/στέγαση στο εισόδημα του νοικοκυριού, ανά κατάσταση φτώχειας και τύπο νοικοκυριού 2008-2014

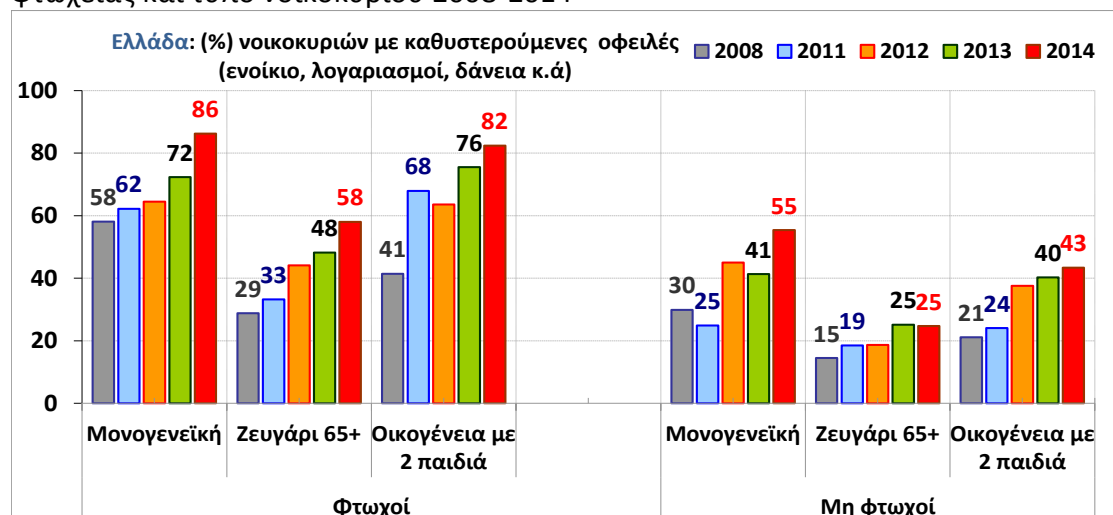

Ενδείξεις για τον κίνδυνο να υπάρξει μια 'οιονεί χρεοκοπία' του άτυπου κοινωνικού κράτους, ως επάλληλη της κρίσης, αποτυπώνονται και στα δεδομένα του [Διαγράμματος 9](#), στο οποίο παρουσιάζεται το ποσοστό των φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών με καθυστερούμενες οφειλές (για ενοίκιο, λογαριασμούς, δάνεια κλπ). Η κρίση αυξάνει τις ανάγκες και τις πιέσεις στα νοικοκυριά που υπήρχαν ήδη ανάγκες (ιδιαίτερα στα φτωχότερα νοικοκυριά) και ταυτόχρονα μειώνει τις χρηματοδοτικές εφεδρείες του άτυπου κοινωνικού κράτους (οικογένεια, άτομα εκτός νοικοκυριού κλπ) να βοηθήσει στην κάλυψη των αναγκών αυτών, κατά ένα διάστημα που το τελευταίο βρίσκεται ήδη υπό πίεση. Όσον αφορά τα ευρήματα για τις επιπλέον ανάγκες, ενδεικτικά αναφέρεται ότι πάνω από 8 στις 10 φτωχές οικογένειες με δύο παιδιά (82%) έχουν καθυστερούμενες οφειλές για λογαριασμούς το 2014, την ίδια στιγμή που το 2008 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν

περισσότερο αντιληπτό αν σκεφτεί κανείς ότι το προ φόρων εισόδημα των φτωχότερων νοικοκυριών είχε ήδη μειωθεί κατά 9% μεταξύ 2008 και 2012.

κατά στο ήμισυ (41%). Τέλος, αναφορικά με τις πιέσεις της κρίσης στις χρηματοδοτικές εφεδρείες αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι το ποσοστό των οικογενειών με καθυστερούμενες οφειλές διπλασιάστηκε μεταξύ 2008 και 2014 και στις μη φτωχές οικογένειες με δύο παιδιά: 4 στις 10 οικογένειες με δύο παιδιά το 2014 έχουν καθυστερούμενες οφειλές.

Διάγραμμα 9: Ποσοστό νοικοκυριών με καθυστερούμενες οφειλές, ανά κατάσταση φτώχειας και τύπο νοικοκυριού 2008-2014

Συμπεράσματα

Ποια είναι η «ανάγνωση» της εικόνας που διακρίνεται από τα παραπάνω ευρήματα και τι μπορεί αυτή να σημαίνει για τις ερευνητικές κατευθύνσεις του παρόντος ερευνητικού έργου; Λόγω της ευαισθησίας των δεικτών της σχετικής φτώχειας στη μετατόπιση του ορίου φτώχειας σε ολόένα και χαμηλότερο ύψος κατά τα έτη της κρίσης, η αύξηση του σχετικού ποσοστού φτώχειας μόλις κατά 3 ποσοστιαίες μονάδες κατά τη διάρκεια της κρίσης, κάθε άλλο παρά αντιπροσωπευτική των επιπτώσεων της κρίσης στην εισοδηματική κατάσταση των ατόμων στην Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί. Με δυσκολία λοιπόν θα μπορούσαν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για το πόσο αυξήθηκε η φτώχεια στην Ελλάδα κρίνοντας αποκλειστικά από τα ευρήματα για το σχετικό ποσοστό φτώχειας. Τούτο βεβαίως δε σημαίνει ότι η εξέταση της μεταβολής του σχετικού κινδύνου φτώχειας απέτυχε να προσδώσει προστιθέμενη αξία στην παρούσα ανάλυση. Το αντίθετο: ανέδειξε ότι η κρίση φαίνεται να αλλάζει ορισμένα από τα «αδρά δεδομένα» του σχετικού

κινδύνου φτώχειας στην Ελλάδα παρέχοντας ευρήματα που υποδεικνύουν την αντιστροφή της εικόνας του «ηλικιακού προφίλ» της φτώχειας στην Ελλάδα. Σε αντίθεση με την εικόνα του «γκρίζου» χρώματος της φτώχειας τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα, από το 2012 και έπειτα η εικόνα αντιστρέφεται πλήρως με τους ηλικιωμένους στην Ελλάδα να έχουν πλέον σημαντικά χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας σε σχέση με τα άτομα εργάσιμης ηλικίας.

Η διαπίστωση ότι ο κίνδυνος φτώχειας σε *απόλυτους* όρους υπερδιπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης για όλες τις ηλικιακές ομάδες και ανά φύλο αναδεικνύοντας ότι σχεδόν ένα στα δύο άτομα στην Ελλάδα το 2014 έχει εισόδημα που υπολείπεται του ορίου φτώχειας του 2008, μπορεί να θεωρηθεί ως περισσότερη αντιπροσωπευτική αποτύπωση των επιπτώσεων της κρίσης στην εισοδηματική κατάσταση των ατόμων. Οι άνεργοι, και γενικώς τα άτομα σε νοικοκυριά με χαμηλή έντασης εργασίας καθώς και οι μετανάστες από χώρες εκτός ΕΕ αποτελούν παραδείγματα που υποδεικνύουν ότι η κρίση έπληξε, σε σχετικούς όρους, περισσότερο τα εισοδήματα των ασθενέστερων εισοδηματικών ομάδων. Δεν λείπουν ωστόσο και ενδείξεις για ακριβώς αντίθετες τάσεις –που να δηλώνουν δηλαδή μεγαλύτερες μειώσεις εισοδήματος πληθυσμιακών ομάδων που ήταν σε σαφώς υψηλότερες θέσεις στην κατανομή του εισοδήματος πριν την κρίση, όπως φαίνεται να συμβαίνει στα άτομα εργάσιμης ηλικίας που είναι ιδιοκτήτες της κατοικίας που διαμένουν.

Η κρίση, επιπλέον της επίδρασης που ασκεί στον κίνδυνο φτώχειας φαίνεται να επιδρά επίσης και στο «τι σημαίνει η κατάσταση φτώχειας». Εστιάζοντας σε μη χρηματικές διαστάσεις ανά κατάσταση φτώχειας, τα ευρήματα συντείνουν σε δύο βασικές διαπιστώσεις: *Πρώτον*, η κρίση αυξάνει σημαντικά τις «ανάγκες» εκεί που υπήρχαν ήδη ανάγκες (δηλαδή μεταξύ των φτωχών). *Δεύτερον*, οι πιέσεις και οι δυσκολίες που επιφέρει η κρίση μεταξύ των μη φτωχών (την κατά τα προηγούμενα έτη παραδοσιακή δεξαμενή εφεδρειών και άτυπων υποστηρικτικών μηχανισμών) εμφανίζονται επίσης ιδιαίτερα σημαντικές, περιορίζοντας τη δυνατότητά τους να δράσουν, όπως στο παρελθόν, ως χρηματοδοτικές εφεδρείες για κάλυψη αναγκών. Ως επάλληλο της κρίσης, φαίνεται να υπάρχει επομένως, ένα «έλλειμμα» μεταξύ των επιπλέον αναγκών που η κρίση συνεπάγεται για τους φτωχότερους και της

σημαντικά περιορισμένης δυνατότητας των άτυπων υποστηρικτικών μηχανισμών να συνεχίσουν να επιτελούν το ρόλο του «άτυπου» κοινωνικού κράτους, δηλαδή να «καλύπτουν τις ανάγκες εκεί που υπάρχουν ανάγκες και κενά του επίσημου κοινωνικού κράτους».

Η διαμόρφωση αυτού του αποτελέσματος αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στην επίδραση της κρίσης, ωστόσο δεν θα πρέπει να παραληφθεί και η σημασία των επιλογών της πολιτικής για τη δημοσιονομική προσαρμογή –και δη η επιλογή για την προσαρμογή διαμέσου κυρίως της αύξησης των εσόδων. Αν κάτι μπορεί να υποστηριχθεί ως καταληκτική παρατήρηση είναι η διαπίστωση ότι η συζήτηση για «δημοσιονομικά ισοδύναμα» κατέληξε σε επιλογές που κάθε άλλο παρά «ισοδύναμα» αποτελέσματα φαίνεται να έχουν στη λειτουργία των άτυπου κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Chambers, R. (1995). *Poverty and livelihoods: whose reality counts?*, *IDS Discussion Paper No 347*, Brighton

Di Meglio, E. (2013) '*Living standards falling in most Member States*', *Statistics in Focus 8/2013*, Luxembourg: Eurostat.

Giannitsis, T. & Zografakis, S. (2015). *Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis*. IMK Study, 38

Mitrakos, T. (2014). 'Fiscal adjustment: distributional effects of austerity'. In P. Liargovas (ed.) *Fiscal adjustment: How fair is the distribution of burdens?*, Parliamentary Budget Office, Hellenic Parliament, pp. 45-54.

OECD (2013a). *Crisis squeezes income and puts pressure on inequality and poverty*, OECD Publishing.

OECD (2013b). *How's Life, 2013 – Measuring Well-Being*, OECD Publishing.

OECD (2013c). *Pensions at a Glance: OECD and G20 indicators*, OECD Publishing.

OECD (2013d). *OECD Economic Surveys: Greece 2013*, OECD Publishing.

Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living*. University of California Press

Tsakloglou P. (1990) "Aspects of poverty in Greece", *Review of Income and Wealth* 36 (4): 381-402.

Tsakloglou, P., & Panopoulou, G. (1998) "Who are the poor in Greece? Analysing poverty under alternative concepts of resources and equivalence scales", *Journal of European Social Policy*, 8(3): 213-236.

Tsakloglou, P. & Papadopoulos, F. (2002). Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European countries. *Journal of European Social Policy*, 12(3): 211-225.

Zografakis, S. (2014). 'The apartment building and the index of despair'. In P. Liargovas (ed.) *Fiscal adjustment: How fair is the distribution of burdens?*, Parliamentary Budget Office, Hellenic Parliament, pp. 1-8.

Ελληνική

Γεωργιάδης, Θ. (2015). 'Μέτρηση και ανάλυση της φτώχειας των ηλικιωμένων στην Ευρώπη'. Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (2012). *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας*. Αθήνα

Ελληνική Στατιστική Αρχή, (2013) *Δελτίο Τύπου: Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών 2012: Κίνδυνος Φτώχειας*. Πειραιάς, 29/11/2013

Ζωγραφάκης, Στ. & Μητράκος, Θ. (2012). "Ο κίνδυνος χαμηλού εισοδήματος στα νοικοκυριά μισθωτών και ανέργων κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης". Στο: *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης* (επιμ. Π. Τσακλόγλου), Τράπεζα της Ελλάδας, σελ. 173-215.

Κανελλόπουλος Κ. (1986). *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί παράγοντες*, Επιστημονικές Μελέτες 22, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Μελετών, Αθήνα.

Λυμπεράκη, Α. και Τήνιος, Πλ., (2002). *Εργασία και Συνοχή: Τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση και την Κοινωνική Ένταξη*, εκδ. Παπαζήση.

Ματσαγγάνης, Μ.. (2013). "Η πολιτική κατά της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης", *Ενημερωτικό Δελτίο 6/2013*, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.

Ματσαγγάνης, Μ. & Λεβέντη, Χ. (2013), "Η ανατομία της φτώχειας στην Ελλάδα του 2013", *Ενημερωτικό Δελτίο 5/2013*, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.

Ματσαγγάνης, Μ. & Λεβέντη, Χ. & Καναβιτσά, Ε. (2012). "Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης", *Ενημερωτικό Δελτίο 1/2012*, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.

Μητράκος, Θ. & Τσακλόγλου, Π. (2012). Ανισότητα, φτώχεια και υλική ευημερία: από τη μεταπολίτευση ως την τρέχουσα κρίση. Στο: *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης* (επιμ. Π. Τσακλόγλου), Τράπεζα της Ελλάδας, σελ. 23-64.

Νικολίτσα, Δ. (2012). “Συμμετοχή στην ελληνική αγορά εργασίας: πρόσφατες εξελίξεις”, *Οικονομικές Εξελίξεις*, τεύχος 17, Κέντρο Προγραμματισμού και Κοινωνικών Ερευνών, σελ. 44-52.

ΟΟΣΑ (2013). “Ελλάδα: Μεταρρύθμιση των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας”. *Επιθεωρήσεις Δημόσιας Διακυβέρνησης από τον ΟΟΣΑ*, OECD Public Governance Reviews

Τήνιος, Π. (2003) *Ανάπτυξη με Αλληλεγγύη: Ένα πλαίσιο για τις συντάξεις του νέου αιώνα*, εκδ. Παπαζήση

Τήνιος, Π. (2010). *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, εκδ. Κριτική.

Κεφάλαιο 13: Μελέτη περίπτωσης από επιτόπια έρευνα: Νοικοκυριά με ιδιαίτερα έντονες δυσκολίες. Ποιες είναι οι νέες ανάγκες που προκύπτουν λόγω κρίσης, και πώς αυτές καλύπτονται;

Εισαγωγή

Η οικονομική κρίση επιβαρύνει έντονα και με ποικίλους τρόπους τα ελληνικά νοικοκυριά. Η μείωση του συνολικού ΑΕΠ στην Ελλάδα κατά περίπου 25% από την αρχή της κρίσης μέχρι σήμερα δεν αποτελεί απλά ένα μακροοικονομικό στατιστικό στοιχείο, αλλά έχει άμεσο αντίκτυπο στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Ανεργία, μείωση μισθών, και επισφαλής εργασία, είναι κάποιες από τις πιο έντονες προκλήσεις στις οποίες οι πολίτες καλούνται να αντεπεξέλθουν απολύσεις και οι περικοπές τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα, μεταφράζονται σε μεγαλύτερα ποσοστά φτώχειας και ανεργίας, τα οποία πλήττουν άμεσα τις συνθήκες και το επίπεδο διαβίωσης των οικογενειών. Η μείωση του οικογενειακού εισοδήματος, η έλλειψη δυνατότητας εύρεσης εργασίας, και ο αυξανόμενος κίνδυνος εργασιακής εκμετάλλευσης επηρεάζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό την δυνατότητα κάλυψης των οικογενειακών αναγκών.

Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό και την υψηλή φορολόγηση, καθώς και την αδυναμία κάλυψης —έστω μέρους— των αναγκών αυτών από το κράτος πρόνοιας, δημιουργούν όχι μόνο ένα δυσάρεστο παρόν για τις ελληνικές οικογένειες αλλά και ένα δυσοίωνο μέλλον. *Πώς λοιπόν τα μέλη της κάθε οικογένειας αντιμετωπίζουν τις επιπτώσεις της κρίσης; Όταν τα έσοδα μειώνονται αισθητά, ενώ οι ανάγκες για έξοδα παραμένουν σταθερές, ή ακόμα αυξάνονται, πώς καταφέρνουν τα άτομα να τα βγάλουν πέρα, και με ποιό κόστος; Το κείμενο που ακολουθεί,⁸³ βασίζεται σε αποσπάσματα συνεντεύξεων με 12 μέλη οικογενειών οι οποίες αντιμετωπίζουν*

⁸³ Το παρόν κεφάλαιο βασίζεται στη συλλογή πρωτογενών δεδομένων επιτόπιας έρευνας, σε δείγμα οικογενειών με έντονες οικονομικές δυσκολίες μέσω ποιοτικών συνεντεύξεων (αποτελεί δηλαδή το επιμέρους [παραδοτέο 2.3](#): Πρωτογενές υλικό επιτόπιας έρευνας πεδίου σε ένα δείγμα οικογενειών με ανάγκη).

ιδιαίτερα δυσμενείς οικονομικές συνθήκες. Οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες παραθέτουν τις εμπειρίες και τις απόψεις τους για τις οικονομικές δυσκολίες που βιώνουν, και εξηγούν πώς η κρίση οδήγησε στην απότομη και καθοριστική μείωση του συνολικού οικογενειακού εισοδήματός, πώς αυτό οδηγεί στην αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών, και πώς τελικά καταφέρνουν οι οικογένειές αυτές να τα βγάλουν πέρα. Μιλάνε επίσης και για τις μη υλικές προεκτάσεις της κρίσης, όπως τις αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχολογικές κατάσταση των οικογενειακών μελών αλλά και τις συγκρούσεις που προκύπτουν λόγω της κρίσης στις οικογενειακές σχέσεις. Η χρήση των παραδειγμάτων αυτών έχει σκοπό να αναδείξει αφενός πώς τα ευρύτερα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα βιώνονται στον μικρόκοσμο μιας οικογένειας, και αφετέρου πώς ο οικογενειακός θεσμός λειτουργεί σαν δίκτυο προστασίας και ουσιαστικά αντικαθιστά τους ελλιπείς κρατικούς μηχανισμούς πρόνοιας.

Μεθοδολογία

Για την μελέτη αυτή έγιναν 12 ημι-δομημένες ποιοτικές συνεντεύξεις με άτομα των οποίων οι οικογένειες στο σύνολό τους αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα έντονες δύσκολες λόγω της παρούσας οικονομικής κρίσης. Κάποιοι από τους συμμετέχοντες που επιλέχθηκαν αποτελούσαν ήδη μέρος ενός μεγαλύτερου δείγματος συμμετεχόντων για την μελέτη των επιπτώσεων της κρίσης στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Τα άτομα αυτά, βάσει των ερωτηματολογίων στα οποία απάντησαν, αποτελούσαν τρεις από τις περιπτώσεις που είχαν πληγεί περισσότερο από τις επιπτώσεις της κρίσης, είτε καταφεύγοντας είτε στο κλείσιμο της επιχείρησής τους, είτε διατηρώντας την ανοιχτή εν με πολύ μεγάλη δυσκολία. Μετά την συμπλήρωση των ερωτηματολογίων δηλαδή, ακολούθησε σύντομη ποιοτική συνέντευξη σχετικά με τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στο πλαίσιο της οικογένειας.

Εκτός από το συγκεκριμένο δείγμα, συμμετείχαν και 9 επιπλέον άτομα, τα οποία είτε ήταν υπάλληλοι επιχειρήσεων των οποίων οι αμοιβές και τα εργασιακά δικαιώματα είχαν μειωθεί σημαντικά, είτε είχαν χάσει ήδη τη δουλειά τους. Τα άτομα της τελευταίας κατηγορίας βρισκόταν στο φιλικό περιβάλλον των προηγούμενων συμμετεχόντων, οι οποίοι και μας τα σύστησαν. Στην έρευνα

επιπλέον συμμετείχε και ένας σύμβουλος ψυχικής υγείας ο οποίος τα τελευταία χρόνια αναλαμβάνει όλο και περισσότερες περιπτώσεις ατόμων και οικογενειών που έχουν πληγεί πολύ έντονα από την κρίση και αναζητούν ψυχολογική υποστήριξη. Η παράθεση των γεγονότων από τη δική του σκοπιά είναι χρήσιμη γιατί συμπληρώνει τις παρατηρήσεις των υπόλοιπων συμμετεχόντων, και ενισχύει την δυνατότητα εξαγωγής συμπερασμάτων σε ευρύτερη κλίμακα.

Οι ερωτήσεις που οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν ήταν ανοικτού τύπου, και σκοπός ήταν να αποτυπωθούν οι αυθεντικές εμπειρίες των συνεντευξιαζόμενων όσον τον δυνατόν πιο πλήρεις και αυτούσιες. Παραδείγματα των ερωτήσεων αυτών ήταν: *Θα μπορούσατε να μου περιγράψετε με λίγα λόγια πώς η κρίση έχει επηρεάσει την οικονομική κατάσταση της οικογένειάς σας, όσον αφορά την εργασία και το εισόδημα σας; Οι αλλαγές αυτές έχουν επηρεάσει τις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειάς σας; Αν ναι, με ποιό τρόπο; Τι τακτικές χρησιμοποιείτε για να αντιμετωπίσετε τις επιπτώσεις της κρίσης; Οι συνεντεύξεις στην συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν, και αναλύθηκαν θεματικά.*

Ανάλυση Ευρημάτων

Ανεργία, μείωση μισθών, επισφαλής εργασία

Ο πρώτος και βασικότερος τρόπος που η κρίση επηρεάζει τα νοικοκυριά είναι μέσω των οικονομικών επιπτώσεων. Στα παρακάτω αποσπάσματα φαίνεται πώς η ανεργία προκαλεί ίσως το πιο κρίσιμο πλήγμα στα οικογενειακά εισοδήματα.

«Είμαι άνεργη, με παιδί στην Β' δημοτικού, φιλοξενούμενη από τους γονείς μου, χαμηλοσυνταξιούχοι, και ο αδερφός μου άνεργος. Μεγαλώνω μόνη μου το παιδί, με την βοήθεια των γονιών μου... η μητέρα μου παίρνει 500 ευρώ και ο πατέρας μου 600. Και ουσιαστικά με αυτά τα χρήματα ζουν 5 άτομα.»

-Άνεργη, 31

«Οι δύο μου γονείς ηλικίας 62 και 59 είναι άνεργοι με αποτέλεσμα να μην έχουν κανένα εισόδημα. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι εξαρτώνται από μένα και τον αδερφό μου... Εγώ δεν έχω σταθερή δουλειά, το εισόδημα μου προκύπτει από τη διδασκαλία μαθημάτων σε παιδιά όλων των τάξεων... τα τελευταία χρόνια τα μαθήματα μειώθηκαν αρκετά και κατ'επέκταση και τα χρήματα που αποκομίζω.»

Φιλόλογος, 30

«Έχω μείνει άνεργος. Είμαι 1650 εισόδημα μείον το μήνα... περνάμε μια τραγική κατάσταση. Με ένα στεγαστικό δάνειο, στο οποίο δεν μπορώ να ανταπεξέλθω. Είμαι άνεργος 4 χρόνια. Μόνο η γυναίκα μου συνεισφέρει οικονομικά τώρα. Και λέω «ευτυχώς» που η γυναίκα μου είναι ανάπηρη, και παίρνει 2 επιδόματα και μπορούμε και ζούμε. Αυτό το πράγμα λέω!»

-Πρώην ναυτικός, 50

Από τα παραδείγματα αυτά προκύπτουν δύο βασικά συμπεράσματα. Πρώτον, η ανεργία αποτελεί απειλή για όλα τα μέλη της οικογένειας, ανεξαρτήτως φύλου ή ηλικίας, και δεύτερον η οικονομική στήριξη από τα υπόλοιπα οικογενειακά μέλη είναι ζωτικής σημασίας. Στην πρώτη περίπτωση μια 31χρονη μητέρα ενός μικρού κοριτσιού εξηγεί πώς αυτή, η κόρη της, αλλά και ο αδερφός της εξαρτώνται οικονομικά από την βοήθεια των χαμηλοσυνταξιούχων γονιών της.

Στο δεύτερο παράδειγμα μια 30χρονη γυναίκα αναφέρει πως ενώ το δικό της εισόδημα δεν είναι ούτε σταθερό ούτε επαρκές για την ίδια, αναγκάζεται να στηρίζει και τους δυο γονείς της, οι οποίοι τώρα είναι άνεργοι, χωρίς να έχουν προλάβει να βγουν στην σύνταξη και έχοντας περιορισμένες επιλογές για εύρεση εργασίας λόγω του προχωρημένου της ηλικίας τους.

Στο τρίτο παράδειγμα, ένας 50χρονος άντρας που πριν την κρίση είχε ικανοποιητικό μισθό, τώρα καλείται να καλύψει τις ανάγκες της οικογένειας του και να εξυπηρετήσει το στεγαστικό του δάνειο ενώ το εισόδημά του είναι μηδαμινό.

Παραδέχεται μάλιστα ότι έφτασε στο σημείο να λέει «ευτυχώς» που η γυναίκα του είναι ανάπηρη, και έτσι ζει αυτός και η κόρη τους με την σύνταξη και το επίδομα αναπηρίας της. Τα τρία αυτά παραδείγματα αναδεικνύουν πως η ανεργία οδηγεί στην φτωχοποίηση των νοικοκυριών.

Πέρα από την ανεργία όμως, υπάρχει και μια μεγάλη μερίδα εργαζόμενων φτωχών, δηλαδή ανθρώπων που είτε απασχολούνται σε χαμηλόμισθη εργασία, είτε έχουν υποστεί σημαντικές μισθολογικές μειώσεις λόγω της κρίσης και της λιτότητας. Μάλιστα, οι μισθολογικές μειώσεις σε ήδη χαμηλόμισθους εργαζομένους αναγκάζει τα άτομα αυτά όχι μόνο σε περικοπές ειδών για την κάλυψη δευτερευόντων αναγκών, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και σε αδυναμία κάλυψης των βασικών τους αναγκών. Στα παρακάτω παραδείγματα, αναφέρονται περιπτώσεις μειώσεων από 40% έως και 90% σε σύγκριση με τους μισθούς προ κρίσης για τις αντίστοιχες δουλειές. Αυτό φυσικά δημιουργεί μεγάλη δυσκολία στην κάλυψη των βασικών αναγκών των νοικοκυριών.

«Έπαιρνα κάποτε 900 και 1000 ευρώ και τώρα παίρνω 600. Πώς θα περάσει μια οικογένεια με 2 παιδιά; Τι να πληρώσεις; Φώτα; Νοίκι; Ρεύματα; Τις ανάγκες των παιδιών; Και ο σύζυγος φύλακας είναι, έφτανε με τα νυχτερινά στα 1200, τώρα του τα 'χουνε κόψει. Και γω τώρα παίρνω παραπάνω από το σύζυγό μου. Φαντάσου. Και δουλεύει ατέλειωτες ώρες.»

- Εργαζόμενη σε φούρνο, 33

«Πριν 3-4 χρόνια έβγαζα 1000-1500 ευρώ το μήνα. Τώρα βγάζω 10 φορές λιγότερα... Η γυναίκα μου δε δουλεύει. Δύο από τα παιδιά μου δουλεύουν έξω. Τα άλλα 3 δεν μπορούν. Δεν υπάρχουν δουλειές. Από τα λίγα που παίρνω τώρα ζούμε όλοι. Καλύπτονται οι βασικές μας ανάγκες, αλλά έχει πέσει πολύ η ποιότητα ζωής. Δεν ζεις έτσι...»

-Μηχανουργός, 65

«Τα χρήματα που παίρνω για φουλ τάιμ απασχόληση έχουν μειωθεί στο μισό σε σχέση με το 2008 που έκανα την ίδια δουλειά. Και όταν έχεις να συμβάλεις και στην οικογένεια, και να καλύψεις τις βασικές σου ανάγκες είναι πάρα πολύ δύσκολο. Είμαι 8 και 10 ώρες όρθια τη μέρα, και μιλάω για ένα μισθό 470 ευρώ το μήνα, και αυτό αν είσαι άνω των 25. Κάτω των 25 είναι 400.»

-Εργαζόμενη σε κατάσταση παιχνιδιών, 25

Η πρώτη συνεντευξιαζόμενη στο παραπάνω απόσπασμα περιγράφει πως και εκείνη και ο σύζυγος της υπέστησαν σημαντικές περικοπές στους μισθούς τους, έχοντας μειώσει κατά μεγάλο ποσοστό το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού τους. Λόγω των μειώσεων αυτών, έχει γίνει πολύ δυσκολότερο να καλύψουν βασικές ανάγκες του νοικοκυριού τους, όπως πληρωμή ενοικίου, λογαριασμούς ρεύματος, κτλ.

Στο δεύτερο παράδειγμα, ένας μηχανουργός που εργάζεται ως ελεύθερος επαγγελματίας, εξηγεί πως η δουλειά, και επομένως το εισόδημά του έχει πέσει κατά 90%. Ωστόσο, επειδή η γυναίκα του δεν εργάζεται και τα δύο από τα παιδιά του που ζουν μαζί είναι επίσης άνεργα, αναγκάζεται με το μειωμένο αυτό μισθό να συνεχίζει να καλύπτει τις ανάγκες της οικογένειας. Όπως ήταν αναμενόμενο, η αίσθηση της μείωσης της ποιότητας ζωής είναι αρκετά έντονη.

Στο τρίτο απόσπασμα, η συνεντευξιαζόμενη περιγράφει την ραγδαία μείωση του κατώτατου μισθού, που στην περίπτωση της αγγίζει το 50%. Ενώ η κοπέλα αυτή δουλεύει στην ίδια δουλειά για σχεδόν 7 χρόνια, αντί για να αυξάνεται ο μισθός της, μειώνεται, παρά τις υπερωρίες, και παρά το γεγονός ότι λόγω ηλικίας έχει περάσει θεωρητικά στην επόμενη μισθολογική κλίμακα.

Και στις τρεις περιπτώσεις αυτές, και ενώ τα άτομα έχουν διαφορετικό προφίλ από άποψη κλάδου, ηλικίας, φύλου, ή οικογενειακής κατάστασης, αντιμετωπίζουν μια παρόμοια πραγματικότητα. Τα χρόνια εμπειρίας εργασίας δεν προσφέρουν κανένα ιδιαίτερο πλεονέκτημα με την πάροδο του χρόνου, οι μειώσεις των μισθών είναι ποσοστιαία σημαντικές, και οι επιπτώσεις τους μειώνουν σε μεγάλο βαθμό τη δυνατότητα κάλυψης των οικογενειακών εξόδων και ατομικών αναγκών.

Πέρα όμως από τις αναπόφευκτες οικονομικές επιπτώσεις που προκύπτουν από την έλλειψη θέσεων εργασίας και την πτώση των μισθών, δημιουργούνται γενικότερα πιο δυσμενής εργασιακές συνθήκες και ένα κλίμα αβεβαιότητας, τα οποία αφήνουν και περιθώρια για μεγαλύτερη εργασιακή εκμετάλλευση.

«Εργάζομαι στην εταιρία αυτή για 5 χρόνια, και είμαι ένα χρόνο και οχτώ μήνες πίσω στις πληρωμές μου. Μιλάμε για πολύ σοβαρή κατάσταση. Όχι ότι έκανα να πληρωθώ 1.5 χρόνο σερί, αλλά η ροή των χρημάτων είναι τέτοια που πρέπει να καλύπτω τις ανάγκες μου με πολύ λιγότερα χρήματα.»

-Λογιστής, 37

«Αργεί να μπει η μισθοδοσία των γονιών μου, ο πατέρας μου έχει μείνει και 5 μήνες απλήρωτος... μειώνονται οι μισθοί αρκετά, και καθυστερούν στο να μπουν τα χρήματα. Στην προηγούμενη δουλειά που έκανα και 'γω συνέβαινε ακριβώς το ίδιο. Έμενα τουλάχιστον 3 μήνες απλήρωτη.»

-Φοιτήτρια/Εργαζόμενη σε καφετέρια, 24

«Δούλευα σε φούρνο επί 3.5 χρόνια, έπαιρνα 830, μου έκοψε, μου έκοψε, δούλευα περισσότερες ώρες, δεν μου κόλλαγε ένσημα, και το είχα μάθει τελευταία όταν ήταν να βάλω το μικρό μου στο παιδικό στο δημόσιο και μου είπαν δεν έχεις ένσημα καθόλου. Με είχε σαν ημιαπασχόληση στο χαρτί, μια φορά την εβδομάδα για 2ωρο.»

- Εργαζόμενη σε φούρνο, 33

Τα τρία αυτά παραδείγματα περιγράφουν περιπτώσεις όπου τα βασικά συμφωνημένα δεν τηρούνται, δηλαδή οι μισθοί και οι ασφαλιστικές εισφορές δεν καταβάλλονται κανονικά στους εργαζόμενους. Είτε αυτό συμβαίνει λόγω πραγματικής αδυναμίας εκ μέρους των εργοδοτών, είτε λόγω εκμετάλλευσης των περιστάσεων για αύξηση κέρδους, ακόμα και τα πλέον αυτονόητα δικαιώματα των

εργαζομένων παύουν να θεωρούνται τέτοια. Όταν μάλιστα αυτό συμβαίνει σε ευρεία κλίμακα, τότε και υπόλοιποι εργαζόμενοι διστάζουν να αντιδράσουν ή να διεκδικήσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας, γιατί φοβούνται ακόμα χειρότερες επιπτώσεις.

«Ο σύζυγος δουλεύει εκεί δέκα χρόνια, αλλά έχουν σκληρύνει πολύ τα πράγματα, και γι' αυτό δουλεύει πολλές ώρες και δεν μιλάει... μπορεί να πάει σήμερα για δουλειά, και αύριο να του πει «σταμάτα». Του έχει τύχει στο φίλο, τον συνεργάτη του που ξεκινήσανε μαζί. Μαζί δουλεύανε, είχε και δύο παιδάκια, και πέρυσι ξαφνικά μέσα σε μια μέρα τον έδιωξαν.»

- Εργαζόμενη σε φούρνο, 33

«Εσύ μπορεί να αντέχεις, αλλά όταν η εταιρία στην οποία δουλεύεις χάνει το 80-90% του προσωπικού της δεν είναι το πιο ευχάριστο. Είναι συνεχής η πίεση, η ένταση, η αγωνία, το άγχος.»

-Λογιστής, 37

«Γνωρίζω και άτομα τα οποία έχουν 20 χρόνια ένσημα στο ΙΚΑ, και η διαφορά σε αυτά που παίρνουμε είναι 30 ευρώ. Δηλαδή να σαι 45-50 χρονών, να έχεις οικογένεια, παιδιά, να έχεις πίσω σου ένα παρελθόν όποιο κ αν είναι αυτό, και να παίρνεις 500 ευρώ το μήνα. Και θες 100-120 ευρώ το μήνα για βενζίνη, και κάνεις απόσταση 40-45 λεπτά, καθημερινά.»

-Εργαζόμενη σε κατάσταση παιχνιδιών, 25

Όπως φαίνεται από τα δύο πρώτα αποσπάσματα, ο φόβος της απόλυσης και της ανεργίας είναι ακόμα πιο έντονος όταν όλο και περισσότερα άτομα στο άμεσο περιβάλλον των εργαζομένων πλήττονται από τις συνέπειές τους. Το να απολύεται ο διπλανός σου μια μέρα ξαφνικά ή το να μένει χωρίς δουλειά 90% των εργαζομένων στην εταιρία που κάποιος εργάζεται αποτελεί σημαντική πίεση και

πηγή άγχους. Όπως φαίνεται και στο τρίτο απόσπασμα, όταν μια νέα εργαζόμενη βλέπει ότι άτομα με πολύ περισσότερα χρόνια εργασίας από αυτήν παίρνουν τον ίδιο σχεδόν μισθό με την ίδια, τότε δεν πρόκειται ποτέ να τολμήσει να διεκδικήσει παραπάνω χρήματα. Παρομοίως, η φράση «έχουν σκληρύνει πολύ τα πράγματα, και γι αυτό δουλεύει πολλές ώρες και δεν μιλάει» ουσιαστικά δείχνει ότι ο φόβος της απόλυσης αναγκάζει τους εργαζόμενους να υπομένουν αβίαστα πιο σκληρές συνθήκες εργασίας, και γενικότερα πιο άδικη μεταχείριση.

Επιπλέον δυσκολίες: κλάδος, φύλο, ηλικία, αναπηρία

Αν και το συγκεκριμένο δείγμα συνεντευξιαζομένων είναι πολύ μικρό για να είναι αντιπροσωπευτικό του συνόλου των ελληνικών νοικοκυριών, από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων προκύπτει ότι ορισμένοι εργασιακοί κλάδοι έχουν επηρεαστεί περισσότερο από άλλους, ενώ παίζουν ρόλο και άλλα χαρακτηριστικά των ατόμων, όπως φύλο, ηλικία, ή σωματική ικανότητα.

Το παρακάτω απόσπασμα, αφορά έναν 59χρονο άντρα που δούλευε από μικρός ως μάστορας σε οικοδομές, αλλά τα τελευταία 5 χρόνια λόγω των επιπτώσεων της κρίσης στον συγκεκριμένο επαγγελματικό κλάδο, το εισόδημά του έχει καταλήξει να είναι μηδενικό. Και όμως, παρ' ότι δεν έχει έσοδα, είναι αναγκασμένος να πληρώνει φορολογία σαν ελεύθερος επαγγελματίας, πράγμα δυσβάσταχτο για τα οικονομικά της οικογένειάς του.

«Επίσημα είμαι άνεργος 1.5 χρόνο, ανεπίσημα 5. Δηλαδή πριν κλείσω την εταιρία που είχα, θεωρούμουν ότι δουλεύω σαν ελεύθερος επαγγελματίας, άσχετα πως δεν υπήρχε δουλειά... αλλά μας φορολογούνε και από πάνω γιατί έχουμε ένα σπίτι και ένα αυτοκίνητο, και έχουνε μαζευτεί και χιλιάδες στην εφορία να πληρώσουμε τα οποία θέλουμε να τα κάνουμε και ρύθμιση και δεν μπορούμε...»

-Άνεργος Μάστορας, 59

Πράγματι τα τελευταία 5 χρόνια, λόγω της κρίσης, ο οικοδομικός κλάδος βρίσκεται σε αδράνεια. Και αυτός αλλά και η σύζυγος που απασχολούνταν σε αυτό τον κλάδο έμειναν άνεργοι, και λόγω της προχωρημένης ηλικίας τους δυσκολεύονται να βρουν οποιαδήποτε άλλη δουλειά. Έτσι το εισόδημα και των δύο είναι μηδέν. Παρ' όλα αυτά το νοικοκυριό τους φορολογείται από το κράτος, όχι μόνο γιατί η εταιρεία ήταν θεωρητικά ενεργή για τρία από τα τελευταία 5 χρόνια, αλλά και γιατί είναι ιδιοκτήτες του σπιτιού στο οποίο ζουν, και ενός αυτοκινήτου.

Σε μια παρόμοια περίπτωση, η ιδιοκτήτρια ενός καταστήματος πλακιδίων και ειδών υγιεινής εξηγεί πως λόγω της κρίσης έχει πέσει κατακόρυφα ο τζίρος της επιχείρησής της, με αποτέλεσμα να αδυνατεί να πληρώσει τις ασφαλιστικές της εισφορές, οι οποίες παραμένουν υψηλές, παρά τις οικονομικές συνθήκες.

«Δεν υπάρχει ζήτηση από τη στιγμή που έχει σταματήσει η ανοικοδόμηση. Δεν υπάρχει κίνηση, δεν εισπράττεις, και έτσι δυσκολεύεσαι να αντεπεξέλθεις στις υποχρεώσεις σου... Εδώ και τρία χρόνια δεν καταβάλω τις ασφαλιστικές εισφορές. Δεν γίνεται. Δεν βγαίνει. Είναι και μεγάλο το ποσό.. 980 ευρώ διμηνιαία, και δεν σε καλύπτει καν. Ας με πάνε δικαστικά.»

-Ιδιοκτήτρια καταστήματος ειδών υγιεινής, 52

Και σε αυτό το παράδειγμα, φαίνεται ότι ο οικοδομικός κλάδος έχει πληγεί ίσως περισσότερο απ' όλους, και κατά συνέπεια όλα τα συναφή επαγγέλματα. Το κράτος ωστόσο δεν έχει επιδείξει ιδιαίτερη ευαισθησία στις συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί, και συνεχίζει να απαιτεί υψηλή φορολόγηση και ασφαλιστικές εισφορές από τους —μέχρι πρόσφατα —εργαζόμενους, χωρίς μάλιστα να προσφέρει ικανοποιητικές παροχές. Ως αποτέλεσμα αυτού, οι «πληγέντες» όχι μόνο δεν διευκολύνονται, αλλά σπρώχνονται ακόμα περισσότερο μέσα στο χρέος.

Πέρα από τον κλάδο, υπάρχουν ατομικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν το πόσο έντονα βιώνεται η κρίση. Το φύλο, η ηλικία, και η σωματική υγεία αποτελούσαν πάντα παράγοντες που ευνοούσαν ή δυσκόλευαν την δυνατότητα των ατόμων να ανταποκριθούν με επιτυχία στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας. Όταν αυτές οι

συνθήκες δυσκολεύουν όμως, και ειδικά όταν αυτό γίνεται ξαφνικά και γρήγορα, η θέση των κοινωνικά αδύναμων γίνεται ακόμα πιο δυσχερής.

«Όταν βλέπει ο άλλος ότι είσαι γυναίκα, δηλαδή κορίτσι, σε εκμεταλλεύεται με κάθε τρόπο. Σεξουαλικά υπονοούμενα, άσχημο τρόπο ομιλίας... γιατί όταν είσαι μικρότερη δεν μπορείς να μιλήσεις. Θα πρέπει να ακούσεις ότι πει, και είτε είναι λάθος είτε είναι σωστό, αυτό είναι και δεν έχει κάτι παραπάνω.»

-Εργαζόμενη σε κατάσταση παιχνιδιών, 25

Στο παραπάνω απόσπασμα μια κοπέλα εξηγεί πώς λόγω του νεαρού της ηλικίας της, αλλά και λόγω του φύλου της, είναι εκτεθειμένη σε περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης από τον προϊστάμενό της, χωρίς να έχει την δυνατότητα ουσιαστικά να αντιδράσει, υπό τον φόβο μια επικείμενης απόλυσης.

Ταυτόχρονα, εκτός από τους νέους, και τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα βρίσκονται αρκετά εκτεθειμένα στις άσχημες εργασιακές συνθήκες, αφού οι επαγγελματικές τους εναλλακτικές είναι πιο περιορισμένες.

«Οι γονείς μου είναι μεγάλοι άνθρωποι και δεν μπορούν να κάνουν άλλες επαγγελματικές επιλογές στην ζωή τους αυτή τη στιγμή... ο πατέρας μου, 57 χρονών, είναι οδηγός φορτηγού σε μια τεχνική εταιρία... έχει θέματα στην μισθοδοσία και στον χρόνο πληρωμής, αλλά λόγω κρίσης δεν μπορεί να βρει κάτι άλλο να κάνει.»

-Φοιτήτρια/Εργαζόμενη σε καφετέρια, 24

Σε αυτό το παράδειγμα, ένας 57χρονος οδηγός υπομένει μήνες καθυστέρησης στην —μειωμένη— μισθοδοσία του, γιατί καταλαβαίνει ότι δεν μπορεί να βρει εύκολα άλλη δουλειά λόγω του προχωρημένου της ηλικίας του. Και ενώ και οι ίδιοι συνταξιούχοι αντιμετωπίζουν δυσκολίες λόγω των μειωμένων συντάξεων, υπάρχει και η κατηγορία εκείνων που ήταν κοντά στο να συνταξιοδοτηθούν, αλλά λόγω των

αλλαγών στις ηλικίες συνταξιοδότησης δεν πρόλαβαν. Έτσι, ορισμένοι από αυτούς έχουν μείνει άνεργοι, χωρίς δυνατότητα εύρεσης εργασίας λόγω ηλικίας, και χωρίς την σύνταξη που περίμεναν.

«Εγώ θα έβγαينا στη σύνταξη σε 10 μέρες που θα γινόμουν 50 χρονών, αλλά η τρόικα μας ανέβασε δύο χρόνια παραπάνω. Και τώρα περιμένω να πάω στα 52 για να πάρω σύνταξη. Οπότε είμαι τελείως κρεμασμένος. Γιατί ήμουν ναυτικός.»

-Πρώην ναυτικός, 50

Εδώ, έχουμε την περίπτωση ενός 50χρονου ναυτικού που ενώ ήταν σε αναμονή για να πάρει σύνταξη, μένει αναπάντεχα και χωρίς μισθό, αλλά και χωρίς σύνταξη για δύο χρόνια, λόγω των αλλαγών που προέκυψαν στο συνταξιοδοτικό. Υπάρχουν βέβαια και άλλοι, που παρά την μεγάλη ηλικία τους, επιθυμούν να συνεχίζουν να δουλεύουν, γιατί εκτιμούν ότι ακόμα και αν συνταξιοδοτούνταν, τα χρήματα που θα έπαιρναν δεν θα ήταν καθόλου ικανοποιητικά.

«Παρά των προβλημάτων με τη σωματική μου υγεία, με ενδιαφέρει να συνεχίζω να εργάζομαι, γιατί η σύνταξη είναι τόσο μικρή που με φοβίζει ότι θα ζώ μόνο με αυτή. Δεν θέλω να απολέσω το δικαίωμα για μια ποιοτική ζωή. Δεν με φτάνουν για να ζήσω.»

-Μηχανουργός, 65

Ο κύριος αυτός, παρότι είναι 65 χρονών, με προβλήματα υγείας, και ασχολείται με μια σωματικά απαιτητική εργασία, επιλέγει να καθυστερήσει και άλλο την συνταξιοδότηση του γιατί τον «φοβίζει» το ενδεχόμενο να πρέπει να ζει με τα τόσο λίγα χρήματα που προβλέπει ο νόμος στην περίπτωσή του. Και στα τρία αυτά παραδείγματα, άνθρωποι προχωρημένης ηλικίας, βρίσκονται σε οικονομικό αδιέξοδο, προκαλούμενο κυρίως από την παρούσα κατάσταση στην αγορά

εργασίας, και χωρίς όμως αυτό να διευκολύνεται από οποιεσδήποτε κρατικές ρυθμίσεις.

Τέλος, αγανάκτηση σίγουρα προκαλείται και στις περιπτώσεις όπου υπάρχει χρόνιο πρόβλημα υγείας σε κάποιο οικογενειακό μέλος, χωρίς να υπάρχει κρατική στήριξη. Παρακάτω, μια εργαζόμενη μητέρα εξηγεί πώς προσπαθεί με δυσκολία να καλύψει τις οικονομικά αυξημένες ιατρικές ανάγκες του παιδιού της.

«Έχω και ένα παιδάκι που είναι λίγο άρρωστο και έχει οικονομικές ανάγκες, και που πρέπει να το χειριστώ διαφορετικά... Από το κράτος δεν έχουμε καμία βοήθεια. Ότι κάνουμε εμείς οι γονείς. Είναι πάρα πολύ δύσκολα... είναι στιγμές που δεν μπορείς ούτε το νοίκι σου να πληρώσεις, ούτε τα έξοδα των γιατρών.»

- Εργαζόμενη σε φούρνο, 33

Στα λόγια της μητέρας αυτής διακρίνεται απογοήτευση για την μειωμένη ικανότητά της να παρέχει την απαραίτητη ιατρική φροντίδα στο άρρωστο παιδί της. Στις περιπτώσεις όπου υπάρχουν προβλήματα υγείας λοιπόν, η πίεση πολλαπλασιάζεται, τόσο σε οικονομικό όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο.

Αντιμετώπιση Οικονομικών Δυσκολιών

Πώς τελικά οι άνθρωποι τα βγάζουν πέρα οικονομικά; Πώς καταφέρνουν να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες, όταν υπάρχουν τόσο μεγάλα εμπόδια και δυσκολίες; Και, ποιος είναι ο ρόλος της οικογένειας στην προσπάθεια αυτή; Σε ατομικό επίπεδο, ο δραστικός περιορισμός εξόδων, ο αναπροσδιορισμός των προτεραιοτήτων, και η εύρεση έστω και περιστασιακής και ανασφάλιστης εργασίας αποτελούν κάποιες από τις πιο συνηθισμένες τακτικές που ακολουθούνται.

«Η μισθοδοσία μου τον τρίτο χρόνο της κρίσης μειώθηκε κατά 35%, με αποτέλεσμα να αναζητήσω δεύτερη και τρίτη εργασία. Όμως, παρά την

αύξηση των εργατοωρών, οι αποδοχές μου είναι μειωμένες. Αναγκαστικά έχω αναπροσαρμόσει τις προτεραιότητες ως καταναλωτής και έχω πάψει να κάνω αποταμίευση. Είμαι σε ένα καθημερινό αγώνα επιβίωσης και αναζήτησης εργασίας με καλύτερους όρους.»

-Καθηγητής Φυσικής Αγωγής, 39

«Το παλεύουμε. Καρπωνόμαστε κάποιες ευκαιρίες για δουλειές. Έστω είναι 10 ευρώ, είναι 20, είναι 30. Καθαρίσματα σε σπίτια, καμία φύλαξη παιδιού άμα τύχει, ότι μπορούμε.»

-Άνεργη, 31

«Έχουμε μειώσει πολλά, και σε τρόφιμα, και σε διασκέδαση. Μένουμε και σε ενοίκιο, και του έχω ζητήσει μείωση 3 φορές. Ευτυχώς την έχει δεχτεί, αλλιώς θα πηγαίναμε να μείνουμε στη μαμά μου στο χωριό.»

-Υπάλληλος σούπερ μάρκετ, 37

Στα δύο πρώτα αποσπάσματα, τα συνεντευξιαζόμενα άτομα αφενός μειώνουν τα έξοδά τους και αφετέρου ψάχνουν επιπλέον πηγές εσόδων, ακόμα και αν πρόκειται για χαμηλές απολαβές, ή μη ιδανικές συνθήκες εργασίας. Στην τρίτη περίπτωση, η μείωση εξόδων περιλαμβάνει διαπραγμάτευση το ποσού του ενοικίου, ενώ το plan B' θα ήταν η φυγή της οικογένειας από το μεγάλο αστικό κέντρο της Αθήνας, και η επιστροφή στο σπίτι της γιαγιάς στο χωριό. Ένα ακόμα σημαντικό συμπέρασμα λοιπόν που προκύπτει από την έρευνα αυτή είναι ο κρίσιμος ρόλος της οικογένειας στην αντιμετώπιση των δυσκολιών που προκύπτουν από την κρίση. Η οικογένεια υπό αυτές τις συνθήκες λειτουργεί ως υποστηρικτικός μηχανισμός που προσφέρει βοήθεια στα μέλη της, προστατεύοντας τα από ακραία σημεία φτώχειας ή συναισθηματικής καταρράκωσης.

«Καλύπτω τις ανάγκες μου μέσα από την χρήση αποθεμάτων που έχω δημιουργήσει στο πέρασμα των χρόνων. Μειώνω τα έξοδά μου, τις δαπάνες μου, τα βασικά, τα απολύτως αναγκαία, και προχωράω. Ευτυχώς έχω τους γονείς και τα αδέρφια μου, που με έχουν βοηθήσει πολύ, και οικονομικά αλλά και ψυχολογικά.»

-Λογιστής, 37

«Η κατάσταση της οικογένειάς μας είναι δράμα οικονομικά. Το να πάμε να πιούμε ένα καφέ είναι πολυτέλεια. Ή το να καλύψουμε τις ανάγκες μας, ή αυτά που χρωστάμε... Αν δεν ήτανε τα παιδιά δηλαδή να τσοντάρουνε, θα ήμασταν για κλάματα.»

-Άνεργος Μάστορας, 59

«Έχω ένα γιό, 30 χρ. και μια κόρη, 33, οι οποίοι δεν εργάζονται. Έτσι δεν συνεισφέρει κανείς άλλος μες το σπίτι. Γιατί υπάρχει ανεργία, δεν υπάρχουν θέσεις εργασίας, τα πράγματα είναι δύσκολα.»

-Ιδιοκτήτρια καταστήματος ειδών υγιεινής, 52

Στο πρώτο απόσπασμα ένας 37χρονος άντρας παραδέχεται ότι η βοήθεια από τους γονείς και τα αδέρφια του υπήρξε πάρα πολύ σημαντική γι' αυτόν στην παρούσα φάση, στην δεύτερη περίπτωση ένας πατέρας παραδέχεται ότι αν δεν είχε την οικονομική στήριξη από τα παιδιά του δεν θα μπορούσε να καλύψει ούτε τις πλέον βασικές του ανάγκες, και στην τρίτη μια μητέρα εξηγεί ότι ενώ έχει δύο ενήλικα παιδιά άνω των 30 που ζουν μαζί της, είναι η μόνη που εργάζεται και μπορεί ακόμα να συνεισφέρει χρήματα στην οικογένεια.

Τα αποσπάσματα εδώ αναδεικνύουν το βαθμό της αλληλεγγύης που προσφέρεται στο πλαίσιο της οικογένειας, και η οποία είναι ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των επιμέρους οικογενειακών μελών, ειδικά εκείνων που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση, είτε πρόκειται για γονείς, είτε για παιδιά, είτε για αδέρφια. Πολλές

φορές βέβαια, η παροχή στήριξης δεν γίνεται με ιδιαίτερη ευκολία, αλλά απαιτεί αυτοθυσία από τα υπόλοιπα μέλη.

«Όταν έχεις παιδιά, δουλεύεις για τα παιδιά σου και για τις υποχρεώσεις των παιδιών σου. Λες αν θα βγω, θα βγεις μια στο τόσο, και πάλι το σκέφτεσαι. Το πρώτο πράγμα είναι τα παιδιά που έχεις. Τα ρούχα τους, τα παπούτσια τους, τους γιατρούς, τι χρειάζεται για τα σχολεία, είναι πολλά. Και δεν θέλω να τα στερήσω αυτά στα παιδιά μου. Προτιμώ να κάνω και δεύτερη και τρίτη δουλειά αν βρω.»

- Εργαζόμενη σε φούρνο, 33

Η μητέρα αυτή εξηγεί ότι η πρώτη προτεραιότητα της είναι η κάλυψη των βασικών αναγκών των παιδιών της. Μάλιστα, η φράση «δεν θέλω να τα στερήσω αυτά στα παιδιά μου, προτιμώ να κάνω και δεύτερη και τρίτη δουλειά, αν βρω» δείχνει διάθεση αυτοθυσίας από πλευράς των γονιών, και παραμερισμού των προσωπικών αναγκών, για την κάλυψη των αναγκών των παιδιών τους. Το σκεπτικό αυτό ήταν αρκετά διαδεδομένο μεταξύ των συνεντευξιζόμενων γονιών σε αυτή την έρευνα, και ενδεχομένως αποτελεί γενικότερο χαρακτηριστικό της ελληνικής κουλτούρας σε σχέση με την οικογένεια. Η σχέση αυτή βεβαίως δεν είναι μονομερής, αφού και τα παιδιά, όταν έχουν την οικονομική δυνατότητα, αναλαμβάνουν την οικονομική στήριξη των γονιών τους, ακόμα και αν κάποιες φορές αυτό γίνεται εις βάρος των ίδιων.

«Από πέρυσι θα ήθελα να κάνω ένα μεταπτυχιακό, αλλά δεν μπορώ να αφήσω την δουλειά και να ασχοληθώ με αυτό. Είναι πρωτεύον τώρα να έχω τα βασικά χρήματα για να ανταποκριθώ στις ανάγκες της οικογένειας. Θα ήθελα να μείνω και μόνη μου αν υπήρχε η δυνατότητα με τη δουλειά, αλλά με τα χρήματα αυτά ούτε καν.»

-Εργαζόμενη σε κατάστημα παιχνιδιών, 25

Αν και η στήριξη των μεγαλύτερων σε ηλικία οικογενειακών μελών είναι πολύ σημαντική, ειδικά σε μια τέτοια περίοδο, εδώ βλέπουμε ότι υπάρχουν και περιπτώσεις όπου τα νεότερα μέλη αναγκάζονται να κάνουν υποχωρήσεις στους προσωπικούς τους στόχους, και κατ' επέκταση στο μέλλον τους, γιατί έχουν επωμισθεί την ευθύνη του να φροντίζουν τους μεγαλύτερους σε ηλικία γονείς τους. Η 25χρονη κοπέλα του εν προκειμένω αποσπάσματος περιγράφει την επιθυμία της να κάνει μεταπτυχιακό και να μείνει μόνη της, μακριά από το σπίτι των γονιών της, κάτι το οποίο όμως δεν είναι εφικτό γιατί τα λίγα χρήματα που κερδίζει αναγκάζεται να τα μοιράζεται με τους γονείς της και να συνεισφέρει όσο μπορεί στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Αυτή η δυσκολία απεξάρτησης από τους γονείς θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί μια από τις αρνητικές συνέπειες των ισχυρών οικογενειακών δεσμών και των οικονομικών σχέσεων αλληλεξάρτησης μεταξύ των μελών.

Αξίζει επιπλέον να σημειωθεί ότι το πώς κάθε νοικοκυριό βιώνει τις περικοπές εξαρτάται όχι μόνο από το ποσοστό του εισοδήματος που έχει μειωθεί, αλλά και από την αρχική οικονομική κατάσταση των μελών. Στο παράδειγμα που προαναφέρθηκε, η μητέρα δυσκολεύεται λόγω των παρόντων οικονομικών συνθηκών να καλύψει τις πλέον βασικές ανάγκες των παιδιών της, όπως ρουχισμός, ιατρική περίθαλψη, ή εκπαίδευση. Υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις όμως που η μείωση εξόδων γίνεται σε προϊόντα ή υπηρεσίες που για άλλους θα θεωρούνταν πολυτέλεια, και προ κρίσης. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν αφορούν περιπτώσεις περικοπών σε υπηρεσίες στο σπίτι.

«Τις δουλειές του σπιτιού και όλα αυτά εγώ τα κάνω. Εγώ και η κόρη μου. Όσο μπορεί γιατί έχει το πανεπιστήμιο τώρα και αυτή. Δεν υπάρχει άλλος. Όταν δούλευα εγώ έπαιρνα γυναίκα σπίτι να μας εξυπηρετεί. Τώρα που δε δουλεύω, έχει φύγει η γυναίκα.»

-Πρώην ναυτικός, 50

«Έχουμε τη γιαγιά που και αυτή χρειάζεται έναν άνθρωπο να έχει κοντά της γιατί και η γυναίκα μου πρέπει να τρέχει από εδώ και από κει να δει τι θα κάνει, την οποία βέβαια δεν έχουμε την πολυτέλεια να έχουμε. Αυτό τον άνθρωπο δηλαδή.»

-Άνεργος Μάστορας, 59

«Κάναμε και περικοπές στις ξένες γλώσσες. Καταργήσαμε τη γυναίκα στο σπίτι και τώρα πάνε φροντιστήριο τα παιδιά.»

-Μηχανουργός, 65

Ο πρώτος συνεντευξιζόμενος περιγράφει με λύπη ότι τώρα είναι εκείνος που αναγκάζεται να κάνει τις δουλειές του σπιτιού, ενώ προ κρίσης είχε την δυνατότητα να πληρώνει για την παροχή της φροντίδας αυτής. Ο δεύτερος αναφέρει ότι δεν υπάρχει η οικονομική δυνατότητα φύλαξης της ηλικιωμένης γιαγιάς της οικογένειας (υπονοώντας μάλιστα ότι αυτή είναι ευθύνη της γυναίκας του, όχι δική του). Και ο τρίτος εξηγεί πως τα παιδιά του τώρα μαθαίνουν Αγγλικά στο φροντιστήριο και όχι πια με δασκάλα στο σπίτι. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις, η κρίση φαίνεται να μειώνει το επίπεδο παροχής υπηρεσιών στο σπίτι που οι οικογένειες δύναται να πληρώσουν.

Ωστόσο, παρότι σε κάποιες περιπτώσεις οι υπηρεσίες αυτές είναι απολύτως αναγκαίες (πχ εάν η σύζυγος του πρώτου συνεντευξιζόμενου είναι ανάπηρη όπως έχει προαναφερθεί και χρειάζεται ιδιαίτερη φροντίδα) για πολλούς άλλους η πρόσβαση σε τέτοιου είδους υπηρεσίες θα ήταν σχεδόν αδύνατη και προ κρίσης. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι από ένα σημείο και μετά η αδυναμία κάλυψης αναγκών ως έννοια έχει υποκειμενικό χαρακτήρα, και εξαρτάται από το συγκεκριμένο επίπεδο διαβίωσης του εκάστοτε νοικοκυριού κατά την προ κρίσης περίοδο.

Γενικότερα, ο θεσμός της οικογένειας έχει κυρίαρχο ρόλο στην ελληνική κοινωνία, όχι μόνο τυπικά, αλλά και ουσιαστικά. Παρά την ενηλικίωση των παιδιών, η σχέση με τους γονείς τους παραμένει στενή, και αλληλοϋποστηρικτική. Αυτό είναι

χαρακτηριστικό που προϋπήρχε της κρίσης, και αποτελεί τυπική περίπτωση του λεγόμενου μεσογειακού μοντέλου οικογένειας. Λόγω της κρίσης ωστόσο, σε μια περίοδο που τα ατομικά και οικογενειακά εισοδήματα μειώνονται ραγδαία, και παράλληλα το αποδυναμωμένο κοινωνικό κράτος αδυνατεί να συνεισφέρει στην κάλυψη των αναγκών αυτών, ο ρόλος της οικογένειας γίνεται κρίσιμος για την επιβίωση των ατόμων. Όντως αυτό που παρατηρείται είναι η ενίσχυση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων αλληλεγγύης αλλά και αλληλεξάρτησης στο πλαίσιο της οικογένειας, καθιστώντας έτσι τον οικογενειακό ιστό ως «μαξιλάρι» για εκείνους που πλήττονται από την κρίση χωρίς να βοηθιούνται από το κράτος.

Ψυχολογικές Επιπτώσεις

Όπως είναι φυσικό, οι οικονομικές πιέσεις δεν συνιστούν μόνο πρακτικές δυσκολίες, αλλά έχουν και ψυχολογικές επιπτώσεις. Το άγχος αποτελεί μια κυρίαρχο χαρακτηριστικό της καθημερινότητας, το οποίο όχι μόνο δεν βοηθάει στην λύση των πρακτικών προβλημάτων, αλλά επιβαρύνει ακόμα περισσότερο την ζωή των ατόμων που το βιώνουν. Μάλιστα, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που λόγω της ψυχολογικής πίεσης κλονίζεται ακόμα και η υγεία των ατόμων αυτών, τα οποία εκδηλώνουν τελικά ψυχοσωματικά συμπτώματα. Οι επιπτώσεις αυτές είναι ιδιαίτερα εμφανής στους άνδρες, που εκτός των βασικών υλικών τους αναγκών, νιώθουν την ανάγκη να εκπληρώσουν τον έμφυλο κοινωνικό τους ρόλο ως οικονομικοί υποστηρικτές της οικογένειας (breadwinners), το οποίο όμως καθίστανται αδύνατο βάσει των συγκεκριμένων συνθηκών που διαμορφώνονται στην αγορά εργασίας λόγω της κρίσης. Αυτό αρχικά πλήττει την αυτοεκτίμησή των ίδιων των αντρών, ενώ υπάρχουν και αρκετές περιπτώσεις όπου επηρεάζονται αρνητικά και οι οικογενειακές σχέσεις, όταν η πίεση και το άγχος μετατρέπονται σε γκρίνια, ή ακόμα και σε επιθετική συμπεριφορά.

«Υπάρχει γκρίνια, υπάρχει στενοχώρια γιατί υπάρχουν βασικές ελλείψεις σε πάρα πολλά πράγματα. Πριν την κρίση ήμουν γραμματέας... Τώρα

στενοχωριέμαι γιατί δεν μπορώ να προσφέρω αυτά που πρέπει στο παιδί μου.»

-Άνεργη, 31

«Νιώθω άγχος και πίεση. Έχω διαταραχές στον ύπνο, στις διατροφικές συνήθειες, στην προσωπική μου ζωή... Έχω ψυχοσωματικές εξάρσεις που σαν αποτέλεσμα έχουν το κάπνισμα, το κακό φαγητό, τις αϋπνίες, την κακή διάθεση, και την απώλεια βάρους.»

-Καθηγητής Φυσικής Αγωγής, 39

«Η κεφαλή της οικογένειας είναι ο άντρας και πρέπει να αντιμετωπίζει τα προβλήματα με τις δυνάμεις του. Οι εξωτερικοί παράγοντες όμως έχουν μειώσει αυτές τις δυνάμεις... Εγώ αρρώστησα σωματικά και ψυχολογικά. Η αμφιβολία της καθημερινότητας άρχισε να επηρεάζει την ψυχική μου διάθεση... Ένιωθα ανήμπορος με αποτέλεσμα να εμφανιστούν μυοσκελετικοί πόνοι, και συμπτώματα οσφυϊκής αδυναμίας, τα οποία ήταν και πρωτόγνωρα, και δεν είχαν καμία σχέση με μένα.»

-Μηχανουργός, 65

Στα τρία παραπάνω αποσπάσματα, οι συνεντευξιαζόμενοι εκφράζουν έντονο άγχος και ψυχολογική πίεση λόγω των παρόντων συνθηκών. Στην πρώτη περίπτωση, μια γυναίκα εξομολογείται ότι νιώθει αδυναμία στο να στηρίξει οικονομικά το παιδί της, και η αυτό της προκαλεί θλίψη και στενοχώρια. Στην δεύτερη περίπτωση το άγχος συνοδεύεται από αρνητικές επιπτώσεις στον ύπνο και τη διατροφή, ενώ οδηγεί και σε απώλεια βάρους καθώς και σε ζημιογόνες για την σωματική υγεία συνήθειες όπως το κάπνισμα και το κακό φαγητό. Στο τρίτο παράδειγμα, ο άντρας αυτός αφενός επιβεβαιώνει την κυριαρχούσα πεποίθηση του άντρα-κουβαλητή, και αφετέρου εξηγεί την πορεία από την ψυχολογική πίεση στην σωματική αδυναμία. Το συνεχές άγχος και οι αμφιβολίες που έφερε η νέα πραγματικότητα της κρίσης

τον αποδυνάμωσαν αρχικά συναισθηματικά, και στη συνέχεια και σωματικά, προκαλώντας πόνους και μυοσκελετικές παθήσεις.

Όταν λοιπόν η ψυχολογική κατάσταση επιβαρύνεται σημαντικά σε ατομικό επίπεδο, επηρεάζονται κατά συνέπεια και οι σχέσεις μέσα σε μια οικογένεια. Οι δυσμενείς κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και το κλίμα αβεβαιότητας που κυριαρχεί, σε συνδυασμό με τις σχέσεις εξάρτησης πάνω στις οποίες στηρίζεται η λειτουργία της οικογένειας, προκαλούν τριβές μεταξύ των μελών της.

«Υπάρχει γκρίνια. Και από την κόρη μου που ζητάει κάποια χρήματα να πάει να πιει τον καφέ της... δεν υπάρχουν τώρα αυτά. Της τα έδινα πριν, τώρα δεν υπάρχουν. Και με την γυναίκα μου. Και φταίει η κρίση για αυτό το πράγμα. Πριν δεν ήμασταν έτσι. Τώρα γίναμε έτσι.»

-Πρώην ναυτικός, 50

«Η ψυχολογική διάθεση του συζύγου μου που δε δουλεύει, έχει επηρεαστεί πολύ... ψυχολογικά έχει καταρρακωθεί. Και του βγαίνουν και σε άλλα, τα ψυχολογικά. Τα νεύρα του. Με τα παιδιά δεν είναι όπως πριν.»

-Υπάλληλος σούπερ μάρκετ, 37

«Είναι στιγμές που γκρινιάζουμε με το σύζυγο. Παραδείγματος χάριν θα τύχει να μην πάρω εγώ το μισθό μου όπως πρέπει να τον πάρω... και είναι οι ανάγκες που πρέπει να πληρώσεις: τα φώτα, τα νερά, ότι χρειάζεται. -Όχι δεν θα το πάρω αυτό, -όχι πρέπει να το πάρουμε, και φέρνουνε γκρίνιες, διαφωνίες. Ε, όταν υπάρχει κρίση μέσα στο σπίτι θα τσακωθείς και με το σύζυγο σου.»

- Εργαζόμενη σε φούρνο, 33

Στις παραπάνω περιπτώσεις, οι οικογενειακές σχέσεις φαίνεται να επηρεάζονται για δυο κυρίως λόγους. Αφενός υπάρχουν μέλη των οποίων οι ανάγκες δεν μπορούν να καλυφθούν από τους μειούμενους οικονομικούς πόρους, και αφετέρου υπάρχουν μέλη που αντιμετωπίζουν αδυναμία κάλυψης τόσο των δικών τους αναγκών, όσο και των αναγκών των εξαρτώμενων από αυτούς μελών. Το δεύτερο μάλιστα είναι ιδιαίτερα στρεσογόνο για τους μπαμπάδες στο πλαίσιο της οικογένειας, αφού φαίνεται ότι αισθάνονται ανίκανοι να εκπληρώσουν το ρόλο του προστάτη και υποστηρικτή, τόσο πρακτικά όσο και κοινωνικά.

Το φαινόμενο αυτό περιγράφεται εδώ με περισσότερες λεπτομέρειες από έναν ψυχολόγο και ψυχοθεραπευτή που ζει και εργάζεται στην Αθήνα, του οποίου ζητήθηκε ο γνώμη ως ειδικού επαγγελματία σε θέματα ψυχικής υγείας, για της ανάγκες της έρευνας αυτής.

«Αυτό που συναντήσαμε τα τελευταία χρόνια είναι να χάνουν περισσότερο οι άντρες τη δουλειά τους, και λιγότερο οι γυναίκες. Επομένως, αυτό που έχουμε να αντιμετωπίσουμε είναι ένα frustration, μια επιθετικότητα του άντρα μέσα στην οικογένεια, ο οποίος αισθάνεται ότι ευνοχίζεται.»

«Είναι και η γυναίκα η οποία καταφέρνει να συντηρήσει το νοικοκυριό όπως μπορεί, αλλά είναι ταυτόχρονα και το θύμα της ιστορίας, γιατί και δουλεύει, και αισθάνεται ότι εκείνη φταίει που ο άντρας αισθάνεται έτσι. Ενώ αυτό όλο συμβαίνει λόγω ανεργίας. Γιατί η ανεργία και η μείωση μισθών κατά βάση στην Ελλάδα και με το πρότυπο που υπάρχει είναι ευνοχισμός.»

«Είναι και άντρες οι οποίοι έχουν βρει δουλειές υποδεέστερες, αλλά βιώνουνε σχεδόν κρίσεις πανικού, για το αν θα μπορέσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις αυτής της δουλειάς, και έχουν μονίμως μια φοβία ότι θα τους διώξουνε. Δεν θεωρούν ότι θα τα καταφέρουνε, και στην ουσία έρχονται εδώ για να βοηθηθούν στο να ξαναποκτήσουν την αυτοεκτίμησή τους.»

-Σύμβουλος Ψυχικής Υγείας

Τα αποσπάσματα αυτά μας δείχνουν ότι πραγματικά οι άντρες επηρεάζονται περισσότερο ψυχολογικά από τις γυναίκες, κυρίως γιατί νιώθουν πιο έντονη την πίεση στο να ανταποκριθούν οικονομικά στις ανάγκες τις οικογένειας, ενώ αυτό καθίστανται ιδιαίτερα δύσκολο βάσει των εξωτερικών συνθηκών. Έτσι δεν νιώθουν απλά άγχος και αβεβαιότητα αλλά πλήττεται και η αυτοεκτίμηση τους. Αν και ο εκνευρισμός και η επιθετικότητα είναι πιο αυξημένα ως αντιδράσεις κατά την περίοδο αυτήν, δεν είναι ούτε οι μοναδικές ούτε οι πιο συνήθεις αντιδράσεις στην πραγματικότητα.

«Όταν ο άνεργος είναι ο σύζυγος της οικογένειας, αυτό που παρατηρείς είναι μια απάθεια μια αδράνεια. Επειδή ακριβώς έχει χάσει την εργασία του, έχει πολύ λιγότερα χρήματα να προσφέρει, είναι απόλυτα ανενεργός και αμέτοχος Πολύ τηλεόραση, πολύς καφές...»

-Σύμβουλος Ψυχικής Υγείας

Ο ειδικός εδώ περιγράφει μια παθητική στάση από πλευράς πολλών αντρών που έχουν πληγεί από την κρίση και την ανεργία. Αισθάνονται —όχι αδικαιολόγητα — ανίκανοι να ελέγξουν την κατάσταση και αυτό τους κάνει να αποδέχονται την πραγματικότητα, εγκαταλείποντας την προσπάθεια να την αλλάξουν. Στο παράδειγμα που ακολουθεί, ένας από τους συνεντευξιαζόμενους περιγράφει πολύ εύστοχα αυτό το είδος αντιμετώπισης.

«Ακολουθώ την τακτική του μπαμπού. Είμαι όπως το καλάμι στο ποτάμι. Απλά το αφήνεις να σε πάει παραπέρα. Τίποτα άλλο. Γιατί είναι τόσο μεγάλο και συ είσαι τόσο μικρός που δεν υπάρχει κάποια επιλογή.»

-Λογιστής, 37

Εδώ ο άντρας αυτός χρησιμοποιεί μεταφορικά τον όρο «τακτική του μπαμπού» για να περιγράψει την τακτική που έχει υιοθετήσει για να αντιμετωπίσει —ή ίσως για να αποφύγει— τις οικονομικές του δυσκολίες. Παρομοιάζει την κρίση με ένα ποτάμι που είναι μεγάλο και δυνατό και που προχωράει προς μια κατεύθυνση, και τον ίδιο ως «καλάμι στο ποτάμι» που παρασύρεται στη δύνη του ρεύματος, χωρίς να υπάρχει νόημα στο να προσπαθήσει να αντιδράσει και να αλλάξει την κατεύθυνση προς την οποία το ίδιο κινείται.

Τέλος, ένας ακόμα τρόπος με τον οποίο η κρίση επηρεάζει ψυχολογικά τους πολίτες, είναι μέσω της συμπόνιας που νιώθουν για τους γύρω ανθρώπους του περιβάλλοντος τους. Ακόμα και αν δεν πρόκειται για την άμεση οικογένειά τους, οι άνθρωποι βλέπουν άλλους γύρω τους να ζορίζονται και να υποφέρουν, και αυτό στενοχωρεί και ανησυχεί και τους ίδιους.

«Δεν είμαι άνθρωπος που μπορώ να πω εντάξει περνάω καλά εγώ, ο διπλανός μου πεθαίνει ή πεινάει και είμαι εντάξει. Με ενδιαφέρει και ο διπλανός μου, αλλά δεν μπορώ να βοηθήσω. Και να θέλω δεν μπορώ να βοηθήσω. Δεν μπορώ να βοηθήσω. Τον εαυτό μου και την οικογένειά μου βοηθάω όσο μπορώ και αυτό δεν φτάνει. Ενώ θέλω να κάνω και κάτι παραπέρα, δεν έχω την δυνατότητα.»

-Πρώην ναυτικός, 50

«Λένε ότι θα μειώσουν και άλλο τους μισθούς. Αν μειώσουνε και άλλο τους μισθούς τί θα γίνει μετά ο κόσμος; Εντάξει εμείς δόξα το Θεό έχουμε μια δουλειά, άλλοι που δεν έχουνε; Που έχουνε και παιδάκια; Φαντάσου σε τί απόγνωση φτάνουν.»

- Εργαζόμενη σε φούρνο, 33

«Σε μια εταιρία με 90-95 άτομα έχουν μείνει 7. Όλο αυτό σε επηρεάζει πάρα πολύ, και μόνο να το βλέπεις, ειδικά σε μικρές κοινωνίες, γιατί συναντάς τους ανθρώπους αυτούς κάθε μέρα μπροστά σου.»

-Λογιστής, 37

Τα αποσπάσματα εδώ δείχνουν ότι οι άνθρωποι πραγματικά ανησυχούν όχι μόνο για τους ίδιους και την οικογένεια τους, αλλά και για τους γύρω τους, το οποίο είναι επιπλέον στρεσογόνο και επιβαρυντικό ψυχολογικά. Στην πρώτη περίπτωση ο συνεντευξιαζόμενος αναφέρει επανειλημμένα ότι θέλει αλλά δεν μπορεί να βοηθήσει τους άλλους που το έχουν ανάγκη. Στην δεύτερη μια μητέρα εκφράζει την ανησυχία της για εκείνους που έχουν παιδιά να μεγαλώσουν, ενώ οι μισθοί τους συνεχίζουν να μειώνονται. Στο τρίτο απόσπασμα ο συνεντευξιαζόμενος ο οποίος δουλεύει σε μια εταιρία όπου έχουν χάσει τη δουλειά τους οι περισσότεροι από τους εργαζομένους, ο ίδιος αισθάνεται άσχημα όταν συναντά τους ανθρώπους αυτούς στο δρόμο ενώ ο ίδιος είναι από τους συνεχίζουν να εργάζονται. Αυτά ειπώθηκαν χωρίς οι συμμετέχοντες να έχουν ερωτηθεί συγκεκριμένα επί του θέματος, γεγονός που αναδεικνύει ότι πρόκειται για ένα θέμα που ελικρινά τους απασχολεί.

Αντιμετώπιση και Ελπίδα για το Μέλλον

Πώς τελικά καταφέρνουν οι συνεντευξιαζόμενοι να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις που προαναφέρθηκαν; Από που αντλούν δύναμη; Και, πώς βλέπουν το προσεχές μέλλον; Όταν οι άνθρωποι αισθάνονται ότι βιώνουν ακραίες καταστάσεις, τόσο οικονομικά όσο και ψυχολογικά, χρειάζονται επιπλέον δύναμη για να ξεπεράσουν τα όριά τους, και να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες των περιστάσεων. Από το δείγμα των συμμετεχόντων που πήραν μέρος σε αυτή την έρευνα, κάποιοι ανέφεραν την πίστη στο θεό ως πηγή δύναμης, άλλοι είπαν για τον βοηθητικό ρόλο της μόρφωσης, και άλλοι μίλησαν για το κάπνισμα και το αλκοόλ ως μέσα αποσυμπίεσης από την δύσκολη καθημερινότητα.

«Μας επηρεάζει όλο αυτό. Γινόμαστε αγρίμια. Αλλά δεν είναι το παν τα λεφτά. Αυτό προσπαθώ να βάζω στο μυαλό μου και να συνεχίζω. Υπάρχουν βέβαια και φορές που παθαίνω κρίση. Αλλά στο πίσω μέρος του μυαλού μου ξέρω ότι έχει ο Θεός, και πάμε.»

-Υπάλληλος σούπερ μάρκετ, 37

«Με έχει βοηθήσει πάρα πολύ και το μεταπτυχιακό που έκανα παράλληλα, επειδή ήταν στις κοινωνικές επιστήμες, οπότε έβλεπα τα πράγματα πολύ διαφορετικά από ότι θα τα έβλεπα αν δεν ήταν αυτό, και συνεχίζω να τα βλέπω, και τυχαίνει να μου δίνει και δύναμη αυτό.»

-Φοιτήτρια/Εργαζόμενη σε καφετέρια, 24

«Εντάξει, είναι κάποιες στιγμές, όταν έρχονται οι λογαριασμοί, όταν μας ενοχλούν από την τράπεζα και τα λοιπά, εκεί υπάρχει ένα πέσιμο ψυχολογίας... Άμα βρούμε και κάνα μπουκάλι κρασί πίνουμε για να συνέλθουμε.»

-Άνεργος μάστορας

Η γυναίκα στο πρώτο απόσπασμα απομυθοποιεί την σημασία του χρήματος, λέγοντας ότι «δεν είναι το παν». Αναφέρει επίσης ότι σε στιγμές που βρίσκεται «σε κρίση» δείχνει εμπιστοσύνη στην παρουσία του Θεού, παίρνοντας έτσι δύναμη να συνεχίσει. Στο δεύτερο παράδειγμα, μια κοπέλα αναφέρει ότι οι γνώσεις που απέκτησε από το μεταπτυχιακό της την βοηθούν να βλέπει τα πράγματα πιο καθαρά, το οποίο της δίνει δύναμη. Τέλος, ο συνεντευξιαζόμενος στην τρίτη περίπτωση εξηγεί ότι το κρασί κάποιες φορές τον βοηθάει να ξεχαστεί από την ψυχολογική πίεση που του δημιουργείται λόγω της αδυναμίας του να ανταποκριθεί στις οικονομικές του υποχρεώσεις.

Αν λοιπόν το παρών παρουσιάζει τόσο μεγάλες προκλήσεις, τί θα μπορούσε να επιφέρει το μέλλον; Είναι δυνατόν να διατηρηθεί η αισιοδοξία, παρά τις αντίξοες συνθήκες; Οι συμμετέχοντες στο συγκεκριμένο δείγμα εκφράζουν περισσότερο αβεβαιότητα, απογοήτευση, και ανησυχία για το μέλλον, και λιγότερο ελπίδα και αισιοδοξία.

«Η κρίση άλλαξε τελείως τις προσδοκίες που είχα για τα παιδιά μου, για να τα σπουδάσω, να τους ανοίξω μια δουλειά. Οι προσδοκίες αυτές τείνουν να πάψουν. Οι ελπίδες για ένα καλύτερο μέλλον για τους απογόνους μας τείνουν να εξαφανιστούν.»

-Μηχανουργός, 65

«Ανησυχώ για το μέλλον μου, ανησυχώ για το αν θα μπορώ να στέκομαι μόνη μου στα πόδια μου.... ανησυχώ γιατί βλέπω ότι οι προοπτικές σε οτιδήποτε κάνω είτε είναι ελάχιστες, είτε χρειάζεται παραπάνω οικονομική βοήθεια ή χρήματα τα οποία μπορεί να μη διαθέτω, και δεν μπορώ δουλεύοντας να τα βγάλω.»

-Φοιτήτρια/Εργαζόμενη σε καφετέρια, 24

Στο πρώτο απόσπασμα, ένας πατέρας εκδηλώνει την αγωνία του για το μέλλον των παιδιών του, καθώς και την απογοήτευσή του για το προσδοκίες που δεν πρόκειται να εκπληρωθούν. Η νεαρή κοπέλα στην δεύτερη περίπτωση εκφράζει την έντονη ανησυχία της για το μέλλον, δεδομένου ότι δεν βλέπει τρόπο να ξεπερνάει σύντομα τα οικονομικά προβλήματα που την απασχολούν. Και στις δύο περιπτώσεις διακρίνεται μια απογοήτευση για το σήμερα και μια μελαγχολία και αβεβαιότητα για το αύριο.

Υπήρχαν ωστόσο και περιπτώσεις που εκφράστηκε συγκρατημένη αισιοδοξία, ταυτόχρονα όμως και με προβληματισμό.

«Από την μία δεν περιμένω τίποτα, από την άλλη περιμένω κάποιον να έρθει να κάνει μια μεγάλη αλλαγή... Ποιό είναι το όφελος αυτής της πενταετίας; Αυτοκτονίες, κλείσιμο μαγαζιών... Να πω ότι πήραμε λεφτά, προχώρησε η οικονομία, η ανάπτυξη, να πω εντάξει χαλάλι μας. Αλλά δεν έχει γίνει τίποτα. Έχουμε δανειστεί τόσα πολλά λεφτά, τα οποία πηγαίνουνε πάλι πίσω.»

-Πρώην ναυτικός, 50

«Σκέφτομαι ότι όσο ζούμε και υπάρχουμε δεν έχουμε άλλο δρόμο από το να προσπαθούμε και να παλεύουμε για τη βελτίωση της ζωής μας.»

-Φιλόλογος, 30

Οι δύο αυτές απόψεις εκφράζεται η επιθυμία για μια πιο θετική έκβαση στο μέλλον. Στο πρώτο απόσπασμα η επιθυμία αυτή συγκρούεται έντονα, βάσει της λογικής, με τα γεγονότα της τελευταίας πενταετίας, όπου παρά τα δάνεια του κράτους και τις στερήσεις των πολιτών δεν υπάρχουν σημάδια βελτίωσης της κατάστασης. Στην δεύτερη περίπτωση, η αισιοδοξία εκφράζεται όχι ως πηγαίο συναίσθημα, αλλά σχεδόν ως υποχρέωση, με τη φράση «δεν έχουμε άλλο δρόμο».

Υπάρχει τελικά κάποια αντιμετώπιση που θα ήταν πιο υγιής και εποικοδομητική από τις άλλες; Και αν ναι, ποιά είναι αυτή; Η συμβουλή του ψυχολόγου που προαναφέρθηκε είναι η εξής:

«Θεωρώ ότι οι άνθρωποι που επιβιώνουνε και θα επιβιώσουνε από αυτή τη διαδικασία είναι αυτοί που παραμένουν δραστήριοι... η αυτοεκτίμηση, η ισορροπία, και η δράση για μένα είναι τα 3 βασικά εργαλεία που έχει κάποιος για να αντέξει αυτή την ιστορία.»

-Σύμβουλος Ψυχικής Υγείας

Τρία λοιπόν είναι τα σημεία στα οποία ο ο συγκεκριμένος ειδικός θα μας συμβούλευε να εστιάσουμε: 1) να διατηρούμε την αυτοπεποίθησή μας, 2) να διατηρούμε μια συγκρατημένη αισιοδοξία , και 3) να παραμένουμε δραστήριοι.

Συμπεράσματα / Σύνοψη

Η έρευνα αυτή είχε σκοπό να εστιάσει στον μικρόκοσμο της οικογένειας για να αναδείξει πως η κρίση επηρεάζει τα νοικοκυριά, όχι μόνο σε υλικό επίπεδο, αλλά και σε ψυχολογικό, καθώς και μέσα από τις ατομικές αλληλεπιδράσεις των μελών. Αρχικά, η αυξανόμενη ανεργία και οι μειούμενοι μισθοί ρίχνουν κατά πολύ το οικογενειακό εισόδημα, δημιουργώντας πλήθος ακάλυπτων βασικών αναγκών. Παρά τις περικοπές στα έξοδα όμως, οι ανάγκες αυτές συνεχίζουν να καλύπτονται με μεγάλη δυσκολία, ή να μην καλύπτονται επαρκώς.

Ειδικά στις περιπτώσεις όπου άτομα απασχολούνταν στον οικοδομικό κλάδο, και είναι μεγαλύτερα σε ηλικία, οι εναλλακτικές για εύρεση εργασίας είναι αρκετά περιορισμένες. Ο κλάδος αυτός, όντας κατά πλειοψηφία ανδροκρατούμενος, πλήττει πιο πολύ τους άντρες, οι οποίοι επηρεάζονται περισσότερο και ψυχολογικά, αφού αδυνατούν να εκπληρώσουν τον κοινωνικό τους ρόλο ως προστάτες των οικογενειών τους. Οι γυναίκες ωστόσο, και ιδιαίτερα οι πιο νεαρές αλλά και οι πιο μεγάλες σε ηλικία έχουν επίσης μεγάλη δυσκολία στην αγορά εργασίας, αφού έχουν αυξημένο βαθμό έκθεσης σε επισφαλείς και ανασφάλιστες εργασίες. Ακόμα, οι οικογένειες που έχουν μέλη με προβλήματα υγείας, ανήκουν επίσης στις πιο ευάλωτες κατηγορίες, δεδομένου και του ότι το κράτος πρόνοιας έχει επιπλέον αποδυναμωθεί λόγω της κρίσης.

Αυτές λοιπόν οι οικονομικές επιπτώσεις έχουν και ψυχολογικές προεκτάσεις. Άγχος, θλίψη, αβεβαιότητα, και ανησυχία για το μέλλον είναι κάποια από τα κυρίαρχα συναισθήματα που τα άτομα που έλαβαν μέρος στην μελέτη αυτή εξέφρασαν. Τα αρνητικά αυτά συναισθήματα που προκαλούνται από τις οικονομικές συνθήκες επιβαρύνουν την ψυχική, και σε ορισμένες περιπτώσεις και την σωματική υγεία των ατόμων. Κατά συνέπεια, επηρεάζονται και οι σχέσεις στο πλαίσιο της οικογένειας, που χαρακτηρίζονται από αλληλεξάρτηση και αλληλεγγύη. Γενικά, η οικογένεια

στην Ελλάδα λειτουργεί ως ζωτικής σημασίας υποστηρικτικός μηχανισμός, ειδικά για τα μέλη που βρίσκονται σε περίοδο αυξημένων δυσκολιών. Έτσι, από τη μία βοηθούνται τα άτομα που το έχουν περισσότερο ανάγκη, αντικαθιστώντας έτσι τον αδύναμο κρατικό μηχανισμό πρόνοιας, αλλά από την άλλη επιβαρύνονται άλλα οικογενειακά μέλη τα οποία ουσιαστικά σε κάποιο βαθμό «θυσιάζουν» τα δικά τους αγαθά, και τους δικούς τους προσωπικούς τους στόχους για το καλό της οικογένειας.

Κεφάλαιο 14: Η ελληνική αγορά εργασίας κατά τη διάρκεια της κρίσης

Εισαγωγή

Η οικονομική δραστηριότητα στην Ελλάδα στην περίοδο 2007-2014 παρουσιάζει σημαντική υποχώρηση και σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ) ο ρυθμός μεγέθυνσης του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ, 2010=100) μειώθηκε σωρευτικά κατά περίπου 25%. Χωρίς αμφιβολία, η οικονομική ύφεση που εκδηλώθηκε στην Ελλάδα το 2008 και η οικονομική κρίση, πρωτοφανών διαστάσεων, που ακολούθησε μετά το 2010 δεν άφησαν ανεπηρέαστη την ελληνική αγορά εργασίας. Το ετήσιο ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε δραματικά ενώ και το ποσοστό των απασχολούμενων στον πληθυσμό παρουσίασε σημαντική υποχώρηση. Ιστορικά, η ελληνική αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από χαμηλή δραστηριότητα για μεγάλες χρονικές περιόδους. Στην τριακονταετία 1984-2014 το ποσοστό ανεργίας βρίσκεται κατά μέσο όρο γύρω από το 11% χωρίς να έχει υποχωρήσει ποτέ κάτω από το 7%. Βέβαια, οι συνθήκες στην ελληνική αγορά εργασίας χειροτέρευσαν περαιτέρω τα τελευταία χρόνια λόγω της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης της περιόδου 2007-2008 και επιδεινώθηκαν με δραματικό τρόπο από τα τέλη του 2009 και μετά καθώς εκδηλώθηκε η κρίση χρέους της ελληνικής οικονομίας. Κατά την τελευταία δεκαετία (2004-2014) η ανεργία στην Ελλάδα ακολουθεί αντίθετες πορείες. Για παράδειγμα, το 2^ο τρίμηνο του 2008 υπήρξε η τελευταία χρονική μιας περιόδου με φθίνοντα ποσοστά ανεργίας (7.25% τον Μάιο του 2008), ενώ από το σημείο αυτό και μετά ξεκινά μια περίοδος με αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας, φθάνοντας στο υψηλότερο σημείο το 3ο τρίμηνο του 2013 (27.9% τον Σεπτέμβριο του 2013). Ας σημειωθεί ότι τα ποσοστά αυτά είναι πρωτοφανή για την ελληνική οικονομία και πολύ σύντομα θεωρήθηκαν ως τα χειρότερα οικονομικά επιτεύγματα των αγορών εργασίας των χωρών-μελών της Ευρωζώνης. Στο πλαίσιο αυτό, σημαντικές μεταβολές κατεγράφησαν στη δομή της

απασχόλησης, του μισθού αλλά και των προσφερόμενων ωρών εργασίας. Αυτές οι εξελίξεις συνυπάρχουν με την πτωτική πορεία της παραγωγικότητας της ελληνικής οικονομίας και την υποχώρηση του βιοτικού επιπέδου όσων δραστηριοποιούνται στην ελληνική οικονομία. Ως εκ τούτου, η ανάγκη για το σχεδιασμό αποτελεσματικών δημόσιων πολιτικών για την αντιμετώπιση των αρνητικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης απαιτεί την καταγραφή και ανάλυση των προσφάτων εξελίξεων στην ελληνική αγορά εργασίας αλλά και τον προσδιορισμό των κοινωνικών ομάδων που έχουν πληγεί περισσότερο.

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι η καταγραφή και παρουσίαση των πιο σημαντικών οικονομικών αποτελεσμάτων που προκύπτουν από τη λειτουργία της ελληνικής αγοράς σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Στο πλαίσιο αυτό χρησιμοποιούνται μικρο-δεδομένα από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) σε ατομικό επίπεδο και σε επίπεδο νοικοκυριού για την περίοδο 2007-2014. Έμφαση δίνεται στον τρόπο με τον οποίο εξελίσσονται στο χρόνο οι βασικές μεταβλητές έρευνας, ενώ διερευνώνται σημαντικές πηγές ετερογένειας αναφορικά με την λειτουργικότητα της ελληνικής αγοράς εργασίας, όπως το φύλο, η ηλικία, η εκπαίδευση. Υπολογίζονται βασικοί δείκτες που αποτυπώνουν την κατάσταση που επικρατεί στην ελληνική αγορά εργασίας όπως το ποσοστό απασχόλησης, η ανεργία, το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και η αναλογία του οικονομικά μη-ενεργού πληθυσμού προς τον συνολικό πληθυσμό. Ακόμα, αναλύονται στοιχεία για τη θέση στην απασχόληση και γίνεται διάκριση των απασχολούμενων σε εργοδότες, σε όσους εργάζονται για δικό τους λογαριασμό και σε όσους εργάζονται ως μισθωτοί με σχέση εξαρτημένης εργασίας.

Το αντικείμενο της ερευνητικής προσπάθειας που καταβάλλεται στο παρόν κείμενο αποσκοπεί στη δημιουργία των βασικών ερευνητικών ερωτημάτων τα οποία θα αποτελέσουν αντικείμενο μελλοντικής έρευνας στο πλαίσιο του παρόντος ερευνητικού προγράμματος. Για παράδειγμα, διερευνάται ο βαθμός στον οποίο η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό παρουσιάζει μεταβολές λόγω της οικονομικής κρίσης (πριν και μετά το 2009) και το ενδεχόμενο να υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, τόσο στο ύψος όσο και στον ετήσιο ρυθμό μεταβολής του εν λόγω ποσοστού. Επίσης, εξετάζεται ο βαθμός διαφοροποίησης

του ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό για άτομα του ιδίου φύλου αλλά με διαφορετικά ατομικά παραγωγικά (εκπαίδευση), με χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τον κύκλο ζωής τους (ηλικία). Η συγκεκριμένη εμπειρική στρατηγική ανάλυσης των δεδομένων της ΕΕΔ εφαρμόζεται σε όλες τις μεταβλητές ενδιαφέροντος.

Τα στοιχεία της παρούσας μελέτης βασίζονται στα πρωτογενή μικρο-δεδομένα της ΕΕΔ και καλύπτουν την χρονική περίοδο 2007Q1-2013Q4. Η ΕΕΔ διενεργείται από την ΕΛ.ΣΤΑΤ με στόχο την κατανομή του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας (15 ετών και άνω) σε τρεις πλήρως διακριτές ομάδες αναφορικά με το καθεστώς απασχόλησης (απασχολούμενοι, άνεργοι και οικονομικά μη-ενεργοί). Για τον προσδιορισμό της ατομικής κατάστασης απασχόλησης χρησιμοποιείται ο διεθνής ορισμός που ακολουθείται από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (International Labor Office) και σύμφωνα με αυτόν οι (α) απασχολούμενοι είναι άτομα ηλικίας 15 ετών και άνω τα οποία την εβδομάδα αναφοράς είτε εργάστηκαν έστω και μία ώρα με σκοπό την αμοιβή ή το κέρδος, είτε εργάστηκαν στην οικογενειακή επιχείρηση, είτε δεν εργάστηκαν αλλά είχαν μια εργασία ή επιχείρηση από την οποία απουσίαζαν προσωρινά (β) άνεργοι είναι τα άτομα ηλικίας 15-74 ετών που δε χαρακτηρίστηκαν ως απασχολούμενοι (περίπτωση α), ήταν άμεσα διαθέσιμοι για εργασία και είτε αναζητούσαν ενεργά εργασία τις τελευταίες τέσσερις εβδομάδες είτε έχουν βρει μια εργασία που θα αναλάβουν εντός των επόμενων τριών μηνών και (γ) οικονομικά μη-ενεργοί είναι τα άτομα που δε χαρακτηρίζονται απασχολούμενοι ή άνεργοι (περιπτώσεις α και β). Ως εκ τούτου ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός (ορίζεται και ως εργατικό δυναμικό) είναι το άθροισμα των απασχολούμενων και των ανέργων. Η ΕΕΔ συλλέγει επίσης πληροφορίες για μια σειρά από στοιχεία που αφορούν σε ατομικά βασικά χαρακτηριστικά της κύριας εργασίας και της ενδεχόμενης δευτερεύουσας εργασίας, στο ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό επίπεδο, στην εργασιακή εμπειρία, στις καθαρές αμοιβές από εργασία και στην αναζήτηση εργασίας. Επίσης, συλλέγονται στοιχεία για διάφορα δημογραφικά (π.χ.: φύλο, ηλικία) και άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά (πχ: οικογενειακή κατάσταση, υπηκοότητα, χώρα γέννησης) των ερωτώμενων και των νοικοκυριών στα οποία διαμένουν (π.χ.: περιφέρεια διαμονής). Το δείγμα της ΕΕΔ κατανέμεται εντός των

εβδομάδων κάθε μήνα και η περίοδος αναφοράς για την ατομική κατάσταση της απασχόλησης είναι η εκάστοτε εβδομάδα αναφοράς της έρευνας.

Για την αποτύπωση της κατάστασης που επικρατεί στην αγορά εργασίας χρησιμοποιούνται πληθυσμιακά στοιχεία για τους απασχολούμενους (E), τους άνεργους (U) και τους οικονομικά μη-ενεργούς (I). Σε επίπεδο ορισμών γνωρίζουμε ότι ο συνολικός πληθυσμός (P) ισούται με $E+U+I$, το εργατικό δυναμικό (LF) είναι το άθροισμα $E+U$ και συναφώς το μη-εργατικό δυναμικό (NLF) αποτελείται αποκλειστικά από τους μη-οικονομικά ενεργούς. Για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης υπολογίζονται οι παρακάτω δείκτες:

$$\text{Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό: LFPR}=100\times(\text{LF}/\text{P}) \quad (1)$$

$$\text{Μη-εργατικό δυναμικό προς πληθυσμό: INR}=100\times(\text{NLF}/\text{P}) \quad (2)$$

$$\text{Απασχόληση προς πληθυσμό: EPR}=100\times(\text{E}/\text{P}) \quad (3)$$

$$\text{Ανεργία: UR}=100\times(\text{U}/\text{LF}) \quad (4)$$

1. Εργατικό δυναμικό

Κατά κανόνα το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό μετρά την αναλογία των ενεργού πληθυσμού που δραστηριοποιείται στην αγορά εργασίας είτε δουλεύοντας είτε αναζητώντας εργασία. Δεδομένου, ότι αποτελεί το άθροισμα των απασχολούμενων και των ανέργων που αναζητούν εργασία, ο δείκτης αυτός αποτελεί σημαντική ένδειξη για το σχετικό μέγεθος της προσφερόμενης ποσότητας εργασίας που συμβάλλει στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών της οικονομίας. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται στοιχεία για το ύψος και την εξέλιξη του ετήσιου LFPR ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα για την περίοδο 2007-2014. Το LFPR για το σύνολο του πληθυσμού 15-74 ετών βρίσκεται συστηματικά γύρω από το 60% χωρίς ιδιαίτερες διακυμάνσεις κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Όμως, σημαντικές διαφοροποιήσεις καταγράφονται με βάση την ηλικία και το φύλο ([παράρτημα, Πίνακας A1](#)).

Σε ότι αφορά το σύνολο του πληθυσμού (άνδρες και γυναίκες μαζί) η σχέση της ηλικίας με το LFPR δεν είναι γραμμική με αποτέλεσμα η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό να αυξάνεται στις νεαρές ηλικίες (15-44 ετών) ενώ στις μεγαλύτερες ηλικίες (45-74 ετών) να μειώνεται σημαντικά. Επίσης, η διαχρονική εξέλιξη του LFPR δεν είναι ομοιόμορφη στις επιμέρους ηλικιακές ομάδες. Για παράδειγμα, στις νεαρές ηλικίες (15-24 ετών) το LFPR μειώνεται συστηματικά και από το 31.1% το 2007 υποχωρεί στο 28.0% το 2014. Το ίδιο συμβαίνει και στις ηλικιακές ομάδες 55-64 ετών και 65-74 ετών. Βέβαια, η μεγαλύτερη μείωση στην περίοδο 2007-2014 καταγράφεται στην ηλικιακή ομάδα των 65-74 ετών η οποία ανέρχεται στο 26.9%. Στις επιμέρους ηλικιακές ομάδες (25-54 ετών), η διαχρονική εξέλιξη του LFPR χαρακτηρίζεται από μικρή αυξητική πορεία που δεν ξεπερνά το 4.0%. Λαμβάνοντας υπόψη τη σχέση (1) παρατηρούμε ότι η μείωση του LFPR στην ηλικιακή ομάδα των 65-74 ετών φαίνεται να προέρχεται από τις σημαντικές μεταβολές στις ροές που διαμορφώνουν το μέγεθος της απασχόλησης και της ανεργίας (εργατικό δυναμικό) και σε μικρότερο βαθμό από διάφορες πληθυσμιακές μεταβολές. Παρόλα αυτά, στην περίπτωση της ηλικιακής ομάδας 15-24 ετών, οι πληθυσμιακές εξελίξεις είναι εντονότερες αφού ο πληθυσμός μειώνεται σημαντικά στο σύνολο της εξεταζόμενης περιόδου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο ρυθμός μείωσης του LFPR για τη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα να είναι περιορισμένος. Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι η φθίνουσα πληθυσμιακή εξέλιξη στην ηλικιακή ομάδα 25-34 ετών (12.8%) που ξεπερνά την αντίστοιχη μείωση στο εργατικό δυναμικό (10.0%) έχει ως αποτέλεσμα το LFPR να παρουσιάζει αυξητική τάση (3.2%) στην περίοδο 2007-2014.

Στην περίπτωση των ανδρών (15-74 ετών) το LFPR στην περίοδο 2007-2013 βρίσκεται κατά μέσο όρο γύρω στο 70% και εμφανίζει αξιοσημείωτη πτώση από το 2011 και μετά. Η μείωση αυτή οφείλεται κυρίως στη μείωση του μεγέθους του εργατικού δυναμικού (7.6%) παρότι και ο ρυθμός μεταβολής του πληθυσμού είναι και αυτός αρνητικός (2.8%). Η σχέση μεταξύ ηλικίας και LFPR προκύπτει να είναι θετική για τις νεότερες ηλικιακά ομάδες (15-44 ετών) και αρνητική για τις μεγαλύτερες (45-74 ετών). Μάλιστα, το 2007, στην παραγωγική ηλικιακή ομάδα των 35-44 ετών, η πλειοψηφία του ανδρικού πληθυσμού (97.1%) βρίσκεται εντός της

αγοράς εργασίας παρότι, με το πέρασμα του χρόνου, το ποσοστό αυτό μειώνεται. Συνολικά προκύπτει ότι για το σύνολο της περιόδου 2007-2014 το LFPR των ανδρών μειώνεται για όλες τις ηλικιακές ομάδες αλλά με διαφορετικό ρυθμό. Οι εντονότερες μειώσεις παρατηρούνται στις ηλικιακές ομάδες των 15-24 ετών (13.4%), 55-64 ετών (12.2%) και 65-74 ετών (31.9%), αντίστοιχα. Οι μειώσεις αυτές δεν φαίνεται να συσχετίζονται άμεσα με μειώσεις που αφορούν αποκλειστικά τις μεταβάσεις εντός του εργατικού δυναμικού αλλά είναι μάλλον αποτέλεσμα ροών εντός και εκτός εργατικού δυναμικού. Για παράδειγμα, το LFPR για άνδρες στην ηλικία των 15-34 ετών φαίνεται να ακολουθεί πτωτική πορεία στην περίοδο 2007-2014 επειδή τόσο ο πληθυσμός όσο και το εργατικό δυναμικό μειώνονται. Όμως, στην περίπτωση της ηλικιακής ομάδας 55-64 ετών το LFPR μειώνεται ως αποτέλεσμα της αύξησης του πληθυσμού και της μείωσης του εργατικού δυναμικού. Ως εκ τούτου, οι τάσεις που διαμορφώνονται στην αγορά εργασίας αξίζουν περαιτέρω διερεύνησης με στόχο τον προσδιορισμό των παραγόντων που σε ατομικό επίπεδο επηρεάζουν τις επιλογές σχετικά με την αγορά εργασίας. Εξετάζοντας την συμπεριφορά των γυναικών σχετικά με την συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας παρατηρούμε (Πίνακας 1Α) ότι για το σύνολο των γυναικών (15-74 ετών) στην περίοδο 2007-2014 ο μέσος όρος του LFPR βρίσκεται γύρω στο 50%. Μάλιστα το ποσοστό αυτό εμφανίζεται να έχει ανοδική πορεία στο σύνολο της περιόδου 2007-2014 η οποία βέβαια είναι αποτέλεσμα της αύξησης που κατεγράφη από το 2010 και μετά. Επίσης, στις ηλικιακές ομάδες των 15-24 ετών και 65-74 ετών το LFPR ακολουθεί πτωτική πορεία ενώ στις υπόλοιπες ηλικίες (25-64 ετών) το ποσοστό αυτό φαίνεται να αυξάνεται. Μάλιστα, οι αυξήσεις στις ηλικίες 35-64 ετών φαίνεται να είναι αποτέλεσμα της διαχρονικής αύξησης που παρατηρείται στο γυναικείο εργατικό δυναμικό που υπερβαίνει σε ρυθμό την αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην περίοδο 2007-2014 για την ηλικιακή ομάδα 15-74 ετών το LFPR των ανδρών, όπως αναμένεται, υπερβαίνει συστηματικά το αντίστοιχο ποσοστό των γυναικών και το χάσμα αυτό ανέρχεται περίπου στις 20 ποσοστιαίες μονάδες. Βέβαια, η διαφορά αυτή φαίνεται να αμβλύνεται στην περίοδο μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης επειδή ενώ μειώνεται η συμμετοχή των ανδρών, αυξάνεται η συμμετοχή των γυναικών.

Πίνακας 1: Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	Ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό (LFPR)				% μεταβολή		
	2007	2014	M.O.	T.A.	LFPR	Πληθυσμός	Εργατικό Δυναμικό
Άνδρες							
15-24	34.7	30.0	32.7	1.7	-13.5	-8.0	-20.4
25-34	94.2	92.9	93.5	0.5	-1.3	-13.7	-14.8
35-44	97.1	96.2	96.6	0.4	-0.9	-1.6	-2.5
45-54	92.1	90.0	91.4	0.8	-2.3	3.5	1.1
55-64	60.8	53.4	57.9	3.0	-12.2	4.3	-8.4
65-74	11.1	7.5	9.3	1.7	-31.9	1.4	-30.9
15-74	70.7	67.3	69.7	1.3	-4.9	-2.8	-7.6
Γυναίκες							
15-24	27.6	26.1	26.7	0.8	-5.3	-5.7	-10.7
25-34	74.9	81.9	78.3	2.8	9.4	-11.8	-3.5
35-44	72.7	78.4	75.6	2.1	7.8	-0.9	6.8
45-54	58.9	67.2	63.0	2.7	14.1	6.1	21.0
55-64	28.2	29.9	29.7	1.0	6.1	6.5	13.0
65-74	3.6	3.0	3.4	0.5	-17.9	-4.9	-22.0
15-74	47.5	51.1	49.6	1.4	7.7	-1.8	5.8
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. M.O.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. T.A.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.							

Στον **Πίνακα 2** παρουσιάζεται το ύψος και η διαχρονική εξέλιξη του LFPR στην περίοδο 2007-2013 για διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης τόσο για το σύνολο όσο και για άνδρες και γυναίκες, ξεχωριστά. Όπως αναμένεται, η σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και LFPR είναι θετική ανεξαρτήτως του έτους αναφοράς της έρευνας και του φύλου. Όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης ενός ατόμου τόσο μεγαλύτερη και η συχνότητα με την οποία τα άτομα βρίσκονται εντός της αγοράς εργασίας. Παρότι διαχρονικά το LFPR μειώνεται σημαντικές διαφοροποιήσεις καταγράφονται με βάση το επίπεδο εκπαίδευσης.

Πιο αναλυτικά, χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα που παρουσιάζοντας στον **Πίνακα 2Α (παράρτημα)**, παρατηρούμε ότι στο σύνολο του πληθυσμού 15-74 ετών η συντριπτική πλειοψηφία των κατόχων διδακτορικού διπλώματος ή μεταπτυχιακού τίτλου συμμετέχει στο εργατικό δυναμικό (περίπου 92%). Το ποσοστό αυτό υποχωρεί σημαντικά στο 89.2% το έτος 2014. Το ίδιο παρατηρείται και στην περίπτωση όπου η ανάλυση γίνεται με βάση το φύλο. Το LFPR των πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης φαίνεται να κινείται κατά μέσο όρο γύρω από το 80%

τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες με φθίνουσα τάση στο χρόνο. Όμως, σημαντικές διαφοροποιήσεις υπάρχουν στα αποτελέσματα της ανάλυσης μεταξύ ανδρών και γυναικών. Για παράδειγμα, το LFPR των ανδρών υπερβαίνει κατά 3 περίπου ποσοστιαίες μονάδες του αντίστοιχου ποσοστού των γυναικών. Στις χαμηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες το LFPR μειώνεται για τους άνδρες ενώ στην περίπτωση των γυναικών το ποσοστό αυτό φαίνεται να βελτιώνεται (δευτεροβάθμια και πρωτοβάθμια εκπαίδευση) με αποτέλεσμα το χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών να περιορίζεται. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της πρωτοβάθμιας (δευτεροβάθμιας) εκπαίδευσης η διαφορά στο LFPR μεταξύ γυναικών και ανδρών ήταν 30 (25) μονάδες το 2007 και υποχώρησε στις 22 (20) μονάδες το 2014. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει το σημαντικό ρόλο της εκπαίδευσης στη μείωση του χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών αναφορικά με την συμμετοχή στην αγορά εργασίας. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας διαχρονικά ακολουθεί διαφορετική πορεία (αύξουσα) από την περίπτωση των ανδρών (φθίνουσα) υποδηλώνοντας ότι οι παράγοντες που διαμορφώνουν τις αποφάσεις σχετικά με την προσφορά εργασίας ενδεχομένως να διαφοροποιούνται με βάση το φύλο.

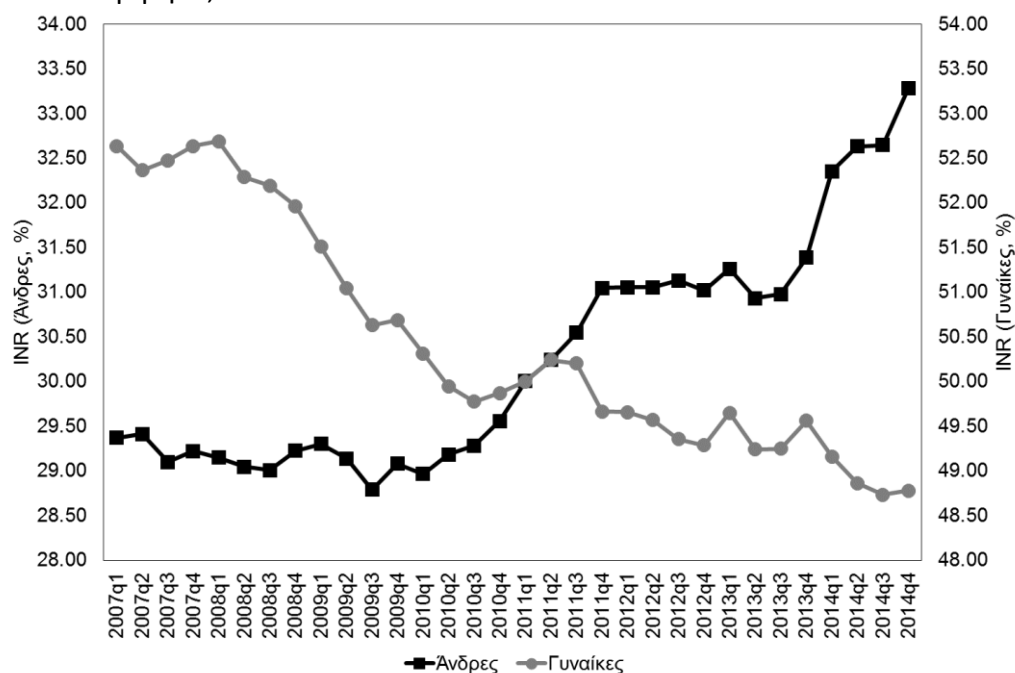
Πίνακας 2: Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	M.O.	T.A.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	93.6	89.2	91.8	1.9	-4.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	85.3	78.3	83.0	2.4	-8.2
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	85.8	84.4	83.9	2.0	-1.6
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	68.2	66.3	67.4	0.8	-2.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	57.0	49.9	54.8	3.0	-12.5
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	93.3	89.1	91.2	2.1	-4.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	81.5	77.4	80.0	1.5	-5.0
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	76.8	75.4	74.5	1.8	-1.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	43.5	46.0	44.9	1.2	5.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	26.6	27.3	26.9	0.6	2.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. M.O.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. T.A.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

2. Μη-εργατικό δυναμικό

Κατά κανόνα, στην ανάλυση των βασικών δεικτών της αγοράς εργασίας το ποσοστό των οικονομικά μη-ενεργών στον πληθυσμό δεν λαμβάνει ιδιαίτερα αυξημένη προσοχή. Βέβαια, όταν ο αριθμός των οικονομικά μη-ενεργών μεταβάλλεται έντονα, όπως άλλωστε συμβαίνει σε περιόδους οικονομικών κρίσεων, τότε ο δείκτης για το μη-εργατικό δυναμικό αποκτά ιδιαίτερη αξία. Μεταξύ άλλων, ο δείκτης αυτός εξηγεί σημαντικό μέρος της επίδρασης της προσφοράς εργασίας στη μεγέθυνση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος επειδή ως ποσοστό συμπεριλαμβάνει τον αριθμό των εν-δυνάμει εργαζόμενων στην οικονομία. Όταν αυτή η πληθυσμιακή ομάδα είναι αποκομμένη από την αγορά εργασίας τότε η οικονομία λειτουργεί υπό συνθήκες αναποτελεσματικής κατανομής των ανθρώπινων πόρων που διαθέτει. Όπως προκύπτει από τη σχέση 2 η συμπεριφορά του INR είναι αντιστρόφως ανάλογη της συμπεριφοράς του LFPR. Στρέφοντας την προσοχή μας στα στοιχεία του Πίνακα A1 παρατηρούμε ότι το μη-εργατικό δυναμικό δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες διακυμάνσεις στο χρόνο για το σύνολο του ατόμων ηλικίας 15-74 ετών. Η σχέση του INR με την ηλικία χαρακτηρίζεται από κυρτότητα, με την εκπαίδευση είναι αρνητική ενώ η σχέση μεταξύ φύλου και INR δείχνει ότι οι γυναίκες βρίσκονται εκτός εργατικού δυναμικού με μεγαλύτερη ένταση συγκριτικά με τους άνδρες. Το Διάγραμμα 1 παρουσιάζει τη διαχρονική εξέλιξη του INR για άνδρες και γυναίκες, ξεχωριστά. Στην περίπτωση των ανδρών καταγράφεται μια αύξηση που αρχίζει να εκδηλώνεται μετά το 1ο τρίμηνο του 2010 και διαρκεί περίπου ένα έτος ενώ για τις γυναίκες παρατηρείται μια πτώση η οποία ξεκινά από το 1ο τρίμηνο του 2008 και διαρκεί μέχρι και το τέλος του 2012.

Διάγραμμα 1: Αναλογία μη-οικονομικά ενεργών στο σύνολο του πληθυσμού (%) ανά φύλο και τρίμηνο, 2007-2014

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

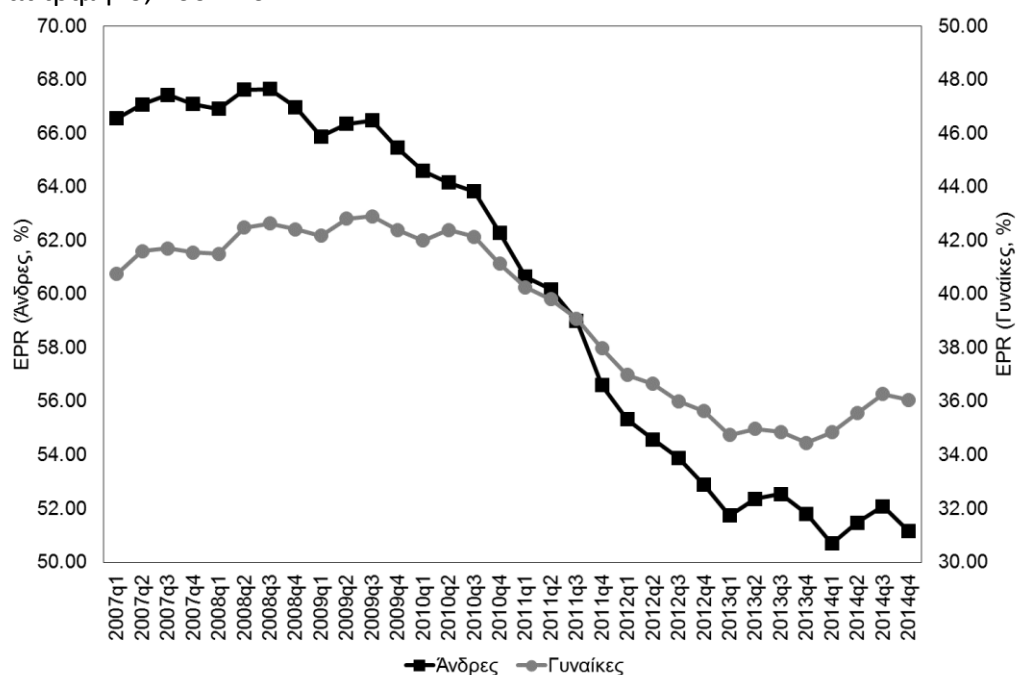
Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Χωρίς εποχική διόρθωση.

Η ανάλυση του INR ανά ηλικιακή ομάδα ([Πίνακας A1](#) στο παράρτημα) δείχνει ότι οι γυναίκες βρίσκονται συστηματικά εκτός εργατικού δυναμικού στις παραγωγικές ηλικίες των 35-44 ετών γεγονός που αναδεικνύει το πρόβλημα της υπο-απασχόλησης των ιδιαίτερα παραγωγικών ανθρώπινων πόρων και την αλληλεπίδραση του INR με άλλες οικονομικές επιλογές που σχετίζονται με τον κύκλο ζωής των γυναικών (πχ: γονιμότητα και φροντίδα παιδιών βρεφικής ηλικίας). Συνεπώς, το πρόβλημα της υπο-απασχόλησης των ανθρώπινων πόρων στην ελληνική οικονομία αφορά κατά κύριο λόγο τις γυναίκες αλλά λόγω της οικονομικής κρίσης και των περιορισμένων ευκαιριών απασχόλησης αρχίζει να αφορά και τη θέση των ανδρών.

3. Απασχόληση

Ο δείκτης της απασχόλησης προς τον πληθυσμό παρέχει πληροφόρηση για τη δυνατότητα μιας οικονομίας να δημιουργεί θέσεις απασχόλησης. Βέβαια, ο εν λόγω δείκτης αποτελεί ποσοτική μέτρηση της απασχόλησης σε μια οικονομία και δεν περιγράφει ποιοτικά στοιχεία που σχετίζονται με την αξία της εργασίας και την προσφερόμενη ποσότητα των ωρών εργασίας. Παρόλα αυτά, ο δείκτης αυτός αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν υπολογίζεται για άνδρες και γυναίκες ξεχωριστά αφού η αναλογία της απασχόλησης προς τον πληθυσμό παρέχει ενδείξεις για τις διαφορές στην οικονομική δραστηριότητα με βάση το φύλο. Στο [Διάγραμμα 2](#), παρουσιάζουμε τη διαχρονική εξέλιξη του EPR στην περίοδο 2007-2014 για άνδρες και γυναίκες, ξεχωριστά. Η πτωτική πορεία του EPR των ανδρών προηγείται της αντίστοιχης πορείας του ποσοστού των γυναικών αλλά και ο ρυθμός μείωσης είναι μεγαλύτερος στην περίπτωση των ανδρών. Με άλλα λόγια η σχετική θέση των ανδρών έναντι των γυναικών έχει χειροτερεύσει με την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Το εν λόγω αποτέλεσμα είναι ενδεικτικό για το βαθμό ανταπόκρισης των γυναικών στις επιδεινούμενες συνθήκες στην αγορά εργασίας των ανδρών που διαμορφώθηκαν μετά το τέλος του 2009. Πιο συγκεκριμένα, η μείωση της απασχόλησης των ανδρών αναμένεται να συμβάλλει στην ανάπτυξη πιέσεων εντός των νοικοκυριών για αντιστάθμιση στην απώλεια των εισοδημάτων μέσω της αύξησης της προσφοράς εργασίας των γυναικών. Βεβαίως, η αντιστάθμιση αυτή είναι δυνατή στην περίπτωση που η ζήτηση για εργασία είναι έντονη. Με βάση το [Διάγραμμα 2](#), αυτό δεν επιβεβαιώνεται γεγονός που αποτυπώνει την δραματική εξέλιξη της εισοδηματικής κατάστασης των νοικοκυριών κατά τη διάρκεια της περιόδου 2010-2014.

Διάγραμμα 2: Αναλογία απασχολούμενων στο σύνολο του πληθυσμού (%) ανά φύλο και τρίμηνο, 2007-2014

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Χωρίς εποχική διόρθωση.

Πιο αναλυτικά στοιχεία για τον αριθμό των απασχολούμενων και το ποσοστό απασχόλησης στον πληθυσμό (ΕΡ) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα για την περίοδο 2007-2014 παρουσιάζονται στον [Πίνακα 3](#). Επίσης, στον Πίνακα [Α3 \(παράρτημα\)](#) παρουσιάζονται τα στοιχεία αναλυτικά ανά έτος. Παρατηρούμε ότι ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων στην ελληνική οικονομία συρρικνώθηκε κατά 21.6% στο σύνολο της περιόδου 2007-2014. Δεδομένου ότι ο πληθυσμός δεν παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές, προκύπτει ότι η πτώση του ΕΡ οφείλεται αποκλειστικά στη μείωση της απασχόλησης. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την σημαντική συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας που εκδηλώθηκε κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου αλλά και της δυνατότητας της ελληνικής οικονομίας να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας. Παρά το γεγονός ότι η πτωτική πορεία της απασχόλησης επιβεβαιώνεται τόσο στην περίπτωση των ανδρών όσο και στην περίπτωση των γυναικών, σημαντικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών καταγράφονται στο ύψος του ΕΡ αλλά και στην εξέλιξη του. Πιο συγκεκριμένα, στους άνδρες ο μέσος όρος του ΕΡ στην περίοδο 2007-2014 ανέρχεται περίπου στο 60% ενώ στις γυναίκες το ποσοστό αυτό βρίσκεται στο 39.3%. Βέβαια, ο ρυθμός

μείωσης του EPR διαχρονικά για τους άνδρες (23.4%) είναι μεγαλύτερος του αντίστοιχου ρυθμού των γυναικών (13.8%). Ως εκ τούτου το χάσμα στα ποσοστά απασχόλησης με βάση το φύλο περιορίζεται διαχρονικά με αποτέλεσμα αυτό να υποχωρεί στις 16 ποσοστιαίες μονάδες το 2014 από τις 26 ποσοστιαίες μονάδες που είχε καταγραφεί για το έτος 2007. Τα υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης (Πίνακας A3 παράρτημα) σημειώνονται στην ηλικιακή ομάδα των 35-44 (στο σύνολο της περιόδου 2007-2014). Για τους άνδρες το ποσοστό αυτό ανέρχεται κατά μέσο όρο στο 86% ενώ για τις γυναίκες το ποσοστό αυτό βρίσκεται γύρω από το 62%. Αξίζει να σημειωθεί ότι το χάσμα στο EPR μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι συνεχές σε όλο τον κύκλο ζωής και κορυφώνεται στην ηλικιακή ομάδα των 45-54 ετών. Επίσης, τα μεγαλύτερα ποσοστά μείωσης του EPR, διαχρονικά, αφορούν τις ηλικιακές ομάδες 15-34 ετών (νέοι) και 65-74 ετών (ηλικιωμένοι), ανεξαρτήτως του φύλου.

Πίνακας 3: Αναλογία απασχολούμενων στο σύνολο του πληθυσμού (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

κατ'ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

	Απασχόληση προς πληθυσμός (EPR)				% μεταβολή
Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	M.O.	T.A.	
Άνδρες					
15-24	29.2	15.8	22.0	6.2	-46.0
25-34	86.6	62.6	75.4	10.9	-27.7
35-44	93.8	77.6	86.0	7.2	-17.2
45-54	89.9	74.1	82.3	6.8	-17.6
55-64	59.1	44.0	52.8	6.2	-25.6
65-74	10.9	6.4	8.9	2.0	-41.0
15-74	67.0	51.4	60.1	6.8	-23.4
Γυναίκες					
15-24	18.7	10.9	14.3	4.0	-41.6
25-34	62.6	51.4	57.5	6.1	-18.0
35-44	65.0	56.6	61.7	4.5	-13.0
45-54	54.3	51.0	53.7	2.9	-5.9
55-64	26.9	25.0	26.9	1.2	-7.3
65-74	3.6	2.7	3.3	0.5	-22.9
15-74	41.4	35.7	39.3	3.2	-13.8

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου, Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται το ποσοστό απασχόλησης στον πληθυσμό και η διαχρονική του εξέλιξη στην περίοδο 2007-2014 ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης. Η σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και απασχόλησης είναι θετική ανεξάρτητα του φύλου. Επίσης, η απασχόληση μειώνεται κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου για όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Βέβαια ο ρυθμός μείωσης δεν είναι κοινός για όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης και όπως προκύπτει από τα δεδομένα οι μειώσεις είναι πιο έντονες για τα χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης. Επίσης, οι διαφορές στην απασχόληση μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι περιορισμένες στα υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης και διευρύνονται στις χαμηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες.

Πίνακας 4: Αναλογία απασχολούμενων στο σύνολο του πληθυσμού (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	M.O.	T.A.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	88.9	79.2	83.9	4.5	-10.9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	81.6	64.3	74.8	6.7	-21.2
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	80.0	62.4	70.7	8.8	-22.0
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	64.6	48.9	57.2	6.9	-24.3
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	54.3	36.9	46.7	7.9	-32.0
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	85.3	74.4	80.8	5.1	-12.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	73.3	59.0	67.0	6.7	-19.5
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	64.5	47.0	54.5	9.0	-27.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	37.0	29.9	34.3	3.5	-19.3
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	23.9	19.7	22.3	2.3	-17.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. M.O.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. T.A.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

4. Μισθωτοί

Κατά κανόνα, το σύνολο των απασχολούμενων χωρίζεται σε 4 κατηγορίες με βάση τη θέση τους στην απασχόληση. Οι κατηγορίες αυτές αφορούν τους αυτο-απασχολούμενους που χρησιμοποιούν προσωπικό (εργοδότες) και όσους δεν χρησιμοποιούν προσωπικό (εργάζονται για δικό τους λογαριασμό), τους μισθωτούς (εξαρτημένη εργασία) και όσους θεωρούν ότι είναι βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση. Για λόγους παρουσίασης παρατίθενται στοιχεία για τις τρεις πρώτες κατηγορίες απασχόλησης επειδή αυτές είναι πλήρως διακριτές μεταξύ τους και

αποτελούν την συντριπτική πλειοψηφία της συνολικής απασχόλησης στην Ελλάδα. Να σημειωθεί ότι για το έτος 2014 τα πρωτογενή δεδομένα της ΕΛ.ΣΤΑΤ. δεν παρέχουν διαφοροποίηση μεταξύ αυτό-ασχολούμενων με εργαζόμενους και δίχως εργαζόμενους όποτε για λόγους παρουσίασης όπου επιτρέπεται θα γίνεται αναφορά για το σύνολο των αυτό-απασχολούμενων.

Στον **Πίνακα 5** παρουσιάζεται το ποσοστό της εξαρτημένης εργασίας στο σύνολο της απασχόλησης και η διαχρονική του εξέλιξη κατά την περίοδο 2007-2014 ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα. Στο σύνολο των απασχολούμενων ηλικίας 15-74 ετών η εξαρτημένη εργασία αγγίζει το 64%. Από την ανάλυση με βάση το φύλο προκύπτει ότι η μισθωτή εργασία προτιμάται ως μορφή απασχόλησης περισσότερο από τις γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες και η διαχρονικά μεταβαλλόμενη πορεία αυτών των ποσοστών φαίνεται να είναι οριακή και για τα δυο φύλα.

Πίνακας 5: Αναλογία μισθωτών στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	72.1	66.3	69.8	3.8	-8.1
25-34	70.8	71.4	70.9	1.0	0.8
35-44	63.5	63.5	63.3	0.9	0.1
45-54	58.7	57.8	58.0	0.7	-1.4
55-64	44.8	42.0	43.9	1.4	-6.2
65-74	19.0	20.2	19.0	1.6	6.4
15-74	61.4	60.2	60.7	0.9	-2.1
Γυναίκες					
15-24	82.3	81.0	81.7	1.4	-1.6
25-34	80.1	82.2	80.5	0.9	2.6
35-44	71.9	73.8	72.8	0.7	2.7
45-54	63.5	67.7	64.4	1.4	6.5
55-64	40.9	37.9	40.8	1.7	-7.2
65-74	14.8	18.0	19.4	5.5	21.7
15-74	69.1	69.6	68.9	0.5	0.8
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Μια γενική παρατήρηση συνίσταται στο ότι η σχέση μεταξύ μισθωτής εργασίας και ηλικίας είναι αρνητική γεγονός που υποδηλώνει ότι οι νέοι (ηλικιακά) απασχολούμενοι έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να βρίσκονται υπό καθεστώς εξαρτημένης εργασίας συγκριτικά με τους απασχολούμενους μεγαλύτερης ηλικίας. Μάλιστα, στην ηλικιακή ομάδα των 65-74 ετών η εξαρτημένη εργασία βρίσκεται σε αρκετά χαμηλά επίπεδα, γεγονός που αναδεικνύει την αλληλεπίδραση αυτής της μορφής απασχόλησης με την επιλογή της συνταξιοδότησης. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών ως προς το ποσοστό της εξαρτημένης εργασίας μειώνεται καθώς αυξάνεται η ηλικία των απασχολουμένων.

Στον [Πίνακα 6](#) παρουσιάζεται η εξέλιξη του ποσοστού της εξαρτημένης εργασίας προς το σύνολο της απασχόλησης ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης για την περίοδο 2007-2014. Αρχικά, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η σχέση μεταξύ εξαρτημένης εργασίας και εκπαίδευσης είναι θετική υποδηλώνοντας ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης τόσο υψηλότερο είναι και το ποσοστό της εξαρτημένης εργασίας στη συνολική απασχόληση. Η εικόνα αυτή ισχύει τόσο για τους άνδρες και όσο και για τις γυναίκες. Επίσης, το ποσοστό της εξαρτημένης εργασίας διαχρονικά μειώνεται και ο ρυθμός μείωσης είναι υψηλότερος στην περίπτωση των ατόμων με χαμηλή εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ([Πίνακας A6](#) παράρτημα) ότι στην περίπτωση των κατόχων διδακτορικού διπλώματος ή μεταπτυχιακού τίτλου το ποσοστό της μισθωτής εργασίας για το σύνολο των απασχολουμένων δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτη μεταβολή κατά τη διάρκεια της περιόδου 2007-2014 και φαίνεται να κινείται γύρω από το 78%. Βέβαια στην περίπτωση των ανδρών κατόχων διδακτορικού διπλώματος ή μεταπτυχιακού τίτλου η διαχρονική εξέλιξη της μισθωτής εργασίας χαρακτηρίζεται από πτωτική πορεία και βρίσκεται μεταξύ 74%-81%. Αντίθετα, στην περίπτωση των γυναικών παρατηρούμε σημαντική αύξηση στο ποσοστό της εξαρτημένης εργασίας και από το 78.9% που καταγράφεται στο έτος 2007 αυξάνεται στο 82.7% το έτος 2014 (ποσοστιαία μεταβολή ύψους 4.8%). Επίσης, τα ποσοστά της μισθωτής εργασίας στην περίπτωση των γυναικών είναι υψηλότερα από τα αντίστοιχα των ανδρών εκτός της περίπτωσης του χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης (πρωτοβάθμια εκπαίδευση).

Πίνακας 6: Αναλογία μισθωτών στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	78.9	73.8	76.7	2.1	-6.4
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	70.5	68.9	70.1	1.0	-2.3
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	68.5	68.6	65.9	2.1	0.1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	62.0	59.0	60.5	1.7	-4.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	44.7	40.2	42.5	3.0	-10.2
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	78.9	82.7	82.1	3.2	4.8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	82.6	80.8	81.7	1.0	-2.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	80.1	78.7	79.0	1.0	-1.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	70.5	68.5	68.3	1.8	-2.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	36.5	33.3	34.7	1.3	-8.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

5. Αυτο-απασχόληση

Εργοδότες

Ο Πίνακας 7 παρουσιάζει την αναλογία των αυτο-απασχολούμενων με προσωπικό (εργοδότες) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα καθώς επίσης και το ρυθμό μεταβολής για την περίοδο 2007-2013. Αντίστοιχα πρωτογενή στοιχεία για το 2014 δεν παρέχονται από την ΕΛ.ΣΤΑΤ. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα Α7 στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Η σχέση μεταξύ ηλικίας και ποσοστού εργοδοτών στο σύνολο της απασχόλησης είναι θετική ανεξάρτητα του φύλου υποδηλώνοντας ότι οι μεγαλύτεροι ηλικιακά απασχολούμενοι έχουν αυξημένη πιθανότητα να είναι εργοδότες. Η ανάλυση των ποσοστών αυτών με βάση το φύλο υποδεικνύει την ύπαρξη σημαντικών διαφορών στο ποσοστό των εργοδοτών τόσο μεταξύ των ηλικιακών ομάδων όσο και στη διαχρονική εξέλιξη του. Για παράδειγμα, οι άνδρες συστηματικά υπερέχουν των γυναικών (10.2% έναντι 4.2%) ως προς το ποσοστό εργοδοτών στο σύνολο της απασχόλησης. Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι η διαφορά αυτή διαχρονικά περιορίζεται λόγω της μείωσης στο ποσοστό των εργοδοτών ανδρών ως προς το σύνολο της απασχόλησης των ανδρών (21%). Σε γενικές γραμμές παρατηρούμε ότι η αυτο-απασχόληση με μισθωτούς ως τύπος απασχόλησης μειώνεται κατά τη διάρκεια της περιόδου της

κρίσης στην ελληνική οικονομία και αυτή η μείωση αφορά αποκλειστικά τους άνδρες.

Πίνακας 7: Αναλογία αυτο-απασχολούμενων με εργαζόμενους στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2013

Ηλικιακή ομάδα	2007	2013	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	1.9	0.9	1.9	0.5	-54.4
25-34	6.2	4.8	5.6	0.5	-22.4
35-44	11.6	8.6	11.1	1.5	-26.0
45-54	13.6	10.6	12.8	1.6	-22.3
55-64	15.3	10.8	13.7	1.7	-29.1
65-74	16.1	12.0	16.3	2.2	-25.5
15-74	10.6	8.4	10.2	1.0	-21.0
Γυναίκες					
15-24	0.9	2.1	1.2	0.5	142.8
25-34	2.7	2.8	2.6	0.2	3.6
35-44	4.6	3.8	4.3	0.3	-16.8
45-54	4.9	5.0	4.9	0.3	2.9
55-64	7.3	6.9	6.9	0.3	-5.4
65-74	7.4	10.5	10.6	2.9	41.4
15-74	4.2	4.3	4.2	0.1	2.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Στον **Πίνακα 8** παρουσιάζεται το ποσοστό της αυτο-απασχόλησης με προσωπικό ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης καθώς επίσης και ο ρυθμός μεταβολής αυτού του ποσοστού στην περίοδο 2007-2013. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον **Πίνακα Α8** στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Το ποσοστό των ατόμων που δηλώνει την αυτο-απασχόληση με προσωπικό ως τρέχουσα δραστηριότητα για το σύνολο της απασχόλησης εμφανίζεται να έχει μη-γραμμική σχέση με την εκπαίδευση και ανεξαρτήτως φύλου. Βέβαια, η θέση των ανδρών είναι πιο ισχυρή έναντι της θέσης των γυναικών για κάθε επίπεδο εκπαίδευσης παρότι το χάσμα αυτό περιορίζεται διαχρονικά λόγω της εντονότερης μείωσης των ποσοστών για τους άνδρες. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση των ανδρών η αναλογία των εργοδοτών στο σύνολο της απασχόλησης ήταν μεγαλύτερη για μεσαία επίπεδα εκπαίδευσης πριν την εκδήλωση της ύφεσης του 2009 ενώ στην περίοδο 2012-2013 τα ποσοστά αυτά μειώθηκαν με αποτέλεσμα να εξισωθούν με τα υπόλοιπα επίπεδα εκπαίδευσης (γύρω από το 8.5%).

Πίνακας 8: Αναλογία αυτο-απασχολούμενων με εργαζόμενους στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2013

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2013	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	6.2	9.3	7.1	1.6	50.8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	10.9	8.7	10.1	0.9	-20.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	9.6	8.8	10.1	1.1	-8.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	11.2	8.4	10.6	1.3	-24.9
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	10.3	7.3	9.6	1.2	-29.8
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	4.3	2.7	3.9	1.1	-37.8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	4.2	4.8	4.4	0.4	14.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	4.0	5.3	4.1	0.6	29.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	4.3	4.2	4.3	0.2	-4.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	3.8	2.9	3.7	0.4	-22.3
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό

Στον **Πίνακα 9** παρουσιάζεται το ποσοστό των αυτο-απασχολούμενων χωρίς προσωπικό προς το σύνολο της απασχόλησης ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον **Πίνακα Α9 στο παράρτημα** του παρόντος κεφαλαίου. Η σχέση μεταξύ της ηλικίας και της αυτο-απασχόλησης χωρίς προσωπικό είναι θετική τόσο για το σύνολο της απασχόλησης τόσο και για τους άνδρες και τις γυναίκες, ξεχωριστά. Επίσης, η αυτο-απασχόληση χωρίς μισθωτούς αυξάνεται διαχρονικά και ειδικότερα στις νεαρές ηλικίες. Πιο συγκεκριμένα, στο σύνολο των απασχολούμενων (15-74 ετών) παρατηρούμε ότι το ποσοστό της αυτο-απασχόλησης χωρίς προσωπικό από το 21.1% το 2007 αυξήθηκε στο 25.6% το 2013 (αύξηση 21%). Στους άνδρες το ποσοστό αυτό είναι υψηλότερο ενώ ο ρυθμός μεταβολής κατά την περίοδο 2007-2013 ανέρχεται στο 21%. Το ποσοστό αυτο-απασχόλησης των γυναικών είναι σημαντικά χαμηλότερο και η ποσοστιαία μεταβολή στην περίοδο 2007-2013 δεν ξεπερνά το 23%. Η αυτο-απασχόληση χωρίς μισθωτούς παρουσιάζει αυξητική πορεία στο χρόνο υποδηλώνοντας ότι λόγω των περιορισμένων ευκαιριών απασχόλησης στον τομέα της μισθωτής εργασίας τα άτομα που συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό μάλλον αναγκάζονται να δημιουργήσουν πολύ μικρής κλίμακας αυτο-απασχόληση και βέβαια χωρίς να προσλάβουν μισθωτούς εργαζόμενους.

Πίνακας 9: Αναλογία αυτο-απασχολούμενων χωρίς εργαζόμενους στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2013

Ηλικιακή ομάδα	2007	2013	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	7.7	11.2	8.1	1.8	46.2
25-34	17.3	20.3	18.2	1.6	17.8
35-44	23.9	29.0	24.7	2.3	21.4
45-54	27.1	30.1	28.5	1.6	11.3
55-64	37.9	45.2	40.3	3.0	19.3
65-74	50.4	51.8	51.3	0.7	2.9
15-74	24.3	29.4	25.9	2.2	21.2
Γυναίκες					
15-24	4.0	6.5	5.4	0.8	60.8
25-34	10.4	12.4	11.4	0.9	18.7
35-44	14.6	16.4	15.3	0.7	12.2
45-54	19.7	21.1	20.7	1.2	7.2
55-64	34.2	42.1	37.8	2.4	23.3
65-74	38.3	42.4	42.6	3.3	10.6
15-74	16.2	19.9	18.0	1.4	22.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Στον **Πίνακα 10** παρουσιάζεται το ποσοστό της αυτο-απασχόλησης χωρίς προσωπικό ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον **Πίνακα A10 στο παράρτημα** του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι το ποσοστό διαχρονικά αυξάνεται για όλους τους απασχολούμενους πλην των κατόχων διδακτορικού διπλώματος ή μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών. Επίσης, η σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και αυτο-απασχόλησης χωρίς προσωπικό είναι αρνητική τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Δηλαδή, η αυτο-απασχόληση χωρίς προσωπικό εμφανίζεται να έχει υψηλότερα ποσοστά στους απασχολούμενους με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση των ανδρών και λιγότερο στην περίπτωση των γυναικών. Επίσης, τα ποσοστά των απασχολουμένων που εργάζονται για δικό τους λογαριασμό αυξάνονται διαχρονικά και κυρίως για τους απασχολούμενους με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Πίνακας 10 Αναλογία αυτο-απασχολούμενων χωρίς εργαζόμενους στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2013

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2013	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	14.0	15.0	15.6	2.0	7.1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	17.4	20.5	18.4	1.5	18.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	18.3	24.8	21.0	2.7	35.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	22.2	30.3	24.5	3.4	36.9
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	40.7	50.0	43.7	3.9	23.0
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	15.3	10.8	13.0	2.1	-29.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	11.1	13.1	11.9	0.9	17.7
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	10.5	13.2	12.3	1.0	25.9
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	14.0	19.6	16.4	2.4	39.4
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	32.8	45.0	38.9	4.1	37.2
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Στον [Πίνακα 11](#) παρουσιάζεται το ποσοστό του συνόλου της αυτο-απασχόλησης ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα για την περίοδο 2007-2014. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον [Πίνακα A11 στο παράρτημα](#) του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι το εν λόγω ποσοστό διαχρονικά αυξάνεται τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες και για όλες σχεδόν τις ηλικιακές ομάδες. Επίσης, ανεξαρτήτως έτους αναφοράς η σχέση μεταξύ αυτό-απασχόλησης και ηλικίας είναι θετική. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι η αυτο-απασχόληση προτιμάται κατά κύριο λόγο από τους άνδρες (συγκριτικά με τις γυναίκες) ως μορφή απασχόλησης. Στον [Πίνακα 12](#) παρουσιάζεται το ποσοστό του συνόλου της αυτο-απασχόλησης ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης για την περίοδο 2007-2014. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον [Πίνακα A12 στο παράρτημα](#). Παρατηρούμε ότι το εν λόγω ποσοστό διαχρονικά αυξάνεται τους άνδρες αυτο-απασχολούμενους ανεξαρτήτως επιπέδου εκπαίδευσης και για τις γυναίκες πλην των κατόχων διδακτορικού διπλώματος ή μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών. Επίσης, η σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και συνολικής αυτο-απασχόλησης είναι αρνητική τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Δηλαδή, η αυτο-απασχόληση εμφανίζεται να έχει υψηλότερα ποσοστά στους απασχολούμενους με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Επίσης, τα ποσοστά των αυτο-απασχολουμένων αυξάνονται διαχρονικά και κυρίως στην περίπτωση των γυναικών με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης.

Πίνακας 11: Αναλογία συνόλου αυτο-απασχολούμενων στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	9.6	12.8	10.4	1.7	33.6
25-34	23.5	24.3	23.9	1.1	3.5
35-44	35.5	35.1	35.7	0.9	-1.1
45-54	40.7	41.3	41.3	0.7	1.4
55-64	53.1	56.4	54.3	1.5	6.2
65-74	66.5	65.9	67.4	2.0	-0.9
15-74	34.9	36.9	36.1	1.2	5.7
Γυναίκες					
15-24	4.9	8.0	6.7	1.1	64.1
25-34	13.1	13.9	14.0	0.9	5.7
35-44	19.2	19.7	19.6	0.4	3.0
45-54	24.5	24.2	25.4	1.0	-1.4
55-64	41.4	52.1	45.7	3.4	25.6
65-74	45.7	64.6	54.6	5.6	41.3
15-74	20.4	23.4	22.4	1.4	14.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Πίνακας 12: Αναλογία συνόλου αυτο-απασχολούμενων στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	20.2	25.8	23.0	2.2	27.6
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	28.3	30.1	28.7	1.0	6.4
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	27.9	29.0	30.9	2.1	3.9
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	33.3	37.0	35.4	2.1	11.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	51.0	56.0	53.6	2.8	9.7
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	19.5	16.4	16.9	2.7	-16.3
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	15.3	17.3	16.4	1.2	12.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	14.6	18.7	16.7	1.5	28.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	18.4	22.0	20.9	2.2	19.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	36.6	48.2	43.3	4.1	31.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

6. Ανεργία

Κατά κανόνα η ανεργία είναι αποτέλεσμα της δυναμικής λειτουργίας της αγοράς εργασίας και των σχετικών επιλογών που κάνουν τα άτομα αναφορικά με τις μεταβάσεις μεταξύ των διαφορετικών καταστάσεων απασχόλησης. Αποτελεί μια μέτρηση του αποθέματος των ατόμων που αναζητούν εργασία και είναι πρόθυμοι να εργαστούν άμεσα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι όταν η οικονομία εισέρχεται σε περίοδο οικονομικής ύφεσης το ποσοστό της ανεργίας αυξάνεται. Στην πρόσφατη ελληνική ιστορία το ποσοστό ανεργίας εκτινάχθηκε σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα λόγω της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης. Στον [Πίνακα 13](#) παρουσιάζονται ο αριθμός των ανέργων και το ποσοστό ανεργίας ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα για την περίοδο 2007-2014. Όπως προκύπτει, ο συνολικός αριθμός ανέργων (15-74 ετών) αυξήθηκε από τις περίπου 400.000 άτομα το 2007 στα 1.274.000 άτομα το 2014 και τα αντίστοιχα ετήσια ποσοστά ανεργίας από το 8.3% το 2007 εκτινάχθηκαν στο 26.5 το 2014.

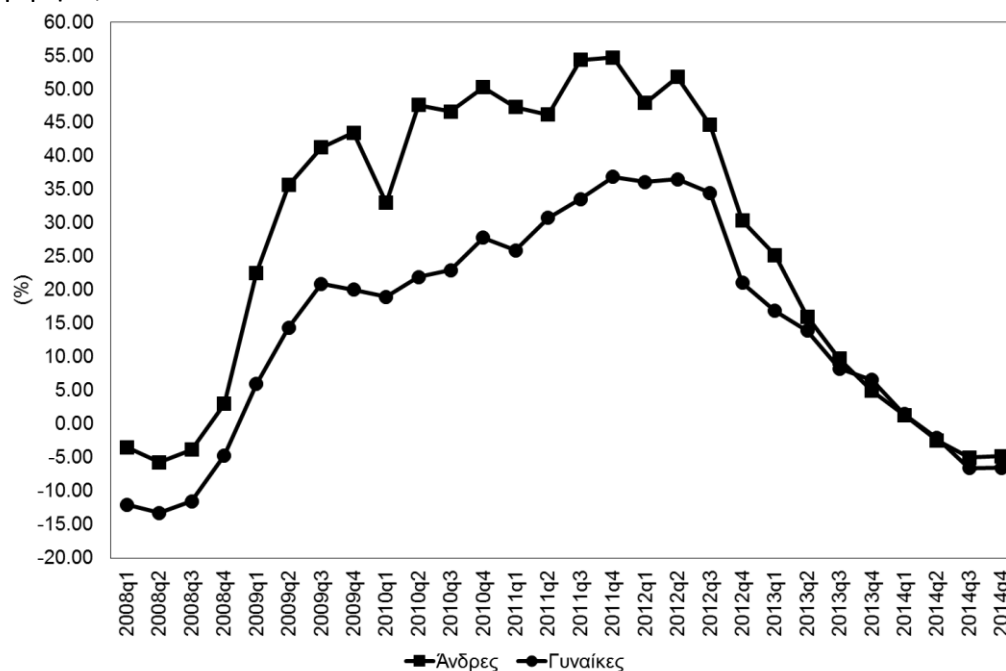
Πίνακας 13: Αναλογία ανέργων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	15.7	47.4	33.3	15.5	200.9
25-34	8.1	32.7	19.3	11.2	304.4
35-44	3.4	19.3	11.0	7.2	461.4
45-54	2.4	17.7	10.0	6.7	642.7
55-64	2.9	17.7	9.1	6.1	508.1
65-74	1.3	14.5	4.9	5.4	1040.8
15-74	5.2	23.7	13.9	8.3	354.6
Γυναίκες					
15-24	32.1	58.1	46.6	14.5	81.0
25-34	16.5	37.3	26.3	10.3	126.8
35-44	10.6	27.8	18.3	8.0	162.7
45-54	7.9	24.0	14.5	7.2	204.6
55-64	4.3	16.4	9.2	5.2	279.7
65-74	1.2	7.2	3.4	2.8	491.7
15-74	12.8	30.2	20.6	8.3	136.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Τα ποσοστά ανεργίας διαφέρουν σημαντικά μεταξύ ανδρών και γυναικών. Παρατηρούμε ότι οι γυναίκες, κατά μέσο όρο, έχουν υψηλότερη πιθανότητα ανεργίας έναντι των ανδρών στην περίοδο 2007-2014 αλλά ο ρυθμός μεταβολής της ανεργίας για τους άνδρες είναι μεγαλύτερος από ότι ισχύει για τις γυναίκες. Για παράδειγμα, το ποσοστό ανεργίας των ανδρών από 5.2% το 2007 αυξήθηκε στο 23.7% το 2014 ενώ στην περίπτωση των γυναικών από το 12.8% για το έτος 2007 ανήλθε στο 30.2% το 2014. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η σχέση μεταξύ ανεργίας και ηλικίας είναι αρνητική ανεξαρτήτως του φύλου, που σημαίνει ότι για τους συμμετέχοντες στο εργατικό δυναμικό η πιθανότητα ανεργίας μειώνεται καθώς αυξάνεται η ηλικία. Ας σημειωθεί ότι το 2014 η πλειοψηφία των γυναικών στην ηλικιακή ομάδα των 15-24 ετών βρίσκεται στην κατάσταση της ανεργίας, γεγονός που υποδηλώνει, μεταξύ άλλων, την σοβαρή υποβάθμιση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου που έχει υποστεί η ελληνική οικονομία την τελευταία 5ετία. Μάλιστα, στην περίπτωση των ανδρών στην ηλικιακή ομάδα των 15-24 ετών η εκτίναξη της ανεργίας είναι αξιοσημείωτη αφού το ποσοστό ανεργίας πολλαπλασιάστηκε και από 15.7% το 2007 βρέθηκε στο 47.4% το 2014.

Η διαφορά στο ποσοστό ανεργίας μεταξύ ανδρών και γυναικών περιορίζεται αισθητά με την πάροδο του χρόνου αφού ο ρυθμός μεγέθυνσης του ποσοστού ανεργίας στους άνδρες είναι ιδιαίτερα αυξημένος συγκριτικά με την περίπτωση των γυναικών ([Διάγραμμα 3](#)). Είναι αξιοσημείωτο ότι η διαφορά στα ποσοστά ανεργία διογκώθηκε εις βάρος των ανδρών κατά την περίοδο 2010-2012 γεγονός που αποτελεί ένδειξη για τη σωρευτική αρνητική επίπτωση που αναμένεται να έχει η απώλεια θέσεων εργασίας από την πλευρά των ανδρών στη διασφάλιση του βιοτικού επιπέδου των νοικοκυριών και ενδεχομένως στις αποφάσεις σχετικά με την γυναικείας προφοράς εργασίας εντός του νοικοκυριού. Επίσης, η μείωση του ρυθμού αύξησης της ανεργίας (με τάσεις σταθεροποίησης γύρω από το μηδέν) τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες από το 2013 και μετά υποδηλώνει ότι η ανεργία διογκώθηκε και πλέον (τέλος του 2014) έχει παραμείνει σε αυξημένα επίπεδα χωρίς να έχει παρατηρηθεί σημαντική αποκλιμάκωση.

Διάγραμμα 3: Ετήσιος ρυθμός μεταβολής στο ποσοστό ανεργίας (%) ανά φύλο και τρίμηνο, 2007-2014

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Χωρίς εποχική διόρθωση.

Στον [Πίνακα 14](#) παρουσιάζεται το ποσοστό ανεργίας ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης (2007-2014). Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον [Πίνακα A14 στο παράρτημα](#) του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι η σχέση μεταξύ ανεργίας και εκπαίδευσης είναι αρνητική, ανεξαρτήτως του φύλου, γεγονός που σημαίνει ότι τα άτομα με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης αντιμετωπίζουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σχέση με τα άτομα που κατέχουν υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης. Επίσης, το ποσοστό ανεργίας των γυναικών υπερβαίνει το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης, υποδηλώνοντας ότι το χάσμα στην ανεργία μεταξύ ανδρών και γυναικών δεν διαφοροποιείται με βάση στην εκπαίδευση. Αναφορικά με τη διαχρονική εξέλιξη της ανεργίας παρατηρούμε ότι η κατάσταση στην αγορά εργασίας επιβαρύνεται με την πάροδο του χρόνου για όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης και ανεξάρτητα από το φύλο. Βέβαια, το ποσοστό ανεργίας των ανδρών με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης αυξάνεται δυσανάλογα συγκρινόμενο με την περίπτωση των ατόμων με υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Άρα η εκδήλωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα φαίνεται να

έχει συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση των ποσοστών ανεργίας των ανδρών με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης.

Πίνακας 14: Αναλογία ανέργων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	5.0	11.2	8.6	3.6	122.4
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	4.3	17.9	10.1	5.7	311.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	6.8	26.0	15.9	8.8	285.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	5.3	26.2	15.2	9.3	394.4
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	4.8	26.0	15.2	10.1	439.3
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	8.6	16.5	11.4	3.9	92.4
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	10.0	23.8	16.4	6.9	138.4
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	15.9	37.7	26.9	10.8	136.3
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	14.9	35.1	23.5	9.4	135.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	10.2	27.6	17.4	7.8	170.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

7. Μισθοί

Η ΕΕΔ καταγράφει τις καθαρές μηνιαίες αποδοχές σε εννέα εισοδηματικές κλάσεις για την περίοδο 2007Q1-2008Q4 (<251€, 251€-500€, 501€-750€, 751€-1000€, 1001€-1250€, 1251€-1500€, 1501€-1750€, 1751€-2000€, >2000€) και σε δέκα εισοδηματικές κλάσεις για την περίοδο 2009Q1-2014Q4 (<499€, 500€-699€, 700€-799€, 800€-899€, 900€-999€, 1000€-1099€, 1100€-1299€, 1300€-1599€, 1600€-1749€, >1750€). Προκειμένου να υπολογιστεί ο ατομικός καθαρός μηνιαίος μισθός χρησιμοποιήθηκε η διάμεσος κάθε εισοδηματικής κλάσης. Να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη μέθοδος υπολογισμού των ατομικών απολαβών χρησιμοποιείται αρκετά συχνά στη σχετική οικονομική βιβλιογραφία παρότι συνοδεύεται από αρκετά μεθοδολογικά προβλήματα. Το πιο σημαντικό από αυτά είναι η κωδικοποίηση της ανώτερης εισοδηματικής τάξης (π.χ.: >2000€ ή >1750€) αφού δεν είναι εύκολος ο προσδιορισμός της τιμής της διαμέσου της εν λόγω κλάσης. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας επιβλήθηκε ως ανώτατη τιμή για την περίοδο 2007Q1-2008Q4 η τιμή 2000€ και για την περίοδο 2009Q1-2014Q4 η τιμή 1750€. Στον **Πίνακα 15** παρουσιάζεται ο μέσος όρος των πραγματικών μηνιαίων καθαρών

αποδοχών (ΔΤΚ, 2009=100) από μισθωτή εργασία ανά φύλο, ηλικιακή ομάδα και επίπεδο εκπαίδευσης. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται [στον Πίνακα Α15](#).

Παρατηρούμε ότι στο σύνολο των απασχολούμενων ηλικίας 15-74 ετών οι καθαρές μηνιαίες αποδοχές από τη μισθωτή εργασία διαχρονικά έχουν μειωθεί (μείωση από 1029.9€ το 2007 σε 838.4€ το 2014). Η μείωση αυτή για το σύνολο της περιόδου 2007-2014 ανέρχεται στο 18.6%. Τόσο το ύψος των αποδοχών όσο και ο ρυθμός μεταβολής τους στην εξεταζόμενη περίοδο διαφέρει ανά φύλο και ηλικία. Πιο συγκεκριμένα, οι αποδοχές των γυναικών υπολείπονται των ανδρών, ανεξαρτήτως ηλικίας, η σχέση μεταξύ αποδοχών και ηλικίας είναι θετική, ανεξαρτήτως του φύλου. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μείωση των αποδοχών στην περίοδο 2007-2014 είναι μεγαλύτερη για εργαζόμενους νεαρής ηλικίας συγκριτικά με τη μείωση των αποδοχών στους εργαζόμενους μεγαλύτερης ηλικίας.

Σε ότι αφορά τα σύνολο των μισθωτών ηλικίας 15-24 ετών παρατηρούμε ότι ο μέσος όρος των μηνιαίων αποδοχών από 733.6€ το 2007 έχει μειωθεί σε 619.9€, μείωση ύψους 15.5%. Για τους άνδρες ο μέσος όρος των καθαρών μηνιαίων αποδοχών έχει μειωθεί από τα 777.6€ το 2007 σε 638.4€ το 2014 (μείωση ύψους 17.9%) ενώ στην περίπτωση των γυναικών από 674.2€ το 2007 σε 598.5€ το 2014 (μείωση ύψους 11.2%). Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν την ύπαρξη μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών το οποίο φαίνεται να ανέρχεται κατά μέσο όρο στην περίοδο 2007-2014 στο 12%, εμφανίζοντας οριακή πτώση λόγω της ανισοβαρούς μείωσης του μέσου μισθού των ανδρών διαχρονικά. Επίσης, το μισθολογικό χάσμα που παρατηρείται στο σύνολο της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα μεταξύ ανδρών και γυναικών αρχίζει από πολύ νεαρές ηλικίες και παραμένει για το σύνολο του εργάσιμου βίου.

Πίνακας 15: Μηνιαίος μισθός από κύρια εργασία (καθαρό ποσό €, 2009=100) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	777.6	638.4	723.5	70.2	-17.9
25-34	959.6	758.3	886.8	89.8	-21.0
35-44	1131.8	892.2	1037.4	98.4	-21.2
45-54	1255.8	968.1	1147.8	109.2	-22.9
55-64	1257.7	1027.6	1182.1	96.5	-18.3
65-74	1309.9	1155.5	1221.0	60.6	-11.8
15-74	1095.5	877.9	1017.8	88.6	-19.9
Γυναίκες					
15-24	674.3	598.5	647.0	56.4	-11.2
25-34	847.0	713.9	804.9	77.3	-15.7
35-44	985.7	803.5	926.8	85.8	-18.5
45-54	1071.5	875.0	998.4	84.5	-18.3
55-64	1022.8	886.7	998.3	61.8	-13.3
65-74	857.6	802.0	830.7	66.1	-6.5
15-74	938.6	792.2	895.4	72.2	-15.6
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Η σχέση μηνιαίων αποδοχών και επιπέδου εκπαίδευσης παρουσιάζεται συνοπτικά στον [Πίνακα 16](#) και αναλυτικά ανά έτος για την περίοδο 2007-2014 στον [Πίνακα A16](#). Με βάση τα αποτελέσματα της ανάλυσης των δεδομένων προκύπτει ότι η σχέση μεταξύ των μηνιαίων αποδοχών και του επιπέδου εκπαίδευσης είναι θετική ανεξάρτητα από το φύλο και το έτος αναφοράς. Παρόλα αυτά η εξέλιξη των αποδοχών στο χρόνο (ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης) είναι φθίνουσα και αφορά περισσότερο τους άνδρες με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Ειδικότερα, για την περίπτωση των κατόχων διδακτορικού διπλώματος ή μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών παρατηρούμε ότι στο σύνολο της απασχόλησης οι μέσες μηνιαίες καθαρές αποδοχές μειώθηκαν από 1433.5€ το 2007 σε 1195.9€ το 2014 (μείωση ύψους 16.6%). Για τους άνδρες, οι μέσες μηνιαίες καθαρές αποδοχές από 1491.1€ το 2007 μειώθηκαν σε 1260.5€ το 2014 (μείωση ύψους 15.5%) ενώ για τις γυναίκες οι μέσες μηνιαίες καθαρές αποδοχές μειώθηκαν από 1338.6€ το 2007 σε 1125.1€ το 2014. Ως εκ τούτου το μισθολογικό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών υφίσταται και στην περίπτωση όπου τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες έχουν τα ίδια επίπεδα εκπαίδευσης. Οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών φαίνεται να παραμένουν στα ίδια επίπεδα σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου εκτός

από την περίπτωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης όπου παρατηρείται μείωση του χάσματος λόγω της σημαντικής μείωσης των μισθών των ανδρών.

Πίνακας 16: Μηνιαίος μισθός από κύρια εργασία (καθαρό ποσό €, 2009=100) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	1491.1	1260.5	1389.1	85.1	-15.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	1281.8	1002.0	1174.3	110.9	-21.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	1092.2	844.4	1018.1	101.9	-22.7
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	1008.9	799.9	935.3	90.3	-20.7
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	994.2	714.4	862.5	119.7	-28.1
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	1338.6	1125.1	1223.4	87.1	-16.0
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	1113.6	884.2	1034.7	101.6	-20.6
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	881.4	732.0	837.4	76.2	-17.0
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	842.9	695.0	793.2	71.1	-17.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	726.2	627.4	698.5	63.4	-13.6
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

8. Ώρες εργασίας

Στον **Πίνακα 17** παρουσιάζονται στοιχεία για τον αριθμό των ωρών εργασίας, για το σύνολο των απασχολούμενων ανά φύλο και ηλικία και εκπαίδευση και αναλυτικά ανά έτος για την περίοδο 2007-2014 στον **Πίνακα A17 (παράρτημα)**. Ο μέσος όρος των εβδομαδιαίων ωρών εργασίας για το σύνολο της απασχόλησης δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτες μεταβολές στο χρόνο και ανέρχεται κατά μέσο όρο στις 42 ώρες. Όμως, οι ώρες εργασίας διαφοροποιούνται με βάση το φύλο και σε πολύ μικρότερο βαθμό με βάση την ηλικία. Για παράδειγμα, οι άνδρες εργάζονται περίπου 4 ώρες περισσότερες την εβδομάδα από τις γυναίκες (44 ώρες έναντι 39 ωρών, αντίστοιχα).

Πίνακας 17: Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	42.6	41.0	41.6	16.1	-3.9
25-34	44.2	43.0	43.6	16.4	-2.7
35-44	44.8	44.5	44.6	16.0	-0.7
45-54	44.7	44.3	44.5	16.0	-0.9
55-64	45.1	45.2	45.1	15.9	0.1
65-74	42.9	42.7	43.2	15.5	-0.5
15-74	44.4	44.0	44.2	16.0	-1.0
Γυναίκες					
15-24	38.8	36.7	37.6	15.2	-5.5
25-34	39.0	37.9	38.7	14.7	-2.8
35-44	38.9	39.2	39.1	13.6	0.6
45-54	39.7	39.5	39.6	14.2	-0.5
55-64	40.0	40.9	40.4	13.6	2.1
65-74	37.4	36.3	38.3	14.7	-3.0
15-74	39.2	39.0	39.2	14.0	-0.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Σε σχέση με την ηλικία παρατηρούμε ότι οι νέοι (15-24 ετών) αλλά και οι ηλικιωμένοι (65-74 ετών) απασχολούνται λιγότερες ώρες την εβδομάδα από αυτούς που βρίσκονται σε ενδιάμεσες ηλικιακές ομάδες. Μάλιστα, φαίνεται ότι ο υψηλότερος μέσος όρος εβδομαδιαίων ωρών εργασίας αφορά τους εργαζόμενους στην ηλικιακή ομάδα των 55-64 ετών. Επίσης, η διαχρονική εξέλιξη στις εβδομαδιαίες ώρες εργασίας για ορισμένες ηλικιακές ομάδες χαρακτηρίζεται από θετική σχέση ενώ για κάποιες άλλες από αρνητική. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου παρατηρούμε ότι ο μέσος όρος των εβδομαδιαίων ωρών εργασίας για τους εργαζόμενους στην ηλικιακή ομάδα των 15-34 ετών μειώνεται συστηματικά τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες (με μεγαλύτερο ρυθμό στην περίπτωση των ανδρών) ενώ για την ηλικιακή ομάδα των 55-64 ετών ο ρυθμός αυτός είναι οριακά θετικός.

Στον [Πίνακα 18](#) παρουσιάζονται στοιχεία για τον αριθμό των ωρών εργασίας, για το σύνολο των απασχολούμενων ανά φύλο και ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης και αναλυτικά ανά έτος για την περίοδο 2007-2014 στον [Πίνακα A18](#) (παράρτημα). Αναφορικά με τη σχέση ωρών εργασίας και εκπαίδευσης παρατηρούμε ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της εκπαίδευσης τόσο μικρότερος είναι ο μέσος όρος

των εβδομαδιαίων ωρών εργασίας. Μάλιστα διαχρονικά φαίνεται να αυξάνεται οριακά ο αριθμός των ωρών εργασίας για τα άτομα με υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Οι σχέσεις αυτές φαίνεται να είναι πιο έντονες στην περίπτωση των ανδρών.

Πίνακας 18: Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	40.1	41.2	40.9	0.6	2.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	40.7	41.4	40.9	0.3	1.7
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	44.6	43.5	44.5	0.5	-2.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	45.5	45.1	45.2	0.3	-0.9
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	46.6	46.1	46.4	0.3	-1.2
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	37.2	36.9	37.1	0.3	-0.9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	35.8	36.8	36.2	0.4	2.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	39.4	39.4	39.6	0.2	0.0
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	40.8	40.3	40.8	0.3	-1.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	41.0	41.2	41.2	0.4	0.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Συμπεράσματα

Η ελληνική οικονομία τα τελευταία χρόνια βρίσκεται στη δίνη μιας πρωτοφανούς οικονομικής κρίσης με αποτέλεσμα όλα τα μεγέθη που αφορούν την ελληνική αγορά εργασίας να έχουν επιδεινωθεί σημαντικά. Στόχος του παρόντος κεφαλαίου ήταν η καταγραφή των βασικών τάσεων που έχουν διαμορφωθεί στην ελληνική αγορά εργασίας στην περίοδο 2007-2014. Η περίοδος αυτή περιλαμβάνει τη διετία 2007-2008 στην οποία εξελίχθηκε η διεθνής χρηματοοικονομική κρίση, τη διετία 2009-2010 που χαρακτηρίζεται ως η διετία εκδήλωσης της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα και την τριετία 2011-2014 που αποτελεί τη βασική περίοδο κορύφωσης της κρίσης χρέους της ελληνικής οικονομίας. Για την εκπλήρωση των στόχων της παρούσας μελέτης χρησιμοποιήθηκαν τα πρωτογενή δεδομένα της Τριμηνιαίας Έρευνας Εργατικού Δυναμικού που καλύπτει το σύνολο της εξεταζόμενης περιόδου. Για την αποτελεσματική αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης στην ελληνική αγορά εργασίας υπολογίστηκαν βασικοί δείκτες όπως το ποσοστό συμμετοχής στο

εργατικό δυναμικό, η αναλογία της απασχόλησης στον πληθυσμό και το ποσοστό της ανεργίας. Στη συνέχεια η συνολική απασχόληση διασπάστηκε σε τρεις διαφορετικούς τύπους απασχόλησης με βάση τη θέση στην απασχόληση. Στο πλαίσιο αυτό δόθηκε η δυνατότητα καταγραφής της υφιστάμενης κατάστασης στη μισθωτή απασχόληση, την αυτο-απασχόληση με εργατικό δυναμικό και την αυτο-απασχόληση χωρίς προσωπικό. Επίσης, υπολογίστηκε ο μέσος όρος των καθαρών μηνιαίων αποδοχών από τη μισθωτή εργασία (σταθερές τιμές έτους 2009) καθώς επίσης και ο μέσος όρος των εβδομαδιαίως προσφερόμενων ωρών εργασίας.

Για την εξέταση της επίδρασης της κρίσης σε θέματα που σχετίζονται με την αγορά εργασίας και την απασχόληση των γυναικών οι παραπάνω δείκτες υπολογίστηκαν τόσο για το σύνολο του πληθυσμού όσο και για γυναίκες και άνδρες ξεχωριστά. Τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού έχουν αναλυτική πληροφόρηση για διάφορα δημογραφικά στοιχεία (φύλο και ηλικία) και για ατομικά παραγωγικά χαρακτηριστικά (εκπαίδευση). Τα χαρακτηριστικά αυτά ελήφθησαν υπόψη τόσο στον υπολογισμό των στατιστικών στοιχείων όσο στην παρουσίαση των σχετικών αποτελεσμάτων. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται σε ετήσια βάση και είναι σταθμισμένα με την κατάλληλη δειγματοληπτική στάθμιση που παρέχει η Ελληνική Στατιστική Αρχή ώστε να έχουν πλήρη αναγωγή στο συνολικό πληθυσμό. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στη διαχρονική τάση που χαρακτηρίζει την εξέλιξη των δεικτών ώστε να διαφανεί ο βαθμός στον οποίο η οικονομική κρίση επηρέασε αυτά τα μεγέθη. Επίσης, υπολογίζεται για όλους τους δείκτες η διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών με στόχο τη δημιουργία συμπερασμάτων για το βαθμό ευαισθησίας της σχετικής θέσης των γυναικών έναντι των ανδρών στην οικονομική κρίση.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, η συμμετοχή στην ελληνική αγορά εργασίας για το σύνολο του πληθυσμού 15-74 ετών βρίσκεται συστηματικά γύρω από το 60% χωρίς ιδιαίτερες διακυμάνσεις στην περίοδο 2007-2014. Από την ανάλυση με βάση το φύλο προκύπτει ότι η διαφορά στη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό μεταξύ ανδρών και γυναικών ανέρχεται στο 30% και παραμένει στα ίδια επίπεδα στο σύνολο της εξεταζόμενης περιόδου. Η σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και συμμετοχής στην αγορά εργασίας είναι θετική. Παρόλα αυτά, η διαχρονική εξέλιξη του

ποσοστού συμμετοχής στην αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από σημαντική μείωση για άνδρες με ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Η σχέση του ποσοστού των οικονομικά μη-ενεργών στον πληθυσμό με την ηλικία χαρακτηρίζεται από κυρτότητα, με την εκπαίδευση είναι αρνητική ενώ από την ανάλυση με βάση το φύλο προκύπτει ότι οι γυναίκες βρίσκονται εκτός εργατικού δυναμικού με μεγαλύτερη ένταση συγκριτικά με τους άνδρες. Ιδιαίτερα αυξημένα είναι τα ποσοστά με τα οποία οι γυναίκες βρίσκονται εκτός εργατικού δυναμικού στην πιο παραγωγική ηλικιακή ομάδα (35-44 ετών).

Σύμφωνα με το λόγο της απασχόλησης προς τον πληθυσμό προκύπτει ότι η απασχόληση στην ελληνική οικονομία συρρικνώθηκε κατά 21.6% στο σύνολο της περιόδου 2007-2014. Τα ποσοστά απασχόλησης των ανδρών υπερτερούν τα ποσοστά των γυναικών και ο ρυθμός μείωσης αυτών των ποσοστών είναι υψηλότερος στην περίπτωση των ανδρών. Επίσης, η μείωση στην απασχόληση είναι πιο έντονη στον πληθυσμό με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Οι διαφορές στην απασχόληση μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι περιορισμένες στα υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης και διευρύνονται στις χαμηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες.

Η εξαρτημένη εργασία στην περίοδο 2007-2014 παρουσιάζει οριακή μείωση και φαίνεται να προτιμάται ως μορφή απασχόλησης περισσότερο από τις γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες. Επίσης, βρέθηκε ότι οι νέοι (ηλικιακά) απασχολούμενοι έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να βρίσκονται υπό καθεστώς εξαρτημένης εργασίας συγκριτικά με τους απασχολούμενους μεγαλύτερης ηλικίας. Το χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών ως προς το ποσοστό της εξαρτημένης εργασίας μειώνεται καθώς αυξάνεται η ηλικία των απασχολούμενων. Αναφορικά με τη σχέση μεταξύ της εξαρτημένης εργασίας και της εκπαίδευσης τα αποτελέσματα δείχνουν ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης τόσο υψηλότερο είναι και το ποσοστό της εξαρτημένης εργασίας στη συνολική απασχόληση. Βέβαια, το ποσοστό της εξαρτημένης εργασίας διαχρονικά μειώνεται και ο ρυθμός μείωσης είναι υψηλότερος στην περίπτωση των ατόμων με χαμηλή εκπαίδευση.

Η σχέση μεταξύ αυτο-απασχόλησης με προσωπικό και ηλικίας είναι θετική υποδηλώνοντας ότι οι μεγαλύτεροι ηλικιακά απασχολούμενοι έχουν αυξημένη

πιθανότητα να είναι εργοδότες. Βέβαια, η αυτο-απασχόληση με μισθωτούς ως τύπος απασχόλησης μειώνεται στην περίοδο της κρίσης στην ελληνική οικονομία και αυτή η μείωση είναι πιο σημαντική στην περίπτωση των ανδρών.

Η σχέση μεταξύ της ηλικίας και της αυτο-απασχόλησης χωρίς προσωπικό είναι θετική και αυξάνεται διαχρονικά. Η αύξηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική στις νεαρές ηλικίες. Με άλλα λόγια, λόγω των περιορισμένων ευκαιριών απασχόλησης στον τομέα της μισθωτής εργασίας τα άτομα που συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό μάλλον αναγκάζονται να δημιουργήσουν πολύ μικρής κλίμακας οικονομική δραστηριότητα και βέβαια χωρίς να προσλάβουν μισθωτούς εργαζόμενους. Τα ποσοστά αυτά είναι αυξημένα κυρίως για τους απασχολούμενους με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Σχετικά με την ανεργία, βρέθηκε ότι ο συνολικός αριθμός ανέργων (15-74 ετών) αυξήθηκε από τις περίπου 400.000 άτομα το 2007 στα 1.274.400 άτομα το 2014 και τα αντίστοιχα ετήσια ποσοστά ανεργίας από το 8.3% το 2007 εκτινάχθηκαν στο 26.5 το 2014. Από την ανάλυση με βάση το φύλο προέκυψε ότι οι γυναίκες, κατά μέσο όρο, έχουν υψηλότερη πιθανότητα ανεργίας έναντι των ανδρών αλλά ο ρυθμός μεταβολής της ανεργίας για τους άνδρες είναι μεγαλύτερος από ότι ισχύει για τις γυναίκες. Βέβαια, τα χάσμα αυτό περιορίζεται αισθητά με την πάροδο του χρόνου αφού ο ρυθμός μεγέθυνσης του ποσοστού ανεργίας στους άνδρες είναι ιδιαίτερα αυξημένος συγκριτικά με την περίπτωση των γυναικών. Επίσης, η σχέση μεταξύ ανεργίας και ηλικίας είναι αρνητική που σημαίνει ότι για τους συμμετέχοντες στο εργατικό δυναμικό η πιθανότητα ανεργίας μειώνεται καθώς αυξάνεται η ηλικία. Αναφορικά με το ρόλο της εκπαίδευσης βρέθηκε ότι τα άτομα με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης αντιμετωπίζουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σχέση με τα άτομα που κατέχουν υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης. Συνοπτικά προέκυψε ότι η εκδήλωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα φαίνεται να έχει συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση των ποσοστών ανεργίας των ανδρών με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης.

Παράρτημα κεφαλαίου

Πίνακας Α1. Πληθυσμός και εργατικό δυναμικό ανά φύλο και ηλικία, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Πληθυσμός (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	1,171.8	1,147.7	1,120.1	1,101.4	1,086.7	1,075.8	1,064.3	1,091.7	-6.8
25-34 ετών	1,624.4	1,616.5	1,584.0	1,558.3	1,528.3	1,492.3	1,455.3	1,416.9	-12.8
35-44 ετών	1,661.8	1,678.7	1,688.2	1,707.3	1,718.5	1,723.7	1,726.1	1,641.7	-1.2
45-54 ετών	1,487.1	1,502.1	1,517.2	1,533.9	1,553.4	1,579.8	1,608.4	1,558.3	4.8
55-64 ετών	1,263.0	1,286.9	1,312.6	1,330.4	1,342.7	1,351.3	1,367.0	1,331.8	5.5
65-74 ετών	1,117.8	1,095.6	1,080.7	1,073.7	1,078.3	1,089.9	1,096.4	1,094.4	-2.1
15-74 ετών	8,325.9	8,327.5	8,302.8	8,304.9	8,308.0	8,312.7	8,317.4	8,134.8	-2.3
Εργατικό δυναμικό (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	364.7	346.9	346.3	334.0	317.8	314.0	302.6	306.0	-16.1
25-34 ετών	1,377.6	1,370.6	1,355.9	1,336.2	1,308.2	1,299.8	1,274.5	1,240.1	-10.0
35-44 ετών	1,412.7	1,427.9	1,443.8	1,474.5	1,486.8	1,495.8	1,503.3	1,433.5	1.5
45-54 ετών	1,119.6	1,136.6	1,166.9	1,189.1	1,200.3	1,226.6	1,246.5	1,220.1	9.0
55-64 ετών	554.8	568.8	580.7	600.3	578.3	570.0	581.4	547.4	-1.3
65-74 ετών	77.9	75.7	75.4	71.9	65.4	53.0	53.5	55.8	-28.4
15-74 ετών	4,907.3	4,926.5	4,969.0	5,006.0	4,956.9	4,959.3	4,961.8	4,802.8	-2.1
Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (%)									
15-24 ετών	31.1	30.2	30.9	30.3	29.2	29.2	28.4	28.0	-10.0
25-34 ετών	84.8	84.8	85.6	85.7	85.6	87.1	87.6	87.5	3.2
35-44 ετών	85.0	85.1	85.5	86.4	86.5	86.8	87.1	87.3	2.7
45-54 ετών	75.3	75.7	76.9	77.5	77.3	77.6	77.5	78.3	4.0
55-64 ετών	43.9	44.2	44.2	45.1	43.1	42.2	42.5	41.1	-6.4
65-74 ετών	7.0	6.9	7.0	6.7	6.1	4.9	4.9	5.1	-26.9
15-74 ετών	58.9	59.2	59.8	60.3	59.7	59.7	59.7	59.0	0.2
Άνδρες									
Πληθυσμός (σε χιλιάδες)									

15-24 ετών	589.3	577.1	562.8	553.2	545.3	539.1	532.8	542.2	-8.0
25-34 ετών	834.2	831.5	814.4	802.8	788.3	770.1	751.4	719.9	-13.7
35-44 ετών	836.8	847.1	853.7	865.1	872.9	878.4	882.3	823.7	-1.6
45-54 ετών	733.0	740.1	748.7	757.5	768.3	782.6	798.1	758.3	3.5
55-64 ετών	609.5	621.5	635.3	644.6	651.1	655.6	663.8	635.7	4.3
65-74 ετών	503.8	494.1	487.6	485.3	489.6	497.2	502.0	510.8	1.4
15-74 ετών	4,106.6	4,111.4	4,102.4	4,108.5	4,115.5	4,122.9	4,130.4	3,990.6	-2.8
Εργατικό δυναμικό (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	204.2	198.0	193.4	184.7	173.6	168.2	167.8	162.6	-20.4
25-34 ετών	785.5	781.3	764.6	752.7	732.0	715.0	700.7	668.9	-14.8
35-44 ετών	812.7	821.6	826.3	834.6	839.9	846.0	849.9	792.4	-2.5
45-54 ετών	675.4	680.3	690.8	697.5	700.0	714.1	724.3	682.6	1.1
55-64 ετών	370.8	378.6	382.1	388.1	372.9	361.9	364.6	339.5	-8.4
65-74 ετών	55.8	54.8	52.3	49.3	43.4	36.9	37.0	38.5	-30.9
15-74 ετών	2,904.4	2,914.7	2,909.5	2,906.9	2,861.9	2,842.1	2,844.2	2,684.5	-7.6
Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (%)									
15-24 ετών	34.7	34.3	34.4	33.4	31.8	31.2	31.5	30.0	-13.5
25-34 ετών	94.2	94.0	93.9	93.7	92.9	92.8	93.2	92.9	-1.3
35-44 ετών	97.1	97.0	96.8	96.5	96.2	96.3	96.3	96.2	-0.9
45-54 ετών	92.1	91.9	92.3	92.1	91.1	91.3	90.8	90.0	-2.3
55-64 ετών	60.8	60.9	60.1	60.2	57.3	55.2	54.9	53.4	-12.2
65-74 ετών	11.1	11.1	10.7	10.2	8.9	7.4	7.4	7.5	-31.9
15-74 ετών	70.7	70.9	70.9	70.8	69.5	68.9	68.9	67.3	-4.9
Γυναίκες									
Πληθυσμός (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	582.5	570.7	557.3	548.2	541.4	536.7	531.5	549.5	-5.7
25-34 ετών	790.2	785.0	769.6	755.5	740.0	722.2	703.9	697.0	-11.8
35-44 ετών	825.0	831.6	834.5	842.2	845.6	845.3	843.7	817.9	-0.9
45-54 ετών	754.1	762.0	768.6	776.4	785.1	797.2	810.3	800.0	6.1
55-64 ετών	653.5	665.4	677.3	685.8	691.6	695.7	703.2	696.1	6.5
65-74 ετών	614.0	601.5	593.2	588.4	588.7	592.7	594.4	583.6	-4.9
15-74 ετών	4,219.3	4,216.1	4,200.4	4,196.4	4,192.5	4,189.8	4,187.0	4,144.2	-1.8

Εργατικό δυναμικό (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	160.5	148.8	152.9	149.4	144.2	145.8	134.8	143.4	-10.7
25-34 ετών	592.1	589.3	591.3	583.6	576.2	584.9	573.8	571.2	-3.5
35-44 ετών	600.0	606.2	617.5	639.8	646.9	649.9	653.4	641.1	6.8
45-54 ετών	444.2	456.3	476.1	491.6	500.3	512.4	522.2	537.5	21.0
55-64 ετών	184.0	190.2	198.7	212.2	205.4	208.2	216.8	208.0	13.0
65-74 ετών	22.1	20.9	23.1	22.6	22.0	16.1	16.6	17.2	-22.0
15-74 ετών	2,003.0	2,011.8	2,059.5	2,099.2	2,095.0	2,117.2	2,117.6	2,118.3	5.8
Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (%)									
15-24 ετών	27.6	26.1	27.4	27.2	26.6	27.2	25.4	26.1	-5.3
25-34 ετών	74.9	75.1	76.8	77.2	77.9	81.0	81.5	81.9	9.4
35-44 ετών	72.7	72.9	74.0	76.0	76.5	76.9	77.4	78.4	7.8
45-54 ετών	58.9	59.9	62.0	63.3	63.7	64.3	64.4	67.2	14.1
55-64 ετών	28.2	28.6	29.3	30.9	29.7	29.9	30.8	29.9	6.1
65-74 ετών	3.6	3.5	3.9	3.8	3.7	2.7	2.8	3.0	-17.9
15-74 ετών	47.5	47.7	49.0	50.0	50.0	50.5	50.6	51.1	7.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Ο αριθμός των ατόμων και τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας Α2. Συμμετοχή (%) στο εργατικό δυναμικό ανά φύλο και εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	93.5	92.4	91.8	92.4	92.3	93.1	87.9	89.2	-4.6
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	83.5	83.1	83.3	82.5	81.0	80.5	80.4	77.9	-6.7
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	81.9	81.4	80.7	80.7	78.4	77.5	77.4	79.5	-2.9
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	56.0	55.7	56.4	56.8	56.5	56.5	56.1	56.5	1.0
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	39.9	40.1	41.1	40.9	39.2	38.1	37.9	37.3	-6.4
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	93.6	92.6	91.9	92.1	92.9	93.7	88.5	89.2	-4.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	85.3	85.2	84.9	84.0	82.5	81.8	82.3	78.3	-8.2
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	85.8	85.6	84.9	85.3	83.5	81.1	80.5	84.4	-1.6
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	68.2	68.2	68.1	68.2	67.2	66.7	66.5	66.3	-2.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	57.0	57.3	58.2	56.9	54.2	52.9	52.0	49.9	-12.5
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	93.3	92.1	91.6	92.7	91.5	92.3	87.1	89.1	-4.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	81.5	80.9	81.6	81.0	79.5	79.3	78.6	77.4	-5.0
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	76.8	76.1	75.6	74.7	71.7	72.7	73.1	75.4	-1.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	43.5	43.0	44.3	45.4	45.6	46.1	45.4	46.0	5.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	26.6	26.6	27.4	27.8	27.0	26.2	26.6	27.3	2.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας Α3. Αναλογία απασχολούμενων στο σύνολο του πληθυσμού (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Απασχολούμενοι (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	281.1	270.3	257.0	224.1	176.7	140.5	126.1	145.6	-48.2
25-34 ετών	1,216.8	1,222.7	1,187.4	1,113.1	988.1	883.2	812.8	808.4	-33.6
35-44 ετών	1,321.2	1,343.0	1,331.2	1,319.5	1,270.6	1,184.0	1,144.8	1,102.0	-16.6
45-54 ετών	1,068.4	1,087.2	1,093.5	1,087.1	1,051.9	1,005.1	990.0	970.1	-9.2
55-64 ετών	536.1	550.3	554.1	562.7	529.2	492.5	486.4	453.3	-15.4
65-74 ετών	76.9	75.0	74.7	70.8	63.4	50.3	48.1	48.9	-36.4
15-74 ετών	4,500.4	4,548.6	4,497.9	4,377.3	4,080.0	3,755.4	3,608.2	3,528.4	-21.6
Απασχόληση προς πληθυσμό (%)									
15-24 ετών	24.0	23.5	22.9	20.4	16.3	13.1	11.9	13.3	-44.4
25-34 ετών	74.9	75.6	75.0	71.4	64.7	59.2	55.9	57.1	-23.8
35-44 ετών	79.5	80.0	78.9	77.3	73.9	68.7	66.3	67.1	-15.6
45-54 ετών	71.8	72.4	72.1	70.9	67.7	63.6	61.6	62.3	-13.4
55-64 ετών	42.4	42.8	42.2	42.3	39.4	36.4	35.6	34.0	-19.8
65-74 ετών	6.9	6.8	6.9	6.6	5.9	4.6	4.4	4.5	-35.0
15-74 ετών	54.1	54.6	54.2	52.7	49.1	45.2	43.4	43.4	-19.8
Άνδρες									
Απασχολούμενοι (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	172.1	164.4	155.9	135.5	106.8	86.9	77.9	85.5	-50.3
25-34 ετών	722.1	722.4	693.3	652.7	577.5	501.6	469.7	450.4	-37.6
35-44 ετών	784.8	795.5	784.5	769.8	743.2	699.1	677.6	639.4	-18.5
45-54 ετών	659.3	662.7	657.5	647.3	622.4	599.1	590.8	561.7	-14.8
55-64 ετών	360.0	367.6	366.4	364.2	340.5	311.8	304.3	279.5	-22.4
65-74 ετών	55.1	54.1	51.8	48.5	42.6	35.0	32.5	32.9	-40.2
15-74 ετών	2,753.2	2,766.8	2,709.5	2,618.1	2,433.0	2,233.5	2,152.8	2,049.6	-25.6
Απασχόληση προς πληθυσμό (%)									
15-24 ετών	29.2	28.5	27.7	24.5	19.6	16.1	14.6	15.8	-46.0
25-34 ετών	86.6	86.9	85.1	81.3	73.3	65.1	62.5	62.6	-27.7

35-44 ετών	93.8	93.9	91.9	89.0	85.1	79.6	76.8	77.6	-17.2
45-54 ετών	89.9	89.5	87.8	85.5	81.0	76.6	74.0	74.1	-17.6
55-64 ετών	59.1	59.1	57.7	56.5	52.3	47.6	45.8	44.0	-25.6
65-74 ετών	10.9	11.0	10.6	10.0	8.7	7.0	6.5	6.4	-41.0
15-74 ετών	67.0	67.3	66.0	63.7	59.1	54.2	52.1	51.4	-23.4
Γυναίκες									
Απασχολούμενοι (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	109.0	105.8	101.1	88.7	69.9	53.6	48.3	60.1	-44.9
25-34 ετών	494.7	500.3	494.1	460.4	410.6	381.6	343.1	358.0	-27.6
35-44 ετών	536.4	547.5	546.7	549.7	527.5	484.8	467.2	462.6	-13.8
45-54 ετών	409.2	424.6	436.0	439.7	429.5	406.0	399.2	408.3	-0.2
55-64 ετών	176.1	182.7	187.7	198.5	188.8	180.7	182.1	173.9	-1.3
65-74 ετών	21.8	20.9	22.9	22.3	20.8	15.2	15.6	16.0	-26.7
15-74 ετών	1,747.2	1,781.8	1,788.4	1,759.2	1,647.0	1,521.9	1,455.4	1,478.9	-15.4
Απασχόληση προς πληθυσμό (%)									
15-24 ετών	18.7	18.5	18.1	16.2	12.9	10.0	9.1	10.9	-41.6
25-34 ετών	62.6	63.7	64.2	60.9	55.5	52.8	48.7	51.4	-18.0
35-44 ετών	65.0	65.8	65.5	65.3	62.4	57.4	55.4	56.6	-13.0
45-54 ετών	54.3	55.7	56.7	56.6	54.7	50.9	49.3	51.0	-5.9
55-64 ετών	26.9	27.5	27.7	28.9	27.3	26.0	25.9	25.0	-7.3
65-74 ετών	3.6	3.5	3.9	3.8	3.5	2.6	2.6	2.7	-22.9
15-74 ετών	41.4	42.3	42.6	41.9	39.3	36.3	34.8	35.7	-13.8
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Ο αριθμός των ατόμων και τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Για τον υπολογισμό του ποσοστού απασχόλησης προς πληθυσμός χρησιμοποιούνται τα αντίστοιχα στοιχεία πληθυσμού που παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.									

Πίνακας 4Α. Αναλογία απασχολούμενων στο σύνολο του πληθυσμού (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	87.4	87.4	85.0	85.3	82.8	81.0	74.7	77.0	-11.9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	77.6	77.8	77.1	74.3	69.4	65.4	63.6	61.6	-20.6
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	73.3	72.7	71.1	68.2	61.7	54.9	51.6	54.1	-26.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	50.9	51.2	50.4	48.9	45.5	41.4	39.1	39.7	-22.0
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	37.1	37.6	37.8	36.4	32.7	28.6	27.4	27.4	-26.3
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	88.9	88.4	86.9	86.1	83.3	82.2	76.5	79.2	-10.9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	81.6	81.4	80.6	78.2	73.8	69.8	68.5	64.3	-21.2
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	80.0	79.6	77.8	75.7	69.8	61.5	58.7	62.4	-22.0
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	64.6	64.7	63.0	60.6	56.1	51.2	48.6	48.9	-24.3
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	54.3	54.8	54.5	51.2	45.1	39.5	37.5	36.9	-32.0
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	85.3	86.0	82.7	84.4	82.1	79.4	72.3	74.4	-12.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	73.3	74.1	73.6	70.4	65.1	61.2	58.9	59.0	-19.5
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	64.5	63.9	62.8	58.6	51.1	46.3	42.1	47.0	-27.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	37.0	37.4	37.5	37.0	34.7	31.4	29.5	29.9	-19.3
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	23.9	24.1	24.4	24.2	22.5	19.8	19.4	19.7	-17.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας Α5. Αναλογία μισθωτών στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	76.1	78.1	77.5	75.4	72.8	71.6	71.9	72.4	-4.9
25-34 ετών	74.6	75.3	76.0	75.1	74.7	73.6	74.1	76.2	2.1
35-44 ετών	66.9	66.8	67.2	68.0	67.5	67.3	66.1	67.9	1.4
45-54 ετών	60.5	60.8	59.6	59.7	60.3	60.4	61.2	62.0	2.4
55-64 ετών	43.5	43.9	42.7	43.8	43.3	42.9	41.7	40.5	-7.0
65-74 ετών	17.8	17.8	17.2	17.6	17.4	21.5	24.1	19.5	9.5
15-74 ετών	64.4	64.7	64.4	64.2	63.7	63.3	62.9	64.1	-0.4
Άνδρες									
15-24 ετών	72.1	75.2	74.3	70.3	66.9	65.4	67.8	66.3	-8.1
25-34 ετών	70.8	71.7	72.3	71.2	70.9	69.3	69.9	71.4	0.8
35-44 ετών	63.5	63.2	63.5	64.6	63.8	62.9	61.4	63.5	0.1
45-54 ετών	58.7	58.8	56.9	57.3	57.6	58.1	58.6	57.8	-1.4
55-64 ετών	44.8	46.1	44.4	44.7	43.9	42.8	42.1	42.0	-6.2
65-74 ετών	19.0	19.2	16.3	17.5	18.3	19.7	21.5	20.2	6.4
15-74 ετών	61.4	61.9	61.3	61.1	60.4	59.7	59.4	60.2	-2.1
Γυναίκες									
15-24 ετών	82.3	82.7	82.4	83.0	81.9	81.7	78.5	81.0	-1.6
25-34 ετών	80.1	80.6	81.2	80.5	80.1	79.2	79.7	82.2	2.6
35-44 ετών	71.9	71.9	72.4	72.8	72.7	73.6	73.0	73.8	2.7
45-54 ετών	63.5	63.9	63.8	63.3	64.3	63.9	65.1	67.7	6.5
55-64 ετών	40.9	39.3	39.6	42.1	42.3	43.1	40.9	37.9	-7.2
65-74 ετών	14.8	14.2	19.4	17.9	15.6	25.5	29.6	18.0	21.7
15-74 ετών	69.1	69.0	69.2	68.8	68.5	68.6	68.1	69.6	0.8
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας Α6. Αναλογία μισθωτών στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	78.9	80.3	78.1	77.0	79.3	81.1	79.9	77.7	-1.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	76.0	76.0	76.9	76.8	74.8	74.8	74.8	74.7	-1.7
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	73.0	71.4	71.0	71.3	69.9	69.2	68.1	73.4	0.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	65.0	65.2	64.6	64.2	63.3	61.4	60.8	62.5	-4.0
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	41.7	42.9	41.8	39.9	39.4	37.8	35.9	37.4	-10.4
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	78.9	80.6	75.7	75.9	76.8	76.6	75.7	73.8	-6.4
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	70.5	70.2	71.0	71.8	69.1	69.4	69.7	68.9	-2.3
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	68.5	67.0	65.4	66.2	65.1	63.2	63.2	68.6	0.1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	62.0	62.5	61.8	61.4	60.6	58.8	57.9	59.0	-4.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	44.7	46.6	45.7	42.9	42.1	39.9	38.2	40.2	-10.2
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	78.9	79.7	81.2	78.4	82.8	87.0	85.9	82.7	4.8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	82.6	82.5	83.3	82.2	81.1	80.7	80.5	80.8	-2.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	80.1	78.4	79.5	79.6	78.5	79.8	77.2	78.7	-1.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	70.5	70.0	69.4	68.8	67.7	65.7	65.8	68.5	-2.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	36.5	36.2	34.7	34.6	34.9	34.5	32.5	33.3	-8.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας Α7. Αναλογία αυτο-απασχολούμενων με εργαζόμενους στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2013

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Μεταβολή 2007-2013 (%)
Σύνολο								
15-24 ετών	1.5	1.7	1.5	1.5	1.9	1.7	1.3	-10.7
25-34 ετών	4.8	4.6	4.5	4.5	4.2	4.3	4.0	-17.2
35-44 ετών	8.7	9.4	9.3	8.5	8.1	7.4	6.6	-24.1
45-54 ετών	10.3	10.7	10.9	10.0	9.4	8.1	8.3	-18.9
55-64 ετών	12.6	12.7	12.0	11.3	11.3	10.2	9.3	-26.1
65-74 ετών	13.6	14.2	13.8	15.5	16.8	16.6	11.5	-15.6
15-74 ετών	8.1	8.4	8.4	8.0	7.8	7.1	6.7	-17.1
Άνδρες								
15-24 ετών	1.9	2.1	1.9	2.0	2.3	1.9	0.9	-54.5
25-34 ετών	6.2	5.9	6.0	6.0	5.2	5.3	4.8	-22.4
35-44 ετών	11.6	12.8	12.6	11.4	10.8	9.7	8.6	-26.0
45-54 ετών	13.6	14.2	14.5	13.5	12.7	10.5	10.6	-22.4
55-64 ετών	15.3	15.4	14.7	13.9	13.6	12.1	10.8	-29.1
65-74 ετών	16.1	16.1	16.0	18.5	18.5	17.0	12.0	-25.5
15-74 ετών	10.6	11.1	11.1	10.6	10.1	9.1	8.4	-21.0
Γυναίκες								
15-24 ετών	0.9	1.0	0.8	0.8	1.2	1.4	2.1	141.9
25-34 ετών	2.7	2.6	2.4	2.3	2.7	3.0	2.8	3.4
35-44 ετών	4.6	4.5	4.5	4.5	4.3	3.9	3.8	-16.8
45-54 ετών	4.8	5.3	5.3	4.8	4.6	4.6	5.0	2.9
55-64 ετών	7.3	7.3	6.8	6.4	7.2	6.7	6.9	-5.3
65-74 ετών	7.4	9.3	8.7	9.1	13.5	15.6	10.5	41.5
15-74 ετών	4.2	4.3	4.2	4.1	4.3	4.2	4.3	2.6
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2013) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.								

Πίνακας Α8. Αναλογία αυτο-απασχολούμενων με εργαζόμενων στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2013

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Μεταβολή 2007-2013 (%)
Σύνολο								
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	5.4	5.8	6.9	6.4	5.2	4.0	6.5	20.1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	7.9	8.0	7.4	7.0	7.4	7.3	6.9	-12.3
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	7.5	8.1	8.7	8.4	7.9	7.0	7.6	0.9
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	8.7	9.0	9.2	8.5	8.3	7.4	6.8	-21.7
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	8.0	8.2	7.8	8.0	7.3	7.0	5.6	-30.1
Άνδρες								
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	6.2	6.8	8.9	7.6	5.4	5.4	9.3	50.8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	10.9	11.3	10.5	9.8	10.4	9.3	8.7	-20.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	9.6	10.6	11.8	11.2	9.9	9.1	8.8	-8.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	11.2	11.6	11.8	11.0	10.7	9.3	8.4	-24.9
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	10.3	10.5	10.1	10.4	9.3	9.0	7.3	-29.8
Γυναίκες								
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	4.3	4.4	4.4	4.8	4.9	2.1	2.7	-37.8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	4.2	4.4	4.1	3.9	4.2	5.0	4.8	14.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	4.0	4.3	4.0	3.7	4.3	3.4	5.3	29.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	4.3	4.4	4.7	4.3	4.3	4.2	4.2	-4.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	3.8	4.1	3.6	3.9	4.2	3.7	2.9	-22.3
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2013) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.								

Πίνακας Α9. Αναλογία αυτο-απασχολούμενων χωρίς εργαζόμενους στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2013

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Μεταβολή 2007-2013 (%)
Σύνολο								
15-24 ετών	6.3	5.9	6.1	7.4	6.8	7.5	9.4	50.2
25-34 ετών	14.5	14.4	14.0	15.1	15.5	17.0	17.0	17.2
35-44 ετών	20.1	19.7	19.4	19.9	20.9	22.0	23.9	18.6
45-54 ετών	24.2	23.8	24.6	25.2	26.0	27.5	26.5	9.3
55-64 ετών	36.6	36.6	38.9	38.7	39.6	41.7	44.0	20.1
65-74 ετών	46.9	49.6	49.7	48.2	49.6	47.9	48.7	3.8
15-74 ετών	21.1	21.0	21.4	22.2	23.2	24.7	25.6	21.0
Άνδρες								
15-24 ετών	7.7	6.0	6.4	8.9	8.1	8.7	11.2	46.2
25-34 ετών	17.3	17.1	16.4	17.4	18.4	20.4	20.3	17.8
35-44 ετών	23.9	22.9	22.8	23.1	24.4	26.4	29.0	21.4
45-54 ετών	27.1	26.4	27.9	28.5	29.0	30.7	30.1	11.3
55-64 ετών	37.9	36.6	39.5	39.5	40.5	43.1	45.2	19.3
65-74 ετών	50.4	51.1	52.1	50.6	51.2	52.0	51.8	2.9
15-74 ετών	24.3	23.6	24.3	25.1	26.2	28.2	29.4	21.2
Γυναίκες								
15-24 ετών	4.0	5.7	5.7	5.2	5.0	5.4	6.5	60.8
25-34 ετών	10.4	10.5	10.8	11.7	11.5	12.5	12.4	18.7
35-44 ετών	14.6	15.0	14.4	15.4	15.9	15.7	16.4	12.2
45-54 ετών	19.7	19.7	19.5	20.5	21.6	22.7	21.1	7.2
55-64 ετών	34.2	36.6	37.8	37.2	37.9	39.2	42.1	23.3
65-74 ετών	38.3	45.8	44.4	42.8	46.3	38.3	42.4	10.6
15-74 ετών	16.2	16.9	17.0	18.0	18.7	19.4	19.9	22.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2013) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.								

Πίνακας Α10. Αναλογία αυτο-απασχολούμενων χωρίς εργαζόμενους στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2013

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Μεταβολή 2007-2013 (%)
Σύνολο								
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	14.5	12.8	14.3	16.2	15.2	14.9	13.2	-8.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	14.5	14.3	14.1	14.8	16.1	16.4	17.0	17.3
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	15.3	16.8	16.3	16.5	18.3	20.2	20.8	35.4
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	19.2	18.8	19.3	20.6	21.8	24.8	26.3	36.9
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	37.8	37.9	39.7	41.4	43.1	45.4	48.0	27.1
Άνδρες								
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	14.0	12.4	15.3	16.4	17.8	18.0	15.0	7.1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	17.4	17.1	17.1	17.3	19.2	20.0	20.5	18.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	18.3	19.1	19.2	19.4	21.6	24.5	24.8	35.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	22.2	21.4	22.0	23.3	24.5	28.0	30.3	36.9
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	40.7	39.4	40.9	43.0	44.8	47.3	50.0	23.0
Γυναίκες								
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	15.3	13.4	13.1	16.0	11.6	10.9	10.8	-29.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	11.1	11.2	10.7	12.1	12.7	12.5	13.1	17.7
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	10.5	13.2	12.0	11.7	12.6	12.7	13.2	25.9
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	14.0	14.2	14.5	16.0	17.2	19.5	19.6	39.4
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	32.8	35.4	37.6	38.5	40.3	42.5	45.0	37.2
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2013) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.								

Πίνακας Α11. Αναλογία συνόλου αυτο-απασχολούμενων στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	7.8	7.6	7.6	9.0	8.7	9.2	10.8	10.8	39.5
25-34 ετών	19.3	19.0	18.6	19.6	19.7	21.3	20.9	19.7	2.2
35-44 ετών	28.9	29.1	28.7	28.4	29.0	29.4	30.5	28.7	-0.7
45-54 ετών	34.5	34.5	35.4	35.2	35.4	35.6	34.8	34.1	-1.2
55-64 ετών	49.3	49.3	51.0	50.0	50.9	51.8	53.4	54.7	11.1
65-74 ετών	60.6	63.8	63.5	63.7	66.4	64.5	60.3	65.5	8.1
15-74 ετών	29.3	29.4	29.8	30.2	30.9	31.8	32.3	31.2	6.7
Άνδρες									
15-24 ετών	9.6	8.1	8.3	10.9	10.4	10.7	12.1	12.8	33.6
25-34 ετών	23.5	23.0	22.4	23.4	23.6	25.7	25.2	24.3	3.5
35-44 ετών	35.5	35.7	35.5	34.5	35.2	36.1	37.6	35.1	-1.1
45-54 ετών	40.7	40.6	42.4	41.9	41.8	41.2	40.7	41.3	1.4
55-64 ετών	53.1	52.0	54.2	53.4	54.1	55.3	56.0	56.4	6.2
65-74 ετών	66.5	67.2	68.1	69.1	69.6	69.0	63.8	65.9	-0.9
15-74 ετών	34.9	34.7	35.4	35.6	36.3	37.4	37.8	36.9	5.7
Γυναίκες									
15-24 ετών	4.9	6.7	6.5	6.1	6.2	6.8	8.6	8.0	64.1
25-34 ετών	13.1	13.2	13.2	14.1	14.3	15.5	15.2	13.9	5.7
35-44 ετών	19.2	19.6	18.9	19.8	20.1	19.6	20.2	19.7	3.0
45-54 ετών	24.5	25.0	24.9	25.2	26.1	27.3	26.1	24.2	-1.4
55-64 ετών	41.4	43.9	44.6	43.5	45.1	45.9	49.0	52.1	25.6
65-74 ετών	45.7	55.1	53.1	51.9	59.8	53.9	52.9	64.6	41.3
15-74 ετών	20.4	21.2	21.2	22.1	23.0	23.6	24.2	23.4	14.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας A12. Αναλογία συνόλου αυτο-απασχολούμενων στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	19.9	18.6	21.3	22.6	20.4	18.9	19.8	21.7	8.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	22.4	22.3	21.5	21.7	23.5	23.7	23.9	23.8	6.6
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	22.8	24.9	25.1	24.8	26.2	27.3	28.3	24.2	5.9
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	27.9	27.8	28.4	29.1	30.0	32.2	33.1	31.6	13.0
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	45.8	46.2	47.5	49.4	50.4	52.4	53.6	52.8	15.5
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	20.2	19.2	24.1	24.0	23.2	23.4	24.3	25.8	27.6
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	28.3	28.4	27.6	27.0	29.6	29.4	29.3	30.1	6.4
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	27.9	29.6	31.0	30.6	31.5	33.7	33.6	29.0	3.9
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	33.3	33.1	33.8	34.3	35.2	37.4	38.7	37.0	11.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	51.0	49.9	51.1	53.4	54.1	56.3	57.3	56.0	9.7
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	19.5	17.8	17.6	20.8	16.5	13.0	13.4	16.4	-16.3
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	15.3	15.6	14.8	16.0	16.9	17.6	17.9	17.3	12.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	14.6	17.4	15.9	15.4	16.9	16.1	18.5	18.7	28.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	18.4	18.6	19.2	20.3	21.6	23.7	23.7	22.0	19.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	36.6	39.5	41.2	42.4	44.4	46.2	47.9	48.2	31.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας Α13. Αναλογία ανέργων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Άνεργοι (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	83.7	76.6	89.3	109.9	141.1	173.5	176.5	160.4	91.6
25-34 ετών	160.9	147.9	168.5	223.1	320.1	416.7	461.7	431.6	168.3
35-44 ετών	91.5	84.9	112.5	155.0	216.2	311.9	358.4	331.5	262.1
45-54 ετών	51.1	49.4	73.4	102.0	148.4	221.5	256.4	250.0	388.8
55-64 ετών	18.7	18.4	26.6	37.6	49.1	77.5	95.0	94.1	402.6
65-74 ετών	1.0	0.7	0.7	1.1	2.0	2.7	5.5	6.8	598.3
15-74 ετών	406.9	377.9	471.1	628.7	876.9	1,203.8	1,353.5	1,274.4	213.2
Άνεργία (%)									
15-24 ετών	22.9	22.1	25.8	32.9	44.4	55.3	58.3	52.4	128.4
25-34 ετών	11.7	10.8	12.4	16.7	24.5	32.1	36.2	34.8	198.1
35-44 ετών	6.5	5.9	7.8	10.5	14.5	20.8	23.8	23.1	256.9
45-54 ετών	4.6	4.3	6.3	8.6	12.4	18.1	20.6	20.5	348.6
55-64 ετών	3.4	3.2	4.6	6.3	8.5	13.6	16.3	17.2	409.3
65-74 ετών	1.3	0.9	1.0	1.5	3.0	5.2	10.2	12.3	875.2
15-74 ετών	8.3	7.7	9.5	12.6	17.7	24.3	27.3	26.5	220.0
Άνδρες									
Άνεργοι (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	32.2	33.6	37.4	49.2	66.8	81.3	90.0	77.0	139.6
25-34 ετών	63.4	58.9	71.3	99.9	154.4	213.4	230.9	218.5	244.4
35-44 ετών	27.9	26.1	41.8	64.8	96.7	146.9	172.3	153.0	447.4
45-54 ετών	16.1	17.6	33.3	50.1	77.6	115.0	133.5	120.9	650.7
55-64 ετών	10.8	11.0	15.7	23.9	32.5	50.0	60.3	60.0	456.8
65-74 ετών	0.7	0.7	0.5	0.8	0.9	1.9	4.5	5.6	688.0
15-74 ετών	151.1	147.9	200.0	288.7	428.9	608.5	691.4	635.0	320.2
Άνεργία (%)									
15-24 ετών	15.7	17.0	19.4	26.7	38.5	48.4	53.6	47.4	200.9
25-34 ετών	8.1	7.5	9.3	13.3	21.1	29.8	33.0	32.7	304.4

35-44 ετών	3.4	3.2	5.1	7.8	11.5	17.4	20.3	19.3	461.4
45-54 ετών	2.4	2.6	4.8	7.2	11.1	16.1	18.4	17.7	642.7
55-64 ετών	2.9	2.9	4.1	6.2	8.7	13.8	16.5	17.7	508.1
65-74 ετών	1.3	1.2	1.0	1.6	2.0	5.1	12.1	14.5	1040.8
15-74 ετών	5.2	5.1	6.9	9.9	15.0	21.4	24.3	23.7	354.6
Γυναίκες									
Άνεργοι (σε χιλιάδες)									
15-24 ετών	51.5	43.0	51.9	60.7	74.3	92.2	86.5	83.3	61.7
25-34 ετών	97.4	89.0	97.2	123.2	165.6	203.3	230.7	213.2	118.8
35-44 ετών	63.6	58.7	70.8	90.2	119.5	165.0	186.2	178.5	180.7
45-54 ετών	35.0	31.7	40.1	51.9	70.8	106.4	123.0	129.1	268.5
55-64 ετών	7.9	7.5	11.0	13.7	16.6	27.5	34.7	34.1	329.1
65-74 ετών	0.3	0.0	0.2	0.3	1.1	0.8	1.0	1.2	361.6
15-74 ετών	255.8	230.0	271.1	340.0	448.0	595.3	662.1	639.4	150.0
Ανεργία (%)									
15-24 ετών	32.1	28.9	33.9	40.6	51.5	63.2	64.2	58.1	81.0
25-34 ετών	16.5	15.1	16.4	21.1	28.7	34.8	40.2	37.3	126.8
35-44 ετών	10.6	9.7	11.5	14.1	18.5	25.4	28.5	27.8	162.7
45-54 ετών	7.9	7.0	8.4	10.6	14.2	20.8	23.6	24.0	204.6
55-64 ετών	4.3	3.9	5.5	6.5	8.1	13.2	16.0	16.4	279.7
65-74 ετών	1.2	0.2	0.8	1.4	5.0	5.3	6.1	7.2	491.7
15-74 ετών	12.8	11.4	13.2	16.2	21.4	28.1	31.3	30.2	136.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Ο αριθμός των ατόμων και τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας A14. Αναλογία ανέργων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	6.5	5.4	7.4	7.6	10.3	13.0	15.1	13.6	110.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	7.0	6.3	7.4	10.0	14.3	18.8	20.9	20.9	197.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	10.5	10.7	11.9	15.5	21.3	29.1	33.4	32.0	205.1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	9.0	8.2	10.6	14.0	19.4	26.7	30.2	29.7	229.4
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	6.8	6.1	8.0	11.2	16.7	24.9	27.6	26.6	289.0
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	5.0	4.6	5.5	6.6	10.3	12.3	13.7	11.2	122.4
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	4.3	4.4	5.1	6.9	10.6	14.6	16.7	17.9	311.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	6.8	7.0	8.3	11.4	16.5	24.1	27.2	26.0	285.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	5.3	5.2	7.6	11.1	16.4	23.2	26.9	26.2	394.4
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	4.8	4.3	6.3	10.0	16.7	25.3	27.9	26.0	439.3
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	8.6	6.6	9.7	9.0	10.2	13.9	17.0	16.5	92.4
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	10.0	8.4	9.8	13.1	18.1	22.9	25.0	23.8	138.4
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	15.9	16.1	16.8	21.5	28.7	36.4	42.5	37.7	136.3
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	14.9	13.2	15.4	18.4	24.0	31.9	35.1	35.1	135.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	10.2	9.1	10.9	13.0	16.8	24.2	27.1	27.6	170.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 15Α. Μέσος μηνιαίος μισθός από κύρια εργασία (καθαρό ποσό €, 2009=100) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	733.6	721.2	784.0	726.9	696.6	643.5	596.9	619.9	-15.5
25-34 ετών	910.8	899.6	957.6	907.2	858.6	791.3	739.0	737.0	-19.1
35-44 ετών	1067.5	1063.0	1087.7	1043.2	991.6	919.0	878.2	850.9	-20.3
45-54 ετών	1181.2	1167.9	1170.6	1146.3	1088.5	1011.4	976.7	924.3	-21.7
55-64 ετών	1185.1	1203.7	1206.1	1178.4	1115.5	1056.4	1031.4	975.7	-17.7
65-74 ετών	1204.8	1173.0	1152.6	1104.9	1124.5	995.8	1011.0	1046.5	-13.1
15-74 ετών	1029.9	1023.1	1055.0	1020.0	974.6	907.7	868.4	838.2	-18.6
Άνδρες									
15-24 ετών	777.6	767.2	816.8	761.0	729.5	671.6	625.7	638.4	-17.9
25-34 ετών	959.6	954.1	993.0	940.6	886.7	824.9	776.9	758.3	-21.0
35-44 ετών	1131.8	1124.2	1132.7	1091.5	1037.8	966.2	922.9	892.2	-21.2
45-54 ετών	1255.8	1237.3	1236.1	1217.3	1159.8	1077.5	1030.6	968.1	-22.9
55-64 ετών	1257.7	1274.9	1266.2	1251.0	1186.8	1110.1	1082.5	1027.6	-18.3
65-74 ετών	1309.9	1250.3	1244.3	1226.9	1272.0	1136.7	1172.5	1155.5	-11.8
15-74 ετών	1095.5	1088.1	1105.0	1073.6	1026.5	959.0	916.8	877.9	-19.9
Γυναίκες									
15-24 ετών	674.3	655.8	737.8	683.7	658.4	610.2	557.5	598.5	-11.2
25-34 ετών	847.0	829.8	913.8	865.6	823.8	751.8	693.6	713.9	-15.7
35-44 ετών	985.7	986.1	1032.4	985.2	935.0	861.7	824.4	803.5	-18.5
45-54 ετών	1071.5	1069.8	1084.4	1054.7	999.3	926.2	905.9	875.0	-18.3
55-64 ετών	1022.8	1039.3	1079.9	1043.9	993.5	972.7	947.6	886.7	-13.3
65-74 ετών	857.6	849.0	947.9	879.6	785.1	737.9	786.9	802.0	-6.5
15-74 ετών	938.6	933.6	989.1	950.9	908.6	843.5	806.9	792.2	-15.6
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν μισθωτούς εργαζόμενους ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστροφιακό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Οι μισθοί αφορούν στις πραγματικές μηνιαίες καθαρές αποδοχές (ευρώ, 2009=100).									

Πίνακας A16. Μέσος μηνιαίος μισθός από κύρια εργασία (καθαρό ποσό €, 2009=100) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	1433.5	1398.3	1384.6	1354.1	1305.1	1223.5	1241.2	1195.9	-16.6
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	1196.9	1184.7	1206.7	1171.7	1111.7	1020.5	984.2	938.6	-21.6
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	1003.4	1001.6	1038.8	1006.2	959.5	878.2	847.0	786.2	-21.6
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	944.0	938.0	973.3	930.4	884.8	825.5	772.5	757.4	-19.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	908.7	891.2	926.3	867.5	797.9	728.3	671.9	682.1	-24.9
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	1491.1	1463.8	1455.3	1431.5	1387.4	1308.7	1314.5	1260.5	-15.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	1281.8	1276.7	1270.9	1238.0	1177.5	1092.6	1055.0	1002.0	-21.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	1092.2	1098.9	1117.7	1088.9	1038.9	943.2	920.9	844.4	-22.7
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	1008.9	1003.6	1032.1	992.9	943.0	880.7	821.5	799.9	-20.7
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	994.2	963.1	983.9	922.0	845.5	766.3	710.7	714.4	-28.1
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	1338.6	1300.4	1302.1	1255.8	1192.3	1115.9	1156.7	1125.1	-16.0
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	1113.6	1098.2	1148.6	1110.7	1051.1	954.1	917.1	884.2	-20.6
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	881.4	874.2	940.4	895.0	848.3	790.9	737.2	732.0	-17.0
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	842.9	834.5	884.1	841.1	802.3	745.0	700.5	695.0	-17.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	726.2	725.0	791.8	749.7	702.8	660.3	604.8	627.4	-13.6
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας Α17. Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	41.2	41.0	40.6	40.2	39.9	39.2	39.2	39.2	-4.8
25-34 ετών	42.1	42.2	42.0	41.8	41.5	41.1	41.1	40.8	-3.2
35-44 ετών	42.4	42.4	42.5	42.2	42.1	42.2	42.5	42.3	-0.4
45-54 ετών	42.8	42.7	42.8	42.6	42.4	42.2	42.3	42.3	-1.2
55-64 ετών	43.4	43.3	43.7	43.5	43.4	43.3	43.3	43.5	0.2
65-74 ετών	41.4	41.3	41.3	41.7	43.3	42.6	41.5	40.6	-1.8
15-74 ετών	42.4	42.4	42.5	42.3	42.1	42.0	42.1	41.9	-1.2
Άνδρες									
15-24 ετών	42.6	42.8	42.4	41.9	41.5	40.8	40.2	41.0	-3.9
25-34 ετών	44.2	44.2	44.1	43.8	43.2	43.1	43.2	43.0	-2.7
35-44 ετών	44.8	44.8	45.0	44.5	44.2	44.2	44.7	44.5	-0.7
45-54 ετών	44.7	44.5	44.7	44.5	44.3	44.4	44.4	44.3	-0.9
55-64 ετών	45.1	45.0	45.4	45.0	44.8	45.0	45.2	45.2	0.1
65-74 ετών	42.9	42.9	43.0	43.3	44.8	43.9	42.5	42.7	-0.5
15-74 ετών	44.4	44.5	44.5	44.2	43.9	44.0	44.2	44.0	-1.0
Γυναίκες									
15-24 ετών	38.8	38.2	37.8	37.5	37.4	36.8	37.6	36.7	-5.5
25-34 ετών	39.0	39.2	39.0	39.0	39.0	38.5	38.1	37.9	-2.8
35-44 ετών	38.9	39.0	39.0	39.0	39.1	39.2	39.1	39.2	0.6
45-54 ετών	39.7	39.8	39.9	39.8	39.6	39.1	39.2	39.5	-0.5
55-64 ετών	40.0	39.8	40.4	40.8	40.7	40.5	40.3	40.9	2.1
65-74 ετών	37.4	37.2	37.7	38.4	40.2	39.8	39.4	36.3	-3.0
15-74 ετών	39.2	39.3	39.3	39.3	39.3	39.1	39.0	39.0	-0.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν μισθωτούς εργαζόμενους ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστροφματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Οι μισθοί αφορούν στις πραγματικές μηνιαίες καθαρές αποδοχές (ευρώ, 2009=100).									

Πίνακας Α18. Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	39.0	39.3	39.5	39.1	38.8	39.8	39.8	39.3	0.9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	38.4	38.5	38.2	38.3	38.7	38.9	39.2	39.2	1.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	42.6	42.9	42.9	42.7	42.5	42.8	42.8	41.5	-2.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	43.8	43.8	43.8	43.6	43.4	43.2	43.3	43.3	-1.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	44.6	44.4	44.9	44.8	44.4	44.0	44.4	44.1	-1.0
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	40.1	40.9	41.3	40.8	40.1	41.2	41.9	41.2	2.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	40.7	40.8	40.5	40.7	41.0	41.2	41.4	41.4	1.7
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	44.6	44.9	44.9	44.7	44.3	44.7	44.4	43.5	-2.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	45.5	45.4	45.5	45.2	44.8	44.8	45.1	45.1	-0.9
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	46.6	46.3	46.7	46.4	46.1	46.0	46.7	46.1	-1.2
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	37.2	36.9	37.1	36.8	37.0	37.8	36.9	36.9	-0.9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	35.8	36.0	35.7	35.8	36.3	36.5	36.7	36.8	2.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	39.4	39.8	39.8	39.4	39.5	39.7	39.8	39.4	0.0
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	40.8	41.0	40.9	41.0	41.0	40.6	40.4	40.3	-1.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	41.0	40.9	41.6	41.9	41.7	40.8	40.8	41.2	0.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Κεφάλαιο 15: Οι οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης και η διαδικασία της σύγκλισης/απόκλισης στις περιφέρειες της Ελλάδας

Εισαγωγή

Η χρηματοπιστωτική κρίση η οποία ξεκίνησε το Σεπτέμβριο του 2008 στις ΗΠΑ και επεκτάθηκε ταχέως σε πολλές χώρες του κόσμου, έχει προκαλέσει μια σοβαρή οικονομική ύφεση και στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Ωστόσο, οι επιπτώσεις της κρίσης δεν ήταν ομοιογενείς μεταξύ των χωρών της ΕΕ -αφού κάποιες χώρες επλήγησαν περισσότερο από κάποιες άλλες (Claessens κ.ά., 2010; Lane και Milesi-Ferretti, 2010; Rose και Spiegel, 2010; Tzannatos, 2010). Η Ελλάδα ήταν η χώρα η οποία επλήγη περισσότερο από κάθε άλλη χώρα της ΕΕ⁸⁴, με τα σημαντικότερά της προβλήματα να ξεκινούν τον Οκτώβριο του 2009 όταν οι αγορές σταμάτησαν την παροχή δανείων (Buiter και Rahbari, 2011). Το γεγονός αυτό οδήγησε σε μια παρατεταμένη οικονομική ύφεση (depression) η οποία με τη σειρά της οδήγησε στην επιδείνωση παλαιών, αλλά και στη δημιουργία νέων, οικονομικών, κοινωνικών και άλλων προβλημάτων.

Σε κάθε τέτοια κατάσταση (όπως και σε κάθε συνακόλουθη ανάκαμψη), ακόμα και όταν η αντιπαράθεση των επιπτώσεων αφορά επιμέρους περιφερειακές οικονομίες μιας εθνικής οικονομίας, το «χωρικό αποτύπωμα» συνήθως δεν είναι ομόλογο. Κάποιες χωρικές ενότητες (π.χ. περιφέρειες, νομοί) μπορεί να επλήγησαν περισσότερο και επομένως να παρουσίασαν μικρότερη ανθεκτικότητα και μεγαλύτερα προβλήματα από κάποιες άλλες, τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, η κρίση ενδέχεται να έχει επηρεάσει τις διάφορες τοπικές οικονομίες με διαφορετικό τρόπο και με διαφορετική ένταση.

⁸⁴ Σημαντικές, αν και ηπιότερες σε σχέση με την Ελλάδα, ήταν οι επιπτώσεις στις χώρες της Βαλτικής, την Ιρλανδία, την Ισπανία και την Κύπρο.

Σκοπό της παρούσας ερευνητικής εργασίας αποτελεί η μελέτη των οικονομικών επιπτώσεων⁸⁵ της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα, οι βασικοί στόχοι της εργασίας είναι: α) να αναλυθούν οι επιπτώσεις της κρίσης σε μια σειρά οικονομικών μεγεθών ώστε να εντοπιστούν οι περιοχές εκείνες οι οποίες έχουν πληγεί περισσότερο από την τρέχουσα οικονομική συγκυρία β) να εξετασθεί το ζήτημα της χωρικής αυτοσυσχέτισης/εξάρτησης μεταξύ των διαφόρων χωρικών ενοτήτων ώστε να εντοπιστούν πιθανές ενδείξεις διάχυσης της ύφεσης και των κοινών σοκ σε γειτονικούς νομούς και γ) να μελετηθεί η επίδραση της κρίσης στη διαδικασία της περιφερειακής οικονομικής σύγκλισης ή απόκλισης.

Αν και η τρέχουσα οικονομική συγκυρία θέτει την επίτευξη των μακροοικονομικών στόχων ως πρωταρχική προτεραιότητα, η χωρική διάσταση της κρίσης είναι υπαρκτή, και ουσιαστικής σημασίας, ιδίως στην Ελλάδα, αφού αφενός οι αρχικές, προ της κρίσης, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες (π.χ. μέγεθος αγοράς, προσβασιμότητα, γεωμορφολογία, φυσικοί πόροι, οικονομικές και κοινωνικές υποδομές) εμφάνιζαν έντονη διαφοροποίηση μεταξύ των περιφερειών και νομών της χώρας⁸⁶ και αφετέρου τα μέτρα λιτότητας τα οποία η χώρα έχει κληθεί να εφαρμόσει, μολονότι είναι οριζόντιας λογικής, εμπεριέχουν σαφή χωρική διάσταση (χωρικές παρενέργειες).⁸⁷ Τέλος, η σημασία της χωρικής διάστασης της κρίσης ενισχύεται και από το γεγονός ότι η άσκηση χωρικών πολιτικών που θα μπορούσε, μεταξύ άλλων, να εξασφαλίσει μια σχετικά ισορροπημένη κατανομή των οικονομικών και κοινωνικών πόρων, καθίσταται πλέον ιδιαίτερα δυσχερής, στο πλαίσιο της ασφυκτικής δημοσιονομικής κατάστασης την οποία η χώρα βιώνει, με κίνδυνο υπονόμησης της χωρικής συνοχής (territorial cohesion) και των (όποιων) αναπτυξιακών προοπτικών της χώρας. Με αυτή την έννοια, ο ρόλος του κοινωνικού κράτους, παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει λόγω της τρέχουσας οικονομικής συγκυρίας αλλά και των προγενέστερων ανεπαρκειών και αδυναμιών του, προβάλλει ως ιδιαίτερα σημαντικός, για τις περιοχές, κυρίως, εκείνες που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση. Σημαντικό εμπόδιο ωστόσο είναι ο περιορισμένος αποκεντρωμένος ρόλος των διοικητικών ενοτήτων της χώρας.

⁸⁵ Για τη μελέτη των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης βλ. επόμενο κεφάλαιο.

⁸⁶ Βλ. Πετράκος και Ψυχάρης (2004).

⁸⁷ Βλ. Monastiriotes (2011).

Η ερευνητική εργασία διαρθρώνεται ως εξής: Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζεται η θεωρητική βιβλιογραφία που σχετίζεται με τις πιθανές επιπτώσεις μιας οικονομικής ύφεσης/κρίσης σε περιφερειακό επίπεδο, ενώ στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται τα συμπεράσματα των κυριότερων εμπειρικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα για την περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την Ελλάδα. Η τρίτη ενότητα εστιάζει στο μεθοδολογικό πλαίσιο της ανάλυσης καθώς και στα στατιστικά δεδομένα που χρησιμοποιούνται σε αυτήν. Οι επόμενες ενότητες παρουσιάζουν τα βασικά αποτελέσματα της εμπειρικής ανάλυσης τα οποία προέκυψαν μέσω περιγραφικής και χαρτογραφικής ανάλυσης (Ενότητα 4), Εξερευνητικής Ανάλυσης Χωρικών Δεδομένων (Ενότητα 5) αλλά και οικονομετρίας (Ενότητα 6). Η έβδομη και τελευταία ενότητα εμπεριέχει τη σύνοψη των αποτελεσμάτων.

1. Χωρικές επιπτώσεις της κρίσης: Θεωρητικό πλαίσιο

Η θεωρητική βιβλιογραφία που ασχολείται με το ζήτημα των οικονομικών χωρικών επιπτώσεων μίας κρίσης ή ύφεσης είναι αρκετά περιορισμένη. Στην ουσία, δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης το οποίο εξετάζει ενδελεχώς και άμεσα το συγκεκριμένο θέμα. Η πιο σχετική συζήτηση αφορά τη θεωρητική σχέση μεταξύ περιφερειακών ανισοτήτων (regional inequalities) και οικονομικών κύκλων (economic cycles)⁸⁸.

Μια ενδιαφέρουσα οπτική στο ζήτημα των χωρικών επιπτώσεων μίας ύφεσης δίνεται από τον Berry (1988), ο οποίος συνδέει τις περιφερειακές ανισότητες με τους επιχειρηματικούς ή οικονομικούς κύκλους. Σύμφωνα με τον Berry, οι περιφερειακές ανισότητες μειώνονται ή αυξάνονται κατά τη διάρκεια των οικονομικών κύκλων ανάλογα με το εάν η οικονομία είναι σε φάση ανάπτυξης ή ύφεσης (προκυκλικότητα). Πιο συγκεκριμένα, τα κύματα της οικονομικής μεγέθυνσης ή άνθησης είναι πιθανόν να οδηγήσουν σε αύξηση της περιφερειακής ανισότητας ενώ τα κύματα της οικονομικής ύφεσης μπορεί να οδηγήσουν σε μείωση της περιφερειακής ανισότητας.

⁸⁸ Ένα ακόμα θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης αφορά την πιο πρόσφατα εισαχθείσα έννοια της ανθεκτικής περιφέρειας (resilient region), η οποία όμως δεν αφορά αποκλειστικά το ζήτημα των ανισοτήτων και τις οικονομικές επιπτώσεις ενός σοκ ή μιας ύφεσης αλλά και άλλες (π.χ. τις κοινωνικές, περιβαλλοντικές, πολιτιστικές). Για το λόγο αυτό θα αναπτυχθεί διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο όπου αναλύονται οι κοινωνικές και δημογραφικές επιπτώσεις της κρίσης.

Η θέση αυτή είναι συνεπής με τη θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας του Myrdal (1957), όπως επίσης και με τη συζήτηση για την επίπτωση των οικονομιών συγκέντρωσης στην περιφερειακή κατανομή των πόρων (Henderson 1999; Krugman 1991).

Η θεωρητική θεμελίωση του Berry συνδέεται με το ότι η επέκταση των κύκλων ξεκινά στα αναπτυγμένα περιφερειακά κέντρα (δηλαδή στους πόλους της οικονομικής δραστηριότητας) όπου η αλληλεπίδραση των επιδράσεων της συγκέντρωσης και του μεγέθους της αγοράς παρέχει υπεροχή στις περιφέρειες αυτές έναντι των υπολοίπων περιφερειών. Οι επιδράσεις αυτές δύναται να σχετίζονται με παραμέτρους όπως η ποιότητα των ανθρώπινων πόρων, η επιστημονική βάση της περιφέρειας και η αλληλεπίδρασή της με τη βιομηχανία καθώς και η ποιότητα του τομέα των υπηρεσιών. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια της ύφεσης, οι πόλοι αυτοί εκτίθενται περισσότερο στη μείωση της προσφοράς και της ζήτησης και επομένως είναι πιο πιθανό να επηρεάζονται αρνητικά από τις υπόλοιπες περιφέρειες. Αυτό που υποστηρίζει ουσιαστικά ο Berry (1988) είναι ότι οι περίοδοι ύφεσης τείνουν να συνδέονται, βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα, με μειωμένη χωρική ανισότητα, καθώς οι ηγέτιδες περιφέρειες βρίσκονται σε χειρότερη θέση (Petrakos και Saratsis, 2000· Anagnostou κ.ά., 2008).

Διάφορες ερευνητικές εργασίες έχουν εξετάσει με εμπειρικό τρόπο τη σχέση μεταξύ του επιχειρηματικού κύκλου και των περιφερειακών ανισοτήτων. Κάποιες από αυτές έχουν επιβεβαιώσει την παραπάνω σχέση ενώ άλλες έχουν καταλήξει σε αντίθετα συμπεράσματα. Η Terrasi (1999) μελετώντας την περίπτωση των ιταλικών περιφερειών κατά τη διάρκεια της περιόδου 1953-1993 κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η περιφερειακή ανισότητα μειώνεται κατά τη διάρκεια της ύφεσης και αυξάνεται σε περιόδους μεγέθυνσης της εθνικής οικονομίας. Οι Petrakos και Saratsis (2000) επίσης, διερευνώντας την περίπτωση των νομών της Ελλάδας την περίοδο 1970-1995, βρήκαν μια θετική σχέση μεταξύ της περιφερειακής ανισότητας και του ρυθμού αύξησης του εθνικού προϊόντος, παρέχοντας εμπειρική υποστήριξη στην υπόθεση ότι οι περίοδοι οικονομικής επέκτασης έχουν συνοδευτεί από μια σημαντική αύξηση των περιφερειακών ανισοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, βρήκαν ότι οι περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα μειώθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 λόγω της ύφεσης της ελληνικής οικονομίας, η οποία χτύπησε κυρίως τις περιφέρειες που

συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων. Η τάση αυτή ωστόσο, αντιστράφηκε όταν η οικονομία μπήκε σε τροχιά μεγέθυνσης με αποτέλεσμα την αύξηση των ανισοτήτων. Ο Azzoni (2001), ομοίως, κατέληξε στα ίδια συμπεράσματα για την περίπτωση των περιφερειών της Βραζιλίας την περίοδο 1939-1995, συμπεραίνοντας επίσης ότι όσο μεγαλύτερη είναι η ταχύτητα της εθνικής μεγέθυνσης τόσο υψηλότερη είναι η περιφερειακή απόκλιση και αντίστροφα. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξαν οι Chatterji και Dewhurst (1996) εξετάζοντας τις περιφέρειες και τις κομητείες (counties) της Μεγάλης Βρετανίας την περίοδο 1977-1991. Συγκεκριμένα, η ανάλυσή τους έδειξε ότι οι δυνάμεις της σύγκλισης ήταν πιο δυνατές κατά τη διάρκεια των υφέσεων και πιο ασθενείς κατά τη διάρκεια των περιόδων οικονομικής άνθησης.

Ωστόσο, άλλες ερευνητικές εργασίες (βλ. π.χ. Dunford, 1993; Amin και Tomaney, 1995; Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1999) κατέληξαν στην ύπαρξη αντίθετων προτύπων. Τα πρότυπα αυτά ενισχύουν την αντίθετη επιχειρηματολογία (αντικυκλικότητα) η οποία υποστηρίζει ότι σε περιόδους άνθησης της οικονομίας οι δυνάμεις της σύγκλισης είναι αυτές που επικρατούν, είτε εξαιτίας φαινομένων διάχυσης (spread effects) ή/και αντιοικονομιών κλίμακας (diseconomies of scale) είτε εξαιτίας της αυξημένης δυνατότητας (λόγω διαθεσιμότητας χρηματικών κονδυλίων) άσκησης χωρικών πολιτικών.

2. Χωρικές επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης: Εμπειρικές μελέτες

Εξαιτίας της έλλειψης διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων λόγω του μικρού σχετικά διαστήματος από την αρχή της κρίσης, οι εμπειρικές εργασίες που έχουν διενεργηθεί είναι περιορισμένες. Για την περίπτωση της ΕΕ ως σύνολο, η 5^η περιοδική έκθεση (ΕΕ, 2011) αναφέρει ότι τόσο οι ανεπτυγμένες όσο και οι λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της ΕΕ επηρεάστηκαν σημαντικά από την οικονομική κρίση, με αποτέλεσμα τη σχεδόν αμετάβλητη κατάσταση των περιφερειακών ανισοτήτων. Τα περισσότερα προβλήματα παρουσίασαν οι περιφέρειες που ειδικεύονται κυρίως στον παραγωγικό και κατασκευαστικό τομέα, ενώ τα λιγότερα προβλήματα μέχρι στιγμής έχουν παρουσιάσει οι τουριστικές περιφέρειες και οι περιφέρειες με μεγάλα ποσοστά απασχόλησης στο δημόσιο τομέα. Η τελευταία έκθεση προόδου για την οικονομική, κοινωνική και εδαφική συνοχή (ΕΕ, 2013) δίνει περισσότερη έμφαση στην

ετερογένεια των χωρικών επιπτώσεων της κρίσης. Η έκθεση τονίζει ότι η διαδικασία της σύγκλισης έχει σταματήσει την περίοδο μετά το 2008 και ότι οι επιπτώσεις της κρίσης στην οικονομική και κοινωνική συνοχή δεν θα πρέπει να εξετάζονται μόνο σε επίπεδο χώρας αλλά και σε περιφερειακό επίπεδο, αφού υπάρχουν μεγάλες χωρικές διακυμάνσεις.

Οι εργασίες που εστιάζουν στη μελέτη των επιπτώσεων της τρέχουσας κρίσης στην Ελλάδα σε περιφερειακό επίπεδο είναι περιορισμένες κυρίως εξαιτίας της μη διαθεσιμότητας στατιστικών δεδομένων. Ο Monastiriotis (2011) επιχειρεί μια *ex ante* αξιολόγηση των μέτρων λιτότητας που έλαβε η κυβέρνηση στη χωρική κατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος. Σε γενικές γραμμές, η εργασία συμπεραίνει ότι οι επιπτώσεις των μέτρων λιτότητας που λαμβάνονται εξαιτίας της κρίσης θα είναι μικρότερες (λιγότερο αισθητές) στις περισσότερο αναπτυγμένες περιοχές της χώρας. Σε αντίθετα συμπεράσματα καταλήγουν οι Ψυχάρης κ.ά., (2011) και Psycharis et al. (2014) μελετώντας ορισμένους σχετικούς δείκτες την (σύντομη) περίοδο 2008-2010. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι οι μητροπολιτικές περιοχές καθώς και οι περιφέρειες που βασίζονται σε βιομηχανικές δραστηριότητες φαίνεται να παρουσίασαν τα μεγαλύτερα προβλήματα στην υπό-εξέταση περίοδο. Αντίθετα, περιοχές που βασίζονται στον τουριστικό τομέα όπως είναι τα νησιά, επέδειξαν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα. Σε κάθε περίπτωση, η ισχύς των αποτελεσμάτων των παραπάνω εργασιών περιορίζονται από το περιορισμένο χρονικό πλαίσιο της ανάλυσης.

3. Μεθοδολογικό πλαίσιο ανάλυσης και στατιστικά δεδομένα

Η αποτίμηση των χωρικών επιπτώσεων της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της χώρας, καθώς και η ανάλυση της επίδρασης της κρίσης στη διαδικασία της περιφερειακής οικονομικής σύγκλισης ή απόκλισης, πραγματοποιείται με τη χρήση περιγραφικών και χαρτογραφικών απεικονίσεων, στατιστικών δεικτών και τεχνικών αλλά και με χωρική οικονομετρία. Πιο συγκεκριμένα,: α) μέσω της περιγραφικής και χαρτογραφικής ανάλυσης επιτυγχάνεται μια σχετικά λεπτομερής περιγραφή των οικονομικών επιπτώσεων της κρίσης καθώς και ανίχνευση πιθανών χωρικών προτύπων β) μέσω της Εξερευνητικής Ανάλυσης Χωρικών Δεδομένων γίνεται δυνατός ο εντοπισμός προτύπων χωρικής συγκέντρωσης ή άλλων μορφών χωρικής

ετερογένειας, ο οποίος βοηθά στον εντοπισμό τάσεων διάχυσης της ύφεσης και των κοινών σοκ σε γειτονικούς νομούς και γ) μέσω της οικονομετρικής ανάλυσης αλλά και στατιστικών δεικτών γίνεται δυνατή η εξέταση της διαδικασίας σύγκλισης ή απόκλισης τόσο πριν όσο και μετά την οικονομική κρίση.

Προκειμένου να αποτιμηθούν οι οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας συλλέχθηκε ένας αριθμός μεταβλητών οικονομικής φύσεως, συνδεδεμένων με το εισόδημα και το επίπεδο ευημερίας και γενικότερα το οικονομικό περιβάλλον κάθε περιοχής, όπως είναι το διαθέσιμο εισόδημα, η αγοραστική δύναμη, το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ), η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ), οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, οι αποταμιεύσεις καθώς και δεδομένα κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας. Οι παραπάνω μεταβλητές επιλέχθηκαν με κριτήριο τη διαθεσιμότητα (επαρκής χωρική και χρονική κάλυψη) και την αξιοπιστία τους. Όλα τα δεδομένα της ανάλυσης μετατράπηκαν σε κατά κεφαλήν μεγέθη.

Τα παραπάνω δεδομένα προέρχονται από την τελευταία έκδοση της περιφερειακής βάσης δεδομένων της EUROSTAT (διαθέσιμο εισόδημα, αγοραστική δύναμη, ΑΕΠ, ΑΠΑ, επενδύσεις παγίου κεφαλαίου), την ΕΛΣΤΑΤ (δεδομένα ηλεκτρικής ενέργειας) καθώς και την Τράπεζα της Ελλάδας (δεδομένα αποταμιεύσεων). Για την εξέταση των οικονομικών επιπτώσεων της κρίσης χρησιμοποιήθηκαν στατιστικά δεδομένα που εκκινούν από το έτος 2008 και καταλήγουν μέχρι και το τελευταίο διαθέσιμο έτος των στοιχείων (το οποίο είναι μεταξύ 2012-2014, ανάλογα με τη μεταβλητή) ενώ για τη μελέτη της διαδικασίας σύγκλισης η ανάλυση ξεκινά από το έτος 2000 και καταλήγει στο τελευταίο διαθέσιμο έτος.

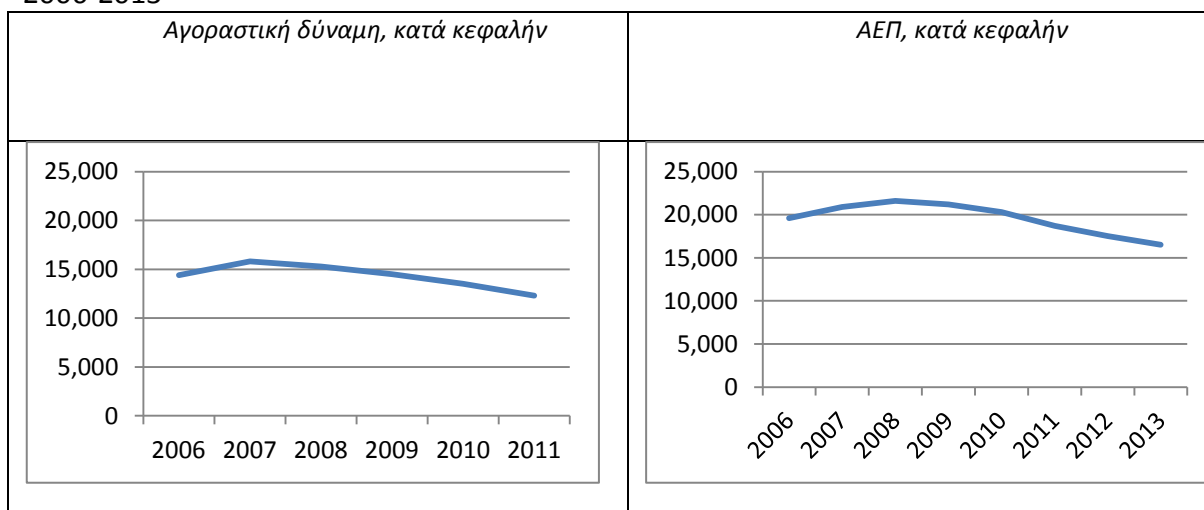
4. Οικονομικές Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης: Περιγραφική και Χαρτογραφική Ανάλυση

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζεται η ανάλυση που αφορά τις οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας μέσω περιγραφικής και χαρτογραφικής ανάλυσης. Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει, ενδεικτικά, τη διαχρονική εξέλιξη των τιμών δύο βασικών οικονομικών μεταβλητών, του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και της κατά κεφαλήν αγοραστικής δύναμης, τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Όπως είναι προφανές, οι τιμές τους παρουσιάζουν σημαντική μείωση από

την έναρξη του έτους της κρίσης και μετά. Αντίστοιχες μειώσεις, μικρότερες ή μεγαλύτερες, έχουν παρουσιάσει και όλες οι υπόλοιπες μεταβλητές που αναλύονται σε αυτή την εργασία με εξαίρεση τη μεταβλητή της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας για οικιακούς σκοπούς, η οποία παρουσίασε (μικρή έστω) αύξηση κατά την περίοδο της κρίσης, προφανώς εξαιτίας της αύξησης της τιμής του πετρελαίου θέρμανσης.

Το ερώτημα που ανακύπτει ωστόσο, είναι αν η κρίση δημιούργησε τα ίδια προβλήματα σε όλες τις περιφέρειες και επομένως οι επιπτώσεις της ήταν χωρικά ομοιογενείς και ισορροπημένες ή αντίθετα κάποιες περιφέρειες επλήγησαν περισσότερο από κάποιες άλλες οδηγώντας έτσι στην παρουσία ανισορροπιών. Η ανάλυση της παρούσας ενότητας διακρίνεται σε δύο υπό-ενότητες όπου στην πρώτη παρουσιάζονται τα αποτελέσματα σε επίπεδο περιφερειών (NUTS2) και στη δεύτερη σε επίπεδο νομών (NUTS3).

Πίνακας 1: Διαχρονική εξέλιξη βασικών οικονομικών μεγεθών σε επίπεδο χώρας, 2006-2013

Πηγή: Eurostat, ιδία Επεξεργασία

4.1 Ανάλυση σε περιφερειακό επίπεδο (NUTS 2)

Ο **Πίνακας 2** παρουσιάζει συγκεντρωτικά τη συνολική αποτίμηση των χωρικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα με βάση τους δείκτες που έχουν αναλυθεί σε επίπεδο περιφερειών και είναι οι εξής: αγοραστική δύναμη, διαθέσιμο εισόδημα, Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ), Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ), αποταμιεύσεις, ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου καθώς και οι βασικές

κατηγορίες της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας δηλαδή, η οικιακή, η εμπορική, η βιομηχανική και η συνολική. Οι δείκτες οι οποίοι καταγράφονται δίχως χρώμα υποδηλώνουν ότι τα επίπεδα της μεταβολής τους κατά τη χρονική περίοδο 2008-2013 είναι υψηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας, ενώ εκείνοι που καταγράφονται με γκρι χρώμα υποδηλώνουν ότι τα επίπεδα της μεταβολής τους είναι χαμηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας. Έτσι, ο αριθμός των μεταβλητών με γκρι χρώμα προσδιορίζει ακριβώς την ένταση της ύφεσης που έχουν δεχτεί οι περιφέρειες, ως απόρροια της οικονομικής κρίσης κατά την επισκοπούμενη περίοδο ως προς τους δείκτες αυτούς.

Οι περιφέρειες που διαθέτουν μεγαλύτερο αριθμό δεικτών με γκρι χρώμα, άρα και εκείνες που έχει περισσότερο πληγεί από την οικονομική κρίση, είναι η περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας και Στερεάς Ελλάδας. Αρνητικές φαίνεται να είναι επίσης οι επιπτώσεις επίσης και στις περιφέρειες Αττικής, Κρήτης και Ιονίων Νήσων. Με άλλα λόγια, το 'χωρικό αποτύπωμα' της οικονομικής ύφεσης υποστηρίζει την παραδοχή περί ετερόκλιτων επιδράσεων της οικονομικής κρίσης, καθώς σύνθλιψη έχουν δεχτεί περιοχές αξιόλογου μεγέθους κατά κεφαλήν ΑΕΠ (Στερεά Ελλάδα) ή υποδοχής σημαντικών μητροπολιτικών κέντρων (Αττική και Κεντρική Μακεδονία), ή τουριστικές περιοχές (Κρήτης και Ιόνια Νησιά). Στον αντίποδα, υστερούσες περιφέρειες, είτε σε όρους εισοδήματος είτε τεχνολογικής παραγωγικής βάσης, όπως είναι η Ήπειρος και η Πελοπόννησος, φαίνεται να έχουν επηρεαστεί λιγότερο από την τρέχουσα οικονομική συγκυρία.

Πίνακας 2: Συνοπτικός πίνακας αξιολόγησης των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στις περιφέρειες ως προς τους επιλεχθέντες οικονομικούς δείκτες ανάλυσης, 2008-2013*

	Αγοραστική Δύναμη (κατά κεφαλήν)	Διαθέσιμο Εισόδημα (κατά κεφαλήν)	Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (κατά κεφαλήν)	ΑΕΠ (κατά κεφαλήν)	Αποταμιεύσεις (κατά κεφαλήν)	Ακαθάριστες Επενδύσεις Κεφαλαίου (κατά κεφαλήν)	Συνολική Κατανάλωση Ηλεκτρικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)	Βιομηχανική Κατανάλωση Ηλεκτρικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)	Εμπορική Κατανάλωση Ηλεκτρικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)	Οικιακή Κατανάλωση Ηλεκτρικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη										
Κεντρική Μακεδονία										
Δυτική Μακεδονία										
Θεσσαλία										
Ήπειρος										
Ιόνια Νησιά										
Δυτική Ελλάδα										
Στερεά Ελλάδα										
Πελοπόννησος										
Αττική										
Βόρειο Αιγαίο										
Νότιο Αιγαίο										
Κρήτη										

Χωρίς χρώμα: επίπεδα μεταβολής τιμών υψηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας

Γκρι χρώμα: επίπεδα μεταβολής τιμών χαμηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδας, ιδία Επεξεργασία.

* Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.

Ο **Πίνακας 3** παρουσιάζει τη γεωγραφική κατανομή σε επίπεδο περιφερειών (NUTS 2) των παραπάνω οικονομικών δεικτών ώστε να αναδειχθούν και να διαφανούν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια οι επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, για κάθε μεταβλητή αναφέρεται η τιμή της στην αρχή της κρίσης, η τιμή της στο πιο πρόσφατα διαθέσιμο έτος (2012, 2013 ή 2014) καθώς και η τιμή της μεταβολής της μεταξύ αρχικού και τελικού έτους. Η κατασκευή του χάρτη έγινε με τη μέθοδο ταξινόμησης του ποσοστημορίου (quantile) με βάση την οποία τα δεδομένα

ταξινομούνται σε ένα συγκεκριμένο αριθμό κατηγοριών με ίσο αριθμό χωρικών μονάδων για κάθε κατηγορία.

Από τον Πίνακα 3 μπορούν να εξαχθούν διάφορα χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με τη εξέλιξη των οικονομικών μεταβλητών στα χρόνια της κρίσης. Για τη μεταβλητή της κατά κεφαλήν αγοραστικής δύναμης οι υψηλότερες τιμές παρατηρούνται το 2008 στις περιφέρειες της Θεσσαλίας, της Αττικής και του Νότιου Αιγαίου, ενώ το 2011 τη θέση της Θεσσαλίας την παίρνει το Β. Αιγαίο. Γενικά, οι νησιωτικές περιφέρειες παρουσιάζουν υψηλή αγοραστική δύναμη ενώ οι υπόλοιπες περιφέρειες, με εξαίρεση την Κεντρική Μακεδονία, παρουσιάζουν χαμηλότερη αγοραστική δύναμη. Όσον αφορά την περίοδο της κρίσης, τα νησιά, με εξαίρεση την Κρήτη, όπως και η Ήπειρος, παρουσιάζουν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα αφού εμφανίζουν τις μικρότερες απώλειες, ενώ οι μεγαλύτερες απώλειες καταγράφονται στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, την Κεντρική Μακεδονία, τη Θεσσαλία, τη Δυτική Ελλάδα και την Κρήτη.

Παρόμοια είναι η κατάσταση και για τη μεταβλητή του κατά κεφαλήν διαθέσιμου εισοδήματος όπου το 2008 η Θεσσαλία και Αττική είχαν τις υψηλότερες τιμές ενώ το 2011 στη θέση της Θεσσαλίας εισχώρησαν η Δυτική Μακεδονία και το Νότιο Αιγαίο. Για το σύνολο της περιόδου, οι πιο ανθεκτικές περιφέρειες είναι η Ήπειρος, η Δυτική Μακεδονία, το Νότιο Αιγαίο και τα νησιά του Ιονίου. Αντίθετα, σημαντικές απώλειες παρουσίασαν η περιφέρεια της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, η Θεσσαλία, η Αττική, η Δυτική Ελλάδα καθώς και η Κρήτη, ορισμένες δηλαδή από τις πιο ανεπτυγμένες περιοχές της χώρας.

Όπως είναι λογικό, υψηλότερες τιμές κατά κεφαλήν ΑΕΠ καταγράφονται σε Αττική και Στερεά Ελλάδα αλλά και Νότιο Αιγαίο και Ιόνια νησιά (το 2013 εισχώρησε η Κρήτη στη θέση της Στερεάς Ελλάδας) ενώ Πελοπόννησος, Δυτική Ελλάδα, Ήπειρος, Θράκη, και Θεσσαλία παρουσιάζουν τις χαμηλότερες τιμές. Οι μεγαλύτερες απώλειες την περίοδο της κρίσης καταγράφηκαν στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, τη Στέρεα Ελλάδα και το Νότιο Αιγαίο ενώ μεγαλύτερη ανθεκτικότητα επέδειξαν μερικές από τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της χώρας όπως είναι η Πελοπόννησος, η Δυτική Ελλάδα, η Θεσσαλία και η Ήπειρος. Παρόμοια είναι τα συμπεράσματα, όπως άλλωστε ήταν αναμενόμενο (λόγω του παρόμοιου τρόπου υπολογισμού τους), και για την κατά κεφαλήν Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η ανάλυση της εξέλιξης της μεταβλητής των κατά κεφαλήν αποταμιεύσεων, οι οποίες έχουν καταγράψει τις μεγαλύτερες απώλειες από όλες τις άλλες μεταβλητές σε επίπεδο χώρας (με εξαίρεση τις ακαθάριστες επενδύσεις κεφαλαίου). Το 2008 οι υψηλότερες τιμές καταγράφηκαν στην Πελοπόννησο, την Αττική και το Νότιο και Βόρειο Αιγαίο, ενώ οι περιφέρειες της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας παρουσίασαν τις χαμηλότερες τιμές (με εξαίρεση την Κεντρική Μακεδονία και την Ήπειρο). Το 2014 στη θέση της Πελοποννήσου εισχώρησε η Ήπειρος ενώ στις χαμηλότερες τιμές διατηρήθηκαν οι ίδιες περιφέρειες με εξαίρεση την Κρήτη. Οι περιφέρειες με τις μικρότερες απώλειες και άρα οι πιο ανθεκτικές την περίοδο της κρίσης, βρίσκονται κυρίως στα δυτικά της χώρας (Δυτική Ελλάδα, Ήπειρος, Δυτική Μακεδονία και Θεσσαλία) ενώ οι περιφέρειες με τις μεγαλύτερες μεταβολές είναι το Νότιο Αιγαίο, η Στερεά Ελλάδα, η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία, δηλαδή μερικές από τις πιο ανεπτυγμένες περιοχές.

Για τη μεταβλητή των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου (η οποία έχει καταγράψει τις μεγαλύτερες απώλειες από τις υπόλοιπες), οι υψηλότερες τιμές καταγράφηκαν στη Δυτική Μακεδονία, την Κρήτη, στο Νότιο Αιγαίο και στην Αττική (το 2011 υποχωρεί η θέση της Κρήτης και ενισχύεται η θέση της Στερεάς Ελλάδας). Από την άλλη πλευρά, οι χαμηλότερες τιμές βρέθηκαν στις περιφέρειες της βόρειας Ελλάδας. Όσον αφορά τη μεταβολή, τις μεγαλύτερες απώλειες παρουσίασαν οι περιφέρειες που βρίσκονται στη βόρεια Ελλάδα (Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, Κεντρική Μακεδονία, Δυτική Μακεδονία), η Αττική αλλά και η Κρήτη, ενώ ιδιαίτερη ανθεκτικότητα επέδειξαν τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου καθώς και η Πελοπόννησος.

Πιο σύνθετη είναι η κατάσταση στην κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας. Πιο συγκεκριμένα, για τη μεταβλητή της συνολικής κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας, το 2008 οι υψηλότερες τιμές καταγράφηκαν στη Στερεά Ελλάδα, τη Θεσσαλία, το Νότιο Αιγαίο και τα Ιόνια Νησιά, ενώ οι χαμηλότερες τιμές στη Δυτική και Ανατολική Ελλάδα (Δυτική Μακεδονία, Ήπειρος, Ανατολική Μακεδονία και Θράκη και Βόρειο Αιγαίο). Το 2012 δεν υπήρξαν ουσιαστικές διαφορές στη σχετική θέση των περιφερειών. Η μεταβολή στην περίοδο της κρίσης έδειξε σημαντική ανθεκτικότητα κυρίως στη Δυτική Ελλάδα και το Βόρειο Αιγαίο, ενώ οι περιφέρειες του αναπτυξιακού S (από Θράκη έως Αττική) παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές.

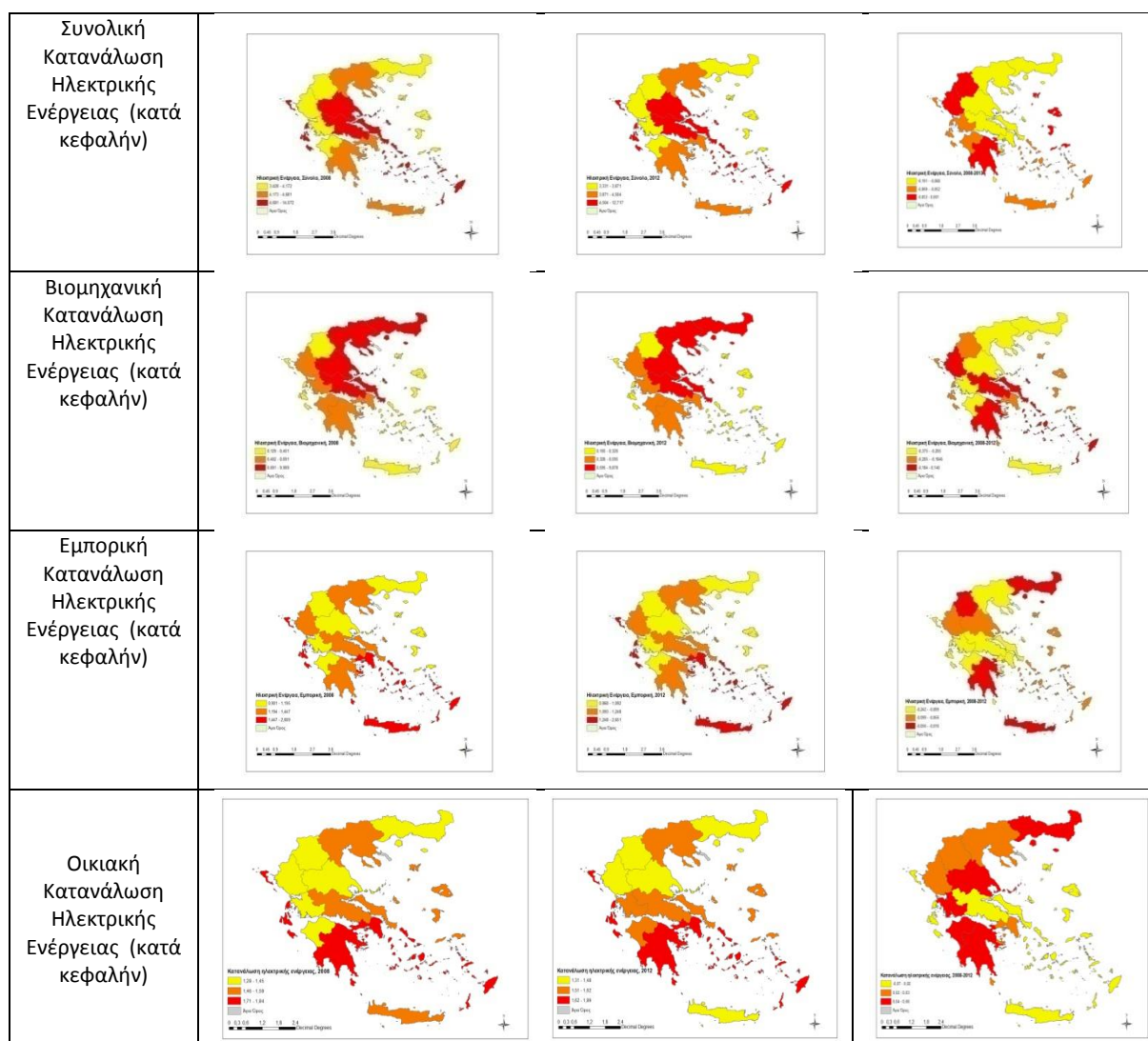
Για τη βιομηχανική κατανάλωση, οι μεγαλύτερες τιμές καταγράφηκαν στην Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα, με εξαίρεση την Αττική, ενώ οι χαμηλότερες στα νησιά και στη Δυτική Μακεδονία. Οι μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές για την περίοδο της κρίσης παρουσιάστηκαν σε περιφέρειες της βόρειας Ελλάδας, στην περιφέρεια της Δυτικής Ελλάδας και την Κρήτη ενώ πιο ανθεκτικές περιφέρειες εμφανίζονται να είναι κυρίως μη βιομηχανικές περιφέρειες, όπως η Πελοπόννησος, η Ήπειρος και το Νότιο Αιγαίο (με εξαίρεση τη Στερεά Ελλάδα).

Όσον αφορά την εμπορική κατανάλωση, μικρότερες τιμές για το έτος 2008 παρουσίασε η Δυτική Ελλάδα, η Θεσσαλία, η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, η Δυτική Μακεδονία και το Βόρειο Αιγαίο και μεγαλύτερες τιμές καταγράφηκαν στα υπόλοιπα νησιά και στην Αττική. Πιο ανθεκτικές περιφέρειες εμφανίζονται να είναι η Δυτική Μακεδονία, η Θράκη, η Πελοπόννησος και η Κρήτη ενώ από την άλλη πλευρά, μεγαλύτερες ήταν οι απώλειες σε Κεντρική Μακεδονία, Δυτική Ελλάδα, Στερεά Ελλάδα και Αττική.

Τέλος, υψηλές τιμές οικιακής κατανάλωσης κατεγράφησαν το 2008 στην Πελοπόννησο, στην Αττική, στο Νότιο Αιγαίο και στα Ιόνια νησιά, και χαμηλές τιμές στο βόρειο και δυτικό τμήμα της χώρας (με εξαίρεση την Κεντρική Μακεδονία). Όσον αφορά τη μεταβολή κατά τη διάρκεια της κρίσης, μεγαλύτερη ανθεκτικότητα επέδειξαν η Πελοπόννησος, η Δυτική Ελλάδα, η Θεσσαλία και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, ενώ τις μεγαλύτερες αρνητικές επιπτώσεις επέδειξε η Στερεά Ελλάδα καθώς και όλα τα νησιά της χώρας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταβλητή της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας για οικιακούς σκοπούς ήταν η μόνη μεταβλητή που παρουσίασε (μικρή έστω) αύξηση κατά την περίοδο της κρίσης, προφανώς εξαιτίας της αύξησης της τιμής του πετρελαίου θέρμανσης.

Πίνακας 3: Γεωγραφική κατανομή οικονομικών δεικτών σε επίπεδο NUTS 2 για τα έτη 2008, 2013* και μεταβολή 2008-2013

Μεταβλητές	2008	2013*	2008-2013*
Αγοραστική Δύναμη (κατά κεφαλήν)			
Διαθέσιμο Εισόδημα (κατά κεφαλήν)			
Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (κατά κεφαλήν)			
ΑΕΠ (κατά κεφαλήν)			
Αποταμιεύσεις (κατά κεφαλήν)			
Ακαθάριστες Επενδύσεις Κεφαλαίου (κατά κεφαλήν)			

χαμηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας. Έτσι, ο αριθμός των μεταβλητών με χρώμα προσδιορίζει ακριβώς την ένταση της ύφεσης που έχουν δεχτεί οι νομοί ως απόρροια της οικονομικής κρίσης κατά την επισκοπούμενη περίοδο *ως προς τους δείκτες αυτούς*.

Οι νομοί που διαθέτουν μεγαλύτερο αριθμό δεικτών με χρώμα (6/6), άρα και εκείνοι που έχουν πληγεί περισσότερο από την οικονομική κρίση, είναι οι νομοί Θεσσαλονίκης, Ζακύνθου, Κερκύρας και Σάμου, δηλαδή το δεύτερο μητροπολιτικό κέντρο της χώρας, και τρεις νησιωτικοί νομοί (από τους 13 που έχει η Ελλάδα). Στην αμέσως επόμενη ομάδα (5/6), ανήκουν οι μερικοί νησιωτικοί νομοί όπως είναι οι νομοί Κυκλάδων, Ηρακλείου και Κεφαλληνίας, το μεγαλύτερο μητροπολιτικό κέντρο της χώρας (Αττική), ένας παραμεθόριος νομός (Έβρος) αλλά και νομοί με ισχυρή παραγωγική βάση αλλά και σημαντικές διαρθρωτικές αδυναμίες (π.χ. Αχαΐας, Μαγνησίας, Ευβοίας, Κιλκίς).

Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι το 'χωρικό αποτύπωμα' της οικονομικής ύφεσης υποστηρίζει την παραδοχή περί ετερόκλητων επιδράσεων της οικονομικής κρίσης. Οι νομοί ωστόσο στους οποίους κυριαρχεί ο τουριστικός τομέας καθώς και οι πιο αναπτυγμένοι και περισσότερο εκτεθειμένοι στον διεθνή ανταγωνισμό νομοί, δείχνουν σημάδια εντονότερης επιβάρυνσης. Στον αντίποδα, μικρές, λιγότερο ανεπτυγμένες και πιο απομακρυσμένες περιοχές, μακριά από τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα δείχνουν να είναι περισσότερο ανθεκτικές στα χρόνια της κρίσης (νομοί Αρκαδίας, Άρτας, Δράμας, Καστοριάς, Φλωρίνης, Πρεβέζης, Τρικάλων). Τέλος, στην ομάδα αυτών των νομών ανήκουν και δύο νησιωτικοί νομοί (Χίου και Λευκάδος).

Πίνακας 4: Συνοπτικός πίνακας αξιολόγησης των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στους νομούς ως προς τους επιλεχθέντες οικονομικούς δείκτες ανάλυσης, 2008-2013*

	ΑΕΠ (κατά κεφαλήν)	Αποταμιεύσεις (κατά κεφαλήν)	Συνολική Κατανάλωση Ηλεκτρικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)	Βιομηχανική Κατανάλωση Ηλεκτρικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)	Εμπορική Κατανάλωση Ηλεκτρικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)	Οικιακή Κατανάλωση Ηλεκτρικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)
Έβρου						
Ξάνθης						
Ροδόπης						
Δράμας						
Καβάλας						
Ημαθίας						
Θεσσαλονίκης						
Κιλίκης						
Πέλλας						
Πιερίας						
Σερρών						
Χαλκιδικής						
Γρεβενών						
Καστοριάς						
Κοζάνης						
Φλωρίνης						
Καρδίτσας						
Λαρίσης						
Μαγνησίας						
Τρικάλων						
Άρτας						
Θεσπρωτίας						
Ιωαννίνων						
Πρεβέζης						
Ζακύνθου						
Κερκύρας						
Κεφαλληνίας						
Λευκάδος						
Αιτωλοακαρνανίας						
Αχαΐας						
Ηλείας						
Βοιωτίας						
Ευβοίας						
Ευρυτανίας						
Φθιώτιδος						
Φωκίδος						
Αργολίδος						
Αρκαδίας						
Κορινθίας						
Λακωνίας						
Μεσσηνίας						
Αττικής						
Λέσβου						
Σάμου						
Χίου						
Δωδεκανήσου						
Κυκλάδων						
Ηρακλείου						
Λασιθίου						
Ρεθύμνης						
Χανίων						

Χωρίς χρώμα: επίπεδα μεταβολής τιμών υψηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας.

Με χρώμα: επίπεδα μεταβολής τιμών χαμηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας.

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδας, ίδια Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.

Όπως και παραπάνω, ο Πίνακας 5 παρουσιάζει τη γεωγραφική κατανομή σε επίπεδο των παραπάνω οικονομικών δεικτών, σε επίπεδο νομού, ώστε να αναδειχθούν και να διαφανούν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια οι επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Όπως είναι προφανές, οι διαφοροποιήσεις είναι σημαντικά μεγαλύτερες από αυτές των νομών. Πιο συγκεκριμένα, για τη μεταβλητή της συνολικής κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας, περισσότερο ανθεκτικοί στην κρίση είναι οι νομοί της Πελοποννήσου και της Θεσσαλίας, με εξαίρεση την Μαγνησία, ενώ λιγότερο ανθεκτικοί είναι οι νομοί που βρίσκονται κοντά στην Αττική και τη Θεσσαλονίκη, όπως και η Μαγνησία. Για την οικιακή κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, μεγαλύτερη ανθεκτικότητα παρουσίασαν οι Σέρρες, Δράμα, Ξάνθη, Ροδόπη (ενδεχομένως λόγω της αύξησης της τιμής του πετρελαίου), Αιτωλοακαρνανία, Καρδίτσα και Αργολίδα ενώ από την άλλη πλευρά χειρότερες επιδόσεις κατεγράφησαν στους νησιωτικούς νομούς (με εξαίρεση τη Χίο και τη Λευκάδα) και σε Βοιωτία, Φωκίδα και Ευρυτανία⁸⁹. Όσον αφορά την εμπορική κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, πιο ανθεκτικοί νομοί είναι οι νομοί της Πελοποννήσου, και οι νομοί Λασιθίου, Καβάλας και Ευρυτανίας, ενώ λιγότερο ανθεκτικοί είναι οι νομοί της Κεντρικής Ελλάδας, η Θεσσαλονίκη, η Ημαθία και ορισμένοι νησιωτικοί (Ζάκυνθος, Κυκλάδες). Τέλος, η βιομηχανική κατανάλωση ενέργειας επέδειξε μεγάλη ανθεκτικότητα σε Βοιωτία, Φωκίδα, Φθιώτιδα, Λακωνία, Αρκαδία, Πρέβεζα, Καβάλα και Πιερία, ενώ χειρότερες επιδόσεις κατεγράφησαν σε Ροδόπη, Ξάνθη, Κιλκίς, Εύβοια, Μαγνησία, Αιτωλοακαρνανία, Θεσπρωτία, Ρέθυμνο και Σάμο.

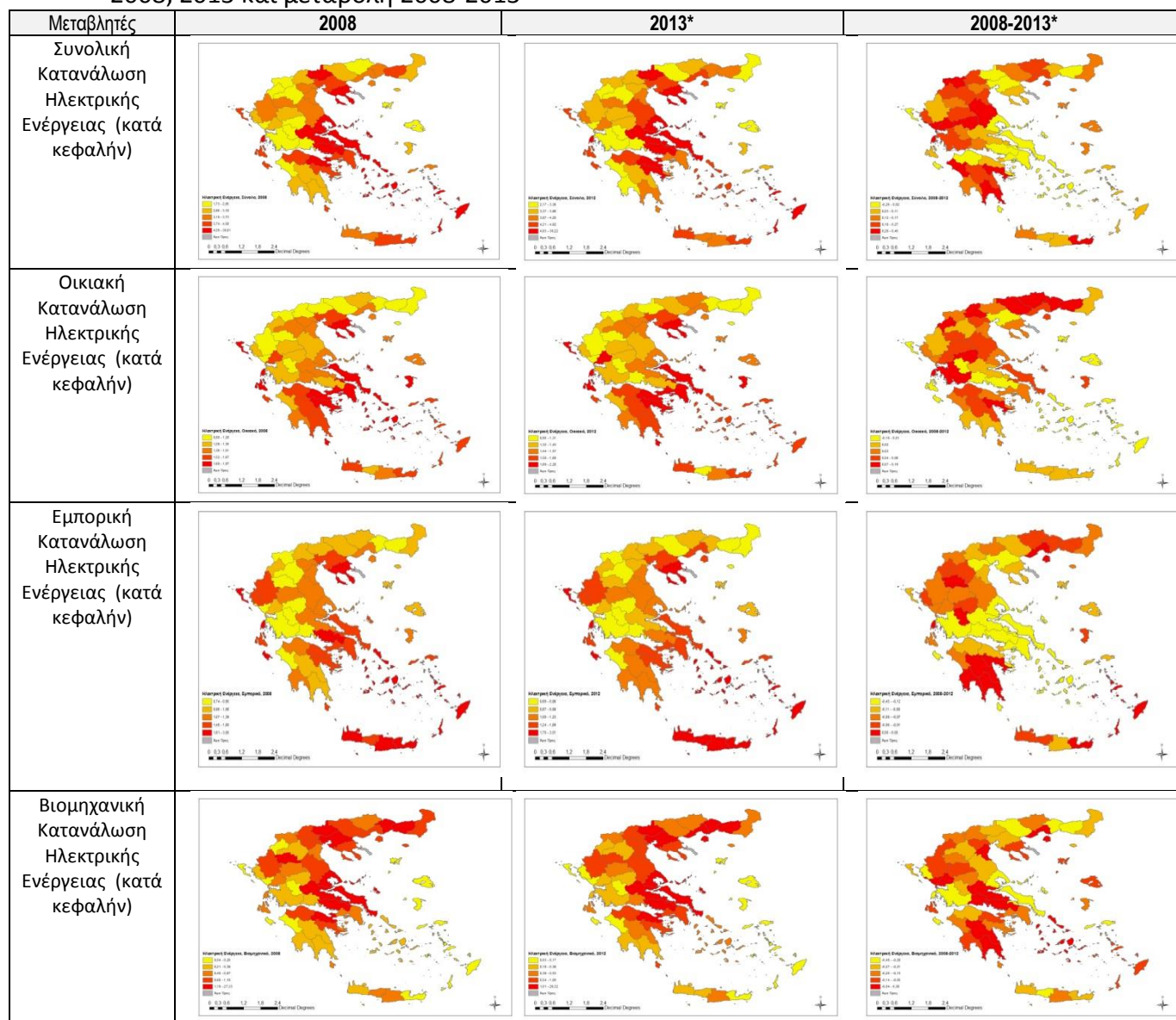
Η εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στα χρόνια της κρίσης δείχνει μεγαλύτερη ανθεκτικότητα και άρα λιγότερες απώλειες στους νομούς Έβρου, Δράμας, Κοζάνης, Φλώρινας, Λασιθίου, Ρεθύμνου, Μεσσηνίας, Βοιωτίας και Άρτας, ενώ οι χειρότερες επιδόσεις κατεγράφησαν στην Ξάνθη, Καβάλα, Σάμο, Μαγνησία, Καρδίτσα, Θεσπρωτία, Ιόνια Νησιά (εκτός Λευκάδας) και Κιλκίς. Για τη μεταβλητή των κατά κεφαλήν αποταμιεύσεων, καλύτερες επιδόσεις παρουσίασαν οι νομοί

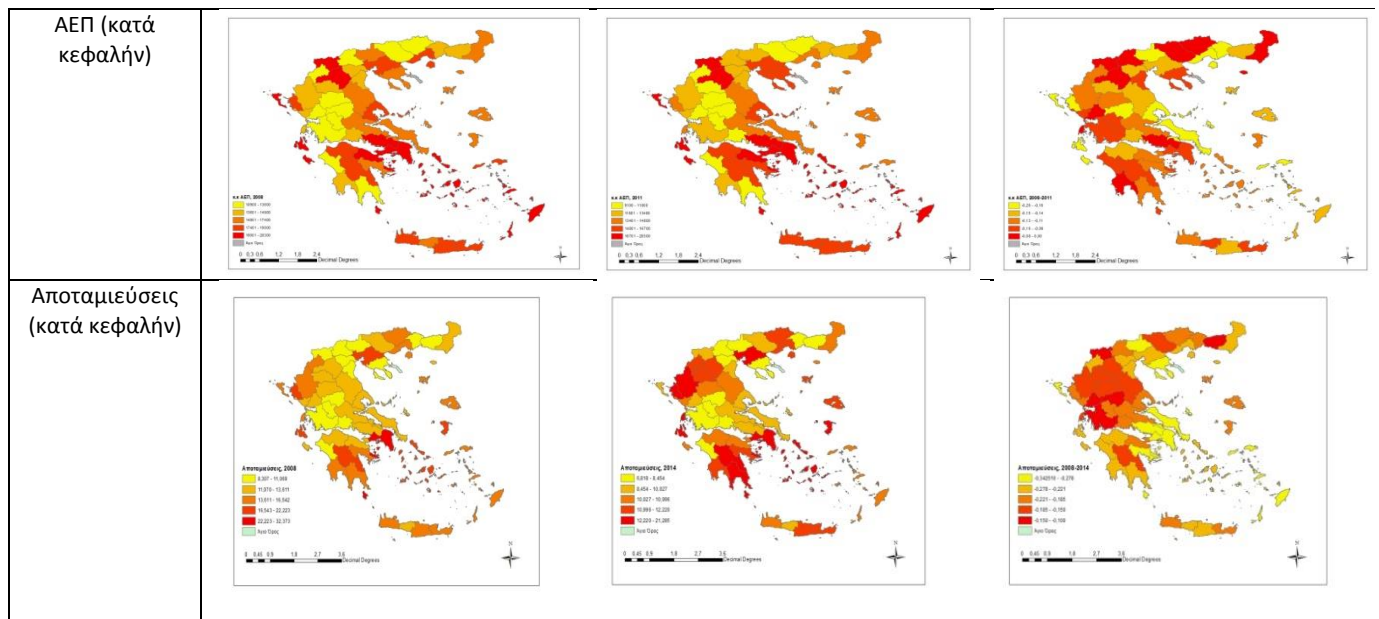
⁸⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταβλητή της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας για οικιακούς σκοπούς ήταν η μόνη μεταβλητή που παρουσίασε (μικρή έστω) αύξηση κατά την περίοδο της κρίσης, προφανώς εξαιτίας της αύξησης της τιμής του πετρελαίου θέρμανσης. Από αυτή την πλευρά, η αξιοπιστία του δείκτη ως δείκτης ευημερίας είναι περιορισμένη.

Αιτωλοακαρνανίας, Άρτας, Λευκάδας, Ροδόπης και Φλώρινας, ενώ οι χειρότερες επιδόσεις κατεγράφησαν σε Χαλκιδική, Κιλκίς, Εύβοια, Αττική, Αργολίδα, Δωδεκάνησα, Σάμο και Κέρκυρα.

Συμπερασματικά, αν και είναι δύσκολη η εξαγωγή ενός καθολικού συμπεράσματος, διαφαίνεται μια σημαντική επιβάρυνση των κεντρικών (μητροπολιτικών και άλλων) και πιο ανεπτυγμένων περιοχών της χώρας, μια πιο ήπια επιβάρυνση των νησιωτικών περιοχών ενώ, σε γενικές γραμμές, πιο ανθεκτικές εμφανίζονται στην κρίση νομοί πρωτίστως της Δυτικής και δευτερευόντως της Βόρειας Ελλάδας.

Πίνακας 5: Γεωγραφική κατανομή οικονομικών δεικτών σε επίπεδο NUTS 3, για τα έτη 2008, 2013 και μεταβολή 2008-2013*

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδας, ιδία Επεξεργασία. *Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.

5. Οικονομικές Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης: Εξερευνητική Ανάλυση Χωρικών Δεδομένων

5.1 Θεωρητικό πλαίσιο

Σκοπός της παρούσας ενότητας είναι η διερεύνηση της συμπεριφοράς των οικονομικών δεικτών για την περίπτωση των νομών της Ελλάδας (NUTS III) με χρήση τεχνικών που εμπίπτουν στην Εξερευνητική Ανάλυση Χωρικών Δεδομένων⁹⁰. Στην ανάλυση αυτού του είδους εμπεριέχονται τεχνικές που έχουν ως σκοπό την περιγραφή και απεικόνιση των χωρικών κατανομών, την αναγνώριση μη-ομαλών (atypical) χωρικών μονάδων, τον εντοπισμό προτύπων χωρικής συνάφειας και συγκεντρώσεων, αλλά και χωρικών ομάδων ή άλλων μορφών χωρικής ετερογένειας (Anselin, 1995, 1996). Η θεωρητική θεμελίωση της χωρικής εξάρτησης (ή αυτοσυσχέτισης ή συνάφειας) βασίζεται στον πρώτο κανόνα της γεωγραφίας του Tobler σύμφωνα με τον οποίο «τα πάντα σχετίζονται μεταξύ τους, αλλά τα πιο κοντινά σχετίζονται περισσότερο μεταξύ τους απ' ότι τα πιο απομακρυσμένα» (Tobler, 1970:236). Μια τέτοια κατάσταση μπορεί να δημιουργηθεί από τη λειτουργία

⁹⁰ Μια τέτοιου είδους ανάλυση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί για την περίπτωση των περιφερειών της Ελλάδας εξαιτίας του μικρού αριθμού παρατηρήσεων.

διάφορων μηχανισμών, όπως είναι η χωρική αλληλεπίδραση και η χωρική διάχυση (Odland, 1988:13).

Η εφαρμογή αυτών των μεθόδων, όπως και των μεθόδων της χωρικής οικονομετρίας (βλ. επόμενη ενότητα), απαιτεί την τυπική αναπαράσταση του χώρου. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η έκφραση της διάρθρωσης του φαινομένου της χωρικής εξάρτησης. Με άλλα λόγια, η παρουσία χωρικής εξάρτησης απαιτεί την ανάγκη προσδιορισμού των χωρικών μονάδων ενός συστήματος, οι οποίες επιδρούν σε μια συγκεκριμένη χωρική μονάδα. Αυτό γίνεται με την κατασκευή και χρήση μιας μήτρας, που είναι γνωστή ως «μήτρα χωρικών σταθμίσεων» ή «μήτρα εγγύτητας» ή «μήτρα συνάφειας» και συμβολίζεται με W .

Η κατασκευή της μήτρας χωρικών σταθμίσεων, η οποία απεικονίζει τις αλληλεξαρτήσεις των γεωγραφικών μονάδων, αποτελεί θεμελιώδους σημασίας ζήτημα και πρέπει να ικανοποιεί ορισμένες προϋποθέσεις. Συγκεκριμένα, η διάρθρωση της εξάρτησης μεταξύ των παρατηρήσεων θα πρέπει να θεωρείται γνωστή και επομένως δεν εκτιμάται. Η μήτρα χωρικών σταθμίσεων θα πρέπει επιπλέον να είναι εξωγενής στο υπόδειγμα, ώστε να αποφευχθούν προβλήματα ταυτοποίησης (Manski, 1993). Για το λόγο αυτό, οι πιο συνηθισμένες και ευρέως χρησιμοποιούμενες μήτρες, είναι οι γεωγραφικές μήτρες χωρικών σταθμίσεων, για τις οποίες οι παραπάνω υποθέσεις ικανοποιούνται.

Μια μήτρα αυτού του είδους είναι σταθερή (μη-στοχαστική), θετικά ορισμένη και έχει διαστάσεις $N \times N$, δηλαδή ίσες με το μέγεθος του δείγματος. Τα στοιχεία της μήτρας αναπαριστούν τις γειτονικές μονάδες για κάθε χωρική μονάδα i , ενώ είναι μη στοχαστικά και εξωγενή στο υπόδειγμα. Τα μη-μηδενικά στοιχεία w_{ij} της κάθε γραμμής αναπαριστούν τους γείτονες της συγκεκριμένης χωρικής μονάδας i που αντιστοιχεί στη γραμμή αυτή, ενώ τα στοιχεία της κύριας διαγωνίου ισούνται με το μηδέν, επειδή καμία χωρική μονάδα δεν μπορεί να έχει γείτονα τον εαυτό της. Ειδικότερα, για κάθε περιφέρεια i όπου j υποδηλώνει το σύστημα των γειτόνων της, η γεωγραφική μήτρα, στην πιο απλή της μορφή, μπορεί να εκφραστεί ως εξής:

$$w_{ij} = \begin{cases} 1 & \text{for } j \in J \\ 0 & \text{for } j \notin J \end{cases}; \quad w_{ii} = 0, \quad \forall i$$

Για τους σκοπούς της ανάλυσης χρησιμοποιούνται δείκτες τοπικής και ολικής εξάρτησης. Πιο συγκεκριμένα, επιλέγεται ο συνολικός δείκτης Moran, αλλά και οι Τοπικοί Δείκτες Χωρικής Συνάφειας (LISA), οι οποίοι χρησιμοποιούνται ευρέως σε τέτοιου είδους αναλύσεις. Το βασικό πλεονέκτημα του συνολικού δείκτη Moran είναι ότι μπορεί να συνοψίσει με μια μόνο τιμή τα γενικά πρότυπα της κατανομής των χωρικών παρατηρήσεων, ενώ το βασικό μειονέκτημα του δείκτη είναι ο μεγάλος βαθμός γενικότητας και αοριστίας που παρουσιάζει. Το πρόβλημα αυτό μπορεί να επιλυθεί με τη χρήση τοπικών δεικτών εξάρτησης όπως είναι οι Τοπικοί Δείκτες Χωρικής Συνάφειας.

Ο δείκτης Moran I είναι ο πιο δημοφιλής δείκτης αυτής της κατηγορίας⁹¹, παρουσιάζει σημαντική ομοιότητα με τον συντελεστή συσχέτισης του Pearson και υπολογίζεται από την εξής σχέση:

$$I = \frac{n}{S_0} \cdot \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_{ij} (x_i - \bar{x})(x_j - \bar{x})}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \quad (1)$$

ή εναλλακτικά σε όρους μητρών:

$$I = \frac{n}{S_0} \cdot \frac{x' W x}{x' x} \quad (2)$$

Στη σχέση (1) το n ισούται με το άθροισμα των υπό-εξέταση παρατηρήσεων, το x αναπαριστά ένα $(n \times 1)$ διάνυσμα των παρατηρήσεων x_i που μετράται με την απόκλιση από τον μέσο $\bar{x}$, το W υποδηλώνει τη μήτρα χωρικών σταθμίσεων, με τα $(n \times n)$ στοιχεία της w_{ij} να αναπαριστούν το τρόπο που η χωρική μονάδα i είναι χωρικά συσχετισμένη με την περιφέρεια j , ενώ το S_0 ισούται με το άθροισμα των στοιχείων της μήτρας χωρικών σταθμίσεων και εκφράζει τη συνεκτικότητα του χώρου. Στην περίπτωση που η μήτρα χωρικών σταθμίσεων είναι ομαλοποιημένη κατά γραμμή (row-standardized), έτσι ώστε το άθροισμα των στοιχείων σε κάθε σειρά να ισούται με τη μονάδα, η παραπάνω έκφραση απλοποιείται επειδή $n = S_0$. Η τιμή του

⁹¹ Δύο ακόμα σημαντικοί στατιστικοί δείκτες διερεύνησης της συνολικής (ή ολικής) χωρικής αυτοσυσχέτισης είναι ο δείκτης Geary και ο δείκτης G (βλ. Geary 1954, Getis και Ord, 1992).

δείκτη I κυμαίνεται μεταξύ -1 και 1.

Η αναμενόμενη τιμή του δείκτη είναι $E(I) = -1/(n-1)$. Η μηδενική υπόθεση $H_0: I = -1/(n-1)$ ελέγχεται έναντι στην εναλλακτική H_1 (Cliff και Ord, 1981:21, Anselin, 1988:101-103). Στην περίπτωση που η μηδενική υπόθεση απορριφθεί, ώστε $I > -1/(n-1)$, τότε υπάρχουν ενδείξεις θετικής χωρικής αυτοσυσχέτισης, ενώ στην αντίθετη περίπτωση υπάρχουν ενδείξεις αρνητικής χωρικής αυτοσυσχέτισης. Η πρώτη περίπτωση υποδεικνύει τάσεις συγκέντρωσης όμοιων τιμών (είτε υψηλών είτε χαμηλών), μεγαλύτερων των συνηθισμένων, ενώ η δεύτερη περίπτωση υποδεικνύει την τάση των υψηλών και χαμηλών τιμών να συνδυάζονται με ένα συστηματικό τρόπο. Μια τιμή η οποία βρίσκεται κοντά στην αναμενόμενη, θεωρείται ένδειξη μιας τυχαίας και ανεξάρτητης κατανομής των τιμών στο χώρο.

Ο τοπικός δείκτης Moran για κάθε παρατήρηση i και χρόνο t μπορεί να προσδιοριστεί από την εξής σχέση:

$$I_{i,t} = \frac{(x_{i,t} - \mu_t)}{m_0} \sum_j w_{ij} (x_{j,t} - \mu_t) \quad \text{με} \quad m_0 = \sum_i (x_{i,t} - \mu_t)^2 / n \quad (3)$$

Όπου:

x_{it} : η παρατήρηση στην περιφέρεια i και στο χρόνο t ,

μ_t : ο μέσος όρος των τιμών των γειτονικών παρατηρήσεων.

Θετικές τιμές του $I_{i,t}$ υποδεικνύουν χωρική συγκέντρωση όμοιων τιμών (υψηλών ή χαμηλών), ενώ αρνητικές τιμές υποδεικνύουν χωρική συγκέντρωση διαφορετικών τιμών. Ο συνδυασμός των τιμών του τοπικού δείκτη Moran και του αντίστοιχου διαγράμματος διασποράς του Moran, προσφέρει τη δυνατότητα δημιουργίας χάρτη, ο οποίος απεικονίζει τις στατιστικά σημαντικές χωρικές μονάδες και τα αντίστοιχα τεταρτημόρια στα οποία ανήκουν.

5.2 Αποτελέσματα εμπειρικής ανάλυσης

Τα βασικά ερωτήματα της ανάλυσης αυτής της υπό-ενότητας μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: α) Υπάρχουν τάσεις χωρικής αλληλεξάρτησης μεταξύ των ελληνικών νομών στις υπό εξέταση μεταβλητές; β) Παρατηρούνται σημαντικές χωρικές συγκεντρώσεις όμοιων ή ανόμοιων τιμών στις υπό εξέταση μεταβλητές; Με

τον τρόπο αυτό μπορεί να εξεταστεί εμβριθώς το ζήτημα της χωρικής αυτοσυσχέτισης στα χρόνια της κρίσης.

Ο Πίνακας 6 παρουσιάζει τη διαχρονική εξέλιξη των τιμών του δείκτη Moran I για το σύνολο των υπό-εξέταση μεταβλητών για τα έτη 2006 έως 2013, καθώς και για την ποσοστιαία μεταβολή της περιόδου 2006-2013.⁹² Η αναμενόμενη τιμή του δείκτη Moran για κάθε έτος είναι $E(I)=-0,02$. Από τον πίνακα είναι προφανές ότι το σύνολο σχεδόν των υπό-εξέταση μεταβλητών παρουσιάζει ενδείξεις χωρικής εξάρτησης (ή αυτοσυσχέτισης). Όσον αφορά τους ρυθμούς μεταβολής της περιόδου 2008-2013, παρουσία σημαντικών ενδείξεων θετικής χωρικής εξάρτησης υπέδειξε η μεταβλητή της κατά κεφαλή οικιακής και εμπορικής κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας αλλά και οι αποταμιεύσεις.

Με άλλα λόγια, το βασικό συμπέρασμα από την εφαρμογή του συνολικού δείκτη Moran είναι ότι –σε αρκετές περιπτώσεις– υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι οι νομοί με σχετικά υψηλές τιμές στις υπό-εξέταση μεταβλητές, τείνουν να βρίσκονται εγγύτερα σε νομούς που παρουσιάζουν ομοίως υψηλές τιμές και αντίθετα, οι νομοί με σχετικά χαμηλές τιμές τείνουν να βρίσκονται εγγύτερα σε νομούς που παρουσιάζουν ομοίως χαμηλές τιμές. Επομένως υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις διάχυσης της ύφεσης και των κοινών σοκ σε γειτονικούς νομούς. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις οι τιμές του δείκτη παρουσιάζουν στατιστική σημαντικότητα.

Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι ολικοί δείκτες δύναται να εξετάσουν μόνο τα γενικά πρότυπα της κατανομής των χωρικών παρατηρήσεων, τα οποία συνοψίζονται στην τιμή ενός δείκτη και επομένως, παρουσιάζουν μεγάλο βαθμό γενικότητας και αοριστίας. Για το λόγο αυτό γίνεται χρήση και τοπικών δεικτών χωρικής στατιστικής οι οποίοι βοηθούν, μεταξύ άλλων, στην εμβριθή μελέτη φαινομένων όπως είναι η παρουσία συγκεντρώσεων όμοιων ή ανόμοιων τιμών και στον έλεγχο διάγνωσης τοπικής αστάθειας.

⁹² Υπενθυμίζεται ότι για κάποιες μεταβλητές το τελευταίο διαθέσιμο έτος ανάλυσης είναι το 2012 ή το 2014.

Πίνακας 6: Τιμές δείκτη Moran I στους νομούς της Ελλάδας, έτη 2006-2013 και μεταβολή.

Μεταβλητές	Moran I 2006	Moran I 2007	Moran I 2008	Moran I 2009	Moran I 2010	Moran I 2011	Moran I 2012	Moran I 2008- 2012
Ηλεκτρική Ενέργεια, Σύνολο (κατά κεφαλή)	0.218***	0.223***	0.219***	0.179***	0.204***	0.201***	0.198***	0.063
Ηλεκτρική Ενέργεια, Οικιακή (κατά κεφαλή)	-0.114	-0.109	0.296***	0.333***	0.335***	0.339***	0.325***	0.141**
Ηλεκτρική Ενέργεια, Εμπόριο (κατά κεφαλή)	0.101*	0.116*	0.278***	0.271***	0.397***	0.436***	0.332***	0.246***
Ηλεκτρική Ενέργεια, Βιομηχανία (κατά κεφαλή)	0.241***	0.249***	0.235***	0.191***	0.221***	0.223***	0.221***	-0.106
ΑΕΠ (κατά κεφαλή)	0.149**	0.105*	0.104*	0.132*	0.112*	0.121*	-	-0.051
Αποταμιεύσεις (κατά κεφαλή)	0.139**	0.118*	0.181**	0.156**	0.163**	0.167**	0.172**	0.103*

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδας, ίδια Επεξεργασία. Σημείωση: Για τις παραπάνω εκτιμήσεις έχει χρησιμοποιηθεί μήτρα χωρικών σταθμίσεων που βασίζεται στους 3 πιο κοντινούς γείτονες, $E(I)=-0,02$. Ο αστερίσκος υποδηλώνει τα διάφορα στατιστικά επίπεδα σημαντικότητας, *10%, **5%, ***1%.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται αναλυτικά οι σημαντικότερες περιπτώσεις ύπαρξης τοπικής χωρικής συγκέντρωσης όπως αυτές εκτιμήθηκαν από τους Τοπικούς Δείκτες Χωρικής Συνάφειας. Ο Πίνακας 7 εμπεριέχει τους χάρτες με τα αποτελέσματα των τοπικών δεικτών χωρικής στατιστικής οι οποίοι βοηθούν, μεταξύ άλλων, στην εμβριθή μελέτη φαινομένων όπως είναι η παρουσία συγκεντρώσεων όμοιων ή ανόμοιων τιμών και στον έλεγχο διάγνωσης τοπικής αστάθειας. Με μπλε και κόκκινο χρώμα υποδηλώνονται οι χωρικές ενότητες που παρουσιάζουν στατιστικά σημαντική θετική χωρική αυτοσυσχέτιση. Πιο συγκεκριμένα, το κόκκινο χρώμα υποδηλώνει χωρική συγκέντρωση υψηλών τιμών (high-high) ενώ το μπλε χρώμα υποδηλώνει χωρική συγκέντρωση χαμηλών τιμών (low-low). Οι άλλες περιπτώσεις υποδηλώνουν αρνητική χωρική αυτοσυσχέτιση (high-low και low-high). Όπως είναι προφανές για τις περισσότερες περιπτώσεις υπάρχουν συγκεντρώσεις όμοιων (υψηλών ή χαμηλών) τιμών, κάτι που υποδηλώνει ύπαρξη θετικής χωρικής αυτοσυσχέτισης. Οι σημαντικότερες χωρικές συγκεντρώσεις παρατηρούνται στις τιμές του 2008 και του 2012 παρά στη μεταβολή του διαστήματος.

Πίνακας 7: Τοπικές χωρικές συγκεντρώσεις στους νομούς της Ελλάδας με βάση τον τοπικό δείκτη Moran, έτη 2008 και 2012 και μεταβολή περιόδου 2008-2013

Μεταβλητές	Moran I 2008	Moran I 2012	Moran I 2008-2012
Ηλεκτρική Ενέργεια, Σύνολο (κατά κεφαλή)			
Ηλεκτρική Ενέργεια, Οικιακή (κατά κεφαλή)			
Ηλεκτρική Ενέργεια, Εμπόριο (κατά κεφαλή)			
Ηλεκτρική Ενέργεια, Βιομηχανία (κατά κεφαλή)			
ΑΕΠ (κατά κεφαλή)			
Αποταμιεύσεις (κατά κεφαλή)			

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδας, ίδια Επεξεργασία.

Σημείωση: Για τις παραπάνω εκτιμήσεις έχει χρησιμοποιηθεί μήτρα χωρικών σταθμίσεων που βασίζεται στους 5 πιο κοντινούς γείτονες.

Not Significant
 High-High
 Low-Low
 Low-High
 High-Low

6. Ανάλυση της διαδικασίας οικονομικής σύγκλισης/απόκλισης στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας- Μια οικονομετρική προσέγγιση

6.1 Θεωρητικό πλαίσιο

Η ανάλυση των τάσεων της σύγκλισης ή απόκλισης διενεργείται με το θεωρητικό και εμπειρικό πλαίσιο που πρόσφατα αναπτύχθηκε από τους Barro και Sala-i-Martin (1992, 1995), το οποίο είναι γνωστό ως «κλασική ανάλυση της σύγκλισης» (Sala-i-Martin, 1996) και βασίζεται στο νεοκλασικό υπόδειγμα οικονομικής μεγέθυνσης του Solow (1956). Η παρουσία σύγκλισης εξετάζεται με τις έννοιες της απόλυτης (absolute ή unconditional) β-σύγκλισης καθώς και της σ-σύγκλισης⁹³. Η απόλυτη β-σύγκλιση υποδηλώνει ότι υπάρχει μια συστηματική τάση των οικονομιών που παρουσιάζουν χαμηλότερα αρχικά επίπεδα κατά κεφαλήν ΑΕΠ να μεγεθύνονται γρηγορότερα από εκείνες που παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα, καταλήγοντας, σε μακροχρόνιο ορίζοντα, σε ένα κοινό σημείο ισορροπίας⁹⁴. Η σ-σύγκλιση παρατηρείται εάν υφίσταται διαχρονική μείωση της διασποράς του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις υπό εξέταση οικονομίες και για τη μέτρησή της συνήθως χρησιμοποιείται η τυπική απόκλιση ή ο συντελεστής μεταβλητότητας. Η β-σύγκλιση είναι αναγκαία συνθήκη για τη σ-σύγκλιση αλλά όχι επαρκής, αφού μια διαταραχή (shock) μπορεί προσωρινά να αυξήσει τη διασπορά του εισοδήματος μεταξύ των υπό ανάλυση χωρικών ενοτήτων ακόμα και όταν αυτές συγκλίνουν σε ένα κοινό σημείο μακροχρόνιας ισορροπίας (Friedman, 1992· Quah, 1993). Η σ-σύγκλιση εξετάζει την εξέλιξη της κατανομής του εισοδήματος διαχρονικά ενώ η β-σύγκλιση εξετάζει την κινητικότητα του εισοδήματος μέσα στην κατανομή (Sala-i-Martin, 1996). Επομένως, οι δύο αυτές έννοιες θεωρούνται συμπληρωματικές και συνήθως χρησιμοποιούνται από κοινού.

Η εμπειρική ανάλυση της διαδικασίας σύγκλισης ή απόκλισης εκκινεί με την εκτίμηση του παραδοσιακού (α-χωρικού) οικονομετρικού υποδείγματος, με χρήση της κλασικής μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων (OLS). Το σύννηθες οικονομετρικό

⁹³ Μια ακόμα βασική έννοια είναι εκείνη της «υπό-συνθήκης β-σύγκλισης» που αναφέρεται σε ετερογενείς χωρικές μονάδες (βλ. Petrakos και Artelaris, 2009).

⁹⁴ Η σύγκλιση αυτού του είδους προϋποθέτει την ύπαρξη μιας σχετικής ομοιογενείας στο υπό εξέταση δείγμα.

υπόδειγμα της β-σύγκλισης που χρησιμοποιείται για την εξέταση της σύγκλισης ή απόκλισης έχει την εξής μορφή (Barro και Sala-i-Martin, 1992, 1995):

$$g_T = aS + \beta y_0 + \varepsilon \quad \text{με} \quad \varepsilon \sim N(0, \sigma^2 I) \quad (1)$$

όπου g_T υποδηλώνει το $(n \times 1)$ διάνυσμα του λογάριθμου του μέσου ρυθμού μεγέθυνσης του κατά κεφαλή ΑΕΠ μεταξύ της χρονικής στιγμής 0 και T, S είναι το $(n \times 1)$ διάνυσμα με τις γεωγραφικές μονάδες (sum vector), και το y_0 συμβολίζει το $(n \times 1)$ διάνυσμα του λογαρίθμου του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, στη χρονική στιγμή 0. Η εύρεση ενός αρνητικού και στατιστικά σημαντικού συντελεστή β υποδεικνύει ενδείξεις σύγκλισης, ενώ η εύρεση ενός θετικού και στατιστικά σημαντικού συντελεστή β υποδεικνύει ενδείξεις απόκλισης.

Μια τέτοιου είδους ανάλυση συνδέεται τόσο με την εύρεση της ετήσιας ταχύτητας σύγκλισης με την οποία συγκλίνουν οι οικονομίες, όσο και με την εύρεση της χρονικής διάρκειας που απαιτείται ώστε να καλυφθεί το μισό χάσμα (gap) της αρχικής απόστασης της κάθε οικονομίας από το κοινό σημείο μακροχρόνιας ισορροπίας⁹⁵. Η εύρεση ετήσιας ταχύτητας σύγκλισης της τάξεως του 2%, η οποία προβλέπεται από το υπόδειγμα του Solow, υποδηλώνει ότι θα χρειαστούν περίπου 35 χρόνια, ώστε να καλυφθεί το 50% του χάσματος μεταξύ φτωχών και πλούσιων οικονομιών και 70 χρόνια για να καλυφθεί το 75%.

Η χρήση της παραπάνω εξίσωσης παρουσιάζει διάφορα προβλήματα και περιορισμούς με σημαντικότερο, ενδεχομένως, τη θεώρηση των υπό-εξέταση οικονομιών ως απομονωμένων και αποκομμένων γεωγραφικών ενοτήτων με αποτέλεσμα να μη λαμβάνονται υπόψη οι χωρικές αλληλεπιδράσεις και αλληλεξαρτήσεις που δημιουργούνται μεταξύ τους⁹⁶ (Mankiw, 1995· Quah 1996· Rey και Montouri, 1999· Lopez-Bazo 1999). Ωστόσο, μηχανισμοί, όπως είναι η διάχυση της τεχνολογίας ή η κινητικότητα του κεφαλαίου, αλλά και κοινά σοκ, όπως μια

⁹⁵ Η ταχύτητα σύγκλισης υπολογίζεται από τη σχέση: $b = \frac{-\ln(1+T\beta)}{T}$, και η χρονική διάρκεια που απαιτείται μέχρι να καλυφθεί το μισό χάσμα από το σημείο μακροχρόνιας ισορροπίας υπολογίζεται από τη σχέση: $\tau = \frac{-\ln(2)}{\ln(1+\beta)}$.

⁹⁶ Για το σύνολο των προβλημάτων και των αδυναμιών καθώς και για τη χρήση εναλλακτικών προσεγγίσεων βλ. Αρτελάρης κ.ά. (2008).

οικονομική κρίση, οι οποίοι αναμφίβολα παρουσιάζουν χωρική διάσταση, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της σύγκλισης ή απόκλισης και της οικονομικής μεγέθυνσης γενικότερα (Αρτελάρης κ.α., 2008· Fingleton, 2004· Quah 1996· Rey και Montouri, 1999· Rey και Janikas, 2005). Η εξάλειψη ή η άμβλυνση των παρεπόμενων αυτού του προβλήματος μπορεί να διενεργηθεί μέσα από τη χρήση υποδειγμάτων χωρικής οικονομετρίας (βλ. Anselin, 1988)⁹⁷.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, για τη διερεύνηση της παρουσίας χωρικής εξάρτησης σε οικονομετρικά υποδείγματα απαραίτητος κρίνεται ο προσδιορισμός των γειτονικών γεωγραφικών μονάδων για κάθε μία μονάδα του συστήματος μέσω της κατασκευής και χρήσης της μήτρας χωρικών σταθμίσεων.

Στα χωρικά οικονομετρικά υποδείγματα η διάρθρωση της χωρικής αυτοσυσχέτισης λαμβάνεται υπόψη με την εισαγωγή μιας πρόσθετης παραμέτρου, ο τρόπος εισαγωγής της οποίας γίνεται συνήθως με δύο τρόπους (Anselin, 1988, κεφ.4). Ο πρώτος προϋποθέτει την ύπαρξη χωρικής εξάρτησης, ως απόρροια της εξαρτημένης μεταβλητής του οικονομετρικού υποδείγματος και απαιτεί την προσθήκη μιας νέας ανεξάρτητης μεταβλητής. Η νέα μεταβλητή συνδέεται με την εξαρτημένη μέσω της μήτρας χωρικής στάθμισης και είναι γνωστή ως τελεστής χωρικής υστέρησης, ενώ το χωρικό οικονομετρικό υπόδειγμα είναι γνωστό ως χωρικά αυτοπαλίνδρομο υπόδειγμα (spatial autoregressive model - SAR) ή εναλλακτικά ως υπόδειγμα με χωρική υστέρηση (spatial lag model). Ο δεύτερος τρόπος εισαγωγής της πρόσθετης παραμέτρου προϋποθέτει την ύπαρξη χωρικής εξάρτησης ως απόρροια του διαταρακτικού όρου. Ένα τέτοιο υπόδειγμα είναι γνωστό ως υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα (spatial error model).

Τα δύο παραπάνω χωρικά οικονομετρικά υποδείγματα προκύπτουν από την εξειδίκευση ενός γενικού χωρικού οικονομετρικού υποδείγματος, θέτοντας συγκεκριμένους περιορισμούς στις παραμέτρους, οι οποίες αντανακλούν

⁹⁷ Στην παρουσία χωρικής εξάρτησης οποιουδήποτε είδους, τα παραδοσιακά οικονομετρικά υποδείγματα δίνουν μεροληπτικές και λανθασμένες εκτιμήσεις των παραμέτρων. Η εύρεση «ουσιαστικής» εξάρτησης δύναται να επηρεάσει τις ιδιότητες του εκτιμητή, με αποτέλεσμα η μέθοδος των ελαχίστων τετραγώνων (OLS) να είναι μεροληπτική και μη συνεπής. Η εύρεση «διαταρακτικής» εξάρτησης διατηρεί τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων αμερόληπτη, ωστόσο παύει πλέον να είναι αποτελεσματική.

διαφορετικές υποθέσεις (Anselin, 1988:34). Το γενικό χωρικό υπόδειγμα, το οποίο επιτρέπει την παρουσία και των δύο ειδών της χωρικής εξάρτησης, έχει την εξής μορφή:

$$\begin{aligned} Y &= \rho W_1 y + X\beta + \varepsilon, \\ \varepsilon &= \lambda W_2 \varepsilon + \mu \\ \varepsilon &\sim N(0, \sigma^2 I) \end{aligned} \quad (2)$$

Στην (2) το Y υποδηλώνει το $n \times 1$ διάνυσμα των παρατηρήσεων της εξαρτημένης μεταβλητής, το X την $n \times k$ μήτρα που εμπεριέχει τις ερμηνευτικές μεταβλητές, το β το $k \times 1$ διάνυσμα με τις άγνωστες παραμέτρους, το ε είναι ένα $n \times 1$ διάνυσμα των τυχαίων σφαλμάτων, το βαθμωτό ρ είναι ο συντελεστής χωρικής αυτοσυσχέτισης, το βαθμωτό λ είναι η παράμετρος της χωρικής αυτοπαλινδρόμησης του τυχαίου όρου ε , ενώ το μ είναι ένα $n \times 1$ ανεξάρτητο και όμοια κατανεμημένο διάνυσμα των καταλοίπων. Οι $n \times n$ μήτρες χωρικών σταθμίσεων W_1 και W_2 , οι οποίες θεωρούνται γνωστές, μπορεί να είναι είτε ομαλοποιημένες κατά γραμμή (δηλαδή τα στοιχεία της γραμμής να ισούνται με τη μονάδα), είτε όχι, ενώ οι παράμετροι του υποδείγματος εκτιμώνται με τη μέθοδο της μέγιστης πιθανοφάνειας και επομένως, θα πρέπει να ικανοποιείται η υπόθεση της κανονικότητας των καταλοίπων (δηλαδή $\varepsilon \sim N(0, \sigma^2 I)$). Τέλος, ο όρος $\rho W_1 y$ καλείται συνήθως τελεστής χωρικής υστέρησης.

Από την επιβολή κατάλληλων περιορισμών στο παραπάνω γενικό χωρικό υπόδειγμα, προκύπτει τόσο το υπόδειγμα με χωρική υστέρηση όσο και το υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα. Συγκεκριμένα, θέτοντας $\lambda=0$ προκύπτει το υπόδειγμα με χωρική υστέρηση, δηλαδή:

$$\begin{aligned} y &= \rho W_1 y + X\beta + \varepsilon \\ \varepsilon &\sim N(0, \sigma^2 I) \end{aligned} \quad (3)$$

Θέτοντας $\rho=0$ προκύπτει το υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα, δηλαδή:

$$y = X\beta + \varepsilon \quad \text{με} \quad \varepsilon = \lambda W_2 \varepsilon + \mu \quad (4)$$

Με άλλα λόγια, η χωρική εξάρτηση του πρώτου υποδείγματος συνδέεται με τη χωρική αλληλεπίδραση της εξαρτημένης μεταβλητής, ενώ του δεύτερου υποδείγματος με τη χωρική εξάρτηση μεταξύ των αγνοημένων (omission) μεταβλητών του υποδείγματος που αντανακλώνται στα κατάλοιπα. Στην περίπτωση που $\lambda=0$ και $\rho=0$, προκύπτει το γραμμικό υπόδειγμα της παραδοσιακής (α-χωρικής) οικονομετρίας, δηλαδή δίχως

χωρικές επιδράσεις.

6.2 Αποτελέσματα εμπειρικής ανάλυσης

Τα κύρια αποτελέσματα της οικονομετρικής ανάλυσης παρουσιάζονται στους Πίνακες 8, 9 και 10. Η ανάλυση διενεργήθηκε μόνο για την περίπτωση των νομών αφού ο αριθμός των περιφερειών είναι μικρός και δεν είναι δυνατή μια ανάλυση τέτοιου είδους. Η συνολική χρονική περίοδος που εξετάζεται ξεκινά από το έτος 2000 και καταλήγει στο τελευταίο έτος όπου υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα (2012 ή 2013 ή 2014). Οι μήτρες χωρικής στάθμισης που χρησιμοποιούνται στην παρακάτω ανάλυση βασίζονται στις πιο συχνά χρησιμοποιούμενες μήτρες, γνωστές ως μήτρες γειτνίασης. Για λόγους ευστάθειας των αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκαν μήτρες πρώτης αλλά και μήτρες ανώτερης τάξης, χωρίς όμως να υπάρχουν σημαντικές διαφορές στα αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται βασίζονται στις μήτρες που παρουσίασαν τη μεγαλύτερη κάθε φορά τιμή στο σχετικό δείκτη της χωρικής αυτοσυσχέτισης (δηλαδή στις τιμές του πολλαπλασιαστή Lagrange {LM lag και LM error} καθώς και των ευσταθών του εκδοχών {R-LM lag και R-LM error}, οι οποίες προσφέρουν τη δυνατότητα υπόδειξης του καταλληλότερου χωρικού υποδείγματος.

Σε κάθε Πίνακα αναφέρεται η τιμή της ερμηνευτικής μεταβλητής $\text{Log } Y_{t-1}$ (όπου μια αρνητική και στατιστικά σημαντική τιμή υποδηλώνει τάσεις σύγκλισης, ενώ μια θετική και σημαντική τιμή υποδηλώνει τάσεις απόκλισης), η ταχύτητα σύγκλισης και ο χρόνος ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση (σε όρους ετών), η τιμή της χωρικής παραμέτρου που συμβολίζεται με ρ για ένα οικονομετρικό υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα (spatial lag) και λ για ένα υπόδειγμα με χωρική υστέρηση στα κατάλοιπα (spatial error), ο προσαρμοσμένος συντελεστής προσδιορισμού (R^2), το στατιστικό του F, το κριτήριο Akaike το οποίο χρησιμοποιείται ως κριτήριο σύγκρισης των εναλλακτικών υποδειγμάτων, και τέλος ο έλεγχος LR, ο οποίος ελέγχει τη σπουδαιότητα της χωρικής παραμέτρου.

Από τους σχετικούς πίνακες είναι προφανές ότι η μεταβλητή του κατά κεφαλήν ΑΕΠ εμφανίζει τάσεις σύγκλισης για όλες τις υπό-εξέταση περιόδους. Ωστόσο, η ταχύτητα σύγκλισης στην περίοδο της οικονομικής κρίσης εμφανίζεται να είναι πολύ ισχυρότερη από ότι πριν την κρίση, αφού φτάνει σχεδόν το 5% το χρόνο, η οποία

αντιστοιχεί σε χρόνο ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση 15 ετών. Μικρές διαφορές παρατηρούνται στις ταχύτητες σύγκλισης μεταξύ ΑΕΠ και Ακαθάριστης Προστιθέμενης αξίας, αφού τα αποτελέσματα δείχνουν σύγκλιση σε όλες τις περιόδους με ταχύτητα σύγκλισης σημαντικά ισχυρότερη στην περίοδο της κρίσης. Η μόνη ουσιαστική διαφορά είναι ότι η ταχύτητα σύγκλισης είναι ελαφρώς υψηλότερη στην συνολική περίοδο 2000-2012 για το ΑΕΠ αλλά χαμηλότερη στην περίοδο 2009-2012. Ενδείξεις σύγκλισης υπάρχουν και για τη μεταβλητή των κατά κεφαλήν αποταμιεύσεων με σχετικά παρόμοιες ετήσιες ταχύτητες σε όλες τις υπό-εξέταση περιόδους (κοντά στο 1.5%).

Όσον αφορά τις μεταβλητές της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας τα αποτελέσματα είναι λίγο διαφορετικά. Πιο συγκεκριμένα, για τη συνολική κατανάλωση ενέργειας, υπάρχει σύγκλιση στην περίοδο πριν την κρίση, με οριακή σημαντικότητα, καθώς και στη συνολική περίοδο, αλλά όχι μετά. Για την οικιακή κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, αντίθετα, υπάρχει ισχυρή σύγκλιση για όλες τις περιόδους που εξετάζονται. Η μεγαλύτερη ταχύτητα (8.23%) βρέθηκε την περίοδο πριν την κρίση (2000-2008) ενώ η μικρότερη βρέθηκε την περίοδο της κρίσης (3.69%). Όσον αφορά την εμπορική κατανάλωση ενέργειας οι σχετικά ισχυρές τάσεις σύγκλισης (2-2,5%) που βρέθηκαν πριν την κρίση έχουν υποχωρήσει στην περίοδο της κρίσης. Τέλος, η βιομηχανική κατανάλωση ενέργειας αποτελεί τη μοναδική περίπτωση για την οποία δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική ταχύτητα σύγκλισης και για τις τρεις υπό-εξέταση περιόδους.

Εν κατακλείδι, οι τέσσερις από τις επτά μεταβλητές οικονομικής φύσης που εξετάστηκαν, δηλαδή το ΑΕΠ, η ΑΠΑ, οι κατά κεφαλήν αποταμιεύσεις και η κατανάλωση οικιακής ενέργειας, έδειξαν ισχυρές τάσεις σύγκλισης και για τις τρεις υπό-εξέταση περιόδους. Στις δύο πρώτες η ταχύτητα σύγκλισης εμφανίζεται αυξημένη στην περίοδο της κρίσης, ενώ στις δύο τελευταίες εμφανίζεται μειούμενη. Τέλος, για τις μεταβλητές της κατά κεφαλήν συνολικής και εμπορικής κατανάλωσης ενέργειας οι, έστω και ασθενείς, ταχύτητες σύγκλισης που βρέθηκαν πριν την κρίση, εξαφανίστηκαν στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, ενώ για την κατά κεφαλήν κατανάλωση βιομηχανικής ενέργειας δεν παρατηρήθηκε σύγκλιση σε καμία υπό-εξέταση περίοδο.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η β-σύγκλιση είναι αναγκαία συνθήκη για τη σ-σύγκλιση αλλά όχι επαρκής, αφού η σ-σύγκλιση εξετάζει την εξέλιξη της κατανομής του εισοδήματος διαχρονικά και η β-σύγκλιση εξετάζει την κινητικότητα του εισοδήματος μέσα στην κατανομή. Επομένως, οι δύο αυτές έννοιες θεωρούνται συμπληρωματικές και συνήθως χρησιμοποιούνται από κοινού. Για το λόγο αυτό, στην παρούσα εργασία εξετάζεται και η διαχρονική εξέλιξη της σ-σύγκλισης, τόσο σε επίπεδο περιφερειών όσο και σε επίπεδο νομών, όπως αυτή μετράται με το συντελεστή μεταβλητότητας. Ο δείκτης εκτιμάται και στις δύο τυπικές εκδοχές του, δηλαδή ως αστάθμιστος και ως σταθμισμένος (με βάση το συνολικό πληθυσμό κάθε έτους). Οι εκτιμήσεις για τα έτη 2000, 2008 και το τελευταίο έτος όπου υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για κάθε μεταβλητή εμφανίζονται στους Πίνακες 11 και 12.

Ο υπολογισμός των τάσεων της σ-σύγκλισης βασίζεται στον υπολογισμό του

$$\text{δείκτη: } CV_{c,t} = \frac{\sqrt{\frac{\sum_{r=1}^n (Y_{r,t} - Y_{avr,t})^2}{n}}}{Y_{avr,t}}, \text{ όπου το } Y_{r,t} \text{ υποδηλώνει το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της}$$

κάθε περιφερειακής οικονομίας στη χρονική στιγμή t , το $Y_{avr,t}$ υποδηλώνει το μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ όλων των περιφερειακών οικονομιών στη χρονική στιγμή t , και το n υποδηλώνει τον αριθμό των περιφερειών. Η σύγκλιση αυτού του είδους παρατηρείται εφόσον καταγράφεται διαχρονικά μείωση της τιμής του δείκτη στις υπό εξέταση οικονομίες. Στην αντίθετη περίπτωση, δηλαδή όταν καταγράφεται διαχρονικά αύξηση της τιμής του δείκτη, παρατηρείται απόκλιση. Ενδιάμεση περίπτωση αποτελεί η ύπαρξη σταθερότητας η οποία αποτυπώνεται στην ευστάθεια της τιμής του δείκτη.

Πίνακας 8. Οικονομετρικές εκτιμήσεις υποδείγματος β-σύγκλισης, 2000-2012

	ΑΕΠ (κατά κεφαλήν)		ΑΠΑ (κατά κεφαλήν)		Αποταμιεύσεις (κατά κεφαλήν)		Κατανάλωση Συνολικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)		Οικιακή Κατανάλωση Ενέργειας (κατά κεφαλήν)		Εμπορική Κατανάλωση Ενέργειας (κατά κεφαλήν)		Βιομηχανική Κατανάλωση Ενέργειας (κατά κεφαλήν)	
	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)
Log Y_{t-1}	-0.0256 0.000		-0.0220 0.000	-0.0236 0.000	-0.0201 0.000	-0.0158 0.000	-0.0174 0.000		-0.0409 0.000	-0.0443 0.000	-0.0173 0.001	-0.0227 0.000	-0.0054 0.154	
Ταχύτητα Σύγκλισης	3.07%	3.53%	2.56%	2.78%	2.31%	1.76%	1.96%		5.63%	6.32%	1.94%	2.66%		
Χρόνος ημ. σύγκλ.	-22.94	-19.99	-27.47	-25.29	-30.36	-39.73	-35.67		-12.65	-11.30	-36.00	-26.40		
ρ lag		-0.0650 0.036		-0.2625 0.015		0.2478 0.015								
λ error									0.4109 0.007		0.5998 0.000			
R^2	0.28		0.31		0.26		0.33		0.53		0.18		0.02	
F-statistic	20.55 0.000		24.07 0.000		-332.10 0.000		23.45 0.000		52.97 0.000		11.01 0.001		2.09 0.154	
AIC	-336.8		-359.7	-362.9	169.9	158.1	-281.06		-312.3	-317.6	-264.8	-274.7	-188.7	
LR test		4.25 0.039		5.27 0.021		5.67 0.017			5.27 0.021		9.92 0.001			

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδας. Ιδία Επεξεργασία. Ο αστερίσκος υποδηλώνει τα διάφορα στατιστικά επίπεδα σημαντικότητας, *10%, **5%, ***1%. Τα διορθωμένα τυπικά σφάλματα παρουσιάζονται με πλάγια γραφή. Ο χρόνος ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση μετράται σε χρόνια. ML (χωρικό): υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα ή χωρική υστέρηση.

Πίνακας 9. Οικονομετρικές εκτιμήσεις υποδείγματος β-σύγκλισης, 2000-2008

	ΑΕΠ (κατά κεφαλήν)		ΑΠΑ (κατά κεφαλήν)		Αποταμιεύσεις (κατά κεφαλήν)		Κατανάλωση Συνολικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)		Οικιακή Κατανάλωση Ενέργειας (κατά κεφαλήν)		Εμπορική Κατανάλωση Ενέργειας (κατά κεφαλήν)		Βιομηχανική Κατανάλωση Ενέργειας (κατά κεφαλήν)	
	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)
Log Y_{t-1}	-0.0155 0.039	-0.0233 0.000	-0.0159 0.032	-0.0239 0.000	-0.0213 0.003	-0.0142 0.048	-0.0109 0.129		-0.0529 0.000	-0.0602 0.000	-0.0228 0.003	-0.0287 0.000	-0.0059 0.258	-0.0155 0.039
Ταχύτητα Σύγκλισης	1.66%	2.59%	1.71%	2.66%	2.35%	1.52%	1.18%		6.89%	8.23%	2.66%	3.27%		1.66%
Χρόνος ημ. σύγκλ.	-42.16	-27.13	-40.94	-26.39	-29.89	-45.99	-59.33		-10.3	-8.76	-27.80	-21.53		-42.16
ρ lag		-0.2389 0.000		-0.243 0.0003		0.1288 0.019						-0.1899 0.074		
λ error										0.645 0.000				
R^2	0.06		0.07		0.142		0.02		0.48		0.15		0.01	0.06
F-statistic	4.45 0.039		4.81 0.032		9.34 0.003		2.38 0.129		43.88 0.000		9.45 0.003		1.31 0.258	4.45 0.039
AIC	-310.1	-318.8	-310.4	-319.4	-292.9	-296.3	-218.8		-279.9	-292.1	-228.7	-218.8	-159.4	-310.1
LR test		10.70 0.001		11.02 0.000		5.45 0.019				12.18 0.000		2.96 0.084		

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδας. Ιδία Επεξεργασία. Ο αστερίσκος υποδηλώνει τα διάφορα στατιστικά επίπεδα σημαντικότητας, *10%, **5%, ***1%. Τα διορθωμένα τυπικά σφάλματα παρουσιάζονται με πλάγια γραφή. Ο χρόνος ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση μετράται σε χρόνια. ML (χωρικό): υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα ή χωρική υστέρηση.

Πίνακας 10. Οικονομετρικές εκτιμήσεις υποδείγματος β-σύγκλισης, 2009-2012

	ΑΕΠ (κατά κεφαλήν)		ΑΠΑ (κατά κεφαλήν)		Αποταμιεύσεις (κατά κεφαλήν)		Κατανάλωση Συνολικής Ενέργειας (κατά κεφαλήν)		Οικιακή Κατανάλωση Ενέργειας (κατά κεφαλήν)		Εμπορική Κατανάλωση Ενέργειας (κατά κεφαλήν)		Βιομηχανική Κατανάλωση Ενέργειας (κατά κεφαλήν)	
	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α-χωρικό)	ML (χωρικό)
Log Y_{t-1}	-0.0448		-0.0468		-0.0161	-0.0144	0.0035	0.0050	-0.0349		0.0002	-0.0044	0.0090	
Ταχύτητα Σύγκλισης	0.000		0.000		0.024	0.027	0.735	0.609	0.008		0.985	0.699	0.286	
Χρόνος ημ. σύγκλ.	4.82%		5.05%		1.66%	1.47%			3.69%					
	-14.72		-14.07		-42.19	-47.36			-19.12					
ρ lag						0.3491		-0.3434				0.4588		
λ error						0.024		0.059				0.001		
R^2	0.29		0.29		0.08		-0.02		0.12		-0.02		0.01	
F-statistic	21.85		21.71		5.38		0.11		7.68			0.0001	1.16	
	0.000		0.000		0.024		0.735		0.008			0.985	0.286	
AIC	-289.1		-284.3		-296.3	-304.8	-201.4	-202.6	-267.2		-204.1	-199.2	-121.0	
LR test						3.82		3.12				12.29		
						0.050		0.078				0.000		

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδας. Ιδία Επεξεργασία. Ο αστερίσκος υποδηλώνει τα διάφορα στατιστικά επίπεδα σημαντικότητας, *10%, **5%, ***1%. Τα διορθωμένα τυπικά σφάλματα παρουσιάζονται με πλάγια γραφή. Ο χρόνος ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση μετράται σε χρόνια. ML (χωρικό): υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα ή χωρική υστέρηση.

Για την περίπτωση των περιφερειών, από τις τιμές του αστάθμιστου συντελεστή μεταβλητότητας του Πίνακα 11 προκύπτουν τα εξής: α) μια μικρή μείωση της τιμής του για το κατά κεφαλήν ΑΕΠ και την κατά κεφαλήν ΑΠΑ μεταξύ των ετών 2000 και 2013 και μια σταθερή τάση μεταξύ των ετών 2000 και 2008 β) μια μικρή αύξηση της ανισότητας στις κατά κεφαλήν αποταμιεύσεις μεταξύ των ετών 2002 και 2008 αλλά μια σημαντική υποχώρηση στα έτη 2008-2014 γ) μια σημαντική μείωση της ανισότητας για την εμπορική κατανάλωση τα έτη 2000-2008 και μια πολύ μικρή αύξηση στην επόμενη υπό-εξέταση περίοδο δ) μια διαχρονική τάση μείωσης -σχετικά μικρής- μεταξύ των ετών 2000, 2008 και 2012 για την οικιακή κατανάλωση ε) μια μεγάλη μείωση της ανισότητας στη συνολική κατανάλωση τα έτη 2000 και 2008 και μια περαιτέρω μικρή υποχώρησή της στα μετέπειτα ζ) μια σχετικά μικρή μείωση της ανισότητας της βιομηχανικής κατανάλωσης την πρώτη περίοδο και μια μικρή αύξηση στην περίοδο της κρίσης. Τέλος, για τις ακαθάριστες επενδύσεις κεφαλαίου παρατηρείται μια μεγάλη συνεχής αύξηση μεταξύ των ετών 2000, 2008 και 2011. Σε γενικές γραμμές, παρόμοια είναι τα αποτελέσματα με την σταθμισμένη εκδοχή του δείκτη, με εξαίρεση τις μεταβλητές του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και ΑΠΑ που υποδηλώνουν μια μικρή αύξηση της ανισότητας.

Για την περίπτωση των νομών, από τις τιμές του αστάθμιστου συντελεστή μεταβλητότητας του Πίνακα 12 προκύπτουν τα εξής: α) συνεχής αλλά σχετικά μικρή μείωση στο ΑΕΠ, στην ΑΠΑ και στις κατά κεφαλήν αποταμιεύσεις (μεγαλύτερη για τις δύο πρώτες στην περίοδο της κρίσης) β) σημαντική μείωση μεταξύ των ετών 2000 και 2008 και σταθερότητα μετά για την εμπορική κατανάλωση και την οικιακή κατανάλωση γ) μικρή μείωση στην πρώτη περίοδο για τη συνολική κατανάλωση αλλά μεγαλύτερη μείωση μετά δ) πολύ μικρή μείωση για τη βιομηχανική κατανάλωση την πρώτη περίοδο αλλά σημαντική αύξηση στα έτη της κρίσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοια είναι τα αποτελέσματα με την σταθμισμένη εκδοχή του δείκτη, με εξαίρεση τις μεταβλητές του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και της ΑΠΑ που υποδηλώνουν αύξηση της ανισότητας.

Πίνακας 11. Συντελεστές Μεταβλητότητας, Σταθμισμένος και Αστάθμιστος, NUTS 2, 2000, 2008, 2013

Μεταβλητές	2000	2008	2013
Κατ. Εμπορ. Ενεργ. Αστ.	0.42	0.35	0.37
Κατ. Εμπορ. Ενεργ. Σταθμ.	0.27	0.24	0.24
Κατ. Οικ. Ενεργ. Αστ.	0.15	0.12	0.11
Κατ. Οικ. Ενεργ. Σταθμ.	0.20	0.14	0.14
Κατ. Συν. Ενεργ. Αστ.	0.63	0.52	0.49
Κατ. Συν. Ενεργ. Σταθμ.	0.51	0.42	0.40
Κατ. Βιομηχ. Ενεργ. Αστ.	1.85	1.75	1.89
Κατ. Βιομηχ. Ενεργ. Σταθμ.	1.51	1.42	1.54
Ακαθάρ. Επενδ. Παγ. Αστ.	0.14	0.19	0.25
Ακαθάρ. Επενδ. Παγ. Σταθ.	0.14	0.19	0.21
ΑΕΠ Αστ.	0.19	0.20	0.18
ΑΕΠ Σταθμ.	0.27	0.33	0.34
ΑΠΑ Αστ.	0.20	0.20	0.18
ΑΠΑ Σταθμ.	0.28	0.33	0.34
Αποταμ. Αστ.	0.31	0.34	0.26
Αποταμ. Σταθ.	0.59	0.67	0.50

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδας, Ιδία Επεξεργασία.

Πίνακας 12. Συντελεστές Μεταβλητότητας, Σταθμισμένος και Αστάθμιστος, NUTS 3, 2000, 2008, 2013

	2000	2008	2013
Κατ. Εμπορ. Ενεργ. Αστ.	0.42	0.38	0.38
Κατ. Εμπορ. Ενεργ. Σταθμ.	0.32	0.29	0.29
Κατ. Οικ. Ενεργ. Αστ.	0.22	0.15	0.15
Κατ. Οικ. Ενεργ. Σταθμ.	0.24	0.18	0.18
Κατ. Συν. Ενεργ. Αστ.	0.96	0.94	0.82
Κατ. Συν. Ενεργ. Σταθμ.	0.72	0.70	0.61
Κατ. Βιομηχ. Ενεργ. Αστ.	2.61	2.57	2.85
Κατ. Βιομηχ. Ενεργ. Σταθμ.	1.95	1.93	2.12
ΑΕΠ Αστ.	0.24	0.22	0.20
ΑΕΠ Σταθμ.	0.34	0.42	0.46
ΑΠΑ Αστ.	0.24	0.22	0.19
ΑΠΑ Σταθμ.	0.34	0.42	0.46
Αποταμ. Αστ.	0.30	0.28	0.25
Αποταμ. Σταθ.	0.73	0.82	0.60

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδας, Ιδία Επεξεργασία.

Σε γενικές γραμμές, τα συμπεράσματα της β-σύγκλισης ενισχύονται από τα συμπεράσματα της σ-σύγκλισης για τους νομούς της χώρας. Οι μόνες εξαιρέσεις αφορούν τη μεταβλητή του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (και της ΑΠΑ), όπου στην σταθμισμένη εκδοχή του συντελεστή μεταβλητότητας δείχνουν αύξηση της ανισότητας, αλλά και τη μεταβλητή της συνολικής κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας όπου τα αποτελέσματα υποδηλώνουν διαχρονική μείωση της ανισότητας.

Συμπεράσματα

Η Ελλάδα βιώνει τα τελευταία χρόνια μια βαθιά και παρατεταμένη οικονομική ύφεση (depression) η οποία έχει οδηγήσει στην επιδείνωση των παλαιών αλλά και στη δημιουργία νέων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων. Από τις, μέχρι στιγμής, περιορισμένες εμπειρικές έρευνες σχετικά με τις χωρικές επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης αλλά και παρελθουσών κρίσεων σε άλλες χώρες, προκύπτει το συμπέρασμα ότι τα αποτελέσματα των κρίσεων δεν εμφανίζονται χωρικά ισορροπημένα αλλά επηρεάζουν διαφορετικά τις περιφέρειες, ανάλογα με τα οικονομικά χαρακτηριστικά τους, το βαθμό ανάπτυξής τους πριν την κρίση αλλά και τον παραγωγικό τους προσανατολισμό.

Σκοπός της ερευνητικής εργασίας ήταν η ανάλυση του βαθμού και της έντασης των οικονομικών επιπτώσεων της κρίσης στις περιφέρειες και τους νομούς της χώρας καθώς και η εξέταση της επίδρασης της κρίσης στη διαδικασία της περιφερειακής οικονομικής σύγκλισης ή απόκλισης. Προκειμένου να αποτιμηθούν οι επιπτώσεις αυτές, συλλέχθηκε ένας αριθμός μεταβλητών οικονομικής φύσεως, συνδεδεμένων με το εισόδημα και το επίπεδο ευημερίας, όπως είναι, μεταξύ άλλων, το διαθέσιμο εισόδημα, το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ), οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, οι αποταμιεύσεις καθώς και δεδομένα κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας. Οι παραπάνω μεταβλητές επιλέχθηκαν με κριτήριο τη διαθεσιμότητα (επαρκής χωρική και χρονική κάλυψη) και την αξιοπιστία τους.

Από την στατιστική ανάλυση των παραπάνω δεικτών τεκμαίρεται ότι όλες οι εκφάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας έχουν δεχτεί έντονες πιέσεις προς τα κάτω, με εξαίρεση τη μεταβλητή της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας για οικιακούς σκοπούς η οποία παρουσίασε (μικρή έστω) αύξηση κατά την περίοδο της κρίσης, προφανώς εξαιτίας της αύξησης της τιμής του πετρελαίου θέρμανσης.

Ωστόσο, οι επιπτώσεις της κρίσης δεν ήταν χωρικά ομοιογενείς και ισορροπημένες, αφού κάποιες περιφέρειες επλήγησαν περισσότερο από κάποιες άλλες οδηγώντας έτσι στην παρουσία ανισορροπιών.

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση είναι ότι όλες οι περιφέρειες έχουν δεχθεί αρνητικές επιδράσεις από την οικονομική κρίση. Σε γενικές γραμμές, διαφαίνεται μια γενικότερη τάση εξίσωσης όλων των οικονομικών και κοινωνικών μεταβλητών προς τα κάτω. Το 'χωρικό αποτύπωμα' της οικονομικής ύφεσης υποστηρίζει την παραδοχή περί ετερόκλητων επιδράσεων της οικονομικής κρίσης, καθώς σύνθλιψη έχουν δεχτεί περιοχές αξιόλογου μεγέθους κατά κεφαλήν ΑΕΠ ή υποδοχής σημαντικών μητροπολιτικών κέντρων, που είναι περισσότερο εκτεθειμένες στον διεθνή ανταγωνισμό, ή τουριστικές περιοχές. Στον αντίποδα, μικρές, λιγότερο ανεπτυγμένες και πιο απομακρυσμένες περιοχές, μακριά από τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα δείχνουν να είναι περισσότερο ανθεκτικές στα χρόνια της κρίσης.

Ιδιαίτερα χρήσιμα ήταν τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την ανάλυση της χωρικής αυτοσυσχέτισης στις διάφορες οικονομικές μεταβλητές. Το σύνολο σχεδόν των υπό-εξέταση μεταβλητών φάνηκε να παρουσιάζει ενδείξεις χωρικής εξάρτησης (ή αυτοσυσχέτισης). Για τους ρυθμούς μεταβολής (της περιόδου της κρίσης) παρουσία σημαντικών ενδείξεων θετικής χωρικής εξάρτησης υπέδειξε η μεταβλητή της οικιακής και εμπορικής κατά κεφαλήν κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας αλλά και οι αποταμιεύσεις. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι –σε αρκετές περιπτώσεις– υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι οι νομοί με σχετικά υψηλές τιμές στις υπό-εξέταση μεταβλητές τείνουν να βρίσκονται εγγύτερα σε νομούς που παρουσιάζουν ομοίως υψηλές τιμές και αντίθετα, οι νομοί με σχετικά χαμηλές τιμές τείνουν να βρίσκονται εγγύτερα σε νομούς που παρουσιάζουν ομοίως χαμηλές τιμές. Επομένως υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις διάχυσης της ύφεσης και των κοινών σοκ σε γειτονικούς νομούς.

Τέλος, όσον αφορά το ζήτημα της σύγκλισης ή απόκλισης δεν υπάρχει κάποιο ξεκάθαρο πρότυπο και τα αποτελέσματα εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την επιλογή της μεταβλητής. Μπορεί η κρίση να έχει αντιστρέψει τη διαδικασία της σύγκλισης με τις υπόλοιπες χώρες και περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε όρους κατά κεφαλήν ΑΕΠ (European Commission, 2013) αλλά στο εσωτερικό της χώρας όμως τα πράγματα είναι διαφορετικά. Για την περίπτωση των περιφερειών της Ελλάδας, οι

τιμές των αμιγώς οικονομικών μεταβλητών (ΑΕΠ, ΑΠΑ, επενδύσεις, αποταμιεύσεις) δείχνουν μια αύξηση της ανισότητας την πρώτη περίοδο (2000-2008) ενώ μόνο η μεταβλητή των αποταμιεύσεων μειώνεται σημαντικά στην περίοδο της κρίσης. Για τις μεταβλητές της ηλεκτρικής ενέργειας, αντίθετα, τα αποτελέσματα δείχνουν μια μείωση της ανισότητας την πρώτη περίοδο και μικρές μεταβολές στην περίοδο της κρίσης.

Για την περίπτωση των νομών, οι τέσσερις από τις επτά μεταβλητές οικονομικής φύσης που εξετάστηκαν, δηλαδή το ΑΕΠ, η ΑΠΑ, οι κατά κεφαλήν αποταμιεύσεις και η κατανάλωση οικιακής ενέργειας, έδειξαν ισχυρές τάσεις σύγκλισης και για τις τρεις υπό-εξέταση περιόδους. Στις δύο πρώτες, η ταχύτητα σύγκλισης εμφανίζεται μεγαλύτερη την περίοδο της κρίσης ενώ στις άλλες δύο εμφανίζεται μειούμενη. Τέλος, για τις μεταβλητές της κατά κεφαλήν συνολικής και εμπορικής κατανάλωσης ενέργειας οι, έστω και ασθενείς, ταχύτητες σύγκλισης που βρέθηκαν πριν την κρίση εξαφανίστηκαν στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, ενώ για την κατά κεφαλήν κατανάλωση βιομηχανικής ενέργειας δεν παρατηρήθηκε σύγκλιση σε κανένα υπό-εξέταση έτος. Σε γενικές γραμμές, τα συμπεράσματα της β-σύγκλισης ενισχύονται από τα συμπεράσματα της σ-σύγκλισης για τους νομούς της χώρας. Οι μόνες εξαιρέσεις αφορούν τις τιμές του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (και της ΑΠΑ) όπου στην σταθμισμένη εκδοχή του συντελεστή μεταβλητότητας δείχνουν αύξηση της ανισότητας αλλά και τη μεταβλητή της συνολικής κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας όπου δείχνει διαχρονική μείωση της ανισότητας.

Σε γενικές γραμμές, η διαφορετική ένταση και μορφή που είχε η κρίση σε χωρικό επίπεδο δημιουργεί ανάγκη άσκησης κατάλληλων πολιτικών. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος του κοινωνικού κράτους, παρά τα όποιες αδυναμίες και ανεπάρκειές, θα μπορούσε να διαδραματίσει έναν σημαντικό ρόλο. Σημαντικός περιορισμός βέβαια είναι η περιορισμένη θεσμική και δημοσιονομική αυτονομία των διοικητικών ενοτήτων της χώρας μας σε αντίθεση με άλλες χώρες του νότου όπως είναι η Ιταλία (Vampra, 2014). Αλλαγές προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να βελτιώσουν τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους και στη χώρα μας.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Amin A. και Tomaney J. (1995), "The Regional Dilemma in a Neo-liberal Europe", *European Urban and Regional Studies*, 2(2): 171-88
- Anagnostou A., Artelaris, P. Petrakos, G. και Psycharis Y. (2008), "Growth and Convergence-Divergence Trends in the European Union", *Italian Journal of Regional Studies, (Scienze Regionali)*, 1(2): 121-140
- Anselin L. (1988) *Spatial Econometrics: Methods and Models*, London, Kluwer.
- Anselin L. (1995) «Local indicators of spatial association — LISA», *Geographical Analysis*, 27: 93–115.
- Anselin L. (1996) «The Moran scatterplot as an ESDA tool to assess local instability in spatial association», στο: Fischer, M., Scholten, H., και Unwin, D., (επιμ.), *Spatial Analytical Perspectives on GIS in Environmental and Socio-Economic Sciences*, Taylor and Francis, London, 111–125.
- Anselin L. και A. Bera A. (1998) «Spatial Dependence in Linear Regression Models with an Introduction to Spatial Econometrics», στο: A. Ullah and D. Giles (επιμ), *Handbook of Applied Economic Statistics*, New York: Marcel Dekker, 237-289.
- Azzoni C. (2001), "Economic Growth and Regional Income Inequality in Brazil", *The Annals of Regional Science*, 35(1): 133-152
- Barro R. και Sala -i-Martin X., (1992), Convergence, *Journal of Political Economy*, 100(2), 223-251.
- Barro R. και Sala-I-Martin, X. (1995), *Economic Growth*, McGraw Hill, Boston, MA.
- Berry B. (1988), "Migration Reversals in Perspective: The Long-Wave Evidence", *International Regional Science Review*, 11(3): 245-251
- Buiter W. και Rahbari E, (2011), "Is Sovereign Default "Unnecessary, Undesirable and Unlikely" For All Advanced Economies?", *Citi Economics Global Economic View*, 16/09/11
- Chatterji M. και Dewhurst H. (1996), "Convergence Clubs and Relative Economic Performance in Great Britain: 1977-1991, *Regional Studies*, 30:31-40
- Claessens S., Dell’Ariccia G., Igan D. και Laeven L. (2010), "Global Linkages and Global Policies", *Economic Policy*, 8: 267-293
- Dunford M. (1993), "Regional Disparities in the European Community: Evidence from the REGIO Databank", *Regional Studies*, 27(8):727-743
- Fingleton B. (2004), Regional economic growth and convergence: insights from a spatial econometric perspective, στο L. Anselin, R. Florax, και S. Rey (επιμ.) *Advances in Spatial Econometrics: Methodology, Tools and Applications*, Berlin, Springer-Verlag, 397–432

- Friedman M. (1992), Do Old Fallacies Ever Die?, *Journal of Economic Literature*, 30(4), 2129-2132.
- Geary R. (1954) «The contiguity ratio and statistical mapping», *The Incorporated Statistician* 5, 115–145.
- Getis A. και Ord, J.(1992) «The analysis of spatial association by use of distance statistics», *Geographical Analysis*, 24, 189–206.
- Henderson V. (1999), “How Urban Concentration affects Economic Growth?”, *World Bank Policy Research Working Paper*, 2326
- Krugman P. (1991), “Increasing Returns and Economic Geography”, *Journal of Political Economy*, 99:183-199
- Lane P. και Milesi-Ferretti G. (2010), “The Cross-Country Incidence of the Global Crisis”, *CEPR Discussion Paper*, 7954
- Mankiw N. (1995), The growth of nations. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 276–326.
- Manski C. (1993) «Identification of Endogenous Social Effects: The Reflection Problem», *The Review of Economic Studies*, 60, 531-542.
- Monastiriotis V. (2011), “The Geographical Dimension of Austerity”, στο: Monastiriotis V. (επιμ.), *The Greek Crisis in Focus: Austerity, Recession and Paths to Recovery*, London: LSE Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, 45-71,
- Myrdal G. (1957), *Economic Theory and underdeveloped Regions*, London: Duckworth.
- Odland J. (1988) *Spatial Autocorrelation*, Scientific Geography Series, SAGE
- Petrakos G. και Saratsis Y. (2000), “Regional Inequalities in Greece”, *Papers in Regional Science*, 79: 57-74
- Petrakos G. και Artelaris P. (2009), “European Regional Convergence Revisited: A Weighted Least Squares Approach”, *Growth and Change*, 40(2),
- Psycharis, Kallioras, Pantazis (2014), Economic crisis and regional resilience- detecting the ‘geographical footprint’ of economic crisis in Greece’, *Regional Science Policy and Practice*
- Quah D. (1993), Galton’s Fallacy and Tests of the Convergence Hypothesis, *Scandinavian Journal of Economics*, 95 (4), 427-443.
- Quah D. (1996), Empirics for Economic Growth and Convergence, *European Economic Review*, 40 (6), 1353-1375
- Rey S. και Montuori B. (1999), US regional income convergence: A spatial econometric perspective, *Regional Studies*, 33(2), 143-156.
- Rey S. και Janikas M. (2005), Regional Convergence, Inequality, and Space, *Journal of Economic Geography*, 5(2), 155–76

Rose K. και Spiegel M. (2010), “Cross-Country Causes and Consequences of the Crisis: An Update”, *CEPR Discussion Paper*, 7901

Sala-i-Martin X., (1996), The Classical Approach to Convergence Analysis, *Economic Journal*, 106, 1019–1036

Solow R. (1956), A contribution to the theory of economic growth, *Quarterly Journal of Economics*, 70(5), 65-94.

Terrasi M. (1999), “Convergence and Divergence across Italian Regions”, *The Annals of Regional Science*, 33(4): 491–510

Tzannatos Z. (2010), “The Financial Crisis’ Impact on Employment in the Mediterranean Region: The Story of Two Coasts”, *Economic Crisis*, 33-38

Tobler W. (1970) «A computer movie simulating urban growth in the Detroit region», *Economic Geography*, 46, 234-40

Vampa D. (2014), *From welfare state to welfare regions: a preliminary analysis of the Italian*,
www.academia.edu/1230227/From_welfare_state_to_welfare_regions_a_preliminary_analysis_of_the_Italian_case

Ελληνική

Αρτελάρης Π., Αναγνώστου και Πετράκος Γ. (2008), “Υποδείγματα Περιφερειακής-Σύγκλισης Απόκλισης: Μεθοδολογικό Πλαίσιο και Αποτελέσματα”, στο Α. Γοσποδίνη (επ.) (2008) *Διάλογοι για το Σχεδιασμό του Χώρου και την Ανάπτυξη*, Αθήνα: Κριτική, 285-322.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (1999), “Η 6^η Περιοδική Έκθεση για την Κοινωνικο-Οικονομική Κατάσταση και την Ανάπτυξη των Περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης”, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2011), “Ετήσια Επισκόπηση της Ανάπτυξης: Παρουσίαση της Ολοκληρωμένης Απάντησης της ΕΕ στην Κρίση”, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. COM (2011) 11 τελικό

Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Γ. (2004) *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική

Κεφάλαιο 16: Οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης και η διαδικασία της σύγκλισης/απόκλισης στις περιφέρειες της Ελλάδας

Εισαγωγή

Ο χώρος δύναται να θεωρηθεί ως ένα πλέγμα σχέσεων ανάμεσα στις κοινωνικές ενότητες (και στα αντικείμενα) που τον προσδιορίζουν και οι οποίες (τα οποία) ενυπάρχουν σε κατάσταση αλληλεξάρτησης. Ο χώρος δεν μπορεί να προσδιοριστεί σε απόλυτους όρους· δεν αποτελεί, απλώς, έναν υποδοχέα δραστηριοτήτων αλλά και δεν μπορεί ο ίδιος να θεωρηθεί ως δραστηριότητα καθαυτή. Ο χώρος, αποτελώντας πηγή (αιτία) δημιουργίας οικονομικών πλεονεκτημάτων ή/και μειονεκτημάτων, επηρεάζει τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος, απελευθερώνοντας πάσης φύσεως οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δυναμικές οι οποίες, με τη σειρά τους, επισύρουν πάσης φύσεως οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις και προεκτάσεις (Καλλιώρας κ.ά. 2009).

Στην τρέχουσα οικονομική συγκυρία, όπου η Ελλάδα βιώνει μια βαθιά και παρατεταμένη ύφεση (depression), η μελέτη των δυναμικών που απελευθερώνονται και οι επιπτώσεις που αυτές ενέχουν, αποτελεί ζήτημα εξαιρετικής σημασίας. Σε κάθε κρίση (όπως και σε κάθε συνακόλουθη ανάκαμψη), ακόμα και όταν η αντιπαραβολή των επιπτώσεων αφορά επιμέρους περιφερειακές οικονομίες μιας εθνικής οικονομίας, το «χωρικό αποτύπωμα» δεν είναι ομόλογο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2010α). Με τον ίδιο τρόπο που οι επιπτώσεις της ύφεσης δεν είναι ομοιογενείς μεταξύ των χωρών⁹⁸, δεν είναι και στο εσωτερικό της χώρας, αφού η κρίση δύναται να έχει επηρεάσει τις τοπικές οικονομίες με διαφορετικό τρόπο και με διαφορετική ένταση. Η υπόθεση αυτή ενδυναμώνεται περαιτέρω για την περίπτωση της Ελλάδας από το γεγονός ότι αφενός τα μέτρα λιτότητας τα οποία

⁹⁸ Όπως διαφαίνεται από ένα μεγάλο αριθμό πρόσφατων ερευνητικών εργασιών (βλ. π.χ. Claessens κ.ά., 2010; Lane και Milesi-Ferretti, 2010; Rose και Spiegel, 2010; Tzannatos, 2010)

η χώρα έχει εφαρμόσει, μολονότι είναι οριζόντιας λογικής, εμπεριέχουν σαφή χωρική διάσταση (χωρικές παρενέργειες)⁹⁹ και αφετέρου η άσκηση χωρικών πολιτικών καθίσταται δυσχερής, στο πλαίσιο της ασφυκτικής δημοσιονομικής κατάστασης την οποία η χώρα βιώνει. Με αυτή την έννοια, ο ρόλος του κοινωνικού κράτους, παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει λόγω της τρέχουσας οικονομικής συγκυρίας αλλά και των προγενέστερων ανεπαρκειών και αδυναμιών του, προβάλλει ως ιδιαίτερα σημαντικός, για τις περιοχές, κυρίως, εκείνες που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση.

Σκοπός της ερευνητικής εργασίας είναι η μελέτη των κοινωνικών επιπτώσεων¹⁰⁰ της τρέχουσας οικονομικής συγκυρίας στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα: α) θα αναλυθούν οι επιπτώσεις της κρίσης σε μια σειρά κοινωνικών δεικτών ώστε να βρεθούν εκείνες οι περιοχές οι οποίες παρουσίασαν τα μεγαλύτερα/μικρότερα προβλήματα και επομένως στάθηκαν λιγότερο/περισσότερο ανθεκτικές στην τρέχουσα οικονομική συγκυρία, β) θα εξετασθεί το ζήτημα της χωρικής αυτοσυσχέτισης/εξάρτησης μεταξύ των διαφόρων χωρικών ενοτήτων ώστε να εντοπιστούν πιθανές ενδείξεις διάχυσης της ύφεσης και των κοινών σοκ σε γειτονικούς νομούς, γ) θα μελετηθεί η επίδραση της κρίσης στη διαδικασία της περιφερειακής σύγκλισης ή απόκλισης κοινωνικών δεικτών και δ) θα αποτιμηθεί η επίδραση της οικονομικής κρίσης στη μεταβολή της απασχόλησης των σημαντικότερων τομέων της παραγωγής.

Η ερευνητική εργασία διαρθρώνεται ως εξής: Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο που συνδέεται περισσότερο με τα υπό-εξέταση ζητήματα, ενώ στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται τα συμπεράσματα των κυριοτέρων εμπειρικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα για την περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την Ελλάδα. Η τρίτη ενότητα εστιάζει στο μεθοδολογικό πλαίσιο της ανάλυσης καθώς και στα στατιστικά δεδομένα που χρησιμοποιούνται σε αυτήν. Οι επόμενες ενότητες παρουσιάζουν τα βασικά αποτελέσματα της εμπειρικής ανάλυσης, τα οποία προέκυψαν μέσω περιγραφικής και χαρτογραφικής ανάλυσης (Ενότητα 4), εξερευνητικής ανάλυσης χωρικών δεδομένων (Ενότητα 5),

⁹⁹ Βλ. Monastiriotis (2011).

¹⁰⁰ Για τη μελέτη των οικονομικών επιπτώσεων της κρίσης βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

ανάλυσης απόκλισης-συμμετοχής (Ενότητα 6) αλλά και οικονομετρίας (Ενότητα 7). Η τελευταία ενότητα εμπεριέχει τη σύνοψη των αποτελεσμάτων.

1. Χωρικές επιπτώσεις της κρίσης: Θεωρητικό πλαίσιο

Η θεωρητική βιβλιογραφία που ασχολείται με το ζήτημα των χωρικών επιπτώσεων μίας κρίσης ή ύφεσης είναι αρκετά περιορισμένη. Στην ουσία, δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης το οποίο να εξετάζει ενδελεχώς και άμεσα το συγκεκριμένο θέμα. Η πιο σχετική συζήτηση αφορά την πρόσφατα εισαχθείσα βιβλιογραφία της ανθεκτικής περιφέρειας (resilient region), η οποία δεν περιορίζεται μόνο στις οικονομικές επιπτώσεις, όπως η θεωρία που συνδέει τις περιφερειακές ανισότητες με τους οικονομικούς κύκλους (βλ. [προηγούμενο κεφάλαιο](#)) αλλά επεκτείνεται και σε κοινωνικές, πολιτιστικές, περιβαλλοντικές και άλλες επιπτώσεις.

Η έννοια της ανθεκτικότητας (resilience) προέρχεται από τις επιστήμες του περιβάλλοντος, της υγείας και της κοινωνίας και περιγράφει τη(ν) (βιολογική) ικανότητα της προσαρμογής και της ευδοκίμησης ενός (οικο)συστήματος ή ενός οργανισμού υπό αντίξοες (περιβαλλοντικές) συνθήκες, έπειτα από μία διαταραχή (disturbance/shock). Μεταφερόμενη στο πεδίο της οικονομικής επιστήμης, η ανθεκτικότητα εκλαμβάνεται στη βάση της ικανότητας επιστροφής μιας οικονομίας σε συνθήκες ισορροπίας (βλ. [Πίνακα 1](#)).

Πίνακας 1. Ενδεικτικοί ορισμοί της έννοιας της ανθεκτικότητας σε διάφορα επιστημονικά πεδία

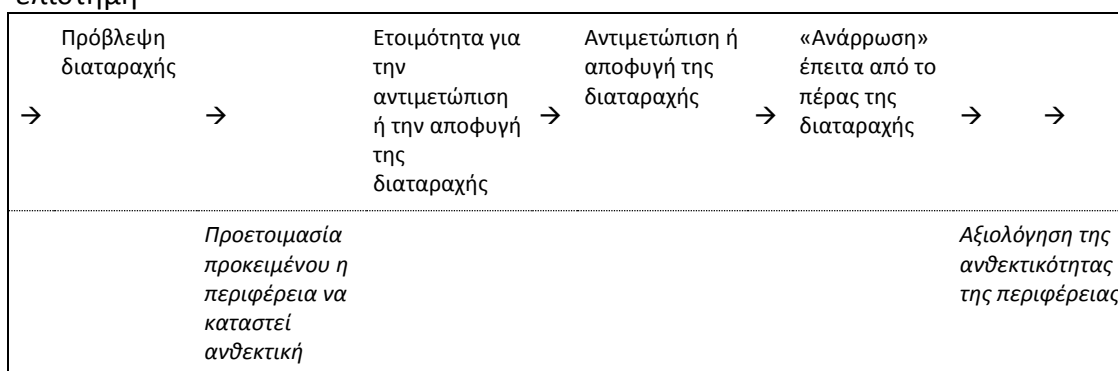
Επιστημονικό πεδίο	Ορισμός
Ψυχολογία	η επιτυχής προσαρμογή ενός ανθρώπου έπειτα από την έκθεσή του σε διαταραχή
Κοινωνιολογία	η δυνατότητα μιας κοινωνίας να αντέξει ή να προσαρμοστεί (σ)τις επιπτώσεις μιας διαταραχής ώστε να διατηρήσει ένα αποδεκτό πρότυπο δομής και λειτουργίας
Οικολογία	η δυνατότητα του φυσικού περιβάλλοντος (ενός οικοσυστήματος) απορροφήσει τις επιπτώσεις μιας διαταραχής προκειμένου να μη μεταβληθεί η σχέση του με τον πληθυσμό
Οικονομία	η ικανότητα μιας οικονομίας να επαναφέρει τον πληθυσμό της, την οικονομική δραστηριότητα και το δομημένο περιβάλλον της σε επίπεδα παρόμοια με αυτά που υπήρχαν πριν από μια διαταραχή.

Πηγή: Προσαρμογή από το Maru (2010: 37), Ψυχάρης κ.α., 2011

Ειδικότερα στο πεδίο της περιφερειακής επιστήμης, η έννοια της ανθεκτικότητας τείνει, εσχάτως, να καταστεί εξαιρετικά δημοφιλής (Reggiani κ.ά., 2002; Martin, 2011, Ψυχάρης κ.ά., 2011), αντανakλώντας, εν πολλοίς, το αίσθημα της ανασφάλειας και της αβεβαιότητας το οποίο κυριαρχεί στις περιφερειακές οικονομίες, αρκετές εκ των οποίων έχουν καταστεί (εξαιρετικά) ευάλωτες στις επιπτώσεις της διεθνοποίησης και της ολοκλήρωσης (Christopherson κ.ά., 2010; Dawley κ.ά., 2010). Προϊούσης της οικονομικής –αλλά και της περιβαλλοντικής– κρίσης, το αίσθημα αυτό εδραιώνεται καθιστώντας αδήριτη την ανάγκη ενίσχυσης της ανθεκτικότητας.

Η ανθεκτικότητα είναι μια έννοια ελατή: εκλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο από διαφορετικούς ανθρώπους (και αυτός ίσως να είναι ένας επιπλέον λόγος ο οποίος συνηγορεί υπέρ της δημοφιλίας της) (Christopherson κ.ά., 2010; Martin, 2011). Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, η επισκόπηση της βιβλιογραφίας καταδεικνύει ότι η ανθεκτικότητα μιας περιφέρειας εδράζεται στην ικανότητά της να προβλέπει μια διαταραχή, να προετοιμάζεται για να την αντιμετωπίσει ή για να την αντιπαρέλθει, να την αντιμετωπίζει ή να την αντιπαρέρχεται και να «αναρρώνει» (επανέρχεται) έπειτα από το πέρας της διαταραχής (Σχήμα 1). Συνεπώς, παρότι η ανθεκτικότητα μιας περιφέρειας αξιολογείται έπειτα από το πέρας της διαταραχής, η διαδικασία προκειμένου μια περιφέρεια να καταστεί ανθεκτική (πρέπει να) ξεκινά προτού η διαταραχή λάβει χώρα (Foster, 2007).

Σχήμα 1: Το πλαίσιο ανάλυσης της έννοιας της ανθεκτικότητας στην περιφερειακή επιστήμη

Πηγή: Foster (2007:14)

Η ελατότητα της ανθεκτικότητας ως έννοια καθιστά δύσκολη την αποτίμησή (μέτρησή) της. Η ανθεκτικότητα μιας περιφέρειας αποτιμάται στη βάση της αξιολόγησης της ικανότητάς της –και με τη βοήθεια διδαγμάτων του παρελθόντος, εφόσον κάτι τέτοιο είναι εφικτό– να διατηρήσει ένα επιτυχημένο μονοπάτι ανάπτυξης (development path) έπειτα από μια διαταραχή, ανεξαρτήτως του αν η επιτυχία εκλαμβάνεται σε όρους κάποιου παραδοσιακού δείκτη, όπως η μεγέθυνση (growth) ή η μεταβολή της απασχόλησης (employment change), ή σε όρους κάποιου συνθετικού δείκτη (composite indicator).

Σύμφωνα με την προσέγγιση η οποία κυριαρχεί στη βιβλιογραφία (Blanchard and Katz, 1992; Rose and Liao, 2005; Briguglio κ.ά., 2006; Christopherson κ.ά., 2010), η διατήρηση ενός επιτυχημένου μονοπατιού ανάπτυξης δε συνιστά απαραίτητα την επιστροφή στο ίδιο μονοπάτι ανάπτυξης έπειτα από το πέρας μιας διαταραχής. Η εν λόγω προσέγγιση αναδεικνύει την έννοια της προσαρμογής (adjustment/adaptation) μιας περιφέρειας στις νέες συνθήκες οι οποίες δημιουργούνται έπειτα από μια διαταραχή, προκειμένου η περιφέρεια να αναζητήσει (ανακαλύψει) ένα νέο επιτυχημένο μονοπάτι ανάπτυξης. Η ανθεκτικότητα μιας περιφέρειας, συνεπώς, (πρέπει να) εκλαμβάνεται ως δυναμική έννοια (και όχι ως μια απλή επιστροφή στο προηγούμενο μονοπάτι ανάπτυξης) και (πρέπει να) αποτιμάται είτε σε ένα πλαίσιο πολλαπλής ισορροπίας (multiple equilibrium), το οποίο είναι σε θέση να παράσχει πολλαπλές αναπτυξιακές επιλογές, είτε, πολύ περισσότερο, σε ένα πλαίσιο σύνθετης προσαρμογής (complex adaptation) στο οποίο οι αναπτυξιακές επιλογές μεταβάλλονται διαρκώς (Dawley κ.ά., 2010· Pendall κ.ά., 2010· Martin, 2010, 2011· Simmie and Martin, 2010).

Γενικά, οι περιφέρειες, βάσει της ανθεκτικότητας την οποία επιδεικνύουν έπειτα από μια διαταραχή διακρίνονται (Briguglio κ.ά., 2006· Hill κ.ά., 2008) στις:

- οικονομικώς ανθεκτικές (economically resilient): πρόκειται για τις περιφέρειες οι οποίες είτε επανήλθαν στο ίδιο είτε μετέβησαν σε κάποιο άλλο μονοπάτι ανάπτυξης έπειτα από τη διαταραχή,
- ανθεκτικές στη διαταραχή (shock-resilient): πρόκειται για περιφέρειες οι οποίες παρέμειναν στο ίδιο μονοπάτι ανάπτυξης μη επηρεαζόμενες από τη διαταραχή,
- μη ανθεκτικές (non-resilient): πρόκειται για περιφέρειες οι οποίες έπαψαν να βαδίζουν σε κάποιο μονοπάτι ανάπτυξης έπειτα από τη διαταραχή.

Σε κάθε περίπτωση, η ανθεκτικότητα μιας περιφέρειας αξιολογείται συγκρίνοντας είτε μια αρχική με μια τελική κατάσταση είτε τη μεταβολή μιας κατάστασης σε μια αρχική περίοδο με τη μεταβολή μιας κατάστασης σε μια τελική περίοδο (Chapple and Lester, 2010).

2. Χωρικές επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης: Εμπειρικές μελέτες

Εξαιτίας της έλλειψης διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων λόγω του μικρού σχετικά διαστήματος από την αρχή της κρίσης, οι εμπειρικές εργασίες που έχουν διενεργηθεί και εστιάζουν στις επιπτώσεις της κρίσης σε κοινωνικά μεγέθη, είναι περιορισμένες. Για την περίπτωση της ΕΕ ως σύνολο, η 5^η περιοδική έκθεση (ΕΕ, 2011) αναφέρει ότι τόσο οι ανεπτυγμένες όσο και οι λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της ΕΕ επηρεάστηκαν σημαντικά από την οικονομική κρίση, με αποτέλεσμα τη σχεδόν αμετάβλητη κατάσταση των περιφερειακών ανισοτήτων. Η τελευταία έκθεση προόδου για την οικονομική, κοινωνική και εδαφική συνοχή (ΕΕ, 2013) δίνει περισσότερη έμφαση στην ετερογένεια των χωρικών επιπτώσεων της κρίσης. Η έκθεση τονίζει ότι η διαδικασία της σύγκλισης έχει σταματήσει την περίοδο μετά το 2008 και ότι οι επιπτώσεις της κρίσης στην οικονομική και κοινωνική συνοχή δεν θα πρέπει να εξετάζονται μόνο σε επίπεδο χώρας αλλά και σε περιφερειακό επίπεδο, αφού υπάρχουν μεγάλες χωρικές διακυμάνσεις. Όσον αφορά τη φτώχεια, η μελέτη υποστηρίζει ότι καθώς η κρίση βαθαίνει η επίπτωση στη φτώχεια και στον κοινωνικό αποκλεισμό έχει αυξηθεί. Οι μητροπολιτικές περιφέρειες φαίνεται να έχουν παρουσιάσει τα μικρότερα προβλήματα και επομένως εμφανίζονται πιο ανθεκτικές στην κρίση. Ωστόσο, τα ποσοστά φτώχειας παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση εντός των πόλεων από ότι εκτός αυτών (η αύξηση ήταν διπλάσια στις πόλεις από ότι στις υπόλοιπες περιφέρειες, και αυτό είναι ιδιαίτερα αισθητό στις χώρες της ΕΕ των 15, όπου τα ποσοστά φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού ήταν ήδη υψηλότερα στις πόλεις πριν από την κρίση). Δύο ακόμα ερευνητικές εργασίες για το σύνολο της ΕΕ είναι εκείνες των Davies κ.ά. (2010) και Groot κ.ά. (2011). Η πρώτη αναλύει τις χωρικές επιπτώσεις της κρίσης για τις περιφέρειες της ΕΕ χρησιμοποιώντας δεδομένα ανεργίας (τα δεδομένα αφορούν μόνο το αρχικό στάδιο της κρίσης και πιο συγκεκριμένα τα έτη 2008 και 2009). Η

ανάλυσή τους έδειξε ότι στις περισσότερες χώρες συντελέστηκε μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων, κυρίως επειδή η ανεργία αυξήθηκε γρηγορότερα σε περιφέρειες που προηγουμένως είχαν χαμηλά επίπεδα ανεργίας. Στις υπόλοιπες χώρες υπήρξε μικρή αλλαγή στην περιφερειακή κατανομή της ανεργίας, αν και υπήρχαν σημαντικές μεταβολές στις ταξινομήσεις των περιφερειών (στην κατηγορία αυτή ανήκει και η Ελλάδα).

Η δεύτερη εργασία εξέτασε τις επιπτώσεις της κρίσης στις ευρωπαϊκές περιφέρειες (σε επίπεδο NUTS-1 και NUTS-2) σε όρους ΑΕΠ και ανεργίας, αλλά και τις πηγές της διακύμανσης αυτών των επιπτώσεων. Βασικό συμπέρασμα της εργασίας τους είναι ότι οι διαφορές στην τομεακή σύνθεση των οικονομικών εξηγούν σημαντικό μέρος της διακύμανσης της επίπτωσης της κρίσης μεταξύ των ευρωπαϊκών περιφερειών.

Όσον αφορά σε επίπεδο μεμονωμένων χωρών, ο Martin (2011) επιχείρησε να αποτιμήσει την ανθεκτικότητα των περιφερειών της Βρετανίας αποσκοπώντας στον εντοπισμό διαφοροποιήσεων ως προς την αντίσταση, την ανάκτηση και την ανανέωση τις οποίες επέδειξαν αυτές έπειτα από τις υφέσεις των περιόδων 1979-1982, 1990-1992 και 2008-2010. Η αντίσταση αντιπροσωπεύθηκε από το λόγο της ποσοστιαίας μείωσης της απασχόλησης στην περιφέρεια προς την αντίστοιχη ποσοστιαία μείωση στη χώρα (εφόσον ο λόγος υπερέβαινε τη μονάδα, η αντίσταση της περιφέρειας θεωρούνταν μικρή). Τα ευρήματα τα οποία προέκυψαν είναι ότι: α) κάθε περιφέρεια επέδειξε διαφορετική αντίσταση ανά ύφεση και β) κάθε περιφέρεια επέδειξε διαφορετική αντίσταση από τις υπόλοιπες. Η ανάκτηση αντιπροσωπεύθηκε από την ποσοστιαία αύξηση της απασχόλησης η οποία καταγράφηκε μετά την κρίση. Τα ευρήματα τα οποία προέκυψαν είναι ότι: α) η μικρότερη αντίσταση κατά την περίοδο 1979-1982 οδήγησε σε μικρότερη ανάκτηση κατά την περίοδο 1983-1990 και β) η μικρότερη αντίσταση κατά την περίοδο 1990-1992 οδήγησε σε μεγαλύτερη ανάκτηση κατά την περίοδο 1993-2008. Η ανανέωση καθορίζεται και από την αντίσταση και ανάκτηση τις οποίες επιδεικνύει κάθε περιφέρεια καθώς και από την κλαδική της εξειδίκευση (όπως αυτή προκύπτει από το συντελεστή συμμετοχής). Ειδικά για την τρέχουσα κρίση, γίνεται η πρόβλεψη ότι οι περιφέρειες οι οποίες εξαρτώνται από το δημόσιο τομέα, θα είναι αυτές οι οποίες θα δυσκολευτούν να προσεγγίσουν το μονοπάτι ανάπτυξης στο οποίο βάδιζαν μέχρι πρόσφατα.

Ο Buček (2010) χρησιμοποιώντας δεδομένα της αγοράς εργασίας – κυρίως την ανεργία– εκτιμά τις επιπτώσεις της κρίσης σε περιφέρειες αλλά και σε μικρότερες χωρικές μονάδες (districts) της Σλοβακίας. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν ότι, σε γενικές γραμμές, δύο κύριες ομάδες περιφερειών επλήγησαν περισσότερο από την κρίση. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει περιφέρειες και περιοχές με πόλεις μικρού και μεσαίου μεγέθους, με τη βιομηχανία να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στις τοπικές τους οικονομίες. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει παραδοσιακές περιφέρειες, με κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, οι οποίες ακόμα και την περίοδο της οικονομικής μεγέθυνσης δεν είχαν δημιουργήσει μια στέρεα αναπτυξιακή βάση. Αντιθέτως, οι περιφέρειες που οργανώνονται γύρω από μεγαλύτερες πόλεις είναι σε καλύτερη κατάσταση.

Οι Benediktsson και Karlsdóttir (2011) μελέτησαν τις χωρικές επιπτώσεις της κρίσης στις περιφέρειες της Ισλανδίας. Βασικός δείκτης της ανάλυσής τους είναι ο δείκτης ανεργίας και βασικό τους συμπέρασμα είναι ότι τα περισσότερα προβλήματα από την κρίση παρουσιάστηκαν στις πιο ανεπτυγμένες περιφέρειες, στις περιφέρειες που είχαν υψηλό βαθμό εξειδίκευσης, αλλά και σε εκείνες που είχαν υψηλό ποσοστό απασχόλησης στις κατασκευές και τις υπηρεσίες.

3. Μεθοδολογικό πλαίσιο ανάλυσης και στατιστικά δεδομένα

Η αποτίμηση των χωρικών επιπτώσεων της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της χώρας, καθώς και η ανάλυση της επίδρασης της κρίσης στη διαδικασία της περιφερειακής σύγκλισης ή απόκλισης, πραγματοποιείται με τη χρήση περιγραφικών και χαρτογραφικών απεικονίσεων, στατιστικών δεικτών και τεχνικών αλλά και με χωρική οικονομετρία. Πιο συγκεκριμένα, μέσω: α) της περιγραφικής και χαρτογραφικής ανάλυσης, επιτυγχάνεται μια σχετικά λεπτομερής περιγραφή των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης καθώς και ανίχνευση πιθανών χωρικών προτύπων, β) της Εξερευνητικής Ανάλυσης Χωρικών Δεδομένων, γίνεται δυνατός ο εντοπισμός προτύπων χωρικής συγκέντρωσης ή άλλων μορφών χωρικής ετερογένειας ο οποίος βοηθά στον εντοπισμό τάσεων διάχυσης της ύφεσης και των κοινών σοκ σε γειτονικούς νομούς, γ) της οικονομετρικής ανάλυσης αλλά και στατιστικών δεικτών, γίνεται δυνατή η εξέταση της διαδικασίας σύγκλισης ή

απόκλισης τόσο πριν όσο και μετά την περίοδο της οικονομικής κρίσης και δ) της ανάλυσης απόκλισης-συμμετοχής, αποτιμάται η επίδραση της οικονομικής κρίσης στη μεταβολή της απασχόλησης στις περιφέρειες της Ελλάδας.

Προκειμένου να αποτιμηθούν οι επιπτώσεις της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας συλλέχθηκε ένας αριθμός μεταβλητών κοινωνικής και δημογραφικής φύσεως που συνδέονται με την απασχόληση, την υγεία, την εκπαίδευση αλλά και τη γεννητικότητα, τη θνησιμότητα και τη γαμηλιότητα. Οι παραπάνω μεταβλητές επιλέχθηκαν με κριτήριο τη διαθεσιμότητα (επαρκής χωρική και χρονική κάλυψη) και την αξιοπιστία τους.

Πηγή των δεδομένων αποτελεί η βάση δεδομένων της Eurostat, της ΕΛ.ΣΤΑΤ, της Cambridge Econometrics καθώς η Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Τα δεδομένα των κοινωνικών μεταβλητών που χρησιμοποιούνται προέρχονται από την τελευταία έκδοση της περιφερειακής βάσης δεδομένων της EUROSTAT (στοιχεία ανεργίας και απασχόλησης, εκπαίδευσης, υγείας καθώς και δημογραφικά στοιχεία), την ΕΛΣΤΑΤ (αριθμός ιατρών αριθμός φοιτητών {μόνο για τους νομούς}), το Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (στοιχεία γεννητικότητας, θνησιμότητας και γαμηλιότητας) και από τη Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας (στοιχεία αυτοκτονιών). Τα στοιχεία της φτώχειας, λόγω της έλλειψής τους σε επίπεδο NUTS 2 και 3, προέρχονται από πρόσφατες εκτιμήσεις που πραγματοποιήθηκαν μετά από συνδυασμό των στοιχείων της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών του 2001 και 2011 και της έρευνας των συνθηκών διαβίωσης, γνωστή ως SILC (βλ. Artelaris και Kandyliis, 2014). Για την εξέταση των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης χρησιμοποιήθηκαν στατιστικά δεδομένα που αφορούν την περίοδο 2008 μέχρι και το τελευταίο διαθέσιμο έτος των στοιχείων (το 2012 ή 2014) ενώ για τη μελέτη της διαδικασίας σύγκλισης η ανάλυση ξεκινά από το έτος 2000 και καταλήγει στο τελευταίο διαθέσιμο έτος.

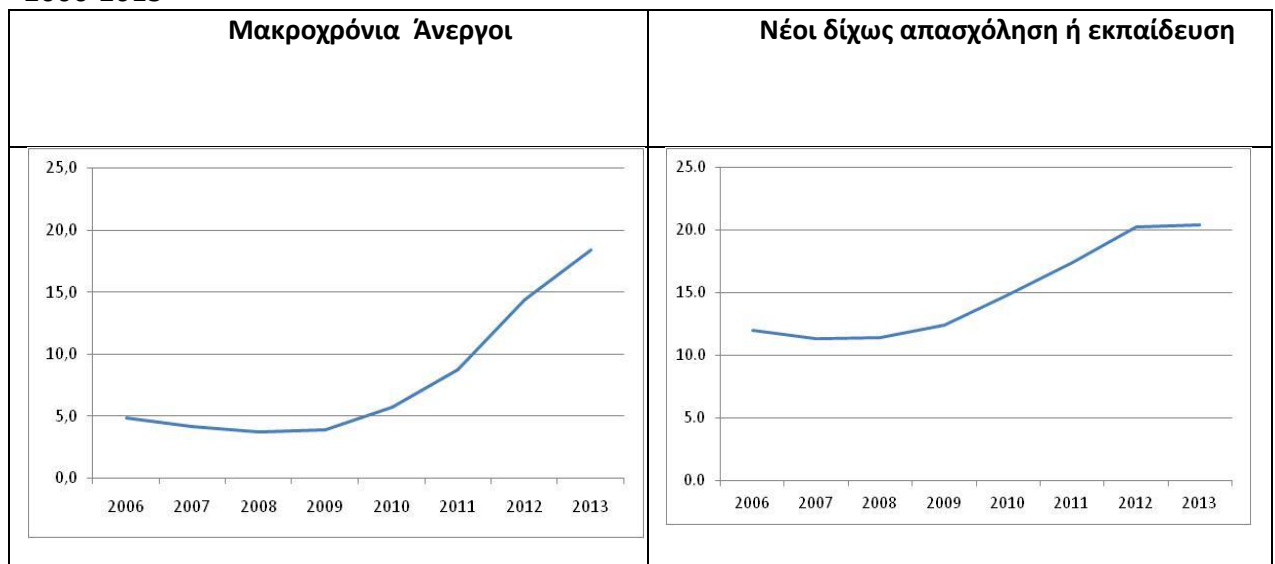
4. Κοινωνικές Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης: Περιγραφική και Χαρτογραφική Ανάλυση

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζεται η ανάλυση που αφορά τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας μέσω περιγραφικής και χαρτογραφικής ανάλυσης. Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει, ενδεικτικά,

τη διαχρονική εξέλιξη των τιμών δύο μεγεθών που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την απασχόληση, των μακροχρόνια ανέργων και των νέων δίχως απασχόληση ή εκπαίδευση. Όπως είναι προφανές, τα ποσοστά των μεταβλητών αυτών έχουν αυξηθεί σημαντικά από την έναρξη της κρίσης και μετά. Αντίστοιχη εξέλιξη είχαν και άλλες κοινωνικές μεταβλητές ενώ σε κάποιες άλλες, λόγω κυρίως της φύσης τους, ο ρυθμός βελτίωσής τους επιβραδύνθηκε (π.χ. απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης). Σε αυτές τις μεταβλητές το σύνολο των επιπτώσεων της κρίσης θα διαφανεί στα μετέπειτα χρόνια.

Το ερώτημα που ανακύπτει ωστόσο είναι αν η κρίση δημιούργησε τα ίδια προβλήματα σε όλες τις περιφέρειες και επομένως οι επιπτώσεις ήταν χωρικά ομοιογενείς και ισορροπημένες ή αντίθετα, κάποιες περιφέρειες παρουσίασαν υψηλό επίπεδο ανθεκτικότητας σε σχέση με άλλες οδηγώντας έτσι στην παρουσία ανισορροπιών. Η ανάλυση της παρούσας ενότητας διακρίνεται σε δύο υπό-ενότητες όπου στην πρώτη παρουσιάζονται τα αποτελέσματα σε επίπεδο περιφερειών (NUTS2) και στη δεύτερη σε επίπεδο νομών (NUTS3).

Πίνακας 2: Διαχρονική εξέλιξη βασικών κοινωνικών μεγεθών σε επίπεδο χώρας, 2006-2013

Πηγή: Eurostat, ιδία Επεξεργασία

4.1 Ανάλυση σε περιφερειακό επίπεδο (NUTS 2)

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει, συγκεντρωτικά τη συνολική αποτίμηση των χωρικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα με βάση τους δείκτες που έχουν αναλυθεί σε επίπεδο περιφερειών και είναι οι εξής: γονιμότητα, βρεφική θνησιμότητα, εκπαιδευτική διαρροή, συμμετοχή στην εκπαίδευση, απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, νέοι δίχως απασχόληση ή εκπαίδευση, μακροχρόνια ανεργία, ανεργία νέων, ανεργία, αριθμός ιατρών, αυτοκτονίες & απόπειρες και φτώχεια. Οι δείκτες οι οποίοι καταγράφονται δίχως χρώμα υποδηλώνουν ότι τα επίπεδα της μεταβολής τους κατά τη χρονική περίοδο 2008-2013 είναι υψηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας, ενώ εκείνοι που καταγράφονται με γκρι χρώμα υποδηλώνουν ότι τα επίπεδα της μεταβολής τους είναι χαμηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας. Έτσι, ο αριθμός των μεταβλητών με γκρι χρώμα προσδιορίζει ακριβώς την ένταση της ύφεσης που έχουν δεχτεί οι περιφέρειες ως απόρροια της οικονομικής κρίσης κατά την επισκοπούμενη περίοδο ως προς τους δείκτες αυτούς.

Οι περιφέρειες που διαθέτουν μεγαλύτερο αριθμό δεικτών με γκρι χρώμα, άρα και εκείνες που έχουν περισσότερο πληγεί από την οικονομική κρίση, είναι η περιφέρεια της Κεντρικής Μακεδονίας και της Κρήτης (οι οποίες επλήγησαν σημαντικά και σε οικονομικό επίπεδο, βλ. προηγούμενη ενότητα). Ιδιαίτερα αρνητικές επίσης, είναι οι επιπτώσεις σε Βόρειο Αιγαίο και Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Με άλλα λόγια, το 'χωρικό αποτύπωμα' της οικονομικής ύφεσης υποστηρίζει την παραδοχή περί ετερόκλητων επιδράσεων της οικονομικής κρίσης, καθώς μικρή ανθεκτικότητα επέδειξαν περιφέρειες υποδοχής σημαντικών μητροπολιτικών κέντρων (Κεντρική Μακεδονία), τουριστικές περιοχές (Κρήτης και Βόρειο Αιγαίο) αλλά και πιο απομακρυσμένες περιοχές (Ανατολική Μακεδονία και Θράκη). Στον αντίποδα, νησιωτικές (Ιόνια Νησιά, Νότιο Αιγαίο) και λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές (Δυτική Ελλάδα, Ήπειρος) φαίνεται να έχουν υποστεί τα μεγαλύτερα προβλήματα.

Πίνακας 3: Συνοπτικός πίνακας αξιολόγησης των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στις περιφέρειες ως προς τους επιλεχθέντες κοινωνικούς δείκτες, 2008-2013

	Γονιμότητα	Βρεφική θνησιμότητα	Εκπαιδευτική διαρροή	Συμμετοχή στην εκπαίδευση	Απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	Νέοι δίχως απασχόληση ή εκπαίδευση	Μακροχρόνια ανεργία	Ανεργία νέων	Ανεργία	Αριθμός ιατρών	Αυτοκτονίες & απόπειρες	Φτώχεια
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη												
Κεντρική Μακεδονία												
Δυτική Μακεδονία												
Θεσσαλία												
Ήπειρος												
Ιόνια Νησιά												
Δυτική Ελλάδα												
Στερεά Ελλάδα												
Πελοπόννησος												
Αττική												
Βόρειο Αιγαίο												
Νότιο Αιγαίο												
Κρήτη												

Χωρίς χρώμα: επίπεδα μεταβολής τιμών υψηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας.

Γκρι χρώμα: επίπεδα μεταβολής τιμών χαμηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας.

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.

Ο **Πίνακας 4** παρουσιάζει τη γεωγραφική κατανομή σε επίπεδο περιφερειών (NUTS 2) των παραπάνω κοινωνικών δεικτών ώστε να αναδειχθούν και να διαφανούν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια οι επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, για κάθε μεταβλητή αναφέρεται η τιμή της μεταβλητής στην αρχή της κρίσης, η τιμή της μεταβλητής στο πιο πρόσφατα διαθέσιμο έτος (2012, 2013 ή 2014) καθώς και η τιμή της μεταβολής του αρχικού και του τελικού έτους. Η κατασκευή του χάρτη έγινε με τη μέθοδο ταξινόμησης του ποσοστημορίου (quantile) με βάση την οποία τα δεδομένα ταξινομούνται σε ένα συγκεκριμένο αριθμό κατηγοριών με ίσο αριθμό χωρικών μονάδων για κάθε κατηγορία.

Από τον **Πίνακα 3** μπορούν να εξαχθούν διάφορα χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με τη εξέλιξη των παραπάνω κοινωνικών και δημογραφικών μεγεθών στα χρόνια της κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, για τη μεταβλητή της γονιμότητας, οι περιφέρειες που έδειξαν υψηλότερη ανθεκτικότητα ήταν η Αττική, τα νησιά του Αιγαίου και η Δυτική Μακεδονία, ενώ μικρότερη ανθεκτικότητα επέδειξαν η Δυτική και η Στερεά Ελλάδα καθώς και η Θεσσαλία και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Για την

περίπτωση της βρεφικής θνησιμότητας οι περιφέρειες της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας (με εξαίρεση την Ήπειρο) παρουσίασαν καλύτερες τιμές ενώ Πελοπόννησος, Ήπειρος και Δυτική Μακεδονία τις χειρότερες.

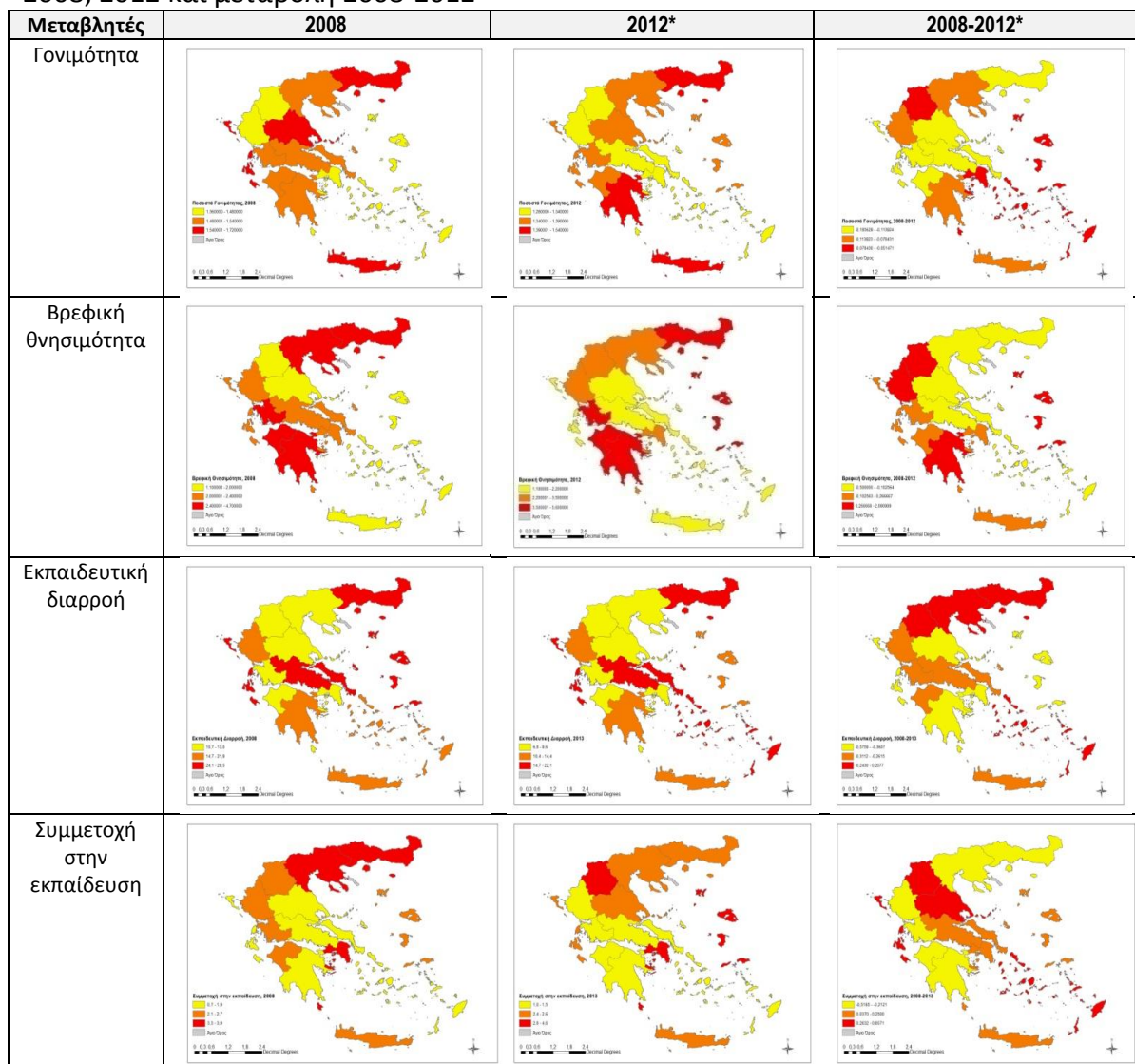
Λίγο διαφορετικά είναι τα συμπεράσματα για τις μεταβλητές που αναφέρονται στην εκπαίδευση. Όσον αφορά την εκπαιδευτική διαρροή η Αττική, η Πελοπόννησος, τα νησιά του Βορείου Αιγαίου και η Θεσσαλία παρουσίασαν καλύτερες μεταβολές ενώ οι χειρότερες επιδόσεις καταγράφησαν στις τρεις περιφέρειες της Μακεδονίας και τα νησιά του Νοτίου Αιγαίου. Για τη συμμετοχή στην εκπαίδευση θετικότερες μεταβολές παρουσίασαν η Θεσσαλία, η Δυτική Μακεδονία, το Νότιο Αιγαίο και τα Ιόνια Νησιά ενώ οι περιφέρειες της βόρειας και δυτικής Ελλάδας παρουσίασαν τις χειρότερες μεταβολές. Για τη μεταβλητή των απόφοιτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης οι καλύτερες επιδόσεις καταγράφονται στις νησιωτικές περιφέρειες (με εξαίρεση την Κρήτη) και την Ήπειρο ενώ οι χειρότερες σε Κρήτη, Πελοπόννησο, Θεσσαλία, Δυτική Μακεδονία και Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Τέλος, η μεταβλητή των νέων δίχως απασχόληση ή εκπαίδευση δείχνει ότι καλύτερες επιδόσεις καταγράφονται στα νησιά του Ιονίου, στο Νότιο Αιγαίο, στη Στερεά Ελλάδα, την Ήπειρο και τη Δυτική Ελλάδα ενώ χειρότερες είναι οι επιδόσεις σε Πελοπόννησο, Αττική, Ανατ. Μακεδονία και Θράκη και Βόρειο Αιγαίο.

Ένα πολύ σημαντικό κοινωνικό μέγεθος με ιδιαίτερη βαρύτητα σε περιόδους κρίσης είναι η ανεργία. Σημαντικά καλύτερη είναι η κατάσταση για τη μακροχρόνια ανεργία στις δυτικές περιφέρειες της χώρας, τη Θεσσαλία, και την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη ενώ ιδιαίτερα επιβαρυμένη είναι η κατάσταση σε Αττική, Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου. Όσον αφορά την ανεργία των νέων, καλύτερες μεταβολές καταγράφονται στη Δυτική Μακεδονία, στη Δυτική Ελλάδα, στο Νότιο Αιγαίο και τη Στερεά Ελλάδα, ενώ χειρότερες μεταβολές καταγράφονται στην Κεντρική Μακεδονία, στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, στην Αττική και στην Κρήτη. Τέλος, για το σύνολο της ανεργίας οι περιφέρειες που επέδειξαν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα είναι περιφέρειες που βρίσκονται στα δυτικά της χώρας αλλά και η περιφέρεια του Νοτίου Αιγαίου, ενώ μικρότερη ανθεκτικότητα εμφάνισαν η περιφέρεια της Κεντρικής Μακεδονίας, της Αττικής, το Βόρειο Αιγαίο και η Κρήτη.

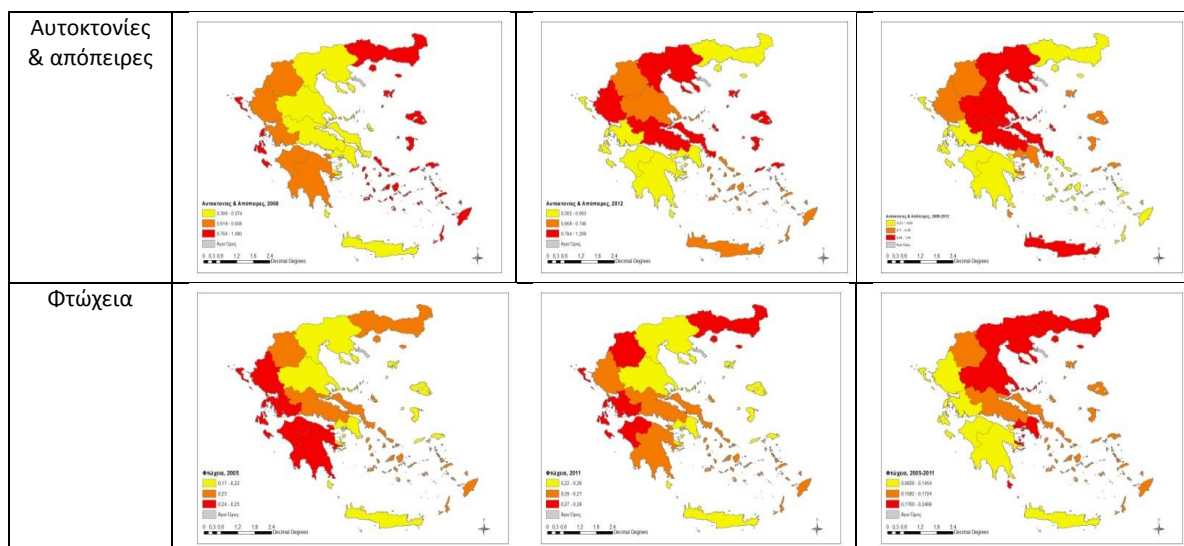
Η μεταβολή του αριθμού των ιατρών ανά 10.000 κατοίκους έδειξε καλύτερη επίδοση στην Πελοπόννησο, τη Δυτική Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου και

χειρότερη στην Κρήτη, Ήπειρο, Δυτική Μακεδονία και Στερεά Ελλάδα. Ομοίως, καλύτερες επιδόσεις έδειξε η Πελοπόννησος, η Δυτική Ελλάδα, και τα νησιά του Νοτίου Αιγαίου (όπως και η Ανατ. Μακεδονία και Θράκη) για τη μεταβλητή των αυτοκτονιών (συμπεριλαμβάνονται και οι απόπειρες), ενώ χειρότερες επιδόσεις κατεγράφησαν σε Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία, Κρήτη και Κεντρική Μακεδονία. Τέλος, την περίοδο 2005-2011 η μεταβολή της φτώχειας ήταν μεγαλύτερη στις περιφέρειες της Κεντρικής Μακεδονίας, στην Ανατ. Μακεδονία και Θράκη, στη Θεσσαλία και στην Αττική, ενώ καλύτερες επιδόσεις εμφάνισαν οι περιφέρειες της Δυτικής Ελλάδας και η Κρήτη.

Πίνακας 4: Γεωγραφική κατανομή οικονομικών δεικτών σε επίπεδο NUT 2 για τα έτη 2008, 2012 και μεταβολή 2008-2012

Απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης			
Νέοι δίχως απασχόληση ή εκπαίδευση			
Μακροχρόνι α ανεργία			
Ανεργία νέων			
Ανεργία			
Αριθμός ιατρών			

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.

4.2 Ανάλυση σε επίπεδο νομών (NUTS 3)

Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει, συγκεντρωτικά τη συνολική αποτίμηση των χωρικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα με βάση μερικούς σημαντικούς δείκτες οι οποίοι είναι ο ακαθάριστος συντελεστής γεννήσεων και θανάτων, η ανεργία, ο αριθμός γιατρών και φοιτητών και η φτώχεια. Όπως και για την περίπτωση των περιφερειών, οι δείκτες οι οποίοι καταγράφονται δίχως χρώμα υποδηλώνουν ότι τα επίπεδα της μεταβολής τους κατά τη χρονική περίοδο 2008-2013 είναι υψηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας, ενώ εκείνοι που καταγράφονται με χρώμα υποδηλώνουν ότι τα επίπεδα της μεταβολής τους είναι χαμηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας. Έτσι, ο αριθμός των μεταβλητών με χρώμα προσδιορίζει ακριβώς την ένταση της ύφεσης που έχουν δεχτεί οι νομοί ως απόρροια της οικονομικής κρίσης κατά την επισκοπούμενη περίοδο ως προς τους δείκτες αυτούς.

Οι νομοί που διαθέτουν το μεγαλύτερο αριθμό δεικτών με χρώμα και άρα εκείνοι που έχουν πληγεί περισσότερο από την οικονομική κρίση, είναι οι νομοί Καρδίτσας, Ξάνθης, Ημαθίας, Μαγνησίας και Αττικής ενώ έπονται οι νομοί Θεσσαλονίκης, Πιερίας, Χαλκιδικής, Φλωρίνης, Βοιωτίας, Ευβοίας, Φθιώτιδος, Κορινθίας και Μεσσηνίας. Με άλλα λόγια, η κρίση φαίνεται να έχει επηρεάσει περισσότερο τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα και γειτονικούς προς αυτά νομούς αλλά και περιοχές σχετικά ανεπτυγμένες που παρουσιάζουν ωστόσο σημαντικές διαθρωτικές

αδυναμίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αντίθεση με τις οικονομικές επιπτώσεις, οι νησιωτικές περιοχές δεν φαίνεται να έχουν επηρεαστεί σημαντικά όσον αφορά τις κοινωνικές επιπτώσεις.

Στον αντίποδα, οι νομοί που παρουσίασαν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα είναι οι νομοί Καστοριάς, Ιωαννίνων, Αιτωλοακαρνανίας, Ευρυτανίας, Αργολίδας, Λακωνίας, και Λασιθίου και έπονται οι νομοί Ροδόπης, Κιλκίς, Πέλλας, Πρεβέζης, Ζακύνθου, Κεφαλληνίας, Φθιώτιδος, Αρκαδίας, Δωδεκανήσου και Ρεθύμνης. Επομένως, μικρές, λιγότερο ανεπτυγμένες και πιο απομακρυσμένες περιοχές.

Πίνακας 5: Συνοπτικός πίνακας αξιολόγησης των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στους νομούς ως προς τους επιλεγθέντες κοινωνικούς δείκτες 2008-2012*

	Ακαθάριστος συντελεστής γεννήσεων	Ακαθάριστος συντελεστής θανάτων	Ανεργία	Αριθμός Γιατρών	Αριθμός Φοιτητών	Φτώχεια
Έβρου						
Ξάνθης						
Ροδόπης						
Δράμας						
Καβάλας						
Ημαθίας						
Θεσσαλονίκης						
Κιλκίς						
Πέλλας						
Πιερίας						
Σερρών						
Χαλκιδικής						
Γρεβενών						
Καστοριάς						
Κοζάνης						
Φλωρίνης						
Καρδίτσας						
Λαρίσης						
Μαγνησίας						
Τρικάλων						
Αρτας						
Θεσπρωτίας						
Ιωαννίνων						
Πρεβέζης						
Ζακύνθου						
Κερκύρας						
Κεφαλληνίας						
Λευκάδος						
Αιτωλοακαρνανίας						
Αχαΐας						
Ηλείας						
Βοιωτίας						
Ευβοίας						
Ευρυτανίας						
Φθιώτιδος						
Φωκίδος						

Αργολίδος						
Αρκαδίας						
Κορινθίας						
Λακωνίας						
Μεσσηνίας						
Αττικής						
Λέσβου						
Σάμου						
Χίου						
Δωδεκανήσου						
Κυκλάδων						
Ηρακλείου						
Λασιθίου						
Ρεθύμνης						
Χανίων						

Χωρίς χρώμα: επίπεδα μεταβολής τιμών υψηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας.

Γκρι χρώμα: επίπεδα μεταβολής τιμών χαμηλότερα από τα αντίστοιχα του μέσου όρου της χώρας.

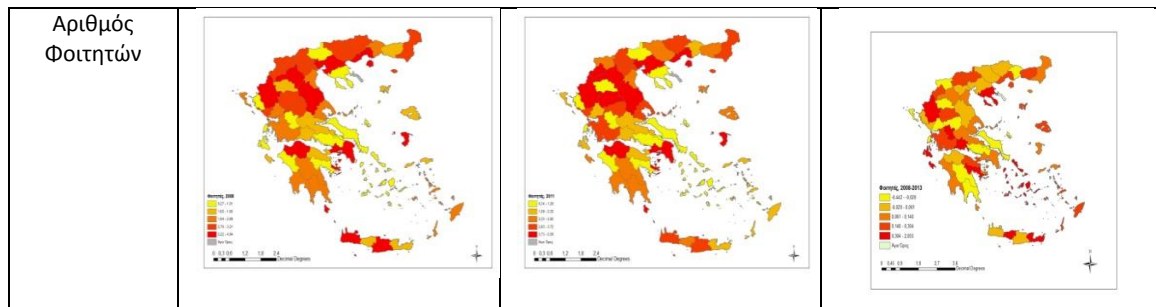
Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.

Για την περίπτωση των νομών, οι διαφορές όπως διαφαίνεται από τους χάρτες του **Πίνακα 6** είναι αρκετά μεγαλύτερες. Πιο συγκεκριμένα, για τη μεταβλητή του ακαθάριστου συντελεστή γεννήσεων καλύτερες επιδόσεις καταγράφονται σε νομούς της Δυτικής Ελλάδας, σε μερικούς νομούς της Βόρειας Ελλάδας (π.χ. Ξάνθη, Πέλλα) και στα Δωδεκάνησα, ενώ χειρότερες επιδόσεις καταγράφονται στους περισσότερους νομούς της Κεντρικής Ελλάδας. Για τη μεταβλητή του ακαθάριστου συντελεστή θανάτων καλύτερες είναι οι επιδόσεις σε νομούς της Ηπείρου και της Πελοποννήσου καθώς και σε αρκετούς νησιωτικούς νομούς και χειρότερες σε νομούς της βόρειας Ελλάδας, στην Αττική και την Στερεά Ελλάδα. Οι τιμές της μεταβλητής του ακαθάριστου συντελεστή φυσικής μεταβολής υποδεικνύουν καλύτερες επιδόσεις στους συνοριακούς βόρειους νομούς της χώρας και χειρότερες σε νησιωτικούς νομούς, και νομούς της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας. Η μεταβλητή της πληθυσμιακής μεταβολής δείχνει μικρότερη ανθεκτικότητα σε νομούς της Δυτικής Ελλάδας, της Πελοποννήσου και της Κεντρικής Μακεδονίας και μεγαλύτερη σε νησιωτικούς νομούς, τη Βοιωτία και τον Έβρο.

Όσον αφορά την ανεργία, χειρότερες επιδόσεις παρουσιάζουν νομοί του Αιγαίου και της Κρήτης, η Κεφαλονιά, και η Αττική. Τέλος, τόσο για την μεταβλητή του αριθμού των ιατρών όσο και των φοιτητών τα νησιά παρουσιάζουν τις καλύτερες επιδόσεις, ενώ οι νομοί της Ελλάδας τις χειρότερες για την πρώτη μεταβλητή και η Εύβοια και οι νομοί της Πελοποννήσου για τη δεύτερη.

Πίνακας 6: Γεωγραφική κατανομή κοινωνικών δεικτών σε επίπεδο NUTS 3, για τα έτη 2008, 2013 και μεταβολή 2008-2013*

Μεταβλητές	2008	2012*	2008-2012*
Ακαθάριστος συντελεστής γεννήσεων			
Ακαθάριστος συντελεστής θανάτων			
Ακαθάριστος συντελεστής φυσικής μεταβολής			
Πληθυσμιακή Μεταβολή			
Ανεργία			
Αριθμός Γιατρών			

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.

5. Κοινωνικές Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης: Εξερευνητική Ανάλυση Χωρικών Δεδομένων

5.1 Θεωρητικό πλαίσιο

Σκοπός της παρούσας ενότητας είναι η διερεύνηση της συμπεριφοράς των κοινωνικών δεικτών για την περίπτωση των νομών της Ελλάδας (NUTS III) με χρήση τεχνικών που εμπίπτουν στην Εξερευνητική Ανάλυση Χωρικών Δεδομένων¹⁰¹. Στην ανάλυση αυτού του είδους εμπεριέχονται τεχνικές που έχουν ως σκοπό την περιγραφή και απεικόνιση των χωρικών κατανομών, την αναγνώριση μη-ομαλών (atypical) χωρικών μονάδων, τον εντοπισμό προτύπων χωρικής συνάφειας και συγκεντρώσεων, αλλά και χωρικών ομάδων ή άλλων μορφών χωρικής ετερογένειας (Anselin, 1994, 1998, 1999). Η θεωρητική θεμελίωση της χωρικής εξάρτησης (ή αυτοσυσχέτισης ή συνάφειας) βασίζεται στον πρώτο κανόνα της γεωγραφίας του Tobler σύμφωνα με τον οποίο «τα πάντα σχετίζονται μεταξύ τους, αλλά τα πιο κοντινά σχετίζονται περισσότερο μεταξύ τους απ' ό,τι τα πιο απομακρυσμένα» (Tobler, 1970:236). Μια τέτοια κατάσταση μπορεί να δημιουργηθεί από τη λειτουργία διάφορων μηχανισμών όπως είναι η χωρική αλληλεπίδραση και η χωρική διάχυση (Odland, 1988:13).

¹⁰¹ Μια τέτοιου είδους ανάλυση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί για την περίπτωση των περιφερειών της Ελλάδας εξαιτίας του μικρού αριθμού παρατηρήσεων.

Για τους σκοπούς της ανάλυσης χρησιμοποιούνται δείκτες τοπικής και ολικής εξάρτησης¹⁰². Πιο συγκεκριμένα, επιλέγεται ο συνολικός δείκτης Moran, αλλά και οι Τοπικοί Δείκτες Χωρικής Συνάφειας (LISA), οι οποίοι χρησιμοποιούνται ευρέως σε τέτοιου είδους αναλύσεις. Το βασικό πλεονέκτημα του συνολικού δείκτη Moran είναι ότι μπορεί να συνοψίσει με μια μόνο τιμή τα γενικά πρότυπα της κατανομής των χωρικών παρατηρήσεων, ενώ το βασικό μειονέκτημα του δείκτη είναι ο μεγάλος βαθμός γενικότητας και αοριστίας που παρουσιάζει. Το πρόβλημα αυτό μπορεί να επιλυθεί με τη χρήση τοπικών δεικτών εξάρτησης όπως είναι οι Τοπικοί Δείκτες Χωρικής Συνάφειας.

Τα βασικά ερωτήματα της ανάλυσης αυτής της υπό-ενότητας μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: α) Υπάρχουν τάσεις χωρικής αλληλεξάρτησης μεταξύ των ελληνικών νομών στις υπό εξέταση μεταβλητές; β) Παρατηρούνται σημαντικές χωρικές συγκεντρώσεις όμοιων ή ανόμοιων τιμών στις υπό εξέταση μεταβλητές; Με τον τρόπο αυτό μπορεί να εξεταστεί εμβριθώς το ζήτημα της χωρικής αυτοσυσχέτισης στα χρόνια της κρίσης.

Ο Πίνακας 7 παρουσιάζει τη διαχρονική εξέλιξη των τιμών του δείκτη Moran I για το σύνολο των υπό-εξέταση μεταβλητών για τα έτη 2006 έως 2013, καθώς και για την ποσοστιαία μεταβολή της περιόδου 2006-2013¹⁰³. Η αναμενόμενη τιμή του δείκτη Moran για κάθε έτος είναι $E(I) = -0,02$. Από τις τιμές αυτές είναι προφανές ότι το σύνολο σχεδόν των υπό-εξέταση μεταβλητών παρουσιάζει ενδείξεις χωρικής εξάρτησης (ή αυτοσυσχέτισης). Ωστόσο, σαφείς ενδείξεις χωρικής εξάρτησης -και συγκεκριμένα θετικής χωρικής εξάρτησης- παρουσιάζει ο ακαθάριστος συντελεστής γεννήσεων, ο ακαθάριστος συντελεστής φυσικής μεταβολής, ο ακαθάριστος συντελεστής συνολικής πληθυσμιακής μεταβολής και τα ποσοστά φτώχειας. Όσον αφορά τους ρυθμούς μεταβολής της περιόδου 2008-2013, παρουσία σημαντικών ενδείξεων θετικής χωρικής εξάρτησης υπέδειξε η μεταβλητή της πληθυσμιακής μεταβολής, του ακαθάριστου συντελεστή φυσικής μεταβολής και της φτώχειας.

¹⁰² Για περισσότερες λεπτομέρειες αυτών των δεικτών βλ. την προηγούμενη ενότητα.

¹⁰³ Υπενθυμίζεται ότι για κάποιες μεταβλητές το τελευταίο διαθέσιμο έτος ανάλυσης είναι το 2012.

Με άλλα λόγια, το βασικό συμπέρασμα από την εφαρμογή του συνολικού δείκτη Moran είναι ότι –σε αρκετές περιπτώσεις– υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι οι νομοί με σχετικά υψηλές τιμές στις υπό-εξέταση μεταβλητές τείνουν να βρίσκονται εγγύτερα σε νομούς που παρουσιάζουν ομοίως υψηλές τιμές και αντίθετα, οι νομοί με σχετικά χαμηλές τιμές τείνουν να βρίσκονται εγγύτερα σε νομούς που παρουσιάζουν ομοίως χαμηλές τιμές. Επομένως υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις διάχυσης της ύφεσης και των κοινών σοκ σε γειτονικούς νομούς. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις οι τιμές του δείκτη παρουσιάζουν στατιστική σημαντικότητα.

Πίνακας 7: Τιμές δείκτη Moran I στους νομούς της Ελλάδας, έτη 2006-2013 και μεταβολή.

Μεταβλητές	Moran I 2006	Moran I 2007	Moran I 2008	Moran I 2009	Moran I 2010	Moran I 2011	Moran I 2012	Moran I 2008-2013
Πληθυσμός	-0.022	-0.022	-0.022	-0.022	-0.021	-0.021	-0.021	0.145**
Ακαθάριστος συντελεστής γεννήσεων	0.243**	0.289***	0.264***	0.276***	0.239***	0.216**	0.320***	-0.031
Ακαθάριστος συντελεστής θανάτων	0.116*	0.104*	0.135*	0.099*	0.087*	0.069*	0.201**	0.088
Ακαθάριστος συντελεστής φυσικής μεταβολής	0.192**	0.223***	0.245***	0.237***	0.205**	0.166**	0.277***	0.082*
Ακαθάριστος συντελεστής συνολικής πληθυσμιακής μεταβολής	0.278***	0.278***	0.263***	0.234***	0.113*	0.103*	0.111*	0.151
Ανεργία (%)	-0.026	0.050	-0.005	-0.049	-0.016	0.050	0.025	-0.106
Αριθμός Γιατρών (% πληθυσμού)	-0.053	-0.036	-0.052	-0.073	-0.064	-0.064	-0.069	-0.129
Αριθμός Φοιτητών (% πληθυσμού)	-	-0.054	-0.010	-0.053	-0.049	-0.119		-0.125
Φτώχεια (%)	0.123*					0.192***		0.151**

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων. Ιδία Επεξεργασία.
Σημείωση: Για τις παραπάνω εκτιμήσεις έχει χρησιμοποιηθεί μήτρα χωρικών σταθμίσεων που βασίζεται στους 5 πιο κοντινούς γείτονες.

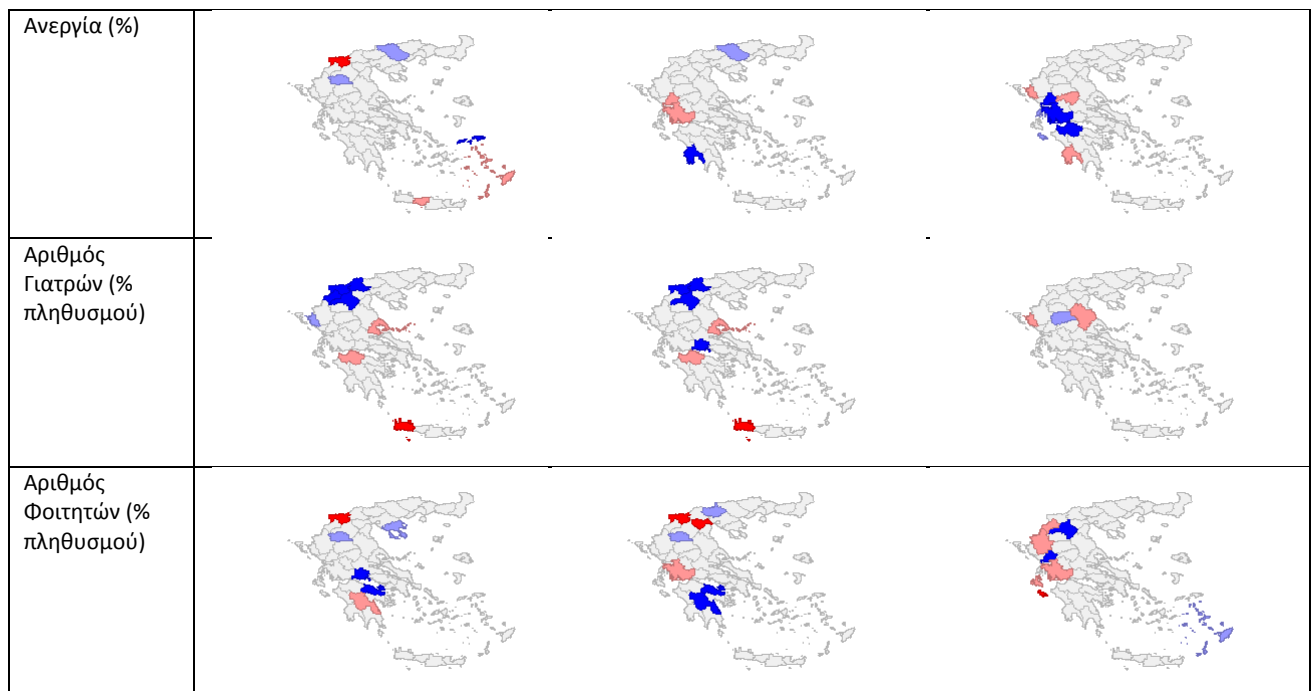
Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι ολικοί δείκτες δύναται να εξετάσουν μόνο τα γενικά πρότυπα της κατανομής των χωρικών παρατηρήσεων, τα οποία συνοψίζονται στην τιμή ενός δείκτη και επομένως, παρουσιάζουν μεγάλο βαθμό γενικότητας και αοριστίας. Για το λόγο αυτό γίνεται χρήση και τοπικών δεικτών χωρικής στατιστικής οι οποίοι βοηθούν, μεταξύ άλλων, στην εμβριθή μελέτη φαινομένων όπως είναι η παρουσία συγκεντρώσεων όμοιων ή ανόμοιων τιμών και στον έλεγχο διάγνωσης τοπικής αστάθειας.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται αναλυτικά οι σημαντικότερες περιπτώσεις ύπαρξης τοπικής χωρικής συγκέντρωσης όπως αυτές εκτιμήθηκαν από τους Τοπικούς Δείκτες Χωρικής Συνάφειας. Ο Πίνακας 8 εμπεριέχει τους χάρτες με τα αποτελέσματα των

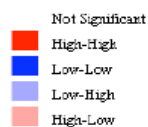
τοπικών δεικτών χωρικής στατιστικής οι οποίοι βοηθούν, μεταξύ άλλων, στην εμβριθή μελέτη φαινομένων όπως είναι η παρουσία συγκεντρώσεων όμοιων ή ανόμοιων τιμών και στον έλεγχο διάγνωσης τοπικής αστάθειας. Με μπλε και κόκκινο χρώμα υποδηλώνονται οι χωρικές ενότητες που παρουσιάζουν στατιστικά σημαντική θετική χωρική αυτοσυσχέτιση. Πιο συγκεκριμένα, το κόκκινο χρώμα υποδηλώνει χωρική συγκέντρωση υψηλών τιμών (high-high) ενώ το μπλε χρώμα υποδηλώνει χωρική συγκέντρωση χαμηλών τιμών (low-low). Οι άλλες περιπτώσεις υποδηλώνουν αρνητική χωρική αυτοσυσχέτιση (high-low και low-high). Όπως είναι προφανές, για αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν συγκεντρώσεις όμοιων (υψηλών ή χαμηλών) τιμών κάτι που υποδηλώνει ύπαρξη θετικής χωρικής αυτοσυσχέτισης. Οι σημαντικότερες χωρικές συγκεντρώσεις παρατηρούνται στις τιμές του 2008 και του 2012 παρά στη μεταβολή του διαστήματος.

Πίνακας 8: Τοπικές χωρικές συγκεντρώσεις στους νομούς της Ελλάδας με βάση τον τοπικό δείκτη Moran, έτη 2008 και 2013 και μεταβολή περιόδου 2008-2013

Μεταβλητές	Moran I 2008	Moran I 2013	Moran I 2008-2010
Ακαθάριστος συντελεστής γεννήσεων			
Ακαθάριστος συντελεστής θανάτων			
Ακαθάριστος συντελεστής φυσικής μεταβολής			
Ακαθάριστος συντελεστής συνολικής πληθυσμιακής μεταβολής			

Πηγή: Eurostat ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων. Ιδία Επεξεργασία. Σημείωση: Για τις παραπάνω εκτιμήσεις έχει χρησιμοποιηθεί μήτρα χωρικών σταθμίσεων που βασίζεται στους πέντε (5) πιο κοντινούς γείτονες.

6. Ανάλυση της διαδικασίας κοινωνικής σύγκλισης/απόκλισης στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας - Μια οικονομετρική προσέγγιση

Η ανάλυση των τάσεων της σύγκλισης ή απόκλισης διενεργείται με το θεωρητικό και εμπειρικό πλαίσιο που πρόσφατα αναπτύχθηκε από τους Barro και Sala-i-Martin (1992, 1995), το οποίο είναι γνωστό ως «κλασική ανάλυση της σύγκλισης» (Sala-i-Martin, 1996) και βασίζεται στο νεοκλασικό υπόδειγμα οικονομικής μεγέθυνσης του Solow (1956). Η παρουσία σύγκλισης εξετάζεται με τις έννοιες της απόλυτης (absolute ή unconditional) β-σύγκλισης και της σ-σύγκλισης. Η απόλυτη β-σύγκλιση υποδηλώνει ότι υπάρχει μια συστηματική τάση των οικονομιών που παρουσιάζουν χαμηλότερα αρχικά επίπεδα κατά κεφαλήν ΑΕΠ να μεγεθύνονται γρηγορότερα από εκείνες που παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα, καταλήγοντας, σε μακροχρόνιο ορίζοντα, σε ένα κοινό σημείο ισορροπίας. Η σ-σύγκλιση παρατηρείται εάν υφίσταται διαχρονική μείωση της διασποράς του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις υπό εξέταση οικονομίες και για τη μέτρησή της συνήθως χρησιμοποιείται η τυπική

απόκλιση ή ο συντελεστής μεταβλητότητας. Η β-σύγκλιση είναι αναγκαία συνθήκη για τη σ-σύγκλιση αλλά όχι επαρκής, αφού μια διαταραχή (shock) μπορεί προσωρινά να αυξήσει τη διασπορά του εισοδήματος μεταξύ των υπό ανάλυση χωρικών ενοτήτων, ακόμα και όταν αυτές συγκλίνουν σε ένα κοινό σημείο μακροχρόνιας ισορροπίας (Friedman, 1992· Quah, 1993). Επομένως, οι δύο αυτές έννοιες θεωρούνται συμπληρωματικές και συνήθως χρησιμοποιούνται από κοινού. Η εμπειρική ανάλυση της διαδικασίας σύγκλισης ή απόκλισης¹⁰⁴ εκκινεί με την εκτίμηση του παραδοσιακού (α-χωρικού) οικονομετρικού υποδείγματος, με χρήση της κλασσικής μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων (OLS). Το σύνηθες οικονομετρικό υπόδειγμα της β-σύγκλισης που χρησιμοποιείται για την εξέταση της σύγκλισης ή απόκλισης έχει την εξής μορφή (Barro και Sala-i-Martin, 1992, 1995):

$$g_T = aS + \beta y_0 + \varepsilon \quad \text{με} \quad \varepsilon \sim N(0, \sigma^2 I) \quad (1)$$

όπου g_T υποδηλώνει το (nx1) διάνυσμα του λογάριθμου του μέσου ρυθμού μεγέθυνσης του κατά κεφαλή ΑΕΠ μεταξύ της χρονικής στιγμής 0 και T, S είναι το (nx1) διάνυσμα με τις γεωγραφικές μονάδες (sum vector), και το y_0 συμβολίζει το (nx1) διάνυσμα του λογαρίθμου του κατά κεφαλή ΑΕΠ, στη χρονική στιγμή 0. Η εύρεση ενός αρνητικού και στατιστικά σημαντικού συντελεστή β υποδεικνύει ενδείξεις σύγκλισης, ενώ η εύρεση ενός θετικού και στατιστικά σημαντικού συντελεστή β υποδεικνύει ενδείξεις απόκλισης.

Τα κύρια αποτελέσματα της οικονομετρικής ανάλυσης παρουσιάζονται στους Πίνακες 9, 10 και 11. Η ανάλυση διενεργήθηκε μόνο για την περίπτωση των νομών αφού ο αριθμός των περιφερειών είναι μικρός και δεν είναι δυνατή μια ανάλυση τέτοιου είδους. Η συνολική χρονική περίοδος που εξετάζεται ξεκινά από το έτος 2000 και καταλήγει στο τελευταίο έτος όπου υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα (2012 ή 2013 ή 2014). Οι μήτρες χωρικής στάθμισης που χρησιμοποιούνται στην παρακάτω ανάλυση βασίζονται στις πιο συχνά χρησιμοποιούμενες μήτρες, γνωστές ως μήτρες γειτνίασης. Για λόγους ευστάθειας των αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκαν μήτρες πρώτης αλλά και μήτρες ανώτερης

¹⁰⁴ Για τη θεωρητική συζήτηση αυτής της προσέγγισης αλλά και την παρουσίαση των χωρικών οικονομετρικών υποδειγμάτων βλ. προηγούμενη ενότητα.

τάξης χωρίς όμως να υπάρχουν σημαντικές διαφορές στα αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία βασίζονται στις μήτρες που παρουσίασαν τη μεγαλύτερη κάθε φορά τιμή στο σχετικό δείκτη της χωρικής αυτοσυσχέτισης (δηλαδή στις τιμές του πολλαπλασιαστή Lagrange {LM lag και LM error} καθώς και των ευσταθών του εκδοχών {R-LM lag και R-LM error}, οι οποίοι προσφέρουν τη δυνατότητα υπόδειξης του καταλληλότερου χωρικού υποδείγματος. Σε κάθε Πίνακα αναφέρεται η τιμή της ερμηνευτικής μεταβλητής $\text{Log } Y_{t-1}$ (όπου μια αρνητική και στατιστικά σημαντική τιμή υποδηλώνει τάσεις σύγκλισης ενώ μια θετική και σημαντική τιμή υποδηλώνει τάσεις απόκλισης), η ταχύτητα σύγκλισης και ο χρόνος ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση (σε όρους ετών), η τιμή της χωρικής παραμέτρου που συμβολίζεται με ρ για ένα οικονομετρικό υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα (spatial lag) και λ για ένα υπόδειγμα με χωρική υστέρηση στα κατάλοιπα (spatial error), ο προσαρμοσμένος συντελεστής προσδιορισμού (R^2), το στατιστικό του F, το κριτήριο Akaike το οποίο χρησιμοποιείται ως κριτήριο σύγκρισης των εναλλακτικών υποδειγμάτων, και τέλος ο έλεγχος LR, ο οποίος ελέγχει τη σπουδαιότητα της χωρικής παραμέτρου.

Ξεκινώντας με την μεταβλητή της φτώχειας, όπου τα διαθέσιμα δεδομένα αφορούν μόνο τα έτη 2005 και 2011 παρατηρούμε μια πολύ ισχυρή τάση σύγκλισης της τάξεως του 6% ανά έτος η οποία αντιστοιχεί σε χρόνο ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση σε μόλις 11 χρόνια. Με δεδομένο ότι τα ποσοστά φτώχειας έχουν επιβαρυνθεί την υπό-διερεύνηση περίοδο το αποτέλεσμα αυτό υποδηλώνει μια σύγκλιση προς τα κάτω.

Όσον αφορά τη μεταβλητή της ανεργίας σύγκλιση παρατηρείται μόνο στην πρώτη περίοδο της ανάλυσης (2000-2008) με πολύ μεγάλη ταχύτητα (15%) ενώ στις άλλες δύο περιόδους δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές ενδείξεις. Ομοίως και για τον αριθμό των ιατρών παρατηρείται σύγκλιση μόνο για την περίοδο 2000-2008 και όχι για τις άλλες δύο περιόδους που εξετάζονται. Η ταχύτητα σύγκλισης είναι αρκετά μεγάλη και φθάνει το 3,5% ενώ ο χρόνος ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση είναι 22.37 χρόνια.

Αντίθετα είναι τα συμπεράσματα για τη γεννητικότητα η οποία παρουσιάζει ισχυρότατες τάσεις σύγκλισης στην περίοδο της κρίσης (και εδώ υπάρχει σύγκλιση προς κάτω) με ταχύτητα κοντά στο 5% και μια λιγότερη ισχυρή σύγκλιση (1.8%) την

συνολική περίοδο 2000-2012. Ωστόσο, στην περίοδο πριν την κρίση δεν εμφανίζονται τάσεις σύγκλισης. Η θνησιμότητα παρουσιάζει σύγκλιση μόνο στα χρόνια πριν την κρίση με ταχύτητα 3.5% αλλά και στη συνολική περίοδο με ταχύτητα περίπου 2.5% ενώ στα χρόνια της κρίσης δεν υπάρχουν τάσεις σύγκλισης. Τέλος, τόσο η βρεφική θνησιμότητα όσο και γαμηλιότητα παρουσιάζουν ισχυρές τάσεις σύγκλισης σε όλες τις υπό-εξέταση περιόδους και ιδιαίτερα την περίοδο 2009-2012.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η β-σύγκλιση είναι αναγκαία συνθήκη για τη σ-σύγκλιση αλλά όχι επαρκής αφού η σ-σύγκλιση εξετάζει την εξέλιξη της κατανομής του εισοδήματος διαχρονικά και η β-σύγκλιση εξετάζει την κινητικότητα του εισοδήματος μέσα στην κατανομή. Επομένως, οι δύο αυτές έννοιες θεωρούνται συμπληρωματικές και συνήθως χρησιμοποιούνται από κοινού. Για το λόγο αυτό, στην παρούσα εργασία εξετάζεται και η διαχρονική εξέλιξη της σ-σύγκλισης τόσο σε επίπεδο περιφερειών όσο και σε επίπεδο νομών, όπως αυτή μετράται με το συντελεστή μεταβλητότητας. Ο δείκτης εκτιμάται και στις δύο τυπικές εκδοχές του, δηλαδή ως αστάθμιστος και ως σταθμισμένος (με βάση τον συνολικό πληθυσμό κάθε έτους). Οι εκτιμήσεις για έτη 2000, 2008 και για το τελευταίο έτος που υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για κάθε μεταβλητή εμφανίζονται στους [Πίνακες 11 και 12](#).

Ο υπολογισμός των τάσεων της σ-σύγκλισης βασίζεται στον υπολογισμό του δείκτη:

$$CV_{c,t} = \frac{\sqrt{\frac{\sum_{r=1}^n (Y_{r,t} - Y_{avr,t})^2}{n}}}{Y_{avr,t}}, \text{ όπου το } Y_{r,t} \text{ υποδηλώνει το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της κάθε}$$

περιφερειακής οικονομίας στη χρονική στιγμή t , το $Y_{avr,t}$ υποδηλώνει το μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ όλων των περιφερειακών οικονομιών στη χρονική στιγμή t , και το n υποδηλώνει τον αριθμό των περιφερειών. Η σύγκλιση αυτού του είδους παρατηρείται εφόσον καταγράφεται διαχρονικά μείωση της τιμής του δείκτη στις υπό εξέταση οικονομίες. Στην αντίθετη περίπτωση, δηλαδή όταν καταγράφεται διαχρονικά αύξηση της τιμής του δείκτη, παρατηρείται απόκλιση. Ενδιάμεση περίπτωση αποτελεί η ύπαρξη σταθερότητας η οποία αποτυπώνεται στην ευστάθεια της τιμής του δείκτη.

Για την περίπτωση των περιφερειών, από τις τιμές του αστάθμιστου συντελεστή μεταβλητότητας του [Πίνακα 10](#) προκύπτουν τα εξής: α) μια μικρή αύξηση της τιμής του συντελεστή για τον αριθμό γιατρών μεταξύ των ετών 2000 και 2008 και μια σταθερή τάση μεταξύ των ετών 2008 και 2013, β) Μια σταθερότητα για την μεταβλητή των ατόμων που εγκαταλείψαν νωρίς την εκπαίδευση στην πρώτη περίοδο και μια μικρή αύξηση μετά, γ) Σχετικά σταθερές τιμές για την γεννητικότητα, δ) Μια σχετικά σημαντική διαχρονική αύξηση για τη βρεφική θνησιμότητα ε) Μια αύξηση για τα άτομα χωρίς συμμετοχή στην εκπαίδευση και στην απασχόληση στην πρώτη περίοδο και μια μείωση μετά και στ) Μια διαρκής μείωση του συντελεστή και επομένως της ανισότητας για το σύνολο της ανεργίας, ενώ για την ανεργία των νέων και τους μακροχρόνια ανέργους παρατηρείται μια μικρή αύξηση στην περίοδο την κρίση και μια μεγάλη μείωση στην περίοδο 2008-2013.

Σε γενικές γραμμές, παρόμοια είναι τα αποτελέσματα με τη σταθμισμένη εκδοχή του δείκτη, με εξαίρεση τη μεταβλητή της βρεφικής θνησιμότητας που στην περίπτωση του σταθμισμένου συντελεστή εμφανίζει μείωση της ανισότητας την περίοδο της κρίσης.

Πίνακας 9: Οικονομετρικές εκτιμήσεις υποδείγματος β-σύγκλισης, 2000-2012

	Φτώχεια (%)		Ανεργία (%)		Αριθμός γιατρών (κατά κεφαλήν)		Γεννητικότητα (%)		Θνησιμότητα (%)		Βρεφική Θνησιμότητα (%)		Γαμλιότητα (%)	
	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)
Log Y_{t-1}	-0.0541	-0.0546	-0.0339		-0.0055	-0.0085	-0.0120	-0.0159	-0.0247	-0.0204	-0.0727		-0.0245	-0.0205
	0.000	0.000	0.158		0.448	0.199	0.157	0.038	0.004	0.004	0.000		0.002	0.001
Ταχύτητα Σύγκλισης	6.54%	6.62%						1.77%	2.93%	2.35%	17.19%		2.90%	2.36%
Χρόνος ημ. σύγκλ.	-10.93	-10.81						-39.49	-23.98	-29.87	-4.36		-24.23	-29.66
ρ lag		0.1823						0.4144		0.4977				0.4965
		0.031						0.012		0.000				0.000
λ error						-0.3471								
						0.066								
R^2	0.32		0.023		-0.001		0.02		0.13		0.71		0.16	
F-statistic	25.37		2.06		0.58		2.05		9.04		123.44		10.57	
	0.000		0.158		0.448		0.157		0.004		0.000		0.002	
AIC	-478.6	-481.4	-315.8		-277.0	-280.3	-334.6	-338.3	-791.5	-799.0	-756.5		339.2	-348.2
LR test		4.73				3.35		5.70		9.60				10.12
		0.029				0.066		0.016		0.001				0.001

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων. Ιδία Επεξεργασία. Ο αστερίσκος υποδηλώνει τα διάφορα στατιστικά επίπεδα σημαντικότητας, *10%, **5%, ***1%. Τα διορθωμένα τυπικά σφάλματα παρουσιάζονται με πλάγια γραφή. Ο χρόνος ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση μετράται σε χρόνια. ML (χωρικό): υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα ή χωρική υστέρηση.

Πίνακας 10: Οικονομετρικές εκτιμήσεις υποδείγματος β-σύγκλισης, 2000-2008

	Ανεργία (%)		Αριθμός γιατρών (κατά κεφαλήν)		Γεννητικότητα (%)		Θνησιμότητα (%)		Βρεφική Θνησιμότητα (%)		Γαμηλιότητα (%)	
	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)
Log Y_{t-1}	-0.0867		-0.0220	-0.0278	-0.0134		-0.0293		-0.1195		-0.0246	
	0.000		0.066	0.010	0.252		0.004		0.000		0.015	
Ταχύτητα Σύγκλισης	14.79%		2.43%	3.15%			3.35%		39.24%		2.74%	
Χρόνος ημ. σύγκλ.	-5.02		-28.90	-22.37			-21.04		-2.09		-25.60	
ρ lag												
λ error				-0.3254								
				0.089								
R^2	0.44		0.04		0.01		0.13		0.70		0.09	
F-statistic	35.83		0.58		1.33		9.08		121.21		6.35	
	0.000		0.448		0.252		0.004		0.000		0.015	
AIC	-359.8		-280.3	-228.4	-301.3		-774.1		-704.9		-312.6	
LR test				3.356								
				0.066								

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων. Ιδία Επεξεργασία. Ο αστερίσκος υποδηλώνει τα διάφορα στατιστικά επίπεδα σημαντικότητας, *10%, **5%, ***1%. Τα διορθωμένα τυπικά σφάλματα παρουσιάζονται με πλάγια γραφή. Ο χρόνος ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση μετράται σε χρόνια. ML (χωρικό): υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα ή χωρική υστέρηση.

Πίνακας 11: Οικονομετρικές εκτιμήσεις υποδείγματος β-σύγκλισης, 2009-2012

	Ανεργία (%)		Αριθμός γιατρών (κατά κεφαλήν)		Γεννητικότητα (%)		Θνησιμότητα (%)		Βρεφική Θνησιμότητα (%)		Γαμηλιότητα (%)	
	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)	OLS (α- χωρικό)	ML (χωρικό)
Log Y_{t-1}	0.0120		-0.0008		-0.0325	-0.0444	0.0542		-0.2708		-0.0350	
Ταχύτητα Σύγκλισης	0.905		0.959		0.168	0.042	0.413		0.000		0.041	
Χρόνος ημ. σύγκλ.						4.77%			55.78%		3.71%	
ρ lag						-14.87			-1.56		-19.03	
λ error						0.2988						
						0.012						
R^2	-0.02		-0.02		0.01		0.02		0.45		0.06	
F-statistic	0.01		0.01		1.95		1.58		40.50		4.39	
	0.905		0.959		0.168		0.254		0.000		0.041	
AIC	-219.1		-196.8		-222.7	-226.1	-258.5				-259.1	
LR test						5.3917						
						0.020						

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων. Ιδία Επεξεργασία. Ο αστερίσκος υποδηλώνει τα διάφορα στατιστικά επίπεδα σημαντικότητας, *10%, **5%, ***1%. Τα διορθωμένα τυπικά σφάλματα παρουσιάζονται με πλάγια γραφή. Ο χρόνος ημίσεως διάρκειας μέχρι τη σύγκλιση μετράται σε χρόνια. ML (χωρικό): υπόδειγμα με χωρικό σφάλμα ή χωρική υστέρηση.

Πίνακας 12: Συντελεστές Μεταβλητότητας, Σταθμισμένος και Αστάθμιστος, NUTS 2, 2000, 2008, 2013

Μεταβλητές	2000	2008	2012
Αριθμός Γιατρών (κατά κεφαλήν) Αστ.	0.29	0.31	0.31
Αριθμός Γιατρών (κατά κεφαλήν) Σταθμ..	0.45	0.50	0.48
Άτομα που εγκαταλείψαν νωρίς την εκπαίδευση (ποσοστό) Αστ.	0.35	0.35	0.38
Άτομα που εγκαταλείψαν νωρίς την εκπαίδευση (ποσοστό) Σταθμ..	0.41	0.36	0.41
Γεννητικότητα (ποσοστό) Αστ.	0.06	0.07	0.05
Γεννητικότητα (ποσοστό) Σταθμ..	0.07	0.08	0.05
Βρεφική θνησιμότητα (ποσοστό) Αστ.	0.30	0.42	0.47
Βρεφική θνησιμότητα (ποσοστό) Σταθμ..	0.20	0.41	0.37
Άτομα χωρίς συμμετοχή στην εκπαίδευση και στην απασχόληση Αστ.	0.20	0.25	0.21
Άτομα χωρίς συμμετοχή στην εκπαίδευση και στην απασχόληση Σταθμ..	0.27	0.30	0.22
Ανεργία Αστ.	0.25	0.22	0.15
Ανεργία Σταθμ..	0.20	0.18	0.13
Ανεργία νέων Αστ.	0.21	0.28	0.16
Ανεργία νέων Σταθμ..	0.17	0.22	0.11
Μακροχρόνια ανεργία Αστ.	0.42	0.46	0.25
Μακροχρόνια ανεργία Σταθμ..	0.31	0.34	0.22

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Ιδία Επεξεργασία.

Για την περίπτωση των νομών, από τιμές του αστάθμιστου συντελεστή μεταβλητότητας του Πίνακα 11 προκύπτουν τα εξής: α) μια μικρή αλλά σταθερή αύξηση της τιμής του συντελεστή για τον αριθμό γιατρών, β) μια σταθερότητα για τη μεταβλητή της γεννητικότητας, της γαμηλιότητας και της θνησιμότητας, γ) μείωση για τα ποσοστά φτώχειας, δ) σταθερότητα για την πρώτη περίοδο και σημαντική μείωση για τη δεύτερη περίοδο για την μεταβλητή της ανεργίας και ε) σημαντική αύξηση για την πρώτη περίοδο και σταθερότητα για την δεύτερη για τη βρεφική θνησιμότητα. Σε γενικές γραμμές, παρόμοια είναι τα αποτελέσματα με την σταθμισμένη εκδοχή του δείκτη, με εξαίρεση τη μεταβλητή της βρεφικής θνησιμότητας που στην περίπτωση του σταθμισμένου συντελεστή εμφανίζει μείωση της ανισότητας την περίοδο της κρίσης.

Πίνακας 13: Συντελεστές Μεταβλητότητας, Σταθμισμένος και Αστάθμιστος, NUTS 3, 2000, 2008, 2013

Μεταβλητές	2000	2008	2012
Αριθμός Γιατρών (κατά κεφαλήν)_U	0.34	0.35	0.38
Αριθμός Γιατρών (κατά κεφαλήν)_W	0.64	0.73	0.78
Γεννητικότητα (ποσοστό)_U	0.15	0.16	0.16
Γεννητικότητα (ποσοστό)_W	0.12	0.13	0.13
Γαμηλότητα_U	0.16	0.15	0.15
Γαμηλότητα _W	0.18	0.18	0.16
Φτώχεια_U	0.09		0.06
Φτώχεια _W	0.19		0.13
Θνησιμότητα_U	0.16	0.15	0.15
Θνησιμότητα _W	0.18	0.18	0.16
Ανεργία_U	0.36	0.36	0.25
Ανεργία _W	0.25	0.27	0.21
Βρεφική θνησιμότητα (ποσοστό)_U	0.65	0.72	0.73
Βρεφική θνησιμότητα (ποσοστό)_W	0.49	0.64	0.51

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Ιδία Επεξεργασία.

7. Ανάλυση απόκλισης συμμετοχής για την απασχόληση στην Ελλάδα

7.1 Το μεθοδολογικό πλαίσιο

Η ανάλυση απόκλισης-συμμετοχής, μολοντί στερείται θεωρητικού υποβάθρου, θεωρείται βασικό εργαλείο της περιφερειακής επιστήμης για την ερμηνεία των μεταβολών των περιφερειακών μεγεθών (και δη της απασχόλησης), τη διάγνωση των περιφερειακών προβλημάτων, την ταξινόμηση των περιφερειών, το σχεδιασμό και την αξιολόγηση της περιφερειακής πολιτικής (Παπαδασκαλόπουλος, 2000; Esteban, 2000; Ψυχάρης και Καζάζης, 2002). Η μεταβολή του εξεταζόμενου μεγέθους (εν προκειμένω της απασχόλησης) εκλαμβάνεται ως το άθροισμα των επιμέρους μεταβολών τριών συνιστωσών: της εθνικής (national component), της ομολογικής (industry mix) και της διαφορικής (competitive shift). Με άλλα λόγια, με την τεχνική αυτή είναι δυνατή η διάσπαση των διαχρονικών μεταβολών της περιφερειακής απασχόλησης στα επί μέρους συστατικά στοιχεία.

Η *εθνική συνιστώσα* φανερώνει τη μεταβολή της περιφερειακής απασχόλησης η οποία θα είχε σημειωθεί εφόσον αυτή εμφάνιζε τους ίδιους ρυθμούς μεταβολής με

την αντίστοιχη εθνική. Η *ομολογική συνιστώσα* φανερώνει το τμήμα της απόκλισης της μεταβολής της περιφερειακής απασχόλησης, σε σχέση με αυτή της εθνικής, το οποίο αποδίδεται στην κλαδική σύνθεση της περιφέρειας. Σε περιφέρειες στις οποίες είναι εγκατεστημένοι κλάδοι των οποίων η απασχόληση στο εθνικό επίπεδο αυξάνεται με μεγαλύτερο ρυθμό από αυτόν του συνόλου της οικονομίας, η ομολογική συνιστώσα εμφανίζεται θετική ενώ στην αντίθετη περίπτωση η ομολογική συνιστώσα εμφανίζεται αρνητική. Η *διαφορική συνιστώσα* φανερώνει το τμήμα της απόκλισης της μεταβολής της περιφερειακής απασχόλησης, σε σχέση με αυτή της εθνικής, το οποίο αποδίδεται στην ύπαρξη τοπικών πλεονεκτημάτων ή μειονεκτημάτων για την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων. Σε περιφέρειες στις οποίες είναι εγκατεστημένοι κλάδοι των οποίων η απασχόληση στο περιφερειακό επίπεδο αυξάνεται με μεγαλύτερο ρυθμό από τον αντίστοιχο στο εθνικό, η διαφορική συνιστώσα εμφανίζεται θετική ενώ στην αντίθετη περίπτωση η διαφορική συνιστώσα εμφανίζεται αρνητική.

Πιο συγκεκριμένα, έστω E η απασχόληση στον κλάδο i και στην περιφέρεια r , για τη χρονική περίοδο από το έτος 0 μέχρι το έτος t . Η μεταβολή της περιφερειακής απασχόλησης δίνεται από τη σχέση:

$$\Delta E^r = \sum_i (E_{i0}^r e_i^r),$$

Όπου:

$$e_i^r = \frac{\sum_i (E_{it}^r - E_{i0}^r)}{\sum_i E_{i0}^r},$$

Σύμφωνα με την παραδοσιακή ανάλυση απόκλισης-συμμετοχής, η μεταβολή της περιφερειακής απασχόλησης δύναται να αποδομηθεί ως το άθροισμα της εθνικής, της ομολογικής και της διαφορικής συνιστώσας μέσω της σχέσης:

$$\Delta E^r = \underbrace{\sum_i (E_{i0}^r e)}_{\text{εθνική συνιστώσα}} + \underbrace{\sum_i [E_{i0}^r (e_i - e)]}_{\text{ομολογική συνιστώσα}} + \underbrace{\sum_i [E_{i0}^r (e_i^r - e_i)]}_{\text{διαφορική συνιστώσα}},$$

Όπου:

$$e_i = \frac{\sum_r (E_{it}^r - E_{i0}^r)}{\sum_r E_{i0}^r} \text{ και } e = \frac{\sum_i \sum_r (E_{it}^r - E_{i0}^r)}{\sum_i \sum_r E_{i0}^r}.$$

Η εύρεση μιας θετικής ομολογικής συνιστώσας σημαίνει ικανοποιητική κλαδική διάρθρωση της περιφέρειας και ύπαρξη δυναμικών παραγωγικών κλάδων, ενώ μια αρνητική ομολογική συνιστώσα υποδηλώνει κακή κλαδική διάρθρωση της περιφέρειας και ύπαρξη παραγωγικών κλάδων με χαμηλό ρυθμό μεταβολής της συνολικής απασχόλησης. Επιπρόσθετα, η εύρεση μιας θετικής διαφορικής συνιστώσας σημαίνει ευνοϊκούς τοπικούς παράγοντες οι οποίοι μπορούν να προκύψουν: α) από τη γεωγραφική θέση της περιφέρειας β) την ύπαρξη ικανοποιητικών μεταφορικών υποδομών γ) την ύπαρξη εδαφικών και κλιματικών συνθηκών που ευνοούν την ανάπτυξη ορισμένων κλάδων και δ) την ευνοϊκή κρατική παρέμβαση για την ανάπτυξη ορισμένων περιφερειών. Αντίθετα, η εύρεση μιας αρνητικής διαφορικής συνιστώσας υποδηλώνει την παρουσία αντίθετων χαρακτηριστικών.

Με βάση το μέγεθος και το πρόσημο της διαφορικής και ομολογικής συνιστώσας ο Boudeville καθόρισε οκτώ τύπους βάσει των οποίων είναι δυνατόν να γίνει η αξιολόγηση της ανάπτυξης των περιφερειών (βλ. [Πίνακα 14](#)).

Πίνακας 14: Τυπολογία κατάταξης περιφερειών κατά Boudeville βάσει των αποτελεσμάτων της ανάλυσης απόκλισης-συμμετοχής

Περιφερειακός τύπος	Συνιστώσες απόκλισης-συμμετοχής	Χαρακτηριστικά περιφ. ανάπτυξης	Προτεινόμενα μέτρα
1	$M > 0, S > 0, M > S $	Ευνοϊκή κλαδική διάρθρωση, θετικοί τοπικοί παράγοντες	
2	$M > 0, S > 0, M < S $	Ευνοϊκή κλαδική διάρθρωση, θετικοί τοπικοί παράγοντες	
3	$M > 0, S < 0, M > S $	Ευνοϊκή κλαδική διάρθρωση, αρνητικοί τοπικοί παράγοντες	Βελτίωση υποδομής
4	$M < 0, S > 0, M < S $	Δυσμενής κλαδική διάρθρωση, θετικοί τοπικοί παράγοντες	Βελτίωση κλαδικής διάρθρωσης
5	$M < 0, S > 0, M > S $	Δυσμενής κλαδική διάρθρωση, θετικοί τοπικοί παράγοντες	Βελτίωση κλαδικής διάρθρωσης
6	$M > 0, S < 0, M < S $	Ευνοϊκή κλαδική διάρθρωση, αρνητικοί τοπικοί παράγοντες	Βελτίωση υποδομής
7	$M < 0, S < 0, M > S $	Δυσμενής κλαδική διάρθρωση, αρνητικοί τοπικοί παράγοντες	Βελτίωση διάρθρωσης υποδομής
8	$M < 0, S < 0, M < S $	Δυσμενής κλαδική διάρθρωση, αρνητικοί τοπικοί παράγοντες	Βελτίωση διάρθρωσης υποδομής

7.2 Εμπειρικά Αποτελέσματα

Στην παρούσα ενότητα, αποτιμάται η επίδραση της οικονομικής κρίσης στη μεταβολή της απασχόλησης στις περιφέρειες της Ελλάδας με την εφαρμογή της ανάλυσης απόκλισης-συμμετοχής (shift-share analysis). Η ανάλυση καλύπτει τη χρονική περίοδο 2008-2013 και διεξάγεται, για επτά βασικούς τομείς της παραγωγής στο χωρικό επίπεδο NUTS II. Τα στοιχεία της απασχόλησης που χρησιμοποιούνται προέρχονται από την ΕΛΣΤΑΤ.

Οι τομείς, οι οποίοι για λόγους οικονομίας χώρου συμβολίζονται με ένα γράμμα, είναι οι εξής:

- Α= Γεωργία, δασοκομία και αλιεία.
- Β= Βιομηχανία.
- Γ= Κατασκευές.
- Δ= Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών, μεταφορές και αποθήκευση, δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής.
- Ε= Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες.
- Ζ= Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση, δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα.
- Η= Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών, μη διαφοροποιημένες.

Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον [Πίνακα 15](#). Σύμφωνα με αυτά, η *συνιστώσα εθνικής συμμετοχής* τόσο σε κάθε τομέα ξεχωριστά όσο και στη συνολική περιφερειακή απασχόληση είναι αρνητική γιατί επηρεάζεται από την αρνητική εξέλιξη της απασχόλησης στο σύνολο της χώρας λόγω της οικονομικής κρίσης. Η *συνιστώσα ομολογικής απόκλισης* υποδεικνύει ότι ο οι κλάδοι Α, Δ, Ε και Ζ παρουσιάζουν θετικές τιμές της ομολογικής συνιστώσας σε όλες τις περιφέρειες ενώ οι κλάδοι Β, Γ και Η παρουσιάζουν αρνητικές τιμές της ομολογικής συνιστώσας σε όλες τις περιφέρειες. Επομένως, οι κλάδοι Α, Δ, Ε και Ζ ανήκουν στην ομάδα των δυναμικών παραγωγικών κλάδων της οικονομίας, ενώ οι κλάδοι που επλήγησαν περισσότερο από την κρίση είναι η Βιομηχανία (Β), οι Κατασκευές (Γ) και οι Τέχνες, διασκέδαση κτλ (Η). Θετική (συνολική) ομολογική συνιστώσα και επομένως ευνοϊκή

κλαδική διάρθρωση έχουν η Ανατ. Μακεδονία και Θράκη, η Θεσσαλία, η Ήπειρος, τα Ιόνια Νησιά, η Δυτική Ελλάδα, η Πελοπόννησος, το Βόρειο Αιγαίο και η Κρήτη. Αυτό μάλλον σημαίνει ότι οι περιφέρειες αυτές συγκεντρώνουν απασχόληση σε δυναμικούς τομείς.

Τέλος, η συνιστώσα διαφορικής απόκλισης αντικατοπτρίζει την επίδραση των ειδικών περιφερειακών παραγόντων στην ανάπτυξη κάθε τομέα ξεχωριστά ή και στη συνολική περιφερειακή ανάπτυξη. Δεν παρατηρείται καμία περιφέρεια με θετικές τιμές σε όλους τους κλάδους. Ωστόσο, οι περιφέρειες των Ιονίων Νήσων και του Βορείου και Νοτίου Αιγαίου παρουσιάζουν τις περισσότερες θετικές τιμές στο σύνολο των κλάδων (θετικές τιμές σε 6 κλάδους) και έπεται η Κρήτη (με θετικές τιμές σε 5 κλάδους). Αντίθετα, η Κεντρική Μακεδονία δεν παρουσιάζει θετικές τιμές σε κανέναν κλάδο.

Πίνακας 15: Αποτελέσματα της ανάλυσης απόκλισης-συμμετοχής στις περιφέρειες της Ελλάδας για τις μεταβολές της απασχόλησης των επτά τομέων (συνολτική παρουσίαση), περίοδος 2008-2013

Περιφέρεια	Α				Β				Γ			
	Εθν.	Ομολ.	Διαφ.	Μεταβ.	Εθν.	Ομολ.	Διαφ.	Μεταβ.	Εθν.	Ομολ.	Διαφ.	Μεταβ.
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	-14.12	10.42	3.80	0.10	-7.50	-4.39	-1.31	-13.20	-4.40	-6.24	0.84	-9.80
Κεντρική Μακεδονία	-22.10	16.31	-1.81	-7.60	-30.28	-17.73	-6.09	-54.10	-15.44	-21.92	-5.24	-42.60
Δυτική Μακεδονία	-4.47	3.30	-2.83	-4.00	-5.32	-3.12	1.24	-7.20	-2.76	-3.92	0.08	-6.60
Θεσσαλία	-15.07	11.12	1.65	-2.30	-9.82	-5.75	1.56	-14.00	-6.47	-9.19	3.47	-12.20
Ήπειρος	-6.15	4.54	-1.29	-2.90	-3.52	-2.06	-0.12	-5.70	-3.74	-5.31	0.24	-8.80
Ιόνια Νησιά	-3.52	2.59	0.92	0.00	-1.17	-0.69	2.96	1.10	-2.15	-3.05	1.70	-3.50
Δυτική Ελλάδα	-12.99	9.59	3.11	-0.30	-5.98	-3.50	0.79	-8.70	-6.55	-9.30	-2.16	-18.00
Στερεά Ελλάδα	-10.23	7.55	-2.82	-5.50	-10.11	-5.92	8.23	-7.80	-5.47	-7.77	-1.56	-14.80
Πελοπόννησος	-18.10	13.35	-6.66	-11.40	-5.35	-3.13	2.88	-5.60	-4.76	-6.76	1.73	-9.80
Αττική	-3.83	2.83	-1.99	-3.00	-63.55	-37.20	-18.86	-119.60	-33.70	-47.87	-4.22	-85.80
Βόρειο Αιγαίο	-2.30	1.69	0.50	-0.10	-1.47	-0.86	0.32	-2.00	-1.34	-1.91	1.15	-2.10
Νότιο Αιγαίο	-2.10	1.55	2.85	2.30	-2.91	-1.70	6.81	2.20	-3.52	-5.00	1.91	-6.60
Κρήτη	-10.50	7.75	4.55	1.80	-6.18	-3.62	1.60	-8.20	-6.72	-9.54	2.06	-14.20
Σύνολο	-125.49	92.59	0.00	-32.90	-153.16	-89.64	0.00	-242.80	-97.01	-137.79	0.00	-234.80

Περιφέρεια	Δ				Ε				Ζ			
	Εθν.	Ομολ.	Διαφ.	Μεταβ.	Εθν.	Ομολ.	Διαφ.	Μεταβ.	Εθν.	Ομολ.	Διαφ.	Μεταβ.
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	-13.19	0.86	-3.37	-15.70	-2.74	0.76	-0.93	-2.90	-12.58	5.62	3.16	-3.80
Κεντρική Μακεδονία	-54.56	3.55	-0.59	-51.60	-12.70	3.55	-0.35	-9.50	-35.83	16.02	-4.59	-24.40

Δυτική Μακεδονία	-5.71	0.37	-0.06	-5.40	-0.61	0.17	1.64	1.20	-5.40	2.41	-0.52	-3.50
Θεσσαλία	-18.78	1.22	-4.24	-21.80	-3.15	0.88	-0.53	-2.80	-16.80	7.51	-4.61	-13.90
Ήπειρος	-8.25	0.54	2.92	-4.80	-1.37	0.38	0.69	-0.30	-7.94	3.55	-0.81	-5.20
Ιόνια Νησιά	-9.28	0.60	-2.02	-10.70	-1.20	0.33	1.16	0.30	-2.96	1.32	2.93	1.30
Δυτική Ελλάδα	-18.24	1.19	1.26	-15.80	-3.20	0.89	-2.40	-4.70	-13.87	6.20	-4.43	-12.10
Στερεά Ελλάδα	-14.21	0.93	3.49	-9.80	-2.05	0.57	-1.22	-2.70	-8.84	3.95	-0.61	-5.50
Πελοπόννησος	-13.99	0.91	0.78	-12.30	-2.15	0.60	1.45	-0.10	-11.14	4.98	-3.94	-10.10
Αττική	-137.06	8.92	-7.56	-135.70	-41.01	11.47	0.74	-28.80	-91.42	40.86	10.95	-39.60
Βόρειο Αιγαίο	-5.32	0.35	5.68	0.70	-0.73	0.20	2.23	1.70	-5.01	2.24	-0.43	-3.20
Νότιο Αιγαίο	-15.22	0.99	2.62	-11.60	-1.69	0.47	1.11	-0.10	-5.98	2.67	4.91	1.60
Κρήτη	-22.57	1.47	1.10	-20.00	-4.32	1.21	-3.59	-6.70	-11.72	5.24	-2.02	-8.50
Σύνολο	-336.40	21.90	0.00	-314.50	-76.91	21.51	0.00	-55.40	-229.48	102.58	0.00	-126.90

Περιφέρεια	Η				Σύνολο			
	Εθν.	Ομολ.	Διαφ.	Μεταβ.	Εθν.	Ομολ.	Διαφ.	Μεταβ.
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	-6.80	-0.33	-0.11	-7.24	-61.31	6.70	2.07	-52.54
Κεντρική Μακεδονία	-35.70	-1.71	-1.87	-39.28	-206.61	-1.93	-20.53	-229.08
Δυτική Μακεδονία	-3.50	-0.17	-0.58	-4.25	-27.78	-0.95	-1.02	-29.75
Θεσσαλία	-11.60	-0.56	3.19	-8.97	-81.69	5.24	0.49	-75.97
Ήπειρος	-5.10	-0.24	-0.81	-6.15	-36.07	1.40	0.82	-33.85
Ιόνια Νησιά	-3.80	-0.18	0.21	-3.77	-24.07	0.93	7.87	-15.27
Δυτική Ελλάδα	-9.00	-0.43	1.23	-8.20	-69.84	4.64	-2.60	-67.80
Στερεά Ελλάδα	-7.20	-0.35	0.10	-7.44	-58.12	-1.03	5.61	-53.54
Πελοπόννησος	-8.80	-0.42	2.37	-6.85	-64.29	9.53	-1.39	-56.15
Αττική	-125.40	-6.01	-8.36	-139.77	-495.97	-27.00	-29.31	-552.27
Βόρειο Αιγαίο	-1.90	-0.09	1.16	-0.84	-18.07	1.63	10.61	-5.84
Νότιο Αιγαίο	-5.00	-0.24	-0.34	-5.58	-36.41	-1.25	19.88	-17.78
Κρήτη	-8.60	-0.41	3.81	-5.20	-70.61	2.10	7.51	-61.00
Σύνολο	-232.40	-11.14	0.00	-243.54	-1250.84	0.00	0.00	-1250.84

Ιδία Επεξεργασία. Α= Γεωργία, δασοκομία και αλιεία, Β= Βιομηχανία, Γ= Κατασκευές, Δ=Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών, μεταφορές και αποθήκευση, δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής, Ε= Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες, Ζ= Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση, δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα, Η= Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών, μη διαφοροποιημένες.

Από τον Πίνακα 16 της κατάταξης των περιφερειών κατά Boudeville μπορούμε να δούμε ότι μόνο η περιφέρεια της Κεντρικής Μακεδονίας δεν έχει κλάδο που μπορεί να καταταχθεί στις κατηγορίες 1 ή 2 (ευνοϊκή κλαδική διάρθρωση, θετικοί τοπικοί παράγοντες). Για το σύνολο των κλάδων οι περιφέρειες: Ανατολική Μακεδονία και

Θράκη, Θεσσαλία, Ήπειρος, Ιόνια Νησιά, Βόρειο Αιγαίο και Κρήτη κατατάσσονται στις κατηγορίες 1 και 2 ενώ στον αντίποδα οι περιφέρειες Κεντρικής Μακεδονίας, Αττικής και Δυτικής Μακεδονίας κατατάσσονται στην κατηγορία 8, δηλ. παρουσιάζουν δυσμενή κλαδική διάρθρωση και αρνητικούς τοπικούς παράγοντες.

Πίνακας 15: Τυπολογία κατάταξης περιφερειών κατά Boudeville βάσει των αποτελεσμάτων της ανάλυσης απόκλισης-συμμετοχής

Περιφέρεια	A	B	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Σύνολο
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	1	7	5	6	6	1	7	1
Κεντρική Μακεδονία	3	7	7	3	3	3	8	8
Δυτική Μακεδονία	3	5	5	3	2	3	8	8
Θεσσαλία	1	5	5	6	3	3	4	1
Ήπειρος	3	7	5	2	2	3	8	1
Ιόνια Νησιά	1	4	5	6	2	2	4	2
Δυτική Ελλάδα	1	5	7	2	6	3	4	3
Στερεά Ελλάδα	3	4	7	2	6	3	5	4
Πελοπόννησος	3	5	5	1	2	3	4	3
Αττική	2	7	7	3	1	1	8	8
Βόρειο Αιγαίο	1	5	5	2	2	3	4	2
Νότιο Αιγαίο	2	4	5	2	2	2	8	4
Κρήτη	1	5	5	1	6	3	4	2

Επιπρόσθετα, ευνοϊκή κλαδική διάρθρωση και θετικούς τοπικούς παράγοντες παρουσιάζουν:

- όλες οι περιφέρειες πλην της Κεντρικής Μακεδονίας, Δυτικής Μακεδονίας, Ηπείρου, Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου στον κλάδο Α.
- καμία περιφέρεια στον κλάδο Β.
- καμία περιφέρεια στον κλάδο Γ.
- Ήπειρος, Δυτική Ελλάδα, Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησος, Βόρειο και Νότιο Αιγαίο και Κρήτη στον κλάδο Δ.
- Δυτική Μακεδονία, Ήπειρος, Ιόνια Νησιά, Πελοπόννησος, Αττική, Βόρειο και Νότιο Αιγαίο στον κλάδο Ε.
- οι περιφέρειες της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, τα Ιόνια Νησιά, στην Αττική και στο Νότιο Αιγαίο, στον κλάδο Ζ.
- καμία περιφέρεια στον κλάδο Η.

Σύνοψη-Συμπεράσματα

Στην τρέχουσα οικονομική συγκυρία όπου η Ελλάδα βιώνει μια βαθιά και παρατεταμένη ύφεση (depression), η μελέτη των δυναμικών που απελευθερώνονται και οι επιπτώσεις που αυτές ενέχουν αποτελεί ζήτημα εξαιρετικής σημασίας. Από τις, μέχρι στιγμής, περιορισμένες εμπειρικές έρευνες σχετικά με τις χωρικές επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης αλλά και παρελθουσών κρίσεων σε άλλες χώρες, προκύπτει το συμπέρασμα ότι τα αποτελέσματα των κρίσεων δεν εμφανίζονται χωρικά ισορροπημένα αλλά επηρεάζουν διαφορετικά τις περιφέρειες, ανάλογα με τα διάφορα, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά και άλλα χαρακτηριστικά τους.

Σκοπός της ερευνητικής εργασίας ήταν η ανάλυση του βαθμού και της έντασης των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας, καθώς και η εξέταση της επίδρασης της κρίσης στη διαδικασία της περιφερειακής κοινωνικής σύγκλισης ή απόκλισης. Προκειμένου να αποτιμηθούν οι επιπτώσεις της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας συλλέχθηκε ένας αριθμός μεταβλητών κοινωνικής και δημογραφικής φύσεως που συνδέονται με την απασχόληση, την υγεία, την εκπαίδευση αλλά και τη γεννητικότητα, τη θνησιμότητα και τη γαμηλιότητα. Οι παραπάνω μεταβλητές επιλέχθηκαν με κριτήριο τη διαθεσιμότητα (επαρκής χωρική και χρονική κάλυψη) και την αξιοπιστία τους.

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση είναι ότι όλες οι περιφέρειες έχουν δεχθεί αρνητικές επιδράσεις από την οικονομική κρίση. Αν και η διατύπωση ενός καθολικού συμπεράσματος είναι αρκετά δύσκολη εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των παραγόντων που εξετάστηκαν, η γενική αίσθηση είναι ότι σε περιφερειακό επίπεδο οι περιοχές που επλήγησαν περισσότερο είναι περιφέρειες υποδοχής σημαντικών μητροπολιτικών κέντρων (Κεντρική Μακεδονία), τουριστικές περιοχές (Κρήτης και Βόρειο Αιγαίο) αλλά και πιο απομακρυσμένες περιοχές (Ανατολική Μακεδονία και Θράκη). Στον αντίποδα, νησιωτικές (Ιόνια Νησιά, Νότιο Αιγαίο) και λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές (Δυτική Ελλάδα, Ήπειρος) φαίνεται να έχουν υποστεί τα μεγαλύτερα προβλήματα. Η Αττική η οποία έδειξε μικρή ανθεκτικότητα σε οικονομικούς όρους (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο), εμφανίζει υψηλότερα επίπεδα ανθεκτικότητας σε σχέση με τους κοινωνικούς δείκτες που

εξετάζονται, με εξαίρεση ωστόσο στο δείκτη της ανεργίας που παρουσιάζει σημαντική αύξηση.

Σε επίπεδο νομού, η κρίση φαίνεται να έχει επηρεάσει σημαντικότερα τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα και τους γειτονικούς προς αυτά νομούς αλλά και περιοχές σχετικά ανεπτυγμένες που παρουσιάζουν ωστόσο σημαντικές διαθρωτικές αδυναμίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αντίθεση με τις οικονομικές επιπτώσεις, οι νησιωτικές περιοχές δεν φαίνεται να έχουν επηρεαστεί σημαντικά όσον αφορά τις κοινωνικές επιπτώσεις. Στον αντίποδα, μικροί, λιγότερο ανεπτυγμένοι και πιο απομακρυσμένοι νομοί είναι εκείνοι που έχουν παρουσιάσει μεγαλύτερη ανθεκτικότητα.

Ιδιαίτερα χρήσιμα ήταν τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την ανάλυση της χωρικής αυτοσυσχέτισης στις διάφορες κοινωνικές μεταβλητές. Ένας μεγάλος αριθμός μεταβλητών φάνηκε να παρουσιάζει ενδείξεις χωρικής εξάρτησης (ή αυτοσυσχέτισης). Ωστόσο, σαφείς ενδείξεις χωρικής εξάρτησης -και συγκεκριμένα θετικής χωρικής εξάρτησης- παρουσιάζει ο ακαθάριστος συντελεστής γεννήσεων, ο ακαθάριστος συντελεστής φυσικής μεταβολής, ο ακαθάριστος συντελεστής συνολικής πληθυσμιακής μεταβολής και τα ποσοστά φτώχειας. Όσον αφορά τους ρυθμούς μεταβολής της περιόδου 2008-2013, παρουσία σημαντικών ενδείξεων θετικής χωρικής εξάρτησης υπέδειξε η μεταβλητή της πληθυσμιακής μεταβολής, του ακαθάριστου συντελεστή φυσικής μεταβολής και της φτώχειας. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι –σε αρκετές περιπτώσεις– υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι οι νομοί με σχετικά υψηλές τιμές στις υπό-εξέταση μεταβλητές τείνουν να βρίσκονται εγγύτερα σε νομούς που παρουσιάζουν ομοίως υψηλές τιμές και αντίθετα, οι νομοί με σχετικά χαμηλές τιμές τείνουν να βρίσκονται εγγύτερα σε νομούς που παρουσιάζουν ομοίως χαμηλές τιμές. Επομένως υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις διάχυσης της ύφεσης και των κοινών σοκ σε γειτονικούς νομούς.

Όσον αφορά το ζήτημα της σύγκλισης ή απόκλισης σε επίπεδο νομού δεν υπάρχει κάποιο ξεκάθαρο πρότυπο και τα αποτελέσματα εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την επιλογή της μεταβλητής. Μπορεί η κρίση να έχει αντιστρέψει τη διαδικασία της σύγκλισης με τις υπόλοιπες χώρες και περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε όρους ανεργίας (European Commission, 2013), στο εσωτερικό της χώρας όμως τα πράγματα είναι διαφορετικά. Σε αντίθεση με τους οικονομικούς δείκτες που

εξετάστηκαν [στο προηγούμενο κεφάλαιο](#), μόνο σε μία μεταβλητή, τη φτώχεια, παρατηρείται μια ισχυρή τάση σύγκλισης στα χρόνια της κρίσης (δηλαδή σε όρους β και σ-σύγκλισης), η οποία προφανώς είναι σύγκλιση προς τα κάτω. Η γεννητικότητα και η βρεφική θνησιμότητα παρουσιάζει τάσεις σύγκλισης μόνο με τη β-σύγκλιση ενώ η ανεργία μόνο με τη σ-σύγκλιση. Στις υπόλοιπες μεταβλητές δεν παρατηρούνται παρόμοιες είδους ενδείξεις. Αξίζει να σημειωθεί επίσης, ότι σε περιφερειακό επίπεδο ισχυρές τάσεις σύγκλισης παρατηρούνται για όλα τα είδη ανεργίας.

Τέλος, η αποτίμηση της επίδρασης της οικονομικής κρίσης στη μεταβολή της απασχόλησης σε επτά τομείς στις περιφέρειες της Ελλάδας έδειξε την αρνητική εξέλιξη της απασχόλησης στο σύνολο της χώρας λόγω της οικονομικής κρίσης. Ωστόσο, κάποιοι κλάδοι (π.χ. γεωργία, χονδρικό και λιανικό εμπόριο, δημόσια διοίκηση και άμυνα) παρουσίασαν ισχυρή δυναμικότητα ενώ κάποιοι άλλοι (π.χ. βιομηχανία, κατασκευές, τέχνες και διασκέδαση) επλήγησαν σημαντικά. Οι περιφέρειες που φαίνεται να συγκεντρώνουν απασχόληση σε δυναμικούς τομείς και επομένως να είναι πιο ανθεκτικές είναι η Ανατ. Μακεδονία και Θράκη, η Θεσσαλία, η Ήπειρος, τα Ιόνια Νησιά, η Δυτική Ελλάδα, η Πελοπόννησος, το Βόρειο Αιγαίο και η Κρήτη.

Σε γενικές γραμμές, η διαφορετική ένταση και μορφή που είχε η κρίση σε χωρικό επίπεδο δημιουργεί ανάγκη άσκησης κατάλληλων πολιτικών. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος του κοινωνικού κράτους, παρά τις όποιες αδυναμίες και ανεπάρκειες, θα μπορούσε να διαδραματίσει έναν σημαντικό ρόλο. Σημαντικός περιορισμός βέβαια είναι η περιορισμένη θεσμική και δημοσιονομική αυτονομία των διοικητικών ενοτήτων της χώρας μας σε αντίθεση με άλλες χώρες του νότου, όπως είναι επί παραδείγματι η Ιταλία (Vampra, 2014). Αλλαγές προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να βελτιώσουν τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους και στη χώρα μας.

Βιβλιογραφία

- Artelaris και Kandyli (2014), Mapping Poverty At Regional Level In Greece, *Région et Développement* n° 39, 132-147
- Barro R. και Sala -i-Martin X., (1992), Convergence, *Journal of Political Economy*, 100(2), 223-251.
- Barro R. και Sala-I-Martin, X. (1995), *Economic Growth*, McGraw Hill, Boston, MA.
- Benediktsson K. και Karlsdóttir A. (2011), "Iceland Crisis and Regional Development – Thanks for all the Fish?", *European Urban and Regional Studies*, 18: 228-235
- Blanchard O. και Katz L. F. (1992), "Regional Evolutions", *Brookings Papers on Economic Activity*, 1: 1-75,
- Briguglio L., Cordina G., Bugejia S. και Farrugia N. (2006), "Conceptualizing and measuring Economic Resilience", *University of Malta Working Paper*, 13,
- Buček J. (2010), "The Financial and Economic Crisis in Slovakia, its Spatial Aspects and Policy Responses", Department of Human Geography and Demogeography, Comenius University of Bratislava
- Chapple K. και Lester T. W. (2010), "The Resilient Regional Labor Market? The US Case", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 85-104
- Christopherson S., Michie J. και Tyler P. (2010), "Regional Resilience: Theoretical and Empirical Perspectives", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 3-10
- Claessens S., Dell’Ariccia G., Igan D. και Laeven L. (2010), "Global Linkages and Global Policies", *Economic Policy*, 8: 267-293
- Dawley S., Pike A. και Tomaney J. (2010), "Towards the Resilient Region?", *Local Economy*, 25(8): 650-667
- Davies S., Kah S. και Woods C. (2010), "Regional Dimensions of the Financial and Economic Crisis", *EPRC Paper*, 70
- Esteban J. (2000) «Regional Convergence in Europe and the Industry Mix: A Shift-Share Analysis», *Regional Science and Urban Economics*, 30:353-364
- Friedman M. (1992), Do Old Fallacies Ever Die?, *Journal of Economic Literature*, 30(4), 2129-2132.
- Groot S., Möhlmann J., Garretsen H. και De Groot H. (2011), "The Crisis Sensitivity of European Countries and Regions: Stylized Facts and Spatial Heterogeneity", Hill E., Wial H. και Wolman H. (2008), "Exploring Regional Economic Resilience", *IURD Working Paper*, 4, *Tinbergen Institute Discussion Paper Series*, 071/3,
- Lane P. και Milesi-Ferretti G. (2010), "The Cross-Country Incidence of the Global Crisis", *CEPR Discussion Paper*, 7954

- Martin R. (2011), "Regional Economic Resilience, Hysteresis and Recessionary Shocks", *Regional Studies Association Annual International Conference*, Newcastle, 17-20/04/11
- Martin R. (2010), "Roepke Lecture in Economic Geography: Rethinking Regional Path Dependence: Beyond Lock-In to Evolution", *Economic Geography*, 86: 1-27
- Maru Y. T. (2010), "Resilient Regions: Clarity of Concepts and Challenges to Systemic Measurement", *CSIRO Working Paper Series*, 4
- Monastiriotis V. (2011), "The Geographical Dimension of Austerity", στο: Monastiriotis V. (επιμ.), *The Greek Crisis in Focus: Austerity, Recession and Paths to Recovery*, London: LSE Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, 45-71,
- Odland J. (1988) *Spatial Autocorrelation*, Scientific Geography Series, SAGE
- Reggiani A., De Graff T. και Nijkamp P. (2002), "Resilience: An Evolutionary Approach to Spatial Economic Systems", *Networks and Spatial Economics*, 2: 211-229
- Pendall R., Foster K. A. και Cowell M. (2010), "Resilience and Regions: Building Understanding of the Metaphor", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 71-84
- Quah D. (1993), Galton's Fallacy and Tests of the Convergence Hypothesis, *Scandinavian Journal of Economics*, 95 (4), 427-443.
- Rose A. και Liao S.-Y. (2005), "Modeling Regional Economic Resilience to Disasters: A Computable General Equilibrium Analysis on Water Service Disruptions", *Journal of Regional Science*, 45: 75-112
- Rose K. και Spiegel M. (2010), "Cross-Country Causes and Consequences of the Crisis: An Update", *CEPR Discussion Paper*, 7901
- Sala-i-Martin X., (1996), The Classical Approach to Convergence Analysis, *Economic Journal*, 106, 1019-1036
- Solow R. (1956), A contribution to the theory of economic growth, *Quarterly Journal of Economics*, 70(5), 65-94.
- Simmie J. και Martin R. (2010), "The Economic Resilience of Regions: Towards an Evolutionary Approach", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 27-43
- Tobler W. (1970) «A computer movie simulating urban growth in the Detroit region», *Economic Geography*, 46, 234-40
- Tzannatos Z. (2010), "The Financial Crisis' Impact on Employment in the Mediterranean Region: The Story of Two Coasts", *Economic Crisis*, 33-38
- Vampa D. (2014), *From welfare state to welfare regions: a preliminary analysis of the Italian*,

www.academia.edu/1230227/From_welfare_state_to_welfare_regions_a_preliminary_analysis_of_the_Italian_case

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2010), “Επενδύοντας στο Μέλλον της Ευρώπης: 5^η Έκθεση για την Οικονομική Κοινωνική και Εδαφική Συνοχή”, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2011), “Ετήσια Επισκόπηση της Ανάπτυξης: Παρουσίαση της Ολοκληρωμένης Απάντησης της ΕΕ στην Κρίση”, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. COM(2011) 11 τελικό

Παπαδασκαλόπουλος Α. Δ. (2000) *Μέθοδοι Περιφερειακής Ανάλυσης*, Αθήνα: Παπαζήσης

Ψυχάρης Γ. και Καζάζης Ε. Χ. (2002) «Ανάλυση των Μεταβολών της Απασχόλησης στις Περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 1995-1999», *Τόπος*, 18-19: 17-43.

Ψυχάρης Γ., Αρτελάρης Π. , Καλλιώρας Δ , Πανταζής Π., Τσιάπα Μ. (2011), ‘ Μελέτη των Επιπτώσεων της Οικονομικής Κρίσης στην Οικονομία των Περιφερειών της Ελλάδας – τα πρώτα ευρήματα της ανάλυσης των στατιστικών στοιχείων ’, 9ο επιστημονικό συνέδριο του Ελληνικού Τμήματος της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης, Αθήνα

Κεφάλαιο 17: Οικονομική Κρίση και Περιφερειακή Ανθεκτικότητα: Ένας Σύνθετος Δείκτης Αποτίμησης

Εισαγωγή

Η βαθιά και παρατεταμένη οικονομική ύφεση (depression) που βιώνει η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια έχει οδηγήσει στην επιδείνωση παλαιών, αλλά και στη δημιουργία νέων, οικονομικών, κοινωνικών, δημογραφικών και άλλων προβλημάτων. Οι επιπτώσεις της κρίσης, ωστόσο, όπως φάνηκε και από την ανάλυση των [προηγούμενων δύο κεφαλαίων](#), δεν είναι ομοιογενείς μεταξύ των διαφόρων χωρικών ενοτήτων της χώρας. Η τρέχουσα οικονομική συγκυρία έχει επηρεάσει τις τοπικές οικονομίες με διαφορετικό τρόπο και με διαφορετική ένταση δημιουργώντας "κερδισμένες" και "χαμένες" περιοχές.

Σε θεωρητικό επίπεδο, οι ερευνητικές εργασίες που ασχολούνται με το ζήτημα των χωρικών επιπτώσεων μίας κρίσης ή ύφεσης είναι αρκετά περιορισμένες. Στην ουσία, δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης το οποίο εξετάζει ενδελεχώς και άμεσα το συγκεκριμένο θέμα¹⁰⁵. Η πιο σχετική συζήτηση αφορά τη θεωρητική σχέση μεταξύ περιφερειακών ανισοτήτων και οικονομικών κύκλων (economic cycles). Σύμφωνα με αυτή, οι περιφερειακές ανισότητες μειώνονται ή αυξάνονται κατά τη διάρκεια των οικονομικών κύκλων ανάλογα με το εάν η οικονομία είναι σε φάση ανάπτυξης ή ύφεσης (προκυκλικότητα). Ένα ακόμα θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης αφορά την πιο πρόσφατα εισαχθείσα έννοια της ανθεκτικής περιφέρειας (resilient region), η οποία όμως δεν αφορά αποκλειστικά το ζήτημα των ανισοτήτων και τις οικονομικές επιπτώσεις ενός σοκ ή μιας ύφεσης αλλά και άλλες διαστάσεις (π.χ. κοινωνικές, περιβαλλοντικές, πολιτιστικές).

Ομοίως, σε επίπεδο εμπειρικής ανάλυσης, τα ευρήματα ερευνών τόσο για την τρέχουσα οικονομική συγκυρία όσο και για τις παρελθούσες κρίσεις δεν φαίνεται

¹⁰⁵ Για μια διεξοδική ανάλυση των θεωρητικών αυτών συζητήσεων βλ. τα [προηγούμενα δύο κεφάλαια](#).

να καταλήγουν σε οριστικά συμπεράσματα αναφορικά με τις χωρικές επιπτώσεις ενός σοκ/κρίσης. Το συμπέρασμα όμως που όλες συμφωνούν είναι ότι το «χωρικό αποτύπωμα» μιας οικονομικής κρίσης δεν είναι ομόλογο και επομένως υπάρχουν «χαμένες και κερδισμένες περιοχές» ή διαφορετικά περιοχές που πλήγονται περισσότερο και περιοχές που πλήγονται λιγότερο από μια τέτοια κατάσταση.

Για την περίπτωση της Ελλάδας, μόνο δύο ερευνητικές εργασίες έχουν διενεργηθεί για τις χωρικές επιπτώσεις της τρέχουσας κρίσης, η αξία των οποίων όμως περιορίζονται από το σύντομο διάστημα ανάλυσης (2008-2010). Ο Monastiriotis (2011) επιχειρεί μια *ex ante* αξιολόγηση των μέτρων λιτότητας που έλαβε η κυβέρνηση στη χωρική κατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος. Σε γενικές γραμμές, η εργασία συμπεραίνει ότι οι επιπτώσεις των μέτρων λιτότητας που λαμβάνονται εξαιτίας της κρίσης θα είναι μικρότερες (λιγότερο αισθητές) στις περισσότερο αναπτυγμένες περιοχές της χώρας. Σε, εν μέρει, αντίθετα συμπεράσματα καταλήγουν οι Ψυχάρης κ.ά., (2011) και Psycharis et al. (2014) μελετώντας ορισμένους δείκτες την περίοδο 2008-2010. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι οι μητροπολιτικές περιοχές καθώς και οι περιφέρειες που βασίζονται σε βιομηχανικές δραστηριότητες φαίνεται να παρουσίασαν τα μεγαλύτερα προβλήματα στην υπό-εξέταση περίοδο. Αντίθετα, περιοχές που βασίζονται στον τουριστικό τομέα όπως είναι τα νησιά, επέδειξαν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα. Σε κάθε περίπτωση, οι παραπάνω εργασίες εστιάζει κυρίως στις οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης παρά στις κοινωνικές.

Η παρούσα εργασία εστιάζει στη διερεύνηση των οικονομικών αλλά και κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης την περίοδο από την αρχή της κρίσης έως και σήμερα. Πιο συγκεκριμένα, ο βασικός σκοπός είναι να αποτιμηθούν οι συνολικές επιπτώσεις της κρίσης στις περιφέρειες και τους νομούς της Ελλάδας, ώστε να προσδιοριστούν οι περιοχές με τις μεγαλύτερες και μικρότερες απώλειες, δηλαδή οι περιοχές που παρουσιάζουν τη μικρότερη και τη μεγαλύτερη ανθεκτικότητα. Για την επίτευξη αυτού του στόχου κατασκευάζεται ένας σύνθετος δείκτης οικονομικών επιπτώσεων της κρίσης ή αλλιώς δείκτης ανθεκτικότητας, με στόχο να αποτελέσει ένα συνοπτικό και συνάμα συνεκτικό εργαλείο άσκησης, οικονομικής και κοινωνικής, πολιτικής στο βαθμό που επιτρέπει την ιεράρχηση των επιπτώσεων της κρίσης. Με αυτή την έννοια, ο ρόλος του κοινωνικού κράτους (κυρίως του επίσημου), παρά τις όποιες

δυσκολίες αντιμετωπίζει λόγω της τρέχουσας συγκυρίας αλλά και των προγενέστερων ανεπαρκειών και αδυναμιών του, θα μπορούσε να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο, ιδίως στις περιοχές που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση.

1. Οι σύνθετοι δείκτες – Θεωρητική συζήτηση

Οι σύνθετοι δείκτες είναι σε θέση, συνήθως, να αντιπροσωπεύσουν επαρκέστερα πολυδιάστατες έννοιες, όπως η ευημερία ή οι επιπτώσεις από ένα σοκ, όπως είναι εκείνο της κρίσης. Ο συνήθης τρόπος αποτίμησης τέτοιων καταστάσεων μιας περιοχής είναι η μέτρηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της, δηλαδή η μέτρηση της συνολικής αξίας των τελικών αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται ανά κάτοικο κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Τα πλεονεκτήματα τα οποία παρουσιάζει το κατά κεφαλήν ΑΕΠ ως δείκτης είναι η συνέπεια ως προς τη συχνότητα της μέτρησής του, η ευκολία στη μέτρησή του και η, εξ αυτών, αποδοχή την οποία απολαμβάνει. Το γεγονός αυτό καθιστά ασφαλή τη διεξαγωγή διαχρονικών αλλά και διαστρωματικών αναλύσεων και συγκρίσεων.

Συνήθως, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ μιας περιοχής παρουσιάζει ισχυρή θετική συσχέτιση με το επίπεδο της ευημερίας της (Ο' Sullivan και Sheffrin, 1996). Ωστόσο, η αποκλειστική χρήση του ενδέχεται να καταστεί παραπλανητική καθώς η αύξησή/μείωση του δεν προϋποθέτει απαραίτητα ισόποση αύξηση/μείωση του εισοδήματος για όλους τους κατοίκους (στην πραγματικότητα, δεν προϋποθέτει καν αύξηση)¹⁰⁶. Επιπρόσθετα, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν ενσωματώνει πληθώρα κρίσιμων για την ευημερία παραμέτρων, όπως επί παραδείγματι η ποιότητα ζωής, τα κοινωνικά προβλήματα (π.χ. ανεργία) και τα επίπεδα περιβαλλοντικής ρύπανσης (Arrow κ.α., 1995· Berg van den, 2007· Dasgupta, 1993· European Economic and Social Committee, 2008· Hall και Matthews, 2008· Kropp, 2009· Layard, 2005· Matthews, 2006· Osberg και Sharpe, 2002· Ranis κ.α., 2005· Vauray, 2003). Ως εκ τούτου, η αποκλειστική χρήση μεμονωμένων δεικτών (και δη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ) για τη μέτρηση της ευημερίας έχει, εσχάτως, εγείρει επιφυλάξεις,

¹⁰⁶ Βλέπε μεταξύ άλλων, Galbraith 1958, Hirsch 1976, Kuznets 1941, 1962, Samuelson 1950, 1961, Scitovsky 1976, Sen 1973, 1985.

αμφισβητήσεις και αντιρρήσεις, προσδίδοντας ιδιαίτερη σπουδαιότητα στην κατασκευή σύνθετων δεικτών (composite indicators) (Stiglitz κ.ά., 2009)¹⁰⁷.

Παρά το μεγάλο πρόσφατο ενδιαφέρον και τις προσπάθειες που έχουν γίνει προς αυτή την κατεύθυνση, μέχρι στιγμής δεν υφίσταται κάποια κοινά αποδεκτή μεθοδολογία για την κατασκευή τέτοιων δεικτών (βλ. Booyesen, 2002; Saisana και Tarantola, 2002; Freudenberg 2003; Nardo κ.ά., 2005; Saisana κ.ά., 2005). Ως εκ τούτου, δεν υφίσταται και κάποιος κοινά αποδεκτός σύνθετος δείκτης.¹⁰⁸ Ο **Πίνακας 1** συνοψίζει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των σύνθετων δεικτών.

Πίνακας 1: Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των σύνθετων δεικτών

Πλεονεκτήματα σύνθετων δεικτών	Μειονεκτήματα σύνθετων δεικτών
είναι σε θέση να αντιπροσωπεύσουν (να αποτιμήσουν) πολυδιάστατα φαινόμενα.	ενδεχομένως να «στέλνουν» παραπλανητικά μηνύματα (και να οδηγούν στην εξαγωγή υπεραπλουστευμένων συμπερασμάτων).
είναι ευκολότερα ερμηνεύσιμοι (καθώς παρέχουν γε	εμπεριέχουν υποκειμενικότητα σε μεγάλο βαθμό (στάθμιση).
είναι περισσότερο ενδιαφέροντες (καθώς «συμπυκνώνουν» την πληροφορία).	είναι περισσότερο δύσκολο να υπολογιστούν (απαιτούν πληθώρα δεδομένων).

Πηγή: Saisana και Tarantola (2002: 5)

Παρά την έλλειψη ομοθυμίας αναφορικά με την αποδοχή κάποιου σύνθετου δείκτη, η κατασκευή του περιλαμβάνει, σε γενικές γραμμές, τα ακόλουθα στάδια (Arvanitidis και Petrakos, 2007):

¹⁰⁷ Το Φεβρουάριο του 2008, ο Πρόεδρος της Γαλλίας, Sarkozy, όντας μη ικανοποιημένος από την παρεχόμενη στατιστική πληροφόρηση αναφορικά με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ανέθεσε στους διακεκριμένους οικονομολόγους Stiglitz, Sen και Fitoussi τη δημιουργία «Επιτροπής για τη Μέτρηση της Οικονομικής Επίδοσης και της Κοινωνικής Προόδου». Σκοπός της Επιτροπής ήταν ο εντοπισμός των ορίων του κατά κεφαλήν ΑΕΠ ως δείκτη μέτρησης της οικονομικής επίδοσης και της κοινωνικής προόδου και η κατάθεση προτάσεων για τη δημιουργία ενός σχετικού σύνθετου δείκτη. Σύμφωνα με την Επιτροπή, πέραν του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, στο (υπό κατασκευή) σύνθετο δείκτη θα πρέπει να ενσωματωθούν μεταβλητές που αναφέρονται στην ποιότητα ζωής (π.χ. υγεία, εκπαίδευση, δημοκρατία, ασφάλεια), στην αειφορία και στο περιβάλλον.

¹⁰⁸ Τον Αύγουστο του 2011, στο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρίας Περιφερειακής Επιστήμης το οποίο διεξήχθη στη Βαρκελώνη, ο Επίτροπος της Περιφερειακής Πολιτικής της ΕΕ, Hahn, ζήτησε τη συνδρομή των μελών της Εταιρίας προς την κατεύθυνση της κατασκευής ενός σύνθετου δείκτη για την αποτίμηση της ευημερίας της Ευρώπης και των περιοχών της.

- α) τη διαμόρφωση του θεωρητικού πλαισίου,
- β) την επιλογή των επιμέρους μεταβλητών,
- γ) την τυποποίηση των μεταβλητών (προκειμένου να καταστεί δυνατή η διεξαγωγή μαθηματικών πράξεων),
- δ) τη στάθμιση των μεταβλητών, και
- ε) την «τεκμηρίωση» του σύνθετου δείκτη (τα αποτελέσματά του να είναι ευσταθή και να συνάδουν με το θεωρητικό πλαίσιο το οποίο έχει διαμορφωθεί).

Όσον αφορά το πιο συχνά χρησιμοποιούμενους δείκτες, στο επίπεδο των χωρών, υψηλή δημοφιλία απολαμβάνουν ο Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης (Human Development Index – HDI) (UN 2009), ο Δείκτης Περιβαλλοντικής Αειφορίας (Environmental Sustainability Index – ESI) (Esty κ.ά. 2005), ο Δείκτης Περιβαλλοντικής Επίδοσης (Environmental Performance Index – EPI) (Esty κ.ά. 2008), ο Δείκτης Οικονομικής Ευημερίας (Index of Economic Well-Being - IEWB) (Osberg και Sharpe 2001), ο Δείκτης «Χαρούμενος Πλανήτης» (“Happy Planet” Index) (NEF 2009) και ο Δείκτης Παγκοσμιοποίησης (Globalization Index) (KOF 2011).

Στο επίπεδο των περιφερειών και των νομών υπάρχει προφανής έλλειψη σύνθετων δεικτών σε διεθνές επίπεδο. Ο πιο γνωστός δείκτης είναι ο Δείκτης Περιφερειακής Ανταγωνιστικότητας (Regional Competitiveness Index – RCI) (Annoni και Kozonska 2010) ο οποίος περιλαμβάνει όλες τις περιφέρειες (NUTS 3) της ΕΕ. Για την Ελλάδα ειδικότερα, ο πιο γνωστός δείκτης είναι ο Σύνθετος Δείκτης Ευημερίας και Ανάπτυξης (ΣΔΕΑ) (Πετράκος και Ψυχάρης 2004, Petrakos και Artelaris, 2008). Οι ανωτέρω δείκτες αποσκοπούν είτε στην άμεση μέτρηση της ευημερίας είτε στη μέτρηση συγκεκριμένων παραμέτρων που (ενδεχομένως) σχετίζονται με αυτή (π.χ. περιβάλλον, ευτυχία, ανταγωνιστικότητα, παγκοσμιοποίηση).

2. Επιλογή μεταβλητών και Κατασκευή Σύνθετου Δείκτη Επιπτώσεων της Κρίσης/Ανθεκτικότητας για τις περιφέρειες και τους νομούς της Ελλάδας

Στην εργασία επιλέχθηκε η κατασκευή ενός σύνθετου δείκτη και για τα δύο διαφορετικά χωρικά επίπεδα, δηλαδή τις περιφέρειες και τους νομούς της χώρας. Προκειμένου να αποτιμηθούν οι επιπτώσεις της κρίσης, συλλέχθηκε ένας αριθμός μεταβλητών που αντιπροσωπεύει ποικίλες πτυχές της οικονομικής και κοινωνικής

δραστηριότητας οι οποίες επηρεάζονται άμεσα από την οικονομική κρίση, όπως είναι για παράδειγμα η ανεργία, το εισόδημα, η φτώχεια, η υγεία, η εκπαίδευση και η γεννητικότητα. Η χρονική περίοδος της ανάλυσης αφορά το διάστημα 2008-2013. Για μερικές μεταβλητές τα στατιστικά δεδομένα που συλλέχθηκαν αφορούν το έτος 2011 ή 2012 λόγω έλλειψης μεταγενεστέρων στοιχείων.

Καθότι το εγχείρημα της στάθμισης είναι εξαιρετικά δύσκολο και ενέχει σε μεγάλο βαθμό το στοιχείο της υποκειμενικότητας, επιλέγεται η λύση της μη στάθμισης των εν λόγω μεταβλητών (βεβαίως, και αυτή η επιλογή εξακολουθεί να ενέχει το στοιχείο της υποκειμενικότητας), ακολουθώντας την πρακτική η οποία εφαρμόστηκε σε προηγούμενα ανάλογα εγχειρήματα (βλ. Petrakos και Artelaris, 2008). Προκειμένου να καταστεί εφικτή η διεξαγωγή μαθηματικών πράξεων μεταξύ των τιμών των επιμέρους μεταβλητών, όλες οι μεταβλητές τυποποιήθηκαν στο διάστημα $[0, 100]$ στη βάση της σχέσης:

$$SX_i = 100(X_i - X_{\min}) / (X_{\max} - X_{\min}),$$

όπου

X_i , η εκάστοτε παρατήρηση i ,

$X_{\max}$, η μέγιστη και

$X_{\min}$ η ελάχιστη παρατήρηση της εκάστοτε μεταβλητής X , αντίστοιχα

(το σύμβολο S υποδηλώνει την τυποποίηση).

Για λόγους ευστάθειας των συμπερασμάτων, η τυποποίηση γίνεται και με έναν άλλο τυπικό τρόπο, όπου οι μεταβλητές τυποποιούνται ώστε οι τιμές να έχουν άθροισμα μηδέν και διακύμανση 1.

Η τελική τιμών του σύνθετων δεικτών προκύπτει ως ο μέσος όρος των τυποποιημένων τιμών των μεταβλητών, όπως αυτός δίνεται από τη σχέση:

$$\Sigma\Delta = \sum_n SX_n / n,$$

Όπου:

n είναι ο αριθμός των μεταβλητών που συνθέτουν τον εκάστοτε δείκτη.

Πηγή των δεδομένων αποτελεί η τελευταία έκδοση της περιφερειακής βάσης δεδομένων της EUROSTAT (στοιχεία εισοδήματος, ανεργίας και απασχόλησης, εκπαίδευσης, υγείας και δημογραφικά για το επίπεδο της περιφέρειας), της ΕΛΣΤΑΤ

(στοιχεία εισοδήματος, εκπαίδευσης και υγείας σε επίπεδο νομού), του Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (στοιχεία γεννητικότητας και θνησιμότητας σε επίπεδο νομού) και της Στατιστικής Επετηρίδας της Ελληνικής Αστυνομίας (στοιχεία αυτοκτονιών σε επίπεδο περιφέρειας και νομού). Τα στοιχεία της φτώχειας που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση προέρχονται από πρόσφατες εκτιμήσεις μικρο-προσομοίωσης (micro-simulation) που πραγματοποιήθηκαν μετά από συνδυασμό των στοιχείων της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών του 2001 και 2011 και της ετήσιας δειγματοληπτικής έρευνας των συνθηκών διαβίωσης (SILC) (βλ. Artelaris και Kandyliis, 2014).

Εξαιτίας του διαφορετικού αριθμού των σχετικών μεταβλητών αλλά και της διαφορετικής ποιότητας, αξιοπιστίας και χρονικής τους κάλυψης, επιλέχθηκε η κατασκευή διαφορετικού σύνθετου δείκτη για τις περιφέρειες και τους νομούς της χώρας. Για την περίπτωση της περιφέρειας, επίσης, και για λόγους ευστάθειας των αποτελεσμάτων, επιλέχθηκε η κατασκευή δύο σύνθετων δεικτών: ενός *ευρύ* και ενός *πιο περιορισμένου* δείκτη. Ο πρώτος δείκτης αποτελείται από 16 μεταβλητές ενώ ο δεύτερος από 12 μεταβλητές.

Οι 16 μεταβλητές οι οποίες συνθέτουν τον *ευρύ* δείκτη είναι οι εξής:

- ❖ *Γονιμότητα (%)*
- ❖ *Βρεφική θνησιμότητα (%)*
- ❖ *Προσδόκιμο ζωής (έτη)*
- ❖ *Διαθέσιμο εισόδημα (κατά κεφαλήν)*
- ❖ *Εκπαιδευτική διαρροή (%)*
- ❖ *Συμμετοχή στην Εκπαίδευση (%)*
- ❖ *Απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (%)*
- ❖ *Νέοι δίχως απασχόληση ή Εκπαίδευση (%)*
- ❖ *Απασχόληση σε δημόσια διοίκηση, υγεία, εκπαίδευση κτλ. (%)*
- ❖ *Μακροχρόνια ανεργία (%)*
- ❖ *Αριθμός αυτοκτονιών και αποπειρών (κατά κεφαλήν)*
- ❖ *Αριθμός βιαιοπραγιών (κατά κεφαλήν)*
- ❖ *Αριθμός ιατρών (ανά 10.000 κατοίκους)*
- ❖ *Φτώχεια (%)*
- ❖ *Κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας (κατά κεφαλήν)*
- ❖ *Ανεργία (%)*

Οι 12 μεταβλητές οι οποίες συνθέτουν τον περιορισμένο δείκτη είναι:

- ❖ Γονιμότητα (%)
- ❖ Βρεφική θνησιμότητα (%)
- ❖ Προσδόκιμο ζωής (έτη)
- ❖ Διαθέσιμο εισόδημα (κατά κεφαλήν)
- ❖ Εκπαιδευτική διαρροή (%)
- ❖ Απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (%)
- ❖ Μακροχρόνια ανεργία (%)
- ❖ Αριθμός αυτοκτονιών και αποπειρών (κατά κεφαλήν)
- ❖ Αριθμός ιατρών (ανά 10.000 κατοίκους)
- ❖ Φτώχεια (%)
- ❖ Ηλεκτρική ενέργεια, (κατά κεφαλήν)
- ❖ Ανεργία (%)

Σε επίπεδο νομού όπου τα στατιστικά δεδομένα είναι πιο περιορισμένα και πολλές φορές μη αξιόπιστα, επιλέγεται η κατασκευή ενός και μοναδικού σύνθετου δείκτη, ο οποίος αποτελείται από επτά (7) μεταβλητές, οι οποίες είναι οι εξής:

- ❖ Ακαθάριστος συντελεστής πληθυσμιακής μεταβολής (%)
- ❖ Φτώχεια (%)
- ❖ Ανεργία (%)
- ❖ Κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας (κατά κεφαλήν)
- ❖ Αριθμός ιατρών (ανά 10.000 κατοίκους)
- ❖ Αριθμός φοιτητών (κατά κεφαλήν)
- ❖ ΑΕΠ (κατά κεφαλήν)

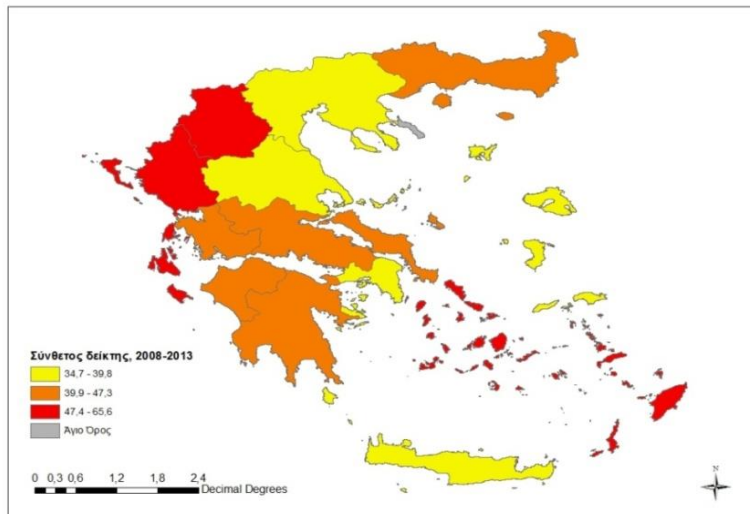
3. Αποτελέσματα σύνθετου δείκτη επιπτώσεων της κρίσης/ανθεκτικότητας σε επίπεδο περιφέρειας

Τα αποτελέσματα του ευρύ δείκτη της ανθεκτικότητας απεικονίζονται στους χάρτες 1 και 2 και παρουσιάζονται αναλυτικά στην πρώτη στήλη του [Πίνακα 2](#). Η κατασκευή του χάρτη έγινε τόσο με τη μέθοδο ταξινόμησης του ποσοστημορίου (quantile), με βάση την οποία τα δεδομένα ταξινομούνται σε ένα συγκεκριμένο αριθμό κατηγοριών με ίσο αριθμό χωρικών μονάδων για κάθε κατηγορία (χάρτες 1Α

και 2Α) όσο και με την μέθοδο φυσικής κατανομής (Natural Breaks), η οποία χρησιμοποιεί την στατιστική "Jenks Optimal Method" για να δημιουργήσει διακριτές κατηγορίες που περιέχουν μία εσωτερική συνοχή (χάρτες 1Β και 2Β).

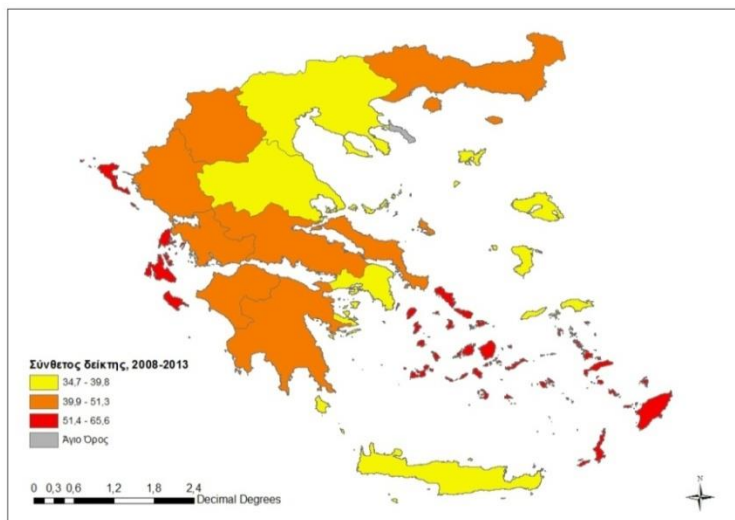
Σύμφωνα με τα αποτελέσματα αυτά, η περιφέρεια η οποία παρουσιάζεται περισσότερο ανθεκτική στη διάρκεια της κρίσης είναι η περιφέρεια Ιονίων Νήσων, και έπονται το Βόρειο Αιγαίο, η Ήπειρος, η Δυτική Μακεδονία και η Δυτική Ελλάδα. Με άλλα λόγια, μερικές από τις πιο μικρές και λιγότερο ανεπτυγμένες, και ως ένα βαθμό, γεωγραφικά απομονωμένες περιφέρειες της Ελλάδας, φαίνεται να τα έχουν πάει καλύτερα στα χρόνια της κρίσης. Από την άλλη πλευρά, οι δύο περιφέρειες που επλήγησαν περισσότερο είναι η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία (με παρόμοιες τιμές του σύνθετου δείκτη) και έπονται η Κρήτη και η Θεσσαλία. Με άλλα λόγια, τα δυο μεγαλύτερα μητροπολιτικά κέντρα της χώρας έχουν υποστεί τις ισχυρότερες πιέσεις σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο στα χρόνια της κρίσης και ακολουθούνται από μια επίσης ανεπτυγμένη (τουλάχιστον σε όρους κατά κεφαλήν ΑΕΠ) και τουριστική περιφέρεια (Κρήτη) αλλά και από τη Θεσσαλία, η οποία περιλαμβάνει δύο νομούς (Μαγνησίας και Λάρισας) που φιλοδοξούν να ανταγωνιστούν, ως δίπολο, τα μητροπολιτικά κέντρα ανάπτυξης της χώρας. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν με βάση το δεύτερο, εναλλακτικό, τρόπο της στάθμισης δεν υποδεικνύουν ουσιαστικές αλλαγές στην κατάταξη των περιφερειών. Η πιο σημαντική διαφορά είναι η αλλαγή θέσεων μεταξύ Αττικής και Κεντρικής Μακεδονίας στην κορυφή της κατάταξης.

Χάρτης 1Α: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, Ευρύς δείκτης, NUTS 2, μεταβολή 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης του ποσοστημορίου (quantile), πρώτος τρόπος τυποποίησης**

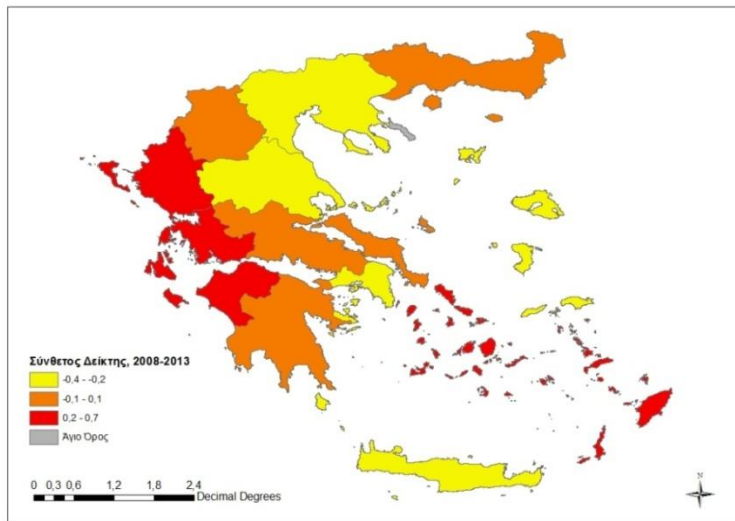
Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο πρώτος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών στο διάστημα [0, 100].

Χάρτης 1Β: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, Ευρύς δείκτης, NUTS 2, μεταβολή 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης της Φυσικής Κατανομής (Natural Breaks /Jenks), πρώτος τρόπος τυποποίησης**

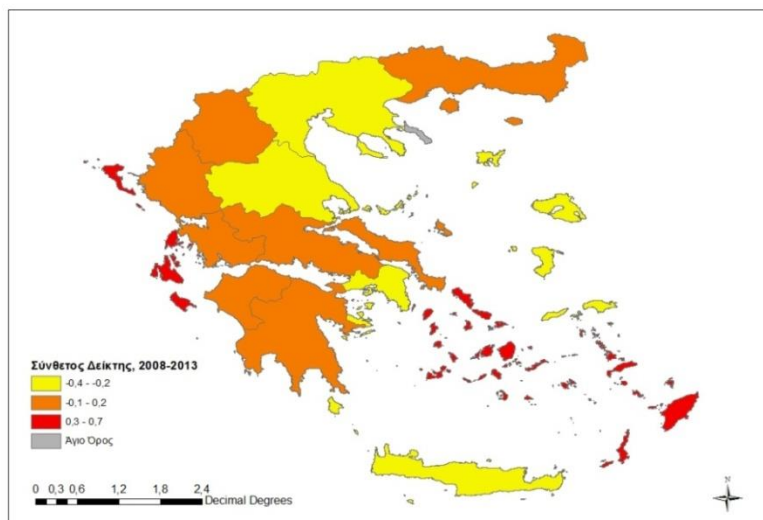
Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο πρώτος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών στο διάστημα [0, 100].

Χάρτης 2Α: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, Ευρύς δείκτης, NUTS 2, μεταβολή 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης του ποσοστημορίου (quantile), δεύτερη μέθοδο τυποποίησης**

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο δεύτερος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών ώστε οι τιμές να έχουν άθροισμα μηδέν και διακύμανση 1.

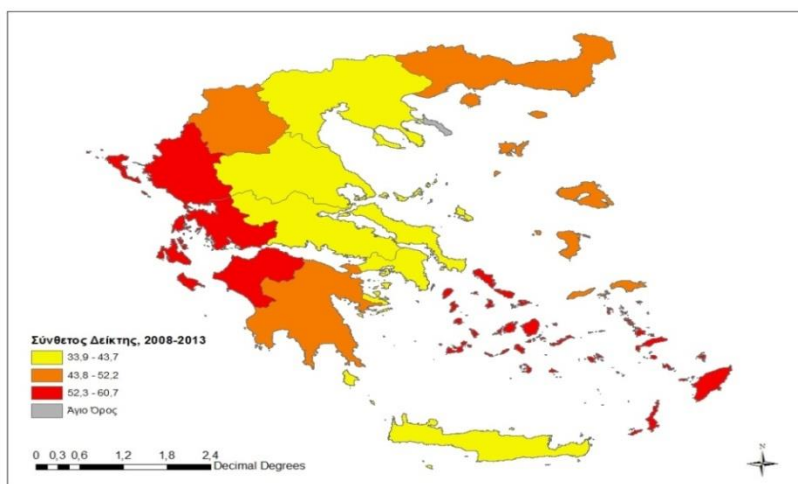
Χάρτης 2Β: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, Ευρύς δείκτης, NUTS 2, μεταβολή 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης της Φυσικής Κατανομής (Natural Breaks /Jenks), δεύτερος τρόπος τυποποίησης**

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο πρώτος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών ώστε οι τιμές να έχουν άθροισμα μηδέν και διακύμανση 1.

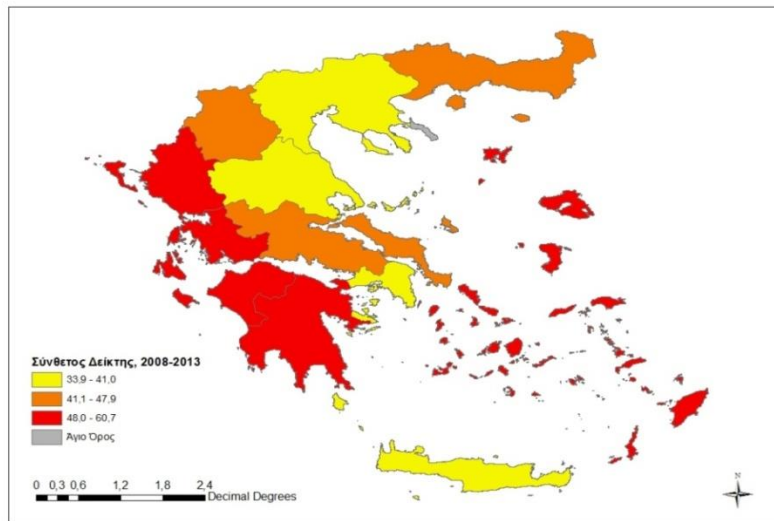
Τα αποτελέσματα του δεύτερου και πιο περιορισμένου δείκτη της ανθεκτικότητας απεικονίζονται στους χάρτες 3 και 4 και παρουσιάζονται αναλυτικά στην δεύτερη στήλη του [Πίνακα 2](#). Σύμφωνα με αυτά, οι περιφέρειες που έχουν υποστεί τις σημαντικότερες επιπτώσεις από την κρίση είναι η Κρήτη, η Θεσσαλία, η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία, ενώ εκείνες που έχουν υποστεί τις μικρότερες είναι η Ήπειρος, το Νότιο Αιγαίο, η Δυτική Ελλάδα και τα Ιόνια νησιά. Με άλλα λόγια, δεν παρατηρείται μεταξύ των δύο δεικτών (δηλαδή μεταξύ ευρύ και περιορισμένου δείκτη) κάποια διαφορά στις ομάδες των λιγότερο και περισσότερο ανθεκτικών περιοχών, αν και παρατηρούνται διαφορές στην κατάταξή τους, αφού πλέον η Κρήτη και η Θεσσαλία έχουν περάσει στην κατάταξη την Αττική και την Κεντρική Μακεδονία και πλέον φαίνονται εκείνες να είναι που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση. Από την άλλη πλευρά, τα Ιόνια νησιά δίνουν τη θέση τους στην Ήπειρο. Με βάση τον δεύτερο τρόπο της στάθμισης δεν παρατηρούνται επίσης, ουσιαστικές αλλαγές στην κατάταξη των περιφερειών. Η πιο σημαντική διαφορά είναι η αλλαγή θέσεων στην κατάταξη μεταξύ Ιόνιων Νησιών και Νοτίου Αιγαίου όπου η τελευταία εμφανίζεται ακόμα πιο ανθεκτική σε σχέση με τις προηγούμενες περιπτώσεις.

Χάρτης 3Α: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, Περιορισμένος δείκτης, NUTS 2, μεταβολή 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης του ποσοστημορίου (quantile), πρώτος τρόπος τυποποίησης**

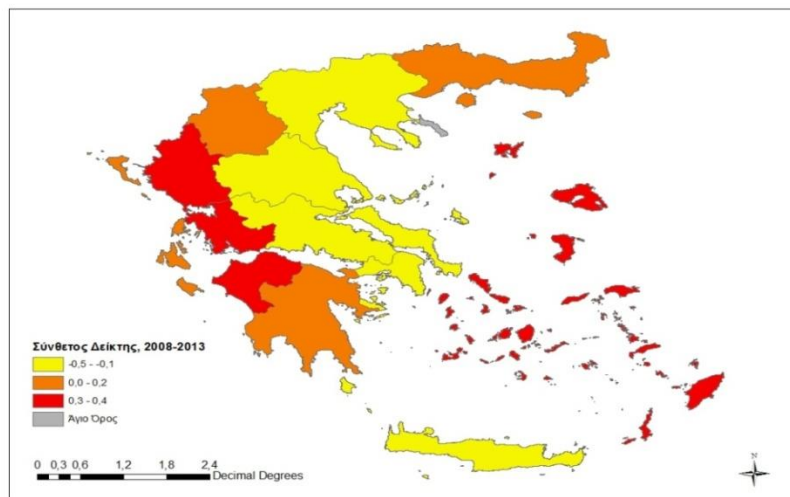
Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο πρώτος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών στο διάστημα [0, 100].

Χάρτης 3B: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, Περιορισμένος δείκτης, NUTS 2, μεταβολή 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης της Φυσικής Κατανομής (Natural Breaks /Jenks), πρώτος τρόπος τυποποίησης**

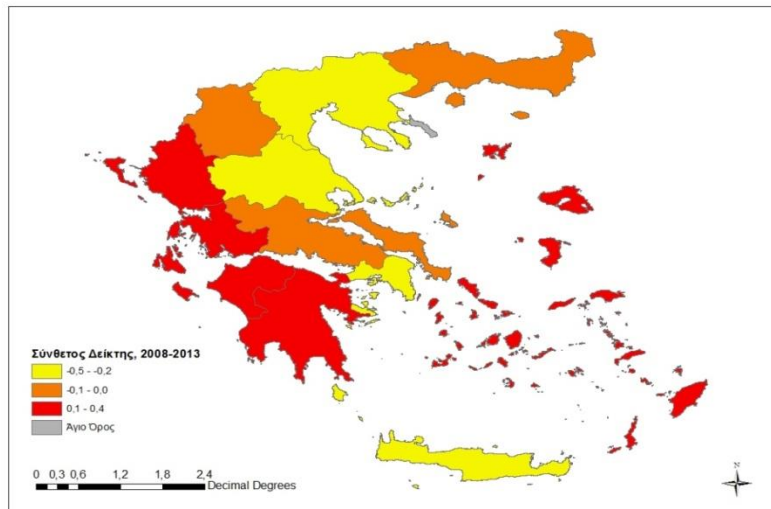
Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο πρώτος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών στο διάστημα [0, 100].

Χάρτης 4A: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, Περιορισμένος δείκτης, NUTS 2, μεταβολή 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης του ποσοστημορίου (quantile), δεύτερη μέθοδο τυποποίησης**

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο δεύτερος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών ώστε οι τιμές να έχουν άθροισμα μηδέν και διακύμανση 1.

Χάρτης 4B: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, Περιορισμένος δείκτης, NUTS 2, μεταβολή 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης της Φυσικής Κατανομής (Natural Breaks /Jenks), δεύτερος τρόπος τυποποίησης**

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο πρώτος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών ώστε οι τιμές να έχουν άθροισμα μηδέν και διακύμανση 1.

Πίνακας 2: Τιμές Σύνθετου δείκτη επιπτώσεων της κρίσης, NUTS 2, μεταβολή 2008-2013

Περιφέρειες	Ευρύς δείκτης		Περιορισμένος δείκτης	
	1 ^η τυποποίηση	2 ^η τυποποίηση	1 ^η τυποποίηση	2 ^η τυποποίηση
Αττική	34.70	-0.36	38.41	-0.29
Κεντρική Μακεδονία	34.78	-0.38	40.99	-0.24
Κρήτη	36.81	-0.33	33.90	-0.47
Θεσσαλία	36.89	-0.32	36.03	-0.44
Βόρειο Αιγαίο	39.78	-0.15	52.24	0.22
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	42.60	-0.11	46.99	-0.04
Πελοπόννησος	45.20	0.00	51.78	0.16
Στερεά Ελλάδα	46.10	0.01	43.72	-0.12
Δυτική Ελλάδα	47.27	0.07	54.69	0.23
Δυτική Μακεδονία	47.48	0.06	47.91	0.00
Ήπειρος	51.31	0.21	60.71	0.44
Νότιο Αιγαίο	62.79	0.59	57.43	0.35
Ιόνια Νησιά	65.63	0.70	53.14	0.21

Ιδία Επεξεργασία.

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει τις συσχετίσεις όλων των μεταβλητών που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του σύνθετου δείκτη. Ο λόγος είναι ότι ύπαρξη μεγάλων συσχετίσεων ανάμεσα στις μεταβλητές ενός σύνθετου δείκτη δημιουργεί σημαντικά προβλήματα στην κατασκευή και ερμηνεία του δείκτη (Nardo κ.ά., 2005). Στην περίπτωση μας δεν παρουσιάζονται σημαντικές τιμές συσχετίσεων, όπως φαίνεται από το σχετικό πίνακα. Στην συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, οι τιμές του συντελεστή Pearson είναι σημαντικά μικρότερη του 0.60, γεγονός που υποδηλώνει χαμηλή επίπεδα συσχέτισης.

Πίνακας 3: Συντελεστής συσχέτισης Pearson μεταξύ των μεταβλητών του Σύνθετου Δείκτη ανθεκτικότητας για τις περιφέρειες

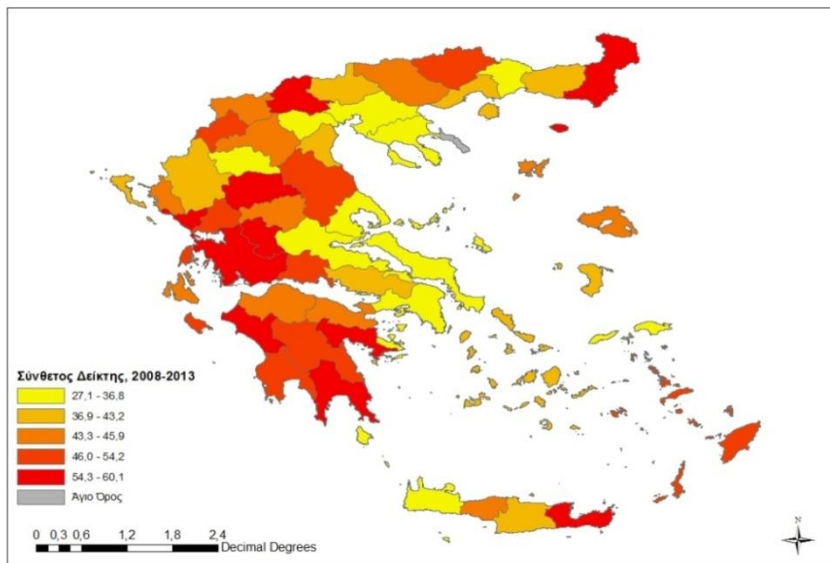
Μεταβλητές	Γονιμότητα	Βρεφική θνησιμότητα	Προσδόκιμο ζωής	Διαθέσιμο εισόδημα	Εκπαιδευτική διαρροή	Συμμετοχή στην Εκπαίδευση	Απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	Νέοι δίχως απασχόληση ή Εκπαίδευση	Απασχόληση σε δημόσια διοίκηση, υγεία, εκπαίδευση κτλ.	Μακροχρόνια ανεργία	Βιαιοπραγίες	Αριθμός ιατρών	Φτώχεια	Κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας
Γονιμότητα	1.00	-0.60	-0.59	0.15	-0.08	-0.21	0.19	-0.64	-0.33	0.02	-0.50	0.22	-0.40	0.46
Βρεφική θνησιμότητα	-0.60	1.00	0.28	-0.14	-0.30	0.19	-0.07	0.25	0.16	-0.19	0.40	-0.07	-0.25	-0.64
Προσδόκιμο ζωής	-0.59	0.28	1.00	0.14	-0.29	-0.04	-0.34	0.60	0.29	0.57	0.11	-0.53	0.29	-0.14
Διαθέσιμο εισόδημα	0.15	-0.14	0.14	1.00	-0.20	0.41	0.61	0.18	0.61	0.14	0.02	-0.17	0.23	0.53
Εκπαιδευτική διαρροή	-0.08	-0.30	-0.29	-0.20	1.00	0.00	0.37	-0.26	0.02	-0.19	-0.16	-0.06	0.23	0.06
Συμμετοχή στην Εκπαίδευση	-0.21	0.19	-0.04	0.41	0.00	1.00	0.30	0.22	0.70	-0.44	0.57	-0.32	0.02	-0.15
Απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	0.19	-0.07	-0.34	0.61	0.37	0.30	1.00	-0.03	0.43	-0.25	-0.23	0.13	0.09	0.27
Νέοι δίχως απασχόληση ή Εκπαίδευση	-0.64	0.25	0.60	0.18	-0.26	0.22	-0.03	1.00	0.43	0.20	0.26	-0.20	0.62	-0.13
Απασχόληση σε δημόσια διοίκηση, υγεία, εκπαίδευση κτλ.	-0.33	0.16	0.29	0.61	0.02	0.70	0.43	0.43	1.00	-0.23	0.22	-0.17	0.18	0.05
Μακροχρόνια ανεργία	0.02	-0.19	0.57	0.14	-0.19	-0.44	-0.25	0.20	-0.23	1.00	-0.45	-0.38	0.22	0.12
Βιαιοπραγίες	-0.50	0.40	0.11	0.02	-0.16	0.57	-0.23	0.26	0.22	-0.45	1.00	-0.30	0.25	-0.06
Αριθμός ιατρών	0.22	-0.07	-0.53	-0.17	-0.06	-0.32	0.13	-0.20	-0.17	-0.38	-0.30	1.00	-0.10	-0.07
Φτώχεια	-0.40	-0.25	0.29	0.23	0.23	0.02	0.09	0.62	0.18	0.22	0.25	-0.10	1.00	0.38
Κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας	0.46	-0.64	-0.14	0.53	0.06	-0.15	0.27	-0.13	0.05	0.12	-0.06	-0.07	0.38	1.00
Ανεργία	-0.45	0.03	0.63	0.51	-0.32	0.37	-0.02	0.82	0.58	0.42	0.18	-0.30	0.57	0.04
Αυτοκτονίες και απόπειρες	-0.01	0.05	-0.11	0.20	-0.55	0.09	0.05	0.55	0.16	-0.06	0.00	0.46	0.19	0.00

Ιδία Επεξεργασία.

4. Αποτελέσματα σύνθετου δείκτη επιπτώσεων της κρίσης σε επίπεδο νομού

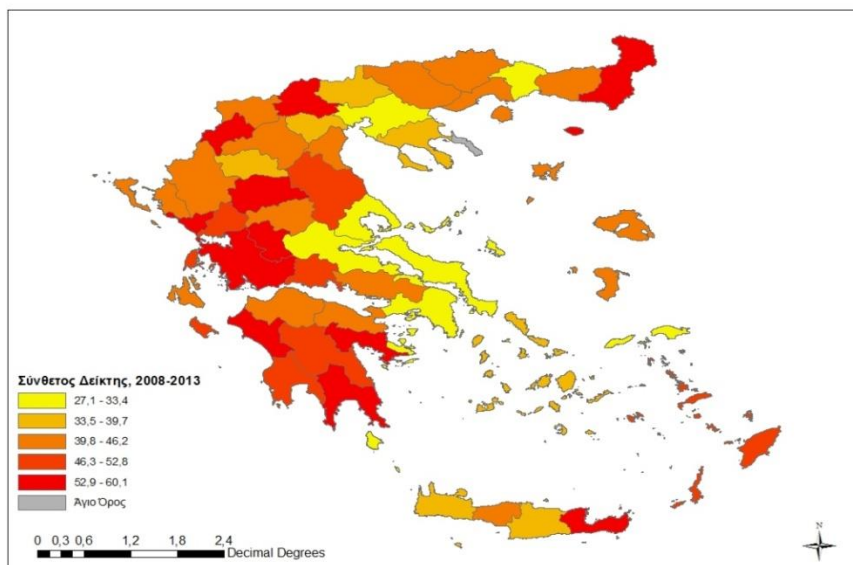
Τα αποτελέσματα του σύνθετη δείκτη της ανθεκτικότητας απεικονίζονται στους χάρτες 5 και 6 και παρουσιάζονται αναλυτικά στον [Πίνακα 4](#). Όπως και για την περίπτωση των περιφερειών, η κατασκευή του χαρτών έγινε τόσο με τη μέθοδο ταξινόμησης του ποσοστημορίου (χάρτες 5A και 6A) όσο και με την μέθοδο φυσικής κατανομής ([χάρτες 5B και 6B](#)). Όπως είναι προφανές, οι νομοί οι οποίοι εμφανίζονται περισσότερο ανθεκτικοί στη διάρκεια της κρίσης είναι οι νομοί Έβρου, Αργολίδας, Λακωνίας, Ηλείας, Λασιθίου, Ευρυτανία, Πρέβεζας, Πέλλας, Αιτωλοακαρνανίας, Τρικάλων Καστοριάς, Άρτας Λευκάδας και Ζακύνθου. Στον αντίποδα, οι λιγότερο ανθεκτικές περιοχές είναι οι νομοί Μαγνησίας, Θεσσαλονίκης, Ξάνθης, Σάμου, Εύβοια, Φθιώτιδας, Αττικής, Χανίων Γρεβενών και Χαλκιδικής. Με άλλα λόγια, δεν φαίνεται να υπάρχει ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό πρότυπο, αν και τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα φαίνεται να έχουν πληγεί περισσότερο, όπως και αρκετοί γειτονικοί προς αυτά νομοί, σε αντίθεση με τους λιγότερο ανεπτυγμένους και πιο απομονωμένους, γεωγραφικά, νομούς που εμφανίζουν καλύτερη εικόνα σε όρους επιπτώσεων της κρίσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε γενικές γραμμές οι συνοριακοί - και συνήθως λιγότερο ανεπτυγμένοι- νομοί της χώρας φαίνεται να είναι περισσότερο ανθεκτικοί στην κρίση. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και ο δείκτης με το δεύτερο εναλλακτικό τρόπο τυποποίησης ([χάρτες 6A και 6B](#)).

Χάρτης 5A: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, NUTS 3, μεταβολή 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης του ποσοστημορίου (quantile), πρώτος τρόπος τυποποίησης**

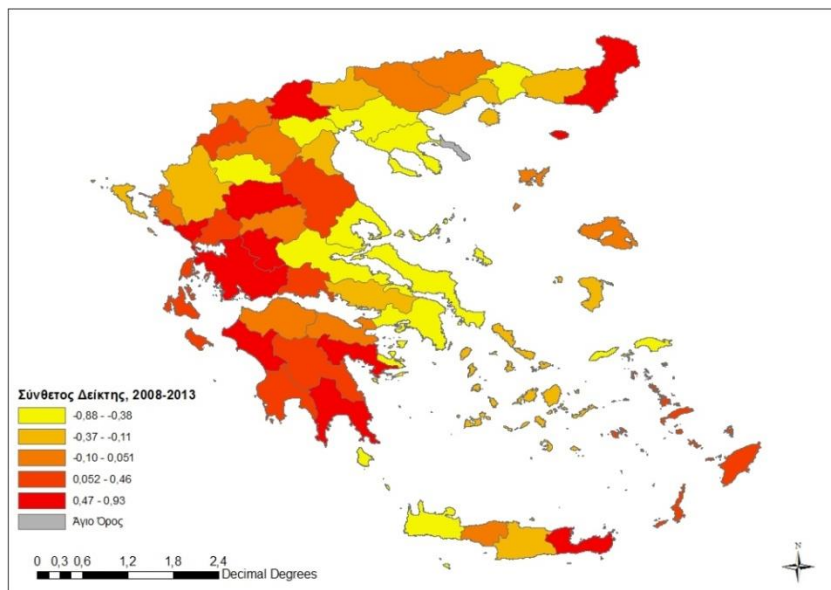
Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο πρώτος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών στο διάστημα [0, 100].

Χάρτης 5B: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, NUTS 3, μεταβολή 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης της Φυσικής Κατανομής (Natural Breaks /Jenks), πρώτος τρόπος τυποποίησης**

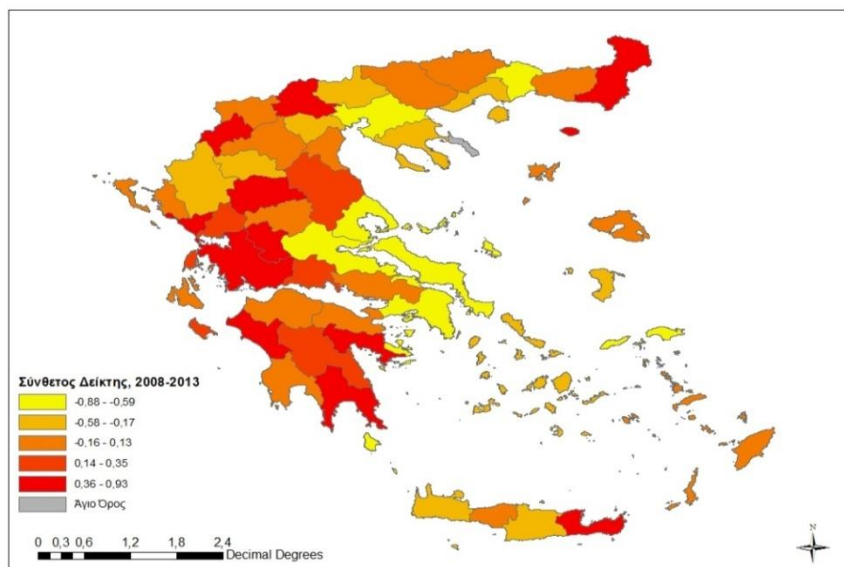
Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο πρώτος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών στο διάστημα [0, 100].

Χάρτης 6Α: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, μεταβολή, NUTS 2, 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης του ποσοστημορίου (quantile), δεύτερη μέθοδο τυποποίησης**

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο πρώτος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών ώστε οι τιμές να έχουν άθροισμα μηδέν και διακύμανση 1.

Χάρτης 6Β: Σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης, μεταβολή, NUTS 2, 2008-2013*, μέθοδος ταξινόμησης της Φυσικής Κατανομής (Natural Breaks /Jenks), δεύτερος τρόπος τυποποίησης**

Πηγή: Eurostat, ΕΛΣΤΑΤ, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας. Ιδία Επεξεργασία. * Στοιχεία τελευταίου διαθέσιμου έτους.** Ο δεύτερος τρόπος τυποποίησης αναφέρεται σε τυποποίηση των μεταβλητών ώστε οι τιμές να έχουν άθροισμα μηδέν και διακύμανση 1

Πίνακας 4: Τιμές Σύνθετου δείκτη επιπτώσεων της κρίσης, NUTS 3, μεταβολή 2008-2013

A/A	Νομοί	Σύνθ. Δείκ. 1	Σύνθ. Δείκ. 2	A/A	Νομοί	Σύνθ. Δείκ. 1	Σύνθ. Δείκ. 2
1	Μαγνησίας	27.07	-0.88	27	Ρεθύμνης	44.29	-0.01
2	Θεσσαλονίκης	28.16	-0.83	28	Λέσβου	44.52	-0.02
3	Ξάνθης	29.83	-0.76	29	Κοζάνης	45.45	0.03
4	Σάμου	30.74	-0.73	30	Φλωρίνης	45.50	-0.06
5	Ευβοίας	31.49	-0.68	31	Σερρών	45.92	0.04
6	Φθιώτιδος	33.00	-0.59	32	Δράμας	46.19	0.05
7	Αττικής	33.44	-0.59	33	Μεσσηνίας	47.35	0.11
8	Χανίων	36.25	-0.44	34	Δωδεκανήσου	47.40	0.13
9	Γρεβενών	36.53	-0.47	35	Λαρίσης	48.67	0.21
10	Χαλκιδικής	36.83	-0.38	36	Φωκίδος	49.48	0.29
11	Ημαθίας	36.84	-0.40	37	Αρκαδίας	50.76	0.27
12	Κυκλάδων	38.01	-0.30	38	Ζακύνθου	51.54	0.32
13	Κιλκίς	39.03	-0.23	39	Λευκάδος	52.60	0.34
14	Ηρακλείου	39.71	-0.27	40	Αρτας	52.85	0.35
15	Καβάλας	40.87	-0.18	41	Καστοριάς	54.17	0.46
16	Ιωαννίνων	41.31	-0.17	42	Τρικάλων	54.40	0.62
17	Χίου	41.85	-0.17	43	Αιτωλοακαρνανίας	54.56	0.47
18	Ροδόπης	42.02	-0.13	44	Πέλλας	54.62	0.48
19	Πιερίας	42.56	-0.12	45	Πρεβέζης	55.13	0.48
20	Βοιωτίας	42.81	-0.11	46	Ευρυτανίας	55.41	0.60
21	Κερκύρας	43.20	-0.11	47	Λασιθίου	55.43	0.57
22	Θεσπρωτίας	43.47	-0.08	48	Ηλείας	56.49	0.56
23	Αχαΐας	43.94	-0.02	49	Λακωνίας	59.17	0.71
24	Κορινθίας	44.01	-0.05	50	Αργολίδος	59.81	0.72
25	Καρδίτσας	44.04	-0.07	51	Έβρου	60.11	0.93
26	Κεφαλληνίας	44.21	0.09				

Ιδία επεξεργασία

Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει τις συσχετίσεις όλων των μεταβλητών που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του σύνθετου δείκτη. Όπως είναι προφανές, δεν παρουσιάζονται μεγάλες τιμές συσχετίσεων και επομένως δεν παρουσιάζονται προβλήματα στην κατασκευή και ερμηνεία του. Σε όλες τις περιπτώσεις οι τιμές του συντελεστή Pearson είναι μικρότερες του 0.40, γεγονός που υποδηλώνει χαμηλά επίπεδα συσχέτισης.

Πίνακας 5 Συντελεστής συσχέτισης Pearson μεταξύ των μεταβλητών του Σύνθετου Δείκτη ανθεκτικότητας για τους νομούς

	Ακαθάριστος συντ. πληθυσμ. μεταβολής	Φτώχεια	Ανεργία	Κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, Σύν.	Αριθμός ιατρών	Αριθμός φοιτητών	ΑΕΠ
Ακαθάριστος συντ. πληθυσμ. μεταβολής	1.00	0.03	0.07	0.08	0.17	0.03	0.01
Φτώχεια	0.03	1.00	0.34	0.37	-0.05	0.10	0.01
Ανεργία	0.07	0.34	1.00	0.24	-0.21	-0.15	0.29
Κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, Σύν.	0.08	0.37	0.24	1.00	-0.03	-0.09	0.37
Αριθμός ιατρών	0.17	-0.05	-0.21	-0.03	1.00	0.06	-0.22
Αριθμός φοιτητών	0.03	0.10	-0.15	-0.09	0.06	1.00	-0.25
ΑΕΠ	0.01	0.01	0.29	0.37	-0.22	-0.25	1.00

Συμπεράσματα

Το παρόν κεφάλαιο εστίασε στην οικονομική και κοινωνική διάσταση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα τόσο σε επίπεδο περιφέρειας όσο και σε επίπεδο νομού. Βασικός στόχος ήταν ο εντοπισμός των λιγότερο και περισσότερο ανθεκτικών περιοχών από την τρέχουσα οικονομική συγκυρία. Για το λόγο αυτό κατασκευάστηκε ένας σύνθετος δείκτης επιπτώσεων της κρίσης ή αλλιώς ένας δείκτης ανθεκτικότητας, ο οποίος αποτελεί ένα συνοπτικό και συνάμα συνεκτικό εργαλείο άσκησης πολιτικής στο βαθμό που επιτρέπει την ιεράρχηση των επιπτώσεων της κρίσης.

Τα αποτελέσματα του δείκτη επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός προκυκλικού προτύπου ανάπτυξης της χώρας. Το πρότυπο αυτό υποδηλώνει ότι σε περιόδους ανάπτυξης οι περιφερειακές/χωρικές ανισότητες οξύνονται καθότι η ανάπτυξη προέρχονται από χωρικά εντοπισμένα αναπτυξιακά κέντρα (πόλους) ενώ σε περιόδους ύφεσης οι περιφερειακές ανισότητες αμβλύνονται (ιδιοτύπως, από πάνω προς τα κάτω) καθότι η ύφεση πλήττει, κυρίως, τα αναπτυξιακά κέντρα μιας χώρας). Από την εξέταση των αποτελεσμάτων σε επίπεδο περιφέρειας, οι κατά τεκμήριο περισσότερο αναπτυγμένες περιφέρειες της χώρας, δηλαδή η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία, είναι εκείνες οι οποίες υφίσταται κατά κύριο λόγο τις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. Οι δύο αυτές περιοχές, και ιδίως η Αττική, ειδικεύονται σε τομείς του τριτογενή τομέα, όπως είναι ο χρηματοπιστωτικός τομέας και η αγορά ακινήτων, και προφανώς είναι πιο ευάλωτες και εκτεθειμένες στο διεθνή ανταγωνισμό και επομένως και στην κρίση.

Από την άλλη πλευρά, η λιγότερο αναπτυγμένη περιφέρεια της χώρας η οποία σχετικά πρόσφατα έχει βελτιώσει το οδικό της δίκτυο, η Ήπειρος, είναι αυτή η οποία έχει υποστεί τις λιγότερο αρνητικές επιπτώσεις, μαζί τις νησιωτικές περιφέρειες των Ιονίων νήσων (μεσαίου κατά κεφαλήν ΑΕΠ) και του Νοτίου Αιγαίου (υψηλού κατά κεφαλήν ΑΕΠ). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι άλλες δύο νησιωτικές περιφέρειες της χώρας, δηλαδή εκείνες της Κρήτης και του Βόρειου Αιγαίου, ανήκουν στην ομάδα των περιφερειών που έχουν πληγεί σημαντικά από την τρέχουσα οικονομική συγκυρία. Επομένως, ο τουρισμός δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ανθεκτικός σε όλες τις περιφέρειες της χώρας, εύρημα το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τα συμπεράσματα προγενέστερης έρευνας (Psycharis κ.α., 2014).

Τα αποτελέσματα του σύνθετου δείκτη αποτίμησης επιπτώσεων κρίσης σε επίπεδο νομού, ομοίως, επιβεβαιώνουν το αναπτυξιακό πρότυπο της προκυκλικότητας, αφού σε γενικές γραμμές περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές, όπως είναι οι νομοί Αττικής και Θεσσαλονίκης, υφίσταται τις περισσότερες αρνητικές επιπτώσεις εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Επιπρόσθετα, μέσα στους νομούς που έχουν πληγεί σημαντικά από την κρίση βρίσκονται και αρκετοί άλλοι νομοί που συνδέονται με το λεγόμενο "αναπτυξιακό S" της χώρας και είναι οι νομοί Μαγνησίας, Βοιωτίας, Φθιώτιδας, Ημαθίας και Καβάλας. Στον αντίποδα, ο νομός Λαρίσης, ο οποίος φιλοδοξεί να ανταγωνιστεί μαζί με το νομό Μαγνησίας, τα μητροπολιτικά κέντρα ανάπτυξης της χώρας, περιλαμβάνεται μέσα στους 20 νομούς που έχουν υποστεί τις λιγότερες αρνητικές επιπτώσεις. Σε γενικές γραμμές οι συνοριακοί - και συνήθως λιγότερο ανεπτυγμένοι και πιο απομονωμένοι - νομοί της χώρας εμφανίζονται να είναι περισσότερο ανθεκτικοί στην κρίση.

Με δεδομένα τα παραπάνω αποτελέσματα, και κυρίως το εύρημα περί ετερογένειας των επιπτώσεων της κρίσης, ο ρόλος του κοινωνικού κράτους, είτε του "τυπικού" / "επίσημου" είτε του "άτυπου" / "σκιώδους", παρά τις όποιες δυσκολίες αντιμετωπίζει λόγω της τρέχουσας συγκυρίας αλλά και των προγενέστερων ανεπαρειών και αδυναμιών του, θα μπορούσε να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο, ιδίως στις περιοχές που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση. Ωστόσο, οι μηχανισμοί στήριξης, όπως διαμορφώθηκαν σε καιρούς ευημερίας, αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες σε συνθήκες που τα κοινωνικά προβλήματα γενικεύονται,

όπως είναι οι σημερινές, και αυτό είναι κάτι θα πρέπει να ληφθεί υπόψη από τους ασκούντες πολιτική.

Το παραπάνω πρόβλημα εντείνεται και από το γεγονός του περιορισμένου αποκεντρωμένου ρόλου των περιφερειών της χώρας, ιδίως σε κοινωνικά ζητήματα. Οι διοικητικές ενότητες στην Ελλάδα δεν παρουσιάζουν θεσμική και δημοσιονομική αυτονομία, μιας και η κεντρική κυβέρνηση διαδραματίζει το σημαντικότερο ρόλο. Άλλες χώρες που έχουν επίσης υποστεί, έστω και ηπιότερα, τις συνέπειες της κρίσης, όπως είναι επί παραδείγματι η Ιταλία, παρουσιάζουν μεγαλύτερη διοικητική αυτονομία (Vampra, 2014) με αποτέλεσμα να μπορούν να καλύπτουν πιο εύκολα τις αυξημένες ανάγκες που η κρίση έχει δημιουργήσει. Στην ίδια χώρα, υπάρχουν για παράδειγμα (αυτόνομες) περιφέρειες, όπως είναι η South Tyrol, το Valle d'Aosta και το Trento, όπου το 95% περίπου των κοινωνικών δαπανών προέρχεται από πηγές εκτός των εθνικών. Αλλαγές προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσαν να βελτιώσουν, με προϋποθέσεις, τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους και στη χώρα μας.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Annoni P. και Kosovska K. (2010) «EU Regional Competitiveness Index 2010», *European Commission Joint Research Centre*, 58169.

Arrow K., Bolin B., Costanza R., Dasgupta P., Folke C., Holling C., Jansson B, Levin S., Mäler K., Perrings C. και Pimentel D. (1995) «Economic growth, carrying capacity, and the environment», *Science*, 268, 520-21.

Artelaris και Kandylis (2014), Mapping Poverty At Regional Level In Greece", *Région et Développement n° 39*, 132-147

Arvanitidis P. και Petrakos G. (2007) «Characteristics of Dynamic Regions in the World Economy: Defining Knowledge-Driven Economic Dynamism», *DYNREG Working Papers*, 19.

Bergh van den J. (2007) «Abolishing GDP», *Tinbergen Institute Discussion*, 019/3

Booyesen F. (2002) «An Overview and Evaluation of Composite Indices of Development», *Social Indicators Research*, 59(2): 115-151.

Dasgupta P. (1993) *An Inquiry into Well-Being and Destitution*, Clarendon Press, Oxford.

- Esty D. C., Levy M. A., Srebotnjak T. και de Sherbinin A. (2005) *Environmental Sustainability Index: Benchmarking National Environmental Stewardship*, New Haven: Yale Center for Environmental Law and Policy.
- Esty D. C., Kim C., Srebotnjak T., Levy M. A., de Sherbinin A. και Mara V. (2008) Environmental Performance Index, epi.yale.edu.
- European Economic and Social Committee (2008) *Opinion of the European Economic and Social Committee on Beyond GDP – measurements for sustainable development*, Brussels, 22 October 2008
- Freudenberg M. (2003) «Composite Indicators of Country Performance: A Critical Assessment», *OECD Science, Technology and Industry Working Papers*, 26.
- Galbraith J. (1958) *The Affluent Society*, Houghton Mifflin Company, Boston
- Hall J. και Matthews E. (2008) «The measurement of progress and the role of education», *European Journal of Education*, 43(1): 11-22.
- Hirsch F. (1976) *Social Limits to Growth*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- KOF (2011) Index of Globalization, www.kof.ethz.ch.
- Kropp M. (2009) «Overview of Alternative Indicators measuring societal progress», *TURI workshop*, 29 Ιουνίου 2009, Βρυξέλες.
- Kuznets S. (1941) «National income and its composition 1919–1938», *National Bureau of Economic Research*, New York.
- Kuznets S. (1962) «How to Judge Quality», *New Republic*, 20 October, p. 29.
- Layard R. (2005) *Happiness: Lessons from a New Science*, Penguin Books.
- Matthews E. (2006) «Measuring Well-being and Societal Progress: A Brief History and the Latest News», *OECD-JRC Workshop*, Milan, 2006
- Nardo M., Saisana M., Saltelli A., Tarantola S., Hoffman A. και Giovannini E. (2005) «Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide», *OECD Statistics Working Paper*, 3.
- NEF (2009) Happy Planet Index, www.happyplanetindex.org.
- O' Sullivan A. και Sheffrin S. M. (1996) *Economics: Principles in Action*, New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Osberg L. και Sharpe A. (2001) «The Index of Economic Well-Being: An Overview», *CSLS Working Paper*.
- Petrakos και Artelaris, (2008), "Regional inequalities in Greece, Regional Inequalities in Greece", στο H. Cocosios and Y. Psycharis (επ.), *Regional Analysis and Policy. The Greek Experience*, Physica-Verlag HD, pp. 121-139.
- Ranis G. Stewart F. και Samman E. (2005) «Human Development: beyond the HDI», *Yale University Economic Growth Center, discussion paper no 916*.

Saisana M. και Tarantola S. (2002) «State-of-the-Art Report on Current Methodologies and Practices for Composite Indicator Development», *European Commission Joint Research Centre*, 20408.

Samuelson P. (1950) «Evaluation of Real National Income», *Oxford Economic Papers*, 2 (4): 1-29.

Samuelson P.A. (1961) «The evaluation of social income: capital formation and wealth», στο: F. Lutz και Hague D. (επιμ.), *The Theory of Capital*, St. Martin's Press, New York.

Scitovsky T. (1976) *The Joyless Economy*, Oxford University Press, New York.

Sen AK (1973) *On economic inequality*, Oxford University Press, London

Sen AK (1985) *Commodities and capabilities*, North-Holland, Amsterdam

Stiglitz J. E., Sen A. και Fitoussi J.-P. (2009) *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, www.stiglitz-sen-fitoussi.fr Vaury O. (2003), Is GDP a good measure of economic progress? *Post-autistic Economics Review*, 20(1).

Saisana M., Saltelli A. και Tarantola S. (2005) «Uncertainty and Sensitivity Analysis Techniques as Tools for the Analysis and Validation of Composite Indicators», *Journal of the Royal Statistical Society A*, 168(2): 307-323.

Vampa D. (2014), *From welfare state to welfare regions: a preliminary analysis of the Italian*, www.academia.edu/1230227/From_welfare_state_to_welfare_regions_a_preliminary_analysis_of_the_Italian_case

UN (2009) *Human Development Report 2009: Overcoming Barriers: Human Mobility and Development*, New York: Palgrave Macmillan.

Ελληνική

Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Γ. (2004) *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική.

Κεφάλαιο 18: Οι επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση ανά μέγεθος επιχείρησης και είδος εργασιακής σχέσης

Εισαγωγή

Τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) παρέχουν τη δυνατότητα διαχωρισμού της μισθωτής απασχόλησης με βάση το μέγεθος της επιχείρησης στην οποία εργάζεται το κάθε άτομο της έρευνας. Ακολουθώντας τον ορισμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την ταξινόμηση των επιχειρήσεων με βάση το μέσο μέγεθος της απασχόλησης μπορέσαμε μέσα από τα στοιχεία της ΕΕΔ να κατασκευάσουμε τις παρακάτω 4 κατηγορίες: επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι και 10 εργαζόμενους (πολύ μικρές επιχειρήσεις), επιχειρήσεις που απασχολούν από 11 έως και 49 εργαζόμενους (μικρές επιχειρήσεις), επιχειρήσεις που απασχολούν από 50 εργαζόμενους και πάνω (μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις) και επιχειρήσεις που απασχολούν από 11 εργαζόμενους και άνω χωρίς να προσδιορίζεται σαφώς το μέγεθος της απασχόλησης. Για λόγους σύγκρισης θα επικεντρωθούμε στις 3 πρώτες κατηγορίες.

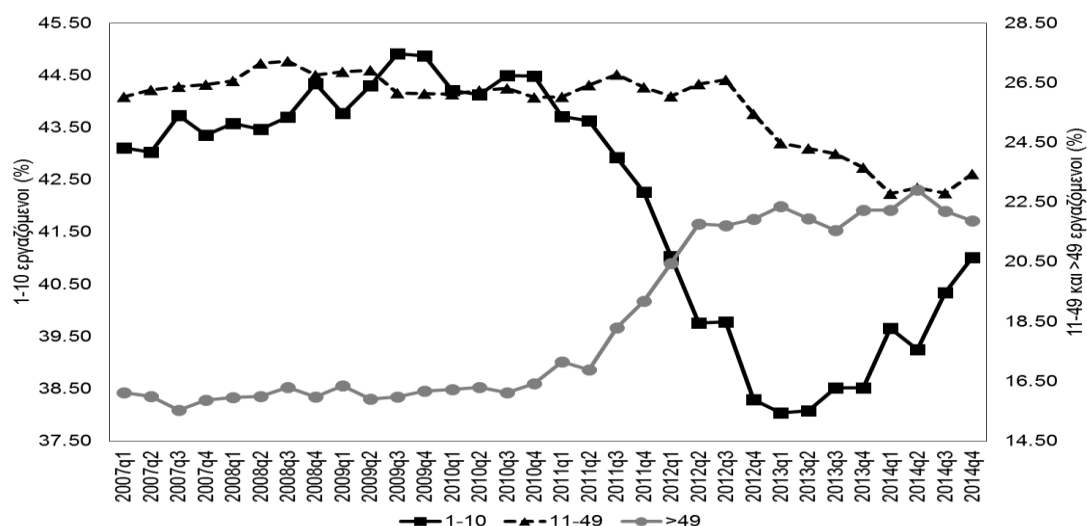
Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι η καταγραφή και παρουσίαση των πιο σημαντικών οικονομικών αποτελεσμάτων που προκύπτουν από την λειτουργία της ελληνικής αγοράς σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Έμφαση δίνεται στον τρόπο με τον οποίο εξελίσσονται στο χρόνο οι βασικές μεταβλητές έρευνας, ενώ διερευνώνται σημαντικές πηγές διαφοροποίησης των οικονομικών αποτελεσμάτων σχετικά με την λειτουργικότητα της ελληνικής αγοράς εργασίας. Ειδικότερα, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνεται η μισθωτή απασχόληση, το ύψος του μισθού, οι ώρες εργασίας και η μερική απασχόληση ανά τάξη μεγέθους της επιχείρησης. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης για το είδος της εργασιακής σχέσης είναι χρήσιμα για τον εντοπισμό του βαθμού ευελιξίας της ελληνικής αγοράς εργασίας. Επίσης, στην ανάλυση λαμβάνονται υπόψη μεταβλητές όπως το φύλο, η ηλικία και η εκπαίδευση με στόχο να ληφθούν υπόψη στοιχεία ετερογένειας στην παρούσα ανάλυση. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, η απασχόληση σε πολύ μικρού

μεγέθους επιχειρήσεις μετά το 2011 μειώνεται δραματικά και ως εκ τούτου βελτιώνεται συστηματικά η σχετική θέση της απασχόλησης στις μεσαίου και μεγαλύτερου μεγέθους επιχειρήσεις. Επίσης, η μερική απασχόληση επεκτείνεται διαχρονικά ως μορφή απασχόλησης κυρίως σε επιχειρήσεις πολύ μικρού μεγέθους. Τέλος, οι εργαζόμενοι σε μεσαίου και μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις (συγκριτικά με τις πολύ μικρού μεγέθους) λαμβάνουν υψηλότερες αποδοχές και προσφέρουν περισσότερες ώρες εργασίας.

1. Μέγεθος επιχείρησης

Στο [Διάγραμμα 1](#) παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη της απασχόλησης ανά τάξη μεγέθους της επιχείρησης. Όπως βλέπουμε σε μια περίοδο κατά την οποία η μισθωτή απασχόληση συρρικνώνεται, η απασχόληση σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις κινείται πτωτικά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να βελτιώνεται το ποσοστό της απασχόλησης σε μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις. Με άλλα λόγια η οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε στην Ελλάδα μετά το 2010 φαίνεται να επηρέασε δυσανάλογα περισσότερο την απασχόληση σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις.

Διάγραμμα 4: Αναλογία μισθωτών απασχολούμενων ανά τάξη μεγέθους της επιχείρησης προς το σύνολο των μισθωτών απασχολούμενων, 2007-2014

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Χωρίς εποχική διόρθωση.

Στον **Πίνακα 1** παρουσιάζεται το ποσοστό της μισθωτής εργασίας σε επιχειρήσεις (τοπικές μονάδες) που απασχολούν μέχρι και 10 άτομα (πολύ μικρές επιχειρήσεις) ως προς το σύνολο των μισθωτών ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον **Πίνακα 1Α** στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι διαχρονικά η απασχόληση σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις μειώνεται και η μείωση αυτή είναι πιο έντονη στην περίπτωση των μισθωτών ανδρών μεγαλύτερης ηλικίας. Επίσης, το ποσοστό απασχόλησης σε μικρού μεγέθους επιχειρήσεις σχετίζεται αρνητικά με την ηλικία που σημαίνει ότι οι νέοι απασχολούνται σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις συγκριτικά με την περίπτωση των μεγαλύτερων ηλικιακά μισθωτών εργαζόμενων. Στο σύνολο των μισθωτών ηλικίας 15-74 ετών το ποσοστό απασχόλησης σε μικρού μεγέθους επιχειρήσεις φαίνεται να έχει μειωθεί από 43.3% το 2007 σε 40.1% το 2014. Για τους άνδρες (γυναίκες) το ποσοστό αυτό το 2007 ήταν 41.9% (45.3%) και το 2014 υποχώρησε στο 38.4% (42.1%).

Πίνακας 19: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με 1-10 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	62.0	58.0	60.9	4.4	-6.4
25-34	47.4	44.4	47.4	2.6	-6.2
35-44	38.9	38.4	38.8	1.7	-1.3
45-54	34.1	31.5	32.5	2.1	-7.7
55-64	37.4	31.3	33.6	3.2	-16.3
65-74	43.6	48.1	45.7	4.9	10.2
15-74	41.9	38.4	40.5	2.6	-8.4
Γυναίκες					
15-24	63.1	65.8	64.7	2.0	4.4
25-34	49.4	49.1	49.8	1.4	-0.6
35-44	41.4	40.4	41.3	1.4	-2.4
45-54	38.9	32.8	36.9	3.3	-15.7
55-64	43.6	39.7	43.0	3.2	-8.8
65-74	61.5	69.8	64.1	8.6	13.5
15-74	45.3	42.1	44.3	2.2	-7.1
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Στον **Πίνακα 2** παρουσιάζεται το ποσοστό της μισθωτής εργασίας σε επιχειρήσεις που απασχολούν από 11 έως και 49 εργαζόμενους (μικρές επιχειρήσεις) ως προς το σύνολο των μισθωτών ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον **Πίνακα 2Α** στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι διαχρονικά η απασχόληση σε μικρού μεγέθους επιχειρήσεις μειώνεται και η μείωση αυτή είναι πιο έντονη στην περίπτωση των μισθωτών ανδρών νεαρής ηλικίας. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι για το σύνολο των απασχολούμενων στην ηλικιακή ομάδα των 15-74 δεν καταγράφονται σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το μεγαλύτερο ποσοστό μείωσης κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου αφορά την ηλικιακή ομάδα των 35-44 ετών και ανέρχεται στο 19%. Το ίδιο ισχύει τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Για παράδειγμα, στους μισθωτούς άνδρες (γυναίκες) ηλικίας 35-44 ετών το ποσοστό απασχόλησης σε επιχειρήσεις που απασχολούν 11-49 άτομα μειώνεται από το 27.4% (29.5%) το 2007 στο 20.2% (26.1%) το 2014.

Πίνακας 20: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με 11-49 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	16.8	13.4	16.4	1.9	-20.2
25-34	23.4	19.8	22.7	1.7	-15.4
35-44	27.4	20.2	25.7	3.0	-26.2
45-54	29.1	26.0	29.1	1.6	-10.5
55-64	28.4	26.2	28.3	1.3	-7.9
65-74	20.3	21.3	18.4	2.8	5.0
15-74	25.9	21.9	25.4	1.7	-15.3
Γυναίκες					
15-24	19.7	17.5	18.0	1.5	-11.4
25-34	24.0	21.2	23.6	1.2	-11.8
35-44	29.5	26.1	27.7	2.0	-11.6
45-54	30.7	26.8	29.7	1.8	-12.7
55-64	23.9	25.0	24.6	1.5	4.3
65-74	18.6	7.7	14.3	5.8	-58.3
15-74	26.9	24.3	26.1	1.1	-9.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Στον **Πίνακα 3** παρουσιάζεται το ποσοστό των μισθωτών που απασχολούνται σε επιχειρήσεις με περισσότερους από 49 εργαζόμενους. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον **Πίνακα 3Α** στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Το ποσοστό αυτό αυξάνεται έντονα κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, ανεξαρτήτως της ηλικιακής ομάδας στην οποία ανήκουν. Βέβαια, η αύξηση αυτή παρατηρείται στην περίοδο 2011-2014. Να σημειωθεί ότι η διαφορά στα ποσοστά απασχόλησης σε μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών σε όλες τις ηλικιακές ομάδες είναι υπέρ των ανδρών έστω και οριακά.

Πίνακας 21: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με >49 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	10.3	15.7	11.7	3.4	53.3
25-34	14.4	21.0	16.8	3.0	45.5
35-44	17.6	25.4	20.8	3.3	44.2
45-54	20.8	26.1	23.1	2.9	25.0
55-64	18.3	25.8	22.0	3.4	40.9
65-74	16.2	18.5	19.5	7.6	14.2
15-74	16.9	24.0	19.8	3.3	41.9
Γυναίκες					
15-24	6.6	7.6	8.0	1.7	14.3
25-34	13.0	16.1	14.1	1.5	23.7
35-44	15.9	20.8	18.1	2.4	31.1
45-54	17.3	26.2	19.8	3.7	51.0
55-64	14.9	21.8	18.5	2.9	46.6
65-74	3.8	18.9	10.5	7.9	397.8
15-74	14.5	20.3	16.7	2.6	40.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Στον **Πίνακα 4** παρουσιάζεται το ποσοστό απασχόλησης σε επιχειρήσεις μέχρι και 10 εργαζόμενους ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης για την περίοδο 2007-2014. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον **Πίνακα 4Α** στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι η σχέση είναι αρνητική τόσο για το σύνολο όσο και για τους άνδρες και για τις γυναίκες ξεχωριστά υποδηλώνοντας ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης των απασχολουμένων τόσο μικρότερο είναι το συχνότητα με την οποία εμφανίζονται να απασχολούνται σε επιχειρήσεις

με πολύ μικρό μέγεθος απασχόλησης. Μάλιστα, στην περίπτωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης το ποσοστό αυτό αγγίζει το 69% στην περίπτωση των γυναικών (2009). Επίσης, παρατηρούμε ότι διαχρονικά τα άτομα με υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης φαίνεται να απασχολούνται ολοένα και λιγότερο σε επιχειρήσεις πολύ μικρού μεγέθους ενώ το ακριβώς αντίθετο παρατηρείται στην περίπτωση των ατόμων με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Η εικόνα αυτή φαίνεται να είναι οριακά πιο ισχυρή στην περίπτωση των ανδρών. Βέβαια, οι γυναίκες απασχολούμενοι παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις για όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης.

Αξίζει να αναφερθεί ότι για το σύνολο όσων κατέχουν διδακτορικό δίπλωμα ή μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών παρατηρούμε ότι η απασχόληση σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις μειώνεται στην περίοδο 2007-2014 και από το 16.1% το 2007 υποχωρεί στο 12.4% το 2014. Στην περίπτωση των ανδρών το ποσοστό είναι μικρότερο και μειώνεται από το 14.2% για το έτος 2007 στο 11.2 το 2014. Στην περίπτωση των γυναικών το ποσοστό απασχόλησης σε επιχειρήσεις πολύ μικρού μεγέθους είναι υψηλότερο συγκριτικά με το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών. Βέβαια, η ετήσια συμπεριφορά του εν λόγω ποσοστού στη συγκεκριμένη εκπαιδευτική βαθμίδα χαρακτηρίζεται από έντονη κυκλικότητα.

Πίνακας 22: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με 1-10 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	16.8	13.4	16.4	1.9	-20.2
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	23.4	19.8	22.7	1.7	-15.4
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	27.4	20.2	25.7	3.0	-26.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	29.1	26.0	29.1	1.6	-10.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	28.4	26.2	28.3	1.3	-7.9
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	19.7	17.5	18.0	1.5	-11.4
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	24.0	21.2	23.6	1.2	-11.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	29.5	26.1	27.7	2.0	-11.6
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	30.7	26.8	29.7	1.8	-12.7
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	23.9	25.0	24.6	1.5	4.3
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Στον **Πίνακα 5** παρουσιάζεται το ποσοστό απασχόλησης σε επιχειρήσεις που απασχολούν από 11 έως και 49 άτομα ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης για την περίοδο 2007-2014. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον **Πίνακα 5Α** στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι το εν λόγω ποσοστό συσχετίζεται θετικά με το επίπεδο εκπαίδευσης, τόσο για το σύνολο όσο και για τους άνδρες και για τις γυναίκες ξεχωριστά, υποδηλώνοντας ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης τόσο μεγαλύτερη και η πιθανότητα απασχόλησης σε επιχειρήσεις με μέγεθος απασχόλησης 11-49 άτομα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών στο ποσοστό απασχόλησης σε επιχειρήσεις με μέγεθος 11-49 εργαζόμενους είναι πρακτικά ασήμαντη συγκρινόμενη με την περίπτωση των πολύ μικρών επιχειρήσεων όπου η παρουσία των γυναικών είναι εντονότερη. Σε ότι αφορά τη διαχρονική εξέλιξη των ποσοστών, ανεξαρτήτως του φύλου, δεν φαίνεται να προκύπτει κάποια ξεκάθαρη γραμμική τάση αλλά ο ρυθμός μεταβολής μάλλον ακολουθεί κάποιας μορφής κυκλική συμπεριφορά. Εξαίρεση είναι η περίπτωση των ατόμων με πολύ χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (αγράμματοι) όπου παρατηρούμε ότι η παρουσία τους σε επιχειρήσεις με μέγεθος 11-49 εργαζόμενους διαχρονικά φθίνει με αποτέλεσμα το 2013 τα ποσοστά αυτά να έχουν περιοριστεί σημαντικά.

Πίνακας 23: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με 11-49 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	27.3	20.4	24.5	2.8	-25.2
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	34.2	29.1	33.6	2.4	-14.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	24.7	23.1	24.8	1.8	-6.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	23.1	19.1	22.6	1.6	-17.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	21.5	13.2	18.4	3.6	-38.7
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	27.9	26.6	29.9	3.5	-4.9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	33.4	29.7	32.9	2.0	-11.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	22.4	21.3	22.6	1.2	-4.7
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	24.1	20.5	21.7	1.3	-14.7
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	22.7	17.1	19.9	2.0	-24.9
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Στον **Πίνακα 6** παρουσιάζεται το ποσοστό απασχόλησης σε επιχειρήσεις που απασχολούν πάνω από 49 εργαζόμενους (μεσαίου και μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης για την περίοδο 2007-2014. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον **Πίνακα 6Α** στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης τόσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό απασχόλησης σε επιχειρήσεις με μέγεθος απασχόλησης πάνω από 49 άτομα. Ας σημειωθεί ότι ο ρυθμός αυτός είναι πολύ πιο μεγάλος από την περίπτωση των επιχειρήσεων με μέγεθος 11-49 άτομα. Επίσης, σημαντική φαίνεται να είναι η διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών και συστηματικά υπέρ των ανδρών. Σε ότι αφορά τη διαχρονική εξέλιξη των ποσοστών, ανεξαρτήτως του φύλου, βλέπουμε ότι η τάση είναι αυξητική και μάλλον χαρακτηρίζεται από γραμμική σχέση στο χρόνο. Εξαίρεση αποτελούν τα άτομα που δεν έχουν ενταχθεί ποτέ στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα για τα οποία τα ποσοστά απασχόλησης σε επιχειρήσεις μεσαίου και μεγάλου μεγέθους είναι ιδιαίτερα περιορισμένα.

Πίνακας 24: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με 50 και άνω εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	28.6	52.8	41.9	9.0	85.0
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	20.8	28.7	23.7	3.0	37.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	21.3	25.3	23.2	2.5	19.1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	14.9	20.3	17.1	2.7	36.0
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	9.8	10.8	10.4	1.7	10.6
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	34.2	43.2	35.8	4.8	26.2
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	15.3	22.5	18.3	2.9	46.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	16.1	20.1	17.8	2.2	24.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	12.3	16.3	13.8	2.1	32.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	12.9	12.1	12.1	1.4	-6.3
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι απασχολούμενοι άνδρες με διδακτορικό δίπλωμα ή μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών βρίσκονται με μεγαλύτερη συχνότητα σε επιχειρήσεις με πάνω από 49 εργαζόμενους συγκριτικά με την περίπτωση των γυναικών. Μάλιστα, αυτή η διαφορά διευρύνεται κατά την περίοδο 2007-2014 αφού ο ρυθμός αύξησης στην περίπτωση των ανδρών είναι αυξημένος. Βέβαια, στην περίπτωση των πτυχιούχων πανεπιστημίου ισχύει το ακριβώς αντίθετο. Δηλαδή, ο ρυθμός αύξησης της παρουσίας των γυναικών σε μεσαίου και μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις είναι υψηλότερος αυτού των ανδρών (περίοδος 2007-2014), παρότι βέβαια οι άνδρες απασχολούνται σε υψηλότερα ποσοστά από τις γυναίκες στις εν λόγω επιχειρήσεις.

2. Είδος εργασιακής σχέσης

Στον [Πίνακα 7](#) παρουσιάζεται το ποσοστό μερικής απασχόλησης ως προς το σύνολο της απασχόλησης ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 7Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Όπως προκύπτει για το σύνολο της απασχόλησης, τα ποσοστά αυτά βρίσκονται σε επίπεδα κάτω του 10% με σαφή ανοδική τάση κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Στην περίπτωση των ανδρών το ποσοστό της μερικής απασχόλησης δεν ξεπερνά το 7.3% ενώ στην περίπτωση των γυναικών το ποσοστό αυτό είναι σημαντικά υψηλότερο χωρίς βέβαια να ξεπερνά το 13.5%. Επίσης, τα ποσοστά αυτά χαρακτηρίζονται από αυξητική πορεία με υψηλότερο ρυθμό για στους άνδρες. Η σχέση μερικής απασχόλησης και ηλικίας είναι αρνητική σε όλο τον εργάσιμο βίο (15-64 ετών) υποδηλώνοντας ότι οι πιο νέοι έχουν υψηλότερη πιθανότητα, κατά μέσο όρο, να εργάζονται σε καθεστώς μερικής απασχόλησης. Τέλος, η μερική απασχόληση κυριαρχεί ως είδος εργασιακής σχέσης στην περίπτωση των γυναικών. Στον [Πίνακα 8](#) παρουσιάζεται το ποσοστό της μερικής απασχόλησης ως προς το σύνολο της απασχόλησης ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον [Πίνακα 8Α](#) στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Τα ποσοστά αυτά σχετίζονται αρνητικά με το επίπεδο εκπαίδευσης ανεξαρτήτως του φύλου ενώ η σχέση αυτή είναι πιο έντονη στην περίπτωση των γυναικών. Με άλλα λόγια φαίνεται ότι η μερική απασχόληση αφορά κυρίως τις γυναίκες με πολύ

χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα ποσοστά της μερικής απασχόλησης αυξάνονται διαχρονικά ανεξαρτήτως του φύλου και της εκπαίδευσης. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση των ανδρών με διδακτορικό δίπλωμα ή μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών όπου τα ποσοστά αυτά διαχρονικά μειώνονται και τείνουν να εξαλειφθούν.

Πίνακας 25: Αναλογία μερικώς απασχολούμενων στο σύνολο των μισθωτών απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	8.2	20.7	13.5	4.7	151.8
25-34	2.9	10.1	5.4	2.7	250.7
35-44	1.7	5.9	3.3	1.7	247.4
45-54	1.0	4.7	2.7	1.4	368.1
55-64	1.9	5.5	3.2	1.3	185.9
65-74	7.5	3.8	6.7	1.9	-49.0
15-74	2.4	7.3	4.3	1.8	200.6
Γυναίκες					
15-24	16.2	25.9	21.4	3.9	60.2
25-34	8.8	16.7	11.6	3.0	88.7
35-44	7.2	12.1	9.0	2.2	67.6
45-54	6.2	10.1	7.8	1.7	63.5
55-64	9.2	12.4	9.7	2.2	34.2
65-74	19.5	18.3	15.9	5.6	-5.9
15-74	8.3	13.5	10.2	2.1	62.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Πίνακας 26: Αναλογία μερικώς απασχολούμενων στο σύνολο των μισθωτών απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	2.1	3.4	2.0	0.8	61.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	1.8	4.5	2.6	0.9	148.2
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	2.5	7.3	3.8	1.9	190.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	2.5	8.7	5.1	2.4	255.6
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	3.3	11.0	6.9	3.5	231.1
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	4.0	7.0	5.8	1.4	75.0
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	6.0	8.9	6.7	1.1	48.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	8.0	14.7	10.1	2.6	83.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	9.1	17.2	12.4	3.2	88.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	14.8	24.7	19.1	5.2	67.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Ο [Πίνακας 9Α](#) (παράρτημα) παρουσιάζει το ποσοστό της μερικής απασχόλησης μεταξύ διαφόρων τάξεων μεγέθους της επιχείρησης τόσο για το σύνολο των μισθωτών όσο και για άνδρες και για γυναίκες, ξεχωριστά. Παρατηρούμε ότι οι μισθωτοί που απασχολούνται σε επιχειρήσεις με πολύ μικρό μέγεθος απασχόλησης έχουν αυξημένη πιθανότητα να εργάζονται σε καθεστώς μερικής απασχόλησης συγκριτικά με τους μισθωτούς που απασχολούνται σε επιχειρήσεις μεγαλύτερου μεγέθους. Τα ποσοστά αυτά αυξάνονται στο χρόνο και μάλιστα ο ρυθμός μεγέθυνσης επιταχύνεται από το 2010 και μετά. Η ανάλυση με βάση το φύλο καταδεικνύει ότι οι γυναίκες μισθωτοί σε επιχειρήσεις με πολύ μικρό μέγεθος βρίσκονται υπό καθεστώς μερικής απασχόλησης σε μεγαλύτερα ποσοστά από ότι συμβαίνει στην περίπτωση των ανδρών. Όμως κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου ο ρυθμός αύξησης της μερικής απασχόλησης σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις αυξάνεται περισσότερο για τους άνδρες συγκριτικά με τις γυναίκες. Συνεπώς, η μερική απασχόληση στις μικρές επιχειρήσεις ως γυναικείο προνόμιο κερδίζει έδαφος κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου με τους άνδρες βέβαια να πρωταγωνιστούν σε αυτή την αυξητική πορεία.

Σε ότι αφορά την ομάδα μισθωτών σε επιχειρήσεις με μέγεθος απασχόλησης 11-49 άτομα παρατηρούμε ότι στην περίοδο 2007-2014 τα ποσοστά μερικής απασχόλησης των ανδρών βρίσκονται γύρω στο 5.0% ενώ αντίστοιχα των γυναικών στο 11.0%. Η διαχρονική εξέλιξη αυτών των ποσοστών είναι αυξητική τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες και με μεγαλύτερη ένταση στην περίπτωση των ανδρών. Στην περίπτωση των μισθωτών που βρίσκονται σε επιχειρήσεις μεσαίου και μεγάλου μεγέθους (>49 άτομα) η μερική απασχόληση ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης βρίσκεται σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα και δεν ξεπερνά το 3.5% για το σύνολο των μισθωτών, το 2.5% στους άνδρες και το 5% στην περίπτωση των γυναικών. Και σε αυτήν την κατηγορία απασχόλησης η διαχρονική εξέλιξη των ποσοστών της μερικής απασχόλησης φαίνεται να αφορά περισσότερο τους άνδρες.

Στον [Πίνακα 10Α](#) παρουσιάζονται στοιχεία για το μισθό (ΔΤΚ, 2009=100) και τις ώρες εργασίας ανά μέγεθος επιχείρησης τόσο για το σύνολο των μισθωτών όσο και για άνδρες και για γυναίκες, ξεχωριστά. Σε ότι αφορά τη σχέση μεγέθους επιχείρησης και μισθού παρατηρούμε ότι οι μισθωτοί που εργάζονται σε μεσαίου

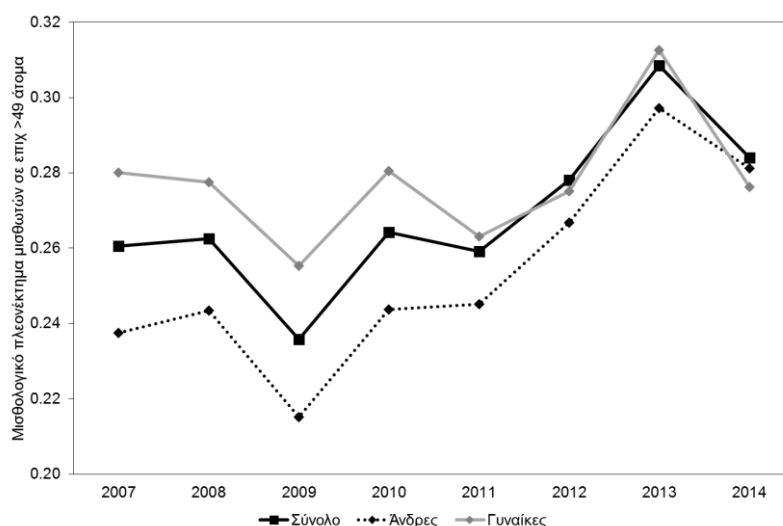
και μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις (>49 άτομα) λαμβάνουν υψηλότερες καθαρές μηνιαίες αποδοχές από όσους απασχολούνται σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις (1-10 άτομα). Η εξέλιξη των μισθών στην περίοδο 2007-2014 χαρακτηρίζεται από πτωτική πορεία που όμως από το 2010 και μετά. Μάλιστα, η μείωση των μισθών είναι εμφανώς υψηλότερη στην περίπτωση των μισθωτών στις πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις. Η εικόνα που παρατηρείται στην ανάλυση με βάση το φύλο είναι ακριβώς η ίδια με εξαίρεση την περίπτωση της μείωσης των μισθών των γυναικών στις πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις που φαίνεται να είναι λιγότερο έντονη συγκρινόμενη με την αντίστοιχη περίπτωση των ανδρών.

Στο [Διάγραμμα 2](#) παρουσιάζεται η εξέλιξη της μισθολογικής διαφοράς μεταξύ εργαζόμενων σε επιχειρήσεις μεσαίου και μεγάλου μεγέθους (>49 άτομα) και των εργαζόμενων σε επιχειρήσεις με πολύ μικρό μέγεθος απασχόλησης (1-10 άτομα). Είναι σαφές ότι, κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, το μισθολογικό πλεονέκτημα υπέρ των εργαζόμενων σε μεσαίου και μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις εμφανίζεται με ανοδική τάση για το σύνολο της απασχόλησης (κατά μέσο όρο 27%). Η διαχρονική αυτή τάση, στην ανάλυση με βάση το φύλο, επιβεβαιώνεται τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Βέβαια, στην περίπτωση των γυναικών το μισθολογικό πλεονέκτημα είναι μεγαλύτερο, γεγονός που υποδηλώνει ότι για τις γυναίκες η επιλογή για απασχόληση σε μικρού μεγέθους επιχειρήσεις συνοδεύεται από αυξημένο μισθολογικό κόστος. Να σημειωθεί βέβαια ότι η αύξηση στο μισθολογικό πλεονέκτημα φαίνεται ότι προέρχεται από τις πραγματικές αμοιβές όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί το έτος 2014.

Στο [Διάγραμμα 3](#) παρουσιάζεται η μέση μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών ανά μέγεθος της επιχείρησης. Φαίνεται ότι οι άνδρες αμείβονται σε μέσο όρο υψηλότερα από τις γυναίκες κατά περίπου 9%-12% ανεξαρτήτως τους έτους αναφοράς και του μεγέθους της επιχείρησης. Το μισθολογικό πλεονέκτημα των ανδρών είναι μεγαλύτερο στις πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις και υποχωρεί καθώς το μέγεθος της επιχείρησης αυξάνεται. Μάλιστα, η διαχρονική συμπεριφορά αυτού του αριθμού χαρακτηρίζεται από έντονη κυκλικότητα με εξαίρεση την περίπτωση της απασχόλησης σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις όπου το πλεονέκτημα βαίνει μειούμενο προς όφελος των γυναικών. Βέβαια, αυτό συμβαίνει

επειδή η μισθολογική προσαρμογή προς τα κάτω για τους άνδρες μισθωτούς είναι μεγαλύτερη από την προσαρμογή στην περίπτωση των γυναικών.

Διάγραμμα 5: Μισθολογικές διαφορές μεταξύ επιχειρήσεων 1-10 άτομα και >49 άτομα με βάση το φύλο ανά τρίμηνο, 2007-2014

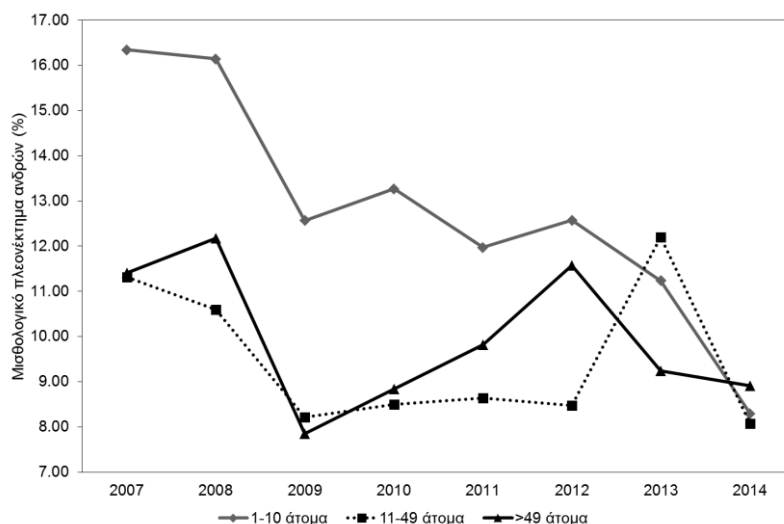
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Το μισθολογικό πλεονέκτημα υπολογίζεται από τον ακόλουθο τύπο: $100 * [1 - (\text{μισθός σε επιχείρηση μεγέθους 1-10 άτομα}) / (\text{μισθός σε επιχείρηση μεγέθους >49 άτομα})]$. Τα στοιχεία αντλούνται από τον Πίνακα 28Α.

Σε ότι αφορά τις προσφερόμενες ώρες εργασίας παρατηρούμε μείωση για το σύνολο της απασχόλησης σε επιχειρήσεις πολύ μικρού μεγέθους. Η μείωση αυτή αρχίζει να εκδηλώνεται από το 2011 και μετά. Η εικόνα αυτή δεν αλλάζει όταν η ανάλυση γίνεται με βάση το φύλο. Βέβαια, γίνεται σαφές από τα δεδομένα ότι οι προσφερόμενες ώρες εργασίας των γυναικών είναι λιγότερες από τον αντίστοιχο μέσο όρο των ανδρών. Επίσης, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ενώ για τους άνδρες δεν φαίνονται σημαντικές διαφορές στις προσφερόμενες ώρες εργασίας ανά μέγεθος επιχείρησης, στην περίπτωση των γυναικών παρατηρούμε ότι όσες γυναίκες εργάζονται σε μεσαίου και μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις φαίνεται να προσφέρουν αυξημένο αριθμό ωρών εργασίας (συγκριτικά με τις γυναίκες σε μικρότερου μεγέθους επιχειρήσεις). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες η διαχρονική εξέλιξη των προσφερόμενων ωρών εργασίας σε μεσαίου και μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις δεν παρουσιάζει

σημαντικές διακυμάνσεις στο χρόνο και μάλλον χαρακτηρίζεται από οριακά αυξητική τάση.

Διάγραμμα 6: Μισθολογικές διαφορές με βάση το φύλο ανά μέγεθος επιχείρησης και τρίμηνο, 2007-2014

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Το μισθολογικό πλεονέκτημα υπολογίζεται από τον ακόλουθο τύπο: $100 * [1 - (\text{μισθός γυναικών}) / (\text{μισθός ανδρών})]$. Τα στοιχεία αντλούνται από τον Πίνακα 28Α.

Συμπεράσματα

Η πτώση της οικονομικής δραστηριότητας στην ελληνική οικονομία μετά το 2009 δημιούργησε σημαντικές ανακατατάξεις στην παραγωγική δομή της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, η απασχόληση σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις μετά το 2011 μειώνεται δραματικά και ως εκ τούτου βελτιώνεται συστηματικά η σχετική θέση της απασχόλησης στις μεσαίου και μεγαλύτερου μεγέθους επιχειρήσεις. Επίσης, η μερική απασχόληση επεκτείνεται διαχρονικά ως μορφή απασχόλησης κυρίως σε επιχειρήσεις πολύ μικρού μεγέθους. Επιπλέον, οι εργαζόμενοι σε μεσαίου και μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις (συγκριτικά με τις πολύ μικρού μεγέθους) λαμβάνουν υψηλότερες αποδοχές και προσφέρουν περισσότερες ώρες εργασίας.

Αναλυτικότερα, η απασχόληση σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις μειώνεται διαχρονικά και η μείωση αυτή είναι πιο έντονη στην περίπτωση των μισθωτών

ανδρών μεγαλύτερης ηλικίας. Βέβαια, οι νέοι έχουν αυξημένη πιθανότητα απασχόλησης σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις συγκριτικά με την περίπτωση των μεγαλύτερων ηλικιακά μισθωτών εργαζόμενων. Επίσης, βρέθηκε ότι η οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε στην Ελλάδα μετά το 2010 φαίνεται να επηρέασε σε πολύ μεγάλο βαθμό την απασχόληση σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το ποσοστό των μισθωτών που απασχολούνται σε επιχειρήσεις με περισσότερους από 49 εργαζόμενους να φαίνεται ότι διαχρονικά αυξάνεται. Αναφορικά με το ρόλο της εκπαίδευσης βρέθηκε ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης των απασχολούμενων τόσο μικρότερη η πιθανότητα απασχόλησης σε επιχειρήσεις με πολύ μικρό μέγεθος απασχόλησης. Επίσης, βρέθηκε ότι το ποσοστό απασχόλησης σε επιχειρήσεις που απασχολούν από 11 έως και 49 άτομα συσχετίζεται θετικά με το επίπεδο εκπαίδευσης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών στο ποσοστό απασχόλησης σε επιχειρήσεις με μέγεθος 11-49 εργαζόμενους είναι πρακτικά ασήμαντη συγκρινόμενη με την περίπτωση των πολύ μικρών επιχειρήσεων όπου η παρουσία των γυναικών είναι εντονότερη.

Σε ότι αφορά τη μερική απασχόληση, βρέθηκε ότι το σχετικό ποσοστό βρίσκεται κατά μέσο όρο σε επίπεδα κάτω του 10% με σαφή ανοδική τάση κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Στην περίπτωση των ανδρών το ποσοστό της μερικής απασχόλησης δεν ξεπερνά το 6% ενώ στην περίπτωση των γυναικών το ποσοστό αυτό είναι σημαντικά υψηλότερο χωρίς βέβαια να ξεπερνά το 13%. Τέλος η αυξητική πορεία αυτών των ποσοστών είναι πιο έντονη στους άνδρες. Παρόλα αυτά, η μερική απασχόληση φαίνεται να αφορά κυρίως τις γυναίκες με πολύ χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Επίσης, οι μισθωτοί που απασχολούνται σε επιχειρήσεις με πολύ μικρό μέγεθος απασχόλησης έχουν αυξημένη πιθανότητα να εργάζονται σε καθεστώς μερικής απασχόλησης. Τα ποσοστά αυτά αυξάνονται στο χρόνο και μάλιστα ο ρυθμός μεγέθυνσης επιταχύνεται από το 2010 και μετά. Κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου ο ρυθμός αύξησης της μερικής απασχόλησης σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις αυξάνεται περισσότερο για τους άνδρες συγκριτικά με τις γυναίκες.

Σε ότι αφορά τις απολαβές από τη μισθωτή εργασία, βρέθηκε ότι για το σύνολο των απασχολούμενων ηλικίας 15-74 ετών οι καθαρές μηνιαίες πραγματικές αποδοχές από τη μισθωτή εργασία έχουν μειωθεί στην περίοδο 2007-2014 κατά μέσο όρο 15.7%. Οι αποδοχές των γυναικών υπολείπονται των ανδρών, ανεξαρτήτως ηλικίας και εκπαίδευσης, η σχέση μεταξύ αποδοχών και ηλικίας είναι θετική, ανεξαρτήτως του φύλου, ενώ και η σχέση μεταξύ αποδοχών και εκπαίδευσης είναι θετική. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μείωση των αποδοχών στην περίοδο 2007-2014 είναι μεγαλύτερη για εργαζόμενους νεαρής ηλικίας συγκριτικά με τη μείωση των αποδοχών στους εργαζόμενους μεγαλύτερης ηλικίας. Επίσης, το μισθολογικό χάσμα που παρατηρείται στο σύνολο της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα μεταξύ ανδρών και γυναικών αρχίζει από πολύ νεαρές ηλικίες και εμμένει για το σύνολο του εργάσιμου βίου. Παρότι η σχέση μεταξύ μηνιαίων αποδοχών και επιπέδου εκπαίδευσης είναι θετική η διαχρονική της εξέλιξη είναι φθίνουσα και επηρεάζει περισσότερο τους άνδρες με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης.

Αναφορικά με τις προσφερόμενες ώρες εργασίας, βρέθηκε ότι ο μέσος όρος των εβδομαδιαίων ωρών εργασίας για το σύνολο της απασχόλησης δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτες μεταβολές στο χρόνο. Παρόλα αυτά, οι ώρες εργασίας διαφοροποιούνται με βάση το φύλο και σε πολύ μικρότερο βαθμό με βάση την ηλικία. Για παράδειγμα, οι άνδρες εργάζονται περίπου 4 ώρες περισσότερες την εβδομάδα από τις γυναίκες (44 ώρες έναντι 39 ωρών, αντίστοιχα). Αναφορικά με τη σχέση ωρών εργασίας και εκπαίδευσης παρατηρούμε ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της εκπαίδευσης τόσο μικρότερος είναι ο μέσος όρος των εβδομαδιαίων ωρών εργασίας. Μάλιστα διαχρονικά φαίνεται να αυξάνεται οριακά ο αριθμός των ωρών εργασίας για τα άτομα με υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Σε ότι αφορά τη σχέση μεγέθους επιχείρησης και μισθού παρατηρούμε ότι οι μισθωτοί που εργάζονται σε μεσαίου και μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις (>49 άτομα) λαμβάνουν υψηλότερες καθαρές μηνιαίες αποδοχές από όσους απασχολούνται σε πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις (1-10 άτομα). Μάλιστα, η μείωση των μισθών είναι εμφανώς υψηλότερη στην περίπτωση των μισθωτών στις πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις. Επίσης, βρέθηκε ότι η μέση μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών ανά μέγεθος επιχείρησης είναι σημαντική και ανέρχεται κατά μέσο όρο

στο 12% υπέρ των ανδρών. Βέβαια, το μισθολογικό πλεονέκτημα των ανδρών είναι μεγαλύτερο στις πολύ μικρού μεγέθους επιχειρήσεις και υποχωρεί καθώς το μέγεθος της επιχείρησης αυξάνεται.

Παράρτημα κεφαλαίου 11

Πίνακας 1Α: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με 1-10 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	62.4	62.2	65.1	67.4	63.8	58.9	59.2	61.6	-1.3
25-34 ετών	48.2	49.9	50.3	50.2	50.2	47.0	45.4	46.7	-3.3
35-44 ετών	40.0	39.6	40.5	42.0	41.6	38.8	37.6	39.3	-1.7
45-54 ετών	36.0	36.5	36.9	36.0	35.3	31.8	30.5	32.1	-11.0
55-64 ετών	39.3	39.3	39.9	38.3	35.9	33.7	33.3	34.3	-12.6
65-74 ετών	47.8	49.5	55.3	54.3	50.8	57.0	42.9	54.6	14.2
15-74 ετών	43.3	43.8	44.5	44.3	43.2	39.7	38.3	40.1	-7.5
Άνδρες									
15-24 ετών	62.0	61.7	66.4	67.3	60.9	55.2	55.9	58.0	-6.4
25-34 ετών	47.4	48.7	49.3	49.8	50.2	46.1	43.3	44.4	-6.2
35-44 ετών	38.9	39.1	39.2	40.9	40.5	38.1	35.5	38.4	-1.3
45-54 ετών	34.1	33.6	34.7	33.8	33.4	29.9	29.1	31.5	-7.7
55-64 ετών	37.4	36.9	36.7	34.8	31.2	29.7	30.5	31.3	-16.3
65-74 ετών	43.6	49.2	50.7	46.5	41.4	49.7	36.5	48.1	10.2
15-74 ετών	41.9	42.2	42.9	42.9	41.5	38.0	36.1	38.4	-8.4
Γυναίκες									
15-24 ετών	63.1	63.0	63.3	67.7	67.5	63.6	63.9	65.8	4.4
25-34 ετών	49.4	51.5	51.7	50.7	50.1	48.1	47.9	49.1	-0.6
35-44 ετών	41.4	40.3	42.1	43.4	43.1	39.7	40.3	40.4	-2.4
45-54 ετών	38.9	40.6	40.0	38.9	37.8	34.3	32.2	32.8	-15.7
55-64 ετών	43.6	45.1	47.1	45.3	44.7	40.4	38.2	39.7	-8.8
65-74 ετών	61.5	50.7	64.2	70.8	73.4	69.9	52.7	69.8	13.5
15-74 ετών	45.3	46.0	46.6	46.3	45.3	42.0	41.1	42.1	-7.1
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν μισθωτούς εργαζόμενους ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 2Α: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις 11-49 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών απασχολούμενων (%)ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	18.1	17.8	17.3	16.5	16.4	19.5	15.8	15.3	-15.2
25-34 ετών	23.7	24.8	24.6	23.1	23.1	23.1	21.9	20.5	-13.6
35-44 ετών	28.3	29.4	28.5	27.5	27.1	26.1	23.3	22.9	-19.1
45-54 ετών	29.8	29.6	29.4	30.6	30.6	30.5	27.9	26.4	-11.3
55-64 ετών	27.1	26.8	26.7	27.1	29.1	27.3	26.9	25.8	-4.8
65-74 ετών	19.9	21.0	17.8	15.0	15.1	12.1	17.2	17.2	-13.5
15-74 ετών	26.3	26.9	26.5	26.2	26.4	26.2	24.1	23.0	-12.4
Άνδρες									
15-24 ετών	16.8	17.3	16.5	15.9	17.5	19.4	14.3	13.4	-20.2
25-34 ετών	23.4	25.1	24.4	22.9	22.2	22.1	21.5	19.8	-15.4
35-44 ετών	27.4	28.5	27.9	27.6	27.0	25.1	22.4	20.2	-26.2
45-54 ετών	29.1	30.0	29.8	31.2	30.2	28.8	27.6	26.0	-10.5
55-64 ετών	28.4	28.9	28.3	27.4	30.7	28.7	27.8	26.2	-7.9
65-74 ετών	20.3	20.5	18.9	15.1	14.3	15.9	20.5	21.3	5.0
15-74 ετών	25.9	27.0	26.5	26.3	26.3	25.3	23.8	21.9	-15.3
Γυναίκες									
15-24 ετών	19.7	18.5	18.4	17.3	15.0	19.7	18.0	17.5	-11.4
25-34 ετών	24.0	24.3	24.8	23.4	24.2	24.3	22.4	21.2	-11.8
35-44 ετών	29.5	30.7	29.4	27.4	27.2	27.2	24.4	26.1	-11.6
45-54 ετών	30.7	29.1	28.8	29.9	31.0	32.7	28.3	26.8	-12.7
55-64 ετών	23.9	21.9	23.3	26.5	26.1	24.9	25.2	25.0	4.3
65-74 ετών	18.6	23.0	15.8	15.0	17.0	5.3	12.3	7.7	-58.3
15-74 ετών	26.9	26.9	26.6	26.0	26.5	27.2	24.6	24.3	-9.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν μισθωτούς εργαζόμενους ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 3Α: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με >49 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών απασχολούμενων (%)ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	8.7	9.1	7.6	6.7	10.1	12.6	13.8	12.0	37.0
25-34 ετών	13.8	13.2	13.6	14.0	15.4	18.4	17.3	18.6	35.1
35-44 ετών	16.8	17.6	17.9	17.1	18.4	22.5	23.4	23.3	38.3
45-54 ετών	19.4	19.7	19.1	19.2	20.5	23.9	25.6	26.1	34.4
55-64 ετών	17.2	17.9	17.9	19.8	21.0	24.5	23.6	24.3	41.3
65-74 ετών	13.3	10.2	9.5	16.2	22.0	17.6	27.0	18.6	40.2
15-74 ετών	15.9	16.1	16.1	16.3	17.9	21.5	22.0	22.3	40.5
Άνδρες									
15-24 ετών	10.3	10.1	7.9	7.6	11.2	14.6	16.2	15.7	53.3
25-34 ετών	14.4	13.8	14.6	14.5	16.5	20.5	19.2	21.0	45.5
35-44 ετών	17.6	18.3	19.2	18.0	19.3	23.5	25.2	25.4	44.2
45-54 ετών	20.8	21.1	20.6	20.6	22.5	27.3	26.1	26.1	25.0
55-64 ετών	18.3	18.2	18.4	21.8	23.1	26.4	24.3	25.8	40.9
65-74 ετών	16.2	10.6	10.0	20.3	31.2	20.7	28.9	18.5	14.2
15-74 ετών	16.9	16.9	17.2	17.4	19.4	23.6	23.5	24.0	41.9
Γυναίκες									
15-24 ετών	6.6	7.8	7.3	5.6	8.6	10.1	10.6	7.6	14.3
25-34 ετών	13.0	12.4	12.5	13.3	14.0	16.1	15.1	16.1	23.7
35-44 ετών	15.9	16.7	16.2	16.0	17.2	21.1	21.1	20.8	31.1
45-54 ετών	17.3	17.6	17.3	17.4	17.8	19.4	25.1	26.2	51.0
55-64 ετών	14.9	17.3	16.7	16.1	17.3	21.2	22.5	21.8	46.6
65-74 ετών	3.8	8.8	8.6	7.4	0.0	12.2	24.2	18.9	397.8
15-74 ετών	14.5	14.8	14.6	14.8	15.9	18.7	20.2	20.3	40.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν μισθωτούς εργαζόμενους ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 4Α: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με 1-10 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών (%), ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	16.1	14.7	12.9	14.5	16.6	14.1	11.9	12.4	-22.9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	30.0	30.7	30.6	30.2	30.8	28.5	28.1	29.7	-1.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	42.5	41.9	42.3	42.1	41.4	40.5	39.2	41.1	-3.1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	49.9	50.7	52.3	52.9	50.6	47.1	45.5	47.0	-5.9
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	57.0	58.8	60.7	62.1	63.1	60.6	60.4	63.5	11.4
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	14.2	12.1	11.6	14.4	14.0	11.1	10.6	11.2	-21.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	24.8	25.4	25.8	26.4	26.7	24.6	22.9	24.9	0.4
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	38.4	38.5	38.7	38.1	36.9	35.9	34.8	35.7	-7.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	48.7	49.1	49.8	50.2	48.0	44.6	43.1	44.8	-8.0
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	57.9	58.2	60.2	62.5	65.5	62.5	62.3	65.2	12.6
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	18.9	18.6	14.5	14.6	20.0	17.6	13.5	13.8	-27.1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	35.2	35.8	35.1	33.8	34.6	32.3	33.1	33.9	-3.7
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	48.0	46.6	46.8	47.6	48.0	46.9	45.9	46.5	-3.1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	51.8	53.3	56.0	56.8	54.5	50.8	49.1	50.2	-3.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	55.1	60.2	61.9	61.3	58.5	57.0	57.1	60.4	9.8
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 5Α: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με 11-49 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	27.6	28.3	25.0	26.3	29.5	31.1	23.9	23.3	-15.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	33.8	35.0	35.0	34.3	34.6	33.5	30.3	29.4	-13.0
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	23.7	25.0	24.3	24.8	25.3	24.3	21.3	22.2	-6.4
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	23.5	23.3	22.9	22.6	22.6	22.1	21.2	19.7	-16.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	21.9	22.6	21.9	19.2	17.0	17.2	16.9	14.6	-33.4
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	27.3	25.2	21.9	24.8	27.4	26.9	21.8	20.4	-25.2
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	34.2	35.9	35.2	35.0	35.3	33.1	30.8	29.1	-14.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	24.7	27.2	25.4	25.7	26.0	24.4	21.6	23.1	-6.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	23.1	23.4	23.7	23.6	23.5	22.3	21.6	19.1	-17.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	21.5	23.2	22.1	19.0	16.0	17.1	15.0	13.2	-38.7
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	27.9	32.9	28.8	28.4	32.1	36.2	26.5	26.6	-4.9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	33.4	34.2	34.7	33.7	33.9	33.9	29.9	29.7	-11.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	22.4	22.1	22.9	23.4	24.2	24.1	20.8	21.3	-4.7
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	24.1	23.1	21.6	21.0	21.2	21.9	20.6	20.5	-14.7
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	22.7	21.4	21.5	19.8	18.8	17.4	20.5	17.1	-24.9
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 6Α: Αναλογία απασχολούμενων σε επιχειρήσεις με >49 εργαζόμενους στο σύνολο των μισθωτών (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	30.8	32.0	38.1	36.7	36.1	43.1	47.8	48.4	57.1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	18.1	18.3	18.9	19.5	19.8	23.1	24.1	25.4	40.5
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	19.1	20.0	19.3	18.6	20.3	23.1	24.2	22.7	18.6
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	13.9	14.0	13.7	13.4	15.6	18.9	18.3	18.7	34.6
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	10.8	9.7	8.9	9.8	11.0	13.2	12.7	11.3	4.7
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	28.6	32.7	40.9	39.3	39.0	50.7	51.4	52.8	85.0
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	20.8	21.4	22.3	21.5	21.9	26.3	26.5	28.7	37.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	21.3	20.6	21.1	21.3	23.5	26.3	26.5	25.3	19.1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	14.9	15.1	14.7	14.4	17.2	20.7	19.5	20.3	36.0
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	9.8	8.9	8.3	9.5	10.1	12.5	13.0	10.8	10.6
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	34.2	31.0	34.8	33.4	32.4	34.0	43.4	43.2	26.2
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	15.3	15.5	15.7	17.5	17.9	20.0	21.8	22.5	46.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	16.1	19.2	17.2	15.0	15.6	18.7	20.7	20.1	24.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	12.3	12.2	12.1	11.8	13.2	16.2	16.6	16.3	32.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	12.9	11.8	10.2	10.4	12.6	14.4	12.2	12.1	-6.3
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 7Α: Αναλογία απασχολούμενων με μερική απασχόληση στο σύνολο των μισθωτών απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	11.5	12.3	13.0	16.0	18.1	20.1	21.0	23.1	99.9
25-34 ετών	5.5	5.3	6.3	6.8	7.4	10.2	10.9	13.2	141.6
35-44 ετών	4.1	4.0	4.3	5.1	5.4	6.8	8.2	8.7	112.6
45-54 ετών	3.1	3.1	4.1	4.1	4.7	6.2	6.4	7.2	133.0
55-64 ετών	4.2	3.0	4.2	4.7	5.7	6.0	7.4	8.0	91.0
65-74 ετών	10.3	6.1	9.1	8.3	11.5	13.4	10.6	8.2	-20.5
15-74 ετών	4.9	4.7	5.5	6.0	6.5	8.1	8.9	10.1	107.5
Άνδρες									
15-24 ετών	8.2	8.3	9.9	12.5	14.0	16.3	18.2	20.7	151.8
25-34 ετών	2.9	2.5	3.5	4.2	5.2	6.8	8.2	10.1	250.7
35-44 ετών	1.7	1.5	1.6	2.9	3.5	4.5	4.7	5.9	247.4
45-54 ετών	1.0	1.2	1.7	2.2	2.9	3.8	3.9	4.7	368.1
55-64 ετών	1.9	1.7	2.1	2.5	3.9	3.4	4.2	5.5	185.9
65-74 ετών	7.5	6.0	7.3	5.8	10.5	6.9	5.6	3.8	-49.0
15-74 ετών	2.4	2.3	2.9	3.7	4.4	5.3	5.9	7.3	200.6
Γυναίκες									
15-24 ετών	16.2	18.0	17.4	20.4	23.2	25.0	25.0	25.9	60.2
25-34 ετών	8.8	8.8	9.9	10.0	10.1	14.1	14.1	16.7	88.7
35-44 ετών	7.2	7.3	7.5	7.9	7.7	9.7	12.5	12.1	67.6
45-54 ετών	6.2	5.8	7.4	6.6	7.1	9.5	9.6	10.1	63.5
55-64 ετών	9.2	5.8	8.9	8.9	9.3	10.5	13.0	12.4	34.2
65-74 ετών	19.5	6.3	12.7	13.5	14.0	24.9	18.3	18.3	-5.9
15-74 ετών	8.3	8.1	9.1	9.1	9.2	11.6	12.7	13.5	62.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν μισθωτούς εργαζόμενους ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 8Α: Αναλογία απασχολούμενων με μερική απασχόληση στο σύνολο των μισθωτών απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	2.9	3.4	3.0	3.6	4.1	4.3	3.2	5.1	78.1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	3.9	4.0	4.3	4.1	4.1	5.1	5.4	6.8	75.0
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	4.8	4.6	5.1	5.3	5.7	6.9	9.0	11.0	129.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	5.1	5.0	6.1	7.1	7.7	10.0	11.1	12.1	138.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	7.0	6.0	7.4	8.8	10.9	14.9	16.4	15.9	128.6
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	2.1	2.3	1.5	2.7	2.0	1.1	1.1	3.4	2.1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	1.8	1.8	2.2	2.4	2.4	2.5	3.1	4.5	1.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	2.5	2.2	2.5	2.7	3.0	4.3	6.1	7.3	2.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	2.5	2.3	3.2	4.4	5.4	6.7	7.4	8.7	2.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	3.3	3.1	3.4	5.2	7.7	10.5	10.7	11.0	3.3
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	4.0	5.0	4.8	4.8	6.9	8.2	5.8	7.0	75.0
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	6.0	6.1	6.2	5.8	5.6	7.4	7.6	8.9	48.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	8.0	7.8	8.3	8.8	9.5	10.4	13.4	14.7	83.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	9.1	9.2	10.5	11.0	11.1	14.7	16.5	17.2	88.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	14.8	12.6	16.8	16.5	17.1	23.2	26.9	24.7	67.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 9Α: Μερική απασχόληση (Μ.Ο.) ανά μέγεθος επιχείρησης και φύλο, 2007-2014

Μέγεθος επιχείρησης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
1-10 άτομα	7.4	7.2	8.6	9.4	10.2	13.6	15.1	16.6	124.7
11-49 άτομα	3.6	3.5	3.8	3.9	4.2	5.9	6.6	8.0	121.3
50 άτομα και άνω	1.7	1.5	1.8	2.1	2.3	2.6	3.3	3.4	97.4
Άνδρες									
1-10 άτομα	3.9	3.6	4.6	6.3	7.9	9.9	11.1	13.0	235.6
11-49 άτομα	1.6	1.6	1.8	1.8	2.0	3.5	4.0	5.1	228.6
50 άτομα και άνω	0.6	0.5	0.9	1.2	1.5	1.4	2.2	2.4	317.0
Γυναίκες									
1-10 άτομα	11.9	11.8	13.5	13.1	12.9	17.8	19.5	20.4	71.7
11-49 άτομα	6.4	6.2	6.4	6.7	7.2	8.7	9.8	11.1	74.1
50 άτομα και άνω	3.6	3.2	3.2	3.5	3.7	4.4	4.9	4.8	33.9
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 10Α: Μισθοί και ώρες εργασίας ανά φύλο και μέγεθος επιχείρησης, 2007-2014

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο: Μηνιαίος μισθός									
1-10 άτομα	899.8	896.9	937.4	889.5	843.4	769.8	718.2	711.7	-20.9
11-49 άτομα	1094.7	1078.7	1110.2	1087.4	1044.5	967.5	922.7	874.3	-20.1
>49 άτομα	1216.9	1216.2	1226.7	1208.9	1138.4	1066.3	1038.5	994.0	-18.3
Άνδρες: Μηνιαίος μισθός									
1-10 άτομα	969.3	965.5	993.5	947.3	893.1	818.2	758.3	741.9	-21.8
11-49 άτομα	1150.1	1128.8	1151.0	1128.8	1086.0	1006.5	976.4	910.0	-15.1
>49 άτομα	1271.4	1276.0	1265.8	1252.5	1183.1	1115.9	1078.8	1032.1	-15.1
Γυναίκες: Μηνιαίος μισθός									
1-10 άτομα	810.9	809.6	868.6	821.6	786.2	715.3	673.0	680.3	-16.1
11-49 άτομα	1019.9	1009.2	1056.5	1032.9	992.1	921.2	857.3	836.5	-18.0
>49 άτομα	1126.3	1120.7	1166.5	1141.8	1066.9	986.7	979.1	940.1	-16.5
Σύνολο: Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας									
1-10 άτομα	40.5	40.6	40.4	40.1	39.7	39.0	38.8	38.4	-5.2
11-49 άτομα	38.4	38.5	38.0	37.9	37.7	37.4	37.4	37.4	-2.5
>49 άτομα	39.9	40.2	40.1	39.9	40.0	40.4	40.6	40.6	1.7
Άνδρες: Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας									
1-10 άτομα	42.2	42.4	42.2	41.5	40.9	40.6	40.6	39.9	-5.4
11-49 άτομα	39.9	40.0	39.6	39.6	39.4	39.1	39.1	39.2	-1.7
>49 άτομα	40.6	41.0	40.9	40.6	40.6	40.9	41.2	41.2	1.7
Γυναίκες: Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας									
1-10 άτομα	38.2	38.3	38.3	38.4	38.3	37.2	36.7	36.6	-4.2
11-49 άτομα	36.2	36.3	35.8	35.6	35.5	35.5	35.3	35.4	-2.3
>49 άτομα	38.9	39.0	38.9	38.7	39.1	39.5	39.5	39.8	2.2
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Οι τιμές αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν μισθωτούς εργαζόμενους ηλικίας 15-74 ετών. Οι μισθοί αφορούν στις πραγματικές μηνιαίες καθαρές αποδοχές (ευρώ, 2009=100).									

Κεφάλαιο 19: Μελέτη περίπτωσης από επιτόπια έρευνα: Οικογενειακές επιχειρήσεις και φύλο και οι συνέπειες της έλλειψης ρευστότητας της μικρής επιχείρησης σε όρους ανταγωνιστικότητας και ως άτυπος υποστηρικτικός μηχανισμός

Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί τη δεύτερη σε σειρά έκθεση προόδου για τις οικογενειακές μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης.¹⁰⁹ Η πρώτη έκθεση παρουσίασε και ανέλυσε τα ευρήματα της πρώτης φάσης της επιτόπιας έρευνας, η οποία πραγματοποιήθηκε σε πιλοτικό επίπεδο την περίοδο Ιούνιος-Σεπτέμβριος 2014.

Συγκεντρώνοντας τα πρώτα ευρήματα μέσω των αρχικών προσωπικών συνεντεύξεων του πιλοτικού ερωτηματολογίου, μας δόθηκε η ευκαιρία να συντάξουμε ένα νέο, ανανεωμένο, κλειστού τύπου ερωτηματολόγιο το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην κύρια έρευνα και επισυνάπτεται στο [παράρτημα του Μέρους Β΄](#). Συνολικά, έχουν πραγματοποιηθεί συνολικά 145 συνεντεύξεις στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής. Όπως και στην πιλοτική φάση, έτσι και τώρα, οι συνεντεύξεις ήταν όλες προσωπικές και διεξήχθησαν στο χώρο της κάθε επιχείρησης μετά από προγραμματισμένο ραντεβού.

1. Μεθοδολογία

Η έρευνά μας βασίστηκε σε δύο ερευνητικές μεθοδολογίες: την ποιοτική και την ποσοτική. Στα πλαίσια της ποιοτικής μεθόδου, πραγματοποιήθηκαν προσωπικές συνεντεύξεις όπου και απαντήθηκε το ερωτηματολόγιο. Οι συνεντεύξεις φάνηκαν εξαιρετικά χρήσιμες, καθώς κατά τη διάρκεια αυτών εκφράστηκαν απόψεις και

¹⁰⁹ Το παρόν κεφάλαιο βασίζεται στη συλλογή πρωτογενών δεδομένων επιτόπιας έρευνας, σε δείγμα 100-150 μικρομεσαίων επιχειρήσεων (αποτελεί δηλαδή το επιμέρους [παραδοτέο 2.2](#): Πρωτογενές υλικό επιτόπιας έρευνας πεδίου σε ένα δείγμα (100-150 μικρομεσαίων επιχειρήσεων).

αντιλήψεις, οι οποίες αποτυπώθηκαν στις απαντήσεις του ερωτηματολογίου μέσω του οποίου υπήρξε η δυνατότητα για περαιτέρω έρευνα. Οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου ήταν κατά πλειοψηφία κλειστού τύπου και ορισμένες ανοικτού τύπου ερωτήσεις να παρεμβάλλονται προς το τέλος.

Τα ερωτηματολόγια απαντήθηκαν αποκλειστικά από τους ιδιοκτήτες /ιδιοκτήτριες των επιχειρήσεων. Στη συνέχεια, όλες οι απαντήσεις κωδικοποιήθηκαν και μεταφέρθηκαν σε μία ηλεκτρονική βάση δεδομένων, όπου και τελικά επεξεργάστηκαν με σκοπό να παρουσιαστούν αναλυτικά παρακάτω.

2. Βιβλιογραφική Επισκόπηση

Ο βασικός ρόλος της εργατικής νομοθεσίας είναι η προστασία των εργαζομένων. Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από ένα εξαιρετικά ισχυρό νομοθετικό πλέγμα σε ότι αφορά την προστασία των εργαζομένων, υψηλούς «χαμηλούς» μισθούς, αυστηρούς και δύσκαμπτους νόμους για την προστασία της απασχόλησης γενικότερα. Παράλληλα πρέπει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα έχει πάρα πολλές ΜΜΕ, οι οποίες, στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την –κατά γενική ομολογία- αυστηρή εργατική νομοθεσία, στρέφονται σε προσλήψεις εργαζομένων που χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ευελιξία -για παράδειγμα προσλαμβάνοντας εργαζομένους με καθεστώς προσωρινής απασχόλησης ή ως εξωτερικούς συνεργάτες (εργολαβία).

Σύμφωνα με τον Ματσαγγάνη (2007, σελ. 542), η ανεπίσημη (μαύρη) εργασία στην Ελλάδα τείνει να είναι ο κανόνας, επιτρέποντας σε πολλούς εργοδότες να περιφρονούν το ρυθμιστικό πλαίσιο των απολύσεων, κατωτάτων μισθών και κοινωνικών ασφαλίσεων. Πράγματι στην επισκόπηση που έγινε επιβεβαιώθηκε ότι οι εργοδότες προσπαθούν να αποφεύγουν τους κατωτάτους μισθούς. Από την άλλη μεριά, ένα σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας υποστηρίζει ότι η Ελληνική νομοθεσία για την αγορά εργασίας είναι ήδη αρκετά ευέλικτη και αυτό έχει αρνητικές επιπτώσεις στους εργαζόμενους. Για παράδειγμα η Κωφίδου και Μιχαήλ διατύπωσαν την άποψη ότι οι συμβάσεις περιορισμένου χρόνου είναι το μέσο για να παρακαμφθούν πολιτικές και νόμοι για την προστασία απασχόλησης στην

Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρόμοιο επιχείρημα διατύπωσε και ο Βουδούρης το 2004. αντιδρούν.

Παρόλο που σε αρκετές περιπτώσεις, τα αποτελέσματα διεθνών ερευνών για την εφαρμογή της πολιτικής κατώτατου μισθού είναι ανάμεικτα, υπάρχουν ορισμένα σημαντικά στοιχεία που επιβεβαιώνουν ότι οι συμβάσεις προσωρινής εργασίας μπορούν τελικά να υποκαταστήσουν τις μόνιμες συμβάσεις αορίστου χρόνου.

Ο κατώτατος μισθός φαίνεται να εντείνει το πρόβλημα που σχετίζεται με την προστασία απασχόλησης, περιορίζοντας την ελευθέρια και τη δυνατότητα ευελιξίας των εργοδοτών (Lazear, 1990). Με άλλα λόγια, όταν η προστασία απασχόλησης επιβάλει τη νομική υποχρέωση να υπάρχει «ασφάλεια» στην εργασία (πχ να μην γίνονται μαζικές απολύσεις), οι μισθοί αναμένεται να μειωθούν. Όταν όμως οι μισθοί προστατεύονται από τον θεσμοθετημένο κατώτατο μισθό, οι επιχειρήσεις καταλήγουν να έχουν υψηλότερα κόστη και να προσπαθούν να τα αναπροσαρμόσουν με διαφορετικούς τρόπους.

Η Ελλάδα έχει εδώ και αρκετά χρόνια ένα ισχυρό πλέγμα νομοθεσίας, το οποίο – μεταξύ άλλων – προστατεύει και ρυθμίζει τους κατωτάτους μισθούς μέσω των εκτεταμένων συλλογικών συμβάσεων (Κρισαντώνης 1998 και Σωτηρόπουλος 2004). Παρά τις όποιες αλλαγές λόγω της οικονομικής κρίσης και της ύφεσης, ο κατώτατος μισθός συνεχίζει να ορίζεται μέσω της Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας (ΟΟΣΑ 2011, Ζαμπαρλούκου 2006).

Σημείο προβληματισμού αποτελεί το μέγεθος της επίδρασης της εργατικής νομοθεσίας στις αποφάσεις των επιχειρήσεων σχετικά με την εσωτερική και εξωτερική κατανομή των εργασιών.

Σύμφωνα με τους Lepak και Snell, οι επιχειρήσεις κατανέμουν τις εργασίες που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο λειτουργίας τους ως «πυρηνικές» δηλαδή πρώτης προτεραιότητας και ως «περιφερειακές», δηλαδή «δευτερεύουσας» προτεραιότητας. Οι «πρώτης προτεραιότητας» εργασίες απαιτούν από τους εργαζομένους συνεχή επένδυση στις γνώσεις και δεξιότητές τους και σχετικά γρήγορη εξέλιξη μέσα στην εταιρεία. Από την άλλη μεριά, οι «περιφερειακές» έχουν ως στόχο να υποστηρίξουν τις εργασίες πρώτης προτεραιότητας.

Το ίδιο συμβαίνει αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα. Η προστασία της απασχόλησης σε συνδυασμό με τις συμβάσεις προσωρινής απασχόλησης χρησιμοποιούνται για να υποστηρίξουν τις ανάγκες των εργαζομένων που έχουν συνάψει συμβάσεις αορίστου χρόνου.

Η θεωρία μας έχει δείξει ότι μια επιχείρηση μπορεί να έχει πρώτης και δευτερεύουσας σημασίας εργασίες. Στην ερεύνα που πραγματοποιήθηκε υποθέτουμε ότι τις εργασίες «δευτερεύουσας» προτεραιότητας μπορούν να τις διεκπεραιώσουν όχι μόνο οι εργαζόμενοι με συμβάσεις αορίστου χρόνου αλλά και εργαζόμενοι με συμβάσεις προσωρινής εργασίας όπως εποχιακοί, εκπαιδευόμενοι κ.α. Η εξέλιξη ενός εργαζομένου από εποχιακό σε αορίστου χρόνου είναι πιθανή, αν υπάρχει το κατάλληλο κίνητρο. Αντίστοιχα περισσότεροι εκπαιδευόμενοι μπορούν να προσληφθούν αν αυξηθούν οι επιδοτήσεις. Η θεωρία μας δείχνει ότι απαιτούνται μόνο οριακές αλλαγές, οι οποίες σίγουρα είναι εφικτές διότι οι ελληνικές ΜΜΕ στη πραγματικότητα χρησιμοποιούν ένα “mix” συμβάσεων και συμβολαίων.

Επιπλέον, εξαιρετικό ενδιαφέρον αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο οι επιχειρήσεις αλλάζουν την κατανομή μεταξύ κύριας και δευτερεύουσας σημασίας εργασιών ανάλογα με την εργατική νομοθεσία. Όπως αναφέρεται παραπάνω, όταν η προστασία της απασχόλησης γίνεται αυστηρότερη και οι μισθοί είναι άκαμπτοι, το «κύριο» προσωπικό δεν μπορεί να αντισταθμίσει το υψηλά κόστη με το να δεχθεί μείωση μισθών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να προσλαμβάνονται όλο και περισσότερο εργαζόμενοι με προσωρινές συμβάσεις εργασίας.

Η βιβλιογραφία (Autor 2003) μας αναφέρει ότι η αυστηροποίηση της προστασίας απασχόλησης γίνεται περισσότερο αισθητή από τους ανειδίκευτους εργάτες ή αυτούς που έχουν τις λιγότερες δεξιότητες, επειδή δεν μπορούν να αντισταθμίσουν το κόστος επενδύοντας στις γνώσεις τους έτσι ώστε να γίνουν πιο χρήσιμοι στους οργανισμούς/επιχειρήσεις όπου εργάζονται. Το 20% δέχεται ότι η αύξηση της προσωρινής απασχόλησης προέρχεται από την Αμερική μεταξύ 1973 και 1995, λόγω των περιορισμών σχετικά με την απασχόληση.

Ένας άλλος παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι η δυσκαμψία των μισθών. Το παραπάνω είναι αρκετά σχετικό με την περίπτωση της Ελλάδας όπου οι

διαβαθμίσεις των μισθών ωθούνται προς τα πάνω από τον κατώτατο μισθό που επιβάλλεται από την εθνική συλλογική σύμβαση. Αυτοί οι περιορισμοί είναι πιθανό να προκαλέσουν σημαντικές ανισότητες μεταξύ των ΜΜΕ και των εργαζομένων τους, δεδομένου ότι οι κατώτατοι μισθοί συμπιέζουν όλους τους μισθούς προς τα κάτω (Bertola, Blau, & Kahn, 2007).

Ως εκ τούτου, οι επιχειρήσεις που καταβάλλουν υψηλούς μισθούς στηρίζονται κυρίως σε εργαζομένους με υψηλές δεξιότητες, οι οποίοι αποτελούν για την επιχείρηση μια ασφαλή επένδυση με σημαντική ανταποδοτικότητα. Αντίθετα, οι λιγότερο παραγωγικές επιχειρήσεις τείνουν να προσλαμβάνουν ανειδίκευτους εργάτες, οι οποίοι τελικά είναι πιο εύκολο να απολυθούν να προληφθούν με καθεστώς προσωρινής απασχόλησης (Kahn, 2007).

Το παραπάνω μπορεί να είναι και η περίπτωση όπου το κατώτατο επίπεδο μισθών αλληλοεπιδρά με την νομοθεσία της προστασίας απασχόλησης. Η αιτία είναι ότι η επιβολή του κατώτατου μισθού εμποδίζει τα συμβαλλόμενα μέρη να διαπραγματευτούν. Κατά μία έννοια, σε ορισμένες περιπτώσεις η προστασία απασχόλησης μπορεί τελικά να έχει αντίθετα αποτελέσματα και να προωθείται η προσωρινή απασχόληση.

Η Ελλάδα έχει τον τυπικό Μεσογειακό υψηλό μισθό και τις συνθήκες εργασίας που χωρίζονται σε «ορόφους», αν και με εκτεταμένη φορο-αποφυγή. Ωστόσο, ακόμη και οι «όροφοι» οι οποίοι αποφεύγονται μπορεί να προκαλέσουν ανησυχία στις αποφάσεις της διοίκησης και να τους ενθαρρύνουν να χρησιμοποιήσουν τις επισφαλείς συμβάσεις προσωρινής απασχόλησης.

Συγκεκριμένα, μέτρα που ψηφίστηκαν και εφαρμόστηκαν ύστερα από διαβουλεύσεις με το ΔΝΤ και την ΕΕ, είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του ύψους της Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης κατά 22% τον Ιανουάριο του 2012, και για του νέους κάτω των 25 κατά 32%.

Επιπλέον το 2011, η επέκταση των κεντρικών συλλογικών συμβάσεων ανεστάλη και «ειδικές συμφωνίες μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζομένων» με χαμηλότερους πλέον μισθούς έγιναν αποδέκτες. Ως αποτέλεσμα οι αποζημιώσεις, οι περίοδοι προειδοποίησης μειωθήκαν και η δοκιμαστική περίοδος όπου δεν επιτρεπόταν

αποζημίωση αυξήθηκε από τους δυο μήνες στον ένα χρόνο. Το 2011 έγιναν κάποιες αλλαγές και στις προσωρινές συμβάσεις – όπου η μέγιστη περίοδος που κάποιος μπορεί να απασχολείται με την μορφή προσωρινής απασχόλησης αυξήθηκε από 2 δυο χρονιά στα τρία, τέλος οι περιστάσεις όπου μπορεί να ανανεωθούν οι συμβάσεις διευρυνθήκαν.

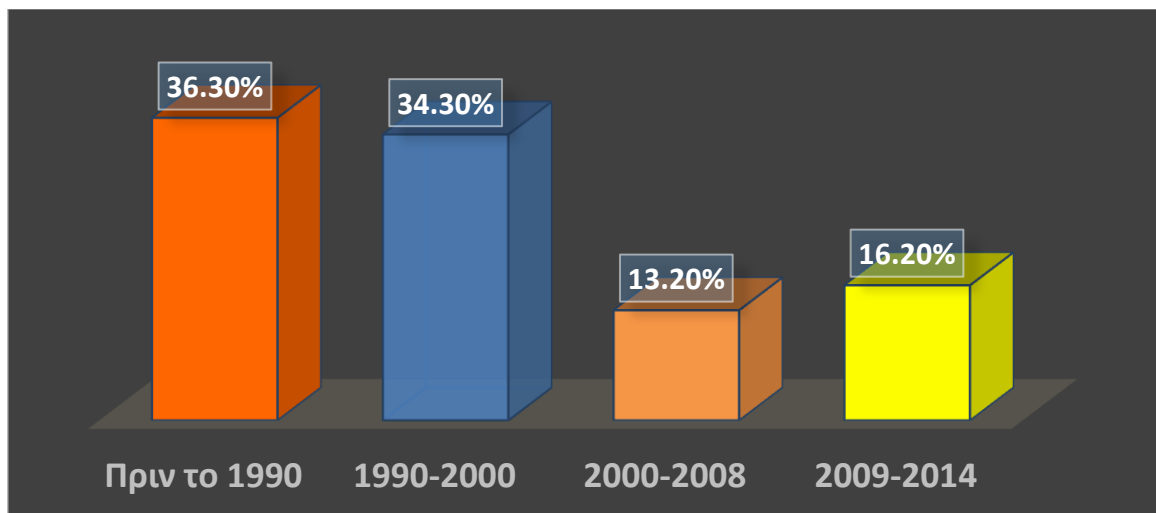
3. Γενικά και Οικονομικά Στοιχεία

Το παρόν κεφάλαιο αποσκοπεί στην καταγραφή και ανάλυση των γενικών οικονομικών στοιχείων των μικρών και μεσαίων οικογενειακών επιχειρήσεων (ΜΜΕ) του δείγματος. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν την πρώτη ενότητα του ερωτηματολογίου, στο οποίο και απάντησαν οι ιδιοκτήτες/επιχειρηματίες.

Τα γενικά οικονομικά στοιχεία μπορούν να μας δώσουν μια πρώτη περιγραφική εικόνα –κατά κύριο λόγο αναγνωριστική- για την επιχείρηση και τη λειτουργία της όχι μόνο μέσα σε αυτή τη δύσκολη οικονομική συγκυρία αλλά και πριν από αυτή, έτσι ώστε να καθίστανται ξεκάθαρες οι επιπτώσεις και οι επιδράσεις της κρίσης στην επιχείρηση.

Βασιζόμενοι αποκλειστικά στις παρατηρήσεις του δείγματος, εντοπίσαμε ότι η πλειοψηφία των επιχειρήσεων ιδρύθηκε πριν από το έτος 2000 με το 36,3% από αυτές να έχουν ιδρυθεί από την δεκαετία του 1990. Μεταξύ του 2000 και 2008 ιδρύθηκε μόνο το 13,2% των επιχειρήσεων ενώ μέσα στην κρίση ιδρύθηκε το 16,2%.

Διάγραμμα 1: Διάστημα στο οποίο ιδρύθηκαν οι επιχειρήσεις του δείγματος.

Επιπλέον, πάνω από το 70% των οικογενειακών επιχειρήσεων του δείγματος (ποσοστό πάνω από 70%) λειτουργούν υπό τη νομική μορφή της ατομικής επιχειρήσεις, και πραγματοποιούν πωλήσεις κυρίως B2C, ενώ μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό έχει πελάτες άλλες επιχειρήσεις (B2B). Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να σχετίζεται και με το μέγεθος αλλά και με το είδος της δραστηριότητας της επιχείρησης.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι μόνο 9 στις 145 οικογενειακές επιχειρήσεις πραγματοποιούν εξαγωγές στο εξωτερικό και ενδιαφέρονται να διευρύνουν περαιτέρω την εξαγωγική τους δραστηριότητα.

Το μεγαλύτερο μέρος του δείγματος δήλωσε επίσης ότι δεν έχει λάβει δάνειο για την επιχείρησή του είτε επειδή δεν το επιθυμούσε είτε επειδή η τράπεζα δεν το ενέκρινε. Οι περισσότεροι όμως επιχειρηματίες είχαν πάρει στεγαστικό δάνειο, το οποίο και δυσκολεύονται να εξυπηρετήσουν την περίοδο της κρίσης. Παρόλα αυτά, υπήρχαν ορισμένες (ελάχιστες) επιχειρήσεις που δήλωσαν ότι βασίστηκαν σε συγκεκριμένα προγράμματα ΕΣΠΑ.

Ο τζίρος των περισσότερων επιχειρήσεων του δείγματος ήταν σταθερά πτωτικός από το 2009 και έπειτα, με την κατάσταση να σταθεροποιείται σχετικά τα έτη 2013/2014. Σύμφωνα με τις απαντήσεις που λάβαμε, η χειρότερη χρονιά ήταν το 2012 ενώ η συνολική πτώση του τζίρου μέχρι τους πρώτους μήνες του 2015 ξεκινάει από 15%, και σε ορισμένες περιπτώσεις αγγίζει και το 70%. Ύστερα από

υπολογισμούς, η μέση πτώση των επιχειρήσεων του δείγματος κυμαίνεται στο 34,5%.

Στο δείγμα υπήρχαν και επιχειρήσεις, οι οποίες δήλωσαν ότι είχαν αύξηση του τζίρου τους την τελευταία πενταετία από 5% μέχρι 15%. Οι επιχειρήσεις αυτές όμως δεν ήταν παραπάνω από 12 με τις μισές από αυτές να δραστηριοποιούνται στο χώρο της εστίασης (ψητοπωλείο, καφέ/φούρνος, προμηθευτής τροφίμων σε εστιατόρια) και τις υπόλοιπες στο χώρο του τουρισμού (τουριστικό γραφείο, πανσιόν, ενοικιαζόμενα δωμάτια).

4. Οικογενειακή Επιχείρηση και οικογένεια: ένας για όλους και όλοι για έναν

Μέσα από τις συνεντεύξεις επιβεβαιώνεται η ισχυρή σχέση εξάρτησης και αλληλεγγύης μεταξύ της οικογένειας και της οικογενειακής επιχείρησης, δεδομένου ότι τα οικονομικά τους είναι κοινά. Υπάρχει διάχυτη η αντίληψη ότι η λειτουργία της επιχείρησης πρέπει πάνω από όλα να καλύπτει τις ανάγκες της οικογένειας. Και τα μέλη της οικογένειας όμως οφείλουν να συνδράμουν με τη σειρά τους στην καλή λειτουργία της επιχείρησης. Στις επιχειρήσεις, οι οποίες συμμετείχαν στην έρευνα θα μπορούσε να γίνει ο εξής διαχωρισμός:

- Οικογενειακές επιχειρήσεις στις οποίες δεν απασχολείται κανένα άτομο πέρα από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη και κάποιο μέλος της οικογένειας (συμβοηθούντα μέλη) – στις περισσότερες περιπτώσεις η σύζυγος.
- Οικογενειακές επιχειρήσεις, στις οποίες απασχολούνται εργαζόμενοι εκτός οικογένειας αλλά και μέλη της.
- Οικογενειακές επιχειρήσεις, οι οποίες απασχολούν εργαζομένους εκτός οικογένειας καθώς τα μέλη ασχολούνται μόνο με τη διοίκησή και τη λήψη αποφάσεων.

Μελετώντας προσεκτικά τις απαντήσεις των ερωτηματολογίων, παρατηρήθηκε ότι όλες σχεδόν οι επιχειρήσεις είχαν τουλάχιστον ένα συμβοηθούν μέλος. Τις περισσότερες φορές το συμβοηθούν μέλος ήταν η σύζυγος του ιδιοκτήτη, υπήρχαν

και όμως περιπτώσεις όπου η ιδιοκτήτρια της επιχείρησης ήταν γυναίκα και ο σύζυγος βοηθούσε άτυπα. Οι συγκεκριμένοι άνδρες ήταν συνταξιούχοι.

Στις περιπτώσεις όπου, υπήρχαν μέλη της οικογένειας τα οποία εργάζονταν επίσημα στην οικογενειακή επιχείρηση είχαν στην πλειοψηφία τους προσληφθεί με καθεστώς πλήρους απασχόλησης. Ο βαθμός συγγένειας ήταν πρώτου βαθμού, και οι περισσότεροι ήταν τα ενήλικα παιδιά της οικογένειας.

Οι πιο ευέλικτες μορφές απασχόλησης όπως είναι η προσωρινή, η εποχιακή και η μερική δεν φάνηκαν να έχουν αυξημένη απήχηση στις επιχειρήσεις του δείγματος, τουλάχιστον για τα μέλη της οικογένειας που εργάζονται στην επιχείρηση.

Σε ότι αφορά τις γυναίκες μέλη της οικογένειας που δραστηριοποιούνται στην επιχείρηση και το ρόλο τους μέσα σε αυτήν, το 30% των ερωτηθέντων απάντησε ότι δεν εκτελούν κάποιες αυστηρά ορισμένες αρμοδιότητες, αλλά βοηθούν εκεί που υπάρχει κάθε φορά ανάγκη. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι γυναίκες αυτές είναι οι σύζυγοι του ιδιοκτητών και βοηθούν στην επιχείρηση είτε απασχολούνται παράλληλα στον επίσημο τομέα της αγορά εργασίας είτε όχι. Η μοναδική διαφορά είναι ότι όταν εργάζονται κάπου άλλου διαθέτουν εκ των πραγμάτων λιγότερες ώρες για την επιχείρηση του συζύγου. Το σίγουρο είναι πάντως ότι, εντοπίσαμε ένα βαρύ αίσθημα ευθύνης και υποχρέωσης των γυναικών απέναντι στην οικογενειακή επιχείρηση. Το 22% απάντησε ότι απασχολούνται στην εξυπηρέτηση πελατών, το 15% ως γραμματειακή υποστήριξη, ενώ ένα 14% διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διοίκηση και στη λήψη αποφάσεων αναφορικά με την επιχείρηση. Τέλος, μόλις το 9% των γυναικών ήταν οι ίδιες ιδιοκτήτριες/επιχειρηματίες.

Διάγραμμα 2: Ο ρόλος των γυναικών, μελών της οικογένειας στην οικογενειακή επιχείρηση

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, το γεγονός ότι οι μισοί ιδιοκτήτες του δείγματος απάντησαν ότι χρησιμοποιούν χρήματα της επιχείρησης για τις ανάγκες της οικογένειας, ακόμα και αν αυτό είναι εις βάρος της επιχείρησης. Η πιο συνηθισμένη απάντηση που ακούσαμε ήταν η εξής:

« Εννοείται ότι το κάνω. Εσύ τι θα έκανες στη θέση μου; Θα πλήρωνες το ΙΚΑ ή το ΦΠΑ και θα άφηνες απλήρωτη τη δόση του δανείου του σπιτιού σου, ή το φροντιστήριο του παιδιού σου;»

Παρατηρούμε δηλαδή ότι, η οικογενειακή επιχείρηση αντιμετωπίζεται ως ένα μέσο επιβίωσης της οικογένειας αλλά και ως ένας τρόπος παροχής κοινωνικής προστασίας. Θα λέγαμε ότι κατά κάποιο τρόπο υποκαθιστά τις λειτουργίες του κοινωνικού κράτους. Συναντήσαμε για παράδειγμα πολλές περιπτώσεις στις οποίες μέρος του τζίρου καταβαλλόταν είτε σε υπηρεσίες φροντίδας για ηλικιωμένους γονείς είτε ως συμπλήρωμα εισοδήματος σε συνταξιούχους γονείς.

Μεγάλη έμφαση από τους ιδιοκτήτες των οικογενειακών επιχειρήσεων δίνεται στις σπουδές και στην επαγγελματική και οικονομική αποκατάσταση των παιδιών τους. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις έχουν χρηματοδοτήσει και μάλιστα πολλές φορές εις βάρος της ομαλής λειτουργίας τους τις σπουδές των παιδιών τους.

Πέραν τούτου, η μικρή οικογενειακή επιχείρηση αποτελεί και σημείο εισόδου στην αγορά εργασίας για τα νεαρά μέλη της οικογένειας, τα οποία δεν μπορούν να βρουν κάπου αλλού δουλειά. Όταν μάλιστα πρόκειται για τα παιδιά της οικογένειας, τότε συνήθως η πρόσληψη γίνεται με επίσημο τρόπο ειδικά αν έχει προηγηθεί γάμος του γιού ή της κόρης. Γνωρίσαμε μάλιστα και περιπτώσεις όπου προσλαμβάνεται και ο/η σύζυγος της κόρης/ γιου, έτσι ώστε να δίνεται η ευκαιρία στο νέο ζευγάρι να δημιουργήσει με μεγαλύτερη σχετικά άνεση με τη δική του οικογένεια.

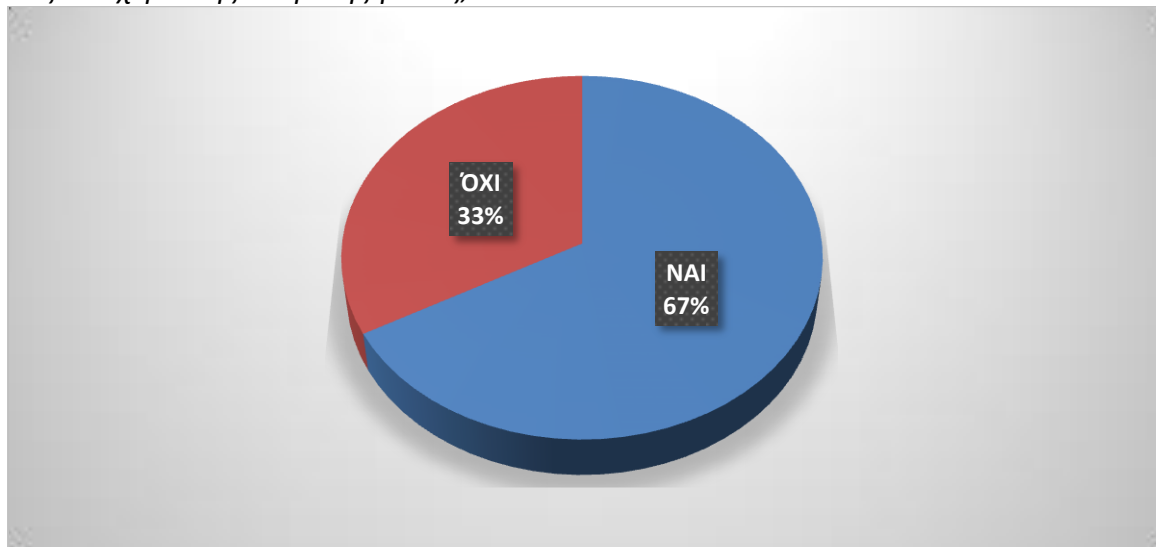
Μέχρι στιγμής παρουσιάστηκαν στοιχεία που επιβεβαιώνουν ότι η οικογενειακή επιχείρηση αποτελεί ίσως το σημαντικότερο στήριγμα της ελληνικής οικογένειας. Η σχέση όμως οικογένεια-επιχείρηση είναι κάθε άλλο παρά μονόπλευρη. Αυτό σημαίνει, ότι δεν στηρίζεται μόνο η οικογένεια στην οικογενειακή επιχείρηση αλλά και η οικογενειακή επιχείρηση στην οικογένεια. Όταν για παράδειγμα η οικογενειακή επιχείρηση έχει ανάγκη από εργατικά χέρια για συγκεκριμένη χρονική περίοδο, πάντα κάποιο μέλος της οικογένειας θα είναι διαθέσιμο (ή υποχρεωμένο) για να βοηθήσει.

Το παραπάνω γίνεται ακόμα πιο εμφανές και έντονο την περίοδο της κρίσης, κατά την οποία οι οικογενειακές ΜΜΕ ήρθαν αντιμέτωπες με ανυπέρβλητες οικονομικές δυσκολίες. Πολλοί επιχειρηματίες παραδέχτηκαν, ότι δεν είναι λίγες οι φορές που οι συντάξεις ηλικιωμένων γονέων, το εισόδημα άλλων μελών της οικογένειας (αδέρφια, ξαδέλφια κτλ) ακόμα και οι αποταμιεύσεις για μια δύσκολη στιγμή χρησιμοποιούνται για να καλυφθούν επείγουσες οικονομικές υποχρεώσεις της επιχείρησης έτσι ώστε η τελευταία να κρατηθεί ζωντανή. Η φράση που ειπώθηκε κατά κόρων από τους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων ήταν η εξής:

«Όταν η επιχείρηση έχει ανάγκη τότε όλη η οικογένεια πρέπει να βάλει ένα χεράκι, για να κρατηθούμε όλοι όρθιοι».

Ένα σημαντικό μέρος του δείγματος, δήλωσε ότι επιθυμεί και σκοπεύει η οικογενειακή επιχείρηση να συνεχίσει τη λειτουργία της και να περάσει στα χέρια της επόμενης γενιάς, παρά τις όποιες οικονομικές αντιξοότητες που προκάλεσε η κρίση. Το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 67%, ενώ το υπόλοιπο 33%, σκοπεύει να κλείσει την επιχείρησή του μόλις συνταξιοδοτηθεί.

Διάγραμμα 3: Απάντηση στην ερώτηση: «Έχετε σκοπό να περάσετε την επιχείρησή σας στα χέρια της επόμενης γενιάς;»

5. Επιχείρηση και εργαζόμενοι (όχι μέλη της οικογένειας)

Σε ότι αφορά τις οικογενειακές ΜΜΕ, οι οποίες έχουν προσλάβει εργαζόμενους που δεν είναι μέλη της οικογένειας, ο αριθμός των υπαλλήλων δεν ξεπερνά στην καλύτερη περίπτωση τα δύο άτομα. Με άλλα λόγια το 51% των επιχειρήσεων δεν έχει περισσότερους από δύο υπαλλήλους.

Και στην περίπτωση των εργαζόμενων μη-μελών της οικογένειας φαίνεται, ο επιχειρηματίας να προτιμά συμβάσεις πλήρους απασχόλησης, με εξαίρεση τις επιχειρήσεις που ανήκουν στον κλάδο του τουρισμού, οι οποίες χρησιμοποιούν κυρίως εποχιακούς εργαζόμενους και σε λίγες περιπτώσεις και εργαζόμενους μερικής απασχόλησης.

Αρκετές από τις επιχειρήσεις του δείγματος είχαν προβεί σε περικοπές προσωπικού κατά τη διάρκεια της κρίσης, με πολλούς ιδιοκτήτες να δηλώνουν ότι η συγκεκριμένη απόφαση ήταν δύσκολη για εκείνους. Σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, πριν φτάσουν στο σημείο της απόλυσης εφάρμοσαν και άλλους τρόπους μείωσης

του κόστους εργασίας, όπως είναι η μείωση μισθού, η μη καταβολή υπερωριών και δώρων.

Μέσω της νέας εθνικής συλλογικής σύμβασης εργασίας οι μικροί και μεσαίοι επιχειρηματίες είχαν τη δυνατότητα να μειώσουν τους μισθούς των υπαλλήλων. Το μέτρο αυτό χαρακτηρίστηκε από αρκετούς θετικό καθώς επέτρεψε στον ιδιοκτήτη/επιχειρηματία να μειώσει κατά ένα σημαντικό μέρος το κόστος εργασίας και ορισμένες φορές να αποφύγει να απολύσει.

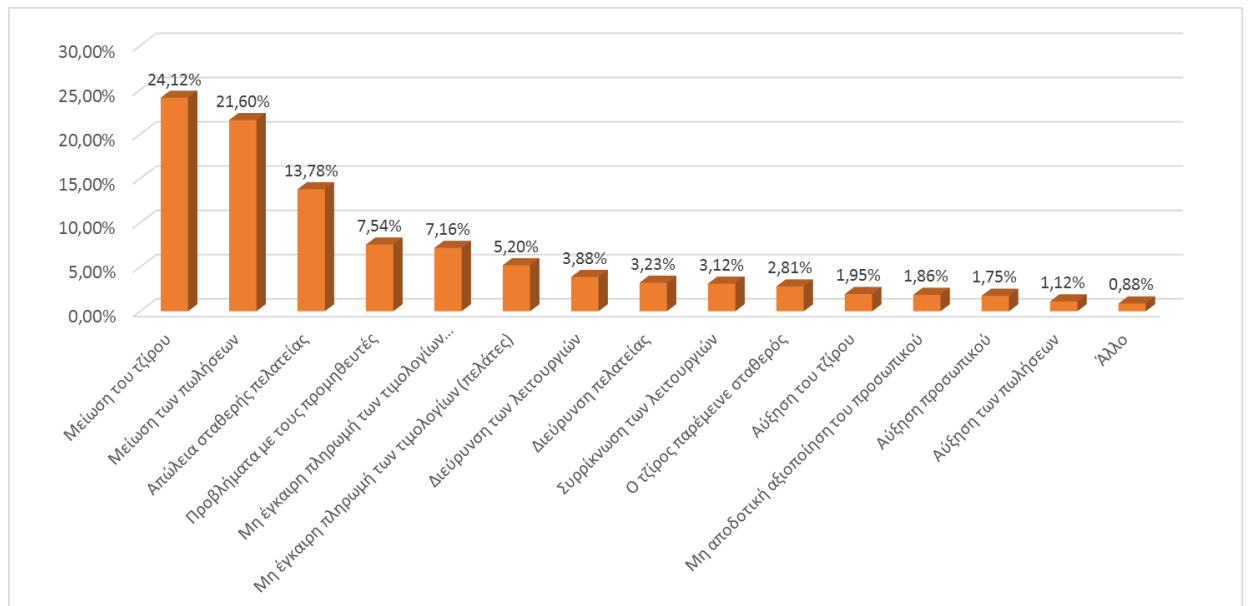
Στα θετικά μέτρα που ψηφίστηκαν από την Ελληνική Βουλή συγκαταλέγονται κατά την άποψη των μικρών και μεσαίων επιχειρηματιών η κατάργηση της αποζημίωσης σε απολυμένους που έχουν εργαστεί διάστημα λιγότερο από ένα έτος, η μείωση του ποσού της αποζημίωσης έως και 51% με τον όρο να τηρείται η ισχύουσα νομοθεσία για το διάστημα προειδοποίησης πριν την απόλυση.

6. Οικογενειακή επιχείρηση και οικονομική κρίση

Η έντονη επίδραση της οικονομικής κρίσης και της παρατεταμένης ύφεσης στις οικογενειακές επιχειρήσεις ήταν εμφανής από το πιλοτικό ακόμα στάδιο της επιτόπιας έρευνας. Στο δεύτερο ερευνητικό στάδιο είχαμε την ευκαιρία να ελέγξουμε την ορθότητα των αρχικών αποτελεσμάτων και να τα κατηγοριοποιήσουμε σε συγκεκριμένες υπο-ομάδες.

Η πρώτη κατηγορία ερωτήσεων/απαντήσεων αφορούσε στους τρόπους με τους οποίους επηρέασε η κρίση την επιχείρηση και οι «δημοφιλέστερες» απαντήσεις που λάβαμε από τους ερωτώμενους απεικονίζονται στο παρακάτω διάγραμμα. Οι συντευξιαζόμενοι είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν παραπάνω από μία απαντήσεις.

Διάγραμμα 4: Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στην οικογενειακή επιχείρηση, οι δημοφιλέστερες απαντήσεις σε %.

Οι τρεις πιο συνηθισμένες απαντήσεις μεταξύ των επιχειρηματιών ήταν η μείωση του τζίρου (24,12%), η μείωση των πωλήσεων (21,60%) και η απώλεια σταθερής πελατείας (13,78%). Και οι τρεις αυτές απαντήσεις σχετίζονται άμεσα με την πτώση της εσωτερικής ζήτησης. Οι καταναλωτές έχουν υποστεί σημαντικές μειώσεις στα εισοδήματά τους και αυτό έχει ως αποτέλεσμα τον άμεσο περιορισμό της αγοραστικής τους δύναμης. Το παραπάνω έχει αρνητικές επιπτώσεις στις πωλήσεις και στον τζίρο των επιχειρήσεων, αφού η συντριπτική τους πλειοψηφία βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην εγχώρια ζήτηση και δεν εξάγει.

Μέσα από τις συνεντεύξεις όμως, παρατηρήθηκε και άλλη μία τάση η οποία μπορεί να επηρεάζει αρνητικά ορισμένες επιχειρήσεις, αλλά και να ευνοεί κάποιες άλλες. Η τάση αυτή συνδέεται άμεσα με τη μείωση του εισοδήματος των πολιτών και σχετίζεται με την προτίμηση σε πιο οικονομικά/φθηνά προϊόντα κατά τη διάρκεια δύσκολων καιρών. Αυτό έχει οδηγήσει ορισμένες επιχειρήσεις να αυξήσουν το τζίρο τους, άλλες να κλείνουν και άλλες να προσπαθούν να ανταγωνιστούν μειώνοντας το περιθώριο κέρδους. Το σίγουρο είναι πάντως ότι υπάρχει δυσφορία ή καχυποψία ως προς τις ξένες επιχειρήσεις οι οποίες έχουν ως στρατηγικό πλεονέκτημα τις χαμηλές τιμές (π.χ. τα κινεζικά προϊόντα), καθώς οι ελληνικές επιχειρήσεις δεν μπορούν – όπως λένε – να τις ανταγωνιστούν.

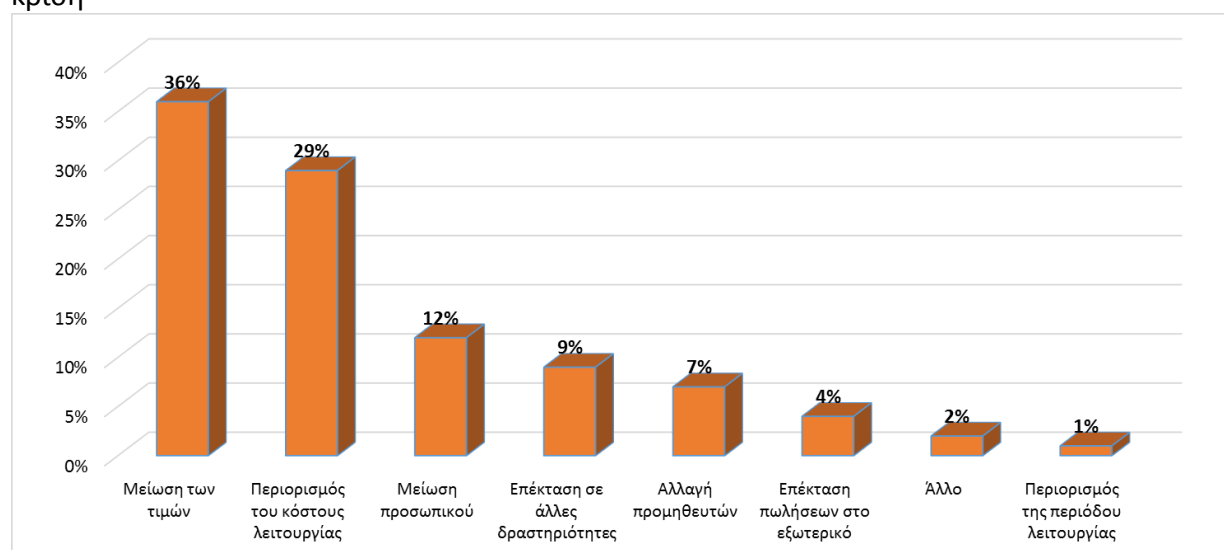
Μια άλλη αρνητική συνέπεια της οικονομικής κρίσης, η οποία καταγράφηκε σε άλλη ερώτηση αφορά στην έλλειψη ρευστότητας. Οι επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν

σημαντικά προβλήματα ρευστότητας εξαιτίας και της κατακόρυφης αύξησης των φόρων, των εισφορών και ενός μέρους των λειτουργικών εξόδων (π.χ. λογαριασμοί ΔΕΚΟ). Επίσης η αδυναμία των τραπεζών να παρέχουν περισσότερη ρευστότητα στην αγορά (π.χ. με τη μορφή επιχειρηματικών δανείων) έρχεται να δυσχεράνει ακόμα περισσότερο τη θέση τους.

Τέλος, ένα σημαντικό στοιχείο το οποίο τόνισαν οι ιδιοκτήτες κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων είναι η αβεβαιότητα, η οποία υπάρχει αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα. Όπως δήλωσαν χαρακτηριστικά, ακόμα και αν έχουν τους οικονομικούς πόρους για να επενδύσουν σε καινούργιες δραστηριότητες ή να προσλάβουν εργαζόμενους, τελικά δεν αποφασίζουν να το κάνουν γιατί ανησυχούν διαρκώς για την πορεία της χώρας.

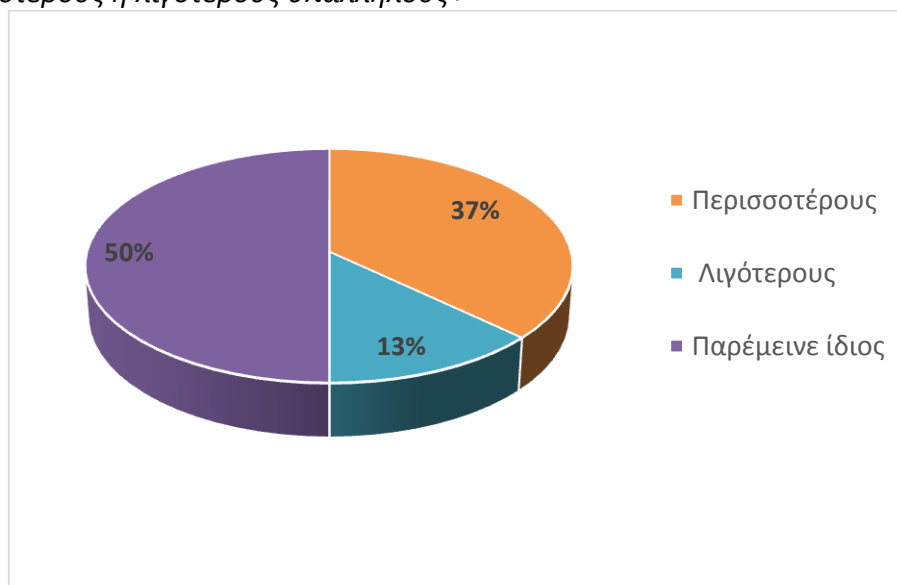
Σε ότι αφορά τους τρόπους με τους οποίους οι οικογενειακές επιχειρήσεις προσπαθούν να ανταπεξέλθουν στην κρίση, οι περισσότερες (36%) απάντησαν ότι μείωσαν τις τιμές τους και ότι προσπάθησαν να περιορίσουν το κόστος λειτουργίας τους (29%). Το 12% δήλωσε ότι μείωσε το προσωπικό του και άλλο ένα 9% ότι προσανατολίζεται σε άλλου είδους επιχειρηματικές δραστηριότητες, οι οποίες θα μπορούσαν να προσφέρουν περισσότερη ρευστότητα και κέρδη στην επιχείρηση. Τέλος, μόνο ένα 4% απάντησε ότι σκοπεύει να επεκταθεί σε αγορές του εξωτερικού, επιβεβαιώνοντας την έλλειψη εξωστρέφειας της ελληνικής οικονομίας.

Διάγραμμα 5: Οι τρόποι που αποφάσισαν οι επιχειρήσεις να ανταπεξέλθουν στην κρίση

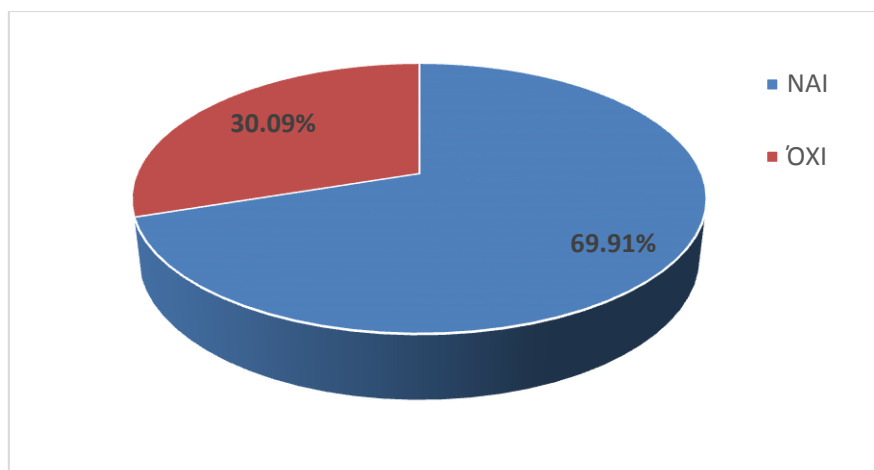
Στην ερώτηση, αν οι επιχειρήσεις απασχολούσαν πριν από την κρίση περισσότερους υπαλλήλους, με άλλα λόγια αν έχουν κάνει απολύσεις, οι πλειοψηφία (50%) απάντησε ότι ο αριθμός των εργαζομένων της έχει παραμείνει σταθερό. Το ποσοστό αυτό σχετίζεται με το γεγονός ότι οι περισσότεροι επιχειρηματίες τείνουν να προλαμβάνουν μέλη της οικογένειάς τους. Όμως το 37% - ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό απάντησε ότι αναγκάστηκε να προβεί σε απολύσεις κατά τη διάρκεια της κρίσης γεγονός που ανταποκρίνεται και στα ποσοστά ανεργίας της χώρας.

Διάγραμμα 6: Απάντηση στην ερώτηση: «Πριν από την κρίση απασχολούσατε περισσότερους ή λιγότερους υπάλληλους»

Τέλος, όταν οι επιχειρηματίες ρωτήθηκαν αν πιστεύουν ότι, σε περίπτωση που επιθυμούσαν να κλείσουν την επιχείρησή τους, το κράτος θα έβρισκαν μπροστά τους σημαντικά εμπόδια, η συντριπτική πλειοψηφία απάντησε καταφατικά.

Διάγραμμα 7: Απάντηση στην ερώτηση: «Σε περίπτωση που επιθυμούσατε να κλείσετε την επιχείρησή σας, θεωρείτε ότι υπάρχουν σημαντικά εμπόδια που σας δυσκολεύουν»

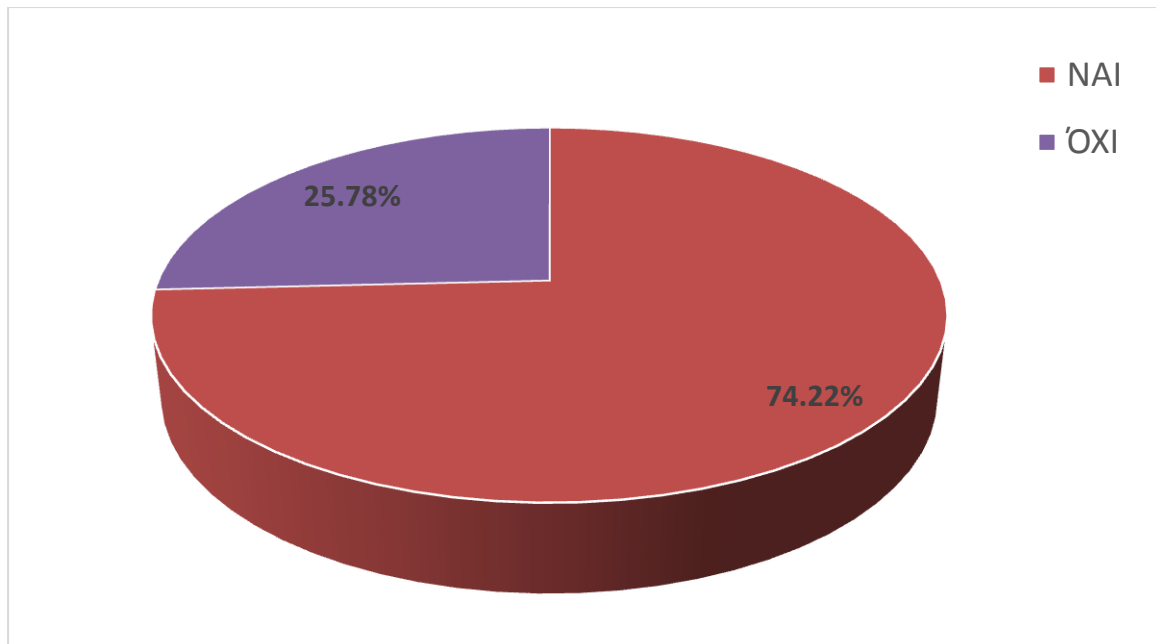

7. Οικογενειακές επιχειρήσεις και σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων

Οι περισσότεροι ιδιοκτήτες μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων υπάγονται στον Οργανισμό Ασφάλισης Ελεύθερων Επαγγελματιών (ΟΑΕΕ). Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των ασφαλιστικών εισφορών στον ΟΑΕΕ αποτελεί η συνεχής και σημαντική αύξησή τους. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από όλους σχεδόν τους ερωτώμενους.

Η πλειοψηφία των επιχειρηματιών δηλώνει ότι επιθυμεί να είναι τυπική στην καταβολή των εισφορών της και ότι την ανησυχεί το ενδεχόμενο να μείνει ανασφάλιστή με το 74,2% να είναι τελικά σε θέση να τις παρακολουθεί. Το 25,8% δηλώνει ότι λόγω οικονομικών δυσκολιών δεν δύναται να είναι τυπικοί στην καταβολή των ασφαλιστικών τους εισφορών. Με άλλα λόγια, αν και το μεγαλύτερο μέρος των οικογενειακών επιχειρήσεων προσπαθεί είτε με το να καταβάλλει έγκαιρα τις εισφορές του είτε να τις ρυθμίζει ανάλογα με τους σχετικούς κάθε φορά νόμους να είναι κάπως τυπικοί στις υποχρεώσεις του, υπάρχει παράλληλα ένα σημαντικό ποσοστό, το οποίο χρωστάει στο ταμείο του και δεν μπορεί να πληρώσει. Το ποσοστό των ανθρώπων αυτών όχι μόνο έχει μείνει ανασφάλιστο αλλά και επιβαρύνεται με επιπλέον πρόστιμα και τόκους από το κράτος επειδή αδυνατεί να πληρώσει.

Διάγραμμα 8: Απάντηση στην ερώτηση: «Είστε σε θέση να παρακολουθείτε τακτικά τις ασφαλιστικές εισφορές»

Οι περισσότεροι επιχειρηματίες μας επικοινωνήσαν τη δυσαρέσκεια τους προς το υπάρχον σύστημα ασφάλισης καθώς θεωρούν ότι είναι υπερβολικά ακριβό αλλά παράλληλα μη ανταποδοτικό. Μιλήσαμε με ανθρώπους που μας ξεκαθάρισαν ότι, δεν πληρώνουν τις εισφορές τους επειδή πιστεύουν ότι θα λάβουν μια ικανοποιητική και αξιοπρεπή σύνταξη, αλλά επειδή είναι αναγκασμένοι να το κάνουν. Συγκεκριμένα ειπώθηκαν τα παρακάτω:

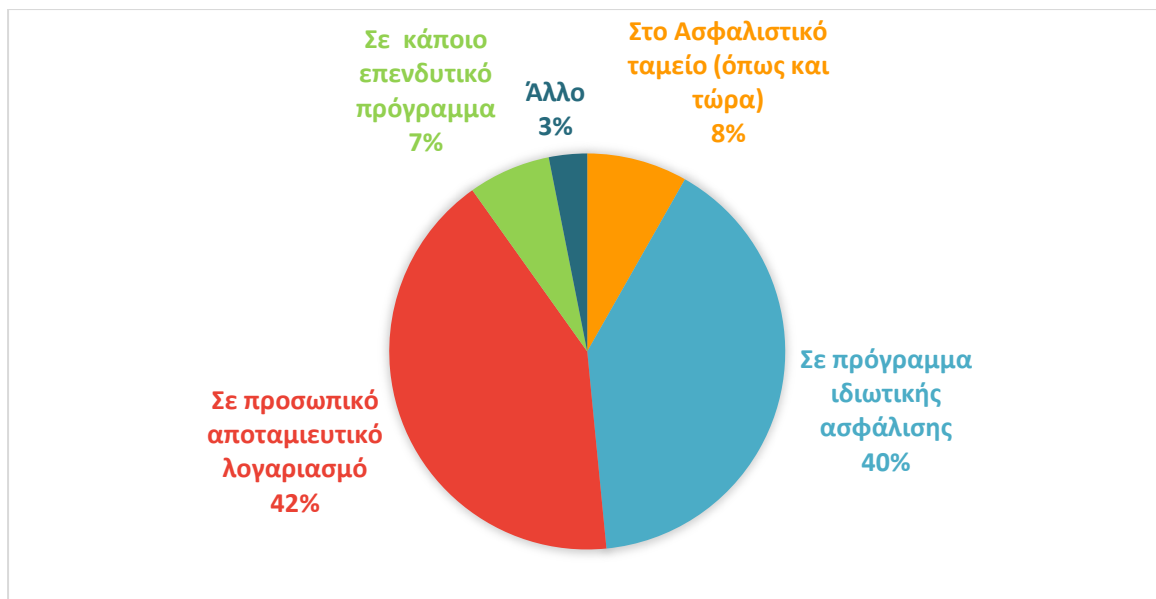
«Οι συντάξεις έχουν ήδη περικοπεί 10 φορές και το ασφαλιστικό ακόμα δεν καθίσταται βιώσιμο.»

«Η ποιότητα των δημόσιων νοσοκομείων και γενικά των δημόσιων υπηρεσιών υγείας είναι εξαιρετικά χαμηλή.»

«Ο σημαντικότερος λόγος που συνεχίζω να πληρώνω ασφαλιστικές εισφορές είναι για να μην με κυνηγάει το κράτος»

Στα πλαίσια λοιπόν της δυσαρέσκειας απέναντι στο υπάρχον ασφαλιστικό σύστημα, η συντριπτική πλειοψηφία εξέφρασε την άποψη ότι αντί να πληρώνει εισφορές στο κράτος, θα προτιμούσε να κάνει μια ιδιωτική ασφάλιση υγείας ή ένα ιδιωτικό συνταξιοδοτικό πρόγραμμα ή ακόμα και να αποταμιεύουν χρήματα και να τα αξιοποιούν οι ίδιοι σύμφωνα με τις ανάγκες τους.

Διάγραμμα 9: Απάντηση στην ερώτηση: « Σε περίπτωση που μπορούσατε να επιλέξετε που θα καταβάλλετε τα χρήματα των ασφαλιστικών σας εισφορών;»

Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς από το Διάγραμμα 9, μόνο το 8% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι επιθυμεί να καταβάλλει τις ασφαλιστικές εισφορές σε Κρατικό Ταμείο Ασφάλισης. Αντίθετα, το 42%, απάντησε ότι θα προτιμούσε να αποταμιεύει τα χρήματα των ασφαλιστικών εισφορών και το 40% να χρηματοδοτεί με αυτά ένα πρόγραμμα ιδιωτικής ασφάλισης.

Οι παραπάνω απαντήσεις εκφράζουν μια αρκετά προχωρημένη και σύγχρονη αντίληψη των πραγμάτων, αλλά και μια έντονη δυσπιστία ως προς τη δυνατότητα του κοινωνικού κράτους της Ελλάδας να αντιληφθεί επί της ουσίας τις ανάγκες των πολιτών έτσι ώστε να μπορέσει να τις καλύψει.

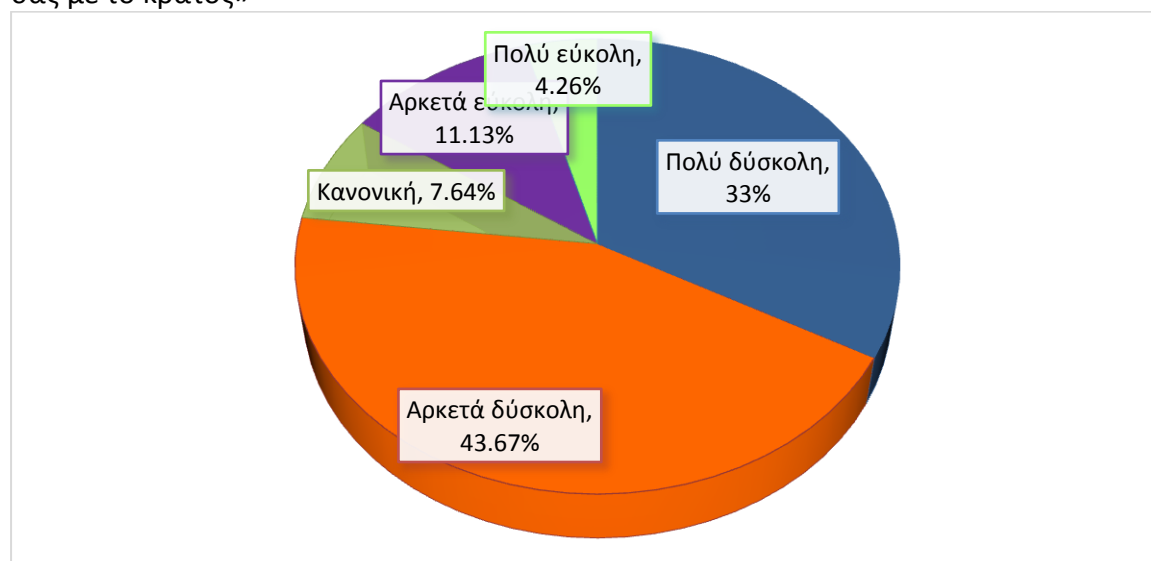
Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να αναφέρουμε και ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με μια συγκεκριμένη ομάδα οικογενειακών επιχειρήσεων. Την περίοδο πριν την κρίση, ένα σημαντικό ποσοστό των γυναικών που απασχολούταν στην οικογενειακή επιχείρηση και δεν εργαζόταν επίσημα οπουδήποτε αλλού, ήταν ασφαλισμένο στο ΙΚΑ ως υπάλληλοι της επιχείρησης, χωρίς όμως στην πραγματικότητα να λαμβάνει μισθό. Όσες γυναίκες πρόλαβαν, μπόρεσαν και θεμελιώσαν συνταξιοδοτικό δικαίωμα κάνοντας χρήση του νόμου για τα 15 έτη ελάχιστης υποχρεωτικής ασφάλισης. Παρά την «επίσημη» συνταξιοδότηση τους όμως συνεχίζονται και εργάζονται στην οικογενειακή επιχείρηση.

Εκτός από την παραπάνω κατηγορία γυναικών, υπάρχουν και οι γυναίκες οι οποίες δεν πρόλαβαν να θεμελιώσουν συνταξιοδοτικό δικαίωμα σύμφωνα με το νόμο για

τα 15 ελάχιστα έτη υποχρεωτικής ασφάλισης και μέσα στην κρίση η επιχείρηση αδυνατεί να καταβάλλει τις ασφαλιστικές τους εισφορές. Στις περιπτώσεις αυτές, η επιλογή παρουσιάζεται ως μονόδρομους από τους ερωτηθέντες. Η οικογενειακή επιχείρηση σταματά να πληρώνει για την ασφάλιση της συζύγου/μητέρας καθώς αντιμετωπίζει προβλήματα ρευστότητας και εκείνη συνεχίζει να εργάζεται κανονικά, δίχως όμως ασφάλιση.

Τέλος, επιθυμούμε να σταθούμε σε ένα πολύ σημαντικό εύρημα, το οποίο αφορά στη σχέση πολίτη/επιχειρηματία και κράτους. Ζητήσαμε από τους ερωτώμενους να χαρακτηρίσουν εύκολη ή δύσκολη (με ενδιάμεση κλίμακα) τις συναλλαγές τους με το Κράτος. Το 33% των επιχειρηματιών χαρακτήρισε τη συναλλαγή του με την κρατική διοίκηση «πολύ δύσκολη», το 43,67% «αρκετά δύσκολη» ενώ μόλις ένα 11% περίπου τη χαρακτήρισε εύκολη.

Διάγραμμα 10: Απάντηση στην ερώτηση: «Πως θα χαρακτηρίζατε τις συναλλαγές σας με το κράτος»

8. Οικογενειακές Επιχειρήσεις και Φύλο

Όπως ήταν αναμενόμενο, η κρίση δεν έχει επηρεάσει με τον ίδιο τρόπο όλες τις κοινωνικές ομάδες. Στην αγορά εργασίας, οι γυναίκες συνεχίζουν να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τους άντρες. Καθώς οι εργοδότες τείνουν να βλέπουν την γυναικεία εργασία ως δευτερεύουσα σε σχέση με αυτή των αντρών, οι γυναίκες αναγκάζονται πιο συχνά να δουλεύουν με καθεστώς μειωμένης απασχόλησης, σε χαμηλόμισθη ή επισφαλή εργασία. Είναι πιο πιθανόν να αντιμετωπίσουν περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας, ή ακόμα και να χάσουν τη δουλειά τους λόγω μητρότητας. Τι συμβαίνει όμως στις οικογενειακές επιχειρήσεις; Είναι και εκεί τόσο έντονες οι έμφυλες διακρίσεις, ή μήπως προσφέρεται ένας χώρος προστασίας από αυτές;

Η συνύπαρξη οικογενειακών δεσμών και επαγγελματικών σχέσεων είναι από τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις οικογενειακές επιχειρήσεις. Ο καταμερισμός και η ιεράρχηση των επαγγελματικών ρόλων σε μια τέτοια επιχείρηση συνδέεται άρρητα με τον καταμερισμό και την ιεράρχηση των ρόλων σε μια οικογένεια. Για παράδειγμα, η επαγγελματική σχέση μεταξύ μητέρας και γιου σε μια επιχείρηση είναι σίγουρα διαφορετική από την επαγγελματική σχέση μεταξύ δύο συζύγων. Οι σχέσεις μεταξύ των εκάστοτε οικογενειακών μελών, σε συνδυασμό με τους κυρίαρχους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους καθορίζουν πως τα άτομα ανταποκρίνονται στην κρίση στο πλαίσιο της οικογενειακής επιχείρησης.

Ποια είναι τα στερεότυπα των φύλων που κυριαρχούν μεταξύ των μελών οικογενειακών επιχειρήσεων; Ποιος ο ρόλος των γυναικών στην επιχείρηση; Και, πώς αυτός αλλάζει εν μέσω κρίσης; Αυτές ήταν κάποιες από τις ερωτήσεις που προσπαθήσαμε να απαντήσουμε στην έρευνα που διεξήγαμε. Αν και η κρίση συνεχίζει να εξελίσσεται και τα δεδομένα μέρα με τη μέρα αλλάζουν, τα συμπεράσματα μέχρι τώρα δείχνουν ένα συνδυασμό αρνητικών και θετικών ευρημάτων όσον αφορά την ισότητα των φύλων στις οικογενειακές επιχειρήσεις.

8.1 Οι Παραδοσιακές Αντιλήψεις ως εμπόδιο στην Ισότητα

Από την μία πλευρά, παρατηρείται έντονα η υποστήριξη παραδοσιακών έμφυλων στερεοτύπων, όπου υπάρχουν θηλυκά και αρσενικά χαρακτηριστικά συμπεριφοράς, καθώς και γυναικείοι και αντρικοί ρόλοι.

«Στην δική μας επιχείρηση είναι τέτοιο το αντικείμενο, που έχει και το καλλιτεχνικό κομμάτι, και το τεχνικό. Ότι αφορά το design και αυτά τα έχω αναλάβει εγώ και τα κάνω καλά, και ο αδερφός μου ασχολείται με τα τεχνικά, δηλαδή δουλειές που απαιτούν προδιαγραφές, σε υπηρεσίες, ξενοδοχεία που θέλουνε βραδύκαυστα, κτλ. Έτσι κρατάμε μια ισορροπία στους ρόλους μας».

-Ιδιοκτήτρια καταστήματος κουρτινών και υφασμάτων

Στο παραπάνω παράδειγμα η συνεντευξιαζόμενη περιγράφει το καλλιτεχνικό μέρος της δουλειάς της ως γυναικείο, και άρα κατάλληλο για την ίδια, και το τεχνικό ως αντρικό, και άρα κατάλληλο για τον αδερφό της. Το γεγονός ότι οι ρόλοι αυτοί έχουν μοιραστεί ανά φύλο το βλέπει ως ένδειξη ισορροπίας. Παρόμοια ήταν και η άποψη μιας ιδιοκτήτριας καταστήματος ειδών μπάνιου, όπου αναφέρει ότι η ίδια, ως γυναίκα, ασχολείται με τις πωλήσεις των προϊόντων, ενώ ο άντρας της με τις παραδόσεις.

“Σίγουρα η πώληση γίνεται πιο εύκολα από μια γυναίκα, από άποψη ιδεών, στο πως να στηθείς ας πούμε το μπάνιο... Αν αγαπάς αυτό το είδος της δουλειάς, πιο καλά χειρίζεται την πώληση μια γυναίκα από τον άντρα. Γιατί ο καθένας που φτιάχνει ένα σπίτι και φτάνει στο σημείο να διαλέξει το μπάνιο του, τα χάνει και δεν ξέρει τι θέλει... και εμπιστεύεται πιο εύκολα τη γυναίκα”

Τα δύο παραπάνω παραδείγματα, φανερώνουν πόσο κυρίαρχα είναι τα έμφυλα στερεότυπα σε σχέση με την εργασία. Το ότι βέβαια υπάρχει ο διαχωρισμός μεταξύ «γυναικείων» και «αντρικών» ρόλων και επαγγελμάτων δεν είναι από μόνο του αρνητικό, αλλά γίνεται αναμφισβήτητο τέτοιο όταν συνδυάζεται με μια ιεραρχική κατανομή, όπου για παράδειγμα οι αντρικές δουλειές αξιολογούνται πιο ψηλά από τις γυναικείες, και συνεπώς ανταμείβονται καλύτερα. Πράγματι, ο ρόλος της γυναίκας σε μια οικογενειακή επιχείρηση θεωρείται συχνά βοηθητικός και υποστηρικτικός σε σχέση με του άντρα. Αυτό μπορεί να συμβαίνει, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου οι γυναίκες δουλεύουν ίσες ή και περισσότερες ώρες, κάνοντας την ίδια, ή και σκληρότερη εργασία.

Όπως προκύπτει και από την συγκεκριμένη έρευνα, χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις όπου ενώ και τα δύο μέλη ενός ζευγαριού εργάζονται στην ίδια επιχείρηση, με το ίδιο ωράριο, έχοντας αναλάβει παρόμοια πόστα, οι γυναίκες είναι αυτές που αναλαμβάνουν επιπλέον και εξ ολοκλήρου την καθαριότητα, όχι μόνο της επιχείρησης, αλλά και του σπιτιού, χωρίς βέβαια να αμείβονται επιπλέον για αυτό. Είναι μάλιστα ιδιαίτερα ενδιαφέρον, ότι ακόμα και οι ίδιες οι γυναίκες το αντιλαμβάνονται απλά ως «φυσιολογικό», σε σημείο που δεν το αναφέρουν καν, εκτός αν ερωτηθούν επί τούτου. Η ιδιοκτήτρια ειδών μπάνιου που αναφέρθηκε προηγουμένως δεν ανέφερε ποιος έχει αναλάβει την καθαριότητα όταν ρωτήθηκε για τον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των μελών της οικογένειας στην επιχείρηση. Μόνο όταν αργότερα ρωτήθηκε επί συγκεκριμένου απάντησε «ναι, βέβαια» και «εγώ» σα να ήταν κάτι αυτονόητο, που δεν χρειαζόταν καν να ειπωθεί.

Επίσης, η συνεισφορά των γυναικών στις οικογενειακές επιχειρήσεις είναι σημαντική ακόμα και όταν εκείνες δεν απασχολούνται επίσημα ως εργαζόμενες. «Έρχεται μόνο 2-3 ώρες το απόγευμα και σιδερώνει τα πιο δύσκολα κομμάτια. Κατά τα άλλα ασχολείται με τα οικιακά», αναφέρει πάνω στη συζήτηση ένας ιδιοκτήτης στεγνοκαθαριστηρίου, έχοντας πρώτα δηλώσει ότι μόνο αυτός και ο γιος του εργάζονται στην επιχείρηση. Σε μια παρόμοια περίπτωση, ένας ιδιοκτήτης αρωματοπωλείου αναφέρει ότι διατηρεί την επιχείρηση αυτός και ο αδερφός του, συν μια εργαζόμενη υπάλληλο που έχουν προσλάβει. Αργότερα όμως, σε κάποιο άλλο σημείο της συζήτησης λέει ο τι η μητέρα του παίζει ρόλο «μπαλαντέρ», έτοιμη να βοηθήσει οποιαδήποτε στιγμή, σε οποιαδήποτε ανάγκη του μαγαζιού. Εδώ φαίνεται η γυναικεία εργασία να είναι όχι μόνο δευτερεύουσα σε σχέση με αυτή των ανδρών, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις να μην υπολογίζεται καν σαν εργασία.

Αν λοιπόν θεωρείται φυσιολογικό οι γυναίκες να απασχολούνται με παραδοσιακά «γυναικείες» δουλειές, χαμηλά έως και καθόλου αμειβόμενες, τί συμβαίνει τώρα που η κρίση υποχρεώνει πολλά ζευγάρια να ανακατανεύμουν τη διανομή των ρόλων μέσα σε μια οικογένεια; Πώς αντιμετωπίζονται οι άνεργοι άντρες που αναγκάζονται να μείνουν στο σπίτι για να φροντίζουν το νοικοκυριό και τα παιδιά; Πώς αντιμετωπίζονται οι πετυχημένες επαγγελματικά γυναίκες, και πώς οι ίδιες καταφέρνουν να ελιχθούν στο περιβάλλον τους; Από την έρευνα αυτήν προκύπτει

ότι οι περισσότεροι δυσκολεύονται πολύ να δουν τους άντρες ως «homemakers» και τις γυναίκες ως «breadwinners».

Οι συνεντευξιαζόμενοι ερωτήθηκαν σχετικά με το τι πιστεύουν για τις περιπτώσεις όπου ο άντρας έχει χάσει τη δουλειά του και έχει αναγκαστεί να μείνει και να φροντίζει τις ανάγκες του σπιτιού. Κάποιες από τις απαντήσεις που έδωσαν δείχνουν ότι το θεωρούν ντροπή και υποτιμητικό για ένα άντρα να έχει φτάσει να επωμισθεί τον 'γυναικείο' ρόλο σε μια οικογένεια, αποδεικνύοντας έτσι ότι οι αντρικές και οι γυναικείες και δουλειές είναι ιεραρχικά κατανεμημένες στο μυαλό των ατόμων, και αξιολογούνται αναλόγως.

«Πολύ άσχημο»

«Αναγκαίο, αλλά όχι ότι καλύτερο»

«Καταστροφή στις οικογενειακές σχέσεις»

«Χειρότερο δεν υπάρχει»

«Άσχημο με βάση αυτά που έχουμε μάθει. Ο άντρας είναι αυτός που προσφέρει»

«Αναγκαίο αλλά καταλήγει σε ευνουχισμό»

Από τις παραπάνω απαντήσεις φαίνεται ότι πολλοί δεν είναι έτοιμοι να αντιμετωπίσουν μια αλλαγή των παραδοσιακών έμφυλων ρόλων. Η φράση μάλιστα «καταλήγει σε ευνουχισμό» δείχνει ότι το να φέρνει χρήματα ο άντρας στο σπίτι είναι στο μυαλό πολλών απόλυτα συνυφασμένο με την αντρική φύση. Η αδυναμία του να προσφέρει οικονομικά θεωρείται λοιπόν πλήγμα του ανδρισμού τους, και άρα και περιγράφεται ως ευνουχισμός.

Παρομοίως, οι απαντήσεις κάποιων συνεντευξιαζόμενων στην ερώτηση: «ποιο είναι το πρώτο πράγμα που σας έρχεται στο μυαλό όταν βλέπετε μια επιχειρηματία σε θέση ευθύνης;», αναδεικνύουν την προκατάληψη που οι γυναίκες επιχειρηματίες αντιμετωπίζουν στον κοινωνικό τους περίγυρο:

«Δεν θα την εμπιστευόμουν να μου αναλάβει την δική μου επιχείρηση»

«Μου φαίνεται περίεργο. Δεν πρέπει να είναι σωστή μητέρα»

«Ότι κουράζεται πολύ γιατί έχει και το σπίτι»

«Ποιος είναι ο κλάδος της, και πώς τα κατάφερε να φτάσει εκεί μόνη της»

«Πως θα τα καταφέρει και με τα παιδιά της»

«Θα πρέπει να είναι πολύ οργανωμένη για να κάνει και τις δουλειές του σπιτιού»

Φράσεις όπως οι παραπάνω, αν και δεν αποτελούν την πλειονότητα των απαντήσεων, φανερώνουν έντονες παραδοσιακές αντιλήψεις, προβληματισμό, αλλά και καχυποψία για το πώς και γιατί μια γυναίκα να έχει θέση ευθύνης. Η φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών θεωρούνται φυσιολογικές και αυτονόητες ευθύνες για τις γυναίκες, ενώ ανάληψη ηγετικών θέσεων περίεργο και αφύσικο. Είναι βέβαια λογικό σε ένα τέτοιο περιβάλλον που κυριαρχούν τέτοιες κοινωνικές αντιλήψεις μια γυναίκα να αντιμετωπίζει επιπλέον εμπόδια πέρα των πρακτικών στην προσπάθεια επαγγελματικής της αναρρίχησης. Πώς λοιπόν κάποιες γυναίκες πετυχαίνουν παρ' όλα αυτά; Πώς καταφέρνουν να πετύχουν επαγγελματικά, διατηρώντας ταυτόχρονα την οικογενειακή αρμονία; Μια 47χρονη γυναίκα ιδιοκτήτρια ενοικιαζόμενων δωματίων, αποκαλύπτει την δική της προσέγγιση-λύση στο πρόβλημα: «Η έξυπνη γυναίκα θα αφήσει τον άντρα της να νομίζει ότι είναι ο αρχηγός για να μπορεί να κάνει ό,τι θέλει ανεμπόδιστα.»

8.2 Οικογενειακές Επιχειρήσεις ως Ιστός Ασφαλείας για τις Γυναίκες

Αν και υπάρχει κίνδυνος περαιτέρω ενίσχυσης των παραδοσιακών στερεοτύπων, αυτό δεν μπορεί να καταγραφεί με ακρίβεια στην παρούσα χρονική περίοδο. Αυτό όμως που παρατηρείται στο πλαίσιο των οικογενειακών επιχειρήσεων, είναι η προστασία των οικογενειακών μελών, ιδιαίτερα των γυναικών, από δυσκολίες και διακρίσεις που θα αντιμετωπίζαν στην ευρύτερη αγορά εργασίας εν μέσω κρίσης. Ειδικά στις νεότερες ηλικιακές κατηγορίες, οι νέοι και οι νέες που ανήκουν σε οικογένεια που διατηρεί οικογενειακή επιχείρηση έχουν καλύτερες πιθανότητες να αποφύγουν την ανεργία και την φτώχεια από τους υπόλοιπους συνομηλίκους τους. Σε αυτό συμβάλει και η ύπαρξη ενός μεσογειακού μοντέλου οικογένειας στην Ελλάδα, όπου οι οικογενειακοί δεσμοί είναι πιο έντονοι, και τα ενήλικα παιδιά παραμένουν οικονομικά εξαρτημένα από την οικογένεια για μεγαλύτερο διάστημα. Το μοντέλο αυτό, σε συνδυασμό με τα έκφυλα στερεότυπα που θέλουν τις γυναίκες ως πιο αδύναμα και βοηθητικά μέλη σε μια οικογένεια, δεν βλάπτουν μόνο τις γυναίκες, αλλά παράλληλα τις ευνοούν, αφού τις θεωρούν άτομα χρήζοντα προστασίας, συχνά ανίκανα να υπερασπιστούν μόνα τους τον εαυτό τους.

«Η κόρη μου δεν έχει πτυχίο οπτομετρίας αλλά την έφερα εδώ, και της δίνω ένα μισθό... Αλλιώς τι θα έκανε μόνη της, άνεργη με ένα μικρό παιδί» λέει ένας

ιδιοκτήτης καταστήματος οπτικών. Αν και ο ίδιος αργότερα μες τη συζήτηση κατηγορεί τις γυναίκες ως εν μέρει υπεύθυνες για την κρίση με τον άκρατο καταναλωτισμό τους «οι γυναίκες θέλανε φρου φρου και αρώματα, θέλανε, θέλανε, θέλανε», στην περίπτωση της κόρης του κατανοεί την δυσκολία που αντιμετωπίζει στην εύρεση εργασίας και την στηρίζει. Σε μια παρόμοια περίπτωση, ένας ιδιοκτήτης κομμωτηρίου που το δουλεύει μαζί με τον αδερφό του, αναφέρει ότι η γυναίκα του που δούλευε ως κομμώτρια πριν την κρίση σε άλλο κατάστημα έχασε την δουλειά της, και έτσι την προσέλαβε αυτός, μην έχοντας κρατήσει την υπάλληλο που είχε προηγουμένως. Ταυτόχρονα προσέλαβε και την δεκαεφτάχρονη μικρή αδερφή του για να βοηθάει στις πιο απλές δουλειές.

Και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις οι γυναίκες της οικογένειας προσλαμβάνονται στην επιχείρηση για να προστατευτούν από την ανεργία και την φτώχεια. Αναφέρθηκαν επιπλέον και άλλες περιπτώσεις όπου όλη η οικογένεια παραμένει ανασφάλιστη λόγω αδυναμίας πληρωμών των εισφορών, αλλά η ασφάλεια της ενήλικης κόρης—και όχι του γιου—της οικογένειας διατηρείται. Εδώ φαίνεται ότι οι γυναίκες που «τιμωρούνται» από άλλων ειδών επιχειρήσεις είτε λόγω της κρίσης, είτε λόγω έκφυλων διακρίσεων βρίσκουν ‘καταφύγιο’ στην επιχείρηση της οικογένειας, η οποία λειτουργεί ως προστατευτικός ιστός.

8.3 Αναθεώρηση Στερεοτυπικών Συμπεριφορών

Πέρα των πρακτικών αλλαγών που συμβαίνουν και αφορούν τις έκφυλες επαγγελματικές θέσεις και σχέσεις η κρίση προκαλεί και αλλαγές στις συμπεριφορές των ατόμων, οι οποίες συχνά έχουν και έμφυλες διαστάσεις. Όπως αναφέρεται σε ένα πολυσυζητημένο άρθρο της Guardian, η παγκόσμια οικονομική κρίση ίσως να μην είχε ξεσπάσει αν οι κρίσιμες αποφάσεις παίρνονταν από γυναίκες, ή αλλιώς αν οι Lehman Brothers ήταν Lehman sisters¹¹⁰. Πιο συγκεκριμένα, κάποιες από τις παραδοσιακά ανδρικές οικονομικές συμπεριφορές, όπως π.χ. αυτές που σχετίζονται με την επιθετικότητα, την ανταγωνιστικότητα, και την λήψη υψηλού ρίσκου, είναι και αυτές που μας οδήγησαν στην τωρινή παγκόσμια οικονομική κρίση. Αν αντί για αυτές κυριαρχούσαν παραδοσιακά

¹¹⁰ See <http://www.theguardian.com/lifeandstyle/2009/jan/18/women-credit-crunch-ruth-sunderland>

γυναικείες συμπεριφορές, όπως πχ, διαλλακτικότητα, συνεργασία, εγκράτεια, η παγκόσμια οικονομία δεν θα είχε φτάσει σε αυτό το σημείο. Τι μας δίδαξε λοιπόν η κρίση για το πώς πρέπει να παίρνουμε οικονομικές αποφάσεις στο μέλλον; Κάναμε αυτή την ερώτηση στους συνεντευξιαζόμενους, και πήραμε απαντήσεις όπως οι εξής:

- «Να είμαστε πιο προσεκτικοί»
- «Να μη σκορπάμε εύκολα τα λεφτά»
- «Να είμαστε πιο συγκρατημένοι»
- «Να παίρνουμε λιγότερα οικονομικά ρίσκα»

Τα παραπάνω παραδείγματα δείχνουν μια τάση προς λιγότερο ριψοκίνδυνες αποφάσεις, και πιο συγκρατημένα βήματα, συμπεριφορές που συνάδουν περισσότερο με τα παραδοσιακά 'θηλυκά' χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν, παρά με τα παραδοσιακά 'ανδρικά'. Ταυτόχρονα, οι επιχειρηματίες αναγκάζονται να προσαρμόσουν και την συμπεριφορά τους προς τους πελάτες. Και εδώ παρατηρείται μια τάση προς μεγαλύτερη διαλλακτικότητα, φιλικότητα, και εξυπηρετικότατα, επίσης «γυναικεία» χαρακτηριστικά συμπεριφοράς.

- «Πιο ελαστικός και πιο εξυπηρετικός με τους πελάτες»
- «Περισσότερη υπομονή»
- «Είμαστε πιο φιλικοί και εξυπηρετικοί»

Τι συμβαίνει λοιπόν; Αρχίζουν μήπως οι σημερινοί και οι σημερινές επιχειρηματίες να αξιολογούν υψηλότερα τις γυναικείες συμπεριφορές; Αναγκάζονται να τις υιοθετήσουν λόγω ανάγκης και μετά τις 'ξεφορτώνονται' μόλις πάψει αυτή η ανάγκη; Ή, μήπως τελικά αναθεωρούν τα πιστεύω τους και επανα-αξιολογούν το ιεραρχικά κατανεμημένο δίπολο μεταξύ 'ανδρικών' και 'γυναικείων' συμπεριφορών; Η απαντήσεις των ερωτημάτων αυτών θα ήταν σίγουρα χρήσιμες, αλλά είναι μάλλον είναι ακόμα αρκετά νωρίς για να απαντηθούν με βεβαιότητα.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, τα έμφυλα στερεότυπα επηρεάζουν όχι μόνο τον τρόπο που τα άτομα κατανοούν το δίπολο γυναίκα-αντρας, αλλά και το πώς καθορίζονται οι έμφυλες σχέσεις στον εργασιακό τομέα. Στις οικογενειακές επιχειρήσεις αυτό ίσως φαίνεται ακόμα πιο έντονα, γιατί οι σχέσεις που πιθανόν να υπάρχουν σε μια οικογένεια, αντικατοπτρίζονται και στο χώρο εργασίας. Κάποια

βασικά συμπεράσματα που προκύπτουν είναι τα εξής:

- Οι παραδοσιακές αντιλήψεις εμποδίζουν τις ισότιμες σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών στις οικογενειακές επιχειρήσεις.
- Στις οικογενειακές επιχειρήσεις δεν αξιολογείται ισότιμα η συνεισφορά των γυναικών.
- Οι οικογενειακές επιχειρήσεις λειτουργούν ως προστατευτικός ιστός για τα μέλη της οικογένειας, ειδικά για τις γυναίκες, από τις δυσκολίες που έχουν ενταθεί λόγω κρίσης, δηλαδή ανεργία, φτώχεια, έμφυλες διακρίσεις.

Είναι λοιπόν τελικά οι γυναίκες οι μεγάλες 'χαμένες' της κρίσης; Αν και τώρα φαίνεται να είναι αυτές που υποφέρουν εντονότερα από την κρίση, είναι ακόμα νωρίς για να προβλέψουμε τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην κοινωνική και οικονομική τους θέση σε σχέση με τους άντρες. Πράγματι, υπάρχουν σημάδια που προδιαγράφουν και θετικές αλλαγές. Για παράδειγμα, όπως και με την υπόλοιπη Ευρώπη, στην Ελλάδα σήμερα υπάρχει μια αύξηση του αριθμού νοικοκυριών όπου οι γυναίκες είναι οι μόνες εργαζόμενες και μείωση του αριθμού νοικοκυριών όπου οι άντρες είναι οι μόνοι εργαζόμενοι. Θα μπορούσε ίσως αυτό να σημαίνει ότι θα γίνει πιο ευρέως αποδεκτό να βλέπουμε γυναίκες σε ρόλο «breadwinner» και άντρες σε ρόλο «homemaker». Επιπλέον, οι γυναίκες φαίνεται να γίνονται πιο δραστήριες πολιτικά εν μέσω κρίσης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των καθαριστριών που απολύθηκαν από το Υπουργείο Οικονομικών, και έκαναν επί μήνες συγκεντρώσεις και αγώνες έως ότου καταφέρουν την επαναπρόσληψή τους. Το κίνημά τους μάλιστα χαρακτηρίστηκε από το BBC ως "The Rubber Glove Rebellion"¹¹¹. Οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις των αλλαγών αυτών δε μένει παρά να φανούν σε βάθος χρόνου.

Συμπεράσματα

¹¹¹ See <http://www.bbc.com/news/magazine-30811426>

Η πιλοτική φάση της έρευνας για τις μικρές και οικογενειακές επιχειρήσεις παρείχε κατευθυντήριες γραμμές στους ερευνητές και ως προς το περιεχόμενο των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου αλλά και χρήσιμα συμπεράσματα για τον αποτελεσματικότερο τρόπο προσέγγισης των επιχειρηματιών/ιδιοκτητών. Η δεύτερη φάση της έρευνας, περιελάβανε την σύνταξη ενός νέου, μεγαλύτερου σε μέγεθος ερωτηματολογία το οποίο θα περιείχε, κατά κύριο λόγο κλειστού, τύπου ερωτήσεις και ορισμένες ανοικτού. Στη βάση αυτού του τελικού ερωτηματολογίου, πραγματοποιήθηκαν 145 προσωπικές συνεντεύξεις και στη συνέχεια αντλήθηκαν τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στην παρούσα έκθεση. Τα κύρια συμπεράσματα που προέκυψαν έχουν ως εξής:

- Η οικονομική κρίση έχει αδιαμφισβήτητα δημιουργήσει μια ζοφερή και πρωτόγνωρη κατάσταση για της οικογενειακές επιχειρήσεις. Πέραν τούτου, η παρατεταμένη ύφεση, η απουσία διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και συνεχής αύξηση των φόρων έρχεται να δυσχεράνει ακόμη περισσότερη τη θέση των μικρών και μεσαίων επιχειρηματιών.
- Στην προσπάθεια τους να σταθούν όρθιες οι οικογενειακές επιχειρήσεις αναγκάζονται να περικόψουν τις λειτουργικές τους δαπάνες και προβαίνουν σε μειώσεις προσωπικού.
- Η οικογενειακή επιχείρηση –και κατά τη διάρκεια της κρίσης- αποτελεί σημαντικό φορέα κοινωνικής προστασίας για την οικογένεια είτε αυτό έχει να κάνει με την χρηματοδότηση φροντίδας για ηλικιωμένους γονείς είτε με την παροχή ενός δικτύου ασφάλειάς για τους άνεργους ανήλικες.
- Ο ρόλος των γυναικών στην οικογενειακή επιχείρηση συνεχίζει ακόμα και σήμερα να χαρακτηρίζεται από πολλά κοινωνικά στερεότυπα, που δεν επιτρέπουν στις γυναίκες να αναγνωρίζονται ως σημαντικοί «παίκτες» στη λειτουργία της επιχείρησης. Παράλληλα συνεχίζουν να είναι επιφορτισμένες με τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού και της φροντίδας.
- Τα μέλη της οικογένειας τις περισσότερες φορές διακατέχονται από ένα αίσθημα ευθύνης ως προς την οικογενειακή επιχείρηση το οποίο τα παρακινεί να συμμετέχουν σε αυτήν σε περιόδους όπου υπάρχει ανάγκη.

- Το ύψος των ασφαλιστικών εισφορών φαίνεται να αποτελεί σημαντική επιβάρυνση για τις επιχειρήσεις, ειδικότερα την περίοδο της κρίσης.

Βιβλιογραφία

Autor, D. (2003). Outsourcing at will: The contribution of unjust dismissal doctrine to the growth of employment outsourcing. *Journal of Labor Economics*, 21, 1–42. doi:[10.1086/344122](https://doi.org/10.1086/344122)

Bertola, G., Blau, F., & Kahn, L. (2007). Labor market institutions and demographic employment patterns. *Journal of Population Economics*, 20, 833–867. doi:[10.1007/s00148-007-0137-8](https://doi.org/10.1007/s00148-007-0137-8)

Kritsantonis, N. (1998). Greece: The maturing of the system. In A. Ferner & R. Hyman (Eds.), *Changing industrial relations in Europe*. Oxford: Blackwell.

Kufidu, S., & Mihail, D. (1999). Decentralisation and flexibility in Greek industrial relations. *Employee Relations*, 21, 485–499. doi:[10.1108/01425459910292106](https://doi.org/10.1108/01425459910292106)

Lazear, E. (1990). Job security provisions and employment. *Quarterly Journal of Economics*, 105, 699–726. doi:[10.2307/2937895](https://doi.org/10.2307/2937895)

Lepak, D., & Snell, S. (1999). The human resource architecture: Toward a theory of human capital allocation and development. *Academy of Management Review*, 24, 31–48.

Matsaganis, M. (2007). Union structures and pension outcomes in Greece. *British Journal of Industrial Relations*, 45, 537–555. doi:[10.1111/j.1467-8543.2007.00627.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-8543.2007.00627.x)

OECD. (2011a). *Economic surveys – Greece 2011*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.

Sotiropoulos, D. (2004). The EU's impact on the Greek welfare state: Europeanization on paper. *Journal of European Social Policy*, 14, 267–284. doi:[10.1177/0958928704044627](https://doi.org/10.1177/0958928704044627)

Voudouris, I. (2004). The use of flexible employment arrangements: Some new evidence from Greek firms. *International Journal of Human Resources Management*, 15, 131–146. doi:[10.1080/0958519032000157384](https://doi.org/10.1080/0958519032000157384).

Zambarloukou, S. (2006). Collective bargaining and social pacts: Greece in comparative perspective. *European Journal of Industrial Relations*, 12, 211–229. doi:[10.1177/0959680106065042](https://doi.org/10.1177/0959680106065042)

Κεφάλαιο 20: Το κοινωνικό κράτος και η αποτελεσματικότητά του στην κρίση: Διεθνείς συγκρίσεις

Εισαγωγή

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί τη διασύνδεση του ύψους των δαπανών του κοινωνικού κράτους με τις αντίστοιχες επιδόσεις στους δείκτες φτώχειας αναλύοντας τις συγκριτικές επιδόσεις 30 ευρωπαϊκών χωρών μεταξύ αυτών και της Ελλάδας, για την περίοδο 2005-2012. Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα τα οποία προσεγγίζονται είναι:

- πρώτον η συσχέτιση των διαφορετικών χαρακτηριστικών του κοινωνικού κράτους της κάθε χώρας με τους δείκτες φτώχειας,
- δεύτερον, ο εντοπισμός των πλέον αποδοτικών χωρών στην αντιμετώπιση της φτώχειας μέσω της κρατικής παρέμβασης και,
- τρίτον, η μέτρηση της επίπτωσης της οικονομικής κρίσης στη λειτουργία του κοινωνικού κράτους.

Η μεθοδολογία η οποία ακολουθείται για την εξέταση των παραπάνω, είναι η μη παραμετρική μέθοδος ανάλυσης της αποδοτικότητας «Data envelopment analysis (DEA)» καθώς και ο δείκτης Malmquist που δίδει την δυναμική προσέγγιση. Για την δημιουργία της συνάρτησης παραγωγής, ως εισροές χρησιμοποιούνται πληροφορίες -σε επίπεδο χωρών- που αφορούν το ύψος της δαπάνης για κοινωνικά επιδόματα (εκτός συντάξεων γήρατος και χηρείας), το μερίδιο των κοινωνικών επιδομάτων στο σύνολο της δαπάνης κοινωνικής προστασίας, καθώς και το ύψος της δαπάνης για κοινωνικά επιδόματα που γίνεται σύμφωνα με έλεγχο των μέσων των δικαιούχων (means-tested). Οι πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά του

κοινωνικού κράτους προέρχονται από τα δεδομένα ESSPROS (European System of integrated Social Protection Statistics) της Eurostat. Ως εκροές, αξιοποιούνται δείκτες από την ανάλυση των μικροδεδομένων της έρευνας EU-SILC για τα έτη 2005 έως και 2012, οι οποίοι αφορούν τις επιδόσεις των χωρών ως προς το τελικό ποσοστό φτώχειας των ατόμων εργάσιμης ηλικίας, καθώς και την ποσοστιαία μεταβολή του κινδύνου φτώχειας μετά τον κίνδυνο φτώχειας μετά την κρατική παρέμβαση.

Το υπόλοιπο του άρθρου χωρίζεται στις εξής τέσσερις ενότητες: Πρώτον, στη βιβλιογραφική ανασκόπηση, δεύτερον στην παρουσίαση της μεθοδολογίας που ακολουθείται για την ανάλυση των δεδομένων, τρίτον στα εμπειρικά αποτελέσματα, και τέλος στα συμπεράσματα και τους περιορισμούς της ερευνητικής προσπάθειας.

1. Βιβλιογραφική επισκόπηση

Στη διεθνή βιβλιογραφία εντοπίζονται περιορισμένος σχετικά αριθμός ερευνητικών εργασιών σχετικά για την αποδοτικότητα των δημοσίων δαπανών, και του κοινωνικού κράτους. (Gainsborough, 2003, Martin, 2002, Atkinson and Brandolini 2006, Foerster 2005), καθώς και της αναμόρφωση του προσώπου του κοινωνικού κράτους πρόνοιας. Ανάλογες έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί στο Καναδά (Finnie et al. 2004), το Ηνωμένο Βασίλειο (Kelleher and Yackee, 2004), και την Αυστραλία (Harris, 2000).

Το άρθρο των Alfonso et al. (2010) εξετάζει τον αντίκτυπο της κατανομής των δημόσιων δαπανών για την κατανομή του εισοδήματος στις χώρες του ΟΟΣΑ, δίνοντας ιδιαίτερο βάρος στις επιπτώσεις στην ποιότητα της εκπαίδευσης και τα δημόσια ιδρύματα. Μετράται η αποτελεσματικότητα των δημοσίων δαπανών σχετικά με τη βελτίωση της κατανομής του εισοδήματος με χρήση της μεθόδου της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων. Η εμπειρική ανάλυση κατέδειξε την ύπαρξη αναποτελεσματικότητας.

Οι Habibon et al (2009), πραγματοποιούν σύγκριση και αντιπαραβολή του επιπέδου φτώχειας από τη μείωση των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας σε τοπικές

περιφέρειες του Καναδικού κράτους, χρησιμοποιώντας Περιβάλλουσα Ανάλυση Δεδομένων (DEA). Τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας ήταν ο εντοπισμός των πλέον αποδοτικών περιφερειών ως σημείων αναφοράς και προτάσεις για βελτίωση των επιδόσεων των υπολοίπων περιφερειών με βάση το αντίστοιχο μέγεθος τη διάρθρωση του πληθυσμού, το μέγεθος του προϋπολογισμού για κοινωνικά προγράμματα, κτλ.

2. Μεθοδολογία

Για την ανάλυση της αποδοτικότητας και της παραγωγικότητας χρησιμοποιείται η μη παραμετρική μέθοδος “Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων (DEA)” καθώς και ο δείκτης Malmquist που δίδει την δυναμική προσέγγιση. Η γενική μορφή του δείκτη ορίζεται σύμφωνα με τους Fare et al. (1994) ως εξής:

$$M_o(X^t, Y^t, X^{t+1}, Y^{t+1}) = \left[M_o^t(X^{t+1}, Y^{t+1}, X^t, Y^t) \times M_o^{t+1}(X^{t+1}, Y^{t+1}, X^t, Y^t) \right]^{1/2} = \left[\frac{D_o^t(X^{t+1}, Y^{t+1})}{D_o^t(X^t, Y^t)} \frac{D_o^{t+1}(X^{t+1}, Y^{t+1})}{D_o^{t+1}(X^t, Y^t)} \right]^{1/2}$$

ενώ η παραπάνω εξίσωση μπορεί να διαμορφωθεί ως εξής:

$$M_o(X^t, Y^t, X^{t+1}, Y^{t+1}) = \frac{D_o^{t+1}(X^{t+1}, Y^{t+1})}{D_o^t(X^t, Y^t)} \left[\frac{D_o^t(X^{t+1}, Y^{t+1})}{D_o^{t+1}(X^{t+1}, Y^{t+1})} \frac{D_o^t(X^t, Y^t)}{D_o^{t+1}(X^t, Y^t)} \right]^{1/2}$$

ή $M = E \times T$, όπου M η ολική παραγωγικότητα, E η αποδοτικότητα και T η τεχνολογία παραγωγής.

3. Δείγμα υπό ανάλυση

Τα δεδομένα της έρευνας προέρχονται από 30 Ευρωπαϊκές χώρες και είναι σε μορφή panel. Οι πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού κράτους προέρχονται από τα δεδομένα ESSPROS (European System of integrated Social Protection Statistics) της Eurostat. Ως εκροές, αξιοποιούνται δείκτες από την ανάλυση των μικροδεδομένων της έρευνας EU-SILC για τα έτη 2005 έως και 2012, οι οποίοι αφορούν τις επιδόσεις των χωρών ως προς το τελικό ποσοστό φτώχειας των

ατόμων εργάσιμης ηλικίας, καθώς και την ποσοστιαία μεταβολή του κινδύνου φτώχειας μετά τον κίνδυνο φτώχειας μετά την κρατική παρέμβαση.

Οι εισροές αποτελούνται από:

- **(α)** το ποσοστό των κοινωνικών επιδομάτων (εκτός συντάξεων γήρατος και χηρείας) ως % του ΑΕΠ κάθε χώρας. Στα επιδόματα περιλαμβάνονται τα επιδόματα ανεργίας, ασθενείας και αναπηρίας, οικογενειακά επιδόματα, στέγασης και κοινωνικού αποκλεισμού και
- **(β)** το ποσοστό means-tested κοινωνικών επιδομάτων (επιδόματα με έλεγχο των μέσων) ως % του ΑΕΠ κάθε χώρας. Τα επιδόματα με έλεγχο των μέσων είναι επιδόματα που χορηγούνται στους δικαιούχους βάσει εισοδηματικών ή άλλων κριτηρίων (θεωρούνται στοχευμένες παρεμβάσεις).

Οι εκροές αντίστοιχα αποτελούνται από:

- **(α)** το ποσοστό φτώχειας ατόμων εργάσιμης ηλικίας (18-64). Το ποσοστό φτώχειας εκτιμάται με βάση το όριο φτώχειας στο 60% του διάμεσου εισοδήματος και
- **(β)** τη ποσοστιαία (%) μεταβολή στο ποσοστό φτώχειας των ατόμων 18-64 ετών, μετά από τα κοινωνικά επιδόματα. Ο συγκεκριμένος δείκτης μπορεί να θεωρηθεί ένας δείκτης «αποτελεσματικότητας» των κοινωνικών μεταβιβάσεων, καθώς δείχνει την μείωση του κινδύνου φτώχειας, λόγω των κοινωνικών επιδομάτων.

4. Εμπειρικά αποτελέσματα

Τα εμπειρικά αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάζονται αναλυτικά [στον Πίνακα 3](#). Τα κύρια σημεία της ανάλυσης συνοψίζονται ως εξής: (α) Το Ελληνικό κοινωνικό σύστημα επηρεάζεται δραματικά κατά τη τριετία 2009-2012, (β) Οι σκανδιναβικές χώρες καταδεικνύουν σταθερή αποτελεσματικότητα διαχρονικά και περιορισμένες αυξητικές τάσεις την τριετία 2009-2012, (γ) Το Γερμανικό και το Αγγλοσαξωνικό κοινωνικό σύστημα ενώ στην αρχή της τριετίας 2009-2012 δείχνει να χάνει την

αποδοτικότητα του, στη συνέχεια κερδίζει έδαφος. (δ) Για το σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουμε σταθεροποίηση της αποδοτικότητας του κοινωνικού συστήματος από το έτος 2009 και μετά.

Πίνακας 3: Δείκτης παραγωγικότητας Malmquist για 30 Κράτη για τα έτη 2005-2012

		2005- 2006	2006- 2007	2007- 2008	2008- 2009	2009- 2010	2010- 2011	2011- 2012	
DMU1	EU-27	1,01	1,06	1,03	1,05	0,98	1,01	1,06	1,028736
DMU2	Belgium	1,05	1,03	1,04	1,09	0,98	1,01	1,04	1,036481
DMU3	Bulgaria	0,82	1,19	1,04	1,12	0,94	1,08	1,01	1,028399
DMU4	Czech Republic	0,93	0,93	0,83	1,04	1,04	1,08	1,06	0,988525
DMU5	Denmark	1,01	1,21	0,97	1,06	1,08	0,98	1,01	1,047946
DMU6	Germany	0,92	1,31	1,08	1,18	0,98	0,99	1,12	1,081792
DMU7	Estonia	0,90	0,93	1,01	1,16	1,10	1,09	0,93	1,017654
DMU8	Ireland	0,94	0,96	0,97	1,13	1,12	1,06	1,10	1,040196
DMU9	Greece	0,96	1,01	1,08	1,12	0,90	0,85	0,68	0,94327
DMU10	Spain	1,05	1,04	0,99	0,88	0,88	0,91	1,04	0,96989
DMU11	France	1,08	0,98	1,06	1,03	1,01	1,09	1,08	1,047048
DMU12	Italy	1,00	1,00	1,00	1,03	0,96	0,95	0,96	0,988787
DMU13	Cyprus	1,00	1,02	1,00	1,03	1,01	0,85	0,90	0,971819
DMU14	Latvia	1,21	1,18	1,14	0,99	1,46	0,88	0,98	1,119541
DMU15	Lithuania	1,01	1,06	1,20	1,22	1,31	0,93	0,98	1,10208
DMU16	Luxembourg	1,05	0,95	1,06	1,11	0,93	0,99	1,07	1,022506
DMU17	Hungary	1,10	0,96	0,96	0,99	0,98	1,01	0,93	0,990679
DMU18	Malta	0,85	1,22	0,92	1,03	1,01	1,03	0,91	0,997563
DMU19	Netherlands	1,06	1,04	1,15	1,10	0,94	1,03	0,96	1,040865
DMU20	Austria	1,00	0,97	1,27	1,02	0,96	0,94	1,07	1,033264
DMU21	Poland	0,94	1,01	1,16	1,16	1,03	0,96	0,97	1,033717
DMU22	Portugal	0,94	0,99	1,00	1,11	0,81	0,99	0,97	0,971369
DMU23	Romania	1,03	1,24	1,04	1,13	1,03	0,87	0,99	1,04622
DMU24	Slovenia	1,02	1,01	1,13	1,00	1,05	1,08	0,91	1,03042
DMU25	Slovakia	1,05	1,01	1,07	1,21	1,00	1,16	0,97	1,068319
DMU26	Finland	1,03	1,00	1,08	1,14	0,97	1,04	1,05	1,044039
DMU27	Sweden	1,15	0,94	1,03	1,16	0,97	1,01	1,07	1,045612
DMU28	United Kingdom	1,01	0,95	1,04	0,91	0,96	0,96	1,10	0,989002
DMU29	Iceland	1,00	1,22	0,99	1,07	0,77	0,96	0,89	0,986614
DMU30	Norway	0,98	1,11	1,05	1,08	0,91	0,93	1,09	1,020936
DMU31	Switzerland	1,00	0,99	1,07	0,99	0,91	0,94	1,17	1,010697
		1,00	1,05	1,05	1,08	1,00	0,99	1,00	

Συμπεράσματα

Τα ευρήματα της παρούσας εργασίας δείχνουν ότι η Περιβάλλουσα Ανάλυση Δεδομένων και ιδιαίτερα ο δείκτης Malmquist αξιολογούν συγκρίνοντας της επιδόσεις των Κοινωνικών Συστημάτων στη μείωσης της φτώχειας, καταδεικνύοντας σημαντικά ευρήματα, τα οποία πρέπει να ληφθούν υπόψη από τις πολιτικές ηγεσίες ώστε να διατηρηθεί κατά το δυνατό ο αλληλέγγυος χαρακτήρας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και να ελαχιστοποιηθούν οι αποκλίσεις στα ποσοστά φτώχειας συγκεκριμένων ηλικιακών ομάδων.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Alfonso A, Schuknecht L, Tanzi V. (2010) Income distribution determinants and public spending efficiency. *J Econ Inequal* 8:367-389

Atkinson and Brandolini (2006) The panel-of-countries approach to explaining income inequality across time and across countries. *Camb. J Econ* 33:381-404

Boeri, T. (2002) 'Let Social Policy Models Compete and Europe Will Win', paper presented at a Conference hosted by the Kennedy School of Government, Harvard University, 11-12 April

Bonoli, G., 1997, 'Classifying welfare states: a two-dimension approach', *Journal of Social Policy*, 26: 351-372.

Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism* (Vol. 6), Cambridge: Polity press.

Fare R, Grosskopf S, Norris M, Zhang Z: Productivity Growth, Technical Progress, and Efficiency Change in Industrialized Countries. *Am Econ Rev* 1994, 84(1):66-83.

Foerster (2005) Income distribution and poverty in OECD countries in the second half of the 1990s. Paris: OECD Working Paper

Ferrera, M. (1996) 'The Southern Model of Welfare State in Social Europe', *Journal of European Social Policy*, 6 (1): 17-37

Ferrier, G., Rosko, M. and Valdmanis, V. (2006). Analysis of Uncompensated Hospital Care Using a DEA Model of Output Congestion. *Health Care Management Science*, 9(2), pp. 187-188.

Finnie, R., Irvine, I., & Sceviour, R. (2004). Social assistance use in Canada: National and provincial trends in incidence, entry, and exit. *Canadian Journal of Regional Science*, 27(2), 179–208.

Fragkiadakis, G., Doumps, M., Zopounidis, C. and Germain, C. (2013). Evaluation of the Efficiency of Greek Hospitals: A Non-Parametric Framework and Managerial Implications. Working Paper 02. Financial Engineering Laboratory – Technical University of Crete.

Fried, H., Lovell, C. and Schmidt, S. (2008). Efficiency and Productivity. In H. Fried, C. Lovell and S. Schmidt (Eds), *The Measurement of Productive Efficiency and Productivity Growth* (pp.3-91). New York: Oxford University Press.

Gainsborough J, (2003). To devolve or not to devolve? Welfare reform in the States. *Policy Studies Journal*, 31, 603-624.

Habibov N, Fan L. (2010) Comparing and contrasting poverty reduction performance of social welfare programs across jurisdictions in Canada using Data Envelopment Analysis (DEA): An explanatory study of the era of devolution.

Harris, P. (2000). Participation and the new welfare. *Australian Journal of Social Issues*, 35, 279–301.

Kelleher, C., Yackee, S. (2004). An Empirical assessment of devolution's policy impact. *The Public Studies Journal*, 32, 253–270.

Liebfreid, S., (1992). 'Tpwards a European Welfare State', in Ferge & Kolberg (eds.) *Social Policy in a Changing Europe*, Frankfurt, Campus Verlag.

Martin L (2002). Comparing the performance of multiple human service providers using data envelopment analysis. *Administration in Social Work*. 26, 45-61.

Murias P, Martinez F, De Miguel C. (2006). An Economic Index for the Spanish Provinces: A Data Envelopment Analysis Approach. *Social Indicator Research*. 77: 395–417

Thanassoulis, E. (2001). *Introduction to the Theory and Application of Data Envelopment Analysis: A Foundation Text with Integrated Software*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Tsekouras, K., Papathanassopoulos, F., Kounetas, K. and Pappous, G. (2010). Does the Adoption of New Technology Boost Productive Efficiency in the Public Sector? The Case of ICUs System. *International Journal of Production Economics*, 128(1), pp. 427-433.

Tinios, P. (2013). Is “Social Protection a Means of Production” during crisis? The role of prior Social protection reforms in economic performance in the EU bailout countries, 34th Annual conference of the International Working Party on Labour Market Segmentation, Dublin, Trinity College, September 2013.

Vassiloglou, M. and Giokas, D. (1990). A Study of the Relative Efficiency of Banks' Branches: An Application of Data Envelopment Analysis. *The Journal of Operational Research Society*, 41(7), pp. 591–597.

Ελληνόγλωσση

Τήνιος, Πλ. (2010). Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης, εκδ. Κριτική.

Κεφάλαιο 21: Η συνεισφορά των συζύγων στο οικογενειακό εισόδημα στην περίοδο της κρίσης

Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία διερευνάται η συνεισφορά του ανδρός και της γυναίκας στο οικογενειακό εισόδημα στην διάρκεια της κρίσης. Η ελληνική οικονομία μετά το 2008 βιώνει μια συνεχή και παρατεταμένη κρίση με τρομακτική αύξηση του ποσοστού ανεργίας και συρρίκνωση των εισοδημάτων των νοικοκυριών. Σε πολλά νοικοκυριά η ανεργία έπληξε είτε τον αρχηγό του νοικοκυριού, είτε το δεύτερο μέλος που είναι η σύζυγος, είτε άλλα μέλη, είτε τέλος και όλα τα εργαζόμενα μέλη. Επιπρόσθετα, όσα μέλη νοικοκυριών κατάφεραν να διατηρήσουν τις θέσεις απασχόλησής τους υπέστησαν σημαντικές μειώσεις των αποδοχών τους οι οποίες ήταν αποτέλεσμα τόσο της δημοσιονομικής πολιτικής όσο και αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης (υποχρεωτικές ατομικές συμβάσεις εργασίας, μείωση κατώτατου μισθού, κατάργηση 13ου και 14ου μισθού στο δημόσιο, κατάργηση επιδομάτων, τριετίες κλπ). Το βασικό ερώτημα που εξετάζει η παρούσα μελέτη είναι σε ποιο βαθμό οι χαμηλότερες, κατά μέσο όρο, αμοιβές των γυναικών καθώς και η μεγαλύτερη ευελιξία που επιδείκνυαν τα προηγούμενα χρόνια στην αγορά εργασίας βοήθησαν ώστε οι γυναίκες να διατηρήσουν τις θέσεις απασχόλησης τους έναντι των ανδρών. Η έρευνα στηρίζεται σε φορολογικά δεδομένα ζευγαριών τα οποία και τα δύο μέλη εργάζονταν προ κρίσης (το 2008) με μισθωτή απασχόληση. Στη συνέχεια τα παραπάνω ζευγάρια παρακολουθούνται για τα επόμενα 4 χρόνια ως προς την δυνατότητα που έχουν να διατηρήσουν ή όχι τις θέσεις απασχόλησής τους, το ύψος των εισοδημάτων τους καθώς και τη δυνατότητα να μετακινηθούν σε συνταξιοδοτικό καθεστώς. Ποιος από τους δύο, ο σύζυγος ή η σύζυγος, στήριξε περισσότερο το οικογενειακό εισόδημα σε αυτή την περίοδο της κρίσης;

1. Τα δεδομένα

Η παρούσα έρευνα στηρίζεται σε φορολογικά δεδομένα¹¹² τα οποία ελήφθησαν από τα φυσικά πρόσωπα (και στην συνέχεια επεξεργασία από τις φορολογικές αρχές) που υπέβαλλαν φορολογικές δηλώσεις σύμφωνα με το Έντυπο Ε1. Το ποσοστό της δειγματοληψίας που λήφθηκε ήταν σημαντικά υψηλό (5% του συνολικού αριθμού των φορολογουμένων στο σύνολο χώρας) με αποτέλεσμα να μπορούμε να απαντήσουμε σε ερωτήματα με στατιστική ακρίβεια και σε βάθος ανάλυσης. Από το παραπάνω δείγμα που λήφθηκε, στη συνέχεια, επιλέξαμε μόνο τις περιπτώσεις νοικοκυριών όπου και τα δύο μέλη του νοικοκυριού συμπληρώνουν τους αντίστοιχους κωδικούς που αφορούν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες. Η περίοδος εξέτασης αφορά το χρονικό διάστημα 2008-2012. Συγκεκριμένα, λάβαμε υπόψη μας τρεις διαφορετικές περιπτώσεις:

- Στην πρώτη περίπτωση ή έρευνα έχει ως αφετηρία το 2008, χρονιά πριν της έναρξη της οικονομικής κρίσης. Με βάση τα στοιχεία του 2008 (φορολογικές δηλώσεις του οικονομικού έτους 2009) επιλέξαμε όλα τα νοικοκυριά στα οποία και τα δύο μέλη του νοικοκυριού λαμβάνουν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες. Για αυτά τα νοικοκυριά εξετάσαμε στη συνέχεια την εξέλιξη των εισοδημάτων τους στην περίοδο της κρίσης (2008-2012). Σε αυτή την περίπτωση, ξεκινάμε από μια ιδανική κατάσταση όπου και τα 2 μέλη του ζευγαριού απασχολούνται και παρακολουθούμε την εξέλιξη των εισοδημάτων τους τα επόμενα 4 χρόνια. Στο τέλος της περιόδου, σε κάποια μέλη από τα παραπάνω νοικοκυριά δεν δηλώνονται εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες. Αυτό υποδηλώνει ότι είτε οδηγούνται σε συνταξιοδοτικό καθεστώς (εφόσον καταγράφονται εισοδήματα στους αντίστοιχους κωδικούς που αφορούν τις συντάξεις (συνολικές και επικουρικές), είτε ότι έχασαν την εργασία τους (εφόσον δεν καταγράφονται πλέον εισοδήματα είτε από εργασία είτε από άλλες πηγές) είτε ότι βρίσκονται σε ένα μεταβατικό καθεστώς όπου η προσπάθεια διατήρησης

¹¹² Για μια εκτενέστερη αναφορά της δειγματοληπτικής έρευνας βλέπε ([Giannitsis and Zografakis, 2015](#)).

της απασχόληση τους αναγκάζει να αποδεχτούν άτυπες χαμηλές αμοιβές εκτός φορολογικού συστήματος, είτε τέλος οι εργοδότες τους δεν τους πληρώνουν.

- Στην δεύτερη περίπτωση η έρευνα έχει ως αφετηρία το τέλος (2012) της εξεταζόμενης περιόδου. Επιλέγουμε και πάλι τα νοικοκυριά που τα μέλη τους απασχολούνται λαμβάνοντας εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες και εξετάζουμε τα εισοδήματα και τις πηγές τους που είχαν αυτά τα νοικοκυριά πριν την οικονομική κρίση. Τα νοικοκυριά αυτά δεν ταυτίζονται απολύτως με τα νοικοκυριά της προηγούμενης ενότητας. Στην δεύτερη περίπτωση περιλαμβάνονται νοικοκυριά τα οποία το 2008 θα μπορούσαν τα μέλη τους να μην είχαν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες όπου στη συνέχεια εξαιτίας της κρίσης αναγκάστηκαν να βρουν απασχόληση, ενώ δεν περιλαμβάνονται τα νοικοκυριά που τα μέλη τους έχασαν την εργασία τους ή οδηγήθηκαν σε συνταξιοδοτικό καθεστώς της πρώτης περίπτωσης.
- Στην τρίτη περίπτωση η έρευνα λαμβάνει υπόψη της τα νοικοκυριά εκείνα που τα μέλη τους λαμβάνουν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες σε ολόκληρη την περίοδο. Η 3^η περίπτωση είναι μια υποενότητα της 2^{ης} περίπτωσης. Η χρησιμότητά της προκύπτει από το γεγονός ότι θα μπορούμε να παρακολουθήσουμε την διαχρονική εξέλιξη των αμοιβών των ίδιων ανθρώπων κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι υπάρχει ένας προβληματισμός που σχετίζεται με την αξιοπιστία των φορολογικών δεδομένων όσον αφορά την χρησιμότητά τους για στατιστικές αναλύσεις. Όμως, τα φορολογικά δεδομένα που αφορούν κυρίως εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες καθώς και συντάξεις θεωρούνται ότι είναι απολύτως αξιόπιστα σε σχέση με άλλες πιθανές πηγές που πιθανόν υποεκτιμούνται λόγω φοροδιαφυγής (π.χ. εισοδήματα από ελεύθερα επαγγέλματα). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η δυνατότητα που μας παρέχουν τα παραπάνω στοιχεία να παρακολουθήσουμε για μία ολόκληρη πενταετία την εξέλιξη των εισοδημάτων των νοικοκυριών δεν παρέχεται από καμιά άλλη δειγματοληπτική πηγή. Επίσης, το μεγάλο μέγεθος του δείγματος μας παρέχει ασφάλεια στην εξέταση νοικοκυριών που βρίσκονται στην κορυφή της κατανομής εισοδήματος (εκατοστημόρια και χιλιοστημόρια κατανομής εισοδήματος) ([Piketty, 2013](#)).

2. Μετρώντας τις απώλειες στα συνολικά εισοδήματα από διαφορετικές αφετηρίες

Σύμφωνα με τον [Πίνακα 1](#), το 2008, τα νοικοκυριά στα οποία εργάζονται και τα δύο μέλη του νοικοκυριού (άνδρας και γυναίκα) εισπράττοντας εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες έφθαναν τις 520,9 χιλιάδες στο σύνολο της χώρας. Το μέσο ετήσιο εισόδημα αυτών των νοικοκυριών ήταν 41,9 χιλιάδες ευρώ. Διακρίνοντας τα παραπάνω νοικοκυριά σε δεκατημόρια κατανομής εισοδήματος παρατηρούμε ότι στο πρώτο δεκατημόριο (φτωχότερα νοικοκυριά) το μέσο ετήσιο εισόδημα δεν ξεπερνούσε τις 14,7 χιλιάδες ευρώ, έναντι του δέκατου δεκατημορίου, όπου ταξινομούνται τα νοικοκυριά με το υψηλότερο συνολικό εισόδημα, το μέσο ετήσιο εισόδημα ήταν 97,9 χιλιάδες ευρώ, υψηλότερο κατά 6,7 φορές έναντι των νοικοκυριών του πρώτου δεκατημορίου. Αν επιλέξουμε τα νοικοκυριά που ταξινομούνται στο πλουσιότερο εκατοστημόριο του συνολικού πληθυσμού, σύμφωνα με τα φορολογικά δεδομένα, το 2008 5,2 χιλιάδες νοικοκυριά είχαν μέσο ετήσιο συνολικό εισόδημα 212,7 χιλιάδες ευρώ. Επιλέγοντας ακόμα περισσότερο πλούσια νοικοκυριά και συγκεκριμένα αυτά που ταξινομούνται στο πλουσιότερο χιλιοστημόριο παρατηρούμε ότι τα 520 νοικοκυριά (από τα 520,9 χιλιάδες) είχαν μέσο ετήσιο συνολικό εισόδημα που ξεπερνούσε τις 600 χιλιάδες ευρώ. Αυτή ήταν η εικόνα των παραπάνω νοικοκυριών πριν ξεσπάσει η οικονομική κρίση.

Πίνακας 1: Εξέλιξη του μέσου συνολικού εισοδήματος των ζευγαριών τα οποία το 2008 και τα 2 μέλη αποκτούν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες

Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2008	Αριθμός Νοικοκυριών	Συνολικό εισόδημα νοικοκυριού (μέσο ετήσιο σε ευρώ)		
		2008	2012	% μεταβολή
1ο δεκατημόριο (φτωχότερο)	52.080	14.662	11.348	-22,6
2°	52.080	20.528	15.002	-26,9
3°	52.080	25.147	19.014	-24,4
4°	52.080	29.582	22.861	-22,7
5°	52.080	34.449	27.132	-21,2
6°	52.080	39.547	30.561	-22,7
7°	52.080	44.547	35.481	-20,4
8°	52.080	51.496	40.916	-20,5
9°	52.080	61.515	47.146	-23,4
10ο (πλουσιότερο)	52.080	97.940	75.964	-22,4
Σύνολο	520.940	41.940	32.542	-22,4
100ο (πλουσιότερο εκατοστημόριο)	5.200	212.694	165.432	-22,2
1000ο (πλουσιότερο χιλιοστημόριο)	520	601.473	540.079	-10,2

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Παρακολουθώντας τα ίδια αυτά νοικοκυριά τέσσερα χρόνια αργότερα (δηλαδή το 2012) βλέπουμε ότι το μέσο συνολικό τους εισόδημα έχει μειωθεί κατά 22,4%. Η μείωση των εισοδημάτων δεν διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα στα δεκατημόρια εκτός των πολύ πλούσιων νοικοκυριών (πλουσιότερο χιλιοστημόριο) όπου καταγράφεται μείωση σημαντικά μικρότερη σε σχέση με την μείωση στο σύνολο του πληθυσμού των παραπάνω νοικοκυριών (10,2%). Με λίγα λόγια βλέπουμε μια οριζόντια περικοπή εισοδημάτων ανεξαρτήτως μεγέθους εισοδήματος για το σύνολο σχεδόν των νοικοκυριών εκτός μιας ευνοϊκής μεταχείρισης των πάρα πολύ πλούσιων νοικοκυριών που αντιστοιχούν στο ένα τοις χιλίοις του πληθυσμού των νοικοκυριών που εργάζονται και τα δύο μέλη ως μισθωτοί.

Η μείωση του συνολικού εισοδήματος οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Στα περισσότερα νοικοκυριά μειώθηκαν οι μισθοί, σε κάποια άλλα καταργήθηκε επιπλέον ο 13^{ος} και ο 14^{ος} μισθός. Σε κάποια άλλα νοικοκυριά, είτε ο άνδρας είτε η γυναίκα είτε και τα δύο μέλη του νοικοκυριού οδηγήθηκαν σε συνταξιοδοτικό καθεστώς με αποτέλεσμα χαμηλότερα εισοδήματα. Τέλος, υπήρξαν και νοικοκυριά που η κρίση τα επηρέασε ακόμα περισσότερο. Είναι οι περιπτώσεις των νοικοκυριών που είτε ο άνδρας, είτε η γυναίκα, είτε και οι δύο, έχασαν την εργασία τους με αποτέλεσμα τα εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες που λάμβαναν αυτά τα νοικοκυριά υπέστησαν σημαντικές μειώσεις.

Η παραπάνω εικόνα διαφοροποιείται σημαντικά αν αλλάξουμε την αφετηρία εξέτασης. Στον [Πίνακα 1](#) η αφετηρία ήταν το 2008 και το κριτήριο να εργάζονται και τα 2 μέλη ως μισθωτοί. Στον [Πίνακα 2](#) η αφετηρία είναι το 2012 και το κριτήριο να εργάζονται και πάλι τα 2 μέλη ως μισθωτοί. Στον πρώτο πίνακα παρακολουθήσαμε 520,9 χιλιάδες νοικοκυριά. Στα επόμενα χρόνια πολλά από τα παραπάνω νοικοκυριά (είτε λόγο ανεργίας είτε λόγο συνταξιοδότησης τους ενός ή και των δύο μελών) δεν καλύπτουν πλέον το κριτήριο να εργάζονται και τα 2 μέλη ως μισθωτοί. Αυτό διαπιστώνεται στον [Πίνακα 2](#) όπου μόλις σε 420,4 χιλιάδες νοικοκυριά εργάζονται και τα 2 μέλη ως μισθωτοί. Παρατηρούμε ότι ο αριθμός των νοικοκυριών στα οποία και τα 2 μέλη εισπράττουν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες έχει μειωθεί κατά 100 χιλιάδες νοικοκυριά (από 520,9 χιλιάδες το 2008,

σε 421,4 χιλιάδες το 2012). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε ότι στον [Πίνακα 2](#) μπορεί να υπάρχουν και νοικοκυριά τα οποία δεν περιλαμβάνονται στον [Πίνακα 1](#). Αυτά είναι τα νοικοκυριά τα οποία μετά το 2008 κατάφεραν και τα 2 μέλη τους να απασχολούνται ως μισθωτοί.

Πίνακας 2: Εξέλιξη του μέσου συνολικού εισοδήματος των ζευγαριών τα οποία το 2012 και τα 2 μέλη αποκτούν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες

Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2012	Αριθμός Νοικοκυριών	Συνολικό εισόδημα νοικοκυριού (μέσο ετήσιο σε ευρώ)		
		2008	2012	% μεταβολή
1ο δεκατημόριο (φτωχότερο)	42.140	18.155	11.634	-35,9
2^ο	42.140	19.663	17.658	-10,2
3^ο	42.140	24.999	22.840	-8,6
4^ο	42.140	27.108	26.523	-2,2
5^ο	42.140	31.047	30.354	-2,2
6^ο	42.140	34.301	32.436	-5,4
7^ο	42.140	45.106	37.252	-17,4
8^ο	42.140	45.011	41.843	-7,0
9^ο	42.140	54.777	50.823	-7,2
10ο (πλουσιότερο)	42.140	84.953	86.766	2,1
Σύνολο	421.400	38.512	35.813	-7,0
100ο (πλουσιότερο εκατοστημόριο)	4.200	169.546	190.133	12,1
1000ο (πλουσιότερο χιλιοστημόριο)	420	515.861	626.224	21,4

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Η ταξινόμηση των νοικοκυριών σε δεκατημόρια γίνεται αυτή τη φορά με βάση τα εισοδήματα του 2012. Ο [Πίνακας 2](#) επομένως αποτυπώνει τις απώλειες ή και τα κέρδη που έχουν τα νοικοκυριά το 2012 συγκρίνοντας τα εισοδήματα που αυτά είχαν στον παρελθόν τους. Τα φτωχότερα νοικοκυριά που ταξινομούνται στο πρώτο δεκατημόριο έχον χάσει περισσότερο από το 1/3 του συνολικού τους εισοδήματος (-35,9%). Αντίθετα, τα πλουσιότερα νοικοκυριά, αυτά δηλαδή που ταξινομούνται στο 10^ο δεκατημόριο βλέπουν τα εισοδήματά τους να είναι αυξημένα κατά 2,1%. Στο σύνολο του πληθυσμού η μείωση των εισοδημάτων φθάνει μόλις το 7%. Επιπρόσθετα στα πολύ πλούσια καθώς και στα πάρα πολύ πλούσια νοικοκυριά (πλουσιότερο εκατοστημόριο και χιλιοστημόριο) τα εισοδήματά τους είναι αυξημένα σημαντικά στην περίοδο της οικονομικής κρίσης (12,1% και 21,4% αντίστοιχα).

Τι έχει συμβεί; Η διαφοροποίηση σε σχέση με τον Πίνακα 1 οφείλεται κυρίως σε 2 λόγους. Ο πρώτος λόγος είναι ότι στον Πίνακα 2 δεν υπάρχουν τα νοικοκυριά που τα μέλη τους έχουν χάσει την εργασία τους στην περίοδο της κρίσης (το κριτήριο επιλογής νοικοκυριών είναι να εργάζονται ως μισθωτοί και τα δύο μέλη το 2012). Επομένως δεν υπάρχουν τα νοικοκυριά που έχουν υποστεί σημαντικές μειώσεις εισοδημάτων οι οποίες οδηγούν οι απώλειες της θέσης εργασίας. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι στον Πίνακα 2 η ταξινόμηση πραγματοποιείται με το εισόδημα του 2012 πράγμα που σημαίνει ότι τα νοικοκυριά που υπέστησαν μεγάλες μειώσεις εισοδημάτων τώρα ταξινομούνται σε χαμηλότερα (φτωχότερα) δεκατημόρια κατανομής εισοδήματος. Αυτά τα νοικοκυριά υπήρχαν στον Πίνακα 1, «κρυμμένα» όμως μέσα σε όλα τα δεκατημόρια.

Συνοψίζοντας, από τον Πίνακα 2, προκύπτουν 3 βασικά συμπεράσματα. Πρώτον, τα νοικοκυριά που τα μέλη τους δεν έχασαν την εργασία τους ή δεν συνταξιοδοτήθηκαν καταγράφουν μικρές απώλειες εισοδημάτων κατά μέσο όρο. Δεύτερον, τις μεγαλύτερες απώλειες εισοδημάτων τις καταγράφουν τα «σημερινά» φτωχότερα νοικοκυριά, δηλαδή τα νοικοκυριά που το 2012 ταξινομούνται ως πολύ φτωχά. Τρίτον, τα πλούσια, τα πολύ πλούσια και τα πάρα πολύ πλούσια νοικοκυριά του 2012 έγιναν ακόμα πλουσιότερα. Από την άλλη πλευρά με βάση τον Πίνακα 1 διαφαινόταν ότι η μείωση των εισοδημάτων σε μεγάλο βαθμό κατανεμήθηκε ισόποσα και με τρόπο που δεν λάμβανε υπόψη το μέγεθος των εισοδημάτων των νοικοκυριών. Παρόλα αυτά, μέσα σε κάθε δεκατημόριο υπήρξαν νοικοκυριά που άλλα είχαν υποστεί σημαντικές απώλειες και άλλα να κερδίζουν μέσα στην κρίση.

Πίνακας 3: Εξέλιξη του μέσου συνολικού εισοδήματος των ζευγαριών τα οποία ολοκλήρη την περίοδο (2008-2012) και τα 2 μέλη αποκτούν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες

Αριθμός Νοικοκυριών		Συνολικό εισόδημα νοικοκυριού (μέσο ετήσιο σε ευρώ)					
		2008	2012	% μεταβολή	2008	2012	% μεταβ.
		Ταξινόμηση με βάση το 2008			Ταξινόμηση με βάση το 2012		
1ο	30.060	15.470	15.560	0,6	19.233	13.038	-32,2
2^ο	30.060	23.141	21.790	-5,8	26.301	20.399	-22,4
3^ο	30.060	28.087	25.653	-8,7	30.657	25.215	-17,8
4^ο	30.060	33.161	29.463	-11,2	33.930	28.703	-15,4
5^ο	30.060	37.157	32.486	-12,6	37.560	31.870	-15,1
6^ο	30.060	41.534	35.566	-14,4	41.520	35.597	-14,3
7^ο	30.060	47.244	39.489	-16,4	45.641	39.534	-13,4
8^ο	30.060	52.817	44.895	-15,0	50.487	44.762	-11,3
9^ο	30.060	62.030	52.354	-15,6	59.098	53.130	-10,1
10^ο	30.060	97.939	87.814	-10,3	94.154	92.821	-1,4
Σύνολο	300.680	43.858	38.507	-12,2	43.858	38.507	-12,2
100^ο	3.000	211.803	198.369	-6,3	189.041	213.370	12,9
1000ο	300	654.777	752.456	14,9	593.050	779.378	31,4

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα αποτυπώνεται στον παραπάνω **Πίνακα 3**. Ο **Πίνακας 3** αποτελεί έναν συνδυασμό του **Πίνακα 1** και του **Πίνακα 2**. Περιλαμβάνει τα νοικοκυριά στα οποία εργάζονται και τα 2 μέλη ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο. Αυτά τα νοικοκυριά είναι περίπου 300,7 χιλιάδες όπου σε κάθε δεκατημόριο ταξινομούνται περίπου 30,1 χιλιάδες νοικοκυριά.

Στον πίνακα αυτόν τα νοικοκυριά είναι απολύτως τα ίδια σε ολόκληρη την περίοδο. Την 1^η φορά η ταξινόμηση γίνεται με βάση το εισόδημα του 2008 και την 2^η φορά με βάση το εισόδημα του 2012. Σύμφωνα με την ταξινόμηση του 2008, τα χαμηλότερα εισοδήματα υπέστησαν μικρότερες περικοπές εισοδημάτων έναντι των πλουσιότερων νοικοκυριών, εκτός των νοικοκυριών του 10^{ου} δεκατημορίου. Τα πάρα πολύ πλούσια νοικοκυριά του 2008 βρέθηκαν με αυξημένα εισοδήματα κατά 14,9% το 2012. Σύμφωνα με την ταξινόμηση του 2012, τα νοικοκυριά που κατατάσσονται το 2012 στα χαμηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια φαίνεται να έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες απώλειες. Και πάλι τα πλούσια και τα πάρα πολύ πλούσια νοικοκυριά του 2012 καταγράφουν σημαντικές αυξήσεις των εισοδημάτων τους (12,9% και 31,4% αντίστοιχα). Και εδώ όπως και στην προηγούμενη ανάλυση οι

κερδισμένοι και οι χαμένοι κρύβονται μέσα στους μέσους όρους. Ένα μέρος των νοικοκυριών με τα χαμηλότερα εισοδήματα το 2012 είχαν και το 2008 χαμηλά εισοδήματα, εν τούτοις στα φτωχότερα νοικοκυριά του 2012 έχουν προστεθεί και νοικοκυριά που τα προηγούμενα χρόνια είχαν σημαντικά υψηλότερα εισοδήματα.

3. Μετρώντας τις απώλειες στα εισοδήματα από μισθούς από διαφορετικές αφετηρίες

Ο Πίνακας 4 αποτυπώνει την συμμετοχή των εισοδημάτων από μισθούς του ανδρός και της γυναίκας στα συνολικά εισοδήματα του νοικοκυριού. Το 2008, στο σύνολο των νοικοκυριών όπου απασχολούνται και τα 2 μέλη με μισθωτή εργασία, ο μισθός άνδρα συμμετέχει κατά το ήμισυ (50,2%) στα συνολικά εισοδήματα του νοικοκυριού, έναντι του μισθού της συζύγου όπου η συμμετοχή της φθάνει το 34,9%. Βλέπουμε επομένως ότι το 85% των εισοδημάτων αυτών των νοικοκυριών προέρχονται αποκλειστικά από εισοδήματα μισθωτών υπηρεσιών. Το 2008 η συμμετοχή εισοδημάτων από συντάξεις στα παραπάνω νοικοκυριά εμφανίζεται σημαντικά χαμηλή (μόλις 0,6% για τον άνδρα και 0,2% για την γυναίκα).

Εκτός από τα φτωχά νοικοκυριά του πρώτου δεκατημορίου όπου η συμμετοχή των μισθών και των δύο μελών είναι χαμηλότερη από τον μέσο όρο, στα υπόλοιπα νοικοκυριά δεν παρατηρούνται αξιοσημείωτες αποκλίσεις πέραν των πλούσιων νοικοκυριών του 10^{ου} δεκατημορίου. Πιο συγκεκριμένα, στα πλούσια νοικοκυριά αυξάνεται η συμμετοχή των εισοδημάτων από μισθούς του ανδρός με αντίστοιχη μείωση της συμμετοχής των εισοδημάτων της συζύγου στα συνολικά εισοδήματα.

Στα παραπάνω νοικοκυριά, όπου και τα 2 μέλη απασχολούνται στην αρχή της οικονομικής κρίσης με μισθωτή εργασία, όπως παρατηρήσαμε στην προηγούμενη ενότητα, στη συνέχεια εξαιτίας της κρίσης ή το γεγονός ότι κάποια μέλη πιθανόν συμπλήρωσαν τα συντάξιμα χρόνια οδηγήθηκαν σε συνταξιοδοτικό καθεστώς. Αυτό γίνεται αντιληπτό από την αύξηση της συμμετοχής των εισοδημάτων από συντάξεις (από 0,6% σε 6,8% για τον άνδρα και από 0,2% σε 3,8% για την γυναίκα) με αποτέλεσμα οι απώλειες των μεριδίων από μισθούς εν μέρει ή και στο σύνολο να συμψηφίζονται από τις αυξήσεις των μεριδίων από συντάξεις για το κάθε μέλος χωριστά.

Εκτός από την αντικατάσταση του μισθού με την σύνταξη, ένας μεγάλος αριθμός μελών νοικοκυριών έχασε την εργασία του με αποτέλεσμα τα εισοδήματα από μισθούς να αντικατασταθούν εν μέρει είτε από εισοδήματα επιδομάτων ανεργίας είτε από μηδενικά εισοδήματα. Ο Πίνακας 5 αποτυπώνει τις εξελίξεις στα εισοδήματα από μισθούς για το κάθε μέλος χωριστά. Ο πίνακας αυτός αποτελεί ένα μέρος του Πίνακα 1. Βλέπουμε ότι οι μειώσεις στα εισοδήματα από μισθούς να είναι πολύ μεγαλύτερες από τις μειώσεις στα συνολικά εισοδήματα. Ενώ στα συνολικά εισοδήματα η μείωση έφθανε το 22,4%, στους μισθούς η μείωση για μεν τον άνδρα είναι 31,4% και για την γυναίκα 30,9%. Όπως θα δούμε στη συνέχεια όταν αφαιρέσουμε τα νοικοκυριά που δεν απασχολούνται και τα 2 μέλη με μισθωτή απασχόληση η εικόνα αλλάζει.

Πίνακας 4: Μισθοί του ανδρός και της γυναίκας ως % στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού: Ταξινόμηση με βάση το 2008

Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2008	Μισθός του ανδρός ως % στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού			Μισθός της γυναίκας ως % στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού		
	2008	2012	Διαφορά	2008	2012	Διαφορά
1ο δεκατημόριο (φτωχότερο)	39,6	30,2	-9,4	30,7	28,2	-2,5
2^ο	48,1	39,4	-8,7	33,2	30,5	-2,8
3^ο	51,1	45,3	-5,8	34,4	29,8	-4,7
4^ο	50,9	46,6	-4,3	35,5	31,6	-3,9
5^ο	51,4	46,6	-4,9	35,2	31,6	-3,7
6^ο	50,1	46,1	-4,0	37,0	33,7	-3,3
7^ο	49,5	44,9	-4,6	38,7	34,7	-4,0
8^ο	48,3	43,4	-5,0	38,3	34,6	-3,7
9^ο	48,1	41,3	-6,8	36,2	31,5	-4,7
10ο (πλουσιότερο)	54,1	47,4	-6,7	30,3	26,6	-3,7
Σύνολο (μισθοί)	50,2	44,4	-5,8	34,9	31,1	-3,8
Επιπρόσθετα συντάξεις ως % στο συνολικό εισόδημα	0,6	6,8	6,2	0,2	3,8	3,6
100ο (πλουσιότερο εκατοστημόριο)	58,1	50,8	-7,3	22,6	19,1	-3,5
1000ο (πλουσιότερο χιλιοστημόριο)	52,1	41,8	-10,3	15,2	15,0	-0,3

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Πίνακας 5: Εξέλιξη των εισοδημάτων από μισθωτές υπηρεσίες του ανδρός και της γυναίκας που εισπράττουν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες και οι δύο το 2008

Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2008	Εισοδήματα του συζύγου από μισθούς			Εισοδήματα της συζύγου από μισθούς		
	2008	2012	% μεταβολή	2008	2012	% μεταβολή
1ο δεκατημόριο (φτωχότερο)	5.804	3.424	-41,0	4.499	3.198	-28,9
2^ο	9.872	5.909	-40,1	6.825	4.571	-33,0
3^ο	12.848	8.607	-33,0	8.661	5.663	-34,6
4^ο	15.052	10.656	-29,2	10.507	7.226	-31,2
5^ο	17.714	12.632	-28,7	12.135	8.565	-29,4
6^ο	19.806	14.088	-28,9	14.651	10.310	-29,6
7^ο	22.040	15.922	-27,8	17.257	12.314	-28,6
8^ο	24.892	17.750	-28,7	19.729	14.156	-28,2
9^ο	29.610	19.489	-34,2	22.289	14.871	-33,3
10ο (πλουσιότερο)	52.955	36.015	-32,0	29.660	20.210	-31,9
Σύνολο	21.059	14.449	-31,4	14.621	10.108	-30,9
100ο (πλουσιότερο εκατοστημόριο)	123.570	84.028	-32,0	48.115	31.646	-34,2
1000ο (πλουσιότερο χιλιοστημόριο)	313.164	225.633	-28,0	91.706	80.922	-11,8

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Ο Πίνακας 6 (αντίστοιχος του Πίνακα 2) αποτυπώνει τα μερίδια των μισθών στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού με βάση την ταξινόμηση του 2012. Σε αυτή την περίπτωση, τα εισοδήματα από συντάξεις είναι σημαντικά μικρότερα μιας και με βάση το κριτήριο της ταξινόμησης θα πρέπει στο 2012 να απασχολούνται και τα 2 μέλη με μισθωτή εργασία (αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου αυτά τα νοικοκυριά κάλυπταν αυτό το κριτήριο). Με βάση αυτόν τον πίνακα, στα φτωχότερα δεκατημόρια καταγράφονται μεγαλύτερες απώλειες για τους άνδρες, ενώ αντίθετα αυξάνεται η συμμετοχή των εισοδημάτων από μισθούς στις γυναίκες (από 31,0% το 2008 σε 36,6% το 2012 για τον μέσο όρο του πληθυσμού). Στο 9^ο αλλά κυρίως στο 10^ο δεκατημόριο όπου κατατάσσονται τα πλουσιότερα νοικοκυριά η συμμετοχή των εισοδημάτων από μισθούς στους άνδρες αυξάνεται.

Πίνακας 6: Μισθοί του ανδρός και της γυναίκας ως % στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού: Ταξινόμηση με βάση το 2012

Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2012	Μισθός του ανδρός ως % στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού			Μισθός της γυναίκας ως % στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού		
	2008	2012	Διαφορά	2008	2012	Διαφορά
1ο δεκατημόριο (φτωχότερο)	43,5	31,2	-12,3	19,8	31,0	11,2
2^ο	51,5	42,7	-8,8	27,7	35,7	8,0
3^ο	54,5	48,4	-6,1	27,7	32,9	5,2
4^ο	55,5	49,7	-5,7	28,7	35,9	7,2
5^ο	54,0	49,0	-5,0	31,7	37,9	6,2
6^ο	54,2	50,6	-3,6	34,8	40,9	6,1
7^ο	45,9	49,9	4,1	30,8	39,5	8,7
8^ο	51,0	50,4	-0,6	36,2	40,3	4,1
9^ο	50,5	50,8	0,3	33,8	38,1	4,3
10ο (πλουσιότερο)	52,5	54,3	1,8	29,5	32,6	3,1
Σύνολο	51,4	50,1	-1,3	31,0	36,6	5,6
Συντάξεις (% στο εισόδημα)	0,3	0,5	0,2	0,1	0,3	0,1
100ο (πλουσιότερο εκατοστημόριο)	56,1	55,9	-0,2	24,4	25,4	1,0
1000ο (πλουσιότερο χιλιοστημόριο)	47,4	43,4	-3,9	16,5	15,6	-0,9

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Ο Πίνακας 7, είναι ο αντίστοιχος Πίνακας 5 με την διαφορά ότι η ταξινόμηση γίνεται στο τέλος της περιόδου, οι μεταβολές στα εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες διαφέρουν σημαντικά σε σχέση με την εικόνα που παρατηρήσαμε σύμφωνα με τον Πίνακα 5. Ήδη από τον Πίνακα 6 βλέπαμε την εξέλιξη των μεριδίων να διαφέρει ανάμεσα στα 2 φύλα.

Στον Πίνακα 7 η αποτύπωση γίνεται περισσότερο καθαρή. Τέσσερα είναι τα σημαντικότερα συμπεράσματα:

- Πρώτο, οι άνδρες λαμβάνουν σχεδόν τα διπλάσια εισοδήματα σε σχέση με τις γυναίκες, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων,
- Δεύτερο, στα φτωχά νοικοκυριά, οι άνδρες χάνουν ένα σημαντικό μέρος των εισοδημάτων τους από μισθούς (το ήμισυ στο 1^ο δεκατημόριο, το ¼ στο 2^ο, το 1/5 στο 3^ο), με αποτέλεσμα στο πλέον φτωχότερο δεκατημόριο τα εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες να μην διαφέρουν σε σχέση με αυτά που προσφέρει ο άνδρας ή η γυναίκα.

- Τρίτον, καταγράφεται αύξηση των εισοδημάτων από μισθούς στις γυναίκες (9,8%). Με λίγα λόγια σε αυτά τα νοικοκυριά οι γυναίκες με τους μισθούς τους καλύπτουν τα μειωμένα εισοδήματα που προσφέρονται από τους άνδρες.
- Τέταρτον, στο πλουσιότερο δεκατημόριο, αυξάνονται τα εισοδήματα από μισθούς και για τους άνδρες αλλά και για τις γυναίκες (5,6% για τους άνδρες και 12,9% για τις γυναίκες). Οι παραπάνω αυξήσεις είναι ακόμα μεγαλύτερες στα πολύ πλούσια καθώς και στα πάρα πολύ πλούσια νοικοκυριά. Αυτά τα νοικοκυριά η οικονομική κρίση φαίνεται ότι δεν τα επηρέασε τουλάχιστον όσον αφορά αυτές τις εισοδηματικές πηγές.

Πίνακας 7: Εξέλιξη των εισοδημάτων από μισθωτές υπηρεσίες του ανδρός και της γυναίκας που εισπράττουν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες και οι δύο το 2012

Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2012	Εισοδήματα του συζύγου από μισθούς			Εισοδήματα της συζύγου από μισθούς		
	2008	2012	% μεταβολή	2008	2012	% μεταβολή
1ο δεκατημόριο (φτωχότερο)	7.891	3.627	-54,0	3.596	3.608	0,3
2^ο	10.127	7.543	-25,5	5.446	6.296	15,6
3^ο	13.634	11.053	-18,9	6.933	7.522	8,5
4^ο	15.037	13.192	-12,3	7.781	9.514	22,3
5^ο	16.771	14.874	-11,3	9.841	11.499	16,8
6^ο	18.598	16.425	-11,7	11.942	13.257	11,0
7^ο	20.695	18.605	-10,1	13.883	14.712	6,0
8^ο	22.970	21.095	-8,2	16.307	16.875	3,5
9^ο	27.682	25.834	-6,7	18.499	19.353	4,6
10ο (πλουσιότερο)	44.601	47.108	5,6	25.053	28.289	12,9
Σύνολο	19.801	17.936	-9,4	11.928	13.093	9,8
100ο (πλουσιότερο εκατοστημόριο)	95.170	106.256	11,6	41.416	48.348	16,7
1000ο (πλουσιότερο χιλιοστημόριο)	244.407	272.029	11,3	85.082	97.463	14,6

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Για να δούμε με μεγαλύτερη ακρίβεια πως εξελίχθηκαν τα εισοδήματα από μισθούς που εισπράττει ο άνδρας και η γυναίκα στην περίοδο της κρίσης επιλέγουμε τα νοικοκυριά εκείνα στα οποία και τα δύο μέλη σε ολόκληρη όμως την εξεταζόμενη περίοδο παραμένουν μισθωτοί. Αυτό το υποσύνολο των νοικοκυριών (300,1 χιλιάδες) το εξετάζουμε είτε με την ταξινόμηση στην αρχή της περιόδου (2008) είτε με την ταξινόμηση στο τέλος της περιόδου (2012). Και στις δύο περιπτώσεις τα νοικοκυριά παραμένουν τα ίδια.

Πίνακας 8: Μισθοί του ανδρός και της γυναίκας ως % στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού όταν και τα δύο μέλη παραμένουν μισθωτοί σε ολόκληρη την περίοδο: Ταξινόμηση με βάση το 2012

Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2008	Εισοδήματα του συζύγου από μισθούς			Εισοδήματα της συζύγου από μισθούς		
	2008	2012	Διαφορά	2008	2012	Διαφορά
1ο δεκατημόριο (φτωχότερο)	46,7	42,5	-4,3	33,8	36,9	3,0
2^ο	52,3	48,5	-3,8	35,2	37,8	2,6
3^ο	52,6	51,4	-1,2	36,7	38,1	1,4
4^ο	51,6	51,3	-0,3	37,1	38,9	1,8
5^ο	51,1	50,8	-0,2	39,5	40,5	1,0
6^ο	50,2	50,0	-0,2	40,4	40,7	0,2
7^ο	48,5	49,7	1,3	39,7	41,0	1,3
8^ο	47,8	48,5	0,7	39,7	40,0	0,4
9^ο	49,5	51,0	1,6	36,6	37,6	1,0
10ο (πλουσιότερο)	54,6	52,8	-1,8	31,8	31,8	0,0
Σύνολο	50,9	50,4	-0,5	36,7	37,5	0,8
100ο (πλουσιότερο εκατοστημόριο)	56,5	51,0	-5,5	25,5	24,3	-1,2
1000ο (πλουσιότερο χιλιοστημόριο)	44,4	35,3	-9,1	17,5	15,7	-1,8

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Σύμφωνα με τον [Πίνακα 8](#), στο σύνολο του πληθυσμού, ελάχιστα διαφοροποιούνται τα μερίδια μεταξύ του ανδρός και της γυναίκας. Επιπρόσθετα, οι άνδρες φαίνεται να μειώνουν στα χαμηλότερα εισοδήματα την συνεισφορά τους στο συνολικό εισόδημα ενώ οι γυναίκες να την αυξάνουν. Στα υψηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια και τα 2 μέλη αυξάνουν την συμμετοχή τους.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις αντανakλώνται στις μεταβολές των εισοδημάτων σύμφωνα με τον [Πίνακα 9](#). Ο [Πίνακας 9](#), επιπλέον, αποτυπώνει μια μικρή και προοδευτική μείωση των μισθών όσον αφορά τουλάχιστον τους μέσους όρους ανά δεκατημόριο (εκτός των πάρα πολύ πλούσιων νοικοκυριών). Στα δύο πρώτα και φτωχότερα δεκατημόρια, τα χρήματα που υπολείπονται από αυτά που συνεισφέρουν οι άνδρες καλύπτονται εν μέρει από αυτά που προσφέρουν οι γυναίκες.

Πίνακας 9: Εξέλιξη των εισοδημάτων από μισθωτές υπηρεσίες του ανδρός και της γυναίκας που εισπράττουν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες ολόκληρη την περίοδο και οι δύο

Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2008	Εισοδήματα του συζύγου από μισθούς			Εισοδήματα της συζύγου από μισθούς		
	2008	2012	% μεταβολή	2008	2012	% μεταβολή
1ο δεκατημόριο (φτωχότερο)	7.229	6.607	-8,6	5.234	5.737	9,6
2^ο	12.093	10.566	-12,6	8.141	8.233	1,1
3^ο	14.767	13.175	-10,8	10.314	9.773	-5,2
4^ο	17.095	15.112	-11,6	12.286	11.453	-6,8
5^ο	18.978	16.513	-13,0	14.668	13.146	-10,4
6^ο	20.841	17.785	-14,7	16.784	14.458	-13,9
7^ο	22.909	19.642	-14,3	18.735	16.180	-13,6
8^ο	25.243	21.785	-13,7	20.959	17.976	-14,2
9^ο	30.685	26.715	-12,9	22.692	19.691	-13,2
10ο (πλουσιότερο)	53.476	46.343	-13,3	31.151	27.926	-10,4
Σύνολο	22.331	19.424	-13,0	16.096	14.457	-10,2
100ο (πλουσιότερο εκατοστημόριο)	119.643	101.186	-15,4	54.066	48.208	-10,8
1000ο (πλουσιότερο χιλιοστημόριο)	291.039	265.608	-8,7	114.685	118.451	3,3

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Η εικόνα διαφοροποιείται και πάλι αν ως αφετηρία έχουμε το 2012 και γυρίσουμε στο παρελθόν για να δούμε τα εισοδήματα από μισθούς που είχαν τα παραπάνω νοικοκυριά. Παρότι ο Πίνακας 10 αναφέρεται στα ίδια νοικοκυριά με τους Πίνακες 8 και 9 εντούτοις τα αποτελέσματα και οι ερμηνείες διαφέρουν. Σύμφωνα με τον Πίνακα 10 και πάλι στο σύνολο του πληθυσμού οι μεταβολές στα εισοδήματα από μισθούς στους άνδρες και στις γυναίκες παραμένουν οι ίδιες όπως αναφέραμε προηγουμένως στον Πίνακα 9 γιατί τα νοικοκυριά είναι τα ίδια. Οι διαφορές ξεκινούν μέσα στα δεκατημόρια. Στον Πίνακα 10 στα χαμηλότερα δεκατημόρια έχουν τώρα μεταφερθεί τα νοικοκυριά που έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες απώλειες μέσα στην οικονομική κρίση.

Παρατηρούμε ότι στα φτωχότερα κλιμάκια οι απώλειες είναι σημαντικές για τους άνδρες αλλά και για τις γυναίκες σε αντίθεση με τα υψηλότερα και πλουσιότερα εισοδηματικά κλιμάκια. Μάλιστα θα τονίζαμε ότι στα πλούσια νοικοκυριά δεν υπάρχουν απώλειες αλλά κέρδη. Τι είναι αυτό που διαφοροποιεί τον Πίνακα 10 σε σχέση με τον Πίνακα 9 όπου η αφετηρία είναι η ίδια αλλά τα αποτελέσματα διαφέρουν; Η απάντηση βρίσκεται στην αρχή της περιόδου.

Στον **Πίνακα 9** εξετάσαμε μόνο την περίπτωση στα νοικοκυριά να απασχολούνται και τα 2 μέλη ως μισθωτοί το 2012 και στη συνέχεια εξετάζουμε τι εισοδήματα είχαν αυτά τα νοικοκυριά στο παρελθόν (όπου θα μπορούσε κάποιο μέλος να μην ήταν εργαζόμενος). Αντίθετα, στον **Πίνακα 10** λαμβάνουμε υπόψη μόνον τα νοικοκυριά που παραμένουν μισθωτοί σε ολόκληρη την περίοδο. Με άλλα λόγια στον **Πίνακα 10** δεν συμπεριλαμβάνονται τα νοικοκυριά που στην περίοδο της κρίσης κάποιο μέλος του βρήκε απασχόληση. Και αυτό κάνει την διαφορά.

Πίνακας 10: Εξέλιξη των εισοδημάτων από μισθωτές υπηρεσίες του ανδρός και της γυναίκας που εισπράττουν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες ολόκληρη την περίοδο και οι δύο

Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2012	Εισοδήματα του συζύγου από μισθούς			Εισοδήματα της συζύγου από μισθούς		
	2008	2012	% μεταβολή	2008	2012	% μεταβολή
1ο δεκατημόριο (φτωχότερο)	9.446	4.322	-54,3	6.857	4.692	-31,6
2^ο	13.755	9.155	-33,4	9.709	7.406	-23,7
3^ο	16.056	12.368	-23,0	11.030	9.191	-16,7
4^ο	17.409	14.199	-18,4	13.115	11.510	-12,2
5^ο	19.021	15.911	-16,3	14.928	13.119	-12,1
6^ο	20.539	17.739	-13,6	16.386	14.519	-11,4
7^ο	22.520	19.725	-12,4	18.026	16.128	-10,5
8^ο	25.204	22.402	-11,1	19.826	18.090	-8,8
9^ο	29.825	27.689	-7,2	21.572	20.273	-6,0
10ο (πλουσιότερο)	49.541	50.733	2,4	29.516	29.645	0,4
Σύνολο	22.331	19.424	-13,0	16.096	14.457	-10,2
100ο (πλουσιότερο εκατοστημόριο)	103.148	114.608	11,1	49.910	52.915	6,0
1000ο (πλουσιότερο χιλιοστημόριο)	236.468	314.006	32,8	109.014	114.328	4,9

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

4. Τελικά, σύγκλιση ή απόκλιση στις αμοιβές των δύο φύλων;

Ο **Πίνακας 11** αποτυπώνει το μισθολογικό χάσμα στις αμοιβές της μισθωτής απασχόλησης στην αρχή και στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Το 2008 οι αμοιβές των ανδρών ήταν αυξημένες κατά 44% έναντι των αμοιβών των γυναικών με αρκετές διαφοροποιήσεις μέσα στα εισοδηματικά κλιμάκια. Συγκεκριμένα, στο 1^ο δεκατημόριο το χάσμα στις αμοιβές είναι σημαντικά μικρότερο έναντι του χάσματος στο 10^ο δεκατημόριο (29% με 79%).

Στα πολύ πλούσια καθώς και στα πάρα πολύ πλούσια νοικοκυριά το χάσμα στις αμοιβές των δύο φίλων είναι πάρα πολύ μεγάλο. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 2012, το χάσμα φαίνεται να περιορίζεται κατά 7 ποσοστιαίες μονάδες για το σύνολο του πληθυσμού (από 44% σε 37%). Επιπρόσθετα, παρατηρούμε ότι το χάσμα εξαλείφεται στο φτωχότερο δεκατημόριο και μειώνεται σημαντικά στο 2^ο δεκατημόριο που σημαίνει ότι ισότιμα ο άνδρας και η γυναίκα συνεισφέρουν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες μέσα στο νοικοκυριό.

Από την άλλη πλευρά, από το 6^ο μέχρι και το 9^ο δεκατημόριο δεν καταγράφονται σημαντικές αλλαγές, ενώ αντίθετα στο 10^ο δεκατημόριο (αλλά και στο πλουσιότερο εκατοστημόριο και χιλιοστημόριο) η μείωση είναι σημαντική.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση παρατηρούμε ότι όταν οι ανάγκες του νοικοκυριού είναι μεγάλες, όπου οι ανάγκες συνδέονται με τα χαμηλά εισοδήματα, καταγράφεται προσπάθεια αύξησης των αμοιβών από την πλευρά των γυναικών. Αυτή η εικόνα θα γίνει πιο καθαρή στη συνέχεια.

Πίνακας 11: Μισθολογικό χάσμα μέσα στα ζευγάρια όπου αποκτούν και τα 2 μέλη εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες (διαφορετικά νοικοκυριά ανάμεσα στο 2008 και στο 2012)

	Μισθολογικό χάσμα {Μέσος μισθός άνδρα / μέσος μισθός γυναίκας}		
	2008	2012	Διαφορά
1ο Δεκατημόριο (φτωχότερο)	1,29	1,01	-0,28
2^ο	1,45	1,20	-0,25
3^ο	1,48	1,47	-0,01
4^ο	1,43	1,39	-0,05
5^ο	1,46	1,29	-0,17
6^ο	1,35	1,24	-0,11
7^ο	1,28	1,26	-0,01
8^ο	1,26	1,25	-0,01
9^ο	1,33	1,33	0,01
10ο (πλουσιότερο)	1,79	1,67	-0,12
Σύνολο	1,44	1,37	-0,07
100ο (πλουσιότερο εκατοστημόριο)	2,57	2,20	-0,37
1000ο (πλουσιότερο χιλιοστημόριο)	3,41	2,79	-0,62

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Πίνακας 12: Μισθολογικό χάσμα μέσα στα ζευγάρια όπου αποκτούν και τα 2 μέλη εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες (τα ίδια νοικοκυριά στην ταξινόμηση του 2008 και τα ίδια νοικοκυριά στην ταξινόμηση του 2012)

Μισθολογικό χάσμα {Μέσος μισθός άνδρα / μέσος μισθός γυναίκας}						
	Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2008			Ταξινόμηση με βάση το συνολικό εισόδημα του 2012		
	2008	2012	Διαφορά	2008	2012	Διαφορά
1 ^ο	1,38	1,15	-0,23	1,38	0,92	-0,46
2 ^ο	1,49	1,28	-0,20	1,42	1,24	-0,18
3 ^ο	1,43	1,35	-0,08	1,46	1,35	-0,11
4 ^ο	1,39	1,32	-0,07	1,33	1,23	-0,09
5 ^ο	1,29	1,26	-0,04	1,27	1,21	-0,06
6 ^ο	1,24	1,23	-0,01	1,25	1,22	-0,03
7 ^ο	1,22	1,21	-0,01	1,25	1,22	-0,03
8 ^ο	1,20	1,21	0,01	1,27	1,24	-0,03
9 ^ο	1,35	1,36	0,00	1,38	1,37	-0,02
10 ^ο	1,72	1,66	-0,06	1,68	1,71	0,03
Σύνολο	1,39	1,34	-0,04	1,39	1,34	-0,04
100 ^ο	2,21	2,10	-0,11	2,07	2,17	0,10
1000 ^ο	2,54	2,24	-0,30	2,17	2,75	0,58

Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

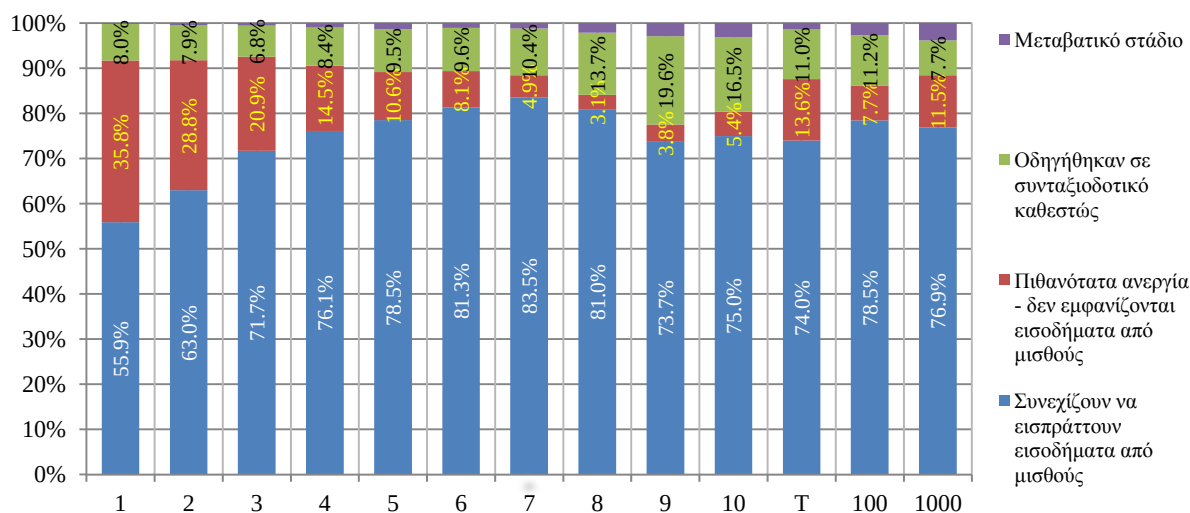
Ελέγχοντας το χάσμα φτώχειας αλλά αυτή τη φορά παρατηρώντας τα ίδια νοικοκυριά στην εξεταζόμενη περίοδο τα συμπεράσματα δεν αλλάζουν σε σχέση με τον Πίνακα 11. Σύμφωνα με τον Πίνακα 12, όταν το εισόδημα είναι χαμηλό το χάσμα περιορίζεται σημαντικά. Οι φτωχοί του 2008 (1^ο δεκατημόριο) περιόρισαν την διαφορά στις αμοιβές κατά 23 ποσοστιαίες μονάδες. Οι φτωχοί του 2012, όχι μόνον περιόρισαν το χάσμα του 2008 που έφθανε στις 38 ποσοστιαίες μονάδες, αλλά επιπλέον οι γυναίκες συνεισφέρουν περισσότερο έναντι των ανδρών με αποτέλεσμα οι αμοιβές των ανδρών να υπολείπονται των αμοιβών των γυναικών κατά 8 ποσοστιαίες μονάδες.

Η παραπάνω εικόνα έρχεται να επιβεβαιώσει την προσπάθεια που κατέβαλλαν οι γυναίκες μέσα στην περίοδο της κρίσης να κρατήσουν τα εισοδήματα του νοικοκυριού όταν αυτά βρέθηκαν σε πολύ χαμηλά επίπεδα.

5. Ανεργία ή σύνταξη στα δύο φύλα;

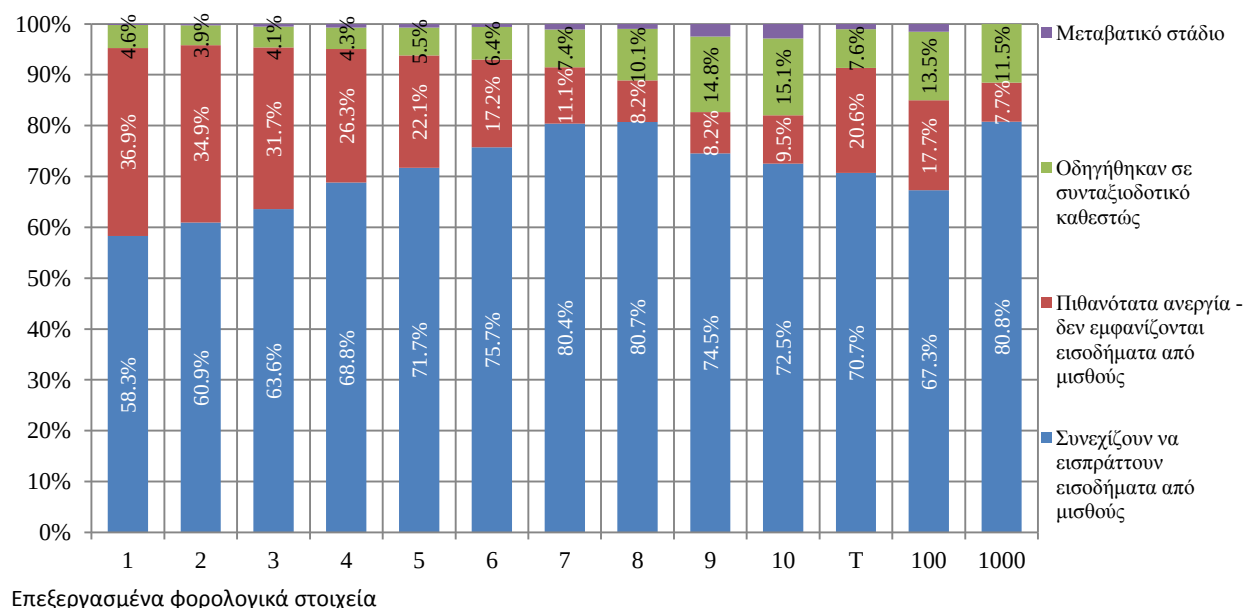
Το [Διάγραμμα 1](#) και το [Διάγραμμα 2](#) απεικονίζουν τους δρόμους που επέλεξαν ή αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν οι άνδρες και οι γυναίκες στην περίοδο της κρίσης. Με βάση τα φορολογικά στοιχεία έχουμε κάνει την υπόθεση ότι όταν ένας μισθωτός εμφανίζει τον επόμενο χρόνο μηδενικά εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες χωρίς ταυτόχρονα να δηλώνονται εισοδήματα από συντάξεις πιθανολογούμε ότι αυτό το μέλος του νοικοκυριού έχασε την εργασία του. Με βάση αυτή την υπόθεση, βλέπουμε ότι στα χαμηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια καταγράφονται σημαντικά μεγαλύτερα ποσοστά ανδρών αλλά και γυναικών που έχασαν την εργασία τους. Αντίθετα, στα υψηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια, καταγράφεται μεγαλύτερο ποσοστό ανδρών και γυναικών που συνταξιοδοτήθηκαν. Οι φτωχοί με λίγα λόγια πέρασαν σε ανεργία ενώ οι πλούσιοι από μισθωτή απασχόληση πέρασαν σε συνταξιοδοτικό καθεστώς. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στην αφετηρία (2008) το σύνολο των ανδρών και των γυναικών λάμβαναν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες.

Διάγραμμα 1: Ποσοστιαία διάρθρωση της κατάστασης απασχόλησης των ανδρών (συζύγων) το 2012. Το 2008, τόσο οι ίδιοι όσο και οι σύζυγοί τους εισέπρατταν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες.

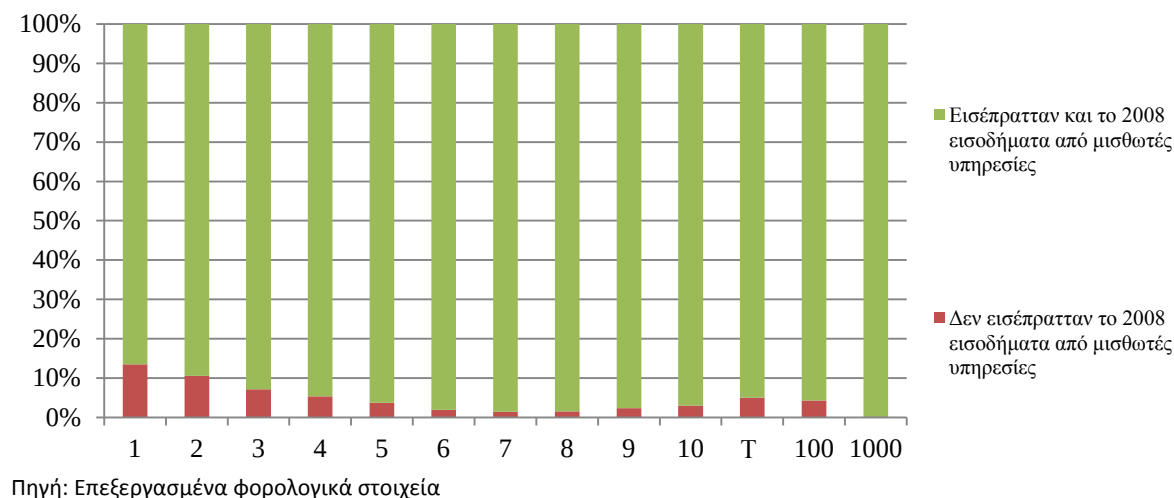
Πηγή: Επεξεργασμένα φορολογικά στοιχεία

Διάγραμμα 2: Ποσοστιαία διάρθρωση της κατάστασης απασχόλησης των γυναικών (συζύγων) το 2012. Το 2008, τόσο οι ίδιες όσο και οι σύζυγοί τους εισέπρατταν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες.

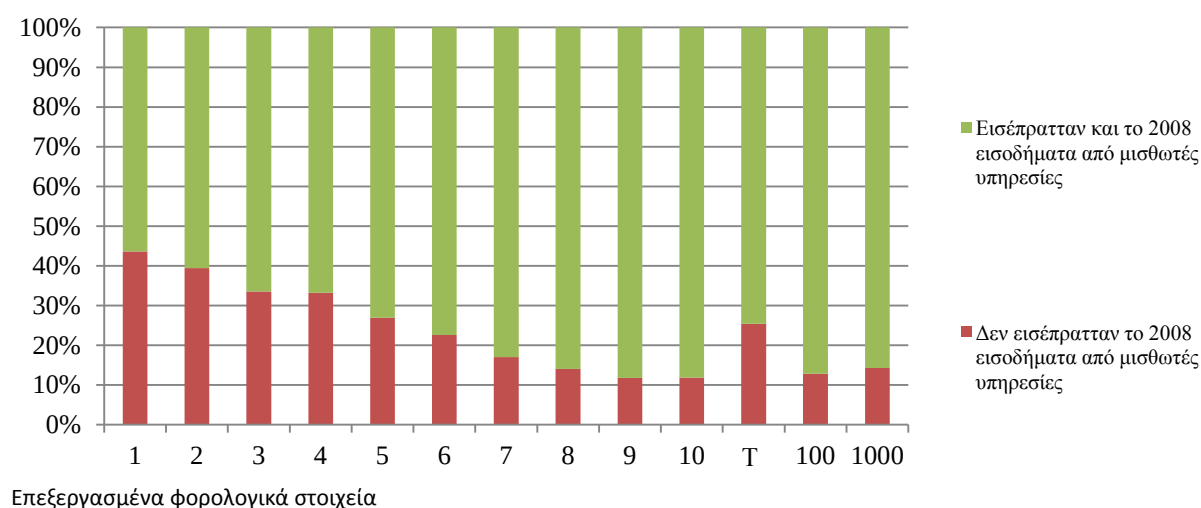
Στα [Διαγράμματα 1 και 2](#) η αφετηρία ήταν η αρχή της οικονομικής κρίσης. Αντίθετα, στα [Διαγράμματα 3 και 4](#) βρισκόμαστε στο 2012 όπου και τα 2 μέλη του νοικοκυριού εργάζονται ως μισθωτοί. Θέλουμε να εξετάσουμε πριν από το 2012 το ποσοστό των ανδρών και των γυναικών που προσπάθησαν και βρήκαν απασχόληση. Στο [Διάγραμμα 3](#) βλέπουμε ότι στα χαμηλά εισοδήματα καταγράφεται ένα μεγαλύτερο ποσοστό ανδρών που βρήκε απασχόληση.

Διάγραμμα 3: Ποσοστιαία διάρθρωση της κατάστασης απασχόλησης των ανδρών (συζύγων) το 2008. Το 2012, τόσο οι ίδιοι όσο και οι σύζυγοί τους εισέπρατταν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες.

Σύμφωνα με το [Διάγραμμα 4](#) οι γυναίκες σύζυγοι σε πολύ μεγάλο ποσοστό έναντι των ανδρών εισήλθαν στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο της κρίσης. Η αύξηση των γυναικών συνδέεται και με το ύψος των εισοδημάτων του νοικοκυριού. Όταν τα νοικοκυριά αντιμετωπίζουν έντονα χαμηλά εισοδήματα (εξαιτίας της μείωσης των εισοδημάτων που συνεισφέρουν οι σύζυγοι) οι γυναίκες έρχονται να στηρίξουν τα χαμηλά εισοδήματα του νοικοκυριού. Οι διαφορές στα [Διαγράμματα 3 και 4](#) είναι σημαντικά εμφανείς. Βέβαια δεν ξεχνάμε το γεγονός ότι ο άνδρας σύζυγος ήταν πάντα ο κατεξοχήν απασχολούμενος μέσα στο νοικοκυριό σε σχέση με την σύζυγο όπου τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών εν γένει ήταν πάντα σημαντικά χαμηλότερα έναντι των ανδρών.

Διάγραμμα 4: Ποσοστιαία διάρθρωση της κατάστασης απασχόλησης των γυναικών (συζύγων) το 2008. Το 2012, τόσο οι ίδιες όσο και οι σύζυγοί τους εισέπρατταν εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες

Σύμφωνα με τον [Πίνακα 13](#) τα ποσοστά ανεργίας των έγγαμων ανδρών το 2008 ήταν σημαντικά πολύ χαμηλά (μόλις 1,9%) έναντι των γυναικών που η ανεργία έφθανε το 8,3%. Κατά την περίοδο της κρίσης τα ποσοστά ανεργίας αυξήθηκαν θεαματικά και για τους άνδρες αλλά και για τις γυναίκες με αποτέλεσμα το ποσοστό για τους άνδρες να φθάσει το 15,4% και για τις γυναίκες το 25,0%. Τα στοιχεία αυτά ως προς την εξέλιξη της ανεργίας συμφωνούν με τα αποτελέσματα όπως περιγράφονται στα [Διαγράμματα 1 και 2](#) όπου οι απώλειες θέσεων απασχόλησης αφορούσαν και τα δύο φύλα στην περίοδο της κρίσης.

Πίνακας 13: Ποσοστά ανεργίας έγγαμων ανδρών και γυναικών (2^ο τρίμηνο αντίστοιχου έτους)

	Άνδρες	Γυναίκες
2008	1,9	8,3
2010	5,8	11,6
2012	13,9	21,0
2014	15,4	25,0

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Τα πρωτογενή στοιχεία της τριμηνιαίας Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής μας δίνουν μια εικόνα των ανθρώπων που κατά την περίοδο που ερωτώνται έχουν απασχόληση, ενώ ένα χρόνο πριν δεν είχαν για διάφορους λόγους (π.χ. ήταν άνεργοι, νοικοκυρές, υπηρετούσαν την στρατιωτική τους θητεία, κ.ά). Σύμφωνα με τον [Πίνακα 14](#), οι έγγαμες γυναίκες που εισέρχονται στην αγορά εργασίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο αριθμητικά είναι περισσότερες έναντι των έγγαμων ανδρών και ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της κρίσης, όπου η περίοδος συμπίπτει με τα φορολογικά στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά, παρότι δεν αναφέρονται στους ίδιους πληθυσμούς, συμφωνούν εν γένει με τα ευρήματα των [Διαγραμμάτων 3 και 4](#) (στην περίπτωση των φορολογικών στοιχείων επιλέξαμε νοικοκυριά που εργάζονται και τα 2 μέλη, ενώ στην περίπτωση της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, οι έγγαμοι άνδρες ή γυναίκες δεν κατοικούν αναγκαστικά σε νοικοκυριά που εργάζονται και τα 2 μέλη μιας και η δειγματοληψία έχει ως βάση τον πληθυσμό –τα μέλη και όχι τα νοικοκυριά).

Με βάση την εξέλιξη του αριθμού των ανέργων κατά φύλο για την περίοδο που εξετάζουμε ο λόγος του αριθμού των ανέργων γυναικών προς τον αριθμό των ανέργων ανδρών συνεχώς περιορίζεται. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει η σημαντική μείωση της αναλογίας αυτής κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης. Το στοιχείο αυτό αποτελεί ένδειξη ότι στη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης, η ανεργία έχει πλέον πλήξει τον πιο σκληρό πυρήνα του κοινωνικού ιστού, όπως είναι οι άνδρες αρχηγοί ή υπεύθυνοι του νοικοκυριού ([Zografakis and Mitrakos, 2012](#)).

Πίνακας 14: Αριθμός έγγαμων ανδρών και γυναικών που έχουν απασχόληση κατά την περίοδο που ερωτώνται ενώ ένα χρόνο πριν δεν απασχολούντο για διάφορους λόγους (2^ο τρίμηνο αντίστοιχου έτους)

	Άνδρες	%	Γυναίκες	%	Σύνολο
2009	13.417	28,7	33.278	71,3	46.695
2010	22.185	38,6	35.339	61,4	57.524
2011	16.552	40,1	24.705	59,9	41.257
2012	17.796	46,4	20.553	53,6	38.349
2013	30.619	50,5	30.032	49,5	60.651
2014	38.988	48,4	41.638	51,6	80.626

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Συμπεράσματα

Η περιγραφή της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας στη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης δημιουργεί έντονους προβληματισμούς. Η ανεργία αυξήθηκε εντονότατα, τα ονομαστικά και ιδίως τα πραγματικά εισοδήματα συρρικνώθηκαν, το κοινωνικό κράτος πλήττεται εξαιτίας των δημοσιονομικών προσαρμογών. Η οικονομική ύφεση που πλήττει την ελληνική οικονομία έχει δυσμενείς επιδράσεις σε όλους, αν και η ένταση των επιδράσεων αυτών διαφοροποιείται μεταξύ πληθυσμιακών ομάδων ([Zografakis και Spathis, 2010 και 2011](#)).

Η απάντηση στο ερώτημα ποιος επιβαρύνθηκε περισσότερο κατά την διάρκεια της κρίσης δεν μπορεί να είναι απλή. Καθένας θα μπορούσε να αντιπαραθέσει στατιστικά στοιχεία που να ισχυροποιούν τις θέσεις που θα ήθελε να αντιπαραθέσει. Όμως η ανάλυση σε βάθος μπορεί να αναδείξει μια διαφορετική πραγματικότητα η οποία έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα αποτελέσματα που προκύπτουν από μια πρώτη εξέταση των αλλαγών που έγιναν. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι μέσα στην κρίση κάποιοι έχασαν εισοδήματα, κάποιοι άλλοι διατήρησαν τις θέσεις τους και τέλος κάποιοι άλλοι βγαίνουν κερδισμένοι. Οι μέσοι όροι αποκρύπτουν τις περιπτώσεις εκείνες των νοικοκυριών που έχουν υποστεί πανωλεθρία όσον αφορά τα εισοδήματά τους καθώς επίσης αποκρύπτουν και τις περιπτώσεις εκείνες των νοικοκυριών που έχουν αυξημένες αποδόσεις.

Στην παραπάνω ανάλυση φαίνεται ότι τα πλούσια και ιδιαίτερα τα πολύ πλούσια νοικοκυριά που στηρίζονται σε εισοδήματα που προέρχονται από την μισθωτή απασχόληση βγαίνουν αλώβητα από την κρίση. Είτε καταγράφουν πολύ μικρές απώλειες είτε καταγράφουν και σημαντικά αυξημένα εισοδήματα. Αντίθετα, ένα

μεγάλο μέρος των νοικοκυριών που θα βρεθούν στο τέλος της κρίσης να καταλαμβάνουν τις χαμηλότερες θέσεις της κατανομής εισοδήματος έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες επιπτώσεις. Τα μέλη τους σε μεγάλο βαθμό έχουν χάσει την εργασία τους ή έχουν πλέον αποδοχές σημαντικά μειωμένες.

Κατά την περίοδο της κρίσης το χάσμα στις αμοιβές ανδρών και γυναικών που ζουν στα ίδια νοικοκυριά έχει μειωθεί. Η μείωση που καταγράφεται είναι μεγαλύτερη στα νοικοκυριά με τα χαμηλότερα εισοδήματα. Στα νοικοκυριά που αντιμετώπισαν σημαντικές μειώσεις των εισοδημάτων τους (που προέρχονται κυρίως από τα εισοδήματα που συνεισφέρουν οι άνδρες-σύζυγοι) και βρέθηκαν στα χαμηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια, οι γυναίκες-σύζυγοι βοήθησαν με αύξηση των δικών τους εισοδημάτων. Οι γυναίκες-σύζυγοι αποτέλεσαν ένα μαξιλάρι ασφαλείας στις περιπτώσεις εκείνες που το νοικοκυριό κινδύνευε να βρεθεί με πολύ χαμηλά εισοδήματα.

Βιβλιογραφία

Giannitsis T and Zografakis S (2015), 'Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis', Macroeconomic Policy Institute, Hans-Boeckler-Foundation, Macroeconomic Policy Institute (IMK), Study No. 38, March.

Piketty Th. (2013), *Le Capital au XXIe siècle* (Seuil).

Zografakis S., and Th. Mitrakos (2012), "The risk of low income in households of employees and unemployed during the current crisis", Bank of Greece, in "Social Policy and social cohesion in Greece under the current the economic crisis", pp. 173-215, Athens.

Zografakis St., Spathis P. (2010), "Economic crisis and the labour market: the end of fiscal deviations and their implications", in: Bank of Greece, "The Greek labour market: features, developments and challenges", pp. 13-43 (in Greek language).

Zografakis S. and Spathis P. (2011), "The economic crisis and labour market", Essays in Economics, Applied Studies on the Greek Economy, Centre of Planning and Economic Research, pp. 227-259.

Κεφάλαιο 22: Το αποτέλεσμα του «επιπρόσθετου εργαζόμενου» στην απασχόληση των έγγαμων γυναικών στην Ελλάδα

Εισαγωγή

Οι επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας από το 2^ο τρίμηνο του 2008 και μετά, εξελίσσονται ιδιαίτερα αρνητικά αφού το πραγματικό Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (2010=100) έχει μειωθεί στην περίοδο 2008-2014 σωρευτικά κατά 25%. Οι αρνητικές συνέπειες αυτής της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης αντικατοπτρίζονται πλήρως στις επικρατούσες συνθήκες στην ελληνική αγορά εργασίας, οι οποίες επιδεινώνονται συστηματικά από το 2009 και μετά. Πιο συγκεκριμένα, ο ετήσιος μέσος όρος του μηνιαίου ρυθμού μεταβολής της ανεργίας από αρνητικός το 2008 (-7.07%) γίνεται θετικός το 2009 (23.3%), διατηρεί το θετικό πρόσημο έως και το 2013 και αποκλιμακώνεται οριακά εντός του 2014 (-3.5%). Ως εκ τούτου η ανεργία από το 7.25% τον Μάιο του 2008 να εκτοξευτεί στο 27.95% τον Σεπτέμβριο του 2013 και να παραμένει σε υψηλά επίπεδα και το 2014 (26.5%). Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η αύξηση στην ανεργία δεν φαίνεται να συνοδεύεται από αποκλιμάκωση στο ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας (περίπου 67% ετησίως για την περίοδο 2007-2014 για την ηλικιακή ομάδα των 15-64 ετών). Βέβαια, η εξέλιξη των ποσοστών αυτών είναι διαφορετική για άνδρες και γυναίκες. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι το γυναικείο ποσοστό συμμετοχής στην ελληνική αγορά εργασίας είναι ιδιαίτερα χαμηλό τόσο ανάμεσα στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και στις χώρες μέλη του ΟΟΣΑ (Demoussis and Giannakopoulos, 2007). Στην περίπτωση των ανδρών, το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό βαίνει μειούμενο (-3.8% μεταξύ 2007 και 2014) ενώ στην περίπτωση των γυναικών το ποσοστό αυτό ακολουθεί αυξανόμενη πορεία (7.3% μεταξύ 2007 και 2014). Μάλιστα, στην περίοδο αυτή, στην περίπτωση των έγγαμων ανδρών η μείωση στο ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό ξεπερνά το 5% ενώ στην περίπτωση των έγγαμων γυναικών η αύξηση στο ποσοστό συμμετοχής ξεπερνά το 9%. Οι παραπάνω ενδείξεις επιβεβαιώνονται και για την ηλικιακή ομάδα των 25-54 ετών.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου 2007-2014 η διάρκεια αναζήτησης εργασίας για τους άνεργους ηλικίας 15-64 ετών (αναζήτηση εργασίας για 12 μήνες και άνω) έχει επεκταθεί σημαντικά και από 52% το 2007 το ποσοστό αυτό έχει ανέλθει στο 69% το 2014. Αυτό παρατηρείται τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Μάλιστα, το ποσοστό των άνεργων έγγαμων ανδρών που αναζητούν εργασία για 12 μήνες και άνω αυξήθηκε από 42% για το 2007 σε 67% το 2013. Στην περίπτωση των έγγαμων γυναικών αυτή η αύξηση είναι μικρότερη σε εύρος (από 61% για το 2007 σε 73% το 2013). Όπως προαναφέρθηκε, το 2014, το 59% τοις εκατό των γυναικών στις ηλικίες 15-64 συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, ποσοστό που αφορά και τις έγγαμες γυναίκες. Επίσης, όπως δείξαμε παραπάνω, η οικονομική κρίση επηρέασε έντονα τους άνδρες στην παραγωγική ηλικία και ιδιαίτερα τα ποσοστά απασχόλησης των έγγαμων ανδρών, ενώ και η πιθανότητα μετάβασης από την απασχόληση στην ανεργία διπλασιάστηκε τα τελευταία χρόνια. Για παράδειγμα, ένας έγγαμος άνδρας το 2007 είχε 0.73% πιθανότητα μετάβασης από την απασχόληση στην ανεργία (εντός 12 μηνών) ενώ το 2014 η πιθανότητα αυτή έχει αυξηθεί στο 2.76%.

Οι παραπάνω εξελίξεις, συνδυαζόμενες με τον περιορισμό του διαθέσιμου εισοδήματος και τη μειωμένη ρευστότητα που αντιμετωπίζουν τα ελληνικά νοικοκυριά, αποτελούν τη βασική δέσμη κινήτρων για τη διαμόρφωση του ερευνητικού ερωτήματος αναφορικά με τις αποφάσεις για την προσφορά εργασίας του ζευγαριού εντός του νοικοκυριού. Ειδικότερά, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι λόγω της παρατεταμένης διάρκειας στην αναζήτηση εργασίας εκδηλώνεται το αποτέλεσμα του «αποθαρρυσμένου εργαζόμενου» (DWE, εφεξής) το οποίο με τη σειρά του συμβάλλει στη μείωση του ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό. Βέβαια, στην περίπτωση που η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό δεν υποχωρεί αλλά αυξάνεται -ιδιαίτερα σε περίοδο οικονομικής κρίσης- θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει την εμφάνιση του αποτελέσματος του «επιπρόσθετου εργαζόμενου» (AWE, εφεξής). Σύμφωνα με αυτό οι έγγαμες γυναίκες λόγω της απώλειας της θέσης εργασίας από την πλευρά του συζύγου, εντείνουν τις προσπάθειες τους για ένταξη στην αγορά εργασίας με στόχο τη δημιουργία εισοδημάτων έτσι ώστε να μπορούν συμβάλλουν στη διατήρηση του βιοτικού επιπέδου της οικογένειάς τους. Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα μελέτη παρουσιάζει

καινοτόμα στοιχεία επειδή: **(α)** στην Ελλάδα η σχετική γνώση είναι περιορισμένη (παρότι η σχετική εμπειρική έρευνα διεθνώς είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη), και **(β)** η εξελισσόμενη οικονομική κρίση είναι πρωτοφανής στη σύγχρονη οικονομική συγκυρία. Το δεύτερο στοιχείο δημιουργεί τις συνθήκες για διεξαγωγή έρευνας σε όρους «εργαστηριακού πειράματος».

Για την εμπειρική διερεύνηση του παραπάνω ερευνητικού ερωτήματος χρησιμοποιούνται τα μικρο-δεδομένα της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ, εφεξής) για την περίοδο 2007-2014. Οι σχετικές ερωτήσεις που περιλαμβάνονται στη ΕΕΔ μας επιτρέπουν την πλήρη «ταυτοποίηση» του μεταβάσεων μεταξύ των εναλλακτικών καταστάσεων απασχόλησης. Πιο συγκεκριμένα, θα διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η πιθανότητα συμμετοχής της συζύγου στην αγορά εργασίας και η πιθανότητα απασχόλησης επηρεάζονται από την απώλεια της θέσης εργασίας από την πλευρά του συζύγου. Επίσης, θα εκτιμηθεί και ο τρόπος με τον οποίο το σύνολο των πιθανοτήτων μετάβασης μεταξύ όλων των εναλλακτικών καταστάσεων απασχόλησης επηρεάζονται από την απώλεια απασχόλησης του συζύγου. Ας σημειωθεί ότι η ΕΕΔ μας δίνει τη δυνατότητα να γνωρίζουμε και το λόγο για την απώλεια της θέσης εργασίας στην περίπτωση του συζύγου. Με τη συγκεκριμένη πληροφόρηση μπορούμε να διαχωρίσουμε την αναμενόμενη/προγραμματισμένη απώλεια της θέσης εργασίας από την περίπτωση του αιφνίδιου διαχωρισμού από τη θέση εργασίας (απόλυση). Ο διαχωρισμός αυτός είναι σημαντικός για δυο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι, όταν η απώλεια της θέσης εργασίας του συζύγου είναι πλήρως αναμενόμενη τότε δεν αναμένουμε μεταβολή στη συμπεριφορά της συζύγου. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η σύζυγος έχει λάβει τις σχετικές της αποφάσεις πριν από την εκδήλωση της παραπάνω μετάβασης του συζύγου της. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι το AWE εξαρτάται από το μέγεθος της απώλειας εισοδήματος. Για παράδειγμα, όταν ο σύζυγος συνταξιοδοτείται (προγραμματισμένη ενέργεια) η απώλεια εισοδήματος είναι συνήθως περιορισμένη, ενώ όταν εγκαταλείπει την εργασία του για κάποιο λόγο υγείας (αιφνίδιο γεγονός) τότε η απώλεια εισοδήματος είναι πιθανό να είναι αρκετά μεγάλη. Κατά τη διάρκεια μιας βαθιάς οικονομικής ύφεσης, η ταυτοποίηση για το AWE είναι σχετικά ευκολότερη. Στην πραγματικότητα, η εμφάνιση της μετάβασης του συζύγου από την απασχόληση στην ανεργία είναι πιο τυχαία συγκριτικά με μια

τυπική περίοδο όπου η απώλεια μιας θέσης εργασίας είναι πιο πιθανό να αφορά εργαζόμενους με χαμηλή παραγωγικότητα. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της ύφεσης το μέγεθος της απώλειας εισοδήματος είναι μεγαλύτερο, εξαιτίας των μεγαλύτερων περιόδων ανεργίας.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων η απώλεια της θέσης εργασίας του συζύγου επηρεάζει σημαντικά την πιθανότητα η σύζυγός του να απασχοληθεί αλλά και να εισέλθει στην αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα, η πιθανότητα της συζύγου να απασχοληθεί εντός ενός έτους αυξάνεται κατά 3.4 ποσοστιαίες μονάδες, όταν ο σύζυγος έχει απολυθεί ενώ το ίδιο συμβαίνει και με την είσοδο της συζύγου στην αγορά εργασίας όπου η πιθανότητα ένταξης στην αγορά εργασίας αυξάνει σημαντικά κατά 6.7 ποσοστιαίες μονάδες. Αντιστοίχως, μεγάλη και στατιστικά σημαντική είναι η ανταπόκριση των συζύγων για τις παραπάνω οικονομικές επιλογές όταν ο σύζυγος εγκαταλείπει την εργασία του για λόγους υγείας (περίπου 11 ποσοστιαίες μονάδες).

Αξίζει να σημειωθεί ότι από την εκτίμηση των πινάκων μετάβασης προέκυψε σαφής ένδειξη για την ύπαρξη θετικού επιλεκτικού ζευγαρώματος μεταξύ των συζύγων (positive assortative mating). Δηλαδή, άνδρες με υψηλό επίπεδο ειδίκευσης στην αγορά εργασίας και άρα με χαμηλό κίνδυνο να απολυθούν είναι περισσότερο πιθανό να είναι παντρεμένοι με γυναίκες που διαθέτουν υψηλά επίπεδα ειδίκευσης και άρα εμφανίζουν υψηλά επίπεδα απασχόλησης. Το αποτέλεσμα του επιπρόσθετου εργαζόμενου είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό αφού η πιθανότητα μετάβασης από την κατάσταση της ανεργίας στην κατάσταση του μη-οικονομικά ενεργού είναι σημαντικά χαμηλότερη όταν ο σύζυγος χάνει τη δουλειά του. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένας περιοριστικός παράγοντας που βρέθηκε να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στις αποφάσεις της συζύγου για συμμετοχή στην αγορά εργασίας (περίπτωση μητέρων) είναι ο αριθμός των παιδιών στο νοικοκυριό.

Η δομή του παρόντος κειμένου είναι η ακόλουθη. Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζουμε τη σχετική διεθνή βιβλιογραφία. Η δεύτερη ενότητα περιέχει πληροφορίες σχετικά με τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν για τις στατιστικές αναλύσεις. Στην ενότητα 3 παρουσιάζεται η μεθοδολογική προσέγγιση και οι εφαρμοζόμενες οικονομετρικές τεχνικές. Στην ενότητα 4 παρουσιάζονται τα

αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων για το αποτέλεσμα του επιπρόσθετου εργαζόμενου και των πινάκων μετάβασης. Τέλος, η τελευταία ενότητα περιλαμβάνει τα συμπεράσματα και τις προτάσεις για την άσκηση δημόσιας πολιτικής.

1. Επισκόπηση βιβλιογραφίας

Το θεωρητικό πλαίσιο για τη μελέτη της θετικής ανταπόκρισης της προσφοράς εργασίας των έγγαμων γυναικών στις μεταβολές των συνθηκών εργασίας των συζύγων τους βασίζεται στην επέκταση του καθιερωμένου υποδείγματος προσφοράς εργασίας για τον κύκλο ζωής ενός ατόμου υπό συνθήκες αβεβαιότητας (Stephens, 2002). Η σημασία του AWE στο πλαίσιο ενός υποδείγματος προσφοράς εργασίας για όλο τον κύκλο ζωής της συζύγου εξαρτάται από (α) το μέγεθος της απώλειας εισοδήματος λόγω της περιόδου ανεργίας του συζύγου της, (β) τον οικογενειακό πλούτο και (γ) από το μέγεθος της εισοδηματικής ελαστικότητας της βραχυπρόθεσμης καμπύλης προσφοράς εργασίας. Όταν η αγορά εργασίας είναι αποτελεσματική (δηλαδή, υψηλές ροές εντός και εκτός απασχόλησης) και η διάρκεια της ανεργίας είναι μικρή, δεν αναμένουμε να παρατηρήσουμε σημαντική ανταπόκριση της προσφοράς εργασίας της συζύγου επειδή υπάρχει η δυνατότητα εξομάλυνσης της απώλειας εισοδήματος κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής. Ωστόσο, η βιβλιογραφία υπογραμμίζει την ύπαρξη δύο πιθανών μηχανισμών που μπορεί να εμποδίσουν την εξομάλυνση της απώλειας εισοδήματος.

Ο πρώτος σχετίζεται με την αναποτελεσματικότητα της αγοράς χρήματος και κεφαλαίου (Lundberg, 1985). Στην περίπτωση αυτή, εάν τα νοικοκυριά αντιμετωπίζουν περιορισμούς κατά τη διαδικασία δανεισμού (όταν ο σύζυγος ως μοναδικός φορέας δημιουργίας εισοδήματος χάνει τη δουλειά του), το κόστος της κοινωνικής πρόνοιας ακόμη και για σύντομες περιόδους ανεργίας μπορεί να είναι υψηλό, γεγονός που οδηγεί τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού να ανταποκριθούν θετικά σε ότι αφορά την προσφορά εργασίας.

Ο δεύτερος μηχανισμός επισημαίνει το ρόλο της καταναλωτικής δέσμευσης, σύμφωνα με τον οποίο η επίδραση στην προσφορά εργασίας είναι ιδιαίτερα αυξημένη ακόμη και για μικρές μεταβολές στις συνθήκες που επικρατούν στην

χρηματοπιστωτική αγορά (Chetty and Szeidl, 2007). Στην πραγματικότητα, όταν οι δαπάνες των νοικοκυριών δεν είναι εύκολο να προσαρμοστούν (μειωθούν) σε σύντομο χρονικό διάστημα (καταναλωτική δέσμευση), τότε το κόστος της κοινωνικής πρόνοιας που συνδέεται με την ανεργία είναι υψηλό, οδηγώντας σε μεγαλύτερη εισοδηματική ελαστικότητα της προσφοράς εργασίας από ό, τι συνήθως στη βιβλιογραφία (Blundell and MaCurdy 1999).

Ωστόσο, ο αντίκτυπος του πιστωτικού περιορισμού και της καταναλωτικής δέσμευσης μετριάζεται από τη γενναιοδωρία των παροχών ανεργίας (Cullen and Gruber, 2000). Βέβαια, τα επιδόματα ανεργίας είναι προσωρινού χαρακτήρα. Ως εκ τούτου, ακόμη και με την παρουσία αυξημένων παροχών ανεργίας, η ανταπόκριση της συζύγου μπορεί να είναι σημαντική, εάν αναμένει ότι η περίοδος ανεργίας του συζύγου της θα είναι μεγάλη. Ο ρόλος των πιστωτικών περιορισμών στην προσφορά εργασίας της συζύγου έχει μελετηθεί σε το πλαίσιο της υπόθεσης της «επενδυτικής συμπεριφοράς» του νοικοκυριού (Cobb-Clark and Crossley, 2004). Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, μια γυναίκα μπορεί να συμμετάσχει (προσωρινά) στο εργατικό δυναμικό με στόχο να επιτρέψει στον σύζυγό της να επενδύσει στο ανθρώπινο κεφάλαιο έτσι ώστε να επιστρέψει στην αγορά εργασίας με υψηλότερες προσδοκίες. Αυτή η υπόθεση φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντική στην περίπτωση των μεταναστών όπου η μεταφορά προσόντων και δεξιοτήτων μεταξύ των χωρών δεν είναι πλήρης (Baker and Benjamin, 1997).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το εισοδηματικό δίκτυ ασφαλείας έναντι της ανεργίας μέσω της τυπικής μορφής επιδομάτων ανεργίας (360 ευρώ μηνιαίως από το 2012) στην Ελλάδα δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένο αφού το ποσοστό αναπλήρωσης του απολεσθέντος εισοδήματος από αμοιβές ισούται με το 53% του κατώτατου μισθού (683 ευρώ, μηνιαίως). Επιπλέον, μόνο οι εργαζόμενοι που έχουν απασχοληθεί για τουλάχιστον 125 ημέρες κατά τους τελευταίους 14 μήνες πριν από την περίοδο ανεργίας θεωρούνται ως επιλέξιμες μονάδες για τη λήψη του όφελος. Επίσης, στην Ελλάδα, το επίδομα ανεργίας αποτελεί την αποκλειστική μορφή βοήθειας σε άτομα με προσωρινές δυσκολίες αφού το πρόγραμμα «ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα» θεσμοθετήθηκε το 2012 και εφαρμόζεται μόνον πιλοτικά σε 8 Δήμους ενώ και το «επιδόματα απορίας» και η «συμμετοχή στο κοινωνικό παντοπωλείο» είναι περιορισμένα σε κλίμακα και εφαρμόζονται επιλεκτικά από τις υπηρεσίες του

Δήμων. Ως εκ τούτου, η υποστήριξη των άνεργων κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης είναι ιδιαίτερος περιορισμένη στην Ελλάδα. Μάλιστα, η ελληνική αγορά εργασίας βρίσκεται σε ιδιαίτερα δυσμενή θέση (συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ) αναφορικά με τους δείκτες εργασιακής ανασφάλειας, κινδύνου ανεργίας και ασφάλισης της ανεργίας (OECD, 2014). Ας σημειωθεί ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο κίνδυνος της ανεργίας τόσο μικρότερη φαίνεται να είναι και η προστασία από τις αρνητικές επιπτώσεις της ανεργίας.

Η εμπειρική βιβλιογραφία του AWE χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια ως προς τα ευρήματα. Από τη μία πλευρά, ορισμένες μελέτες βρίσκουν αμελητέες επιπτώσεις από την απώλεια της θέσης εργασίας του συζύγου (Mincer, 1962; Heckman and MaCurdy, 1982). Ωστόσο, οι μελέτες αυτές δεν διακρίνουν μεταξύ των συζύγων που έχασαν πρόσφατα τη θέση εργασίας τους και εκείνων που είναι μακροχρόνια άνεργοι. Χωρίς αυτή τη διάκριση, είναι δύσκολο να εκτιμηθεί η καθαρή επίπτωση του AWE. Μάλιστα, πιο πρόσφατες μελέτες που χρησιμοποιούν στοιχεία μεταβάσεων ανά κατάσταση απασχόλησης του συζύγου (για παράδειγμα, από την απασχόληση στην ανεργία), δεν απορρίπτουν την υπόθεση του AWE σε χώρες όπως οι ΗΠΑ (Stephens, 2002), ο Καναδάς (Morissette and Ostrovsky, 2009) και η Αυστραλία (Xiaodong, 2011).

Επίσης, οι Congregado et al. (2011) μελέτησαν το AWE κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ισπανία που εκδηλώθηκε το 3^ο τρίμηνο του 2009. Χρησιμοποιώντας συγκεντρωτικά στοιχεία διαπίστωσαν ότι το AWE είναι μεγαλύτερο από το DWE, όταν το ποσοστό ανεργίας δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό. Το εύρημα αυτό αποτελεί ένδειξη για την ελληνική περίπτωση επειδή το εύρος της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα είναι σχετικά μεγαλύτερο από την περίπτωση της Ισπανίας. Στο πλαίσιο αυτό, η βαθιά και μακρά ύφεση έχει αυξήσει τη συχνότητα απώλειας θέσεων εργασίας στην περίπτωση των έγγαμων ανδρών (συζύγων) με αποτέλεσμα να είναι πιο εύκολη η ταυτοποίηση του αποτελέσματος του επιπρόσθετου εργαζόμενου.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παρούσα μελέτη αναμένεται να συμβάλλει στην περαιτέρω κατανόηση του διαχρονικού προβλήματος της χαμηλής συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τη Eurostat το γυναικείο ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό το 1992 για τις

χώρες μέλη της ΕΕ-15 ήταν 55.6% και για την Ελλάδα 41.8% ενώ για το 2014 το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 67.8% και 59.0%, αντίστοιχα. Μεταξύ των βασικών παραγόντων για την χαμηλή συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα είναι το χαμηλό επίπεδο της εκπαίδευσης των γυναικών, η έλλειψη υπηρεσιών φροντίδας των παιδιών καθώς και παράγοντες που σχετίζονται με τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών (Meghir et al. 1989; Daouli et al. 2004, 2006; Demoussis and Giannakopoulos, 2007; Nicolitas, 2006). Η φροντίδα των παιδιών στην Ελλάδα δεν πραγματοποιείται κατά κανόνα στο πλαίσιο μιας επίσημης αγοράς υπηρεσιών φύλαξης και φροντίδας παιδιών αλλά στο πλαίσιο μιας άτυπης μορφής αγοράς στην οποία η προσοχή συχνά δίνεται από τον παππού ή/και τη γιαγιά. Σε αντίστοιχο περιβάλλον ανάλυσης στην Ιταλία (Μεσογειακού τύπου) έχει βρεθεί ότι όταν ο παππούς ή/και τη γιαγιά ζουν κοντά στην οικογένεια, η ζήτηση για επαγγελματική φροντίδα των παιδιών μειώνεται σημαντικά (Del Boca et al. 2005). Επίσης, στην Ελλάδα λόγω της πολιτικής των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων αναμένεται να είναι μειωμένη η ζήτηση για επαγγελματική φροντίδα των παιδιών. Αυτό συμβάλλει στην αντιμετώπιση των περιοριστικών συνθηκών πιστωτικής ρευστότητας εντός του νοικοκυριού στην περίπτωση της απώλειας μιας θέσης εργασίας.

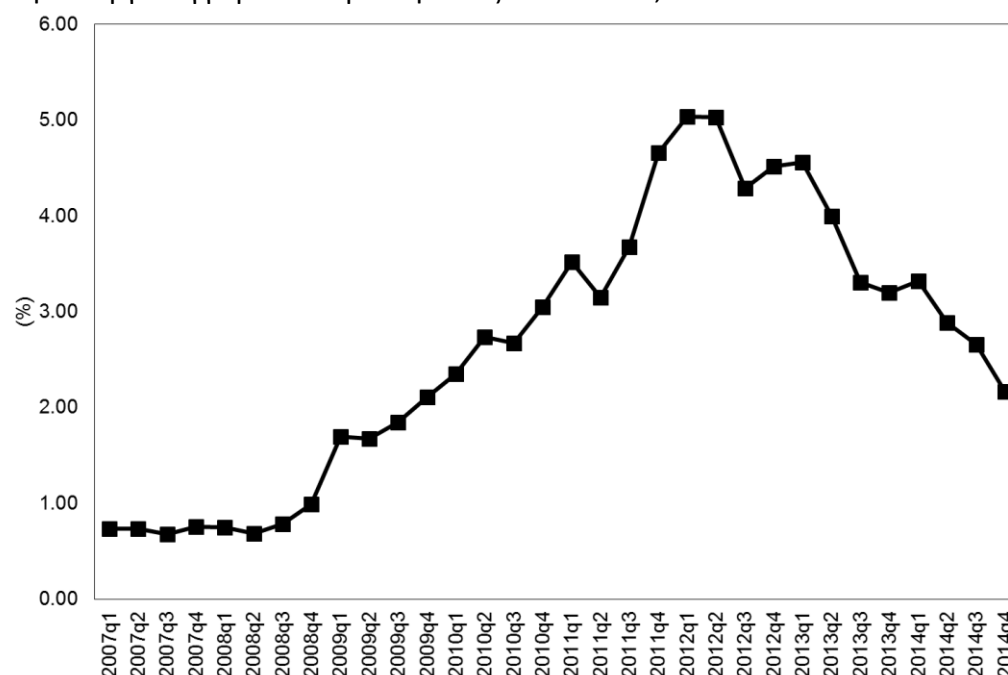
2. Βάση δεδομένων

Τα μικρο-δεδομένα που χρησιμοποιούνται στην παρούσα ανάλυση αντλούνται από την ΕΕΔ που διεξάγεται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Οι συνεντεύξεις πραγματοποιούνται σε συνεχή εβδομαδιαία βάση κατά τη διάρκεια του έτους και αφορούν όλα τα μέλη του νοικοκυριού ηλικίας 15 ετών και άνω. Το μέγεθος του δείγματος κάθε τρίμηνο ανέρχεται περίπου σε 35.000 συνεντεύξεις νοικοκυριών που αντιστοιχούν σε ένα σύνολο 75.000 ατόμων. Για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης χρησιμοποιούμε τα πρωτογενή δεδομένα της ΕΕΔ για την περίοδο 2007 Α' τρίμηνο – 2014 Δ' τρίμηνο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης χρησιμοποιούμε τον επίσημο ορισμό της ανεργίας όπως αυτός προσδιορίζεται από τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας (ILO). Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό ένα άτομο θεωρείται άνεργος εάν πληρούνται οι ακόλουθες

προϋποθέσεις: i) δεν απασχολείται κατά την εβδομάδα της έρευνας, ii) δηλώνει ότι επιθυμεί να απασχοληθεί iii) αναζήτη εργασία κατά τις 4 τελευταίες εβδομάδες και iv) είναι πρόθυμος να αρχίσει να εργάζεται μέσα στις επόμενες δύο εβδομάδες. Ως εκ τούτου, τα δεδομένα μας επιτρέπουν τη μελέτη των ετήσιων μεταβάσεων αναφορικά με την κατάσταση απασχόλησης (απασχόληση, ανεργία, εκτός εργατικού δυναμικού). Ο υπολογισμός αυτών των μεταβάσεων πραγματοποιείται μέσω των ερωτήσεων που αφορούν την τρέχουσα κατάσταση απασχόλησης και της ερώτησης για την «αναδρομική» κατάσταση της απασχόλησης (12 μήνες πριν την εβδομάδα της έρευνας). Συνεπώς, για να προσδιορίσουμε το πότε ένα άτομο είναι απασχολούμενο, άνεργο ή βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού (α) για την τρέχουσα κατάσταση απασχόλησης χρησιμοποιούμε τον διεθνή ορισμό της ανεργίας και (β) για 12 μήνες στο παρελθόν χρησιμοποιούμε την ερώτηση για την «αναδρομική» κατάσταση απασχόλησης. Επίσης, η ΕΕΔ μας επιτρέπει την ανάλυση της προσφοράς εργασίας της συζύγου ως ανταπόκριση στην απώλεια της θέσης εργασίας του συζύγου της (έκταση της προσφοράς εργασίας). Δυστυχώς, στοιχεία για τον αριθμό των ωρών εργασίας δεν είναι διαθέσιμα για 12 μήνες πριν την εβδομάδα της έρευνας με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η δυναμική ανάλυση της έντασης της προσφοράς εργασίας. Λόγω του ότι το ενδιαφέρον στην παρούσα ανάλυση επικεντρώνεται στην προσφορά εργασίας των έγγαμων γυναικών, το σύνολο των δεδομένων της ΕΕΔ περιορίζεται αποκλειστικά στα έγγαμα άτομα. Τα ατομικά δεδομένα για στο σύνολο των τριμήνων της περιόδου 2007-2014 αφορούν 561.423 έγγαμα ζευγάρια (ηλικίες 15-64 ετών).

Η παρούσα μελέτη καλύπτει τα έτη 2007-2014 κατά τη διάρκεια της οποίας η ελληνική οικονομία μπήκε σε ύφεση από το 2009 και μετά. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διάρκεια αυτής της ύφεσης είναι ιδιαίτερα παρατεταμένη και η απώλεια στο ΑΕΠ ξεπερνά το 25%. Η αρνητική πορεία της ελληνικής οικονομίας αντανακλάται στη λειτουργία της ελληνικής αγοράς εργασίας μέσω της απότομης αύξησης της ανεργίας και της πιθανότητας μετάβασης από την απασχόληση στην ανεργία. Η συγκεκριμένη πιθανότητα στην περίπτωση των έγγαμων ανδρών ([Διάγραμμα 1](#)) υπερδιπλασιάστηκε μεταξύ 2007 και 2014 (0.7% και 2.8%, αντίστοιχα).

Γράφημα 7: Μη δεσμευμένη πιθανότητα ετήσιας μετάβασης από την απασχόληση στην ανεργία έγγαμων ανδρών ηλικίας 15-64 ετών, Ελλάδα 2007-2014

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Σημείωση: Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Χωρίς εποχική διόρθωση.

Ο **Πίνακας 1** παρουσιάζει τα αποτελέσματα της περιγραφικής στατιστικής ανάλυσης για μεταβλητές που αφορούν σε διάφορα οικονομικά αποτελέσματα και ατομικά χαρακτηριστικά των έγγαμων γυναικών και διαφοροποιούνται με βάση την κατάσταση απασχόλησης του συζύγου. Σε ότι αφορά τα οικονομικά αποτελέσματα στην αγορά εργασίας, τα στοιχεία παρέχουν σημαντικές ενδείξεις αναφορικά με τον ισχυρισμό ότι οι άνθρωποι δεν παντρεύονται τυχαία (υπόθεση θετικού ζευγαρώματος). Για παράδειγμα, όταν ο σύζυγος εργάζεται, το 55.66% των έγγαμων γυναικών φαίνεται να απασχολείται, όταν ο σύζυγος είναι άνεργος το ποσοστό αυτό είναι μικρότερο (42.48%) ενώ όταν ο σύζυγος βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού το εν λόγω ποσοστό μειώνεται περαιτέρω (25.12%). Επίσης, παρατηρούμε ότι το ποσοστό των έγγαμων γυναικών που είναι άνεργες ανέρχεται στο 29.15% όταν ο σύζυγος είναι άνεργος, στο 9.50% όταν ο σύζυγος είναι απασχολούμενος και στο 3.82% όταν ο σύζυγος βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού. Ως εκ τούτου, φαίνεται ότι τα ζευγάρια δεν αποτελούν θεσμούς εντός των οποίων οι οικονομικές επιλογές των συζύγων διαμορφώνονται με τυχαίο τρόπο αλλά αντίθετα αυτές

φαίνεται να συσχετίζονται θετικά μεταξύ τους. Με άλλα λόγια, η σύζυγος με απασχολούμενο το σύζυγο έχει υψηλότερη πιθανότητα να είναι απασχολούμενη συγκριτικά με την περίπτωση όπου ο σύζυγος είναι άνεργος ή βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού. Επίσης, η σύζυγος με άνεργο το σύζυγο έχει υψηλότερη πιθανότητα να είναι άνεργη συγκριτικά με την περίπτωση όπου ο σύζυγος είναι απασχολούμενος ή βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού. Τέλος, η σύζυγος της οποίας ο σύζυγος βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού έχει υψηλότερη πιθανότητα να βρίσκεται και αυτή εκτός εργατικού δυναμικού συγκριτικά με την περίπτωση όπου ο σύζυγος είναι απασχολούμενος ή άνεργος.

Αναφορικά με το επίπεδο εκπαίδευσης παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό έγγαμων γυναικών με μετα-δευτεροβάθμια εκπαίδευση και άνω βρίσκεται σε ζευγάρια στα οποία ο σύζυγος είναι απασχολούμενος (34.99%). Στην περίπτωση που ο σύζυγος είναι άνεργος το 51.49% των έγγαμων γυναικών έχει ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Επίσης, το μεγαλύτερο ποσοστό των έγγαμων γυναικών με πρωτοβάθμια εκπαίδευση αφορά τις περιπτώσεις στις οποίες ο σύζυγος βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού (47.38%). Συνεπώς, σε ζευγάρια στα οποία ο σύζυγος εργάζεται είναι μεγαλύτερη η πιθανότητα η σύζυγος να έχει υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης συγκριτικά με ζευγάρια στα οποία ο σύζυγος δεν είναι απασχολούμενος. Αντίθετα, σε ζευγάρια στα οποία ο σύζυγος είναι άνεργος το επίπεδο εκπαίδευσης της συζύγου είναι χαμηλό. Τέλος, σε ζευγάρια στα οποία ο σύζυγος βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού εντοπίζεται το μεγαλύτερο ποσοστό έγγαμων γυναικών με το χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης.

Η ηλικιακή κατανομή των έγγαμων γυναικών με βάση την κατάσταση απασχόλησης του συζύγου δεν φαίνεται να παρουσιάζει ιδιαίτερη διαφοροποίηση στις περιπτώσεις της απασχόλησης και της ανεργίας. Όμως, στην περίπτωση που ο σύζυγος βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού παρατηρούμε μεγάλη συγκέντρωση των έγγαμων γυναικών (68.17%) στην ηλικιακή ομάδα των 55-64 ετών. Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό της θετικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ της ηλικίας των συζύγων.

Η ίδια διαφοροποίηση παρουσιάζεται και στην κατανομή των γυναικών ανά κατάσταση απασχόλησης του συζύγου με βάση τη σύνθεση του νοικοκυριού. Για παράδειγμα, όταν ο σύζυγος είναι απασχολούμενος, ο μέσος όρος των μελών του

νοικοκυριού είναι 3.43 και δεν διαφέρει από τον αντίστοιχο μέσο όρο στην περίπτωση όπου ο σύζυγος είναι άνεργος. Βέβαια, στην περίπτωση όπου ο σύζυγος βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού είναι μικρότερο (2.77 μέλη). Επίσης, παρατηρούμε ότι όταν ο σύζυγος είναι απασχολούμενος το 50.05% των έγγαμων γυναικών βρίσκεται σε νοικοκυριό με παιδιά στην ηλικιακή ομάδα των 0-14 ετών. Το ίδιο περίπου ποσοστό (49.15%) παραμένει και στην περίπτωση όπου ο σύζυγος είναι άνεργος. Το ποσοστό αυτό (τόσο για απασχολούμενος όσο και για άνεργους συζύγους) μειώνεται σημαντικά (περίπου 20%) όταν το δείγμα των νοικοκυριών περιορίζεται σε αυτά στα οποία διαμένουν παιδιά στην ηλικιακή ομάδα των 15-19 ετών. Αξίζει να αναφερθεί ότι στην περίπτωση που ο σύζυγος βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού το παραπάνω ποσοστό κυμαίνεται στο 5%-6%.

Πίνακας 1: Μέσοι όροι των χαρακτηριστικών της συζύγου λαμβάνοντας υπόψη το καθεστώς απασχόλησης του συζύγου

	Κατάσταση απασχόλησης του συζύγου		
	Απασχόληση	Ανεργία	Εκτός εργατικού δυναμικού
Χαρακτηριστικά της συζύγου			
Απασχόληση	56.66	42.48	25.12
Ανεργία	9.05	29.15	3.82
Εκτός εργατικού δυναμικού	34.24	28.38	71.05
Εκπαίδευση			
Διδακτορικό -Μεταπτυχιακό	1.68	1.00	0.32
Τριτοβάθμια (ΑΕΙ-ΤΕΙ)	22.84	14.70	10.65
Μετα-δευτεροβάθμια	10.47	9.10	5.05
Δευτεροβάθμια	45.76	51.49	36.60
Πρωτοβάθμια	19.24	23.71	47.38
Ηλικία			
15-24	1.34	2.09	0.06
25-34	20.59	21.98	0.74
35-44	38.51	35.85	4.51
45-54	29.77	31.10	26.52
55-64	9.79	8.99	68.17
Σύνθεση νοικοκυριού			
Αριθμός μελών νοικοκυριού	3.43	3.50	2.77
Νοικοκυριά με παιδιά ηλικίας 0-14	51.05	49.15	5.26
Νοικοκυριά με παιδιά ηλικίας 15-19	20.37	20.72	6.27
Χώρα γέννησης			
Ελλάδα	88.61	73.49	96.43
Εκτός Ελλάδας	11.39	26.51	3.57
Περιφέρεια διαμονής			
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	5.58	6.75	5.31
Κεντρική Μακεδονία	9.17	8.67	9.52
Δυτική Μακεδονία	2.38	2.75	2.99
Ήπειρος	3.07	2.51	3.54
Θεσσαλία	6.72	4.88	6.76
Ιόνια Νησιά	2.14	1.44	1.91
Δυτική Ελλάδα	6.19	5.51	6.25
Ανατολική Στερεά Ελλάδα	5.00	4.09	5.62
Αττική	4.85	5.30	5.06
Πελοπόννησος	5.36	3.16	5.11
Βόρειο Αιγαίο	1.78	1.15	1.99
Νότιο Αιγαίο	2.95	2.97	2.73
Κρήτη	5.79	5.01	4.92
Αττική (Περιφέρεια Πρωτευούσης)	30.68	35.09	30.27
Κεντρική Μακεδονία (Θεσσαλονίκη)	8.35	10.72	8.02
Αστικότητα του τόπου διαμονής			
Αστικές περιοχές	66.41	73.76	64.48
Ημιαστικές περιοχές	13.79	12.48	14.11
Αγροτικές περιοχές	19.80	13.76	21.41
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2007/2014, Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ). Το δείγμα αναφέρεται σε έγγαμες γυναίκες στην ηλικιακή ομάδα των 15-64 ετών. Σημείωση: Τα αποτελέσματα είναι σταθμισμένα με το συντελεστή στάθμισης που παρέχει η ΕΛ.ΣΤΑΤ.			

Η κατανομή του δείγματος των έγγαμων γυναικών παρουσιάζει σημαντική διαφοροποίηση και με βάση τη χώρα γέννησης. Για παράδειγμα, στην περίπτωση που ο σύζυγος είναι άνεργος το ποσοστό των γυναικών που έχουν γεννηθεί εκτός Ελλάδας φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αυξημένο συγκριτικά με τις περιπτώσεις που ο σύζυγος είναι απασχολούμενος ή βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη για την δυσχερή θέση λόγω ανεργίας στην οποία βρίσκονται τα ζευγάρια στα οποία η σύζυγος έχει γεννηθεί στην αλλοδαπή. Σε ότι αφορά την περιφερειακή διάσταση του δείγματος, παρατηρούμε ότι η περιφερειακή κατανομή των έγγαμων γυναικών αναδεικνύει την αυξημένη συγκέντρωση έγγαμων γυναικών με άνεργο σύζυγο στην περιοχή της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι η ανεργία αναμένεται να επηρεάζει με διαφορετικό τρόπο τις οικονομικές αποφάσεις των νοικοκυριών στις μεγαλουπόλεις σχετικά με την προσφορά εργασίας. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την κατανομή των έγγαμων γυναικών ανά τύπο αστικότητας του τόπου διαμονής. Για παράδειγμα, οι έγγαμες γυναίκες των οποίων ο σύζυγος είναι άνεργος φαίνεται να εμφανίζουν το υψηλότερο ποσοστό στην περίπτωση της διαμονής σε αστική περιοχή.

3. Εμπειρική προσέγγιση και οικονομετρικές μέθοδοι

Το αποτέλεσμα του επιπροσθέτου εργαζόμενου

Κατά κανόνα το AWE προσδιορίζεται στη βιβλιογραφία με δύο τρόπους. Σύμφωνα με τον πρώτο τρόπο το AWE ορίζεται ως η αύξηση της πιθανότητας μετάβασης από την κατάσταση της «μη-απασχόλησης» στην κατάσταση της «απασχόλησης» για τις έγγαμες γυναίκες των οποίων ο σύζυγος έχει βιώσει πρόσφατα απώλεια στη θέση εργασίας (μετάβαση από την απασχόληση στην ανεργία). Στην κατάσταση της «μη-απασχόλησης» περιλαμβάνονται οι άνεργοι και οι μη-οικονομικά ενεργοί. Ο δεύτερος τρόπος ορίζει το AWE ως την αύξηση της πιθανότητας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό για τις έγγαμες γυναίκες των οποίων ο σύζυγος απώλεσε τη θέση εργασίας και ως εκ τούτου η σύζυγος μετακινήθηκε από την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» στην κατάσταση «εντός εργατικού δυναμικού» (δηλαδή, απασχόληση και ανεργία).

Ο πρώτος τρόπος μέτρησης του AWE παρότι μελετά τη μετάβαση στην απασχόληση, επηρεάζεται άμεσα από τη ζήτηση για εργασία. Βέβαια, κατά τη διάρκεια μια βαθιάς οικονομικής ύφεσης, δεν είναι μόνον οι σύζυγοι που διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να απολυθούν αλλά και οι ευκαιρίες εύρεσης εργασίας για τις γυναίκες είναι επίσης περιορισμένες. Αντίθετα, η μετάβαση από την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» στην κατάσταση «εντός εργατικού δυναμικού» επηρεάζεται σε μικρότερο βαθμό από τη ζήτηση εργασίας. Αυτό ισχύει ακόμη και εάν η αποθάρρυνση στην εύρεση εργασίας (DWE) θα μπορούσε να συμβάλλει στην εξασθένηση της ανταπόκρισης της προσφοράς εργασίας της συζύγου κατά τη διάρκεια της ύφεσης. Στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης θα εκτιμηθεί η ανταπόκριση της προσφοράς εργασίας των έγγαμων γυναικών και με τους δυο τρόπους.

Επίσης, θα εκτιμηθεί η επίπτωση που έχει η απώλεια της θέσης εργασίας του συζύγου στην διαμόρφωση των εκτιμημένων πιθανοτήτων μετάβασης της συζύγου αναφορικά με την κατάσταση απασχόλησης. Η εκτίμηση των επιπτώσεων της απώλειας της εργασίας του συζύγου στην προσφορά εργασίας της συζύγου έχει καθοριστικό ρόλο στην κατασκευή ενός αξιόπιστου σεναρίου πολιτικής που παρουσιάζει το πώς θα μπορούσε να διαμορφωθεί το εν λόγω αποτέλεσμα στο εναλλακτικό σενάριο σύμφωνα με το οποίο ο σύζυγος δεν θα είχε χάσει τη δουλειά του. Φυσικά, εάν μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ταυτόχρονα τόσο την πραγματική κατάσταση όσο και το εναλλακτικό υποθετικό σενάριο τότε το AWE θα μπορούσε να αποτυπωθεί από την παρακάτω σχέση:

$$y = Pr(E_{it} = 1 | L_{it} = 1, E_{it-1} = 0) - Pr(E_{it} = 1 | L_{it} = 0, E_{it-1} = 0) \quad (1)$$

όπου, το E_{it} είναι μια δυαδική μεταβλητή που λαμβάνει την τιμή 1 εάν η σύζυγος i είναι απασχολούμενη στο χρόνο t και 0 ειδάλλως, ενώ το L_{it} είναι μια δυαδική μεταβλητή που λαμβάνει την τιμή 1 εάν ο σύζυγος είναι έχει απωλέσει την θέση εργασίας μεταξύ της τρέχουσας στιγμής (t) και 12 μηνών στο παρελθόν ($t - 1$) και 0 ειδάλλως. Ως εκ τούτου, η ενδογενής μεταβλητή y αποτελεί μια ρεαλιστική προσέγγιση του AWE αφού υπολογίζει τη διαφορά μεταξύ των πιθανοτήτων μετάβασης από την κατάσταση απασχόλησης «εκτός εργατικού δυναμικού» στην

κατάσταση «εντός εργατικού δυναμικού» τόσο στην περίπτωση που ο σύζυγος χάνει τη δουλειά του όσο και σε την περίπτωση που δεν την χάνει. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι η εξίσωση (1) είναι η θεωρητική περίπτωση κατά την οποία θα μπορούσαν να παρατηρηθούν και τα δυο ενδεχόμενα (πραγματική κατάσταση και υποθετικό σενάριο). Επειδή όμως κάτι τέτοιο δεν παρατηρείται στην πράξη αφού το ίδιο άτομο δεν μπορεί να βρεθεί την ίδια στιγμή και στις δυο καταστάσεις, θα χρησιμοποιήσουμε το δείγμα των έγγαμων γυναικών των οποίων οι σύζυγοι τους δεν απώλεσαν τη θέση εργασίας έτσι ώστε να προσεγγίσουμε εμπειρικά τη υποθετική περίπτωση που απαιτείται ώστε να εκτιμηθεί το AWE. Στην περίπτωση αυτή υποθέτουμε ότι οι όποιες διαφορές υπάρχουν στα δυο δείγματα των έγγαμων γυναικών μπορούν να απαλειφθούν χρησιμοποιώντας τη δέσμη παρατηρούμενων ατομικών χαρακτηριστικών (X). Υιοθετώντας αυτή την υπόθεση, οι εκτιμήσεις για το AWE αναμένεται να μην είναι μεροληπτικές λόγω μη-παρατηρούμενων χαρακτηριστικών. Έτσι, η εξίσωση (1) παίρνει την ακόλουθη μορφή:

$$y = Pr(E_{it} = 1 | L_{it} = 1, E_{it-1} = 0, X_i) - Pr(E_{it} = 1 | L_{it} = 0, E_{it-1} = 0, X_j) \quad (2)$$

όπου, το $i \in T$ και αντιπροσωπεύει το δείγμα των έγγαμων γυναικών για τις οποίες γνωρίζουμε ότι ο σύζυγός τους έχει απωλέσει μια θέση εργασίας (ομάδα θεραπείας) και το $j \in C$ και αντιπροσωπεύει το δείγμα των έγγαμων γυναικών για τις οποίες γνωρίζουμε ότι ο σύζυγός τους δεν έχει απωλέσει μια θέση εργασίας (ομάδα ελέγχου).

Αποδεχόμενοι την υπόθεση της αμεροληψίας των εκτιμητών για την y εκτιμούμε την εμπειρική πιθανότητα μετάβασης της συζύγου με ένα οικονομετρικό υπόδειγμα τύπου logit:

$$Pr(E_{it} = 1) = \frac{e^{Z_{it}}}{1 + e^{Z_{it}}} \quad (3)$$

όπου, για λόγους εμπειρικής ανάλυσης απαιτείται η εκτίμηση της ακόλουθης εξειδίκευσης:

$$Z_{it} = \alpha + L_{it}\beta + X_i^w\theta^w + X_i^h\theta^h + \lambda_i + \mu_i + \varepsilon_i \quad (4)$$

όπου, οι όροι X_i^w και X_i^h αντιπροσωπεύουν τα ατομικά χαρακτηριστικά της συζύγου και του συζύγου, αντίστοιχα. Οι όροι λ_i και μ_i αντιπροσωπεύουν δέσμες ψευδομεταβλητών που διορθώνουν για την ύπαρξη σταθερών διαφορών μεταξύ των περιφερειών και των ετών διεξαγωγής της ΕΕΔ. Τέλος, το ε_i είναι ο διαταρακτικός όρος της εξίσωσης (4). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η δέσμη β περιλαμβάνει τις εκτιμημένες παραμέτρους για τους λόγους για τους οποίους ο σύζυγος έχει απωλέσει τη θέση εργασίας του και οι τιμές αυτές αποτελούν την εκτίμηση για το AWE. Να σημειωθεί επίσης, ότι λόγω του υψηλού βαθμού περιφερειακής τμηματοποίησης της ελληνικής αγοράς εργασίας τα τυπικά σφάλματα στην εκτίμηση της εξίσωσης (4) θα διορθωθούν για πιθανή συσχέτιση των εκτιμημένων πιθανοτήτων μεταξύ των ατόμων που διαμένουν στην ίδια περιφέρεια (Moulton, 1986).

Με βάση την οικονομική θεωρία, το AWE αναμένεται να αυξάνεται όσο μεγαλύτερη είναι η απώλεια του εισοδήματος στο νοικοκυριό και να επηρεάζεται από το βαθμό στον οποίο η απώλεια της θέσης εργασίας του συζύγου είναι μη-αναμενόμενη. Ειδικότερα, οι μεταβάσεις στην κατάσταση της απασχόλησης του συζύγου (από την «απασχόληση» στην «μη-απασχόληση») που είναι πλήρως αναμενόμενες δεν αναμένεται να συνοδεύονται από σημαντική ανταπόκριση της προσφοράς εργασίας των συζύγων τους επειδή η όποια προσαρμογή έχει πραγματοποιηθεί πριν την απώλεια της θέσης εργασίας από την πλευρά του συζύγου. Για να ληφθεί υπόψη αυτή η θεωρητική πρόβλεψη αλλά και το γεγονός ότι μερικές μεταβάσεις συσχετίζονται από μηδαμινή απώλεια εισοδήματος, η δέσμη των εκτιμημένων παραμέτρων β αφορά τους λόγους για τους οποίους ο σύζυγος έχει απωλέσει τη θέση εργασίας του. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ΕΕΔ παρέχει αναλυτική πληροφόρηση για τους λόγους που ένα απασχολούμενο άτομο στη χρονική στιγμή $t - 1$ βρίσκεται στην ανεργία τη στιγμή t (εβδομάδα διεξαγωγής της ΕΕΔ). Έτσι, το πρώτο στοιχείο της δέσμης β αφορά την επίπτωση της απόλυσης ή της λήξης της εργασίας λόγω περιορισμένης διάρκειας της θέσης εργασίας του συζύγου μεταξύ $t - 1$ και t . Το δεύτερο στοιχείο αφορά την επίπτωση της διακοπής της εργασίας λόγω προβλημάτων υγείας/ανικανότητας, το τρίτο στοιχείο αφορά την περίπτωση

της διακοπής της εργασίας λόγω πρόωρης συνταξιοδότησης ή κανονικής συνταξιοδότησης, και το τέταρτο στοιχείο την περίπτωση της παραίτησης από τη θέση εργασίας για άλλους λόγους (οικογενειακοί, εκπαίδευση, στράτευση και άλλοι λόγοι). Κύριος στόχος είναι η ανάλυση της περίπτωσης όπου ο σύζυγος απολύθηκε από τον εργοδότη, αφού είναι προφανές ότι η απόλυση είναι ένα μη-αναμενόμενο γεγονός ενώ η συνταξιοδότηση ένα σχετικά προγραμματισμένο αποτέλεσμα. Εξυπακούεται ότι η επίπτωση ενός μη-αναμενόμενου γεγονότος στην προσφορά εργασίας της έγγαμης γυναίκας αναμένεται να είναι μεγαλύτερη από την επίπτωση ενός προγραμματισμένου γεγονότος.

Πίνακες μεταβάσεων

Η τυπική προσέγγιση για το AWE βασίζεται στην εκτίμηση του αποτελέσματος της απώλειας της θέσης εργασίας του συζύγου στις δύο πιθανότητες μετάβασης της συζύγου που συζητήθηκαν παραπάνω. Πρέπει να σημειωθεί ότι η πιθανότητα μετάβασης μεταξύ δύο οποιωνδήποτε καταστάσεων απασχόλησης επηρεάζεται από την απώλεια της θέσης εργασίας του συζύγου. Ως εκ τούτου, θα εκτιμήσουμε την πλήρη δέσμη (πίνακα) μεταβάσεων μεταξύ των καταστάσεων στην αγορά εργασίας για τις συζύγους που είτε αντιμετωπίζουν, είτε όχι, την απώλεια της θέσης εργασίας του συζύγου της.

Η μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετείται εφεξής για λόγους ανάλυσης έχει χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν για την εκτίμηση πινάκων μετάβασης μεταξύ διαφόρων τύπων θέσης εργασίας και καταστάσεων στην αγορά εργασίας μεταναστών (Skuterud and Su, 2012) αλλά και στην περίπτωση της δυναμικής ανάλυσης της αυτό-απασχόλησης (Kuhn and Schuetze, 2001). Πιο συγκεκριμένα, θα εκτιμήσουμε την επίδραση της απώλειας της θέσης εργασίας του συζύγου στη «μήτρα» μεταβάσεων της συζύγου για όλες τις καταστάσεις στην αγορά εργασίας (απασχόληση, ανεργία και εκτός εργατικού δυναμικού) υπό την προϋπόθεση ότι η εν λόγω δυναμική συμπεριφορά προσεγγίζεται από μια τυπική διαδικασία Markov πρώτης τάξεως. Η υπόθεση αυτή συνεπάγεται ότι όλες οι σχετικές δυναμικές σχέσεις μπορούν να παρουσιαστούν από έναν πίνακα 3x3, όπου οι καταστάσεις στην αγορά εργασίας είναι η απασχόληση, η ανεργία και η μη-συμμετοχή στο

εργατικό δυναμικό κατά τη χρονική στιγμή $t - 1$ και κατά τον χρόνο t . Με βάση τα στοιχεία της ΕΕΔ, η χρονική υστέρηση μεταξύ $t - 1$ και t είναι 12 μήνες. Βέβαια, αυτό σημαίνει ότι τα δεδομένα μας δεν μας επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε την όποια οικονομική δραστηριότητα έχει πραγματοποιηθεί μεταξύ των $t - 1$ και t . Για παράδειγμα, εάν ο σύζυγος χάνει τη δουλειά του αλλά βρίσκει μια νέα δουλειά εντός των 12 μηνών (μεταξύ $t - 1$ και t) τότε η μετάβαση αυτή δεν αποτυπώνεται στα δεδομένα και άρα κατά την εκτίμηση μας.

Κάθε στοιχείο του πίνακα μετάβασης εκτιμάται από ένα οικονομετρικό υπόδειγμα τύπου multinomial logit, περιορίζοντας το δείγμα κάθε φορά στα άτομα που βρίσκονται σε κάθε ένα από τις καταστάσεις απασχόλησης ξεχωριστά αναφορικά με την κατάσταση προέλευσης. Για παράδειγμα, για να εκτιμηθούν οι μεταβάσεις από την απασχόληση κατά την $t - 1$ σε όλα τις υπόλοιπες καταστάσεις κατά την περίοδο t , έχουμε περιορίσει το δείγμα σε άτομα που απασχολούνται στην περίοδο $t - 1$. Για την εκτίμηση μεταβάσεων από την «ανεργία» και από αυτήν «εκτός εργατικού δυναμικού» περιορίζουμε το δείγμα σε άτομα που βρίσκονται σε καθένα από τις δυο αυτές καταστάσεις στην περίοδο $t - 1$.

Η εξειδίκευση του υποδείγματος multinomial logit περιλαμβάνει (α) μια δυαδική μεταβλητή που δείχνει εάν ο σύζυγος έχασε τη δουλειά του, μεταξύ $t - 1$ και t , και (β) μια δέσμη ατομικών χαρακτηριστικών της συζύγου, την περιφέρεια διαμονής και το έτος/τρίμηνο της έρευνας. Επειδή, η ομάδα των γυναικών, των οποίων ο σύζυγος έχασε τη δουλειά του (ομάδα Α) παρουσιάζει διαφορετικές μέσες τιμές για τα παρατηρούμενα χαρακτηριστικά από την ομάδα των γυναικών των οποίων ο σύζυγος δεν έχει χάσει τη δουλειά του (ομάδα Β), μας ενδιαφέρει να απομονώσουμε μόνον το AWE κατασκευάζοντας τους πίνακες μετάβασης ως εξής. Αρχικά, εκτιμούμε τις οριακές επιδράσεις λαμβάνοντας υπόψη τους μέσους όρους των μεταβλητών για το σύνολο του δείγματος για καθεμιά κατάσταση απασχόλησης (απασχόληση, ανεργία, εκτός εργατικού δυναμικού) στην αρχική περίοδο ($t - 1$), ξεχωριστά. Στη συνέχεια, υπολογίζουμε την τιμή της εκτιμημένης πιθανότητας μετάβασης τόσο για την ομάδα Α όσο και την ομάδα Β χρησιμοποιώντας τους μέσους όρους των μεταβλητών όπως αυτοί προκύπτουν από το δείγμα των έγγαμων γυναικών των οποίων ο σύζυγος δεν έχει απολυθεί (ομάδα Β). Η διαφορά

μεταξύ των εκτιμημένων πιθανοτήτων μετάβασης των δύο ομάδων συζύγων οφείλονται αποκλειστικά στην εκτιμημένη επίδραση του AWE.

4. Αποτελέσματα οικονομετρικών εκτιμήσεων

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τις εκτιμήσεις για το AWE (υπόδειγμα logit, βλέπε εξίσωση 3) και ειδικότερα τους προσδιοριστικούς παράγοντες των μεταβάσεων από την «μη-απασχόληση» στην «απασχόληση» ($NE \rightarrow E$) και από την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» σε αυτήν «εντός εργατικού δυναμικού» ($I \rightarrow A$). Το δείγμα αφορά το σύνολο των διαστρωματικών δεδομένων της περιόδου 2007-2014 και ειδικότερα έγγαμες γυναίκες των οποίων ο σύζυγος ήταν απασχολούμενος στην περίοδο $t - 1$ και μπορεί να βρίσκεται στην απασχόληση (E), στην ανεργία (U) ή εκτός εργατικού δυναμικού (I). Παρατηρούμε ότι η πιθανότητα μετάβασης ($NE \rightarrow E$) είναι 2.8 ποσοστιαίες μονάδες μεγαλύτερη για τις γυναίκες των οποίων ο σύζυγος έχει πραγματοποιήσει τη μετάβαση $E \rightarrow U$ (συγκριτικά με την περίπτωση όπου ο σύζυγος βρίσκεται στην κατάσταση $E \rightarrow E$). Επίσης, η πιθανότητα μετάβασης ($NE \rightarrow E$) είναι 2.0 ποσοστιαίες μονάδες μεγαλύτερη στην περίπτωση που ο σύζυγος έχει πραγματοποιήσει τη μετάβαση $E \rightarrow I$.

Σε ότι αφορά την επίδραση της εκπαίδευσης παρατηρούμε ότι η πιθανότητα μετάβασης της συζύγου ($NE \rightarrow E$) είναι υψηλότερη όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης. Για παράδειγμα, μια έγγαμη γυναίκα με διδακτορικό/μεταπτυχιακό έχει 4.3 ποσοστιαίες μονάδες μεγαλύτερη πιθανότητα μετάβασης $NE \rightarrow E$ σε σχέση με την πιθανότητα μια γυναίκας που έχει ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Βέβαια, αυτή η πιθανότητα μειώνεται καθώς οι μεταβλητές της εκπαίδευσης αφορούν σε ολοένα και χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης. Επίσης, παρατηρούμε ότι η σχέση μεταξύ της ηλικίας της συζύγου και της πιθανότητας μετάβασης $NE \rightarrow E$ είναι αρνητική. Για παράδειγμα, μια έγγαμη γυναίκα στην ηλικία των 15-24 ετών έχει 6.1 ποσοστιαίες μονάδες μεγαλύτερη πιθανότητα μετάβασης $NE \rightarrow E$ συγκριτικά με μια γυναίκα στην ηλικιακή ομάδα των 55-64 ετών. Η πιθανότητα αυτή μειώνεται καθώς η ηλικία αυξάνεται υποδηλώνοντας ότι η πιθανότητα απασχόλησης είναι μεγαλύτερη για τις πιο νεαρές έγγαμες γυναίκες. Σε ότι αφορά την εκπαίδευση του συζύγου, παρατηρούμε ότι μόνον στην περίπτωση

όπου ο σύζυγος είναι κάτοχος διδακτορικού/μεταπτυχιακού διπλώματος, η σύζυγος έχει αυξημένη πιθανότητα μετάβασης $NE \rightarrow E$ (1.3 ποσοστιαίες μονάδες), συγκριτικά με την περίπτωση που ο σύζυγος είναι απόφοιτος πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις η πιθανότητα μετάβασης $NE \rightarrow E$ δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτες διαφορές. Η σχέση μεταξύ της πιθανότητας μετάβασης $NE \rightarrow E$ και της ηλικίας του συζύγου είναι αρνητική υποδηλώνοντας ότι όσο μεγαλύτερη είναι η ηλικία του συζύγου τόσο μικρότερη είναι η πιθανότητα απασχόλησης της συζύγου. Για παράδειγμα, όταν ο σύζυγος βρίσκεται στην ηλικιακή ομάδα των 15-24 ετών η πιθανότητα μετάβασης $NE \rightarrow E$ της συζύγου είναι μεγαλύτερη (συγκριτικά με την περίπτωση που ο σύζυγος ανήκει στην ηλικιακή ομάδα 55-64) κατά 3.5 ποσοστιαίες μονάδες ενώ το αντίστοιχο αποτέλεσμα για την περίπτωση του συζύγου στην ηλικιακή ομάδα των 45-54 είναι 1.4 ποσοστιαίες μονάδες. Αναφορικά με την επίδραση της παρουσίας παιδιών στο νοικοκυριό βλέπουμε ότι όταν στο νοικοκυριό υπάρχουν παιδιά ηλικίας 0-14 ετών τόσο μικρότερη είναι για τη σύζυγο η πιθανότητα μετάβασης $NE \rightarrow E$ ενώ αντίθετα η πιθανότητα αυτή παρουσιάζει θετική συσχέτιση με την ύπαρξη παιδιών στην ηλικιακή ομάδα των 15-19 ετών. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η πιθανότητα μετάβασης $NE \rightarrow E$ είναι μεγαλύτερη στην περίπτωση που ο σύζυγος έχει γεννηθεί στην αλλοδαπή συγκριτικά με την περίπτωση της γυναίκας που ο σύζυγος της έχει γεννηθεί στην Ελλάδα.

Τα παραπάνω αποτελέσματα παρουσιάζουν ορισμένες διαφοροποιήσεις από τα αποτελέσματα που αφορούν τη μετάβαση $I \rightarrow A$. Για παράδειγμα, όταν ο σύζυγος έχει πραγματοποιήσει τη μετάβαση $E \rightarrow U$ (συγκριτικά με την περίπτωση όπου ο σύζυγος βρίσκεται στην κατάσταση $E \rightarrow E$) η πιθανότητα της συζύγου να εισέλθει στην αγορά εργασίας ($I \rightarrow A$) είναι μεγαλύτερη κατά 8.00 ποσοστιαίες μονάδες. Επίσης, η εκπαίδευση φαίνεται να ασκεί μεγαλύτερη επίδραση στην είσοδο στην αγορά εργασίας για την περίπτωση που η σύζυγος είναι κάτοχος διδακτορικού/μεταπτυχιακού διπλώματος. Το ίδιο ισχύει και για τις περιπτώσεις που η σύζυγος ανήκει στην ηλικιακή ομάδα 14-34 ετών. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εκπαίδευση του συζύγου δεν φαίνεται να συσχετίζεται με τη μετάβαση $I \rightarrow A$. Το ίδιο συμβαίνει και με την περίπτωση των μεταβλητών που αφορούν τα παιδιά στο νοικοκυριό αλλά και τη χώρα γέννησης της ίδιας της συζύγου αλλά και αυτής του συζύγου.

Πίνακας 2: Το αποτέλεσμα του επιπρόσθετου εργαζόμενου: οι προσδιοριστικοί παράγοντες των μεταβάσεων από την «μη- απασχόληση» στην «απασχόληση» (NE → E) και από την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» σε αυτήν «εντός εργατικού δυναμικού» (I → A) για τις έγγαμες Ελληνίδες (2007-2014)

	NE → E			I → A		
	Ε.Σ.	Τ.Σ.	Ο.Ε.	Ε.Σ.	Τ.Σ.	Ο.Ε.
Σύζυγος						
E → U	.784***	.267	.028	1.211***	.132	.080
E → I	.613***	.178	.020	.364**	.171	.016
E → E	Ομάδα αναφοράς					
Εκπαίδευση της συζύγου						
Διδακτορικό -Μεταπτυχιακό	1.031***	.232	.043	1.087*	.604	.069
Τριτοβάθμια (ΑΕΙ-ΤΕΙ)	.966***	.125	.035	.811***	.210	.042
Μετα-δευτεροβάθμια	.764***	.178	.026	.568***	.074	.027
Δευτεροβάθμια	.162*	.087	.004	.174**	.075	.006
Πρωτοβάθμια	Ομάδα αναφοράς					
Εκπαίδευση του συζύγου						
Διδακτορικό -Μεταπτυχιακό	.420**	.183	.013	.200	.162	.008
Τριτοβάθμια (ΑΕΙ-ΤΕΙ)	-.227***	.066	-.006	-.154	.149	-.005
Μετα-δευτεροβάθμια	-.139	.148	-.003	-.052	.083	-.002
Δευτεροβάθμια	-.164*	.089	-.004	-.017	.096	-.001
Πρωτοβάθμια	Ομάδα αναφοράς					
Ηλικία της συζύγου						
15-24	1.302***	.282	.061	1.411***	.1666	.102
25-34	1.617***	.149	.067	1.421***	.181	.084
35-44	1.532***	.164	.052	1.217***	.207	.060
45-54	.990***	.136	.031	.840***	.228	.038
55-64	Ομάδα αναφοράς					
Ηλικία του συζύγου						
15-24	.910***	.311	.035	1.308***	.244	.093
25-34	.902***	.255	.032	.658***	.206	.032
35-44	.855***	.143	.026	.674***	.156	.030
45-54	.493***	.097	.014	.438***	.128	.019
55-64	Ομάδα αναφοράς					
Παιδιά στο νοικοκυριό						
Ηλικία: 0-14 ετών	-.139**	.057	-.003	-.023	.122	-.001
Ηλικία: 15-19 ετών	.230***	.035	.006	.090	.114	.003
Χώρα γέννησης της συζύγου						
Εκτός Ελλάδας	-.037	.158	-.001	.027	.132	.001
Χώρα γέννησης του συζύγου						
Εκτός Ελλάδας	.133**	.059	.003	.116	.157	.005
Αριθμός παρατηρήσεων	129628			103779		

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2007/2014, Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ)
Σημείωση: Ε.Σ. Εκτιμημένος Συντελεστής, Τ.Σ. Τυπικό Σφάλμα, Ο.Ε. Οριακή Επίδραση. Οι άλλοι λόγοι αναφέρονται στις ακόλουθες περιπτώσεις: εκπαίδευση, στρατός, ασθένεια, σύνταξη και άλλοι λόγοι. Σε όλα τα υποδείγματα περιλαμβάνονται ψευδομεταβλητές για την περιφέρεια και την αστικότητα του τόπου διαμονής, το έτος και το τρίμηνο αναφοράς της ΕΕΔ. Τα αποτελέσματα είναι σταθμισμένα με το συντελεστή στάθμισης που παρέχει η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Τα τυπικά σφάλματα είναι διορθωμένα για ομαδοποίηση των μονάδων ανάλυσης με βάση την περιφέρεια του τόπου διαμονής. Οι αστερίσκοι ***, ** και * υποδηλώνουν στατιστική σημαντικότητα στο 10%, 5% και 1%, αντίστοιχα.

Στον [Πίνακα 3](#) παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων για το AWE για διαφορετικές χρονικές περιόδους (2007-2008, 2009-2010, 2011-2012, 2013-2014). Στόχος είναι να διαφανεί ο τρόπος με τον οποίο εξελίσσεται χρονικά η επίδραση των μεταβάσεων της κατάστασης απασχόλησης του συζύγου στην μετάβαση της συζύγου από την κατάσταση της «μη-απασχόλησής» σε αυτή της «απασχόλησης» αλλά και από την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» σε αυτή του «εντός του εργατικού δυναμικού». Η εξειδίκευση του οικονομετρικού υποδείγματος περιλαμβάνει τις μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν στην εκτίμηση της οποίας τα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν στον [Πίνακα 2](#). Χρησιμοποιώντας ως ομάδα αναφοράς την περίπτωση που ο σύζυγος βρίσκεται στην κατάσταση $E \rightarrow E$, παρατηρούμε ότι η εκτιμημένη επίδραση του γεγονότος της μετάβασης του συζύγου από την απασχόληση στην ανεργία ($E \rightarrow U$) για τη διετία 2007-2008 ανέρχεται σε 4.8 ποσοστιαίες μονάδες, για τη διετία 2009-2011 ανέρχεται σε 3.2 ποσοστιαίες μονάδες, για τη διετία 2012-2013 ανέρχεται σε 2.5 ποσοστιαίες μονάδες και για τη διετία 2013-2014 ανέρχεται σε 1.7 ποσοστιαίες μονάδες. Με άλλα λόγια, με την πάροδο του χρόνου το AWE στην περίπτωση της απασχόλησης μειώνεται, υποδεικνύοντας ότι καθώς οι συνθήκες στην αγορά εργασίας δυσχεραίνουν, η μετάβαση από τη «μη-απασχόληση» στην «απασχόληση» για τις συζύγους που αντιμετωπίζουν την απώλεια της απασχόλησης από την πλευρά του συζύγου γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη. Βέβαια, στην περίπτωση της ένταξη στην αγορά εργασίας ($I \rightarrow A$) τα αποτελέσματα ακολουθούν αντίθετη πορεία στο χρόνο. Χρησιμοποιώντας ως ομάδα αναφοράς την περίπτωση που ο σύζυγος βρίσκεται στην κατάσταση $E \rightarrow E$, παρατηρούμε ότι η εκτιμημένη επίδραση του γεγονότος της μετάβασης του συζύγου από την απασχόληση στην ανεργία ($E \rightarrow U$) για τη διετία 2007-2008 ανέρχεται σε 5.7 ποσοστιαίες μονάδες, για τη διετία 2009-2011 ανέρχεται σε 7.2 ποσοστιαίες μονάδες, για τη διετία 2012-2013 ανέρχεται σε 8.2 ποσοστιαίες μονάδες και για τη διετία 2013-2014 ανέρχεται σε 10.9 ποσοστιαίες μονάδες. Δηλαδή, με την πάροδο του χρόνου το AWE στην περίπτωση της εισόδου στην αγορά εργασίας γίνεται ολοένα και μεγαλύτερο, υποδεικνύοντας ότι καθώς οι συνθήκες στην αγορά εργασίας δυσχεραίνουν, η ανάγκη για ένταξη στην αγορά εργασίας για τις συζύγους που αντιμετωπίζουν την απώλεια της απασχόλησης από την πλευρά του συζύγου γίνεται ολοένα και πιο έντονη. Παρόλα αυτά, η ανάγκη

αυτή δεν μεταφράζεται σε απασχόληση λόγω της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης και της συνεπαγόμενης χαμηλής έντασης στο ρυθμό εύρεσης θέσεων εργασίας (Daouli, et al. 2015). Με άλλα λόγια, κατά την εκδήλωση της ύφεσης στην Ελλάδα οι γυναίκες των οποίων ο σύζυγος έχει χάσει τη δουλειά του εντάσσονται με μεγαλύτερους ρυθμούς στην αγορά εργασίας αλλά δεν απασχολούνται και παραμένουν στην ανεργία αναζητώντας μια θέση εργασίας.

Πίνακας 3: Το αποτέλεσμα του επιπρόσθετου εργαζόμενου: οι επιπτώσεις των μεταβάσεων του συζύγου από την «απασχόληση» στην «ανεργία» και «εκτός εργατικού δυναμικού» στις πιθανότητες μετάβασης της συζύγου από την «μη-απασχόληση στην απασχόληση» ($NE \rightarrow E$) και από την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» σε αυτήν «εντός εργατικού δυναμικού» ($I \rightarrow A$)

	NE $\rightarrow$ E			I $\rightarrow$ A		
	Ε.Σ.	Τ.Σ.	Ο.Ε.	Ε.Σ.	Τ.Σ.	Ο.Ε.
2007-2008						
E $\rightarrow$ U	1.092***	.378	.048	1.075***	.409	.057
E $\rightarrow$ I	.471	.373	.015	.162	.368	.005
2009-2010						
E $\rightarrow$ U	.811**	.328	.032	1.179***	.133	.072
E $\rightarrow$ I	.774**	.311	.030	.734***	.231	.036
2011-2012						
E $\rightarrow$ U	.822***	.317	.025	1.241***	.151	.082
E $\rightarrow$ I	.368	.387	.009	.081	.266	.003
2013-2014						
E $\rightarrow$ U	.588***	.213	.017	1.358***	.206	.109
E $\rightarrow$ I	.683	.494	.020	.370	.257	.019

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2007/2014, Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ)

Σημείωση: Σε όλα τα υποδείγματα περιλαμβάνονται, επίσης, οι ακόλουθες επεξηγηματικές μεταβλητές: εκπαίδευση και ηλικία της συζύγου, εκπαίδευση και ηλικία του συζύγου, αριθμός παιδιών στο νοικοκυριό στην ηλικιακή ομάδα των 0-14 ετών και 15 έως και 19 ετών, το εάν η σύζυγος και ο σύζυγος έχουν γεννηθεί στο εξωτερικό, ψευδομεταβλητές για την περιφέρεια διαμονής, την αστικότητα του τόπου διαμονής, το έτος και το τρίμηνο αναφοράς της έρευνας. Στις εκτιμήσεις χρησιμοποιείται η στάθμιση του δείγματος που παρέχεται από την ΕΛ.ΣΤΑΤ. Η ομάδα αναφοράς για τις μεταβάσεις του συζύγου είναι η περίπτωση που ο απασχολούμενος σύζυγος στην περίοδο t-1 συνεχίζει να είναι απασχολούμενος στην περίοδο t ($E \rightarrow E$). Ε.Σ. Εκτιμημένος Συντελεστής, Τ.Σ. Τυπικό Σφάλμα, Ο.Ε. Οριακή Επίδραση. Τα αποτελέσματα είναι σταθμισμένα με το συντελεστή στάθμισης που παρέχει η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Τα τυπικά σφάλματα είναι διορθωμένα για ομαδοποίηση των μονάδων ανάλυσης με βάση την περιφέρεια του τόπου διαμονής. Οι αστερίσκοι ***, ** και * υποδηλώνουν στατιστική σημαντικότητα στο 10%, 5% και 1%, αντίστοιχα.

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων για το AWE το οποίο προσδιορίζεται μέσω του λόγου για τον οποίο ο σύζυγος σταμάτησε να εργάζεται στην τελευταία του εργασία. Δυο διαφορετικές προσεγγίσεις του AWE χρησιμοποιούνται. Η πρώτη αφορά τη μετάβαση από την «μη-απασχόληση» στην «απασχόληση» ($NE \rightarrow E$) και η δεύτερη τη μετάβαση από

την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» στην κατάσταση «εντός εργατικού δυναμικού» ($I \rightarrow A$). Πρέπει να σημειωθεί ότι τα εν λόγω αποτελέσματα επιβεβαιώνουν τις προβλέψεις της σχετικής θεωρίας. Σύμφωνα με αυτή, όταν η διαδικασία μετάβασης του συζύγου από την «απασχόληση» στη «μη-απασχόληση» είναι αναμενόμενη και η απώλεια εισοδήματος είναι περιορισμένη, τότε η εκτίμηση του AWE είναι μικρή και στατιστικά μη-σημαντική. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της μετάβασης $NE \rightarrow E$ όταν ο σύζυγος συνταξιοδοτείται δεν υπάρχει καμία αντίδραση από πλευράς προσφοράς εργασίας της συζύγου του. Ομοίως, όταν ο σύζυγος σταματήσει να εργάζεται για οικογενειακούς και άλλους λόγους η εκτίμηση του AWE δεν είναι μεγάλη (1.8 ποσοστιαίες μονάδες). Από την άλλη πλευρά, όταν ο σύζυγος έχει απολυθεί ή βρίσκεται εκτός απασχόλησης επειδή η θέση εργασίας ήταν περιορισμένης διάρκειας προκύπτει αύξηση της πιθανότητας μετάβασης της συζύγου από τη «μη-απασχόληση» στην «απασχόληση». Η εκτιμημένη οριακή επίδραση υποδηλώνει ότι οι γυναίκες των οποίων ο σύζυγος απολύθηκε μεταξύ των περιόδων $t-1$ και t έχουν 3.4 ποσοστιαίες μονάδες μεγαλύτερη πιθανότητα να γίνουν απασχολούμενες μεταξύ των περιόδων $t-1$ και t . Βέβαια, όταν ο σύζυγος εγκαταλείπει την εργασία του για λόγους υγείας, η πιθανότητα της συζύγου να απασχοληθεί αυξάνεται σημαντικά αφού η εκτιμημένη οριακή επίδραση ισούται με αύξηση κατά 10.7 ποσοστιαίες μονάδες. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην τελευταία περίπτωση η εκτίμηση της οριακής επίδρασης είναι ιδιαίτερα μεγάλη συγκρινόμενη με την περίπτωση που ο σύζυγος βρίσκεται εκτός απασχόλησης για λόγους απόλυσης. Αυτό υποστηρίζει την υπόθεση ότι η ανταπόκριση της συζύγου ως προς την προσφορά εργασίας της είναι ισχυρότερη όσο υψηλότερη είναι η αναμενόμενη απώλεια εισοδήματος. Στην πραγματικότητα, η απώλεια εισοδήματος που συνδέεται με ένα σοβαρό πρόβλημα υγείας είναι πιθανό να είναι μεγαλύτερη από την απώλεια εισοδήματος που συνδέεται με μια περίοδο ανεργίας, ακόμη και όταν η μακροχρόνια ανεργία είναι συχνό φαινόμενο. Σε ότι αφορά την επίδραση των υπολοίπων ανεξάρτητων μεταβλητών, τα αποτελέσματα είναι τα αναμενόμενα και δεν παρουσιάζουν σημαντική διαφοροποίηση με όσα παρουσιάστηκαν στον [Πίνακα 2](#). Το γεγονός αυτό υποδηλώνει την αξιοπιστία της εκτίμησης της εν λόγω μετάβασης τόσο ως προς τη διάρθρωση της εμπειρικής εξειδίκευσης όσο και ως προς τη δυνατότητα ταυτοποίησης του AWE.

Σε ότι αφορά την περίπτωση της μετάβασης $I \rightarrow A$ παρατηρούμε ότι τα αποτελέσματα μας οδηγούν στα ίδια ακριβώς συμπεράσματα με την περίπτωση της μετάβασης $NE \rightarrow E$. Η μόνη διαφοροποίηση εντοπίζεται στο ύψος των εκτιμημένων επιδράσεων όπως άλλωστε συνέβη και στην αντίστοιχη περίπτωση του [Πίνακα 2](#). Πιο συγκεκριμένα, βλέπουμε ότι όταν ο σύζυγος έχει χάσει την εργασία του μεταξύ των περιόδων $t - 1$ και t η πιθανότητα της συζύγου να εισέλθει στην αγορά εργασίας είναι 11.1 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερη από την περίπτωση όπου ο σύζυγος συνεχίζει να βρίσκεται στην απασχόληση. Επίσης, το ίδιο συμβαίνει και με την περίπτωση της παραίτησης για οικογενειακούς και άλλους λόγους (9.3 ποσοστιαίες μονάδες) αλλά και στην περίπτωση που ο σύζυγος έχει σταματήσει να εργάζεται λόγω απόλυσης ή λήξης της σύμβασης έργου.

Πίνακας 4: Το αποτέλεσμα του επιπρόσθετου εργαζόμενου και λόγοι μη-απασχόλησης του συζύγου: οι προσδιοριστικοί παράγοντες των μεταβάσεων από την «μη- απασχόληση» στην «απασχόληση» (NE → E) και από την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» σε αυτήν «εντός εργατικού δυναμικού» (I → A) για τις έγγαμες Ελληνίδες (2007-2014)

	NE → E			I → A		
	Ε.Σ.	Τ.Σ.	Ο.Ε.	Ε.Σ.	Τ.Σ.	Ο.Ε.
Σύζυγος εκτός απασχόλησης, λόγω						
Απόλυσης/ λήξης σύμβασης	.825***	.271	.034	1.077***	.182	.067
Υγείας/ανικανότητας	1.705***	.388	.107	1.455***	.379	.111
Συνταξιοδότησης	.259	.217	.007	.327	.230	.014
Άλλοι λόγοι παραίτησης	.559***	.144	.018	1.311***	.199	.093
E → E	Ομάδα αναφοράς					
Εκπαίδευση της συζύγου						
Διδακτορικό -Μεταπτυχιακό	1.042***	.229	.043	1.088*	.606	.069
Τριτοβάθμια (ΑΕΙ-ΤΕΙ)	.968***	.125	.035	.812***	.210	.042
Μετα-Δευτεροβάθμια	.769***	.178	.026	.568***	.074	.027
Δευτεροβάθμια	.165*	.087	.004	.177**	.075	.006
Πρωτοβάθμια	Ομάδα αναφοράς					
Εκπαίδευση του συζύγου						
Διδακτορικό -Μεταπτυχιακό	.424**	.180	.013	.204	.162*	.008
Τριτοβάθμια (ΑΕΙ-ΤΕΙ)	-.222***	.066	-.006	-.152	.149	-.005
Μετα-Δευτεροβάθμια	-.133	.148	-.003	-.056	.083	-.002
Δευτεροβάθμια	-.161*	.089	-.004	-.017	.096	-.001
Πρωτοβάθμια	Ομάδα αναφοράς					
Ηλικία της συζύγου						
15-24	1.284***	.278	.061	1.417***	.1666	.102
25-34	1.598***	.154	.067	1.422***	.181	.084
35-44	1.532***	.166	.052	1.215***	.207	.060
45-54	.971***	.135	.031	.835***	.217	.038
55-64	Ομάδα αναφοράς					
Ηλικία του συζύγου						
15-24	.884***	.311	.035	1.325***	.244	.093
25-34	.876***	.259	.032	.666***	.193	.032
35-44	.829***	.146	.026	.680***	.143	.030
45-54	.466***	.099	.014	.441***	.119	.019
55-64	Ομάδα αναφοράς					
Αριθμός παιδιών στο νοικοκυριό						
Παιδιά ηλικίας 0-14 ετών	-.141**	.057	-.003	-.024	.123	-.001
Παιδιά ηλικίας 15-19 ετών	.228***	.035	.006	.092	.112	.003
Χώρα γέννησης της συζύγου						
Εκτός Ελλάδας	-.039	.156	-.001	.028	.134	.001
Χώρα γέννησης του συζύγου						
Εκτός Ελλάδας	.131**	.061	.003	.122	.154	.005
Αριθμός παρατηρήσεων	129628			103779		
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2007/2014, Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ)						

Στον Πίνακα 5 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων που αφορούν σε διαστρωματικά δείγματα διάρκειας 2 ετών. Στόχος αυτής της προσπάθειας είναι ο προσδιορισμός του τρόπου με τον οποίο εξελίσσεται στο AWE κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Για λόγους παρουσίασης των αποτελεσμάτων επικεντρωνόμαστε μόνον στην εκτίμηση του AWE. Παρατηρούμε ότι στην περίπτωση της μετάβασης NE → E η επίδραση της μετάβασης του συζύγου από την «απασχόληση» στην «μη-απασχόληση» λόγω απόλυσης ή λήξης της σύμβασης εργασίας βαίνει μειούμενη στο χρόνο. Για παράδειγμα, η εκτιμημένη οριακή επίδραση ισούται με 5.2 για τη διετία 2007-2008, με 3.7 για τη διετία 2009-2010, με 2.4 για τη διετία 2011-2012 και με 1.9 για τη διετία 2013-2014. Την ίδια στιγμή η επίδραση της μετάβασης του συζύγου από την «απασχόληση» στην «μη-απασχόληση» λόγω προβλημάτων υγείας /ανικανότητας φαίνεται να ακολουθεί μια πορεία με έντονες χρονικές διακυμάνσεις (6.6 για τη διετία 2007-2008, με 14.6 για τη διετία 2009-2010, με 8.0 για τη διετία 2011-2012 και με 12.1 για τη διετία 2013-2014). Με άλλα λόγια, η ανταπόκριση της συζύγου στην απώλεια εισοδήματος από εργασία από την πλευρά του συζύγου λόγω προβλημάτων υγείας φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ισχυρή αλλά δεν φαίνεται να ακολουθεί κάποια συγκεκριμένη τάση. Όμως, η ανταπόκριση της συζύγου στην απώλεια εισοδήματος από εργασία από την πλευρά του συζύγου λόγω απόλυσης/λήξης σύμβασης εργασίας φαίνεται να είναι υπάρχει και να εξελίσσεται σε μόνιμο φαινόμενο, ακολουθώντας βέβαια μια αρνητική τάση η οποία δείχνει ότι η εν λόγω ανταπόκριση εξασθενεί καθώς εντείνεται η οικονομική κρίση.

Πίνακας 5: Το αποτέλεσμα του επιπρόσθετου εργαζόμενου: οι επιπτώσεις των μεταβάσεων του συζύγου από την «απασχόληση» στην «ανεργία» και «εκτός εργατικού δυναμικού» στις πιθανότητες μετάβασης της συζύγου από την «μη-απασχόληση στην απασχόληση» ($NE \rightarrow E$) και από την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» σε αυτήν «εντός εργατικού δυναμικού» ($I \rightarrow A$)

	NE $\rightarrow$ E			I $\rightarrow$ A		
	Ε.Σ.	Τ.Σ.	Ο.Ε.	Ε.Σ.	Τ.Σ.	Ο.Ε.
2007-2008						
Απόλυσης/ λήξης σύμβασης	1.146***	.324	.052	1.000**	.391	.051
Υγείας/ανικανότητας	1.320**	.657	.066	2.103**	.811	.181
Συνταξιοδότησης	.141	.596	.003	-.322	.554	-.008
Άλλοι λόγοι παραίτησης	.398	.386	.012	.075	.537	.002
2009-2010						
Απόλυσης/ λήξης σύμβασης	.890**	.408	.037	1.107***	.166	.065
Υγείας/ανικανότητας	1.992***	.589	.146	1.042**	.509	.061
Συνταξιοδότησης	.212	.246	.006	.631**	.299	.029
Άλλοι λόγοι παραίτησης	.509	.455	.018	1.353***	.287	.092
2011-2012						
Απόλυσης/ λήξης σύμβασης	.811***	.304	.024	1.068***	.272	.065
Υγείας/ανικανότητας	1.643***	.503	.080	.560	.895	.028
Συνταξιοδότησης	.365	.453	.009	.437	.415	.020
Άλλοι λόγοι παραίτησης	.520	.381	.014	1.361***	.292	.098
2013-2014						
Απόλυσης/ λήξης σύμβασης	.063***	.218	.019	1.188***	.286	.089
Υγείας/ανικανότητας	1.977**	.971	.121	1.551***	.386	.140
Συνταξιοδότησης	.137	.581	.003	.245	.343	.012
Άλλοι λόγοι παραίτησης	.664***	.244	.020	1.638***	.297	.151

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2007/2014, Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ)
 Σημείωση: Σε όλα τα υποδείγματα περιλαμβάνονται, επίσης, οι ακόλουθες επεξηγηματικές μεταβλητές: εκπαίδευση και ηλικία της συζύγου, εκπαίδευση και ηλικία του συζύγου, αριθμός παιδιών στο νοικοκυριό στην ηλικιακή ομάδα των 0-14 ετών και 15 έως και 19 ετών, το εάν η σύζυγος και ο σύζυγος έχουν γεννηθεί στο εξωτερικό, ψευδομεταβλητές για την περιφέρεια διαμονής, την αστικότητα του τόπου διαμονής, το έτος και το τρίμηνο αναφοράς της έρευνας. Στις εκτιμήσεις χρησιμοποιείται η στάθμιση του δείγματος που παρέχεται από την ΕΛ.ΣΤΑΤ. Η ομάδα αναφοράς για τις μεταβάσεις του συζύγου είναι η περίπτωση που ο απασχολούμενος σύζυγος στην περίοδο $t-1$ συνεχίζει να είναι απασχολούμενος στην περίοδο t ($E \rightarrow E$). Ε.Σ. Εκτιμημένος Συντελεστής, Τ.Σ. Τυπικό Σφάλμα, Ο.Ε. Οριακή Επίδραση. Τα αποτελέσματα είναι σταθμισμένα με το συντελεστή στάθμισης που παρέχει η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Τα τυπικά σφάλματα είναι διορθωμένα για ομαδοποίηση των μονάδων ανάλυσης με βάση την περιφέρεια του τόπου διαμονής. Οι αστερίσκοι ***, ** και * υποδηλώνουν στατιστική σημαντικότητα στο 10%, 5% και 1%, αντίστοιχα.

Στον **Πίνακα 6** παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των δεσμευμένων εκτιμημένων πινάκων ετήσιας μετάβασης διαστάσεων 3×3 και αφορούν την πιθανότητα μετάβασης της συζύγου από οποιαδήποτε κατάσταση απασχόλησης στη χρονική στιγμή $t - 1$ προς οποιαδήποτε κατάσταση απασχόλησης στη χρονική στιγμή t . Το Τμήμα Α του Πίνακα 6 αφορά τις συζύγους των οποίων ο σύζυγος συνεχίζει να εργάζεται (δεν έχει χάσει την εργασία του μεταξύ της χρονικής στιγμής $t - 1$ και t)

ενώ το Τμήμα Β αφορά τις συζύγους των οποίων ο σύζυγος έχει σταματήσει να εργάζεται στην τελευταία του εργασία λόγω απόλυσης/λήξης σύμβασης. Τα αποτελέσματα μεταξύ του Τμήματος Α και Β διαφέρουν μεταξύ τους κατά τη μεταβλητή που υποδηλώνει ότι ο σύζυγος έχει σταματήσει να εργάζεται, ενώ τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά (ανεξάρτητες μεταβλητές) είναι ίδια και η μέση τιμή για κάθε ένα από αυτά ισούται με την αντίστοιχη τιμή των μεταβλητών αυτών από το δείγμα των συζύγων των οποίων οι σύζυγοι δεν έχουν σταματήσει να εργάζονται. Αυτή η διαδικασία μας δίνει τη δυνατότητα να απομονώσουμε την επίδραση του AWE από τις επιδράσεις άλλων χαρακτηριστικών όπως για παράδειγμα της εκπαίδευσης (π.χ.: την επίδραση του υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης των γυναικών για τις οποίες ο σύζυγος δεν έχει σταματήσει να εργάζεται επειδή και αυτός έχει υψηλή εκπαίδευση).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, οι γυναίκες που είναι απασχολούμενες στη χρονική στιγμή $t - 1$ έχουν υψηλότερη πιθανότητα να συνεχίσουν να απασχολούνται στη χρονική στιγμή t όταν ο σύζυγος δεν έχει σταματήσει να εργάζεται. Επίσης, η πιθανότητα μετάβασης από την απασχόληση στην ανεργία είναι μεγαλύτερη όταν ο σύζυγος είναι απολυμένος και ως εκ τούτου η πιθανότητα μετάβασης εκτός αγοράς εργασίας εμφανίζεται αρκετά μικρότερη. Με άλλα λόγια, μια άνεργη σύζυγος που όμως ο σύζυγός της είναι απασχολούμενος έχει μεγαλύτερη πιθανότητα να εξέλθει της αγοράς εργασίας συγκριτικά με μια σύζυγο της οποίας ο σύζυγος έχει σταματήσει να εργάζεται λόγω απόλυσης/λήξης σύμβασης (ακούσιος χωρισμός/involuntary separation). Μάλιστα, στην δεύτερη περίπτωση η άνεργη σύζυγος λόγω της επιμονής της να βρίσκεται στην αγορά εργασίας ως άνεργη που αναζητά εργασία αντιμετωπίζει αυξημένη εμμονή στην ανεργία. Ας σημειωθεί ότι οι ροές από την ανεργία στην απασχόληση έχουν το ίδιο ρυθμό τόσο για τις συζύγους με τον σύζυγο να είναι απασχολούμενο όσο και για όσες ο σύζυγος έχει με ακούσιο τρόπο διαχωριστεί από την εργασία. Σε ότι αφορά την μετάβαση από την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» στη χρονική στιγμή $t - 1$ προς την απασχόληση, την ανεργία και την παραμονή στην ίδια κατάσταση («εκτός εργατικού δυναμικού») στη χρονική στιγμή t παρατηρούμε ότι οι γυναίκες των οποίων οι σύζυγοι τους είναι απολυμένοι αντιμετωπίζουν ροές προς την ανεργία

(συγκριτικά με την περίπτωση που οι σύζυγοι συνεχίσουν να είναι απασχολούμενοι).

Πίνακας 6: Εκτιμημένες δεσμευμένες πιθανότητες μετάβασης ανά καθεστώς οικονομικής δραστηριότητας για το σύνολο των έγγαμων γυναικών και με βάση τους λόγους για τους οποίους σταμάτησε να εργάζεται ο σύζυγος

	Απασχόληση (t)	Ανεργία (t)	Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)
Τμήμα Α: Ο σύζυγος συνεχίζει να εργάζεται			
Απασχόληση (t-1)	.969	.017	.014
Ανεργία (t-1)	.098	.729	.173
Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)	.010	.027	.963
Τμήμα Β: Ο σύζυγος σταμάτησε να εργάζεται για λόγους απόλυσης/λήξης σύμβασης			
Απασχόληση (t-1)	.924	.062	.014
Ανεργία (t-1)	.092	.804	.104
Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)	.008	.044	.948
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2007/2014, Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ) Σημείωση: Τα αποτελέσματα είναι σταθμισμένα με το συντελεστή στάθμισης που παρέχει η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Οι εκτιμήσεις που παρουσιάζονται προέρχονται από 3 διαφορετικά οικονομετρικά υποδείγματα multinomial logit (ένα για καθεμιά κατάσταση απασχόλησης). Όλες οι εκτιμημένες πιθανότητες μετάβασης έχουν υπολογιστεί στο μέσο όρο των μεταβλητών που βασίζονται στο δείγμα των γυναικών των οποίων ο σύζυγος συνεχίζει να εργάζεται.			

Στον **Πίνακα 7** παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα των δεσμευμένων εκτιμημένων πινάκων ετήσιας μετάβασης διαστάσεων 3×3 ανά διετία με στόχο να αποκτήσουμε μια συνολική εικόνα για την εξέλιξη της πραγματικής επίδρασης του AWE για το σύνολο των ετήσιων ροών στην αγορά εργασίας κατά τη διάρκεια της ύφεσης. Να σημειωθεί ότι ο περιορισμός των δειγμάτων προς εκτίμηση ανά διετία περιορίζει και την μακροχρόνιες χρονικές εξαρτήσεις που ενδεχομένως να υφίστανται μεταξύ των ανεξάρτητων μεταβλητών. Όπως παρατηρούμε οι γυναίκες των οποίων ο σύζυγος έχει σταματήσει να εργάζεται λόγω απόλυσης/λήξης σύμβασης (σε σχέση με την περίπτωση των γυναικών των οποίων ο σύζυγος συνεχίζει να εργάζεται) αντιμετωπίζουν διαχρονικά χαμηλότερη πιθανότητα παραμονής στην απασχόληση και αυξανόμενη πιθανότητα μετάβασης προς την ανεργία. Στην περίπτωση των άνεργων γυναικών η πιθανότητα απασχόλησης διαχρονικά μειώνεται και η μείωση αυτή φαίνεται να είναι πιο έντονη στην περίπτωση όσων ο σύζυγός τους είναι απασχολούμενος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην παρατηρούμε σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ των δυο συγκρινόμενων ομάδων γυναικών μετά το 2011. Σε ότι αφορά την εμμονή στην κατάσταση της ανεργίας, παρατηρούμε ότι συστηματικά οι γυναίκες με απολυμένο σύζυγο έχουν υψηλότερες πιθανότητες εμμονής στην

ανεργία ενώ διαχρονικά αυξάνεται με έντονο ρυθμό η εμμονή στην ανεργία και για τις γυναίκες των οποίων ο σύζυγος είναι απασχολούμενος. Ο υψηλός βαθμός εμμένουσας ανεργίας για τις γυναίκες με απολυμένο σύζυγο έχει ως αποτέλεσμα να παρατηρούνται χαμηλά ποσοστά εξόδου από την αγορά εργασίας. Με άλλα λόγια οι γυναίκες που βρίσκονται σε νοικοκυριά τα οποία αντιμετωπίζουν σημαντικές απώλειες εισοδήματος επειδή ο σύζυγος έχει σταματήσει να εργάζεται λόγω απόλυσης/λήξης σύμβασης επιμένουν ως άνεργες να αναζητούν εργασία παρότι η πιθανότητα εύρεσης εργασίας μειώνεται για όλη την οικονομία. Το γεγονός αυτό αναμένεται να έχει σημαντικές επιπτώσεις στη διαμόρφωση του ύψους του σκιάδους ωρομισθίου και ως εκ τούτου στην επιθυμία τους να αποδεχτούν προσφορές για θέσεις εργασίας με μειωμένες αποδοχές. Το παραπάνω συμπέρασμα ενισχύεται και από τα αποτελέσματα που αφορούν την μετάβαση από την κατάσταση «εκτός εργατικού δυναμικού» προς την κατάσταση «εντός εργατικού δυναμικού». Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι η είσοδος στην αγορά εργασίας των έγγαμων γυναικών σχετίζεται με την κατάσταση της ανεργίας και όχι της απασχόλησης. Μάλιστα, οι γυναίκες που βρίσκονται εκτός της αγοράς εργασίας και των οποίων ο σύζυγος έχει σταματήσει να εργάζεται φαίνεται να αντιμετωπίζουν αυξανόμενες στο χρόνο πιθανότητες μετάβασης στην ανεργία (συγκριτικά με αυτές των οποίων ο σύζυγος συνεχίζει να εργάζεται). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μειώνεται και ο βαθμός εμμονής στην κατάσταση «εκτός αγοράς εργασίας».

Πίνακας 7: Εκτιμημένες δεσμευμένες πιθανότητες μετάβασης ανά καθεστώς οικονομικής δραστηριότητας για το σύνολο των έγγαμων γυναικών και με βάση τους λόγους για τους οποίους σταμάτησε να εργάζεται ο σύζυγος

	Απασχόληση (t)	Ανεργία (t)	Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)
2007-2008			
Τμήμα Α: Ο σύζυγος συνεχίζει να εργάζεται			
Απασχόληση (t-1)	.976	.010	.014
Ανεργία (t-1)	.172	.652	.176
Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)	.013	.023	.964
Τμήμα Β: Ο σύζυγος σταμάτησε να εργάζεται για λόγους απόλυσης/λήξης σύμβασης			
Απασχόληση (t-1)	.960	.037	.003
Ανεργία (t-1)	.103	.797	.100
Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)	.001	.006	.993
2009-2010			
Τμήμα Α: Ο σύζυγος συνεχίζει να εργάζεται			
Απασχόληση (t-1)	.968	.018	.014
Ανεργία (t-1)	.151	.706	.143
Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)	.014	.027	.959
Τμήμα Β: Ο σύζυγος σταμάτησε να εργάζεται για λόγους απόλυσης/λήξης σύμβασης			
Απασχόληση (t-1)	.922	.058	.002
Ανεργία (t-1)	.104	.826	.070
Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)	.006	.056	.938
2011-2012			
Τμήμα Α: Ο σύζυγος συνεχίζει να εργάζεται			
Απασχόληση (t-1)	.956	.030	.014
Ανεργία (t-1)	.074	.749	.177
Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)	.006	.036	.958
Τμήμα Β: Ο σύζυγος σταμάτησε να εργάζεται για λόγους απόλυσης/λήξης σύμβασης			
Απασχόληση (t-1)	.922	.076	.002
Ανεργία (t-1)	.079	.827	.094
Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)	.015	.113	.872
2013-2014			
Τμήμα Α: Ο σύζυγος συνεχίζει να εργάζεται			
Απασχόληση (t-1)	.964	.020	.016
Ανεργία (t-1)	.066	.756	.178
Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)	.007	.036	.957
Τμήμα Β: Ο σύζυγος σταμάτησε να εργάζεται για λόγους απόλυσης/λήξης σύμβασης			
Απασχόληση (t-1)	.926	.066	.008
Ανεργία (t-1)	.072	.822	.106
Εκτός εργατικού δυναμικού (t-1)	.001	.120	.879
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2007/2014, Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ) Σημείωση: Τα αποτελέσματα είναι σταθμισμένα με το συντελεστή στάθμισης που παρέχει η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Οι εκτιμήσεις που παρουσιάζονται προέρχονται από 3 διαφορετικά οικονομετρικά υποδείγματα multinomial logit (ένα για καθεμιά κατάσταση απασχόλησης). Όλες οι εκτιμημένες πιθανότητες μετάβασης έχουν υπολογιστεί στο μέσο όρο των μεταβλητών που βασίζονται στο δείγμα των γυναικών των οποίων ο σύζυγος συνεχίζει να εργάζεται.			

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη προσπαθεί να διερευνήσει την ανταπόκριση της προσφοράς εργασίας των έγγαμων γυναικών στην απώλεια της θέσης εργασίας του συζύγου. Για λόγους ανάλυσης, αξιοποιήθηκαν τα μικρο-δεδομένα της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού που προσδιορίζουν την κατάσταση της απασχόλησης του συζύγου και της συζύγου τόσο στο επίπεδο εβδομάδας αναφοράς της έρευνας όσο και στο επίπεδο της κατάστασης απασχόλησης 12 μήνες πριν (αναδρομική ερώτηση). Η συγκεκριμένη δομή των δεδομένων μας δίνει τη δυνατότητα να εκτιμήσουμε με άμεσο τρόπο την βραχυπρόθεσμη ανταπόκριση της προσφοράς εργασίας του συζύγου στην απώλεια της θέσης εργασίας του συζύγου της. Η παρούσα μελέτη καλύπτει τα έτη 2007-2014 κατά τη διάρκεια της οποίας η ελληνική οικονομία μπήκε σε ύφεση από το 2009 και μετά. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διάρκεια αυτής της ύφεσης είναι ιδιαίτερα παρατεταμένη και η απώλεια στο ΑΕΠ ξεπερνά το 25%. Η αρνητική πορεία της ελληνική οικονομίας αντανακλάται στη λειτουργία της ελληνικής αγοράς εργασίας μέσω της απότομης αύξησης της ανεργίας και της πιθανότητας μετάβασης από την απασχόληση στην ανεργία. Η συγκεκριμένη πιθανότητα στην περίπτωση των έγγαμων ανδρών υπερδιπλασιάστηκε μεταξύ 2007 και 2014 (0.7% και 2.8%, αντίστοιχα).

Τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων βρίσκονται σε συμφωνία με το θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης του αποτελέσματος του «επιπρόσθετου εργαζόμενου» αφού μόνον στην περίπτωση της απροσδόκητης απώλειας της θέσης εργασίας του συζύγου διαπιστώνεται μεταβολή στη συμπεριφορά της προσφοράς εργασίας της συζύγου. Όταν ο σύζυγος συνταξιοδοτείται ή παραιτείται για οικογενειακούς λόγους, δεν διαφαίνεται κάποια σημαντική επίδραση στην μετάβαση προς την απασχόληση (πριν και μετά το 2010). Αντίθετα, όταν ο σύζυγος έχει απολυθεί ή έχει σταματήσει να εργάζεται για λόγους υγείας, η αντίδραση της συζύγου είναι θετική και σημαντική. Να σημειωθεί ότι ποιο σημαντική είναι η επίδραση που αφορά την μετάβαση προς την αγορά εργασίας. Επίσης, η επίδραση αυτή αυξάνεται με την εξέλιξη της οικονομικής κρίσης. Αντίθετα στην περίπτωση της εισόδου στην απασχόληση η παραπάνω επίδραση εξασθενεί. Τα παραπάνω αποτελέσματα επιβεβαιώνονται και στην περίπτωση της εκτίμησης των πινάκων

πλήρους μετάβασης μεταξύ των διαφόρων καταστάσεων απασχόλησης της συζύγου στις περιπτώσεις απώλειας και μη της θέσης εργασίας του συζύγου.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες των οποίων ο σύζυγος έχει απολέσει τη θέση εργασίας λόγω απόλυσης/λήξης σύμβασης έργου αυξάνουν την συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας επιβεβαιώνοντας τη θεωρητική πρόβλεψη του υποδείγματος για το αποτέλεσμα του επιπρόσθετου εργαζόμενου. Παρόλα αυτά, λόγω της ιδιαίτερα περιορισμένης ζήτησης για εργασία, η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό δεν συνοδεύεται από αύξηση της απασχόλησης αλλά αντίθετα από αύξηση της ανεργίας. Τα εν λόγω αποτελέσματα αποτελούν ισχυρή ένδειξη για την υποχώρηση του σκιάδους ωρομισθίου των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας.

Βιβλιογραφία

Baker, Michael and Benjamin, Dwayne, (1997). "The Role of the Family in Immigrants' Labor-Market Activity: An Evaluation of Alternative Explanations," *American Economic Review*, vol. 87(4), pages 705-27.

Blundell, Richard and Macurdy, Thomas, (1999). "Labor supply: A review of alternative approaches," *Handbook of Labor Economics*, in: O. Ashenfelter & D. Card (ed.), *Handbook of Labor Economics*, edition 1, volume 3, chapter 27, pages 1559-1695 Elsevier.

Chetty, Raj and Szeidl, Adam, 2007. "Consumption Commitments and Risk Preferences," *Quarterly Journal of Economics*, vol. 122(2), pages 831-877.

Cobb-Clark, Deborah and Crossley, Thomas F., (2004). "Revisiting the family investment hypothesis," *Labour Economics*, vol. 11(3), pages 373-393.

Congregado, E. Golpe, A. and van Stel, A. (2011). "Exploring the big jump in the Spanish unemployment rate: Evidence on an 'added-worker' effect," *Economic Modelling*, vol. 28(3), pages 1099-1105.

Cullen, Julie and Gruber, Jonathan, (2000). "Does Unemployment Insurance Crowd Out Spousal Labor Supply?," *Journal of Labor Economics*, vol. 18(3), pages 546-72.

Daouli, J., M. Demoussis, N. Giannakopoulos and N. Lampropoulou (2015) "The ins and outs of Greek unemployment in the Great Depression", University of Patras, mimeo.

Daouli, J., Demoussis, M. & Giannakopoulos, N., (2006), Child Care Costs and Employment Decisions of Greek Women , SSRN Working Paper Series. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=917681>.

Daouli, J.J., Demoussis, M. and Giannakopoulos, N. (2004), "Participation of Greek married women in full-time paid employment", *South Eastern Europe Journal of Economics*, Vol. 2 No. 2, pp. 19-33.

Del Boca, Daniela and Locatelli, Marilena and Vuri, Daniela, (2005). "Child-Care Choices by Working Mothers: The Case of Italy," *Review of Economics of the Household*, vol. 3(4), pages 453-477.

Demoussis, M., and N. Giannakopoulos. (2008) Employment Dynamics of Greek Married Women. *International Journal of Manpower*, 29(5):423-442.

Heckman, James J and MaCurdy, Thomas, (1982). "Corrigendum on a Life Cycle Model of Female Labour Supply," *Review of Economic Studies*, vol. 49(4), p. 659-60.

Kuhn, Peter J. and Schuetze, Herb J., (2001). "Self-employment dynamics and self-employment trends: a study of Canadian men and women, 1982-1998," *Canadian Journal of Economics*, vol. 34(3), pages 760-784.

Lundberg, Shelly, (1985). "The Added Worker Effect," *Journal of Labor Economics*, vol. 3(1), pages 11-37

Meghir, C., Ioannides, I. and Pissarides, C. (1989), "Female participation and male unemployment duration in Greece: evidence from the Labour Force Survey", *European Economic Review*, vol. 33, pp. 395-406.

Mincer, J. (1962). "Labor Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply", in Lewis, H.G. (ed.), *Aspects of Labor Economics*. NBER, Princeton University Press, pages 63-97.

Morissette, Rene and Ostrovsky, Yuri, 2009. "How Do Families and Unattached Individuals Respond to Layoffs? Evidence from Canada," CLSRN Working Papers clsrn_admin-2009-49, UBC Department of Economics, revised 25 Sep 2009.

Moulton, B.R. (1986), "Random Group Effects and the Precision of Regression Estimates," *Journal of Econometrics*, 32, 385-97.

Nicolitsas, D. (2006), "Female labour force participation in Greece", *Bank of Greece Economic Bulletin*, Vol. 12, Bank of Greece, Athens.

OECD (2014), *OECD Employment Outlook 2014*, OECD Publishing. http://dx.doi.org/10.1787/empl_outlook-2014-en.

Skuterud, Mikal & Su, Mingcui, (2012) "Immigrants and the Dynamics of High-Wage Jobs," *Industrial and Labor Relations Review* 65(2), pages 377-397.

Stephens, Melvin (2002). "Worker Displacement and the Added Worker Effect," *Journal of Labor Economics*, vol. 20(3), pages 504-537

Xiaodong Gong, (2011). "The Added Worker Effect for Married Women in Australia," *Economic Record*, vol. 87(278), pages 414-426, 09.

Κεφάλαιο 23 Η απασχόληση των γυναικών με παιδιά και των μεταναστών κατά τη διάρκεια της κρίσης

Εισαγωγή

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι η διερεύνηση της συμπεριφοράς των έγγαμων γυναικών με παιδιά (γονιμότητα) και των μεταναστών σχετικά με τις αποφάσεις για την έκταση (συμμετοχή στην αγορά εργασίας) και την ένταση (ώρες εργασίας) της προσφοράς εργασίας, τις συνθήκες ζήτησης εργασίας που έχουν διαμορφωθεί στην ελληνική αγορά εργασίας (απασχόληση και ανεργία), το ύψος της τιμής του παραγωγικού συντελεστή της εργασίας (μισθοί) και την ευελιξία στην κατανομή του χρόνου στον εργασιακό χώρο (μερική απασχόληση). Στο πλαίσιο αυτό, θα πραγματοποιηθεί καταγραφή και παρουσίαση των πιο σημαντικών οικονομικών αποτελεσμάτων που προκύπτουν από την λειτουργία της ελληνικής αγοράς σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Για λόγους ανάλυσης χρησιμοποιούνται μικρο-δεδομένα από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) σε ατομικό επίπεδο και σε επίπεδο νοικοκυριού για την περίοδο 2007-2014. Έμφαση δίνεται στον τρόπο με τον οποίο εξελίσσονται στο χρόνο οι βασικές μεταβλητές έρευνας, ενώ διερευνώνται σημαντικές πηγές ετερογένειας αναφορικά με την λειτουργικότητα της ελληνικής αγοράς εργασίας, όπως ο αριθμός των παιδιών στο νοικοκυριό αλλά και την ηλικιακή τους διάρθρωση καθώς επίσης και η χώρα γέννησης (ημεδαπή vs αλλοδαπή), το φύλο, η ηλικία, η εκπαίδευση. Για παράδειγμα, υπολογίζονται δείκτες και κατασκευάζονται μεταβλητές που αποτυπώνουν την κατάσταση που επικρατεί στην ελληνική αγορά εργασίας όπως το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, το ποσοστό απασχόλησης προς τον πληθυσμό και το ποσοστό ανεργίας. Ακόμα, αναλύονται στοιχεία για τη θέση στην απασχόληση και γίνεται διάκριση των απασχολούμενων σε εργοδότες, σε όσους εργάζονται για δικό τους λογαριασμό και σε όσους εργάζονται ως μισθωτοί με σχέση εξαρτημένης εργασίας.

Τα στοιχεία της παρούσας μελέτης βασίζονται στα πρωτογενή μικρο-δεδομένα της ΕΕΔ και καλύπτουν την χρονική περίοδο 2007-2014. Η ΕΕΔ διενεργείται από την

ΕΛ.ΣΤΑΤ με στόχο την κατανομή του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας (15 ετών και άνω) σε τρεις πλήρως διακριτές ομάδες αναφορικά με το καθεστώς απασχόλησης (απασχολούμενοι, άνεργοι και οικονομικά μη-ενεργοί). Για τον προσδιορισμό της ατομικής κατάστασης απασχόλησης χρησιμοποιείται ο διεθνής ορισμός που ακολουθείται από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (International Labor Office) και σύμφωνα με αυτόν οι (α) απασχολούμενοι είναι άτομα ηλικίας 15 ετών και άνω τα οποία την εβδομάδα αναφοράς είτε εργάστηκαν έστω και μία ώρα με σκοπό την αμοιβή ή το κέρδος, είτε εργάστηκαν στην οικογενειακή επιχείρηση, είτε δεν εργάστηκαν αλλά είχαν μια εργασία ή επιχείρηση από την οποία απουσίαζαν προσωρινά (β) άνεργοι είναι τα άτομα ηλικίας 15-74 ετών που δε χαρακτηρίστηκαν ως απασχολούμενοι (περίπτωση α), ήταν άμεσα διαθέσιμοι για εργασία και είτε αναζητούσαν ενεργά εργασία τις τελευταίες τέσσερις εβδομάδες είτε έχουν βρει μια εργασία που θα αναλάβουν εντός των επόμενων τριών μηνών και (γ) οικονομικά μη-ενεργοί είναι τα άτομα που δε χαρακτηρίζονται απασχολούμενοι ή άνεργοι (περιπτώσεις α και β). Ως εκ τούτου ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός (ορίζεται και ως εργατικό δυναμικό) είναι το άθροισμα των απασχολούμενων και των ανέργων. Η ΕΕΔ συλλέγει επίσης πληροφορίες για μια σειρά από στοιχεία που αφορούν σε ατομικά βασικά χαρακτηριστικά της κύριας εργασίας και της ενδεχόμενης δευτερεύουσας εργασίας, στο ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό επίπεδο, στην εργασιακή εμπειρία, στις καθαρές αμοιβές από εργασία και στην αναζήτηση εργασίας

1. Μητέρες, αριθμός και ηλικία παιδιών

Στον [Πίνακα 1](#) παρουσιάζονται στοιχεία για τη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, την απασχόληση και την ανεργία για μητέρες με βάση τον αριθμό των παιδιών τους στην περίοδο 2007-2014. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος και αριθμός παιδιών ανά ηλικιακή ομάδα παρουσιάζονται στον [Πίνακα 1Α](#) στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Η σχέση μεταξύ του αριθμού των παιδιών και των LFPR και EPR που αφορούν τις μανάδες τους είναι φθίνουσα ενώ η αντίστοιχη σχέση με το UR είναι αύξουσα. Με άλλα λόγια, όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των παιδιών τόσο μικρότερη η συμμετοχή της μητέρας στο εργατικό δυναμικό αλλά και η πιθανότητα

απασχόλησης. Αντίθετα, η πιθανότητα ανεργίας αυξάνεται για μητέρες με περισσότερα παιδιά. Βέβαια, η αύξηση στο ποσοστό συμμετοχής δεν συνοδεύεται από αύξηση στο αντίστοιχο ποσοστό απασχόλησης το οποίο μάλιστα σημειώνει μείωση ανεξαρτήτως του αριθμού των παιδιών. Συνεπώς, οι έγγαμες γυναίκες με παιδιά παρότι εκφράζουν την επιθυμία να εργαστούν, λόγω της σημαντικής μείωσης στην οικονομική δραστηριότητα, δεν μπορούν να το πραγματοποιήσουν με αποτέλεσμα τα ποσοστά ανεργίας να διογκώνονται. Αναλύοντας τους δείκτες για την κατάσταση στην αγορά εργασίας για μητέρες παιδιών διαφορετικών ηλικιών παρατηρούμε ότι όσο μεγαλύτερη είναι η ηλικία των παιδιών τόσο μεγαλύτερη είναι η συμμετοχή των μενάνων τους στο εργατικό δυναμικό αλλά και στην απασχόληση. Αντίθετα, η ανεργία των μενάνων παρουσιάζει θετική σχέση με την ηλικία των παιδιών.

Πίνακας 27: Κατάσταση απασχόλησης έγγαμων γυναικών με παιδιά ανά αριθμό παιδιών, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (%)					
1 παιδί	50.4	55.5	53.6	15.7	10.0
2 παιδιά	60.0	65.0	62.6	19.4	8.3
3 παιδιά	53.9	61.2	58.5	16.5	13.4
4 παιδιά και άνω	50.0	59.2	58.0	14.6	18.3
Απασχόληση προς πληθυσμό (%)					
1 παιδί	45.7	42.4	45.0	18.6	-7.2
2 παιδιά	54.0	48.2	52.0	22.3	-10.7
3 παιδιά	48.6	46.6	48.3	18.5	-4.0
4 παιδιά και άνω	45.6	43.4	47.9	19.5	-4.7
Ανεργία (%)					
1 παιδί	9.3	23.5	15.7	48.2	151.7
2 παιδιά	10.1	25.9	16.9	49.1	155.6
3 παιδιά	9.9	23.7	17.1	43.2	138.7
4 παιδιά και άνω	8.9	26.7	17.1	64.4	198.9
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει στοιχεία για τη θέση στην απασχόληση (μισθωτή εργασία και συνολική αυτο-απασχόληση) για έγγαμες γυναίκες με παιδιά. Αναλυτικά στοιχεία για τη θέση στην απασχόληση (μισθωτή εργασία, εργοδότες, εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό και συνολική αυτο-απασχόληση) ανά έτος, αριθμό παιδιών και ύπαρξη παιδιών ανά ηλικιακή ομάδα παρουσιάζονται στον Πίνακα 2Α

στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι η σχέση μεταξύ του αριθμού των παιδιών στο νοικοκυριό και της αναλογίας της γυναικείας μισθωτής απασχόλησης προς το σύνολο της γυναικείας απασχόλησης χαρακτηρίζεται από έντονη διακύμανση στο χρόνο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην διαγράφεται μια ξεκάθαρη σχέση μεταξύ αυτών των δυο μεταβλητών ενδιαφέροντος. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι η μισθωτή απασχόληση διαχρονικά αποτελεί ολοένα και περισσότερο την τυπική μορφή απασχόληση των γυναικών με αυξημένο αριθμό παιδιών στο νοικοκυριό. Μάλιστα η μισθωτή εργασία φαίνεται να προτιμάται περισσότερο (Πίνακας 30Α, παράρτημα) από τις έγγαμες γυναίκες με παιδιά στην ηλικιακή ομάδα των 0-14 ετών (συγκριτικά με την ομάδα των 15-19 ετών). Στην περίπτωση της αυτο-απασχόλησης αξίζει να σημειωθεί ότι διαχρονικά φαίνεται οι γυναίκες με 3 και περισσότερα παιδιά να μην επιλέγουν τον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης ενώ αντίθετα οι γυναίκες με 1-2 παιδιά να εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά.

Πίνακας 28: Θέση στην απασχόληση των έγγαμων γυναικών με παιδιά ανά αριθμό παιδιών, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Μισθωτή εργασία (%)					
1 παιδί	63.0	65.9	64.2	1.1	4.6
2 παιδιά	69.2	68.1	68.8	0.6	-1.5
3 παιδιά	59.6	66.7	60.9	2.9	12.0
4 παιδιά και άνω	63.5	67.2	63.1	5.2	5.7
Συνολική αυτο-απασχόληση (%)					
1 παιδί	23.5	25.4	24.8	1.4	8.0
2 παιδιά	19.1	23.5	21.5	1.5	23.5
3 παιδιά	23.0	22.2	25.3	2.6	-3.5
4 παιδιά και άνω	18.8	16.3	21.6	3.9	-13.1
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα στοιχεία είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μ.Ο.: Μέσος όρος εξεταζόμενης περιόδου. Τ.Α.: Τυπική απόκλιση εξεταζόμενης περιόδου.					

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει στοιχεία για το ύψος των καθαρών μηνιαίων αποδοχών από μισθωτή εργασία, τις εβδομαδιαίως προσφερόμενες ώρες εργασίας και το ποσοστό της μερικής απασχόλησης για έγγαμες γυναίκες με βάση τον αριθμό των παιδιών στο νοικοκυριό. Αναλυτικά στοιχεία για τις παραπάνω μεταβλητές ανά έτος, αριθμό παιδιών και ύπαρξη παιδιών ανά ηλικιακή ομάδα παρουσιάζονται στον Πίνακα 3Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Από την ανάλυση των

δεδομένων δεν φαίνεται να διαμορφώνεται κάποια σχέση μεταξύ του μέσου όρου των μηνιαίων αποδοχών και του αριθμού των παιδιών. Επίσης, δεν φαίνεται να υπάρχουν ιδιαίτερα μεγάλες αποκλίσεις στο ύψος των καθαρών μηνιαίων αμοιβών με βάση την ύπαρξη παιδιών ανά ηλικιακή ομάδα. Η διαχρονική εξέλιξη στο ρυθμό μεταβολής των μηνιαίων μισθών, όπως αναμένεται, ακολουθεί πτωτική πορεία σε όλες τις περιπτώσεις. Μόνον στην περίπτωση των έγγαμων γυναικών με 1 παιδί η μείωση των μισθών είναι μικρότερης έντασης συγκρινόμενη με τις υπόλοιπες κατηγορίες γυναικών. Σε ότι αφορά την περίπτωση των εβδομαδιαίων ωρών εργασίας δεν φαίνεται να υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των έγγαμων γυναικών με διαφορετικό αριθμό παιδιών. Επίσης, από την ανάλυση με βάση την ηλικία των παιδιών δεν προκύπτουν αξιοσημείωτες διαφορές στο ύψος των εβδομαδιαίων ωρών εργασίας. Τέλος, στην περίπτωση της μερικής απασχόλησης βλέπουμε ότι για τις έγγαμες γυναίκες με 2 παιδιά το ποσοστό της μερικής απασχόλησης ακολουθεί αυξητική πορεία κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου ενώ για τις υπόλοιπες κατηγορίες οι όποιες μεταβολές χαρακτηρίζονται από έντονη κυκλικότητα. Στην περίπτωση της ανάλυσης με βάση την ηλικία των παιδιών η αύξηση στα ποσοστά της μερικής απασχόλησης φαίνεται να αφορά με συστηματικό τρόπο τις γυναίκες με παιδιά στην ευρύτερη ηλικιακή ομάδα των 3-11 ετών.

Πίνακας 29: Μισθοί, ώρες και είδος εργασίας των έγγαμων γυναικών με παιδιά ανά αριθμό παιδιών, 2007-2014

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Καθαρός μηνιαίος μισθός (ευρώ, 2009=100)					
1 παιδί	978.0	842.3	938.4	75.0	-13.9
2 παιδιά	1012.0	821.1	942.9	80.5	-18.9
3 παιδιά	1000.7	837.2	938.9	85.7	-16.3
4 παιδιά και άνω	986.8	809.7	975.2	104.7	-17.9
Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας					
1 παιδί	39.2	39.6	39.3	0.3	1.0
2 παιδιά	38.5	38.6	38.7	0.2	0.4
3 παιδιά	38.7	38.0	38.5	0.5	-1.9
4 παιδιά και άνω	38.5	36.8	37.7	0.6	-4.3
Μερική απασχόληση (%)					
1 παιδί	10.5	10.5	10.3	1.0	-0.1
2 παιδιά	9.9	14.1	11.1	1.7	43.0
3 παιδιά	13.5	14.2	13.5	0.7	4.6
4 παιδιά και άνω	13.1	9.6	11.2	2.9	-27.3
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

2. Μετανάστευση

Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει στοιχεία για τη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό ανά φύλο και ηλικία όσων συμμετέχουν στην ΕΕΔ και δηλώνουν ότι έχουν γεννηθεί στο εξωτερικό (μετανάστες). Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 4Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Στο σύνολο της περιόδου 2007-2014 ο μέσος όρος του LFPR για την ηλικιακή ομάδα 15-74 ετών ανέρχεται σε 73.3% για το σύνολο των μεταναστών, σε 87.6% στην περίπτωση των ανδρών μεταναστών και στο 59.4% στην περίπτωση των μεταναστριών. Παρατηρούμε ότι το LFPR των μεταναστών σχετίζεται μη-γραμμικά με την ηλικία, αφού αυξάνεται στην ηλικιακή ομάδα των 15-44 ετών και φθίνει για την ηλικιακή ομάδα 45-74 ετών. Επίσης, το LFPR αυξάνεται διαχρονικά με μεγαλύτερη ένταση για τους μετανάστες άνω των 55 ετών.

Πίνακας 30: Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	57.7	50.1	57.3	25.1	-13.2
25-34	97.2	96.2	97.3	34.7	-1.0
35-44	97.8	96.5	97.3	34.9	-1.3
45-54	94.8	94.0	95.1	34.0	-0.9
55-64	79.5	76.5	77.2	28.9	-3.9
65-74	13.8	23.4	17.0	18.7	69.2
15-74	87.2	86.9	87.6	31.1	-0.3
Γυναίκες					
15-24	29.4	39.4	34.2	2.3	33.9
25-34	54.6	66.4	60.2	14.6	21.5
35-44	71.5	76.0	72.4	23.6	6.3
45-54	70.8	74.6	72.5	23.8	5.5
55-64	46.2	50.8	50.1	14.9	10.2
65-74	7.2	7.3	10.8	4.5	1.3
15-74	55.8	63.2	59.4	16.6	13.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Στην περίπτωση των ανδρών παρατηρούμε την ύπαρξη υψηλών ποσοστών συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό το οποίο για ορισμένες ηλικιακές ομάδες (25-44 ετών) το LFPR αγγίζει το 98%. Αξίζει να σημειωθεί ότι διαχρονικά το LFPR των ανδρών μεταναστών δεν μεταβάλλεται ιδιαίτερα με εξαίρεση την περίπτωση της ηλικιακής ομάδας 65-74 για την οποία παρατηρούμε αύξηση στην περίοδο 2007-

2014. Στην περίπτωση των μεταναστριών, η σχέση του LFPR και της ηλικίας δείχνει ότι η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό αυξάνεται στην ηλικιακή ομάδα των 15-44 ετών και φθίνει για την ηλικιακή ομάδα 45-74 ετών. Διαχρονικά, η συμμετοχή των μεταναστριών στην αγορά εργασίας αυξάνεται, κυρίως για τις ηλικιακές ομάδες των 15-34 ετών.

Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει στοιχεία για τη συμμετοχή των μεταναστών στο εργατικό δυναμικό ανά φύλο και ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 5Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Στην περίπτωση των ανδρών, η διαχρονική εξέλιξη του LFPR παρότι δεν φαίνεται να διαφοροποιείται έντονα με το επίπεδο της εκπαίδευσης ακολουθεί αυξητική πορεία για τους κατόχους διδακτορικού/μεταπτυχιακού διπλώματος και για όσους έχουν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Πίνακας 31: Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	77.5	86.1	85.0	27.1	11.1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	90.5	86.4	87.6	32.7	-4.6
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	95.6	92.1	90.1	33.0	-3.6
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	85.4	84.1	85.4	30.7	-1.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	88.3	93.5	92.4	30.8	5.8
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	71.6	66.6	74.1	30.8	-7.0
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	65.2	66.7	67.0	23.1	2.3
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	71.0	78.2	70.1	21.7	10.1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	53.6	62.9	58.2	15.0	17.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	46.4	53.7	51.0	13.0	15.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Σε ότι αφορά το ύψος του LFPR για διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης παρατηρούμε την ύπαρξη μια οριακά αρνητικής σχέσης σύμφωνα με την οποία το LFPR είναι μεγαλύτερο για όσους έχουν ολοκληρώσει χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης. Στην περίπτωση των γυναικών το LFPR αυξάνεται συστηματικά για όσες έχουν ολοκληρώσει χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης (μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια και χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης). Αντίθετα στην περίπτωση όσων έχουν ολοκληρώσει υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης η ετήσια μεταβολή είναι οριακά αρνητική. Επίσης, από την ανάλυση με βάση το επίπεδο εκπαίδευσης

προκύπτει ότι για τις μετανάστριες με πολύ χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης, το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό υπολείπεται του αντίστοιχου ποσοστού των μεταναστριών με υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης.

Η απασχόληση των μεταναστών κατά την περίοδο 2007-2014 ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα παρουσιάζεται στον [Πίνακα 6](#). Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 6Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι η απασχόληση των μεταναστών (15-74 ετών) στην περίοδο 2007-2014 ανέρχεται κατά μέσο όρο στο 57.4% και διαχρονικά μειώνεται (από 64.9% το έτος 2007 έχει υποχωρήσει στο 48.7% το 2014). Στους άνδρες (γυναίκες), ο μέσος όρος της απασχόλησης είναι 69.9% (45.2%) και μειώνεται από το 82.9% (47.8%) το 2007 στο 57.4% (40.9)% το 2014. Ως εκ τούτου, οι άνδρες μετανάστες φαίνεται να επηρεάζονται περισσότερο από τη μείωση της οικονομικής δραστηριότητας, συγκριτικά με τις γυναίκες. Στο σύνολο του μεταναστευτικού πληθυσμού, η μεγαλύτερη μείωση στην απασχόληση αφορά την ηλικιακή ομάδα 15-24 ετών. Η σχέση μεταξύ του επιπέδου της απασχόλησης και της ηλικίας είναι μη-γραμμική αφού η απασχόληση αυξάνεται στην ηλικιακή ομάδα 15-44 ετών ενώ στην ηλικιακή ομάδα των 45-74 το ποσοστό αυτό μειώνεται συστηματικά.

Κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου η απασχόληση των ανδρών μεταναστών υποχωρεί συστηματικά για όλες τις ηλικιακές ομάδες και τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην πτωτική πορεία της απασχόλησης την έχει η ηλικιακή ομάδα των 15-24 ετών. Επίσης, η απασχόληση αυξάνεται στην ηλικιακή ομάδα των 15-44 ετών και μειώνεται στην ομάδα των 45-74 ετών ανεξαρτήτως του έτους αναφοράς. Στην περίπτωση των γυναικών τα ποσοστά απασχόλησης υπολείπονται των αντίστοιχων ποσοστών των ανδρών. Επίσης, η απασχόληση των μεταναστριών για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου 2007-2014 αρχίζει να μειώνεται στην ηλικιακή ομάδα των 55-64 ετών.

Πίνακας 32: Αναλογία απασχολούμενων στο σύνολο του πληθυσμού (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	51.8	23.8	38.4	13.3	-54.0
25-34	92.9	67.6	79.2	12.6	-27.2
35-44	94.1	69.3	81.7	11.8	-26.3
45-54	90.8	57.5	73.7	15.0	-36.7
55-64	75.6	41.4	57.9	13.5	-45.3
65-74	13.8	10.2	13.4	1.9	-26.0
15-74	82.9	57.4	69.9	11.9	-30.8
Γυναίκες					
15-24	19.6	16.9	19.7	3.7	-13.6
25-34	45.2	39.6	43.6	3.8	-12.3
35-44	62.3	52.8	56.8	6.2	-15.3
45-54	64.2	48.4	57.5	8.5	-24.6
55-64	44.0	39.6	43.6	3.7	-10.1
65-74	7.2	5.5	9.3	2.9	-23.6
15-74	47.8	40.9	45.2	4.7	-14.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Ο Πίνακας 7 παρουσιάζει στοιχεία για την απασχόληση των μεταναστών στο ανά φύλο και ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 7Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Για το σύνολο του πληθυσμού το ποσοστό απασχόλησης φαίνεται είναι μεγαλύτερο για αυτούς που έχουν ολοκληρώσει υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης. Η παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνεται τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες ξεχωριστά (με εξαίρεση την περίοδο 2013-2014 στην περίπτωση των γυναικών). Μάλιστα, στην περίοδο αυτή λόγω της σημαντικής πτώσης στα ποσοστά απασχόλησης των μεταναστριών, η σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και απασχόλησης γίνεται οριακά αρνητική. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι άνδρες μετανάστες με υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης έχουν τις μικρότερες απώλειες σχετικά με το ρυθμό μείωσης της απασχόλησης στην περίοδο 2007-2014. Τέλος, η μείωση στο ποσοστό απασχόλησης προς τον πληθυσμός είναι εμφανής και στην περίπτωση των μεταναστών κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου.

Πίνακας 33: Αναλογία απασχολούμενων στο σύνολο του πληθυσμού (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	M.O.	T.A.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	77.5	74.8	76.1	6.8	-3.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	83.7	63.1	72.3	12.0	-24.6
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	89.2	60.5	72.3	10.4	-32.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	81.2	52.5	67.3	12.5	-35.4
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	85.6	66.7	74.4	12.2	-22.1
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	71.6	43.1	60.0	19.0	-39.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	58.5	44.5	52.5	5.9	-24.0
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	61.0	46.8	51.9	8.8	-23.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	45.1	40.5	44.1	4.6	-10.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	39.7	35.5	38.4	3.6	-10.6
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Στον **Πίνακα 8** παρουσιάζονται τα ποσοστά ανεργίας που αφορούν τον μεταναστευτικό πληθυσμό ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 8Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Στο σύνολο των μεταναστών (ηλικίες 15-74 ετών), στην περίοδο 2007-2014, η ανεργία αυξάνεται συστηματικά και από το 8.7% το 2007 εκτοξεύεται στο 34.6% το 2014. Η εικόνα αυτή επαναλαμβάνεται τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες. Βέβαια, το ποσοστά ανεργίας για τις γυναίκες είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών παρότι ο ρυθμός με τον οποίο αυξάνεται η ανεργία στην εξεταζόμενη περίοδο είναι μεγαλύτερος στους άνδρες. Επίσης, η ανεργία είναι υψηλότερη στις μικρότερες ηλικιακές ομάδες ανεξαρτήτως του φύλου και του έτους αναφοράς. Ο ρυθμός αύξησης της ανεργίας διαφέρει ανά ηλικιακή ομάδα και σύμφωνα με τη δεδομένα είναι ιδιαίτερα αυξημένος στην περίπτωση των ανδρών στην ηλικιακή ομάδα των 35-54 ετών.

Ο **Πίνακας 9** παρουσιάζει τα ποσοστά ανεργίας που αφορούν τον μεταναστευτικό πληθυσμό ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 9Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Η σχέση μεταξύ ανεργίας και εκπαίδευσης για τους μετανάστες στην Ελλάδα δεν φαίνεται να χαρακτηρίζεται γραμμικότητα κατά τη διάρκεια της περιόδου 2007-2014. Στην περίπτωση των ανδρών φαίνεται ότι η ανεργία είναι υψηλότερη για όσους μετανάστες έχουν χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης, ενώ για τις γυναίκες η

ανεργία είναι υψηλότερη για όσες δηλώνουν ότι έχουν ολοκληρώσει τη μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σε ότι αφορά το ρυθμό μεταβολής της ανεργίας ανά επίπεδο εκπαίδευσης παρατηρούμε ότι οι κάτοχοι διδακτορικού/μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα αρνητικές συνθήκες στην αγορά εργασίας αφού στην περίπτωση των ανδρών (γυναικών) το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε από το 0.1% (0.1%) το 2007 στο 11.3% (23.4%) το 2014. Συνεπώς, με την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης οι μετανάστες με υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης φαίνεται να αντιμετωπίζουν αυξημένες πιθανότητες να καταστούν άνεργοι.

Πίνακας 34: Αναλογία ανέργων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	10.3	52.5	33.7	20.7	411.6
25-34	4.4	29.7	18.6	12.5	571.2
35-44	3.8	28.2	16.2	11.6	639.3
45-54	4.3	38.8	22.6	15.6	811.9
55-64	4.9	45.9	25.5	14.7	836.6
65-74	0.1	56.3	18.1	19.0	56169.5
15-74	4.9	34.0	20.3	13.4	592.2
Γυναίκες					
15-24	33.4	57.0	41.8	13.5	70.6
25-34	17.3	40.3	26.9	11.1	133.2
35-44	12.8	30.5	21.3	10.0	138.1
45-54	9.3	35.2	20.6	12.6	277.7
55-64	4.6	22.2	12.8	6.4	378.8
65-74	0.1	24.6	13.7	14.6	24472.6
15-74	14.3	35.4	23.5	10.6	147.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Πίνακας 35: Αναλογία ανέργων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	M.O.	T.A.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	0.1	11.3	8.9	2028.2	16154.8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	6.9	23.2	15.3	44.3	239.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	6.3	31.5	17.8	66.8	398.3
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	4.2	31.6	18.1	99.0	651.7
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	2.7	26.8	18.1	130.2	899.7
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	0.1	23.4	14.1	6689.8	53405.6
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	6.7	22.2	14.5	42.7	232.0
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	10.0	31.4	18.2	43.6	213.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	8.5	22.4	14.1	33.7	165.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	6.7	18.1	12.6	33.3	172.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Ο Πίνακας 10 παρουσιάζει τα ποσοστά της μισθωτής απασχόλησης των μεταναστών ανά φύλο και ηλικία στην περίοδο 2007-2014. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 10Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι τα ποσοστά απασχόλησης των μεταναστών (15-74 ετών) κατά μέσο όρο στο σύνολο της εξεταζόμενης περιόδου αγγίζουν το 87% τόσο για το σύνολο όσο και στην ανάλυση με βάση το φύλο. Επίσης, ο ρυθμός μεταβολής της απασχόλησης δεν φαίνεται να μεταβάλλεται ιδιαίτερα στο χρόνο αφού η ποσοστιαία μείωση του EPR δεν ξεπερνά το 4% για το σύνολο, το 5% για τους άνδρες και το 1% για τις γυναίκες. Επίσης, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η σχέση μεταξύ μισθωτής απασχόλησης και ηλικίας φαίνεται να είναι αρνητική που σημαίνει ότι καθώς αυξάνεται η ηλικία των απασχολούμενων μεταναστών μειώνεται η συχνότητα με την οποία παρατηρούμε τη μισθωτή εργασία ως κυρίαρχο τύπο απασχόλησης. Αυτή η αρνητική σχέση είναι περισσότερο εμφανής στην περίπτωση των ανδρών. Σε ότι αφορά τη διαχρονική εξέλιξη της μισθωτής απασχόλησης παρατηρούμε ότι για όλες σχεδόν τις ηλικιακές ομάδες η μισθωτή εργασία μεταβάλλεται οριακά με εξαίρεση την περίπτωση των ηλικιακών ομάδων 55-64 ετών και 65-74 ετών. Στην πρώτη περίπτωση μετά το 2012 παρατηρείται μείωση ενώ στην δεύτερη περίπτωση η τάση είναι αυξανόμενη για το σύνολο της περιόδου 2007-2014.

Πίνακας 36: Αναλογία μισθωτών απασχολούμενων στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	91.9	92.2	90.1	78.6	0.3
25-34	88.3	85.8	90.1	78.7	-2.9
35-44	88.8	85.7	86.3	74.8	-3.5
45-54	86.0	80.2	82.1	70.5	-6.8
55-64	78.8	67.8	79.9	68.3	-13.9
65-74	33.7	62.8	61.3	67.9	86.6
15-74	87.9	83.7	86.6	75.0	-4.8
Γυναίκες					
15-24	93.3	96.1	93.9	82.6	3.0
25-34	89.2	90.0	89.1	78.0	0.9
35-44	84.4	84.0	85.5	74.9	-0.5
45-54	84.4	85.8	84.3	74.0	1.6
55-64	88.9	80.1	85.8	73.5	-9.9
65-74	61.5	92.7	86.2	84.9	50.8
15-74	86.5	86.1	86.7	75.8	-0.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Ο Πίνακας 11 παρουσιάζει τα ποσοστά της μισθωτής (εξαρτημένης) απασχόλησης των μεταναστών ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης στην περίοδο 2007-2014. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 11Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Η σχέση μεταξύ μισθωτής εργασίας και εκπαίδευσης φαίνεται να είναι οριακά αρνητική τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Επίσης, η διαχρονική εξέλιξη της μισθωτής εργασίας ανά επίπεδο εκπαίδευσης χαρακτηρίζεται από έντονη κυκλικότητα με αποτέλεσμα να μην διαγράφεται μια ξεκάθαρη χρονική τάση.

Ο Πίνακας 12 παρουσιάζει στοιχεία για το καθαρό ύψος των μηνιαίων αποδοχών (ΔΤΚ, 2009=100) από μισθωτή εργασία των μεταναστών ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 12Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Παρατηρούμε ότι για το σύνολο των μεταναστών οι καθαρές μηνιαίες αμοιβές μειώνονται σε πραγματικούς όρους στην περίοδο 2007-2014 κατά 20.8%, στην περίπτωση των ανδρών η αντίστοιχη μείωση ανέρχεται στο 22.6% ενώ στην περίπτωση των γυναικών η μείωση αυτή είναι μικρότερη και ισούται με 15.0%.

Πίνακας 11: Αναλογία μισθωτών απασχολούμενων στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	M.O.	T.A.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	97.2	53.2	85.6	67.7	-45.3
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	78.5	66.8	77.2	65.5	-14.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	88.0	77.7	82.8	70.3	-11.7
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	88.8	86.4	87.4	75.9	-2.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	89.9	86.4	89.5	77.8	-3.9
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	78.9	100.0	83.3	76.8	26.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	80.1	77.4	80.4	70.0	-3.3
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	83.1	86.7	87.8	78.0	4.4
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	89.1	87.9	88.5	77.2	-1.3
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	88.0	88.5	87.3	76.4	0.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Το μισθολογικό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών ανέρχεται στο 16% στο σύνολο της περιόδου 2007-2014 και παρουσιάζει οριακή υποχώρηση επειδή μειώνονται οι αποδοχές των ανδρών περισσότερο από των γυναικών. Επίσης, η ανάλυση της σχέσης ηλικίας-αμοιβών είναι γραμμική και θετική στην περίπτωση των ανδρών και μη-γραμμική τύπου αντίστροφης U μορφής στην περίπτωση των γυναικών. Με άλλα λόγια, οι αμοιβές αυξάνονται συνεχώς με την ηλικία (15-64 ετών) στην περίπτωση των ανδρών ενώ στην περίπτωση των γυναικών η εξέλιξη των μισθών σε όλο τον κύκλο ζωής τους αυξάνεται στις νεαρές ηλικίες και υποχωρεί στις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο καθαρός μισθός των μεταναστών (ανδρών και γυναικών) το 2014 φαίνεται να βρίσκεται στα επίπεδα του κατώτατου μισθού όπως αυτός διαμορφώθηκε τον Φεβρουάριο του 2012.

Πίνακας 37: Μηνιαίος μισθός από κύρια εργασία (καθαρό ποσό €, 2009=100) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	765.4	602.9	675.0	576.7	-21.2
25-34	856.6	649.7	763.7	653.6	-24.2
35-44	931.1	703.7	834.9	715.4	-24.4
45-54	932.4	703.1	854.0	734.4	-24.6
55-64	910.7	723.7	906.8	790.4	-20.5
65-74	-	-	-	-	-
15-74	883.9	684.2	803.7	690.4	-22.6
Γυναίκες					
15-24	590.6	569.7	609.3	535.1	-3.5
25-34	700.0	600.8	662.8	573.5	-14.2
35-44	737.3	627.8	690.1	596.1	-14.8
45-54	775.5	599.8	696.3	596.5	-22.7
55-64	682.7	662.3	679.9	594.2	-3.0
65-74	-	-	-	-	-
15-74	722.9	614.6	677.6	585.4	-15.0
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Ο Πίνακας 13 παρουσιάζει στοιχεία για το καθαρό ύψος των μηνιαίων αποδοχών (ΔΤΚ, 2009=100) από μισθωτή εργασία των μεταναστών ανά φύλο και εκπαιδευτική βαθμίδα. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 13Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Η σχέση μεταξύ αμοιβών και εκπαίδευσης είναι θετική ανεξαρτήτως του φύλου και του έτους αναφοράς της έρευνας. Επίσης, η διαχρονική αποκλιμάκωση των μισθών είναι εντονότερη στην περίπτωση των ατόμων με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης (ιδιαίτερα στην περίπτωση των ανδρών). Επίσης, αξιοσημείωτες μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών καταγράφονται σε κάθε επίπεδο εκπαίδευσης.

Πίνακας 38: Μηνιαίος μισθός από κύρια εργασία (καθαρό ποσό €, 2009=100) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	M.O.	T.A.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	-	-	-	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	1023.5	842.6	997.5	867.4	-17.7
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	849.6	733.2	852.7	744.7	-13.7
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	877.5	683.8	795.6	683.2	-22.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	840.4	618.0	734.2	625.8	-26.5
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	-	-	-	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	803.9	696.3	767.6	665.5	-13.4
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	771.8	677.5	738.0	640.0	-12.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	688.1	582.9	645.8	557.8	-15.3
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	676.6	572.4	622.9	536.4	-15.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Ο **Πίνακας 14** παρουσιάζει τις προσφερόμενες ώρες εργασίας των μεταναστών στην περίοδο 2007-2014 ανά φύλο και ηλικία. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 14Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Στην ηλικιακή ομάδα των 15-74 ετών παρατηρούμε, κατά τη διάρκεια της περιόδου 2007-2014, μείωση στον αριθμό των προσφερόμενων ωρών εργασίας τόσο για το σύνολο όσο και για άνδρες και για γυναίκες, ξεχωριστά. Συγκρίνοντας τις προσφερόμενες ώρες εργασίας με βάση το φύλο παρατηρούμε ότι οι γυναίκες εργάζονται λιγότερες ώρες την εβδομάδα και αυτό ισχύει ανεξάρτητα από την ηλικία και το έτος αναφοράς της έρευνας.

Ο **Πίνακας 15** παρουσιάζει τις προσφερόμενες ώρες εργασίας των μεταναστών στην περίοδο 2007-2014 ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης. Αναλυτικά στοιχεία ανά έτος παρουσιάζονται στον Πίνακα 15Α στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου. Οι ώρες εργασίας μειώνονται κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου για όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης και ανεξαρτήτως του φύλου. Παρόλα αυτά σε κάθε επίπεδο εκπαίδευσης και για κάθε έτος οι άνδρες φαίνεται ότι προσφέρουν εβδομαδιαίως υψηλότερο αριθμό ωρών εργασίας σε σχέση με τις γυναίκες.

Πίνακας 15: Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
15-24	43.4	39.3	41.3	34.7	-9.4
25-34	44.0	41.6	42.8	36.7	-5.5
35-44	43.8	41.5	42.8	36.7	-5.2
45-54	43.5	40.7	42.7	36.5	-6.6
55-64	43.4	38.8	42.5	35.7	-10.4
65-74	-	-	-	-	-
15-74	43.8	41.1	42.7	36.5	-6.0
Γυναίκες					
15-24	39.9	34.2	38.9	32.1	-14.3
25-34	39.5	38.6	39.0	33.8	-2.3
35-44	39.3	36.9	38.9	33.3	-6.1
45-54	42.7	38.4	40.5	33.9	-10.2
55-64	44.4	40.0	43.1	36.3	-10.0
65-74	-	-	-	-	-
15-74	40.6	37.9	39.8	33.9	-6.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Πίνακας 39: Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2014	Μ.Ο.	Τ.Α.	% μεταβολή
Άνδρες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	-	-	-	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	43.5	38.7	42.4	35.5	-11.2
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	43.6	41.9	42.8	36.8	-3.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	43.7	40.9	42.5	36.2	-6.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	44.0	42.5	43.1	37.2	-3.5
Γυναίκες					
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	-	-	-	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	40.6	37.4	39.4	33.4	-7.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	39.1	38.3	40.0	34.9	-1.9
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	40.9	38.2	39.7	33.8	-6.6
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	40.7	37.4	40.1	34.0	-8.1
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).					

Συμπεράσματα

Αναφορικά με τα αποτελέσματα στην αγορά εργασίας για τις μητέρες βρέθηκε ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των παιδιών τόσο μικρότερη η συμμετοχή της μητέρας στο εργατικό δυναμικό αλλά και η πιθανότητα απασχόλησης. Αντίθετα, η πιθανότητα ανεργίας αυξάνεται για μητέρες με περισσότερα παιδιά. Επίσης, βρέθηκε ότι όσο μεγαλύτερη είναι η ηλικία των παιδιών τόσο μικρότερη είναι η συμμετοχή των μητέρων στο εργατικό δυναμικό και η απασχόληση. Αντίθετα, η

ανεργία των μανάδων παρουσιάζει θετική σχέση με την ηλικία των παιδιών. Να σημειωθεί ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των παιδιών τόσο μικρότερο είναι το ποσοστό των μητέρων που εργάζονται σε καθεστώς μισθωτής εργασίας. Ο μέσος όρος των μηνιαίων αποδοχών είναι μικρότερος καθώς αυξάνεται ο αριθμός των παιδιών. Μάλιστα το μισθολογικό πλεονέκτημα των μητέρων με 1 παιδί έναντι των μητέρων με 4 παιδιά και άνω ανέρχεται στο 18% στην περίοδο 2007-2013.

Σε ότι αφορά την ανάλυση του δείγματος των μεταναστών, στο σύνολο της περιόδου 2007-2013 ο μέσος όρος του ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό για την ηλικιακή ομάδα 15-74 ετών ανέρχεται σε 73% για το σύνολο των μεταναστών, σε 87.7% στην περίπτωση των ανδρών μεταναστών και στο 58.8% στην περίπτωση των μεταναστριών. Επίσης, η ανεργία αυξάνεται συστηματικά και από το 8.7% το 2007 εκτοξεύεται στο 37.6% το 2013. Επίσης, βρέθηκε ότι οι άνδρες μετανάστες φαίνεται να επηρεάζονται περισσότερο από τη μείωση στην απασχόληση, συγκριτικά με τις γυναίκες. Με την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης οι μετανάστες με υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης φαίνεται ότι αντιμετώπισαν χαμηλότερες πιθανότητες να γίνουν άνεργοι. Βέβαια, στην περίπτωση των γυναικών αυτό δεν συνέβη με αποτέλεσμα η αύξηση στην ανεργία των μεταναστριών να είναι ανεξάρτητη του επιπέδου εκπαίδευσης τους. Η ανάλυση της μισθωτής απασχόλησης με βάση το επίπεδο εκπαίδευσης δείχνει ότι διαχρονικά οι μετανάστες άνδρες με υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα μειωμένα ποσοστά μισθωτής εργασίας το 2013. Αναφορικά με το επίπεδο των αμοιβών βρέθηκε ότι οι αμοιβές μειώθηκαν στην περίοδο 2007-2013 κατά 20% για το σύνολο των μεταναστών και για τους άνδρες ενώ στην περίπτωση των γυναικών η μείωση είναι μικρότερη και ανέρχεται στο 16.8%. Επίσης, το μισθολογικό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών ανέρχεται στο 16% και παρουσιάζει οριακή υποχώρηση επειδή μειώνονται οι αποδοχές των ανδρών περισσότερο από των γυναικών. Η σχέση μεταξύ αμοιβών και εκπαίδευσης είναι θετική αλλά η διαχρονική αποκλιμάκωση των μισθών είναι εντονότερη στην περίπτωση των ατόμων με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Τέλος, αναλύοντας τις προσφερόμενες ώρες εργασίας βρέθηκε ότι ακολουθούν πτωτική πορεία στη διάρκεια της περιόδου 2007-2013 και οι μετανάστριες φαίνεται να εργάζονται λιγότερες ώρες την εβδομάδα (συγκριτικά με τους μετανάστες).

Παράρτημα κεφαλαίου

Πίνακας 1Α. Κατάσταση απασχόλησης έγγαμων γυναικών με παιδιά ανά αριθμό και ηλικία των παιδιών, 2007-2014

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
LFPR (%)									
1 παιδί	50.4	50.4	52.6	54.6	54.4	55.4	55.3	55.5	10.0
2 παιδιά	60.0	60.7	61.9	63.6	63.6	63.8	62.4	65.0	8.3
3 παιδιά	53.9	54.8	57.3	57.0	56.9	62.3	64.4	61.2	13.4
4 παιδιά	50.2	52.9	62.5	61.3	57.0	57.4	57.9	59.2	18.0
5 παιδιά και άνω	48.9	69.7	59.5	54.9	73.7	73.8	62.5	59.0	20.7
Παιδιά 0-2 ετών	57.1	57.0	57.7	63.2	63.5	66.4	67.1	n.a.	17.6 ^a
Παιδιά 3-5 ετών	60.8	62.0	63.5	64.8	66.2	69.1	68.1	n.a.	11.9 ^a
Παιδιά 6-11 ετών	63.9	64.7	66.3	67.1	68.7	70.9	71.2	n.a.	11.5 ^a
Παιδιά 12-16 ετών	66.1	65.4	68.0	69.6	70.0	71.0	71.3	n.a.	7.9 ^a
Παιδιά 0-14 ετών	63.6	63.5	65.3	67.4	68.3	70.8	71.0	71.2	11.8
Παιδιά 15-19 ετών	65.6	65.9	68.0	69.0	66.7	68.0	68.6	70.5	7.4
EPR (%)									
1 παιδί	45.7	46.0	47.6	47.8	45.4	43.7	41.7	42.4	-7.2
2 παιδιά	54.0	55.0	54.7	55.4	53.4	49.0	46.1	48.2	-10.7
3 παιδιά	48.6	50.0	51.6	48.4	47.0	46.7	47.3	46.6	-4.0
4 παιδιά	46.1	49.2	56.0	52.7	48.5	41.5	41.9	44.0	-4.5
5 παιδιά και άνω	42.1	61.7	57.5	54.2	61.5	52.5	37.7	40.3	-4.4
Παιδιά 0-2 ετών	52.0	52.8	50.8	54.8	51.8	51.8	51.2	n.a.	-1.4 ^a
Παιδιά 3-5 ετών	52.5	55.1	55.1	55.3	53.8	50.8	47.8	n.a.	-9.0 ^a
Παιδιά 6-11 ετών	56.3	57.7	58.0	57.3	56.5	52.8	51.5	n.a.	-8.5 ^a
Παιδιά 12-16 ετών	59.3	59.0	61.0	60.7	59.0	54.3	51.9	n.a.	-12.4 ^a
Παιδιά 0-14 ετών	56.5	56.9	57.5	57.9	56.1	53.5	51.5	52.8	-6.5
Παιδιά 15-19 ετών	59.8	59.9	61.1	60.6	56.5	52.8	51.0	53.0	-11.4
UR (%)									
1 παιδί	9.3	8.8	9.6	12.4	16.6	21.1	24.6	23.5	151.7
2 παιδιά	10.1	9.3	11.5	12.9	16.0	23.1	26.1	25.9	155.6
3 παιδιά	9.9	8.7	9.9	15.1	17.4	25.1	26.7	23.7	138.7

4 παιδιά	8.2	6.9	10.5	14.0	14.9	27.6	27.6	25.7	213.4
5 παιδιά και άνω	13.9	11.5	3.3	1.2	16.6	29.0	39.7	31.8	129.1
Παιδιά 0-2 ετών	9.0	7.2	11.9	13.3	18.4	22.0	23.7	n.a.	163.3 ^a
Παιδιά 3-5 ετών	13.7	11.0	13.3	14.7	18.8	26.5	29.8	n.a.	118.2 ^a
Παιδιά 6-11 ετών	11.8	10.7	12.5	14.6	17.7	25.6	27.6	n.a.	134.3 ^a
Παιδιά 12-16 ετών	10.2	9.8	10.4	12.8	15.7	23.6	27.1	n.a.	165.4 ^a
Παιδιά 0-14 ετών	11.2	10.3	11.9	14.1	17.9	24.4	27.5	25.8	129.5
Παιδιά 15-19 ετών	8.9	9.0	10.1	12.2	15.3	22.3	25.8	24.9	178.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ). Σημείωση: Τα στοιχεία αφορούν το σταθμισμένο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014). n.a.: Μη-διαθέσιμα στοιχεία. ^a περίοδος αναφοράς 2007-2013).									

Πίνακας 2Α. Θέση στην απασχόληση των έγγαμων γυναικών με παιδιά ανά αριθμό και ηλικία των παιδιών, 2007-2014

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Μισθωτοί (%)									
1 παιδί	63.0	62.5	65.0	64.5	64.0	64.0	64.8	65.9	4.6
2 παιδιά	69.2	69.9	68.1	69.0	68.7	69.2	68.3	68.1	-1.5
3 παιδιά	59.6	58.7	62.0	60.1	58.8	58.3	63.1	66.7	12.0
4 παιδιά	65.9	60.9	54.8	60.8	66.9	69.1	49.2	63.5	-3.7
5 παιδιά και άνω	46.3	62.8	69.4	74.6	72.3	70.2	82.2	87.8	89.7
Παιδιά 0-2 ετών	77.9	78.9	78.9	79.7	79.2	80.0	79.4	n.a.	1.9 ^a
Παιδιά 3-5 ετών	73.6	73.2	75.8	75.5	77.3	74.5	76.0	n.a.	3.2 ^a
Παιδιά 6-11 ετών	70.4	70.3	69.9	69.6	69.8	71.8	70.4	n.a.	-0.1 ^a
Παιδιά 12-16 ετών	67.3	67.2	67.4	67.8	66.9	66.5	66.7	n.a.	-0.9 ^a
Παιδιά 0-14 ετών	71.7	72.1	72.7	72.8	72.7	72.8	72.8	73.9	3.0
Παιδιά 15-19 ετών	65.7	65.3	66.1	66.8	64.5	64.7	68.0	68.1	3.8
Εργοδότες (%)									
1 παιδί	4.6	5.3	4.4	4.8	5.1	4.6	4.0	n.a.	-12.6 ^a
2 παιδιά	4.5	5.1	5.4	4.2	4.1	4.2	4.5	n.a.	-0.7 ^a
3 παιδιά	4.6	5.7	5.1	4.8	5.0	6.1	5.3	n.a.	13.8 ^a
4 παιδιά	4.3	5.3	5.0	3.2	2.9	1.2	3.6	n.a.	-17.6 ^a
5 παιδιά και άνω	0.0	0.0	7.3	1.5	0.0	0.0	0.0	n.a.	-
Παιδιά 0-2 ετών	3.3	3.5	4.4	4.0	4.2	3.2	3.9	n.a.	20.0 ^a
Παιδιά 3-5 ετών	3.8	5.1	4.4	4.3	4.4	4.5	4.5	n.a.	21.0 ^a
Παιδιά 6-11 ετών	5.1	5.6	5.6	4.6	4.4	4.5	4.2	n.a.	-17.4 ^a
Παιδιά 12-16 ετών	4.6	5.4	4.8	3.9	4.1	4.3	3.9	n.a.	-14.9 ^a
Παιδιά 0-14 ετών	4.4	5.0	4.7	4.3	4.3	4.0	4.1	n.a.	-8.4 ^a
Παιδιά 15-19 ετών	4.2	5.3	4.8	4.4	4.5	4.3	4.1	n.a.	-3.9 ^a
Αυτο-απασχόληση (%)									
1 παιδί	18.9	19.1	18.2	19.5	20.7	22.2	21.9	n.a.	15.5 ^a
2 παιδιά	14.6	15.0	16.2	16.6	17.7	17.4	18.6	n.a.	28.0 ^a
3 παιδιά	18.3	19.7	18.2	20.7	23.1	23.4	19.8	n.a.	7.8 ^a

4 παιδιά	13.6	16.9	21.2	20.0	22.2	17.9	28.9	n.a.	112.3 ^a
5 παιδιά και άνω	25.3	17.2	14.4	16.0	14.7	12.0	4.6	n.a.	-81.8 ^a
Παιδιά 0-2 ετών	11.8	11.9	10.8	11.2	12.6	12.4	13.4	n.a.	13.0 ^a
Παιδιά 3-5 ετών	13.2	12.6	11.9	13.2	11.6	14.4	13.5	n.a.	2.1 ^a
Παιδιά 6-11 ετών	13.3	14.2	14.4	16.1	16.5	15.8	17.4	n.a.	31.5 ^a
Παιδιά 12-16 ετών	15.3	16.0	15.9	16.9	19.3	19.1	18.4	n.a.	20.4 ^a
Παιδιά 0-14 ετών	13.5	13.7	13.6	14.4	15.2	15.9	15.9	n.a.	18.0 ^a
Παιδιά 15-19 ετών	16.4	17.0	17.4	17.1	19.5	20.4	17.4	n.a.	6.3 ^a
Συνολική αυτο-απασχόληση (%)									
1 παιδί	23.5	24.4	22.6	24.3	25.7	26.8	25.9	25.4	8.0
2 παιδιά	19.1	20.1	21.6	20.8	21.8	21.7	23.1	23.5	23.5
3 παιδιά	23.0	25.4	23.2	25.5	28.1	29.5	25.0	22.2	-3.5
4 παιδιά	17.9	22.2	26.2	23.2	25.1	19.1	32.4	18.8	4.8
5 παιδιά και άνω	25.3	17.2	21.7	17.5	14.7	12.0	4.6	2.8	-89.0
Παιδιά 0-2 ετών	6.9	5.8	5.9	5.1	4.0	4.4	3.3	n.a.	-52.5 ^a
Παιδιά 3-5 ετών	9.4	9.1	8.0	7.1	6.7	6.7	6.0	n.a.	-36.1 ^a
Παιδιά 6-11 ετών	11.2	9.9	10.1	9.6	9.3	7.9	8.0	n.a.	-29.0 ^a
Παιδιά 12-16 ετών	12.8	11.5	11.9	11.3	9.6	10.1	11.0	n.a.	-14.1 ^a
Παιδιά 0-14 ετών	10.3	9.2	9.0	8.4	7.7	7.3	7.2	6.3	-39.4
Παιδιά 15-19 ετών	13.8	12.4	11.7	11.7	11.5	10.6	10.6	10.1	-26.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ).									
Σημείωση: Τα στοιχεία αφορούν το σταθμισμένο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014). n.a.: Μη-διαθέσιμα στοιχεία. ^a περίοδος αναφοράς 2007-2013).									

Πίνακας 3Α. Μισθοί, ώρες και είδος εργασίας των έγγαμων γυναικών με παιδιά ανά αριθμό και ηλικία των παιδιών, 2007-2014

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Μισθοί									
1 παιδί	978.0	981.8	1048.6	992.2	940.0	867.4	857.2	842.3	-13.9
2 παιδιά	1012.0	990.4	1027.6	1000.9	956.2	893.7	841.1	821.1	-18.9
3 παιδιά	1000.7	1006.1	1020.0	995.3	974.3	868.1	809.5	837.2	-16.3
4 παιδιά	980.7	1099.8	1135.9	1068.4	909.3	874.8	881.4	786.5	-19.8
5 παιδιά και άνω	1023.4	742.6	1046.8	1105.7	1042.6	1057.5	1002.9	916.1	-10.5
Παιδιά 0-2 ετών	982.6	964.7	1036.1	991.7	944.9	874.9	824.0	n.a.	-16.1 ^a
Παιδιά 3-5 ετών	988.2	978.7	1047.7	981.4	938.5	858.7	819.4	n.a.	-17.1 ^a
Παιδιά 6-11 ετών	993.0	977.4	1031.6	1009.5	955.4	889.5	836.7	n.a.	-15.7 ^a
Παιδιά 12-16 ετών	1009.6	979.9	1032.6	1025.5	972.6	899.5	838.6	n.a.	-16.9 ^a
Παιδιά 0-14 ετών	988.8	974.1	1037.1	1001.1	951.3	879.2	832.8	826.6	-16.4
Παιδιά 15-19 ετών	1021.0	1002.1	1035.3	1022.4	966.1	884.0	865.1	831.3	-18.6
Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας									
1 παιδί	39.2	39.6	39.6	39.4	39.1	38.9	38.8	39.6	1.0
2 παιδιά	38.5	38.6	38.8	38.7	38.9	39.2	38.5	38.6	0.4
3 παιδιά	38.7	38.5	37.8	38.7	39.1	38.1	38.8	38.0	-1.9
4 παιδιά	38.4	36.8	37.0	38.8	38.8	37.5	39.1	36.7	-4.4
5 παιδιά και άνω	39.5	39.2	39.8	34.3	34.8	35.3	32.4	37.6	-4.7
Παιδιά 0-2 ετών	37.4	37.6	37.6	37.4	37.7	37.9	37.2	n.a.	-0.6 ^a
Παιδιά 3-5 ετών	37.9	37.6	37.3	37.4	37.7	37.8	37.3	n.a.	-1.7 ^a
Παιδιά 6-11 ετών	38.0	38.1	37.7	38.1	38.4	38.0	37.5	n.a.	-1.4 ^a
Παιδιά 12-16 ετών	38.4	38.6	38.6	38.7	38.5	38.8	38.5	n.a.	0.4 ^a
Παιδιά 0-14 ετών	38.1	38.2	38.0	38.1	38.1	38.3	37.8	38.1	0.0
Παιδιά 15-19 ετών	39.2	38.9	39.2	39.4	39.4	39.4	38.9	38.5	-1.6
Μερική απασχόληση (%)									
1 παιδί	10.5	9.0	8.9	9.9	10.5	11.6	11.6	10.5	-0.1
2 παιδιά	9.9	10.3	10.7	10.3	9.5	10.5	13.4	14.1	43.0
3 παιδιά	13.5	13.5	13.6	13.8	12.7	14.1	12.2	14.2	4.6

4 παιδιά	13.1	16.3	16.1	8.7	8.6	10.4	9.3	10.1	-22.7
5 παιδιά και άνω	13.2	11.8	8.5	8.9	13.7	7.2	3.1	6.2	-53.0
Παιδιά 0-2 ετών	11.4	11.3	10.4	9.7	10.1	10.8	11.2	n.a.	-2.0 ^a
Παιδιά 3-5 ετών	11.5	12.3	11.6	11.9	9.7	12.4	14.3	n.a.	24.5 ^a
Παιδιά 6-11 ετών	11.0	11.4	11.8	11.2	10.4	12.3	14.9	n.a.	36.1 ^a
Παιδιά 12-16 ετών	10.2	10.6	11.0	10.4	10.5	10.9	12.5	n.a.	22.6 ^a
Παιδιά 0-14 ετών	10.8	11.0	11.0	10.6	10.3	11.7	13.6	13.0	19.8
Παιδιά 15-19 ετών	9.5	10.2	10.4	9.4	9.0	9.9	10.8	14.0	47.6
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ). Σημείωση: Τα στοιχεία αφορούν το σταθμισμένο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014). Οι μισθοί αφορούν στις πραγματικές μηνιαίες καθαρές αποδοχές (ευρώ, 2009=100). n.a.: Μη-διαθέσιμα στοιχεία. ^a περίοδος αναφοράς 2007-2013).									

Πίνακας 4Α. Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	44.4	46.8	47.4	48.7	46.7	44.8	45.4	44.2	-0.3
25-34 ετών	76.8	77.1	78.7	79.7	78.1	78.8	81.8	80.7	5.2
35-44 ετών	84.9	83.9	85.2	86.8	85.4	84.7	86.4	86.5	1.8
45-54 ετών	81.0	81.4	84.4	82.6	82.6	84.2	82.9	83.5	3.0
55-64 ετών	57.8	57.6	61.8	66.6	61.1	58.0	64.0	61.4	6.2
65-74 ετών	9.8	12.5	14.9	14.3	15.4	12.2	14.0	13.6	38.3
15-74 ετών	71.1	71.5	73.4	74.7	73.6	73.3	74.5	74.4	4.6
Άνδρες									
15-24 ετών	57.7	59.4	59.6	61.3	57.7	56.8	55.4	50.1	-13.2
25-34 ετών	97.2	97.8	98.2	97.8	96.8	96.2	97.9	96.2	-1.0
35-44 ετών	97.8	98.1	98.5	97.5	96.6	96.5	97.1	96.5	-1.3
45-54 ετών	94.8	94.6	96.2	96.2	95.4	95.3	94.4	94.0	-0.9
55-64 ετών	79.5	82.0	75.7	81.4	75.5	68.4	78.8	76.5	-3.9
65-74 ετών	13.8	12.5	16.2	17.5	15.9	14.5	22.4	23.4	69.2
15-74 ετών	87.2	87.8	88.0	88.7	87.9	87.0	87.6	86.9	-0.3
Γυναίκες									
15-24 ετών	29.4	31.4	33.5	34.8	34.9	33.7	36.2	39.4	33.9
25-34 ετών	54.6	54.3	58.0	60.6	58.9	61.9	67.1	66.4	21.5
35-44 ετών	71.5	68.3	70.3	74.5	72.7	71.1	74.6	76.0	6.3
45-54 ετών	70.8	70.7	74.3	71.4	72.1	73.9	72.4	74.6	5.5
55-64 ετών	46.2	42.0	51.3	56.5	51.0	50.7	52.5	50.8	10.2
65-74 ετών	7.2	12.5	13.9	12.0	15.2	10.4	8.1	7.3	1.3
15-74 ετών	55.8	55.0	58.4	60.6	59.8	60.0	62.1	63.2	13.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 5Α. Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	73.8	84.4	79.2	80.4	79.7	87.1	76.2	71.5	-3.2
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	75.4	72.5	77.9	76.0	73.3	74.2	73.9	73.4	-2.7
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	81.2	77.1	78.4	79.8	75.4	76.8	80.7	83.1	2.3
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	69.4	69.5	70.8	73.4	72.6	71.3	72.9	73.1	5.3
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	69.7	74.6	76.3	75.7	75.6	76.8	77.6	76.9	10.5
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	77.5	87.4	78.7	80.8	83.4	88.1	97.7	86.1	11.1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	90.5	90.9	92.3	91.1	81.1	80.5	87.8	86.4	-4.6
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	95.6	86.0	86.7	91.7	91.6	87.3	90.2	92.1	-3.6
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	85.4	85.7	84.9	86.2	86.1	85.4	85.4	84.1	-1.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	88.3	92.4	94.2	93.2	93.1	92.8	92.0	93.5	5.8
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	71.6	81.7	80.0	80.1	75.9	85.6	51.1	66.6	-7.0
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	65.2	61.2	69.0	68.1	68.5	70.6	66.5	66.7	2.3
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	71.0	70.3	71.6	69.2	62.2	66.7	71.8	78.2	10.1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	53.6	52.7	56.6	60.5	59.9	58.0	61.2	62.9	17.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	46.4	48.8	48.2	50.1	51.0	53.0	56.6	53.7	15.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 6Α. Αναλογία απασχολούμενων στο σύνολο του πληθυσμού (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	36.6	39.6	38.0	34.9	28.1	20.1	18.3	20.0	-45.3
25-34 ετών	70.0	71.1	69.3	66.6	60.3	51.7	51.2	53.1	-24.1
35-44 ετών	78.5	78.7	77.3	75.7	69.7	60.4	57.3	61.2	-22.0
45-54 ετών	75.5	76.6	74.9	69.7	65.3	54.6	49.4	52.6	-30.4
55-64 ετών	55.0	53.1	53.0	56.0	48.9	41.3	45.7	40.3	-26.8
65-74 ετών	9.8	12.5	13.9	13.1	10.6	9.6	10.8	7.3	-25.2
15-74 ετών	64.9	66.0	64.6	62.6	57.3	48.7	46.5	48.7	-25.1
Άνδρες									
15-24 ετών	51.8	53.0	50.4	45.1	35.4	25.7	21.8	23.8	-54.0
25-34 ετών	92.9	93.6	89.1	84.8	76.6	64.0	64.8	67.6	-27.2
35-44 ετών	94.1	95.2	91.0	86.1	81.5	69.8	66.2	69.3	-26.3
45-54 ετών	90.8	89.9	84.8	80.5	72.6	58.2	55.1	57.5	-36.7
55-64 ετών	75.6	74.0	61.9	63.9	55.9	40.5	49.8	41.4	-45.3
65-74 ετών	13.8	12.5	15.2	14.9	11.6	12.9	15.7	10.2	-26.0
15-74 ετών	82.9	83.4	78.9	75.2	68.9	57.1	55.2	57.4	-30.8
Γυναίκες									
15-24 ετών	19.6	23.3	23.8	23.5	20.3	14.9	15.0	16.9	-13.6
25-34 ετών	45.2	46.3	48.3	47.4	43.5	39.7	38.7	39.6	-12.3
35-44 ετών	62.3	60.6	61.7	63.8	56.4	49.6	47.5	52.8	-15.3
45-54 ετών	64.2	65.8	66.4	60.8	59.2	51.2	44.1	48.4	-24.6
55-64 ετών	44.0	39.7	46.3	50.7	44.0	41.8	42.6	39.6	-10.1
65-74 ετών	7.2	12.5	12.8	11.8	9.9	7.1	7.4	5.5	-23.6
15-74 ετών	47.8	48.3	50.0	50.0	45.9	40.5	38.2	40.9	-14.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 7Α. Αναλογία απασχολούμενων στο σύνολο του πληθυσμού (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	73.8	79.8	69.8	66.0	65.5	74.7	58.4	51.1	-30.8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	68.7	66.9	69.0	63.2	57.6	52.0	50.1	50.8	-26.0
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	72.7	69.7	68.3	65.7	55.6	53.7	50.4	51.7	-28.9
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	63.0	64.1	61.9	61.5	56.8	47.0	44.4	46.2	-26.7
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	65.2	69.5	68.3	64.0	58.5	48.4	48.6	53.8	-17.6
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	77.5	77.8	74.5	72.3	65.3	76.7	89.7	74.8	-3.5
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	83.7	86.0	83.9	78.4	67.1	56.1	60.3	63.1	-24.6
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	89.2	82.3	76.4	76.0	68.5	64.9	60.8	60.5	-32.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	81.2	81.4	75.5	72.9	67.8	55.3	52.0	52.5	-35.4
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	85.6	88.0	85.8	79.5	72.2	58.5	58.4	66.7	-22.1
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	71.6	81.7	63.3	60.8	65.8	71.9	21.7	43.1	-39.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	58.5	55.2	59.9	55.3	52.0	49.7	44.6	44.5	-24.0
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	61.0	60.1	61.7	56.5	45.2	43.1	40.8	46.8	-23.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	45.1	46.0	48.2	50.2	46.4	39.1	37.3	40.5	-10.2
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	39.7	42.8	41.0	41.5	39.1	33.4	34.1	35.5	-10.6
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 8Α. Αναλογία ανέργων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	17.5	15.4	19.9	28.5	39.8	55.2	59.7	54.7	213.1
25-34 ετών	8.8	7.8	12.0	16.4	22.8	34.4	37.4	34.2	288.2
35-44 ετών	7.5	6.2	9.4	12.8	18.3	28.7	33.6	29.2	287.9
45-54 ετών	6.8	5.9	11.3	15.6	21.0	35.2	40.5	37.0	446.3
55-64 ετών	4.8	7.8	14.2	15.8	20.0	28.8	28.5	34.3	621.1
65-74 ετών	0.1	0.1	6.8	8.5	31.6	21.3	22.7	45.9	45816.0
15-74 ετών	8.7	7.7	12.0	16.1	22.2	33.6	37.6	34.6	299.4
Άνδρες									
15-24 ετών	10.3	10.7	15.5	26.4	38.7	54.7	60.6	52.5	411.6
25-34 ετών	4.4	4.3	9.3	13.3	20.8	33.4	33.8	29.7	571.2
35-44 ετών	3.8	3.0	7.6	11.7	15.6	27.7	31.8	28.2	639.3
45-54 ετών	4.3	4.9	11.9	16.3	23.9	38.9	41.6	38.8	811.9
55-64 ετών	4.9	9.8	18.2	21.6	25.9	40.8	36.8	45.9	836.6
65-74 ετών	0.1	0.1	6.0	15.1	26.7	11.0	29.8	56.3	56169.5
15-74 ετών	4.9	5.0	10.4	15.2	21.5	34.4	37.0	34.0	592.2
Γυναίκες									
15-24 ετών	33.4	26.0	28.8	32.6	41.8	55.9	58.5	57.0	70.6
25-34 ετών	17.3	14.8	16.8	21.7	26.2	35.8	42.3	40.3	133.2
35-44 ετών	12.8	11.3	12.2	14.4	22.4	30.3	36.3	30.5	138.1
45-54 ετών	9.3	6.9	10.7	14.9	18.0	30.7	39.2	35.2	277.7
55-64 ετών	4.6	5.4	9.8	10.3	13.8	17.5	19.0	22.2	378.8
65-74 ετών	0.1	0.1	7.5	1.4	34.5	32.3	8.9	24.6	24472.6
15-74 ετών	14.3	12.1	14.4	17.6	23.2	32.6	38.5	35.4	147.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 9Α. Αναλογία ανέργων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	0.1	4.6	9.4	14.4	14.2	12.4	17.8	20.4	20272.2
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	6.8	5.5	8.8	12.8	15.6	22.2	23.8	22.6	233.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	8.5	7.4	10.1	14.1	19.7	23.0	30.3	31.4	270.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	6.4	5.5	8.9	11.8	15.9	24.3	28.5	26.8	322.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	4.5	5.0	8.0	11.6	17.1	28.4	29.1	23.2	421.0
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	0.1	9.6	4.1	8.5	18.2	11.4	8.0	11.3	16154.8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	6.9	4.9	8.4	12.7	14.1	24.4	27.5	23.2	239.1
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	6.3	3.7	10.3	15.7	23.1	22.4	29.4	31.5	398.3
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	4.2	4.3	9.4	13.3	18.3	30.1	33.4	31.6	651.7
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	2.7	4.4	8.4	13.7	20.9	34.3	33.6	26.8	899.7
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	0.1	0.1	16.7	19.3	10.1	13.7	29.3	23.4	23313.8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	6.7	5.9	9.1	12.8	16.6	20.9	21.8	22.2	232.0
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	10.0	10.2	9.9	12.7	17.0	23.6	31.1	31.4	213.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	8.5	6.7	8.4	10.3	13.6	18.8	24.0	22.4	165.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	6.7	6.0	7.2	8.6	11.8	19.6	22.5	18.1	172.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 10Α. Αναλογία μισθωτών απασχολούμενων στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	92.3	94.1	94.5	90.6	90.7	87.0	89.1	94.0	1.9
25-34 ετών	88.6	89.8	90.2	89.0	91.4	91.0	90.2	87.4	-1.3
35-44 ετών	87.1	87.3	86.8	86.0	85.8	86.7	83.7	85.0	-2.4
45-54 ετών	85.2	86.0	85.2	84.0	82.8	80.6	78.8	83.0	-2.6
55-64 ετών	84.1	86.6	85.5	82.6	86.8	86.5	77.3	74.9	-10.9
65-74 ετών	46.0	61.1	76.2	88.4	87.6	83.6	70.0	76.4	66.3
15-74 ετών	87.4	88.4	88.2	86.7	87.3	86.6	84.0	84.8	-3.0
Άνδρες									
15-24 ετών	91.9	94.3	94.6	90.2	87.3	82.2	87.9	92.2	0.3
25-34 ετών	88.3	90.6	90.4	89.3	91.9	92.2	92.0	85.8	-2.9
35-44 ετών	88.8	89.1	87.1	84.2	85.1	86.7	84.0	85.7	-3.5
45-54 ετών	86.0	87.6	83.1	83.1	81.2	79.2	76.5	80.2	-6.8
55-64 ετών	78.8	83.0	82.9	80.8	86.8	85.6	73.5	67.8	-13.9
65-74 ετών	33.7	29.5	58.7	82.9	86.2	84.7	51.7	62.8	86.6
15-74 ετών	87.9	89.6	88.1	86.1	87.0	86.7	83.9	83.7	-4.8
Γυναίκες									
15-24 ετών	93.3	93.6	94.3	91.4	97.0	94.7	90.8	96.1	3.0
25-34 ετών	89.2	88.0	89.8	88.4	90.6	89.0	87.4	90.0	0.9
35-44 ετών	84.4	84.1	86.4	88.7	86.9	86.5	83.2	84.0	-0.5
45-54 ετών	84.4	84.3	87.4	85.0	84.3	82.2	81.4	85.8	1.6
55-64 ετών	88.9	90.8	88.1	84.1	86.8	87.1	80.7	80.1	-9.9
65-74 ετών	61.5	81.9	92.1	93.4	88.6	82.1	97.5	92.7	50.8
15-74 ετών	86.5	86.4	88.4	87.6	87.8	86.6	84.1	86.1	-0.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 11Α. Αναλογία μισθωτών απασχολούμενων στο σύνολο των απασχολούμενων (%) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	86.4	83.2	80.2	90.3	89.6	79.5	92.1	82.8	-4.2
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	79.3	81.3	83.7	81.2	80.8	81.3	72.3	72.9	-8.0
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	85.6	83.4	83.4	84.6	84.7	86.8	89.8	83.0	-3.1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	88.9	90.0	89.1	87.7	88.3	86.4	85.3	87.1	-2.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	89.4	90.3	90.5	87.5	89.0	91.3	86.5	87.0	-2.7
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	97.2	90.9	84.8	97.8	88.7	77.7	94.1	53.2	-45.3
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	78.5	83.1	84.4	81.6	80.6	78.3	64.4	66.8	-14.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	88.0	83.3	77.8	82.9	81.1	81.9	89.5	77.7	-11.7
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	88.8	90.1	88.3	86.2	87.2	86.5	85.6	86.4	-2.8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	89.9	92.3	91.3	87.7	89.8	92.1	86.4	86.4	-3.9
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	78.9	76.4	72.8	82.9	90.6	82.3	82.5	100.0	26.7
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	80.1	79.6	83.2	81.0	81.0	83.2	78.0	77.4	-3.3
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	83.1	83.6	89.1	86.8	89.1	93.9	90.3	86.7	4.4
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	89.1	89.8	90.2	89.9	89.9	86.3	84.8	87.9	-1.3
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	88.0	84.4	88.0	87.0	86.7	89.3	86.7	88.5	0.5
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ.									

Πίνακας 12Α. Μέσος μηνιαίος μισθός από κύρια εργασία (καθαρό ποσό, 2009=100) ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	720.8	727.4	742.8	669.4	629.5	608.8	549.3	585.9	-18.7
25-34 ετών	807.5	791.2	842.1	774.5	706.7	663.9	622.1	629.3	-22.1
35-44 ετών	855.2	854.7	871.0	813.1	772.4	724.4	670.8	671.0	-21.5
45-54 ετών	858.7	875.1	873.7	822.8	750.5	699.0	684.7	650.2	-24.3
55-64 ετών	781.3	849.2	878.8	800.1	779.2	742.1	727.5	686.9	-12.1
65-74 ετών	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15-74 ετών	823.3	822.5	849.0	789.0	738.1	696.9	657.2	652.1	-20.8
Άνδρες									
15-24 ετών	765.4	756.3	767.6	683.7	648.4	622.7	553.2	602.9	-21.2
25-34 ετών	856.6	836.5	888.4	813.4	736.2	683.2	645.5	649.7	-24.2
35-44 ετών	931.1	925.2	936.1	877.6	818.3	765.6	721.5	703.7	-24.4
45-54 ετών	932.4	956.5	960.5	918.8	838.0	776.1	746.6	703.1	-24.6
55-64 ετών	910.7	977.2	1008.1	948.8	930.3	941.3	814.1	723.7	-20.5
65-74 ετών	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15-74 ετών	883.9	879.2	906.7	846.0	787.6	742.8	699.2	684.2	-22.6
Γυναίκες									
15-24 ετών	590.6	651.2	684.8	638.8	602.1	592.0	545.5	569.7	-3.5
25-34 ετών	700.0	687.0	748.8	698.5	652.0	631.1	584.0	600.8	-14.2
35-44 ετών	737.3	726.6	762.1	718.4	695.7	657.2	595.9	627.8	-14.8
45-54 ετών	775.5	780.3	780.7	719.9	671.2	624.3	618.6	599.8	-22.7
55-64 ετών	682.7	716.8	755.7	685.5	655.6	618.4	662.2	662.3	-3.0
65-74 ετών	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15-74 ετών	722.9	720.4	755.6	704.3	667.3	634.2	601.7	614.6	-15.0
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Οι μισθοί αφορούν στις πραγματικές μηνιαίες καθαρές αποδοχές (ευρώ, 2009=100). Η “-” σημαίνει ότι δεν ήταν δυνατό να υπολογιστεί μέσος όρος επειδή ο αριθμός των παρατηρήσεων είναι μικρότερος από 30.									

Πίνακας 13Α. Μηνιαίος μισθός από κύρια εργασία (καθαρό ποσό €, 2009=100) ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	903.8	930.5	933.6	876.2	840.4	834.1	848.2	751.3	-16.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	814.0	865.6	861.1	819.8	804.7	752.9	756.2	704.1	-13.5
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	808.6	804.9	836.6	775.7	723.3	674.5	617.0	635.8	-21.4
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	796.8	787.4	820.1	750.7	686.0	611.8	591.5	604.7	-24.1
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	1023.5	1070.5	1047.3	1003.9	984.1	1021.6	986.4	842.6	-17.7
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	849.6	930.4	948.2	906.5	869.9	781.3	802.2	733.2	-13.7
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	877.5	865.9	902.2	843.9	785.2	738.5	668.3	683.8	-22.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	840.4	827.8	854.9	778.1	708.4	631.7	614.1	618.0	-26.5
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	803.9	801.8	835.2	781.6	730.8	722.6	769.1	696.3	-13.4
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	771.8	802.8	781.5	714.6	737.3	720.4	698.2	677.5	-12.2
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	688.1	691.9	736.6	683.6	643.1	589.4	550.4	582.9	-15.3
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	676.6	654.4	698.9	666.3	620.7	556.2	537.7	572.4	-15.4
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Οι μισθοί αφορούν στις πραγματικές μηνιαίες καθαρές αποδοχές (ευρώ, 2009=100). Η "-" σημαίνει ότι δεν ήταν δυνατό να υπολογιστεί μέσος όρος επειδή ο αριθμός των παρατηρήσεων είναι μικρότερος από 30.									

Πίνακας 14Α. Μέσος όρος εβδομαδιαίων ωρών εργασίας ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 2007-2014 (μετανάστες)

Ηλικιακή ομάδα	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
15-24 ετών	42.5	42.9	41.5	40.4	40.6	41.4	37.6	37.0	-13.1
25-34 ετών	42.6	42.7	42.7	42.4	41.0	39.7	40.5	40.4	-5.1
35-44 ετών	42.0	42.9	42.5	42.0	41.3	40.1	40.1	39.6	-5.9
45-54 ετών	43.1	43.3	42.9	42.5	42.0	40.4	39.8	39.5	-8.4
55-64 ετών	43.9	42.7	43.5	45.0	44.2	42.0	41.9	39.5	-10.0
65-74 ετών	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15-74 ετών	42.6	42.9	42.6	42.3	41.5	40.3	40.2	39.7	-6.8
Άνδρες									
15-24 ετών	43.4	43.5	42.4	41.2	40.8	41.7	38.3	39.3	-9.4
25-34 ετών	44.0	44.2	44.3	43.7	41.7	41.1	42.2	41.6	-5.5
35-44 ετών	43.8	44.3	44.1	43.6	42.5	41.1	41.8	41.5	-5.2
45-54 ετών	43.5	43.8	43.5	43.0	42.8	42.2	42.4	40.7	-6.6
55-64 ετών	43.4	43.4	44.3	43.7	41.2	42.8	42.1	38.8	-10.4
65-74 ετών	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15-74 ετών	43.8	44.0	43.9	43.3	42.1	41.4	41.9	41.1	-6.0
Γυναίκες									
15-24 ετών	39.9	41.2	39.5	38.7	40.1	40.9	36.8	34.2	-14.3
25-34 ετών	39.5	39.4	39.5	39.9	39.7	37.6	37.8	38.6	-2.3
35-44 ετών	39.3	40.4	39.9	39.6	39.4	38.5	37.5	36.9	-6.1
45-54 ετών	42.7	42.7	42.2	41.9	41.1	38.5	36.9	38.4	-10.2
55-64 ετών	44.4	41.8	42.7	46.1	46.8	41.4	41.7	40.0	-10.0
65-74 ετών	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15-74 ετών	40.6	40.8	40.6	40.9	40.7	38.8	37.9	37.9	-6.7
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Οι μισθοί αφορούν στις πραγματικές μηνιαίες καθαρές αποδοχές (ευρώ, 2009=100). Η “-” σημαίνει ότι δεν ήταν δυνατό να υπολογιστεί μέσος όρος επειδή ο αριθμός των παρατηρήσεων είναι μικρότερος από 30.									

Πίνακας 15Α. Μέσος όρος εβδομαδιαίων ωρών εργασίας ανά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης, 2007-2014 (μετανάστες)

Ολοκληρωμένο επίπεδο εκπαίδευσης	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Μεταβολή 2007-2014 (%)
Σύνολο									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	42.0	41.7	41.0	40.8	40.6	40.2	41.5	37.9	-9.8
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	41.4	43.0	43.2	41.5	40.4	41.4	41.0	39.8	-3.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	42.7	42.7	42.7	42.2	41.5	40.0	39.7	39.7	-7.1
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	43.1	43.9	43.2	43.7	42.6	40.4	40.6	41.1	-4.7
Άνδρες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	43.5	42.9	42.9	42.9	42.0	41.9	44.3	38.7	-11.2
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	43.6	44.0	43.6	42.5	41.6	42.7	42.3	41.9	-3.8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	43.7	44.1	44.2	43.1	41.7	41.1	41.4	40.9	-6.5
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	44.0	44.4	43.8	44.1	43.0	41.3	42.0	42.5	-3.5
Γυναίκες									
Διδακτορικό/ Μεταπτυχιακό	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	40.6	40.6	39.4	39.1	39.5	39.2	39.6	37.4	-7.9
Μετα-δευτεροβάθμια μη-τριτοβάθμια	39.1	42.0	42.8	40.3	38.9	39.6	39.1	38.3	-1.9
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	40.9	40.3	40.4	41.0	41.1	38.6	37.5	38.2	-6.6
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	40.7	42.4	41.3	42.6	41.5	38.1	36.9	37.4	-8.1
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Σημείωση: Τα ποσοστά αναφέρονται στο μέσο όρο όλων των τρίμηνων κάθε έτους (2007-2014) και αφορούν άτομα ηλικίας 15-74 ετών. Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα με το διαστρωματικό συντελεστή στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Οι μισθοί αφορούν στις πραγματικές μηνιαίες καθαρές αποδοχές (ευρώ, 2009=100). Η “-” σημαίνει ότι δεν ήταν δυνατό να υπολογιστεί μέσος όρος επειδή ο αριθμός των παρατηρήσεων είναι μικρότερος από 30.									

Κεφάλαιο 24: Μερική απασχόληση γυναικών στην κρίση: εκούσια συμφιλίωση ή ακούσια αιχμαλωσία

Εισαγωγή

Η έννοια της οικογένειας στη Μεσόγειο χαρακτηρίζεται από ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς, αυξημένη αίσθηση διαγενεακής αλληλεγγύης/φροντίδας και σε γενικές γραμμές αποτελεί όχι μόνο το βασικότερο πάροχο κοινωνικής προστασίας αλλά και παράγοντα παραγωγικότητας –λόγω της λειτουργίας της οικογενειακής επιχείρησης. Στο Μεσογειακό περιβάλλον η συμμετοχή της οικογένειας στην προστασία των μελών της από κοινωνικούς κινδύνους ήταν ανέκαθεν μεγαλύτερη από ότι σε άλλα δυτικά κράτη (Bettio and Villa, 1998), με λειτουργίες του επίσημου κοινωνικού κράτους όπως είναι η φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, η προστασία εισοδήματος και η είσοδος στην αγορά εργασίας να προωθούνται και να διασφαλίζονται μέσα από το θεσμό της οικογένειας και πολλές φορές μέσα από τη λειτουργία της (μικρής) οικογενειακής επιχείρησης.

Ο Espring-Andersen ισχυρίζεται, ότι οι στις χώρες της Μεσογείου επικρατεί μια καθυστερημένη εκδοχή του κεντρο-ευρωπαϊκού μοντέλου κοινωνικής προστασίας ενώ από την άλλη ο Ferrera (2000), τοποθετεί το Μεσογειακό κράτος ως ένα διακριτό υπόδειγμα κοινωνικής προστασίας καθώς οι κύριοι και σημαντικότεροι φορείς του είναι τα μέλη της. Πράγματι, τα μεσογειακά κράτη διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά μιας και παρατηρούνται σε αυτά συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά. Τα πιο σημαντικά από αυτά μπορεί να τα συνοψίσει κανείς ως εξής¹¹³:

- Το πρότυπο του άνδρα-προστάτη της οικογένειας, μέσω του οποίου επιτυγχάνεται υψηλότερη προστασία της απασχόλησης για τους άνδρες

¹¹³ Dragonas & Petrogiannis, 2013, Family support and early childhood education and care in Greece.

εργαζόμενους σε σύγκριση με άλλες ομάδες του εργατικού δυναμικού όπως οι γυναίκες και οι μετανάστες.

- Η ελλειμματική και κατακερματισμένη κοινωνική πολιτική.
- Η φροντίδα σε μικρά παιδιά και ηλικιωμένους παρέχεται κυρίως από την οικογένεια και συγκεκριμένα από τις γυναίκες της οικογένειας.
- Οι σχετικά υποανάπτυκτες δομές σε ότι αφορά τη χορήγηση επιδομάτων ανεργίας και των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης.

Σε ότι αφορά την Ελλάδα, η ύπαρξη μια ελλειμματικής κρατικής πολιτικής, η οποία όχι μόνο βασίζεται σε επιδόματα και συντάξεις, αλλά είναι κατακερματισμένη, αμφιλεγόμενη και αντιφατική αποτελεί κοινή διαπίστωση (Μουσουρού 2005, Ρομπόκου-Καραγιάννη 2003, Κογκίδου 2004). Ο χαρακτήρας του επίσημου κοινωνικού κράτους, πριν την περίοδο της κρίσης, περιείχε δύο κεντρικά στοιχεία: τον κατακερματισμό, δηλαδή την προνομιακή μεταχείριση των εκλεκτών (ή όσων πρόλαβαν) και τον νομικισμό, δηλαδή την αναγνώριση δικαιωμάτων χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι χρηματοδοτικές προϋποθέσεις και με αυτόν τον τρόπο η ρητορική των δικαιωμάτων να ανοίγει το δρόμο για εξίσωση προς τα πάνω (Τήνιος, 2012). Οι μεταρρυθμίσεις που δρομολογήθηκαν από το 1990 και μετά, προχωρούσαν αργά και με δόσεις και αρκέστηκαν στη διεύρυνση των δικαιούχων κοινωνικής προστασίας χωρίς την ανάλογη τόνωση των εσόδων, τη διανομή των εγγυήσεων σε ευρύτερο κύκλο ατόμων και την τάση για γενίκευση των δικαιωμάτων χωρίς την περικοπή των προνομίων.

Η παραπάνω ανισορροπία εντάθηκε στα χρόνια της κρίσης για δημοσιονομικούς λόγους. Το πολύ ακριβό, αλλά κατά τα άλλα ελλιπές, πακέτο υπηρεσιών του επίσημου κοινωνικού κράτους γίνεται ταυτόχρονα ακριβότερο και αναποτελεσματικότερο. Οι δομικές του αδυναμίες, οι οποίες κάποια στιγμή θα γίνονταν αντιληπτές λόγω της παγκοσμιοποίησης, του υψηλού ανταγωνισμού και της γήρανσης του πληθυσμού, έγιναν προφανείς και μάλιστα με σκληρό τρόπο με την έλευση της χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης.

Το ελλειμματικό κράτος πρόνοιας συνδέεται με τους ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς που συχνά προστατεύουν τα μέλη της οικογένειας από τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η Ελλάδα κατατάσσεται μεταξύ των τελευταίων χωρών του

ευρωπαϊκού Νότου μαζί με την Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία, ως προς τη συνολική δαπάνη για τη στήριξη της οικογένειας και τα συστήματα κοινωνικής προστασίας. Οι χώρες αυτές όμως επιδεικνύουν παράλληλα ισχυρότατους οικογενειακούς δεσμούς με αποτέλεσμα η ανάγκη στήριξης της οικογένειας να φαίνεται μικρότερη (Ματσαγγάνης και Πετρόγλου 2001, Μουσούρου 2004α).

Είναι ενδιαφέρον ότι πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα που αφορούν την ελληνική πραγματικότητα αναδεικνύουν και μια αντίφαση από την πλευρά των μελών των οικογενειών, σχετικά με το κατά πόσο επιθυμούν ή όχι μεγαλύτερη κρατική παρέμβαση. Συγκεκριμένα, τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι τα μέλη της οικογένειας είναι αρνητικά απέναντι στην κρατική παρέμβαση σε ζητήματα αποφάσεων όπως ο γάμος ή η απόκτηση παιδιών και δυσκολεύονται να αποδεχτούν λύσεις ή βοήθεια «εκτός οικογένειας». Ταυτόχρονα όμως υπάρχει μεγάλη αποδοχή της κρατικής παρέμβασης σε ζητήματα στήριξης του οικογενειακού εισοδήματος (π.χ. φοροαπαλλαγές, επιδόματα) (Μουσούρου 2005, Στρατηγάκη 2007, Δραγώνα, 2010).

Πριν την κρίση το άτυπο κοινωνικό κράτος βασιζόταν κατά κύριο λόγο στις γυναίκες, οι οποίες παρείχαν από τη μια υπηρεσίες φροντίδας σε παιδιά, ηλικιωμένους και αρρώστους και από την άλλη ρευστότητα στην οικογενειακή επιχείρηση μέσω άμισθης εργασίας. Σήμερα, εν μέσω οικονομικής ύφεσης, οι γυναίκες συνεχίζουν να επιτελούν πολλές από τις λειτουργίες του κοινωνικού κράτους σε μια προσπάθεια κάλυψης των κενών της επίσημης προστασίας που ολοένα και μεγαλώνουν.

Με τις απαιτήσεις της φροντίδας να παραμένουν σχετικά σταθερές, αλλά ταυτόχρονα το εισόδημα να μειώνεται οι γυναίκες συνεχίζουν να φροντίζουν, στις περισσότερες περιπτώσεις εντατικά, τα μέλη της οικογένειας και να αναλαμβάνουν κατά αποκλειστικότητα (σε σύγκριση με τους άνδρες) τις δουλειές τους σπιτιού. Εργαζόμενες ως συμβοηθούντα μέλη, στην οικογενειακή επιχείρηση του συζύγου, προσφέρουν σημαντική ανάσα ρευστότητας και ευελιξίας στην επιχείρηση, καθώς εργάζονται άτυπα σε αυτήν για να καλύψουν ανάγκες σε εργατικά χέρια, περισσότερες ώρες εργασίας, εργασία σε μέρες αργίας, διακοπών κλπ.

Εμφανίζονται επίσης να αντιδρούν στην πτώση του οικογενειακού εισοδήματος αναζητώντας δουλειά εκτός σπιτιού και οικογενειακής επιχείρησης προκειμένου να

αναπληρώσουν τις απώλειες που έχει υποστεί λόγω της κρίσης και της υψηλής ανεργίας το οικογενειακό εισόδημα (added worker effect). Το τελευταίο γίνεται εμφανές σε διακρατικές συγκρίσεις με τις τάσεις να είναι αντίθετες ανάμεσα στη Βόρεια και στη Νότια Ευρώπη. Η αναζήτηση δηλαδή εργασίας από τη μεριά των γυναικών ως τρόπος αντίδρασης στην πτώση του οικογενειακού εισοδήματος κυρίως σε χώρες της Νότιας Ευρώπης, ενώ στη Βόρεια Ευρώπη όπου η κρίση δεν ήταν μεγάλη και έντονη και παράλληλα το κοινωνικό κράτος είναι αποτελεσματικότερο, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο.

Το ερώτημα ή η πρόκληση είναι με ποιο τρόπο μπορεί η αυξημένη προσφορά εργασίας των γυναικών να μετατραπεί σε πραγματική απασχόληση. Μήπως τελικά αυτό που συμβαίνει μέχρι τώρα είναι οι γυναίκες να ψάχνουν δουλειά και να μην βρίσκουν, να αυξάνει δηλαδή η ανεργία; Πιθανόν δε, να έχουμε καλύτερα αποτελέσματα στην γυναικεία απασχόληση, αν μέσω της αναζήτησης εργασίας αξιοποιούνταν πιο ευέλικτες μορφές απασχόλησης όπως είναι η μερική. Στην Ολλανδία για παράδειγμα, παρατηρούμε ακόμα και κατά τη διάρκεια της κρίσης αύξηση της γυναικείας απασχόλησης και το γεγονός αυτό συνδέεται άμεσα με την προώθηση της μερικής απασχόλησης, πολλές φορές μάλιστα μέσω χορήγησης κουπονιών για βρεφονηπιακή προστασία.

Η μερική απασχόληση θα μπορούσε να αποτελεί σημαντική διευκόλυνση για τις Ελληνίδες και κατά τη διάρκεια της κρίσης αλλά και σε περιόδους οικονομικής μεγέθυνσης καθώς δίνει τη δυνατότητα συμφιλίωσης της εργασιακής και της οικογενειακής ζωής. Οι διευθετήσεις μέσα στην ίδια την οικογένεια εξυπηρετούνται καθώς οι γυναίκες μπορούν να συνδυάζουν καλύτερα τις υποχρεώσεις φροντίδας με τη δική τους οικονομική προσφορά στο νοικοκυριό. Υπάρχει όμως και μια αρνητική ερμηνεία της part-time εργασίας, η οποία σχετίζεται με την αξιοποίηση της μερικής απασχόλησης ως καταναγκαστική μέθοδο περιορισμού του εργασιακού κόστους των επιχειρήσεων.

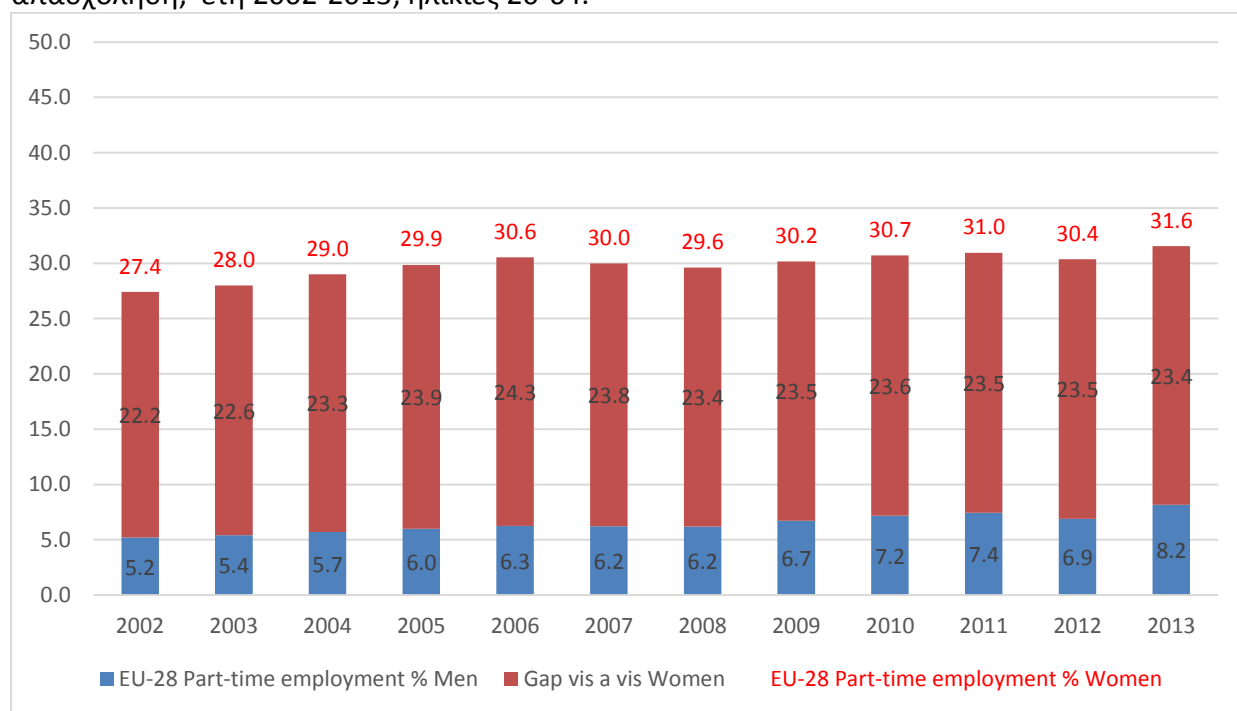
Το συγκεκριμένο κεφάλαιο εξετάζει σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο την πορεία της μερικής απασχόλησης των γυναικών και τους τρόπους με τους οποίους η τελευταία μπορεί να συμβάλλει στην ενίσχυση της συνολικής απασχόλησης, της εξισορρόπησης της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής των γυναικών (και

όχι μόνο) και τα πλεονεκτήματα που θα μπορούσε να προσφέρει στις ίδιες επιχειρήσεις.

1. Εμπειρική Επισκόπηση: Η Μερική Απασχόληση στην Ευρώπη και την Ελλάδα

Στο [Διάγραμμα 1](#) απεικονίζεται το ευρωπαϊκό ποσοστό μερικής απασχόλησης ανδρών και γυναικών κατά τη διάρκεια των τελευταίων έντεκα χρόνων. Παρατηρούμε ότι το ποσοστό μερικής απασχόλησης για τις γυναίκες κυμαίνεται σταθερά γύρω στο 30% και δεν έδειξε να επηρεάζεται από την οικονομική κρίσης. Για την ακρίβεια, αυξήθηκε ελαφρώς κατά τη διάρκεια της κρίσης –από 29,6% το 2008 έφτασε στο 31,6% το 2013. Οι γυναίκες έχουν σταθερά πολύ μεγαλύτερα ποσοστά μερικής απασχόλησης σε σύγκριση με τους άνδρες με το χάσμα ανάμεσά τους να παραμένει σχεδόν αμετάβλητο από το 2002 μέχρι σήμερα. Το ευρωπαϊκό ποσοστό μερικής απασχόλησης των ανδρών είναι εξαιρετικά χαμηλό και δεν ξεπέρα την τελευταία δεκαετία το 8,5%, αν και σε σύγκριση με το 2002 (5,2%) έχει παρουσιάσει άνοδο (2013: 8,2%). Η μεγαλύτερη άνοδος του ποσοστού μερικής απασχόλησης των ανδρών σημειώθηκε μετά το 2008 και ανέρχεται στις 2 ποσοστιαίες μονάδες.

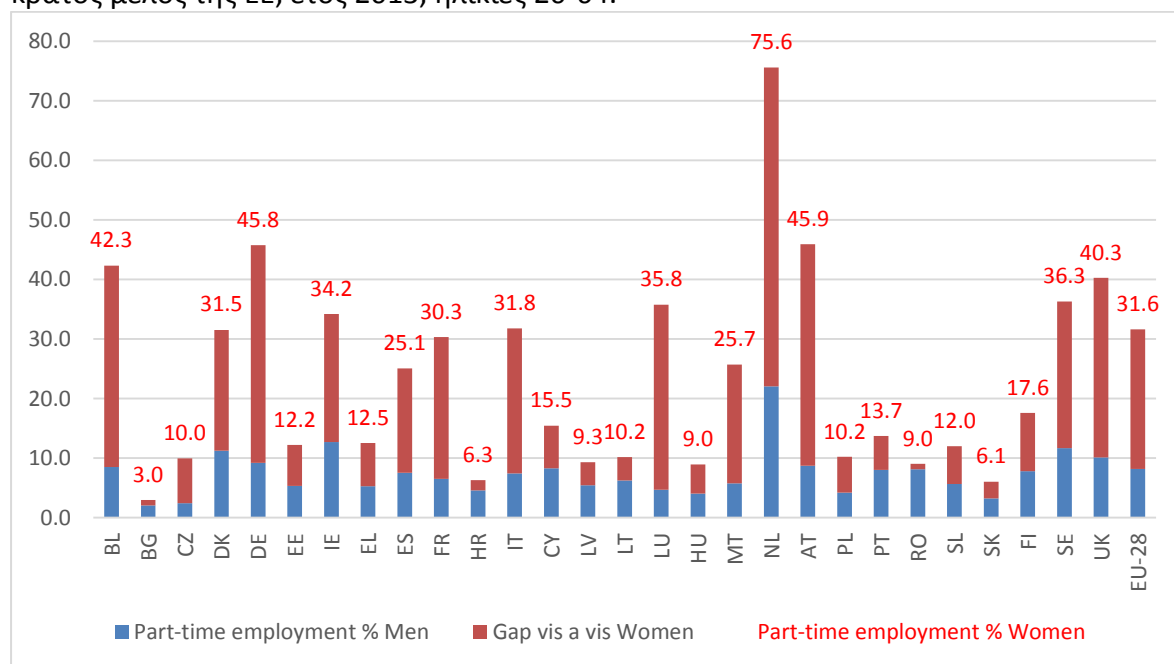
Διάγραμμα 1: Ευρωπαϊκό (ΕΕ-28) ποσοστό μερικής απασχόλησης ανδρών και γυναικών ως ποσοστό (%) της συνολικής απασχόλησης και το χάσμα στην μερική απασχόληση, έτη 2002-2013, ηλικίες 20-64.

Πηγή: Eurostat, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Η παραπάνω γενική εικόνα της Ευρώπης σε σχέση με τη μερική απασχόληση, δεν μας αποκαλύπτει τις διαφορετικές επιδόσεις που μπορεί να είχαν τα κράτη μέλη της την τελευταία δεκαετία. Στο [Διάγραμμα 2](#), παρουσιάζονται τα ποσοστά μερικής απασχόλησης ανδρών και γυναικών (καθώς και το μεταξύ τους χάσμα) για το έτος 2013, σε μια προσπάθεια να αποκτήσουμε μια πιο ολοκληρωμένη ιδέα για την κάθε χώρα ξεχωριστά. Το 2013 η χώρα με το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικείας μερικής απασχόλησης και με τεράστια διαφορά από τις υπόλοιπες ήταν η Ολλανδία (75,6%). Αρκετά πιο πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (31,6%) κυμάνθηκαν η Γερμανία (45,8%), το Βέλγιο (42,3%) και το Ηνωμένο Βασίλειο (40,3%). Κοντά στο μέσο όρο και με ελφριά τάση προς τα πάνω, βρέθηκαν η Σουηδία (36,3%), το Λουξεμβούργο (35,8%), η Ιρλανδία (34,2%), η Ιταλία (31,8%) και η Γαλλία (30,3%). Μια μεγάλη μερίδα των κρατών μελών της ΕΕ (13 κράτη μέλη), παρουσίασε απογοητευτικά αποτελέσματα ως προς τα ποσοστά μερικής απασχόλησης τόσο ως προς τις γυναίκες όσο και ως προς τους άνδρες με το ποσοστά τους να μην ξεπερνούν το 15% και με τη Βουλγαρία να καταλαμβάνει την τελευταία θέση με ποσοστό μόλις 3%.

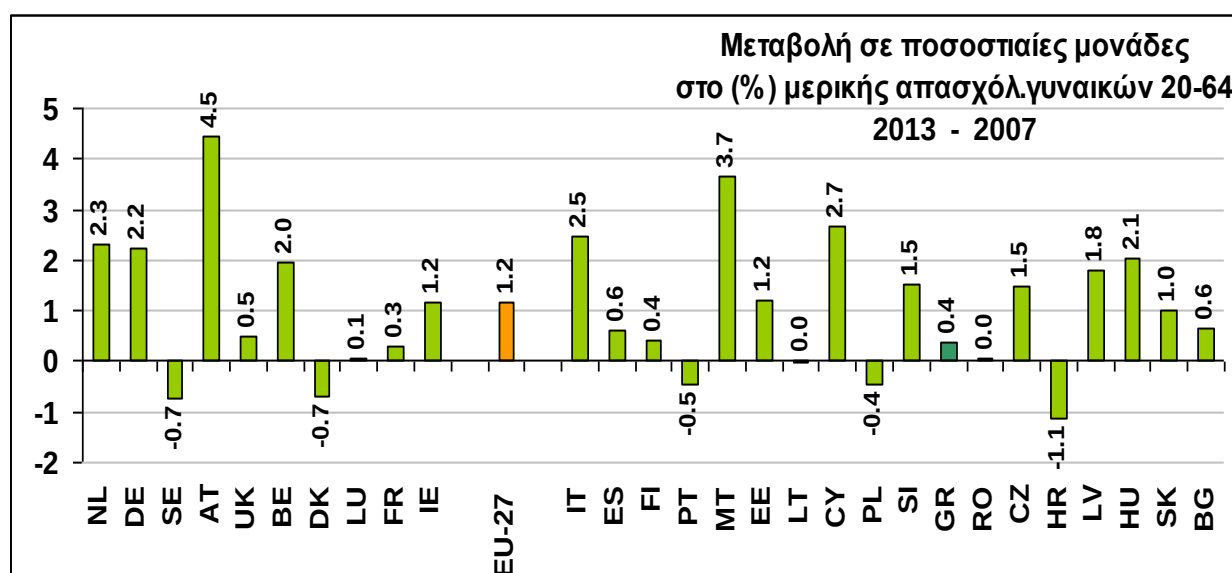
Διάγραμμα 2: Τα ποσοστά μερικής απασχόλησης ανδρών και γυναικών ως ποσοστό (%) της συνολικής απασχόλησης και το χάσμα στην μερική απασχόληση, ανά κράτος μέλος της ΕΕ, έτος 2013, ηλικίες 20-64.

Σε όλες τις χώρες με απολύτως καμία εξαίρεση παρατηρούμε ότι το ποσοστό των γυναικών που εργάζεται με καθεστώς μερικής απασχόλησης είναι πολύ μεγαλύτερο από αυτό των ανδρών. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις όπως για παράδειγμα στο Βέλγιο, την Ολλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο ξεπερνά τις 30 ποσοστιαίες μονάδες.

Κατά τη διάρκεια της κρίσης, σχεδόν σε όλες τις χώρες της ΕΕ σημειώθηκε μικρή αύξηση του ποσοστού μερικής απασχόλησης (με εξαίρεση τη Μεγάλη Βρετανία, τη Σουηδία, την Πολωνία, την Πορτογαλία και την Κροατία, όπου σημειώθηκε μικρή πτώση), χωρίς βέβαια το παραπάνω να συνεπάγεται ότι το χάσμα μεταξύ των χωρών του Βορρά και της υπόλοιπης Ευρώπης μειώθηκε ([Διάγραμμα 3](#)).

Διάγραμμα 3: Η μεταβολή του ποσοστού μερικής απασχόλησης των γυναικών κατά τη διάρκεια της κρίσης, ανά κράτος μέλος της ΕΕ, για τα έτη: 2007-2013, ηλικίες 20-64.

Το ποσοστό μερικής απασχόλησης ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης στην Ελλάδα ([Διάγραμμα 4](#)) ήταν πάντα αρκετά πιο χαμηλό από τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο. Από το 2002 έως το 2013, το ποσοστό αυτό αυξήθηκε για τις γυναίκες κατά 4,8 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ για τους άνδρες αυξήθηκε για την ίδια περίοδο κατά 3,4 ποσοστιαίες μονάδες. Η αύξηση του ποσοστού μερικής απασχόλησης και στα δύο φύλα δεν φαίνεται να ανακόπτεται από την κρίση. Για την ακρίβεια φαίνεται να ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Βέβαια, θα πρέπει να σημειώσει κανείς, ότι το ποσοστό μερικής απασχόλησης αυξήθηκε κατά τη

διάρκεια της κρίσης ενώ ταυτόχρονα το ποσοστό απασχόλησης σημείωσε δραματική πτώση και στις γυναίκες αλλά ακόμα περισσότερο στους άνδρες. Παρά τη σχετική αύξηση του ποσοστού μερικής απασχόλησης (ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης), Ελλάδα συνεχίζει να είναι και το 2013 μια από τις χώρες με τα χαμηλότερα ποσοστά τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες.

Σε ότι αφορά το χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών, στην Ελλάδα όπως και στις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ, οι γυναίκες απασχολούνται σε θέσεις μερικής απασχόλησης πολύ περισσότερο από ότι οι άνδρες. Το 2013 το χάσμα στη μερική απασχόληση (ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης) μεταξύ ανδρών και γυναικών ανέρχεται στις 7,2 ποσοστιαίες μονάδες σημειώνοντας μικρή άνοδο σε σχέση με το 2010 και το 2011 και επιστρέφοντας στα επίπεδα του 2008.

Διάγραμμα 4: Το ποσοστό μερικής απασχόλησης ανδρών και γυναικών (ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης) στην Ελλάδα και το μεταξύ τους χάσμα για τα έτη 2007-2013, ηλικίες 20-64.

Μεγάλο ενδιαφέρον σε ευρωπαϊκό επίπεδο παρουσιάζει η μεταβολή του ποσοστού συμμετοχής στην αγορά εργασίας των ανδρών και των γυναικών κατά τη διάρκεια της κρίσης. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και ειδικά στις χώρες του Νότου, οι οποίες είχαν παραδοσιακά χαμηλά ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην

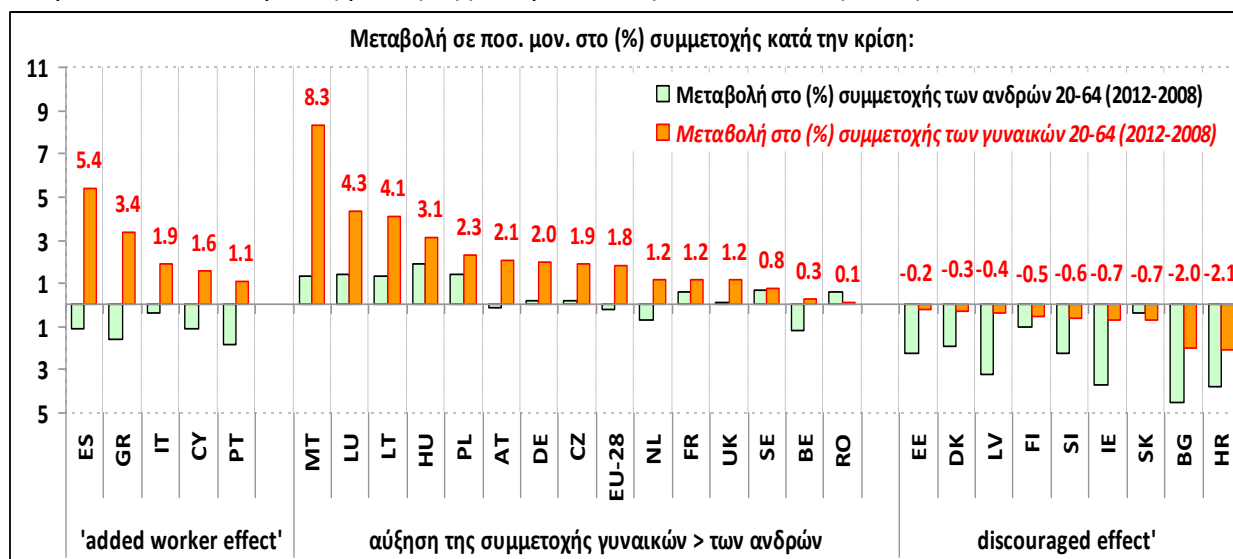
αγορά εργασίας σε σχέση με τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης, παρατηρείται μια σημαντική άνοδος του συγκεκριμένου ποσοστού ([Διάγραμμα 5](#)).

Η μεταβολή (σε ποσοστιαίες μονάδες) του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας για τα έτη 2007, 2013 ξεκινάει από 0,1 ποσοστιαίες μονάδες (Ρουμανία) και φτάνει μέχρι 8,3 ποσοστιαίες μονάδες (Μάλτα), με τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου να σημειώνουν τη μεγαλύτερη θετική μεταβολή (Ισπανία 5,4, Ελλάδα 3,4, Ιταλία 1,9, Κύπρος 1,6, Πορτογαλία 1,1), ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται μείωση του αντίστοιχου ποσοστού συμμετοχής για τους άνδρες.

Από την οικονομική θεωρία γνωρίζουμε ότι η προσφορά εργασίας όχι μόνο ανταποκρίνεται στις μεταβολές των οικονομικών ευκαιριών στη διάρκεια της ζωής ενός εργάτη, αλλά και ο εργάτης μπορεί να προσαρμόσει τη δική του προσφορά εργασίας για να επωφεληθεί από τις μεταβολές των οικονομικών ευκαιριών που προκαλούνται από τους οικονομικούς κύκλους. Η ύφεση υποκινεί όντως πολλά άτομα να εισέλθουν στην αγορά εργασίας για να αυξήσουν το εισόδημα της οικογένειας, το οποίο έχει υποστεί μείωση επειδή κάποιο από τα μέλη της έχουν χάσει τη δουλειά του. Το παραπάνω είναι γνωστό στη βιβλιογραφία ως το αποτέλεσμα του προστιθέμενου εργάτη και ουσιαστικά αποτελεί έναν μηχανισμό που εξηγεί τη σχέση μεταξύ οικονομικών κύκλων και ποστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό¹¹⁴.

¹¹⁴ Για περισσότερες λεπτομέρειες: Τα οικονομικά της εργασίας, George J. Borjas, (2003).

Διάγραμμα 5: Μεταβολή στο ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας ανδρών και γυναικών, ανά κράτος μέλος της ΕΕ, για τα έτη: 2008-2012, ηλικίες: 20-64.

Η θεωρία πράγματι επιβεβαιώνεται και στην πράξη σε ότι αφορά τις περισσότερες χώρες της ΕΕ, και πόσο μάλλον εκείνες του Νότου που βίωσαν την οικονομική κρίση σε μεγαλύτερο, βάθος, υψηλότερη ένταση και περισσότερη διάρκεια από ότι οι υπόλοιπες χώρες. Μια άλλη σημαντική παρατήρηση που προκύπτει από το [Διάγραμμα 5](#) είναι ότι το φαινόμενο του προστιθέμενου εργάτη/εργάτριας απαντάται κατά κύριο λόγο στο γυναικείο πληθυσμό, ενώ ο αντίστοιχος ανδρικός πληθυσμός φαίνεται με το πέρασμα του χρόνου να αποθαρρύνεται και τελικά να αποσύρεται από την αγορά εργασίας (το αποτέλεσμα του απογοητευμένου εργάτη).

Το αποτέλεσμα του απογοητευμένου εργάτη/εργάτριας το συναντάμε εκτός από τον ανδρικό πληθυσμό του Νότου, στις Βόρειες χώρες (Δανία, Φιλανδία, Βέλγιο) και στις χώρες της Βαλτικής. Στις παραπάνω όμως χώρες το φαινόμενο αφορά και στον ανδρικό και το γυναικείο πληθυσμό. Σε ευρωπαϊκό τουλάχιστον επίπεδο το αποτέλεσμα του/της προστιθέμενου εργάτη/εργάτριας φαίνεται να κυριαρχεί στις γυναίκες ενώ το αποτέλεσμα του απογοητευμένου εργάτη/εργάτριας να κυριαρχεί στους άνδρες.

Στην Ελλάδα, παρατηρούμε μια θετική μεταβολή στο ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας (3.4 ποσοστιαίες μονάδες) από το 2008 μέχρι

σήμερα. Για τους Έλληνες άνδρες φαίνεται να ισχύει το ακριβώς αντίθετο, με το αντίστοιχο ποσοστό να μειώνεται κατά περίπου μία ποσοστιαία μονάδα.

Το ύψος του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών, καθώς και το μέγεθος της μεταβολής του διαφέρουν ανάλογα με την οικονομική/εργασιακή κατάσταση του συζύγου τους (Πίνακας 1). Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες με 2 παιδιά και με άνδρα μη ενεργό έχουν τη μεγαλύτερη αύξηση στο ποσοστό συμμετοχής (10.2 ποσοστιαίες μονάδες από το 2007 μέχρι το τελευταίο τετράμηνο του 2012). Ακολουθούν οι γυναίκες με 2 παιδιά και με άνδρα άνεργο (6.7) και τέλος οι γυναίκες με 2 παιδιά και άνδρα σε απασχόληση (4.7).

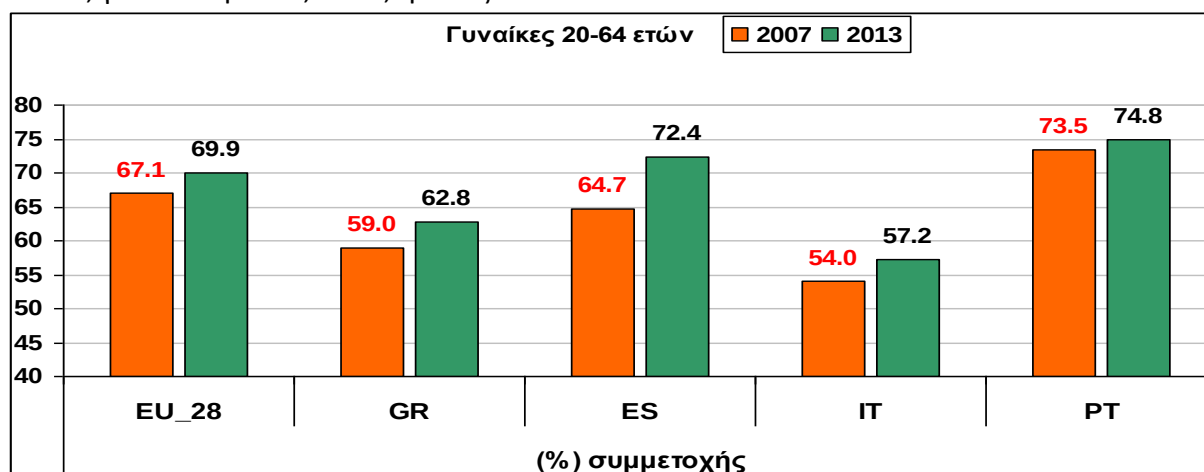
Πίνακας 1: Η μεταβολή του ποσοστού απασχόλησης ανδρών και γυναικών σύμφωνα με την οικογενειακή τους κατάσταση, για τα έτη: 2007, 2011q4, 2012q2, Ελλάδα, ηλικίες: 20-64.

Νοικοκυριό με 2 ενήλικες (ως 60 ετών) και 2 παιδιά <20				Αύξηση συμμετοχής από το 2007	
Ποσοστό συμμετοχής					
	2007q4	2011q4	2012q2	2011q4	2012q2
Κατάσταση απασχόλησης Άνδρα	95,0	92,2	92,0	-2,8	-3,0
Κατάσταση απασχόλησης Γυναίκας	62,0	66,3	66,5	4,3	4,5
με άνδρα σε απασχόληση	64,0	69,8	68,7	5,8	4,7
με άνδρα σε ανεργία	66,2	65,5	72,9	-0,7	6,7
με άνδρα μη ενεργό	46,3	52,7	56,5	6,4	10,2

Πηγή: Λυμπεράκη & Τήνιος, 2012

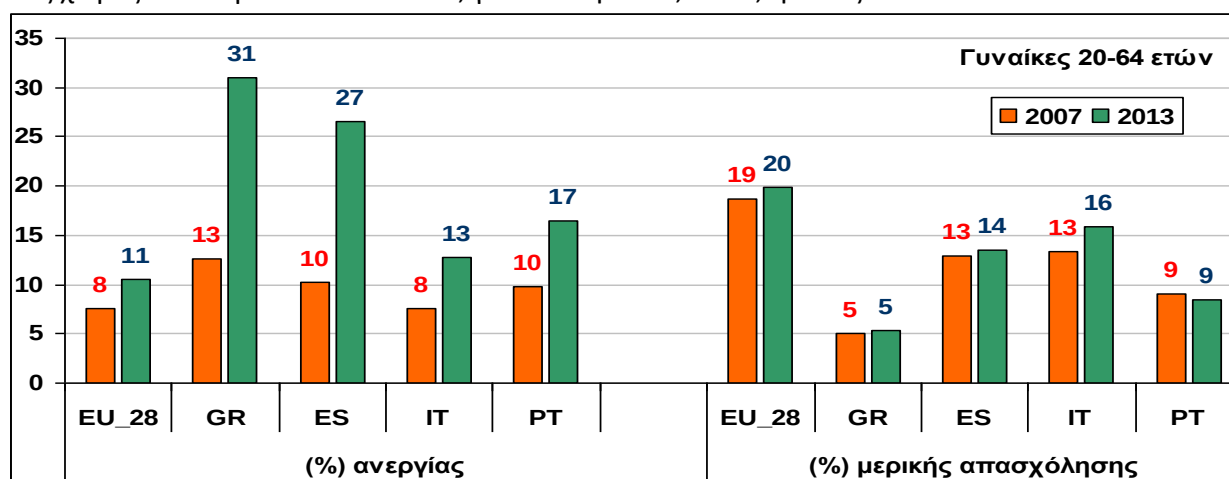
Το Διάγραμμα 6 απεικονίζει τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στις χώρες του Νότου, στην προ κρίσης εποχή (2007) και κατά τη διάρκεια της κρίσης (2013) και μας δείχνει με ακόμα πιο ξεκάθαρο τρόπο ότι το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών έχει αυξηθεί κατακόρυφα εν μέσω οικονομικής ύφεσης και λιγότερο στις καλές εποχές. Η Πορτογαλία για παράδειγμα αύξησε το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο 74,8%, ξεπερνώντας αρκετά τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (69,%), ο οποίος όμως με τη σειρά του έχει σημειώσει και εκείνος άνοδο.

Διάγραμμα 6: Το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου, για τα έτη 2007, 2013, ηλικίες: 20-64.

Το ποσοστό ανεργίας των γυναικών στις χώρες του Νότου σχεδόν διπλασιάστηκε στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Βέβαια, το ποσοστό αυτό ήταν και παλαιότερα (προ κρίσης εποχή) αρκετά υψηλό σε σύγκριση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, δεν ξεπερνούσε όμως το 10 με 15%. Σήμερα, το ποσοστό ανεργίας των γυναικών αγγίζει το 31% στην Ελλάδα, το 27% στην Ισπανία, το 13% στην Ιταλία και το 17% στην Πορτογαλία (Διάγραμμα 7).

Διάγραμμα 7: Το ποσοστό ανεργίας και το ποσοστό μερικής απασχόλησης γυναικών στις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου, για τα έτη 2007, 2013, ηλικίες 20-64.

Σύμφωνα με στοιχεία των εμπειρικών μελετών του ΟΟΣΑ και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η άνοδος των ποσοστών ανεργίας των ανδρών είναι πολύ πιο ραγδαία από εκείνη των γυναικών, ειδικά σε χώρες που έχουν πληγεί σε μεγάλο βαθμό από

την κρίση. Αυτό συμβαίνει επειδή πρώτον οι κλάδοι που αντιμετώπισαν τις μεγαλύτερες δυσκολίες αποτελούνταν κυρίως από άνδρες εργαζόμενους (κατασκευαστικές εταιρίες, βιοτεχνίες, βιομηχανίες, κτλ) και δεύτερον επειδή το ποσοστό ανεργίας των γυναικών ήταν ήδη υψηλό στις χώρες του Νότου και πριν την κρίση.

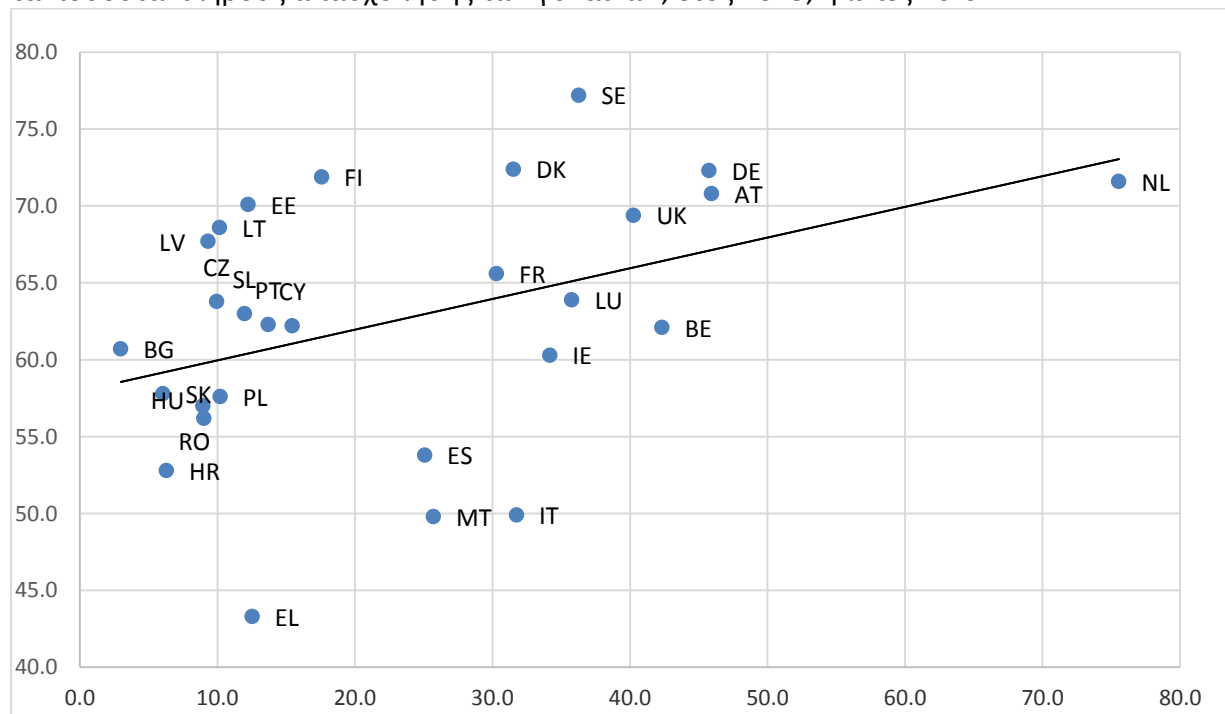
Μια ακόμη σημαντική παρατήρηση σχετικά με την εικόνα της αγοράς εργασίας των γυναικών στις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου είναι, ότι χαρακτηρίζεται παραδοσιακά από χαμηλά ποσοστά μερικής απασχόλησης και στις γυναίκες και στους άνδρες -με τους άνδρες να έχουν χαμηλότερα ποσοστά και από αυτά των γυναικών-. Τα χαμηλά ποσοστά μερικής απασχόλησης των γυναικών στις συγκεκριμένες χώρες σχετίζονται άμεσα με την χαμηλή συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, μιας και δεν παρέχεται η δυνατότητα συμφιλίωσης προσωπικού χρόνου, επαγγελματικής ζωής και υποχρεώσεων φροντίδας. Αντίθετα, σε χώρες όπως για παράδειγμα η Δανία, η Σουηδία, η Ολλανδία, το Ηνωμένο Βασίλειο κτλ η αύξηση των ποσοστών μερικής απασχόλησης έδωσε μια ώθηση στη συμμετοχή και στην απασχόληση των γυναικών.

Ορισμένες από τις χώρες που παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά μερικής απασχόλησης, εμφανίζουν και υψηλά συνολικά ποσοστά απασχόλησης, όπως η Ολλανδία, δηλαδή στις χώρες αυτές η απασχόληση «μοιράζεται» μεταξύ περισσότερων ατόμων ¹¹⁵. Η σχέση αυτή επιβεβαιώνεται και μέσω του υπολογισμού του συντελεστή συσχέτισης Pearson του γινομένου των ροπών. Στο [Διάγραμμα 8](#) παρουσιάζεται η γραμμική θετική συσχέτιση μεταξύ μερικής απασχόλησης και συνολικής απασχόλησης των γυναικών. Για να αποδειχθεί ότι οι δύο παραπάνω δείκτες σχετίζονται θετικά και γραμμικά μεταξύ τους υπολογίστηκε ότι ο

¹¹⁵Καμινιώτη (2013), Χαρακτηριστικά και εξελίξεις στην Αγορά Εργασίας στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού (ΕΙΕΑΔ), ετήσια έκθεση για την εργασία και την απασχόληση στην Ελλάδα για το έτος 2013.

συντελεστής Pearson $r=0.4$ ¹¹⁶. Δεδομένου, ότι $r= 0.4$, αποδεικνύεται πράγματι η θετική και γραμμική συσχέτιση των δύο δεικτών.

Διάγραμμα 8: Η θετική γραμμική συσχέτιση των ποσοστών μερικής απασχόλησης με τα ποσοστά πλήρους απασχόλησης των γυναικών, έτος 2013, ηλικίες 20-64.

2. Ζήτηση για Μερική Απασχόληση

Σύμφωνα με τη Νεοκλασική θεωρία, οι επιχειρήσεις θα προσλάμβαναν εργαζόμενους/ες μερικής απασχόλησης εάν η παραγωγικότητά τους ήταν μεγαλύτερη από το κόστος τους σε ωριαία βάση. Βασιζόμενες στην υπόθεση ότι οι μισθοί αντικατοπτρίζουν την παραγωγικότητα, οι περισσότερες μελέτες στο παρελθόν υποστήριζαν, ότι οι εργαζόμενοι μερικής απασχόλησης είναι λιγότερο παραγωγικοί από τους εργαζόμενους πλήρους απασχόλησης κατά τη διάρκεια της εργασίας τους (Hirsch 2005; Baffoe-Bonnie 2004; Aaronson and French 2004; Ermisch and Wright 1993;).

¹¹⁶ Ο συντελεστής Pearson (r)¹¹⁶ του γινομένου των ροπών υπολογίζεται ως αδιάστατος δείκτης με τιμή από -1,0 έως 1,0, των τιμών αυτών συμπεριλαμβανομένων και αντιπροσωπεύει την έκταση της γραμμικής συσχέτισης μεταξύ δύο συνόλων δεδομένων.

Ένα βασικό μειονέκτημα της μερικής απασχόλησης συνίσταται στο γεγονός των λίγων ωρών από τη μια και των πάγιων εξόδων της επιχείρησης από την άλλη και με αυτόν τον τρόπο οι μερικώς απασχολούμενοι/ες καθίστανται σχετικά «ακριβοί». Θα πρέπει να υπάρχουν πολύ συγκεκριμένοι λόγοι (ή πλεονεκτήματα) που θα έκαναν τη μερική απασχόληση περισσότερο ελκυστική για τις επιχειρήσεις και τους εργοδότες.

Ο Owen (1978) υποστήριξε ότι οι επιχειρήσεις προσλαμβάνουν υπό καθεστώς μερικής απασχόλησης για να αποφεύγουν πιθανές επικαλύψεις βαρδιών όταν οι ώρες λειτουργίας ξεπερνούν τις 40 ώρες την εβδομάδα. Επίσης ο Owen υποστήριξε ότι οι εργοδότες θα αξιοποιούν τους μερικώς απασχολούμενους όταν υπάρχουν διακυμάνσεις στη ζήτηση.

Πράγματι, ένας σημαντικός λόγος για να προσλαμβάνουν οι επιχειρήσεις με καθεστώς μερικής απασχόλησης μπορεί να αποτελέσει ο στόχος τους για δυναμική ευελιξία. Οι εργαζόμενοι μερικής απασχόλησης μπορούν να σχηματίσουν μια δεξαμενή ευέλικτης εργασίας, η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο προσαρμογής στον κύκλο εργασιών. Σε περιόδους ανάπτυξης, οι μερικώς απασχολούμενοι μπορεί να είναι διατεθειμένοι να δουλέψουν περισσότερες ώρες ενώ σε περιόδους κακών οικονομικών επιδόσεων μπορεί να είναι διατεθειμένοι να δουλεύουν λιγότερες ώρες και οι νέοι εργαζόμενοι να προσλαμβάνονται υπό το καθεστώς μερικής απασχόλησης. Εμπειρικά στοιχεία από τον Friessen (1997) δείχνουν ότι η μερική απασχόληση καταλαμβάνει περίοπτη θέση μεταξύ των στρατηγικών προσαρμογής στους οικονομικούς κύκλους για τις επιχειρήσεις στο Ηνωμένο Βασίλειο.

Επιπλέον, οι επιχειρήσεις αυξάνουν τη ζήτηση για μερική απασχόληση όταν επιθυμούν να είναι ευέλικτες σε οργανωτικό επίπεδο (organizational flexibility): επιχειρήσεις οι οποίες αντιμετωπίζουν προβλέψιμες αυξήσεις στη ζήτηση των προϊόντων ή των υπηρεσιών τους (συγκεκριμένες ώρες, εβδομάδες ή εποχές) μπορεί να προσλάβουν μερικώς απασχολούμενους εργάτες για να καλύψουν το φόρτο εργασίας που δημιουργείται εκείνη την περίοδο. Για παράδειγμα ο τομέας των υπηρεσιών ή λιανικής αντιμετωπίζουν κορύφωση της ζήτησης των υπηρεσιών/προϊόντων τους συνήθως τα σαββατοκύριακα και τις γιορτές. Εμπειρικά

στοιχεία που επιβεβαιώνουν τα παραπάνω μπορεί να αντλήσει κανείς από την έρευνα του Zeytiniglu (1992) στον Καναδά και του Van Lomwel (2000) για την Ολλανδία. Και οι δύο αναλύσεις υποστηρίζουν ότι η ευελιξία στην οργάνωση των λειτουργιών μιας επιχείρησης αποτελεί ισχυρό κίνητρο για να προσλαμβάνονται εργαζόμενοι με καθεστώς μερικής απασχόλησης.

Οι Nelen, de Grip και Fouarge (2011) υποστηρίζουν ότι στον τριτογενή τομέα ένα μεγαλύτερο μερίδιο μερικής απασχόλησης μπορεί να αυξήσει την παραγωγικότητα των επιχειρήσεων καθώς δίνεται η δυνατότητα για αποτελεσματικότερη κατανομή της εργασίας. Με άλλα λόγια η μερική απασχόληση συμπληρώνει την πλήρη απασχόληση και έτσι η επιχείρηση επιτυγχάνει μεγαλύτερα επίπεδα παραγωγικότητας.

Η μερική απασχόληση φαίνεται να προτιμάται από τις επιχειρήσεις σε χώρες όπου δεν διασφαλίζεται η ισότητα μεταξύ πλήρως και μερικώς απασχολούμενων εργαζόμενων (ωρομίσθιο, άδειες, ασφάλιση κτλ) όπως είναι για παράδειγμα οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (ΗΠΑ)¹¹⁷ με τους μερικώς απασχολούμενους εργαζόμενους να απολαμβάνουν λιγότερες αποδοχές σε σύγκριση με τους πλήρως απασχολούμενους. Βέβαια, το επιχείρημα των «φθηνότερων εργατικών χεριών» ή των «εργαζόμενων δεύτερης κατηγορίας» δεν φαίνεται να έχει καμία εφαρμογή σε χώρες όπως η Ολλανδία, όπου συναντάμε υψηλά ποσοστά μερικής απασχόλησης και ιδίως στις γυναίκες. Αυτό συμβαίνει επειδή, οι εργοδότες δεν επιτρέπεται να αντιμετωπίζουν διαφορετικά τους μερικώς απασχολούμενους από τους πλήρους απασχολούμενους εργάτες.

Σε ότι αφορά την Ελλάδα, παρά το σχετικά επαρκές θεσμικό πλαίσιο που υπήρχε πριν την κρίση, η απήχηση της μερικής απασχόλησης ήταν περιορισμένη από την μεριά των επιχειρήσεων (και από την μεριά των εργαζόμενων) μιας και οι

¹¹⁷ Σύμφωνα με τους Ressler et al. (1996), οι Αμερικανοί εργοδότες αύξησαν τη ζήτηση για μερικώς απασχολούμενους εργαζόμενους ως μια αντίδραση στις αυξήσεις του κατώτατου μισθού για να μειώσουν τα μυθολογικά κόστη και ο Buchtmueller (1999) αποδεικνύει ότι οι Αμερικανοί εργοδότες που προσφέρουν γενναιόδωρες αποδοχές προσλαμβάνουν σε μεγαλύτερο βαθμό χαμηλόμισθους μερικώς απασχολούμενους εργάτες/ριες.

εργοδότες προτιμούσαν τις υπερωρίες των πλήρως απασχολούμενων αντί της μερικής απασχόλησης για να επιτυγχάνουν την ευελιξία του χρόνου εργασίας. Η περιορισμένη διάχυση της μερικής απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας από τη μεριά των εργοδοτών (δηλαδή της ζήτησης) μπορεί να ερμηνευτεί ως συνδυαστικό αποτέλεσμα δυσμενών παραγόντων: του θεσμικού πλαισίου, το οποίο παραδόξως λειτουργεί διττά με αρνητικό τρόπο, δηλαδή δημιουργώντας οικονομικά αντικίνητρα για τους εργοδότες, και της εδραιωμένης κουλτούρας ευελιξίας των ελληνικών επιχειρήσεων (με έμφαση στις υπερωρίες).

3. Προσφορά για Μερική Απασχόληση

Το θεωρητικό πλαίσιο των οικονομολόγων της νεοκλασικής σχολής των οικονομικών σχετικά με τη μελέτη της προσφοράς εργασίας βασίζεται στο (νεοκλασικό) υπόδειγμα της επιλογής μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου¹¹⁸, το οποίο σημαίνει ότι όταν το άτομο αποφασίζει να συμμετέχει ενεργά στην αγορά εργασίας επιλέγει μεταξύ του χρόνου εργασίας και του χρόνου ανάπαυσης. Στην πράξη και ειδικότερα για τις γυναίκες, η προσφορά εργασίας αποτελεί μια επιλογή μεταξύ τριών αγαθών: του χρόνου αμειβόμενης εργασίας, του χρόνου άμισθης εργασίας και του χρόνου ανάπαυσης.¹¹⁹

Η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό σε παγκόσμιο επίπεδο, δεν μοιάζει να συνοδεύεται από μια αντίστοιχη ανακατανομή των ρόλων και των υποχρεώσεων μέσα στο νοικοκυριό. Ως αποτέλεσμα, οι γυναίκες συχνά επιφορτίζονται με ένα «διπλό βάρος» - εκείνο της έμμισθης εργασίας και εκείνο της φροντίδας- και ο χρόνος ανάπαυσής τους είναι περιορισμένος σε σύγκριση με τους άνδρες.

Σε πολλές χώρες της Ευρώπης και ειδικότερα στο Βορρά, οι γυναίκες προσπαθούν να τα βγάλουν πέρα με τις επαγγελματικές υποχρεώσεις και τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού προτιμώντας πιο ευέλικτες μορφές εργασίας όπως είναι η μερική

¹¹⁸ Ο Mark R. Killingsworth, *Labor Supply*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, παρέχει μια επισκόπηση της οικονομικής ανάλυσης για την προσφορά εργασίας.

¹¹⁹ Λεπτομερής ανάλυση στο βιβλίο των Francine D. Blau, Marianne A. Ferber και Anne E. Winkler, *The Economics of Women, Men and Work*, Pearson International Edition, 2010

απασχόληση. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, και σύμφωνα με την έρευνα του Work Experience Population για το 2006, οι γυναίκες έχουν πολύ μεγαλύτερη πιθανότητα να εργάζονται με καθεστώς μερικής απασχόλησης από τους άνδρες. Επιπλέον, από την ίδια έρευνα προέκυψε ότι ακόμα και οι πλήρως απασχολούμενες γυναίκες τείνουν να εργάζονται σε εβδομαδιαία βάση λιγότερες ώρες από ότι οι πλήρως απασχολούμενοι άνδρες.

Οι παραπάνω τάσεις φαίνεται να επαληθεύονται και σε χώρες όπως η Αυστραλία, όπου η πλειοψηφία των ανθρώπων που δουλεύουν με καθεστώς μερικής απασχόλησης είναι γυναίκες με μικρά παιδιά (0-6 ετών) ή γυναίκες που έχουν αναλάβει υποχρεώσεις εντατικής φροντίδας απέναντι σε ένα ηλικιωμένο ή ανήμπορο άτομο – συνήθως μέλος της οικογένειάς τους.

Σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, αν και υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις από χώρα σε χώρα ως προς το μέγεθος του ποσοστού της μερικής απασχόλησης (ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης) το βέβαιο είναι ότι παντού υψηλότερα ποσοστά μερικής απασχόλησης συναντώνται μεταξύ των γυναικών ενώ τα χαμηλότερα μεταξύ των ανδρών. Παρατηρείται επίσης, ότι στις χώρες με αυξημένα ποσοστά μερικής απασχόλησης (Ολλανδία, Αυστρία, Ηνωμένο Βασίλειο, Σουηδία κτλ) οι ωριαίες αποδοχές είναι αρκετά ελκυστικές και έτσι τα άτομα αυξάνουν την προσφορά τους. Επίσης, το θεσμικό πλαίσιο υποστηρίζει τέτοιου είδους μορφές απασχόλησης με αποτέλεσμα να διασφαλίζεται η ποιότητα της εργασίας των ατόμων.

Οι κυριότεροι λοιπόν παράγοντες που επηρεάζουν την προσφορά είναι η δυνατότητα εξισορρόπησης της επαγγελματικής ζωής, των οικογενειακών υποχρεώσεων και του προσωπικού χρόνου ανάπαυσης, το ωρομίσθιο, και η ύπαρξη ενός άρτια διαμορφωμένου θεσμικού πλαισίου το οποίο διασφαλίζει την ισότητα στο χώρο εργασίας και την επαρκή ασφαλιστική κάλυψη των μερικώς απασχολούμενων εργαζόμενων.

Στην Ελλάδα, αν και υπάρχει έντονη ανάγκη διευθέτησης της επαγγελματικής ζωής με την οικογενειακή- μιας και οι γυναίκες επιβαρύνονται με λειτουργίες τις οποίες έπρεπε να αναλαμβάνει το κοινωνικό κράτος – και ενώ υφίσταται και το ανάλογο θεσμικό πλαίσιο, παρατηρούμε ότι η απήχηση της μερικής απασχόλησης είναι αρκετά περιορισμένη. Αυτό συμβαίνει, επειδή σε μεγάλο βαθμό τα συνδικάτα,

μέσα στα οποία οι γυναίκες εργαζόμενες υποεκπροσωπούνται δαιμονοποιούν τις περισσότερες φορές κάθε μορφή ευέλικτης εργασίας- άρα και τη μερική απασχόληση. Επίσης, οι γυναίκες αποτελούν πολύ συχνά πηγή ρευστότητας για την ίδια την οικογενειακή επιχείρηση, αφού εργάζονται εκεί χωρίς μισθό και ασφαλιστική κάλυψη.

Πριν την κρίση, η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης δεν ήταν συνδεδεμένη με μια αντίστοιχη αύξηση στη μερική απασχόληση όπως στη Βόρεια Ευρώπη αλλά με την εισροή μεταναστριών, οι οποίες προσέφεραν υπηρεσίας φροντίδας σε τιμές προσιτές τουλάχιστον για τη μεσαία τάξη.

Κατά τη διάρκεια της κρίσης, η παραπάνω εικόνα φαίνεται σταδιακά να αλλάζει, αν και τα ποσοστά μερικής απασχόλησης στη χώρα μας παραμένουν εξαιρετικά χαμηλά σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Ο μεγαλύτερος αριθμός γυναικών προσανατολίζεται σε αναζήτηση εργασίας πλήρους απασχόλησης και ταυτόχρονα προσπαθεί να καλύψει τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού και της φροντίδας προσλαμβάνοντας άλλες γυναίκες –στην πλειονότητα μετανάστριες-.

4. Ευελιξία μετ' εμποδίων

Η έννοια της εργασιακής (μικρο) ευελιξίας αναφέρεται στη δυνατότητα προσαρμογής των εργατικών εισροών στις διακυμάνσεις της ζήτησης. Στην πράξη, το παραπάνω σημαίνει, ότι οι επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα να μειώσουν το κόστος εργασίας μέσω της αποτελεσματικότερης αντιστοίχισης των ωρών εργασίας προς τον μεταβαλλόμενο όγκο της ζήτησης για τα προϊόντα ή τις υπηρεσίες τους.

Έτσι, σε γενικές γραμμές, «ευέλικτος» εργαζόμενος είναι εκείνος που εργάζεται για περιορισμένο διάστημα (π.χ. μ καθεστώς προσωρινής απασχόλησης) ή και εκείνος που απασχολείται κατά τις συγκεκριμένες μέρες ή ώρες, οι οποίες έχουν από κοινού συμφωνηθεί με τον εργοδότη.

Για να έχουμε περισσότερη (μικρο) ευελιξία, οι εργαζόμενοι πρέπει να προστατεύονται περισσότερο μέσω μηχανισμών ασφάλισης κατά της ανεργίας και λιγότερο μέσω μηχανισμών ενίσχυσης της προστασίας της απασχόλησης. Η ιδέα

που κρύβεται πίσω από την ευελιξία συνοψίζεται στη φράση: «Προστασία για τους ανθρώπους και όχι για τις θέσεις».

Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης μπορεί να εκφράζουν μόνο τις ανάγκες των επιχειρήσεων για περιορισμό του εργατικού κόστους εις βάρος της εισοδηματικής ασφάλειας των ευέλικτων απασχολούμενων, μπορεί όμως να καλύπτουν και τις ανάγκες των εργαζομένων για καλύτερη εναρμόνιση της εργασίας με την προσωπική τους ζωή. Αντιλαμβανόμενη την επισφάλεια που μπορεί να εμπεριέχουν κάποιες εφαρμογές της ευελιξίας, η ευρωπαϊκή στρατηγική απασχόλησης δεν προωθεί την ευελιξία με κάθε τρόπο αλλά την «ευελιξία με ασφάλεια» ή flexicurity (flexibility-security).¹²⁰

Μετά το Μάιο του 2010, δηλαδή μετά την προσφυγή της Ελλάδας στο μηχανισμό στήριξης της ελληνικής οικονομίας, επήλθαν στην εργατική νομοθεσία μεγάλες και σημαντικές αλλαγές, οι οποίες θα μπορούσαν να επιμεριστούν σε τέσσερα πεδία μεταρρύθμισης της εργατικής νομοθεσίας: α) τα εισοδήματα και οι αποδοχές των εργαζομένων, β) το ατομικό εργατικό δίκαιο, γ) το συλλογικό εργατικό δίκαιο, και δ) τα ευρύτερα ζητήματα απασχόλησης και ανεργίας.

Η μερική απασχόληση στην Ελλάδα βρισκόταν παραδοσιακά σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης- και ακόμη συνεχίζει να είναι. Η κατάσταση αυτή αρχίζει να μεταβάλλεται αργά αλλά σταθερά μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, μέσω μιας σειράς αλλαγών στο εργατικό δίκαιο προκειμένου να αρχικά να αντιμετωπιστούν και στη συνέχεια να ξεπεραστούν οι μεγάλες οικονομικές δυσκολίες.

Το 2010, με τους νόμους 3383/2010, 3834/2010 και 3846/2010 κατοχυρώθηκε και ενισχύθηκε η δυνατότητα σύναψης σύμβασης μερικής απασχόλησης, ο θεσμός επεκτάθηκε στις ΔΕΚΟ, και δόθηκε δικαίωμα προτεραιότητας στον μερικώς απασχολούμενο σε περίπτωση πρόσληψης σε σχέση με τον πλήρως

¹²⁰ Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2007).

απασχολούμενο.¹²¹ Οι αλλαγές στη νομοθεσία συνεχίστηκαν και το 2011 (Ν.3819/2011, Ν.3920/2011, Ν. 3979/2011, Ν. 3986/2011 και Ν. 3999/2011), με τη σημαντικότερη αλλαγή να αποτελεί η εισαγωγή του θεσμού της προαιρετικής μερικής απασχόλησης στο στενό και ευρύτερο δημόσιο τομέα, και η δυνατότητα μείωσης των ωρών εργασίας (ημερήσια απασχόληση ή εργάσιμων ημερών) μέχρι και 50% και μέχρι και 5 έτη με ανάλογη μείωση των αποδοχών και με υπολογισμό ως συντάξιμου του μειωμένου χρόνου απασχόλησης (Ν. 3986).

Συμπεράσματα

Η κρίση βρήκε τους μηχανισμούς κοινωνικής πολιτικής και προστασίας στην Ελλάδα εντελώς απροετοίμαστους, μιας και την περίοδο της οικονομικής ευημερίας οι όποιες μεταρρυθμίσεις είτε έγιναν με δόσεις είτε κινήθηκαν προς τη λάθος κατεύθυνση. Παράλληλα, η πίεση και η ανάγκη για δημοσιονομική προσαρμογή καθιστά το σκηνικό ζοφερό. Από τη μια οι ανάγκες για κοινωνική προστασία συνεχώς αυξάνονται –ενώ και η φύση τους μεταβάλλεται- και από την άλλη οι αντίστοιχες δυνατότητες του κράτους περιορίζονται.

Η οικογένεια αποτελούσε και συνεχίζει να αποτελεί εν μέσω κρίσης το βασικότερο πάροχο κοινωνικής προστασίας για τα μέλη της. Το μεγαλύτερο βάρος της άτυπης αυτής κοινωνικής προστασίας επωμίζονται οι γυναίκες της οικογένειας, καθώς ο ρόλος τους είναι επιφορτισμένος με τη φροντίδα του νοικοκυριού, των παιδιών και των ηλικιωμένων. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις εργάζονται άτυπα και στην οικογενειακή επιχείρηση, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο μια ανάσα ρευστότητας, μέσω του περιορισμού του κόστους εργασίας.

Παράλληλα σημειώνεται αύξηση στο ποσοστό συμμετοχής των Ελληνίδων στην αγορά εργασίας, εκφράζοντας τη θετική αντίδραση των γυναικών στην πτώση του οικογενειακού εισοδήματος λόγω της κρίσης. Το ζητούμενο είναι η παραπάνω

¹²¹ Νομοθετήθηκε επίσης ότι οι αποδοχές θα προσαυξάνονται κατά 7,5% για απασχόληση μικρότερη των τεσσάρων ωρών ημερησίως και εφόσον ο εργαζόμενος εργαστεί επιπλέον των συμφωνημένων ωρών η προσαύξηση θα είναι 10%, (Ν.3846/2010). Τα παραπάνω καταργήθηκαν το Δεκέμβριο του 2010 με το Ν.3899.

αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας να μετατραπεί σε πραγματική απασχόληση και το αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της αξιοποίησης ευέλικτων μορφών εργασίας όπως είναι η μερική απασχόληση.

Τα ποσοστά μερικής απασχόλησης ανδρών και γυναικών φαίνεται να σημειώνουν αύξηση κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης με περισσότερες γυναίκες να εργάζονται με καθεστώς μερικής απασχόλησης συγκριτικά με τους άνδρες- όπως δηλαδή συμβαίνει σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ. Παρόλα αυτά, η Ελλάδα συνεχίζει να διατηρεί εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά απασχόλησης γυναικών σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, γεγονός που όπως είδαμε σχετίζεται άμεσα με τα χαμηλά ποσοστά απασχόλησης των γυναικών.

Η περιορισμένη διάχυση της μερικής απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας από τη μεριά των εργοδοτών (δηλαδή της ζήτησης) μπορεί να ερμηνευτεί ως συνδυαστικό αποτέλεσμα δυσμενών παραγόντων: του θεσμικού πλαισίου, το οποίο παραδόξως λειτουργεί διττά με αρνητικό τρόπο, δηλαδή δημιουργώντας οικονομικά αντικίνητρα για τους εργοδότες, και της εδραιωμένης κουλτούρας ευελιξίας των ελληνικών επιχειρήσεων (με έμφαση στις υπερωρίες).

Τέλος, αν και στην Ελλάδα υπάρχει έντονη ανάγκη διευθέτησης της επαγγελματικής ζωής με την οικογενειακή- μιας και οι γυναίκες επιβαρύνονται με λειτουργίες τις οποίες έπρεπε να αναλαμβάνει το κοινωνικό κράτος – και ενώ και το ανάλογο θεσμικό πλαίσιο υπάρχει, παρατηρούμε ότι η απήχηση της μερικής απασχόλησης είναι αρκετά περιορισμένη. Αυτό συμβαίνει, επειδή σε μεγάλο βαθμό τα συνδικάτα, μέσα στα οποία οι γυναίκες εργαζόμενες υποεκπροσωπούνται, δαιμονοποιούν τις περισσότερες φορές κάθε μορφή ευέλικτης εργασίας. Επίσης, οι γυναίκες αναγκάζονται σε πολλές περιπτώσεις να εργάζονται άτυπα στην οικογενειακή επιχείρηση με αποτέλεσμα να επηρεάζεται αρνητικά η προσφορά εργασίας για μερική απασχόληση.

Κεφάλαιο 25: Μελέτη περίπτωσης από επιτόπια έρευνα: Οι επιπτώσεις της κρίσης στις μετανάστριες

Εισαγωγή

Η ελληνική οικονομική ιστορία θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο περιόδους. Η πρώτη είναι η περίοδος πριν από την κρίση- η περίοδος των παχέων αγελάδων δηλαδή. Το 2010, το οικονομικό μοντέλο στο οποίο είχε χτιστεί εκείνη η περίοδος κατέρρευσε με αποτέλεσμα να οδηγηθούμε στην παρολίγον χρεοκοπία. Η δεύτερη περίοδος είναι η περίοδος των μνημονίων όπως έχει ονομαστεί, και ουσιαστικά χαρακτηρίζεται από τη συνειδητοποίηση ότι η προηγούμενη κατάσταση δεν είναι πλέον εφικτή και από την προσπάθεια της χώρας να ορθοποδήσει και να προχωρήσει στην επόμενη φάση της: τη βιώσιμη ανάπτυξη.

Και στις δύο περιόδους που προαναφέρθηκαν οι γυναίκες μετανάστριες διαδραμάτισαν σημαντικό – αν και όχι πάντα αναγνωρίσιμο- ρόλο στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Οι γυναίκες μετανάστριες διευκόλυναν την είσοδο των Ελληνίδων στην αγορά εργασίας και την απελευθέρωσή τους από τα δεσμά του πατριαρχισμού (Λυμπεράκη, 2014). Η πρόσφατα δημιουργημένη αγορά στο τομέα της οικιακής εργασίας και υπηρεσιών φροντίδας προσέφερε λύσεις σε μερικά από τα κρίσιμα και διαρθρωτικά προβλήματα της Ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας με αποτέλεσμα να ελαφρύνει τις πιέσεις στο κοινωνικό κράτος και να τονώσει μια οικονομία που έπασχε από έλλειψη εργατικού δυναμικού. Στην προσπάθεια να εξετάσουμε την περίπτωση της Ελλάδας, η παρούσα έκθεση αποσκοπεί σε πρώτη φάση στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων της επιτόπιας έρευνας που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το διάστημα Ιανουάριος 2015-Μάιος 2015 σε δείγμα 220 μεταναστριών οι οποίες απασχολούνται στο τομέα της φροντίδας και της οικιακής εργασίας.¹²²

¹²² Το παρόν κεφάλαιο βασίζεται στη συλλογή πρωτογενών δεδομένων επιτόπιας έρευνας, σε δείγμα μεταναστών (αποτελεί δηλαδή το επιμέρους [παραδοτέο 2.4](#): Πρωτογενές υλικό επιτόπιας έρευνας πεδίου σε ένα δείγμα μεταναστών).

1. Παγκοσμιοποίηση, Μετανάστευση και ο Τομέας της Φροντίδας

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, η μετανάστευση αποτελεί ένα από τα πολυσυζητημένα φαινόμενα στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης (Beneria, Deere και Kabeer, 2012). Ορισμένες πτυχές της παγκοσμιοποίησης, όπως οι αλλαγές στην τεχνολογία και στην επικοινωνία, οι δομικές μεταμορφώσεις πολλών χωρών, το χάσμα μεταξύ βορρά και νότου στην ευημερία, ο σχηματισμός και η επέκταση διεθνών δικτύων, κτλ. έχουν επιταχύνει τη ροή του ανθρώπινου δυναμικού, ειδικότερα μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1990, σημείο στο οποίο ξεκινά η μετανάστευση σε διεθνές επίπεδο να μετατρέπεται σε γυναικεία υπόθεση - feminization of migration - (Beneria, Deere, Kabeer, 2012).

Μερικοί από τους βασικούς παράγοντες που συνέβαλλαν στην «θηλυκοποίηση» της μετανάστευσης είναι η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας στις ανεπτυγμένες χώρες και οι παράλληλες δημογραφικές εξελίξεις σε ότι αφορά τη γονιμότητα και στο προσδόκιμο ζωής. Τα δύο παραπάνω γεγονότα είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ελλείψεων σε υπηρεσίας φροντίδας, τις οποίες παραδοσιακά παρείχαν χωρίς αμοιβή οι γυναίκες, και με αυτό τον τρόπο εντάθηκε η ζήτηση για αμειβόμενο εργατικό δυναμικό στον τομέα της φροντίδας και της οικιακής εργασίας. Η ζήτηση αυτή καλύφθηκε από γυναίκες μετανάστριες προερχόμενες συνήθως από χώρες με χαμηλότερη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη (Lyberaki, 2008).

Η διεθνής μετανάστευση αποτελεί μια σημαντική κινητήρια δύναμη για την ανάλυση των συστημάτων φροντίδας. Ο αριθμός των μεταναστριών παγκοσμίως ανερχόταν το 2005 στα 94,5 εκατ. (49, 6% του συνολικού αριθμού μεταναστών). Το ποσοστό των γυναικών μεταξύ των μεταναστών στις χώρες του νότου κυμαινόταν το 2005 στο 51% (38,9 εκατ.), ενώ ο αντίστοιχος αριθμός στις χώρες του ΟΟΣΑ¹²³ ήταν 45,2 εκατ. (Kofman and Raghuran, 2012).

¹²³ Μετανάστευση μεγάλης κλίμακας με σκοπό την απασχόληση στον τομέα της φροντίδας παρατηρείται από το Νότο προς το Βορρά- κυρίως προς τις χώρες του ΟΟΣΑ.

Σύμφωνα με τους Kofman και Raghuran (2012), οι γυναίκες μετανάστριες παρέχουν υπηρεσίες φροντίδας σε μια ευρεία γκάμα αναγκών και υπό ποικίλες μορφές. Εργάζονται ως οικιακές βοηθοί, επαγγελματίες στον τομέα της υγείας και περίθαλψης και συνεισφέρουν στη φροντίδα παιδιών, ηλικιωμένων, ατόμων με αναπηρία είτε κατ' οίκον είτε σε νοσοκομεία και ειδικά κέντρα φροντίδας (π.χ. γηροκομεία)¹²⁴. Η κινητικότητα των γυναικών αυτών δημιουργεί κενά τα οποία πρέπει να καλυφθούν στις χώρες από τις οποίες κατάγονται. Έτσι, η ζήτηση για φροντίδα δημιουργείται και καλύπτεται μέσω της γυναικείας απασχόλησης, υπογραμμίζοντας την περίπλοκη σχέση που συνδέει τη μετανάστευση, τη γυναικεία απασχόληση και την φροντίδα.

Οι μετανάστριες τείνουν να βρίσκονται στα χαμηλότερα κλιμάκια της αγοράς εργασίας όχι μόνο όταν εργάζονται στον τομέα της μεταποίησης αλλά και όταν εργάζονται στον τομέα της φροντίδας και των υπηρεσιών. Οι ευκαιρίες για εργασία των γυναικών αυτών συνήθως απαντώνται σε προσωρινές μη σταθερές δουλειές είτε ζουν σε ανεπτυγμένες είτε σε αναπτυσσόμενες χώρες. Παρόλο που τα συμβόλαια (όταν υπάρχουν) μπορεί να επεκταθούν, η ασταθής φύση της εργασίας τους αποτελεί αρκετές φορές πηγή έντονη ανησυχίας και αβεβαιότητας για εκείνες και τις οικογένειές τους¹²⁵ (Shahra Razavi και Silke Staab, 2010).

Τα στοιχεία μέχρι στιγμής δείχνουν ότι οι θέσεις εργασίας στον τομέα της φροντίδας δεν έχουν μειωθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια της οικονομικής ύφεσης. Σε χώρες όπου η κρίση προκάλεσε υψηλά ποσοστά ανεργίας στους άνδρες, η γυναικεία απασχόληση-τώρα σημαντικότερη από ποτέ- φαίνεται να μειώθηκε κατά μικρότερο ποσοστό και έτσι η ανάγκη των γηγενών οικογενειών για φροντίδα και οικιακή βοήθεια συνέχισε να αποτελεί σημαντική πηγή εισοδήματος (ίσως πιο περιορισμένο) για τις μετανάστριες (Angels Martinez I Castells και Annali Casanueva Arus, 2010).

¹²⁴ Οι γυναίκες μεταναστεύουν επίσης και για οικογενειακούς λόγους, για να εργαστούν σε τομείς αγροτικής παραγωγής ή μεταποίησης.

¹²⁵ The precariousness of paid work in the care economy has been analyzed in the context of a great variety of countries by Shahra Razavi and Silke Staab, 2010; Shahra Razavi, 2011.

Η «θηλυκοποίηση» της μετανάστευσης έχει ενισχύσει το σχηματισμό διεθνικών οικογενειών, συνεισφέροντας στην δημιουργία ερωτημάτων σχετικά με την ενδοοικογενειακή δυναμική, τη διαρκή αλλαγή των ρόλων των φύλων, τις επιπτώσεις σε παιδιά και ενήλικες που μένουν πίσω στη χώρα καταγωγής, το ρόλο των εμβασμάτων, την κατανομή των πόρων του νοικοκυριού και την επανένωση της οικογένειας (UNFPA, 2006; Holst, Schaefer και Schrooten, 2012). Ο Parrenas, λόγου χάρη πραγματοποίησε μια από τις πρωταρχικές έρευνες η οποία ασχολήθηκε εκτενώς με τις επιπτώσεις που έχει η μετανάστευση των γονέων στα παιδιά στις Φιλιππίνες, αποδεικνύοντας ότι τελικά μπορεί να διαφέρουν ανάλογα το φύλο του γονέα.

Σε ότι αφορά την παγκοσμιοποίηση, και στο κατά πόσο συνέβαλλε στη βελτίωση των ευκαιριών απασχόλησης για τις γυναίκες και μείωσε τις ανισότητες μεταξύ των φύλων, μπορεί κανείς να ισχυριστεί, ότι σε γενικές γραμμές, οι γυναίκες ωφελήθηκαν κυρίως μέσω της επέκτασης/αύξησης των επαγγελματικών ευκαιριών σε αναπτυσσόμενες χώρες ως αποτέλεσμα της ζήτησης για εργασία στον τομέα της φροντίδας. Η ζήτηση αυτή δημιούργησε αμειβόμενες θέσεις εργασίας για τις γυναίκες, και προσέφερε οικονομικά οφέλη σε εκείνες, τις οικογένειες τους αλλά και τις χώρες τους (εμβάσματα). Κερδίζοντας τα δικά τους χρήματα, οι γυναίκες αυτές έγιναν πιο ανεξάρτητες και βελτίωσαν τη θέση τους εντός της οικογένειας και κατ' επέκταση και στην κοινωνία (Amelita Kind DeJardin, [ILO], 2008).

Παρόλα αυτά σημαντικές προκλήσεις παραμένουν καθώς οι παγκόσμιες αγορές για φροντίδα και οικιακή βοήθεια που απευθύνονται οι μετανάστριες χαρακτηρίζονται από έλλειψη επαρκούς προστασίας και συχνά παρατηρούνται φαινόμενα άδικης μεταχείρισης και πρακτικές εκμετάλλευσης – κάτι το οποίο συνήθως δεν συμβαίνει καταρτισμένους επαγγελματίες στον τομέα της υγείας. Οι τομείς της φροντίδας και της οικιακής εργασίας αποτελούνται στην συντριπτική τους πλειοψηφία από γυναίκες εργαζόμενες και έτσι αναδιατυπώνονται και σε αυτήν την περίπτωση οι ανισότητες μεταξύ των φύλων και η υποδεέστερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας στην παγκόσμια οικονομία. Η ανάθεση της φροντίδας σε χαμηλόμισθες μετανάστριες ενισχύει τη χαμηλή αποτίμηση των (μη αμειβόμενων) εργασιών στα

πλαίσια του νοικοκυριού που παραδοσιακά αναλάμβαναν οι γυναίκες (Herrera, 2012).

Επιπλέον, ο τομέας της φροντίδας χαρακτηρίζεται σε παγκόσμιο επίπεδο από έντονο διαχωρισμό, με τις γυναίκες και ειδικότερα τις μετανάστριες να υπερεκροσωπούνται. Λαμβάνοντας υπόψη τη σημαντική ερευνητική εργασία των Coral del Rio και Olga Alonso Villar (2012), η οποία δίνει μια σημαντική εικόνα του επαγγελματικού διαχωρισμού που βιώνουν οι γυναίκες μετανάστριες στην Ισπανία, συμπεραίνουμε ότι οι μετανάστριες του τομέα της φροντίδας και της οικιακής εργασίας αντιμετωπίζουν διπλό διαχωρισμό: σε σχέση και με της γηγενείς γυναίκες αλλά και σε σχέση με τους άνδρες μετανάστες.¹²⁶

Τέλος, τα νέα στοιχεία που θα περιληφθούν αναλυτικά στην βιβλιογραφική επισκόπηση, εξετάζουν το φαινόμενο της γυναικείας μετανάστευσης κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και κυρίως σε όρους ανεργίας και μείωσης μισθών. Δεν δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση μεταξύ μεταναστριών, παγκοσμιοποίησης και φροντίδας.

2. Βιβλιογραφική επισκόπηση: Γυναίκες μετανάστριες και οικονομική κρίση

Μια από τις βασικότερες επιπτώσεις της μεγάλης ύφεσης που ακολούθησε την χρηματοοικονομική κρίση του 2008 ήταν η ραγδαία αύξηση της ανεργίας στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ, και ειδικότερα σε εκείνες τις χώρες που επηρεάστηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό από την κρίση, όπως η Ισπανία, η Ελλάδα, η Πορτογαλία και Ιρλανδία –με τις πρώτες τρεις να έχουν γίνει δέκτες μεταναστευτικών ροών πριν από την περίοδο της κρίσης (Chaloff, Dumont και Liebig, 2012).

Σύμφωνα με τον Pajares (2010), η χρηματοοικονομική κρίση στην Ισπανία είναι πρωτίστως μια κρίση απασχόλησης, με τα ποσοστά ανεργίας να εκτοξεύονται μετά το 2009 κυρίως σε τομείς που προηγουμένως γνώρισαν σημαντική οικονομική

¹²⁶ Migrant women in Spain are 26% more occupationally segregated than migrant men (Rio and Villar, 2012)

άνθιση, όπως τα ξενοδοχειακά και οι κατασκευές. Αυτοί οι τομείς, χαρακτηρίζονται επίσης από μεγάλο αριθμό εργαζομένων μεταναστών και πλέον από εξαιρετικά υψηλά ποσοστά ανεργίας.

Μια από τις ομάδες που παραδοσιακά ήταν, και συνεχίζει να είναι ιδιαίτερα ευάλωτη σε απώλειες θέσεων εργασίας ως αποτέλεσμα της οικονομικής ύφεσης είναι οι μετανάστες¹²⁷. Στα τέλη του 2009, το συνολικό ποσοστό ανεργίας στην Ισπανία ανερχόταν το 18,8%- 16,8% για τους Ισπανούς πολίτες και 29,7% για τους μετανάστες που ζουν στην Ισπανία (Pajares, 2010;Herrera, 2012).

Η παρούσα ύφεση έχει επιπτώσεις όχι μόνο στους ίδιους τους μετανάστες αλλά επίσης στην «αλυσίδα» των ανθρώπων (και θεσμών) με τους οποίους εκείνοι συνδέονται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Μέσα από τους δεσμούς αυτούς, η κρίση επηρεάζει τελικά ολόκληρες οικογένειες που λαμβάνουν εμβάσματα καθώς και ένα σημαντικό μέρος της οικονομίας των χωρών που λαμβάνουν εμβάσματα. (Requena and Reher, 2009; Herrera, 2012).

Παρόλα αυτά, κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι η ανεργία επηρεάζει όλους τους μετανάστες με τον ίδιο τρόπο. Μελετώντας τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στους μετανάστες μέσω της φεμινιστικής προσέγγισης και λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική βιβλιογραφία και έρευνα στο θέμα, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ μεταναστών και μεταναστριών – όχι μόνο στους τρόπους που επηρεάστηκαν από την κρίση αλλά και στους τρόπους και στρατηγικές αντιμετώπισης της (Barret and Kelly, 2011; Herrera, 2012; Moser and Horn, 2013).

Το ποσοστό ανεργίας των μεταναστριών πριν από την περίοδο της κρίσης ήταν υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών μεταναστών. Στην Ισπανία, μεταξύ 2005 και 2007, τα ποσοστά ανεργίας των μεταναστριών ήταν κατά μέσο όρο πέντε ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερα από εκείνα των ανδρών μεταναστών¹²⁸. Στην Ελλάδα, έχει επίσης παρατηρηθεί ότι οι γυναίκες μετανάστριες τείνουν να

¹²⁷ OECD, 2009; Castles και Vezzoli, 2009.

¹²⁸ National Statistics Institute of Spain (INE), 2005-2010.

συμμετέχουν στην αγορά εργασίας λιγότερο από ότι οι άνδρες μετανάστες (Lyberaki, 2008).¹²⁹

Με το ξέσπασμα της χρηματοοικονομικής κρίσης το 2008, άρχισε να παρατηρείται μια απότομη πτώση στην απασχόληση των ανδρών, καθώς οι τομείς και κλάδοι που επηρεάστηκαν περισσότερο από την ύφεση, ήταν εκείνοι στους οποίους οι άνδρες μετανάστες υπερεκπροσωπούνταν (Martin, 2009; Papademetriou and Terrazas, 2009). Σήμερα σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες, το ποσοστό ανεργίας των ανδρών και γυναικών μεταναστών είναι περίπου το ίδιο. Σύμφωνα με τους Barret και Kelly (2011), ενώ σε γενικές γραμμές οι άνδρες μετανάστες είχαν διαχρονικά υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης από ότι οι γυναίκες μετανάστριες, η ύφεση επηρέασε και τις δύο ομάδες ισόποσα. Αυτό πρακτικά σημαίνει, ότι οι άνδρες μετανάστες βίωσαν μια απότομη και υψηλή άνοδο στο ποσοστό ανεργίας εξαιτίας της κρίσης, ενώ η κατάσταση σε ότι αφορά τις γυναίκες μετανάστριες ήταν σχετικά κακή και τώρα χειροτέρεψε (Moser και Horn, 2013).

Η απασχόληση στον τομέα της φροντίδας και της οικιακής βοήθειας, δεν φαίνεται να έχει μειωθεί σημαντικά κατά την περίοδο της κρίσης. Οι τομείς αυτοί τείνουν γενικά να δείχνουν μια σταθερότητα σε ότι αφορά την ζήτηση εργασίας, μιας και οι ανάγκες για φροντίδα θα πρέπει ούτως ή άλλως να καλυφθούν. Ταυτόχρονα ο ανταγωνισμός μεταξύ των μεταναστριών στον τομέα αυτό διαρκώς αυξάνεται, καθώς τώρα υπάρχουν περισσότερες γυναίκες που είναι διαθέσιμες να κάνουν αυτή τη δουλειά (Herrera 2012). Συνήθως οι γυναίκες αυτές δεν ανήκουν στο γηγενή πληθυσμό, αλλά σε ομάδες μεταναστριών από φτωχότερες χώρες που έφθασαν πρόσφατα στη χώρα υποδοχής. Η Pajares (2010), υποστηρίζει ότι η κρίση δεν συνέβαλλε στην αντικατάσταση των μεταναστριών από τις γηγενείς γυναίκες¹³⁰.

¹²⁹ The Greek picture is similar to the Italian and the Spanish situation: the Mediterranean model.

¹³⁰ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την Ισπανία: Pajares Miguel, 2010, Immigration and the labour market, Report 2010, Madrid: Observatorio Permanente de la Inmigración, Ministerio de Trabajo de España.

Αυτό όμως που παρατηρήθηκε είναι μια αύξηση της προσφοράς εργασίας από τη μεριά των μεταναστριών¹³¹.

Ο τομέας της φροντίδας, στον οποίο εντάσσεται η πλειοψηφία των μεταναστριών, προσφέρει ναι μεν πρόσκαιρες αλλά σημαντικές ευκαιρίες εργασίας. Παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες αυτές κερδίζουν λιγότερα χρήματα από ότι οι άνδρες μετανάστες, έχουν τη δυνατότητα να αλλάζουν δουλειές σχετικά εύκολα και απολαμβάνουν αρκετά μεγάλη ευελιξία με το να καθορίζουν οι ίδιες το πρόγραμμα εργασίας τους (σε συνεννόηση φυσικά με τους εργοδότες τους). Πολλές από τις γυναίκες αυτές έχουν καλύτερες πιθανότητες σε ότι αφορά την κινητικότητα και την εξέλιξη τους, ενώ συχνά η δημιουργία στενών σχέσεων με την οικογένεια για την οποία εργάζονται, συνδράμει στην ανάπτυξη αισθημάτων αυτοσεβασμού και ικανοποίησης αναφορικά με τη δουλειά τους. Με αυτόν τον τρόπο, οι γυναίκες μετανάστριες, ακόμη και εκείνες που βρίσκονται σε πιο αδύναμη θέση, έχουν τη δυνατότητα να λαμβάνουν έστω και μικρής κλίμακας αποφάσεις και αποκτούν σε ένα βαθμό αυτονομία στα δικά τους νοικοκυριά (Labrianidis και Lyberaki, 2001; Lyberaki και Maroukis, 2005; Psimmenos και Skamnakis, 2008; Lyberaki, 2008, Herrera, 2012).

Γενικά, το μεταναστευτικό εγχείρημα (migration project) για τις γυναίκες αυτές, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως επιτυχές. Κατάφεραν σχετικά εύκολα να βρουν δουλειές, να παρέχουν καλύτερης ποιότητας εκπαίδευσης στα παιδιά τους και σε κάποιες περιπτώσεις αγόρασαν σπίτι από κοινού με τους συζύγους τους είτε στη χώρα καταγωγής είτε στη χώρα διαμονής. Δυστυχώς, οι οικονομική κρίση ανέκοψε αυτήν την πορεία και σε αρκετές περιπτώσεις οδήγησε σε υποχώρηση (Herrera, 2012). Παρόλα αυτά όμως, δεν παρατηρήθηκε σημαντικό κύμα επιστροφής μεταναστών ούτε από την Ευρώπη ούτε από τις Ηνωμένες Πολιτεία παρά τα υψηλά

¹³¹ Στην Ισπανία για παράδειγμα υπήρξε αύξηση στην προσφορά μεταναστριών διαφορετικών εθνικοτήτων, οι οποίες ήταν διαθέσιμες να εργαστούν στον τομέα της φροντίδας και της οικιακής εργασίας. Παρόλα αυτά η Ισπανία δεν αποτελεί εξαίρεση, καθώς σε πολλές χώρες του ΟΟΣΑ παρατηρείται η ίδια τάση (Pajares, 2010,; Herrera, 2012).

ποσοστά ανεργίας (Duque and Genta, 2009; Martinez, Reboiras και Soffia, 2009; Requena και Recher 2009, Maroukis, 2013).¹³²

Οι οικογένειες των μεταναστών προσπαθούν στην παρούσα φάση να διατηρήσουν ένα ελάχιστο, σταθερό επίπεδο εισοδήματος καθώς και ό,τι περιουσιακό στοιχείο έχουν αποκτήσει μέσω του μεταναστευτικού τους εγχειρήματος. Για να το επιτύχουν αυτό, έχουν υιοθετήσει μια σειρά από στρατηγικές, όπως για παράδειγμα έχουν αυξήσει τις ώρες εργασίας, αρχίζουν να ψάχνουν για δουλειά σε άλλες πόλεις ή χώρες (αν έχουν τη δυνατότητα)¹³³, επιλέγουν τη συνύπαρξη στο ίδιο σπίτι με άλλες οικογένειες (προκειμένου να μοιραστούν τα βάρη) ή στέλνουν τα μικρά παιδιά στις χώρες καταγωγής (Chaloff, Dumont και Liebig, 2012; Herrera, 2012). Οι δομικές συνθήκες τις κρίσεις με όλες τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν και συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν τα ζητήματα ισότητας των φύλων στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα έχουν ως αποτέλεσμα μια ακόμη πιο άνιση κατανομή των βαρών μεταξύ ανδρών και γυναικών (Herrera, 2012).

Κατά τη διάρκεια της κρίσης, πολλές οικογένειες της μεσαίας τάξης, είδαν τα εισοδήματά τους να συρρικνώνονται με αποτέλεσμα να μην έχουν πια τη δυνατότητα να προσλαμβάνουν άτομα για τη φροντίδα παιδιών/ηλικιωμένων ή του νοικοκυριού. Έτσι πολλές γυναίκες μετανάστριες, βρέθηκαν αντιμέτωπες με απώλειες στην ικανότητα διαπραγμάτευσης που είχαν προηγουμένως αναφορικά με υψηλότερους μισθούς και καλύτερες συνθήκες εργασίας (Herrera, 2012). Επιπλέον, σε μερικές χώρες του ΟΟΣΑ, το ποσοστό συμμετοχής των μεταναστριών στην αγορά εργασίας έχει σημειώσει σημαντική αύξηση κατά τη διάρκεια της

¹³² Για τους νόμιμους μετανάστες οι οποίοι ζούσαν στην Ελλάδα, η επιστροφή στη χώρα καταγωγής τους δεν συνεπάγεται τη μόνιμη ρήξη των σχέσεων τους με την Ελλάδα. Πολλοί μετανάστες είτε επιστρέφουν στην χώρα καταγωγής είτε παραμένουν στη χώρα με άτυπο τρόπο μέχρι να καταφέρουν να αποκτήσουν την άδεια παραμονής μακράς διάρκειας (ή τουλάχιστον την άδεια απαραμονής σύντομης διάρκειας (2 έτη), έτσι ώστε να μπορούν να μετακινούνται σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες με σκοπό την ανεύρεση εργασίας και καλύτερων ευκαιριών (Maroukis and Gemi, 2011).

¹³³ Πρέπει να παρατηρηθεί ότι η συγκεκριμένη στρατηγική είναι διαθέσιμη αποκλειστικά για τους άνδρες μετανάστες, οι οποίοι έχουν άδεια παραμονής μακράς διάρκειας, καθώς μόνο με αυτό το καθεστώς μπορεί να ταξιδεύσει και να εργαστεί κανείς (υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις) εντός της περιοχής του Schengen.

κρίσης. Πιθανόν το γεγονός αυτό να είναι ένας τρόπος ή μια τακτική των μεταναστριών για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν σε απώλειες του οικογενειακού εισοδήματος (Chaloff, Dumont and Liebig, 2012). Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι οι μετανάστριες αποδέχονται να δουλεύουν υπό δυσμενείς συνθήκες, κάτι το οποίο ίσως να μην έκαναν στο παρελθόν.

Σύμφωνα με την Herrera (2012), μια άλλη, νέα τάση που δημιουργήθηκε εξαιτίας της ύφεσης είναι η επιστροφή των παιδιών και γενικότερα των εξαρτώμενων μελών στις χώρες καταγωγής, έτσι ώστε οι γονείς να μπορούν να έχουν μεγαλύτερη γεωγραφική κινητικότητα ή να δουλεύουν περισσότερες ώρες. Ο Raul Jimenez της *Asociación Rumiñahui*, μια μη κυβερνητική οργάνωση η οποία ασχολείται κυρίως με μετανάστες από το Εκουαδόρ δήλωσε το εξής σε σχετική έκθεση του 2009:

Μέχρι το τέλος της σχολικής χρονιάς, πολλές οικογένειες είχαν αποτραβήξει τα παιδιά τους από το σχολείο και τα είχαν στείλει στο Εκουαδόρ, επειδή δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν με τα καθημερινά τους έξοδα. Πολλοί είχαν χάσει τη δουλειά τους, ενώ άλλοι τα σπίτια τους (Cea D'Ancona και Valles Martinez 2009:25)

Εκτός από τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, υπάρχει επίσης ένας αριθμός μεταναστριών που παρά τις δυσκολίες, επιμήκυναν τη διαμονή τους για να μπορούν να πληρώσουν για την εκπαίδευση των παιδιών τους στη χώρα καταγωγής τους (Herrera, 2010). Με την έλευση της οικονομικής κρίσης η ποσότητα και η κανονικότητα των εμβασμάτων μειώθηκε, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η ροή σταμάτησε (Requena και Recher, 2009). Παρόλα αυτά όμως, η αβεβαιότητα σχετικά με την δυνατότητα αποστολής εμβασμάτων έχει επιφέρει μια αλλαγή των προτεραιοτήτων από τους συγγενείς στις χώρες καταγωγής. Οι αλλαγές αυτές περιλαμβάνουν μετάθεση στο μέλλον της εκπαίδευσης για τα παιδιά, κόρες οι οποίες αναλαμβάνουν υποχρεώσεις φροντίδας ως αντικαταστάτριες των μητέρων τους κτλ.

Τέλος, στη βιβλιογραφία υπάρχει σαφής διαφοροποίηση των μεταναστριών που προέρχονται από χώρες κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και από χώρες εκτός αυτής. Συγκεκριμένα και χρησιμοποιώντας το παράδειγμα τη Ιρλανδίας, παρατηρείται ότι οι άνδρες μετανάστες από το Ηνωμένο Βασίλειο είναι πιο πιθανό να απασχολούνται σε σύγκριση με τους Ιρλανδούς κατά τη διάρκεια της ύφεσης.

Από την άλλη, οι γυναίκες μετανάστριες από τα νεότερα κράτη μέλη της ΕΕ¹³⁴ έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να εργαστούν σε σύγκριση με τους αντίστοιχους άνδρες μετανάστες (Barret και Kelly, 2011)

3. Η Ελλάδα στην περίοδο της κρίσης: Τι συμβαίνει με τη μετανεστική ροή προς την Ελλάδα;

Η Ελλάδα δεν αποτελεί πλέον έναν ελκυστικό προορισμό για τους περισσότερους μετανάστες/μετανάστριες. Αντίθετα, αντιμετωπίζεται ως μια χώρα “transit”, που επιτρέπει την είσοδο στην Ευρώπη και την πρόσβαση σε άλλες χώρες, οι οποίες δεν έχουν επηρεαστεί σε τόσο μεγάλο βαθμό από την οικονομική κρίση, όπως είναι η Αυστρία, η Ολλανδία, η Γερμανία, η Σουηδία κτλ. (Τριανταφυλλίδου και Γκρόπας, 2013).

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Τριανταφυλλίδου και Γκρόπας (2013), στην Ελλάδα διέμεναν μέχρι τον Δεκέμβριο του 2012 831.000 μετανάστες, οι οποίοι αποτελούσαν και το 8% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Σε εξέλιξη έρευνα στην γειτονική Αλβανία δείχνει ότι υπάρχει μια ισχυρή τάση επιστροφής των μεταναστών κυρίως από Ελλάδα και Ιταλία, λόγω των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι χώρες αυτές. Μέχρι στιγμής, δεν υπάρχει στην Ελλάδα νεότερη μέτρηση σχετικά με τον αριθμό των μεταναστών που διαμένουν στη χώρα με αποτέλεσμα να μην έχουμε μια σαφή εικόνα για τον αριθμό των ανθρώπων που τελικά έφυγαν.

Ένα μεγάλο μέρος των αποφάσεων που θα λάβουν τελικά οι μετανάστες για τη ζωή τους, βασίζεται στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν τις αλλαγές στις συνθήκες διαβίωσης και στο αν τελικά καταλήξουν ότι η αρχική τους απόφαση

¹³⁴ Ο όρος «νεότερα κράτη μέλη στην ΕΕ» αφορά τις εξής χώρες: Τσεχία, Εσθονία, Ουγγαρία, Λετονία, Λιθουανία, Πολωνία, Σλοβακία, Σλοβενία, Μάλτα, Κύπρος, Ρουμανία και Βουλγαρία. Οι πρώτες 8 χώρες εντάχθηκαν στην Ευρώπη το Μάιο του 2004 και η Ρουμανία με τη Βουλγαρία ακολούθησαν τον Ιανουάριο του 2007.

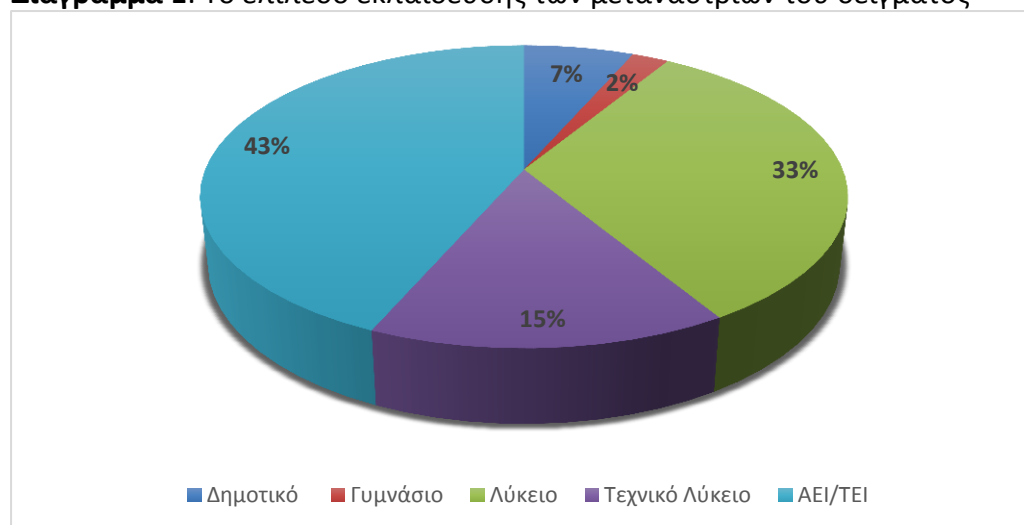
να μεταναστεύσουν τους απογοήτευσε ή τους δικαίωσε. Σε μία προσπάθεια να απαντηθούν λοιπόν τα παραπάνω ερωτήματα, παρακάτω παρουσιάζονται τα αρχικά ευρήματα από την επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Αριστεία» στις αρχές του 2015.

4. Πως επηρέασε η οικονομική κρίση τις γυναίκες μετανάστριες;

Το δείγμα αποτελείται από 220 γυναίκες μετανάστριες από διάφορες χώρες (Νιγηρία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Αιθιοπία, Ουκρανία, Αρμενία, Κένυα, Σουδάν, Γεωργία, Σιέρα Λεόνε, Αίγυπτο) με τις περισσότερες να κατάγονται από την Αλβανία, καθώς αποτελούν και την πλειοψηφία του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα. Οι γυναίκες αυτές κατοικούν και εργάζονται (;) στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής. Οι συνεντεύξεις ήταν όλες προσωπικές και βασίστηκαν στο ερωτηματολόγιο που δημιουργήθηκε σε προγενέστερη φάση και το οποίο αποτελείται από ένα συνδυασμό ανοικτού και κλειστού τύπου ερωτήσεων.

Οι ηλικίες των ερωτηθέντων κυμαίνονται από 25 ετών έως 65+, με την πλειοψηφία των γυναικών να ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 45-54 ετών. Συγκεκριμένα, 17% είναι μεταξύ 25-34 ετών, 20% μεταξύ 35-44 ετών, 41% μεταξύ 45-54 ετών, 18% μεταξύ 55-64 ετών και 4% άνω των 65 ετών. Το 33% είχε ολοκληρώσει σπουδές ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και το 43% είχε πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΑΕΙ/ΤΕΙ).

Διάγραμμα 1: Το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστριών του δείγματος

Οι περισσότερες εργάζονταν στον τομέα της φροντίδας και της οικιακής εργασίας, υπήρχε όμως και ένας σημαντικός αριθμός γυναικών που εργάζονταν ως υπάλληλοι σε εστιατόρια, σε καταστήματα του εμπορικού κλάδου. Ένα μικρότερο ποσοστό εργαζόταν άτυπα στην μικρή επιχείρηση του συζύγου και ένα ακόμη μικρότερο ποσοστό λάμβανε σύνταξη. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να αναφερθεί ότι, ο αριθμός των μεταναστριών που δεν επιθυμεί να εργαστεί είναι σχεδόν αμελητέος. Η συντριπτική τους πλειοψηφία είτε εργάζεται με πλήρες ωράριο είτε με μερικό και όσες δεν εργάζονται ψάχνουν ενεργά να βρουν δουλειά.

Η πλειοψηφία των μεταναστριών του δείγματος είχε έρθει στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990. Μόνο όμως ένα πολύ μικρό μέρος αυτών είχαν καταφέρει να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια. Για την ακρίβεια όσες τα είχαν καταφέρει ήταν λόγω της ελληνικής τους καταγωγής. Υπήρχαν και περιπτώσεις γυναικών που έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα από τη τις δεκαετίες του 1970 και 1980, οι οποίες όμως και πάλι δεν είχαν αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια.

Το προφίλ των μεταναστριών είχε μια σχετική ομοιογένεια, με τις περισσότερες από αυτές να έχουν παιδιά άνω των 10 ετών και να είναι παντρεμένες και σχεδόν όλα τα μέλη της οικογένειάς τους να βρίσκονται στην Ελλάδα. Σχεδόν το 100% έχει εργαστεί και πολύ σπάνια έχει μείνει χωρίς δουλειά. Για την ακρίβεια η πιο συχνή απάντηση που λάβαμε στο ερώτημα: *Κατά τη διάρκεια των ετών που βρίσκεστε στην Ελλάδα, πόσες φορές έχετε μείνει χωρίς δουλειά;*

ήταν:

«Καμία. Δεν έχω μείνει ποτέ χωρίς καθόλου μεροκάματο.»

και η αμέσως πιο συχνή απάντηση ήταν:

«Μετά το 2012 έχω μείνει αρκετές φορές χωρίς δουλειά. Κάνω όμως που και που κανένα μεροκάματο.»

Για όσες δήλωσαν ότι έχουν μείνει άνεργες, το διάστημα ανεργίας σπάνια ξεπερνούσε τους εννέα μήνες και πάντα σχεδόν χρονολογούταν μέσα στην περίοδο της κρίσης, ειδικά από το 2012 και έπειτα.

Ανεργία

Αυτή τη στιγμή το 16% των ερωτηθέντων είναι άνεργες. Το ποσοστό αυτό είναι αρκετά χαμηλότερο σε σχέση με την ανεργία των γυναικών γενικότερα (π.χ. Ελληνίδων). Μετά το 2012, η ανεργία μεταξύ των μεταναστριών φαίνεται να αυξάνει με πιο γρήγορο ρυθμό από ότι το 2010, με αποτέλεσμα να έχουμε δύο κατηγορίες ανέργων: Η πρώτη κατηγορία αφορά σε εκείνες τις γυναίκες που δεν μένουν άνεργες πάνω από ένα χρόνο, ενώ η δεύτερη αφορά εκείνες που είναι άνεργες πάνω από ένα χρόνο. Παρατηρήθηκε, ότι οι γυναίκες οι οποίες είναι άνεργες για διάστημα μεγαλύτερο του ενός έτους κατάγονται κυρίως από χώρες της Αφρικής (Νιγηρία, Σιέρα Λεόνε κτλ), αντίθετα οι γυναίκες από την Αλβανία μένουν άνεργες για διάστημα έως πέντε, έξι μηνών το πολύ. Για να απαντήσουμε στην ερώτηση: γιατί συμβαίνει αυτό, θα πρέπει να μελετηθούν περαιτέρω και άλλοι παράγοντες όπως είναι για παράδειγμα τα δίκτυα που σχηματίζει η κάθε εθνική ομάδα ή τα αυξημένα ρατσιστικά αισθήματα που έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια εναντίον των μεταναστών από την Αφρική και την Ασία. Πάνω από το 60% του δείγματος δηλώνει ότι δεν έχει λάβει ποτέ επίδομα ανεργίας από το ελληνικό κράτος και το 53,5% ότι ουδέποτε έχει μείνει χωρίς δουλειά.

Οι άνδρες μετανάστες και συγκεκριμένα οι σύζυγοι των μεταναστριών του δείγματος, φαίνεται να σημειώνουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας από τα αντίστοιχα των γυναικών. Το φαινόμενο φαίνεται να είναι ακόμα πιο έντονο για όσους εργάζονταν στον κατασκευαστικό τομέα, ο οποίος εν μέσω κρίσης κατέρρευσε. 1/3 γυναίκες του δείγματος δηλώνει ότι ο σύζυγός της έχει χάσει τη δουλειά του εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, με αποτέλεσμα να εξαρτάται αποκλειστικά από εκείνες πλέον η οικονομική επιβίωση του νοικοκυριού.

Επιπλέον, ενώ παλαιότερα οι μετανάστριες και μετανάστες έστελναν εμβάσματα στη χώρα καταγωγής τους τώρα πια δεν συνεχίζουν να το κάνουν (ποσοστό άνω του 80%). Ο κύριος λόγος είναι η νέα οικονομική πραγματικότητα που έχουν να αντιμετωπίσουν και η δραστική περικοπή στο εισόδημά τους.

Τέλος, ένα σημαντικό ποσοστό των μεταναστριών του δείγματος (22%) έχει αποκτήσει το δικό του σπίτι στην Ελλάδα. Το υπόλοιπο ναι μεν διαμένει σε μισθωμένη κατοικία δηλώνει όμως, ότι πληρώνει χαμηλότερο ενοίκιο από ότι

προηγούμενως. Παρατηρήσαμε, ότι αυτό συνέβαινε κατά κόρων επειδή οι άλλαξαν κατοικία. Δεν μετακόμισαν απαραίτητα σε μικρότερο σπίτι, αλλά άλλαξαν κατοικία γιατί βρήκαν ακίνητα προς μίσθωση σε καλύτερη τιμή τις περισσότερες φορές στην ίδια περιοχή που διέμεναν.

Μισθοί

Οι μισθοί αυξάνονταν σταθερά την περίοδο πριν την κρίση με τις μέσες μηνιαίες αποδοχές να κυμαίνονται μεταξύ 750-1200 ευρώ. Με το ξέσπασμα της κρίσης όμως μειώθηκαν σημαντικά σχεδόν ταυτόχρονα και οι μισθοί (ο μέσος μηνιαίος μισθός μειώθηκε περίπου κατά 300 με 400 ευρώ) και οι ώρες εργασίας. Καθώς πολλές από τις γυναίκες αυτές εργάζονται σε μια γενικώς απορυθμισμένη αγορά, τα επίπεδα των μισθών προσαρμόστηκαν προς τα κάτω σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι οι ώρες εργασίας. Συγκεκριμένα, το 49,2% δήλωσε ότι ο μισθός μειώθηκε με τις ώρες εργασίας να παραμένουν στα ίδια επίπεδα, ενώ το 35,8 % δήλωσε ότι μειώθηκαν οι ώρες εργασίας και κατ' επέκταση και ο μισθός.

Επίσης, τις μεγαλύτερες μειώσεις τις επωμίστηκαν οι γυναίκες, οι οποίες απασχολούνταν στο τομέα της οικιακής εργασίας –καθαριότητας, με πολλές από αυτές να δηλώνουν ότι ενώ πριν από την κρίση δούλευαν 6 ημέρες την εβδομάδα, σήμερα δουλεύουν 3 με 4 ημέρες και με χαμηλότερο ημερομίσθιο. Ο πιο ανελαστικός κλάδος φάνηκε να είναι εκείνος της φροντίδας όχι τόσο των μικρών παιδιών αλλά των ηλικιωμένων. Ειδικότερα, οι γυναίκες που εργάζονται εσωτερικές σε σπίτια και φροντίζουν ηλικιωμένους, δηλώνουν ότι δεν φοβήθηκαν μήπως χάσουν τη δουλειά τους εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Εισφορές σε ασφαλιστικά Ταμεία

Το 38.05% του δείγματος δεν έχει ποτέ καταβάλει εισφορές στο ΙΚΑ ή σε κάποιο άλλο ασφαλιστικό ταμείο. Το φαινόμενο αυτό συναντάται πιο συχνά μεταξύ των γυναικών που δουλεύουν ως οικιακοί βοηθοί και σε εκείνες που είναι εσωτερικές σε σπίτια. Παρατηρήσαμε, ότι υπήρχε ένα αίσθημα ενοχής όταν οι ερωτώμενες απαντούσαν στην συγκεκριμένη ερώτηση. Όπως αναφέρθηκε και προηγούμενως, η

συγκεκριμένα αγορά είναι εντελώς απορυθμισμένη. Αυτό μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να είναι εις βάρος των εργαζόμενων, υπάρχουν όμως φορές που και οι εργαζόμενοι επωφελούνται. Υπάρχει για παράδειγμα η δυνατότητα για περισσότερα χρήματα καθώς δεν υπάρχουν κρατήσεις προς ασφαλιστικά ταμεία ή προς την εφορία.

Απόψεις – Αντιλήψεις

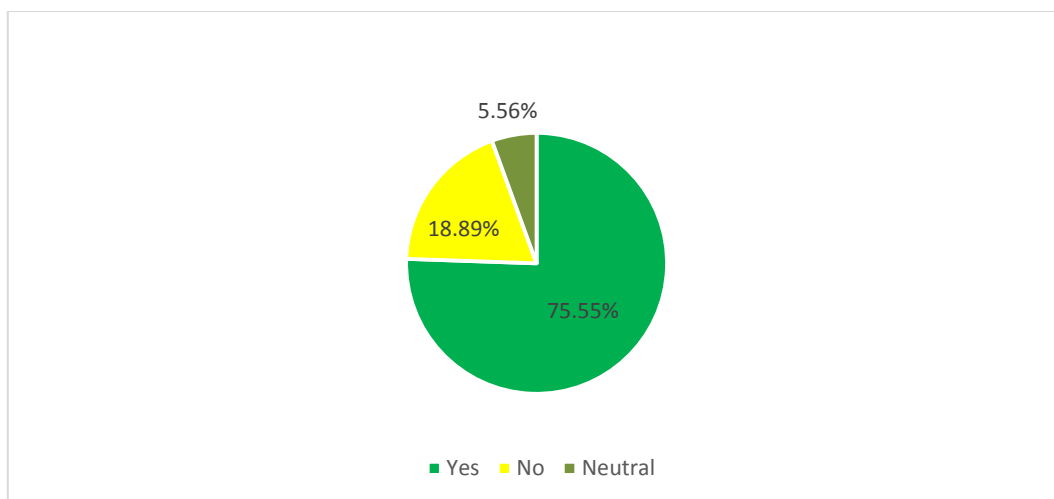
Στην τελευταία ενότητα του ερωτηματολογίου περιλαμβάνονται ερωτήσεις, οι οποίες έχουν στόχο την καταγραφή των απόψεων και αντιλήψεων των ερωτώμενων για διάφορα φαινόμενα/θέματα. Στο δικό μας ερωτηματολόγιο, η μεγαλύτερη έμφαση δόθηκε σε θέματα ρατσισμού και ξενοφοβίας.

Το 75% απάντησε ότι έχει βρεθεί αντιμέτωπο με ρατσιστικά σχόλια το διάστημα που ζει και εργάζεται στην Ελλάδα. Το 76% δηλώνει ότι χαίρει σεβασμού από τους σημερινούς του εργοδότες.

Η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστριών του δείγματος ζει και εργάζεται πάνω από 15 χρόνια στην Ελλάδα. Άρα, με το πέρασμα του χρόνου είχαν τη δυνατότητα όχι μόνο να προσαρμοστούν στην ελληνική πραγματικότητα, αλλά να κερδίσουν το σεβασμό των εργοδοτών τους και σε αρκετές περιπτώσεις να συνάψουν φιλικές σχέσεις με τις οικογένειες για τις οποίες εργάζονται. Σχεδόν το 75% των μεταναστριών δήλωσαν ότι συμφωνούν ή συμφωνούν απόλυτα με την εξής δήλωση: *«Ο αριθμός των μεταναστών/μεταναστριών που έρχονται στην Ελλάδα πρέπει να μειωθεί.»*

Τέλος, παραπάνω από τα 2/3 του δείγματος (70,6%) συμφώνησαν με τη δήλωση: *«Η κρίση θα περάσει και κάποια στιγμή θα φτιάξουν τα πράγματα.»* Οι σημαντικότεροι λόγοι για τους οποίους συνεχίζουν και μένουν στην Ελλάδα είναι το επίπεδο διαβίωσης, οι ευκαιρίες για εργασία και τα παιδιά τους.

Διάγραμμα 2: *«Ο αριθμός των μεταναστών/μεταναστριών που έρχονται στην Ελλάδα πρέπει να μειωθεί.--> Συμφωνία/Διαφωνία»*

Συμπεράσματα

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα δεν έχει ακόμη παρέλθει. Μάλιστα, αυτήν την περίοδο είναι σε μια από τις υψηλότερες εκφάνσεις της, με τη χώρα να βρίσκεται σε πλήρη αβεβαιότητα και τις φωνές για έξοδο από τη ζώνη του ευρώ να πληθαίνουν. Το μέλλον των μεταναστών και μεταναστριών είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το μέλλον της Ελλάδας. Μένει λοιπόν ακόμα δρόμος μπροστά μας, έτσι ώστε να καταφύγουμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Το σίγουρο πάντως είναι ότι όπως και οι υπόλοιποι έτσι και οι μετανάστες προσπαθούν να ανταπεξέλθουν στις αντιξοότητες με τα μέσα τα οποία διαθέτουν.

Κεφάλαιο 26: Σύνθεση και διάρθρωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στην Ελλάδα: οι αλλαγές στο διάστημα 2008-2014

Εισαγωγή: η κρίση του 25%

Η οικονομική κρίση που πλήττει την Ελλάδα από το 2008 έχει οδηγήσει σε συρρίκνωση του ΑΕΠ κατά περίπου 25%. Έτσι, το 2008 το ΑΕΠ σε σταθερές τιμές (2010) ήταν 250,2 δισεκ. ευρώ, ενώ το 2014 το μέγεθος αυτό είναι μόλις 186,5 δισεκ. ευρώ (-25,8%). Το συνολικό εισόδημα των μισθωτών και τα ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα των επιχειρήσεων και αυτοαπασχολούμενων περιορίστηκαν κατά περίπου το ίδιο ποσοστό (26,1% για τους μισθούς και 28,8% για το ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα των επιχειρήσεων και αυτοαπασχολούμενων).

Τα παραπάνω είναι λίγο πολύ γνωστά. Εκείνο το οποίο έχει συζητηθεί λιγότερο είναι οι μεταβολές που έχουν επέλθει στη σύνθεση και τα χαρακτηριστικά της οικονομικής δραστηριότητας. Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να συγκρίνει την εικόνα της επιχειρηματικής δραστηριότητας στην Ελλάδα το 2008 με την πιο πρόσφατη εικόνα. Τα ερωτήματα τα οποία τίθενται είναι: πρώτον, σε ποια έκταση έχουν μεταβληθεί η σύνθεση της οικονομικής δραστηριότητας, η παραγωγικότητα της εργασίας, η σύνθεση του εργατικού δυναμικού, δεύτερον, σε ποιο βαθμό έχουν αλλάξει τα χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων μέσα σε κάθε κλάδο (μέσο μέγεθος, ποσοστό αυτοαπασχολούμενων) και τρίτον, ποιες ήταν οι εξελίξεις ως προς την κερδοφορία, των επιμέρους κλάδων.

Η παρουσίαση στηρίζεται σε εθνολογιστικά στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ που καλύπτουν το διάστημα μέχρι και το 2014 και σε στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για τη διάρθρωση των επιχειρήσεων σε συγκεκριμένους κλάδους και τα οποία καλύπτουν το διάστημα μέχρι και το 2012.

Τα βασικά σημεία που προκύπτουν από την επισκόπηση αυτή είναι:

(α) Η *διάρθρωση* της οικονομίας δεν άλλαξε σημαντικά μεταξύ 2008 και 2014. Η σημαντικότερη εξαίρεση είναι η συρρίκνωση του κλάδου των κατασκευών.

(β) Παρόλα αυτά ορισμένα δομικά χαρακτηριστικά κάθε κλάδου έχουν μεταβληθεί: πρώτον, ο μέσος αριθμός των μισθωτών σε κάθε επιχείρηση έχει αυξηθεί (έστω και οριακά). Δεύτερον, τόσο ο απόλυτος αριθμός όσο και το ποσοστό των άτυπα απασχολούμενων (συμβοηθούτων μη αμειβόμενων μελών) στο σύνολο των απασχολούμενων έχει μειωθεί σημαντικά σε αρκετούς κλάδους.

(γ) Η κερδοφορία και η παραγωγικότητα σε σχεδόν όλους τους κλάδους έχει επηρεαστεί αρνητικά.

(δ) Η σύνθεση του εργατικού δυναμικού ως προς το εκπαιδευτικό του επίπεδο έχει μεταβληθεί σημαντικά: το ποσοστό των απασχολούμενων που έχουν ολοκληρώσει τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι τώρα πολύ υψηλότερο από ό,τι πριν την κρίση.

Η ανάλυση που ακολουθεί αφήνει ανοιχτά και αρκετά ερωτήματα τα οποία χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης: πρώτον, γιατί η παραγωγικότητα δεν έχει αυξηθεί παρά την αλλαγή στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού και παρά το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις που έκλεισαν ήταν οι λιγότερο αποτελεσματικές. Δεύτερον, πώς σχετίζεται η παραγωγικότητα των επιμέρους κλάδων με τις επενδύσεις σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, τρίτον, πώς σχετίζεται η παραγωγικότητα των επιμέρους κλάδων με το μέγεθος της μέσης επιχείρησης στον κλάδο.

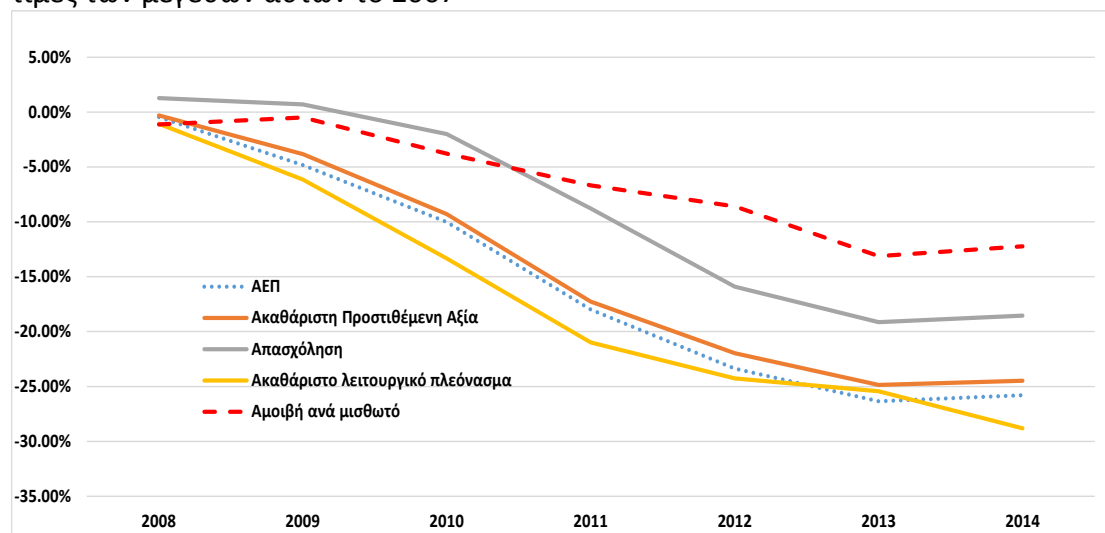
1. Εξελίξεις στο σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας

Το [Διάγραμμα 1](#) δείχνει τις ποσοστιαίες μεταβολές στο ΑΕΠ, την Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία, τον αριθμό των απασχολούμενων, το ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα (και μικτό εισόδημα) και την αμοιβή ανά μισθωτό σε κάθε έτος στο διάστημα 2008-13 σε σύγκριση με τις τιμές των μεταβλητών αυτών το 2007. Τα στοιχεία δείχνουν ότι μέχρι και το 2011η ύφεση επιταχυνόταν, στο διάστημα 2011-13 ο ρυθμός της ύφεσης άρχισε να επιβραδύνεται ενώ στη συνέχεια φαίνεται να υπάρχει μια σταθεροποίηση σε αυτά τα ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα δραστηριότητας.

Εκείνο το οποίο γίνεται σαφές από την αποτύπωση αυτή είναι ότι οι μεταβλητές που παρουσιάζονται στο [Διάγραμμα 1](#) ακολούθησαν περίπου την ίδια πορεία (κατεύθυνση και μέγεθος μεταβολής): επομένως τόσο το μερίδιο των κερδών (ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα ως προς ΑΕΠ) όσο και εκείνο της εξαρτημένης εργασίας (το συμπλήρωμα του μεριδίου των κερδών)¹³⁵ παρέμειναν περίπου σταθερά.

Από το [Διάγραμμα 1](#) προκύπτει ακόμη ότι η υποχώρηση της απασχόλησης, όπως συμβαίνει σε κάθε ύφεση, ξεκίνησε μετά από την υποχώρηση στο ΑΕΠ. Έτσι, μέχρι και το 2009 η απασχόληση αυξανόταν ελαφρά. Επίσης παρά το γεγονός ότι το μερίδιο των εισοδημάτων των μισθωτών στο ΑΕΠ παρέμεινε περίπου σταθερό, καθώς οι αμοιβές των μισθωτών συνολικά υποχώρησαν με τον ίδιο ρυθμό όπως το ΑΕΠ, οι αμοιβές ανά μισθωτό υποχώρησαν σημαντικά μεν κατά λιγότερο από ό,τι το ΑΕΠ δε. Μια από τις πιθανές ερμηνείες για το αποτέλεσμα αυτό είναι ότι τα άτομα τα οποία έχασαν την εργασία τους και επομένως δεν λαμβάνονται υπόψη στον υπολογισμό των αμοιβών ανά μισθωτό, είχαν χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και αμείβονταν με χαμηλότερους μισθούς.

Διάγραμμα 1: Σωρευτική απόκλιση βασικών εθνικολογιστικών μεγεθών από τις τιμές των μεγεθών αυτών το 2007

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Εθνικοί Λογαριασμοί και ίδιοι υπολογισμοί

¹³⁵ Στο [Διάγραμμα 1](#) δεν παρουσιάζεται η εξέλιξη στο σύνολο των αμοιβών των μισθωτών μόνο η εξέλιξη της αμοιβής ανά μισθωτό (σε σταθερές τιμές).

Η απομάκρυνση των ατόμων αυτών επομένως έχει αυξήσει το μέσο μισθό. Ο [Πίνακας 1](#) δείχνει καθαρά ότι η σύνθεση των μισθωτών ως προς το εκπαιδευτικό τους επίπεδο μεταβλήθηκε στη διάρκεια της κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, ενώ το 2007 περίπου το 30% των μισθωτών 15-64 ετών ήταν απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το ποσοστό αυτό το 2014 έχει αυξηθεί σε περίπου 40%. Η εξέλιξη αυτή δεν αντανακλά μόνο το γεγονός ότι όσοι συνταξιοδοτήθηκαν στο διάστημα 2007-14, εξ ορισμού απασχολούμενοι μεγαλύτερης ηλικίας, είχαν προσληφθεί όταν η συμμετοχή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν ήταν τόσο εκτεταμένη. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι παρόμοια άνοδος καταγράφεται ακόμη και για μια στενά ορισμένη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα (άτομα ηλικίας 50-59 ετών). Ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός ότι μεταξύ 2007 και 2014, τόσο για τις γυναίκες 15- 64 ετών όσο και για εκείνες μεταξύ 50-59 ετών, αυξήθηκε τόσο το ποσοστό που έχουν ολοκληρώσει τριτοβάθμια εκπαίδευση όσο και ο απόλυτος αριθμός αυτών.

Από το [Διάγραμμα 1](#) φαίνεται ότι στο διάστημα 2007-2014 η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία έχει υποχωρήσει σωρευτικά περισσότερο από ό,τι ο αριθμός των απασχολούμενων υποδηλώνοντας ότι η παραγωγικότητα των απασχολούμενων (Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία ανά απασχολούμενο) έχει επίσης υποχωρήσει σημαντικά. Αυτό το αποτέλεσμα δεν συνάδει με την άνοδο του ποσοστού των απασχολούμενων με υψηλότερο ποσοστό εκπαίδευσης, εξέλιξη που σχολιάστηκε στην προηγούμενη παράγραφο. Το [Διάγραμμα 2](#) δείχνει καθαρά την πορεία της παραγωγικότητας, εδώ ανά ώρα εργασίας, στο διάστημα 2007-14.¹³⁶ Μια πιθανή αιτία για τη σημαντική υποχώρηση της παραγωγικότητας μπορεί να βρεθεί και στη συρρίκνωση των επενδύσεων στο ίδιο διάστημα. Οι επενδύσεις ως % του ΑΕΠ φαίνεται να ακολουθούν την ίδια εξέλιξη με την παραγωγικότητα στο διάστημα μετά το 2007. Παρόλα αυτά δεν μπορούμε να δεχτούμε την ερμηνεία αυτή αβασάνιστα καθώς στο διάστημα προ του 2007 όταν η παραγωγικότητα της

¹³⁶ Τα στοιχεία στο [Διάγραμμα 2](#) αναφέρονται στο ΑΕΠ ανά ώρα εργασίας και όχι στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία ανά απασχολούμενο αλλά τα αποτελέσματα δεν διαφοροποιούνται επί της ουσίας.

εργασίας αυξανόταν ο λόγος των επενδύσεων προς το ΑΕΠ παρέμενε λίγο πολύ αμετάβλητος.

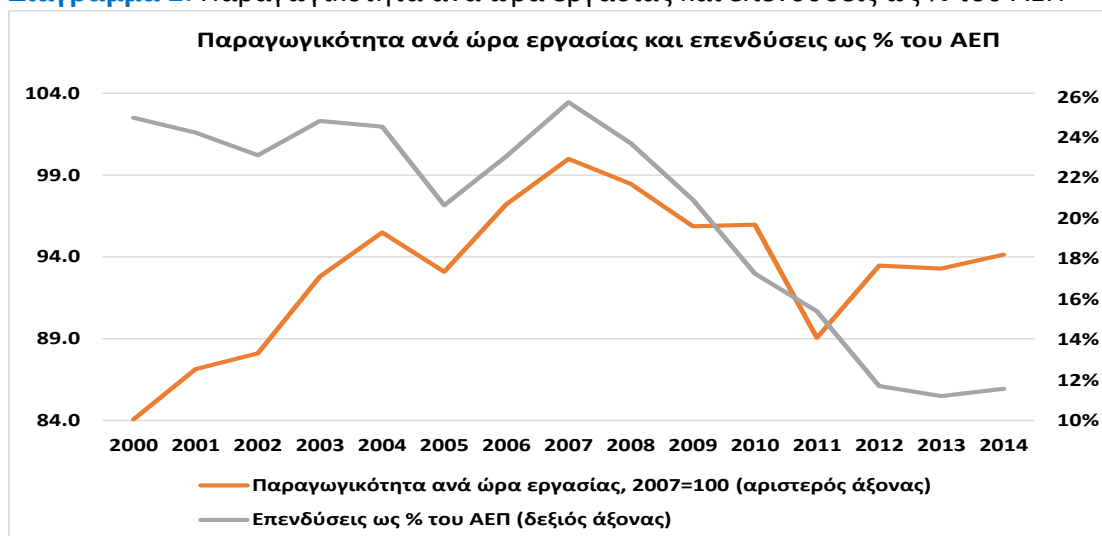
Πίνακας 1: Πίνακας 1: Μισθωτοί κατά εκπαιδευτικό επίπεδο¹ και φύλο, 2007 και 2014

Ποσοστά (%) επί του συνόλου των μισθωτών						
15-64 ετών	Σύνολο μισθωτών		Άνδρες μισθωτοί		Γυναίκες μισθωτοί	
Εκπαιδευτικό επίπεδο	2007	2014	2007	2014	2007	2014
ISCED 0-2	27.2%	19.1%	33.5%	23.0%	18.5%	14.4%
ISCED 3-4	42.7%	41.7%	40.3%	42.7%	46.0%	40.5%
ISCED 5-8	30.1%	39.2%	26.2%	34.3%	35.6%	45.1%
Σύνολο	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
50-59 ετών	Σύνολο μισθωτών		Άνδρες μισθωτοί		Γυναίκες μισθωτοί	
Εκπαιδευτικό επίπεδο	2007	2014	2007	2014	2007	2014
ISCED 0-2	39.2%	26.5%	42.9%	29.1%	32.6%	22.9%
ISCED 3-4	31.0%	34.9%	28.7%	34.1%	35.1%	36.1%
ISCED 5-8	29.8%	38.6%	28.4%	36.9%	32.3%	40.9%
Σύνολο	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Σε απόλυτα μεγέθη (χιλιάδες άτομα)						
15-64 ετών	Σύνολο μισθωτών		Άνδρες μισθωτοί		Γυναίκες μισθωτοί	
Εκπαιδευτικό επίπεδο	2007	2014	2007	2014	2007	2014
ISCED 0-2	798.70	430.00	570.50	282.20	228.20	147.80
ISCED 3-4	1,252.80	939.80	685.00	524.00	567.90	415.90
ISCED 5-8	885.00	883.80	445.40	420.60	439.70	463.20
Σύνολο	2,936.60	2,253.60	1,700.80	1,226.70	1,235.80	1,026.90
50-59 ετών	Σύνολο μισθωτών		Άνδρες μισθωτοί		Γυναίκες μισθωτοί	
Εκπαιδευτικό επίπεδο	2007	2014	2007	2014	2007	2014
ISCED 0-2	178.0	106.2	125.5	67.6	52.5	38.6
ISCED 3-4	140.7	140.0	84.1	79.3	56.6	60.7
ISCED 5-8	135.1	154.6	83.1	85.8	52.0	68.8
Σύνολο	453.8	400.8	292.7	232.6	161.1	168.2

¹ Διεθνής πρότυπη ταξινόμηση της εκπαίδευσης (International Standard Classification of Education, ISCED): ISCED 0-2 εκπαίδευση μέχρι την υποχρεωτική εκπαίδευση (δηλ. το πολύ απόφοιτοι γυμνασίου), ISCED 3-4 Λύκειο και Μεταδευτεροβάθμια μη πανεπιστημιακή εκπαίδευση και ISCED 5-8 τουλάχιστον πρώτο επίπεδο πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Πηγή: Eurostat, Labour Force Survey results.

Διάγραμμα 2: Παραγωγικότητα ανά ώρα εργασίας και επενδύσεις ως % του ΑΕΠ

Πηγή: Eurostat, National Accounts database.

2. Σύνθεση της οικονομικής δραστηριότητας

Τα παραπάνω δεν παρέχουν πληροφόρηση για τη σύνθεση της οικονομικής δραστηριότητας. Σε αυτή την ενότητα διακρίνουμε 10 κλάδους για τους οποίους έχουμε στοιχεία για την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία για το διάστημα 1995-2014.

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τη μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας (σε τρέχουσες τιμές) των κλάδων αυτών σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους: 1995-2000, 2001-07 και 2008-14. Παρατηρούμε ότι σε όλους τους κλάδους με εξαίρεση τον κλάδο της *Διαχείρισης Ακίνητης Περιουσίας* η μέση ετήσια μεταβολή της προστιθέμενης αξίας στο διάστημα 2008-14 είναι αρνητική. Μάλιστα σε ορισμένους κλάδους όπως π.χ. τις *Κατασκευές*, τις *Επαγγελματικές και Τεχνικές Δραστηριότητες* (υποχώρηση που σχετίζεται σε κάποιο βαθμό και με τις εξελίξεις στις κατασκευές) και την *Ενημέρωση και Επικοινωνία* η υποχώρηση είναι ιδιαίτερα μεγάλη.

Ο κλάδος της *Διαχείρισης Ακίνητης Περιουσίας* ήταν και εξακολουθεί να είναι σημαντικός για την ελληνική οικονομία. Στο διάστημα 1995-2000 το μερίδιο της προστιθέμενης αξίας του κλάδου στο σύνολο της προστιθέμενης αξίας ήταν πάνω από 12%. Δεδομένου ότι στο διάστημα 2008-14 η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία στον κλάδο ακολούθησε ανοδική πορεία σε αντίθεση με όλους τους υπόλοιπους

κλάδους, το μερίδιο του κλάδου διευρύνθηκε περαιτέρω και διαμορφώθηκε στην περίοδο 2008-14 στο 17,4%.

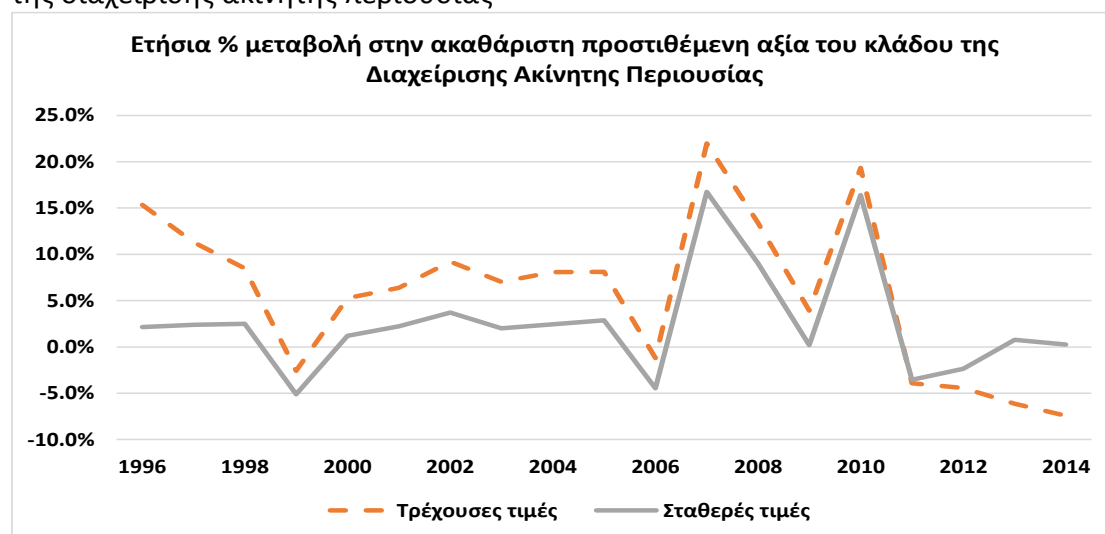
Πίνακας 2: Μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία (τρέχουσες τιμές)

Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	1995-2000	2001-2007	2008-14
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	2.23%	-1.11%	-2.36%
Δευτερογενής τομέας πλην των κατασκευών	5.34%	6.76%	-5.45%
Κατασκευές	12.98%	6.01%	-20.52%
Διανεμητικό εμπόριο, μεταφορές και αποθήκευση, υπηρεσίες παροχής καταλύματος και εστίασης	8.73%	6.09%	-3.26%
Ενημέρωση και επικοινωνία	11.76%	8.36%	-4.81%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	11.46%	6.55%	-3.85%
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	7.39%	8.33%	1.66%
Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	7.89%	11.97%	-8.36%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση και υγεία	8.92%	9.63%	-2.59%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	10.58%	8.79%	-3.83%
Σύνολο Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας	8.16%	7.27%	-3.75%
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν	8.70%	7.35%	-3.68%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Εθνικοί Λογαριασμοί και ίδιοι υπολογισμοί

Στο [Διάγραμμα 3](#) παρουσιάζεται η πορεία της προστιθέμενης αξίας στον κλάδο της Διαχείρισης Ακίνητης Περιουσίας σε τρέχουσες και σταθερές τιμές σε ολόκληρο το διάστημα 1996-2013. Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι η εντυπωσιακή μέση ετήσια άνοδος στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του κλάδου της Διαχείρισης Ακίνητης Περιουσίας που παρουσιάζεται στον [Πίνακα 2](#) και στο [Διάγραμμα 3](#) αποδίδεται στην άνοδο των αντικειμενικών τιμών των ακινήτων (κτιρίων και οικοπέδων) οι οποίες έλαβαν χώρα τα έτη 2006, 2007 και 2009 (και οι οποίες εμφανίζονται ως μεγάλες μεταβολές στο επόμενο της αύξησης έτος). Στη συνέχεια της ανάλυσης ο κλάδος αυτός εξαιρείται καθώς εκτιμάται ότι οι μεγάλες διακυμάνσεις στην προστιθέμενη αξία του κλάδου δεν συγχρονίζονται με τις εξελίξεις στην πραγματική οικονομική δραστηριότητα.

Διάγραμμα 3: Ετήσια % μεταβολή στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του κλάδου της διαχείρισης ακίνητης περιουσίας

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Εθνικοί Λογαριασμοί και ίδιοι υπολογισμοί.

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει το μερίδιο των υπόλοιπων 9 κλάδων του Πίνακα 2 στις τρεις χρονικές περιόδους. Οι κλάδοι έχουν ταξινομηθεί σε φθίνουσα σειρά των μεριδίων τους στο πιο πρόσφατο διάστημα. Οι μεγαλύτερες μεταβολές μεταξύ δεύτερης και τρίτης χρονικής περιόδου παρατηρούνται στον κλάδο των Κατασκευών (υποχώρηση κατά περισσότερο από 4 εκατοστιαίες μονάδες), ακολουθεί ο Πρωτογενής τομέας (μειωμένη συμμετοχή κατά 1,2 εκατ. μονάδες) και ο Δευτερογενής κλάδος (μείωση κατά 1,1 εκατ. μονάδες). Τη μείωση του μεριδίου των τριών αυτών κλάδων αντιστάθμισαν οι κλάδοι της Δημόσιας Διοίκησης, Εκπαίδευσης και Υγείας (άνοδος κατά 4,6 εκατ. μονάδες) και του Διανεμητικού Εμπορίου, Μεταφορών και Αποθήκευσης, Υπηρεσιών Καταλυμάτων και Εστίασης (κατά περίπου μια εκατ. μονάδα). Σε αυτό το επίπεδο λεπτομέρειας επομένως τα στοιχεία δείχνουν ότι στο διάστημα 2008-14 η σύνθεση της οικονομίας μεταβλήθηκε αλλά όχι σημαντικά.

Λεπτομερέστερα εθνικολογιστικά στοιχεία, τα οποία αναφέρονται σε 64 κλάδους δραστηριότητας, ωστόσο καλύπτουν το διάστημα μόνο μέχρι και το 2013, δείχνουν ότι όσον αφορά τον κλάδο της Δημόσιας Διοίκησης, Εκπαίδευσης και Υγείας η άνοδος του μεριδίου οφείλεται πρωτίστως στην άνοδο του μεριδίου της Δημόσιας Διοίκησης και κατά δεύτερον στην άνοδο του μεριδίου της Εκπαίδευσης. Οι δύο αυτοί κλάδοι αυτοί εμφανίζουν εκ της φύσης τους περιορισμένη κυκλικότητα και η

προστιθέμενη αξία τόσο της Δημόσιας Διοίκησης όσο και της Εκπαίδευσης άρχισε να υποχωρεί μόνο μετά το 2010.

Πίνακας 3: Μεριδίο κάθε κλάδου στο σύνολο της προστιθέμενης αξίας

Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	1995-2000	2001-2007	2008-14
Διανεμητικό εμπόριο, μεταφορές και αποθήκευση, υπηρεσίες παροχής καταλύματος και εστίασης	31.0%	28.9%	29.8%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση και υγεία	18.4%	20.9%	25.5%
Δευτερογενής τομέας πλην των κατασκευών	15.8%	15.3%	14.1%
Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	5.7%	6.5%	6.6%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	5.0%	5.0%	5.6%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	4.5%	4.9%	5.3%
Ενημέρωση και επικοινωνία	4.1%	4.4%	4.5%
Κατασκευές	7.8%	8.7%	4.4%
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	7.8%	5.3%	4.2%
Σύνολο Ακαθάριστη Προστιθέμενης Αξίας των παραπάνω κλάδων	100.0%	100.0%	100.0%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Εθνικοί Λογαριασμοί και ίδιοι υπολογισμοί.

Η άνοδος του μεριδίου του κλάδου *Διανεμητικού Εμπορίου, Μεταφορών και Αποθήκευσης, Υπηρεσιών Καταλυμάτων και Εστίασης* αντανακλά τη βελτίωση του μεριδίου του *Χονδρικού Εμπορίου*, των *Μεταφορών και Αποθήκευσης* ενώ το μερίδιο των *Υπηρεσιών Καταλυμάτων και Εστίασης* έχει παραμείνει σταθερό και εκείνο του *Λιανικού Εμπορίου* έχει υποχωρήσει.

Από τα λεπτομερέστερα αυτά στοιχεία προκύπτει ακόμη ότι η μείωση του μεριδίου του *Δευτερογενούς τομέα* είναι αποτέλεσμα της σημαντικής υποχώρησης της δραστηριότητας σε παραδοσιακούς για την ελληνική οικονομία κλάδους της μεταποίησης (π.χ. κλωστοϋφαντουργία, ένδυση και υπόδηση, χαρτοβιομηχανία, μη μεταλλικά ορυκτά). Ταυτόχρονα ωστόσο υπάρχουν μεταποιητικές δραστηριότητες των οποίων αυξήθηκε όχι μόνο το μερίδιο αλλά και το απόλυτο προϊόν (προϊόντα διύλισης πετρελαίου, χημικά προϊόντα, φαρμακοβιομηχανία κ.λπ.).

Εξετάζοντας επομένως λίγο λεπτομερέστερα στοιχεία βλέπουμε και πάλι ότι οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί στη σύνθεση της δραστηριότητας δεν είναι μεγάλες αλλά αντιλαμβανόμαστε καλύτερα ποιοι κλάδοι έχουν κινηθεί σε αντίθετες κατευθύνσεις αντισταθμίζοντας μεταβολές. Είναι ωστόσο σημαντικό για την παραγωγική δομή της χώρας και την προσπάθεια δημιουργίας εξωστρεφούς οικονομίας ότι ο *Δευτερογενής τομέας* (Μεταποίηση και Ορυχεία και Λατομεία), ο

οποίος ήδη συμβάλλει στις εξαγωγές, δεν συρρικνώθηκε σε μεγάλο βαθμό ενώ ο κλάδος των *Καταλυμάτων και Εστιατορίων* - ο περισσότερο συναφής στον τουρισμό - διατηρεί το μερίδιο του. Τέλος, ο κλάδος των *Μεταφορών και Αποθήκευσης*, η μεγέθυνση του οποίου αποτέλεσε στόχο της οικονομικής πολιτικής των τελευταίων ετών, φαίνεται να έχει διευρυνθεί καθώς η συρρίκνωση του ήταν πολύ μικρότερη από την υποχώρηση της προστιθέμενης αξίας του συνόλου των κλάδων. Καθώς η ανάπτυξη θα ενισχύσει κλάδους άλλους πλην της *Δημόσιας Διοίκησης*, το μέγεθος της οποίας δεν συναρτάται άμεσα με την επέκταση της οικονομίας, είναι αναμενόμενο ότι τελικά το μερίδιο της Δημόσιας Διοίκησης θα υποχωρήσει από το τωρινό του επίπεδο.

Οι μεταβολές στον αριθμό των απασχολούμενων σε κάθε κλάδο είναι παρόμοιες με εκείνες στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία (βλ. [Πίνακα 4, 5 και 6](#)). Ωστόσο, σε όλους τους κλάδους, με δύο εξαιρέσεις, η ποσοστιαία υποχώρηση στην προστιθέμενη αξία είναι υψηλότερη από ό,τι η ποσοστιαία μείωση της απασχόλησης. Εξαιρέσεις αποτελούν ο κλάδος της *Γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας* και ο κλάδος των *Χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών*. Στους δύο αυτούς κλάδους το προϊόν υποχώρησε λιγότερο από ό,τι η απασχόληση.

Πίνακας 4: Μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή στην απασχόληση

Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	1995-2000	2001-2007	2008-14
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	-1.87%	-3.67%	-1.20%
Δευτερογενής τομέας πλην των κατασκευών	-0.60%	0.44%	-4.63%
Κατασκευές	2.09%	4.05%	-12.20%
Διανεμητικό εμπόριο, μεταφορές και αποθήκευση, υπηρεσίες παροχής καταλύματος και εστίασης	1.16%	1.61%	-2.68%
Ενημέρωση και επικοινωνία	2.73%	3.08%	-1.85%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	2.68%	0.51%	-4.95%
Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	2.89%	5.10%	-0.56%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση και υγεία	1.85%	2.95%	-1.98%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	1.06%	3.69%	-0.70%
Σύνολο Απασχολούμενων	0.74%	1.52%	-2.90%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Εθνικοί Λογαριασμοί και ίδιοι υπολογισμοί.

Πίνακας 5: Μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή στη μισθωτή απασχόληση

Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	1995-2000	2001-2007	2008-14
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	-1.09%	-7.20%	2.55%
Δευτερογενής τομέας πλην των κατασκευών	-0.08%	-0.21%	-3.34%
Κατασκευές	3.02%	5.56%	-13.18%
Διανεμητικό εμπόριο, μεταφορές και αποθήκευση, υπηρεσίες παροχής καταλύματος και εστίασης	1.99%	2.40%	-1.48%
Ενημέρωση και επικοινωνία	2.87%	1.92%	-2.30%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	3.34%	0.54%	-5.78%
Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	3.16%	7.03%	-1.20%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση και υγεία	2.02%	2.99%	-2.04%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	1.27%	3.92%	0.66%
Σύνολο Μισθωτών	1.62%	2.32%	-2.43%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Εθνικοί Λογαριασμοί και ίδιοι υπολογισμοί.

Πίνακας 6: Μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή στη μισθωτή απασχόληση

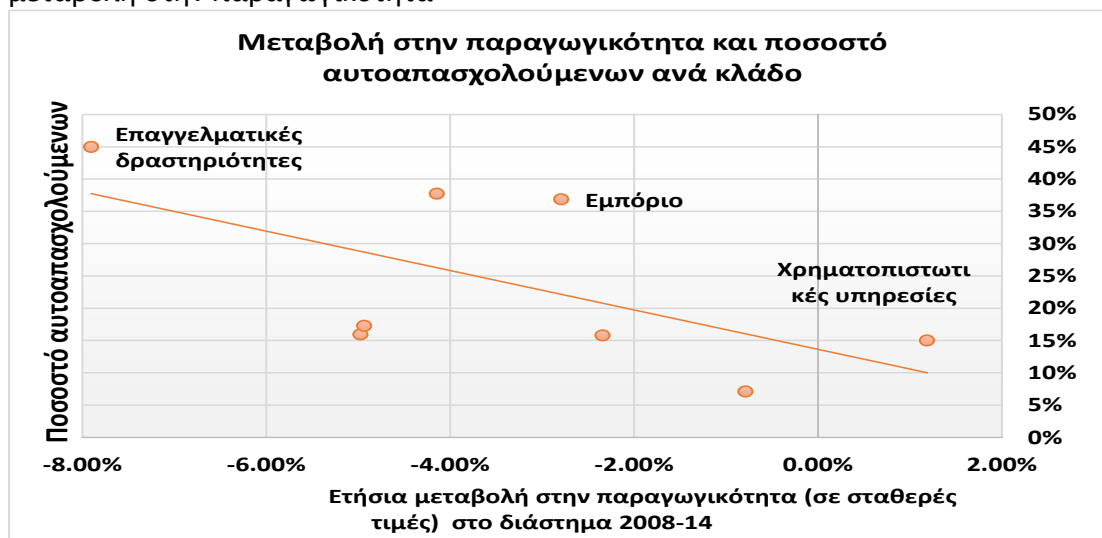
Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	1995-2000	2001-2007	2008-14
Διανεμητικό εμπόριο, μεταφορές και αποθήκευση, υπηρεσίες παροχής καταλύματος και εστίασης	30.87%	31.37%	31.71%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση και υγεία	18.21%	19.78%	21.30%
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	17.21%	12.68%	11.71%
Δευτερογενής τομέας πλην των κατασκευών	12.70%	11.75%	10.60%
Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	5.09%	6.54%	7.45%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	5.42%	6.09%	7.05%
Κατασκευές	6.59%	7.56%	6.02%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	2.30%	2.34%	2.23%
Ενημέρωση και επικοινωνία	1.61%	1.90%	1.93%
Σύνολο απασχολούμενων	100.0%	100.0%	100.0%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Εθνικοί Λογαριασμοί και ίδιοι υπολογισμοί.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω εξελίξεων η παραγωγικότητα (ακαθάριστη προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο καθώς στοιχείο για τις ώρες εργασίας δεν είναι διαθέσιμο κατά κλάδο) έχει υποχωρήσει σε όλους πλην των δύο κλάδων. Παρόμοια αποτελέσματα προκύπτουν για τους περισσότερους κλάδους αν

υπολογίσουμε την παραγωγικότητα ως προστιθέμενη αξία ανά μισθωτό και όχι ανά απασχολούμενο. Η υποχώρηση της παραγωγικότητας είναι εντονότερη πάντως στους κλάδους που έχουν υψηλό ποσοστό αυτοαπασχολούμενων --- εξαίρεση ο γεωργικός κλάδος --- (βλ. [Διάγραμμα 4](#)).

Διάγραμμα 4: Σχέση μεταξύ ποσοστού αυτοαπασχολούμενων στον κλάδο και μεταβολή στην παραγωγικότητα

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Εθνικοί Λογαριασμοί και ίδιοι υπολογισμοί.

Ως προς το ερώτημα ποιοι κλάδοι μπορεί να έχουν μέλλον στην ελληνική οικονομία τα στοιχεία για τις επενδύσεις σε ορισμένους κλάδους μπορεί να παρέχουν χρήσιμη πληροφόρηση. Ειδικότερα, στο [Διάγραμμα 5](#) παρουσιάζεται ο λόγος των επενδύσεων προς την προστιθέμενη αξία σε εννέα κλάδους στο διάστημα 2000-7 και 2008-14. Κάτω από την υπόθεση ότι επενδύσεις γίνονται σε κλάδους που έχουν μέλλον προκύπτει ότι ο κλάδος της Γεωργίας, Δασοκομίας και Αλιείας, ο Δευτερογενής Τομέας καθώς και ο κλάδος των Επαγγελματικών Υπηρεσιών φαίνεται να είναι προετοιμασμένοι για επέκταση της μελλοντικής δραστηριότητας τους.

Διάγραμμα 5: Σχέση μεταξύ ποσοστού αυτοαπασχολούμενων στον κλάδο και μεταβολή στην παραγωγικότητα

Πηγή: Eurostat, National Accounts

Κλείνοντας την ενότητα αυτή επισημαίνουμε ότι οι μεταβολές στη σύνθεση της οικονομικής δραστηριότητας δεν υπήρξαν δραστικές στο διάστημα 2008-14, ίσως κάτι αναμενόμενο καθώς η οικονομία βρισκόταν σε κατάσταση ύφεσης και η δημιουργία νέων καινοτόμων επιχειρήσεων είναι δύσκολη σε αυτή τη συγκυρία. Επιπλέον, η παραγωγικότητα των επιχειρήσεων που επέζησαν της κρίσης, παρότι κατά πάσα πιθανότητα οι πιο παραγωγικές σε κάθε κλάδο, δεν έχουν αντισταθμίσει την υποχώρηση της παραγωγικότητας που έχει επιφέρει η πρωτοφανής ύφεση. Τα παραπάνω βέβαια χρήζουν λεπτομερέστερης κλαδικής ανάλυσης προκειμένου να εντοπιστούν ακριβώς οι κλάδοι στους οποίους έχει υποχωρήσει σημαντικά η παραγωγικότητα καθώς και τις αιτίες για την εξέλιξη αυτή.

3. Δημογραφικά χαρακτηριστικά επιμέρους κλάδων της οικονομίας

Είναι γνωστό ότι η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται από υψηλό αριθμό πολύ μικρών επιχειρήσεων, από μεγάλο αριθμό αυτοαπασχολούμενων και σημαντικό ποσοστό άτυπων απασχολούμενων – εργαζόμενοι που συμμετέχουν ως συμβοηθούντα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση χωρίς να αμείβονται.

Συστηματικά στοιχεία για τα χαρακτηριστικά αυτά δεν είναι εύκολα διαθέσιμα. Τα τελευταία χρόνια όμως, κάτω από το συντονισμό της Eurostat, οι εθνικές στατιστικές αρχές των κρατών-μελών συλλέγουν στοιχεία για τη διάρθρωση των επιχειρήσεων σε λίγους μεγάλους κλάδους.

Ο [Πίνακας 7](#) παρουσιάζει τα στοιχεία για τον αριθμό των επιχειρήσεων για κάθε κλάδο σε κάθε έτος στο διάστημα 2008-13. Από τον πίνακα προκύπτει ότι οι μεγαλύτερες απώλειες στον αριθμό των δραστηριοποιούμενων επιχειρήσεων καταγράφονται στα *Ορυχεία και Λατομεία* και στη *Μεταποίηση*. Στους δύο αυτούς κλάδους ο αριθμός των επιχειρήσεων μεταξύ 2008 και 2012 περιορίστηκε περίπου κατά το ένα τέταρτο παρότι οι απώλειες σε προστιθέμενη αξία στους κλάδους αυτούς δεν ήταν οι μεγαλύτερες. Μη αναμενόμενη είναι η μετριοπαθέστερη υποχώρηση του αριθμού των επιχειρήσεων στο Διανεμητικό εμπόριο παρότι οι απώλειες σε όρους προστιθέμενης αξίας ήταν μεγαλύτερες από ό,τι στα *Ορυχεία και Λατομεία* και στη *Μεταποίηση*.

Τα παραπάνω συνάδουν με υποχώρηση των μικρότερων επιχειρήσεων στους κλάδους της Μεταποίησης και των Ορυχείων και Λατομείων καθώς οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις είχαν μεγαλύτερη πιθανότητα επιβίωσης στους κλάδους αυτούς.

Ο [Πίνακας 8](#) δείχνει το συνολικό αριθμό των απασχολούμενων σε κάθε έναν από τους κλάδους που παρουσιάζονται στον [Πίνακα 7](#).¹³⁷ Στη *Μεταποίηση* φαίνεται να έχουν κλείσει οι επιχειρήσεις που είχαν το χαμηλότερο αριθμό μισθωτών και το μεγαλύτερο αριθμό συμβοηθούμενων μελών. Έτσι το μέσο μέγεθος της επιχείρησης (αριθμός μισθωτών ανά μονάδα) έχει αυξηθεί οριακά (βλ. Πίνακα 9). Στο *Διανεμητικό Εμπόριο* και στις *Μεταφορές και Αποθήκευση* το μέσο μέγεθος της επιχείρησης αντί να αυξηθεί έχει υποχωρήσει ακόμη περισσότερο ενώ στα *Καταλύματα και στην Εστίαση* το μέσο μέγεθος της επιχείρησης έχει παραμείνει σταθερό (συνολικός αριθμός απασχολούμενων ανά μονάδα).

¹³⁷ Η πηγή των στοιχείων για τον [Πίνακα 8](#) είναι διαφορετική από εκείνη του [Πίνακα 4](#). Τα στοιχεία στους δύο πίνακες δεν παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές μεγάλες διαφορές μεταξύ τους με εξαίρεση τη μεταβολή στον αριθμό των απασχολούμενων στις επαγγελματικές δραστηριότητες η οποία ωστόσο εξηγείται από τις διαφορές στους ορισμούς των κλάδων στους δύο πίνακες.

Πίνακας 7: Αριθμός δραστηριοποιούμενων επιχειρήσεων σε κάθε κλάδο

Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	2008	2009	2010	2011	2012	Αριθμού επιχειρήσεων	Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (σε σταθερές τιμές)
Ορυχεία & Λατομεία	520.00	519.00	463.00	406.00	380.00	-26.9%	-26.4%
Μεταποίηση	85,004.00	83,565.00	79,338.00	74,066.00	64,582.00	-24.0%	-31.9%
Διανεμητικό εμπόριο	297,452.00	291,537.00	286,101.00	260,638.00	260,251.00	-12.5%	-37.4%
Κατασκευές	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	92,699.00	86,873.00	ΜΔ	-53.1%
Καταλύματα & υπηρεσίες εστίασης	103,886.00	97,775.00	95,089.00	93,372.00	91,568.00	-11.9%	-24.4%
Καταλύματα	18,212.00	18,316.00	17,900.00	18,324.00	18,064.00	-0.8%	ΜΔ
Επαγγελματικές δραστηριότητες	121,502.00	121,824.00	119,154.00	114,716.00	111,256.00	-8.4%	-39.0%
Μεταφορές και αποθήκευση	69,109.00	68,878.00	67,557.00	65,825.00	64,605.00	-6.5%	-22.5%

Πηγή: Eurostat, Structural Business Statistics

Πίνακας 8: Απασχολούμενοι (μισθωτοί και συμβοηθούντα) μέλη, 2008-12

Σύνολο απασχολούμενων	2008	2009	2010	2011	2012	Αριθμού επιχειρήσεων	Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας (σε σταθερές τιμές)
Ορυχεία & Λατομεία	5,784.00	6,266.00	6,176.00	5,769.00	5,083.00	-12.1%	-26.4%
Μεταποίηση	431,566.00	400,934.00	379,269.00	338,735.00	311,615.00	-27.8%	-31.9%
Διανεμητικό εμπόριο	985,472.00	941,566.00	917,468.00	869,258.00	792,497.00	-19.6%	-37.4%
Κατασκευές	303,968.00	289,036.00	276,047.00	269,014.00	262,252.00	-13.7%	-53.1%
Καταλύματα & υπηρεσίες εστίασης	72,148.00	77,840.00	71,042.00	72,355.00	71,445.00	-1.0%	-24.4%
Καταλύματα	240,053.00	241,076.00	229,948.00	213,881.00	211,533.00	-11.9%	ΜΔ
Επαγγελματικές δραστηριότητες	205,520.00	203,326.00	198,397.00	179,724.00	170,566.00	-17.0%	-39.0%
Μεταφορές και αποθήκευση	69,109.00	68,878.00	67,557.00	65,825.00	64,605.00	-6.5%	-22.5%

Πηγή: Eurostat, Structural Business Statistics

Πίνακας 9: Ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα ως προς τις πωλήσεις και την προστιθέμενη αξία

Ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα ως προς τις πωλήσεις						2012/2008
Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	2008	2009	2010	2011	2012	%
Ορυχεία & Λατομεία	20.8	20.2	19.1	20.2	17.0	-18.3%
Μεταποίηση	12.7	14.9	13.0	10.8	8.5	-33.1%
Διανεμητικό εμπόριο	7.3	6.6	5.1	5.3	4.4	-39.7%
Καταλύματα & υπηρεσίες εστίασης	37.9	39.8	37.2	35.6	31.7	-16.4%
Καταλύματα	50.9	51.4	46.5	48.7	45.6	-10.4%
Επαγγελματικές δραστηριότητες	68.8	61.5	54.4	46.7	43.9	-36.2%
Μεταφορές και αποθήκευση	17.0	16.0	14.6	17.8	20.0	17.6%
Ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα ως προς την προστιθέμενη αξία						
Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	2008	2009	2010	2011	2012	%
Ορυχεία & Λατομεία	47.8	44	43.5	43.2	39.1	-18.2%
Μεταποίηση	49.9	48.2	46.4	45.8	41.9	-16.0%
Διανεμητικό εμπόριο	50.3	45.2	38.3	38.8	34.9	-30.6%
Καταλύματα & υπηρεσίες εστίασης	14.1	15.2	14.8	13.6	11.2	-20.6%
Καταλύματα	30.2	30.1	26.4	28.3	25.1	-16.9%
Επαγγελματικές δραστηριότητες	30.1	28.2	22.8	23.5	23.8	-20.9%
Μεταφορές και αποθήκευση	40.4	36.9	35.2	42.1	46.4	14.9%

Πηγή: Eurostat, Structural Business Statistics

Τέλος, φαίνεται ότι ο εξορθολογισμός δαπανών τον οποίο αναμένεται ότι προσπάθησαν οι περισσότερες επιχειρήσεις δεν έχει οδηγήσει σε βελτίωση της κερδοφορίας τους. Τόσο το ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα ως προς τις πωλήσεις όσο και το ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα ως προς την προστιθέμενη αξία έχουν υποχωρήσει στους περισσότερους κλάδους ([Πίνακα 9](#)).

Σύνοψη και συμπεράσματα

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στο διάστημα 2008-14 η οικονομική δραστηριότητα υποχώρησε σημαντικά. Η μείωση υπήρξε σχετικά ομοιόμορφη σε όλους τους μεγάλους τομείς της οικονομίας. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι Κατασκευές των οποίων η δραστηριότητα υπέστη δραστική μείωση. Παρά τη σχετική αυτή εικόνα ομοιομορφίας σε βασικούς τομείς ωστόσο υπάρχουν διαφοροποιήσεις και ορισμένα θετικά σημάδια αναδιάρθρωσης των δομικών χαρακτηριστικών της οικονομίας τα οποία θα μπορούσαν να ενισχύσουν την παραγωγικότητα της οικονομίας και να οδηγήσουν στην ανάπτυξη και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Κεφάλαιο 27: Οι επιπτώσεις της κρίσης στην ευημερία των Ελληνίδων και των Ελλήνων

Εισαγωγή

Τα τελευταία 10-15 χρόνια οικονομολόγοι και πολιτικοί έχουν αρχίσει να παρακολουθούν σύνθετους δείκτες ευημερίας καθώς εκτιμάται ότι το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) και η μεταβολή αυτού δεν αντανakλούν την ποιότητα ζωής των ατόμων που είναι πολυδιάστατη και δεν βρίσκεται σε μονοσήμαντη αντιστοιχία με το εισόδημα. Οι δείκτες ευημερίας ενσωματώνουν την ικανοποίηση των ατόμων από, μεταξύ άλλων, τις συνθήκες εργασίας, τις κοινωνικές συναναστροφές, την κατάσταση της υγείας τους, την προσωπική τους ασφάλεια. Οι δείκτες στηρίζονται άλλοτε σε πραγματικά δεδομένα (π.χ. ώρες εργασίας τη νύχτα ή τα Σαββατοκύριακα) και άλλοτε σε υποκειμενικές εκτιμήσεις των ίδιων των ατόμων (π.χ. σε μια κλίμακα από το μηδέν ως το δέκα πόσο ευχαριστημένοι είστε από την εργασία σας). Κάποιοι δείκτες ενσωματώνουν περισσότερες από μια πτυχές της ζωής των ατόμων και προσπαθούν να αποτυπώσουν μια συνολική εικόνα της ευημερίας τους.

Για την Ελλάδα δείκτες ευημερίας είναι διαθέσιμοι από τρεις τουλάχιστον πηγές: από το *Ευρωβαρόμετρο* για το διάστημα 1981-2014, από την *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα* (ΕΚΕ) για ορισμένα έτη στο διάστημα 2002-2010 και από την *Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης* για το 2013. Στη συνέχεια χρησιμοποιούμε στοιχεία από τις δύο πρώτες πηγές για να τεκμηριώσουμε τις μεταβολές στην ευημερία των Ελλήνων πολιτών πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης – δεδομένου ότι ακόμη (στο τέλος του 2015) βρισκόμαστε σε περίοδο ύφεσης –και για να διερευνήσουμε προσδιοριστικούς παράγοντες της ευημερίας των πολιτών.

1. Οι πηγές των δεδομένων

Τα στοιχεία και των δύο πηγών που χρησιμοποιούνται προέρχονται από έρευνες πεδίου σε τυχαίο δείγμα περίπου 1.000 ατόμων(έρευνα Ευρωβαρόμετρου) και 2500 ατόμων(έρευνα ΕΚΕ).¹³⁸ Το ελληνικό σκέλος της ΕΚΕ διενεργείται στην Ελλάδα από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Έρευνας. Στους πίνακες που περιγράφουν τα δεδομένα από την ΕΚΕ τα στοιχεία του δείγματος έχουν αναχθεί στον πληθυσμό χρησιμοποιώντας τους αναγωγικούς συντελεστές της αντίστοιχης έρευνας. Στους πίνακες που παρουσιάζουν τα αποτελέσματα οικονομετρικών εκτιμήσεων χρησιμοποιούνται τα πρωτογενή δεδομένα χωρίς αναγωγή.

Τα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου επιτρέπουν μια μακροχρόνια θεώρηση του επιπέδου ικανοποίησης των Ελλήνων καθώς στις έρευνες που πραγματοποιούνται σε συνεχή βάση από το 1981 και μετά τα άτομα ερωτώνται κάθε εξάμηνο σχετικά με το συνολικό επίπεδο ικανοποίησής τους από τη ζωή τους. Οι ερωτώμενοι καλούνται να αναφέρουν αν είναι πολύ, αρκετά, όχι πολύ ή καθόλου ικανοποιημένοι από τη ζωή τους. Παρότι στις έρευνες του Ευρωβαρόμετρου συλλέγονται ορισμένα δημογραφικά (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση) και παραγωγικά χαρακτηριστικά (εκπαίδευση, επάγγελμα, τάξη εισοδήματος) των ατόμων η ΕΚΕ έχει μεγαλύτερη ανάλυση και έτσι χρησιμοποιούμε στη συνέχεια τα στοιχεία από την ΕΚΕ για να συζητήσουμε τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ικανοποίησης των ατόμων από τη ζωή τους.

¹³⁸ Η διαδικασία της δειγματοληψίας για το Ευρωβαρόμετρο και την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ΕΚΕ) περιγράφεται λεπτομερώς στην ιστοσελίδα <http://www.gesis.org/eurobarometer-data-service/survey-series/standard-special-eb/sampling-and-fieldwork> και στο European Social Survey (2012), *Sampling for the European Social Survey Round VI: Principles and Requirements*. Mannheim, European Social Survey, GESIS(http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round6/methods/ESS6_sampling_guidelines.pdf) αντίστοιχα.

Τα στοιχεία από το ΕΚΕ για την Ελλάδα είναι διαθέσιμα για 4 έτη 2002, 2004, 2008 και 2010 και στην ανάλυση αυτή χρησιμοποιούμε τις απαντήσεις στις ακόλουθες ερωτήσεις:

- Λαμβάνοντας μια γενική θεώρηση, σε μια κλίμακα από το 0 ως το 10 πόσο ικανοποιημένος είστε σήμερα από τη ζωή σας, συνολικά; Το 0 σημαίνει “απόλυτα δυσαρεστημένος/η” και το 10 “απόλυτα ικανοποιημένος/η”.
- Λαμβάνοντας μια γενική θεώρηση, σε μια κλίμακα από το 0 ως το 10 πόσο ευτυχισμένος/η θα λέγατε ότι είσατε; Το 0 σημαίνει καθόλου ευτυχισμένος και το 10 Πάρα πολύ ευτυχισμένος.
- Ποια είναι η συχνότητα με την οποία αισθάνεστε ως εξής τις τελευταίες δύο εβδομάδες: (α) Χαρούμενος/κεφάτος (β) Ήρεμος/χαλαρός (γ) Δραστήριος/ακμαίος (δ) Ξύπναγα φρέσκος και ξεκούραστος (ε) Η μέρα μου γέμιζε με ενδιαφέρουσες ασχολίες. Η συχνότητα κυμαινόταν μεταξύ 1-6. Όσο υψηλότερη η αξιολόγηση τόσο περισσότερο αισθάνονταν με αυτόν τον τρόπο οι ερωτώμενοι.
- Ζείτε με το τρέχον οικογενειακά εισόδημα: (α) άνετα (β) ικανοποιητικά (γ) δύσκολα (δ) πολύ δύσκολα.
- Πόσο εύκολα/δύσκολα μπορείτε να δανειστείτε χρήματα για να αντεπεξέλθετε στις ανάγκες σας: (α) πολύ δύσκολα, (β) αρκετά δύσκολα (γ) ούτε δύσκολα, ούτε εύκολα, (δ) εύκολα και (ε) πολύ εύκολα.

2. Μια συνοπτική εικόνα της ικανοποίησης των Ελλήνων από τη ζωή τους

2.1 Διαχρονικές εξελίξεις

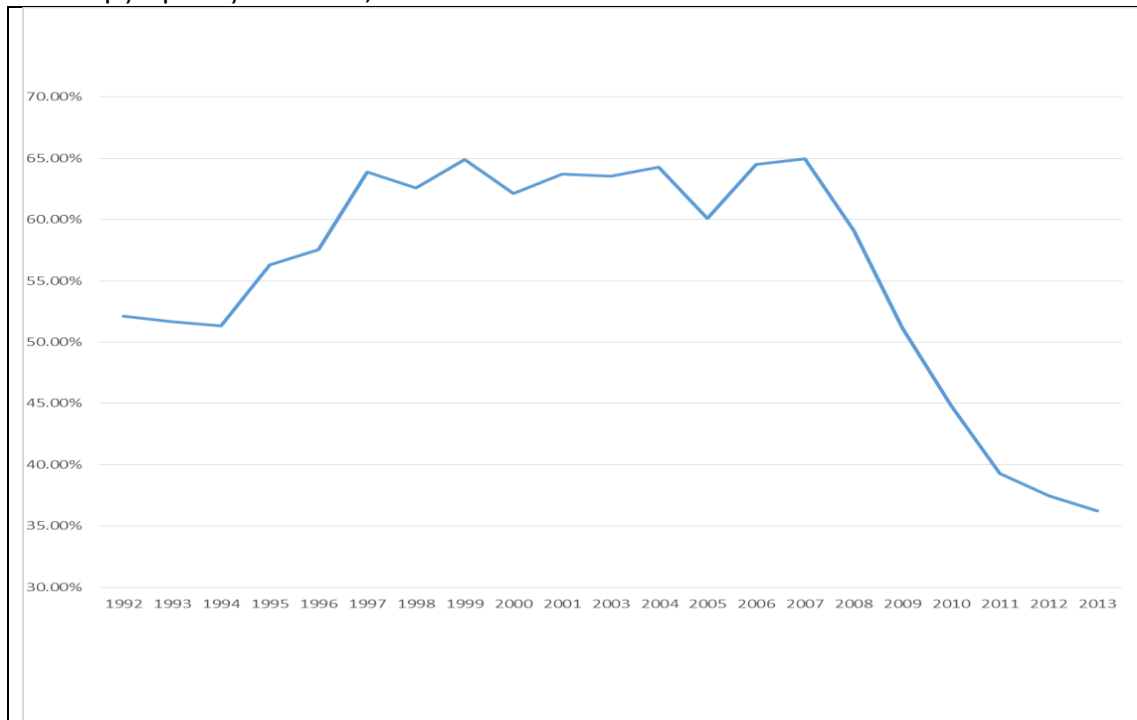
Το [Διάγραμμα 1](#) παρουσιάζει την εξέλιξη του ποσοστού των ατόμων που στην έρευνα του Ευρωβαρόμετρου απαντούν ότι είναι πολύ ή αρκετά ικανοποιημένοι από τη ζωή τους. Βλέπουμε ότι οι διακυμάνσεις της σειράς αυτής ακολουθούν εκείνες της οικονομικής δραστηριότητας. Καταγράφεται άνοδος μεταξύ 1994 και 1997 και έκτοτε το ποσοστό των πολύ ή αρκετά ικανοποιημένων παραμένει

περίπου σταθερό μέχρι λίγο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Από το 2007 και μετά το ποσοστό αυτό υποχωρεί ραγδαία και φτάνει το 2013 να βρίσκεται περίπου στο μισό του επιπέδου το οποίο είχε το 2007. Επιπλέον, και κάτι το οποίο δεν φαίνεται από τα στοιχεία τα οποία χρησιμοποιούνται στο Διάγραμμα, πάνω από το ένα τέταρτο των ατόμων απαντάει ότι δεν είναι καθόλου ικανοποιημένοι από τη ζωή τους.

Παρόμοια είναι η εικόνα που προκύπτει από τα δεδομένα της ΕΚΕ η οποία ωστόσο καλύπτει ένα πολύ βραχύτερο χρονικό διάστημα. Στην ΕΚΕ τα άτομα χρησιμοποιούν μια κλίμακα από το 0 ως το 10 για να δηλώσουν το βαθμό ικανοποίησής του από τη ζωή. Ο Πίνακας 1 δείχνει το μέσο επίπεδο ικανοποίησης από τη ζωή μαζί με την τυπική απόκλιση σε κάθε ένα από τα 4 έτη για τα οποία είναι διαθέσιμα τα στοιχεία της ΕΚΕ. Η κρίση φαίνεται να έχει προβληματίσει τα άτομα περισσότερο για τις μακροχρόνιες προοπτικές (ικανοποίηση από τη ζωή) από ό,τι για τις βραχυχρόνιες εξελίξεις (ευτυχία) καθώς η μέση ευτυχία των ατόμων φαίνεται να έχει υποχωρήσει κατά λιγότερο (τρίτη στήλη στον [Πίνακα 1](#)).

Ο [Πίνακας 2](#) δίνει περισσότερη λεπτομέρεια σχετικά με την επιδείνωση των μεγεθών καθώς παρουσιάζει την ετήσια σωρευτική κατανομή των ατόμων σε κάθε επίπεδο της κλίμακας που χρησιμοποιείται. Το 2002 περίπου το 34% των ατόμων βρίσκονται στα μισά της κατανομής ενώ το 2010 το ποσοστό αυτό έχει αυξηθεί σε περίπου 45%. Το ποσοστό εκείνων που αξιολογούν την ικανοποίησή τους από τη ζωή ως ιδιαίτερα χαμηλή (κάτω ή ίση με 2) έχει αντίθετα αυξηθεί από 7,5% το 2002 σε 11,7% το 2010 ενώ το ποσοστό εκείνων που είναι ιδιαίτερα ικανοποιημένοι από τη ζωή τους (μεγαλύτερη ή ίση με 8) έχει μειωθεί από 15,4% το 2002 σε 8,2% το 2010. Η επιδείνωση στα μεγέθη εμφανίζεται να έχει λάβει χώρα ήδη πριν το 2008.

Διάγραμμα 1: Ποσοστό ατόμων που αισθάνονται πολύ ή αρκετά ικανοποιημένοι από τη ζωή τους συνολικά, 1992-2014

Σημείωση: Η σειρά έχει εξομαλυνθεί χρησιμοποιώντας ένα κινητό μέσο όρο 3 ετών.

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο.

Πίνακας 1: Ικανοποίηση από τη ζωή & ευτυχία (μέσοι στην κλίμακα 0-10)

Έτος ¹	Ικανοποίηση από τη ζωή		Ευτυχία	
	Μέσος	Τυπ. Απόκλιση	Μέσος	Τυπ. Απόκλιση
2002 (2,560)	6,3	2,4	6,6	2,2
2004 (2,392)	6,5	2,2	6,8	2,1
2008 (2,063)	6,0	2,3	6,7	1,9
2010 (2,707)	5,6	2,4	6,0	2,2

1 Τα μεγέθη εντός παρενθέσεων αναφέρονται στο μέγεθος του δείγματος σε κάθε έτος.

Πηγή: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα.

Πίνακας 2: Σωρευτική κατανομή των ατόμων ανάλογα με το βαθμό ικανοποίησής τους από τη ζωή

Βαθμός ικανοποίησης	2002	2004	2008	2010
0	2.87	2.02	2.98	4.17
1	5.26	3.67	6.23	7.42
2	7.53	6.33	9.77	11.66
3	13.12	9.87	14.90	18.16
4	18.74	14.98	21.17	26.06
5	33.48	30.68	38.57	44.39
6	44.11	42.04	51.51	57.77
7	61.19	62.23	71.52	77.56
8	84.56	86.81	89.93	91.85
9	94.90	96.00	96.83	96.65
10	100.00	100.00	100.00	100.00

Πηγή: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα.

Η ικανοποίηση των ατόμων από τη ζωή τους φαίνεται να έχει επιδεινωθεί μεταξύ 2004 και 2010 για όλες τις ηλικιακές ομάδες αλλά η μεταβολή φαίνεται μεγαλύτερη για τις “μεσαίες” ηλικίες (Πίνακας 3). Σε κάθε περίπτωση πάντως οι νέοι εξακολουθούν να είναι πιο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους και η διαφορά μεταξύ νέων και μεγαλύτερων σε ηλικία έχει παραμείνει περίπου σταθερή.

Πίνακας 3: Ικανοποίηση από τη ζωή συνολικά κατά ηλικιακή ομάδα

Ηλικιακή ομάδα	2002	2004	2008	2010
15-19	7,2	7,5	6,6	7,1
20-29	6,9	6,8	6,2	6,1
30-39	6,3	6,4	6,1	5,6
40-49	6,0	6,5	6,0	5,4
50-59	6,2	6,3	5,8	5,4
60-64	6,1	6,3	5,8	5,2
65-74	6,0	6,2	5,6	5,5
>75	6,0	5,9	5,6	5,4

Πηγή: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα.

Τα στοιχεία για τα αισθήματα των ατόμων δύο εβδομάδες πριν τη διεξαγωγή της έρευνας δεν είναι ιδιαίτερα χρήσιμα καθώς τα ερωτήματα αυτά δεν τέθηκαν το 2010 ενώ τα ερωτήματα σχετικά με το πόσο ξεκούραστα αισθάνονται τα άτομα ή πόσο ενδιαφέρουσα βρίσκουν τη ζωή τους δεν έγιναν ούτε το 2008 ούτε το 2010. Μεταξύ 2004 και 2008 δεν φαίνονται πάντως πολύ σημαντικές διαφορές ως προς τα αισθήματα αυτά (Πίνακας 4).

Πίνακας 4: Αισθήματα/καταστάσεις τις δύο εβδομάδες πριν τη διεξαγωγή της έρευνας (μέσοι όροι στην κλίμακα

Κατάσταση αισθημάτων	2004	2008
Χαρούμενος	3,1	3,3
Ήρεμος	3,1	3,3
Δραστήριος	3,0	2,9
Ξεκούραστος	3,1	-
Ενδιαφέρουσα ζωή	3,2	-

Πηγής: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ΕΚΕ).

Η ικανοποίηση των ατόμων από τη ζωή χειροτέρευσε ανεξάρτητα από τη δραστηριότητα τους αλλά παραδόξως η επιδείνωση ήταν μεγαλύτερη για άτομα τα οποία πριν την κρίση δραστηριοποιούνταν κυρίως μέσα στο νοικοκυριό (Πίνακας 5). Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η μεταβολή για τους απασχολούμενους και τους άνεργους είναι παρόμοια αν και βέβαια το απόλυτο επίπεδο ικανοποίησης για τους άνεργους είναι πολύ χαμηλότερο από ό,τι είναι για τους απασχολούμενους. Οι σπουδαστές εξακολουθούν να είναι πιο ικανοποιημένοι όλων, οι άνεργοι και τα άτομα με προβλήματα υγείας έχουν ικανοποίηση κάτω από το μέσο όρο.

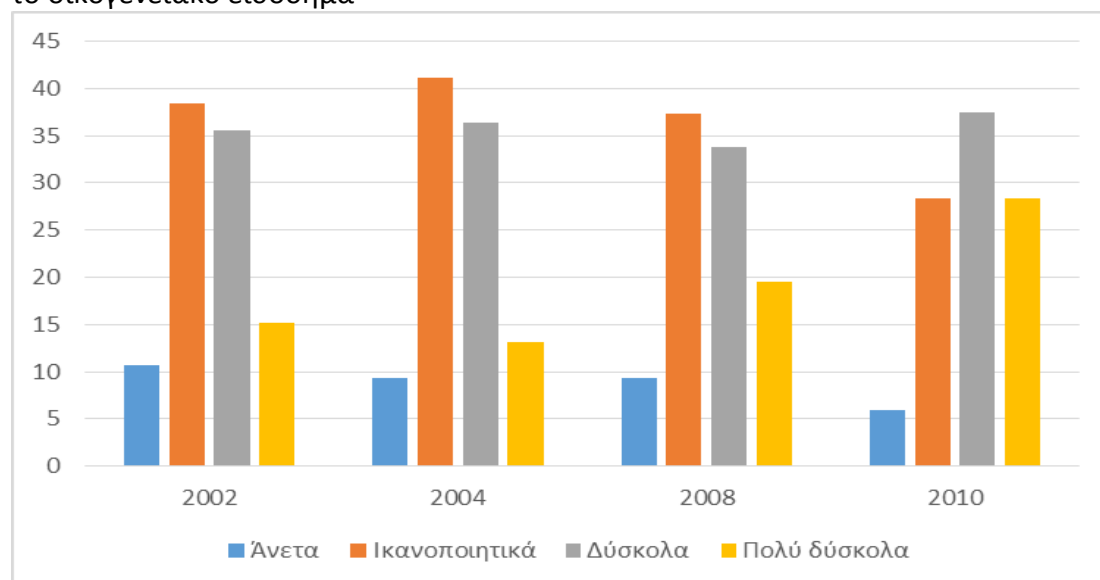
Πίνακας 5: Ικανοποίηση από τη ζωή συνολικά ανάλογα με το επίπεδο δραστηριότητας σε κάθε έτος

Δραστηριότητα	2002	2004	2008	2010
Απασχολούμενοι	7,2	7,5	6,6	7,1
Άνεργοι	6,9	6,8	6,2	6,1
Συνταξιούχοι	6,3	6,4	6,1	5,6
Σπουδαστές	6,0	6,5	6,0	5,4
Άτομα με προβλήματα υγείας	6,2	6,3	5,8	5,4
Άτομα απασχολούμενα στο νοικοκυριό	6,1	6,3	5,8	5,2

Πηγή: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα.

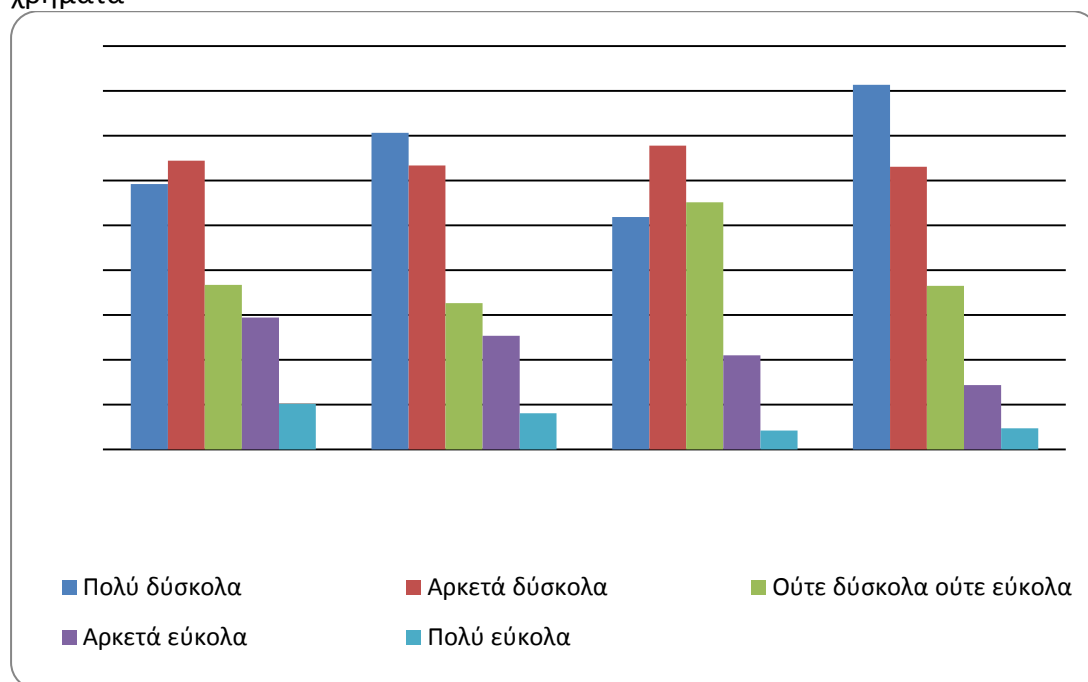
Τέλος, αναφερόμαστε στις δύο μεταβλητές που μετρούν την οικονομική άνεση των ατόμων. Το [Διάγραμμα 2](#) δείχνει πόσο έχει μεταβληθεί η ικανότητα των ατόμων να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες τους με το τρέχον οικογενειακό τους εισόδημα. Από εκεί φαίνεται ότι το ποσοστό εκείνων που τα καταφέρνουν πολύ δύσκολα έχει περίπου διπλασιαστεί. Τέλος, το [Διάγραμμα 3](#) παρουσιάζει την κατανομή των ατόμων ανάλογα με τη δυσκολία να δανειστούν χρήματα για να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες τους. Είναι σαφές από το [Διάγραμμα](#) ότι η δυνατότητα δανεισμού έχει δυσκολέψει σημαντικά από το 2008 και μετά.

Διάγραμμα 2: Κατανομή των ατόμων ανάλογα με την ικανότητα να ανταπεξέλθει με το οικογενειακό εισόδημα

Πηγή: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα

Διάγραμμα 3: Κατανομή των ατόμων ανάλογα με την ικανότητα τους να δανειστούν χρήματα

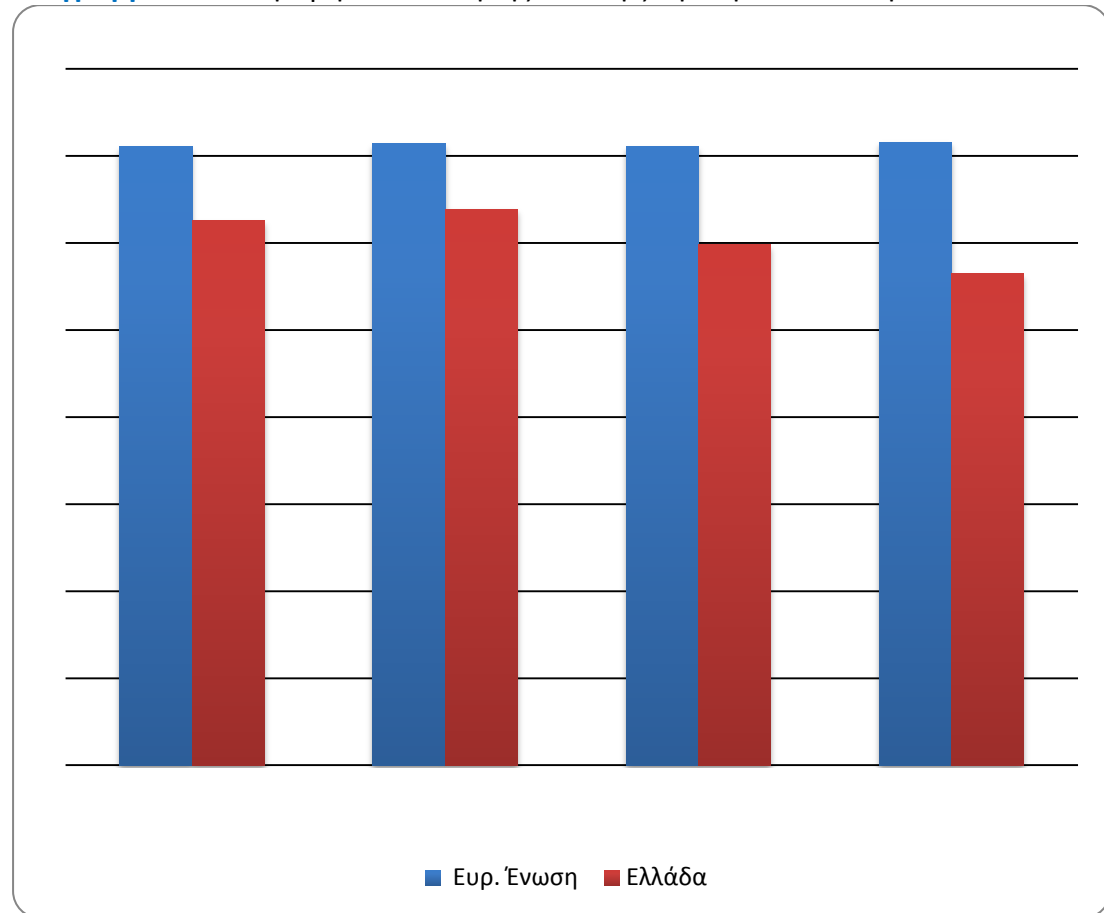

Πηγή: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα

2.2 Σύγκριση με την Ευρωπαϊκή Ένωση

Το χαμηλό επίπεδο ικανοποίησης των Ελλήνων από τη ζωή τους είναι γνωστό στη βιβλιογραφία (βλ. μεταξύ άλλων (Pittau κ.α., 2010). Λιγότερο γνωστό είναι τι συνέβη στη διάρκεια της κρίσης: επιδεινώθηκε το επίπεδο ικανοποίησης των Ευρωπαίων πολιτών όπως θα περίμενε κανείς δεδομένου ότι η κρίση είχε εν πολλοίς Ευρωπαϊκή διάσταση. Η απάντηση είναι ότι αν κοιτάξει κανείς τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνολικά τότε βλέπουμε ότι το επίπεδο ικανοποίησης από τη ζωή έχει παραμείνει εν πολλοίς σταθερό (**Διάγραμμα 4**). Η εξέλιξη αυτά αντανακλά σημαντική βελτίωση στο επίπεδο ικανοποίησης από τη ζωή στη Γερμανία και στην Πολωνία, σταθερό επίπεδο ικανοποίησης από τη ζωή στις περισσότερες άλλες χώρες και σοβαρή επιδείνωση μόνο σε κράτη-μέλη που βρίσκονταν προφανέστατα σε κρίση: Ιρλανδία, Ισπανία και Κύπρο.

Διάγραμμα 4: Μέση τιμή ικανοποίησης από τη ζωή στην ΕΕ και στην Ελλάδα

Πηγή: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα.

3. Προσδιοριστικοί παράγοντες της ικανοποίησης από τη ζωή

Στην ενότητα αυτή ερευνούμε τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ικανοποίησης των Ελλήνων από τη ζωή τους προσπαθώντας κυρίως να αναλύσουμε αν οι παράγοντες αυτοί ή καλύτερα αν η σημασία των παραγόντων αυτών μεταβλήθηκε στη διάρκεια της κρίσης. Για το σκοπό αυτό εκτιμούμε το ίδιο υπόδειγμα για κάθε έναν από τους 4 γύρους της έρευνας. Η εκτίμηση γίνεται με βάση υποδείγματα διακριτής επιλογής με διάταξη (orderedprobit). Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον **Πίνακα 6**.

Πίνακας 6: Υπόδειγμα ικανοποίησης από τη ζωή¹ (υπόδειγμα διακριτής επιλογής με διάταξη)

Μεταβλητές	Δημογραφικά χαρακτηριστικά			
	(1) 2002	(2) 2004	(3) 2008	(4) 2010
<i>Ηλικιακές ομάδες</i>				
15-19 ετών	0.620*** (0.161)	0.519*** (0.167)	0.259* (0.151)	0.530*** (0.135)
20-29 ετών	0.330*** (0.0820)	0.209** (0.0853)	0.0607 (0.0825)	0.281*** (0.0766)
30-39 ετών	Ομάδα αναφοράς			
40-49 ετών	-0.0764 (0.0728)	-0.0445 (0.0742)	-0.0352 (0.0724)	-0.0751 (0.0658)
50-59 ετών	-0.0303 (0.0807)	-0.0216 (0.0832)	-0.0586 (0.0818)	-0.0611 (0.0740)
60-64 ετών	0.0966 (0.102)	0.0847 (0.111)	-0.0497 (0.120)	-0.0215 (0.102)
65-74 ετών	0.224** (0.0973)	0.172* (0.103)	-0.128 (0.120)	0.0911 (0.102)
>75 ετών	0.277** (0.112)	0.274** (0.116)	0.0133 (0.154)	0.260** (0.115)
<i>Φύλο</i>				
Άνδρες	-0.119** (0.0487)	-0.123** (0.0489)	-0.104** (0.0494)	-0.104** (0.0438)
<i>Οικογενειακή κατάσταση</i>				
Μη παντρεμένος	-0.331*** (0.0509)	-0.293*** (0.0511)	-0.198*** (0.0552)	-0.243*** (0.0460)
<i>Τόπος διαμονής</i>				
Μεγαλούπολη	Ομάδα αναφοράς			
Προάστια				
μεγαλούπολης	0.0439 (0.0638)	-0.140** (0.0694)	-0.349*** (0.0877)	-0.0722 (0.0628)
Επαρχιακή πόλη	0.0256 (0.0673)	0.0776 (0.0631)	0.0937 (0.0685)	-0.0836 (0.0625)
Χωριό	0.0514 (0.0548)	0.204*** (0.0570)	0.0579 (0.0628)	0.0487 (0.0492)
Κοινότητα	0.396 (0.329)	-0.0370 (0.313)	0.568 (0.521)	ΜΔ
<i>Κατάσταση υγείας</i>				
Πολύ καλή	Ομάδα αναφοράς			
Καλή	-0.258*** (0.0544)	-0.309*** (0.0566)	-0.219*** (0.0578)	-0.212*** (0.0507)
Ικανοποιητική	-0.406*** (0.0699)	-0.576*** (0.0732)	-0.513*** (0.0821)	-0.300*** (0.0693)
Κακή	-0.771*** (0.108)	-0.989*** (0.118)	-0.439*** (0.162)	-0.670*** (0.117)
Πολύ κακή	-0.588*** (0.168)	-1.266*** (0.224)	-0.946*** (0.246)	-0.947*** (0.196)

Πίνακας 6 (συνέχεια): Υπόδειγμα ικανοποίησης από τη ζωή¹ (υπόδειγμα διακριτής επιλογής με διάταξη

Παραγωγικά χαρακτηριστικά				
Μεταβλητές	(1) 2002	(2) 2004	(3) 2008	(4) 2010
<i>Δραστηριότητα</i>				
Απασχολούμενος/η		Ομάδα αναφοράς		
Άνεργος/η	-0.243* (0.130)	-0.343*** (0.107)	-0.0422 (0.112)	-0.136* (0.0789)
Συνταξιούχος	0.0470 (0.0819)	0.0813 (0.0848)	0.171* (0.102)	0.0230 (0.0822)
Σπουδαστής/στρια	-0.0712 (0.123)	0.142 (0.131)	0.325** (0.160)	0.140 (0.109)
Μη δυνάμενος να εργαστεί	-0.0144 (0.296)	0.316 (0.420)	0.241 (0.297)	-0.0546 (0.270)
Οικιακά	0.111 (0.0679)	0.0245 (0.0678)	0.0158 (0.0714)	-0.0410 (0.0630)
<i>Έτη εκπαίδευσης</i>				
<9 έτη		Ομάδα αναφοράς		
9-12 έτη	0.0153 (0.0588)	0.0681 (0.0622)	-0.0294 (0.0657)	0.0271 (0.0559)
12-16 έτη	0.0907 (0.0725)	0.128* (0.0711)	-0.0606 (0.0789)	0.00617 (0.0663)
>16 έτη	0.0129 (0.0969)	0.0549 (0.0950)	-0.105 (0.0979)	0.0358 (0.0776)
Χαρακτηριστικά της οικονομικής κατάστασης				
<i>Δυνατότητα δανεισμού</i>				
Πολύ δύσκολη		Ομάδα αναφοράς		
Αρκετά δύσκολη	0.0561 (0.0544)	0.0739 (0.0546)	0.0713 (0.0628)	0.102** (0.0501)
Ούτε δύσκολα ούτε εύκολα	0.0632 (0.0661)	0.109* (0.0655)	0.154** (0.0683)	0.0205 (0.0598)
Αρκετά εύκολα	0.0471 (0.0710)	0.143* (0.0745)	0.271*** (0.0912)	0.142* (0.0815)
Πολύ εύκολα	0.282*** (0.102)	0.285** (0.121)	0.311** (0.157)	0.568*** (0.141)
<i>Άνεση με το οικογενειακό εισόδημα</i>				
Άνετα	0.176** (0.0773)	0.260*** (0.0826)	0.127 (0.0864)	0.229** (0.0939)
<i>Ικανοποιητικά</i>				
Δύσκολα	-0.263*** (0.0518)	-0.320*** (0.0521)	-0.195*** (0.0571)	-0.366*** (0.0516)
Πολύ δύσκολα	-0.561*** (0.0691)	-0.537*** (0.0739)	-0.365*** (0.0754)	-0.542*** (0.0619)

1 Η εξαρτημένη μεταβλητή κυμαίνεται από το 0-10 όσο υψηλότερη η τιμή τόσο μεγαλύτερη η ικανοποίηση από τη ζωή. 2 ***, **, * στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 1%, 5% και 10%.

Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται παραπάνω δεν διαφέρουν από εκείνα που συνήθως παρουσιάζονται στη σχετική βιβλιογραφία (DiTella και MacCulloch (2006), Kahneman κ.ά (2006), Kahneman και Deaton (2010)). Άνδρες, μεγαλύτερης ηλικίας άτομα, μη παντρεμένα, άνεργα, μη απόλυτα υγιείς είναι λιγότερο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους. Τα έτη εκπαίδευσης δεν φαίνεται να αλλάζουν σημαντικά το επίπεδο ικανοποίησης. Τρία αποτελέσματα χρήζουν ιδιαίτερης παρατήρησης.

Πρώτον, η αρνητική επίπτωση επί της ικανοποίησης από τη ζωή των ανέργων φαίνεται να έχει μετριαστεί σημαντικά στον τελευταίο διαθέσιμο γύρο της έρευνας. Ίσως το “στίγμα” που συνδέεται με την ανεργία να έχει μειωθεί καθώς έχει αυξηθεί τόσο ο αριθμός των ανέργων ενώ επιπλέον, αρνητικά αισθήματα έχουν και αυτοί οι οποίοι απασχολούνται οι οποίοι και αποτελούν τη βάση σύγκρισης.

Δεύτερον, άτομα που έχουν τη δυνατότητα να δανειστούν χρήματα ακόμη και το 2010 είναι πολύ περισσότερο ευτυχισμένα από εκείνους που δυσκολεύονται να δανειστούν. Η διαφορά αυτή έχει μεγαλώσει διαχρονικά σημαντικά.

Τρίτον, το να τα βγάζεις δύσκολα πέρα με το οικογενειακό εισόδημα είναι πια πολύ πιο δυσάρεστο από ό,τι ήταν παλιότερα ίσως επειδή δεν είναι σαφές ότι το πρόβλημα θα λυθεί σύντομα ή επειδή δεν υπάρχουν και άτομα που δύνανται να βοηθήσουν όσους δυσκολεύονται.

Σύνοψη

Οι νέοι και οι απασχολούμενοι εξακολουθούν να είναι πιο ευχαριστημένοι από τη ζωή τους αλλά και για αυτές τις ομάδες υπάρχει επιδείνωση της ικανοποίησης από τη ζωή. Το να έχεις τη δυνατότητα να δανείζεσαι φαίνεται να είναι ακόμη πιο σημαντικό σήμερα σε σύγκριση με ό,τι συνέβαινε τα προηγούμενα χρόνια.

Η κρίση διευρύνει τις αποκλίσεις στο επίπεδο ικανοποίησης των λαών της Ευρώπης από τη ζωή τους. Έτσι ο Ευρωπαϊκός μέσος όρος δείχνει σταθερότητα τα τελευταία έτη καθώς η επιδείνωση στις αποκαλούμενες χώρες της κρίσης (crisis countries) έχει καλυφθεί από σημαντική άνοδο σε άλλες χώρες.

Βιβλιογραφία

Di Tella, R. and R. MacCulloch (2006), 'Some uses of happiness data in economics', *Journal of Economic Perspectives*, 20:1, 25-46.

Kahneman, D., A.B. Krueger, D. Schkade, N. Schwarz, A.A. Stone (2006), 'Would you be happier if you were richer?', *CEPS Working Paper* No. 125.

Kahneman, D. and A. Deaton (2010), 'High income improves evaluation of life but not emotional well-being', *Proceedings of the National Academy of Sciences*, (www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1011492107).

Pittau, M.G., R. Zelli, A. Gelman (2010). "Economic Disparities and Life Satisfaction in European Regions". *Social Indicators Research*, 96:2, 339-61.

Schmitt, H., Scholz, E., Leim, I., Moschner, M. (2008). The Mannheim Eurobarometer Trend File 1970-2002 (ed. 2.00). European Commission [Principal investigator]. GESIS Data Archive, Cologne. ZA3521 Data file Version 2.0.1, doi:10.4232/1.10074.

Κεφάλαιο 28: Η συμμετοχή στην εκπαίδευση από το 2008 και μετά

Εισαγωγή

Η οικονομική θεωρία δεν δίνει εκ των προτέρων μια σαφή απάντηση για τη συσχέτιση ανάμεσα στο ποσοστό συμμετοχής στην εκπαίδευση και στον οικονομικό κύκλο. Τα δύο αποτελέσματα που δημιουργούν η μεταβολή των μισθών και η διαθεσιμότητα θέσεων εργασίας δηλ. το αποτέλεσμα υποκατάστασης και το αποτέλεσμα εισοδήματος ενεργούν προς αντίθετες κατευθύνσεις και δεν είναι γνωστό εκ των προτέρων πιο θα επικρατήσει. Η κάμψη των μισθών μειώνει το κόστος ευκαιρίας του χρόνου που περνάει κανείς στην εκπαιδευτική διαδικασία και επομένως αυξάνει την πιθανότητα συμμετοχής σε αυτήν (αποτέλεσμα υποκατάστασης). Η υποχώρηση των μισθών όμως έχει επίσης ως αποτέλεσμα τη μείωση του (οικογενειακού) εισοδήματος με σταθερές τις ώρες εργασίας (αποτέλεσμα εισοδήματος) οδηγώντας τα άτομα στο να εργάζονται περισσότερες ώρες προκειμένου να κρατήσουν σταθερό το εισόδημα. Το αποτέλεσμα εισοδήματος επομένως θα οδηγούσε τα άτομα μάλλον προς την αγορά εργασίας παρά προς την εκπαίδευση. Έτσι π.χ. αν διαπιστώσουμε ότι οι φοιτητές ολοκληρώνουν τις σπουδές τους σε συντομότερο χρόνο, από ό,τι στο παρελθόν, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αυτό είναι ένδειξη του αποτελέσματος εισοδήματος.

Η διαθέσιμη εφαρμοσμένη οικονομική βιβλιογραφία καταλήγει μάλλον στο αποτέλεσμα ότι στην πράξη το αποτέλεσμα υποκατάστασης υπερισχύει (βλ. π.χ. Dellas and Sakellaris, 2003, Heylen and Pozzi, 2007).

1. Οι δραστηριότητες των νέων μετά το 2008

1.1. Πρώιμο τέλος στην εκπαιδευτική διαδικασία: λιγότερο δημοφιλής επιλογή μετά το 2008

Το ποσοστό των ατόμων 18-24 ετών που έχουν ολοκληρώσει μόνο το Γυμνάσιο και δεν συνεχίζουν τις σπουδές τους έχει υποχωρήσει σημαντικά στο διάστημα 2008-14. Η υποχώρηση αυτή συνεχίζει μια τάση που καταγραφόταν και νωρίτερα όπως φαίνεται και από τα στοιχεία που παρουσιάζονται στον [Πίνακα 1](#). Ωστόσο, καταγράφεται επιτάχυνση της υποχώρησης καθώς η κρίση γίνεται πιο αισθητή.

Η υποχώρηση στο ποσοστό των ατόμων 18-24 ετών που έχουν τελειώσει μόνο το Γυμνάσιο και δεν συνεχίζουν τις σπουδές τους είναι περισσότερο εμφανής για τους άνδρες παρά για τις γυναίκες μάλλον λόγω της συρρίκνωσης της κατασκευαστικής δραστηριότητας στην οποία απασχολούνται μόνο άνδρες ([Πίνακας 1](#)).

Τα ποσοστά πρόωρης αποχώρησης από την εκπαιδευτική διαδικασία διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των ατόμων ελληνικής και ξένης υπηκοότητας (βλ. [Πίνακα 2](#)). Η κατανομή του πληθυσμού μεταξύ ατόμων ελληνικής και ξένης υπηκοότητας σε αυτές τις ηλικιακές ομάδες δεν έχει αλλάξει σημαντικά στη διάρκεια της κρίσης, και έτσι οι σχετικές σταθμίσεις των δύο ομάδων δεν έχουν μεταβληθεί.

Τα ποσοστά πρόωρης αποχώρησης από το εκπαιδευτικό σύστημα για τους νέους ξένης υπηκοότητας είναι περίπου 4 φορές υψηλότερα από ό,τι εκείνα για τους νέους ελληνικής υπηκοότητας. Ωστόσο, υποχώρηση της πρόωρης αποχώρησης από την εκπαιδευτική διαδικασία καταγράφεται τόσο για τα άτομα ελληνικής όσο και ξένης υπηκοότητας αν και υπάρχει σημαντική διαφορά στην διαχρονική εξέλιξη της υποχώρησης αυτής. Για τα άτομα ελληνικής υπηκοότητας ο ρυθμός μείωσης του ποσοστού πρόωρης αποχώρησης από την εκπαιδευτική διαδικασία είναι περίπου σταθερός. Για τα άτομα ξένης υπηκοότητας το ποσοστό αυτό άρχισε να μειώνεται από το 2010 και μετά και με πολύ υψηλούς και επιταχυνόμενους ρυθμούς. Η πορεία αυτή εξηγεί και την επιτάχυνση της μείωσης του συνολικού ποσοστού πρόωρης αποχώρησης από το εκπαιδευτικό σύστημα.

Πίνακας 1: Ποσοστό ατόμων 18-24 ετών που έχουν ολοκληρώσει το πολύ το Γυμνάσιο και δεν συνεχίζουν τις σπουδές τους

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Σύνολο	15.1	14.3	14.4	14.2	13.5	12.9	11.3	10.1	9.0
Ανδρες	19.6	18.2	18.0	17.9	16.4	15.9	13.7	12.7	11.5
Γυναίκες	10.6	10.3	10.6	10.5	10.6	10.0	8.9	7.5	6.6

Πηγή: Eurostat

Πίνακας 2: Ποσοστό ατόμων 18-24 ετών που έχουν ολοκληρώσει το πολύ το Γυμνάσιο και δεν συνεχίζουν τις σπουδές τους κατά υπηκοότητα

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
<i>Ελληνικής υπηκοότητας</i>									
Σύνολο	12.9	11.8	11.0	9.9	9.5	9.3	8.4	7.6	7.5
Ανδρες	17.1	15.4	14.2	13.0	12.0	12.0	10.8	10.1	9.5
Γυναίκες	8.8	8.3	7.8	6.8	7.1	6.7	6.1	5.2	5.4
<i>Ξένης υπηκοότητας</i>									
Σύνολο	44.2	41.8	46.3	48.4	46.9	45.2	39.6	34.1	26.1
Ανδρες	51.7	47.7	50.9	52.5	50.4	49.7	41.4	39.1	34.8
Γυναίκες	35.7	34.9	40.7	43.3	42.8	40.6	37.7	29.4	18.9

Πηγή: Eurostat

1.2. Αναζήτηση εργασίας

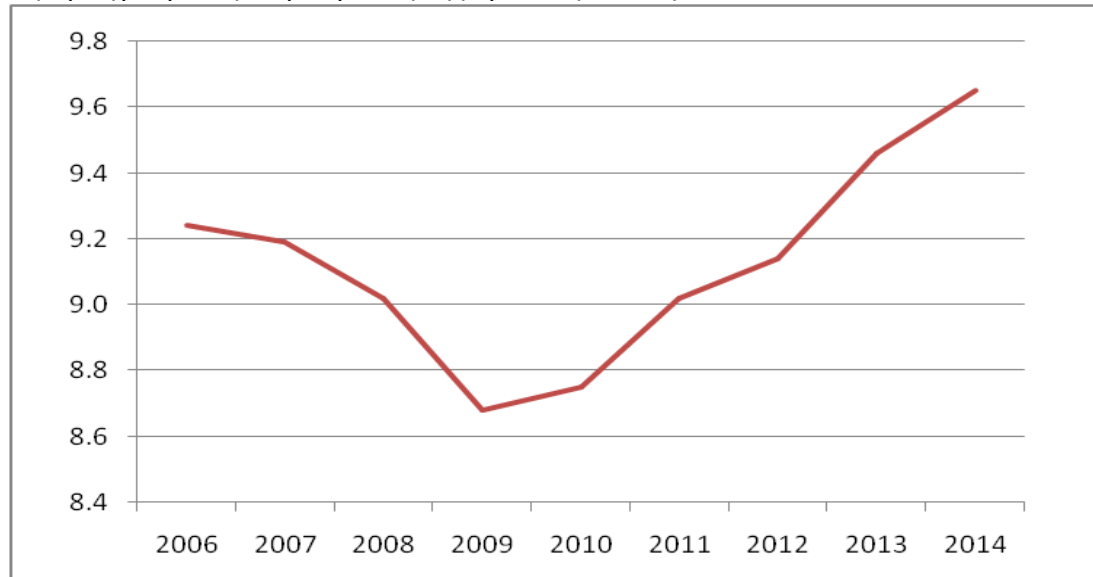
Τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν παραπάνω δείχνουν μια εικόνα όπου η πορεία μείωσης της πρόωρης αποχώρησης από το εκπαιδευτικό σύστημα δεν ανατράπηκε από την κρίση αλλά, τουλάχιστον για κάποιες ομάδες, επιταχύνθηκε λόγω της έλευσης της κρίσης. Τα παραπάνω συνηγορούν σε υπερίσχυση του αποτελέσματος εισοδήματος. Στην ίδια κατεύθυνση συνηγορούν και τα στοιχεία που δείχνουν το ποσοστό των ατόμων που δεν αναζητούν εργασία επειδή εκπαιδεύονται. Το **Διάγραμμα 1** δείχνει τα σχετικά στοιχεία από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ). Παρατηρούμε τα εξής: δύο διακριτές φάσεις της κρίσης:

- Στην πρώτη φάση το ποσοστό των ατόμων που δεν αναζητούν εργασία επειδή εκπαιδεύονται υποχωρεί δηλ. φαίνεται σαν να επικρατεί το αποτέλεσμα εισοδήματος.¹³⁹

¹³⁹ Θα πρέπει κανονικά να εξεταστεί το συνολικό ποσοστό των ατόμων που δεν αναζητούν εργασία στις 4 εβδομάδες όπως επίσης και με τι ασχολούνται εκείνοι που δεν εκπαιδεύονται μεν αλλά επίσης δεν αναζητούν εργασία.

- Στη δεύτερη φάση το ποσοστό των ατόμων που δεν αναζητούν εργασία επειδή εκπαιδεύονται αρχίζει να υπερβαίνει αυτό το οποίο ήταν πριν από την κρίση δηλ. φαίνεται σαν να επικρατεί το αποτέλεσμα υποκατάστασης.

Διάγραμμα 1: Ποσοστό ατόμων που δηλώνουν ότι δεν αναζητούσαν εργασία κατά τις προηγούμενες 4 εβδομάδες της έρευνας επειδή εκπαιδεύονταν

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

1.3. Δραστηριότητες των αποφοίτων λυκείου

Τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ (ΕΕΔ) σχετικά με τη δραστηριότητα των νέων (19-27 ετών) από το 2008 και μετά δείχνουν ότι (βλ. [Πίνακα 3](#)):

Πίνακας 3: Κατανομή του πληθυσμού 19-27 ετών σε κάθε μια από τις αναφερόμενες δραστηριότητες, α' τρίμηνο κάθε έτους

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Απασχόληση μόνο	46.23	44.25	45.28	43.15	40.46	36.38	30.44	24.82	25.41
Απασχόληση και εκπαίδευση	2.47	2.77	2.66	2.63	2.53	2.19	1.86	1.89	1.82
Εκπαίδευση	29.96	31.96	32.37	32.95	33.14	33.18	32.72	34.68	36.11
Ούτε ανεργία ούτε εκπαίδευση ούτε απασχόληση	7.13	7.06	7.46	7.37	7.40	6.65	6.79	6.00	5.71
Ανεργία	13.32	13.31	11.61	13.25	15.67	20.36	26.56	30.83	29.11
Ανεργία & Εκπαίδευση	0.89	0.65	0.63	0.65	0.80	1.23	1.63	1.77	1.84
	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού.

Το ποσοστό των απασχολούμενων μειώθηκε δραστικά μεταξύ 2008 και 2013. Η υποχώρηση ήταν συστηματική και επιταχυνόμενη. Μεταξύ 2013 και 2014 παρατηρείται μια μικρή άνοδος (της μισής εκατοστιαίας μονάδας) στο ποσοστό αυτό.

- Η εκατοστιαία υποχώρηση του ποσοστού απασχόλησης μεταξύ 2008 και 2013 είναι σχεδόν ίση με τη εκατοστιαία άνοδο του ποσοστού των ανέργων στον πληθυσμό.
- Το ποσοστό των ατόμων 19-27 ετών που σπουδάζουν (αποκλειστικά) φαίνεται ότι αυξανόταν και πριν το 2008. Η ανοδική αυτή πορεία φαίνεται να συνεχίστηκε μετά το 2008 αν και όχι με σταθερό και συστηματικό ρυθμό. Ενδεικτικό είναι ότι το 2012 το ποσοστό των νέων 19-27 ετών που συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι περίπου στα επίπεδα του 2008. Το 2013 και το 2014 ωστόσο καταγράφεται σε κάθε έτος σημαντική αύξηση αυτού του ποσοστού. Συνοπτικά, το 2014 το ποσοστό των νέων 19-27 ετών που βρίσκονται (μόνο) στην εκπαίδευση αυξήθηκε κατά περίπου 3,4 εκατοστιαίες μονάδες.
- Το ποσοστό των ατόμων που ούτε συμμετέχουν στην αγορά εργασίας (ως απασχολούμενοι ή άνεργοι) ούτε σπουδάζουν έχει μειωθεί από 7,5% το 2008 σε περίπου 5,4% το 2014.

- Ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός ότι ορισμένα άτομα αναζητούν εργασία και καταγράφονται ως άνεργα κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το ποσοστό αυτό παρότι πολύ χαμηλό – το 2014 ήταν μόλις 1,8% - έχει τριπλασιαστεί από τα μέσα της δεκαετίας του 2000.

Το ερώτημα που τίθεται σε αυτό το σημείο είναι ποιοι είναι οι προσδιοριστικοί παράγοντες της απόφασης για συνέχιση των σπουδών. Αναφερόμαστε σε άτομα που αποφοίτησαν από το λύκειο από το 2010 και μετά. Ορίζουμε μια ψευδομεταβλητή η οποία λαμβάνει την τιμή 1 αν το άτομο το οποίο αποφοίτησε από το Λύκειο το 2013 εμφανίζεται να συνεχίζει τις σπουδές του το α' τρίμηνο του 2014. Σε περίπτωση που τα άτομο δεν συνεχίζει τις σπουδές η τιμή της ψευδομεταβλητής είναι 0. Αποτελέσματα από οικονομετρικές εκτιμήσεις ενός υποδείγματος probit με την εξαρτημένη μεταβλητή που αναφέρθηκε παραπάνω δείχνουν (βλ. Πίνακα 4) πώς η απόφαση για συνέχιση των σπουδών μετά την αποφοίτηση από το λύκειο φαίνεται να επηρεάζεται από:

- το **ποσοστό ανεργίας** στη γεωγραφική περιφέρεια του τόπου διαμονής. Όσο υψηλότερο το ποσοστό ανεργίας τόσο μεγαλύτερη η πιθανότητα για συνέχιση των σπουδών.
- από την **αστικότητα του τόπου διαμονής**: η πιθανότητα συνέχισης των σπουδών είναι μεγαλύτερη στα αστικά κέντρα.
- από την **οικονομική δραστηριοποίηση** του αρχηγού της οικογένειας. Όταν ο υπεύθυνος/αρχηγός του νοικοκυριού είναι άνεργος τότε οι πιθανότητες για συνέχιση των σπουδών είναι χαμηλότερες.

Επιπλέον, η πιθανότητα συνέχισης των σπουδών πέραν του λυκείου επηρεάζεται αρνητικά από τον αριθμό των μελών του νοικοκυριού: όσο περισσότερα μέλη έχει το νοικοκυριό, τόσο λιγότερο πιθανό είναι κάθε μέλος να συνεχίσει τις σπουδές πέραν του λυκείου. Η δραστηριότητα του/της συζύγου του επικεφαλής του

νοικοκυριού δεν φαίνεται να επηρεάζει την απόφαση για σπουδές από τη στιγμή που η δραστηριότητα του επικεφαλής του νοικοκυριού έχει ληφθεί υπόψη.

Σύνοψη

Τα στοιχεία για τη συμμετοχή στην εκπαίδευση είναι εν μέρει ενθαρρυντικά. Οι τάσεις που επικρατούσαν πριν την κρίση για υποχώρηση του ποσοστού των νέων που εγκαταλείπουν τις σπουδές τους με την ολοκλήρωση μόνο της Γυμνασιακής εκπαίδευσης καθώς και για αύξηση του ποσοστού των αποφοίτων λυκείου που συνεχίζουν τις σπουδές τους δεν ανατράπηκαν μέσα στην κρίση. Φαίνεται να διακόπηκαν προσωρινά για κάποιο μικρό χρονικό διάστημα αλλά τα τελευταία χρόνια διακρίνουμε μια επανέναρξη της διαδικασίας αυξημένης συμμετοχής στην εκπαίδευση.

Πίνακας 4: Αποτελέσματα εκτίμησης υποδείγματος συνέχισης σπουδών μετά την αποφοίτηση από το λύκειο

(Υπόδειγμα probit)	(1)	(2)	(3)	(4)
Μεταβλητές	Αριθμός μελών του νοικοκυριού	Αστικότητα του τόπου διαμονής	Ανεργία στην περιφέρεια του τόπου διαμονής	Οικ. δραστηριοποίηση η των δύο συζύγων του
Ηλικία	-0.065 [0.315]	-0.073 [0.255]	-0.071 [0.258]	-0.041 [0.739]
Αριθμός μελών νοικοκυριού	-0.361*** [0.000]	-0.317*** [0.000]	-0.324*** [0.000]	-0.200* [0.086]
<i>Αστικά κέντρα (ομάδα αναφοράς)</i>				
Ημιαστικά κέντρα		-0.480** [0.027]	-0.418* [0.057]	-0.544* [0.076]
Αγροτικές περιοχές		-0.336* [0.072]	-0.245 [0.208]	-0.284 [0.298]
% ανεργίας στην περιφέρεια του τόπου διαμονής			0.066* [0.087]	0.041 [0.513]
Δραστηριοποίηση του/της αρχηγού του νοικοκυριού και της/του συζύγου				
Επικεφαλής του νοικοκυριού άνεργος				-0.582** [0.043]
Σύζυγος του επικεφαλής του νοικοκυριού άνεργος/η				0.271 [0.295]
Σταθερά	2.691** [0.028]	2.797** [0.020]	0.954 [0.546]	0.650 [0.815]
Αριθμός παρατηρήσεων	365	365	365	151
Pseudo R-squared	0.0963	0.110	0.116	0.0616

Η εκτίμηση έχει γίνει για άτομα που αποφοίτησαν από το λύκειο το 2013. Η εξαρτημένη μεταβλητή λαμβάνει την τιμή 1 όταν το άτομο, στο 1ο τρίμηνο του 2014, συνεχίζει τις σπουδές μετά την αποφοίτηση και την τιμή 0 όταν το άτομο δεν βρίσκεται στην εκπαίδευση

Στατιστική σημαντικότητα (p-values) εντός παρενθέσεων. Η στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 1%, 5% και 10% υποδηλώνεται με ***, ** και * αντίστοιχα.

Βιβλιογραφία

Dellas, H. and Sakellaris, P. (2003), "On the cyclicity of schooling: theory and evidence", *Oxford Economic Papers*, 55:1, 148-172.

Heylen, F. and Pozzi, L. (2007), "Crises and human capital accumulation", *Canadian Journal of Economics*, 40:4, 1261-85.

Μέρος Γ': Προτάσεις πολιτικής για το σύνθετο κοινωνικό κράτος

Εισαγωγή

Τα κεφάλαια του παρόντος κειμένου συνθέτουν το Μέρος Γ' της μονογραφίας και αποτελούν την πρώτη ενότητα εργασίας (ΕΕ3) με τίτλο: «Προτάσεις πολιτικής για το σύνθετο κοινωνικό κράτος». Σύμφωνα με Τεχνικό Παράρτημα του έργου, η ΕΕ3 συνιστά επίσης το παραδοτέο του έργου (Α/Α παραδοτέου 3.1), οι εργασίες για το οποίο ξεκίνησαν από τον 25^ο μήνα του έργου (Φεβρουάριος 2015) με προβλεπόμενη ημερομηνία κατάθεσης του παραδοτέου τον 34^ο μήνα του έργου (Σεπτέμβριος 2015).

Με δεδομένη την εικόνα που θα έχει αποτυπωθεί στις δύο προηγούμενες Ενότητες Εργασίας, η τρίτη Ενότητα Εργασίας επιχειρεί να παρουσιάσει προτάσεις πολιτικής για την κοινωνικής πολιτικής που θα αναδεικνύουν τις προτεραιότητες πολιτικής για τη λειτουργία του σύνθετου κοινωνικού κράτους.

Το **κεφάλαιο 29** επικεντρώνεται στις πολιτικές για το φύλο και για την κοινωνική προστασία ως παραδείγματα νομικού φορμαλισμού δηλαδή της αποδέσμευσης δικαιωμάτων από την απόκτησή τους, ή αλλιώς της ανεξαρτητοποίησης των παροχών από την χρηματοδότηση. *Θα πρέπει το Σύνταγμα παρεμβαίνει ως επιστέγασμα προσπαθειών εκ των υστέρων ή μπορεί να είναι και προάγγελος εκ των προτέρων;* Διαπιστώνοντας από την εξέταση εξετάζοντας των αποτελεσμάτων σε δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις, το φύλο και την κοινωνική πολιτική, ότι δεν διακρίθηκε κάποιος θετικός ρόλος του Συντάγματος στην αποκατάσταση των θεμελιωδών δυσλειτουργιών που είχαν επισημανθεί ήδη από το 1959, η συζήτηση του κεφαλαίου καταλήγει σε προτείνοντας μια προσέγγιση που θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη ως αφετηρία για την θεσμική συγκρότηση της τρίτης εκατονταετίας του Ελληνικού κράτους που θα αρχίσει από το 2030.

Αναδεικνύοντας τα συμπτώματα που οδήγησαν σε απώλεια ανταγωνιστικότητας για την ελληνική οικονομία και την βαθιά ύφεση στην οποία βρίσκεται η οικονομία από το 2008 και μετά, η συζήτηση που παρουσιάζεται στο [κεφάλαιο 30](#) καταλήγει σε συγκεκριμένες προτάσεις για την ενίσχυση της παραγωγικότητας των επιχειρήσεων, τον εξορθολογισμό των φορολογικών ρυθμίσεων και του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης ώστε η αυτοαπασχόληση να μην ενισχύεται μόνο για λόγους φορολογικούς και η καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ των κοινωνικών εταίρων μπορούν να βελτιώσουν τη λειτουργία της ελληνικής αγοράς εργασίας.

Στο [κεφάλαιο 31](#) διερευνώνται οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα με στόχο να διαχωριστεί ο ρόλος της οικονομικής κρίσης από την επίπτωση διαφορών άλλων παραγόντων (π.χ. γήρανση πληθυσμού και εκπαίδευση). Η ανάλυση καταλήγει ότι η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης αδιαμφισβήτητα επηρεάζεται από την εκπαίδευση (θετικά) αλλά και από την ηλικιακή διάρθρωση του πληθυσμού. Ως εκ τούτου, οι διαμορφωτές της δημόσιας πολιτικής καλούνται να λάβουν υπόψη πέραν των παραγόντων της προσφοράς εργασίας των γυναικών και παράγοντες που σχετίζονται με τη ζήτηση εργασίας.

Στο επόμενο κεφάλαιο ([κεφάλαιο 32](#)) εξετάζεται η σημασία της περιφερειακής/χωρικής πολιτικής σε περιόδους ύφεσης, παρουσιάζονται οι βασικές πολιτικές που έχουν υιοθετηθεί τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο τα τελευταία χρόνια, αναλύονται οι αδυναμίες της περιφερειακής πολιτικής στην Ελλάδα και τέλος προτείνονται συγκεκριμένες κατευθύνσεις, σε ζητήματα όπως είναι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Αναδεικνύεται η κοινωνική και αναπτυξιακή διάσταση της περιφερειακής πολιτικής και υποστηρίζεται ότι δεν αρκεί μία απλή μεταφορά πόρων προς τις περιφέρειες, δυνατότητα που έτσι κι αλλιώς είναι περιορισμένη λόγω της κρίσης, αλλά μια χωρικά στοχευμένη πολιτική (placed-based approach) που θα δίνει έμφαση στα ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής, αλλά και στις περιοχές που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση, όπως είναι οι αστικές περιοχές.

Στο [κεφάλαιο 33](#) παρουσιάζεται η πρόταση για **Εθνική Σύνταξη**, όπως και σύντομη επισκόπηση των πλεονεκτημάτων για την οικονομία και τους συνταξιούχους – σημερινούς και μέλλοντες. Κατόπιν γίνεται αναφορά σε τρεις καίριες ελλείψεις, οι οποίες πρέπει να συμπληρωθούν για να είναι πλήρης η πρόταση. Τέλος, σχολιάζεται η ανάγκη επείγουσας διορθωτικής παρέμβασης που οφείλει να γίνει στο αμέσως επόμενο διάστημα.

Εμπλεκόμενα μέλη της ερευνητικής ομάδας για την ολοκλήρωση του Μέρους Γ΄:

- 1) Αντιγόνη Λυμπεράκη (ΚΕ)
- 2) Ευάγγελος Πρόντζας (ΚΕ –από τον Φεβρουάριο του 2015)
- 3) Πλάτων Τήνιος (1^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)
- 4) Σταύρος Ζωγραφάκης (2^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)
- 5) Δάφνη Νικολίτσα (3^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)
- 6) Νικόλαος Γιαννακόπουλος (4^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)
- 7) Παναγιώτης Αρτελάρης (5^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)
- 8) Δημήτριος Τσαρούχας (6^ο Μέλος Ερευνητικής Ομάδας)

Εμπλεκόμενα μέλη κατηγορίας 1β για την ολοκλήρωση του παραδοτέου:

- 1) Νικόλαος Γαβαλάκης (Μεταδιδάκτορας)
- 2) Γεώργιος Παπαδούδης (Μεταδιδάκτορας)
- 3) Θωμάς Γεωργιάδης (Μεταδιδάκτορας)

Εμπλεκόμενα μέλη κατηγορίας 1γ για την ολοκλήρωση του παραδοτέου:

- 1) Σταύρος Βουγιούκας (Υποψ. Διδάκτωρ)
- 2) Ερμέλα Γιάννα (Υποψ. Διδάκτωρ)
- 3) Αικατερίνη Γλυνιαδάκη (Υποψ. Διδάκτωρ)
- 4) Παναγιώτης Ξένος (Υποψ. Διδάκτωρ)

Κεφάλαιο 29: Φύλο και Κοινωνική πολιτική: Μοχλός για πρόοδο ή τροχοπέδη για συντήρηση;

Εισαγωγή: Αναζήτηση πεδίου συγκριτικής αξιολόγησης¹⁴⁰

Το 1959, η πρώτη Γενική Διευθύντρια της Ελληνικής Διοίκησης, διαπίστωνε για την κοινωνική προστασία τα εξής:

«Πλήρης ανισότης προστασίας, ώστε η περί ισότητος των πολιτών συνταγματική αρχή να έχει τελείως λησμονηθεί». Υπήρχε, συνέχιζε, «Ανάγκη συστήματος το οποίον θα συνδυάζει το αναγκαίον με το εφικτόν και απηλλαγμένον από την απαράδεκτον αντίληψιν ότι σκοπός του είναι να εξασφαλίζει προνόμια εις βάρος των πολλών, ... θα χρησιμοποιήσει τα υπάρχοντα μέσα διά την αντιμετώπισιν της ανάγκης.» (Υπ. Συντονισμού 1959)

Μια τέτοια διαπίστωση, τρείς γενιές πριν, ήταν μια υποσχόμενη αφετηρία. Από τότε μεσολάβησαν μια χρεοκοπία και τουλάχιστον πέντε Συντάγματα.¹⁴¹ Η ως τότε πρόοδος μπορεί να αξιολογηθεί με δύο τρόπους: *Πώς συγκρίνεται το σήμερα με το 1959; Πόσο απέχει η πρόοδος της Ελλάδας σε σχέση με το τι θα μπορούσε να είχε καταφέρει;*

Μια εισαγωγική παρατήρηση: Στη διοίκηση Ταμείων η παρουσία γυναικών παραμένει μειοψηφική. Στην Ισπανία 26% των υπουργών είναι γυναίκες, στην

¹⁴⁰ Προηγούμενη έκδοση του παρόντος κειμένου παρουσιάστηκε ως έρευνα που έγινε στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου ερευνητικού προγράμματος «ΕΠΕΔΒΜ 2007-2013 «ΑΡΙΣΤΕΙΑ»-2646-HYBRIDWELFARE»: ως εισήγηση με τίτλο:

Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος, Π. (2014). *‘Το φύλο και η Κοινωνική πολιτική στο Σύνταγμα: Μοχλός για πρόοδο ή τροχοπέδη για συντήρηση’.* Εισήγηση στο «Οικονομικές διαστάσεις της Συνταγματικής Αναθεώρησης σε συνθήκες κρίσης», **Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή**, Γερουσία, **Μέγαρο Βουλής**, Δεκέμβριος 2014.

¹⁴¹ Το Σύνταγμα του 1952 που ίσχυε τότε, του 1975, του 1986, του 2001 και του 2008. Σύνολο 5, χωρίς καταμέτρηση των δύο χουντικών συνταγμάτων.

Ελλάδα 8%, μέσος όρος ΕΕ 26%.¹⁴² Σε συζητήσεις για οικονομικά θέματα ελάχιστες είναι οι συμμετοχές γυναικών.

Πόσο επηρέασαν αυτή την πορεία οι συνταγματικές αλλαγές; Ο Αλ. Σβώλος είχε χαρακτηρίσει το Σύνταγμα του 1911 «*ευφυή μέθοδο δια την εγκοίτωση της ...μεταρρυθμιστικής κινήσεως*».¹⁴³ Οι τακτικές αλλαγές από το 1975 γίνονται με την λογική 'μερεμετιών', προκειμένου είτε να διορθώσουν προηγούμενες αλλαγές, είτε ως κινήσεις στην κομματική σκακιέρα. Μήπως η ίδια αυτή 'εγκοίτωση' ευθύνεται και για τη χρεοκοπία του 2009;

Παρά τις συχνές αλλαγές το πνεύμα του Συντάγματος παραμένει αυτό του 1975: δεσπόζων ρόλος του Κράτους, η ιδιωτική πρωτοβουλία ως απλώς ανεκτή, περιπτωσιολογία, απουσία ευρωπαϊκής διάστασης. Συνεπώς, όσο και αν είναι σχεδόν δεδομένο ότι το σημερινό Σύνταγμα είναι τμήμα του *προβλήματος*, αποτελεί ουσιαστική ερώτηση το κατά πόσον συνταγματικές αλλαγές θα μπορούσαν να είχαν αποτελέσει τμήμα της *λύσης*.

Στο κείμενο που ακολουθεί εξετάζονται δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις, που είχαν τύχει διαφορετικής συνταγματικής αντιμετώπισης: Το φύλο, μια περίπτωση συνταγματικού ακτιβισμού και την κοινωνική πολιτική όπου το Σύνταγμα ήταν πιο συγκρατημένο.

Η μέθοδος προσέγγισης αυτή λαμβάνει ως δεδομένο ότι κάθε αναθεώρηση γινόταν ως συνολική επανεξέταση ή επικαιροποίηση με βάση γενικές αρχές. Όμως κάτι τέτοιο είναι μακριά από την πραγματικότητα. Το θέμα δεν λύθηκε, επειδή *φροντίσαμε να μην τεθεί*- διότι ποτέ δεν διεξήχθη μια τέτοια συζήτηση.

¹⁴² Η Τσεχία είναι λιγότερο (7%). Η Σουηδία έχει 54% γυναίκες. Στη τοπική αυτοδιοίκηση έχουμε το χαμηλότερο ποσοστό στην ΕΕ (16%). <http://epthinktank.eu/2014/02/28/women-in-politics-business-and-public-administration-in-the-eu>

¹⁴³ Το 'νανούρισμα' χαρακτηρίζεται ως 'απροσδιόριστο'. Αναφέρεται στο Μαρίνος κá 2007, σελ 21.

1. Γενικές παρατηρήσεις περί συνταγματικού ακτιβισμού

Πώς κρίνουμε τον 'συνταγματικό ακτιβισμό', δηλαδή την εξειδίκευση πάνω σε συγκεκριμένα αντικείμενα όπως το φύλο ή την κοινωνική πολιτική; Μια επανεξέταση ως σύνολο οφείλει να διασφαλίζει δύο κεντρικά ζητούμενα. Πρώτον, την *εσωτερική συνοχή*: πώς διασφαλίζουμε την εφαρμογή των γενικών *θεμελιωδών αρχών* τις οποίες προασπίζεται το Σύνταγμα; Δεύτερον, την *ευελιξία*. Λαμβάνεται ως δεδομένο ότι η κοινωνία θα ευρίσκεται ενώπιον νέων δεδομένων στα οποία πρέπει να προσαρμοστεί. Δεν είναι οι (κατά Rumsfeld) 'γνωστοί άγνωστοι' αλλά η βεβαιότητα ότι θα υπάρχουν και οι 'άγνωστοι άγνωστοι', η αντίδραση στους οποίους δεν μπορεί να προσδιοριστεί εκ των προτέρων.¹⁴⁴

Η παρατήρηση αυτή αμέσως θέτει ένα ερώτημα για την σχέση Συντάγματος και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων: Μπορεί (ή πρέπει) το Σύνταγμα να προδιαγράφει εκ των προτέρων τι πρέπει να γίνει; Έρχονται πρώτα οι μεταρρυθμίσεις και μετά το Σύνταγμα ή αντιστρόφως; Το Σύνταγμα παρεμβαίνει ως *επιστέγασμα* προσπαθειών εκ των υστέρων ή μπορεί να είναι και *προάγγελος εκ των προτέρων*;

Στο πλαίσιο αυτό κάποια θεωρητική καθοδήγηση μας έρχεται από το έργο των Acemoglu and Robinson 2013, που εξετάζουν την σημασία της θεσμικής συγκρότησης χωρών για τις οικονομικές τους επιδόσεις. Σύμφωνα με την θεώρησή τους, φαινόμενα όπως η ελληνική χρεοκοπία εξηγούνται ως αποτέλεσμα θεσμικής ανεπάρκειας. Η κρίσιμη διαφοροποίηση είναι μεταξύ 'ανοικτών θεσμών' (Inclusive institutions) και κλειστών (extractive). Οι ανοικτοί θεσμοί ενθαρρύνουν την εγκαθίδρυση παιγνίων θετικού αθροίσματος όπου η παραγωγή είναι έτσι οργανωμένη ώστε δυνητικά να μπορούν να κερδίζουν όλοι. Τέτοιοι θεσμοί ενθαρρύνονται από παράγοντες όπως πλουραλισμός, κοινωνική κινητικότητα, ανοικτές αγορές, ανταγωνιστικότητα, ελευθερία, καινοτομία. Αντιθέτως οι *Κλειστοί* θεσμοί εξασφαλίζουν την επιβίωση του statusquo, δηλαδή στην πράξη της πολιτικής και οικονομικής ελίτ, η οποία καρπώνεται και 'εξορύσσει' συχνά το προϊόν της

¹⁴⁴Το πόσο προβλέψιμος είναι ο κόσμος είναι αντικείμενο που πραγματεύεται ο Taleb 2010.

δραστηριότητας άλλων στο πλαίσιο παιγνίων μηδενικού (ή και αρνητικού) αθροίσματος όπου το κέρδος κάποιου είναι σε βάρος άλλου. Ένα τέτοιο παιχνίδι είναι η διεκδίκηση μεριδίου από συγκεκριμένη πίτα.

2. Δύο παραδείγματα: Φύλο και κοινωνική προστασία

Η περίπτωση του φύλου είναι μια περίπτωση συνταγματικού ακτιβισμού: Η γενική διατύπωση περί ισότητας γυναικών του άρθρου 4 παρ. 2, ενδυναμώθηκε με το άρθρο 116 παρ 1 που όριζε ότι από το 1983 δεν θα ισχύουν διατάξεις που αντιμετώπιζαν τις γυναίκες με τρόπο άνισο. Από τότε, πλήθος νόμων, θεσμών, αποφάσεων, δαπάνη πόρων προσπαθούν να εξειδικεύσουν την ρητή συνταγματική προτροπή. Η δραστηριότητα αυτή χαρακτηρίζεται από την Λυμπεράκη (2010, 2011) ως παράδειγμα *Νομικιστικού φορμαλισμού*¹⁴⁵. Ο νεολογισμός αυτός εξελληνίζει την αμερικανική έννοια του ‘νομικού φορμαλισμού’ δηλαδή την άποψη του νόμου και των δικαστηρίων ως ανεξάρτητα από πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς και που οφείλουν να υπακούουν στην δική τους, εξωτερική, λογική. Στην Ελλάδα και στην περίπτωση των γυναικών και ανδρών, ο Νομικιστικός φορμαλισμός περικλείει την δυνατότητα επίλυσης προβλημάτων δια της νομοθετικής οδού χωρίς περαιτέρω προσπάθεια. Η ισότητα των φύλων, έτσι αντιμετωπίζεται ως μονολιθικό αντικείμενο που προωθείται με νομικά μέσα ερήμην της οικονομίας. Η περίπτωση του φύλου μάλιστα θεωρείται ευρέως ως ένα σημαντικό επίτευγμα της πρώτης περιόδου διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ –που συνέπεσε με την αρχή της συνταγματικής επιταγής και εν πολλοίς ανέλαβε να την διεκπεραιώσει.

Η νομική συγκομιδή με την μορφή νόμων, διαταγμάτων, νέων θεσμών αλλά και δαπάνης πόρων στο διάστημα από το 1982 υπήρξε πράγματι εντυπωσιακή.¹⁴⁵ Όπως και με όποιο δείκτη να καταγραφεί η ‘προσπάθεια’ η συγκομιδή υπήρξε πράγματι εντυπωσιακή. Τι συμβαίνει όμως με το αποτέλεσμα; Σύμφωνα με την

¹⁴⁵ Ο πίνακας στο Λυμπεράκη 2010 αναφέρει παρεμβάσεις στο οικογενειακό δίκαιο, στην απασχόληση και στην κοινωνική προστασία, θεσμούς όπως η Γενική Γραμματεία Ισότητας, ή το ΚΕΘΙ, και συνεχή χρηματοδότηση από το ΜΟΠ και εντεύθεν.

Λυμπεράκη 2010, αν το σημείο σύγκρισης είναι αυτό που ίσχυε και οι ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών της περιόδου πριν το 1980, τότε η πρόοδος είναι μεγάλη. Αν όμως, επιλέξουμε ένα πιο απαιτητικό κριτήριο και προσπαθήσουμε να μετρήσουμε τα επιτεύγματα με βάση τι θα μπορούσε να είχε γίνει και τι ήταν εφικτό, τότε οφείλουμε να είμαστε πολύ πιο συγκρατημένοι. Στο πλαίσιο αυτό ο ορισμός του σημείου σύγκρισης έχει κρίσιμη σημασία. Λογικό είναι η σύγκριση να γίνει με χώρες οι οποίες άρχισαν να μετασχηματίζονται την ίδια εποχή με την Ελλάδα με την κατάρρευση της δικής τους δικτατορίας – δηλαδή την Ισπανία και Πορτογαλία. Αν το κάνουμε αυτό, αν δηλαδή υιοθετήσουμε μια συγκριτική οπτική η συγκομιδή είναι πολύ πιο περιορισμένη: Η Ελλάδα πριν την κρίση ήταν και παραμένει ουραγός στην ΕΕ σε όλους σχεδόν τους δείκτες που είχαν σχέση με την ισότητα: στο χάσμα αμοιβών, χάσμα απασχόλησης, χάσμα συντάξεων. Για παράδειγμα το 2008 το χάσμα φύλου ανεργία ήταν 6,3, ενώ στην ΕΕ 1,0. Το χάσμα συμμετοχής μητέρας με παιδί <6 ετών, ήταν 43,1, ενώ στην ΕΕ 26,5 (Λυμπεράκη 2014). Η ανισότητα αυτή ήταν εμπεδωμένη και στις απόψεις: Το 2004 40,5 % των γυναικών συμφώνησαν ότι οι άνδρες πρέπει να έχουν προτεραιότητα στη δουλειά σε καιρό κρίσης. Το αντίστοιχο ποσοστό ήταν στην ΕΕ 21,3, στην Ισπανία 30,3, ενώ στη Δανία μόλις 4,8%. Η τελική εκτίμηση της Λυμπεράκη 2010 είναι ότι η επίκληση της ισότητας συχνότατα είναι προσχηματική, η δε νομοθετική δραστηριότητα μπορεί απλώς να χρησιμοποιείται ως υποκατάστατο της πραγματικής προσπάθειας, ενώ η περιπτωσιολογία συχνά κατανικά τις γενικές αρχές. Οι μεταρρυθμίσεις οι οποίες στις άλλες μεσογειακές χώρες προώθησαν την ‘αναδιάταξη του κοινωνικού κράτους’ (Ferrera 2010) μεταθέτοντας την έμφαση από την οικογένεια και την γυναίκα στο επίσημο κοινωνικό κράτος παρέμειναν στην Ελλάδα μόνο στα λόγια (Lyberaki and Tinios 2014). Αποτέλεσμα είναι μια ισότητα στα χαρτιά να μην μπορεί να αποκρύψει την πραγματική έλλειψη ίσων ευκαιριών. Η υστέρηση στις πραγματικές μεταρρυθμίσεις στερεί από τις γυναίκες την δυνατότητα δυναμικής αντίδρασης στην σημερινή κρίση (Λυμπεράκη 2014).

Το δεύτερο παράδειγμα είναι η κοινωνική πολιτική και κοινωνική προστασία. Εκεί η διατύπωση του Συντάγματος είναι φειδωλή: Το άρθρο 22, παρ. 5 απλώς αναφέρει

ότι *‘Το Κράτος μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων’*. Η ακριβής ερμηνεία αντλείται από τα άλλα άρθρα και συνεπώς εξαρτάται από δυσλειτουργίες που προκύπτουν από τη συνολικότερη λειτουργία του συντάγματος. Αυτό δεν απέτρεψε μια σειρά από δυσλειτουργίες (Μαρίνος κα 2007, σελ 52).¹⁴⁶ Οι συχνές ενστάσεις αντισυνταγματικότητας υποθάλπουν την ανασφάλεια δικαίου, ενώ ο διάχυτος συνταγματικός έλεγχος, μπορεί να οδηγεί σε αντιφατικές αποφάσεις. Αντιθέτως, διαπιστώνεται αφωνία εκεί όπου πρέπει να απαιτείται προστασία. Κορυφαίο παράδειγμα, ενόψει του δημογραφικού, είναι η έλλειψη προστασίας των δικαιωμάτων των επερχόμενων γενεών που οδηγεί σε γενίκευση της λογικής *‘όποιος προλάβει’* στην κοινωνική ασφάλιση. Αυτό εξηγείται ως άλλο παράδειγμα νομικού φορμαλισμού δηλαδή της αποδέσμευσης δικαιωμάτων από την απόκτησή τους, ή άλλως της ανεξαρτητοποίησης των παροχών από την χρηματοδότηση. Η σύγχυση της ασφάλισης και της πρόνοιας ως διακριτών εννοιών είναι άλλο νομικό θέμα το οποίο συχνότατα ανακύπτει. Το κρίσιμο σημείο είναι ότι η λέξη *‘Μέριμνα’* και η ερμηνεία της παρέμεινε μονόπλευρη: Ποτέ δεν αποπειράθηκε η εξισορρόπηση της επάρκειας σε σχέση με τη βιωσιμότητας των συντάξεων. Σημειώνεται ότι το αλληλένδετο των εννοιών αυτών και η ανταλλακτική σχέση μεταξύ τους αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της εμπλοκής της ΕΕ στα θέματα συντάξεων και γήρανσης του πληθυσμού (Tinios 2012).

Το σωρευτικό αποτέλεσμα είναι ότι στην περίπτωση των συντάξεων η *‘Μέριμνα’* δεν προστάτευσε στην πράξη ούτε το δημόσιο συμφέρον, ούτε τις επερχόμενες γενιές. Ως προς την χρεοκοπία, οι συντάξεις απετέλεσαν κρίσιμο τμήμα της της *‘μικροθεμελίωσης της καταστροφής’* (Lyberaki and Tinios 2012). Η μεταρρύθμιση του 2010 και οι παρεπόμενες εξελίξεις μπορούν να ερμηνευτούν μόνο ως βίαιη ανατροπή του κοινωνικού συμβολαίου. Η ανατροπή αυτή επί πλέον εμφανίζεται ως αυθαίρετη, αφού οι δέκα επανειλημμένες περικοπές έγιναν χωρίς *δικαιολόγηση*, ούτε ποτέ απασχόλησε η διατύπωση κριτηρίων για το πώς θα έπρεπε αν γίνει αυτή

¹⁴⁶ Ένα τέτοιο παράδειγμα μπορεί να θεωρηθεί η απόφαση για την αντισυνταγματικότητα της επιβολής εισοδηματικών κριτηρίων για την προστασία πολυτέκνων.

(Τήνιος 2014). Εκτός του προδήλου μακροοικονομικού ρόλου, το τοπίο των συντάξεων ουδόλως έχει διορθώσει την βασική επισήμανση του κειμένου του 1959: Το σύστημα διαιωνίζει αδικίες αφού οι ωφελούμενοι είναι λιγότεροι εύποροι από χρηματοδοτούντες, ενώ η κατανομή κρατικών πόρων γίνεται κατά προτεραιότητα σε πιο εύπορους ή με καλύτερες πελατειακές διασυνδέσεις (Τήνιος 2010). Τέλος, το σύστημα συντάξεων πρωτοστατεί στην διατήρηση παρωχημένων κοινωνικών δομών: Το χάσμα φύλου στις συντάξεις οφείλεται σε νομικό πλαίσιο που εμμέσως στηρίζει την πρωτοκαθεδρία των ανδρών. Η ενθάρρυνση συνταξιοδότησης στα 50 «μητέρων ανηλίκων» των οποίων το 'ανήλικο τέκνο' μπορεί να είναι 30 ετών, δημιουργεί μια νέα κατηγορία χαμηλοσυνταξιούχων εξαρτώμενων από τους συζύγους τους.

Το 2015 λοιπόν το σύστημα συντάξεων παραμένει κοινωνικά άδικο, οικονομικά αναποτελεσματικό (τόσο σε μικρο- όσο και σε μακρο- οικονομικό επίπεδο) και κοινωνικά οπισθοδρομικό.¹⁴⁷

Συνοψίζοντας, εξετάζοντας τα αποτελέσματα σε δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις, το φύλο και την κοινωνική πολιτική, δεν διακρίθηκε κάποιος θετικός ρόλος του Συντάγματος στην αποκατάσταση των θεμελιωδών δυσλειτουργιών που είχαν επισημάνθει ήδη από το 1959.

Σύνοψη: Συνταγματικές σκέψεις για την 3^η εκατονταετία της Ελλάδας

Συνεπώς, είναι το τι λέει το Σύνταγμα, απλώς οικονομικά και κοινωνικά *αδιάφορο*; Η απάντηση θα είναι καταφατική αν το Σύνταγμα είναι απλώς ένα τέχνασμα 'μεταρρυθμιστικής εγκοίτωσης', δηλαδή αν το Σύνταγμα είναι είτε υποκατάστατο είτε προηγείται των μεταρρυθμίσεων. Η έννοια των παρατηρήσεων του κειμένου είναι ότι πρέπει να *προηγείται* η μεταρρύθμιση, με την έννοια μιας συνεκτικής εικόνας του τι θέλουμε ως κοινωνία. Δεν μπορούν να διατυπωθούν Συνταγματικές

¹⁴⁷ Βλ. Τήνιος 2010, 2013.

αρχές αν δεν ξέρουμε τι θέλουμε. Η περιπτωσιολογία δεν μπορεί να προηγείται, αλλά απαιτείται ξεκαθάρισμα του υπάρχοντος πλαισίου από απολιθώματα και θεσμικές συσσωρεύσεις δεκαετιών. Αν εξασφαλιζόνταν, τότε ένα νέο Σύνταγμα θα αποτελούσε το συμβολικό επιστέγασμα των αλλαγών – το γύρισμα της σελίδας.

Με άλλα λόγια αυτό που χρειάζεται τώρα είναι μια πεποίθηση και μια δέσμευση ότι δεν επιθυμούμε να επιστρέψουμε στην Ελλάδα της χρεοκοπίας. Αν είναι έτσι απαιτείται ένα Σύνταγμα λιτό, λειτουργικό, ανοικτό στο μέλλον. Όχι, ένα Σύνταγμα φοβικός σύμμαχος σε κάθε συντεχνιακό αίτημα και δικαστικό ανάχωμα σε κάθε προσπάθεια αλλαγής. Σε σχέση με την προηγούμενη κατάσταση το νέο Σύνταγμα πρέπει να έχει σε περίοπτη θέση τον συγχρονισμό του βηματισμού με Ευρωπαϊκή Ένωση, τόσο ως προς τις αρχές όσο και τις λειτουργίες. Ένας τέτοιος συντονισμός απαιτείται κατ' ελάχιστον αμυντικά για να αποφεύγονται άσκοπες και βλαπτικές συγκρούσεις. Όμως απαιτείται και συμβολικά για να σηματοδοτεί την άρρηκτη ένταξη της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή οικογένεια.

Οι σκέψεις αυτές, δυστυχώς, δεν προλαβαίνουν να επηρεάσουν την τωρινή συνταγματική αναθεώρηση. Αν ληφθούν σοβαρά υπόψη, όμως, θα μπορούσαν να είναι η αφετηρία για την θεσμική συγκρότηση της τρίτης εκατονταετίας του Ελληνικού κράτους που θα αρχίσει από το 2030. Το σίγουρο είναι ότι, αν, κάθε φορά που κατατίθενται προτάσεις αυτές πολτοποιούνται, δεν θα βρεθούμε ποτέ έτοιμοι. Για να αποκτήσουμε ένα κείμενο άξιο να μας υπηρετήσει στον τρίτο αιώνα μας, απαιτείται μεταρρυθμιστική πνοή, όχι αλλεπάλληλα μπαλώματα και μερεμέτια.

Ένα τέτοιο κείμενο θα μπορούσε να προκύψει αν προχωρούσαμε σε τρεις φάσεις:

Φάση Α': Επιδιόρθωση 2014/6. Επιδιορθώσεις δυσλειτουργιών που έχουν επισημανθεί. Λειτουργία γενικότερων θεσμών Π.χ. Ευθύνη υπουργών, εκλογικός νόμος, μη διάλυση βουλής για προεδρική εκλογή.

Φάση Β' : Προβληματισμός 2016-9: Η συζήτηση δεν εγκαταλείπεται αλλά συνεχίζει, τόσο για γενικά θέματα όσο και ειδικότερα για την κοινωνική πολιτική. Οι θυσίες της περιόδου του Μνημονίου στην ουσία έχουν 'αγοράσει χρόνο' για την ψύχραιμη

συζήτηση που δεν έγινε ποτέ. Κρίσιμη παραδοχή ότι δεν θέλουμε το 2009 ούτε σε σμίκρυνση ούτε ολόκληρο.

Φάση Γ' Ολοκλήρωση 2021: Ένα νέο Σύνταγμα για τον Τρίτο Αιώνα. Το Σύνταγμα ως, όχι μόνο μόνο παθητική αποφυγή προβλημάτων, αλλά ως εργαλείο ελληνικής ανάπτυξης μέσα στην Ευρώπη.

Βιβλιογραφία

Acemoglu, D. και J.A. Robinson, (2013), *Γιατί Αποτυγχάνουν τα Έθνη: Οι καταβολές της ισχύος, της Ευημερίας και της Φτώχειας*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα.

Ferrera, M. (2010), "The South European Countries", σε F.C. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger and C. Pierson, *The Oxford Handbook of the Welfare State*, Oxford, OUP, pp 616-629.

Lyberaki, A. (2010), The record of gender policies in Greece 1980-2010: Legal form and Economic Substance, GreeSE paper 36, LSE Hellenic Observatory papers.

Lyberaki, A. and P. Tinios, (2012), Labour and pensions in the Greek crisis: The Microfoundations of Disaster, *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft* (60) 3, pp 363-386.

Lyberaki, A. and P. Tinios (2014). "The Informal welfare State and the family: Invisible actors in the Greek drama", *Political Studies Review*, 2014 VOL 12, 193–208.

Λυμπεράκη, Α., (2011), 'Μεταρρυθμίσεις copy-paste και η σκληρή πραγματικότητα: ισότητα των φύλων στα χαρτιά και στην πράξη', στο Forum για τη Ελλάδα, *Φύλλα Ελευθερίας*, Αθήνα, σελ 63-72

Λυμπεράκη, Α., (2014), 'Φύλο και Δημοσιονομική Βιωσιμότητα: Είναι οι γυναίκες μοιραία θύματα ή φορείς δημοσιονομικής αναγέννησης;' Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή των Ελλήνων, *Δημοσιονομική Προσαρμογή: Πόσο δίκαιη είναι η κατανομή των βαρών*, σελ 67-80. Αθήνα

Μαρίνος, Γ., Θ. Διαμαντόπουλος, Λ. Εφραίμογλου, Π. Καζάκος και Π. Τήνιος, (2007), *Συνταγματική Αναθεώρηση: Για ανταγωνιστική Οικονομία σε ένα κοινωνικό κράτος Δικαίου*, Αθήνα, Σιδέρης.

Taleb N.N, (2010), *Ο μαύρος κύκνος, Ο αντίκτυπος του εξαιρετικά απρόβλεπτου*, μετ. Α. Παπαγιαννίδης, Φερενίκη, Αθήνα

Τήνιος, Π. (2003), *Ανάπτυξη με Αλληλεγγύη: Ένα πλαίσιο για τις συντάξεις του νέου αιώνα*, Παπαζήσης.

Τήνιος, Π. (2010), *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, με πρόλογο του Γιάννη Σπράου, Κριτική

Τήνιος, Π. (2011), «50+1 βήματα για να αλλάξουμε σελίδα – Σημειώσεις του μαθήματος ‘Οικονομικά για Σκαντζόχοιρους’», *AthensReviewofBooks*, Ιούνιος, 19, σελ. 48-50, αναδημοσιεύτηκε σε Μ. Βασιλάκης (επιμ) 2012, *Απρονοησία και νέμεση. Ελληνική κρίση 2001-2011*, *TheAthensReviewofBooks*, σελ. 273-283.

Tinios, P. (2012) ‘Pensions and the Lisbon Strategy’ σε Dimitris Papadimitriou and Paul Copeland (eds) *The EU's Lisbon Strategy: Evaluating Success, Understanding Failure*, MacMillan Palgrave, Basingstoke, pp. 111-129

Τήνιος Π. (2014), “Δικαιοσύνη ανάμεσα στις γενεές: Ήρθε το τέλος των αναδρομικών διορθώσεων”; Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή των Ελλήνων, *Δημοσιονομική Προσαρμογή: Πόσο δίκαιη είναι η κατανομή των βαρών*, σελ 67-80.

Υπουργείο Συντονισμού (1959), *Διερεύνησις Βασικών Προβλημάτων Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης*, Τόμος ΙΙΙ Έκθεσις Επιτροπής Ερεύνης και Οργανώσεως Οικονομικού Προγραμματισμού, Αθήνα.

Κεφάλαιο 30: Προτάσεις οικονομικής πολιτικής για την αντιμετώπιση των πηγών και των συνεπειών της κρίσης

Εισαγωγή

Η χρηματοπιστωτική και δημοσιονομική κρίση των τελευταίων ετών είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην αγορά εργασίας των περισσότερων ανεπτυγμένων χωρών. Οι επιπτώσεις στην ελληνική αγορά εργασίας ήταν πιο εκτεταμένες από ό,τι στις υπόλοιπες χώρες. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να αποδοθεί στην ένταση και στη διάρκεια της κρίσης που έπληξαν την ελληνική οικονομία αλλά και σε αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας, και ειδικότερα σε αδυναμίες της αγοράς εργασίας, πριν από την έναρξη της κρίσης. Οι αγκυλώσεις στην αγορά εργασίας, η έλλειψη κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ των κοινωνικών εταίρων, το φορολογικό σύστημα και το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, η αναντιστοιχία μεταξύ του εκπαιδευτικού συστήματος και της αγοράς εργασίας αλλά και οι ακαμψίες στις αγορές προϊόντων ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για τις αδυναμίες αυτές.

Εκδηλώσεις των αδυναμιών αυτών αποτελούν μεταξύ άλλων, πρώτον, η χαμηλή *ζήτηση* για μισθωτή εργασία που οδηγεί τα άτομα σε αυτοαπασχόληση και απασχόληση ως βοηθών σε οικογενειακές επιχειρήσεις, δεύτερον, η χαμηλή *παραγωγικότητα* σε αρκετούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας και τρίτον, η περιορισμένη *προσφορά* μισθωτής εργασίας καθώς το φορολογικό σύστημα ευνοούσε την αυτοαπασχόληση και τη λειτουργία μικρών επιχειρήσεων και τη δραστηριοποίηση αυτοαπασχολούμενων (Bronchi, 2001 και Burtless, 2001). Το γεγονός ότι υπάρχει παράλληλα με την επίσημη αγορά εργασίας και μια ανεπίσημη αγορά στην οποία δεν τηρούνταν οι κανόνες είναι μάλλον *αποτέλεσμα* της ύπαρξης περιορισμών στην λειτουργία της επίσημης αγοράς εργασίας και όχι αιτία για την αυστηροποίηση τους. Επιπλέον, παρότι οι μικρές επιχειρήσεις αποτελούν συχνά πηγή δυναμισμού δεν αποτελεί ένδειξη δυναμισμού να παραμένουν για πάντα καθηλωμένες σε μικρά μεγέθη.

Τα μέτρα πολιτικής που προτείνονται εδώ έχουν να κάνουν με την αντιμετώπιση ορισμένων από τις παραπάνω αδυναμίες.

- Μέτρα ενίσχυσης της *παραγωγικότητας* – κίνητρα για εκπαίδευση, επαγγελματική κατάρτιση, δια βίου εκπαίδευση, συνεχή επαγγελματική κατάρτιση, εξωστρέφεια των επιχειρήσεων και καλύτερη εταιρική διακυβέρνηση.
- Εξορθολογισμό των *φορολογικών ρυθμίσεων* και του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης ώστε η αυτοαπασχόληση να μην ενισχύεται μόνο για λόγους φορολογικούς.
- Καλλιέργεια *κλίματος εμπιστοσύνης* μεταξύ των κοινωνικών εταίρων.

1. Μέτρα ενίσχυσης της παραγωγικότητας

Κίνητρα για εκπαίδευση: σε πολλές χώρες γίνεται προσπάθεια ώστε σε περιόδους ύφεσης να αυξάνει η συμμετοχή τόσο στην επίσημη όσο και στην ανεπίσημη εκπαίδευση. Με τον τρόπο αυτό δεν αποδυναμώνεται το ανθρώπινο κεφάλαιο καθώς είναι γνωστό ότι οι ανθρώπινες δεξιότητες απαξιώνονται σε περιόδους αδράνειας. Η παροχή κινήτρων για την παραμονή στην εκπαίδευση αλλά κυρίως ο εκσυγχρονισμός και η ενίσχυση της αποτελεσματικότητας της εκπαιδευτικής διαδικασίας θα οδηγούσε προς αυτή την κατεύθυνση.

Η σημασία της εκπαίδευσης για την καταπολέμηση της ανεργίας έχει τονιστεί σε μεγάλο αριθμό μελετών. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι για την Ελλάδα η μελέτη των Κανελλόπουλου κ.α. (2004) αποδίδουν τη μεγάλη διάρκεια της μετάβασης από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας στο γεγονός ότι το εκπαιδευτικό σύστημα, ιδίως στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, είναι παρωχημένο και τα διδακτικά προγράμματα δεν είναι προσανατολισμένα στην προετοιμασία στελεχών.

Για το σκοπό αυτό θα πρέπει η εκπαιδευτική πολιτική να επανασχεδιαστεί ενισχύοντας την επαγγελματική εκπαίδευση και ειδικά τη δυαδική επαγγελματική

εκπαίδευση που συνδυάζει την επαγγελματική εμπειρία με την απόκτηση θεωρητικών γνώσεων. Τόνωση χρειάζεται και η ενδοεπιχειρησιακή κατάρτιση.

Το ανώτατο εκπαιδευτικό επίπεδο και το αντικείμενο σπουδών επηρεάζουν την ευκολία με την οποία οι νέοι βρίσκουν δουλειά (βλ. μεταξύ άλλων Κανελλόπουλος κ.ά, 2004). Ειδικότερα για τα παιδιά που εγκαταλείπουν το σχολείο ή τους νέους που ακολουθούν αντικείμενα σπουδών που δεν έχουν μεγάλη ζήτηση (π.χ. φιλόλογοι) οι δυσκολίες εύρεσης εργασίας είναι μεγάλες. Αντίθετα, οι νέοι που έχουν ακολουθήσει κάποια από τις ανώτερες σχολές επαγγελματικής-τεχνολογικής κατεύθυνσης έχουν λιγότερη δυσκολία στη μετάβαση από το σχολείο στην αγορά εργασίας (Νικολίτσα, 2007). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι Κανελλόπουλος κ.ά. (2004): η πρακτική άσκηση των φοιτητών ΤΕΙ και των αποφοίτων τεχνικών λυκείων συμβάλλει ώστε να είναι βραχύτερη η διάρκεια της διαδικασίας μετάβασης από την εκπαίδευση στην απασχόληση.

Μεγάλοι εταιρικοί όμιλοι που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα δηλώνουν ότι το χαμηλό επίπεδο επαγγελματικής εκπαίδευσης επηρεάζει αρνητικά την παραγωγικότητα των επιχειρήσεων.¹⁴⁸ Επιπλέον, στον τουρισμό – την αποκαλούμενη “βαριά βιομηχανία” της χώρας – η κατάταξη της χώρας ως προς τις παρεχόμενες υπηρεσίες επηρεάζεται αρνητικά από το επίπεδο της επαγγελματικής κατάρτισης.¹⁴⁹ Οι επιχειρήσεις ωστόσο δεν φαίνεται να αναγνωρίζουν τη δική τους ευθύνη σε αυτό το αποτέλεσμα.

Η επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση παρέχονται τόσο πριν την έναρξη της απασχόλησης όσο και κατά τη διάρκεια αυτής. Η άποψη ότι η εκπαιδευτική διαδικασία ολοκληρώνεται με την αποφοίτηση από την υποχρεωτική, δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι διάχυτη τόσο ανάμεσα στο εργατικό δυναμικό όσο και ανάμεσα στις ελληνικές επιχειρήσεις. Η αντίληψη αυτή οδηγεί στην πράξη την οικονομία σε χαμηλή ανταγωνιστικότητα και δεν προσιδιάζει

¹⁴⁸ Απαντήσεις σε μικρής κλίμακας έρευνα πεδίου της Τράπεζας της Ελλάδος.

¹⁴⁹ World Economic Forum (2009), *The Travel and Tourism Competitiveness Report*, σελ. 207-8.

στα δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα τα οποία έχουν δημιουργήσει η γήρανση του πληθυσμού, η τεχνολογική πρόοδος και ο διεθνής ανταγωνισμός. Δεδομένου ότι η κατάρτιση σε οποιοδήποτε στάδιο ή επίπεδο ενέχει χαρακτηριστικά δημόσιου αγαθού, το θέμα είναι σημαντικό από την πλευρά της οικονομικής και εκπαιδευτικής πολιτικής.

Η σύνθεση της οικονομικής δραστηριότητας και το μέγεθος των ελληνικών επιχειρήσεων μπορούν να εξηγήσουν μέρος της υστέρησης των ελληνικών επιχειρήσεων ως προς την ενδοεπιχειρησιακή κατάρτιση. Ωστόσο, η υστέρηση μπορεί να διευρύνεται επειδή η ίδια η έλλειψη ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης συμβάλει στη διατήρηση της παρούσας σύνθεσης της οικονομικής δραστηριότητας - η έλλειψη κατάρτισης εμποδίζει την εισαγωγή καινοτόμων διαδικασιών παραγωγής και οργάνωσης, “καταδικάζοντας” τις επιχειρήσεις σε στασιμότητα και σε παραμονή σε μη δυναμικούς κλάδους.¹⁵⁰

Ανάλυση με βάση στοιχεία για την έκταση της ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης και την καινοτομία των ελληνικών επιχειρήσεων δείχνει (βλ. Νικολίτσα, 2011):

- Θετική συσχέτιση ανάμεσα στη δραστηριότητα Έρευνας και Ανάπτυξης των επιχειρήσεων και την ενδοεπιχειρησιακή κατάρτιση.
- Θετική συσχέτιση ανάμεσα στην έκταση ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης και της παραγωγικότητας.

Δεδομένου ότι οι περισσότερες ελληνικές επιχειρήσεις προβάλλουν ως εξήγηση για τη χαμηλή ενδοεπιχειρησιακή κατάρτιση ότι οι παρούσες δεξιότητες του προσωπικού καλύπτουν τις τρέχουσες ανάγκες, αυτό δείχνει ότι οι επιχειρήσεις δεν προσβλέπουν κάποιο όφελος από την εξέλιξη και την καινοτομία της επιχείρησης. Ένας τρόπος για να αντιμετωπιστεί η διστακτικότητα αυτή η οποία πιθανόν να σχετίζεται και με την απόδοση των καινοτομιών σε μεγαλύτερες οικονομίες

¹⁵⁰ Βλ. Finegold and Soskice (1989), Redding (1996).

κλίμακας θα ήταν να ενισχυθεί η εξωστρέφεια των ελληνικών επιχειρήσεων οι οποίες έτσι θα αντιμετωπίζουν μια μεγαλύτερη αγορά.

2. Εξορθολογισμός της απόφασης για αυτοαπασχόληση

Ενώ οι οικογενειακές επιχειρήσεις παρέχουν ευελιξία (βλ. π.χ. Mihail, 2003) το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων αυτών καθώς και το υψηλό ποσοστό αυτοαπασχόλησης με το οποίο συνδέεται έχουν αρνητικές συνέπειες για την παραγωγικότητα της οικονομίας (Blanchflower 2000, Blanchflower, 2004, Pagano και Schivardi, 2003, Altomonte κ.ά. 2010). Έτσι, η κατανόηση των λόγων που οδήγησαν σε αυτήν την ιδιαίτερη δομή είναι σημαντική. Οι υποθέσεις που προτείνονται στην βιβλιογραφία είναι ότι το φορολογικό σύστημα και η ευκολία φοροδιαφυγής επιστρέφει στην αυτοαπασχόληση και στις μικρές επιχειρήσεις (Bronchi, 2001 και Burtless, 2001).

Ένας σημαντικός λόγος για τον οποίο οι αποδόσεις για τους αυτοαπασχολούμενους είναι υψηλότερες από ό,τι για τους μισθωτούς είναι ότι οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης ήταν μέχρι πρόσφατα πολύ χαμηλότερες για τους αυτοαπασχολούμενους. Η Bronchi (2001) διατυπώνει τη μεροληψία αυτή του συστήματος με τον εξής χαρακτηριστικό τρόπο: "... οι αυτοαπασχολούμενοι συμβάλλουν ελάχιστα στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Έχουν την τάση να θέσουν τον εαυτό τους σε κλιμάκια χαμηλού εισοδήματος προκειμένου να πληρώνουν λιγότερα, ενώ δικαιούνται τις ίδιες παροχές υπηρεσιών υγείας και, σε γενικές γραμμές, τις ίδιες συντάξεις, όπως οι μισθωτοί του ίδιου τομέα. Η στρέβλωση αυτή παρέχει ένα κίνητρο για να στρέφονται τα άτομα προς την αυτοαπασχόληση και εξηγεί γιατί περίπου το 45 τοις εκατό των απασχολούμενων του ιδιωτικού τομέα είναι αυτοαπασχολούμενοι (στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού για το 2014 α' τρίμηνο). Για τα άτομα με χαμηλό εισόδημα η συνολική επιβάρυνση από το φόρο εισοδήματος φυσικών προσώπων και των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης είναι υψηλότερη αν είναι αυτοαπασχολούμενοι από ό,τι αν ήταν μισθωτοί. Η ανισότητα αυτή αντιστρέφεται, ωστόσο, για τις υψηλότερης

εισοδηματικές ομάδες. Επιπλέον, δεδομένου ότι οι διοικητικές επιβαρύνσεις είναι ιδιαίτερα υψηλές, ειδικά, για τις μικρές επιχειρήσεις (ΟΟΣΑ, 2001), αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη λειτουργία άτυπων οικογενειακών επιχειρήσεων ως μέσο αποφυγής τέτοιων δαπανών.

Απαιτούνται επομένως παρεμβάσεις στο φορολογικό σύστημα σε συνδυασμό με το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης οι οποίες δεν θα μεροληπτούν υπέρ της άτυπης απασχόλησης.

3. Καλλιέργεια κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων

Σε μια πρόσφατη ερευνητική εργασία του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (βλ. Blanchard κ.ά., 2013) φαίνεται καθαρά ότι υπάρχει αρνητική σχέση ανάμεσα στο βαθμό εμπιστοσύνης μεταξύ των κοινωνικών εταίρων σε μια οικονομία και στο ποσοστό ανεργίας σε αυτές. Όσο ασθενέστερη η εμπιστοσύνη, τόσο υψηλότερη η ανεργία. Η Ελλάδα, με βάση μετρήσεις του World Economic Forum, χαρακτηρίζεται από χαμηλό δείκτη εμπιστοσύνης μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων.

Η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης δεν θα επιτευχθεί αν αγνοούνται οι συνθήκες στην αγορά εργασίας συνολικά ή η ανταγωνιστική θέση της χώρας όπως συμβαίνει όταν οι διαπραγματεύσεις για τους μισθούς γίνονται χωρίς τη συμμετοχή της κυβέρνησης ή χωρίς επαρκή εκπροσώπηση των επιχειρήσεων. Η ενίσχυση της, παρεχόμενης από τους εργοδότες, ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης σε συνδυασμό με προγράμματα εταιρικής κοινωνικής ευθύνης και διαφάνειας σε θέματα εταιρικής διακυβέρνησης θα αποτελούσαν μεταξύ άλλων μια καλή βάση για τη θεμελίωση βάσεων συνεργασίας μεταξύ των δύο πλευρών.

Σύνοψη

Η ελληνική αγορά εργασίας είχε σημαντικά προβλήματα και πριν από την έναρξη της κρίσης. Τα προβλήματα εκδηλώνονται, μεταξύ άλλων, τόσο μέσω της χαμηλής

παραγωγικότητας σε πολλούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας όσο και μέσω της εκτεταμένης άτυπης αγοράς εργασίας. Τα συμπτώματα αυτά οδήγησαν με τη σειρά τους σε απώλεια ανταγωνιστικότητας για την ελληνική οικονομία και την βαθιά ύφεση στην οποία βρίσκεται η οικονομία από το 2008 και μετά. Μέτρα για την ενίσχυση της παραγωγικότητας των επιχειρήσεων, τον εξορθολογισμό των φορολογικών ρυθμίσεων και του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης ώστε η αυτοαπασχόληση να μην ενισχύεται μόνο για λόγους φορολογικούς και η καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ των κοινωνικών εταίρων μπορούν να βελτιώσουν τη λειτουργία της ελληνικής αγοράς εργασίας.

Βιβλιογραφία

Ξένη Βιβλιογραφία

Altomonte, C., T. Aquilante, G.I.P Ottaviano (2012), "The triggers of competitiveness: the EFIGE cross country report", Bruegel Institute.

(<http://www.bruegel.org/publications/publication-detail/view/738>).

Bronchi, C. (2001) "Options for reforming the tax system in Greece". OECD Economics Department Working Paper 291. Εκδόσεις ΟΟΣΑ.

Burtless, G. (2001) "The Greek labor market". Στο Bryant RC, Garganas N, Tavlas G (επιμ.) Greece's economic performance and prospects. Bank of Greece and Brookings Institute.

Blanchflower, D.G. (2000). "Self-employment in OECD countries." *Labour Economics*, 7(5):471-505

Blanchflower, D.G. (2004). "Self-employment: more may not be better." *Swedish Economic Policy Review*, 11(2):15-74

Finegold, D. and D. Soskice (1988), "The failure of training in Britain: analysis and prescription", *Oxford Review of Economic Policy*, 4:3, 21-43.

Mihail, D.M. (2003), "Labour flexibility in Greek SMEs", *Personnel Review*, 33:5, 549-560.

OECD (2001), *Enhancing market openness through regulatory reform: Regulatory Reform in Greece*. OECD Publishing.

Pagano, P. and F. Schivardi (2003), "Firm size distribution and growth". *Scandinavian Journal of Economics*, 105:2, 255-274

Redding, S. (1996), "The low-skill, low-quality trap: strategic complementarities between human capital and R&D", *Economic Journal*, 106:435, 458-70.

World Economic Forum (2009), *The Travel and Tourism Competitiveness Report*, Γενεύη.

Ελληνική βιβλιογραφία

Κανελλόπουλος, Κ., Κ. Μαυρομαράς και Θ. Μητράκος (2004), *Εκπαίδευση και αγορά εργασίας*, ΚΕΠΕ, Μελέτη 50, Αθήνα.

Νικολίτσα, Δ. (2006), "Η συμμετοχή των νέων στην ελληνική αγορά εργασίας: εξελίξεις και προσκόμματα", *Οικονομικό Δελτίο* 29, 41-102.

Νικολίτσα, Δ. (2011), "Η περιορισμένη ενδοεπιχειρησιακή κατάρτιση στην Ελλάδα: αίτια και επιπτώσεις", *Οικονομικό Δελτίο* 35, 53-86.

Κεφάλαιο 31: Γυναικεία απασχόληση, οικονομική μεγέθυνση και δημόσιες πολιτικές

Εισαγωγή

Παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες πληθυσμιακά αποτελούν λίγο πάνω από το μισό του πληθυσμού στην Ελλάδα η συμβολή τους στην οικονομική δραστηριότητα, την ανάπτυξη και την ευημερία υπολείπονται των παραγωγικών δυνατοτήτων που δυνητικά διαθέτουν. Το γεγονός αυτό έχει σημαντικές αρνητικές μακροοικονομικές συνέπειες. Το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην ελληνική οικονομία έχει αποτελέσει το επίκεντρο του ενδιαφέροντος των οικονομολόγων και των διαμορφωτών της δημόσιας πολιτικής (Pissarides et al. 2003). Πέραν του προβλήματος της υπο-απασχόλησης των ανθρώπινων πόρων στην Ελλάδα, σημαντικό είναι και το πρόβλημα της απόκλισης των ποσοστών της γυναικείας απασχόλησης μεταξύ των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ15). Για παράδειγμα, στην Ελλάδα και την Ιταλία (χώρες του Νότου) το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών (15-64 ετών) στην αγορά εργασίας το 1998 ήταν 47 τοις εκατό, το 2007 ήταν 53 τοις εκατό και το 2014 ανήλθε στο 57 τοις εκατό. Τα αντίστοιχα ποσοστά στη Σουηδία και τη Δανία ήταν το 1998 στο 74 τοις εκατό, το 2007 στο 77 τοις εκατό και το 2014 παρέμειναν στο 77 τοις εκατό. Αντίστοιχα, τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών ως προς τον γυναικείο πληθυσμό ήταν το 1998 περίπου στο 40 τοις εκατό, το 2007 στο 47 τοις εκατό και το 2014 μειώθηκαν στο 44 τοις εκατό. Τα αντίστοιχα ποσοστά στη Σουηδία και τη Δανία ανέρχονται γύρω από το 70 τοις εκατό για το σύνολο της περιόδου 1998-2014. Βεβαίως, τα ποσοστά της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα μειώθηκαν μετά το 2011 λόγω της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα αυξανόμενα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας στην περίοδο της οικονομικής «άνθησης» (1998-2007) οφείλονται κατά κύριο λόγο στην αύξηση του αριθμού των

γυναικών με ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης, στις θεσμικές αλλαγές σχετικά με την ισότητα των φύλων και στο σύστημα κοινωνικών παροχών και στη φύση της ζήτησης για εργασία. Παρά το γεγονός ότι έχει παρατηρηθεί σημαντική πρόοδος τα τελευταία χρόνια στη συμμετοχή των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας, έντονο παραμένει το χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών σε διάφορα οικονομικά αποτελέσματα που αφορούν τις αποφάσεις σχετικά με την αγορά εργασίας. Πέραν του ότι τα ποσοστά συμμετοχής στην αγορά εργασίας των γυναικών υπολείπονται συστηματικά των αντίστοιχων ποσοστών των ανδρών, οι γυναίκες εργάζονται σε μεγαλύτερα ποσοστά σε μη-αμειβόμενη εργασία και συνήθως απασχολούνται στον τομέα της παραοικονομίας με αποτέλεσμα να λαμβάνουν χαμηλούς μισθούς και να αντιμετωπίζουν υψηλότερες πιθανότητες φτώχειας. Επίσης, οι γυναίκες που βρίσκονται εντός της αγοράς εργασίας αντιμετωπίζουν σημαντικές μισθολογικές διαφορές σε βάρος τους, συγκριτικά με τους άνδρες συναδέλφους τους. Σε πολλές περιπτώσεις η ύπαρξη στρεβλώσεων και διακρίσεων στην αγορά εργασίας συμβάλλουν στον περιορισμό των επιλογών των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία, στην εκπροσώπηση των γυναικών σε διευθυντικές θέσεις ενώ και η παρουσία των γυναικών στην επιχειρηματικότητα παραμένει σε χαμηλά επίπεδα.

Κατά κανόνα, η ένταξη στην αγορά εργασίας, η οικονομική μεγέθυνση και η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας αποτελούν έννοιες που είναι αλληλένδετες μεταξύ τους με αποτέλεσμα ο διαχωρισμός των επιπτώσεων να μην είναι πάντοτε μια εύκολη διαδικασία. Για παράδειγμα, ενώ η οικονομική μεγέθυνση είναι προαπαιτούμενο για τη δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης που θα έχει ως αποτέλεσμα την ενθάρρυνση της ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας, η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αναμένεται να συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη και τη μακροοικονομική σταθερότητα. Πιο συγκεκριμένα, η ενδυνάμωση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας σε συνθήκες γήρανσης πληθυσμού –όπως άλλωστε συμβαίνει στην ελληνική περίπτωση– αναμένεται να συμβάλλει στον περιορισμό των αρνητικών επιπτώσεων της συρρίκνωσης του εργατικού δυναμικού. Στο πλαίσιο αυτό ο σχεδιασμός δημόσιων πολιτικών για την ενθάρρυνση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας

σχετίζεται με την ανάπτυξη κινήτρων που στοχεύουν στην υποκατάσταση της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών εντός του νοικοκυριού με παραγωγικές δράσεις εκτός νοικοκυριού (αγορά εργασίας), έτσι ώστε να αυξηθεί το επίπεδο της συνολικής απασχόλησης και το μέγεθος του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ). Παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη στόχευση είναι γενικά αποδεκτή συνήθως υπάρχει σύγχυση για το πώς οι στόχοι αυτοί μπορούν να επιτευχθούν. Οι πιο διαδεδομένες δημόσιες πολιτικές για την επίτευξη αυτών των στόχων είναι η ανάπτυξη οικονομικών κινήτρων όπως η μείωση της υψηλής φορολογικής επιβάρυνσης, η ενθάρρυνση της μερικής απασχόλησης και η βελτίωση των συνθηκών αναζήτησης εργασίας. Παράλληλα, αρκετές δημόσιες πολιτικές στοχεύουν στην ενδυνάμωση του κοινωνικού ρόλου των γυναικών όπως στην βελτίωση της υγείας των εργαζόμενων μητέρων και των παιδιών τους, της φυσικής και συναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών, των ζητημάτων ισότητας μεταξύ των φύλων και της δυνατότητας των γονέων να παρέχουν φροντίδα στα παιδιά τους (γεγονός που συνδέεται άμεσα με τη γονιμότητα). Αξίζει να σημειωθεί ότι η αποτελεσματικότητα των δημόσιων πολιτικών αντιμετωπίζει σημαντικές προκλήσεις λόγω της εκτεταμένης σε εύρος και κλίμακας οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Για το λόγο αυτό απαιτείται η διερεύνηση των επιπτώσεων της τρέχουσας οικονομική κρίσης στην απασχόληση των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας.

Στο παρόν κεφάλαιο θα διερευνηθεί η επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην απασχόληση των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας. Η έμφαση στην παρουσίαση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης θα δοθεί στην παρουσίαση εμπειρικών ενδείξεων για τις περιόδους πριν και μετά την εκδήλωση της παγκόσμιας χρηματοοικονομικής κρίσης (2008) αλλά και της κρίσης χρέους της ελληνικής οικονομίας (2010). Για τους σκοπούς της ανάλυσης θα χρησιμοποιηθούν στοιχεία από την τριμηνιαία Έρευνα Εργατικού Δυναμικού για την περίοδο 2006-2014 και θα κατασκευαστούν μεταβλητές σε μορφή διαστρωματικών χρονοσειρών (panel data) με μονάδα αναφοράς πενταετείς ηλικιακές ομάδες (10 ομάδες για άτομα ηλικίας 15-64 ετών) ανά περιφέρεια διαμονής (15 περιφέρειες) και τρίμηνο της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (36 τρίμηνα). Για λόγους ανάλυσης θα

εκτιμηθούν εμπειρικά οικονομετρικά υποδείγματα σταθερών επιδράσεων (fixed effects). Στόχος από τη χρήση υποδειγμάτων πρώτων διαφορών είναι η εξάλειψη των αρνητικών χρονικών τάσεων που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη των ποσοστών γυναικείας απασχόλησης. Λόγω της διαρθρωτικής μεταβολής που παρατηρήθηκε στα γυναικεία ποσοστά απασχόλησης στα τέλη του 2010, οι εκτιμήσεις των παραπάνω υποδειγμάτων θα εφαρμοστούν στις περιόδους 2006Q1-2010Q2 και 2010Q3-2014Q4, ξεχωριστά.

Η δομή του παρόντος κεφαλαίου είναι η ακόλουθη. Στο υπο-κεφάλαιο 2 παρουσιάζεται συνοπτικά η τρέχουσα κατάσταση στην ελληνική αγορά εργασίας. Στο υπο-κεφάλαιο 3 γίνεται μια συνοπτική παρουσίαση των σχετικών οικονομικών μελετών με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο των δημόσιων πολιτικών. Στο υπο-κεφάλαιο 4 παρουσιάζεται το εμπειρικό υπόδειγμα που θα εκτιμηθεί για τον προσδιορισμό των παραγόντων που επηρεάζουν τη γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα. Το υπο-κεφάλαιο 5 περιλαμβάνει τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων και στο υπο-κεφάλαιο 6 γίνεται μια συνοπτική παρουσίαση των συμπερασμάτων αυτής της μελέτης.

1. Ποια είναι τρέχουσα κατάσταση των γυναικών στην οικονομία;

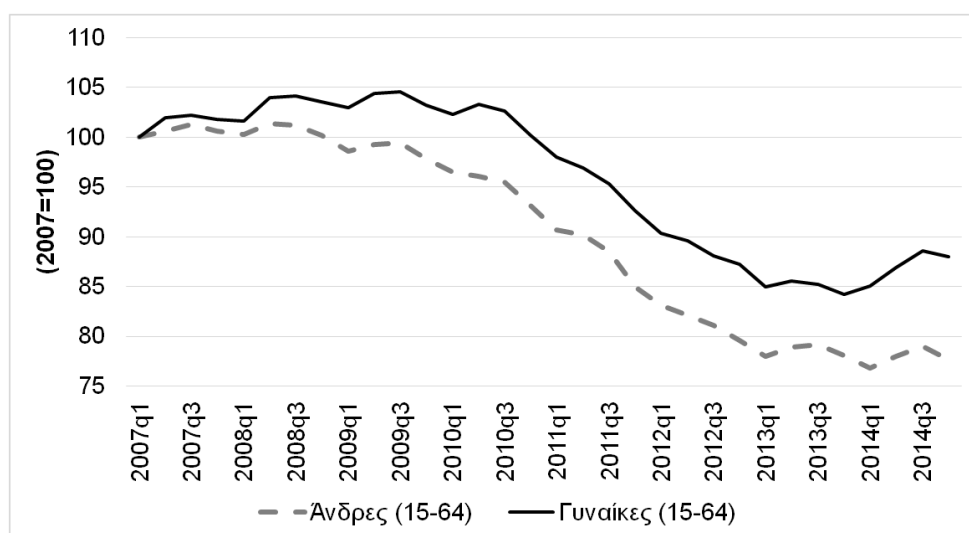
Αδιαμφισβήτητα η τρέχουσα οικονομική κρίση έχει επηρεάσει την ελληνική αγορά εργασίας με αποτέλεσμα η συνολική απασχόληση να έχει υποχωρήσει δραστικά. Από τη στιγμή που η ελληνική οικονομία εισήλθε στην τρέχουσα οικονομική κρίση το φθινόπωρο το 2008, παρατηρήθηκαν ραγδαίες απώλειες στις θέσεις εργασίας για όλες τις δημογραφικές ομάδες του εργατικού δυναμικού και για όλους τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Παρά το γεγονός ότι η συνολική εικόνα είναι απογοητευτική για την ελληνική αγορά εργασίας, οι αρνητικές επιπτώσεις δεν κατανέμονται ισομερώς μεταξύ διαφόρων δημογραφικών ομάδων (Matsaganis, 2013). Για παράδειγμα, μεταξύ του Γ' Τριμήνου του 2008 και του Α' Τριμήνου του 2013 (α) η συνολική απασχόληση των ανδρών μειώθηκε κατά 622 χιλ. εργαζόμενους και η ανεργία των ανδρών αυξήθηκε από το 4.7 τοις εκατό στο 24.9 τοις εκατό και (β) η συνολική απασχόληση των γυναικών μειώθηκε κατά 336 χιλ.

εργαζόμενες και η ανεργία των γυναικών αυξήθηκε από το 10.9 τοις εκατό στο 31.2 τοις εκατό. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε περιόδους εκτεταμένης οικονομικής κρίσης η απώλειες των θέσεων εργασίας δεν συμπορεύονται πάντοτε με τον οικονομικό κύκλο όπως αυτός περιγράφεται συνήθως από το ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας επειδή η ανάκαμψη στο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ μπορεί να συμβαδίζει με «αναιμική ανάκαμψη» στην απασχόληση. Επίσης, θα πρέπει να τονιστεί ότι επειδή ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης των γυναικών στην περίοδο πριν την εκδήλωση της παγκόσμιας χρηματοοικονομικής ύφεσης του 2007-2008 ήταν μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο ρυθμό αύξησης των ανδρών η επίπτωση της κρίσης στην απασχόληση των γυναικών αναμένεται να είναι μεγαλύτερη υπό την έννοια της «απολεσθείσας» απασχόλησης. Με άλλα λόγια, στην απουσία της κρίσης η γυναίκεια απασχόληση θα ήταν πολύ υψηλότερη από τα επίπεδα του 2007.

Συνολικά, η απασχόληση των γυναικών έχει επηρεαστεί αρνητικά σε μικρότερο βαθμό από την περίπτωση των ανδρών και το γεγονός αυτό φαίνεται να εξαρτάται από το στάδιο της ύφεσης ([Γράφημα 1](#)). Σε σχέση με το 1^ο Τρίμηνο του 2007, ο λόγος της απασχόλησης προς τον πληθυσμό για την περίπτωση των ανδρών φαίνεται να μειώνεται συστηματικά από το 1^ο Τρίμηνο του 2009 και μετά ενώ η αντίστοιχη εξέλιξη για την περίπτωση των γυναικών καταγράφεται από το 1^ο Τρίμηνο του 2011 και μετά. Με άλλα λόγια, η εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης της περιόδου 2007-2008 φαίνεται να έχει επηρεάσει αρχικά την απασχόληση των ανδρών στην Ελλάδα, ενώ η αντίστοιχη επίπτωση δεν παρατηρείται στην περίπτωση των γυναικών. Βεβαίως, σε δεύτερο στάδιο η απασχόληση των γυναικών φαίνεται να επηρεάζεται από την στιγμή της εκδήλωσης της κρίσης χρέους της ελληνικής οικονομίας όπου ξεκίνησε και η εφαρμογή προγραμμάτων σταθεροποίησης των δημόσιων οικονομικών. Επίσης, σε ένα τρίτο στάδιο από το 2^ο Τρίμηνο του 2013 παρατηρούμε μια σχετική σταθεροποίηση την εξέλιξη του ποσοστού απασχόλησης προς τον πληθυσμό γεγονός που υποδηλώνει ότι ο ρυθμός με τον οποίο εκδηλώνονται οι αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην αγορά εργασίας σταθεροποιείται. Οι αρνητικές αυτές επιπτώσεις είχαν ως αποτέλεσμα να χειροτερεύσει η ήδη επιβαρυσμένη θέση των γυναικών στην

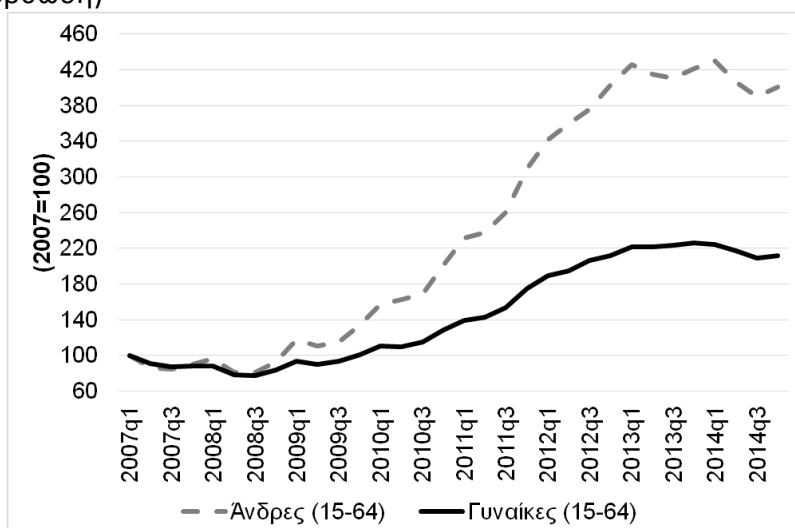
ελληνική αγορά εργασίας αφού το Β' Τρίμηνο του 2007 το ποσοστό ανεργίας των γυναικών ήταν 12.77 τοις εκατό και των ανδρών 5.04 τοις εκατό. Οι επιπτώσεις αυτές σε μεγάλο βαθμό εξαρτώνται από τις συνθήκες που επικρατούν στην κλαδική διάρθρωση της απασχόλησης στην ελληνική οικονομία (τμηματοποίηση με βάση το φύλο) και τις επιπτώσεις που είχε η εξέλιξη του οικονομικού κύκλου.

Γράφημα 8 Εξέλιξη του ποσοστού απασχόλησης προς τον πληθυσμό (2007=100, με εποχική διόρθωση)

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, ΕΛ.ΣΤΑΤ

Γράφημα 9 Εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας προς τον πληθυσμό (2007=100, με εποχική διόρθωση)

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, ΕΛ.ΣΤΑΤ

Από το 1970 και μετά, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση στη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και μια μείωση στο μισθολογικό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών. Βεβαίως, το μισθολογικό χάσμα υπάρχει και στις μέρες μας αφού οι γυναίκες κατά μέσο όρο λαμβάνουν 18 τις χαμηλότερες αμοιβές (Livanos and Rouliakas, 2012). Οι γυναίκες υπο-εκπροσωπούνται σε θέσεις ευθύνης, αφού αυτές αποτελούν το 8-9 τοις εκατό των διευθυντικών στελεχών και το 7.3 τοις εκατό των μελών των διοικητικών συμβουλίων των μεγάλων επιχειρήσεων (European Commission, 2013). Παρά την σταδιακή βελτίωση της οικονομικής συγκυρίας στην Ελλάδα, τα ποσοστά ανεργίας στις γυναίκες παραμένουν ιδιαίτερα υψηλά (30 τοις εκατό στο 4^ο τρίμηνο του 2014).

Παρότι το ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας των ανδρών (παραγωγικές ηλικίες 25-54) φαίνεται ότι υποχωρεί το 2014 κατά 1.4 ποσοστιαίες μονάδες συγκριτικά με το 2007, η αντίστοιχη μεταβολή στην περίπτωση των γυναικών είναι θετική και ανέρχεται σε 6.5 μονάδες. Κατά κανόνα, οι λόγοι για την παρατήρηση των μεταβολών αυτών αφορούν σε παράγοντες που σχετίζονται με τις συνθήκες που διαμορφώνουν τη ζήτηση για εργασία (μείωση οικονομικής δραστηριότητας) αλλά και με τις εξελίξεις στα δομικά χαρακτηριστικά της προσφοράς εργασίας (π.χ. γήρανση πληθυσμού). Για παράδειγμα, η γήρανση του πληθυσμού δεν μπορεί να αποτελεί την αποκλειστική αιτία για τη μείωση των ποσοστών συμμετοχής των ανδρών στην αγορά εργασίας. Σημαντική αναμένεται να είναι και η επίπτωση (α) της βαθιάς οικονομικής που εκδηλώθηκε στην διεθνή οικονομία το 2007-2008 αλλά κυρίως προκλήθηκε από την κρίση χρέους που κατάκλυσε την ελληνική οικονομία από το 2010 και μετά αλλά και (β) της διάρκειας της οικονομικής κρίσης που ξεπερνά τα 5 έτη.

Ο διαχωρισμός των αιτιών είναι σημαντικός για την άσκηση δημόσιων πολιτικών. Εάν για παράδειγμα, η μείωση στο ποσοστό συμμετοχής την αγορά εργασίας μπορούσε να αντιμετωπιστεί μέσω της δημιουργίας περισσότερων θέσεων εργασίας από το υπάρχον εργατικό δυναμικό τότε οι ασκούντες της δημόσια πολιτική θα έπρεπε να λάβουν υπόψη τους το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας στο σχεδιασμό των αντι-κυκλικών πολιτικών στην αγορά εργασίας.

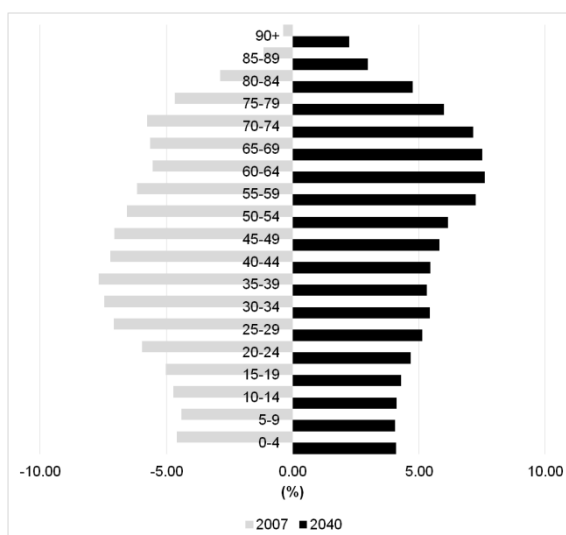
Όμως εάν η μείωση στο ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό οφείλεται σε μεταβολές των δομικών χαρακτηριστικών του εργατικού δυναμικού τότε το μίγμα των δημόσιων πολιτικών θα πρέπει να είναι διαφορετικό. Στο βαθμό που αυτές οι μεταβολές των δομικών χαρακτηριστικών προκαλούνται από εμπόδια που αντιμετωπίζουν τα άτομα που επιθυμούν να εργαστούν ή από αντικίνητρα για εργασία τότε οι ασκούντες τη δημόσια πολιτική καλούνται να βρουν άλλους τρόπους αντιμετώπισης αυτών των εμποδίων. Βεβαίως πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένα από τα δομικά χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού μπορεί να μην επιδέχονται πολιτικής παρέμβασης (γήρανση πληθυσμού) ή να είναι ανεπιθύμητη η αναστροφή τους (υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης στους νέους).

Η γήρανση του πληθυσμού στην Ελλάδα εξελίσσεται με γοργούς ρυθμούς (Γράφημα 3). Σύμφωνα με τις προβολές πληθυσμού (ΕΛ.ΣΤΑΤ, 2015)¹⁵¹ η αναλογία του πληθυσμού άνω των 65 ετών θα αυξηθεί από 14 τοις το 2007 σε 28 τοις το 2040. Μάλιστα, η αναλογία των ατόμων στην παραγωγική ηλικιακή ομάδα 25-54 αναμένεται να μειωθεί το 2040 σε σχέση με το 2007 κατά μέσο όρο 17.9 τοις εκατό για το σύνολο του πληθυσμού (15.7 τοις εκατό και 20.1 τοις εκατό για άνδρες και γυναίκες, αντίστοιχα). Αντίθετα, η αναλογία των ατόμων στην ηλικιακή ομάδα 55-74 αναμένεται να αυξηθεί το 2040 σε σχέση με το 2007 κατά μέσο όρο 39.8 τοις εκατό για το σύνολο του πληθυσμού (49.2 τοις εκατό και 31.6 τοις εκατό για άνδρες και γυναίκες, αντίστοιχα). Οι οικονομικές συνέπειες αυτής της εξέλιξης αναμένεται να έχουν σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μείωση του εργατικού δυναμικού στην ηλικιακή ομάδα 25-54. Η εξέλιξη αυτή κάνει ιδιαίτερα έντονη την ανάγκη για ενθάρρυνση της συμμετοχής των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας και ιδιαίτερα των γυναικών με αυξημένα επίπεδα εκπαίδευσης. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα το εργατικό δυναμικό να χαρακτηριστεί από υψηλότερα επίπεδα ειδίκευσης με δεδομένο ότι οι γυναίκες

¹⁵¹http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-themes?p_param=A1605&r_param=SPO18&y_param=TS&mytabs=0

κατά μέσο όρο φαίνεται ότι αποκτούν υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης από τους άνδρες τις τελευταίες δεκαετίες (Daouli et al. 2010). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι μαθησιακές επιδόσεις των κοριτσιών δεν φαίνεται να υπολείπονται αυτές των αγοριών με βάση την έρευνα PISA 2012 ενώ και η αναλογία των γυναικών σε όσους αποφοιτούν από το Παν/μιο υπερβαίνει αυτή των ανδρών (OECD, 2015). Παρόλα αυτά, οι γυναίκες φαίνεται ότι επιλέγουν γνωστικά αντικείμενα σπουδών που οδηγούν σε χαμηλότερα επίπεδα αμοιβών από την εργασία (Livanos and Pouliakas, 2012).

Γράφημα 10: Ηλικιακή κατανομή πληθυσμού, Ελλάδα: 2007 και πρόβλεψη κατανομής για το 2040

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, ΕΛ.ΣΤΑΤ

Η απασχόληση τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών μειώθηκε δραστικά λόγω της οικονομικής κρίσης. Όμως η αρνητική επίπτωση της κρίσης φαίνεται να είναι πιο έντονη στην περίπτωση των ανδρών. Αυτό οφείλεται στην επίδραση της κρίσης στην κλαδική διάρθρωση της οικονομίας. Στους κλάδους που επηρεάστηκαν περισσότερο από την κρίση η παρουσία των ανδρών εργαζόμενων ήταν εντονότερη. Για παράδειγμα, στο σύνολο του εργατικού δυναμικού στις κατασκευές και τη μεταποίηση το 2008 (Β' Τρίμηνο) οι άνδρες ανέρχονταν στο 97.90 τοις εκατό και 73.56 τοις εκατό, αντίστοιχα. Βεβαίως, ένα σημαντικό ποσοστό του γυναικείου εργατικού δυναμικού επηρεάστηκε από την απώλεια θέσεων εργασίας στο

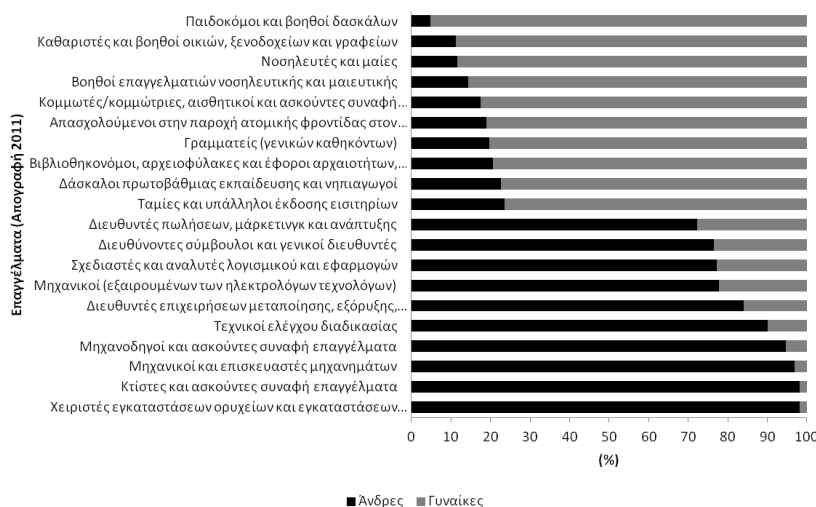
χονδρικό και λιανικό εμπόριο. Επίσης, οι κλάδοι της εκπαίδευσης, της υγείας και της κοινωνικής εργασίας που αποτελούν χώρους εργασίας γυναικών (περίπου το 65 τοις εκατό του εργατικού δυναμικού είναι γυναίκες), με την εκδήλωση της ύφεσης που αργότερα εξελίχθηκε σε οικονομική κρίση, δεν εμφάνισαν τα ίδια ποσοστά απώλειας θέσεων εργασίας με τους κλάδους της μεταποίησης και των κατασκευών με αποτέλεσμα να περιοριστούν οι αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης στη γυναικεία απασχόληση. Στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η παρουσία των απασχολούμενων γυναικών στον δημόσιο τομέα στους κλάδους της εκπαίδευσης και της υγείας φαίνεται να είναι ελαφρώς μεγαλύτερη το 2014 σε σχέση με το 2007. Η παρουσία των γυναικών είναι εντονότερη στον δημόσιο τομέα συγκριτικά με τον ιδιωτικό. Βέβαια κάποιες διαφορές παρατηρούνται στο χρόνο. Για παράδειγμα, το 2007 το ποσοστό των γυναικών εργαζόμενων στον ιδιωτικό τομέα ανέρχονταν στο 37.20 τοις εκατό του συνόλου των απασχολούμενων στον ιδιωτικό τομέα ενώ το αντίστοιχο ποσοστό του δημόσιου τομέα ήταν 44.32 τοις εκατό. Το 2014 τα ποσοστά αυτά είναι 40.44 τοις εκατό για τον ιδιωτικό τομέα και 46.85 τοις εκατό για τον δημόσιο τομέα. Βεβαίως, πρέπει να σημειωθεί ότι ο αριθμός των απασχολούμενων γυναικών έχει μειωθεί στον δημόσιο τομέα (Κεντρική Κυβέρνηση) κατά 12 τοις εκατό μεταξύ 201 και 2007 ενώ η αντίστοιχη μείωση στον ιδιωτικό τομέα είναι 16 τοις εκατό. Με άλλα λόγια, ο αυξανόμενος ρυθμός με τον οποίο εισέρχονταν οι γυναίκες πριν το 2007 στην απασχόληση και ιδιαίτερα αποκόπηκε λόγω της κρίσης και της απαιτούμενης δημοσιονομικής προσαρμογής που συνοδεύτηκε από δραστικές μειώσεις στις κρατικές δαπάνες, πάγωμα προσλήψεων στον δημόσιο τομέα και εθελούσιες αποχωρήσεις. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις δόθηκαν κίνητρα για πρόωρη συνταξιοδότηση με στόχο τη μείωση του εργατικού δυναμικού σε επιχειρήσεις στη διοίκηση των οποίων συμμετείχε και το κράτος.

Επίσης, οι γυναίκες συμμετέχουν στην επιχειρηματική δραστηριότητα με μικρότερη ένταση συγκριτικά με τους άνδρες— σύμφωνα με τα στοιχεία της βάσης δεδομένων

GEM¹⁵² για την Ελλάδα, μόνον το 3.93 τοις εκατό των γυναικών το 2007 σκέφτονται να ξεκινήσουν την άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών ανέρχεται στο 11.10 τοις εκατό.

Υπάρχει σημαντική τμηματοποίηση στον τύπο του επαγγέλματος που ασκούν οι άνδρες και οι γυναίκες, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να βρίσκονται σε επαγγέλματα με χαμηλότερες αμοιβές (Γράφημα 4). Επίσης, η αντιπροσώπευση των γυναικών σε θέσεις ευθύνης είναι ιδιαίτερα χαμηλή συγκριτικά με την αναλογία των γυναικών στην απασχόληση. Για παράδειγμα, ενώ οι γυναίκες αποτελούν το 40.6 τοις εκατό του συνόλου των απασχολούμενων το 2011 (Απογραφή Πληθυσμού, 2011), η αναλογία τους σε θέσεις ευθύνης είναι ιδιαίτερα χαμηλή αφού μόνον το 23.5 τοις εκατό των απασχολούμενων στην επαγγελματική κατηγορία «Διευθύνοντες σύμβουλοι και γενικοί διευθυντές») είναι γυναίκες.

Γράφημα 11 Ανδρικά και Γυναικεία Επαγγέλματα (Παραδείγματα)

Πηγή: Απογραφή Πληθυσμού, ΕΛ.ΣΤΑΤ

Πέραν των επιλογών που κάνουν οι γυναίκες ως προς το ασκούμενο επάγγελμα, το μισθολογικό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών μπορεί να επηρεάζεται και από τη

¹⁵² <http://www.gemconsortium.org/data>

γονιμότητα. Για παράδειγμα, όσο μεγαλύτερη είναι η χρονική περίοδος κατά την οποία μια γυναίκα μένει εκτός απασχόλησης αλλά και όσο μεγαλύτερη είναι η διάρκεια της μερικής απασχόλησης που η γυναίκα έχει πριν την έξοδο της από την αγορά εργασίας τόσο μικρότερες αναμένεται να είναι οι διαχρονικές αμοιβές της συγκριτικά με τις αντίστοιχες αμοιβές των ανδρών. Επίσης, τα εν λόγω μισθολογικά αποτελέσματα αναμένεται να είναι σημαντικές επιδράσεις και στις μελλοντική επαγγελματική εξέλιξη των εν λόγω γυναικών. Δηλαδή, αναμένεται ότι κατά μέσο όρο οι αμοιβές των γυναικών θα μειώνονται σε σχέση με τις αμοιβές των ανδρών για μια μεγάλη χρονική περίοδο μετά τη γέννηση του πρώτου παιδιού. Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι στοιχεία για τη σχέση μεταξύ της τιμής των βρεφονηπιακών και παιδικών σταθμών και του εισοδήματος από εργασία στην Ελλάδα δεν είναι ακόμα διαθέσιμα με αποτέλεσμα να μην μπορούμε με ασφάλεια να εκτιμήσουμε το εάν η φροντίδα των παιδιών στην Ελλάδα αντιμετωπίζει προβλήματα πρόσβαση λόγω μείωση του εισοδήματος από εργασία λόγω της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Στο πλαίσιο αυτό η διαθεσιμότητα ευέλικτων μορφών εργασίας (μερική απασχόληση) αναμένεται να έχει σημαντική επίδραση στην επιστροφή της μητέρας στην ίδια θέση εργασίας μετά τη λοχεία. Η άδεια λοχείας με αμοιβή είναι λιγότερο συχνό φαινόμενο σε μικρές επιχειρήσεις. Για παράδειγμα, στο σύνολο της περιόδου 2007-2014, περίπου το 20 τοις εκατό των γυναικών που απασχολούνται σε πολύ μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις (<10 άτομα) λαμβάνουν άδεια λοχείας με αμοιβή, συγκριτικά με το 28 τοις εκατό για τις γυναίκες που απασχολούνται σε μεσαίου και μεγάλου μεγέθους ιδιωτικές επιχειρήσεις (>49 άτομα).

Συμπερασματικά, παρατηρείται σημαντική ένδειξη σχετικά με το γεγονός ότι ένα σημαντικό μέρος του εργατικού δυναμικού υπο-απασχολείται στην ελληνική οικονομία, γεγονός που οφείλεται στην εμμένουσα υπο-απασχόληση των γυναικών στην οικονομική δραστηριότητα (συγκριτικά με την δραστηριότητα των ανδρών). Ως εκ τούτου, καταγράφεται σημαντικό χάσμα με βάση το φύλο. Το χάσμα αυτό υπάρχει στο επίπεδο των αμοιβών αφού οι γυναίκες έχουν αυξημένη πιθανότητα να απασχολούνται σε χαμηλά αμειβόμενες δουλειές (μισθολογικό χάσμα). Επίσης,

το χάσμα αυτό υπάρχει στον τομέα της επιχειρηματικότητας αφού οι γυναίκες έχουν χαμηλότερη πιθανότητα από τους άνδρες να ξεκινήσουν άμεσα επιχειρηματική δραστηριότητα (επιχειρηματικό χάσμα). Τέλος, το χάσμα αυτό παρατηρείται και στη δυνατότητα των γυναικών να εξελιχθούν επαγγελματικά σε θέσεις ευθύνης εντός της επιχείρησης (επαγγελματικό χάσμα). Ο περιορισμός των παραπάνω αποκλίσεων αναμένεται να συμβάλλει στη αναβάθμιση του θετικού ρόλου της γυναίκας στη συνολική οικονομική δραστηριότητα της χώρας.

Ο ρόλος των δημόσιων πολιτικών

Οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από την απώλεια θέσεων εργασίας είναι αδιαμφισβήτητα εντόνως αρνητικές αφού η ανεργία φαίνεται να σταθεροποιείται σε ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά (20 τοις εκατό) και η ανεργία στους νέους κάτω των 25 ετών φαίνεται ότι ξεπερνά το 50 τοις εκατό. Οι επιπτώσεις αυτές δρουν σωρευτικά στα προβλήματα που προϋπήρχαν στην ελληνική αγορά εργασίας αφού ο μέσος όρος της ανεργίας στην Ελλάδα την περίοδο 1998-2007 ήταν για τους άνδρες 6.80 τοις εκατό και για τις γυναίκες 15.9 τοις εκατό. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και στην περίπτωση της εξόδου από την οικονομική κρίση οι προκλήσεις που αντιμετωπίζει η ελληνική αγορά εργασίας είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Για παράδειγμα στην περίοδο πριν το 2007 οι γυναίκες στην ελληνική αγορά εργασίας δεν αντιμετώπιζαν μόνον αυξημένα ποσοστά ανεργίας αλλά και χαμηλά ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό. Μάλιστα, σημαντικές ήταν και οι διαφορές με βάση την ηλικιακή ομάδα. Με άλλα λόγια δεν απαιτούνται μόνον δημόσιες πολιτικές που βραχυχρόνιου χαρακτήρα που θα στοχεύουν στην δημιουργία νέων θέσεων εργασίας αλλά και άλλες διαθρωτικές παρεμβάσεις που στοχεύουν στην πραγματική αιτία των προβλημάτων απασχόλησης που αντιμετωπίζει η καθεμιά δημογραφική ομάδα. Οι προκλήσεις αυτές γίνονται ακόμα εντονότερες εάν ληφθεί υπόψη η σημαντική προσαρμογή που απαιτείται για τον εξ ορθολογισμό των δημόσιων οικονομικών και η ανάγκη για την αντιμετώπιση του διογκωμένου δημόσιου χρέους.

Στο πλαίσιο αυτό οι ακόλουθες δημόσιες πολιτικές αναμένεται να συμβάλλουν στην αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και στην προώθηση της γυναικείας απασχόλησης. Στο επίπεδο των δημοσιονομικών πολιτικών ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζουν (α) η φορολογία εισοδήματος και (β) οι κρατικές δαπάνες σε κοινωνικές παροχές και συντάξεις αφού και οι δυο αυτοί παράγοντες επηρεάζουν τις αποφάσεις που σχετίζονται με την αγορά εργασίας. Οι δυο αυτοί παράγοντες συμβάλλουν στη εξασθένηση της σχέσης μεταξύ της προσφοράς εργασίας και του εισοδήματος και ως εκ τούτου ο σχεδιασμός των δημόσιων πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας δεν θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει αντικίνητρα για εργασία. Οι μεταρρυθμίσεις δημοσιονομικού χαρακτήρα που έχουν ως στόχο να ωθήσουν την απασχόληση στο σύνολο της οικονομίας αναμένεται να έχουν θετική επίδραση και για τις γυναίκες (Duflo, 2012).

Η προσφορά εργασίας των γυναικών είναι περισσότερο ευαίσθητη στη φορολογία συγκριτικά με την περίπτωση των ανδρών (Meghir and Phillips, 2010). Στο πλαίσιο αυτό η μετατόπιση της φορολογικής επιβάρυνσης από τις γυναίκες στους άνδρες χωρίς την επιβάρυνση των εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού θα μπορούσε να ενθαρρύνει τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Ιδιαίτερη έμφαση θα μπορούσε να δοθεί στην μείωση φόρου σε μονογονεϊκές οικογένειες και σε γυναίκες που αποτελούν στο νοικοκυριό δευτερεύουσα πηγή εσόδων από εργασία. Επίσης, η επιδότηση των εργαζόμενων μητέρων για υπηρεσίες φροντίδας παιδιών αναμένεται να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματική στην ενθάρρυνση της προσφοράς εργασίας. Στο επίπεδο των φορολογικών μέτρων πολιτικής ιδιαίτερα σημαντικές θεωρούνται οι φορολογικές ελαφρύνσεις και παροχές σε χαμηλόμισθες εργαζόμενες. Οι αποκαλούμενες εκπτώσεις φόρου για όσους βρίσκονται εντός της απασχόλησης θα μπορούσαν να μειώσουν την καθαρή φορολογική επιβάρυνση, αυξάνοντας έτσι το καθαρό όφελος από την αποδοχή μιας εργασίας. Αυτή η έκπτωση θα μπορούσε να μειώνεται καθώς το εισόδημα αυξάνεται. Στις χώρες που δίνουν έμφαση στην στήριξη του εισοδήματος αυτές οι εκπτώσεις περιορίζονται καθώς το οικογενειακό εισόδημα αυξάνεται και συχνά εξαρτώνται από την παρουσία των παιδιών στο νοικοκυριό. Ωστόσο, η σταδιακή

κατάργηση της έκπτωσης με βάση το οικογενειακό εισόδημα έχει ως αποτέλεσμα την εφαρμογή υψηλών οριακών φορολογικών συντελεστών τόσο για τον κύριο όσο και για τον δευτερεύον εργαζόμενο του νοικοκυριού δημιουργώντας αρνητικές επιπτώσεις στην προσφορά εργασίας των εργαζόμενων (οι γυναίκες αποτελούν κατά βάση τη δευτερεύουσα πηγή εισοδήματος εντός του νοικοκυριού). Αντίθετα, στις χώρες που δίνουν έμφαση στη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, οι εκπτώσεις καταργούνται σταδιακά καθώς αυξάνεται το ατομικό εισόδημα και ως εκ τούτου αυξάνεται η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, αφού οριακός φορολογικός συντελεστής που εφαρμόζεται στο δευτερεύον άτομο που δημιουργεί εισόδημα παραμένει χαμηλός.

Σε ότι αφορά την πλευρά των δημόσιων δαπανών, οι κατάλληλα σχεδιασμένες πολιτικές οικογενειακών παροχών αναμένεται να συμβάλλουν στην αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας (Jaumotte, 2003). Για παράδειγμα, τα συστήματα δημόσιας χρηματοδότησης των γονικών αδειών αναμένεται να συμβάλλουν στην ενθάρρυνση του συνδυασμού «εργασία και οικογένεια» και να διατηρήσουν τη σύνδεσή τους με την αγορά εργασίας μέσω της εγγυημένης επιστροφής στην εργασία τους. Η μέση διάρκεια της γονικής άδειας με αποδοχές το 2011 στις προηγμένες οικονομίες είναι 26 εβδομάδες ενώ στην Ελλάδα 17. Ωστόσο, οι μεγάλες περίοδοι εκτός της αγοράς εργασίας συνοδεύονται από απαξίωση των δεξιοτήτων και των αμοιβών. Επίσης, πολιτικές που παρέχουν και ενθαρρύνουν τη μεγαλύτερη ισότητα μεταξύ της πατρότητας και της μητρότητας θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην γρηγορότερη επιστροφή στην εργασία για τις μητέρες αλλά και στον περιορισμό των κοινωνικών αντιλήψεων για το ρόλο της γυναίκας στην οικονομία. Για παράδειγμα, στην Ισλανδία και τη Νορβηγία έχει καθιερωθεί η υποχρεωτική άδεια πατρότητας, ενώ στη Σουηδία εάν το μέρος της γονικής άδειας που προορίζεται για τον πατέρα δεν χρησιμοποιηθεί από αυτό τότε αυτό το δικαίωμα καταπίπτει. Σε γενικές γραμμές, οι μεταρρυθμίσεις στην φορολογική πολιτική και στην πολιτική δαπανών θα μπορούσαν να ενθαρρύνουν την απασχόληση χωρίς να επιβαρύνουν τα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού (μετατόπιση φορολογικής επιβάρυνσης). Αυτές οι πολιτικές αναμένεται να έχουν

βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα σχετικά με την ενθάρρυνση της ζήτησης για εργασία και τη βελτίωση του «ταιριάσματος» των εργαζόμενων με τις υπάρχουσες κενές θέσεις εργασίας. Επίσης, σε μεσοπρόθεσμο επίπεδο αυτές οι πολιτικές θα μπορούσαν να βελτιώσουν τα κίνητρα για συμμετοχή στην αγορά εργασίας.

Οι μεταρρυθμίσεις που αφορούν την υποστήριξη των παιδιών καθώς και άλλες δημόσιες πολιτικές κοινωνικών παροχών αναμένεται να βελτιώσουν τα κίνητρα για εργασία. Ωστόσο, εάν το ύψος των παροχών είναι ιδιαίτερα υψηλό τότε τα κίνητρα για την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας ενδεχομένως να μειωθούν και κυρίως για τις γυναίκες με χαμηλή δυνατότητα εξασφάλισης υψηλών εισοδημάτων. Η επάνοδος των γυναικών στην αγορά εργασία μπορεί να ενθαρρυνθεί με παροχές εντός της απασχόλησης για όσες γυναίκες αποφασίσουν να συμμετάσχουν στην αγορά εργασίας, με προγράμματα κατάρτισης πάνω-στη-δουλειά αλλά και με άλλα προγράμματα ενεργητικής απασχόλησης. Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι τα επιδόματα ανεργίας και ανικανότητας για εργασία συχνά είναι αναποτελεσματικά από το σχεδιασμό τους επειδή δεν δίνουν την κατάλληλη έμφαση στα δυνητικά αποτελέσματα που αυτά έχουν στην αγορά εργασίας. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις τα εν λόγω επιδόματα αποτελούν αντικίνητρο στην αναζήτηση εργασίας (Krueger and Meyer, 2002). Για την άρση αυτών των αντικινήτρων χρειάζεται να καθαριστούν πιο αυστηρές συνθήκες για την αναζήτηση εργασίας σε συνδυασμό με πιο έντονο έλεγχο και σύστημα ποινών με στόχο τη μείωση του χρονικού εύρους της διάρκειας της ανεργίας. Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να ενθαρρύνεται η λήψη επιδομάτων με τη συμμετοχή σε προγράμματα ALMPs. Οι εν λόγω πολιτικές εξασφαλίζουν την επίτευξη ισότητας αλλά ταυτόχρονα βοηθούν στην βελτίωση της αποτελεσματικότητας.

Η βελτίωση της πρόσβασης σε ολοκληρωμένη, προσιτή και υψηλής ποιότητας φροντίδας των παιδιών απελευθερώνει το χρόνο των γυναικών για ένταξη στην επίσημη απασχόληση. Για παράδειγμα, στην ανάλυση δεδομένων για 10 διαφορετικές χώρες (Kalb, 2009) βρέθηκε ότι η ελαστικότητα της γυναικείας προσφοράς εργασίας σε σχέση με την τιμή της φροντίδας των παιδιών κυμαίνεται -0,13 έως -0,2. Ως εκ τούτου, αν η τιμή της φροντίδας των παιδιών μειώνεται κατά 50

τοις εκατό, η προσφορά εργασίας των νέων μητέρων θα αυξηθεί με τη σειρά της από 6,5 έως 10 τοις εκατό. Να σημειωθεί ότι αντίστοιχες ενδείξεις για την ελληνική περίπτωση δεν υπάρχουν διαθέσιμες. Σε γενικές γραμμές, οι μεταρρυθμίσεις των προγραμμάτων στήριξης παιδικής φροντίδας θα μπορούσαν να στοχεύουν στη δημιουργία οφελών για όσους εργάζονται (π.χ. παροχή επιδότησης για παιδική μέριμνα για τις εργαζόμενες μητέρες) έτσι ώστε να ενισχυθεί η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό χωρίς στρέβλωση των κινήτρων στην αγορά εργασίας.

Η μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος με στόχο την άμβλυνση του χάσματος στην ηλικία συνταξιοδότησης μεταξύ ανδρών και γυναικών αναμένεται να συμβάλλει στην προώθηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας. Το χάσμα αυτό σε πολλές χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ φτάνει τα πέντε έτη παρότι το προσδόκιμο ζωής των γυναικών είναι υψηλότερο των ανδρών. Επίσης, τα συνταξιοδοτικά συστήματα πρέπει να προσφέρουν ειδικές παροχές στις γυναίκες με τα παιδιά με στόχο να διασφαλίσουν ότι οι περίοδοι της άδειας μητρότητας δεν θα μεταφράζονται σε χαμηλότερες συντάξεις. Οι μεταρρυθμίσεις στην κοινωνική ασφάλιση θα μπορούσαν να επικεντρωθούν στην ενίσχυση των δεσμών μεταξύ εισφορών και παροχών με στόχο την αποθάρρυνση της πρόωρης συνταξιοδότησης. Οι ηλικιωμένοι θα μπορούσαν να ενθαρρυνθούν να παραμείνουν στην εργασία για μεγαλύτερες χρονικές περιόδους εάν το ύψος της μελλοντικής σύνταξης προσαρμοζόταν πλήρως με τα επιπρόσθετα έτη συνταξιοδοτικών εισφορών, περιορίζοντας τα χρηματικά κίνητρα για πρόωρη συνταξιοδότηση. Επίσης, είναι γνωστό ότι ή συμπεριφορά των ηλικιωμένων είναι περισσότερο ευαίσθητη στα χρηματικά κίνητρα συγκριτικά με την περίπτωση των νέων (French and Jones, 2011) και ως εκ τούτου η μείωση της φορολογίας εισοδήματος για τους ηλικιωμένους θα μπορούσε να αποτελέσει κίνητρο για αυτούς να παραμείνουν εντός του εργατικού δυναμικού.

Σημαντικές είναι επίσης οι πολιτικές ενθάρρυνσης της ζήτησης για εργασία. Ειδικότερα, η εφαρμογή πολιτικών για την άρση των στρεβλώσεων στην αγορά εργασίας και η δημιουργία συνθηκών ένταξης όλων των ατόμων ανεξαρτήτως

φύλου αναμένεται να ωθήσει τη ζήτηση για εργασία των γυναικών. Για παράδειγμα, οι πρακτικές διάκρισης σε βάρος των γυναικών (υπό τη μορφή κοινωνικού προτύπου) συμβάλλει στη μείωση της ζήτησης για γυναικεία απασχόληση. Σε αρκετές περιπτώσεις η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας επηρεάζεται από θεσμικά εμπόδια ως προς (α) την είσοδο των γυναικών σε συγκεκριμένους κλάδους παραγωγής, (β) την πρόσβαση στη χρηματοδότηση και (γ) τα δικαιώματα χρήσης. Στο πλαίσιο αυτό ο ρόλος των παραδοσιακών πρακτικών και των άτυπων κανόνων παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στον περιορισμό των ευκαιριών πρόσβαση των γυναικών στην απασχόληση. Στο πλαίσιο αυτό η κατανόηση του ρόλου της μετάλλαξης των κοινωνικών προτύπων είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η παραδοσιακή μορφή της κατανομής του χρόνου των μελών του νοικοκυριού σε παραγωγικές δραστηριότητες εντός και εκτός αγοράς εργασίας υποδηλώνει ότι οι γυναίκες αφιερώνουν μεγάλο μέρος του χρόνου τους στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών εντός του νοικοκυριού. Παρόλα αυτά οι αντιλήψεις για το ρόλο της γυναίκας στην αγορά εργασίας διαχρονικά μεταβάλλονται, γεγονός που συνδέεται άμεσα με το ρόλο της εκπαίδευσης που αποτελεί τον παράγοντα εκείνο που συμβάλλει στην αποτελεσματικότερη διάχυση της πληροφορίας.

Είναι γνωστό ότι η ζήτηση για χαμηλής ειδίκευσης εργαζόμενους χαρακτηρίζεται από υψηλή ελαστικότητα και ως εκ τούτου είναι περισσότερο ευαίσθητη στα ασκούμενα μέτρα πολιτικής. Αυτό σημαίνει ότι ο σχεδιασμός μειώσεων στο μη-μισθολογικό κόστος της εργασίας θα μπορούσε να ενθαρρύνει την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη δημιουργία ενός κατωφλίου κάτω του οποίου δεν θα χρεώνονταν εισφορές κοινωνικής ασφάλισης. Επίσης, η επιδότηση για πρόσληψη εργαζόμενων χαμηλής ειδίκευσης θα μπορούσε να είναι μια αποτελεσματική πολιτική (Klune, 2010). Τέτοιες πολιτικές μείωσης του κόστους της εργασίας θα μπορούσαν να υιοθετηθούν ως μέτρα που δεν επιβαρύνουν τον κρατικό προϋπολογισμό και αποτελούν εργαλεία μετάβασης από τη φορολόγηση της εργασίας στην φορολόγηση της κατανάλωσης (στο πλαίσιο της δημοσιονομικής προσαρμογής). Επίσης, οι χαμηλής ειδίκευσης εργαζόμενοι θα μπορούσαν να ενθαρρυνθούν μέσω της απόκτησης μονάδων φορολογικής

απαλλαγής που θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος από εργασία. Η αξιολόγηση τέτοιου είδους πολιτικών φαίνεται ότι έχει θετικές επιδράσεις στην απασχόληση (Immervoll and Pearson, 2009). Επίσης, η εγκαθίδρυση πιο προοδευτικού φορολογικού συντελεστή που δεν θα επιβαρύνει τα έσοδα του προϋπολογισμού θα μπορούσε να συμβάλλει στην μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης για του χαμηλής ειδίκευσης εργαζόμενους.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αντιμετώπιση της υψηλής ανεργίας στις νέες γυναίκες, γεγονός που απαιτεί το σχεδιασμό πολιτικών που επικεντρώνονται στην κατάρτιση και το αποτελεσματικό «ταίριασμα» με θέσεις εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό η ανακατανομή της δημόσιας δαπάνης σε «ενεργητικά» προγράμματα απασχόλησης (ALMPs) θα μπορούσαν να παρέχουν βοήθεια στην αναζήτηση εργασίας, στο σχεδιασμό προγραμμάτων μάθησης-πάνω-στη-δουλειά και στη δημιουργία εξατομικευμένων προγραμμάτων επιδότησης μισθού (Card et al. 2010; Kluge 2010). Επίσης, τα ήδη υπάρχοντα προγράμματα της κυβέρνησης κοινωφελούς χαρακτήρα θα πρέπει να μεταρρυθμιστούν με στόχο την παροχή περισσότερων κινήτρων για συμμετοχή των νέων στην απασχόληση (σύνδεση της επιδότησης των ανέργων με τη συμμετοχή σε προγράμματα ALMPs). Συμπληρωματικά στη δημόσια δαπάνη απαιτούνται δομικές μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας όπως στην περίπτωση της άρσης ακαμψιών στην πρόσληψη εργαζομένων και στην νομοθεσία περί απολύσεων επειδή αυτές οι ατέλειες αποκλείουν τους νέους από την αγορά εργασίας.

Σημαντικές είναι και οι δημόσιες πολιτικές που αφορούν ζητήματα θεσμικών αλλαγών. Η διαθεσιμότητα των ευέλικτων μορφών εργασίας επιτρέπει στις γυναίκες να εξασφαλίσουν ισορροπία μεταξύ των τυπικών μορφών απασχόλησης και άλλων χρονικών απαιτήσεων που αντιμετωπίζουν. Η πιο δημοφιλής δημόσια πολιτική για την επίτευξη ευέλικτων μορφών εργασίας είναι η μερική απασχόληση επειδή επιτρέπει στις γυναίκες να εξισορροπήσουν το χρόνο τους μεταξύ της αμειβόμενης εργασίας και των οικογενειακών υποχρεώσεων (Aguirre et al, 2012). Η μερική απασχόληση αποτελεί σημείο κλειδί για την είσοδο στην αγορά εργασίας των γυναικών εκείνων των οποίων η προσφορά εργασίας περιορίζεται από

οικογενειακές υποχρεώσεις. Στο πλαίσιο αυτό απαιτείται διευκόλυνση της διαδικασίας μετάβασης από την μερική απασχόληση στην πλήρη απασχόληση με στόχο την άμβλυνση των ανισοτήτων που προέρχονται από τις χαμηλές αμοιβές και τις περιορισμένες επαγγελματικές ευκαιρίες που συνοδεύουν την μερική απασχόληση (ILO, 2012). Οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις που υποστηρίζουν τη φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων μπορούν να συμβάλλουν στην προώθηση της ισότητας των φύλων (Steinberg and Nakane, 2012). Η προώθηση της πρόσβασης σε χρηματοδότηση, κατάρτιση και ανάπτυξη δικτύων γύρω από την γυναικεία επιχειρηματικότητα αναμένεται να συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας των επιχειρήσεων που ανήκουν και διοικούνται από γυναίκες (OECD, 2012). Η κοινωνική αποδοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και ιδιαιτέρως σε επαγγελματικές θέσεις υψηλής ευθύνης αναμένεται να συμβάλλει στην αύξηση της συμμετοχής στην επίσημη αγορά εργασίας και στην αύξηση της επιχειρηματικότητας. Όσο περισσότερες είναι οι ευκαιρίες που έχουν οι γυναίκες στην αγορά εργασίας τόσο μεγαλύτερη είναι η οικονομική τους εξέλιξη και επιτυχία ενώ έτσι περιορίζονται σημαντικά οι μεροληπτικές πρακτικές και τα κοινωνικά στερεότυπα σχετικά με το ρόλο της γυναίκας στην αγορά εργασίας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση της Ελλάδας, απαιτείται περαιτέρω έρευνα και ανάλυση των μακροοικονομικών επιπτώσεων της ανισότητας με βάση το φύλο και των οφελών που προκύπτουν από την μεγαλύτερη ενσωμάτωση των γυναικών στην απασχόληση.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η αναγκαιότητα των μεταρρυθμίσεων λόγω της τρέχουσας οικονομικής συγκυρίας στην Ελλάδα είναι επιβεβλημένη. Με δεδομένη την ύπαρξη δυσμενών οικονομικών συνθηκών η άμεση προτεραιότητα θα πρέπει να είναι η αύξηση της ζήτησης για εργασία και η διευκόλυνση τους αποτελεσματικού «ταιριάσματος» όσων αναζητούν εργασία με τις υπάρχουσες κενές θέσεις εργασίας. Ταυτόχρονα, λόγω της χαμηλής συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας απαιτούνται πολιτικές που θα επικεντρώνονται στην προσφορά εργασίας λαμβάνοντας υπόψη ότι η απόδοση αυτών των πολιτικών απαιτεί χρόνο. Σε κάθε περίπτωση ο σχεδιασμός των δομικών μεταρρυθμίσεων θα πρέπει να

επικεντρώνεται στη δυναμική ανάπτυξη των θέσεων εργασίας τόσο σε βραχυχρόνιο όσο και σε μακροχρόνιο επίπεδο με στόχο την βελτίωση των οικονομικών αποτελεσμάτων στην αγορά εργασίας (π.χ. αύξηση της απασχόλησης).

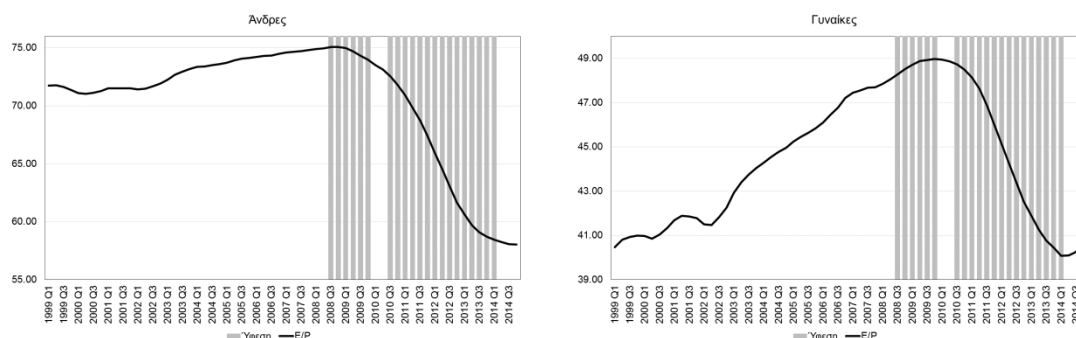
Εμπειρική προσέγγιση

Στην παρούσα ανάλυση η οικονομική κρίση στην Ελλάδα χωρίζεται σε τρία στάδια (ύφεση, λιτότητα, ανάκαμψη). Το πρώτο στάδιο αφορά την εκδήλωση της ύφεσης η οποία αφορά το δεύτερο συνεχόμενο τρίμηνο μείωσης του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος. Αυτό το στάδιο στην Ελλάδα (ΑΕΠ σε σταθερές τιμές του 2010) αφορά το Γ' Τρίμηνο του 2008. Η συγκεκριμένη περίοδος φαίνεται να διαρκεί μέχρι και το Δ' Τρίμηνο του 2009 αφού στο Α' Τρίμηνο του 2010 καταγράφεται μια οριακή αύξηση στο ΑΕΠ κατά 0.3 τοις εκατό. Το δεύτερο στάδιο της οικονομική κρίσης αφορά την περίοδο Γ' Τρίμηνο του 2010-Α' Τρίμηνο του 2014. Η συγκεκριμένη περίοδος χαρακτηρίζεται από την εφαρμογή προγραμμάτων λιτότητας λόγω των δημοσιονομικής προσαρμογής και των περικοπών στις δημόσιες δαπάνες (Γράφημα 6). Το τρίο στάδιο αφορά την περίοδο της ανάκαμψης η οποία ξεκινά από το Β' Τρίμηνο του 2014 και μετά αφού καταγράφεται αύξηση στο ΑΕΠ η οποία βέβαια φαίνεται να κινείται σε θετικούς ρυθμούς μεταξύ 0-1 τοις εκατό.

Σε ότι αφορά τη συμπεριφορά της απασχόλησης στα τρία αυτά στάδια κατασκευάζουμε το λόγο της απασχόλησης προς τον πληθυσμό (ηλικίες 15-64) για άνδρες και γυναίκες, ξεχωριστά. Ο συγκεκριμένος λόγος είναι διορθωμένος για εποχικότητα εφαρμόζοντας την τεχνική της απλής ομαλοποίησης της σειράς με το μέσο όρο των προηγούμενων 4 τριμήνων. Όπως παρατηρούμε από το Γράφημα 1 κατά την περίοδο της ύφεσης (2008Q3–2009Q4) η απασχόληση των ανδρών φαίνεται να ανταποκρίνεται άμεσα στη μείωση του ΑΕΠ, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με την περίπτωση των γυναικών. Βεβαίως, κατά την περίοδο της λιτότητας (2010Q3–2014Q1) ο λόγος απασχόλησης προς τον πληθυσμό συνεχίζει να μειώνεται για την περίπτωση των ανδρών και ξεκινά να μειώνεται και στην περίπτωση των γυναικών. Τέλος, κατά την περίοδο της ανάκαμψης (2014Q2–2014Q4) η

απασχόληση των ανδρών φαίνεται να έχει σταθεροποιηθεί γύρω από το 58 τοις εκατό και των γυναικών γύρω στο 40 τοις εκατό.

Γράφημα 12 Ποσοστό απασχόλησης προς τον πληθυσμό ανά φύλο, Ελλάδα 1999-2014

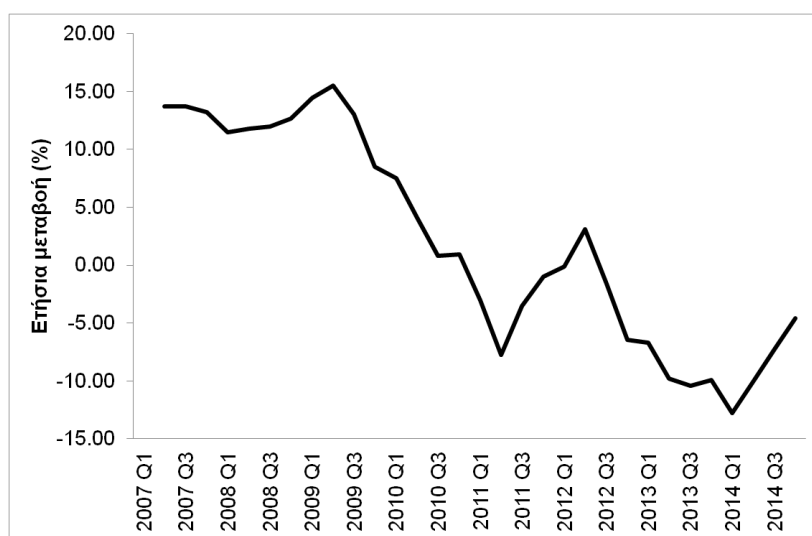

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, ΕΛ.ΣΤΑΤ

Πίνακας 1 Ελληνική αγορά εργασίας και στάδια οικονομικής κρίσης

	2007Q1– 2008Q2	2008Q3– 2009Q4	2010Q1– 2010 Q2	2010Q3– 2014Q1	2014Q2– 2014Q4
		1 ^ο Στάδιο		2 ^ο Στάδιο	3 ^ο Στάδιο
Στάδια οικονομικής κρίσης		Υφεση		Λιτότητα	Ανάκαμψη
Μεταβολή ΑΕΠ (2010=100)	2.54	-3.45	-2.27	-6.31	1.03
Μέσος Όρος Τριμήνου (%)					
Ανδρες (15-64 ετών)					
Απασχολούμενοι	2702320	2676685	2595232	2261307	2023918
Άνεργοι	149798	181602	267829	544911	615486
Μη-οικονομικά ενεργοί	754048	758756	758600	811064	837188
Συμμετοχή στην αγορά εργασίας (%)	79.09	79.02	79.05	77.58	75.92
Απασχόληση/Πληθυσμός (%)	74.94	74.00	71.66	62.50	58.22
Ανεργία (%)	5.25	6.35	9.35	19.46	23.32
Γυναίκες (15-64 ετών)					
Απασχολούμενες	1733649	1767552	1748979	1544894	1472911
Άνεργες	247894	256361	321608	545891	629866
Μη-οικονομικά ενεργές	1625875	1586834	1537717	1506603	1454211
Συμμετοχή στην αγορά εργασίας (%)	54.93	56.05	57.38	58.12	59.12
Απασχόληση/Πληθυσμός (%)	48.06	48.95	48.47	42.94	41.41
Ανεργία (%)	12.51	12.66	15.53	26.08	29.95
Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ) και προσωπικοί υπολογισμοί.					

Γράφημα 13 Εξέλιξη των κοινωνικών παροχών (με εποχική διόρθωση), Ελλάδα 2007-2014

Πηγή: Τριμηνιαίοι μη χρηματοοικονομικοί λογαριασμοί της Γενικής Κυβέρνησης, ΕΛ.ΣΤΑΤ

Για λόγους ανάλυσης θα εκτιμηθεί η ακόλουθη γραμμή παλινδρόμησης για το λόγο απασχόλησης προς τον πληθυσμό:

$$EMP_{art} = a + \beta_0 EMP_{art-1} + \beta_1 B_t + \beta_2 S_{art} + \lambda_a + \pi_r + \tau_t + u_{aert} \quad (1)$$

όπου, EMP_{art} είναι ο λόγος απασχόλησης προς τον πληθυσμό για την ηλικιακή ομάδα a (πενταετείς ηλικιακές ομάδες ατόμων ηλικίας 15-64 ετών) που διαμένει στην περιφέρεια r (15 περιφέρειες όπως παρουσιάζονται στην Έρευνα Εργατικού Δυναμικού)¹⁵³ την χρονική στιγμή t (έτος και τρίμηνο). Ο λόγος απασχόλησης προς τον πληθυσμό είναι ποσοστό και είναι σταθμισμένο με την κατάλληλη στάθμιση που παρέχει η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Η δέσμη μεταβλητών B_t περιλαμβάνει τον κυκλικό όρο¹⁵⁴ του εποχικά διορθωμένου¹⁵⁵ (i) ΑΕΠ (2010=100), (ii) των συνολικών δαπανών για

¹⁵³ Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, Κεντρική Μακεδονία (Περιοχή Θεσσαλονίκης), Κεντρική Μακεδονία, Δυτική Μακεδονία, Ήπειρος, Θεσσαλία, Ιόνιοι Νήσοι, Δυτική Ελλάδα, Στερεά Ελλάδα, Αττική (Περιοχή Πρωτεύουσας), Αττική, Πελοπόννησος, Βόρειο Αιγαίο, Νότιο Αιγαίο, Κρήτη.

¹⁵⁴ Εφαρμογή φίλτρου Hondrick-Prescott ($\lambda=1600$) για την εξαγωγή της κυκλικής συνιστώσας του ΑΕΠ.

¹⁵⁵ X12-ARIMA

κοινωνικές δαπάνες της γενικής κυβέρνησης και (iii) το ποσοστό ανεργίας των ανδρών ηλικίας 15-64 ετών ανά πενταετείς ηλικιακές ομάδες σε επίπεδο περιφέρειας διαμονής για κάθε μια χρονική στιγμή t με στόχο να ληφθούν υπόψη οι εξωγενείς επιδράσεις των συνθηκών που επικρατούν στην τοπική αγορά εργασίας στην απασχόληση των γυναικών. Η δέσμη μεταβλητών S_{aert} περιλαμβάνει μετρήσεις για μια σειρά από παράγοντες που αναμένεται να συσχετίζονται με τη γυναικεία απασχόληση και αντιπροσωπεύουν μεταβλητές μέσω των οποίων η άσκηση δημόσιας πολιτικής θα μπορούσε να επηρεάσει την απασχόληση. Οι δέσμες των μεταβλητών λ_a , π_r , και τ_t περιλαμβάνουν ψευδομεταβλητές σταθερών επιδράσεων για την ηλικιακή ομάδα, την περιφέρεια διαμονής και την περίοδο αναφοράς της έρευνας, αντίστοιχα.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παλινδρόμηση (1) εκτιμά τη συσχέτιση που υπάρχει μεταξύ της απασχόλησης και των λοιπών ανεξάρτητων μεταβλητών και ως εκ τούτου δεν αποδίδει πλήρως τον τρόπο με τον οποίο η μεταβολή στην απασχόληση επηρεάζεται από τον οικονομικό κύκλο αλλά και τις μεταβολές στις υπόλοιπες μεταβλητές λόγω της εφαρμογής προγραμμάτων λιτότητας. Για το λόγο αυτό θα εκτιμηθεί, επίσης, η ακόλουθη γραμμή παλινδρόμησης για το λόγο απασχόλησης προς τον πληθυσμό:

$$\Delta EMP_{art} = a + \beta_0 \Delta EMP_{art-2} + \beta_1 \Delta B_t + \beta_2 \Delta S_{art} + \tau_t + u_{art} \quad (2)$$

όπου, $\Delta(.)$ είναι η ετήσια ποσοστιαία μεταβολή της εξαρτημένης και των ανεξάρτητων μεταβλητών μεταξύ του τρέχοντος τριμήνου αναφοράς και του αντίστοιχου τριμήνου του προηγούμενου έτους.

Αποτελέσματα οικονομετρικών εκτιμήσεων

Τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων παρουσιάζονται στον Πίνακα 2 που ακολουθεί. Η στήλη 1 περιλαμβάνει τις εκτιμήσεις του υποδείγματος (1) ενώ στη στήλη (2) έχει προστεθεί ως επεξηγηματική μεταβλητή η τιμή της εξαρτημένης μεταβλητής με χρονική υστέρηση 1 έτους (4 τρίμηνα). Ως εκ τούτου η εξειδίκευση

που παρουσιάζεται στη στήλη 2 είναι διορθωμένη για τα δυναμικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη γυναικεία απασχόληση (π.χ., εμμονή). Για τη συνοπτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων παρουσιάζονται οι εκτιμήσεις για τις μεταβλητές που είναι στατιστικά σημαντικές. Στην στήλη [1] παρατηρούμε ότι η γυναικεία απασχόληση για το σύνολο της περιόδου 2006-2014 αυξάνεται με βάση τον οικονομικό κύκλο (άνθηση), με το επίπεδο της εκπαίδευσης, με τη αύξηση της αναλογίας των συμβάσεων διάρκειας 7-12 μηνών και με την αυξημένη αναλογία μισθωτών που απουσιάζουν από την εργασία με γονική άδεια. Αντίθετα, η γυναικεία απασχόληση μειώνεται όταν ο κυκλικός όρος των κοινωνικών παροχών της γενικής κυβέρνησης μειώνεται, όταν η ανεργία των ανδρών στην τοπική αγορά εργασίας αυξάνεται (και μάλιστα των ανδρών που ανήκουν στην ίδια ηλικιακή ομάδα), όταν ο αριθμός των μη-απασχολουμένων λόγω απόλυσης και λήξης των συμβάσεων έργου αυξάνονται και όταν η αναλογία των ανέργων γυναικών που λαμβάνει επίδομα/βοήθεια αυξάνεται. Αξίζει να σημειωθεί ότι η γυναικεία απασχόληση χαρακτηρίζεται μια έντονα αρνητική τάση από το 2012 και μετά όπως φαίνεται από τους εκτιμημένους συντελεστές των ψευδομεταβλητών του έτους αναφοράς υποδηλώνοντας ότι η απασχόληση των γυναικών στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από διαρθρωτική αλλαγή και ως εκ τούτου δυο υπο-περίοδοι θα μπορούσαν να προσδιοριστούν (2006-2011 και 2012-2014). Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στην στήλη [2] επιβεβαιώνουν την ανθεκτικότητα των εκτιμήσεων της στήλης [1] και προσφέρουν επιπρόσθετη ένδειξη για το βαθμό εμμονής της γυναικείας απασχόλησης όπως αυτός εκτιμήθηκε από τη μεταβλητή για το ποσοστό απασχόλησης με χρονική υστέρηση 1 έτους (.242). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εξειδίκευση του υποδείγματος που παρουσιάζεται στη στήλη [2] επανεκτιμήθηκε χρησιμοποιώντας ως επιπρόσθετες μεταβλητές τις χρονικές υστερήσεις 1 έτους για όλες τις ανεξάρτητες μεταβλητές. Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης εκτίμησης δεν διαφέρουν ουσιωδώς από αυτά που παρουσιάζονται στη στήλη [2].

Πίνακας 2 Προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας απασχόλησης, Ελλάδα,

	Εξειδίκευση [1]	Εξειδίκευση [2]
Ποσοστό απασχόλησης με χρονική υστέρηση 1 έτους	-	.242 (.022)***
Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (κυκλικός όρος)	.266 (.079)***	.276 (.095)***
Κοινωνικές παροχές γενικής κυβέρνησης (κυκλικός όρος)	-.027 (.009)***	-.025 (.010)**
Ανεργία ανδρών ανά ηλικιακή ομάδα (τοπικό επίπεδο)	-.161 (.032)***	-.112 (.029)***
Αναλογία εγγάμων γυναικών	.024 (.049)	.050 (.032)
Αναλογία γυναικών με παιδιά 0-14 ετών	.030 (.022)	.020 (.033)
Αναλογία συνταξιούχων στον πληθυσμό	-.001 (.001)	-.001 (.001)
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	.189 (.043)***	.122 (.038)***
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	.371 (.061)***	.288 (.068)***
Μισθολογικό χάσμα ανδρών/γυναικών	-.011 (.015)	-.010 (.015)
Αναλογία μερικής απασχόλησης	.018 (.024)	.011 (.021)
Αναλογία συμβάσεων ορισμένου χρόνου	.008 (.021)	.007 (.013)
Αναλογία συμβάσεων διάρκειας 0-6 μήνες	-.004 (.005)	-.005 (.004)
Αναλογία συμβάσεων διάρκειας 7-12 μήνες	.010 (.005)*	.008 (.005)
Αναλογία συμβάσεων διάρκειας 13-24 μήνες	.001 (.005)	.001 (.006)
Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω απόλυσης	-.030 (.011)**	-.028 (.011)**
Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω λήξης σύμβασης	-.022 (.010)*	-.021 (.009)**
Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω πρόωρης σύνταξης	-.035 (.025)	-.035 (.024)
Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω παροχής φροντίδας	.001 (.027)	.005 (.025)
Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω κανονικής σύνταξης	-.035 (.025)	-.008 (.018)
Αναλογία μισθωτών με άδεια κύησης-λοχείας	.004 (.006)	.004 (.006)
Αναλογία μισθωτών με γονική άδεια	.005 (.002)**	.004 (.001)**
Αναλογία ανέργων που λαμβάνει επίδομα/βοήθεια	-.706 (.058)***	-.658 (.082)***
Αναλογία απασχολούμενων στον ιδιωτικό τομέα	-.025 (.027)	-.025 (.029)
Έτος αναφοράς 2007	-.194 (.477)	-
Έτος αναφοράς 2008	-.127 (.811)	.183 (.550)
Έτος αναφοράς 2009	1.167 (.995)	.982 (.605)
Έτος αναφοράς 2010	1.083 (.819)	.710 (.465)
Έτος αναφοράς 2011	-.182 (1.011)	-.476 (.715)
Έτος αναφοράς 2012	-2.952 (1.092)**	-2.671 (.744)***
Έτος αναφοράς 2013	-5.645 (1.177)***	-4.382 (.777)***
Έτος αναφοράς 2014	-5.533 (1.355)***	-3.813 (.959)***
Αριθμός παρατηρήσεων	4452	3957
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (2006 Α' Τρίμηνο-2014 Δ' Τρίμηνο), Ελληνική Στατιστική Αρχή Σημείωση: Στις παρενθέσεις παρουσιάζονται τα «ανθεκτικά» τυπικά σφάλματα τα οποία έχουν διορθωθεί για ετεροσκεδαστικότητα με ομαδοποίηση σε επίπεδο περιφέρειας. Σε όλες τις εξειδικεύσεις συμπεριλαμβάνονται ψευδομεταβλητές για το τρίμηνο αναφοράς της έρευνας και τα ποσοστά των απασχολούμενων σε όλους τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας (ΣΤΑΚΟΔ91-μονοψήφιο).		

Στον Πίνακα 3 που ακολουθεί παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων της εξειδίκευσης που παρουσιάστηκε στη στήλη 2 του Πίνακα 2 για τις περιόδους 2006Q1-2010Q2 (στήλη 1) και 2010Q3-2014Q4 (στήλη 2). Σε ότι αφορά την περίοδο 2006Q1-2010Q2 παρατηρούμε ότι η γυναικεία απασχόληση εμπεριέχει έναν σημαντικό βαθμό εμμονής (.137) και συσχετίζεται θετικά με την εκπαίδευση και την αναλογία των γυναικών που λαμβάνει κανονικά σύνταξη. Αντίθετα, η γυναικεία απασχόληση μειώνεται καθώς αυξάνεται η αναλογία των μη-απασχολούμενων λόγω κανονικής σύνταξης και όταν αυξάνεται η αναλογία των ανέργων γυναικών που λαμβάνουν επίδομα/βοήθεια. Με άλλα λόγια, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι στην περίοδο 2006Q1-2010Q2 η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα σε μεγάλο βαθμό επηρεαζόταν από παράγοντες που σχετίζονται με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του γυναικείου πληθυσμού όπως η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Στη στήλη [2] του Πίνακα 3 παρατηρούμε ότι ο βαθμός εμμένουσας απασχόλησης έχει μειωθεί συγκριτικά με τα αποτελέσματα της στήλης [1] του Πίνακα 2 (από .137 σε .087) ενώ σημαντική πλέον είναι η επίδραση του οικονομικού κύκλου και οι συνθήκες που επικρατούν στην τοπική αγορά εργασίας. Ειδικότερα, όσο μεγαλύτερο είναι το ΑΕΠ της ελληνικής οικονομίας τόσο μεγαλύτερο είναι και το επίπεδο της γυναικείας απασχόλησης (και αντίστροφα). Επίσης, όσο μεγαλύτερη είναι η ανεργία των ανδρών της ίδιας ηλικιακής ομάδας στην τοπική αγορά εργασίας τόσο μικρότερο είναι το επίπεδο απασχόλησης των γυναικών. Σε ότι αφορά τους λοιπούς παράγοντες παρατηρούμε ότι η γυναικεία απασχόληση αυξάνεται με την υψηλότερη εκπαίδευση. Αντίθετα, η εκπαίδευση μειώνεται όσο μεγαλύτερη είναι η αναλογία των μη-απασχολούμενων λόγω απόλυσης και λήξης της σύμβασης εργασίας, με την αναλογία των γυναικών που πλέον δεν απασχολούνται λόγω κανονικής συνταξιοδότησης και με την αναλογία των ανέργων γυναικών που λαμβάνουν επίδομα/βοήθεια. Επίσης, τα γυναικεία ποσοστά απασχόλησης εμπεριέχουν μια ιδιαίτερως αρνητική τάση η οποία φαίνεται να εκδηλώνεται από το 2012 και μετά (βλέπε εκτιμήσεις χρονικών ψευδομεταβλητών). Ως εκ τούτου, στην περίοδο της λιτότητας (2010Q3-2014Q4) εκτός των δημογραφικών τάσεων που επηρεάζουν την γυναικεία απασχόληση

παρατηρούμε ότι επιπρόσθετο σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και παράγοντες που σχετίζονται με τον οικονομικό κύκλο αλλά και με το σωρευτικό αρνητικό αποτέλεσμα της τάσης της γυναικείας απασχόλησης.

Πίνακας 3 Προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας απασχόλησης ανά περίοδο, Ελλάδα 2006-2014

	Περίοδος 2006Q1-2010Q2 [1]	Περίοδος 2010Q3-2014Q4 [2]
Ποσοστό απασχόλησης με χρονική υστέρηση 1 έτους	.137 (.026)***	.087 (.028)***
Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (κυκλικός όρος)	.080 (.139)	.619 (.257)**
Κοινωνικές παροχές γενικής κυβέρνησης (κυκλικός όρος)	-.006 (.012)	-.023 (.028)
Ανεργία ανδρών ανά ηλικιακή ομάδα (τοπικό επίπεδο)	-.028 (.031)	-.103 (.046)**
Αναλογία εγγάμων γυναικών	-.037 (.079)	.035 (.048)
Αναλογία γυναικών με παιδιά 0-14 ετών	-.034 (.054)	.003 (.051)
Αναλογία συνταξιούχων στον πληθυσμό	-.003 (.001)*	-.001 (.001)
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	.082 (.048)	.090 (.050)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	.289 (.078)***	.222 (.087)**
Μισθολογικό χάσμα ανδρών/γυναικών	-.008 (.016)	-.011 (.015)
Αναλογία μερικής απασχόλησης	.026 (.023)	-.025 (.032)
Αναλογία συμβάσεων ορισμένου χρόνου	.006 (.009)	.011 (.026)
Αναλογία συμβάσεων διάρκειας 0-6 μήνες	.004 (.006)	-.008 (.006)
Αναλογία συμβάσεων διάρκειας 7-12 μήνες	.005 (.007)	.008 (.006)
Αναλογία συμβάσεων διάρκειας 13-24 μήνες	.007 (.008)	-.008 (.010)
Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω απόλυσης	-.017 (.012)	-.031 (.013)**
Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω λήξης σύμβασης	-.005 (.009)	-.025 (.011)**
Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω πρόωρης σύνταξης	-.038 (.024)	-.033 (.030)
Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω παροχής φροντίδας	.028 (.025)	-.005 (.032)
Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω κανονικής σύνταξης	.040 (.020)*	-.049 (.023)*
Αναλογία μισθωτών με άδεια κύησης-λοχείας	-.001 (.004)	.005 (.007)
Αναλογία μισθωτών με γονική άδεια	.003 (.001)**	.002 (.002)
Αναλογία ανέργων που λαμβάνει επίδομα/βοήθεια	-.658 (.064)***	-.752 (.087)***
Αναλογία απασχολούμενων στον ιδιωτικό τομέα	-.029 (.056)	-.019 (.026)
Έτος αναφοράς 2007	-	-
Έτος αναφοράς 2008	.242 (.567)	-
Έτος αναφοράς 2009	.819 (.701)	-
Έτος αναφοράς 2010	.700 (.724)	-
Έτος αναφοράς 2011	-	-.960 (.393)**
Έτος αναφοράς 2012	-	-3.358 (.600)***
Έτος αναφοράς 2013	-	-5.906 (.901)***
Έτος αναφοράς 2014	-	-6.655 (1.364)***
Αριθμός παρατηρήσεων	1776	2181

Στον Πίνακα 4 περιλαμβάνονται οι εκτιμήσεις της εξίσωσης πρώτων διαφορών (2) για τις περιόδους 2006Q1-2010Q2 (στήλη 1) και 2010Q3-2014Q4 (στήλη 2). Λόγω της φύσης της εξίσωσης, οι επιπτώσεις της χρονικής τάσης στην γυναικεία απασχόληση αναμένεται να εξαλειφθούν. Πράγματι, όπως παρατηρούμε στην στήλη [1] η γυναικεία απασχόληση φαίνεται να επηρεάζεται θετικά από τα αυξανόμενα ποσοστά γυναικών με δευτεροβάθμια και κυρίως με τριτοβάθμια εκπαίδευση και από την αύξηση της αναλογία των γυναικών με συμβάσεις ορισμένου χρόνου. Αντίθετα, η απασχόληση των γυναικών στην περίοδο 2006Q1-2010Q2 μειώνεται καθώς αυξάνεται η αναλογία των έγγαμων γυναικών στο σύνολο του γυναικείου πληθυσμού, η αναλογία συνταξιούχων στον πληθυσμό, η αναλογία των γυναικών μισθωτών με συμβάσεις διάρκειας 0-6 μήνες, η αναλογία των μη-απασχολούμενων γυναικών που έχουν εξέλθει κανονικά από την αγορά εργασίας στη συνταξιοδότηση και η αναλογία των άνεργων γυναικών που λαμβάνουν επίδομα/βοήθεια. Αναφορικά με τα αποτελέσματα για την περίοδο 2010Q3-2014Q4 παρατηρούμε ότι η γυναικεία απασχόληση αυξάνεται όταν αυξάνονται τα διαχρονικά τα επίπεδα απασχόλησης των γυναικών, όταν αυξάνεται η αναλογία των γυναικών με τριτοβάθμια εκπαίδευση, όταν αυξάνεται η αναλογία των μισθωτών με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, όταν αυξάνεται η αναλογία των μη-απασχολούμενων λόγω απόλυσης και λόγω κανονικής συνταξιοδότησης. Αντίθετα, η γυναικεία απασχόληση μειώνεται όταν ο αριθμός των άνεργων ανδρών της ίδιας ηλικιακής ομάδας και περιφέρεια διαμονής αυξάνεται, όσο μεγαλύτερη είναι η αύξηση της αναλογίας των έγγαμων γυναικών στο σύνολο του γυναικείου πληθυσμού, όσο μεγαλύτερη είναι η αύξηση της αναλογίας των συνταξιούχων γυναικών στο σύνολο του γυναικείου πληθυσμού και τέλος όσο μεγαλύτερη είναι η αύξηση στην αναλογία των άνεργων γυναικών που λαμβάνουν επίδομα/βοήθεια. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ρόλος των περικοπών στις κρατικές δαπάνες για κοινωνική προστασία παρότι συνεχίζει να είναι αρνητικός δεν φαίνεται να είναι στατιστικά σημαντικός λόγω της αύξησης του τυπικού σφάλματος (στήλη 2-Πίνακας 4 vs στήλη 2-Πίνακας 3).

Πίνακας 4 Προσδιοριστικοί παράγοντες της μεταβολής (Δ) της γυναικείας απασχόλησης ανά περίοδο, Ελλάδα

	Περίοδος 2006Q1-2010Q2 [1]	Περίοδος 2010Q3-2014Q4 [2]
(Δ) Ποσοστό απασχόλησης με χρονική υστέρηση 1 έτους	.015 (.029)	.053 (.024)**
(Δ) Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν	-.001 (.247)	.400 (.380)
(Δ) Κοινωνικές παροχές γενικής κυβέρνησης (κυκλικός όρος)	-.040 (.410)	-.107 (.179)
(Δ) Ανεργία ανδρών ανά ηλικιακή ομάδα (τοπικό επίπεδο)	.012 (.058)	-.079 (.025)***
(Δ) Αναλογία εγγάμων γυναικών	-.143 (.062)**	-.188 (.054)***
(Δ) Αναλογία γυναικών με παιδιά 0-14 ετών	-.011 (.054)	-.034 (.063)
(Δ) Αναλογία συνταξιούχων στον πληθυσμό	-.003 (.001)**	-.004 (.001)***
(Δ) Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	.150 (.062)**	.073 (.049)
(Δ) Τριτοβάθμια εκπαίδευση	.458 (.105)***	.332 (.078)***
(Δ) Μισθολογικό χάσμα ανδρών/γυναικών	-.090 (.024)	-.004 (.025)
(Δ) Αναλογία μερικής απασχόλησης	.039 (.050)	-.021 (.030)
(Δ) Αναλογία συμβάσεων ορισμένου χρόνου	.081 (.016)***	.081(.026)***
(Δ) Αναλογία συμβάσεων διάρκειας 0-6 μήνες	-.015 (.007)*	.008 (.011)
(Δ) Αναλογία συμβάσεων διάρκειας 7-12 μήνες	.001 (.009)	.001 (.009)
(Δ) Αναλογία συμβάσεων διάρκειας 13-24 μήνες	.011 (.013)	.005 (.010)
(Δ) Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω απόλυσης	.004 (.015)	.023 (.001)**
(Δ) Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω λήξης σύμβασης	-.003 (.009)	.015 (.010)
(Δ) Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω πρόωρης σύνταξης	-.038 (.011)***	.052 (.028)*
(Δ) Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω παροχής φροντίδας	.035 (.024)	.021 (.016)
(Δ) Αναλογία μη-απασχολούμενων λόγω κανονικής σύνταξης	.002 (.015)	.050 (.020)**
(Δ) Αναλογία μισθωτών με άδεια κύησης-λοχείας	.004 (.003)	-.002 (.004)
(Δ) Αναλογία μισθωτών με γονική άδεια	.001 (.001)	.002 (.002)
(Δ) Αναλογία ανέργων που λαμβάνει επίδομα/βοήθεια	-.615 (.135)***	-.594 (.052)***
(Δ) Αναλογία απασχολούμενων στον ιδιωτικό τομέα	.038 (.0723)	.055 (.048)
Έτος αναφοράς 2007	-	-
Έτος αναφοράς 2008	-	-
Έτος αναφοράς 2009	.519 (.529)	-
Έτος αναφοράς 2010	1.133 (.819)	-
Έτος αναφοράς 2011	-	-.051 (.746)
Έτος αναφοράς 2012	-	-.062 (.828)
Έτος αναφοράς 2013	-	.078 (.718)
Έτος αναφοράς 2014	-	-.315 (.858)
Αριθμός παρατηρήσεων	1079	1870
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (2006 Α' Τρίμηνο-2014 Δ' Τρίμηνο), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.) Σημείωση: Στις παρενθέσεις παρουσιάζονται τα «ανθεκτικά» τυπικά σφάλματα τα οποία έχουν διορθωθεί για ετεροσκεδαστικότητα με ομαδοποίηση σε επίπεδο περιφέρειας. Σε όλες τις εξειδικεύσεις συμπεριλαμβάνονται ψευδομεταβλητές για το τρίμηνο αναφοράς της έρευνας και τα ποσοστά των απασχολούμενων σε όλους τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας (ΣΤΑΚΟΔ91-μονοψήφιο).		

Με βάση τα παραπάνω αποτελέσματα θα πρέπει να τονιστεί ότι:

- Η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα δεν επηρεάστηκε άμεσα από την διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2008. Μάλιστα, η αυξανόμενη εισροή των γυναικών στην απασχόληση που εκδηλώθηκε κατά τις αρχές της δεκαετίας του 2000 διήρκησε έως και τους πρώτους μήνες του 2010.
- Η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα επηρεάστηκε άμεσα σημειώνοντας αλλαγή χρονικής συμπεριφοράς μετά το 3^ο τρίμηνο του 2010 όταν άρχισε η περίοδος εφαρμογής των προγραμμάτων λιτότητας στην ελληνική οικονομία. Η αρνητική αυτή εξέλιξη έχει ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση γυναικών εκτός απασχόλησης με αποτέλεσμα τη διόγκωση του αποθέματος των ανέργων. Αυτό σε συνδυασμό με την μη-ύπαρξη έως και τα τέλη του 2014 του αποτελέσματος του αποθαρρυσμένου εργαζόμενου (Giannakopoulos, 2014) έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας.
- Ο βαθμός εμμονής στην απασχόληση των γυναικών φθίνει κατά την περίοδο της λιτότητας και δεν εξαρτάται από χρονικούς παρόντες, όπως άλλωστε συνέβαινε στην περίοδο πριν την εφαρμογή προγραμμάτων λιτότητας. Με άλλα λόγια, ο βαθμός εμμονής της απασχόλησης στην οικονομική κρίση φαίνεται να επηρεάζεται από τον οικονομικό κύκλο. Στην περίοδο πριν την κρίση η εμμονή της γυναικείας απασχόλησης φαίνεται να είναι αποτέλεσμα χρονικών τάσεων με θετική κλίση.
- Η γυναικεία απασχόληση πριν το 2010 σε μεγάλο βαθμό επηρεαζόταν από δημογραφικούς παράγοντες και τις χρονικές τάσεις που χαρακτήριζαν την οικονομική άνθηση στην Ελλάδα (παράγοντες προσφοράς). Μετά το 2010 ο ρόλος των παραγόντων που σχετίζονται με τη ζήτηση για γυναικεία εργασία προστίθενται με καθοριστικό τρόπο στη διαμόρφωση των επιπέδων απασχόλησης των γυναικών στην ελληνική οικονομία. Ως εκ τούτου, οι διαμορφωτές της δημόσιας πολιτικής καλούνται να λάβουν υπόψη πέραν των παραγόντων της προσφοράς εργασίας των γυναικών και παράγοντες που σχετίζονται με τη ζήτηση εργασίας.

- Η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης αδιαμφισβήτητα επηρεάζεται από την εκπαίδευση (θετικά) αλλά και από την ηλικιακή διάρθρωση του πληθυσμού.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία διερευνήθηκαν οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα με στόχο να διαχωριστεί ο ρόλος της οικονομικής κρίσης από την επίπτωση διαφορών άλλων παραγόντων (π.χ. γήρανση πληθυσμού και εκπαίδευση). Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία από την τριμηνιαία Έρευνα Εργατικού Δυναμικού για την περίοδο 2006-2014 και κατασκευάστηκε μια βάση δεδομένων με διαστρωματικές χρονοσειρές με μονάδα αναφοράς πενταετείς ηλικιακές ομάδες (10 ομάδες για άτομα ηλικίας 15-64 ετών) ανά περιφέρεια διαμονής (15 περιφέρειες) και τα αντίστοιχα τρίμηνα της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (36 τρίμηνα). Για λόγους ανάλυσης εκτιμήθηκαν εμπειρικά οικονομετρικά υποδείγματα σταθερών επιδράσεων (fixed effects) για την ανάλυση του επιπέδου της απασχόλησης αλλά και της μεταβολής του. Η χρήση υποδειγμάτων πρώτων διαφορών προέκυψε από την ανάγκη εξάλειψης των αρνητικών χρονικών τάσεων που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη των ποσοστών γυναικείας απασχόλησης στην μετά του 2010 χρονική περίοδο. Επίσης, λόγω της διαρθρωτικής μεταβολής που παρατηρήθηκε στα γυναικεία ποσοστά απασχόλησης στα τέλη του 2010, οι εκτιμήσεις των παραπάνω υποδειγμάτων εφαρμόστηκαν περιόδους 2006Q1-2010Q2 και 2010Q3-2014Q4, ξεχωριστά. Η δέσμη των επεξηγηματικών μεταβλητών αφορούν σε εθνικής κλίμακας μεταβλητές με εποχική διόρθωση (Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν και συνολικές κοινωνικές παροχές της γενικής κυβέρνησης σε σταθερές τιμές του 2010), σε μεταβλητές σε περιφερειακό επίπεδο (ποσοστό ανεργίας ανδρών ανά πενταετείς ομάδες ηλικίας και περιφέρεια διαμονής), μεταβλητές οικογενειακής κατάστασης και σύνθεσης νοικοκυριού (ποσοστό εγγάμων γυναικών και γυναικών με παιδιά στην ηλικιακή ομάδα των 0-14 ετών), μεταβλητές για το ανθρώπινο κεφάλαιο (επίπεδο εκπαίδευσης), μεταβλητές που σχετίζονται με τον τύπο των συμβάσεων εργασίας (αναλογία μερικής

απασχόλησης, αναλογία συμβάσεων ορισμένου χρόνου, αναλογία συμβάσεων διάρκειας 0-6 μήνες, αναλογία συμβάσεων διάρκειας 7-12 μήνες, αναλογία συμβάσεων διάρκειας 13-24 μήνες), μεταβλητές για το λόγο της μη-απασχόλησης όσων γυναικών έπαψαν να εργάζονται τα τελευταία 3 έτη (απόλυση, λήξη σύμβασης, πρόωρη σύνταξης, παροχή φροντίδας και κανονική συνταξιοδότησης), μεταβλητές που σχετίζονται με τη διευθέτηση του χρόνου που απαιτείται για τη φροντίδα των παιδιών για μητέρες μισθωτές εργαζόμενες (αναλογία μισθωτών με άδεια κύησης-λοχείας και αναλογία μισθωτών με γονική άδεια), μεταβλητές που σχετίζονται με την αναλογία των γυναικών που είναι άνεργες και λαμβάνουν κοινωνικές παροχές (αναλογία ανέργων γυναικών που λαμβάνει επίδομα/βοήθεια από ΟΑΕΔ) και τέλος μεταβλητές που σχετίζονται με την κατανομή του δείγματος στους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας (αναλογία απασχολούμενων γυναικών στον ιδιωτικό τομέα και ανά κλάδο ΣΤΑΚΟΔ91).

Η εμπειρική ανάλυση επικεντρώθηκε στην διερεύνηση των προσδιοριστικών παραγόντων της γυναικείας απασχόλησης και όχι στη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας επειδή το ποσοστό των γυναικών που συμμετέχουν ως άνεργες στο εργατικό δυναμικό αυξάνεται στα χρόνια της κρίσης παρότι το λόγος απασχόλησης προς εργατικό δυναμικό μειώνεται δραστικά.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα η απασχόληση των γυναικών στην Ελλάδα δεν επηρεάστηκε άμεσα από την διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2008 αλλά από τα προγράμματα λιτότητας που εφαρμόστηκαν από το 2010 και μετά. Η αρνητική αυτή εξέλιξη έχει ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση γυναικών εκτός απασχόλησης με αποτέλεσμα τη διόγκωση του αποθέματος των ανέργων αλλά και του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας λόγω της ανυπαρξίας του αποτελέσματος του αποθαρρυσμένου εργαζόμενου. Επίσης, βρέθηκε ότι ο βαθμός εμμονής στην απασχόληση των γυναικών φθίνει κατά την περίοδο της λιτότητας και δεν εξαρτάται από χρονικούς παρόντες, όπως άλλωστε συνέβαινε στην περίοδο πριν την εφαρμογή προγραμμάτων λιτότητας υποδηλώνοντας ότι ο βαθμός εμμονής της γυναικείας απασχόλησης στην οικονομική κρίση φαίνεται να επηρεάζεται από τον οικονομικό κύκλο. Στην περίοδο

πριν την κρίση η εμμονή της γυναικείας απασχόλησης φαίνεται να είναι αποτέλεσμα χρονικών τάσεων με θετική κλίση. Η γυναικεία απασχόληση πριν το 2010 σε μεγάλο βαθμό επηρεαζόταν από δημογραφικούς παράγοντες και τις χρονικές τάσεις που χαρακτήριζαν την οικονομική άνθηση στην Ελλάδα (παράγοντες προσφοράς). Μετά το 2010 ο ρόλος των παραγόντων που σχετίζονται με τη ζήτηση για γυναικεία εργασία προστίθενται με καθοριστικό τρόπο στη διαμόρφωση των επιπέδων απασχόλησης των γυναικών στην ελληνική οικονομία. Σε κάθε περίπτωση, η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης αδιαμφισβήτητα επηρεάζεται από την εκπαίδευση (θετικά) αλλά και από την ηλικιακή διάρθρωση του πληθυσμού. Ως εκ τούτου, οι διαμορφωτές της δημόσιας πολιτικής καλούνται να λάβουν υπόψη πέραν των παραγόντων της προσφοράς εργασίας των γυναικών και παράγοντες που σχετίζονται με τη ζήτηση εργασίας.

Βιβλιογραφία

Aguirre, DeAnne, Leila Hoteit, Christine Rupp, and Karim Sabbagh, 2012, "Empowering the Third Billion. Women and the World of Work in 2012," Booz and Company.

Card, D., J. Kluve, and A. Weber (2010). Active labor market policy evaluations: a metaanalysis. *Economic Journal* 120, 452477.

Daouli J., M. Demoussis, N. Giannakopoulos (2010) Mothers, fathers and daughters: Intergenerational transmission of education in Greece, *Economics of Education Review*, 29 (1), pp. 83–93

Duflo, E., 2012, "Women Empowerment and Economic Development," *Journal of Economic Literature*, Vol. 50, (4), pp. 1051-079.

European Commission - Directorate-General for Justice Women and men in leadership positions in the European Union, 2013 Luxembourg: Publications Office of the European Union.

French, E and J Jones (2011), "Public Pensions and Labor Supply Over the Life Cycle", *International Tax and Public Finance*, 1-20.

Giannakopoulos, Nicholas (2015): The added worker effect of married women in Greece during the Great Depression, Working Paper. <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/66298/>

Immervoll, H. and Pearson, M. (2009) A Good Time for Making Work Pay? Taking Stock of In-Work Benefits and Related Measures across the OECD. Paris: OECD.

International Labour Organization (ILO), 2010, "Women in Labour Markets: Measuring Progress and Identifying Challenges", Geneva.

Jaumotte, F., 2003, "Labour Force Participation of Women. Empirical Evidence on the Role of Policy and Other Determinants in OECD Countries," *OECD Economic Studies* No. 37 (Paris).

Kalb, G. 2009. "Children, Labour Supply and Child Care: Challenges for Empirical Analysis." *Australian Economic Review* 42(3): 276-299.

Kluve, Jochen, 2010. "The effectiveness of European active labor market programs," *Labour Economics*, Elsevier, vol. 17(6), pages 904-918, December.

Krueger, Alan B. and Bruce D. Meyer, "Labor Supply Effects of Social Insurance," in Alan J. Auerbach and Martin S. Feldstein, eds., *Handbook of Public Economics*, Amsterdam and New York: Elsevier, 2002, pp. 2327–2392.

Livanos, Ilias and Konstantinos Pouliakas, (2012) "Educational segregation and the gender wage gap in Greece", *Journal of Economic Studies*, Vol. 39 Iss: 5, pp.554 – 575

Matsaganis, M. (2013) "The Greek Crisis: Social Impact and Policy Responses", Friedrich-Ebert-Stiftung, Department of Western Europe/ North America, Berlin, Germany, November 2013.

Meghir, C. and D. Phillips (2010). "Labour supply and taxes," in J. Mirrlees, S. Adam, T. Besley, R. Blundell, S. Bond, R. Chote, M. Gammie, P. Johnson, G. Myles and J. Poterba (eds), *Dimensions of Tax Design: the Mirrlees Review*, pages 1-87, Oxford: Oxford University Press.

OECD (2015), *The ABC of Gender Equality in Education: Aptitude, Behaviour, Confidence*, PISA, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264229945-en>

Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), 2012, *Closing the Gender Gap: Act Now* (Paris: OECD).

Pissarides, C., Garibaldi, P., Olivetti, C, Petrongolo, B., Wasmer, E. (2003). *Women in the labour force: How well is Europe doing?* Paper presented at the Fifth European Conference of the Fondazione Debenedetti, available at www.frdp.org.

Steinberg, C., and M. Nakane, 2012, "Can Women Save Japan?" IMF Working Paper 12/48 (Washington).

Κεφάλαιο 32: Περιφερειακή Πολιτική και Οικονομική Κρίση στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Εισαγωγή

Αν και η θεμελίωση της περιφερειακής πολιτικής στην Ελλάδα ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του '50 (Κόνσολας, 1997), ουσιαστική εμβάθυνση πραγματοποιήθηκε στη δεκαετία του '80, με την εφαρμογή των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ) που εφαρμόστηκαν την περίοδο 1985-1990, και ιδίως των δύο πρώτων Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (ΚΠΣ) που εφαρμόστηκαν τις περιόδους 1989-1993 και 1994-1999. Με τα προγράμματα αυτά σηματοδοτείται ουσιαστικά και η οριστική ένταξη της ελληνικής περιφερειακής πολιτικής στις διαδικασίες της περιφερειακής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ).

Οι αλληπάλληλες διευρύνσεις και οι αυξημένες περιφερειακές ανισότητες που αυτές επέφεραν, η προσπάθεια για μεγαλύτερη κοινωνική και οικονομική συνοχή, όπως αυτή εκφράστηκε με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986, καθώς και η ολοένα και μεγαλύτερη ενδυνάμωση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η οποία ενδέχεται να δημιουργήσει περαιτέρω αύξηση των περιφερειακών ανισοτήτων, έχουν καταστήσει την περιφερειακή πολιτική (ή «πολιτική συνοχής», όπως πλέον αναφέρεται στα επίσημα ευρωπαϊκά κείμενα) ως πολιτική κεντρικής σημασίας για την ΕΕ¹⁵⁶, όπως άλλωστε διαφαίνεται και από τη διάθεση σημαντικών οικονομικών πόρων, κυρίως στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες (Boldrin και Canova, 2001).

Αν και δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός, η περιφερειακή πολιτική μπορεί να οριστεί ως το σύνολο των παρεμβάσεων που επιδιώκουν την ενίσχυση της ποιότητας και της επάρκειας των παραγωγικών και κοινωνικών υποδομών, του κεφαλαίου και των

¹⁵⁶ Για μια εκτενή και διεξοδική συζήτηση σχετικά με την ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική βλ. Πλασκοβίτης (1994); Ανδρικοπούλου (1995); Μαραβέγιας (1994, 1995); Πετράκος (2004).

ανθρώπινων πόρων αλλά και των δομών και μηχανισμών διοίκησης περιοχών με αναπτυξιακή υστέρηση, ώστε να βελτιωθούν οι παραγωγικές τους εξειδικεύσεις και να ενισχυθούν ή να διευρυνθούν τα ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα (Πετράκος, 2005:100). Με άλλα λόγια, η περιφερειακή πολιτική περιλαμβάνει ουσιαστικά παρεμβάσεις από την πλευρά κρατικών (εθνικών ή ευρωπαϊκών) φορέων που έχουν ως στόχο τη μείωση των ανισοτήτων και την ανάπτυξη των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών (Ανδρικοπούλου, 1995:15).

Παρόλο που το σύνολο σχεδόν των χωρών-μελών της ΕΕ εφαρμόζει κάποιο είδος εθνικής περιφερειακής πολιτικής, αν και με σημαντικές διαφορές και διαφορετικούς στόχους, η εφαρμογή μιας κοινής ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής εμπεριέχει ορισμένα πλεονεκτήματα (Martin, 1999:73-74; Καυκαλάς, 2000:29). Η οικονομική ή θεσμική αδυναμία των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών σε ζητήματα περιφερειακής πολιτικής, οι άνισες περιφερειακές επιπτώσεις της οικονομικής ολοκλήρωσης και ορισμένων άλλων ευρωπαϊκών πολιτικών (π.χ. Κοινή Αγροτική Πολιτική, πολιτική Έρευνας και Τεχνολογικής Ανάπτυξης) που δε χρησιμοποιούν κριτήρια περιφερειακής ισορροπίας και αναδιανομής, αλλά και το γεγονός ότι η επίλυση μερικών περιφερειακών προβλημάτων σε μια χώρα-μέλος δύναται να επιφέρει όφελος και σε άλλα μέλη, αποτελούν μερικά μόνο από τα πλεονεκτήματα μιας ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής. Επομένως, οποιαδήποτε προσπάθεια εξέτασης της περιφερειακής πολιτικής των χωρών μελών της ΕΕ, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζει και την ευρωπαϊκή της διάσταση, ιδίως στην περίπτωση της Ελλάδας όπου ουσιαστικά δεν υπάρχει κάποιος ολοκληρωμένος στρατηγικός περιφερειακός σχεδιασμός και η εθνική περιφερειακή πολιτική είναι πλέον ταυτισμένη με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή.

Σκοπό της εργασίας αποτελεί η διερεύνηση του ρόλου της περιφερειακής πολιτικής, ιδίως σε περιόδους κρίσης, όπως είναι η τωρινή. Πιο αναλυτικά, εξετάζεται η σημασία της πολιτικής αυτής σε περιόδους ύφεσης, παρουσιάζονται οι βασικές πολιτικές που υιοθετήθηκαν τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο τα τελευταία χρόνια, αναλύονται οι αδυναμίες της περιφερειακής πολιτικής στην Ελλάδα, οι οποίες καθίστανται τροχοπέδη στην εκπλήρωση των σκοπών της. Τέλος, αναδεικνύεται η κοινωνική διάσταση της περιφερειακής πολιτικής, η οποία πλέον δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε ζητήματα όπως είναι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός, με την εφαρμογή συγκεκριμένων δράσεων αλλά και την υιοθέτηση νέων χρηματοδοτικών εργαλείων, και προτείνονται συγκεκριμένες κατευθύνσεις για την άμβλυνση των κοινωνικό-οικονομικών επιπτώσεων της κρίσης.

2. Η σημασία της περιφερειακής/χωρικής πολιτικής σε περιόδους κρίσης

Οι λόγοι της σπουδαιότητας των περιφερειακών/χωρικών πολιτικών, ιδίως σε περιόδους κρίσης, είναι πολλοί και ποικίλοι. Ένας από αυτούς συνδέεται με τη σημασία του ρόλου των τοπικών και των περιφερειακών οικονομιών στο σύγχρονο οικονομικό περιβάλλον. Στα πλαίσια της διεθνοποίησης (internationalization) και της ολοκλήρωσης (integration), οι οικονομίες υποχρεούνται να λειτουργούν σε συνθήκες αυξημένου ανταγωνισμού, όπως αυτός εκφράζεται μέσω της ελεύθερης μετακίνησης των παραγωγικών συντελεστών. Ως αποτέλεσμα της σταδιακής κατάργησης των οικονομικών συνόρων, ο ανταγωνισμός «μεταφέρεται» σε μικρότερα του κράτους χωρικά υποσύνολα, στις περιφέρειες (regions), προκειμένου να αναδειχθούν, σε αυτό το χωρικό επίπεδο, οι νικητές και οι ηττημένοι¹⁵⁷ (Amin και Tomaney, 1995a; Ohmae, 1995). Με άλλα λόγια, ο διαπεριφερειακός ανταγωνισμός, ακόμα και στο πλαίσιο της ίδιας χώρας, εντείνεται διαρκώς (Malmberg κ.ά., 1996) οδηγώντας τις περιφέρειες στην κατεύθυνση της κινητοποίησης και της αξιοποίησης του ενδογενούς τους δυναμικού (Budd, 1998; Wong, 1998) μέσω της χάραξης και της εφαρμογής αναπτυξιακών πολιτικών (Cheshire και Gordon, 1998; Cheshire, 1999). Ο διαρκώς διευρυμένος ρόλος των περιφερειών έναντι των χωρών, αλλά και ως «πηγή κρίσιμων αναπτυξιακών πόρων», έχει αναγνωριστεί από πολλές πρόσφατες εργασίες (Ohmae 1995; Rodriguez-Pose, 1998; Brenner, 1999; Scott και Storper, 2003; Cheshire και Malecki, 2004; Martin, 2005)

Επιπρόσθετα, η μη συμπερίληψη της σημασίας του χώρου/τόπου στο σχεδιασμό αναπτυξιακών και κοινωνικών πολιτικών δύναται να επιφέρει προβλήματα στην αποτελεσματικότητά τους, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό σε εποχές κρίσης και δημοσιονομικής προσαρμογής, όπου οι χρηματοδοτικοί πόροι είναι περιορισμένοι. Για τη βελτίωση και τη μεγιστοποίηση της συνολικής ευημερίας και της οικονομικής μεγέθυνσης μιας χώρας, είναι απαραίτητο οι σχετικές πολιτικές να λαμβάνουν υπόψη και τη διάσταση του χώρου, στοιχείο που συνήθως απουσιάζει όταν σχεδιάζονται κοινωνικές πολιτικές που

¹⁵⁷ Η ενδυνάμωση του ρόλου των περιφερειών στο διεθνές οικονομικό σύστημα ασφαλώς και δεν αναιρεί τη σημασία του εθνικού παράγοντα. Όπως επισημαίνει ο Viesti (2000:470), «αποτελεί επικίνδυνη ψευδαίσθηση η πεποίθηση ότι η περιφερειακή ανάπτυξη δύναται να προέλθει αγνοώντας τις εθνικές και υπερεθνικές πολιτικές».

συνδέονται με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό (Barca, 2009; OECD, 2009), αφού η έμφαση δίνεται στο άτομο (Gill 2010). Με άλλα λόγια, μια αποτελεσματικά ορθή πολιτική απαιτεί το συγκερασμό μιας ανθρωποκεντρικής (people-based approach) και μιας τοποκεντρικής προσέγγισης (place-based policy). Η σημασία που η παραδοσιακή πολιτική δίνει στην πρώτη προσέγγιση διαφαίνεται από την έμφαση που δίνεται, τόσο σε επίπεδο ανάλυσης (π.χ. μέτρηση ανισότητας) όσο σε επίπεδο πολιτικής, στη μονάδα του ατόμου ή/και του νοικοκυριού.

Πολλές φορές, για παράδειγμα, η αποτελεσματικότητα μιας πολιτικής εξαρτάται από τα χαρακτηριστικά της ίδιας της περιοχής (π.χ. επίπεδο κοινωνικών υπηρεσιών) αλλά και από το γεγονός ότι αρκετοί -επίσημοι και μη επίσημοι- παράγοντες της αναπτυξιακής διαδικασίας, όπως είναι το κοινωνικό κεφάλαιο, η εμπιστοσύνη και η δημοκρατική συμμετοχή, που καθορίζουν συχνά το βαθμό και το μέγεθος της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μιας περιοχής, επηρεάζονται από τα τοπικά χαρακτηριστικά της¹⁵⁸ (Barca, 2009). Με την τοποκεντρική προσέγγιση οι παρεμβάσεις που γίνονται προσδιορίζονται από τα τοπικά χαρακτηριστικά και ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής με την ευθύνη των σχετικών πολιτικών, τόσο στη φάση του σχεδιασμού όσο και σε εκείνη της υλοποίησης, να κατανέμεται μεταξύ των διαφόρων επιπέδων της κυβέρνησης αλλά και άλλων φορέων. Συνήθως οι στόχοι και οι προτεραιότητες καθορίζονται από την κεντρική αρχή, ενώ τα χαμηλότερα επίπεδα διοίκησης εμπλέκονται σημαντικά στα υπόλοιπα στάδια.

Τέλος, αν και η τρέχουσα οικονομική συγκυρία θέτει την επίτευξη των μακροοικονομικών στόχων ως πρωταρχική προτεραιότητα, η χωρική διάσταση της κρίσης είναι υπαρκτή και ουσιαστικής σημασίας, ιδίως στην Ελλάδα, αφού αφενός οι αρχικές, προ της κρίσης, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες (π.χ. μέγεθος αγοράς, προσβασιμότητα, γεωμορφολογία, φυσικοί πόροι, οικονομικές και κοινωνικές υποδομές) εμφάνιζαν έντονη διαφοροποίηση μεταξύ των περιφερειών και νομών της χώρας (Πετράκος και Ψυχάρης 2004) και αφετέρου τα μέτρα λιτότητας τα οποία η χώρα έχει κληθεί να εφαρμόσει,

¹⁵⁸ Η σημασία των τοποκεντρικών πολιτικών φαίνεται ξεκάθαρα και από τα αποτελέσματα ορισμένων πρόσφατων ερευνητικών εργασιών (π.χ. Artelaris και Kandyliis, 2014, Corpus κ.α., 2015), οι οποίες δείχνουν μια μεγάλη χωρική συγκέντρωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε υπό-εθνικό και υπό-περιφερειακό επίπεδο, φαινόμενο το οποίο δεν μπορεί να αναδειχθεί όταν εξετάζεται το ζήτημα της ανισότητας μεταξύ των περιφερειών.

μολονότι είναι οριζόντιας λογικής, εμπεριέχουν σαφή χωρική διάσταση (Monastiriotis, 2011). Επιπλέον, η σημασία της χωρικής διάστασης της κρίσης ενισχύεται και από το γεγονός ότι η άσκηση χωρικών πολιτικών που θα μπορούσε, μεταξύ άλλων, να εξασφαλίσει μια σχετικά ισορροπημένη κατανομή των οικονομικών και κοινωνικών πόρων, καθίσταται πλέον ιδιαίτερα δυσχερής, στο πλαίσιο της ασφυκτικής δημοσιονομικής κατάστασης την οποία η χώρα βιώνει, με κίνδυνο υπονόμησης της χωρικής συνοχής (territorial cohesion) και των (όποιων) αναπτυξιακών προοπτικών της χώρας. Για όλους αυτούς τους λόγους, η αποτελεσματικότητα των χωρικών/περιφερειακών πολιτικών προβάλλει ως επιτακτική ανάγκη.

3. Η Περιφερειακή πολιτική σε Ελλάδα και ΕΕ την περίοδο της κρίσης

Η «αντίδραση» στην κρίση σε επίπεδο άσκησης πολιτικής παρουσίασε σημαντικές διαφοροποιήσεις τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Σε εθνικό επίπεδο, οι περισσότερες κυβερνήσεις, σε γενικές γραμμές, είτε α) προσέφεραν στήριξη στον χρηματοπιστωτικό τομέα (τραπεζικό σύστημα) μέσω της παροχής κεφαλαίων και εγγυήσεων, ή β) εφάρμοσαν επεκτατική νομισματική πολιτική (μείωση των επιτοκίων) στην προσπάθειά τους να ενισχύσουν τον τραπεζικό δανεισμό και, κατ' επέκταση, να τονώσουν τη ζήτηση, ή γ) ενεργοποίησαν τους αυτόματους σταθεροποιητές (automatic stabilizers) (προοδευτική φορολογία, μεταβιβαστικές πληρωμές) προκειμένου να ενισχύσουν το διαθέσιμο εισόδημα ή δ) εφάρμοσαν επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, προβαίνοντας σε μειώσεις των φορολογικών συντελεστών και σε αύξηση των δαπανών προκειμένου να τονώσουν την «πραγματική» οικονομία, ή επέλεξαν κάποιο συνδυασμό από τα παραπάνω (Bachtler και Davies, 2009; Davies κ.ά., 2010). Για παράδειγμα, η κυβέρνηση των ΗΠΑ εφάρμοσε, μεταξύ άλλων, ένα πρόγραμμα, γνωστό ως Αμερικανική Πράξη Ανάκαμψης και Επανεπένδυσης (American Recovery και Reinvestment Act), το οποίο αποσκοπούσε, ως κεϋνσιανής λογικής, στη δημιουργία θέσεων εργασίας και στην τόνωση της καταναλωτικής και επενδυτικής ζήτησης στις ΗΠΑ μέσω της «μετάγγισης» 787 δισ. δολαρίων στην αγορά.

Η πρώτη ουσιαστική ανταπόκριση της ΕΕ στην οικονομική κρίση συνοψίζεται στο Σχέδιο για την Οικονομική Ανάκαμψη της Ευρώπης¹⁵⁹ (European Economic Recovery Plan) (European Commission, 2008). Το Σχέδιο υπογραμμίζει την ανάγκη συντονισμένης δράσης από μέρους των κρατών-μελών της ΕΕ αναδεικνύοντας ως στρατηγικούς στόχους: α) την τόνωση της καταναλωτικής ζήτησης, β) την άμβλυνση των αρνητικών επιπτώσεων της κρίσης στις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, γ) την προετοιμασία της Ευρώπης για την επαναφορά της σε αναπτυξιακή τροχιά, και δ) τη λειτουργία της ευρωπαϊκής οικονομίας σύμφωνα με τρόπο μη επιβαρυντικό προς το περιβάλλον (υιοθέτηση οικονομίας χαμηλών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα).

Το Σχέδιο, το οποίο καταρτίστηκε με γνώμονα τη Στρατηγική της Λισσαβόνας (Lisbon Strategy) και το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης (Stability and Growth Pact), προέταξε την άμεση ταμειακή ώθηση της τάξεως των 200 δισ. ευρώ (1,5% του ευρωπαϊκού ΑΕΠ), για την υποβοήθηση των κρατών-μελών, και την ανάδειξη προτεραιοτήτων δράσης για την προσαρμογή της ευρωπαϊκής οικονομίας στις μακροπρόθεσμες προκλήσεις. Βασική παράμετρο αποτελεί το γεγονός ότι η (πλήρης) εφαρμογή του Σχεδίου τέθηκε στη διακριτική ευχέρεια των κρατών-μελών. Η συνολική αποτίμηση της συμβολής του Σχεδίου στην άμβλυνση των επιπτώσεων της κρίσης αποτελεί δύσκολο εγχείρημα (European Commission, 2010) διότι αφενός τα κράτη-μέλη δεν εφήρμοσαν πλήρως το Σχέδιο, καθότι δεν επηρεάστηκαν εξίσου από την κρίση, και αφετέρου οι επιδράσεις των μέτρων εξειδίκευσης του Σχεδίου –και της πολιτικής συνοχής εν γένει– καθίστανται εμφανείς σε βάθος χρόνου.

Σε περιφερειακό/χωρικό επίπεδο η αντίδραση ήταν μικρότερη αλλά όχι αμελητέα (Yuill κ.ά., 2010) καθώς αρκετά κράτη προέβησαν είτε σε (μικρή) αύξηση της χρηματοδότησης, μέσω των εθνικών Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων, είτε σε τροποποίηση των κανόνων επιλεξιμότητας (eligibility rules) για χρηματοδότηση. Βεβαίως, η ενίσχυση των

¹⁵⁹ Άλλες αποφάσεις που ελήφθησαν εξαιτίας της κρίσης είναι: α) η θέσπιση μηχανισμών αντιμετώπισης κρίσεων για να μετριαστεί ο κίνδυνος μετάδοσης και εξάπλωσης της οικονομικής αστάθειας σε άλλα κράτη μέλη, οι οποίοι οδήγησαν στη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ΕΜΣ), β) οι προσπάθειες για τη δημιουργία μιας «Τραπεζικής Ένωσης», που περιλαμβάνει έναν ενιαίο κεντρικό μηχανισμό για την εποπτεία των τραπεζών και γ) η ενίσχυση του Συμφωνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΣΣΑ).

τοπικών οικονομιών, όπου αυτή υπήρξε¹⁶⁰, ήταν/είναι μικρή, γεγονός το οποίο αντανακλά, κυρίως, τα σφικτά δημοσιονομικά περιθώρια των κρατών αλλά και την αντίληψη ότι μια διαρθρωτική πολιτική, όπως η περιφερειακή πολιτική, δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται για την αντιμετώπιση κυκλικών διαταραχών¹⁶¹. Εξαίρεση αποτελεί η Γερμανία η οποία για την περίοδο 2009-2011 διέθεσε επιπλέον 0,2 δισ. ευρώ για την άσκηση περιφερειακής πολιτικής. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τα τακτικά κονδύλια της περιφερειακής πολιτικής (τα οποία κατά τα 6/7 κατευθύνονταν στα ομόσπονδα κρατίδια της πρώην Ανατολικής Γερμανίας), τα έκτακτα αυτά κονδύλια κατανεμήθηκαν ισομερώς μεταξύ των παλαιών και νέων κρατιδίων, με τη λογική της άμεσης απορρόφησής τους και της διοχέτευσής τους στην πραγματική οικονομία (το κριτήριο της αποτελεσματικότητας υπερίσχυσε αυτού της ισότητας).

Ομοίως, σε ευρωπαϊκό επίπεδο υπήρξαν επίσης κάποιες αντιδράσεις, αν και όχι ιδιαίτερα έντονες και συστηματικές. Η 5^η Έκθεση Συνοχής της ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2010α) υπογραμμίζει την ανάγκη ανάληψης ταχείας δράσης προκειμένου η Ευρώπη να εξέλθει της κρίσης (μειώνοντας την ανεργία και τη φτώχεια). Η Έκθεση αναγνωρίζοντας τον κρίσιμο ρόλο όλων των επιπέδων διοίκησης –ευρωπαϊκού, εθνικού, περιφερειακού και τοπικού– στην κατεύθυνση της επίτευξης του ανωτέρω στόχου, τονίζει τη σπουδαιότητα της πολιτικής συνοχής (cohesion policy) προκειμένου να επιτευχθεί η έξυπνη (smart), βιώσιμη (sustainable) και χωρίς περιορισμούς (inclusive) ανάπτυξη της Ευρώπης. Είναι, ακριβώς, η σπουδαιότητα της πολιτικής συνοχής αυτή που, σύμφωνα με την Έκθεση, επιτάσσει τη φιλόδοξη μεταρρύθμισή της προκειμένου να καταστεί ικανή να αντιμετωπίσει αποτελεσματικότερα τις κοινωνικές συνέπειες (παρενέργειες) της κρίσης.

Η υιοθέτηση των παραπάνω στόχων βασίζεται στο κείμενο της Στρατηγικής «Ευρώπη 2020» («Europe 2020») (βλ. European Commission, 2010), όπου εκτός των άλλων δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε ζητήματα όπως είναι η απασχόληση, η εκπαίδευση και η μείωση της φτώχειας με ορίζοντα το 2020. Οι στόχοι αυτοί που για πρώτη φορά τίθενται ποσοτικοποιημένοι, προβλέπουν α) απασχόληση στο 75% του πληθυσμού ηλικίας 20-64 (το 2009 το ποσοστό απασχόλησης ήταν στο 69% στο σύνολο της ΕΕ και στο 66% για την Ελλάδα, ενώ το

¹⁶⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι χώρες όπως η Ιταλία και η Αγγλία προέβησαν σε μείωση των κονδυλίων τα οποία προορίζονται για την περιφερειακή πολιτική.

¹⁶¹ Πρόκειται για αντίληψη που διαπνέει τις οικονομικές πολιτικές χωρών όπως η Αυστρία και η Ολλανδία.

ποσοστό αυτό υποχώρησε σημαντικά τα επόμενα χρόνια στη χώρα μας φτάνοντας στο 55,3% το 2012), β) μείωση της εγκατάλειψης της σχολικής εκπαίδευσης κάτω από το 10% (το 2012 το ποσοστό εγκατάλειψης στην Ελλάδα ήταν στο 11,4%) και τουλάχιστον το 40% του πληθυσμού ηλικίας 30-34 να έχει τριτοβάθμια εκπαίδευση (το 2009, το σχετικό ποσοστό για την ΕΕ ήταν στο 32,3% και για την Ελλάδα στο 26,5% ενώ το 2012 έφτασε στο 30,9%), γ) μείωση, τουλάχιστον κατά 20 εκατομμύρια, σε όλη την ΕΕ, του αριθμού των ατόμων που βρίσκονται σε συνθήκες ή κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (το 2010 περισσότεροι από 3 εκ. κάτοικοι ήταν φτωχοί ή/και κοινωνικά αποκλεισμένοι στην Ελλάδα, ενώ το 2012 ο αριθμός έφτασε τα 3.8 εκ. Ο στόχος είναι η μείωση του αριθμού αυτού κατά 450.000 στη χώρα μας).

Στην Ελλάδα, η οικονομική κρίση οδήγησε σε δραστικό περιορισμό των αναπτυξιακών χρηματοδοτήσεων εξαιτίας της περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε. Πλέον, οι κύριες και σχεδόν αποκλειστικές πηγές χρηματοδότησης της αναπτυξιακής προσπάθειας είναι τα διορθωτικά ταμεία της ΕΕ (δηλαδή το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, το Ταμείο Συνοχής, το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Θάλασσας και Αλιείας) με κεντρικό εργαλείο ανάπτυξης το Σύμφωνο Εταιρικής Σχέσης (ΣΕΣ) ή αλλιώς το (νέο) ΕΣΠΑ 2014-2020. Φυσικά, το πλαίσιο εντός του οποίου οι αρμόδιες αρχές σχεδίασαν τον αναπτυξιακό προγραμματισμό των ετών 2014-2020 καθορίστηκε, σε μεγάλο βαθμό, από τους αναπτυξιακούς στόχους και τις δημοσιονομικές δεσμεύσεις της Ελλάδας που περιγράφονται στην «Ευρώπη 2020», στο Κοινό Στρατηγικό Πλαίσιο, στο Εθνικό Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων, και στα Μνημόνια Οικονομικής Πολιτικής.

Το νέο ΕΣΠΑ διαμορφώνει και προσδιορίζει την αναπτυξιακή πολιτική της Ελλάδας με παρεμβάσεις και έργα που διαχέονται όχι μόνο σε όλους τους τομείς της οικονομίας, αλλά και στις 13 Περιφέρειες της χώρας και επομένως μπορούν να θεωρηθούν σημαντικό εργαλείο περιφερειακής πολιτικής για την τρέχουσα οικονομική συγκυρία. Οι παρεμβάσεις, μεταξύ των άλλων, στηρίζουν την απασχόληση, την επένδυση στην εκπαίδευση και τη δια βίου μάθηση, την προώθηση της ενεργού κοινωνικής ένταξης και την καταπολέμηση της φτώχειας, καθώς και την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα και στα νοικοκυριά, ενώ συμβάλλουν στην προάσπιση της δημόσιας υγείας, της πρόνοιας, της ψυχικής υγείας κ.λπ. (Γενική Γραμματεία Δημοσίων Επενδύσεων και ΕΣΠΑ, 2013). Σημαντικός σύμμαχος για την επίτευξη των παραπάνω στόχων αποτελεί ο νόμος

3852/2010, γνωστός ως «Καλλικράτης», ο οποίος δίνει ένα ευρύ φάσμα αρμοδιοτήτων στις Περιφέρειες, τόσο σε ό,τι αφορά στον εντοπισμό των περιφερειακών αναγκών και στο σχεδιασμό και υλοποίηση των περιφερειακών αναπτυξιακών προγραμμάτων, όσο και σε ό,τι αφορά στη συνεργασία με την κεντρική διοίκηση για την επίτευξη των εθνικών στόχων.

Συμπεράσματα - Προτάσεις

Συμπερασματικά, μπορεί να αναφερθεί ότι η «αντίδραση» στην κρίση, σε όρους πολιτικής, διέφερε από χώρα σε χώρα. Σε μερικές χώρες, η σφοδρότητα της οικονομικής κατάρρευσης ήταν τέτοια που οδήγησε στο να δοθεί μεγάλη έμφαση στην εθνική, παρά στην περιφερειακή πολιτική, ενώ σε άλλες χώρες η περιφερειακή πολιτική ήταν μέρος της «αντίδρασης» στην κρίση με αυξήσεις στο σχετικό προϋπολογισμό. Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, η ενίσχυση των τοπικών οικονομιών, όπου αυτή υπήρξε, ήταν/είναι μικρή γεγονός το οποίο αντανακλά, κυρίως, τα σφικτά δημοσιονομικά περιθώρια των κρατών αλλά και την αντίληψη ότι μια διαρθρωτική πολιτική, όπως η περιφερειακή πολιτική, δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται για την αντιμετώπιση κυκλικών διαταραχών.

Στην Ελλάδα, η οικονομική κρίση οδήγησε σε δραστικό περιορισμό των αναπτυξιακών χρηματοδοτήσεων, με κύριες και σχεδόν αποκλειστικές πηγές χρηματοδότησης της αναπτυξιακής προσπάθειας τα διορθωτικά ταμεία της ΕΕ και με κεντρικό εργαλείο ανάπτυξης το Σύμφωνο Εταιρικής Σχέσης (ΕΣΠΑ 2014-2020), το οποίο φυσικά καθορίστηκε με βάση τις δημοσιονομικές δεσμεύσεις της. Το νέο ΕΣΠΑ διαμορφώνει και προσδιορίζει την αναπτυξιακή πολιτική της Ελλάδας με σημαντικές παρεμβάσεις και στις 13 Περιφέρειες της χώρας και επομένως μπορεί να θεωρηθεί σημαντικό εργαλείο περιφερειακής πολιτικής την περίοδο που διανύουμε. Αναμφίβολα, αυτού του είδους η πολιτική είναι πολύ σημαντική αφού έχει περιορίσει, και αναμένεται να περιορίσει περαιτέρω, τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης. Με δεδομένο το στενό δημοσιονομικό πλαίσιο, το επίπεδο των επενδύσεων θα ήταν σημαντικά χαμηλότερο, αν όχι μηδενικό, στη χώρα μας.

Από την άλλη πλευρά, όμως, η περιφερειακή πολιτική παρουσιάζει σημαντικές αδυναμίες, οι οποίες καθίσταται τροχοπέδη στην εκπλήρωση των σκοπών της. Η βασικότερη αδυναμία έγκειται στο ότι δεν υπάρχει στην Ελλάδα, ακόμα και σήμερα, ένας ολοκληρωμένος στρατηγικός περιφερειακός σχεδιασμός, εντός του οποίου θα έπρεπε να υλοποιούνται και ευρωπαϊκά προγράμματα. Ένας τέτοιου είδους σχεδιασμός θα έκανε αποτελεσματικότερη την περιφερειακή πολιτική και θα περιόριζε σημαντικά τις επιπτώσεις της κρίσης. Επιπλέον, το νέο ΕΣΠΑ, ένα μεγάλο μέρος του οποίου σχετίζεται με την περιφερειακή πολιτική, δεν

έχει, σε καμία περίπτωση, το χρηματοδοτικό εκείνο μέγεθος που θα μπορούσε να οδηγήσει τη χώρα στην ανάκαμψη. Οι πόροι του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, που θα αποτελούσαν μια λύση, έχουν σχεδόν εκμηδενιστεί, σε αντίθεση με άλλες χώρες που είτε τους κράτησαν σταθερούς είτε τους αύξησαν. Τέλος, ένα ακόμα πρόσθετο πρόβλημα αποτελεί ότι ο σχεδιασμός της περιφερειακής πολιτικής δεν έχει ουσιαστικά συμπεριλάβει τις επιπτώσεις της κρίσης ούτε καν στο ξεκίνημά της, αφού οι ενισχύσεις καθορίστηκαν με βάση το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ως μέσο όρο των ετών 2008-2010. Το αποτέλεσμα είναι ότι αφενός, συγκεκριμένες περιφέρειες εμφανίζονται σημαντικά πλουσιότερες από ότι είναι, σε σχέση με το μέσο ευρωπαϊκό όρο, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να λαμβάνουν πρόσθετες χρηματοδοτήσεις και αφετέρου, δεν έχει προβλεφθεί καμία μέριμνα για τις περιοχές που έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες απώλειες, σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο. Η χωρική ανισορροπία στις επιπτώσεις της κρίσης έχει αναγνωριστεί από αρκετές πρόσφατες ερευνητικές εργασίες (βλ. ΕΕ, 2011; Monastiriotes, 2011; Pscycharis κ.α. 2014; Petrakos και Pscycharis, 2015; Artelaris και Kandyliis, 2014; Αρτελάρης, 2015).

Σε γενικές γραμμές μπορεί να υποστηριχτεί ότι δεν αρκεί μία απλή μεταφορά πόρων προς τις περιφέρειες, δυνατότητα που έτσι κι αλλιώς είναι περιορισμένη λόγω της κρίσης, αλλά μια χωρικά στοχευμένη πολιτική που θα δίνει έμφαση στα ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά των περιοχών (δηλαδή μια «τοποκεντρική προσέγγιση») αλλά και στις περιοχές που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση, όπως είναι οι αστικές περιοχές (Αρτελάρης, 2015). Η νέα περιφερειακή πολιτική της χώρας, ακολουθώντας και υιοθετώντας τους στόχους του «Ευρώπη 2020», έχει δώσει ιδιαίτερη έμφαση σε κοινωνικά ζητήματα, όπως είναι ο περιορισμός της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, όπου για πρώτη φορά καταγράφονται συγκεκριμένοι ποσοτικοποιημένοι στόχοι. Παράλληλα, νέες δράσεις αλλά και νέα χρηματοδοτικά εργαλεία, σχετικά με τα παραπάνω ζητήματα, έχουν ξεκινήσει ή αναμένεται να ξεκινήσουν, όπως είναι, για παράδειγμα, τα «Τοπικά Σχέδια για την Απασχόληση», οι «Τοπικές Δράσεις Ένταξης για Ευπαθείς Κοινωνικά Ομάδες», καθώς και η «Ανάπτυξη με πρωτοβουλία τοπικών κοινοτήτων» και η «Ολοκληρωμένη Βιώσιμη Αστική Ανάπτυξη». Επομένως, αυτό που χρειάζεται είναι η όσο το δυνατόν γίνεται καλύτερη αξιοποίησή τους. Χρήσιμο οδηγό θα πρέπει να αποτελεί η Εθνική Στρατηγική Κοινωνικής Ένταξης, η οποία εξειδικεύεται σε Περιφερειακά Στρατηγικά Σχέδια Κοινωνικής Ένταξης, τα οποία βασίζονται σε Τοπικά Σχέδια Κοινωνικής Ένταξης, τα οποία με τη σειρά τους προκύπτουν από τη χαρτογράφηση της εκάστοτε περιοχής αναφορικά με τα

χαρακτηριστικά της φτώχειας, τις ομάδες-στόχο, τις παρεχόμενες υπηρεσίες και τις ανάγκες του πληθυσμού.

Ένα βασικό πρόσθετο μέσο για την εφαρμογή αποτελεσματικών αναπτυξιακών πολιτικών μπορεί να αποτελέσει και η περαιτέρω ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της Περιφερειακής και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, που έχουν καθοριστεί με βάση το νόμο 3852/2010, γνωστό και ως «Καλλικράτη», οι οποίες μπορούν να ενισχύσουν περαιτέρω το πρότυπο της ενδογενούς ή ολοκληρωμένης ανάπτυξης. Το πρότυπο αυτό, φαίνεται περισσότερο ενδεδειγμένο από άλλα (π.χ. πόλοι ανάπτυξης) σε περιόδους κρίσης (Παπαδασκαλόπουλος, 2009:61), αφού δραστηριοποιεί περισσότερο τις περιφέρειες, δημιουργεί τις προϋποθέσεις απορρόφησης της ανάπτυξης, ενισχύει την τοπική επιχειρηματικότητα και γενικότερα την αξιοποίηση των τοπικών πόρων, διευρύνει τις αγορές της τοπικής παραγωγής με την υιοθέτηση σύγχρονης τεχνολογίας, συγκρατεί τον πληθυσμό, ενώ παράλληλα θωρακίζει την περιφέρεια έναντι των απομυζητικών επιδράσεων.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Amin A. και Tomaney J. (1995), *Behind the Myth of European Union: Prospects for Cohesion*, London: Routledge.

Artelaris P. και Kandyli G. (2014), Mapping poverty at regional level in Greece before and during the economic crisis, *Région et Développement*, 39(1):131-147.

Bachtler J. και Davies S., (2009), The Geography of the Crisis in Western Europe: National and Regional Impacts and Policy Responses, *Project: Financial Crisis in Central and Eastern Europe - from Similarity to Diversity*, Scholar Warsaw.

Barca F (2009), *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy*, Independent report, EC, Brussels.

Boldrin M. και Canova F. (2001), Regional Economic Convergence: Is European Regional Policy Worth Keeping, στο J. von Hagen και M. Widgrén (επιμ.), *Regionalism in Europe, Geometries and Strategies after 2000*, Kluwer Academic Publishers, 57-93.

- Brenner N. (1999), Globalisation as reterritorialisation: The re-scaling of urban governance in the European Union, *Urban Studies* 36, 431–451.
- Budd L. (1998), Territorial Competition and Globalization: Scylla and Charybdis of European Cities, *Urban Studies*, 35(4): 663-685.
- Cheshire P. C. (1999), Cities in Competition: Articulating the Gains from Integration, *Urban Studies*, 36(5-6):843-864.
- Cheshire P. C. και Gordon R. I. (1998), Territorial Competition: Some Lessons for Policy, *The Annals of Regional Science*, 32: 321-346.
- Cheshire P. και Malecki E. (2004), Growth, development, and innovation: A look backward and forward, *Papers Reg. Sci*, 83:249–267.
- Copus A., Melo P., Kaup S., Tagai G., και Artelaris P. (2015), Regional Poverty Mapping in Europe - Challenges, Advances, Benefits and Limitations, *Local Economy*, DOI 10.1177/0269094215601958.
- European Commission (2010), *Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, Communication COM (2010) 2020, Brussels.
- Davies S., Kah S. και Woods C. (2010), Regional Dimensions of the Financial and Economic Crisis, *EPRC Paper*, 70.
- Gill I. (2010), Regional development policies: Place-based or people-centred?, *VoxEU.org*, 9 October.
- Malmberg A. Solvell O. και Zander I. (1996), Spatial Clustering, Local Accumulation of Knowledge and Firm Competitiveness, *Geografiska Annaler*, 78B(2): 85–97.
- Martin R. (1999), *The regional dimension in European public policy: Convergence or divergence?*, New York: St. Martin's Press; London: Macmillan Press.
- Martin R. (2005), European integration and economic geography, στο Gijsel P. και Schenk H. (επιμ.), *Multidisciplinary Economics*, Springer, 227–257.
- Monastiriotis V. (2011), The Geographical Dimension of Austerity, στο: Monastiriotis V. (επιμ.), *The Greek Crisis in Focus: Austerity, Recession and Paths to Recovery*, London: LSE Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, 45-71.
- Ohmae K. (1995), *The End of the Nation-State: The Rise of Regional Economies*, New York: The Free Press.
- OECD (2009), *How Regions Grow: Trends and Analysis*, OECD, Paris.

Psycharis Y., Kallioras D. και Pantazis P. (2014), Economic crisis and regional resilience- detecting the 'geographical footprint' of economic crisis in Greece, *Regional Science Policy and Practice*, 6(2):121-141.

Rodríguez-Pose A. (1998), *Dynamics of Regional Growth in Europe. Social and Political Factors*, Oxford: Clarendon Press.

Scott A. J. και Storper M. (2003), Regions, Globalization, Development, *Regional Studies*, 37(6-7): 607-620.

Viesti G. (2000), Economic Policies and Local Development: Some Reflections, *European Planning Studies*, 32: 707-720.

Wong C. (1998), Determining Factors for Local Economic Development: The Perception of Practitioners in the North, West and Eastern Regions of the UK, *Regional Studies*, 32(8): 707-720.

Yuill D., McMaster I. και Mirwaldt K. (2010), "Regional Policy under Crisis Conditions: Recent Regional Policy Developments in the EU and Norway", *EPRC Paper*, 71, http://www.eprc.strath.ac.uk/eprc/documents/PDF_files/EPRP_71_RecentRegionalPolicyDevelopmentsintheEUandNorway.pdf.

Ελληνική

Ανδρικοπούλου Ε. (1995), *Οι Περιφέρειες στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Η εξέλιξη της περιφερειακής πολιτικής από τη Συνθήκη της Ρώμης έως το Maastricht*, εκδ. Θεμέλιο.

Αρτελάρης Π. (2015), Οικονομική Κρίση και Περιφερειακή Ανθεκτικότητα: Ένας Σύνθετος Δείκτης Αποτίμησης, άρθρο που εκπονήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος *HYBRIDWELFARE* στο πλαίσιο της πράξης «ΑΡΙΣΤΕΙΑ».

Γενική Γραμματεία Δημοσίων Επενδύσεων και ΕΣΠΑ, (2013), *2η Εγκύκλιος σχεδιασμού και κατάρτισης αναπτυξιακού προγραμματισμού περιόδου 2014 - 2020*, Υπουργείο Ανάπτυξης, Ανταγωνιστικότητας, Υποδομών, Μεταφορών και Δικτύων.

Καυκαλάς Γ. (2000), Προοπτικές της Ενοποίησης και Τάσεις Συγκρότησης του Ευρωπαϊκού Χώρου, στο Ανδρικοπούλου Ε. και Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Ο Νέος Ευρωπαϊκός Χώρος. Η Διερεύνηση και η Γεωγραφία της Ευρωπαϊκής Ανάπτυξης*, εκδ. Θεμέλιο, 19-40.

Κόνσολας Ν. (1997), *Σύγχρονη Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*, εκδ. Παπαζήση.

Μαραβέγιας Ν. (1994), Περιφερειακές Ανισότητες και Οικονομική Ολοκλήρωση στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, στο Γετίμης Π, Καυκαλάς, Γ. και Μαραβέγιας Ν., (επιμ).

Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη. Θεωρία, Ανάλυση και πολιτική, εκδ. Θεμέλιο, 385-408.

Μαραβέγιας Ν. (1995), Η Περιφερειακή Πολιτική, στο Μαραβέγιας Ν. και Τσινιτσιζελής Μ. (επιμ). *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, πολιτικές και οικονομικές πτυχές*. εκδ. Θεμέλιο, 419-454.

Παπαδασκαλόπουλος Α., (2009), *Πρότυπα και Πολιτικές περιφερειακής Ανάπτυξης*, εκδ. Διόνικος.

Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Γ. (2004), *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική.

Πετράκος Γ. (2005), Περιφερειακές Ανισότητες και Περιφερειακή Πολιτική στην Ελλάδα, στο Κοκκώσης Χ. και Ψυχάρης Γ. (επιμ.), *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Τάσεις και Προοπτικές*, Πανεπιστημιακές εκδ. Θεσσαλίας 89-110.

Πλασκοβίτης Η. (1994), Η Μεταρρύθμιση των Διαρθρωτικών Ταμείων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο Γετίμης Π., Καυκαλάς, Γ. και Μαραβέγιας Ν. (επιμ), *Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη. Θεωρία, Ανάλυση και Πολιτική*, εκδ. Θεμέλιο, 439-465.

Κεφάλαιο 33: Προτάσεις πολιτικής για το ασφαλιστικό και την κοινωνική προστασία: Μονόδρομος απαξίωσης ή μια θαρραλέα νέα αρχή;

Εισαγωγή

Το δημόσιο σύστημα συντάξεων βουλιάζει αβοήθητο στην ανυποληψία και τον μαρασμό. Εξακολουθεί να είναι δαπανηρό, αλλά δεν επιτελεί ούτε την στοιχειώδη λειτουργία για την οποία υπάρχει – την προστασία εισοδήματος ηλικιωμένων. Όταν μια ογδοντάχρονη συνταξιούχος που εισπράττει την σύνταξή της επί 20ετία δεν μπορεί να γνωρίζει τον Μάιο 2015 με πόσα χρήματα θα πρέπει να βγάλει τον Αύγουστο του ιδίου έτους, τότε το σύστημα συντάξεων έχει αποτύχει.

Το κείμενο αυτό κάνει μια αρχή, πιάνοντας το νήμα από εκεί που είχε μείνει. Αρχικά παρουσιάζεται η πρόταση για **Εθνική Σύνταξη** (ΕΣ), όπως και σύντομη επισκόπηση των πλεονεκτημάτων για την οικονομία και τους συνταξιούχους – σημερινούς και μέλλοντες. Αναφερόμαστε κατόπιν σε τρεις καίριες ελλείψεις, οι οποίες πρέπει να συμπληρωθούν για να είναι πλήρης η πρόταση. Τέλος, αναφερόμαστε στην ανάγκη επείγουσας διορθωτικής παρέμβασης που οφείλει να γίνει στο αμέσως επόμενο διάστημα. Η πρόταση για ΕΣ αποτελείται από τρία σημεία:

1. **Εθνική σύνταξη**, στο ύψος των 700 ευρώ η οποία αποδίδεται **σε όλους τους Έλληνες και Ελληνίδες, άνω των 67 ετών**.
2. Η σύνταξη καταβάλλεται **χωρίς πληρωμή εισφορών**, δηλαδή,
3. **με πλήρη κατάργηση της είσπραξης εισφορών**.

Το κόστος της σύνταξη αυτής καλύπτεται από:

- Την αποφυγή πληρωμής συντάξεων γήρατος σε μικρούς σε ηλικίες συνταξιούχους (<67)
- Ανακατανομή των *ήδη* καταβαλλόμενων επιχορηγήσεων σε ασφαλιστικά ταμεία και κοινωνικούς πόρους από τον Προϋπολογισμό.
- **Εξοικονόμηση διοικητικού κόστους** από την κατάργηση του εισπρακτικού μηχανισμού των Ταμείων, ο οποίος δεν θα χρειάζεται πλέον.

Η πρόταση αυτή έχει τα εξής οφέλη:

- **Μεγάλη ενίσχυση ανταγωνιστικότητας** από την κατάργηση της εισφοράς 26% (20% κύρια, 6% επικουρική) πάνω στους μισθούς που επιβαρύνει τους εργοδότες και εργαζόμενους. Η εισφορά αυτή τώρα μετακυλύεται σε όλη την εμπορεύσιμη παραγωγή και στις εξαγωγές, επιβαρύνοντας άμεσα την ανταγωνιστικότητα.
- Δημοσιονομικό όφελος από την **εξοικονόμηση της μισθοδοσίας χιλιάδων υπαλλήλων ταμείων** που σήμερα απασχολούνται στην είσπραξη εισφορών αλλά και για να υπολογίζουν συντάξεις.
- Μείωση **κόστους συμμόρφωσης** στα λογιστήρια των επιχειρήσεων από την ριζική απλούστευση των υποχρεώσεων των επιχειρήσεων.
- **Έμμεσα οφέλη από τη σαφήνεια στην νομοθεσία.** Η σαφήνεια στα δικαιώματα διευκολύνει την αναζήτηση επιπλέον ποσών για την αναπλήρωση εισοδήματος για όσους σήμερα δικαιούνται σύνταξη μεγαλύτερη των €700 – βασιζόμενη σε δική τους προσπάθεια. Η λύση αυτή προφανώς θα γίνει με την ανάπτυξη ανταγωνιστικών πακέτων αναπλήρωσης εισοδήματος έξω από το Κράτος –δηλαδή είτε από επαγγελματική ασφάλιση είτε από ασφαλιστικές εταιρείες. Δηλαδή με τους λεγόμενους δεύτερο και τρίτο πυλώνα.

Όσον αφορά τα κρίσιμα σημεία της πρότασης για ΕΣ αυτά είναι τα εξής:

- *Πρώτον*, η πρόταση δεν πρέπει να αγνοεί την ασφάλιση υγείας. Χωρίς κατάργηση των αντίστοιχων εισφορών παράλληλα με τις εισφορές για σύνταξη, δεν μπορεί να αντληθεί το όφελος της ολικής κατάργησης της γραφειοκρατίας.
- *Δεύτερον*, η πρόταση θα πρέπει να αναφέρει τι θα γίνει για αυτούς που σήμερα δικαιούνται συντάξεις άνω των 700 ευρώ – δηλαδή της ‘μεσαίας τάξης’.
- *Τρίτον*, και σοβαρότερο, η πρόταση θα πρέπει να λάβει υπόψη της τα προβλήματα μετάβασης στο νέο σύστημα.

1. Προβλήματα μετάβασης.

Το να συγκρίνεις δύο συστήματα σε πλήρη ανάπτυξη – όπως το ισχύον σήμερα με το προτεινόμενο -στα θεωρητικά οικονομικά αποκαλείται πρόβλημα ‘συγκριτικής δυναμικής’. Είναι σαν να συγκρίνουμε δύο τρένα που κινούνται παράλληλα με την ίδια μεγάλη ταχύτητα. Από το ένα τρένο βλέπεις μέσα στο άλλο, ούτως ώστε να έχεις άποψη αν το άλλο τρένο είναι καλύτερο, πολυτελέστερο, αποδοτικότερο. Όμως, δεν μπορείς να πηδήξεις από το ένα τρένο στο άλλο. Συνεπώς, αυτό που απαιτείται είναι προτάσεις για να συντμηθεί η μεταβατική περίοδος και να χρηματοδοτηθεί το κόστος μετάβασης (Legacy cost).

Η πραγματική εξέλιξη της κοινωνικής ασφάλισης από το 2010 αποτελεί και το ισχυρότερο επιχείρημα για να γυρίσουμε σελίδα. Οι δραστικές περικοπές της περιόδου 2010 και μετά καθιστούν την πρόταση τεχνικά ευκολότερη και ελκυστικότερη. Το κρίσιμο σημείο είναι ότι μόνο μια πρόταση που έχει ως σημείο εκκίνησης μια τίμια ματιά στα πραγματικά στοιχεία –που θα γίνει αν ανοίξει με ειλικρίνεια το ασφαλιστικό- **μπορεί να εγγυηθεί ασφάλεια εισοδήματος των ηλικιωμένων.**

Η ένσταση για τις **εισφορές υγείας** αντιμετωπίζεται σχετικά εύκολα, αφού το σύστημα εισφορών υγείας έχει ήδη καταρρεύσει αφήνοντας εκατοντάδες χιλιάδες, κυρίως ελεύθερους επαγγελματίες, αλλά όχι μόνο, τελείως ανασφάλιστους. Υπάρχουν προτάσεις για θέσπιση εκδοχής Αγγλικού συστήματος όπου οι εισφορές υγείας αντικαθίστανται από φορολογία εισοδήματος. Επίσης, θα μπορούσε να εξεταστεί και παραλλαγή του Ολλανδικού συστήματος του 2006 –όπου καταργούνται τα Ταμεία υγείας και αντικαθίστανται από υποχρεωτική ιδιωτική ασφάλιση¹⁶². Και οι δύο εκδοχές έχουν και άλλα πλεονεκτήματα για την περίθαλψη ανεξάρτητα από το θέμα των εισφορών. Όσον αφορά την πρόταση για τις συντάξεις, τόσο μετάβαση στο Αγγλικό ή στο Ολλανδικό σύστημα επιτυγχάνουν το ζητούμενο που είναι η ολοσχερής κατάργηση των εισφορών προς κρατικά Ταμεία.

Ως προς την ανάπτυξη δεύτερου και τρίτου πυλώνα, αυτή δεν μπορεί να γίνει από τη μια μέρα στην άλλη. Εξίσου δεν μπορεί και το Κράτος να νίπτει τας χείρας του από τις ευθύνες ταχείας προώθησης. Όμως είναι σίγουρο ότι η αξιοποίηση της ευρύτατης Ευρωπαϊκής εμπειρίας αλλά και πρωτοβουλίες στο πεδίο της οικονομικής κατάρτισης και καταπολέμησης του οικονομικού αναλφαριθμητισμού θα μπορέσουν να αναπληρώσουν το κενό. Εξ άλλου οι τομείς αυτοί θα απορροφήσουν τόσο πόρους με την μορφή αποταμιεύσεων όσο και εργατικό δυναμικό – όπως τους εργαζόμενους στα σημερινά Ταμεία. Συνεπώς η παράλληλη και συντονισμένη πορεία όλων των πυλώνων έχει προφανή πλεονεκτήματα.

¹⁶² Κρίσιμο σημείο είναι ο μηχανισμός επιδότησης ασφαλιστών των φτωχότερων και εξισορρόπησης του ρίσκου των εταιρειών. Η Ολλανδική μεταρρύθμιση συνοδεύτηκε με βελτίωση των δεικτών υγείας και αποτέλεσε και έμπνευση για το Obamacare στις ΗΠΑ.

2. Η μεταβατική περίοδος και το κόστος ‘κληρονομιάς’

Ολες οι ασφαλιστικές μεταρρυθμίσεις δημιουργούν ένα ‘κόστος κληρονομιάς’ (Legacy cost) κατά την μεταβατική περίοδο. Αυτό είναι αναπόφευκτο αφού υπάρχουν υποσχέσεις που χορηγήθηκαν με βάση το προηγούμενο σύστημα οι οποίες, για λόγους στοιχειώδους αξιοπιστίας του Κράτους, οφείλουν να χρηματοδοτηθούν. Οι απόψεις διεθνώς¹⁶³ συμπίπτουν ότι είναι προτιμότερο αυτό το κόστος να απομονωθεί και να χρηματοδοτηθεί με τρόπο διακριτό από το νέο σύστημα – προκειμένου η πλήρης λειτουργία του νέου συστήματος να αρχίσει απρόσκοπτα το ταχύτερο δυνατόν.

Στο πλαίσιο αυτό **υπάρχουν λύσεις** που έχουν εφαρμοστεί αλλού. Οι λύσεις αυτές θα επέτρεπαν ταχεία μετάβαση σε σύστημα με τα γενικά χαρακτηριστικά της για ΕΣ. Έτσι θα μπορούσε να προκύψει μια ‘λογικά σύντομη’ μεταβατική περίοδος, χωρίς απώλειες δικαιωμάτων και με ταχεία συσσώρευση αποταμιεύσεων σε ατομικούς λογαριασμούς. Η λειτουργία των λογαριασμών αυτών θα εμπεδώσει ένα ενάρετο κύκλο κατά τον οποίο οι αποταμιευτές τόσο επωφελούνται από, όσο και ωφελούν την ανάκαμψη.

Το κρίσιμο ερώτημα προκύπτει για το τμήμα των συντάξεων πέραν της δημόσιας σύνταξης του πρώτου πυλώνα. Το πρόβλημα είναι γνωστό ως η **διπλή επιβάρυνση της μεταβατικής γενιάς**. Προκειμένου να καταβάλλονται οι σημερινές συντάξεις ενώ ταυτόχρονα συσσωρεύονται κεφάλαια για νέες μη κρατικές κεφαλαιοποιητικές συντάξεις, η μεταβατική γενιά θα πληρώνει δύο φορές.

Στο ζήτημα αυτό υφίσταται, πλέον, εκτενής τεχνογνωσία. Η χρηματοδότηση της διπλής επιβάρυνσης γίνεται με ειδικά ομόλογα. Τα ομόλογα αυτά διαφέρουν από τα συνήθη ομόλογα, αφού αντιστοιχούν ‘αυτομάτως’ σε μεγαλύτερη ζήτηση εκ μέρους αυτών που θα αποταμιεύουν για την δική τους μελλοντική σύνταξη. Το δημόσιο χρέος θα αυξηθεί, αλλά θα χρηματοδοτείται ευκολότερα. Για τον λόγο

¹⁶³ Π.χ. το Γ’ μέρος στο R.Holzmann, E.Palmer and D. Robalino (eds) 2013, *Nonfinancial Defined Contribution Pension systems in a changing pension world*, World Bank.

αυτό σε χώρες που προχώρησαν σε τέτοια μεταρρύθμιση, όπως η Πολωνία, η αύξηση του δημοσίου χρέους λόγω του ασφαλιστικού εξαιρείται από τον ορισμό του χρέους της συνθήκης Maastricht. Ο λόγος είναι απλός: Το νέο 'χρέος' δεν αυξάνει την συνολική έκθεση σε 'δανεικά' κεφάλαια. Απλώς φέρνει στην επιφάνεια κάτι που ως τώρα όλοι γνώριζαν πλην όμως δεν κατέγραφαν το αφανές χρέος, δηλαδή το ακάλυπτο τμήμα των μελλοντικών συντάξεων που πρέπει να πληρωθούν.

Για να εφαρμοστούν οι λύσεις πρέπει να γίνουν ορισμένες προπαρασκευαστικές ενέργειες άμεσα.

- Δυνατότητα πλαισίωσης εθνικής σύνταξης με 'σουηδικού τύπου' συντάξεις νοητής κεφαλαιοποίησης –οι οποίες δίνουν την εικόνα μιας νέας αρχής χωρίς να απαιτούν επιπλέον κεφάλαια.¹⁶⁴ Με τον τρόπο αυτό η κρατική σύνταξη, εκτός της προστασίας από τη φτώχεια, μπορεί να προσφέρει και αναπλήρωση εισοδήματος.
- Φορολογικά κίνητρα για να αποφευχθεί η διπλή φορολογία των εισφορών από ήδη φορολογημένο εισόδημα στο ιδιωτικό κεφαλαιοποιητικό σύστημα ασφάλισης και των συντάξεων.
- Αξιοποίηση ιδιαιτεροτήτων της Ελλάδας όπως η ακίνητη περιουσία για χρηματοδότηση συντάξεων των εργαζόμενων ηλικίας 45 και άνω. Αυτό θα μπορούσε να γίνει μέσω της άντλησης εισοδήματος από το ακίνητο στο οποίο ζούν οι ίδιοι, με αντίστοιχη μείωση του ποσοστού ιδιοκτησίας τους. (δηλαδή reverse mortgages ειδικού τύπου).¹⁶⁵

¹⁶⁴ Οι συντάξεις σουηδικού τύπου δεν απαιτούν την ύπαρξη αποθεματικού αλλά προς τον συναλλασσόμενο εμφανίζονται ως συντάξεις προερχόμενες από την απόδοση ατομικού λογαριασμού. Βλ Μ.Νεκτάριος 2008, *Ασφαλιστική μεταρρύθμιση με συναίνεση και διαφάνεια*, Παπαζήσης.

¹⁶⁵ Τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα των 45ρηδων έχουν υποστεί μεγάλες περικοπές, ενώ, δεδομένης της ηλικίας τους δεν διαθέτουν αρκετό χρόνο για να συσσωρεύσουν δικαιώματα στον β' και γ' πυλώνα. Το πρόβλημα της επαπειλούμενης φτώχειας μπορεί να επιλυθεί με

- Για να μπορέσει να λειτουργήσει το σύστημα απαιτείται ο πολίτης να διαθέτει τη δυνατότητα χειρισμού περίπλοκων θεμάτων αποταμίευσης. Ο σημερινός πατερναλισμός σημαίνει ότι το κράτος αναλάμβανε την ευθύνη για το σύνολο σχεδόν των αποφάσεων συνταξιοδότησης (και όχι μόνο). Αποτέλεσμα είναι η ατροφία οικονομικής σκέψης και εκτεταμένος **οικονομικός αναλφαβητισμός**.¹⁶⁶ Για να επιτύχουν συστήματα που αποκεντρώνουν αποφάσεις, απαιτείται να καταπολεμηθεί αυτό το φαινόμενο ως αυτοτελής και συνειδητός στόχος πολιτικής.

Σύνοψη

Για να προχωρήσουμε πρέπει να αποδεχτούμε ευθαρσώς **ότι δεν ξεμπερδέψαμε με το ασφαλιστικό**. Οτι για τις δικές μας συντάξεις αλλά και για το καλό της οικονομίας δεν μπορεί, από την μια πλευρά, να αρνούμαστε το πρόβλημα και, από την άλλη, να κόβουμε τις συντάξεις ογδοντάχρονων 10 φορές σε 3 χρόνια.

Όμως, ένα τέτοιο πρόγραμμα δεν μπορεί να νομοθετηθεί άμεσα ούτε να ψηφιστεί σε ένα βράδυ - όπως έγινε με τις βεβιασμένες μεταρρυθμίσεις της περιόδου της τρόικας. Αλλά μετά δύο χρόνια εντατικής προετοιμασίας μπορεί να σχεδιαστεί ένα νέο σύστημα που εξασφαλίζει όλα τα νομικά, αναλογιστικά και διοικητικά προαπαιτούμενα.

Στο διάστημα προετοιμασίας το σύστημα συντάξεων δεν μπορεί να αφεθεί στην τύχη του. Απαιτείται ένα διετές πρόγραμμα ανάταξης που να περιλαμβάνει εκ παραλλήλου την κοινωνική ασφάλιση και την απασχόληση το οποίο θα αναστρέψει την καταστροφική πορεία των τελευταίων ετών. Το πρόγραμμα πρέπει να στηρίζει την εργασία, αντί να αναδεικνύει ως φορολογικούς εγκληματίες άτομα που

την αξιοποίηση ακίνητης περιουσίας για την συμπλήρωση των συνταξιοδοτικών τους αποταμιεύσεων.

¹⁶⁶ Αυτό είναι γενικότερο πρόβλημα που θίγει γενικότερο την οικονομική πολιτική.

προσπαθούν να σώσουν την επιχείρησή τους ή την οικογένειά τους. Κρίσιμος ρόλος πρέπει να αποδοθεί: Στην επιστροφή στην εργασία, των ανέργων αλλά και όσων (κυρίως γυναικών) συνταξιοδοτήθηκαν πρόωρα από το 2010. Στην απασχόληση των νέων της 'ριγμένης γενιάς'. Ιδιαίτερη μέριμνα πρέπει να υπάρχει για το σύστημα ασφάλισης των ελεύθερων επαγγελματιών όπου η διατήρηση ενός παλαιολιθικού συστήματος κλάσεων τους καταδικάζει τώρα σε μαζική αποχή από την ασφάλιση. Το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης όπως είναι σήμερα έχει την αφετηρία του σε πρωτοβουλία του Ελευθέριου Βενιζέλου. Όπως και στις Ηνωμένες Πολιτείες, που εισήγαγαν το δικό τους σύστημα την ίδια εποχή, είχε στόχο να δημιουργήσει ένα ενάρετο κύκλο μεταξύ κοινωνικής ευημερίας και ανάπτυξης. Η μακροημέρευσή του και η επιτυχία κατά την δεκαετία του 50 και 60 οφείλονταν σε αυτή την σύμπραξη. Η νέα σελίδα που πρέπει να ανοίξει η Ελλάδα μετά το μνημόνιο οφείλει να αναζητήσει μια άλλη τέτοια σύμπραξη, σε άλλη βάση, αλλά με το ίδιο κεντρικό χαρακτηριστικό: την ένταξη της εξυπηρέτησης της κοινωνικής ανάγκης στην ανάπτυξη της οικονομίας.

Βιβλιογραφία

Νεκτάριος, Μ. (2008), *Ασφαλιστική μεταρρύθμιση με συναίνεση και διαφάνεια*, εκδ. Παπαζήσης.

Holzmann, R., Palmer, E., & Robalino, D. (2012). *Nonfinancial Defined Contribution Pension Schemes in a Changing Pension World: Volume 2 Gender, Politics, and Financial Stability* (Vol. 2). World Bank Publications.

Σύνοψη

Στην Ελλάδα, το τυπικό Κοινωνικό Κράτος, που σταδιακά εξαπλώθηκε από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, εστιάζοντας πρωτίστως στις συντάξεις. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1995- 2003 υπήρξε μια μεγάλη αύξηση στις κρατικές κοινωνικές δαπάνες. Το επίσημο κοινωνικό κράτος έγινε αισθητά μεγαλύτερο, αλλά η δομή του κοινωνικού κράτους διατηρήθηκε σχετικά σταθερή: αν η κοινωνική δαπάνη χωριστεί σε τέσσερα κομμάτια, τα δύο κομμάτια (50%) αποτελούνται από συντάξεις, ένα κομμάτι (περί το 25% της συνολικής δαπάνης) πηγαίνει σε δαπάνες υγείας (περίθαψη και δράσεις για την αναπηρία), ενώ το τέταρτο κομμάτι απορροφά όλα τα υπόλοιπα (ανεργία, οικογένεια, κατοικία, κοινωνικός αποκλεισμός κ.ά.). Επιπλέον, η χρονική εξέλιξη των αυξήσεων δείχνει μάλλον μια κατάσταση που δεν ξοδεύονται πόροι όταν υπάρχει ανάγκη αλλά όταν υπάρχουν λεφτά. Η διαπίστωση ότι οι μηχανισμοί στήριξης, όπως διαμορφώθηκαν σε καιρούς ευημερίας, αντιμετωπίζουν δυσκολίες σε συνθήκες που τα κοινωνικά προβλήματα γενικεύονται (όπως οι τρέχουσες), αναδεικνύεται μέσα από τα ευρήματα της παρούσας εργασίας ξεκάθαρα για την περίπτωση της Ελλάδας. Η κρίση αποτελεί ένα μηχανισμό έντονης δοκιμασίας του οικονομικού συστήματος που πάσχει και εντείνει τον προβληματισμό ως προς την ικανότητα του συστήματος κοινωνικής προστασίας και *ιδιαίτερα* του κοινωνικού ιστού ασφάλειας να ανταπεξέλθει στις έντονες πιέσεις που δημιουργούνται από την διπλή πρόκληση της ύφεσης και της δημοσιονομικής προσαρμογής.

Τα αποτελέσματα στους μακροοικονομικούς και τους κοινωνικούς δείκτες κατά τη διάρκεια της κρίσης ερμηνεύονται ως επάλληλα της επιλογής για δημοσιονομική προσαρμογή διαμέσου κυρίως της αύξησης των εσόδων (revenue-led) και λιγότερο ως αποτέλεσμα μιας στρατηγικής περιορισμού της δαπάνης (spending-led). Σε πολλά νοικοκυριά η ανεργία έπληξε είτε τον αρχηγό του νοικοκυριού, είτε το δεύτερο μέλος που είναι η σύζυγος, είτε άλλα μέλη, είτε τέλος και όλα τα εργαζόμενα μέλη. Επιπρόσθετα, όσα μέλη νοικοκυριών κατάφεραν να διατηρήσουν

τις θέσεις απασχόλησής τους υπέστησαν σημαντικές μειώσεις των αποδοχών τους οι οποίες ήταν αποτέλεσμα τόσο της δημοσιονομικής πολιτικής όσο και αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης (υποχρεωτικές ατομικές συμβάσεις εργασίας, μείωση κατώτατου μισθού, κατάργηση 13^{ου} και 14^{ου} μισθού στο δημόσιο, κατάργηση επιδομάτων, τριετίες κλπ).

Η κρίση, επιπλέον της επίδρασης που ασκεί στον κίνδυνο φτώχειας φαίνεται να επιδρά επίσης και στο «τι σημαίνει η κατάσταση φτώχειας» με τα ευρήματα να συντείνουν σε δύο βασικές διαπιστώσεις: *Πρώτον*, η κρίση αυξάνει σημαντικά τις «ανάγκες» εκεί που υπήρχαν ήδη ανάγκες (δηλαδή μεταξύ των φτωχών). *Δεύτερον*, οι πιέσεις και οι δυσκολίες που επιφέρει η κρίση μεταξύ των μη φτωχών (την κατά τα προηγούμενα έτη παραδοσιακή δεξαμενή εφεδρειών και άτυπων υποστηρικτικών μηχανισμών) εμφανίζονται επίσης ιδιαίτερα σημαντικές, περιορίζοντας τη δυνατότητά τους να δράσουν, όπως στο παρελθόν, ως χρηματοδοτικές εφεδρείες για κάλυψη αναγκών. Ως επάλληλο της κρίσης, φαίνεται να υπάρχει επομένως, ένα «έλλειμμα» μεταξύ των επιπλέον αναγκών που η κρίση συνεπάγεται για τους φτωχότερους και της σημαντικά περιορισμένης δυνατότητας των άτυπων υποστηρικτικών μηχανισμών να συνεχίσουν να επιτελούν το ρόλο του «άτυπου» κοινωνικού κράτους, δηλαδή να «καλύπτουν τις ανάγκες εκεί που υπάρχουν ανάγκες και κενά του επίσημου κοινωνικού κράτους».

Η απάντηση στο ερώτημα ποιος επιβαρύνθηκε περισσότερο κατά την διάρκεια της κρίσης δεν μπορεί να είναι απλή. Τα ευρήματα από την ανάλυση αυτής της εργασίας αναδεικνύουν μια διαφορετική πραγματικότητα η οποία έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα αποτελέσματα που προκύπτουν από μια πρώτη εξέταση των αλλαγών που έγιναν. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι μέσα στην κρίση κάποιοι έχασαν εισοδήματα, κάποιοι άλλοι διατήρησαν τις θέσεις τους και τέλος κάποιοι άλλοι βγαίνουν κερδισμένοι. Οι μέσοι όροι αποκρύπτουν τις περιπτώσεις εκείνες των νοικοκυριών που έχουν υποστεί πανωλεθρία όσον αφορά τα εισοδήματά τους καθώς επίσης αποκρύπτουν και τις περιπτώσεις εκείνες των νοικοκυριών που έχουν αυξημένες αποδόσεις. Από τα ευρήματα προκύπτει ότι τα πλούσια και ιδιαίτερα τα πολύ πλούσια νοικοκυριά που στηρίζονται σε εισοδήματα που προέρχονται από την

μισθωτή απασχόληση βγαίνουν αλώβητα από την κρίση. Είτε καταγράφουν πολύ μικρές απώλειες είτε καταγράφουν και σημαντικά αυξημένα εισοδήματα. Αντίθετα, ένα μεγάλο μέρος των νοικοκυριών που θα βρεθούν στο τέλος της κρίσης να καταλαμβάνουν τις χαμηλότερες θέσεις της κατανομής εισοδήματος έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες επιπτώσεις. Τα μέλη τους σε μεγάλο βαθμό έχουν χάσει την εργασία τους ή έχουν πλέον αποδοχές σημαντικά μειωμένες.

Κατά την περίοδο της κρίσης το χάσμα στις αμοιβές ανδρών και γυναικών που ζουν στα ίδια νοικοκυριά έχει μειωθεί. Η μείωση που καταγράφεται είναι μεγαλύτερη στα νοικοκυριά με τα χαμηλότερα εισοδήματα. Στα νοικοκυριά που αντιμετώπισαν σημαντικές μειώσεις των εισοδημάτων τους (που προέρχονται κυρίως από τα εισοδήματα που συνεισφέρουν οι άνδρες-σύζυγοι) και βρέθηκαν στα χαμηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια, οι γυναίκες-σύζυγοι βοήθησαν με αύξηση των δικών τους εισοδημάτων. Οι γυναίκες-σύζυγοι αποτέλεσαν ένα μαξιλάρι ασφαλείας στις περιπτώσεις εκείνες που το νοικοκυριό κινδύνευε να βρεθεί με πολύ χαμηλά εισοδήματα. Ωστόσο, οι πολιτικές στη διάρκεια της κρίσης κινούνται, δυστυχώς, στα χνάρια μιας παραδοσιακής, παλιάς, λογικής: πρόωρη συνταξιοδότηση (διώχνει εσπευσμένα γυναίκες και άτομα μεγαλύτερης ηλικίας στη σύνταξη) και προστασία των θέσεων εργασίας που ήδη υπάρχουν.

Η χρηματοπιστωτική και δημοσιονομική κρίση των τελευταίων ετών είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην αγορά εργασίας των περισσότερων ανεπτυγμένων χωρών. Οι επιπτώσεις στην ελληνική αγορά εργασίας ήταν πιο εκτεταμένες από ό,τι στις υπόλοιπες χώρες λόγω αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας και ειδικότερα της αγοράς εργασίας τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και από την πλευρά της προσφοράς. Εκδηλώσεις των αδυναμιών αυτών αποτελούν μεταξύ άλλων, *πρώτον*, η χαμηλή *ζήτηση* για μισθωτή εργασία που οδηγεί τα άτομα σε αυτοαπασχόληση και απασχόληση ως βοηθών σε οικογενειακές επιχειρήσεις, *δεύτερον*, η χαμηλή *παραγωγικότητα* σε αρκετούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας και *τρίτον*, η περιορισμένη *προσφορά* μισθωτής εργασίας καθώς το φορολογικό σύστημα ευνοούσε την αυτοαπασχόληση και τη λειτουργία μικρών επιχειρήσεων και τη δραστηριοποίηση αυτοαπασχολούμενων. Τα μέτρα πολιτικής που προτείνονται από

την ανάλυση της παρούσας εργασίας για την αντιμετώπιση ορισμένων από τις παραπάνω αδυναμίες αφορούν: α) μέτρα ενίσχυσης της *παραγωγικότητας* – κίνητρα για εκπαίδευση, επαγγελματική κατάρτιση, δια βίου εκπαίδευση, συνεχή επαγγελματική κατάρτιση, εξωστρέφεια των επιχειρήσεων και καλύτερη εταιρική διακυβέρνηση, β) εξορθολογισμό των *φορολογικών ρυθμίσεων* και του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης ώστε η αυτοαπασχόληση να μην ενισχύεται μόνο για λόγους φορολογικούς και γ) καλλιέργεια *κλίματος εμπιστοσύνης* μεταξύ των κοινωνικών εταίρων.

Ειδικότερα για την περίπτωση των γυναικών, σύμφωνα με τα αποτελέσματα που της εμπειρικής ανάλυσης, η απασχόληση των γυναικών στην Ελλάδα δεν επηρεάστηκε άμεσα από την διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2008 αλλά από τα προγράμματα λιτότητας που εφαρμόστηκαν από το 2010 και μετά. Η αρνητική αυτή εξέλιξη έχει ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση γυναικών εκτός απασχόλησης με αποτέλεσμα τη διόγκωση του αποθέματος των ανέργων αλλά και την αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας. Η γυναικεία απασχόληση πριν το 2010 σε μεγάλο βαθμό επηρεαζόταν από δημογραφικούς παράγοντες και τις χρονικές τάσεις που χαρακτήριζαν την οικονομική άνθηση στην Ελλάδα (παράγοντες προσφοράς). Μετά το 2010 ο ρόλος των παραγόντων που σχετίζονται με τη ζήτηση για γυναικεία εργασία προστίθενται με καθοριστικό τρόπο στη διαμόρφωση των επιπέδων απασχόλησης των γυναικών στην ελληνική οικονομία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης αδιαμφισβήτητα επηρεάζεται από την εκπαίδευση (θετικά) αλλά και από την ηλικιακή διάρθρωση του πληθυσμού. Ως εκ τούτου, οι διαμορφωτές της δημόσιας πολιτικής καλούνται να λάβουν υπόψη πέραν των παραγόντων της προσφοράς εργασίας των γυναικών και παράγοντες που σχετίζονται με τη ζήτηση εργασίας.

Η «αντίδραση» στην κρίση σε επίπεδο πολιτικής διαφέρει από χώρα σε χώρα. Σε μερικές χώρες, η σφοδρότητα της οικονομικής κατάρρευσης ήταν τέτοια που οδήγησε στο να δοθεί μεγάλη έμφαση στην εθνική παρά στην περιφερειακή πολιτική, ενώ σε άλλες χώρες η περιφερειακή πολιτική ήταν μέρος της

«αντίδρασης» στην κρίση με αυξήσεις στο σχετικό προϋπολογισμό. Σε γενικές γραμμές, η κρίση είχε σημαντικές επιπτώσεις στην περιφερειακή πολιτική κυρίως λόγω της μείωσης της χρηματοδότησης- περιορισμοί δημοσίων δαπανών. Ο σχεδιασμός της περιφερειακής πολιτικής της Ελλάδας δεν έχει ουσιαστικά συμπεριλάβει τις επιπτώσεις της κρίσης ούτε καν στο ξεκίνημά της (η χρηματοδότηση των περιφερειών έγινε με στοιχεία κατά κεφαλήν ΑΕΠ προ κρίσης). Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας, παρατηρείται, σε γενικές γραμμές, ότι οι κατά τεκμήριο περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές της χώρας, είναι εκείνες οι οποίες υφίσταται κατά κύριο λόγο τις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. Αυτό δημιουργεί ένα βασικό δίλλημα πολιτικής: Θα πρέπει να υπάρχει ενίσχυση στις λιγότερο ανθεκτικές περιφέρειες παρά το γεγονός ότι εξακολουθούν και παραμένουν οι πιο ανεπτυγμένες; Η απάντηση και πάλι δεν είναι εύκολη. Η καλύτερη λύση είναι ενδεχομένως η δημιουργία ενός «αλγόριθμου» -στη βάση τουλάχιστον δύο κριτηρίων- όπου από τη μια πλευρά θα ενισχύονται οι περιοχές που έχουν υποστεί τα μεγαλύτερα προβλήματα από την κρίση και από την άλλη θα περιορίζεται η ενίσχυση των πιο ανεπτυγμένων περιοχών. Με άλλα λόγια, οι περιοχές που θα ενισχύονται περισσότερο θα είναι εκείνες που έχουν υποστεί τα μεγαλύτερα προβλήματα από την κρίση και ταυτόχρονα είναι και οι λιγότερο ανεπτυγμένες. Σε γενικές γραμμές, δεν φαίνεται να υπάρχει ένα και μοναδικό σύστημα πολιτικών για να προωθηθούν και να ενισχυθούν οι λιγότερο ανθεκτικές οικονομίες. Με άλλα λόγια τα διαφορετικά χαρακτηριστικά, οι ανάγκες και οι προτεραιότητες των περιφερειών δεν επιτρέπουν την υλοποίηση του μοντέλου πολιτικής “one-size-fits-all”, αλλά αντιθέτως θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη στο σχεδιασμό της μελλοντικής πολιτικής συνοχής η πρόταση για μια «place-based approach» (τοποκεντρική προσέγγιση).

Το ‘Νέο Κοινωνικό Κράτος’ είναι ένα γνώριμο ρητορικό σχήμα, που χρησιμοποιήθηκε εκτενώς στο παρελθόν. Στην πράξη η ρητορική συνοδευόταν από αδράνεια και συνεχή επιβάρυνση νεότερης γενιάς. Μετά από κάθε μείζονα καταστροφή απαιτείται μια διεξοδική αναζήτηση- εξήγηση των αιτιών της. Η εξήγηση αυτή εντοπίζει την σημερινή κατάσταση, επουλώνει τα τραύματα και

επιτρέπει μια νέα αρχή. Η χάραξη νέων κατευθύνσεων απαιτεί λεπτομερή και ποσοτική επίγνωση της κατανομής των επιπτώσεων μεταξύ γενεών. Για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα του μέλλοντος απαιτείται να αποκλειστεί η επιστροφή στο παρελθόν.